

З ТВОРЧОЇ
СПАДЩИНИ

Ярослав Дашкевич

Ярослав
Дашкевич

УКРАЇНА
І СХІД

УКРАЇНА
і СХІД

З ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Ярослав Дашкевич

УКРАЇНА
і ХД

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES
Lviv Branch

IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV
Professor Yaroslav Dashkevych Department of Oriental Studies

Yaroslav Dashkevych

**UKRAINE
AND EAST**

LVIV 2016

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
Львівське відділення

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА
Кафедра сходознавства імені професора Ярослава Дашкевича

Ярослав Дашкевич

УКРАЇНА
і ХІД

ЛЬВІВ 2016

УДК [930.2:94(477:=1:5)]:001.891Я.Дашкевич(081)

ББК Т211я44+ТЗ(4Укр)4-6я44+ТЗ(5)я44

Д 21

Упорядники
Галина СВАРНИК, Андрій ФЕЛОНЮК

Редакційна колегія:
Я. Гарасим, О. Забуранна, М. Капраль, В. Мельник,
Х. Процюк, Г. Сварник, А. Фелонюк, Н. Халак, І. Яремчук

Рекомендовано до друку ухвалою:
Вченої ради Львівського відділення Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 3 від 7 вересня 2016 р.);
Вченої ради Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 27/10 від 26 жовтня 2016 р.)

 Оригінал-макет виготовлено за фінансової підтримки
NB Arts Foundation (Ontario, Canada)

Дашкевич Я.

Д-21 **Україна і Схід / Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2016. – 960 с.; іл. ISBN 978-966-02-8024-3**

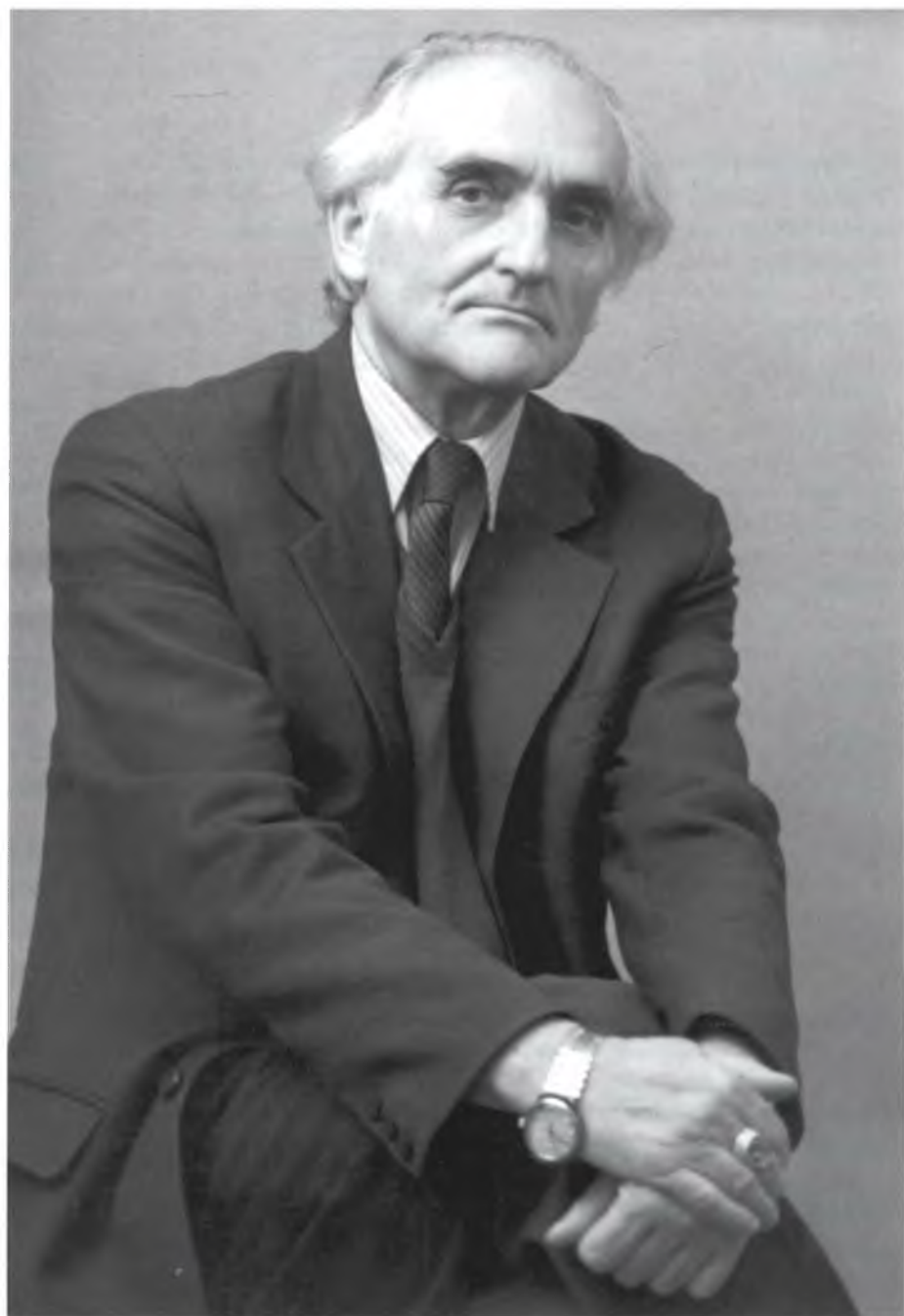
Збірник містить 100 праць Ярослава Дашкевича, присвячених сходознавчій тематиці. Це ґрунтовні дослідження окремих проблем (Великий кордон України, тюркські кам'яні баби, Україна на бурштиновому шляху, ясир з українських земель, золотоординське і турецьке Поділля), історії східних етносів (калмиків, караїмів, кримських татар, сараценів, чемерисів та ін.), зв'язків України з країнами Сходу (Персія, Сирія, Туреччина, Узбекистан), східних джерел, розвитку українського сходознавства. Більшість статей та рецензій побачили світ у 1960–2000-х рр. 21 текст (переважно доповіді), виявлений у науковому архіві Я. Дашкевича, публікується вперше. Для істориків, сходознавців, усіх, хто цікавиться минулим України.

УДК [930.2:94(477:=1:5)]:001.891Я.Дашкевич(081)
ББК Т211я44+ТЗ(4Укр)4-6я44+ТЗ(5)я44

ISBN 978-966-02-8024-3

© Ярослав Дашкевич, тексти, 2016
© Андрій Фелонюк, передмова, 2016
© Володимир Мельник, передне слово, 2016

balik2

Яролав Дашкевич

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

«Мене знов понесло в орієнт» – такий лейтмотив наукового епістолярію Івана Франка на перетині XIX – XX віків свідчить про чи не перше глибоке усвідомлення важливості сходознавчих студій для вивчення архівних та наративних джерел і розв’язання складних історико-філологічних проблем тогочасної гуманітаристики. У першій половині XX століття українське сходознавство зосередилося довкола авторитетної постаті Агатангела Кримського, та зрештою, чи не всуціль було зліквідоване насильницьким шляхом під час сталінських репресій.

Неспокійного воєнного 1943 року в окупованому Львові під час засідання у Літературно-мистецькому клубі відбулась знакова зустріч обдарованого гімназиста передостаннього класу гімназії Ярослава Дашкевича з магістром Омеляном Прицаком, який запропонував на розгляд вимогливих західноукраїнських інтелектуалів реферати з циклів «Переломові моменти в історії України» та «Формация української нації». Ймовірно, саме ці відчити, а також невимушені бесіди з материним приятелем, професором Віденського університету, арабістом В.Чермаком та власні відважні мрії вплинули на зародження орієнталістичних уподобань у талановитого юнака, які він успішно буде реалізовувати, здобувши перед цим славу солідного історика. Щоправда, прикладні лінгвокультурологічні студії Сходу довелось розпочати не на орієнталістиці у Відні, а перебуваючи в ув’язненні на теренах підсоветського Казахстану, «вивчаючи, з підручником у руках, і на практиці, казахську мову та пригадуючи уламки китайської в спілкуванні з в’язнями-китайцями». Ці «уламки китайської», як і перші «ази турецької» майбутній учений засвоїв під час навчання на філологічному факультеті Львівського університету імені Івана Франка, а вже згодом «в академічному середовищі (в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові) намагався культивувати свої зв’язки зі Сходом та із сходознавчою тематикою. Так з’явилися вірменські контакти і серія статей на вірменські й вірменсько-кипчацькі сюжети».

У радянський період, коли задекларована елітарність сходознавчої науки гарантувала їй безперешкодний розвій лише в офіційних установах Москви і Ленінграда, проскрибований, але не зламаний, Ярослав Дашкевич під пильним наглядом державних спецслужб здійснював періодичне листування з діаспорною професурою Гарварда і публікував свої глибокі розвідки на сторінках академічних видань, як правило, у формі аналітичних рецензій, підписуючи їх промовистими псевдонімами (Ярославич Д., Корибут С.). Дослідник налагоджує індивідуальну співпрацю з поодинокими сходознавцями з різних міст України, а також із російськими, вірменськими, польськими, угорськими науковцями.

Відкриття 1998 року кафедри сходознавства стало своєрідним відродженням університетської орієнталістики, що мала давні наукові традиції. Закономірно, що від самого початку її завідувачем було обрано колишнього випускника філологічного

факультету, доктора історичних наук Ярослава Дашкевича, хоча тодішнім керівникам – ректорові Іванові Вакарчуку й деканові Тарасові Сализі – зовсім не легко було переконати зануреного у розбудову національної історіографії, археографії та джерелознавства професора очолити новоутворений кафедральний колектив. Зрештою, неспростовні аргументи щодо необхідності новітнього державотворчого чину за яскравим прикладом героїчної матері Олени Степанів зіграли свою роль і новий завідувач накреслив чіткий стратегічний план розвитку кафедри, передбачивши у ньому відкриття нових напрямків і спеціальностей, підготовку науково-педагогічних кадрів у співпраці з Інститутом сходознавства імені А. Ю. Кримського, розгалуження мережі закордонних партнерів через укладення відповідних угод з університетами Туреччини, Ірану, Японії тощо. Під керівництвом Ярослава Романовича кафедра інституційно утвердилась в освітньо-науковому просторі Львівського університету, запровадила періодичний випуск фахових видань, значно урізноманітнила перелік мовних спеціалізацій, стала співorganizатором численних міжнародних наукових форумів, а її випускники опублікували низку монографій, навчально-методичних посібників, словників та перекладів, які можна зачислити до вагомих надбань сучасної української орієнталістики. У подальших планах було розширення кафедральної структури до формату факультету східних мов з окремими відділеннями тюркології, вірменістики та юдаїки. Відтак цілком справедливим стало те, що після смерті професора Я. Дашкевича у 2010 році Вчена рада Львівського національного університету імені Івана Франка ухвалила рішення присвоїти кафедрі сходознавства його славне ім'я.

Працюючи у Львівському університеті, він водночас брав діяльну участь у роботі Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського як провідний науковий співробітник відділу Євразійського степу, а також активно долучався до реалізації дослідницьких проектів відділу історіографії та джерелознавства. Входив до складу Вченої ради, редколегій періодичних видань Інституту – «Східний світ» та «Сходознавство», неодноразово рецензував інститутські монографії, був науковим керівником та офіційним опонентом дисертацій зі сходознавчої тематики.

Відзначаючи 90-літню річницю від дня народження Ярослава Дашкевича, видатного українського історика, всесвітньо відомого орієнталіста та самовідданого громадського діяча, автора понад півтори тисячі наукових праць з багатьох ділянок гуманітарного знання, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та Львівський національний університет імені Івана Франка представляють збірник «Україна і Схід», що містить сотню розвідок, у яких колосальна історико-лінгвістична ерудиція автора стає запорукою розв'язання складних і заплутаних дослідницьких питань етногенезу тих східних народів, які мігрували на Захід територією України і залишили більший або менший слід в українській історії.

СХІД У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА

Ярослав Дашкевич (1926–2010) відомий науковій громадськості як учений-гуманітарій широкого діапазону знань, до фахових зацікавлень якого, крім історії України, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, історіографії, вірменістики (історія вірменських колоній в Україні), належала сходознавча проблематика. Вона охоплює здебільшого такі дослідницькі теми: тюркські кам'яні скульптури причорноморських степів; Великий кордон України; східні народи, які жили в Криму та на українських землях (караїми, калмики, кримчаки, кримські татари, сарацени, меотійські греки, чемериси, черкеси); взаємини Русі й Сирії в IX–XIV ст., України й Туреччини в XV–XX ст.; бурштиновий шлях у XIV–XVII ст.; «Codex Cumanicus»; золотоординське Поділля XIV ст.; ясир з України в XV–XVII ст.; українсько-перські дипломатичні контакти початку XVII ст.; східні джерела з історії України (проблеми вивчення та публікації); розвиток українського сходознавства тощо.

Колоніальне становище підрадянської України, ідеологічний диктат і проскрибованість гуманітарної науки створювали нездоланний бар'єр для відродження українського сходознавства, знищеного на початку 1930-х рр. Фактично було перервано традиції тюркології, арабістики та інших напрямків орієнталістики. Працювали лише поодинокі сходознавці (А. Ковалівський, Н. Рашба, В. Бейліс, Ю. Литвиненко, І. Черніков, Я. Полотнюк, Д. Урсу, В. Бушаков, О. Гаркавець, В. Крюков та ін.). До їхньої когорти належав і Я. Дашкевич, на думку котрого було дві причини, що гальмували відродження сходознавства в Україні у радянський період. Перша – «це небажання допустити до розвитку українського історичного сходознавства, здатного своєю елітарністю ламати окуви провінціалізму української радянської історичної науки. Друга причина [...] – це інститут фасадних істориків, наукової (за титулами, званнями і посадами) номенклатури, присутність кожночасно явних чи завуальованих апаратних керівників історичної науки, які ніколи не були реально зацікавлені у розвитку українського історичного сходознавства»¹. Існувала ще одна обставина, що пояснює цю ситуацію. Знову надамо слово Я. Дашкевичу: «В умовах тогочасного загального занепаду гуманітарних наук в Україні дозволити розгорнути справжні орієнталістичні дослідження означало б утворити елітарну науку, яку було б важко взяти під свій контроль і яку важко було начинити відданими партійними кадрами, які – принаймні в Україні – не поспішали оволодівати ні східними мовами, ні історією країн Сходу»².

¹ Дашкевич Я. Р. Східні джерела з історії України – перспективи вивчення і публікації // Проблеми дослідження історії України: Перший круглий стіл істориків (Славсько, 4-6 верес. 1990 р.): Доп., виступи, дискусія. – Львів, 1993. – С. 171.

² Дашкевич Я. Андрій Ковалівський. З листування 1964–1965 рр. // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-тє вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 664.

Така критична ситуація зі станом українського сходознавства, яка склалася в радянський час, спричинила суттєві деформації в розвитку всієї української історіографії, збіднила тематичну дослідницьку палітру та звела її в русло москвоцентризму, у кращому разі – у сферу вивчення міжнаціональних взаємин у межах СРСР. Схід випав з поля зору дослідників. Щодо цього Я. Дашкевич слушно зауважував: «Якщо говорити про деформації української історіографії – не обов'язково навіть історіографії т. зв. радянського періоду – то основною деформацією, яка впадає у вічі, є намагання звести історію України та її народу до відносин лише з двома сторонами світу: Північчю (Росія) та Заходом (Польща). Це модернізація історії: перенесення відносин ХХ ст. на попередні часи. Бо якщо об'єктивно ставитися до минулого України, то ми бачимо, що не меншу, а для певних періодів і вирішальну роль відіграли Південь (це, цілком певно, Османська імперія) та Схід (кочові тюркські народи)»³.

Я. Дашкевич своїми працями намагався виправити ситуацію. Широка палітра його орієнталістичних досліджень покривала прогалини українського сходознавства не лише в галузі вірменістики, творцем якої в Україні він був, але й кипчакознавства, тюркології та інших напрямків цієї науки. Вказаний аспект потрібно враховувати при вивченні сходознавчої спадщини вченого, наукове значення котрої на теперішньому етапі розвитку орієнталістики недооцінене, а тому є потреба її актуалізувати. Багатогранна, насичена гіпотезами, ідеями, думками, спостереженнями й фактографією, вона мусить бути використана належним чином. Існує низка сходознавчих проблем, які першим порушив і дослідив саме Я. Дашкевич. Першорядним завданням на шляху до вивчення цього наукового доробку є з'ясування генези та розвитку орієнталістичних зацікавлень вченого, проведення за тематичним принципом огляду праць із цієї проблематики.

Генеза сходознавчих зацікавлень Я. Дашкевича. Любов до Сходу Я. Дашкевич виніс із дитинства. За його спогадами⁴, мати Олена Степанів, яка в 1915–1917 рр. перебувала у російському полоні в Середній Азії, інколи згадувала про Ташкент та узбеків (сартів). У родинному домі майбутній історик уперше отримав досвід студіювання східних мов, натрапивши в бібліотеці на підручник санскриту та самовчитель арабської мови. Під час війни, у 1943 р., О. Степанів та її давній приятель арабіст Вільгельм Чермак обговорювали можливість навчання юнака на орієнталістиці у Віденському університеті. Студіюючи філологію у Львівському університеті (1944–1949), Я. Дашкевич прослухав лекції з турецької та китайської мов, а з останньої два роки складав заліки доцентів Михайлові Кнорозові. Вивчення східних мов він продовжив і в роки ув'язнення (1949–1956), зокрема в Піщаному таборі у Спаську (Казахстан), де утримувалося й багато представників

³ Дашкевич Я. Україна в складі Османської імперії // Ратуша. – Львів, 1992. – 27 лют. – Ч. 19. – С. 5.

⁴ Дашкевич Я. Замість передмови // Його ж. Вірменія і Україна. – Львів; Нью-Йорк, 2001. – С. V–VI.

східних національностей. Окрім практичного спілкування із численними носіями орієнтальних мов, за підручником опановував казахську мову. Після повернення на волю не мав змоги займатися сходознавчою проблематикою, оскільки, потрапивши в Інститут суспільних наук АН УРСР (1957 р.), був змушений зосередитися на бібліографічній роботі та на дослідженні комуністичної преси в Західній Україні міжвоєнної доби.

Я. Дашкевича як вченого характеризує наявність у колі його наукових зацікавлень кількох дослідницьких напрямків, які він розвивав одночасно. У 1960-х рр. чітко виокремлюються щонайменше три з них: 1) «офіційна» планова тема за місцем праці в Інституті суспільних наук ще від кінця 1950-х рр. (йдеться про згадане дослідження комуністичної преси); 2) археографічні проекти, здійснені у співпраці з І. Бутичем та архівами (видання збірників документів про життя і творчість Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки)⁵; 3) вірменістика (історія вірменських колоній в Україні). Два останні напрямки не були нав'язаними, а ввійшли до сфери зацікавлень ученого на початку 1960-х рр. органічно, внаслідок збігу декількох сприятливих чинників – налагодження наукових контактів із багатьма дослідниками, зокрема І. Бутичем, виникнення в українському академічному середовищі інтересу до вірменської проблематики, можливість у радянських умовах публікувати тексти на ці теми тощо. Це була «приватна» наукова тематика, яка найбільше й цікавила Я. Дашкевича. У середині 1960-х рр. історія комуністичної преси втрачає свою актуальність (1966 р. вченого звільнено з інституту), натомість археографія в рамках співпраці з І. Бутичем і журналом «Архіви України» надалі залишається пріоритетом, як і вірменістика, що поступово урізноманітнюється кипчакознавчими студіями (перші дві публікації про вірменські джерела кипчацькою мовою з'являються 1965 р.). Під кінець 1960-х рр. виникає нова «офіційна» проблематика досліджень Я. Дашкевича – Закарпаття в українській етнографічній літературі XIX ст., яку він розвиває від 1967 р. на новому місці роботи у львівському Державному музеї етнографії та художнього промислу⁶. Кардинальний злам щодо пріоритетів у багатограних наукових зацікавленнях ученого відбувається на початку 1970-х рр. Із відходом І. Бутича з посад начальника Науково-видавничого відділу Архівного управління при Раді міністрів УРСР та відповідального редактора «Архівів України» в 1971 р., автоматично припиняється співпраця між ними в галузі археографії. Наступного року, на хвилі чергового погрому гуманітарної науки, Я. Дашкевича звільняють із музею, відповідно зникає «офіційна» етнографічна проблематика, однак залишається неопублікована книга «Закарпаття в українській етнографічній науці XIX ст.» (256 сторінок машинопису), яку він

⁵ Детальніше див.: Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960-1986) / Упоряд. А. Фелонюк. – Львів, 2012.

⁶ В одному з листів до Е. Триярського Я. Дашкевич 3 січня 1970 р. писав: «[...] маю якусь там тему в музеї – і протягом тижня мусів з себе видусити 2½ аркуші на тему історіографії етнографії Карпат (sic!) – зробив, але ходив потім як п'яний кілька днів...».

підготував до друку⁷. У статусі «приватних студій» продовжується вивчення вірменської теми. Як не парадоксально, але на початку 1970-х рр., на тлі цих несприятливих обставин, актуалізується сходознавча (конкретніше, тюркологічна) лінія наукових інтересів Я. Дашкевича – поряд із вірменістикою, друга «нелегальна» сфера його дослідницьких пошуків. Протягом наступного двадцятиліття, переважно років вимушеного безробіття, – саме тюркологія й вірменістика визначатимуть дослідницький профіль вченого.

До своїх тюркологічних зацікавлень Я. Дашкевич прийшов від вірменської проблематики через посередництво кипчакознавства – ділянки орієнталістики на стику вірменістики й тюркології, яка вивчає кипчацьку (тюркську) мову, принесену вірменами з Криму, та розмовну (поряд із вірменською) в колоніях України до початку XVIII ст. (на письмі відтворювалася вірменською графікою). Першим і другим напрямками сходознавчої науки Я. Дашкевич зацікавився на межі 1950-1960-х рр., натомість його дослідження із тюркології почали з'являтися наприкінці 1960-х рр.

1960-ті роки – період активного вивчення історії вірменських колоній в Україні, налагодження наукових контактів із вірменістами, зокрема Варданом Григоряном, Левонем Хачикяном (Єреван), Гайком Берберяном (Париж) та ін. У 1962 р. в Єревані була надрукована монографія Я. Дашкевича про джерела та історіографію вірменських колоній в Україні ранньомодерного часу⁸, наступного року на підставі цієї книги він успішно захистив кандидатську дисертацію. Продовжуючи посилено працювати над проблемами історії вірменських колоній в Україні, вже 1965 р. підготував до друку збірник документів про українсько-вірменські стосунки у Львові XVII ст. (побачив світ 1969 р.)⁹. У першій половині 1960-х рр., завдяки науковим зв'язкам з кипчакознавцями Тимофієм Груніним, Едвардом Триярським та Едмондом Шюцом, учений активно включається в дослідження кипчакознавчої проблематики. Перші праці джерелознавчого характеру з'являються 1965 р.¹⁰ У 1967 р. з передмовою історика виходить друком збірник кипчацьких актів вірменського суду Кам'янець-Подільського 1559-1567 рр., упорядкований Т. Груніним¹¹. У другій половині десятиліття Я. Дашкевич розпочав пошуки у

⁷ Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича (далі – МБА ЯД). III/7. Папка «Етнографія Закарпаття». Машинопис. – Арк. 82-326.

⁸ Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. (Историкографический очерк) / АН Арм. ССР. Ин-т истории. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1962. – 176 с.

⁹ Украинско-армянские связи в XVII веке: Сб. док. / Архив. упр. при Совете Министров УССР, Львов. обл. гос. архив; Сост. и коммент. Я. Р. Дашкевич. – К.: Наукова думка, 1969. – 165 с.

¹⁰ Дашкевич Я. Вірмено-половецькі джерела з історії України // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1965. – № 2. – С. 66-73; Dashkevitch Ya. Kipchak Acts of the Armenian Law Court at Kamenetz Podolsk (1559-1567) as a Cultural and Historical Monument // Ural-Altische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1965. – Bd. 36. – Н. 3/4. – S. 292-310.

¹¹ Дашкевич Я. Р. Армянская колония в Каменец-Подольске в 50–60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559-1567 гг. как исторический и юридический источник) // Документы на половецком языке XVI в. – Москва, 1967. – С. 65-96.

львівських архівних та бібліотечних рукописних збірках документів, писаних вірмено-кипчацькою мовою, які від 1969 р. публікує спільно з Е. Триярським переважно на сторінках збірника «Rocznik Orientalistyczny» (до 1989 р. – одинадцять публікацій)¹². Також учений видає кілька статей з історії вірмено-кипчацької мови¹³.

Тут варто зазначити, що дослідження кипчакознавчої проблематики не толерувалося в наукових середовищах Вірменії та вірменської еміграції. Висвітлення історії кипчацької мови, розмовної у вірменських колоніях України, давало додаткові аргументи для розуміння процесу тюркізації вірмен Криму XIII–XV ст., що було неприпустимо для сучасних вірмен у контексті новітнього етнополітичного конфлікту з турками. Тому майже всі підготовлені до друку Я. Дашкевичем і Е. Триярським пам'ятки вірмено-кипчацькою мовою із львівських збірок публікувалися у варшавському збірнику «Rocznik Orientalistyczny». Про цю нехить і упередження вірменських наукових кіл до кипчакознавства згадує Я. Дашкевич у листах до свого польського колеги.

Вивчення пам'яток вірмено-кипчацької мови, творцями яких були вірмени, що розмовляли тюркською мовою, стимулює порівняльні аналогії з подібними феноменами в етнолінгвістичній історії східних народів Криму, котрі від XIII ст. тюркізувалися мовно, але не втрачали своєї етнічної та конфесійної ідентичності. Характерний приклад – греки-тюркофони (уруми), етногенез яких потрапить у поле зору вченого згодом. Загалом аналіз явища тюркофонії різних народів у Північному Причорномор'ї (зокрема Криму) належить до пріоритетів у його сходознавчій творчості.

Ще перед ширшими тюркологічними зацікавленнями, від початку 1960-х рр., паралельно з вірменістикою й кипчакознавством, погляд історика падає й на іншу сходознавчу проблематику, однак вона не є пріоритетною. Йдеться про східне джерелознавство. Під цим кутом зору він оцінює нові видання східних джерел до історії України та науковий доробок провідних українських сходознавців Омеляна Прицака й Андрія Ковалівського. Зокрема, у 1960-х рр. Я. Дашкевич жваво реагує на новинки орієнталістики, присвячуючи їм низку рецензій. У такий спосіб він прагнув популяризувати східну тематику в українському науковому середовищі. Так, 1963 р. вийшла рецензія на перше критичне російське видання уривків із «Книги подорожей» відомого турецького автора XVII ст. Евлії Челебі, який мандрував також українськими землями¹⁴. На думку Я. Дашкевича, В. Мавродін

¹² Їхній передрук див.: *Дашкевич Я.* Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. – Львів, 2012. – С. 353-577.

¹³ *Дашкевич Я. Р.* Армяно-кыпчакский язык: Библиография литературы 1802-1977 // *Rocznik Orientalistyczny*. – Warszawa, 1979. – Т. 40. – Zezs. 2. – S. 79-86; *Его же.* Армяно-кыпчакский язык XV–XVII вв. в освещении современников. (Об использовании экстралингвистических данных для истории тюркских языков) // *Вопросы языкознания*. – Москва, 1981. – № 5. – С. 79-92; *Его же.* Армяно-кыпчакский язык: этапы истории // *Там же*. – 1983. – № 1. – С. 91-107.

¹⁴ *Д[ашкевич] Я.* [Рец. на:] Челеби Эвлия. Книга путешествий. (Извлечение из сочинений турецкого путешественника XVII в.). – Москва: Наука, 1961. – Вып. 1 // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. – К., 1963. – № 1. – С. 83-84.

(автор передмови до цього видання) перебільшує значення записок турецького мандрівника як історичного джерела, адже він був не єдиним іноземцем, хто побував в Україні й описав побут, звичаї, мову українців. До твору Е. Челебі треба ставитися критично також через властиву східним авторам гіперболізацію, хоча й він не позбавлений історичної цінності в етнографічно-побутовому плані. Подібний характер мала друга рецензія, написана на едицію книги арабського географа Ібн-Батути «Особливості міст і дива мандрівок» (Варшава, 1962 р.)¹⁵. Ці та інші рецензії, опубліковані в 1960-х рр., свідчать про тогочасні зацікавлення вченого східним джерелознавством.

У 1964 р. Я. Дашкевич здійснив огляд праць О. Пріцака з історії та мови гунів, болгар, огузів (літописні торки), половців, а також про історико-культурну та мовну цілісність алтайських народів; охарактеризував їхній зміст, вказав на головні гіпотези та думки, висловлені цим видатним сходознавцем¹⁶. Подібний за наповненням огляд з'явився й на дослідження А. Ковалівського про арабські джерела з історії Східної Європи, східних слов'ян, історію сходознавства¹⁷. Проаналізовано внесок харківського орієнталіста у вивчення творів арабського автора Ахмеда Ібн-Фадлана, зокрема оцінено публікацію «Книга Ахмеда Ібн-Фадлана и его путешествие на Волгу в 921-922 гг.» (Харків, 1956 р.).

Розширенню сходознавчих зацікавлень Я. Дашкевича, поза вірменістикою та кипчакознавством, сприяє листування з орієнталістами іншого профілю: тюркологом і алтаїстом О. Пріцаком, арабістом А. Ковалівським, тюркологом В. Філо-ненком.

У 1970 р. стався певний дослідницький перелом, учений виходить на ширші обрії орієнталістики. Про це є характерна згадка в листі до Е. Триярського від 3 січня 1970 р.: «...Мої зацікавлення не обмежуються вірменами, хотілося б поволі перейти на інші орієнталістичні проблеми (вочевидь, настільки, наскільки це дозволять мої можливості)». Від того часу вірменістику й кипчакознавство все частіше пронизують тюркологічні сюжети. У 1970-х рр. історик започатковує низку дослідницьких тем, які в подальшому стануть центральними в його сходознавчих пошуках. Мовиться насамперед про тюркські кам'яні баби та караїмів, етнічну історію східних народів, українсько-турецькі взаємини, бурштиновий шлях.

Я. Дашкевич усе більше включається у всесоюзний сходознавчий контекст беручи участь у наукових конференціях, через контакти із провідними сходознавцями. Так, у січні 1971 р. на київському симпозиумі з нагоди 100-ліття від дня

¹⁵ Д[ашкевич] Я. [Рец. на:] Ibn Battuta. Osobliwości miast i dziwy podróży 1325-1354. Wybór. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1962. – XXIV, 383 с., 13 list. il. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1965. – № 2. – С. 85-86.

¹⁶ Корибут С. [Дашкевич Я.] Дослідження з джерелознавства Східної Європи // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 6. – С. 81-83.

¹⁷ Ярославич Д. [Дашкевич Я.] А. П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України: До 70-річчя з дня народження // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1965. – № 1. – С. 34-37.

народження А. Кримського він був учасником дискусії про проникнення тюркізмів у слов'янські мови (лист до Е. Триярського, 21.02.1971). Там же отримав від М. Баскакова запрошення на тюркологічну конференцію, яка мала відбутися 1972 р. в Баку, а вже 12 квітня 1971 р. на Всесоюзній сесії, присвяченій археологічним та етнографічним дослідженням, виступав із доповіддю «Етнографія України в освітленні восточноязычних источников XVII в.». Ця тематика, формально нав'язана тогочасним місцем праці у львівському Музеї етнографії та художнього промислу, свідчить про продовження сходознавчих студій вченого у джерелознавчому аспекті. Я. Дашкевич окреслює коло джерел східного походження (вірменських, вірменсько-кипчацьких, турецьких, кримських, сирійсько-арабських та єврейських) до вивчення звичаїв і побуту українців XVII ст., визначає їх достовірність і характер, як з погляду жанрової різноманітності, так і насиченості потрібними етнографічними відомостями. Серед трьох різних видів східних джерел про етнографію України XVII ст., вчений виокремлює нарративні тексти, які написали автори, котрі відвідали Україну в цей час. Окрім Е. Челебі, проаналізовано відомості інших турецьких і кримських авторів – Хаджи Халіфа, Мустафи Наїми, Ібрагіма Печеві, сирійця Павла Алеппського.

Готувати наукові доповіді й виступати з ними на численних конференціях щороку по всьому СРСР Я. Дашкевичу не складало жодних труднощів, адже він мав зібраний матеріал, а конференції були добрими нагодами синтезувати його. «У мене призбиралася маса наукового матеріалу, – писав історик Іванові-Павлу Химці, – і мені досить просто узагальнювати цей матеріал у вигляді наукових доповідей. Потім вони деколи перетворюються в наукові статті» (лист до І.-П. Химки, 15.06.1987).

Як бачимо, 1960-ті рр. стали періодом генези сходознавчих зацікавлень Я. Дашкевича. Розпочав він дослідження з історії вірменських колоній в Україні домодерного часу, згодом у поле його зору потрапили пам'ятки вірмено-кипчацької мови, якою розмовляли й писали місцеві вірмени. Завдяки науковим зв'язкам із В. Филоненком, А. Ковалівським, О. Прицаком, учений поступово розширює спектр орієнтальних інтересів, які тепер охоплюють і східне джерелознавство. На зламі 1960-1970-х рр. він усе активніше долучається до наукового життя, бере участь у конференціях союзного масштабу, розпочинає вивчення джерел та літератури з окремих сходознавчих проблем, над якими працював до кінця життя. Їхній огляд подаємо далі.

Тюркські кам'яні баби причорноморських степів. У 1970-х рр. Я. Дашкевич зацікавлюється дослідженням кам'яних баб у причорноморських степах. Йдеться про антропоморфні кам'яні скульптури, що від кінця VI і до середини XV ст. встановлювалися на степових просторах Східної Європи (у т. ч. й Північного Причорномор'я) на честь померлих знатних представників (чоловічої й жіночої статей) кочових тюркських народів. Поштовхом до вивчення цієї теми стало, вочевидь, листування з Е. Триярським, який віддавна цікавився тюркськими скульптурами. Зокрема, на його прохання 1973 р. Я. Дашкевич підбирав

російську та українську бібліографію до цієї дослідницької проблеми та фотографував кам'яні баби. Від цього року львівський історик і розпочав регулярні польові дослідження баб у причорноморських степах, які тривали понад десятиліття¹⁸. Уже в листі від 30 жовтня 1974 р. вчений пропонує своєму варшавському колезі спільно працювати над цією проблематикою: «Чи, у зв'язку з цим, після видання каталогу Плетнєвої¹⁹ не спокуситися публікацією баб, які залишились поза цим виданням (напр., в серії статей в “Kwartalniku Historii [Kultury] Materialnej”?). Як щось нове пропоную використати детальний петрографічний аналіз (маю таку можливість у Львові) для визначення місцевостей, де витесано ці дивні пам'ятки (хоч би тому, що до цього часу такі лабораторні дослідження не проводились, так само, як і проблема центрів подібного каменярського ремесла серйозно не піднімалась, бо трохи йде врозріз з нашими уявленнями про номадів). Я міг би зайнятися фактичним матеріалом, а Ви – теорією, “нумерацією” пам'ятки і т. п. Можна було б братися за написання однієї статті на подібну тему протягом року – може, вийшла б добра й цікава серія». Е. Трирський погоджується на таку пропозицію, і наступні кілька років Я. Дашкевич інтенсивно проводить пошуки у причорноморських степах тюркських скульптур, вивчає їхню найбільш повну колекцію із 60 одиниць у Дніпропетровському краєзнавчому музеї, меншу – в заповіднику «Асканія-Нова», замовляє якісні фотографії з Асканії-Нова, опрацьовує відповідну літературу, нав'язує епістолярний контакт з останнім представником родини Фальц-Фейнів, власників Асканії-Нова, бароном Едуардом фон Фальц-Фейном (1912 р. н.) із Ліхтенштейну²⁰. Зібраний матеріал спершу мав увійти до нового циклу спільних з Е. Трирським статей на тему кам'яних баб, однак у жовтні – листопаді 1976 р. (листи до Е. Трирського, 21.10.1976, 22.11.1976) дослідники домовилися, що це буде окреме видання у вигляді книги-каталогу. «Маю прохання до Вас подумати над тим, – писав Я. Дашкевич у листі від 21 жовтня 1976 р., – як спільно використати усі зібрані матеріали, що будуть остаточно опрацьовані в 1977 р. Обсяг великий – лише фотографій бл. 80 (можуть бути також кольорові), крім того, шкіци та малюнки, плани; описова частина, аналітична, певні висновки та узагальнення – очевидно, Ваші – разом бл. 60-70 ст. машинописного тексту. Що з тим робити? Все це тягне

¹⁸ Натомість колекцію кам'яних баб із заповідника «Асканія-Нова», як зазначає вчений у книзі, він вивчав протягом літніх та осінніх сезонів 1974-1978 рр. (Дашкевич Я. Р., Трирський Э. Каменные бабы причерноморских степей. Коллекция из Аскании-Нова / Pol. Akad. Nauk, Inst. Historii Kultury Materialnej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: ZNIO; Wyd-wo PAN, 1982. – С. 147).

¹⁹ Йдеться про вид.: Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. – Москва: Наука, 1974. – 200 с. – (Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е 4-2).

²⁰ На прохання Я. Дашкевича Е. фон Фальц-Фейн зібрав серед своїх родичів інформацію про кам'яні баби Асканії-Нова в дореволюційні часи, а також надсилав до Львова матеріали, пов'язані з цією темою. Велика цитата з листа Е. фон Фальц-Фейна до Я. Дашкевича від 4 січня 1975 р. наведена в кн.: Дашкевич Я. Р., Трирський Э. Каменные бабы причерноморских степей. – С. 140-141.

швидше на альбом, а не на статтю – і не маю уявлення, хто міг би фінансувати подібне видавництво».

1977 рік став часом написання тексту. У ході його підготовки Я. Дашкевич, наприклад, запропонував використовувати нейтральний термін «причорноморські степи», а не «російські», який не відповідав історичним реаліям. Також, на його переконання, потрібно вживати не «половецькі кам'яні скульптури», а загалом «тюркські», адже вони за етнічною належністю були не лише половецькими, а й протоболгар, печенігів, татар, торків (лист до Е. Триярського, 25.03.1977). Е. Триярський погодився із цими пропозиціями свого львівського колеги. Я. Дашкевич був задоволений роботою над книгою, що просувалася швидкими темпами: «Задоволений, бо, на мою думку, сказано багато чого нового, також і синтетичного. Справа кам'яних баб є, зрозуміло, незвичайною, навіть захоплюючою – і в цьому дусі писав свою частину, пробуючи подати весь матеріал на ширшому культурно-історичному тлі» (лист до Е. Триярського, 17.07.1977). У листі від 5 вересня 1977 р. вчений зазначає, яку роль відіграла тема тюркських кам'яних баб у формуванні його наукових інтересів: «Зараз, фактично після завершення всієї праці з рукописом, хотів би, дорогий пане Едварде, щиро Вам подякувати, як за ініціативу початку досліджень у цій царині, так і за їхнє поступове провадження, будемо сподіватись, до кінця. Особисто я скористався з цієї співпраці багато чим, відкривши цікаву наукову проблему і попутно на маргінесі вирішуючи дуже цікаві питання, пов'язані з українською народною культурою (як окрема стаття в мене кристалізується розвідка про фетишизацію баб та їхній вплив на українське народне мистецтво). Без Вашої ініціативи та без постійної підтримки цих зацікавлень ця надзвичайно цікава дослідницька проблема залишилась би для мене поза увагою». Наступний 1978 рік пройшов у редагуванні тексту, узгодженні авторських позицій, написанні анотацій, укладанні покажчиків тощо. Остаточні виправлення до майбутньої книги Я. Дашкевич вносив ще 1980 р., перебуваючи в Моршині на лікуванні (лист до Е. Триярського, 17.02.1980). Монографія побачила світ лише 1982 р.²¹

Об'єктом розгляду в праці автори обрали кам'яні статуї тюркських народів причорноморських степів. Е. Триярський написав перший (вступний) розділ. Аналізуючи в ньому проблематику дослідження кам'яних баб євразійських степів у порівняльному контексті, сходознавець порушив питання джерельної бази, типологічної класифікації, кількості й колекцій тюркських кам'яних баб, значення порівняльних досліджень, особливості зображення померлих або ворогів, питання термінології, статі, портретних тенденцій, предметів на скульптурах тощо. Натомість Я. Дашкевич у другому розділі, який складається із п'яти параграфів, виклав свої спостереження й аргументи щодо етнічної атрибуції кам'яних баб Східної Європи. Його також зацікавила проблема долі статуй на цих територіях у XIV–XX ст. (зокрема, автор описав механізми й масштаби їхнього знищення

²¹ Дашкевич Я. Р., Триярски Э. Каменные бабы причерноморских степей. – 231 с., 68 с.: ил.

наприкінці XVIII – XX ст.). Кількості кам'яних фігур присвячено другий параграф розділу. Потім автор торкнувся питання ареалу поширення баб у Східній Європі, а також іншого важливого аспекту цієї теми – типології баб. Третій розділ, який теж написаний Я. Дашкевичем, стосувався безпосередньо колекції цих кам'яних скульптур із заповідника «Асканія-Нова». Вчений, окрім нарису історії Асканії-Нова та збірки баб, за відповідною методикою здійснив науковий опис заповідника та охарактеризував результати археологічно-петрографічного дослідження (дані петрографічного аналізу оприлюднені в додатку, який складає фактично другу частину книги). Колекція налічує 17 скульптур, сім із яких уперше в науковий обіг ввів Я. Дашкевич²². Він же став першим організатором петроархеологічних досліджень кам'яних баб із Асканії-Нова – до цього часу вони жодного разу не проводилися.

Головні висновки цієї спільної праці українського та польського сходознавців зводилися до низки принципових положень. Я. Дашкевич вважав, що кількість баб у період припинення їх встановлення була в десятки разів більшою, ніж в останні два століття, коли вони зафіксовані в писемних джерелах. Ареал поширення кам'яних скульптур протягом століть під впливом антропогенного чинника кардинально змінився. А тому відсутність баб, помічена останнім часом на окремих територіях, ще не доводить, що їх там не було раніше. Натомість місця великого скупчення фігур, про які маємо писемні свідчення, переважно віддзеркалюють випадкову картину, що пояснюється найпізнішим господарським освоєнням цих теренів. Важливим результатом також є спроба підрахунку збережених і зазначених у літературі кам'яних баб та їхньої гіпотетичної кількості на середину XIV ст., коли їх припинили встановлювати. У процесі роботи над темою вчений склав картотеку баб, у т. ч. й на підставі польових досліджень, які він проводив у Черкаській, Кіровоградській, Дніпропетровській та Херсонській областях. Згідно з його обчисленнями, писемні джерела фіксують приблизно 1650 таких статуй, з яких збереглося до наших днів не більше 730²³. До 80-х рр. XVII ст., тобто до початку приєднання степових територій до Російської держави, на них налічувалося не менше 30 тис. кам'яних баб, а в тій частині степу та лісостепу, що доти перебувала під контролем Польщі й Московії, чисельність фігур складала до 10 тис. Тобто загальна кількість цих скульптур в ареалі їхнього поширення станом на середину XIV ст. становила близько 40 тис.²⁴ Така статистична реконструкція Я. Дашкевича конкретизувала міркування С. Плетньової про знищення тисяч, можливо десятків тисяч, кам'яних фігур, а також заперечувала доцільність проекції даних, зібраних за останні два століття, на давніші

²² Коротке повідомлення про результати дослідження семи виявлених кам'яних баб учений оприлюднив ще під час роботи над книгою. Див.: Дашкевич Я. Р. Новообнаруженные каменные бабы в Аскании-Нова // Археологические открытия 1978 года. – Москва, 1979. – С. 326-327.

²³ Дашкевич Я. Р., Трыарски Э. Каменные бабы причерноморских степей. – С. 76.

²⁴ Там же. – С. 79.

часи. Ретроспективна реконструкція території розповсюдження тюркських баб, яку зробив Я. Дашкевич на підставі збережених екземплярів та за джерельними відомостями кінця XVIII – XX ст., дала змогу визначити межі їхнього поширення на південно-західному напрямку (Південне Подунав'я, Дністрово-Дніпровське межиріччя), західному (Поділля, середнє правобережжя Дніпра, середнє лівобережжя Дніпра) та північно-східному (Поволжя), південному (Північний Кавказ і Крим) та уявити приблизний ареал їхнього встановлення у вигляді неправильного чотирикутника зі сторонами в 750 (Подунав'я / Поділля), 1500 (Поділля / Прикам'я), 1500 (Прикам'я / Передкавказзя), 1200 км (Передкавказзя / Подунав'я)²⁵. При цьому вчений аргументовано критикував існуючі до того часу твердження щодо віднайдення фігур, наприклад, тільки на Лівобережній Україні і вказав на необґрунтованість їхньої моноетнічної атрибуції, тобто поширення на землях розселення якогось одного тюркського етносу. Тюркські скульптури, розповсюджені на значній території Східної Європи, були спадщиною багатьох народів²⁶. Я. Дашкевич, узявши до уваги типологічні, територіальні та хронологічні складові (омінаючи неясну семантику баб), запропонував дотепер найбільш повну схему класифікації антропоморфних фігур Північного Причорномор'я, виокремивши серед них шість типів: 1) енеолітичні антропоморфні стели; 2) т. зв. скіфські статуї; 3) античні статуї; 4) слов'янські статуї; 5) кавказькі статуї та 6) тюркські статуї. Останню групу кам'яних баб, зважаючи на наявність чи відсутність посудини в руках і спосіб зображення голови, вчений поділив на три генетично пов'язаних види: 1) стовпоподібні статуї з однією головою; 2) скульптури з головою та складеними руками, але без посудини; 3) «класичні» статуї з посудиною перед пупком²⁷. Однак чи не головним висновком, якого дійшов історик, вивчаючи тюркські кам'яні баби причорноморських степів, стала етнічна атрибуція цих антропоморфних скульптур. Радянські дослідники, попередники Я. Дашкевича в цьому питанні, Л. Зяблін, Г. Федоров-Давидов і С. Плетньова, творцями статуй вважали половців²⁸. Учений, натомість, заперечив таку етнічну ідентифікацію баб. Прихильники «половецької теорії» походження скульптур спиралися на свідчення сучасників, окреслюючи ареал поширення баб Половецьким степом (моноетнічний підхід) і апіорно виводячи межі цього степу від локалізації скульптур, наперед названих половецькими (С. Плетньова), а також на факт ідентичності інвентарю поховань із реаліями, зображеними на статуях. Своєю чергою, Я. Дашкевич переконливо доводив, що кам'яні баби були розповсюджені на значно більшій території, яка виходила далеко поза Дешт-і Кипчак і на якій

²⁵ Дашкевич Я. Р., Трьярски Э. Каменные бабы причерноморских степей. – С. 96.

²⁶ Там же. – С. 97.

²⁷ Там же. – С. 86, 104.

²⁸ Зяблин Л. П. Археологические памятники кочевников X–XIV вв. Восточной Европы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1952. – С. 13; Федоров-Давидов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – Москва, 1966. – С. 188; Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. – Москва, 1974. – С. 8.

одночасно або в різний період жили кілька тюркських народностей – протоболгари, печеніги, торки, половці й татари²⁹. А ідентичність інвентарю поховань з елементами інвентарю скульптур (третій аргумент прихильників «половецької гіпотези») є, на думку сходознавця, відносною, адже в археологічній науці не вироблена чітка класифікація поховань кочівників та критерії, за допомогою котрих вдалося б відрізнити протоболгарські могили від печенізьких, торські від половецьких та ін. Тож, не маючи змоги достовірно визначити комплекс поховань половців, не можна апіорі інвентар із поховань кочівників уважати половецьким і на цій підставі стверджувати лише половецьке походження кам'яних баб, тих, на яких виявлено подібні деталі. Поліетнічна атрибуція цих фігур, що її обстоював учений, ґрунтувалася також і на двох інших контраргументах – етнографічних відомостях і демографічному чиннику. Етнографічні дослідження тюркських і монгольських народів Центральної Азії додають фактів на користь цієї атрибуції, адже ще в другій половині XIX ст. на території Північної Монголії тюрки й монголи ставили антропоморфні скульптури на могилах знатних людей, як і урянхайці (тюрки) з басейну Чорного Іртиша чи торгути (монгольського походження). «Насправді, – підсумовує Я. Дашкевич, – встановлення баб не було тюркською монополією, а тим паче монополією одного лише тюркського народу – половців»³⁰. Демографічна аргументація, залучена істориком для обґрунтування ідеї поліетнічності тюркських кам'яних баб, зводилася до простого арифметичного підрахунку. Серед половців, які тільки два століття (від середини XI до середини XIII ст.) кочували в Половецькому степу, навіть за максимальної їхньої чисельності, не могло бути близько 40 тис. (а така кількість кам'яних баб стояла, за даними вченого, станом на середину XIV ст.) знатних чоловіків і жінок, котрі заслужили на посмертне встановлення скульптур. Додатковим доказом слушності «тюркської теорії», на погляд дослідника, є теза про можливу цілковиту культурну кипчакізацію ранніх монголо-татар (не лише в мовному плані), яка відбулася на зламі XIII–XIV ст. У такому разі вони могли перейняти від тюрків поховальні звичаї, разом із встановленням кам'яних баб. Ці ритуали цементував також шаманізм, який, поряд із панівним магометанством, побутував серед татар Північного Причорномор'я ще в середині XV ст. Загалом, наводячи головний висновок свого дослідження теми кам'яних баб, Я. Дашкевич зазначає: «Критичне використання різноманітних джерел і відомостей (писемних, археологічних, етнографічних, географічних і демографічних) приводить до єдиного можливого сьогодні висновку про те, що кам'яні баби тюркського типу встановлювалися на велетенських просторах Східної Європи на честь знатних представників кочового суспільства протоболгарами, печенігами, торками, половцями, ранніми монголо-татарами, можливо, й іншими народами в VI–XV ст., тобто протягом десяти століть, з моменту появи перших тюрків-кочівників у Східній Європі до моменту цілковитого зникнення шаманізму в степу»³¹.

²⁹ Дашкевич Я. Р., Трыарски Э. Каменные бабы причерноморских степей. – С. 107-108.

³⁰ Там же. – С. 110.

³¹ Там же. – С. 114-115.

При ознайомленні зі змістом цієї праці впадає у вічі переважання обсягу тексту, який написав Я. Дашкевич, а також глибока інтерпретація й узагальнення великої кількості історичного матеріалу, почерпнутого із численної літератури. Вказівки цього автора на методологічні помилки окремих науковців у підході до об'єкта дослідження (зокрема щодо підбору критеріїв типології тюркських кам'яних скульптур, визначення ареалу їхнього поширення тощо), як і висновки та спостереження щодо низки складних і дискусійних проблем (наприклад, етнічного походження баб), завжди виважені й обережні, ґрунтовані на порівняльному фактологічному матеріалі та логічному й послідовному його викладі. Це, безперечно, свідчить як про високий фаховий рівень ученого-сходознавця, так і про його значне зацікавлення цим напрямком орієнтальних студій, яке не зникало впродовж 1980-х рр.

Уже після появи книги друком у Я. Дашкевича виникла ідея доповнити її новою інформацією, що безперервно накопичувалася, й видати англійською мовою (лист до І.-П. Химки, 12.07.1985). Натомість Е. Триярський прагнув заручитися підтримкою для виходу другого, доповненого видання в Угорщині, проте далі словесного сприяння його угорських колег справа не рушилася³². Попри невдачі з перевиданням, зібраний матеріал із цієї теми Я. Дашкевич використовував для написання доповідей, які виголосив упродовж другої половини 1980-х рр. на трьох конференціях як регіонального, так і міжнародного рівня. Перший із виступів під назвою «Тюркские каменные изваяния – проблемы ретроспективного изучения на восточнославянском материале» прозвучав з вуст ученого на 29-й сесії постійної Міжнародної алтаїстичної конференції в Ташкенті 17 вересня 1986 р.³³ Наступного року історик виступив із дещо вужчою темою – «Тюркские каменные изваяния Крыма и таврических степей (основные проблемы изучения)». Доповідь було прочитано 10 лютого 1987 р. в Ленінграді на науковій сесії «Крим і Мала Азія», що відбулася в межах читань пам'яті сходознавця Ніни Пігулевської. Остання публікація вченого, присвячена кам'яним бабам, з'явилася 1990 р. як тези доповіді «Кам'яні баби Середнього і Нижнього Подніпров'я: питання семантики», яку Я. Дашкевич планував виголосити на обласній краєзнавчій конференції в Дніпропетровську³⁴.

³² МБА ЯД. Листування. 1985 р. Лист Е. Триярського від 5 листопада 1985 р. У 1988 р. Я. Дашкевич та мистецтвознавець В. Соловійов (певний час працював у Дніпропетровську, де в історичному музеї зберігається велика колекція кам'яних баб) склали детальний план видання «Каменные бабы. Альбом», що, крім текстового блоку, мав містити зображення скульптур із євразійського ареалу їхнього поширення за час від енеоліту до пізнього середньовіччя (150 кольорових і 50 чорно-білих репродукцій). Цей проект також не вдалося реалізувати (Там само. VIII/6. Папка «Баби IX (доповнення)». Машинопис. – Арк. 59-65).

³³ Дашкевич Я. Р. Тюркские каменные изваяния – проблемы ретроспективного изучения на восточнославянском материале // Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности: Тез. докл. XXIX сессии постоян. Междунар. алтаист. конф. (PIAC) (Ташкент, сент. 1986 г.). I. История, литература, искусство. – Москва, 1986. – С. 27-28.

³⁴ Дашкевич Я. Р. Кам'яні баби Середнього і Нижнього Подніпров'я. (Питання семантики) // Збірник рефератів доповідей Обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 28-30.

У першій доповіді сходознавець змістив фокус дослідницької уваги на етнокультурні контакти між слов'янами та тюркськими народами в східнослов'янському регіоні. У дослідженні він відштовхнувся від висновку, зробленого в книзі 1982 р. про встановлення кам'яних фігур у причорноморських степах до середини XV ст., часу, коли магометанство в середовищі тюрків-кочівників остаточно витіснило шаманізм. Учений доводить, що східнослов'янське населення поступово колонізувало степ у Дніпрово-Дністровському межиріччі вже від другої половини XIV ст., тобто тоді, коли ще кочівники ставили там кам'яні баби. Культурна взаємодія на цих територіях спричинила у слов'ян появу культу поклоніння таким скульптурам, віру в їхню могутність, що були запозичені саме від тюрків. Таке узагальнення стало можливим завдяки використанню відомостей, почерпнутих зі східнослов'янського фольклору й етнографії. Це дозволило, своєю чергою, провести ретроспекцію для розуміння місця і ролі кам'яних баб у тюркському середовищі. Історик охарактеризував комплекс східнослов'янських вірувань та уявлень, пов'язаних із тюркськими скульптурами, які існують до сьогодні. В українців та росіян було неоднозначне ставлення до баб. З одного боку, вони їх знищували, а з іншого – фетишизували. Зокрема, вважали, що це окам'янілі велетні, покарані за те, що плювали на сонце, а також, що вони джерело зла і добра: за знищення можуть мститися, наславши хвороби, а пошановані належно, навпаки, виявляють цілющу силу. Такі вірування, на думку вченого, мають і тюркське, і слов'янське походження. Від тюрків слов'яни перейняли звичай складати пожертву бабам (з метою запобігання епідемії, голоду, посухам тощо) та охороняти їх від руйнування (щоб не накликати лиха як на окремих людей, так і на цілі громади). Натомість віра в баб-перевертнів, їхню магічну та лікувальну силу – елемент слов'янського фольклору.

Надалі Я. Дашкевич продовжував вивчати роль цих статуй у духовній культурі східних слов'ян через призму фольклорно-етнографічного матеріалу. Свідченням цього є друга доповідь, виголошена, як уже зазначалося, на ленінградській конференції пам'яті Н. Пігулевської 1987 р., та опубліковані тези запланованого виступу на Дніпропетровській красназвчій конференції 1990 р.

У доповіді 1987 р. й тезах 1990 р. у концентрованій формі повторно викладено висновки вченого із монографії 1982 р. про етнічну атрибуцію тюркських кам'яних баб причорноморських степів. Вочевидь, актуалізація цих положень на все-союзній конференції в Ленінграді та регіональній у Дніпропетровську мала на меті апробацію й популяризацію як у середовищі фахових учених-сходознавців, так і в ширшому колі зацікавлених науковців цієї доволі складної дослідницької проблеми, у вирішення якої Я. Дашкевич зробив значний внесок.

Тут варто загострити увагу на тій темі, до котрої прийшов Я. Дашкевич через зацікавлення тюркськими степовими скульптурами саме у фольклорно-етнографічному контексті. Йдеться про семантичну інтерпретацію народної картини «Козак Мамай», що була поширена в українській народній культурі XVIII–XIX ст. Кам'яні баби у XVIII ст. стали моделлю для народних художників, які малювали

різновид цього твору – «Козак – душа праведна». Тоді вірили, що зображені на картині поряд із козаком кам'яні баби (їх українці Лівобережжя й Півдня називали «мамаями») принесуть щастя її власникові. Проблемі етимології зображення «Козака Мамаю» вчений присвятив статтю, яка спершу побачила світ у самвидавньому часописі «Євшан-зілля» 1987 р.³⁵ На прикладі цієї праці спостерігаємо, як за допомогою вивчення різних сходознавчих тем (тюркських кам'яних баб та етнічної історії калмиків в українських степах) можна вирішити іншу дослідницьку проблему – відкрити східні джерела народного твору «Козак Мамай». Адже для другого варіанта цієї картини – козака-мамая із бандурою / кобзою, що сидить «по-турецьки» з підігнутими ногами, композиційну схему запозичено із буддійського мистецтва, творцями якого в приазовських степах другої половини XVII – XVIII ст. були калмики. Серед цих кочівників-буддистів циркулювали зображення буддійських божеств, котрі нагадували малюнок козака, а тому й стали прототипом цієї народної картини.

Великий кордон України. Одне з магістральних місць у сходознавчій спадщині Я. Дашкевича посідає проблематика Великого кордону. Великий кордон – це розмежування між європейською та неєвропейською цивілізаціями, осілістю та кочівництвом (седентаризацією й номадизмом). На території сучасної України він становив собою степову зону завширшки до кількох сотень і завдовжки до однієї тисячі кілометрів, яка існувала до кінця XVIII ст. У низці публікацій історик зауважував, що дослідники необачно занедбали вивчення цієї теми. Причиною були необґрунтовані погляди на степовий кордон як на цивілізаційний бар'єр, через який проникали кочівники, несучи руйнування і смерть, отже, не варто сподіватися чогось іншого, культурного й цивілізованого, із завжди ворожого степу, джерела біди та лиха. Такою викривленою дослідницькою парадигмою пояснюється незадовільний стан наукових знань про політичний, економічний, культурний розвиток тієї частини України, котра до кінця XVIII ст. межувала зі степом.

Я. Дашкевич в іншому світлі оцінював це питання. Степ привертав його дослідницьку увагу, до нього він мав певні sentimenti (лист до Е. Триярського, 5.09.1977). 17 вересня 1987 р. писав І.-П. Химці, що, отримавши запрошення від Альбертського університету для викладання, склав проспект лекцій на тему «Україна і степ», яка «близька не лише моїм науковим зацікавленням, але й серцю».

Уперше апробацію напрацювань із цієї проблематики вчений здійснив 19 вересня 1984 р. на Другій вінницькій обласній історико-краєзнавчій конференції, де виступав із доповіддю «Проблема вивчення степового кордону Поділля (кінець XV – XVI ст.)»³⁶. Окреслена тема вкладається у ширше русло дослідження історії

³⁵ Дашкевич Я. Східні джерела іконографії «Козака Мамаю» // Євшан-зілля. – Львів, 1987. – Ч. 1. – С. 39-48.

³⁶ Дашкевич Я. Р. Проблема вивчення степового кордону Поділля (кінець XV – XVI ст.) // Тези доповідей Другої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1984. – С. 7-8.

Поділля, яким Я. Дашкевич активно займався в цей час³⁷. У своєму виступі він зосередився тільки на визначенні державного кордону й констатував, що за джерелами кінця XV – XVI ст. у Дністрово-Дніпровському межиріччі його не було. Виразне формулювання дослідницьких проблем, пов'язаних зі степовим кордоном України, історик подав згодом. 30 березня 1987 р. на засіданні Московської філії Географічного товариства СРСР він прочитав доповідь із промовистою назвою – «Степная граница Украины (этнический барьер или этноконтрактная зона)». За результатами роботи цього наукового форуму надруковано збірник, у якому була оприлюднена перша праця Я. Дашкевича, присвячена степовому кордону України³⁸. Згодом з'явився синтетичний нарис тезового характеру про один із феноменів Великого кордону – українське козацтво, де розкрито погляди автора на основні питання історії цього окремого стану військового прикордонного населення (виникнення, сухопутні й морські походи, етнічний склад, протюркські тенденції в козацькому середовищі, тюркофільство у козацькій політиці, дослідницькі завдання)³⁹. Так, визначальними чинниками появи козацтва, за Я. Дашкевичем, були не соціальні конфлікти в суспільстві кінця XV – першої половини XVI ст., а потреба захисту українського народу від фізичного винищення з боку татар та турків. Позитивну роль у становленні козацтва як військового формування в XVI ст. відіграли магнати й місцева литовська державна адміністрація (див. далі). Вчений також зазначав, що «потрібно остаточно відмовитися від стереотипних тверджень про те, що протурецькі тенденції української козацької політики – це лише чергова “велика зрада українського народу”»⁴⁰.

Важливим дослідженням проблеми Великого кордону України, яке об'єднало попередні напрацювання, стала ґрунтовна стаття історика, опублікована 1991 р. в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка»⁴¹. Вона підсумовує перший етап у вивченні цієї теми вченим.

Для аналізу питання Великого кордону Я. Дашкевич застосував подвійну методику, що передбачала з'ясування етнокультурних умов і взаємин у зоні степового кордону та його гінтерланді, тобто території, периферією для якої був цей кордон. Це дало змогу розглянути фактологічний матеріал через призму впливу і при-

³⁷ Вивчав територію й межі Поділля, виникнення та значення його назви, проблеми історичної екології, татарських нападів і захоплення ясиру. Див.: *Дашкевич Я.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 255-256, 505-512.

³⁸ *Дашкевич Я. Р.* Большая граница Украины. (Этнический барьер или этноконтрактная зона) // Этноконтрактные зоны в Европейской части СССР. (География, динамика, методы изучения). – Москва, 1989. – С. 7-21.

³⁹ *Дашкевич Я. Р.* Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 20-22.

⁴⁰ Там само. – С. 22.

⁴¹ *Дашкевич Я. Р.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222: Праці Історико-філософської секції. – С. 28-44.

пливу Великого кордону, тобто простежити динаміку його переміщення на північ і південь. Проаналізувавши етнокультурну та етнолінгвістичну ситуацію обабіч цього кордону, дослідник дійшов таких висновків. Степовий кордон, без сумніву, був лінією розмежування в етноконфесійному та етнолінгвістичному аспектах, проте він не був непроникним бар'єром, постійно розмивався, як з українського, так і з тюркського боку. Підтвердженням цієї тези є факт існування по обидва боки кордону осілого способу життя й кочівництва, які не «протидіяли одне одному, а взаємно доповнювали». Другий аргумент на користь думки, що сталого бар'єра не було – вільний перехід козаків із півночі на південь і навпаки. Степовий кордон – це зона етнокультурних зв'язків. Розмитість його етнічних та мовних контурів творила сприятливі умови для українсько-тюркського симбіозу, який проявлявся в усіх сферах життя, зокрема матеріальній та духовній культурі (одяг, будівництво, домашній побут, музика, фольклор, декоративне мистецтво). Показовим прикладом є два типи народної картини «Козак Мамай» («козак – душа правдива» та «козак із кобзою»). Їхні іконографічні взірці мають східне походження. У першому випадку – це тюркські антропоморфні скульптури, котрі до XIV ст. масово ставили кочівники в причорноморських степах, а у другому – буддійські культові зображення, які принесли із собою калмики в другій половині XVII – XVIII ст. Науковий виклад матеріалу Я. Дашкевич узагальнює таким чином: «Великий кордон на Україні був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра: не все те, що було характерне для Сходу, без спротиву сприймали на Заході і навпаки (це, зокрема, стосувалося релігійних ідей). Але сприймали багато. Здається, західні цивілізації сприйняли більше елементів Сходу, ніж східні цивілізації – елементів Заходу. Це пояснюється, мабуть, більшою гнучкістю і меншим консерватизмом Заходу, з іншого ж боку – набагато догматичнішим мусульманським фундаменталізмом. Великий кордон на Україні століттями не лише палахкотів вогнем, але і був зоною етнокультурного обміну. Границі не лише роз'єднували, але й об'єднували народи – в усякому разі, так було в минулому»⁴².

Другий етап вивчення Великого кордону України окреслюється статтями, опублікованими в 1999-2004 рр.⁴³ У них історик висвітлив раніше не досліджені

⁴² Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)... – С. 44.

⁴³ Дашкевич Я. Великий кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // Міжнародна конференція «Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле і сучасність». – Черкаси, 1999. – С. 6; *Його ж.* Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення // IV Сходознавчі читання А. Кримського: Тези Міжнар. наук. конф., присвяч. 2000-й річниці християнства (Київ, 13-15 верес. 2000 р.). – К., 2000. – С. 13-14; *Його ж.* Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України: Іст.-археол. зб. на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 288-297; *Його ж.* Конфесійні відносини обабіч українського Великого кордону (XIV–XVIII ст.) // Історія релігій в Україні: Праці XI Міжнар. наук. конф. (Львів, 16-19 трав. 2001 р.). – Львів, 2001. – Кн. 1. – С. 206-210; *Його ж.* Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // Історичне картознавство України: Зб. наук. праць. – Львів; К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 103-117.

аспекти теми, а також додав новий матеріал на обґрунтування вже висловлених думок та спостережень синтетичного характеру. Основну увагу загострено на потребі використання порівняльного методу (із вдумливим залученням напрацювань щодо інших ділянок степового кордону в Європі, Азії, Африці), адекватної термінології (рекомендація не вживати для окреслення Великого кордону (зони) термін «границя», який означає марковану лінію, тощо). Вчений також аналізує етимологію та семантику назви «Україна», котрою до кінця XVIII ст. позначали прикордонну територію європейської цивілізації, відділеної степовою зоною (Великим кордоном) від азійської цивілізації. Натомість ура-патріотичні гіпотези, які заперечують «прикордонне» походження цього терміна, Я. Дашкевич різко критикував. «Всі такі міркування, – зазначав він, – не аргументовані ні лінгвістичними, ні історичними фактами, а, навпаки, породжені цілковитим їх ігноруванням, є виявом патологічного почуття меншовартості, яке досі блукає по державі навіть в інтелектуальних сферах, примушуючи займати оборонну позицію проти реальних (у вигляді чужого шовінізму) або й нереальних примар»⁴⁴.

Історик наводить додаткові аргументи, що підтверджують тезу, висловлену ним раніше про степовий кордон як не лише непроникний бар'єр, а й зону обопільних контактів, наслідки котрих проявилися в економіці, політично-державному й військовому устрої, конфесійних відносинах, народній культурі. Також він здійснив спробу синтетичного узагальнення конфесійних взаємин обабіч Великого кордону, дійшовши висновку, що зміна релігійної конфесії призводила до зміни національності, але не до утворення нового народу, як це сталося з боснійцями. З іншого боку, формування в межах етносу (народу, нації) різних релігійних напрямів не провокувало їхнього поділу за етнічною ознакою. Методи релігійної боротьби були однакові по обидва боки кордону: місіонерство; добровільний перехід на іншу релігію; насильницький перехід – і втеча від такої загрози; згін та депортація; рабство; фізичне винищення. Науковець вказував на випадки взаємопроникнення елементів різних релігій, що було свідченням відкритості степового кордону, через який проникали «явища релігійної культури народів Заходу і Сходу».

Завершуючи вивчати проблему Великого кордону, Я. Дашкевич зупинився на його розташуванні та наповненні, використавши для цього 18 карт та «Опис України» Гійома Левассера де Боплана. Вчений аналізує два аспекти: політичні (питання політико-адміністративних границь у зоні степового кордону) та конфесійні взаємини станом на другу чверть XVII ст. Він робить висновок, що частково перегукується із тезами доповіді про степовий кордон Поділля (1984 р.): військово-політична межа між Польсько-Литовською державою, Московським царством та турецько-татарською територією в степу мала уявний, а не реальний характер. Властиво, ця величезна бездержавна, нічийна степова зона й була Великим кор-

⁴⁴ Дашкевич Я. Р. Україна на Великому кордоні // Його ж. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 480-481.

доном, «бо реальну державну належність визначала лінія осілого життя на півночі, яка погано оборонялася рідко розташованими замками й укріпленими пунктами, та дуже слабо заселеного чорноморського побережжя на півдні – тут були, практично, тільки турецькі фортеці з підгороддями та кочові території, що також лежали переважно неподалік моря»⁴⁵. Конфесійні взаємини у світлі історичної карти Великого кордону, яку Я. Дашкевич реконструює за Бопланом, виглядали неоднорідними. У Дністрово-Дунайському межиріччі (Нижньому Подністров'ї) помічаємо чергування християнських і мусульманських поселень, тобто можна говорити про міжрелігійне (християнсько-мусульманське) співіснування населення на локальному рівні. Подібна ситуація спостерігається в регіоні Дніпровсько-Бозького лиману. Північно-західна (Дністрово-Бозьке межиріччя, між Бугом і південним відгалуженням татарського Чорного шляху, південним відгалуженням Чорного шляху і Россю, терени між Корсуном та Дніпром) і північно-східна (Лівобережжя) частини Великого кордону марковані тільки християнськими містами і селами, що й формує північну межу їхньої осілості. У причорноморському та придніпровському регіонах колонізації були християнські вкраплення, натомість на північній (українській) стороні степового кордону мусульманських поселень немає.

Кілька проблем, актуальних у контексті дослідження теми Великого кордону України, вчений лише сформулював, заповідаючи на майбутнє їхній детальний розгляд. До них належать: прикордонна військова сторожа, військові дії (татарсько-турецькі напади та козацькі походи через Великий кордон), седентаризація, міграція та колонізація⁴⁶. Це також феномен прикордонного життя через призму етнопсихології (вивчення питомих та сформованих під впливом степового кордону таких рис українського національного характеру, як пасивність, рабськість, фаталізм, анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, зрадливість, розбишацтво, забобонність)⁴⁷.

Я. Дашкевич так окреслив значення Великого кордону в українській історії: «У політичному, військовому та демографічному відношеннях Великий кордон приніс у минулому розташованій на його межі Україні великі й доленосні втрати. Відсутність політичної стабільності спричинила сповільнення розвитку власних суспільних інститутів, неможливість здобути повну незалежність, затримку економічного розвитку. Україна, без сумніву, залишилася в колі європейської цивілізації як її висунений на далекий край форпост. З іншого ж боку, постійне і практично вільне проникнення багатьох східних елементів у різні ділянки суспільного, політично-військового, культурного життя сприяло збагаченню й оста-

⁴⁵ Дашкевич Я. Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 498.

⁴⁶ Дашкевич Я. Україна на Великому кордоні... – С. 485.

⁴⁷ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)... – С. 42–43.

точній кристалізації специфічно української цивілізації як гармонійного поєднання явищ Заходу і Сходу з власними, питомо українськими творчими процесами»⁴⁸.

Запропонувавши ідею Великого кордону в українській історіографії, Я. Дашкевич нанизав на неї, немов намисто, величезну кількість фактів історичного та етнографічного походження, уклав у логічній послідовності розрізнені відомості про етнокультурну й етнолінгвістичну історію цієї цивілізаційної межі. Теорія Великого кордону об'єднала також наукові напрацювання вченого в галузі сходознавства в єдину схему. Багаторічні дослідницькі здобутки у вивченні етнічної історії східних народів, окремих тематичних проблем сходознавства (тюркських кам'яних баб, ясиру з України, українсько-турецьких міжнаціональних стосунків тощо) стали фактологічним та аналітичним підґрунтям для її оформлення. Саме Я. Дашкевич детально опрацював проблематику Великого кордону й прийшов до її комплексного розуміння. У цьому його велика заслуга як сходознавця.

Татарські напади та ясир з України. Я. Дашкевич аж ніяк не ідеалізує Великого кордону України, наголошуючи, що зі Сходу часто йшла небезпека. Одним з її виявів у XV–XVIII ст. були татарські напади з метою захоплення бранців. «Всі ці явища (напади татар і ясир. – А. Ф.) можна було б поставити на тверду статистичну основу, можна було б показати конкретно, скільки років та з якою інтенсивністю горів Великий кордон. Але це завдання історики поки що не виконали»⁴⁹. Щоб зрушити з мертвої точки цю дослідницьку проблему, вчений аналізує демографічний аспект ясиру з України в XV – першій половині XVII ст.⁵⁰ У статті він наголошує на невивченості цієї сторінки української історії, попри те, що татарський полон «протягом сторіч був причиною велетенських втрат населення, а також помітних міграційних зрушень». Цю тему, наприклад, польська історіографія розглядає неохоче, розуміючи залежність людських втрат від неефективності заходів Речі Посполитої щодо обороноздатності українських земель. Досліджуючи проблему татарських нападів і ясиру в демографічному розрізі, історик ставить питання про джерельні дані, які засвідчували б кількість нападників і полонених та співвідношення їхньої чисельності, і сам оцінює ті кількісні показники, що їх подають документи. Він також пропонує спершу укласти каталог татарських нападів (відомості про хронологію походів, територію, охоплену ними, кількість нападників і бранців та ін.), що стане підґрунтям типологічного моделювання з метою опрацювання формул підрахунку приблизних демографічних втрат. Автор уклав власний каталог нападів і на його підставі здійснив відповідне обчислення. Згідно з ним, упродовж XV – першої половини XVII ст. Україна втратила близько 2-2,5 млн. населення вбитими й виведеними в ясир, а отже, й українські землі, а не лише Балкани, як вважають дослідники, були одним

⁴⁸ Дашкевич Я. Р. Україна на Великому кордоні... – С. 486.

⁴⁹ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)... – С. 37.

⁵⁰ Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 40-47.

із головних джерел постачання рабів на невільничі ринки Османської імперії. Якщо оцінювати ці цифри за регіонами, то, скажімо, тільки на Поділлі протягом другої половини XVI ст. було захоплено в полон близько 150-200 тис. осіб⁵¹.

Україна і Туреччина. Історія взаємин. Проблематика, пов'язана з темою «Україна і Туреччина», є багатогранною в сходознавчій спадщині Я. Дашкевича. Ще в середині 1960-х рр. учений зацікавився турецьким дипломатичним листуванням українською мовою 40-х рр. XVI ст. Вочевидь, це сталося після перегляду «Каталогу турецьких документів» Зигмунда Абрагамовича⁵², про що маємо згадки в листуванні з Е. Триярським. 12 жовтня 1964 р. Я. Дашкевич попросив свого варшавського колегу замовити мікрофільм із цих документів у Головному архіві давніх актів. Публікації листів з'явилися друком у 1969 і 1971 рр. у празькому часописі «Slavia»⁵³. У них автор порушує важливе наукове питання функціонування актової української мови на литовсько-турецькому прикордонні в XVI ст. Три із чотирьох публікованих текстів відображають прикордонний конфлікт у південноукраїнських степах 1542 р., між Османською імперією та Великим князівством Литовським. Для вирішення цього конфлікту було визначено комісарів з обох сторін, які листувалися між собою українською мовою. Ці три листи, написані від імені представника турецької сторони – сілістрійського й білгородського санджак-аги Осман-шаха, стосуються розмежування турецько-литовського кордону на українській території в районі рік Саврані й Кодими (третій з них писано біля річки або болота Телігол, де тоді перебував Осман-шах). Четвертий лист – про переговори у справі прикордонних сутичок татар і козаків, складений від імені дунайського санджак-бея Мехмета на ім'я коронного польного гетьмана Миколая Сенявського (датований 1542-1543 рр.). Учений здійснив ґрунтовну інтерпретацію змісту цих документів, провів їхній детальний дипломатичний, сфрагістичний та палеографічний аналіз, опублікував факсиміле та переклад сучасною українською мовою.

Я. Дашкевич вважає це листування цінним мовознавчим та історичним джерелом того часу. Адже воно є пам'яткою української мови та опосередковано висвітлює початковий період формування козаччини, бо татарські напади на українські землі спровокували відповідь козаків, що розв'язало збройний конфлікт на прикордонні. Листи дослідник інтерпретує також як історико-географічне джерело. Головний висновок автора зводиться до тези, що листування українською мовою середини XVI ст. потрібно розглядати як «письмову пам'ятку місцевого придунайського українського населення – потомків давніх уличів та тиверців і

⁵¹ Дашкевич Я. Р. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 56-57.

⁵² Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich (Cz. 1). Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672. – Warszawa, 1959.

⁵³ Дашкевич Я. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Slavia. – Praha, 1969. – Seš. 1. – S. 110-118; 1971. – Seš. 2. – S. 246-249.

нащадків літописних бродників та берладників», які, всупереч твердженням окремих дослідників, пережили монгольську навалу й надалі проживали в Подунав'ї⁵⁴.

Своєрідним продовженням цієї теми є публікація приватного листа білгородців, татарина Алі та босняка Насуфа, до барського старости Бернарда Претвича, написаного між 1546-1552 рр. тогочасною українською мовою, який, за висловом історика, «немов вирізка з щоденних буднів на степовому литовсько-турецькому прикордонні середини XVI ст.». Опис листа Я. Дашкевич виявив у згаданому каталозі З. Абрагамовича. 18 вересня 1966 р. вчений письмово попросив Е. Триярського зробити мікрофільм з цього листа у варшавському архіві, а вже 20 жовтня дякував за отриману копію. Проте надруковано це джерело було лише 1977 р., до того ж англійською мовою⁵⁵. У публікації Я. Дашкевич розкрив зміст листа білгородців (вказавши, що він кидає багато світла на початки козацтва), провів його палеографічний та дипломатичний аналіз, подав текст у фотокопії, розшифруванні та в перекладі сучасною українською мовою.

Лист-зобов'язання мешканців Білгорода Алі та Насуфа для барського старости Б. Претвича дослідник розглядає не тільки як пам'ятку національної писемної культури, що свідчить про поширення української мови серед турецького населення Північного Причорномор'я, а і як доказ існування козацтва на українсько-турецькому прикордонні в середині XVI ст. Цей історичний документ дозволив Я. Дашкевичу спростувати тези окремих істориків про козацтво того часу як формування вузьковійськового призначення – сторожу в степу. За твердженням вченого, козацтво – «загальноприйнятий термін для військових відділів на Поділлі та в Брацлавщині, що вели як оборонні, так і наступальні операції проти татарських напасників»⁵⁶. Історик також підтримує тих своїх колег, які вважають, що в організації козацьких загонів як військової сили на степовому прикордонні важливу роль відігравали і королівська, й великокнязівська адміністрація, і окремі представники магнатерії. Лист-зобов'язання Алі та Насуфа свідчить, що козацькі загоны, які розбили татар і захопили отару овець Сінанджика, кількох коней та волів Алі й Насуфа, підпорядковувалися барському старості Б. Претвичу. Позиція щодо виникнення козацтва та його початкової функції, викладена Я. Дашкевичем у публікації, прогнозовано наштовхнулася на критику з боку радянських дослідників цієї проблеми. В оприлюдненому 1996 р. фрагменті 3-го розділу не виданого в 1989 р. рукопису колективної монографії «Проблеми истории Украины в новейшей немарксистской историографии (критический анализ)», де йшлося про причини появи козацтва (авторами були О. Майборода, В. Панашенко та

⁵⁴ Дашкевич Я. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Його ж. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 182.

⁵⁵ Stepaniv J. [Dashkevych Y.] A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1977. – Vol. 1. – № 2. – P. 211-224.

⁵⁶ Ibid. – P. 223-224.

І. Шекера), заперечено думку Я. Дашкевича⁵⁷. Як влучно зауважує вчений, «їхній текст показує цілковиту відданість згори прийнятій нібито непорушній концепції та, з іншого боку, небажання заглибитися в критикований текст статті – вони знайшли те, чого там не написано, але що треба було обов'язково знайти»⁵⁸.

Хронологічно третім тематичним сюжетом, пов'язаним із турецькими зацікавленнями Я. Дашкевича, стала торгівля турецьких купців у Львові в другій половині XVII ст. У середині 1970-х рр. сходознавець зібрав матеріал у львівському історичному архіві про торговельну діяльність близько 700 купців із різних регіонів Оттоманської Порти у Львові протягом 1669-1700 рр. і за кілька місяців 1976 р. написав статтю на 40 сторінок, котра, однак, залишилася неопублікованою. Крім неї, історик підготував доповідь, з якою виступив 7 жовтня 1976 р. на конференції в Москві, присвяченій 100-літтю від дня народження радянського тюрколога Володимира Гордлевського⁵⁹. 27 грудня 1975 р. Я. Дашкевич повідомляв Е. Триярському, що має намір взяти участь у цьому науковому форумі, проте наразі чекає відповіді від організаторів. Тему, запропоновану вченим, було включено до програми конференції, про що він дізнався від організаційного комітету в січні 1976 р.⁶⁰ У листі львівського історика до Е. Триярського від 21 травня 1976 р. читаємо: «...Рвучко став до праці – приготування доповіді про турецьких купців у Львові в другій половині XVII ст. Маю під рукою повний перелік купців, що бували у Львові з 1669 р., частково разом з місцевостями, звідки приїхали, списком товарів та кількістю возів у каравані. А отже, матеріал першосортний, тим більше, що його доповнюють близько 100 документів, які стосуються кредиту та інших фінансових справ. Це, очевидно, матеріал на велику розвідку з дуже цікавими відомостями, які ілюструють торговельні звичаї у Османській імперії другої половини XVII ст. Теж можна зазначити, як цікавий факт, що не був дотепер в руках істориків». Згодом Я. Дашкевич інформував варшавського колегу, що продовжує активно працювати над цією статтею, для чого просив замовити копії кількох листів короля Яна Собеського та інші матеріали з архівів і бібліотек Варшави (лист до Е. Триярського, 11.06.1976). Відпочиваючи влітку 1976 р. у Скадовську, вчений вечорами писав заплановану розвідку (лист до Е. Триярського, 21.10.1976), однак не завершив її (відсутні висновки). Вона збереглася в його приватному архіві, а опубліковано було лише вже згадані тези доповіді.

У цій праці Я. Дашкевич присвятив увагу маловивченій проблемі західної торгівлі Османської імперії в другій половині XVII ст., за формально несприятливих обставин – то був період воєн, які вели турки в Європі (Угорщина, Трансильванія, Валахія, Польща, Україна), що гальмувало розвиток транзитної торгівлі на Захід через українські землі.

⁵⁷ Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 234-236.

⁵⁸ Дашкевич Я. До «перебудови» в українській радянській історіографії (1989 рік) // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. 9. – С. 220.

⁵⁹ Дашкевич Я. Турецкие купцы во Львове во второй половине XVII в. // История и филология Турции: Тезисы докл. и сообщ. – Москва, 1976. – С. 16-18.

⁶⁰ МБА ЯД. Листування. 1976 р. (Офіційне, СРСР).

Цю думку історик вирішив спростувати, вивчивши багаті львівські архівні матеріали на предмет турецької торговельної активності у Львові останньої третини XVII ст. Завдяки проведеному дослідженню, вчений довів, що транзитна торгівля через українські території та їхній головний економічний осередок – Львів – не припинялася під час турецько-польських війн, а тільки зазнавала окремих труднощів. Інший загальний висновок, який зробив автор, стосується значного дослідницького потенціалу опрацьованих архівних матеріалів. До них належали рахункові книги штукової каси за 1669-1700 рр., котрі велися щоденно з метою наповнення міської скарбниці грошима від збору штукової плати, яка накладалася на купців, що приїжджали й виїжджали зі Львова з товаром. Кожна штука товару, тобто фактично місце, яке він займав на возі, оподатковувалася. До штуки товару прирівнювалися великі одиниці міри – бела (тюк), фасса (кадь), лар, кіта (в'язка), вузол, мазь, вантух (лантух) тощо. Урядовці штукової каси встановлювали величину оплати, організовували її збір. Окрім штукових книг, до яких учений сягнув чи не першим із науковців, він також використав судово-адміністративні книги міських органів влади Львова. Ґрунтовно проінтерпретувавши матеріал 15 штукових книг і 26 томів раєцьких, вйїтївських актів та протоколів вірменського суду, Я. Дашкевич дійшов цікавих висновків про масштаби й обсяги турецької торгівлі у Львові останньої третини XVII ст., асортимент і кількість товарів, які продавалися, антропоніміку, етнічне й географічне походження купців тощо. Зокрема, він визначив інтенсивність та сезонність турецької торгівлі у Львові. Інтенсивність торговельної діяльності залежала від військових дій, але навіть у дні війни вона не припинялася. Натомість на її сезонність впливала специфіка тогочасного ґуртового продажу, що передбачав укладання торговельних контактів під час проведення ярмарків у різних містах. До Львова купці прибували на січневий ярмарок, який розпочинався 21 січня, на свято св. Агнеси, і перебували тут пересічно один – два місяці, тобто весь період його тривання. Вчений також визначив обсяг турецького товарообігу у Львові за 1669-1700 рр., його асортимент. Предметом турецького експорту на Захід і транзиту через Львів були «турецькі», а також інші товари під збірною назвою – «ангурські», «грецькі» й «вірменські». Турецький імпорт у Львів був надзвичайно багатим: напівфабрикати (вовна-сирець, бавовна), текстильні вироби (різні ґатунки тканини і т. д.), шкіра, хутро, прянощі, східні фрукти, солодоші, тютюн, рис, риба, вино. Автор наводить перелік товарів, що їх привозили у Львів турецькі купці. Також він аналізує «купецьку географію», котра охоплювала дев'ять регіонів Османської імперії, з яких купці найчастіше мандрували до Львова: Македонія (Тирново, найбільше приїжджих із цього міста) і Румелія; Північне Причорномор'я (Крим, Кафа, Аккерман); Добруджа; Анкара з околицями (Гюдюль); Південне Причорномор'я і прилеглі райони (Синон, Трабзон, Сивас, Токат, Амасья); Стамбул і околиці (Едірне, Геліболу, Бурса); Диярбакир і околиці (Мосца); Північно-Східне Середземномор'я з прилеглими районами (Халєб, Карайсали, Кайсери, Карахисар, Ізмир); торговці турецького походження приїжджали сюди й із Поділля (Кам'янець) та Трансільванії. За підрахунками Я. Дашкевича, у 1669-1700 рр. до Львова прибуло близько 650-700 турецьких купців. Під терміном «турецькі купці»,

на переконання дослідника, потрібно розуміти етнічно строкатий контингент торгівців не лише турецького, а й вірменського, грецького, єврейського, болгарського походження, тобто тих, які були підданими османського султана. У цьому контексті, зазначав учений, недоречним є твердження польських істориків В. Лозинського та Т. Маньковського, що східна торгівля перебувала майже виключно в руках місцевого вірменського купецтва, яке через це також вважалося посередником у поширенні культури ісламу в Польщі.

До теми «Україна і Туреччина» Я. Дашкевич повернувся в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Його праці в цей період зацікавлення турецькою проблематикою характеризуються широким тематичним спектром. Зокрема, вчений зосередився на вивченні українсько-турецьких взаємин у XV–XVIII ст. Програмну статтю на таку тему опубліковано 1990 р. за результатами наукового семінару «Проблеми української історичної медієвістики», який відбувся в Кам'янці-Подільському (травень 1989 р.) за участі історика⁶¹. У ній автор вказує на невтішний стан дослідження різноманітних аспектів українсько-турецьких контактів у ранньомодерну добу. Причини цієї історіографічної лакуни крилися у традиційному небажанні істориків звертати свій погляд на Схід, за межу Великого кордону, в їхній стереотипності мислення, що військова загроза – єдине, що можна було очікувати від мусульманського світу. Таку позицію Я. Дашкевич різко критикував: «Примітивним спрощенням історичного процесу треба вважати зведення українсько-турецьких відносин кінця XV – XVIII ст. лише до політико-воєнного протистояння. Антагонізм, що загострювався періодично, але не панував постійно, не гальмував економічних зв'язків, не перешкоджав поширенню турецького культурного (більше в ділянці матеріальної, менше в галузі духовної культури) впливу»⁶².

Задля позитивних зрушень у цьому напрямку сходознавець порушує ті дослідницькі питання, які, на його думку, є базовими в об'єктивному розумінні стосунків України й Туреччини в XV–XVIII ст.: турецькі володіння причорноморського регіону та в Україні; українське населення турецьких володінь; економічні зв'язки; українсько-турецька конфронтація; протурецькі тенденції в Україні; тюркологія в Україні; турецькі джерела з історії України та стан їхнього вивчення. Помітно, що наведена дослідницька тематика не випадкова, адже ґрунтувалася на попередньому науковому доробку вченого. Головні авторські спостереження такі: для України сусідство Османської імперії «було важливим, а в окремі періоди навіть вирішальним політичним та воєнним фактором»; велика кількість українського населення проживала в турецьких володіннях, мігрувала туди з економічних та політичних причин; Туреччина від початку XVI ст. стала одним з найбільших

⁶¹ Дашкевич Я. Р. Україна і Туреччина – дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики: Метод. рек., теорет.-практ. розробки (Кам'янець-Подільський, трав. 1989 р.). – К., 1990. – С. 65-72.

⁶² Там само. – С. 69.

експортерів східних товарів в Україну, яка також потрапила до зони турецького імпорту з Азії; через турецьку торгівлю відбувалася орієнтація українського суспільства (особливо в побуті); через Україну йшли транзитні товари до Туреччини (наприклад, бурштин); Україна була одним з основних джерел постачання рабів (за XV – першу половину XVII ст. – 2-2,5 млн. виведених у ясир і вбитих під час нападів татар); унаслідок ефективної антитурецької боротьби, від кінця XVI ст. козацтво перетворилося на гравця в міжнародній політиці, на якого зважала й Туреччина, зокрема надаючи військово-політичну підтримку Б. Хмельницькому; український чинник «здатний був сильно впливати на рівновагу сил в чорноморському регіоні», а тому Україна перебувала в сфері політики Османської імперії майже до кінця XVIII ст.; політичні суперечки в Україні другої половини XVII ст. стимулювали появу протурецької орієнтації в середовищі козацької еліти; без використання стамбульських архівів неможливо належним чином вивчити проблеми українсько-турецьких взаємин ранньомодерного періоду й відродити українську тюркологію, яка має свої традиції.

Дослідницьку програму-мінімум у статті 1990 р. Я. Дашкевич склав не тільки для українських істориків, а й для себе, адже згодом у кількох працях він детальніше розглянув окремі проблеми, сформульовані в ній, як-от, наприклад, протурецьку орієнтацію XVI–XVII ст. в Україні в контексті міжнародних відносин⁶³. Цією темою вчений зацікавився ще в 1976 р.⁶⁴ У роботі проаналізовані обставини виникнення й розвитку протурецьких тенденцій у політиці козацтва та загалом в українському житті ранньомодерного часу. Протурецька орієнтація зародилася в козацькому середовищі в середині XVI ст. (Д. Вишневецький), набрала відчутних обертів у кінці XVI ст., особливо серед православного духовенства за умов погіршення релігійної ситуації (І. Вишенський). Згідно з міркуваннями дослідника, її підживлював українсько-польський національно-релігійний антагонізм, польська релігійна нетолерантність, а також ілюзія в Україні турецької віротерпимості. Шляхом тюркофільської політики Б. Хмельницького пішли його наступники (І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, П. Дорошенко), розуміючи, що вона може гарантувати автономний статус козацької держави (на зразок Молдавії, Волощини та ін.), віротерпимість, ліберальну податкову політику, припинення татарських нападів. Протурецька орієнтація козацької еліти в другій половині XVII ст. оформилася в ідею васалітету автономної Української держави (правобережне гетьманство) та військового союзу (спільні походи з турецькою армією

⁶³ Дашкевич Я. Турецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні // Україна і Туреччина: Тези доп. Міжнар. наук. конф. з нагоди 80-річчя заснування Турец. Республіки (10-12 листоп. 2003 р.). – К., 2003. – С. 26-33; Його ж. Протурецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні та міжнародні відносини // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: Зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 60-66 (змінений варіант статті).

⁶⁴ Про це довідуємося з листа до Е. Триярського від 4 грудня того ж року: «...зараз проникаю в темники протурецької орієнтації в українській політиці другої половини XVII ст. Захоплюючи справи, з різних поглядів досі недооцінені – як, зрештою, і не видані монографією».

козаків П. Дорошенка, Г. Дуки). Турецький вектор політики знову став актуальним у першій половині XVIII ст. (І. Мазепа, П. Орлик).

У повідомленні на тему «Україна у складі Османської імперії XV–XVIII ст.», яке Я. Дашкевич озвучив 20 жовтня 1991 р. в Києві на представницькій міжнародній сходознавчій конференції «Україна і Османська імперія XV–XVIII століття. Проблеми джерелознавства та історіографії»⁶⁵, загалом повторюється тематична канва дослідження основних аспектів відносин України й Туреччини та турецького чинника в українській історії ранньомодерної доби, викладених ученим у статті 1990 р. Однак фактографія значно ширша, більше аналітичних думок та спостережень. Акцентовано увагу на прогалини української історіографії (за висловом самого автора – це повідомлення «перетворилося в реєстр гріхів у першу чергу української історіографії по відношенні до власної історичної науки»⁶⁶) у з'ясуванні таких питань, як вплив турецького панування та васалітету на етнічну історію українських земель; характер васальних стосунків між Кримським ханством і Туреччиною; територіально-адміністративна належність Буджаку та Єдисану (Ханської України), реальна влада на цих степових просторах; визначення кордонів Руського князівства-гетьманства під турецькою протекцією та ін. Багато місця відведено проблемі протурецької орієнтації гетьманів другої половини XVII ст., тюркофільству нижчих прошарків, а також висвітленню причин безуспішності цієї орієнтації в «автономно-державному та військово-січовому аспектах». Історик також заторкнув тему турецької адміністрації в Україні, наголошуючи на цілковитій недослідженості кордонів, полково-сотенного устрою, «буденного обличчя» Руського князівства-гетьманства – української держави під протекторатом Туреччини.

Проблемі міграції українців до Туреччини, яку в попередніх працях лише порушено, Я. Дашкевич присвятив окремий нарис, що не був опублікований у зв'язку зі смертю його автора⁶⁷. Цей текст має програмний характер – у ньому коротко описано п'ять етапів міграції українців на турецькі терени від XVII до середини XX ст. Перший етап – це примусова міграція полонених запорозьких козаків на східні окраїни Османської імперії в Мангуристан, де вони з плином часу тюркізувалися та ісламізувалися, хоча ще довго зберігали окремі риси української побуту. Другий етап – початок XVIII ст. – мазепинська політична міграція в межиріччя Бугу й Дністра (Ханська Україна). Третій етап – кінець XVIII ст. –

⁶⁵ Дашкевич Я. Україна в складі Османської імперії // Ратуша. – Львів, 1992. – 27 лют. – Ч. 19. – С. 5; 29 лют. – Ч. 20. – С. 2. Про першу сходознавчу конференцію високого наукового рівня, що відбулася в незалежній Україні за участі провідних вчених, однак не без окремих організаційних недоліків, див.: Степанів Я. [Дашкевич Я.] Турки теж люди. А ми? // Ратуша. – Львів, 1991. – Ч. 114. – 25-26 жовт. – С. 7.

⁶⁶ Дашкевич Я. Україна в складі Османської імперії // Ратуша. – Львів, 1992. – 29 лют. – Ч. 20. – С. 2.

⁶⁷ Дашкевич Я. Міграції українців до Туреччини // МБА ЯД. С-4/4. Папка «Туреччина і Україна. XI: Статті XIX–XX ст.». – Рукопис, 7 арк.

Задунайська Січ. Четвертий – козацькі полки (султанські козаки), котрі під командуванням Михайла Чайковського служили султанові під час Кримської війни 1853-1856 рр. П'ятий етап – це перша половина ХХ ст. – політична міграція. Нарис необхідно розглядати як частину більшої роботи про взаємини України й Туреччини новітнього періоду, над якою сходознавець працював в останні роки життя⁶⁸. До цього третього циклу текстів ученого на тему «Туреччина й Україна», що їх він написав наприкінці життя, також належать статті про прапори задунайських козаків⁶⁹, діяльність Михайла Чайковського⁷⁰, національний та інформаційний аспект українсько-турецьких політичних відносин у першій половині ХХ ст.⁷¹, які конкретизують проблематику, порушену в рукописі «Міграції українців до Туреччини».

Насамкінець варто зазначити, що Я. Дашкевич був учасником усіх конференцій, присвячених історичним зв'язкам України й Туреччини, котрі відбувалися в Україні від 1991 р. Також 30 листопада 1995 р. в Стамбульському університеті він брав участь у конференції, приуроченій до 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького, де виступив із доповіддю «Турецька орієнтація в Україні XVII–XVIII ст.»⁷².

Українсько-перські відносини початку XVII ст. Із турецькою проблематикою споріднена тема українсько-перських контактів початку XVII ст., мета яких полягала в утворенні антитурецького військово-політичного союзу. 1970 року, коли сходознавчі інтереси вченого розширюються, він розпочав збір матеріалу з історії українсько-перських дипломатичних стосунків перед Хотинською війною. Про це сходознавець розповідає в листі до Е. Триярського 21 березня 1970 р.: «В січні я виїхав до Москви, щоб там шукати, як у прислів'ї, голку в стозі сіна – якихось слідів козацького посольства у 1618-1619 рр. до перського шаха Аббаса I Великого (якраз напередодні хотинської війни). Дещо знайшов у записках тогочасного італійського мандрівника [П'єтро Делла Валле], який знаходився тоді в Персії. Перські джерела, однак – як я до цих пір був впевнений – про це мовчать.

⁶⁸ У науковому архіві Я. Дашкевича відклалися дванадцять папок матеріалів під загальною назвою «Туреччина і Україна» (МБА ЯД. С-4/4. Папки «Туреччина і Україна I–XII»).

⁶⁹ Дашкевич Я. Прапори задунайських запорожців (XVIII–XIX ст.) // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2008. – Ч. 46. – С. 8-11.

⁷⁰ Дашкевич Я. Михайло Чайковський // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-тє вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 801-804.

⁷¹ Дашкевич Я. Українська присутність в Туреччині: традиції та сучасність // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації: Тези доп. – Львів, 2008. – С. 49-50; Його ж. Українсько-турецькі політичні взаємовідносини в першій половині ХХ століття: національний аспект // Воля і Батьківщина. – Львів, 2008. – Ч. 3/4. – С. 29-47 (передрук 2010 р.); Його ж. взаємовідносини в першій половині ХХ століття (інформаційні зв'язки) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16. – С. 165-173 (змінений варіант опубліковано 2009 р.)

⁷² МБА ЯД. С-4/3. Папка «Туреччина і Україна І».

(Правда, в Москві знайшлося не все з цього часу – маю надію, що в Єревані щось ще додасться)». Пошуки увінчалися успіхом, і вже через рік опубліковано розвідку «Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни»⁷³. Через тридцять років Я. Дашкевич повернувся до цієї теми й надрукував доповнений варіант статті зі зміненою назвою⁷⁴.

У ній вчений доводить, що запорозькі козаки вже від кінця XVI ст. стали значущим чинником у міжнародній політиці, свідченням чого є їхня участь в антиосманській коаліції, зокрема козацько-перські переговори 1618-1620 рр.

Козацькі морські походи на Чорне море в другому і третьому десятилітті XVII ст. впливали на розподіл сил у регіоні, особливо через них страждали османсько-польські відносини. Проте така складна ситуація на морі була вигідною для Персії, яка перебувала з Туреччиною в стані перманентної війни. У 1616 р., коли розпочалася друга турецько-перська війна, ідея антиосманської коаліції східних і західноєвропейських країн, прихильником котрої був перський шах Аббас I Великий, набула надзвичайної актуальності. На такому міжнародному тлі встановлюються дипломатичні контакти Персії із Запорізькою Січчю, яка стала однією з важливих ланок антиосманської Ліги, поряд із грузинськими князівствами, Польсько-Литовською державою, Італією, Іспанією. Відомості про переговори в 1618-1620 рр. між козаками й персами про військово-політичний союз дійшли до нас завдяки запискам безпосереднього учасника цих перемовин італійця П. Делла Валле. Я. Дашкевич виокремлює три етапи українсько-перських переговорів: 1) квітень 1618 р., коли адресовано лист перському шахові від імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного; 2) березень – червень 1618 р. – місія козака Стефана до шаха; 3) квітень 1620 р. – лист до Аббаса I від імені Оліваріюса де Марконеса (під цим іменем, на думку дослідника, ховався полковник Оліфер Голуб). Наслідком домовленостей потрібно вважати козацькі морські кампанії, що тривали до 1626 р. Участь козаків у антиосманській коаліції свідчила про зростання їхньої ролі «як військово-політичної сили в Європі та на Близькому Сході».

Бурштин і південно-східний бурштиновий шлях. У 1970-х рр., під впливом зацікавлення історією східної торгівлі в Україні, Я. Дашкевич також розпочав ґрунтовні дослідження бурштинового торговельного шляху, який у середньовічній та новочасній періоди проходив через українські землі. Купці, котрі торгували бурштином, були переважно вірменами, а тому, досліджуючи вірменську проблематику, зокрема роль вірменських купців у східній торгівлі в Україні, вчений прийшов до теми історії торгівлі бурштином у XIV–XVII ст. За словами самого Я. Дашкевича, незважаючи на те, що ця проблематика була на маргінесі інших

⁷³ Дашкевич Я. Р. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Український історичний журнал. – К., 1971. – № 9. – С. 124-131.

⁷⁴ Дашкевич Я. Персько-українські дипломатичні контакти у 1610-1620-х роках // Україна дипломатична: Наук. щорічник. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 160-177.

його сходознавчих зацікавлень (історії торгівлі Речі Посполитої з Туреччиною та Персією в XVII ст., історії вірменських і караїмських колоній XIII–XVII ст.), спорадичний пошук джерельного матеріалу дав значні результати⁷⁵. У листі Е. Триярському від 17 листопада 1976 р. Я. Дашкевич повідомляв, що працює над статтею про бурштин, а вже 4 грудня того ж року зазначав, що завершив збирати матеріал на цю тему. Зауважимо, що саме Е. Триярський полагоджував справу з публікацією цієї статті. Львівський учений дякував варшавському колезі за зусилля, докладені в цьому напрямку, й обіцяв до лютого 1977 р. написати статтю польськи (листи до Е. Триярського, 15.12.1976, 16.01.1977). У травні того року ця праця була вже в польського сходознавця, який висловив свої зауваги до її змісту (лист до Е. Триярського, 10.05.1977).

Публікація побачила світ 1981 р. в познанському річнику «*Slavia Antiqua*»⁷⁶. У ній, на підставі залучення переважно джерел кінця XIV – перших двох десятиліть XV ст. (зокрема, рахунків великого шафара Тевтонського ордену) та XVII ст. (здебільшого актових записів із львівських міських книг, меншою мірою – замойських, кам'янецьких, бродівських, язловецьких), історик висвітлив історію транзитної міжконтинентальної торгівлі балтійським янтарем, яка проходила торговельним шляхом із Півночі (узбережжя Балтійського моря, Гданськ) через українські землі на Близький Схід і Середню Азію, як правило, до Туреччини та Ірану. Свою дослідницьку увагу Я. Дашкевич зосередив на кількох основних питаннях: торговельний шлях, головні пункти транзиту бурштину; етнічний склад купців; різні гатунки бурштину, вартість, асортимент виробів із нього тощо. Дослідник аргументовано довів, що цим товаром у XVII ст., як гуртом, так і вроздріб, торгували місцеві (львівські та кам'янецькі) або приїжджі (турецькі та перські) вірмени, часто об'єднані між собою в торговельні спілки не лише комерційними інтересами, а й родинними зв'язками. Раніше, у XIV–XVI ст., особливо в гуртовій торгівлі, вони відчували конкуренцію від євреїв, німців, караїмів. Бурштин купували зазвичай у Гданську в необробленому та обробленому вигляді. Необроблений янтар поділявся на кілька фракцій – великі куски (головний), середні та дрібні (верніс), і транспортувався бочками та мішками, а оброблений продавався переважно у вигляді вервиці. Також торгували художніми виробами з цього каменю. Бурштиновий шлях із Півночі на Схід прямував через Львів (протягом XIV–XVII ст. головне місце торгівлі цим товаром на українських землях), Кам'янець-Подільський, Північне Причорномор'я, Крим, Молдавію, Валахію до Туреччини, Ірану. Бурштин можна було купити не тільки в Гданську, Львові, Кам'янці-Подільському, а й у Замості, Бродах, Язлівці, Костянтинові чи навіть Микулинцях, про що свідчать архівні джерела. У статті Я. Дашкевич переконливо спростував думку Марії Закшевської-Дубасової про реекспорт янтарю

⁷⁵ *Daszkiewicz J. Z historii południowo-wschodniego szlaku bursztynowego (XIV–XVII w.) // Slavia Antiqua. 1980. – Poznań, 1981. – T. 27. – S. 254.*

⁷⁶ *Ibid.* – S. 253-275.

зі Сходу до Польщі, підтримавши одного з критиків цієї тези – польського сходознавця Тадеуша Левицького. Вчений також доходить висновку, що в Речі Посполитій бурштин був заміником грошей у кредитно-фінансових операціях (ним виплачували борги), а його експорт до Стамбула в першій половині XVII ст. давав близько 200 % прибутку, адже цінувався на Сході майже як золото. Янтар використовувався в художньому ремеслі. Із нього виробляли дрібні прикраси, мусульманські вервиці, скриньки, мундштуки для люльок, ним прикрашали стіни палаців, інтер'єри мечетей, його додавали як складник при виготовленні ліків та фарб.

Я. Дашкевич цікавився цією проблематикою й надалі. У липні 1983 р. він зробив доповнення до польськокомовної⁷⁷. У цьому неопублікованому нарисі історик продовжив висвітлення теми експорту бурштину в XIV–XVII ст. на Схід через порти Північного Причорномор'я. Підставою стали два тогочасні джерела: анонімний італійсько-персько-татарський розмовник, відомий у науковій літературі від XIX ст. як «Codex Cumanicus» (складений у Криму в 1320–1330-х рр.), а також торговельний довідник «La pratica della mercatura» (з першої половини XIV ст.) італійського купця Франческо Бальдуччі-Пеголотті. Окрім даних про експорт янтарю в XIV ст., Я. Дашкевич доповнює матеріал своєї попередньої статті про торгівлю цим товаром у XVII ст., наводячи додаткові архівні свідчення про вірменських купців, які везли балтійський бурштин із Гданська на Схід – в Османську імперію, Персію й Центральну Індію. Поміж це, сходознавець заперечував необґрунтоване твердження польського історика Богдана Барановського про аналогічну торгівлю вірменами янтарем і виробами з нього на Кавказі. У цій праці вчений також окремо зупиняється на бурштинових виробках, які потрапляли до Стамбула як подарунки турецьким вельможам від польських послів. Я. Дашкевичу вдалося доповнити й увиразнити свої попередні висновки про бурштиновий шлях, який протягом XIV–XVII ст. змінював свій маршрут. Зокрема, дослідник на матеріалі записок Ф. Бальдуччі-Пеголотті описав сухопутний львівський торговельний шлях у Середню Азію через Тану на Азовському морі до Пекіна, який існував перед завоюваннями Тамерлана 1395-1396 рр. У XV ст., до турецького вторгнення в останній третині століття, бурштин експортувався зі Львова в італійські колонії Північного Причорномор'я, а потім морем до Туреччини та Персії, але в XVI – першій половині XVII ст., під впливом турецького чинника, цей торговельний шлях знову змінив свій напрямок. Тепер він прямував через Молдавію, Валахію й Стамбул до Малої Азії. А після козацьких війн кінця 40-х – 70-х рр. XVII ст. утворилося трансільванське відгалуження цього шляху. Додаткове вивчення питання східної торгівлі бурштином дало змогу історикові чіткіше усталити етнічний склад купців, з'ясувати, що, крім вірмен, які переважали, експорт згаданого товару в XVII ст. здійснювали також українці, греки, німці, угорці. Востаннє на цю тему Я. Дашкевич виступав 22 травня 1985 р. в

⁷⁷ Дашкевич Я. Из истории юго-восточного янтарного пути (XIV–XVII вв.) // МБА ЯД. X/2. Папка «Бурштин III». – Рукопис, 12 арк.

Кам'янці-Подільському на VI Подільській історико-краєзнавчій конференції⁷⁸. У доповіді «Поділля на бурштиновому шляху (XVII–XVIII ст.)» він зосередив свою увагу на ролі Кам'янця-Подільського та місцевих вірменських купців у експорті цього каменю на Схід, зокрема в Іран та Центральну Індію (м. Агрі), на підставі чого зробив висновок про важливе місце Кам'янця та Поділля в економічних зв'язках між Заходом і Сходом.

Караїми та їхня міграція в Русь-Україну. У першій половині 1970-х рр. учений розпочинає ґрунтовні студії етнічної історії караїмів на українських землях. Я. Дашкевич, вочевидь, зацікавився караїмами ще на початку 1960-х рр. Караїмська проблематика наявна в листуванні історика з Е. Триярським – пересилання караїмознавчої літератури, розмови в 1964 р. про працю над статтями про караїмів з В. Филоненком (лист до Е. Триярського, 30.08.1964). Однак реальні кроки у вивченні цієї теми сходознавець робить у 1970-х рр.

Я. Дашкевич займався не лише аналізом караїмського питання на основі літератури та рукописних джерел – він також здійснював польові дослідження (зокрема, їздив до Галича й Луцька). Окрім караїмів західноукраїнських колоній, таким же шляхом вчений вивчав кримських. З листів до Е. Триярського довідуємося, що історик, відпочиваючи в серпні – вересні кожного року в Скадовську, часто виїжджав до Криму, де спостерігав караїмський побут, збирав різноманітні відомості, спілкуючись безпосередньо з караїмами. На початку 1970-х рр. Я. Дашкевич встановлює активне листування із дослідницею історії та культури кримських караїмів Семітою Кушуль (1906-1996). Він налагодив також епістолярний діалог з караїмами, вихідцями із Західної України: відомим польським сходознавцем, луцьким караїмом Ананієм Зайончковським (1903-1970), галицьким караїмом, тюркологом і полковником польського війська Юзефом Сулімовичем (1913-1973), тракайським караїмом, тюркологом Александром Дубінським (1924-2002).

Перші спроби Я. Дашкевича щодо наукового опрацювання караїмської проблематики припадають на 1972 р. і стосуються галицьких караїмів. 19 березня 1972 р. він написав тези планованого виступу на III Прикарпатській конференції в Івано-Франківську під назвою «Караїми Прикарпаття». Проте вони були відхилені організаторами конференції. Про серйозність намірів ученого продовжити дослідження цієї проблематики свідчить його індивідуальна етнографічна поїздка до караїмів Галича, що відбулася 7-9 серпня того ж року. Історик зібрав матеріал про місцеву колонію, яка тоді налічувала 27 осіб (до війни – 200 осіб), зокрема виявив рукописи караїмською мовою (гебраїською графікою). Він писав до Е. Триярського: «Хотів би це все (зібрані матеріали. – А. Ф.) використати для якоїсь статті у нашій науковій роботі, аби в цей спосіб якимось актуалізувати проблеми, пов'язані з караїмами в Галичі» (лист від 9.08.1972). Планував наступного

⁷⁸ Дашкевич Я. Р. Поділля на бурштиновому шляху (XVII–XVIII ст.) // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 69-70.

року знову приїхати до галицьких караїмів і записати їхній фольклор. У вересні 1975 р., щоб дізнатися більше про кримських караїмів, Я. Дашкевич побував у Криму (листи до Е. Триярського, 14.07.1975, 18.11.1975).

Саме тоді в поле зору дослідника потрапив колофон із караїмського пергаментного молитовника, що до 1830 р. зберігався в кенасі Галича. Витяг з нього, який переклав польською мовою тодішній газзан галицьких караїмів Абрагам Леонович, сьогодні можна знайти у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. На підставі цього унікального історичного джерела сходознавець спробував розглянути проблему переселення караїмів із Криму до Галицько-Волинської держави за часів короля Данила Романовича. Результатом наукових пошуків Я. Дашкевича в цьому напрямку стала ґрунтовна стаття, над якою він працював у 1975 р. (лист до Е. Триярського, 27.12.1975). Перший варіант цього тексту французькою мовою вчений надіслав до Парижа П'єрові Геольтріну в травні того ж року (лист до Е. Триярського, 11.05.1975), але його не надруковано. Доопрацьований варіант (завершений у жовтні 1975 р., доповнений у травні 1978 р.), під назвою «Епоха Данила Романовича (середина XIII ст.) за караїмським джерелом», історик опублікував у «*Harvard Ukrainian Studies*» лише в 1978 р.⁷⁹

У статті вчений спершу подає розлогий історіографічний огляд проблеми міграції караїмів із Криму на Русь та колофону як історичного джерела для висвітлення цієї проблеми і доходить невтішного висновку про ігнорування цього писемного свідчення, а також можливості переселення караїмів у домонгольську добу як в українській і російській історіографіях, на які негативний вплив мала гіперкритична публікація колофону з обстоюванням факту його фальсифікації в першій половині XIX ст. А. Петрушевича, так і в польській історіографії, що перебувала під впливом т. зв. Вітольдової легенди про переселення караїмів до Литви й Польщі в кінці XIV – на початку XV ст., котру актуалізував Т. Чацький. Натомість єврейська історіографія (зокрема, М. Балабан, А. Гаркави) ігнорувала факт появи караїмів на західноукраїнських землях у XIII ст., під впливом ненаукової дискусії про виникнення караїмських колоній у Криму, яка розгорілася в останній третині XIX – на початку XX ст. (А. Фіркович, А. Гаркави, Д. Хвольсон). Дослідники з караїмського середовища також фактично проігнорували свідчення колофону з Галича і йшли в питанні часу й обставин караїмської міграції переважно за польськими істориками (А. Зайончковський). Таким чином, погляди тих учених, котрі, спираючись на це джерело, писали про домонгольське переселення караїмів з Криму на Русь (Д. Зубрицький, Ф. Домбровський, І.-В. Гелерт, Р. Фан, Б. Януш, В. Гребеняк, С. Шишман, О. Пріцак), були змаргіналізовані або ж узагалі забуті. Ці історики так і не спромоглися на окреме дослідження із використанням всього інформаційного потенціалу колофону, а тому це завдання блискуче виконав

⁷⁹ *Stepaniv J. [Dashkevych Y.] L'époque de Danylo Romanovych (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 2. – № 3. – P. 334-373.*

Я. Дашкевич. Сходознавець здійснив глибокий аналіз джерела й довів достовірність історичних відомостей, вміщених у ньому, через розгляд таких проблем: 1) дата написання колофону; 2) автор колофону; 3) стратифікація тексту колофону та його джерела; 4) дані колофону у світлі інших джерел; 5) інші караїмські свідчення про еміграцію в XIII ст.; 6) значення колофону як історичного джерела⁸⁰. На підставі отриманих результатів він обґрунтував факт переселення караїмів із Криму до Галицько-Волинської держави в часи князя Данила (1246 р.). У цьому й полягає одне з вагомих наукових досягнень Я. Дашкевича в дослідженні караїмської проблематики. Також варто підкреслити, що блискучий розгляд проблеми достовірності колофону є взірцем джерелознавчого аналізу історичних джерел в українській історіографії.

Цей аналіз дозволив Я. Дашкевичу констатувати, що колофон було написано в Галичі 1700 р., його автор – відомий караїмський учений Йосиф га-Машбір. Текст цього покрайнього запису на молитовнику, привезеному караїмами з Криму, – це компіляція даних із різних джерел про минуле караїмської громади, зміст яких віддзеркалив не лише патріотичні настрої автора, а й історичні реалії другої половини XVII ст., пов’язані з умовами проживання караїмів у Галичі, романтизованими (ідеалізованими) та правдивими фактами їхньої міграції з Криму (Солхат, Мангуп, Кафа) в 1246 р. Ці відомості Й. га-Машбір акумулював як із реальних умов життя XVII ст., переказів та традиційних уявлень галицьких караїмів, так і з нотаток літописного характеру, особливо коли йдеться про правдиві факти середини XIII ст., які можна перевірити за іншими тогочасними джерелами. Це переговори 1243 р. Данила Романовича з ханом Батием, відсутність перешкод із боку татар у переселенні на Русь караїмів із Солхата, Мангупа й Кафи в 1246 р., матеріальна допомога переселенцям та дозвіл їм на торгівлю зі Сходом, а також згадки про історичних осіб, пов’язаних із цією акцією, – князів Данила й Василька Романовичів, єпископа Петра, хана Бату. Сходознавцеві вдалося провести аналогії в міграції вірмен і караїмів на Русь за часів короля Данила. На вірменську міграцію вказує традиція XVI ст., відображена в грамоті-фальсифікаті князя Федора Дмитровича 1062 р., а також в інших документах того періоду. На користь цієї аналогії також свідчить близькість мов – вірмено-кипчацької, якою розмовляли вірмени-переселенці до кінця XVII ст., і західно-караїмської, якою дотепер спілкуються західні караїми. «Найпривабливішою була б гіпотеза, – пише Я. Дашкевич, – що і кримські вірмени, і караїми принесли з собою одну-єдину розмовну мову – кипчацьку, що, можливо, була дальшим етапом у розвитку мови (чи діалектів мови) “Codex Cumanicus”»⁸¹.

Пізніше, вже в 2005 р., історик опублікував цю статтю в українській (доповненій) редакції під зміненою назвою «Данило Романович і єпископ Петро в

⁸⁰ Дашкевич Я. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // *Його ж. Постагі: Нариси про діячів історії, політики, культури.* – 3-тє вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 44.

⁸¹ Там само. – С. 55.

освітленні караїмського джерела»⁸². На думку вченого, колофон був цінним історичним джерелом для вивчення не тільки етнічної історії караїмів, а й Галицько-Волинської держави.

У 1980-х рр. Я. Дашкевич продовжив плідно працювати над караїмською тематикою. Серед іншого він досліджував епіграфіку кримських караїмських цвинтарів у Феодосії (Кафі), Старому Криму (Солхаті), Мангупі й Чуфут-Кале, збирався її публікувати, щоб довести автентичність написів, яка заперечувалася в останній третині XIX – на початку XX ст. через позанаукові підходи до вирішення цього питання (у т. ч. релігійно-національні суперечки в середовищі єврейських та караїмських дослідників). Аналізуючи епіграфічні написи, вчений у 1981-1982 рр. провів два весняних сезони в Криму, а вже 8 червня 1982 р. надіслав листа до відомого радянського історика Володимира Пашута із пропозицією підтримати ідею їхнього видання. «Я уважно вивчив наявну літературу питання, – повідомляв він своєму адресатові, – оглянув збережені залишки кладовищ на місці (де, виходячи з палеографічних ознак і дат, досі збереглися камені, принаймні XIII ст.) і дійшов висновку, що при оголошенні написів підробками відіграли головну роль позанаукові фактори: загострений до крайніх меж національно-релігійний антагонізм між караїмами та равиністами, особиста ворожнеча між дослідниками А. Гаркавим (1839-1919) та Д. Хвольсоном (1819-1911), які взаємно звинувачували один одного в неуцтві, підробках, плагіатах, національній зраді й т. п. При цьому козлом відпущення став перший збирач написів караїмський дослідник старовини А. Фіркович (1786-1874)»⁸³. Вчений аналізував написи на предмет їхньої автентичності, плануючи перші результати цієї роботи оприлюднити у формі доповіді «Написи караїмських кладовищ Криму (до XIII ст. включно) як історичне джерело» на засіданні Сектора історії найдавніших держав на території СРСР Інституту історії АН СРСР, керівником якого був В. Пашуто. З цих планів нічого не вийшло, проте ідеї публікації епіграфіки з цвинтарів кримських караїмів сходознавець не полишив. Свідченням цього є лист Я. Дашкевича до І.-П. Химки від 1 березня 1984 р., автор котрого розповідає про своє бажання «почати серію публікацій написів з караїмських кладовищ Криму (це були б, в першу чергу, написи хозарського періоду)». Ще раз ці наміри задекларовано в плані-проспекті сходознавчих досліджень на п'ять років (1989-1994), який затверджено в січні 1989 р. на засіданні бюро Археографічної комісії АН УРСР у Києві (див. далі). «Плануючи серію “Східні джерела з історії України”, – стверджував Я. Дашкевич, – мною було внесено до проспекту серії також підготовку факсимільного перевидання корпусу А. Фірковича 1872 р. разом з перекладом Д. Гумуша та моїм науковим

⁸² Дашкевич Я. Р. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Ст. й матеріали. – Львів, 2005. – С. 74-91.

⁸³ Дашкевич Я. Караїмські написи в Криму як середньовічне історичне джерело. Проблема-тика дослідження // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995-1997 рр. – С. 160.

апаратом, при чому стаття, про яку я писав В. Пашутові 1982 р., перетворилася б у велику передмову»⁸⁴. Однак ці плани не вдалося реалізувати через низку об'єктивних обставин. Хоча історик повернувся до цієї теми 1997 р., коли виголосив на засіданні Археографічної комісії НТШ доповідь «Караїмські написи в Криму та їх різновидності як середньовічне історичне джерело», але це був суто джерелознавчий аналіз епіграфіки на надгробках кримських караїмів із висвітленням жвавих дискусій, що точилися в науці щодо її достовірності⁸⁵. Попри це, в 1996 р. Я. Дашкевич подав гасло про караїмів у «Етнічному довіднику» поряд з іншими енциклопедичними статтями про східні народи, які жили на українських землях.

Караїмською проблематикою вчений займався й надалі, на що вказує передовсім його участь 1999 р. в III Сходознавчих читаннях А. Кримського, присвячених 80-літтю О. Прицака. На них сходознавець виступив із темою «Розселення караїмів в Україні»⁸⁶. Наступного року за науковою редакцією вченого опубліковано написи з караїмського цвинтаря в Галичі⁸⁷. Також Я. Дашкевич був учасником міжнародної конференції «Караїми Галича: історія та культура», яка відбулася в Галичі 6-9 вересня 2002 р. Виголошена ним доповідь «Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIV ст.)» з'явилася друком у матеріалах конференції⁸⁸. Цю саму тему історик представив на Сходознавчих читаннях А. Кримського в Києві 30-31 жовтня 2002 р.⁸⁹

Проведене ще 1975 р. велике дослідження міграції караїмів до Галицько-Волинської держави в середині XIII ст. дозволило вченому розширити уявлення про етнічну історію караїмів як наукову проблему та виокремити її складову частину – міграційні рухи. Зокрема, потрібно було з'ясувати їхні причини, характер, хронологію та наслідки. Того ж року, працюючи у бібліотеках і архівах Вільнюса та Тракая, дослідник зацікавився історією литовських караїмів, у т. ч. уже згаданою Вітольдовою легендою про їхнє переселення до Литви та Польщі в кінці XIV – на початку XV ст. Достовірність цієї легенди він планував проана-

⁸⁴ Дашкевич Я. Караїмські написи в Криму як середньовічне історичне джерело... – С. 165.

⁸⁵ Там само. – С. 160-165.

⁸⁶ Дашкевич Я. Р. Розселення караїмів в Україні // III Сходознавчі читання А. Кримського: Тези Міжнар. наук. конф., присвяч. 80-річчю від дня народж. О. Прицака. – К., 1999. – С. 29-30.

⁸⁷ Караїмське кладовище біля Галича: Каталог намогильних пам'ятників / І. Юрченко, О. Кефелі, Н. Юрченко, О. Бергговський; наук. ред. Я. Дашкевич. – Львів; Галич, 2000. – 252 с.

⁸⁸ Дашкевич Я. Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIV ст.) // Караїми Галича: історія та культура: Матеріали Міжнар. конф. (Галич, 6-9 верес. 2002 р.). Додаток. – Львів; Галич, 2002. – С. 164-192.

⁸⁹ Дашкевич Я. Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIV ст.) // VI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доп. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 30-31 жовт. 2002 р.). – К., 2002. – С. 114-116.

лізувати в спеціальній статті, чого так і не зробив⁹⁰, але натомість 2002 р. видав ґрунтовну розвідку про міграцію караїмів на Русь.

У цій публікації сходознавець головну увагу зосередив на етногенезі караїмів, їхніх міграційних рухах на Русь, лише побіжно торкнувшись питання Литви та Вітольдвої легенди. «Мої концепції, – як зазначав Я. Дашкевич, – все ж таки, певною мірою залишаються науковими гіпотезами, правда, належно обґрунтованими, наскільки це можливо при сучасному стані караїмознавства»⁹¹. Залучення лінгвістичних даних, на думку вченого, має великий потенціал у вирішенні проблеми саме міграційних процесів, їхніх причин та періодизації. На його переконання, мовознавчі студії двох діалектів, галицько-луцького та тракайського, дають змогу говорити про переселення носіїв першого в Русь-Україну з Криму на 100-120 років раніше від другого, спрямованого в Литву. Адже галицько-луцький діалект виглядає архаїчнішим, відображає давнішу стадію розвитку караїмської мови, має фонетичні відмінності від тракайського, який ближчий до кримського. Далі історик викладає результати дослідження причин, характеру, періодизації та наслідків міграції караїмів із Криму в IX–XIV ст.: 1) виникнення колонії в Києві в хозарський період; 2) поява колонії в Галичі, Львові та Луцьку, тобто міграція до Галицько-Волинської держави; 3) караїми степової зони; 4) міграція до Великого князівства Литовського й виникнення колонії в Тракаї. Згідно з його міркуваннями, відповідно до двох епіграфічних пам'яток із Чуфут-Кале, можна стверджувати про караїмську колонію в Києві в першій половині IX ст., коли місто належало хозарам. Натомість можливість утворення караїмської колонії у Львові після занепаду Галича в другій половині XIII ст. учений вважав сумнівною, схиляючись до XV ст., відколи є перші документальні відомості про львівських караїмів. Також він спростував думку І. Вагилевича про те, що караїми згадані у грамоті Казимира III 1356 р. під назвою «сарацени». Насправді під сараценами у Львові треба розуміти арабів або ж усіх, хто сповідує іслам (див. далі). Питання, пов'язані з мікроміграцією караїмів до причорноморських степів та до Литви, автор не розглядає в цій статті. Відповідь на них він спробував дати згодом. Це продовження теми т. зв. Вітольдвої легенди, якою історик цікавився ще 1975 р. Проміжним підсумком її вивчення стала доповідь на VIII Читаннях А. Кримського в 2004 р.⁹² Я. Дашкевич переконаний, що литовці в кінці XIV ст. не були в Криму, а тому не могли вивести звідти татар і караїмів. Вітольдова легенда про міграцію караїмів у Литву (Тракай) – це лише легенда, «відгук привілеїв, які надав їм цей великий князь».

⁹⁰ Вчений планував це зробити, пишучи, що «у другій частині статті про міграції караїмів (вона друкуватиметься окремо) буде розглянуто питання про караїмів причорноморських степів як одну з баз міграції та про міграцію караїмів до Литви (до Тракаю у XIV ст.)» (Дашкевич Я. Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIV ст.) // Караїми Галича... – С. 182).

⁹¹ Там само. – С. 170.

⁹² Дашкевич Я. Р. Литовські походи на золотоординський Крим в кінці XIV ст.: між історією та фікцією // VIII Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (Київ, 2-3 черв. 2004 р.). – К., 2004. – С. 133-135.

Опісля цієї публікації вчений і надалі громадив науковий матеріал до етнічної історії караїмів західноукраїнських земель і Криму, про що свідчать велика добірка караїмознавчої літератури в його бібліотеці та виписки в науковому архіві, які він робив до останніх днів свого життя⁹³. 12 листопада 2009 р., погодившись на пропозицію академіка НАН України Олексія Онищенка ввійти до організаційного комітету майбутньої славистичної конференції, присвяченої Дню слов'янської писемності і культури (25-27 травня 2010 р.), сходовознавець також запропонував доповідь «Числівник “сорок” як прояв українсько-тюркської інтерференції: етимологія та семасіологія» на засідання Комісії зі слов'янського словотворення під назвою «Відображення історії та культури народу в словотворенні». Я. Дашкевичу вже не судилося на ній виступити, однак задекларована тема показує, що й тоді він ще цікавився караїмами, адже матеріал про числівник «сорок» – переважно караїмського походження⁹⁴.

«Український орієнт»: східні народи та їхній внесок в українську культуру. Один із нових дослідницьких напрямків, у межах якого активно працював Я. Дашкевич у 1980-х рр., стосувався східних етносів в Україні пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Спершу вчений трактував цю тему вужче – як проблему поліетнічності українських міст через наявність у них представників східних народів. У листі до І.-П. Химки від 12 липня 1985 р. він інформував: «...статтю про черемісів в українських містах XVI–XVII ст. хочу розпочати серію статей про поліетнічність українських міст пізнього середньовіччя, маючи на увазі, в першу чергу, різні східні народності (сирійці, араби, черкеси, калмики, караїми і тим подібна екзотика)».

Я. Дашкевичу належить першість у вивченні історії *чемерисів*, які жили на Поділлі від середини XVI до середини XIX ст. Восени 1985 р. він писав статтю про чемерисів в українських містах⁹⁵, 28 березня 1986 р., на запрошення вченого секретаря комісії етнографії Московської філії Географічного товариства СРСР Ігоря Крупника, виступав із доповіддю «Чемерисы в городах Украины XVI–XVIII вв.», а 7 вересня того ж року в Кам'янці-Подільському, на конференції «Проблеми етнографії Поділля» – з доповіддю на тему «Подільські чемериси»⁹⁶ (лист до І.-П. Химки, 24.04.1986). За висновками дослідника, «череміси» (внаслідок метатеми в українській мові цей етнізм вживається як чемериси) – це військово-служила етнічна група угро-фінського походження (відгалуження поволзьких марійців). Вони переселилися з Поволжя в Україну через Московську державу й білоруські землі (історично остан-

⁹³ У науковому архіві Я. Дашкевича відклалося десять папок матеріалів на тему караїмів (МБА ЯД. VIII/6–VIII/8. Папки «Караїми I–X»).

⁹⁴ Там само. VIII/7. Папка «Караїми VIII (додатки) “сорок – 40”». Машинопис. – Арк. 292-293.

⁹⁵ Її остаточний варіант опубліковано через два роки: Дашкевич Я. Р. Чемерисы в городах Украины XVI–XVIII вв. // Этнические группы в городах европейской части СРСР. (Формирование, расселение, динамика культуры). – Москва, 1987. – С. 100-112.

⁹⁶ Дашкевич Я. Подільські чемериси // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 133-135.

ня велика хвиля міграції угро-фінів на захід). У 1540-х рр. уже фіксуються на Поділлі. В останній третині XVII ст. чемерисів нараховувалося до 10 тис. осіб. Вони проживали дисперсно в кількох містах. Їхні національні квартали відомі в Барі (Верхній «Чемериський» Бар) та на передмісті Сальниці (Черемисівка), у 1550-х рр. кілька сімей мешкало в Каневі. У Барському старостві протягом XVII ст. існувало окреме місто чемерисів – Чемериси. У 1730-х рр. засновано місто Чемерполь (Чемирполь) над Південним Бугом, яке в XIX ст. перетворилося на невелике село. Чемериси перебували на статусі королівських слуг і як легка кіннота під керівництвом подільських старост захищали кордони від татар, тобто мали подібний соціальний статус, як городові козаки на службі місцевої королівської адміністрації. У часи війни Б. Хмельницького вони перейшли на бік козаків, а в 1672 р. – турків, після 1700 р. значна їхня частина мігрувала за Дунай. Провівши скрупульозний аналіз матеріалу, Я. Дашкевич дійшов висновку, що чемериси – це не волинські й подільські липки, як зазвичай вважали дослідники, а окремий етнос. Хибне ототожнення чемерисів з татарами-липками, яке виникло в польській історіографічній традиції XIX ст., перейшло також в українську (М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський) та сучасну польську історіографію (П. Боравський, А. Дубінський). Для етнографів та істориків зрозумілий зміст етноніма «череміси» – це давня назва марійців, а тому, підкреслював Я. Дашкевич, у XVI ст. «черемісами» могли називати себе тільки угро-фіни, а не тюрки, які використовували етнонім «татари». Чемериси відрізнялися від татар ще й тим, що сповідували язичницькі вірування, а не мусульманство, вживали українську, а не тюркську антропонімію, вели осілий спосіб життя, займалися сільським господарством, рибальством та бджільництвом, у XVI ст. вороже ставилися до татар. Позитивне уявлення про чемерисів, подібно як про козаків, міцно закорінилося в ранньому українському фольклорі, а після переходу на турецький бік в останній третині XVII ст. вони трактуються як розбійники, але не ототожнюються із татарами, негативний образ яких є сталим у народній традиції.

У листі до Юрія Мицика 29 грудня 1987 р. Я. Дашкевич зазначав: «Вже вийшла у світ моя стаття про чемерисів на Україні. [...] Цього року (1988. – А. Ф.) я повинен мати дві доповіді подібного характеру – про черкесів (п'ятигорців, а не черкасів – козаків, очевидно) та про калмиків на Україні. Може, таким чином мені вдасться опрацювати тему про східні народи на Україні та їхній внесок в українську культуру. Попереду в мене ще татари – міські (осілі) та липки, цигани; може, ще знайдуться якісь екзотичні етноси XIV–XVIII століть»⁹⁷. Із повідомленням про *черкесів* історик не виступав, бо в його науковому архіві відклялися лише неопубліковані тези, без рукописного тексту доповіді, який він зазвичай писав, коли безпосередньо брав участь у конференціях. Вочевидь, тези під назвою «Черкессы на Украине (XVI–XVII вв.)», що їх сходознавець надіслав 2 січня 1988 р., не були прийняті до друку в оргкомітеті Всесоюзної наукової сесії з етнографії та антропології в Інституті

⁹⁷ Мицик Ю., о. Листи Ярослава Дашкевича до Юрія Мицика // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2012. – Вип. 16/17. – С. 599.

етнографії АН СРСР (Москва), а тому він не міг виступати із доповіддю. Із цих тез довідуємося про головні думки Я. Дашкевича щодо етнічної історії черкесів в Україні, які він ґрунтує на історико-етнографічному матеріалі. У XVI–XVII ст. в етнічній «черкеси» вкладали подвійний зміст – народ абхазько-адигейської мовної сім'ї Північного Кавказу та придніпровські козаки. Щоб відрізнити кавказьких черкесів від черкасів-козаків, в Україні від середини XVI ст. на позначення перших уживається термін «п'ятигорці» («п'ятигорчани»). Вони жили в містах Придніпров'я (зокрема, в Каневі) і як легка кіннота несли військову службу із захисту степових кордонів до 1640-х рр. В Україну проникали шляхом мікро-міграцій і вливалися у військово-служилий стан. Дисперсне розселення черкесів сприяло швидкій їхній асиміляції в середовищі українців. На погляд вченого, антропоніміка, пов'язана з етнічними «черкес», не обов'язково вказує на етнічне походження її носіїв (прізвища могли утворюватися від назв місцевостей), а топоніміка (наприклад, П'ятигори, П'ятигорка та ін.) не є реліктом розселення представників кавказьких черкесів на українських теренах, а переважно походить від антропонімів. Більше інформації про міграцію й проживання черкесів на українських землях, зокрема в Криму, сходознавець навіть в енциклопедичному гаслі «Черкеси» до «Етнічного словника»⁹⁸.

На відміну від черкесів, іншому східному народові, який залишив виразний, але маловивчений слід в українській історії, – калмикам – Я. Дашкевич присвятив більше уваги. Доповідь «Калмыки на Украине (середина XVII – XVIII вв.)» він виголосив 15 лютого 1988 р. на науковому семінарі в Московській філії Географічного товариства СРСР. Однак цей текст залишився неопублікованим. Вивчення калмицької проблематики історик продовжував і пізніше, що доводять хоча б доповнення, внесені 1995 р. до змісту згаданої доповіді. З нагоди виступу 10 червня 1998 р. в Києві, на II Сходознавчих читаннях А. Кримського, на тему «Калмыки: останній кочовий народ Півдня України (середина XVII – XVIII ст.)», російськомовний текст було перекладено українською⁹⁹. Для збірника тез 17-ї наукової конференції Інституту слов'янознавства Російської АН 1998 р. вчений подав фактично резюме свого виступу¹⁰⁰, який відбувся наступного року на львівській конференції з історії релігії¹⁰¹. У ньому Я. Дашкевич, на відміну від першої

⁹⁸ Дашкевич Я. Черкеси // Етнічний довідник / Гол. ред. В. Євтух. – К., 1996. – Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. – С. 165-166. Текст опублікований зі скороченнями, у теперішньому виданні він подається за машинописом із наукового архіву Я. Дашкевича.

⁹⁹ Дашкевич Я. Калмыки: останній кочовий народ Півдня України (середина XVII – XVIII ст.) // МБА ЯД. VI/8. Папка «Калмыки в Україні І». – Рукопис, 16 арк.

¹⁰⁰ Дашкевич Я. Р. Калмыки Северного Причерноморья в XVII–XVIII вв. // Славяне и кочевой мир. Средние века – раннее новое время: Сб. тез. 17 конф. Ин-та славяноведения Рос. акад. наук. – Москва, 1998. – С. 37-40.

¹⁰¹ Дашкевич Я. З історії буддизму в Україні. Калмыки Північного Причорномор'я і Лівобережжя середини XVII – XVIII ст. // Історія релігій в Україні: Матеріали IX Міжнар. конф. (11-13 трав. 1999 р.). – Львів, 1999. – Кн. 1 (А–М). – С. 123-125.

калмикознавчої доповіді 1988-1998 рр., змістив акценти, зосередившись на проблемі поширення буддизму в Україні, носіями котрого були калмики. Дослідник детально описав кастову структуру калмицького кочового суспільства, розкрив роль буддизму-ламаїзму та шаманізму в їхньому повсякденному житті, навів приклади їхньої насильної християнізації та повернення до ламаїзму.

У цих двох нарисах учений висвітлює малодосліджену етнічну історію останніх кочівників українських земель – калмиків, які кочували у причорноморських степах у другій половині XVII – XVIII ст. Зокрема, він наводить низку свідчень про військовий союз у другій половині XVII ст. калмиків із козаками проти татар, з якими перші запекло ворогували, виділяє чотири регіони калмицьких кочів'їв: басейн Сіверського Дінця, Північне Приазов'я, лівобережжя Самари та Північний Крим. Завдяки переважно мирному співіснуванню калмиків та українців протягом півтора століття, розпочався процес седентаризації перших. Найбільше їх осіло в Чугуєві. Ті калмики, які не розчинилися в українській масі, на початку XIX ст. емігрували на Західний Прикаспій. Дисперсне розселення калмиків серед українців пришвидшило асиміляційні процеси в їхньому середовищі. Цей східний народ залишив в українській матеріальній культурі, народному мистецтві, фольклорі, гідро- та топоніміці виразні сліди. Так, за гіпотезою Я. Дашкевича, як уже зазначалося, прототипом картини Козака Мамає, що грає на бандурі / кобзі, стали аналогічні за композицією зображення в калмиків, носіїв буддійського мистецтва (фігура у східному одязі, яка сидить з підігнутими ногами та грає на струнному інструменті)¹⁰².

У контексті вивчення етнічної історії східних народів Я. Дашкевич не міг оминути проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я. На конференції під назвою «Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва», що відбулася 1996 р. в Маріуполі, історик висловив низку своїх міркувань і спостережень щодо етногенезу меотійських греків¹⁰³. Він стверджує, що в ранній період «етногенетичні процеси в грецькому середовищі Північного Причорномор'я відбувалися у певній ізоляції від таких же процесів у власне Греції та проходили з включенням до етносу причорноморських греків представників інших народів, що приймали грецьку мову й культуру»¹⁰⁴. Натомість від XIV–XV ст. розпочалися зворотні процеси – культурно-лінгвістичної асиміляції (тюркізації), спершу татарами, а потім турками (після 1475 р.), що започаткувало утворення двох субетнічних груп греків – румеїв (грекофонів) і урумів (тюркофонів). Незважаючи на заплутану й строкату етнічну трансформацію Криму того

¹⁰² Дашкевич Я. Р. Східні джерела іконографії «Козака Мамає» // Шлях перемоги. – К.; Львів; Мюнхен, 1992. – 7 листоп. – Ч. 4. – С. 4.

¹⁰³ Тези доповіді опубл.: Дашкевич Я. Р. Проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: Тези Міжнар. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 24–26 трав. 1996 р.). – Маріуполь, 1996. – С. 214–215.

¹⁰⁴ Дашкевич Я. Проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я // МБА ЯД. IX/5. Папка «Греки I». Рукопис, машинопис. – Арк. 5.

часу, грецький етнос виявився стійким до асиміляційних впливів як у мовному, так і в конфесійному плані. На переконання вченого, існує велика ймовірність, що православні готи, алани, руси, грузини Північного Причорномор'я пройшли мовну еллінізацію. Частина з них потім зазнала тюркізації. Внаслідок складних етноконфесійних трансформацій у Криму пізнього середньовіччя, незрозумілим залишається питання, кого «розуміти під субетнонімом “тати”»: греків-тюркофонів чи також ісламізоване християнське населення різного етнічного (включаючи грецьке) походження». Грецьке православ'я вистояло в суперництві за вірних з іншими християнськими конфесіями (сирійським яковітством та несторіанством, вірменським григоріанством, римським католицизмом), але програвало ісламу (греки-мусульмани відомі ще на початку XIX ст.). Окресливши етнічну історію греків Криму та Приазов'я XIII–XX ст., дослідник висновує, «що греки Північного Причорномор'я, незважаючи на дві депортації 1778 та 1944 рр. та на свій сьогоденній реліктовий стан, становлять корінну національність України, яка налічує більше як 2 500 років свого етнічного існування, зберігаючи, в основному, до сьогодні високий рівень національної самосвідомості»¹⁰⁵.

Іншим східним народом, який посідав важливе місце у сходознавчій спадщині Я. Дашкевича, були *сарацени*. Етнічна невизначеність цього народу інтригувала вченого. І хоча безпосередньо до написання праці на сараценську тему орієнталіст взявся наприкінці свого наукового шляху, проте, без сумніву, збирати матеріал він розпочав щонайпізніше в 1970-х рр.¹⁰⁶, коли вивчав інші малознані східні етноси (караїмів, калмиків, чемерисів, черкесів). Проблематика, пов'язана із сараценами, вкладається в ширше дослідницьке русло про строкатий етноконфесійний склад населення міст в Україні від княжих часів й до XVIII ст. У межах дослідження саме цієї теми історик прийшов до вивчення не тільки караїмів, чемерисів чи черкесів, але й сараценів, мусульман за релігією, але з незрозумілим етнічним складом. Лише у Львові сарацени утворили власну громаду, якій учений присвятив два повідомлення тезового характеру¹⁰⁷. Роботу про сараценів в Україні Я. Дашкевич завершив за кілька місяців до смерті, так і не побачивши її друком¹⁰⁸. У цій статті, здійснивши джерелознавчий аналіз широкого порівняльного матеріалу, з'ясувавши етимологію та семантику слова «сарацени», сходознавець запропонував свою відповідь на питання, хто ж цей таємничий народ середньовічної та

¹⁰⁵ Дашкевич Я. Проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я... – Арк. 8.

¹⁰⁶ Виписки із джерел та літератури про сараценів, які збережені в науковому архіві вченого, походять з цього часу (МБА ЯД. VI/8. Папка «Сарацени. Бісурмени II»).

¹⁰⁷ Дашкевич Я. Сарацени у Львові // VII Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (Київ, 4-5 черв. 2003 р.). – К., 2003. – С. 62-63; *Його ж.* Іслам в Україні: Львівські сарацени // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник. 2008 р. – Львів, 2008. – Кн. 2. – С. 412-416.

¹⁰⁸ Дашкевич Я. Сарацени – таємничий народ середньовічної України (джерела та їхня інтерпретація) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13-14. – С. 7-37.

ранньомодерної України. На думку вченого, етнонім «сарацени» (від арабського *šark* – «схід») вживався на означення релігії та народу. Загалом під сараценами в літературі від початку XIX ст. розуміли караїмів, італійців із міста Сурожа в Криму, циган, половців або мусульман (арабів, турків, татар). Я. Дашкевич, натомість, уважав, що до XV ст. цей етнонім означав лише арабів, а не татар, турків чи бісурменів, які згадуються паралельно до них. Араби у Львові мали свою факторію і створили окрему громаду (перша вістка 1346 р.), самоврядний, автономний статус котрої підтверджувався королівськими привілеями для міста в XIV–XVI ст. Поступова її ліквідація зі зруйнуванням мечеті відбулася в XVI ст., а остаточно була заборонена в 1654 р. Інша сараценська (арабська) колонія, найближча до Львова, існувала в генуезькій Кафі (XIII–XV ст.). Насамкінець автор підсумовує, що, «згідно з сучасним рівнем досліджень, під етнонімом “сарацени” треба розуміти: за релігією – мусульмани, за нацією (у середньовічному значенні цього слова) – спершу араби, відповідно до західних традицій часів хрестових походів, а пізніше (після XV ст.) – в основному турки та взагалі народи, що сповідували мусульманську релігію»¹⁰⁹. Наголосимо, що тему «Україна і сарацени» Я. Дашкевич опрацював надзвичайно ґрунтовно й вдумливо, із залученням величезного комплексу джерел та літератури. Він визначив просторову й часову зміну семантики етноніма «сарацени» та його етимологію, вказав на пейоративність (негативне тлумачення) в християнському світі, простежив розселення сараценів у Криму, Угорщині, Литві, Поволжі, Приураллі, Центральній Азії й уживання цього слова в Русі-Україні та Росії. Це дослідження можна вважати взірцевим у висвітленні вченим сходовознавчої проблематики.

Плануючи серію студій про східні народи в домодерній Україні, Я. Дашкевич нагромаджував матеріал також і щодо *печенігів, торків, половців, бісурменів, ногайців, циган*¹¹⁰, однак, попри поодинокі згадки в працях на інші сходовознавчі теми, з об’єктивних причин ученому не вдалося зосередити більше своєї уваги на цих етносах. Певним винятком можуть бути хіба що половці, про яких він писав у контексті розгляду інших питань (зокрема, коли аналізував мовну ситуацію в Криму в 20-х рр. XIV ст., етнічну належність мови тюркської колонки «Codex Cumanicus», походження кам’яних баб причорноморських степів тощо).

Етнічна історія Криму (кримчаки, тати, кримські татари). Окрім караїмів, етногенез яких відбувся головним чином у Криму, Я. Дашкевича вабила етнічна історія цього півострова загалом. Зацікавленням історією корінних народів Криму дослідник завдячує своєму колезі й товаришу – відомому українському тюркологіві та славісту В. Филоненку, який один з небагатьох поглиблено вивчав цю тематику. Саме він познайомив львівського історика з представниками кримчаків

¹⁰⁹ Дашкевич Я. Сарацени – таємничий народ середньовічної України... – С. 37.

¹¹⁰ МБА ЯД. VI/7. Папка «Печеніги. Торки. Татари в Україні. Тати. Ногайці. Турки»; VI/8. Папка «Сарацени. Бісурмени II»; VII/7. Папка «Цигани».

(Левом Кая, Борисом Ачкиназі) та караїмів (Семітою Кушуль)¹¹¹, з котрими той згодом активно листувався. Свідченням того, що Я. Дашкевич був добрим фахівцем із кримської етнічної проблематики, є його репліка в листі до канадського колеги І.-П. Химки від 15 червня 1987 р. про запрошення викладати етнічну історію Криму в Сімферопольському університеті.

Зацікавлення Я. Дашкевича *кримчаками*, тюркізованими євреями-равиністами Криму (можливими потомками хозарів, що прийняли юдаїзм¹¹²; їхній етногенез є дискусійним), які розмовляли тюркською мовою, близькою до кримськотатарської, сягає середини 1960-х рр., коли він налагодив тісні наукові контакти з В. Филоненком. Відтоді кримчацька тема увесь час перебувала в полі зору Я. Дашкевича. Так, завдяки вченому 1972 р. в збірнику «Rocznik Orientalistyczny» опубліковано розгорнуту статтю В. Филоненка¹¹³, що вважається однією із підставових у вивченні етногенезу цієї невеликої кримської субетнічної групи. У вересні 1975 р., перебуваючи у Криму, сходознавець, поряд з кримськими караїмами, досліджував кримчаків (лист до Е. Триярського, 18.11.1975). У доповідній записці з історії та сучасності корінних та нечисленних народів України, яку Я. Дашкевич написав 4 лютого 1996 р. на прохання міністра України у справах національностей та міграції Володимира Євтуха, окремих параграф присвячено кримчакам, котрих визнано корінним народом України разом із українцями, караїмами, меотійськими греками й кримськими татарами. В «Етнічному довіднику» 1996 р. гасло «кримчаки» також належить його перу¹¹⁴. Історик підтримував думку В. Филоненка, що кримчацьку мову потрібно вважати окремою тюркською мовою, не заперечуючи при цьому її близькості з кримськотатарською¹¹⁵.

У листі до Е. Триярського 23 вересня 1977 р. Я. Дашкевич зауважував, що тема Криму його цікавить близько 15 років і що він, перечитавши статтю Е. Шюца про *tamis*¹¹⁶, розчарований, що її автор так вільно трактує етнічну історію цього субетносу, виводячи татів Добруджі (навіть антропологічно) від готів і аланів. Угорський вчений також не пише, що на Кавказі й Закавказзі назва «тати» вживається на позначення гірських євреїв. Я. Дашкевич вивчав етнічну історію та

¹¹¹ Дашкевич Я. Віктор Филоненко // *Його жс.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-тє вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 642-643.

¹¹² Дашкевич Я. Р. Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення // *Його жс.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 487.

¹¹³ Филоненко В. И. Крымчакские этюды // *Rocznik Orientalistyczny.* – Warszawa, 1972. – Т. 35. – Zesz. I. – S. 5-35.

¹¹⁴ Дашкевич Я. Кримчаки // *Етнічний довідник / Гол. ред. В. Євтух.* – К., 1996. – Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. – С. 68-69.

¹¹⁵ Дашкевич Я. Віктор Филоненко... – С. 649.

¹¹⁶ Schütz E. The Tat People in the Crimea // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.* – Budapest, 1977. – Vol. 31. – № 1. – P. 77-106.

етнічний склад цього субетносу, хоча й не лишив окремого дослідження. Під цим етнонімом він розумів «ісламізованих вихідців із християнських середовищ», тобто греків, українців, черкесів, західних європейців, тюркізованих татарами й турками в Криму¹¹⁷. «В окремі періоди посилення мусульманської нетерпимості, однак, його (українське населення. – А. Ф.) силою навертали на іслам. Такі потурнаки, особливо в Криму, входили до категорії татів – новонавернених мусульман, які швидко тюркізувалися»¹¹⁸. Зрештою історик визнавав, що питання етнічної належності татів не є однозначним: чи йдеться тільки про греків-тюркофонів, чи про представників ісламізованого християнського населення різного етнічного походження, у т. ч. й грецького¹¹⁹. У підсумку Я. Дашкевич підкреслив, що цей субетнонім у Криму мав подвійне значення. З одного боку – це тюркізовані та ісламізовані представники нетюркського населення гірської частини півострова, які творили субетнос гірських татарів. З іншого – це греки-тюркофони, що зберегли християнство, вживаючи грецьку і кримськотатарську мову (останні відомі під назвою урумів)¹²⁰.

Головне місце у кримській проблематиці вченого посідала історія *кримських татар*. Етноконфесійному аспекту історії цього народу Я. Дашкевич присвятив низку публікацій. Уперше на тему кримських татар сходознавець виступав у Москві 9 лютого 1989 р. на засіданні секції соціології національно-політичних відносин Радянської соціологічної асоціації «Будущее национального устройства Крыма и проблема крымских татар»¹²¹. У доповіді охарактеризовано українсько-кримськотатарські відносини станом на 1989 р., у період активного повернення татар до Криму. Ставлення української сторони до цього народу розглядається в трьох площинах: офіційний Київ, українські неформальні рухи й українське населення Криму (фактично, міжнаціональні стосунки). По-перше, вказується на помітну бездіяльність офіційної влади, обмеження її повноважень до культурної роботи – рішення щодо основних питань, пов'язаних із кримськими татарами, тоді приймали в Москві. У дисидентському середовищі позитивно ставилися до факту повернення татар до Криму та відновлення автономії, а взаємини між українцями й татарами на місцях не були конфліктними, однак ситуація погіршувалася в напрямку на південь Криму, де частка українців зменшувалася на користь росіян. Узагальнюючи, автор зазначає, що про загрозу виникнення конфліктів у Криму в тих місцях, де встановлюються

¹¹⁷ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)... – С. 34-35; Його ж. Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст. Спроба синтетичного узагальнення // Його ж. Майстерня історика... – С. 487.

¹¹⁸ Дашкевич Я. Р. Україна і Туреччина – дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. – С. 67.

¹¹⁹ Дашкевич Я. Проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я // МБА ЯД. IX/5. Папка «Греки I». Рукопис, машинопис. – Арк. 6.

¹²⁰ Дашкевич Я. Кримські татари: етноконфесійний аспект // Історія релігій в Україні: Праці XIII Міжнар. наук. конф. (Львів, 20-22 трав. 2003 р.). – Львів, 2003. – Кн. 2. – С. 25-26.

¹²¹ Дашкевич Я. Об украинско-крымскотатарских взаимоотношениях // МБА ЯД. IV/7. Папка «Радянська соціологічна асоціація I». – Машинопис, 7 арк.

українсько-татарські контакти, говорити не варто. По-друге, утворення кримсько-татарської національної автономії в Криму, на зразок північнокавказьких народів, не є виправданим, оскільки на півострові немає сприятливих обставин для цього: існує негативне ставлення до ідеї більшості мешканців нетатарського походження, відсутні місця компактного проживання татар. По-третє, кримськотатарський національний рух потребує легалізації, щоб стати повноправною стороною в переговорному процесі із владою. По-четверте, влада має належним чином реалізувати культурну програму щодо переміщених кримських татар. Ця доповідь Я. Дашкевича виявила його глибокі зацікавлення сучасною етнокультурною історією кримських татар і міжнаціональними відносинами в Криму новітнього періоду, проблемами, що в останні роки є надзвичайно актуальними в контексті російсько-українського протистояння за півострів.

Велике енциклопедичне гасло про кримських татар учений опублікував в «Етнічному довіднику»¹²². Підсумковою на тему історії кримських татар є стаття «Кримські татари: етноконфесійний аспект» (2003)¹²³. У ній автор у сконцентрованому вигляді подав підставову інформацію про кримських татар від XIII ст. й до початку XXI ст.: релігійні вірування, етнічну історію (виокремлено чотири етапи), соціальну структуру суспільства, демографічну характеристику, розвиток кримськотатарської мови, матеріальну та духовну культуру, політичний і культурний розвиток у XX ст.

Проблематиці седентаризації (осідання) кримських татар на українських землях у XIV–XVII ст. Я. Дашкевич присвятив окремий нарис¹²⁴. Це питання тісно переплітається із дослідженнями етнічної історії чемерисів, черкесів, калмиків, караїмів. Його можна розглядати як складову частину ширшої дослідницької програми вченого щодо історії східних народів в Україні домодерного часу. У тезовій формі вчений виклав своє бачення тих аспектів седентаризації татар на українських теренах, які потребують вивчення. Перш за все він наголосив на відчутній диспропорції в історіографії етнічної історії вірмен, євреїв, караїмів, з одного боку, та калмиків, ногайців, татар – з іншого. «Друга диспропорція – відносно татар – історія і мова татар Білорусі, Литви вивчені непогано, а минуле татар України, яких у XIV–XVI ст. налічувалося понад 30 колоній (дільниць у містах, окремих сіл), досліджували дуже фрагментарно, майже виключно в плані локальної історії, деколи етнографії. Ніколи ці дослідження не доходили до рівня хоча б узагальнюючої монографії, у якій висвітлювалася б етнічна історія, подавалися зведені відомості з погляду історії права, соціально-економічної, військової, конфесійної історії»¹²⁵. Аналізуючи питання осілих татар в Україні, попри

¹²² Дашкевич Я. Кримські татари // Етнічний довідник / Гол. ред. В. Євтух. – К., 1996. – Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. – С. 125-132.

¹²³ Дашкевич Я. Кримські татари: етноконфесійний аспект... – С. 24-34.

¹²⁴ Дашкевич Я. Р. Седентаризація татар на українських землях у XIV–XVII ст.: Проблеми дослідження // IX Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (Київ, 1-2 черв. 2005 р.). – К., 2005. – С. 67-69.

¹²⁵ Дашкевич Я. Р. Седентаризація татар на українських землях у XIV–XVII ст. ... – С. 67-68.

обмеженість джерельної бази (хоча маловивченою залишається топонімія, антропонімія, антропология, рукописний матеріал документального, літописного та епістолярного походження), потрібно зосереджуватися на з'ясуванні кількох найважливіших проблем: добровільна та примусова міграція татар (зокрема, через конфесійний чинник), встановлення її причин та періодизації; існування татарських колоній у містах на етноконфесійній основі з елементами самоврядування (окрім Львова, Острога, також в інших містах) із визначенням їхнього правового статусу; врахування чіткої соціальної структури осілих татар: аристократії, міщан, селян та військових (татарські хоругви, т. зв. липки); опис співжиття татар і українців, яке відображене в етнографії та народному будівництві. На жаль, учений не залишив ґрунтовної праці, спеціально присвяченої хоча б одній із цих проблем. Тут можна лише зауважити, що, вивчаючи чемерисів, історик аргументовано сепарував їх від липків, що, безперечно, є значним досягненням у висвітленні не тільки етнічної історії чемерисів на українських землях, а й осілих татар.

Теми седентаризації татар опосередковано стосується дослідження Я. Дашкевича про литовські походи Вітовта на Крим у кінці XIV ст. й виведення звідти в Литву караїмів і татар (т. зв. Вітольдова легенда про міграцію караїмів)¹²⁶. У пруських та любецьких хроніках того періоду містяться відомості про похід Вітовта на Крим чи Кафу, розгром татар. Під словом «Кафа» в середньовічних хроніках та в пізніших (до XVIII ст.) джерелах італійського, німецького, французького, вірменського, російського, арабського, українського, польського походження розуміли не лише саме місто, а й увесь Кримський півострів. Сходознавець висловив припущення, що думки істориків про похід Вітовта у Крим, аж до Кафи, руйнування татарських поселень є хибними. А тому, якщо не було походу литовців на Крим 1397-1398 рр., немає підстав говорити про полонених татар і караїмів, які започаткували колонії в Литві. Вітольдова легенда виникла пізніше, в її основі – привілеї, що їх щедро роздавав цей великий князь переселенцям, котрі, за окремими джерельними свідченнями, з'явилися в литовських землях перед кінцем XIV ст.

Корінні й нечисленні народи України як історико-правова проблема. У першій половині 1990-х рр., в умовах становлення незалежної України, вчений зіткнувся з історико-правовою проблемою, «які етноси, національності, нації сучасної України можна вважати корінними, автохтонними, збереженими від часів далекої старовини». Приводом для з'ясування цього питання став офіційний лист міністра у справах національностей та міграції В. Євтуха від 26 січня 1996 р., надісланий Я. Дашкевичу із проханням подати доповідну записку з інформацією щодо історії та сучасності корінних народів України¹²⁷. Завдяки багатолітньому вивченню етнічної історії східних народів, дослідникові не треба було докладати великих зусиль, щоб написати

¹²⁶ Дашкевич Я. Р. Литовські походи на золотоординський Крим в кінці XIV ст.: між історією та фікцією... – С. 133-135.

¹²⁷ МБА ЯД. VIII/7. Папка «Караїми VII (додатки)». Машинопис. – Арк. 190.

записку (підготував її вже 4 лютого 1996 р.)¹²⁸. У ній крізь призму етнічної історії автор доводив, що корінними народами України, крім українців, є кримські татари, меотійські греки, караїми та кримчаки, оскільки їхній етногенез та етнічна історія проходили в межах території сучасної України. Головний висновок документа зводився до того, що держава має підтримувати ці етноси через прийняття єдиної програми їхнього розвитку (як приклад наведено програму розвитку караїмів).

Тісною співпрацею Я. Дашкевича з Міністерством України у справах національностей та міграції пояснюється його участь у міжнародній науковій конференції «Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва», що відбулася у Маріуполі 24-26 травня 1996 р. На ній історик виголосив уже згадане повідомлення на тему «Проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я». Завдяки цій конференції, сходознавець також провів кілька тижнів у середовищі грецької національної меншини Маріуполя та навколишніх сіл (Саргана, Мангуш, Ялта, Урзуф), де ознайомився з тутешнім життям. За результатами своїх спостережень 27 червня 1996 р. він написав лист міністрові В. Євтухові, в якому коротко зупинився на історії приазовських греків, їхньому теперішньому становищі, соціально-культурних проблемах та потребах¹²⁹. Для дерусифікації греків учений запропонував програму заходів у сфері культурної політики, яка мала б охоплювати школу, підготовку педагогічних кадрів, мережу культурно-громадських організацій, церкву, суспільно-адміністративні заходи, видавничу діяльність і наукову сферу.

Іншим виявом співпраці Я. Дашкевича з цим міністерством України у середині 1990-х рр. є публікація низки енциклопедичних гасел в «Етнічному довіднику», присвячених східним народам, етнічну історію яких він вивчав близько двадцяти років. У другій частині цього видання – «Етнічні меншини України» – з'явилися статті про калмиків, караїмів, кримських татар, кримчаків, чемерисів та черкесів¹³⁰.

Сирійці в Криму і на Русі (VIII–XIV ст.). У своїй різноманітній сходознавчій науковій спадщині Я. Дашкевич багато місця відвів етноконфесійним зв'язкам України-Русі не лише з Вірменією¹³¹, а й із Сирією. Тему сирійської присутності на Русі вчений, вочевидь, почав розглядати разом з вірменською проблематикою, але перші спроби апробації цієї теми належать до 1980-х рр. 5 червня 1986 р. він виступив у Ленінграді на засіданні III Наукової сесії «Этническое и конфессиональное

¹²⁸ Дашкевич Я. Корінні й малочисельні народи України (меотійські греки, кримчаки, караїми) // МБА ЯД. VIII/7. Папка «Караїми VII (додатки)». – Машинопис, 12 арк.

¹²⁹ Дашкевич Я. Становище греків Маріупольщини // МБА ЯД. IX/5. Папка «Греки I». – Машинопис, 7 арк.

¹³⁰ Дашкевич Я. Калмики, караїми, кримчаки, татари кримські, чемериси, черкеси // Етнічний довідник / Гол. ред. В. Євтух. – К., 1996. – Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. – С. 60-61, 61-62, 68-69, 125-132, 164-165, 165-166. Окремі гасла опубліковані із скороченнями.

¹³¹ Дашкевич Я. Русь і Вірменія. Конфесійні та культурні контакти IX – першої половини XIII століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. 225: Праці Історико-філософської секції. – С. 167-184.

самосознание на Ближнем Востоке (Византийский культурный круг)» із доповіддю «Сирийцы в Крыму и на Руси в XI–XV вв. (К вопросу об этноконфессиональных барьерах)»¹³². Багаторічна наукова робота над сирійською проблематикою втілювалася у велику статтю¹³³. У ній, на підставі аналізу джерельного матеріалу, було розкрито такі питання русько-сирійських контактів VIII–XIV ст.: сирійські етноконфесійні спільноти; сирійці в Північному Причорномор'ї; сирійський прозелітизм на Русі; сирійці на Русі; сирійські традиції в культурі Русі; сирійська торгівля в Таврії та на Русі; руси та відомості про Русь у Сирії. За спостереженнями Я. Дашкевича, з VI ст. у Північному Причорномор'ї з'являються сирійці. У прибережній та гірській частині Криму вони засновують свої факторії купецько-ремісничого типу (найбільший їхній розквіт припадає на XI–XIII ст., це Солхат, Сугдея, Кафа, в останньому місті була найчисленніша колонія) й поширюють ареал своєї торговельної діяльності на Русь. У часи релігійного вакууму в східних слов'ян, умовно до кінця X ст., сирійські купці-християни також проводили місіонерську діяльність. Певні релігійні інспірації сирійців у середовищі русів дали змогу дослідникові висунути версію про наявність сирійських неправославних елементів у довізантійській християнізації Русі (середина – друга половина IX ст.). Постійна присутність сирійців та сирійської тематики в давньоруських творах, високий релігійний статус їхньої мови підживлювали зацікавлення вищих соціальних верств Русі Сирією, про яку вони знали досить докладно. Тема сирійців на Русі простежується в джерелах. Зокрема, є відомості про боротьбу з яковітами та несторіанцями. Сирійці-мелькіти згадуються серед представників духовного (ігумен Петро Акерович, гаданий митрополит з Акри в Сирії, похований у звіринецьких київських печерах) і світського стану (лікар Петра Сурянин). Можна також говорити про топоніміку, яка має сирійську етимологію (Халдпъ).

Із низки вагомих висновків ученого про русько-сирійські контакти варто виокремити думку щодо сирійського прозелітизму на Русі. Це твердження є дуже суттєвим з огляду на панування в традиційній історіографії віри у візантійське джерело руського християнства. Дослідження історика, натомість, аргументовано піддавають цю віру. Зазначеному аспектові русько-сирійських контактів Я. Дашкевич присвятив окрему увагу: 4 травня 1992 р. у Львові, на II круглому столі з історії релігії, він виголосив доповідь на тему «Сирійські елементи в релігійному житті України-Русі (IX–XIII ст.)»¹³⁴. Згідно з цим сходознавцем, до офіційного прийняття християнства, коли язичницький пантеон богів уже не задовольняв суспільну верхівку Русі, утворився своєрідний релігійний вакуум, у якому поширювалися

¹³² Дашкевич Я. Сирийцы в Крыму и на Руси в XI–XV вв. (К вопросу об этноконфессиональных барьерах) // МБА ЯД. VI/6. Папка «Сирийці І». – Рукопис, 14 арк.

¹³³ Дашкевич Я. Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 228: Праці Історико-філософської секції. – С. 7-47.

¹³⁴ Тези опубл.: Дашкевич Я. Сирийські елементи в релігійному житті України-Русі (IX–XIII ст.) // Історія релігій в Україні: Тези повідом. II круглого столу (Львів, 4-5 трав. 1992 р.). – К.; Львів, 1992. – С. 17-19.

також і різні християнські течії (не обов'язково візантійського походження), із мелькітами, несторіанцями, яковітами включно. Свіченням цього є не тільки звістка аль Масуді про розповсюдження серед слов'ян у X ст. яковітства або несторіанства, але й доведені Я. Дашкевичем факти сирійського прозелітизму на Русі в IX–X ст., що поширювався із сирійських колоній-факторій Криму (головним чином Херсонес, Кафа). Ареал торговельної діяльності сирійців, як уже сказано, охоплював не лише Крим, але й Русь (археологічні знахідки сирійського скла). Разом із сирійцями-купцями у Східну Європу проникали релігійні ідеї, носіями яких вони були. Те, що сирійське християнство (зокрема, несторіанство та яковітство) мало своїх прихильників уже після утвердження візантійського православ'я, засвідчують полемічні випадки на їхню адресу представників київської церковної ерархії середини XI – початку XII ст. Натомість сирійці-мелькіти (православні, підпорядковані Антіохійському патріархатові) користувалися на Русі великим авторитетом, оскільки сирійська мова, носіями котрої вони були, – одна з перших мов, якою перекладено Святе Письмо. Є версії, «що східнослов'янський переклад Старого Завіту було зроблено не з грецького, а з первісного сирійського (або вірменського) тексту»¹³⁵. В аргументах щодо сирійського місіонерства на Русі вчений спеціально виокремлює відомості аль Масуді про релігію слов'ян, у т. ч. й згадки про їхнє сповідання яковітства або несторіанства. Аналізу цієї інформації Я. Дашкевич виділяє багато місця у статті 1994 р.¹³⁶, а також у повідомленнях на IV круглому столі з історії релігії у Львові 1994 р. та конференції, присвяченій 100-літтю від дня народження відомого українського сходознавця Андрія Ковалівського у Харкові 1995 р.¹³⁷ На переконання історика, слова аль Масуді можна трактувати подвійно: що яковітами й несторіанцями були деякі слов'янські племена (народи) або ж що ними були лише окремі володарі (князі). Сам дослідник більше схиляється до думки, що арабський географ мав на увазі релігію окремих князів¹³⁸.

Одне з дискусійних питань різнобічної теми сирійської присутності в Криму й на Русі, на котрому Я. Дашкевич зупинився у статті 1994 р., стосувалося «сурзьких» чи «руських» Євангелія та Псалтиря, за якими св. Костянтин у Херсонесі 861 р. вивчав сирійську або ж руську (східнослов'янську) мову. У цій складній дослідницькій проблемі головне місце займає сирійська гіпотеза походження цих текстів Святого Письма, прихильником якої був учений. Він вважав, що їх було написано сирійською (сурзькою) мовою, а під час переписування «Житія» Костянтина

¹³⁵ Дашкевич Я. Сирійські елементи в релігійному житті України-Русі (IX–XIII ст.) // МБА ЯД. VI/6. Папка «Сирійці I». Рукопис. – Арк. 6-7.

¹³⁶ Дашкевич Я. Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV століть... – С. 23-28.

¹³⁷ Дашкевич Я. Аль Масуді (X ст.) про релігії слов'ян // Історія релігій в Україні: Тези повідом. IV круглого столу (Львів, 9-10 трав. 1994 р.). – К.; Львів, 1994. – С. 66-68; *Його ж.* Релігії слов'ян в освітленні аль Масуді (X ст.) // На честь заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського 1895-1969 рр.: Тези Міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня народження. – Харків, 1995. – С. 40-41.

¹³⁸ Дашкевич Я. Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV століть... – С. 26.

Філософа сталася метатеза: замість «соурьскы», як було в протографі, подано «русьскы» («росьскы»). «Якби це була східнослов'янська мова, – зауважував автор, – то святому Костянтинові, що знав тогочасну македонську, не було б потреби аж так наполегливо її вивчати. Цілком неясним залишилося питання, хто ж і з якою метою у докостянтинівській період переклав Євангеліє і Псалтир на руську (в розумінні східнослов'янську) мову»¹³⁹. Сирійська версія отримала більше аргументів, зокрема дослідники встановили, що св. Костянтин користувався сирійськими перекладами Євангелія несторіанців, що серед 32 списків «Житія» є дев'ять, у яких вживається форма «соурьськими» тощо. В українській та російській історіографії сирійську гіпотезу ігнорували «більше з патріотичних, ніж з наукових міркувань». «Дуже багато аргументів схиляють до того, – писав Я. Дашкевич, – щоб на питання, чи святий Костянтин зустрічався з сирійцями, читав їхні переклади Євангелія і Псалтиря, вивчав сирійську (арамейську) мову, відповісти позитивно»¹⁴⁰.

Учений, зі свого боку, додає нові факти для підтвердження сирійської гіпотези, вказуючи, що св. Костянтин міг контактувати з сирійцями в Херсонесі, які там згадуються ще в 704–705 рр., а їхня колонія цілком певно існувала й у середині IX ст. Присутність сирійців у Таврії – це додатковий доказ, що Євангеліє та Псалтир були сирійськими. Знання сирійської (арамейської) мови, які св. Костянтин отримав раніше, подорожуючи до Самарри біля Багдада, могли сприяти легкому засвоєнню цієї мови в середовищі сирійців у Херсонесі. Також відомо, що він використовував сирійську у своїх творах (згадки в Македонських листках – передмові до перекладу Євангелія). На завершення роздумів про правдоподібність саме сирійської гіпотези, Я. Дашкевич пише: «Зведення усіх просирійських аргументів до купи виглядає набагато серйозніше, ніж накопичення дуже слабо обґрунтованих гіпотез, що руси із “Житія” святого Костянтина – це східні слов'яни, що існували докирилівські великі перекладні тексти Святого Письма та що святий Костянтин був лише плагіатором, який присвоїв собі винайдену до нього азбуку і зроблені також до нього переклади»¹⁴¹. Обґрунтування сирійського походження книг, які читав у Херсонесі св. Костянтин, залишалося актуальним для історика й надалі – згодом вийшла стаття, яку він спеціально присвятив цій темі¹⁴².

Підсумовуючи внесок Я. Дашкевича в дослідження багатогранної проблеми «Русь і Сирія», можемо ствердити, що вона є однією з тих сходознавчих тем, які йому протягом свого наукового шляху вдалося висвітлити належним чином, наповнивши її новими раціональними думками й спостереженнями.

¹³⁹ Дашкевич Я. Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV століть... – С. 19.

¹⁴⁰ Там само. – С. 21.

¹⁴¹ Там само. – С. 22.

¹⁴² Дашкевич Я. Руські чи сурьські письмена. Роль святого Костянтина у становленні слов'янської писемності // Київська церква. – К.; Львів, 2000. – № 2. – С. 83–84. Передрук: Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 23–27.

«*Codex Cumanicus*». До такої важливої орієнталістичної проблеми, як «*Codex Cumanicus*» (далі – СС), учений взявся на початку 1980-х рр. Рівень її опрацювання Я. Дашкевичем виразно засвідчує, що це був сходознавець високого рангу. На це вказує і його філігранна майстерність у наукових студіях таких складних тем із сходознавства, і публікація результатів дослідження трьома статтями у всесоюзному виданні «Вопросы языкознания», яка стала апробацією в середовищі кращих орієнталістів того часу на радянському просторі. Під умовною назвою СС дослідники від 1828 р. (тоді це джерело частково введено до наукового обігу) вивчають анонімний латинсько-ірансько-татарський розмовник, складений 1330 р., ймовірно в Кафі, для щоденних контактів із тюркським та іранським населенням Криму, залежного від генуезької адміністрації й Північного Причорномор'я (посібник для перекладача в повсякденній, не лише торговельній та місіонерській діяльності). У текстологічному аспекті СС складається із двох частин – «італійської» (далі – ССІ) та «німецької» (далі – ССІІ). ССІ має два словники, упорядковані за алфавітним та систематичним принципом. Вони містять три колонки слів – латинську, іранську та тюркську. Ця частина рукопису перебувала в руках італійських місіонерів. ССІІ, доповнена німецькими місіонерами (і тому її називають «німецькою»), охоплює хаотично перемішані тексти різного змісту – фольклорні записи, молитви й гімни, глосарії. Попри величезну історіографію СС (станом на початок 1980-х рр. – близько 200 позицій літератури), існує низка дискусійних питань, пов'язаних із виникненням цієї писемної пам'ятки, лінгвістичною й етнолінгвістичною атрибуцією тюркської та іранської колонок.

Збирати матеріал на тему СС Я. Дашкевич розпочав, очевидно, ще в 1960–1970-х рр. Перші ж результати проведених досліджень, викладені у формі тексту, з'явилися в першій половині 1984 р. Про це ми довідуємося з листів ученого до І.-П. Химки від 1 березня і 8 червня 1984 р., автор яких зазначав, що, незважаючи на погіршення стану здоров'я навесні того року, зміг написати кілька статей про СС обсягом понад 100 сторінок.

У першій розвідці циклу про СС¹⁴³ історик поставив за мету підвести проміжні підсумки у проблемі виникнення пам'ятки й зосередився на аспектах її створення, текстології, датування й локалізації, призначення та авторства. Звернувши увагу й на перспективні гіпотези в цьому контексті, а також на лакуни в розгляді теми. Історію появи рукопису та його переходу від одних до інших власників сходознавець висвітлив шляхом зовнішньої критики джерела (кодикологічної, палеографічної та філігранологічної характеристик), дійшовши висновку про незавершений характер дослідження рукопису. Визначивши багатозаровість тексту в хронологічній перспективі, Я. Дашкевич вважав, що протограф був укладений у 1324–1325 рр. на невідомих джерелах, потім доповнювався й оформився в 1330 р., тобто ССІ є копією протографа або відредагованої копії, натомість

¹⁴³ Дашкевич Я. Р. *Codex Cumanicus* – вопросы возникновения // Вопросы языкознания. – Москва, 1985. – № 4. – С. 72–83.

ССП – переважно оригінального походження й датується 30-ми – початком 50-х рр. XIV ст. Щоб розкрити призначення рукопису, автор охарактеризував мовну ситуацію в Криму в 1320-х рр. і підсумував, що розмовник створено з метою спілкування з тюрко- та іраномовним населенням генуезьких колоній Криму й гінтерланду, а тюркська та іранські мови – це мови мешканців причорноморського ареалу, а не середньоазійського та каспійського торговельних шляхів, як стверджували окремі дослідники. ССІ, на думку Я. Дашкевича, написано в одному з міст Північного Причорномор'я, найбільш ймовірно в Кафі, а ССП – на Кримському півострові. Перша частина – це посібник для перекладача в колоніях, причому не обов'язково купця чи місіонера, оскільки іранська та тюркська частини словника віддзеркалюють місцеві розмовні мови. Друга, «німецька», частина рукопису використовувалася для записів місіонерів, а також для фіксації релігійних текстів, поширених серед тюркофонів. Автор ССІ, на переконання вченого, був досвідченим перекладачем із кримського іраномовного або тюркомовного середовища.

Наступна стаття із циклу СС стосується проблем розшифрування (фонетичного декодування) іранської та тюркської колонок ССІ¹⁴⁴. Слова з розмовних іранської та тюркської мов у рукописі було транскрибовано латинською графікою, однак це не є запорукою успішного декодування їхнього змісту. За словами Я. Дашкевича, використання СС ускладнюється через недосконалі видання факсиміле й тексту рукопису, а застосовувані дотепер прийоми декодування «приводять до висновку про необґрунтоване применшення ролі СС як правдивого лінгвістичного джерела при одночасному перебільшенні наявних у ньому помилок і неточностей, які нібито спричинені поганою мовною обізнаністю інформаторів та авторів. Подібна тенденція відкриває шлях до суб'єктивної інтерпретації лінгвістичного матеріалу, який декодується часто без врахування особливостей первісної транскрипції, з гіперболізацією порівняння з матеріалом ХІХ–ХХ ст., применшенням ролі порівняння з синхронним лінгвістичним матеріалом та ігноруванням явища мовної інтерференції в кримському ареалі ХІV ст.»¹⁴⁵.

У третій публікації про СС сходознавець аналізує проблему етнічної атрибуції мови тюркської колонки ССІ¹⁴⁶. Згідно з його спостереженнями, тюркська колонка СС є чи не найранішою пам'яткою кримськотатарської мови. «Вочевидь, – констатує Я. Дашкевич, – мова СС – це найдавніша стадія розвитку кримськотатарської, яка відображає діалекти, поширені в містах і гінтерланді Південного Криму»¹⁴⁷. Цим твердженням учений підтримує думку видатного орієнталіста Андрія Коно-

¹⁴⁴ Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы декодирования // Вопросы языкознания. – Москва, 1986. – № 5. – С. 79-86.

¹⁴⁵ Там же. – С. 85.

¹⁴⁶ Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – действительно ли Cumanicus? // Вопросы языкознания. – Москва, 1988. – № 2. – С. 62-74.

¹⁴⁷ Там же. – С. 69.

нова, який першим висловив припущення, що тюркський текст СС написаний кримськотатарською мовою¹⁴⁸. У цьому контексті Я. Дашкевич критикує дослідників, котрі вживають загальне визначення «мова СС», ігноруючи самоназву цієї мови (*tatar til, tatarče* – «татарська мова, по-татарськи») та етнос його носіїв. Носіями цієї тюркської мови були не половці, яких станом на 20-ті рр. XIV ст. фактично винищено або вони мігрували з Північного Причорномор'я, а інший народ тюркського походження – татари, які асимілювали монголів. У XIV ст. етнонім «половці = комани = кипчаки» не відповідає первісному значенню (тобто не позначає половців XI–XIII ст.) – він був перенесений на тюркських кочівників пізнішого часу (татар) і перетворився на топонім Дешт-і Кипчак. Я. Дашкевич наголошував: «Правильна інтерпретація даних у світлі викладеного (що половці в основному були винищені і мігрували; що панівні позиції зайняли монголо-татари; що етнонім “половці = комани = кипчаки”, позбавлений первісного значення і перенесений на тюркомовних кочівників, перетворився на топонім під впливом анахронізації; що тюркізований сплав монголів і тюрків стає відомим під назвою татар) допоможе розібратися в мовній ситуації»¹⁴⁹. Аргументації цих тез ученого й присвячена третя стаття з циклу досліджень про СС.

Четверту, останню працю цієї тематики, названу «Codex Cumanicus – вокруг иранской колонки словаря», з невідомих причин не опубліковано¹⁵⁰. Про неї історик згадує, однак, у статті про декодування СС¹⁵¹. Також про те, що надруковано вже дві розвідки з циклу СС і має бути ще дві, писав Я. Дашкевич у листі до І.-П. Химки 18 березня 1988 р.

У цій роботі вчений доводить, що носії іранської мови ССІ у Північному Причорномор'ї остаточно зникли в середині XV ст., а певні релікти цієї мови можна віднайти у кримських готів (записки середини XVI ст.). Територіально близькі синхронні пам'ятки іранської мови не виявлені.

Я. Дашкевич розглядав СС як мовознавче джерело для багатьох своїх орієнталістичних тем. На його думку, ця пам'ятка кипчацької мови може бути використана для порівняльних лінгвістичних студій у питанні єдиного походження вірмено-кипчацької мови, розмовної мови вірмен-тюркофонів українських колоній до кінця XVII ст., та західнокараїмської, яку вживають дотепер караїми (найраніші пам'ятки цих мов відомі з XVI ст.), від розмовної кипчацької мови з Криму XIII–XIV ст.¹⁵² У ССІ трапляється тюркське слово *sin* («зображення померлого»), що

¹⁴⁸ Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Дюктябрьский период. – 2-е изд. – Ленинград, 1982. – С. 250.

¹⁴⁹ Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – действительно ли Cumanicus?.. – С. 67.

¹⁵⁰ Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вокруг иранской колонки словаря // МБА ЯД. V/3. Папка «Codex Cumanicus V. Іранська частина, 3». – Рукопис, 21 арк. (чернетка).

¹⁵¹ «Питанню етнічної атрибуції мови іранської колонки буде присвячено окрему статтю» (Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы декодирования... – С. 85).

¹⁵² Дашкевич Я. Король Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – С. 55.

для історика є свідченням існування в татар Криму в середині XIV ст. звичаю встановлювати кам'яні скульптури (баби)¹⁵³.

Золотоординське Поділля XIV ст. Попри загальну історію Поділля, яка цікавила Я. Дашкевича, він багато уваги приділяв золотоординському минулому цього регіону (40-ві рр. XIII – 60–70-ті рр. XIV ст.). Визнаючи незадовільний стан писемної джерельної бази, а відповідно фактичну нерозкритість теми в історіографії, вчений окреслив проблематику дослідження. Він вказував на потребу вивчення політико-адміністративного ладу Поділля в період Золотої Орди, етнічної структури населення, соціально-економічних трансформацій, становища українського населення тощо.

Задля розширення діапазону джерельного матеріалу Я. Дашкевич підкреслював необхідність проведення археологічних розвідок (їм мають передувати науково-довідкові видання (каталоги й карти) з інформацією про пам'ятки, відомі за свідченнями XIV–XVII ст.), систематичного вивчення наративних, документальних і картографічних джерел різними мовами, дослідження топо- та гідронімії¹⁵⁴.

Окремі питання з цього переліку вченому вдалося самому ґрунтовно проаналізувати. Найбільше він зробив для з'ясування проблеми степових держав на Поділлі та угорської присутності в регіоні в середині XIV ст., залучивши малознані джерела писемного та картографічного походження.

Угорську експансію на золотоординське Поділля 40–50-х рр. XIV ст. історик всебічно висвітлив у статті, опублікованій 1994 р.¹⁵⁵ У ній здійснено скрупульозний джерелознавчий аналіз відомостей флорентійської хроніки Маттео Віллани (для доведення їхньої достовірності, що заперечувалася багатьма науковцями), які відображають події, що відбулися на Поділлі 1352 та 1354 рр. Битва з татарами 1352 р. і похід у степ 1354 р. вписуються в загальну політику угорської інтервенції на Схід у середині століття, у т. ч. й щодо однієї з частин Золотої Орди – Брацлавської тьми (Прославії). Ці події вчений ввів у широкий військово-політичний контекст, пояснив їхні передумови, перебіг і наслідки. Тоді в умовах занепаду Галицько-Волинської держави й початку боротьби за галицьку спадщину Угорщини, Польщі та Литви, а також послаблення Золотої Орди внаслідок міжусобиць (це спричинило відцентрові тенденції на периферії цієї держави), орієнтовно з 1345 р., Угорщина проводила агресивну політику щодо золотоординців, захопила частину їхніх володінь, приблизно до Серету чи Пруту, а наприкінці 1340-х – на початку 1350-х рр. поширила свій

¹⁵³ Дашкевич Я. Тюркские каменные изваяния Крыма и таврических степей (основные проблемы изучения) // МБА ЯД. VIII/5: Папка «Баби І. Кам'яні баби. Джерела. Історіографія (доповнення до розкладення)». Рукопис. – Арк. 9.

¹⁵⁴ Дашкевич Я. Р. Поділля золотоординських часів. (Проблематика дослідження) // Тези доповідей XI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (3 верес. 1992 р.). – Вінниця, 1992. – С. 23-24.

¹⁵⁵ Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 32-65. Актуалізація цієї проблематики у вигляді тез, зроблена вченим раніше: Дашкевич Я. Р. Брацлавщина 1352-1354 рр. в італійській хроніці Маттео Віллани // Тези доповідей IX Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С. 21-22.

вплив і на Брацлавську тьму (Прославію), темник якої, незалежний від Сараю, 1352 р. попросив допомоги в захисті від наступу сил хана Джамбека й отримав її. Як відповідь на спустошливий напад татар, угорський король Людовик I, заручившись підтримкою папи римського та саксонців Трансільванії, навесні 1354 р. здійснив похід у степи (Поле), намагаючись розширити сферу впливу свого королівства далеко на схід. Але військова акція виявилася невдалою, мети (вихід до Чорного моря) досягти не вдалося. Проте, як припускає дослідник, надмірна активність угорців на сході (закріплення Брацлавської тьми під своїм контролем, похід 1354 р.) могла спровокувати литовців до аналогічної експансії, наслідком чого стала Синьоводська битва 1362 р. Загалом ця праця є взірцем дослідницького методу Я. Дашкевича, опертого на всебічну інтерпретацію джерельних відомостей із глибоким аналізом відповідної літератури, залученням широкого порівняльного контексту. Відштовхнувшись фактично від двох хронікальних згадок про події на Поділлі 1352 і 1354 рр., довівши їхню достовірність на підставі різнобічно осмислених джерел, автор відтворив цілісне історичне тло, в яке вони органічно вплітаються.

Інше дослідження стосується степових держав на Поділлі та Західному Причорномор'ї як історичної проблеми та визначення терміна «держави»¹⁵⁶. У ньому вчений цілком заперечує погляди київської радянської школи істориків на визначення і вживання цього означення в історичних дослідженнях, присвячених давньому минулому, закидаючи їм ігнорування «державно-правової суті суспільних організмів й інститутів українців» на догоду москвоцентричній візії історії України. Я. Дашкевич переконаний, що під державами слід розуміти не лише Русь чи Галицько-Волинське князівство, а й утворення кочівників, адже вони мали всі її атрибути: поліетнічні міста, адміністрацію з канцелярією володаря, військову організацію, податкову систему, дипломатичні й торговельні зв'язки з сусідами. Натомість невивченість Поділля золотоординських часів, тенденційність в археологічних дослідженнях радянського періоду, польській та румунській історіографії часто ускладнюють розуміння цієї наукової проблеми. Сходознавець веде мову про п'ять степових держав золотоординської доби XIV ст. на території Поділля та Північно-Західного Причорномор'я (держави внука Ногая, Каракісека – Будул / Поділля, Прославія, держави Хаджібея, Кутлу-Буги і Дмитра), висвітлює три чинники, які сприяли виникненню цих держав: хаос і жорстока внутрішня боротьба за центральну владу в Золотій Орді та відокремлення туманів; поступовий занепад Галицько-Волинської держави; агресія на Поділля й Північно-Західне Причорномор'я золотоординців, угорців, литовців, молдаван. Я. Дашкевич пропонує свою локалізацію держав трьох темників, згаданих у т. зв. литовських літописах. Так, володіння Кутлу-Буги були розміщені, за версією вченого, в Подунав'ї (Північна Добруджа) та довкола дельти Дунаю. На цих теренах уже давніше

¹⁵⁶ Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 112-121.

(від початку XIV ст.) були татари, та й гідронімія підтверджує локалізацію держави Кутлу-Буги саме тут. Держава Хаджібея, також шляхом аналізу топонімів, локалізується на приморській території тогочасного «великого» Поділля (місто Хаджібей / Одеса). Натомість держава Дмитра простягалася від Саврані на півночі до Бугу, Гнилого Тікичу та, можливо, до Дунаю. У підсумку дослідник доходить цікавих висновків, що в XIV ст., незважаючи на занепад Галицько-Волинської держави, не припинився процес власного локального державотворення (Подільське й Київське князівства у васальній залежності від Литви) і чужого – золотоординського. На основі золотоординських туманів (на чолі з темниками) як результат відцентрових тенденцій у Золотій Орді, пов'язаних з міжусобною політичною боротьбою, виникли щонайменше п'ять уже названих держав. Такі перемини політичної ситуації призвели до кардинальних змін у етнічній картині регіону – міграції на захід у Добруджу решти половців, на Балкани – аланів та готаланів. Ісламізоване українське населення насильно було зігнане також у Добруджу. Наслідком існування нових степових держав можна вважати зміни в соціально-економічному укладі Поділля й Західного Причорномор'я: появу золотоординських міст, усталення нової фіскальної структури, інтенсифікацію посередницької торгівлі Схід – Захід та Захід – Схід із виникненням торговельних центрів, про що свідчить топоніміка. Золотоординське панування залишило сліди в українській народній культурі. У цій статті є ще низка цікавих міркувань автора, які будуть корисними для дослідників історії регіону «великого» Поділля XIV ст. Насамкінець учений робить ґрунтовний висновок: «Епоху Золотої Орди не треба викидати з історії України, а, навпаки, намагатися досліджувати, зокрема, методами середньовічної археології. Треба вже також зменшити остаточно безліч припущень, т. зв. гіпотез, а дуже часто – як ми бачили – видумок, зупиняючись на тих небагатьох справжніх гіпотезах, що мають певну джерельну підставу і можуть стати об'єктом повноцінної історичної дискусії. Бо в інший спосіб уникнути хаотичного стану, в якому опинилась – через національні псевдопатріотичні емоції (польські, румунські, а також угорські, литовські) – історіографія проблеми, неможливо»¹⁵⁷. Тут варто зауважити, що Я. Дашкевич і в першій публікації подільського циклу (1992 р.), і в другій один із шляхів покращення ситуації із джерельною базою дослідження Поділля золотоординської доби вбачає в проведенні планомірних і регулярних археологічних розкопок. Недарма друга стаття опублікована в збірнику наукових праць археологічної тематики.

Використання лінгвістичних даних у сходознавчих студіях («Керел», *папір*, *могорич*). Я. Дашкевич є автором кількох сходознавчих праць, які побудовані на використанні лінгвістичних даних. Отримані під час мовознавчого дослідження результати вчений інтерполював на конкретний культурно-історичний матеріал, таким чином вирішуючи важливі наукові проблеми. Ось кілька прикладів.

¹⁵⁷ Дашкевич Я. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. ... – С. 119.

У сходознавчій спадщині Я. Дашкевича важливе місце посідають статті, пов'язані з інтерпретацією слова «Керел» (*Käräl / Kälär*), вживаного у східних джерелах¹⁵⁸. Дослідник стверджує, що цей етнотопонім у монгольських, перських, китайських текстах XIII–XV ст. означав не Угорщину й Польщу, як вважали окремі історики, а Галицьке (Руське) королівство, тобто Галицько-Волинську державу (в історіографії триває велика дискусія щодо визначення лексеми *Käräl / Kälär* як етнотопоніма). До такої версії він прийшов шляхом мовознавчого аналізу етимології й семантики цього слова. За спостереженням ученого, форма *Käräl / Kälär* виводиться з руського «король», а не з південнослов'янського «краль» чи угорського «*király*». Я. Дашкевич спростував угорську гіпотезу етнотопоніма (що монголи мали на увазі угорського короля), показавши, що угорське «*király*», яке запозичене із сербської, не має повноголосся, на відміну від руського «король». Другий аргумент, який спростовує угорську версію й підтверджує українську (руську), – існування королівства Галичини (згодом Русі) на чолі з королями Коломаном та Андрієм. На означення Угорщини та Польщі монголи («Секретна історія монголів») використовували інші назви – *Magyar, Baškird, Leh, a Käräl* засвоїли з кипчацької (половецької) мови кочівників, які були їхніми розвідниками на Заході й тому могли повідомити їх про Руське королівство. Щодо історії поширення цього слова, то з монгольської мови воно перейшло в іранську, китайську. Ще в монгольській відбулася його семантична диференціація на два поняття: титул володаря та назву етносу й території, підвладних королю, тобто титул «король» переплівся з етнотопонімом. Із такою подвійною семантикою воно побутувало також в арабській, вірменській, тюркських мовах (кримськотатарській, вірмено-кипчацькій, османо-турецькій) до XVI–XVIII ст. За переконанням історика, у кримськотатарських та вірменських джерелах XV–XVII ст., коли писали про татарські походи на українські землі, вживали слово *Korel*, що свідчить про збереженість у той час етнотопоніма XIII ст.

Інша праця, в якій використано мовознавчий матеріал, присвячена поширенню на Русь паперу зі Сходу¹⁵⁹. Головним чином на підставі лінгвістичних даних автор доводить, що від VIII ст. папір імпортували в Східну Європу із країн Середньої та Передньої Азії. Аналіз назв паперу дає змогу вченому простежити його розповсюдження у Східній Європі. Так, наприклад, у першій половині XIV ст. ірано-тюркські назви для паперу вживалися в Північному Причорномор'ї

¹⁵⁸ Дашкевич Я. Р. Монгольське / іранське / тюркське «керел»: етимологія та семантика етнотопоніма (XIII–XIV ст.) // V Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (Київ, 10-12 жовт. 2001 р.). – К., 2001. – С. 85-86; Його ж. Церква і королівство. Галицько-Волинська держава («Керел») у східних джерелах // Львів (1256-2006): Церква і суспільство: Ст. й матеріали. – Львів, 2006. – С. 19-26; Його ж. «Секретна історія монголів» як джерело до історії України XIII ст. // Україна – Монголія: 800 років у контексті історії: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 11-15.

¹⁵⁹ Дашкевич Я. Папір в Русі-Україні: східний аспект (IX–XIV ст.) // *Silva Rerum*: 36. наук. праць на пошану професора А. Перналя. – Львів, 2007. – С. 95-123.

(перська – *kāyad* = *kāghad*; тюркська – *kayut* = *kiahat*; іранська – *cyn* = *čigin*). Однак слов'яни їх не запозичили, що вказує на побутування на Русі в XI – першій половині XIII ст. іншого терміна на означення цього матеріалу. Це невідоме слово, на думку дослідника, утворилося шляхом аналогії «бавовна > блисучча бавовняна тканина > папір», а джерелом було середньо- й новоперське *pambuk* = *pambak* = *rambag* = *panba*. Потім воно перетворилося на «бумага» в значенні «бавовна», а згодом семантичне поле розширилося до сучасного «папір». Проте до сьогодні його вживають лише в російській мові. У середині XIII – XIV ст. на українських та білоруських землях з'явився папір італійського та німецького виробництва, витіснивши східний та принісши із собою й нову назву – «папір».

В іншій статті Я. Дашкевич з'ясував історію іранського слова *mühr* («печатка») та його проникнення в часі до XIV ст. через тюркське посередництво у східнослов'янській мові¹⁶⁰. Тут воно семантично трансформувалося на «могорич» (найдавніші згадки XIV ст.) – «позначення закінчення якоїсь справи, справи, що, в розумінні сторін, вже була завершеною, припечатаною», оскільки слово «печатъ» вже існувало.

Східні джерела з історії України: видавничі плани та їхня реалізація. Я. Дашкевич у працях часто наголошував на незадовільному стані вивчення східних джерел з історії України, причиною чого був занепад сходознавства, по-на-сильницькому знищеного на початку 1930-х рр. Щоб зрушити ситуацію з мертвої точки, підвищити рівень цього напрямку джерелознавства і тим самим надати сприятливих імпульсів відродженню української орієнталістики, вчений взяв ініціативу до своїх рук. Наприкінці 1980-х рр. склалися сприятливі обставини для публікації історичних джерел, сформувався середовище дослідників, які сповідували принцип *ad fontes*. У 1987 р., зокрема, було відновлено роботу Археографічної комісії АН УРСР (керівник Павло Сохань).

7 грудня 1988 р. на республіканській нараді «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку», організованій Археографічною комісією, історик запропонував ідею видавничої серії під назвою «Східні джерела з історії України»¹⁶¹. Подавши видову характеристику та кількісні показники східних джерел з української історії, він класифікував їх за походженням на три групи: «1) давньоруська й українська тематика у джерелах, що виникли за межами України або стосуються контактів між Україною та Сходом; 2) писемні пам'ятки, складені в Україні у колоніях східних народів (насамперед вірменів, євреїв, караїмів); 3) джерела з історії Кримського ханства, турецьких володінь у Північно-Західному Причорномор'ї, на Поділлі, Буковині»¹⁶². Сходознавець пропонував два

¹⁶⁰ Дашкевич Я. Від іранського *mühr* («печатка») до українського *могорич* // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 119-124.

¹⁶¹ Дашкевич Я. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республ. наради (груд., 1988 р.). – К., 1988. – С. 62-64.

¹⁶² Там само. – С. 63.

перспективних плани видань: «1) публікацій, уже готових до друку або таких, які можна завершити найближчим часом; 2) перспективної підготовки публікацій протягом наступних років». Окрім цього, він підкреслював потребу підготовки довідкових видань про східні джерела, у т. ч. зведеного каталогу рукописів і документів, що зберігаються у бібліотеках, архівах, музеях республіки; каталогів джерел до історії України у сховищах інших республік СРСР; тематичних реєстрів документальних джерел; бібліографічного покажчика опублікованих джерел та літератури про них¹⁶³. Також актуальними були наукові огляди східних джерел з історії України, бо досі їх робили переважно іноземні дослідники (наприклад, турецьких документів – Я. Райхман, Ш. Лемерсьє-Келькеже, А. Фішер). Щодо методики публікації джерельної бази, то вчений зазначав, що текст пам'ятки потрібно подавати у факсимілі, із розшифруванням, графікою оригіналу або транслітерацією, у перекладі українською мовою.

Цей проект публікації сходознавчої серії отримав своє продовження в конкретній програмі видань східних джерел з історії України, розробленій також Я. Дашкевичем. Її було обговорено й затверджено на засіданні бюро Археографічної комісії АН УРСР 20 січня 1989 р. Вчений подав докладний план та проспекти видань, вказав упорядників, орієнтовні обсяги й терміни реалізації науково-видавничих проектів¹⁶⁴. У п'ятирічний видавничий план Археографічної комісії АН УРСР (1989-1994) було включено серію із семи збірників: «Джерела до Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Єврейські хроніки» (переклад, передмова, примітки С. Я. Борового, Москва), «Хроніки вірменських громад Львова та Кам'янець-Подільського (XVI–XVII ст.)» (передмова, переклад з вірменської та вірмено-кипчацької мов, примітки Я. Р. Дашкевича, Львів, Е. Триярського, Варшава), «Написи караїмських кладовищ Криму, зібрані А. С. Фірковичем» (переклад Д. М. Гумуша, Севастополь; підготував до видання Я. Р. Дашкевич, Львів), «Документи вірменської громади Кам'янець-Подільського кінця XVI – початку XVII ст. кипчацькою мовою» (підготував до видання І. А. Абдуллін, Казань), «Павло Халєбський. Подорож патріарха Макарія по Україні (1654-1656 рр.)» (передмова, переклад з арабської та коментарі Я. Є. Полотнюка, Львів), «Ярлики ханств Східної Європи XIV–XVI ст.» (підготовка текстів, переклад і дослідження М. А. Усманова, Казань), «Арабські джерела з історії Київської Русі IX–XII ст.» (передмова, переклад, примітки В. М. Бейліса, В. Г. Крюкова, Луганськ). Для напрацювання цього видавничого плану Я. Дашкевич провів кропітку підготовчу роботу, написавши кожному з потенційних упорядників листи із пропозиціями розробити археографічні проекти, а потім, отримавши згоду, склав розширені анотації¹⁶⁵.

¹⁶³ Дашкевич Я. Вивчення і публікація східних джерел з історії України... – С. 63.

¹⁶⁴ Дашкевич Я. Східні джерела з історії України: проблеми видання // Український історичний журнал. – К., 1989. – № 11. – С. 149-152.

¹⁶⁵ МБА ЯД. V/2. Папка «Східні джерела». Машинопис. – Арк. 95-102.

Тюркологічну частину серії апробовано в середовищі сходознавців СРСР на XV пленумі Радянського комітету тюркологів в Уфі (повідомлення «Тюркские источники об Украине XVI–XVII вв.: языковедческие аспекты публикации» прочитано 31 травня 1989 р.)¹⁶⁶. На Першому круглому столі істориків з України та діаспори «Проблеми дослідження історії України», який відбувся у Славську 4-6 вересня 1990 р., Я. Дашкевич, маючи на меті популяризувати ідею видання східних джерел, знову виступав із доповіддю «Східні джерела з історії України – перспективи вивчення і публікації»¹⁶⁷. У її обговоренні, зокрема, взяли участь О. Прицак, В. Остапчук.

Видавничі проекти, підготовлені Я. Дашкевичем, свідчать про широкі наукові контакти вченого із багатьма орієнталістами, його сходознавчі плани, які виношувалися давніше, але їхній реалізації завадили об'єктивні обставини – передовсім заідеологізованість української історичної науки, стереотипне мислення, що «історію України можна писати і без східних джерел». Та незважаючи на те, що ініціативу історика видати серію східних джерел у 1988-1989 рр. в академічних колах сприйняли позитивно, до її реалізації так і не дійшло. На перешкоді стала складна економічна ситуація в незалежній Українській державі 1990-х рр., відсутність коштів, а також незадовільний стан підготовки окремих видань до друку. Нереальність виконання за таких умов цього п'ятирічного видавничого плану вчений розумів уже в 1990 р., коли далися взнаки бюрократичні перешкоди в комплектуванні штату Львівського відділення Археографічної комісії, яке, за задумом Я. Дашкевича, мало б стати координаційним центром реалізації науково-видавничих проектів, у т. ч. й сходознавчого напрямку¹⁶⁸. Із задекларованого списку пізніше вдалося-таки втілити в життя поодинокі науково-видавничі плани, але без прив'язки до згаданої серії¹⁶⁹.

Свідченням масштабного мислення в питанні публікації східних джерел є ідея видання джерельного корпусу під назвою «Ruthenoturcsica. Тюркські народи

¹⁶⁶ МБА ЯД. V/2. Папка «Східні джерела». Машинопис. – Арк. 212. Опубл.: Дашкевич Я. Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные аспекты публикации // Советская тюркология. – Баку, 1990. – № 3. – С. 20-30.

¹⁶⁷ Дашкевич Я. Р. Східні джерела з історії України – перспективи вивчення і публікації... – С. 168-176.

¹⁶⁸ «Передбачалося, що відділення Археографічної комісії АН УРСР у Львові займатиметься не лише підготовкою до видання вже готових рукописів або таких, підготовка яких завершиться в найближчі роки, але й відіграє роль невеликого координаційного центру, який вивчатиме далші пропоновані видання, підтримуватиме підготовку інформаційних довідників, джерелознавчих досліджень» (Дашкевич Я. Р. Східні джерела з історії України – перспективи вивчення і публікації... – С. 173, 175-176).

¹⁶⁹ Еврейские хроники XVII столетия. (Эпоха «хмельничины») / Исслед., пер. и коммент. С. Я. Борового. – Москва; Иерусалим: Гешарим, 1997. – 288 с. (опубліковано без змін за коректорським примірником 1937 р.); «Путешествие патриарха Антиохийского Макария». Киевский список рукописи Павла Алеппского / Изд., пер., коммент., предисл. Ю. И. Петровой. – К.: Институт востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины, 2015. – 268 с. («Подорож» Павла Алеппського Я. Полотнюк перекладав за лондонським списком повної редакції).

в давньоруських джерелах до середини XIII ст.», запропонована Я. Дашкевичем на рівні Радянського комітету тюркологів¹⁷⁰. До цього корпусу мав увійти весь матеріал про тюрків з давньоруських творів усіх жанрів IX–XIII ст. (літописи, агіографічні, юридичні, літературні пам'ятки, епіграфіка). Сходознавець докладно описав методику публікації такого типу джерел з урахуванням світового досвіду. Вочевидь, цей проект від часу його оприлюднення (1984 р.) не отримав інституційної підтримки у сходознавчих колах СРСР, а тому вже в 1989 р. планувалося публікувати його українською мовою¹⁷¹.

Прагнучи зрушити з місця справу видання східних джерел з історії України, вчений намагався вирішити проблему підготовки наукових кадрів. На археографічній нараді в Києві (грудень 1988 р.) та пленумі Радянського комітету тюркологів в Уфі (травень 1989 р.) він порушував питання організації на базі Київського або Сімферопольського університетів навчально-наукового центру вивчення тюркських мов та видання східних джерел¹⁷². Для створення сприятливих умов археографічної роботи над писемними пам'ятками східного походження історик ініціював підготовку науково-довідкових видань, які полегшили б пошук і дослідження таких матеріалів. Зокрема, Я. Дашкевич пропонував розпочати працю над «Зведеним каталогом східних рукописів і документів у збірках України» й подібним каталогом східних джерел з історії України в архівних, бібліотечних і музейних колекціях СРСР, укласти збірники джерел хрестоматійного типу – «Україна в турецьких хроніках» та «Кримськотатарські джерела з історії України»¹⁷³, покажчик опублікованих турецьких джерел з української історії, а також розробити перспективний план заходів для використання турецьких архівів¹⁷⁴. У тематичному аспекті він відстоював потребу створення переліків турецько-татарських нападів на Україну та козацьких морських походів на Крим і Туреччину¹⁷⁵.

Історія українського сходознавства. Я. Дашкевич висвітлював чимало невідомих сторінок історії сходознавчих зацікавлень в Україні XIX–XX ст. Так, його перу належать короткі нариси про Арсена Раджевича (1759–1821), першого університетського професора, який викладав східні мови по-українськи, та українських мандрівників на

¹⁷⁰ Дашкевич Я. О создании корпуса древнерусских сообщений, посвящённых тюркским народам // Вопросы тюркологии. – Баку, 1984. – № 6. – С. 61–68.

¹⁷¹ Дашкевич Я. Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные аспекты публикаций // Його ж. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 161.

¹⁷² Дашкевич Я. Р. Україна і Туреччина – дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. ... – С. 71; Його ж. Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные аспекты публикаций // Його ж. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 157.

¹⁷³ Дашкевич Я. Р. Східні джерела з історії України – перспективи вивчення і публікації... – С. 174.

¹⁷⁴ Дашкевич Я. Р. Україна і Туреччина – дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. ... – С. 72.

¹⁷⁵ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)... – С. 37; Його ж. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема... – С. 44.

Блиькому Сході у XIX ст.¹⁷⁶ Їхня мемуаристика є неопіненним джерелом знань про Блиький Схід, яка не використовувалася в орієнталістичних дослідженнях, що, на думку вченого, є невиправданим. Історик також опублікував невеликий нарис про Миколу Гулака¹⁷⁷, який тринадцять років прожив у Азербайджані, вивчивши азербайджанську мову, перекладав «Лейлу і Меджнуна» Мугаммеда Фізулі, уривки з «Іскандернаме» Нізамі Гянджаві (поєми на фарсі), писав на сходознавчі теми (про згаданих письменників, поетесу Ашкі-Пері, а також класика азербайджанської літератури Мірзу Фаталі Ахундова, з яким був особисто знайомий) тощо. М. Гулак був першим українцем, який глибоко вивчав історію й культуру Азербайджану.

Загальними штрихами Я. Дашкевич змалював історію українського сходознавства у XX ст.¹⁷⁸. Значно докладніші його тексти про окремих орієнталістів-сучасників, з якими підтримував тривалі наукові й дружні стосунки, – тюрколога Віктора Филоненка (1884-1977), арабіста Андрія Ковалівського (1895-1969), сходознавця широкого профілю Омеляна Пріцака (1919-2006). Це і спогади, і публікації листів, огляди наукового доробку, рецензії. Вони є важливим джерелом вивчення життя та наукової спадщини цих видатних українських орієнталістів. Я. Дашкевич налагодив із ними епістолярний діалог на початку 1960-х рр. Листування було регулярним та інтенсивним, поступово склалися дружні взаємини. Вчений часто особисто зустрічався з А. Ковалівським у Харкові (де той мешкав) та В. Филоненком у П'ятигорську. Завжди намагався перебувати в тісних наукових контактах з ними, обмінювався літературою, популяризував їхню творчість. У 1964 р., зокрема, вийшла його рецензія на «Антологію літератур Сходу»¹⁷⁹, яку упорядкував А. Ковалівський, а 1965 р. з'явився друком огляд наукового доробку цього арабіста¹⁸⁰. З подачі Я. Дашкевича у Варшаві Я. Райхман опублікував некролог А. Ковалівського¹⁸¹. «Андрій Ковалівський значив дуже багато в моему житті – як світлий промінь на брудному затхлому небосхилі. Досі відчуваю чар справжнього українського інтелігента і силу думки елітарного інтелектуала, що пронизують

¹⁷⁶ Дашкевич Я. Арсен Радкевич // *Його жс*. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-ге вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 247; *Його жс*. Українські прочани до Святої землі та їх мемуари (друга половина XIX ст.) // *Історія релігій в Україні: Наук. щорічник*. 2010 р. – Львів, 2010. – Кн. 2. – С. 319-321.

¹⁷⁷ Дашкевич Я. Микола Гулак в Азербайджані (друга половина XIX ст.) // *Його жс*. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-ге вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 279-280.

¹⁷⁸ Дашкевич Я. Східні джерела з історії України: проблеми видання // *Його жс*. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 147-148.

¹⁷⁹ Дашкевич Я. Р. «Антологія літератур Сходу» [Рец. на: Антологія літератур Сходу: Пер. з адиг., азерб., араб. та ін. мов / Упоряд., вст. ст. та прим. А. Ковалівського. – Харків: Вид-во Харків. держ. ун-ту ім. О. М. Горького, 1961. – 451 с.: іл.] // *Радянське літературознавство*. – К., 1964. – № 6. – С. 133-136.

¹⁸⁰ Ярославич Д. [Дашкевич Я.] А. П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України: До 70-річчя з дня народження... – С. 34-37.

¹⁸¹ *Reychman J. Andrzej Kowaliswki (1895-1969) // Przedłąd Orientalistyczny*. – Warszawa, 1970. – Nr. 3. – S. 285-286.

також його епістолярій»¹⁸², – так згадував Я. Дашкевич про свого колегу й товариша далеких 1960-х рр. Учений підтримував наукові дослідження В. Филоненка, який у 1930-ті, роки жорстокого терору, покинув Крим (після війни осів на Північному Кавказі). Так, завдяки посередництву Я. Дашкевича та сприянню Е. Триярського в 1972 р. у варшавському збірнику «Rocznik Orientalistyczny» побачила світ велика стаття В. Филоненка «Крымчакские этюды», присвячена етнічній історії нечисленної етноконфесійної спільноти Криму – кримчаків (листи до Е. Триярського, 29.09.1969, 3.08.1970, 12.10.1970, 15.12.1971). Я. Дашкевич підготував статтю про наукову творчість В. Филоненка¹⁸³ та спогад (там також опубліковано некролог, не надрукований ще 1977 р.)¹⁸⁴, написаний з нагоди публікації в 1996 р. рукописної праці цього вченого про етимологію слова «чумак»¹⁸⁵. За свідченнями самого Я. Дашкевича, саме В. Филоненко, палкий дослідник історії та етнографії корінних народів Криму (мешкав у Криму двадцять років), прищепив і йому любов до цієї тематики. Натомість О. Прицак стимулював наукові студії Я. Дашкевича, публікуючи результати окремих з них у виданнях Урало-Алтайського товариства («Ural-Altische Jahrbücher») ¹⁸⁶ та Українського дослідного інституту Гарвардського університету («Harvard Ukrainian Studies») (із чотирьох статей три – на сходознавчі теми)¹⁸⁷. О. Прицак також докладав багато зусиль, щоб вирвати українського дослідника з радянської України до Гарварда, на викладацьку та наукову роботу, однак із цього нічого не вийшло. Епістолярне спілкування вчених, що тривало впродовж 1961-1989 рр.¹⁸⁸, було надзвичайно важливим для обох, адже давало змогу обмінюватися дослідницькою інформацією, науковими планами, порадами. У 1990-х рр. вони співпрацювали в межах Інституту сходознавства ім. А. Кримського АН України, засновником і першим директором котрого був

¹⁸² Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах 1961-1963 рр. // *Його жс*. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-те вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 664.

¹⁸³ Дашкевич Я. Сходознавець Віктор Йосипович Филоненко // *Архіви України*. – К., 1967. – № 2. – С. 32-34.

¹⁸⁴ Дашкевич Я. Віктор Филоненко // *Україна в минулому*. – К.; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 157-167.

¹⁸⁵ Филоненко В. До питання про походження і значення етноніма «чумак» / Підготов. до друку і післяслово Я. Дашкевича // *Україна в минулому*. – К.; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 168-172.

¹⁸⁶ Dashkevitch Ya. Kipchak Acts of the Armenian Law Court at Kamenetz Podolsk (1559-1567) as a Cultural and Historical Monument... – S. 292-310.

¹⁸⁷ Stepaniv J. [Dashkevych Y.] A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks... – P. 211-224; *EjUSD*. L'époque de Danylo Romanovych (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte... – P. 334-373; *EjUSD*. Armenians in the Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel'nyuc'kyj (1648-1657) // *Harvard Ukrainian Studies*. – Cambridge, Mass., 1979-1980. – Vol. 3/4: Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. – Pt. 1. – P. 166-188.

¹⁸⁸ Короткий огляд листування Я. Дашкевича див.: *Сидорчук Т.* Взаємини Омеляна Прицака та Ярослава Дашкевича на тлі епохи (на матеріалах архіву О. Прицака в Національному університеті «Києво-Могилянська академія») // *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.: Матеріали Міжнар. конф., присвяч. 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13-14 груд. 2011 р., м. Львів)*. – Львів, 2013. – С. 111-115.

О. Прицак. Ще в 1964 р. Я. Дашкевич опублікував статтю, в якій охарактеризував сходознавчі праці О. Прицака¹⁸⁹. Це був єдиний позитивний відгук в УРСР на дослідження видатного орієнталіста. Своему колезі й товаришу львівський історик також присвятив теплий спогад і нарис про життя та творчі здобутки¹⁹⁰.

Щоб стимулювати розвиток сходознавства в Україні, зокрема вивчення українсько-турецьких взаємин у XV–XVIII ст., Я. Дашкевич запропонував написати огляд турецьких джерел до історії України знаному польському тюркологіві Я. Райхману, який вдалося видати завдяки тісній співпраці з київським археографом І. Бутичем. У контексті публікації й вивчення східних джерел учений писав також про традиції української тюркології (А. Кримський, В. Дубровський, Є. Завалинський, О. Прицак, В. Остапчук, сходознавчі осередки)¹⁹¹, видання тюркських матеріалів про Україну за кордоном¹⁹².

Замість висновків. Я. Дашкевич – не лише блискучий вірменіст, а й сходознавець широкого діапазону. Науковий доробок ученого налічує більше сотні праць у цій ділянці наукового знання. Тематична палітра орієнталістичних зацікавлень дослідника різнобічна. Це й тюркські кам'яні баби причорноморських степів, Великий кордон України, Сирія та сирійці на Русі в IX–XIV ст., бурштиновий шлях через Україну XIV–XVII ст., Галицько-Волинська держава у східних джерелах, латинсько-ірансько-тюркський розмовник XIV ст. («Codex Cumanicus»), відносини України й Туреччини в XV–XX ст., ясир з України XV–XVII ст., українсько-перські дипломатичні контакти початку XVII ст., золотоординське Поділля XIV ст., східні джерела з історії України (проблеми вивчення та публікації), й історія українського сходознавства загалом. У полі зору вченого перебували східні народи на українських землях – караїми, сарацени, чемериси, черкеси, калмики, їхні колонії та міграційні процеси. Я. Дашкевич був блискучим знавцем етнічної історії народів Криму (греки, вірмени, караїми, кримські татари, кримчаки, тати), історії торгівлі й колоній-факторій (генуезців, сирійців). Східний слід пробивався і в далеких, перший погляд, від орієнталістики наукових зацікавленнях історика. Ілюстрацією цих слів може бути, наприклад, ґрунтовна праця про східне походження паперу в Русі-Україні.

Схід, поза вірменістикою, посів своє місце в науковій творчості Я. Дашкевича не відразу. Вчений прийшов до ширших сходознавчих, головним чином тюрко-

¹⁸⁹ *Корибут С.* [Дашкевич Я.] Дослідження з джерелознавства Східної Європи... – С. 81-83.

¹⁹⁰ *Дашкевич Я.* Для Омеляна Прицака: Мемуарний жмуток до 75-річчя // Східний світ. – К., 1995. – № 1/2 (1994). – С. 7-14; *Його ж.* Омелян Прицак: життя і творчість – творчість і життя // Вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 2010. – Ч. 43. – С. 25-27.

¹⁹¹ *Дашкевич Я. Р.* Україна і Туреччина – дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. ... – С. 70-71; *Его же.* Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные аспекты публикаций // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 154-157.

¹⁹² *Дашкевич Я.* Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные аспекты публикаций // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 157-159.

логічних тем, від вірменістики через кипчакознавство. Це був довготривалий процес, перелом у якому стався близько 1970 р. У 1960-х рр., коли дослідник розпочав інтенсивно вивчати історію вірменських колоній, зацікавлення ширшими орієнтальними питаннями ще зводилося до рецензування наукових новинок через призму джерелознавства (на цей час припадають огляди праць А. Ковалівського, О. Пріцака та вісім із дев'яти опублікованих рецензій). Це період пошуків сходо-знавчих пріоритетів, всебічне ознайомлення з літературою предмета, налагодження епістолярних контактів з радянськими (В. Филоненком, Т. Груніним, А. Ковалівським та ін.) і закордонними орієнталістами (О. Пріцаком, Е. Триярським, Я. Райхманом, Е. Шюцом та ін.).

Від початку 1970-х рр. сходознавча проблематика все більше пронизує наукові зацікавлення вченого. Дослідження пам'яток вірмено-кипчацької мови, які Я. Дашкевич виявляв у львівських рукописних збірках і публікував протягом десяти років спільно зі своїм багатолітнім варшавським колегою Е. Триярським, наблизили історика до тюркології. Е. Триярський відіграв вирішальну роль у становленні Я. Дашкевича як сходознавця широкого профілю. Він підтримав науковий інтерес львівського колеги до тюркських кам'яних баб, а їхня співпраця в цій темі, яка інтенсивно розвивалась у другій половині 1970-х рр., втілилася в монографію, видану 1982 р.

Сходознавча творчість Я. Дашкевича поділяється на два рівномірні етапи. Перший (початковий) припав на 1970–1980-ті рр. – період (незважаючи на ідеологічний тиск з боку радянської тоталітарної системи та безробіття) активного нагромадження дослідницького матеріалу, інтенсивної роботи в архівах і бібліотеках Львова, Києва, Москви, Ленінграда, міст Прибалтики, Єревана. Саме в цей час Я. Дашкевич входить у середовище радянських орієнталістів найвищого рангу, бере участь у численних наукових конференціях – від регіонального до все-союзного рівня, активно подорожує з науковою метою по Степовій Україні, Криму, Північному Кавказі, Закавказзі, Середній Азії. Саме тоді й започатковано всі орієнтальні теми, що їх учений розроблятиме до кінця життя. У цьому можна переконатися, ознайомившись із його науковим архівом. У сходознавчому аспекті – це роки вивчення тюркських кам'яних баб, бурштинового шляху, караїмської та чемериської проблематики, латинсько-ірансько-тюркського розмовника XIV ст., русько-сирійських взаємин, турецького чинника в українській історії тощо. Чимало праць залишилися у вигляді текстів доповідей (їх оприлюднено тільки у формі конференційних тез). Часті виступи на конференціях Я. Дашкевич розглядав як можливість апробації своїх напрацювань. Другий (завершальний) етап сходознавчих студій історика охоплює останні двадцять років його життя. Обтяжений різними громадськими й адміністративними обов'язками, попри пріоритетність вивчення проблем історії України, вчений приділяє достатньо часу й для Сходу. Традиційно – активна участь у наукових форумах (наприклад, щороку, від кінця 1990-х рр. і до 2009 р., виступає на Сходознавчих читаннях А. Кримського). Результат – низка глибоких за змістом і великих за обсягом статей

про Великий кордон, етнічну історію калмиків, караїмів, кримських татар, сарацинів, відносини Русі та Сирії, України й Туреччини тощо.

Сходознавчі концепції, гіпотези й погляди історика не були апіорними – вони завше ґрунтувалися на джерельному матеріалі та аналізі великої історіографії питання. Пильне ставлення Я. Дашкевича до літератури предмета будь-якого наукового дослідження пояснюється не лише його багаторічним досвідом бібліографа, але й переконанням, що ця література визначає той рівень історичних знань про проблему, який був характерний у певний час її вивчення, а саме це допомагає розуміти генезу дослідницьких думок, визначити підстави їхньої спрощеності чи, навпаки, аргументованості, з'ясувати кон'юнктурність чи об'єктивність. Я. Дашкевич мав схильність формулювати проблематику сходознавчого дослідження й накреслювати ті шляхи, якими мають рухатися майбутні дослідники. Він завжди вказував на лакуни української історіографії у розгляді різних аспектів теми «Україна і Схід», гостро й саркастично критикував її за суб'єктивний підхід, обумовлений позанауковими чинниками, обмеження тематичної палітри на догоду москвоцентризму.

Не всі орієнталістичні теми розкриті вченим рівномірно. Окремі з них опрацьовані ґрунтовно (тюркські кам'яні баби, Великий кордон України, «Codex Cumanicus», міграція караїмів у XIII ст. на Русь, інтерпретація етноніма «сарацини», бурштиновий шлях, турецькі купці у Львові другої половини XVII ст., чемериси та ін.), підтвердженням чого є розлогі статті, написані на базі великої кількості джерел та літератури. Вони увійшли до золотого фонду українського сходознавства та й загалом історіографії як класичні зразки вивчення історичних питань. Щодо інших орієнталістичних тем історик тільки окреслив проблематику дослідження, не маючи змоги з об'єктивних причин глибше її проаналізувати (черкеси, кримчаки, осілі кримські татари на українських землях тощо). Але навіть матеріал, викладений тезово, має аналітичний, узагальнювальний характер, авторські зауваги й міркування підкріплені науковою аргументацією. Інші ж сходознавчі напрацювання залишилися на стадії збору відомостей (наприклад, з етнічної історії татів, циган, ногайців, бісурменів), котрі, однак, часто використовувалися в інших дослідженнях орієнталіста.

Низка текстів на ту саму дослідницьку тему, які Я. Дашкевич написав упродовж тривалого часу, свідчить про безперервність її вивчення. Намагаючись увести до наукового вжитку все нові й нові знахідки, фактографію, що додатково обґрунтовувала його думки й спостереження, висловлені раніше, вчений знову і знову синтезував дослідницький матеріал, публікуючи його. Характерним прикладом є тема Великого кордону, результати дослідження якої сходознавець оприлюднював у два етапи: у 1989-1991 рр. та в 1999-2004 рр. (у сукупності світ побачило сім праць). Турецька проблематика, початки зацікавлення котрою сягають середини 1960-х рр., також характеризується періодичністю (1969-1977, 1989-1992, 2003-2010) і зміною дослідницьких пріоритетів у її межах (тринадцять публікацій). Це ж можна сказати й про вивчення караїмів.

У радянський час, коли не існувало умов для відродження українського сходознавства, кадрово й інституційно знищеного на початку 1930-х рр., історик своїми орієнталістичними студіями продовжував його традиції. Я. Дашкевич найбільше зробив для дослідження зв'язків України з країнами Сходу та «українського орієнту», тобто східних народів, що жили на наших землях і залишили глибокий слід в історії та культурі України. Він збагатив українське сходознавство своїми працями, концептуальними думками й спостереженнями, які міцно закріпилися в історіографії. До них, наприклад, належать: гіпотеза про загалом тюркське, а не суто половецьке походження кам'яних баб, концепт Великого кордону України як контактної зони двох світів – осілого та кочового, поліетнічності українських міст (завдяки проживанню в них представників східних народів) тощо. Я. Дашкевич – учений величезного діапазону, виняткової ерудиції та багатогранних наукових інтересів, його праці об'єднує кілька характерних рис – глибоке знання джерел, критичне ставлення до літератури з предмета дослідження, схильність до аналітичних узагальнень. Він завжди ходив непротореними дослідницькими стежками, ставив складні наукові завдання та підходив до їхнього вирішення із несподіваних боків. Вивчення сходознавчої спадщини Я. Дашкевича лише розпочинається.

* * *

До збірника увійшло 100 сходознавчих праць Я. Дашкевича, більшість з яких з'явилися друком у 1963–2010 рр. 21 текст, виявлений у науковому архіві історика, публікується вперше. Із них 14 – доповіді, виголошені на конференціях у 1970–2000-х рр., 2 – тези (1972, 1988). З рукописного наукового доробку також походить стаття «Турецькі купці во Львові во второй половине XVII в.» (1976), доповнення до статті «Z historii południowo-wschodniego szlaku bursztynowego (XIV–XVII w.)» без назви (1983), доповідні записки «Корінні й малочисельні народи України (меотійські греки, кримчаки, караїми)» (1996), «Становище греків Маріупольщини» (1996) та стаття «Міграції українців до Туреччини» (2009). Публікація «Турецький документ українською мовою з середини XVI ст. (До питання про початки козаччини)» (1977), яка вперше вийшла англійською мовою, в теперішньому збірнику подається за українським оригіналом. Двом текстам без назви заголовків дали упорядники: «Из истории юго-восточного янтарного пути (XIV–XVII вв.)» (1983), «Становище греків Маріупольщини» (1996). Одну розвідку без заголовка названо за доповіддю – «Східні джерела з історії України – перспективи вивчення і публікації» (1993).

У книзі вміщено всі праці Я. Дашкевича на орієнталістичну тематику, окрім вірменістики¹⁹³ (навіть ті, що раніше передруковувались у збірнику «Майстерня історика», 2011). Це зроблено з метою зосередження всього сходознавчого доробку

¹⁹³ Перевидання праць ученого з вірменської тематики зроблено раніше. Див.: Дашкевич Я. Вірменія і Україна. – Львів; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2001. – XIX, 760 с.; *Його ж.* Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. – Львів: Логос, 2012. – 1328 с.

вченого під однією обкладинкою, що дасть цілісне уявлення про його внесок у вивчення теми «Україна і Схід». Попередні варіанти текстів, як правило тезового характеру, не публікувалися. Про них наведено інформацію в легенді. Так, зокрема, подано узагальнювальну статтю про сараценів 2009 р., а тези на цю ж тему 2003 і 2008 рр. не включені до збірника. Не бралися до уваги й рукописні доповіді, якщо на їхній основі пізніше було видано праці ширшого плану (як-от розвідка «Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV століть» (1994), до якої ввійшов весь матеріал, викладений у доповіді «Сирийці в Криму і на Русі в XI–XV вв. (К вопросу об этноконфессиональных барьерах)» (1986), котра, відповідно, залишилася поза межами цього збірника). За мовною ознакою закономірно переважають тексти українською мовою – 82, ще 17 написано російською, один – польською.

Усі напрацювання Я. Дашкевича згруповано в чотири розділи, які упорядковувалися за кількома критеріями. У першому розділі «Проблеми сходознавства» матеріал поділено на п'ять тематичних блоків. Окремі з них сформовані за комбінованим проблемно-хронологічним принципом: за часом появи друком (або написання); спершу дослідження синтетичного, узагальнювального характеру, а потім ті, що висвітлюють різні аспекти конкретної дослідницької проблеми. У другому і третьому розділах тексти об'єднані в тематичні рубрики за назвами східних народів і країн, а в кожній з цих рубрик діє підхід, застосований у першому розділі. Четвертий розділ складається із трьох параграфів. У першому, під назвою «Східні джерела з історії України», спочатку можна знайти п'ять публікацій Я. Дашкевича про проблеми видання цих джерел; далі за проблемно-хронологічним критерієм упорядковано роботи джерелознавчого плану. У другому параграфі статті розташовуються за хронологією викладеного в них матеріалу: від початку XIX ст. до кінця XX ст. Рецензії в третьому параграфі четвертого розділу вміщено за часом їхньої появи друком.

Літературне редагування текстів, які друкувалися в різний час, зводилося до їхньої уніфікації й унормування за сучасними правописно-стилістичними нормами (наприклад, уведено літеру «г» у власних назвах), однотипно оформлено також бібліографічні описи літератури. Після кожного тексту вказується підстава його публікації або місце зберігання рукопису (машинопису), наводиться додаткова інформація про час та місце виголошення доповідей, редакторські зміни тощо.

До іменного покажчика увійшли, крім особових імен, патронімів, родових імен, прізвищ, прізвицьк, псевдонімів і криптонімів, антропоніми з літературних творів та сакральних текстів, імена героїв фольклору й міфології. Поза увагою залишилися особові імена святих як складові назв сакральних об'єктів (церков, костелів, монастирів). У покажчику етнотермінів (назв етнічних спільнот (етносів) – родів, племен, племінних союзів, народів, націй та ін.) включені всі варіації цього поняття: макро- та мікроетноніми, автоетноніми (самоназви), екзоетноніми (іншомовні назви). Головними гаслами визначалися загальноприйняті в літературі етноніми, до яких робилися відкликання від екзоетнонімів чи автоетнонімів. У покажчик також введено близькі до етнонімів політніми (скажімо, татари, монголи)

чи етноніми соціонімічного походження (черемиси, кавказькі та кримські тати). Своєю чергою, показчик географічних назв, окрім назв географічних об'єктів та адміністративно-політичних утворень, охоплює мікротопоніми (фізико-географічного, антропонімічного, етнонімічного, господарсько-виробничого й іншого походження) поселень та їхніх околиць – назви вулиць, кутків, присілків, хуторів, водойм, лісів, об'єктів рельєфу (ороніми), доріг. Ілюстративний блок містить здебільшого не публіковані дотепер фотографії та інші матеріали із Меморіальної бібліотеки-архіву Ярослава Дашкевича.

На завершення упорядники мають приємний обов'язок висловити слова великої вдячності тим колегам та друзям, які долучилися до роботи над збірником. Зокрема, дякуємо за організаційну підтримку і сприяння керівникові Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Миронові Капралю, проректорові Львівського національного університету імені Івана Франка Ярославу Гарасиму, заступникові декана філологічного факультету цього ж університету Ірині Яремчук та завідувачеві кафедри сходознавства імені професора Ярослава Дашкевича Оресті Забуранній. Оксані Гладій – за технічне редагування текстів та верстку, Наталі Кіт – за літературне редагування та коректуру, Юркові Коху – за художнє оформлення, Христині Прощук – за допомогу у виявленні рукописів у Меморіальній бібліотеці-архіві Ярослава Дашкевича. Висловлюємо подяку також Едвардові Триярському (Варшава) та Іванові-Павлу Химці (Едмонтон) за можливість скористатися листами Я. Дашкевича.

Андрій ФЕЛОНЮК

РОЗДІЛ I

Проблеми сходузнавства

Я. Я. Дашкевич (1666)

рукопис в Кам' - Под.
2 IX 88

Економіка і заселення Кам'янецьчини під час турецької
окупації (80-ті роки XVII ст.)

До того, як перейти безпосередньо до теми повідомлення, хотеться висловити деякі вступні міркування.

Економічна географія увійшла в нашу дослідницьку практику, в першу чергу, як дисципліна статистична і описова. Якщо врахувати динаміку розвитку, то він охоплює переважно кілока мільярдів десятиліть. В історичному плані економічну географію України в цілому, а Поділля зокрема вивчають рідко: історична економікогеографія України та Поділля ще не написана - і, напевно, буде написана в недалекому майбутньому. Тому часто складно по-науковому визначати традиційні елементами, часом з багатомірковими корінням, певних економікогеографічних явищ регіону.

Одноразово ми нерідко користуємося такими реченнями втисе висловом, як «економіка - ключ до історії», висловом цілком слушним, але погано розкритим на конкретних фактах. Правда, ми маємо кілока радянських праць з історії народного господарства (давніші праці - класа кореспондента АН Нестеренка, проф. Голобуцького, новіший колективний двотомник київського Інституту економіки АН), але в них чисто економічні явища викладаються без цілового з'єднання з географічним середовищем, не кажучи вже про те, що самі економічні факти вивчені дуже неповно, навіть порівнюючи з давно опублікованими джерелами. Деяке потвараження дослідницької думки спостерігається у діяльній вивченні географії шляхів та торгівлі, переважно зовнішньої, але й тут до підведення аналітично-синтетичних підсумків по регіонах ще далеко. Обіцяють нам, правда, серію історико-економічних карт України

Перший аркуш рукопису доповіді Ярослав Дашкевича «Економіка і заселення Кам'янецьчини під час турецької окупації (80-ті рр. XVII ст.)», виголошеної 2 вересня 1988 р. в Кам'янці-Подільському на науковій конференції «Проблеми економічної географії Поділля»

ВЕЛИКИЙ КОРДОН УКРАЇНИ

БОЛЬШАЯ ГРАНИЦА УКРАИНЫ. (ЭТНИЧЕСКИЙ БАРЬЕР ИЛИ ЭТНОКОНТАКТНАЯ ЗОНА)

К дискуссионным, однако мало дискутируемым в нашей историко-этнографической литературе проблемам относится вопрос о т. наз. Большой границе (далее – БГ) – границе между двумя группами человеческих цивилизаций: европейской и неевропейскими. Понятие БГ воспринимается с недоверием, редко попадает в научную печать.

Феномен особой пограничной жизни был установлен и довольно всесторонне изучен впервые на североамериканском материале. Американская Большая граница – это движущаяся на запад граница европейской колонизации Северной Америки. Со времени первоначальной разработки проблемы Ф.-Дж. Тарнером прошло почти столетие. Его идеи нашли продолжателей, а в 1950-х гг. – воплощение в гипотезе о БГ, выдвинутой В. Веббом. БГ пролегает через весь мир, это граница распространяющейся экспансии европейцев, начиная с конца XV в. Последователи Вебба создали отдельное историко-этнографическое направление исследований¹. Если абстрагироваться от выраженного европоцентризма некоторых представителей этой школы, попытку взглянуть на границу с комплексной точки зрения нужно считать очень плодотворной. Труды по истории БГ (не в буквальном политическом, а в историко-культурном смысле) составляют на сегодня десятки увесистых монографий не только из области американистики, но и о порубежье – например, Византийской и Османской империй или иберо-африканском. Зарубежные исследователи начали приглядываться к Восточной Европе – заговорили о венгерской степи как о европейской БГ, о степной границе Руси, ее характерных признаках.

Работы, посвященные БГ Восточной Европы², воспринимаются с неловкостью: авторы плохо знают фактографию этнического и историко-культурного про-

¹ *Riegel R. American Frontier Theory // Cahiers d'histoire mondiale. – Neuchâtel, 1956. – Vol. 3. – Fasc. 2. – P. 356-380; Lattimore O. Studies in Frontier History. – London, 1962; McNeill W. H. The Great Frontier. – Princeton, N. J., 1983.*

² *McNeill W. H. Europe's Steppe Frontier, 1500-1800. – London; Chicago, 1975; Wiczynski J. L. The Russian Frontier. – Charlesville, 1976; Shepard J. The Russian Steppe-Frontier and the Black Sea Zone // Αρχαίου Πόντου. – Αθήνα, 1979. – Т. 35. – P. 218-237.*

шлого. Виновны, однако, не только зарубежные авторы. Неполитическая история границы как отдельная комплексная дисциплина у нас не существует; более того, идея о культурной границе вызывает ожесточенный отпор, обвинения в фальсификации, антинаучности³.

Через территорию Украины в прошлом (ограничиваю рассуждения периодом с монгольского нашествия по конец XVIII в.) проходило несколько естественных и антропогенных границ: биологическая и экологическая – между степью и лесом; гидрографическая – Большой европейский водораздел; социально-экономическая – между кочевничеством и оседлостью; этноконфессиональная – между славянами-христианами и тюрками-язычниками, позже мусульманами и, в результате, этнокультурная – между Западом и Востоком. При всем обилии границ можно согласиться с мнением, что в Украине пролегла, сдвигаясь в зависимости от политических обстоятельств, также Большая граница – один из участков границы, прокладываемой по всему земному шару.

Да и само название Украины, заменившее исконное «Русь», не что иное, как воплощение БГ: Украина – окраина одного мира, противопоставляемого другому. Но, хотя Украина – это окраинная, пограничная территория, до сих пор никто не пытался применить уже выработанную методику изучения этнографии и истории БГ к истории и этнографии Украины. Совершенно неприемлемым считается упоминание о том, что Киев на протяжении многих столетий являлся пограничным городом, городом БГ, расположенным на рубежах степи. То, что прекрасно осознавал основоположник и классик украиноведения француз Г. де Боплан, озаглавивший в 1660 г. свой трактат «Описание Украины, которой являются многие провинции королевства Польши, охватывающие (территорию) от границ Московии по пределы Трансильвании», последующие исследователи легкомысленно зачеркнули.

Изучение БГ ясно говорит о необходимости двустороннего анализа. Требуется рассматривать, во-первых, этнокультурные взаимоотношения в зоне, прилегающей к границе (понимаемой как политическая), и, во-вторых, аналогичные условия в хинтерланде, иногда далеко, отблески которого проявлялись в приграничной полосе. Для позднесредневековой Украины порубежье – это степи Правобережья и Левобережья; хинтерланд – западноукраинские земли, Литва и Польша – все вместе как репрезентант Запада. Соответственно, по другую сторону БГ хинтерланд – это Крым, Малая Азия как представители Востока. Логическим следствием данного подхода является рассмотрение ближайших к БГ культур в качестве периферийных по отношению к глубинным центрам цивилизации Европы и Азии.

На двухплановую (пограничье – хинтерланд) БГ в историографии смотрят по-разному. Определяются две полярные концепции. Первая: почти полный изоляционизм. Граница – это барьер между Русью и Востоком, воплощаемым не

³ *Варварцев Н. Н.* Национализм в обличье советологии. – К., 1984. – С. 136; *Майборода О. М.* Критика сучасних буржуазних інтерпретацій взаємозв'язків Західної та Східної Європи доби феодалізму // *Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн.* – К., 1985. – Вип. 11. – С. 60.

одним только мусульманством (что может быть понятным), но также ближнеазиатским христианством. Представители таких крайних воззрений имеются как в русской, так и украинской науке. Д. Лихачев демонстрирует выраженный изоляционизм и автохтонизм, отрицая любые положительные моменты в контактах Руси с Востоком, как христианским, так и мусульманским, иногда с небольшим исключением для Византии⁴. В искусствоведении подобных взглядов придерживался Н. Воронин. Об украинско-тюркской несовместимости писал политолог Ю. Лыпа, отрицая любые контакты (в положительном смысле) из-за «психологической неохоты»⁵. Для представителей изоляционизма большую роль играют вопросы национального престижа.

Противоположная концепция – положения евразийской школы, рассматривавшей прошлое Восточной Европы исключительно с позиций господствующего влияния Востока. Г. Вернадский предложил считать Русь «не как восточную окраину Европы, а как западную окраину Азии»⁶. Существует и третья, промежуточная, точка зрения, наименее популярная. М. Драгоманов говорил: «Скажите мне, что такое “национальные святыни”? Из чего они состоят? Что в “украинских национальных святынях” исконно свое, родное, а что византийское, арабское, персидское и общекультурное?»⁷

Крайность и непримиримость взглядов продиктована не только априорностью концепций, но также недостаточной изученностью фактов. Попытаюсь обратить внимание как на лакуны в этнокультурном исследовании БГ, так и на возможности их заполнения. Из-за неизученности проблемы – в плане исторической этнографии периода второй половины XIII – XVIII вв. и славяно-тюркского этнографического компаративизма – необходимо обращаться непосредственно к письменным и материальным источникам. Для украинской стороны БГ их немного, и они не в состоянии ответить на все возникающие вопросы. С тюркской стороной дело выглядит катастрофически: изданных источников очень мало, архивные хранятся главным образом в Турции. Предстоит большой труд по сбору элементов исследования по крупницам. В лучшем положении изучение хинтерланда, но здесь противоположное явление: обилие материала, в котором легко утонуть, выбрав, снова по крупницам, необходимые данные.

О политической БГ. БГ позднесредневековой Украины – это не политическая граница, а две зоны военного влияния, вслед за которым, а иногда и впереди которого продвигалось народнохозяйственное использование земель, часто вопреки желаниям властей. Зоны только с середины XVII в. начали оформляться в

⁴ Ср.: Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. – Изд. 3-е. – Москва, 1979. – С. 11.

⁵ Лыпа Ю. Призначення України. – Львів, 1938. – С. 140-145. Ср.: Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. – Львів, 1930.

⁶ Вернадский Г. В. О движении русских на Восток // Научный исторический журнал. – СПб., 1914. – Т. 1 (1913). – Вып. 2. – С. 54.

⁷ Высказывание приводится по: Окуневський Я. Михайло Драгоманов // Його ж. Листи з чужини. – Львів, 1902. – Т. 2. – С. 247.

качестве политических границ, чтобы окончательно стабилизироваться к концу XVIII в., когда Россия закрепилась на берегах Черного моря.

Степная и лесостепные полосы пережили на протяжении пяти с половиной веков несколько волн прилива и отлива БГ. Максимальное продвижение БГ на север в XIII в., когда в непосредственном подчинении Золотой Орде оказалось даже Киевское княжество. «Реконкиста», когда в течение нескольких десятилетий (с 1362 г. до начала XV в.) литовцы докатились до моря, заняв Днестрово-Днепровское междуречье и уничтожив по пути золотоордынскую оседлость с несколькими городами включительно, но сохранив кочевничество в приморской полосе. Следующий откат БГ на север – в последней четверти XV – начале XVI в., после включения Крыма и опорных пунктов в устьях Днепра, Днестра и Дуная в состав Турции. Последовавшее затем постепенное продвижение БГ, как на Левобережье, долгое время являвшимся заповедным краем кочевников, так и на Правобережье, на юг – со своеобразными «сезонными колебаниями», вызванными экспансией форпостов народной и военной колонизации (казачества). Новый откат БГ на север – на Правобережье после 1672 г., с превращением его в вассальное по отношению к Порте княжество. Последний этап «реконкисты» (охвативший, правда, территории, никогда не входившие в состав Руси) закончился ликвидацией Крымского ханства 1783 г. и Ясским договором 1791 г. К концу XVIII в. БГ политически прекратила свое существование, сохранившись, однако, еще почти на полтора столетия в материальной и духовной культуре этносов Северного Причерноморья.

Каким образом складывалась этническая ситуация при колебаниях БГ? Преобладающие этносы – украинский (севернее), татарский, потом крымскотатарский с близкородственными ногайским, буджакскотатарским (южнее) – подвергались приливам и отливам, сохраняя базу в хинтерланде или же мигрируя на восток (орды северо-западного Причерноморья переселились на Кубань в 1771 г., приазовские ногайцы – в Прикавказье в 1840-х гг.) и на юг (золотоордынское население – в Добруджу во второй половине XIV в., буджакские татары – в конце XVIII в., часть крымских татар – в 1860-х гг.). Но этническая граница между преобладающими этносами не была непронцаемым барьером – на север по своей воле, в связи с неурядицами в Золотой Орде или вынужденно, как пленные, уходили татары, создавшие городские поселения на Вольни и колонии на военном праве на Вольни, в Белоруссии, Литве (со второй половины XVII в. они именовались «липками»). Менее известно, что татары кочевали в пределах литовской сферы влияния на Правобережье в середине XVI в.⁸, в степных регионах государства Хмельницкого и гетманата Дорошенка – во второй половине XVII в.

Украинское население сохранялось со времен Древней Руси в крымских полиэтнических городах (еще в 1640 г. три украинских квартала известны в Кафе)⁹, у

⁸ *Круп'якевич І.* Матеріали до історії української козаччини. – Львів, 1908. – Т. 1. – С. 26-27.

⁹ *Berindei M., Veinstein G.* La présence ottomane au sud de la Crimée et en Mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle // *Cahiers du monde russe et soviétique.* – Paris, 1979. –

Днестровского и Днепровского лиманов¹⁰, а также на речных переправах даже после установления там османского владычества. Крым и Турция поглотили массу украинских пленников (по предварительным подсчетам – только с начала XV по середину XVII в. – около 2 млн). Об огромном количестве пленных украинцев в Крыму сообщает турецкий мемуарист Эвлия Челеби во второй половине XVII в. Известно добровольное переселение на юг за БГ – украинских казаков мазепинских времен.

В конфессиональном отношении: украинцы – православные; татар – первоначально язычников (имеются следы миграции в Литву татар, пытавшихся избежать исламизации) – сменили мусульмане.

Татары не были единственными кочевниками к югу от БГ. В первой половине XVII в. в донецких степях появились калмыки – буддисты, отчаянно враждовавшие с мусульманами. В этом регионе калмыки кочевали до конца XVIII в.

Этническая история меньшинств¹¹ (украинского – на юге, татарского – на севере) складывалась по-разному. Украинцы были подвержены ассимиляции, в значительной степени насильственному обращению в ислам. Об этом свидетельствуют: отчет паша Эминекка 1476 г., захватившего Южный Крым и Днепровский лиман¹²; исчезновение украинских кварталов Кафы и увеличение этнической группы татов (тюркизированные греки, украинцы, черкесы, западные европейцы). Украинские мужчины-рабы вымирали; женщины становились наложницами, что сказалось на антропологическом облике крымскотатарской аристократии, а также городского населения. Возможно, в Днестрово-Днепровском междуречье условия складывались более терпимо. Иначе нельзя объяснить сохранение украинских топонимов по южную сторону БГ (например, названия в польской дипломатической записке 1567 г.¹³; на карте Боплана – поселение Андриив далеко от Южного Буга¹⁴ и др.).

Напротив, татарское население на севере, особенно проживающее на военном праве, сохраняло этноконфессиональную автономию. Распыленные пленные

Vol. 20. – Fasc. 3-4. – P. 394, 397; *Veinstein G.* La population du sud de la Crimée au début de la domination ottomane // *Mélanges en honneur de Ö. L. Barkan.* – Paris, 1980. – P. 236, 240, 248; *Fisher A.* The Osman Crimea in the Mid-Seventeenth Century // *Harvard Ukrainian Studies.* – Cambridge, Mass., 1979-1980. – Vol. 3-4. – Part 1. – P. 222-223, 225-226.

¹⁰ *Козловский А. А.* Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX–XIV вв. // *Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* – К., 1985. – С. 62-71. Из старых работ: *Срезневский И. И.* Русское население степей и южного поморья в XI–XIV вв. // *Известия имп. Академии наук по отделению русского языка и словесности.* – СПб., 1860. – Т. 8. – Кол. 313-320.

¹¹ *Studien zum Minderheitenproblem in Islam.* – Wiesbaden, 1982. – (Bonner Orientalistische Studien. N. S. – Bd. 27).

¹² *Bennigsen A., Boratav P. N., Desaive D., Lemercier-Qulquejay Ch.* Le Khanat de Crimfée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi. – Paris; The Hague, 1978. – P. 33-38.

¹³ *Zborowski P.* Relacja poselstwa... do Turcji w r. 1568 // *Podróże i poselstwa polskie do Turcji...* / *Wyd. J. I. Kraszewski.* – Kraków, 1860. – S. 81.

¹⁴ Ср.: *Петруль Ф. О.* Степове Побужжя в господарськм та військовім укладі українського пограниччя // *Журнал науково-дослідчих кафедр м. Одеси.* – Одесса, 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 102.

ассимилировались быстро. В 1672 г. из-за национальных притеснений липки подняли мятеж, перешли на сторону турок и в 1699 г. часть их мигрировала в Добруджу. Остались мелкие поселения на Волыни, постепенно ассимилируемые, которые окончательно исчезли в XX в. Не поддающееся количественному определению татарское население ассимилировалось в Степной Украине среди казаков и украинских поселенцев, о чем свидетельствует тюркский пласт антропонимии. Калмыки мигрировали на юго-восток главным образом, но часть их (например, чугуевский калмыцкий казачий полк) христианизировалась и украинизировалась.

И украинцы, и татары оказались этносами, очень емкими к поглощению иностранных элементов, ассимилировавшими их без заметного «вреда» для своего этнического облика¹⁵.

По обе стороны БГ существовали колонии других малочисленных этносов. Этноконфессиональная ситуация их была сходной. Они имели ограниченную автономию. Это были: евреи (в гораздо большей степени по северную сторону БГ), караимы, армяне. Греки и черкесы, частично тюркофоны, сохранявшие этническое лицо в Крыму, быстро теряли его в Украине. Роль господствующей нации играли одно время в Украине поляки и примыкавшие к ним другие католики. Подобное место заняли турки Северного Причерноморья. Судьба господствующих наций сложилась похоже: они отхлынули в хинтерланд или постепенно ассимилировались (не без ожесточенного сопротивления – как правобережные поляки) после перемены политической обстановки.

Этнолингвистическая ситуация. По одной и другой сторонам БГ больше всего были распространены украинский и татарский языки, причем оба подвергались воздействию языков господствующих наций – польского и турецкого. Украинские вкрапления отмечаются уже в «Codex Cumanicus» (1330 г.). Турецкие должностные лица, члены пограничной комиссии, вели в 1540-х гг. переписку с польской стороной по-украински. Турок, польский агент в Аккермане, писал свои донесения в то же время по-украински¹⁶. Известны письма крымских ханов XV – первой половины XVI в., составленные не очень грамотным украинским языком. С другой стороны, ряд гетманов (Хмельницкий, Дорошенко) и полковников довольно свободно изъяснялись по-татарски. Один из организаторов казачества О. Дашкевич (середина XVI в.) незаметно проникал в кочевничьи стоянки, безукоризненно владея татарским. Условия пограничья, ежедневные контакты способствовали проникновению татаризмов в украинский язык (противоестественными выглядят попытки, участвовавшие в последнее время, объявлять польский, русский и даже венгерский языками-посредниками). Кажется, имеются основания

¹⁵ Об украинцах: *Jablonowski A.* Zasielenie Ukrainy // Ateneum. – Warszawa, 1888. – Т. 1. – S. 309-311.

¹⁶ *Дашкевич Я. Р.* Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Slavia. – Praha, 1969. – Seš. 1. – S. 110-118; 1971. – Seš. 2. – S. 246-249; *Dashkevych J. A.* Turkish Document in Ukrainian from the Mid-Sixteenth Century // HUS. – 1977. – Vol. 1. – № 2. – P. 211-224.

говорить о соединении восточных и западных элементов в украинской дипломатике времен Хмельницкого¹⁷.

Вывод: в этноконфессиональном и этнолингвистическом отношении БГ несомненно являлась границей, но ее контуры размывались постоянно с обеих сторон. Непроницаемого барьера не было.

Перемещения БГ то к северу, то к югу лучшим образом свидетельствуют о том, что это не была спокойная граница. Это была граница в огне. До середины XVI в. заревом пожаров освещалась исключительно северная зона порубежья и ее хинтерланд. С укреплением казачества зарево осветило и южную зону, бросая отблески на далекий хинтерланд, включая Варну, Стамбул, Трапезунт. Казалось, граница горела всегда, вызывая непримиримые противоречия, непреходящую враждебность, поток непрекращающихся взаимных обвинений, постоянно сменяющийся круговорот отплатных действий. Для Крымского ханства походы за ясырем и добычей превратились в промысел, иногда компенсируемый подарками польского короля и московского великого князя. Эти факты интересно поставить на статистическую основу, но полный каталог татарских нападений не составлен, как нет и списка казацких сухопутных и морских походов. Нет возможности точно сказать, сколько лет БГ была действительно в огне, превращаясь в накаленный барьер, и на сколько лет страсти затухали. Но, что они действительно затухали, мы знаем точно.

На Левобережье огонь пригасал вследствие мероприятий русского правительства – продвижения засечных черт на юг. На Правобережье иногда действовали меры литовско-польской стороны, превратившиеся в более эффективные после укрепления казачества. Но это не был единственный метод тушения пограничной войны. В 1626 г. казаки появились в Крыму в качестве союзников хана, поднявшего мятеж против султана. В 1648-1651 гг. крымские татары становятся союзниками Хмельницкого. В 60–70-х гг. XVII в. ролями менялись часто: татары идут на помощь Дорошенко на Украину, казаки отправляются для этого же в Крым¹⁸. События следуют одни за другими: появление протурецкой и протатарской ориентации у части казаческой верхушки, перевод Сечи на татарскую и турецкую территорию. Перечень примеров можно продолжить.

Вывод: несмотря на длительные состояния пограничной войны, БГ не была непроницаемым барьером, препятствовавшим созданию политических союзов.

О соотношении кочевничества и оседлости – двух как будто непримиримых образов жизни и противоположных социально-экономических моделей. Кочевой образ жизни был типичным для южного и юго-восточного пограничья, возобладавшем в Северном Причерноморье, Левобережье, степном Крыму. Однако южный

¹⁷ Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyč'kyj and the Porte // HUS. – 1981. – Vol. 8. – № 3-4. – P. 465.

¹⁸ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 74, 78-79, 90, 101, 353, 367, 380, 383.

хинтерланд – южнокрымский, балканский, малоазийский – это уже преобладание седентаризации. Из-за скудости источников не очень ясно, каким образом осуществлялся переход от кочевничества к оседлости, но что этот длительный процесс был непрерывным и стимулировался северным пограничьем, сомневаться не приходится. О золотоордынских поселениях, просуществовавших по 60–90-е гг. XIV в., уже упоминалось. Степной Крым постепенно покрывался селениями. К моменту перехода Буджака и Едисана под русское владычество эта территория была покрыта десятками татарских селений. Похожей была картина современной Херсонщины в конце XVIII в. Даже наименее склонные к оседлости ногайцы Приазовья начали в XVIII в. ставить зимовники и создали протогородской центр Ногайск.

В научной печати появилось утверждение о том, что донские казаки вначале являлись кочевниками¹⁹. В украинском казачестве подобные черты не прослеживаются. На северной стороне БГ наблюдалось другое явление, которое автор статьи склонен объяснять близостью классического кочевничества – широкомаштабное овце-, ското- и коневодство. Отгонное скотоводство Подолья можно проиллюстрировать многочисленными фактами. Барский староста Б. Претвич поставлял в 1544–1546 гг. в Пруссию большое количество турецких лошадей, телят, коров и быков, курдючных овец²⁰. В 1567 г. польская сторона предъявила турецкой претензии на угнанных 175 тыс. овец, 64 тыс. голов скота и более 9 тыс. лошадей²¹. Также казаки захватывали большие отары овец, скота (например, в 1666, 1671 гг.)²². Еще в 1830-х гг. на степных окраинах Подолья на протяжении нескольких дней вырезали до 30 тыс. овец, высушивая мясо на солнце²³.

Вывод: нет основания противопоставлять оседлость и кочевничество в порубежье. Они не противостояли, а взаимно дополняли друг друга – культурного барьера не было.

Казачество. В западной литературе последнего времени участились попытки проводить параллели между украинским и русским казачеством, с одной стороны, и иными т. наз. свободными объединениями. Мак-Нилл на одном дыхании говорит о бразильских бандиерантах, казацких ордах и бурских командос²⁴; Л. Гордон проводит еще и другие аналогии²⁵. Не собираюсь останавливаться на этих теориях, постро-

¹⁹ *Никитин Н. И.* О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI – середины XVII вв. // История СССР. – Москва, 1986. – № 4. – С. 169.

²⁰ *Veinstein G.* L'occupation ottomane d'Oçakov et le problème de la frontière lituano-tatare 1538-1544 // *Passé turco-tatar. Présent soviétique: Études offertes à A. Bennigsen.* – Louvain; Paris, 1986. – P. 152 (однако автор делает ошибочные выводы, что эти поставки – все военная добыча).

²¹ *Brzeski T.* Summariusz szkód od Tatar uczynionych przed gody in anno 1566 et in anno 1567... // *Podróże i poselstwa polskie do Turcji...* / Wyd. J. I. Kraszewski. – Kraków, 1860. – S. 81.

²² *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 78, 367.

²³ *Behr A. von.* Meine Reise durch Schlesien, Galicien, Podolien nach Odessa, der Krimm, Konstantinopel... – Leipzig, 1834. – Т. 1. – S. 79.

²⁴ *McNeill W. H.* The Great Frontier. – P. 68.

²⁵ *Gordon L.* Cossack Rebellions. – Albany, 1983.

енных на поверхностных ассоциациях, но упоминаю о них потому, что на их возникновении сказалась неразработанность проблемы БГ в советской историографии.

О генезисе украинского казачества написано много; существует ряд патристических и непатристических гипотез. Не подлежит сомнению, что сам термин «тюркский», впервые засвидетельствованный в «Codex Cumanicus» в таком фонетическом оформлении, которое предполагает, что в кодекс слово попало при посредничестве украинского языка. В качестве предшественников казаков часто рассматривают бродников, что кажется мало обоснованным (имеются признаки того, что слово «бродник» является калькой с иранского и связано больше с торговой деятельностью лоцманов степных караванов²⁶). Кажется, больше оснований видеть предшественников казаков в лично свободных военных людях, которых собирал в свои дружины золотоордынский темник Ногай в конце XIII в. Отряды состояли из нетюрок – алан, готов, черкесов и украинцев, действовавших по южную сторону БГ. Так или иначе, идея казачества родилась в степи и, соединившись с давно используемым институтом пограничного военного населения (черные клобуки), начала воплощаться в жизнь на северной стороне БГ, быстро приобретая самостоятельную национальную и конфессиональную идеологию (а именно их были лишены бразильские бандиеранты, бурские коммандос и другие подобные формирования). Подчеркиваю, идеологию национальную и конфессиональную – так как, несмотря на разнообразие полиэтнических элементов, влившихся в запорожское казачество²⁷, оно всегда выступало единым национальным (украинским) и конфессиональным (православным) фронтом, являясь носителем выраженного самосознания. Это важно в связи с дискутируемыми вопросами об украинском национальном сознании XVI – первой половины XVII вв.²⁸

Вывод: при переходе института казачества с юга на север БГ роль барьера не сыграла.

Нестабильные условия порубежья способствовали сохранению независимых или полунезависимых государственных образований, как западной, так и восточной

²⁶ Прицак О. Деремела-бродники // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. – The Hague, 1965. – Vol. 9. – P. 82-96.

²⁷ Не следует буквально принимать на веру сообщения польских источников конца XVI – первой половины XVII вв. о том, что запорожцы – сборище людей различных национальностей, например, турок, татар, греков, немцев (см.: Мыцк Ю. А. Новые данные о черноморских походах казачества против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI – первой половине XVII в. // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1986. – С. 128). Польское правительство, пытаясь избежать ответственности за походы казаков, формально польских подданных, на турецкие владения, отрицало, что они состоят из выходцев из Украины.

²⁸ Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985; Gawlas S., Grala H. «Nie masz Rusi w Rusi»... // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1986. – T. 77. – Zesz. 2. – S. 331-351; Chynczewska-Hennel T. «Ruś zostawić w Rusi»... // Ibid. – 1987. – T. 78. – Zesz. 3. – S. 535-546; Gawlas S., Grala H. «I na Rusi robić musi»... // Ibid. – S. 547-556.

ориентации: улуса Ногая в конце XIII в.; Запорожской Сечи с той или другой стороны БГ в XVI–XVIII вв.; Буджака, игравшего роль ничейной земли, не подчиняющейся ни Турции, ни Крыму; наконец, Крымского ханства с частыми проявлениями индипендентизма.

Коротко о наблюдениях, которые можно сделать на конкретном этнографическом и близком материале.

Одежда. Чтоб завуалировать зависимость костюма зажиточных и средних классов Польско-Литовского государства от тюркского Востока, польской историографией, исходя из интересов престижа, была создана гипотеза об «ориентализации вкусов» шляхетской и мещанской верхушки Польши и Украины XVI–XVIII вв. Были использованы поверхностные аналогии с ориентальной модой, проявившейся в Европе периода колониальной экспансии Англии, Франции, Испании. Через Запад, в крайнем случае через Трансильванию, зависимую от Османской империи, мода будто бы проникла в Польско-Литовское государство. Разрабатывая эту гипотезу, предлагаемую даже как «доказанный факт», историки и искусствоведы забыли, что настоящий Восток находился рядом и что все восточные территории Речи Посполитой на протяжении более чем трех столетий прочно входили в сферу торгового влияния Востока. Из Турции, Ирана, иногда Индии и Египта поступали пышные ткани, роскошные одежды, парфюмерия, другие предметы туалета²⁹. Влияние восточной моды в украинской среде было огромным – терялось ощущение близости будто бы постоянно горящей БГ. Впрочем, торговые караваны прибывали независимо от военных действий. Восток в быту господствовал вплоть до начала XIX в. Перечни восточных товаров, поступавших на Украину, охватывают много десятков наименований³⁰. Путешественник 1798 г. отметил, что Каменец-Подольский – это главный склад всевозможных турецких, левантийских, персидских товаров³¹. Путешественник 1818 г. записал, что одежда подольской шляхты – восточная³². По восточному образцу создавались в Украине XVIII в. мануфактуры, изготовлявшие необходимые для мужского костюма шелковые пояса. Подольские крестьянки еще в начале XIX в. носили желтые ботинки, позаимствовав моду от татар³³. Типичный облик запорожского казака: одет в восточный костюм, а внешняя имитация дошла до перенесения мусульманской прически – казацкого чуба, потерявшего в христианской среде ритуальное содержание.

²⁹ *Dachkévytch Ya.* Une nouvelle histoire des Armeniens en Pologne // *Revue des Études Arméniennes*. N. S. – Paris, 1983. – Т. 17. – P. 646-647.

³⁰ Об одной категории этих товаров см.: *Dachkévytch Ya.* Les marchandises arméniennes en Ukraine, Pologne et Lituanie au XVIIe siècle // *RÉArm.* – Paris, 1981. – Т. 15. – P. 341-354.

³¹ *Feyerabend K. B.* Kosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Curland, Liefeland, Litthauen, Vollanden, Podolien... – Danzig, 1803. – Bd. 1. – Abt. 1. – S. 485.

³² *Lagarde A. de.* Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt... – Paris, 1824. – P. 95-96.

³³ *Marczyński W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej. – Wilno, 1822. – Т. 2. – S. 147.

Другие элементы материальной и духовной культуры. Восток и Запад контрастно чередуются по обеим сторонам БГ. В области строительства – турки принесли на причерноморские территории приемы западного крепостного зодчества³⁴. В области домашнего быта – украинцы усвоили ряд восточных блюд и заставили столы восточной или стилизированной под восточные формы посудой. Западные товары пользовались к югу от БГ не меньшим спросом, чем восточные – к северу от нее. Боплан отметил, что среди татарских воинов «каждый имеет в кармане нюрнбергские часы»³⁵. Калмыцкий владетель Аюка-хан требовал от русской стороны в конце XVII в. немецкие карету и коляску, часы и лекарства³⁶. Ассортимент вещей, на который существовал повышенный спрос, лучшим образом раскрывают перечни подарков, направляемых крымскому хану или турецкому султану. Хмельницкий являлся любителем кофе за несколько десятилетий до того, как этот напиток совершил победное шествие по Западной Европе³⁷. Гречиха появилась в Украине под названием «татарки», так как пришла из Татарии.

Тюркский Восток вошел глубоко в духовную личную и общественную жизнь. Сейчас мы не ощущаем того, что обычаи не здороваться и не прощаться через порог, «качать» уважаемое лицо – тюркские по происхождению³⁸. Анекдоты из цикла о Ходже Насреддине вошли как органический элемент в украинский фольклор³⁹. На казачьей военной организации отразились тюркские образцы. Как и турецкий санджак-бей, казачий полковник объединял в своих руках военную и гражданскую власть. Бунчук носили над санджак-беем и над гетманом. Жестокие наказания – сажать на кол, пороть палками по подошвам и пяткам – проникли на Запорожье от татар⁴⁰ и сохранились – в польской среде Подолья – вплоть до конца XVIII – начала XIX вв.⁴¹

Особый раздел образуют отблески Востока в украинском народном декоративном искусстве и в искусстве вообще. Славянская вязь, возможно, формировалась не без влияния арабской кувфической⁴². Украинская музыкальная культура восприняла не только некоторые тюркские инструменты вместе с их названиями (например,

³⁴ *Terlecki P. Slawa heroicznycy dzieł... B. P. Szeremety... – Czerniów, 1695. – S. 13.*

³⁵ *Le Vasseur de Beauplan G. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du royaume de Pologne... – Roüen, 1660. – P. 38.*

³⁶ *Житецкий И. А. Астраханские калмыки // Сборник трудов Петровского общества исследователей Астраханского края. – Астрахань, 1892. – С. 209.*

³⁷ *Radu B. Voyage du patriarche Macaire d'Antioche // Patrologia Orientalis. – Paris, 1949. – Т. 26. – Fasc. 5. – P. 657 (421).*

³⁸ *Веселовский Н. Пережитки некоторых татарских обычаев у русских // Живая старина. – СПб., 1912. – Ч. 21. – Вып. 1. – С. 27-38; Его же. Хан из темников Золотой орды Ногай и его время. – Петроград, 1922. – С. 51-52.*

³⁹ *Драгоманов М. П. Турецкие анекдоты в украинской народной словесности // Киевская старина. – К., 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 209-236; № 3. – С. 445-446.*

⁴⁰ *Наріжний С. Судівництво й кари на Запоріжжі // Збірник Українського наукового інституту в Америці. – Сент-Пол, Мінн; Прага, 1939. – Т. 13. – С. 61, 66.*

⁴¹ *Lagarde A. de. Voyage de Moscou à Vienne par Kiow... – P. 90.*

⁴² *Окуневський Я. Єгипет // Його ж. Листи з чужини. – Львів, 1902. – Т. 2. – С. 65.*

кобза), но даже мелодику песен⁴³. Главные источники иконографической схемы украинской народной картины «Козак Мамай» – тюркская антропоморфная скульптура (каменные бабы), а также буддийские культовые картины, возимые калмыками в футлярах, прикрепляемых к седлам лошадей. Можно говорить о проникновении элементов почитания баб в среду украинских поселенцев степи⁴⁴. Перечисление крупниц, из которых складывается цельная картина, легко продолжить.

Недаром лучший знаток истории Запорожья Д. Яворницкий, проживший ряд лет в Туркестане, усмотрел «большую связь как в общем, так и в частности, между жизнью туземцев Средней Азии и бытом запорожских казаков»⁴⁵. Привожу еще цитату из Драгоманова. Сто лет тому назад он писал: «Наши предки в течение тысячелетия (если начать счет только со времен появления у нас письменности) то воевали с народами турецкого племени, то дружили с ними: женились, перемешивались в колонизации, менялись национальностями и т. п. Вследствие этого и культурно-бытовое взаимодействие между нашим народом и тюрками должно было быть немалое. Но что мы знаем об этом взаимодействии? Где не только уяснительные работы об этом взаимодействии, но даже приступы к ним, собрания материалов, кроме некоторых соображений о турецких словах в нашем языке?»⁴⁶ За прошедшее столетие мы недалеко сдвинулись с места.

Окончательные выводы. Взгляд на БГ как на санитарный барьер между Западом и Востоком отпадает окончательно. Степная граница в Украине являлась зоной разнообразных этнических контактов, действовавшей по принципу избирательного фильтра: не все, что было характерно для Востока, безропотно воспринималось на Западе и наоборот (особенно это касалось религиозных идей). Западные цивилизации восприняли больше элементов Востока, чем восточные – элементов Запада. Объясняется это, по-видимому, большей гибкостью и меньшим консерватизмом Запада, с другой же стороны – более догматичным исламским фундаментализмом. БГ не только столетиями стояла в огне, но и веками являлась зоной этнокультурного обмена. Границы не только разъединяли, но также соединяли народы – во всяком случае так бывало в прошлом.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Большая граница Украины. (Этнический барьер или этноконтактная зона) // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 448-458.

⁴³ *Квітка К.* До питання про тюркський вплив на українську народну мелодику // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Частина історико-літературна. – К., 1928. – С. 866-876.

⁴⁴ *Дашкевич Я. Р.* Тюркские каменные изваяния // Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности: Тезисы докладов XXIX сессии Постоянной междунар. алтаистической конф. (PIAC). – Москва, 1986. – Вып. 1. – С. 27-28.

⁴⁵ *Зварницький Д. И.* История запорожских казаков. – Москва, 1906. – Т. 1. – С. 6. Автор отмечает много восточных элементов в казачьем быту.

⁴⁶ *Драгоманов М. П.* Турецкие анекдоты... – С. 209.

УКРАЇНА НА МЕЖІ МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ (XIV-XVIII СТ.)

До парадоксів сучасного наукового мислення належить досить часте застосування – стосовно складних дослідницьких проблем – ярлика «дискусійний». І справді, поступово всі починають вважати якесь питання дискусійним, хоча, власне кажучи, ніхто довкола цього питання жодної дискусії не веде. Ярлик «дискусійності» переважно діє як своєрідне табу: «дискусійне» – це часто питання, якого торкатися не варто, не треба, не бажано. Чому? Просто тому, що воно «дискусійне».

До таких «дискусійних», але мало дискутованих проблем нашої культурологічної, історичної, історико-етнографічної літератури належить питання Великого кордону, тобто межі між двома групами людської цивілізації: європейською і неєвропейською. Взагалі поняття Великого кордону сприймають у нас з недовір'ям, воно існує десь поза межами досліджуваної проблематики і рідко потрапляє на сторінки наукової преси.

Що таке Великий кордон між культурами Заходу і не-Заходу? Ось невеликий історіографічний екскурс. Феномен особливого кордонного чи прикордонного життя було встановлено і всебічно вивчено на північноамериканському матеріалі. Опрацювання проблеми пов'язане з іменем американського історика Ф.-Дж. Тарнера. Американський кордон – це кордон європейської колонізації Північної Америки, який рухається зі сходу на захід. З часу перших досліджень Тарнера минуло майже століття. Його ідеї знайшли продовжувачів, а в 50-х рр. ХХ ст. втілилися в гіпотезі про Великий кордон, яку висунув інший американський історик В. Вебб. Великий кордон, прокладений через цілий світ, – це кордон експансії європейців, яка поступово поширюється, починаючи з кінця XV ст. до наших часів. Послідовники Вебба видають щорічники, утворили окремих напрям досліджень¹. Якщо абстрагуватися від дуже вже підкресленого європоцентризму деяких представників цієї школи, то саму спробу дивитися на історію кордону з нового, комплексного погляду треба визнати перспективною. Праці, присвячені історії кордону (не в буквальному політичному розумінні, а в плані, передусім, історико-культурному), складають на сьогодні десятки об'ємистих монографій. Очевидно, що вони виходять далеко за межі американістики, у них ідеться й про кордони, наприклад, Візантійської й Османської імперій, про іберо-африканський кордон². Поступово зарубіжні дослідники почали добиратися до Східної Європи – заговорили

¹ Див.: *Riegel R. American Frontier Theory // Cahiers d'histoire mondiale (Neuchâtel)*. – 1956. – Vol. 3. – Fasc. 2. – P. 365-380; *Lattimore O. Studies in Frontier History // Collected Papers, 1928-1958*. – London, 1962; *McNeill W. H. The Great Frontier*. – Princeton; New York, 1983.

² Ряд статей, присвячених східним кордонам Візантії, опубліковано у збірнику: *Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6-12 Sept. 1971*. – București, 1974. – Vol. 1. – P. 207-314; 1975. – Vol. 2. – P. 297-450; *Hess A. The Forgotten Frontiers: A History of the XVIth Century Ibero-African Frontier*. – Chicago; London, 1978.

про угорський степ як про європейський кордон³, про степовий кордон Русі, його характерні ознаки.

Відверто мовлячи, роботи, присвячені степовому кордону, тобто Великому кордону Східної Європи (маю на увазі праці В.-Г. Мак-Нілла, Дж.-Л. Вечинського, Дж. Шепарда⁴ та ін.), не можна читати, м'яко висловлюючись, без почуття незручності. Автори погано знають фактографію історико-культурного минулого східноєвропейського ареалу. Але, гадаємо, винні не лише вони, більше винні ми самі: історії кордону як окремої комплексної дисципліни в Україні та в Радянському Союзі не існує. Займаються, наприклад, історією східного кордону Візантії в Закавказзі або історією російсько-китайського кордону, але, зрозуміло, в іншому, політичному плані. Треба сказати навіть більше: ідея про культурну межу Європи, межу між Заходом і Сходом (ця проблема відображена, зокрема, у працях польських еміграційних істориків О. Галецького, Г. Пашкевича⁵) натрапляє в Україні на жорсткий опір, звинувачення у «фальсифікації», «антинауковості» і т. д. (йдеться про писання М. Варварцева, О. Майбороди⁶).

Не аналізуватимемо причини, що довели до табуїзації т. зв. дискусійного питання. Замість цього обмежимося невеликими ілюстраціями. Як відомо, ми досі не маємо ні академічного історичного атласу України, ні наукового історичного атласу СРСР, хоча над ними почали працювати чверть століття тому. Академічних історичних атласів немає, бо офіційна наука досі не спроможна визначити історію розвитку політичних та етнічних кордонів, від яких великою мірою залежить фактографічне і теоретичне осмислення історії кордону в усіх його аспектах. У таких випадках нема іншої ради, як вважати проблему «глибоко дискусійною».

Від загальних міркувань переходимо безпосередньо до розмови про Україну.

Не підлягає сумніву, що через територію України в минулому (обмежуємо свій аналіз періодом від монголо-татарської навали до кінця XVIII ст., тобто до часу посилення тенденцій капіталістичного розвитку) проходили, та ще й досі проходять кілька важливих природних і антропогенних кордонів: *біологічний*, або, як тепер заведено говорити, *екологічний*, – між степом і лісом з проміжною смугою лісостепу; *гідрогра-*

³ *Hollander A. N. J. The Great Hungarian Plain. A European Frontier Area // Comparative Studies in Society and History. – London, 1962. – Vol. 3 (1960-1961). – P. 74-88.*

⁴ *McNeill W. H. Europe's Steppe Frontier, 1500-1800: A Study of the Eastward Movement in Europe. – Chicago; London, 1975; Wieczynski J. L. The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History. – Charlottesville (Va.), 1976; Shepard J. The Russian Steppe-Frontier and the Black Sea Zone // *Αρχαίου Πόντου*. – Αθήναι, 1979. – Vol. 35. – P. 218-237; Halperin Ch. J. Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History. – Bloomington, 1987.*

⁵ *Halcecki O. The Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe. – New York, 1952; Paszkiewicz H. The Making of the Russian Nation. – Chicago, 1963.*

⁶ *Варварцев Н. Н. Национализм в обличчє советологии: Критика современной буржуазной историографии Украины. – К., 1984. – С. 136; Майборода О. М. Критика сучасних буржуазних інтерпретацій взаємозв'язків Західної та Східної Європи доби феодалізму // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 60.*

фічний – Великий європейський вододіл між басейнами Чорного і Балтійського морів; *соціально-економічний* – між кочівництвом і осілістю; *етноконфесійний* – між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше мусульманами, та, в результаті, *етнокультурний* – між, загалом кажучи, культурою Заходу і культурою Сходу. За такої насиченості кордонами можна цілком погодитися з думкою, що по території України проходив, рухаючись залежно від політичних обставин, також *Великий кордон*, котрий, як уже згадувалося, прокладають по цілій земній кулі.

Ще одна обставина: сама назва «Україна», яка замінила стародавню назву «Русь», не що інше, як втілення Великого кордону: Україна – край, країна, окраїна, окраїна одного світу, протиставленого іншому⁷. Та хоча Україна – це окраїна, прикордонна територія, досі ніхто не намагався пристосувати вже опрацьовану специфічну методика вивчення історії кордону до історії, етнографії, культури України. Цілком непристойним вважається згадувати, що розташований у серці сучасної України Київ був протягом багатьох століть прикордонним містом, містом Великого кордону, містом на межі степу. Те, що прекрасно усвідомлював, зокрема, основоположник західноєвропейського українознавства француз Ґ. Левассер де Боплан, пишучи в 1651 р. трактат про Україну на кордоні, дальші покоління дослідників досить легковажно знехтували.

Фактична відсутність українського етноцентризму (при всіх намаганнях його створити) і, в результаті, питома українських схем суспільно-політичної історії та історії культури, які насправді балансують між європо- і москвоцентризмом, довела до того, що в українських гуманітарних науках переплуталися сторони світу. Тому для українських істориків Схід – це часто Візантія або Московія (явне перенесення європоцентричного стереотипу на український ґрунт), Північ та Південь відсутні. Ототожнюючи Схід з територією поширення культур і цивілізацій Азії, ми розуміємо під ним все те, що було на схід та південний схід від України.

Вивчення кордону ясно говорить про необхідність застосовувати двоплановий аспект: треба аналізувати, по-перше, етнокультурні умови і взаємовідносини в зоні, що прилягає безпосередньо до самого кордону (його звичайно розуміють як політичний), по-друге – аналогічні умови і взаємовідносини в гінтерланді, деколи далекому, – тобто на тій території, відблиски якої частково сягали прикордонної смуги. Для середньовічної України прикордонна територія – це степи Праворіччя і Лівобережжя; гінтерланд – західноукраїнські землі, до деякої міри Литва й Польща як репрезентанти Заходу. Для того боку кордону гінтерланд – це, відповідно, Крим, Причорномор'я, а далі Мала Азія як носії культур і цивілізацій Сходу. Логічним наслідком такого підходу буде ставлення до найближчих до Великого кордону культур як до периферійних, відносно глибинних центрів цивілізацій Європи й Азії.

⁷ Наївними виглядають спроби ідентифікувати, також територіально, топоніми «Україна» і «Руська земля» ще в домонгольському періоді. Див.: *Книш Ю.* Міллієном християнізації України і проблеми історичної термінології: [Резюме] // *Український історик.* – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1988. – № 1-4. – С. 228.

На двоплановий (пограничний – гінтерланд) кордон в історіографії дивилися і дивляться по-різному. Можна визначити дві полярні тенденції. Перша концепція – майже повний ізоляціонізм: кордон – це бар’єр між Руссю, пізніше Росією, і Сходом, до того ж Сходом не тільки мусульманським (що, врешті-решт, можна зрозуміти), але також християнським передньоазійським. Представники таких крайніх поглядів є в російській, а також в українській науці. У наш час Д. Лихачов (але не лише він) стоїть на позиції різкого ізоляціонізму й автохтонізму, заперечуючи будь-які позитивні моменти в контактах культури Русі з культурами Сходу – як християнськими, так і мусульманськими, деколи, правда, роблячи винятки для Візантії (забуваючи, мабуть, при цьому, що культура Візантії була синкретичною, альяжем Сходу і Заходу)⁸. У ділянці історії мистецтва таких поглядів дотримувався російський вчений М. Воронін. В українській літературі про українськотюркську несумісність широко писав політолог Ю. Липа – він заперечував будь-які українсько-тюркські контакти (у позитивному розумінні) через нібито «психічну неохоту»⁹. Липа мав попередників – М. Грушевського та О. Терлецького¹⁰. Грушевський, визнаючи, що український народ формувалася в постійному сусідстві з тюрками, вважав, що в монгольський період тюрки, які проживали в межах Русі, повернулися назад у степи, не залишивши помітних слідів в українському етнічному типі¹¹. Для всіх представників ізоляціонізму й несумісності велику роль відіграють питання національного престижу.

Протилежна тенденція – відомі положення євразійської школи, що розглядають суспільну й культурну історію Росії та всієї Східної Європи майже тільки з позицій впливу Сходу, починаючи від впливу скіфського, а кінчаючи тюркським. Г. Вернадський свого часу запропонував уважати Русь не східною країною Європи, а західною країною Азії¹².

Існує ще й третя, середня, позиція, найменш популярна. Наведу думку М. Драгоманова: «Скажіть мені, що таке “національні святощі”? З чого вони складаються? Що в “українських національних святощах” є свого питомого, а що візантійського, арабського, перського і загальнокультурного?»¹³

⁸ Лихачев Д. С. *Поэтика древнерусской литературы*. – Москва, 1979. – С. 11. Тут автор підкреслює «особливу здатність Давньої Русі чинити опір Азії».

⁹ Липа Ю. *Призначення України*. – Львів, 1938. – С. 140-145.

¹⁰ Терлецький О. *Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками*. – Львів, 1930.

¹¹ Грушевський М. *Очерк истории украинского народа*. – 3-е изд., доп. – К., 1911. – С. 13, 29. Свої погляди на роль кочовиків Грушевський виклав у статті «Степ і море в історії України», що мала побачити світ у збірнику «Полуднева Україна» 1931 р. Збірник з друку не вийшов, а в коректурному примірнику його частини, яка зберігалася у бібліотеці Ф. Максименка, праці Грушевського немає. Про основні тенденції статті див.: *Оглоблин О. П.* Буржуазна історична школа Довнар-Запольського: До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії // *Записки Історико-археографічного інституту*. – К., 1934. – № 1. – С. 165.

¹² Вернадский Г. В. *О движении русских на Восток* // *Научный исторический журнал*. – СПб., 1914. – Т. 1 (1913). – Вып 2. – С. 54.

¹³ Висловлювання наводжу за виданням: *Окутевський Я.* Михайло Драгоманов // *Його ж.* Листи з чужини. – Львів, 1902. – Т. 2. – С. 247.

Здається, полярність і непримиренність поглядів продиктована не лише захопленням якоюсь апіорною концепцією вищого рангу, але також недостатньою вивченістю фактичного матеріалу. Про те, що проблему Великого кордону в нас ще не поставили, вже мовилося.

У статті постарасмося звернути увагу як на існуючі прогаліни в етнокультурному вивченні кордону, так і на можливості їх заповнення.

Кілька слів про методику. Теоретично все має дуже простий вигляд. Ми добре знаємо класифікацію й термінологію об'єктів, наприклад, етнографічного дослідження – поділ матеріальної та духовної культур на різні групи й підгрупи, вивчення, скажімо, народного сільського господарства, мисливства, рибальства, ремісничих промислів, транспорту, поселень, одягу і т. ін. Немає нічого легшого, ніж скласти анкету для обох сторін кордону, з'ясувати, що там питомо своє, власне, а що прийшло з іншого боку кордону, спроектувати всі відомості на історико-етнічний фон, підбити підсумки і зробити висновки.

Але саме тут починаються зовсім не теоретичні, а цілком практичні труднощі. Через погане вивчення цих питань (у плані історичної етнографії другої половини XIII – XVIII ст. та в плані етнографічного компаративізму) треба звертатися безпосередньо до письмових і матеріальних джерел. Джерел для таких досліджень по український бік кордону не надто багато, і вони не можуть відповісти на всі питання уявної анкети. Ще гірша, якщо не катастрофічна, справа з джерелами для іншого, тюркського боку кордону: архівних джерел мало, їх видано – переважно в Туреччині – в дуже обмеженому обсязі. У розпорядженні сучасного дослідника є здебільшого мемуари нечисленних мандрівників, звіти дипломатів, трохи залишків матеріальної культури – ось, мабуть, і все. Попереду ще велика праця для збору елементів потрібних відомостей. Визбирувати їх доводиться буквально крупинками. Далі ми викладемо, що дає такий збір матеріалів для вивчення прикордонної смуги. Набагато краще становище у вивченні далекого гінтерланду – тут, навпаки, безмежна кількість загального матеріалу, в якому легко потонути, визбируючи, знову крупинками, необхідні відомості.

Спершу про політичний фон, про політичну степову межу і про те, чи існувала вона взагалі. Великий кордон середньовічної України не був кордоном у політико-адміністративному розумінні, як, наприклад, кордон між німецькими князівствами, де не лише кожне село, але й дослівно кожне поле, двір, дерево педантично враховували, і вони могли стати причиною прикордонної суперечки. Степовий кордон в Україні – це дві зони реального політичного і військового впливу, слідом за якими, а деколи і попереду яких «просувалося» народногосподарське використання територій, часто навіть усупереч бажанням політичної влади¹⁴. Ці зони впливу тільки з середини XVII ст. почали оформлятися у вигляді, так би мовити, юридич-

¹⁴ Див.: *Дашкевич Я. Р.* Проблема вивчення степового кордону Поділля (кінець XV – XVI ст.) // Тези доповідей Другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1984. – С. 7-8.

них кордонів, щоб остаточно стабілізуватися наприкінці XVIII ст., коли Росія вийшла на береги Чорного моря.

Степова і лісостепова зони України пережили протягом п'яти з половиною століть кілька припливів і відпливів кордону. Максимально просунувся Великий кордон на північ, коли в безпосередньому підпорядкуванні Золотої Орди опинилися не лише степи, пристепова смуга, але й Київське князівство. За декілька десятиріч своєї литовської «реконксти» (приблизно від 1362 р. до початку XV ст.) литовці докотилися на Правобережжі до Чорного моря, зайнявши Дністровсько-Дніпровське межиріччя і до фундаментів знищивши по дорозі золотоординську осілість з кількома містами включно, але зберігши кочівництво в приморській зоні. Дальший відплив Великого кордону на північ припадає на останню чверть XV – початок XVI ст. – після включення Криму і ряду опорних пунктів (устя Дніпра, Дністра, Дунаю) до складу Османської імперії. Це був період, коли Туреччина, охоплена манією величі, вважала цілу Східну Європу своєю сферою впливу: тоді виникали плани походів на Київ, на Астрахань, які, зрештою, реальних результатів не дали¹⁵. На південь Великий кордон – як на Лівобережжі, що протягом довгого часу було заповідним краєм кочовиків, так і на Правобережжі – просувався зі своєрідними «сезонними коливаннями» та прониканням спершу форпостів народної й військової колонізації (козацтво). Новий відхід Великого кордону на північ – після 1672 р. на Правобережжі, коли його перетворено на васальне щодо Порти українське гетьманство-князівство. І, нарешті, останній етап «реконксти» (вона охопила, правда, також території, які ніколи не входили до складу Київської держави) почався 1700 р. та закінчився, знову не без «сезонних коливань», ліквідацією Кримського ханства в 1783 р. і Ясською умовою 1791 р. Великий кордон, припинивши своє існування політично, зберігався, однак, ще майже півтора століття в матеріальній і духовній культурі деяких етносів Північного Причорномор'я.

У який спосіб формувалася етнічна ситуація при всіх коливаннях Великого кордону? Панівні етноси: український – північніше, тюркський, конкретніше татарський, пізніше кримськотатарський зі спорідненими ногайським, буджацькотатарським – південніше, очевидно, підлягали припливам і відпливам, зберігаючи основну базу в гіртерланді або мігруючи на схід (як трапилося з ордами Північно-Західного Причорномор'я в 1771 р., коли вони переселилися на Кубань, і з приазовськими ногайцями, правда, вже за межами досліджуваного періоду – в 1840-х рр.), на південь (золотоординське населення в Добруджі в другій половині XIV ст., буджацькі татари наприкінці XVIII ст., частина кримських – у 60-х рр. XIX ст.). Але межа між панівними етносами не була непроникним бар'єром: на північ невимушено (у зв'язку з

¹⁵ Див.: *Kortepeter C. M. Ottoman Imperialism During the Reformation. Europe and the Caucasus.* – New York, 1972; про київський напрям: *Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.* – Москва, 1969. – Т. 2. – С. 86-87. Про характер турецьких кордонів: *Kiessling H. J. Betrachtungen über Grenztradition und Grenzorganisation der Osmanen // Scientia. Ser. VII.* – Milano, 1969. – Vol. 104. – № 691-692. – P. 649-659.

міжусобицями в Золотій Орді, наприклад) або вимушено (як полонені) мігрували татари, що утворили скупчення осілих, міських татар Волині, а також колонії на військовому праві в межах тієї ж Волині, Білорусії, Литви (з другої половини XVII ст. їх звать ликами). Менше відомо про те, що татари кочували в межах литовської сфери впливу на Правобережжі в середині XVI ст.¹⁶, кочували, врешті, в степових регіонах держав гетьманів Б. Хмельницького і П. Дорошенка в другій половині XVII ст.

Українське населення зберіглося з часів Київської держави у кримських поліетнічних містах (ще в 1638 р. – 12 українських дворів у Кафі¹⁷); воно, мабуть, протрималося ще деякий час біля Дністрового і Дніпрового лиманів (т. зв. Семенові люди¹⁸), а також на річкових переправах після встановлення там османського панування¹⁹. Крим і Туреччина поглинули велетенську масу українських полонених (за нашими попередніми підрахунками лише від початку XV до середини XVII ст. близько двох мільйонів осіб). Про численних полонених українців у Криму повідомляє, зокрема, турецький мемуарист Евлія Челебі в другій половині XVII ст. – тоді припадало чотири невільники на одного татарина. Траплялося й добровільне переселення за Великий кордон – скажімо, козаків післямазепинських часів²⁰ чи запорожців після зруйнування Січі Катериною II.

У конфесійному плані: українці – православні; татар-язичників (є сліди якраз поганської міграції в Литву таких груп татар, що намагалися уникнути ісламізації в Золотій Орді) замінили мусульмани.

Татари не були єдиними кочовиками на південь, чи, докладніше, на південний схід від Великого кордону. В першій половині XVII ст. в донецьких степах з'явилися

¹⁶ Крип'якевич І. Матеріали до історії української козаччини // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 26-27 (про плату з пастухів-мусульман у 1554 р.).

¹⁷ Berindei M., Veinstein G. La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle // Cahiers du monde russe et soviétique. – Paris, 1979. – Vol. 20. – Fasc. 3-4. – P. 394, 397; Veinstein G. La population du sud de la Crimée au debut de la domination ottomane // Melanges en honneur de O. L. Barkan. – Paris, 1980. – P. 236, 240, 248; Fisher A. The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1979-1980. – Vol. 3-4. – Part 1. – P. 222-223, 225-226. З давніх праць: Юргевич В. Устав для генуезских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей (далее – ЗООИД). – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 827.

¹⁸ Семенові люди – потомки військового населення з часів київського князя Симеона Оленьковича (50–60-ті рр. XV ст.) на південних межах Київського князівства. Їхнє перебування відбилося в назві Семенів Ріг (коса при з'єднанні лиманів Південного Бугу і Дніпра) та в легенді про козацького отамана Семена, який поселився в цих місцях нібито в XIV ст. Про легенду див.: [Мышецкий С. И.] История о казаках запорожских как оные издревле зачалися... – Одесса, 1851. – С. 1-4.

¹⁹ Козловский А. А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX–XIV вв. // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.: История и археология. – К., 1985. – С. 62-71. З давніх праць: Срезневский И. И. Русское население степей и южного поморья в XI–XIV вв. // Известия имп. Академии наук по отделению русского языка и словесности. – СПб., 1860. – Т. 8. – Кол. 313-320.

²⁰ Андрушевский А. К истории пограничных наших сношений с Крымским ханством: Путевой журнал секунд-майора Матвея Миронова, в командировку его к крымскому хану, 1755 года // Киевская старина. – К., 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 342-343, 349-351, 353.

калмики-буддисти, що завзято ворогували з татарами-мусульманами. У цьому регіоні калмики кочували до кінця XVIII ст.

Етнічна історія меншин (української – на півдні²¹, татарської – на півночі) склалася по-різному. Українців асимілювали, значну частину насильно ісламізувавши. Про це свідчить звіт 1476 р. паші Емінека, який захопив Південний Крим та Дніпровий лиман²²; про це говорить зникнення українських дільниць Кафи та збільшення тої кримської етнічної групи, що стала відомою під назвою татів (греки, українці, черкеси, західні європейці, навернені на іслам і тюркізовані). Українські раби-чоловіки вимиралі (якщо не приймали іслам), жінки ставали рабнями, наложницями, деколи дружинами, що не могло не відбитися на антропологічному типі кримськотатарської аристократії, а також татарського (і турецького) міського населення Південного і Середнього Криму. Можливо, що в степу, зокрема в Дністровсько-Дніпровському межиріччі, умови деколи склалися кращі. У всякому разі, інакше не можна пояснити збереження українських топонімів на південному боці Великого кордону (наприклад, у польській дипломатичній нотатці 1567 р.²³; на карті Г. Боплана – поселення Андріїв далеко від Південного Бугу²⁴). У середині XVIII ст. українці становили вже значний відсоток населення Дністровсько-Дніпровського межиріччя, т. зв. Ханської України; були й такі, що влилися до складу ногайців Аккерманського аулу²⁵.

Кілька століть спілкування українців і татар у межах Кримського ханства не минули безслідно. В Евлії Челебі знаходимо дуже цінне свідчення, що шанування Діви Марії, матері Ісуса, «пророка козаків», проникло до монастиря дервішів у Ак-Мечеті (сьогоднішній Сімферополь)²⁶. Посередництво українських невільників у цьому випадку не підлягає сумніву.

²¹ Див.: Studien zum Minderheitsproblem im Islam. – Wiesbaden, 1982. – (Bonner Orientalistische Studien. – Bd. 27). З давніх праць: *Скабаланович Н.* Религиозный характер борьбы османских турок с греко-славянским миром (до взятія Константинополя в 1453 г.) // Христианское чтение. – СПб., 1878. – Ч. 1. – С. 445-480; *Его же.* Политика турецкого правительства по отношению к христианским подданным и их религии: От завоевания Константинополя до конца XVIII ст. // Там же. – Ч. 2. – С. 423-464.

²² *Bennigsen A., Boratav P. N., Desai D., Lemercier-Quelquejay Ch.* Le Khanat de Crimee dans les Archives du Musee du Palais de Topkapı. – Paris, 1978. – P. 33-38.

²³ *Zborowski P.* Relacja poselstwa... do Turcji w r. 1568 // Podróże i poselstwa polskie do Turcji... / Wyd. J. I. Kraszewski. – Kraków, 1860. – S. 81.

²⁴ Див. думку про це поселення: *Петрунь Ф. О.* Степове Побужжя в господарським та військовим укладі українського пограниччя: Замітки до Броневського та Боплана // Журнал науково-дослідчих катедр м. Одеси. – Одеса, 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 102.

²⁵ *Скальковський А.* История Новой Сечи или последнего коша запорожского. – 2-е изд., испр. и значит. умнож. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – С. 66-68; *Лебединцев А. Г.* Ханская Украина // ЗООИД. – 1913. – Т. 31. – С. 1-22. Про українців серед ногайців див.: *Корнис И.* Несколько слов о ногайцах в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Листки Общества сельского хозяйства Южной России на 1839 г. – Одесса, 1839. – № 5-6. – С. 362.

²⁶ *Çelebi Evliya.* Seyahat name. – Istanbul, 1928. – Vol. 7. – P. 640 (арабською графікою); польський переклад: *Czelebi Ewlija.* Księga podróży: Wybór. – Warszawa, 1969. – S. 301; примітка: *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины... – С. 446-447.

Татарське населення, зокрема те, що проживало на військовому праві в Україні та Білорусії, зберігало етноконфесійну автономію. Розпорошені полонені асимілювалися швидко. У 1672 р. через національно-релігійні утиски з боку поляків татари-липки збунтувалися, перейшли до турків, які якраз тоді захопили Поділля, а в 1699 р. частина татар мігрувала в Добруджу. Однак залишилися дрібні поселення на Волині, що поступово асимілювалися (рештки зникли вже у ХХ ст.). У Білорусії й на північно-східних окраїнах сучасної Польщі релікти татар втратили мову, але зберегли досі почуття своєї національно-релігійної ідентичності. Татарське населення, кількість котрого визначити неможливо, асимілювалося в Степовій Україні – чи в козацькому середовищі, чи серед українських поселенців Північного Причорномор'я, про що свідчить тюркський прошарок української антропонімії, а також дані гематологічних досліджень²⁷.

Калмики переважно мігрували на південний схід, але частина з них, наприклад Чугуївський калмицький козацький полк, християнізувалася й українізувалася.

І українці, і татари виявилися етносами, дуже місткими для чужоземних елементів, асимілюючи їх без помітної «шкоди» для свого етнічного складу²⁸.

З обох сторін Великого кордону існували ще колонії інших, нечисленних етносів. Етноконфесійне становище їх було подібне, незважаючи на відмінність етнічного оточення. Вони зберігали етноконфесійну автономію різноманітної структури. Тут були євреї (їх набагато більше з північного боку кордону), караїми, вірмени. Греки і черкеси (частково тюркофони), які мали своє етнічне обличчя в Криму, досить швидко втрачали його в Україні (крім ніжинської грецької колонії). Роль верховної, панівної нації відігравали певний час в Україні поляки й пов'язані з ними інші католики – аналогічне місце зайняли турки-османи Південного Криму, Дніпрового еялету (провінції), пізніше Хотинської раї, Подільського еялету. Доля панівних націй з обох сторін Великого кордону склалася подібно: вони відійшли до гінтерландів або поступово асимілювалися (часто не без завзятого опору, як, зокрема, правобережні поляки) після перемини політичної ситуації.

У міркуваннях про етноконфесійну структуру не торкаємося ще ряду чужих етнічних вкраплень з обох боків Великого кордону, як не торкаємося і романської (молдавської) народної (біля усть рік²⁹) та штучної колонізації, а також інших видів штучної колонізації, яку проводив російський уряд в другій половині ХVIII ст.

Близьким до проблеми етноконфесійних відносин є питання про етнолінгвістичну ситуацію. З цього та другого боку Великого кордону найпоширенішими були українська й татарська мови, обидві вони в певний період перебували під

²⁷ Данилова Е. И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. – К., 1971. – С. 100.

²⁸ Про українців див.: Jablonowski A. Zasedlenie Ukrainy // Ateneum. – Warszawa, 1888. – Т. 1. – С. 309-311.

²⁹ Весела З. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале ХVIII в. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Москва, 1969. – Т. 2. – С. 122.

сильним впливом мов панівних націй – польської та турецької. Українські лексичні вкраплення виявлено вже в такій типово кримськотатарській пам'ятці, як «Codex Cumanicus» (1330). Турецькі урядові особи, члени комісії для, зрештою нереалізованої, делімітації кордону листувалися в 1540-х рр. з польською стороною по-українському. Турок, польський агент, писав у цей же час донесення з Аккермана по-українськи³⁰. Широко відомі листи і ярлики кримських ханів XV – першої половини XVI ст., складені малограмотною, але цілком зрозумілою українською мовою. Деякі татарські хани добре говорили українською³¹. Українська мова, як прикордонна *lingua franca*, поширювалася в XVII ст. до Астрахані включно, де її вживали татари³². З іншого боку, ряд гетьманів (Б. Хмельницький, П. Дорошенко) і полковників досить вільно розмовляли по-татарськи. Один з організаторів козацтва, черкаський староста Остафій Дашкевич (середина XVI ст.) часто проникав у коші кочовиків, прекрасно володіючи татарською мовою, – ні разу його не схопили. Умови прикордоння, щоденні контакти сприяли проникненню численних татаризмів до української мови; протиприродними виглядають спроби – вони почастішали останнім часом – оголосити польську, російську, а навіть угорську мови посередниками в цьому процесі. Можливо, є підстави говорити про поєднання західних та східних елементів в українській дипломатиці (способі написання документів) доби Б. Хмельницького³³.

Висновок: Великий кордон, без сумніву, був кордоном в етноконфесійному та етнолінгвістичному планах, але його контури постійно розмивалися як з одного, так і з іншого боку. Непроникного бар'єра не було.

Переміщення Великого кордону то на північ, то на південь, про які ми говорили раніше, найкраще свідчать, що це не був спокійний кордон. Це був кордон у вогні. Приблизно до середини XVI ст. заграва пожеж освічувала майже тільки північну зону прикордоння, зрештою, не лише прикордоння, але й гіртерланду. Пізніше – після зміцнення козацтва – заграва почала освітлювати також південну зону кордону, кидаючи відблиски на далекий гіртерланд, включаючи Варну, Стамбул, Трапезунд. Здавалося, що кордон горів завжди, викликаючи непримиренні протиріччя, постійну ворожнечу, потік взаємних обвинувачень, які не припинялися, постійний крутіж відплатних дій. Не підлягає сумніву, що для Кримського ханства

³⁰ Дашкевич Я. Р. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Slavia. – Praha, 1969. – Seš. 1. – S. 110-118; 1971. – Seš. 2. – S. 246-249; Dashkevych J. A Turkish Document from the Mid-Sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks // HUS. – 1977. – Vol. 1. – № 2. – P. 211-224.

³¹ Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками // Пам'ятки українського письменства. – К., 1926. – Т. 1. – С. 25.

³² Çelebi Evliya. Seyahat name. – P. 812; російський переклад: Челеби Евлия. Книга путешествия: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. – Москва, 1979. – Вып. 2. – С. 133; Коментар А. П. Григорьева // Там же. – С. 234.

³³ Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // HUS. – 1984. – Vol. 8. – № 3-4. – P. 465.

походи за здобиччю та ясиром перетворилися на справжній промисел, який деколи компенсували подарунки польського короля, московського великого князя чи царя. Всі ці явища можна було б поставити на тверду статистичну основу, можна було б показати конкретно, скільки років та з якою інтенсивністю горів Великий кордон. Але це завдання історики поки що не виконали. Ми маємо переліки татарських нападів на Україну, але повний каталог татарських нападів ще не складено; маємо яскраві описи козацьких сухопутних та морських походів у Буджак, на Перекоп, у Крим, морських експедицій на західне й південне побережжя Чорного моря, але повного списку їх усе ще немає. Досі не можемо сказати докладно, скільки років Великий кордон був справді у вогні, перетворюючись на розпечений бар'єр, і на скільки років пристрасті стихали. Але те, що вони справді стихали, – з різних причин, – ми вже знаємо цілком певно.

На Лівобережжі вогонь пригасав унаслідок воєнних заходів російського уряду – просування чимраз далі на південь засічних ліній. На Правобережжі деколи впливали на стан справ заходи литовсько-польської сторони, які стали ефективнішими в період розвитку і зміцнення українського козацтва. Та це не був єдиний метод гасіння прикордонної війни. У 1626 р. запорозькі козаки з'явилися в Криму як союзники хана, що збунтувався проти турецького султана. У 1648–1651 рр. кримські татари стають союзниками Б. Хмельницького. У 60–70-х рр. XVII ст. ролі міняються часто: татари рушають на допомогу гетьманові П. Дорошенкові в Україну, козаки – з подібною метою в Крим³⁴. Події йдуть одна за одною: виникнення протурецької і протатарської орієнтації в частини козацької верхівки, перенесення Січі на турецьку й татарську території – до Олешок (біля Дніпрового лиману) чи за Дунай. Перелік таких прикладів можна продовжити.

Висновок: незважаючи на тривалі воєнні пожежі, Великий кордон не був герметичним бар'єром, що перешкодив би утворенню військово-політичних союзів.

Наступне кардинальне питання, на яке хочемо звернути увагу, – це співвідношення кочівництва й осілості двох нібито цілком непримиренних способів життя і протилежних соціально-економічних моделей.

Кочовий спосіб життя, без сумніву, був типовим для південного й південно-східного прикордоння. Він панував у Північному Причорномор'ї, на Лівобережжі, в Степовому Криму. Гінтерланд – південнокримський, балканський, малоазійський – це переважно седентаризація. Через бідність джерел ми не дуже ясно уявляємо собі, як проходив поступовий перехід від кочівництва до осілості в степу, але те, що цей довгий процес був безперервним і стимулювався північним прикордонням, добре розуміємо. Про золотоординські поселення, які проіснували до 60–90-х рр. XIV ст., вже мовилося. Степовий Крим поступово покривався постійними поселеннями. До переходу Буджака і Єдисану (Ханської України), тобто частини

³⁴ Приклади: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С. 74, 78–79, 90, 101, 353, 367, 380, 383.

Південно-Західного Причорномор'я, під російську владу ця територія була покрита десятками татарських, а також українських і молдавських сіл³⁵. Подібно виглядала картина наприкінці XVIII ст. на сучасній Херсонщині. Навіть, здавалося б, найменш схильні до осілости ногайці Приазов'я почали у XVIII ст. ставити постійні зимівники, формувати власні села (наприкінці XVIII ст. там було 71 поселення) – їх притягав протоміський центр Ногайськ (біля пізнішого Бердянська)³⁶.

Про те, що кочівництво поширилося також на північну сторону кордону (в Київському князівстві XV ст., під захистом Литви в XVI ст., на території Гетьманщини), вже йшлося. Можна ще раз згадати, що серед буджацьких татар – ногайців Аккерманського аулу, кочовиків, які після 1768 р. розпорошилися по Бессарабії, Криму, Подонні, були також українці за походженням.

У науковій пресі недавно з'явилося твердження про те, що донські козаки спершу були кочовиками³⁷. Не беремося розглядати це питання стосовно донського козацтва (у його середовищі значно сильніше проявлявся тюркський, нехристиянський елемент), але повинні сказати, що серед українського козацтва такі риси не простежуються. На північному боці Великого кордону проявилось, однак, інше явище, яке ми схильні пояснити близькістю класичного кочівництва – широко-масштабне вівчарство, тваринництво, розведення коней. Рівень відгінного тваринництва Поділля ілюструють численні факти: Б. Претвич, староста з Бара, доставляв у 1544-1546 рр. до Пруссії велику кількість турецьких коней, телят, корів і биків, а також турецьких курдючних овець³⁸. 1567 року польська сторона виступила з претензіями до турецької за захоплених овець (175 тис.), рогатої худоби (64 тис.), коней (понад 9 тис.)³⁹. Також козаки захоплювали великі отари овець та іншої худоби (1666, 1671 рр.) і переводили на свій бік⁴⁰. Ще в 1830-х рр. (відомості з мемуарів А. фон Бера) протягом кількох днів на степових окраїнах Поділля вирізували до 30 тис. овець, висушуючи м'ясо на сонці⁴¹.

³⁵ *Томилов Р.* Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Оттоманской порты во владения Российской империи землям 1774 г. // ЗООИД. – 1868. – Т. 7. – С. 166-198.

³⁶ *А[ндрієвський] И.* Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов Таврической губ. в 1835 г. // Листки Общества сельского хозяйства Южной России. – Одесса, 1839. – С. 315-332; *Корнис И.* Несколько слов... – С. 358-366; *Варнеке О.* Класова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. // Східний світ. – Харків, 1930. – № 12. – С. 157-162.

³⁷ *Никитин Н. И.* О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI – середины XVII в. // История СССР. – Москва, 1986. – № 4. – С. 169.

³⁸ *Veinstein G.* L'occupation ottomane d'Oçakov et le problème de la frontière lituano-tatаре, 1538-1544 // *Passé turco-tatar – présent soviétique: Études offertes à A. Bennigsen.* – Louvain; Paris, 1986. – P. 152. Однак автор робить фальшиві висновки, що всі ці поставки – воєнна здобич Б. Претвича.

³⁹ *Summariusz szkód od Tatar uczynionych przed gody in anno 1566 et in anno 1567 przez p. Brzeskiego spisany // Podróże i poselstwa polskie do Turcji... / Wyd. J. I. Kraszewski. – Kraków, 1860. – S. 81.*

⁴⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 78, 367.

⁴¹ *Behr A. von.* Meine Reise durch Schlesien, Galicien, Podolien nach Odessa, der Krimm, Konstantinopel... – Leipzig, 1834. – Bd. 1. – S. 79.

Висновок: немає підстав протиставляти осілість і кочівництво в приграничних зонах Великого кордону: вони не протидіяли одне одному, а взаємно доповнювалися. Бар'єра не було.

До того як перейти до прикінцевої частини статті, коротко зупинимось на ще одному характерному явищі прикордонного життя – на козацтві. Мабуть, це треба зробити, передусім тому, що в західній літературі останніх років почастишали спроби проводити паралелі між українським і російським козацтвом, з одного боку, та іншими, т. зв. вільними об'єднаннями. В.-Г. Мак-Нілл, наприклад, одним подихом говорить про бразильських бандієрантів, козацькі орди (його термін) та бурських командос⁴². Лінда Гордон (праця також 1983 р.) проводить ще інші «піратсько-бандитські» аналогії⁴³. Не збираємося зупинитися на цих теоріях, побудованих на досить поверхових асоціаціях, але згадуємо про них тому, що на їх виникненні – невідомо котрий уже з черги раз – відбилася недослідженість проблеми Великого кордону в нашій історіографії.

Про генезу українського козацтва написано дуже багато, існує низка патріотичних і непатріотичних гіпотез. Не підлягає сумніву, що сам термін «тюркський» – вперше його засвідчує згаданий вже «Codex Cumanicus» у такому фонетичному оформленні, яке свідчить, що слово потрапило до кодексу за посередництва української мови. Попередниками козаків часто вважають давньоруських бродників, але таке припущення обґрунтоване слабо. Є ознаки того, що слово «бродник» – калька з іранської, а сам термін пов'язаний більше з торговельною діяльністю й означає щось на зразок «лоцмани степових караванів»⁴⁴. Здається, є більше підстав бачити попередників українських козаків у тих особисто вільних людях, яких збирав у свої поліетнічні дружини золотоординський темник Ногай наприкінці XIV ст. Ці загони склалися не з тюрків – були в них алани, готи, черкеси й українці, що діяли, очевидно, на південному боці Великого кордону. Так чи інакше, ідея козацтва народилася в степу і, поєднавшись із давно використовуваним інститутом прикордонного військового населення (можна згадати, зокрема, чорних клобуків Київської держави), почала реалізуватися на північному боці Великого кордону, досить швидко кристалізуючи власну національну й конфесійну ідеологію (саме її були позбавлені бразильські бандієранти, бурські командос й інші формування). Підкреслюємо: національне й конфесійне забарвлення, бо, незважаючи на різноманітність поліетнічних елементів, які влилися до запорозького козацтва, воно завжди виступало єдиним етнічним (український) і конфесійним (православ'я) фронтом як носій яскравих виявів національної самосвідомості. (Не треба приймати на віру повідомлення польських джерел кінця XVI – першої половини XVII ст. про те, що запорожці – зборище людей різних національностей, наприклад турків,

⁴² McNeill W. H. The Great Frontier. – P. 68.

⁴³ Gordon L. Cossack Rebellions: Social Turmoil in the XVIth Century Ukraine. – Albany, 1983.

⁴⁴ Прицак О. Деремела-бродники // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. – The Hague, 1965. – Vol. 9. – P. 82-96.

татар, греків, німців. Польський уряд, намагаючись уникнути відповідальності за походи запорозьких козаків (формально польських підданих) на турецькі володіння, заперечував, що вони складаються з вихідців з України⁴⁵. Неправомірно робити висновок, що поширення східних елементів у одязі, зброї, тактиці, мові козаків автоматично доводить перевагу татар серед запорожців (як це роблять деякі історики⁴⁶). Усе це важливе у зв'язку з проблемою української національної свідомості XVI – першої половини XVII ст. (маю на увазі дискусію довкола книжки Т. Хинчевської-Геннел 1985 р.)⁴⁷.

Висновок: так чи інакше, але виходить, що для переходу інституту козацтва з Півдня на Північ Великий кордон роль бар'єра не відігравав.

Нестабільні умови прикордоння сприяли збереженню в цьому регіоні незалежних або напівзалежних ефемерних державних формувань як західної, так і східної орієнтації: улус Ногая наприкінці XIII ст.; Запорозька Січ з цього або того боку степового кордону в XVI–XVIII ст.; Буджак, що довгий час грав роль нічиєї землі, не підпорядковуючись ні Туреччині, ні Криму; саме Кримське ханство з його досить частими виявами індепендентизму до Османської імперії.

А тепер коротко зупинимося на висновках, які можна зробити на підставі конкретного етнографічного й параетнографічного матеріалу.

Про одяг. Для того, щоб завуалювати вплив тюркського Сходу на костюм заможних і середніх класів Польсько-Литовської держави, польська історіографія, виходячи знову з інтересів національного престижу, опрацювала гіпотезу про т. зв. орієнталізацію смаків шляхетської та мішанської верхівки України XVI–XVIII ст. При цьому використовували поверхові аналогії про орієнтальну моду, яка з'явилася в Західній Європі в період колоніальної експансії Англії, Франції, Іспанії, Португалії. Мовляв, у подібний спосіб, через Захід, у крайньому разі через Трансільванію, васально залежну від Османської імперії, східна мода нібито проникла до Польсько-Литовської держави й відбилася на зовнішньому вигляді магнатів та патриціату. Опрацюовуючи таку гіпотезу, історики й мистецтвознавці в один момент забули, що Схід, справжній Схід,

⁴⁵ Тенденція перебільшувати поліетнічний характер козацтва випирає в працях: *Luber S., Rostankowski P.* Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Kosaken // *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas.* – Wiesbaden, 1980. – Bd. 28. – H. 3. – S. 368-390; *Ejusd.* Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jh. nach Personennamen. – Wiesbaden, 1983. Див. критичні зауваження: *Struminsky B. A.* The Origin of the Zaporoshian Cossacks: Apropos of a Recent Study // *HUS.* – 1985. – Vol. 9. – № 1. – P. 182-197.

⁴⁶ *Seaton A.* The Horsmen of the Steppes. – London, 1985. – P. 32-34.

⁴⁷ *Chynczewska-Hennel T.* Swiadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. – Warszawa, 1985; *Ejusd.* The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century // *HUS.* – 1986. – Vol. 10. – № 3-4. – P. 377-392; *Gawlas S., Grala H.* «Nie masz Rusi w Rusi»: W sprawie ukraińskiej świadomości narodowej w XVII w. // *Przegląd Historyczny.* – Warszawa, 1986. – T. 77. – Z. 2. – S. 331-351; *Chynczewska-Hennel T.* «Ruś zostawić w Rusi»: (W odpowiedzi S. Gawlasowi i H. Grali) // *Ibid.* – 1987. – T. 78. – Z. 3. – S. 535-546; *Gawlas S., Grala H.* «I na Rusi robić musi»: T. Chynczewskiej-Hennel w odpowiedzi // *Ibid.* – S. 547-556.

був поряд і що фактично всі східні території Речі Посполитої протягом більш як трьох століть міцно входили до сфери його торговельного впливу, що якраз відтіля – з Туреччини, Ірану, деколи навіть з Індії, Єгипту – через Україну прибували пишні тканини, розкішний одяг, парфумерія, інші предмети туалету⁴⁸. Вплив східної моди на українське й польське середовище був велетенський – у цьому плані цілком втрачалося відчуття близькості нібито постійно палаючого Великого кордону. Характерно, між іншим, що торговельні каравани зі Сходу приходили в Україну постійно, незалежно від воєнних дій. Схід у побуті панував до XIX ст. включно. Один з мандрівників (К.-Б. Феєрабенд) у 1798 р. відзначив, що Кам'янець-Подільський – це головний склад найрізноманітніших турецьких, левантійських, перських товарів⁴⁹. Перелік східних товарів, що приходили в Україну, охоплює десятки найменувань⁵⁰. Французький граф А. де ля Гард де Шамбона записав у 1818 р., що одяг подільської шляхти – східний⁵¹. За східними взірцями в Україні засновували у XVIII ст. мануфактури, що виготовляли золототкані шовкові пояси. Подільські селянки ще на початку XIX ст. з великим вдоволенням носили жовті черевики, запозичивши цю моду від татар⁵².

Мабуть, у всіх перед очима зовнішній вигляд запорозького козака: адже він одягнений у типово східний костюм⁵³, а зовнішня імітація орієнтального вигляду дійшла до перенесення живцем мусульманської зачіски – козацького чуба (оселедець), який у християнському середовищі цілком втрачав свій мусульманський ритуальний зміст...

Елементи Сходу і Заходу контрастно чергувалися з обох сторін Великого кордону. Турки принесли на свої чорноморські землі методи західного фортечного будівництва⁵⁴. Козаки на належній до них степовій території Запорозьких Вольностей ставили типові для кочовиків шалаші – катраги з повсті на двох колесах, добре

⁴⁸ Критику гіпотези «орієнталізації через Захід» див.: *Dachkevych Ya. Une nouvelle histoire des Arméniens en Pologne // Revue des Études Armeniennes. N. S. – Paris, 1983. – Т. 17. – Р. 646-647.* Див. також збірник: *Orient i orientalizm w sztuce: Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki (Kraków, grudz. 1983). – Warszawa, 1986.*

⁴⁹ [*Feyerabend K. B.*] *Kosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Curland, Liefland, Lithauen, Vollanden, Podolien... – [Danzig], 1803. – Bd. 1. – Abt. 1. – S. 485.*

⁵⁰ Про одну категорію таких товарів, т. зв. вірменських, див.: *Dachkevych Ya. Les marchandises arméniennes en Ukraine: Pologne et Lithuanie au XVIIe siècle // Revue des Études Armeniennes. N. S. – Paris, 1981. – Т. 15. – Р. 341-354.*

⁵¹ *Lagarde A. de. Voyage de Moscou a Vienne par Kiew, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt ou lettres adressées a J. Griffith. – Paris, 1824. – Р. 95-96.*

⁵² *Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej. – Wilno, 1822. – Т. 2. – S. 147.*

⁵³ Імператорський посол до запорожців Е. Ляссота записав у 1595 р., що козаки носили татарські кобеняки: *Lassota von Steblau E. Tagebuch. Nach einer Handschrift von der Gersdorff-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen. – Halle, 1866. – S. 219.*

⁵⁴ Гравюра Л. Тарасевича у кн.: *Terlecki P. Sława heroicznych dzieł... В. P. Szeremety... – [Czerńhów], 1695. – S. 13.* У 1673 р. турки для відбудови й модернізації укріплень Кам'янця-Подільського наймали французьких інженерів. Див.: *Grabowski A. Ojczyście wspominki w pismach do dziejów dawnej Polski... – Kraków, 1845. – Т. 2. – S. 207.*

відомі з татарського побуту під назвами котарги чи кибитки⁵⁵. У ділянці домашнього побуту українці перейняли ряд східних страв і напоїв, наприклад бузу з проса, та заставляли столи східним або стилізованим під східні форми посудом. У Печерському монастирі було заведено турецький звичай залишати на столі під час трапези всі страви, підносячи все нові й нові⁵⁶. Б. Хмельницький став любителем кави за кілька десятиріч до того, як цей напій відбув переможний похід по Західній Європі⁵⁷. Гречка з'явилася в Україні під назвою «татарка», бо прийшла до нас з Татарії.

Західні товари мали на південному сході від Великого кордону не менший попит, як східні на північному заході. Ще Г. Боплан зауважив, що серед татарських воїнів кожний має в кишені нюрнберзький годинник⁵⁸. Калмицький правитель Аюка-хан наприкінці XVII ст. вимагав від російської сторони навіть німецьку карету, коляску, годинник і ліки⁵⁹. Асортимент товарів, на котрі на Сході був особливий попит, найкраще розкривають переліки подарунків, які передавали турецьким султанам або татарським ханам та їхньому оточенню.

Є підстави стверджувати, що на козацькій військовій організації позначилися тюркські взірці. Як і турецький санджак-бей, козацький полковник втілював у собі об'єднання військової та цивільної влади в одних руках. *Бунчук* носили над головою паші, хана і – над головою гетьмана. Січ очолював *отаман*, під яким було два або чотири *осаули*. У центрі *коша* був *майдан*, довкола якого розташовувалися *курени*. У степу козаки ставали *табором*, утворюючи укріплення з возів. Кращими кіньми під сідло вважали *бахматів* і т. д.⁶⁰ – усі ці терміни тюркського походження. Жорстокі кари – садити на палю, бити палицями по підшвах і п'ятах – перейшли на Запорозжя від татар⁶¹ і зберігалися, вже у польському магнатському середовищі на Поділлі, до кінця XVIII – початку XIX ст.⁶²

Тюркський Схід глибоко увійшов у духовне особисте і громадське життя: тепер ми зовсім не відчуваємо того, що звичай не вітатися і не прощатися через поріг,

⁵⁵ *Скальковский А.* История Новой Сечи... – 3-е изд. – Одесса, 1885. – Ч. 1. – С. 49.

⁵⁶ *Алепский Павло.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном... // Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских. – Москва, 1897. – Кн. 183. – С. 45-46.

⁵⁷ *Radu B.* Voyage du patriarche Macaire d'Antioche: Texte arabe et traduction française // *Patrologia Orientalis*. – Paris, 1949. – Т. 26. – Fasc. 5. – P. 657 (421).

⁵⁸ *Le Vasseur de Beauplan G.* Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne... – Roüen, 1660. – P. 38.

⁵⁹ *Житецкий И. А.* Астраханские калмыки: Наблюдения и заметки // Сборник трудов членов Петровского общества исследователей Астраханского края. – Астрахань, 1892. – С. 209.

⁶⁰ Про деякі з цих термінів див.: *Прицак О.* Культура. 1. Загальна характеристика. Складники культури // Енциклопедія українознавства. – Мюнхен; Нью-Йорк, 1949-1951. – Т. 2. – Ч. 1. – С. 699-701; *Prütsak O.* Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648). – Leiden, 1953. – Vol. 6. – № 2. – S. 268.

⁶¹ *Наріжний С.* Судівництво й кари на Запоріжжі // Збірник Українського наукового інституту в Америці. – Сент-Пол, Мінн.; Прага, 1939. – [Т. 1]. – С. 61, 66.

⁶² *Lagarde A. de.* Voyage... – P. 90.

підкидати на руках шановану особу – тюркські за походженням⁶³. Анекдоти з відомого циклу про Ходжу Насреддина ввійшли як органічний елемент до українського фольклору⁶⁴. Коли вивчення української етнопсихології вийде поза межі дилетантизму, можливо, вдасться визначити, які з рис національного характеру справді питомі, а які формувалися під впливом південно-східної сторони кордону (пасивність, рабськість, фаталізм, анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, зрадливість, розбишацтво, забобонність).

Окремий розділ утворюють відблиски Сходу в українському народному декоративному мистецтві й в українському мистецтві взагалі. Є підстави говорити про збіги в орнаментиці та колористиці української й золотоординської кахлі та кераміки взагалі, й зокрема гуцульської. Українська музична культура запозичила не лише деякі тюркські інструменти разом з їхніми назвами (наприклад, кобзу), але навіть мелодику пісень⁶⁵. Слов'янська в'язь рукописів формувалася, можливо, не без впливу куфічної арабської⁶⁶. Основні джерела іконографічної схеми української народної картини «Козак Мамай» – тюркська антропоморфна скульптура причорноморських степів, відома під назвою кам'яних баб, а також, з іншого боку, буддистські культові зображення – картини, які возили калмики-кочовики в спеціальних футлярах, приторочених до сідел степових коней. Мабуть, можна говорити навіть про ще глибинніші явища – проникнення окремих елементів шаманізму (шанування кам'яних баб) до середовища українських поселенців степу⁶⁷. Відкритим залишається питання про генезу могилок – поширеної в Степовій Україні намогильної тризни, що аналогічна поминальним звичаям кочовиків біля кам'яних баб. Перелік крупинок, з котрих складається загальна картина, легко продовжити. Недарма один з кращих знавців історії Запорожжя Д. Яворницький, який кілька років прожив у Туркестані, «побачив багато зв'язків як в загальному, так і в окремих [випадках] між життям туземців Середньої Азії та побутом запорозьких козаків»⁶⁸.

Наведу ще одну цитату з М. Драгоманова. Понад сто років тому він писав (стаття була опублікована в «Киевской старине» 1886 р.): «Наші предки протягом

⁶³ *Веселовский Н.* Пережитки некоторых татарских обычаев у русских // *Живая старина.* – СПб., 1912. – Ч. 21. – Вып. 1. – С. 27-38; *Его же.* Хан из темников Золотой орды Ногай и его время. – Петроград, 1922. – С. 51-52.

⁶⁴ *Драгоманов М. П.* Турецкие анекдоты в украинской народной словесности // *КС.* – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 209-236; № 3. – С. 445-446.

⁶⁵ *Квітка К.* До питання про тюркський вплив на українську народну мелодику // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Частина історико-літературна. – К., 1928. – С. 866-876.

⁶⁶ *Окулевський Я.* Єгипет // *Його ж.* Листи з чужини. – Львів, 1902. – Т. 2. – С. 65.

⁶⁷ *Дашкевич Я. Р.* Тюркские каменные изваяния: Проблемы ретроспективного изучения на восточнославянском материале // *Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности: Тезисы докладов XXIX сессии Постоянной международной алтаистической конференции (ИАС) (Ташкент, сентябрь 1986 г.).* – Москва, 1986. – Вып. 1. – С. 27-28.

⁶⁸ *Зварницький Д. И.* История запорожских козаков. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 1906. – Т. 1. – С. 6. Автор відзначає багато східних елементів у козацькому побуті.

тисячоліття (якщо почати рахунок лише від часу появи у нас писемності) то воювали з народами тюркського племені, то дружили з ними: одружувалися, мішалися в колонізації, мінялися національністю і т. п. Внаслідок цього й культурно-побутова взаємодія між нашим народом і тюрками повинна бути чимала. Але що ми знаємо про цю взаємодію? Де не лише роз'яснювальні праці про цю взаємодію, але хоча б підступи до них, збірки матеріалів, крім міркувань про тюркські слова у нашій мові?»⁶⁹

Треба дуже шкодувати, що за минулі сто років ми не дуже зрушили з місця. То, може, настав час, щоб зійти з мертвої точки? Неможливо увявити собі таке становище, при якому історик французької, наприклад, культури не враховував би у своїх дослідженнях усю різноманітність міжетнічних контактів по лінії кордонів з германським, англосаксонським, кельтським та романським – нефранцузькими – світами, не кажучи вже про імпульси, що приходили з інших континентів. А історик української культури може зі спокійним сумлінням ігнорувати тисячу двісті кілометрів Великого кордону зі Сходом, бо він, цей культуролог, вдивляється тільки у два напрями: на Північ і на Захід. Мабуть, пора усвідомити, що існували та існують ще й інші сторони світу – Схід і Південь⁷⁰.

Остаточні висновки. Здається, погляд на Великий кордон як своєрідний санітарний бар'єр, відпадає остаточно. Великий кордон в Україні був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра: не все те, що було характерне для Сходу, без спротиву сприймали на Заході й навпаки (це, зокрема, стосувалося релігійних ідей). Але сприймали багато. Виглядає на те, що західні цивілізації сприйняли більше елементів Сходу, ніж східні цивілізації – елементів Заходу. Це пояснюється, мабуть, більшою гнучкістю й меншим консерватизмом Заходу, з іншого ж боку – набагато догматичнішим мусульманським фундаменталізмом. Великий кордон в Україні століттями не лише палахкотів вогнем, а й був зоною етнокультурного обміну. Границі не тільки роз'єднували, а й об'єднували народи – в усякому разі, так бувало в минулому.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222: Праці Історико-філософської секції. – С. 28-44.

⁶⁹ Драгоманов М. П. Турецкие анекдоты... – С. 209.

⁷⁰ Про деякі аспекти українського сходознавства див.: *Дашкевич Я. Р.* Східні джерела з історії України: проблеми видання // Український історичний журнал. – К., 1989. – № 11. – С. 149-152.

УКРАЇНА НА ВЕЛИКОМУ КОРДОНІ

Є всі підстави стверджувати, що проблематика Великого кордону, яка увійшла в українську історіографію в 1989-1991 рр.¹, дуже швидко виявилася продуктивною. Вона з'явилася не як методологічна чи історіософська ідея, а як дослідницьке завдання, від виконання якого залежало заповнення великої прогалини (досі не ясно, чому на неї раніше не звертали уваги) в українській історичній науці. Парадокс полягає в тому, що її окремі складові вивчали досить інтенсивно в ХІХ – першій половині ХХ ст. (це насамперед дослідження історії Запорозьких січей та минулого степових народів Північного Причорномор'я), але до комплексного розуміння й опрацювання проблематики Великого кордону в усій її багатогранності завжди ще залишалася досить велика відстань. Не буду перелічувати, що саме протягом останніх восьми-десяти років було все ж таки зроблено на цьому відрізку (бо це вже чималий бібліографічний перелік), але хочу загострити увагу на деяких інших питаннях, що вимагають аналітично-синтетичного вивчення. На мою думку, вони творять такі блоки:

- 1) порівняльні зіставлення, бо Великий кордон проходив не тільки по Україні;
- 2) термінологічні справи – йдеться про співвідношення близьких за значенням, але не тотожних за змістом понять, які відобразилися в українській мові: кордон, границя, межа, рубіж – і, відповідно, порубіжжя, прикордоння, пограниччя, чи пограничний край;
- 3) територіальні справи – визначення меж зони Великого кордону та відношення цієї зони до географічного та державно-правового поняття «Україна»;
- 4) поняття кордону (як непроникного бар'єра) та антикордону (як зони, через яку проникали явища і процеси з ділянки економіки, політико-державного та військового ладу, релігії, культури);
- 5) феномен прикордонного життя не лише в побутово-економічному відношенні, але також як вияв певної ментальності при паралельному існуванні неписаного звичаєвого кодексу прикордонної етики й моралі;
- 6) військова охорона кордону;
- 7) питання осілості й міграції та колонізації;
- 8) загальне значення Великого кордону в історії України та можливість відродження Великого кордону в наш час.

¹ Дашкевич Я. Р. Большая граница Украины. (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). – Москва, 1989. – С. 7-21; Його ж. Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 20-22; Його ж. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28-44.

Для того, щоб викласти цю тематику в основних, хоча б, аспектах, потрібно чимало місця. Намагатимуся розглянути перелічені питання побіжно, використовуючи при цьому деяку нову фактологію, наведену стисло в недавно опублікованих, проте не загальнодоступних тезах². Так чи інакше, те, про що говоритиму, є подальшим розвитком поглядів, викладених мною в раніше виданих працях.

Компаративізм. Цей порівняльний метод як дослідницький принцип здобув багатьох прихильників у світовій історичній науці. Виходять спеціальні журнали, присвячені якраз такому підходові до вивчення минулого (наприклад, «Comparative Studies in Society and History», що видається понад сорок років Мічиганським університетом у Енн-Арборі). Необхідно підкреслити, що подібні дослідження просувають історичні знання вперед тільки тоді, коли вони стосуються націй чи держав територіально близьких геоісторичних ареалів або коли предметом вивчення є типологічно подібні явища, географічно навіть дуже віддалені між собою. В інших випадках – це лише цікава та, може, деколи блискуча есеїстика, бо, скажімо, порівняння історії Шотландії та України 1707-1914 рр.³ нічого суттєвого до минулого ні України, ні Шотландії додати не може.

Пам'ятаючи, однак, що Великий кордон, як зона між осілістю та кочівництвом, між європейською (християнською, в основних проявах, від раннього середньовіччя починаючи) та неєвропейськими (нехристиянськими) цивілізаціями, оперізував та оперізує цілий світ, порівняльний підхід дає чимало, наштотуючи на проблеми, що вимагають вирішення також на українському матеріалі. Тому історична література про відносини зі степом у Східній Європі (Русь, Україна, Московщина-Росія, Північний Кавказ), у Південно-Східній Європі (Угорщина, Добруджа), в Північній Африці (Сагара та регіони на північ від неї) і в частині Північного Середземномор'я (Італія, Іспанія) повинна бути в арсеналі також українського дослідника Великого кордону. Компаративізм тут цілком на місці.

Термінологія. За українським відрізком межі між седентаризацією та номадизмом, тобто між осілістю та кочівництвом, утвердився, треба думати, остаточно термін Великого кордону. Не підлягає сумніву, що розмежування на Заході Європи – між державами середньовіччя та нового часу – проходило за іншим принципом: на Заході – це лінія, на Сході – це ціла зона. Здається, варто за східним типом межування зберігати (в історичній літературі, для якої не є обов'язковим сліпе використання сучасної державно-правної термінології) термін «кордон» (Великий кордон), за західним типом – границя. До речі, ще починаючи із середини XVI ст. неодноразово здійснювалися спроби провести політико-адміністративну границю (деколи збігалася з Великим кордоном, а деколи – ні) між європейським та азійським світом.

² *Дашкевич Я.* Великий кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // Міжнародна конференція «Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле і сучасність». – Черкаси, 1999. – С. 6.

³ *Velychenko S.* Empire Loyalty and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia, 1707 to 1914: Institutions, Law and Nationality in Scotland and Ukraine // *Comparative Studies in Society and History*. – Ann Arbor, Mich., 1997. – Vol. 32. – № 3. – P. 413-441.

Мовиться про намагання визначити границю між Туреччиною та Литвою на Поділлі в 40-х рр. XVI ст.⁴ та докладно окреслити границі турецького Кам'янецького пашалика після 1672 р. Перша спроба виявилася безплідною, друга дала певні державно-правні результати. Систематичне визначення політичних границь в Україні шляхом договорів між Туреччиною та Росією відбувалося вже у XVIII ст.

Так чи інакше – Великий кордон немає підстав зводити лише до політичної границі, бо саме явище набагато глибше і складніше. Великий кордон в Україні – це передусім розмежування між двома цивілізаціями: європейською та азіатською. Доцільно, за цієї нагоди, пригадати, що в романських та в частині германських мов у розумінні міждержавної межі вживаються слова, похідні від лат. «frons» – «чоло», «лоб», «передня частина» (англ. «frontier», фр. «frontiere», італ. «frontiera»). Ці слова, своєю чергою, співзвучні з українським «фронт» – і також розкривають одну сторону кордону як явища, що легко могло перетворитися на справжній військовий фронт. Отже, лінгвістичні дані допомагають усвідомити, що Великий кордон сприймається як чоло, передня частина європейської цивілізації, яка в конфліктній ситуації легко трансформувалася в зону військових дій.

Крім двох термінів «кордон» і «границя» (перше з них – французького походження), сучасна українська мова має ще слова «рубіж» та «межа», які в термінологію, що стосується Великого кордону, вводити, мабуть, не слід, запобігаючи плутанині понять. Відповідно, існують слова для позначення суміжних територій – прикордоння, пограниччя. Їх, можливо, варто послідовно дотримуватися в науковій літературі. Термін «тасьма»/«тєсьма» (давній тюркізм, що увійшов у руську мову) в значенні «межа» – свого часу продуктивний саме в зоні Великого кордону – на сьогодні зберіг тільки мовно-історичне значення.

Зважаючи на значну літературу західними мовами, необхідно встановити співвідношення, наприклад, між українською та англійською термінологією, в якій переважно побутують два терміни «frontier» та «border». «Border» – це визначена (демаркована) границя; «frontier» – ближче до нашого поняття кордону в розумінні зони, але обидва слова можуть застосовуватися без певної послідовності, часто як тотожні. «Boundary» – ближче до поняття «border» і, відповідно, до українського «границя». «Borderland» може вживатися в сенсі кордону як зони, а також прикордонної або приграничної землі. Ці нюанси треба мати на увазі при використанні англійської історичної літератури, щоб не перещеплювати чужу термінологію механічно на український ґрунт, який має власну, не менш багату лексику.

Великий кордон та Україна. Спостереження за Великим кордоном та динамікою його просування то на північ, то на південь свідчать, що в його основі розташовувалася зона – фактично нічия земля, ширина якої могла сягати від кількох сотень кілометрів і могла використовуватися в XIV–XVIII ст. для кочування,

⁴ Дашкевич Я. Р. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Slavica. – Praha, 1969. – Сеґ. I. – S. 110-118; 1971. – Сеґ. 2. – S. 246-249.

мисливства, риболовства (т. зв. входи або уходи). Однак у східноєвропейських умовах до українського боку безпосередньої зони кордону прилягала значна прикордонна територія, назва котрої – «Україна».

Цілком відверто кажучи, дещо дратує дуже широкий потік ненауково-популярної літератури – брошур, статей, різних інших публікацій, в яких з позицій нібито щирого патріотизму намагаються доводити – всупереч науковим даним – що назва «Україна» не має нічого спільного з прикордонням і прикордонним становищем тої частини земель Русі, котра опинилася на північний захід від Великого кордону. Так з'явилися легендарні укри, від яких нібито пішла назва «Україна». Потім почали доводити, що слово «Україна» походить від слова «край», семантика якого цілком певно – так переконають – не має нічого спільного з країною. Всі такі міркування, не аргументовані ні лінгвістичними, ні історичними фактами, а, навпаки, породжені цілковитим їх ігноруванням, є виявом патологічного почуття меншовартості, що досі блукає по державі навіть у інтелектуальних сферах, примушуючи займати оборонну позицію проти реальних (у вигляді чужого шовінізму) або й нереальних примар.

Дозволю собі короткий екскурс на цю тему. Літописи домонгольського та й післямонгольського часу дуже ясно говорять про те, що Українами звали прикордонні землі на заході та на сході Київської Русі: Переяславщина була Україною по відношенню до Києва (1187 р.), західна частина Волині була Україною, зорієнтованою на Галич (1189 р., в літописі «Галицька Україна»; пізніше у 1213, 1282 pp.). Після встановлення литовської влади на землях, поступово звільнених від Золотої Орди, з'являється назва «Литовська Україна» та «Україна великого князя» для етнічно українських (за сучасною термінологією) земель, починаючи від Підляшшя до Київщини та Новгород-Сіверщини включно (1399, 1556, 1563 pp.)⁵. Для Кримського ханства «Руська Україна», на яку золотоординські хани давали ярлики Литві, охоплювала також етнічно українські землі від Смоленської, Київської, Волинської, Чернігівської та Курської тьми включно на півночі до Звенигорода, Черкас, Гаджибеєва (теперішня Одеса) на півдні (1507 р.)⁶.

Здається, картина ясна: Україна XVI ст. – це вже колосальна територія на стусі прикордонної (за назвою) землі й такої спадщини, якої соромитися не варто.

Тепер про співвідношення назв «Україна» та «край». Тотожність семантична обох понять не підлягає сумніву. Бо край певної території і край стола – семантично

⁵ *С[трижак] О.* Украина // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О. Стрижак. – К., 1985. – С. 165-167.

⁶ «Руська Україна» згадується в листі кримського хана Менглі-Гірея до польського короля Жигимонта 14 липня 1507 р., перелік наданих королеві земель – у листі Менглі-Гірея до Жигимонта 2 липня 1507 р. Див.: *Lietuvos metrika. Knyga № 8 (1499-1514). Užrašymu knyga 8 / Par. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius.* – Vilnius, 1995. – P. 83-85. На попередню публікацію цього ж документа (ще в кінці XIX ст.) історики, наскільки відомо, уваги не звертали. Див.: *Pulaski K.* Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów perekopskich (1469-1515). Akta i listy... – Kraków; Warszawa, 1881. – S. 316.

те саме. Нагадаємо, що якщо Україна завершувала межі Східної Слов'янщини на центральному сході, то, немов за аналогією, Країна закруглювала землі цієї ж Слов'янщини на центральному заході (ця Країна тепер поділена між Словенією та Австрією, до останньої належить північніша менша частина). Якщо ж мати на увазі, що слово «Русь» (як етнонім та топонім), дуже імовірно, не слов'янського, а чужомовного (скандинавського?, кельтського?) походження, то назва «Україна» поза всякими сумнівами автохтонна, східнослов'янська.

У середині XVII ст. ця назва здобула загальноєвропейське визнання. До речі, завдяки Гійомові Левассеру де Бопланові, його «Описові України» (перекладеному повністю або фрагментами в XVII ст. з французької на латинську, голландську, іспанську та англійську мови, тобто на основні мови тогочасного цивілізованого європейського світу) та його ж картам України. І Боплан, і його сучасники сприймали назву «Україна» такою, якою вона насправді була: для позначення велетенської за обсягом прикордонної території європейської цивілізації, відділеної степовою зоною від цивілізації азіатської. Здається, що й такої спадщини соромитися не варто, як і не потрібно міфологізувати проблему та експлуатувати її до абсурду. Правдиве пояснення назви «Україна» – це не причина для патріотичного розпачу, а, навпаки, підстава для цілком обґрунтованої гордості.

Територіально прикордонне розташування України цілком суголосьне з державно-правовими інститутами середньовічної Західної Європи (на що зовсім не хочуть вказувати). У ранньому середньовіччі на окраїнах імперій (каролінзької, меровінзької, т. зв. римської німецького народу) виникнув інститут прикордонних територій, для яких встановився середньолатинський термін «*marca*», «*marca*», що перейшов у інші мови у формі «*Mark*» (німецька), «*mark*» (старошведська), «*mark*» (староірландська) і т. п. Австрійська імперія виникла з Остмарку, тобто зі «Східного прикордоння». Перша частина цього слова збереглася в назві держави досі («*Osterreich*» – Східна імперія). Українське «Австрія» зафіксувало середньолатинську назву імперії, що також означала «схід» і була запозиченням з франконської мови. Наскільки відомо, сучасні австрійці не соромляться походження назви своєї держави від первісного «Східного прикордоння».

Висновок з екскурсу: боротьба зі справжньою етимологією та семантикою назви «Україна» – це обернене навпаки почуття національної меншовартості, що примушує весь час займати оборонну позицію. Українську історичну науку не треба спрощувати назад до ембріональної стадії.

Кордон – антикордон. Як уже було доведено в моїх попередніх працях, Великий кордон ніколи не був непроникним бар'єром, навіть незважаючи на те, що по обидві його сторони розташувалися часто дуже ворожі й дуже агресивні сили. Великий кордон не лише ділив під час воєнних спалахів, але й з'єднував багатьма параметрами, зокрема, в таких ділянках:

1. *Економіка.* Міжнародна торгівля по лінії Північ – Південь (релікт давнього шляху «з варяг у греки») завмирала хіба що під час дуже великих заворушень та неспокоїв, більше на північній, як на південній стороні Великого кордону, – наприклад,

частково, але й не цілком під час московської Смути чи української Руїни (можна порівняти зі спостереженнями, правда, не завжди до кінця продуманими, що стосуються домонгольського періоду, які зробив Т. С. Нунен)⁷. Живучість чумацького промислу також підтверджує цю думку для XVIII ст. Комунікаційні артерії, що діяли або як шляхи військових походів, або (принаймні частково) як торговельні шляхи, зберігали своє значення, щоправда, помітно применшене, навіть після завершення генуезьких колоній Північного Причорномор'я (друга половина XV ст.);

2. *Політико-державний і військовий лад*. Близькість Великого кордону і Кримського гінтерланду, здається, впливала на недалеку Запорозьку Січ більше, як досі вважалося. Йдеться, наприклад, про подібність козацької ради і татарського курултаю, де головний голос – також за присутності хана та цілої аристократичної верхівки – належав «чорні» (український термін), тобто «чорним юртовим людям» (кримськотатарський термін; за спостереженнями московського воєводи Василя Шереметьєва, який двадцять років провів у татарському полоні в Криму)⁸. У Кримському ханстві існував розряд «полкових князів» (з листів хана Менглі-Ґірея, 1507 р.), котрі займали середнє місце у владній ієрархії, виконуючи військово-адміністративні функції⁹. Цей інститут, за умови, що вдасться докладніше встановити його компетенції, заслуговує порівняння з козацькими полковниками як у ролі виключно військових полководців, так і військово-цивільних адміністраторів (від часів Б. Хмельницького і далі). Досі колір козацького (січового) прапора – малиновий – виводили переважно від темно-червоного, т. зв. амарантового (за пізнішою термінологією), прапора, який козакам вручали від імені польського короля. Але це не єдине можливе пояснення, бо, виявляється, червоні китайкові прапори носили також за турецькими пашами і кримськими ханами (з реляції польського дипломата Андрія Тарановського 1569 р.)¹⁰. У комплексі з іншими козацькими атрибутами (наприклад, бунчуки, парадні музичні інструменти) це доводить, що східні елементи посіли помітне місце у військовому, а також цивільному устрої українського козацтва та козацької держави;

3. *Конфесійні відносини*. Досі вважалося, що християнські релікти відігравали більшу роль у мусульманському середовищі, ніж мусульманські – у християнському. Бо навіть серед дуже ортодоксального татарського населення гірського Криму, не кажучи вже про недавно навернених татів (раніше християн українців, греків, черкесів), зберігалися християнські архаїзми (наприклад, декорування

⁷ Noonan Th. S. Rus', Pechenegs, and Polovtsy: Economic Interaction along the Steppe Frontier in the Pre-Mongol Era // Russian History / Histoire Russe. – Los Angeles, 1992. – Vol. 19. – Nos. 1-4: The Frontier in Russian History. – P. 301-327.

⁸ Лист В. Шереметьєва з Бахчисарая до московського царя з 1671 р. Див. відповідну цитату в: Соловьев С. М. Сочинения. – Москва, 1991. – Кн. 6 (История России с древнейших времен. – Т. 11-12). – С. 396.

⁹ Lietuvos metrika... – P. 72, 84, 86, 89, 95.

¹⁰ Taranowski J. Krótkie wypisanie drogi z Polski do Konstantynopola, a ztamąd do Astrachania... R. 1569... // Podróże i poselstwa polskie do Turcji... / Wyd. J. I. Kraszewski. – Kraków, 1860. – S. 52, 54.

хліба напередодні Пасхи зображенням хреста)¹¹. Серед татар-мусульман значного поширення набуло шанування Богородиці (що не протирічило Коранові, в якому Ісус Христос – Іса бен Марйам – є особливою постаттю)¹². Святістю також для татар вважалася чудотворна ікона Богоматері з Успенського монастиря біля Бахчисарая, котру, за легендами, шанували також кримські хани. Тому, коли 1778 р. греки вивозили ікону в Україну на місце свого переселення, то робили це таємно (її заховали в бочці), щоб не викликати заворушень серед татар¹³. З іншого ж боку спостерігалася мусульманізація (також насильницька) української людності не тільки в Криму. Магометанство прийняла, як свідчать непрямі відомості, частина населення Поділля в час його безпосередньої залежності від Золотої Орди. Литовсько-руські війська, поступово захоплюючи Поділля та Південно-Західне Причорномор'я у 60–80-х рр. XIV ст., виганяли мусульманських конвертитів (тобто тих, що поміняли віру), які опинилися тоді у Волощині та в Добруджі. У першій половині XVII ст. відбувалася мусульманізація українського населення пристепової зони (на це скаржився Мелетій Смотрицький 1629 р.)¹⁴, а у другій половині XVII ст., правда, нібито не без насильства, під турецькою окупацією – Поділля (відомості 1684 р.)¹⁵. Українська церковна ерархія знала Коран і не лише з ним полемізувала (Йоаникій Галятовський «Alkoran Machometow, nauką heretycką, у żydowską, у rogańską napełnioną...» – Чернівці, 1683)¹⁶, але й використовувала його в нейтральнішому сенсі (Петро Могила)¹⁷;

4. *Народна культура*. Український фольклор засвоїв, між іншим, приказки, пов'язані з конем, що прийшли з тюркського степу («Дарованому коневі в зуби не заглядай», «На коні сиджу, за конем шукаю» – або «...питаю»)¹⁸.

Необхідно наголосити на тому, що в XVII–XVIII ст. Україна – у стислому розумінні правобережного та лівобережного Придніпров'я – цілком реально лавірувала між північною та південною сторонами Великого кордону. В ті періоди,

¹¹ Дзюха И. Одиссея мариупольских греков. Очерки истории. – Вологда, 1993. – С. 40.

¹² Пиотровский М. Иса // Ислам: Энциклопедический словарь. – Москва, 1991. – С. 102-103.

¹³ Дзюха И. Одиссея... – С. 61, 66.

¹⁴ Sмотрицкий М. Exthesis abo expostulacja to iest, rozprawa miedzy Apologią y Antidotem o ostanek błędow, haerezij ó kłamstw Zyzanionych, Philaletowych, Orthologowych, y Klerykowych: uczyniona... do oboiey strony narodu ruskiego. – Lwów, 1629. – S. 100.

¹⁵ Лист А.-Х. Залуського, київського єпископа, із Золочева до польського короля 13 листопада 1684 р. Текст: *Zaluski A. Ch. Epistolarum historico-familiarum...* – Brunsbergae, 1710. – Т. I. – Pars 2: Acta Joannis III usque ad obitum eius exclusive continens. – P. 899.

¹⁶ Й. Галятовський – автор ще низки творів, спрямованих проти магометанства. Див. перелік: *Махновець Л. С.* Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. – К., 1960. – Т. 1: Давня українська література XI–XVIII ст. – С. 280-281.

¹⁷ Пор.: Нічик В. Петро Могила і проблема відмінності православних церков. Доповідь на IV круглому столі «Історія релігій в Україні» у Львові 9 травня 1994 р. (текст доповіді досі не опублікований). Йдеться про загдку в творі: *Евхологiон, албо молитвослов, или требник...* – К., 1646.

¹⁸ Полканов Ю. А. Кърымкъарайларынь аталар-созы / Пословицы и поговорки крымских караймов. – Бахчисарай, 1995. – С. 36-37.

коли «опіка» європейськості дуже вже, в політичному відношенні, була дошкульною та тиснула на українську самостійність, Українська держава на автономному статусі могла розташуватися то з одного, то з іншого боку Великого кордону, стимулюючи динамічні зміни в його конфігурації. Згадаймо незреалізовані та зреалізовані політичні наміри гетьмана Богдана Хмельницького, що прийняв турецьку протекцію (видимим символом такої одночасно європейської та азійської орієнтації треба вважати герб гетьмана, декорований – у «Літописі» Самійла Величка – західними та східними атрибутами)¹⁹, Павла Тетері (став другим, після Б. Хмельницького, гетьманом, підпорядкованим Високій Порті)²⁰, Петра Дорошенка, Юрія Хмельницького, Петра Іваненка-Петрика, Пилипа Орлика та ін.

Не варто забувати про Запорозьку Січ та Ханську Україну в межах кримськотатарської, а опосередковано й османської юрисдикції. Очевидно, це окрема тема дослідження²¹, але цілком ясно, що для України XVII–XVIII ст. існувала реальна альтернативна можливість опинитися на цьому або тому боці Великого кордону, шукаючи захисту від надто агресивної європейської або азійської експансії. Вимагується ще проблема більшої чи меншої залежності (часом інкорпорації, тобто включення) таких українських земель, як Закарпаття, Буковина, українська частина Бессарабії – Хотинщина й Білгородщина, Поділля (явища XVI – першої половини XIX ст.), від Османської імперії. На ряд питань з ділянки територіальної залежності, хоча б у площині перелічених на початку проблем, українська історична наука ще не може дати задовільної відповіді.

У результаті додаткового збору джерельного матеріалу є підстави знову підтвердити, що Великий кордон був не тільки бар'єром, а й вибірковим фільтром, що функціонував на обидві сторони кордону. Замість кордону-бар'єра діяв у таких випадках антикордон, що сприяв взаємопрониканню етнокультурних факторів різного походження.

Наступні три блоки проблем (феномен прикордонного життя в плані матеріальної й духовної культури, а також етнопсихології); прикордонна військова сторожа (до речі, тільки з одного – північно-західного боку) та військові дії через Великий кордон (татарсько-турецькі напади та козацькі походи); питання сідентаризації, міграції та колонізації) я змушений тут згадати лише у вигляді переліку, хоча кожний з цих блоків заслуговує на розгорнутий аналіз, що буде проведений за іншої нагоди. На завершення потрібно, проте, зупинитися на деяких узагальненнях.

¹⁹ Дашкевич Я. Хмельницькіана: II. Турецька декорація герба Богдана Хмельницького // Знак. – Львів, 1996. – № 11. – С. 4-5.

²⁰ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – 2-ге вид. – К., 1995. – С. 280-281.

²¹ Дашкевич Я. Р. Україна і Туреччина – дослідження взаємовідносин XI–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики: Метод. рекомендації. Теорет.-практ. розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). – К., 1990. – С. 65-72; Його ж. Україна в складі Османської імперії // Ратуша. – Львів, 1992. – 27 лютого; 29 лютого.

Значення Великого кордону. Дослідники не звернули увагу на те, що є принципова різниця між американським та європейським Великим кордоном²². Свого часу, понад сто років тому, Фредерік-Джексон Тарнер з Вісконсінського університету, публікуючи свою працю «Значення кордону в американській історії» (1893), пов'язував більшість американських вольностей з кордоном, його просуванням по континенті зі сходу на захід. У випадку Східної Європи (Русі, України, Росії) існування Великого кордону протягом століть вело, навпаки, до відсутності свободи й вольностей.

Певне, що до Тарнерової тези сьогодні можна внести значні корективи (бо вольності для колонізаторів принесли неволю колонізованим). Річ, однак, у тому, що у випадку американського Великого кордону перевага європейської сторони була гнітючою, а обабіч європейського Великого кордону протистояли менш-більш рівноцінні сили, що приводило до хитань і переваги то однієї, то іншої сторони, до зсувів Великого кордону на південь або на північ. У такому становищі й при режимах, що панували з обидвох боків, про волю і стабілізацію в душі більше чи менше абстрактної демократії (як у США) не могло бути мови.

Великий кордон як зона політичного розмежування і суспільно-цивілізаційного обміну зникав у Східній Європі поступово. Перша фаза процесу почалася 150-200 років тому. Різні заполітизовані й задемагогізовані чинники пророкують відновлення Великого кордону в Україні в недалекому майбутньому, зрозуміло, не у вигляді повернення до протистояння кочового й осілого способу життя, а під видом експансії ісламу, одним із наслідків якого має нібито бути виникнення нової межі між європейською та азійською цивілізацією. При цьому нагадують болючі й криваві шляхи розпаду Югославії, процес, далекий від остаточного закінчення. Досі, навіть при очікуваному демографічному спалахові серед татарського населення Криму (з якого, можливо, українцям Криму варто брати приклад), такі прогнози не виглядають реальними, а з-поза них досить виразно проглядають тенденції не лише антитуркізму та антиісламізму, але й антиукраїнізму. Як показує міжнародний досвід останніх десятиріч, мусульманство на Балканах (1,2 млн боснійців; 5,3 млн албанців; 0,8 млн турків – за оцінками другої половини 1990-х рр.)²³ не утворило там Великого кордону, а етнічні конфлікти в цьому регіоні не свідчать про те, що мусульмани хочуть перестати бути європейцями. Внутрішня національна політика України, а не істеричний «російськомовний» шовінізм має визначати ступінь етнічної інтеграції та диференціації. Новостворення Великого кордону в Україні не передбачається.

У політичному, військовому та демографічному відношеннях Великий кордон приніс у минулому розташованій на його межі Україні великі й доленосні

²² Helle R. Introduction // Russian History. – Los Angeles, 1992. – Vol. 19. – Nos. 1-4: The Frontier in Russian History. – P. 2.

²³ Підрахунки проведено на підставі: Der Fischer Weltalmanach 1999 / Hrsg. von M. von Baratta. – Frankfurt am Main, 1998.

втрата. Відсутність політичної стабільності спричинила сповільнення розвитку власних суспільних інститутів, неможливість здобути повну незалежність, за-тримку економічного розвитку. Україна, без сумніву, в принципі залишилася в колі європейської цивілізації, як її висунений на далекий край форпост. З іншого ж боку, постійне і практично вільне проникнення багатьох східних елементів у різні ділянки суспільного, політико-військового, культурного життя сприяло збагаченню й остаточній кристалізації специфічно української цивілізації як гармонійного поєднання явищ Заходу і Сходу з власними, питомо українськими творчими процесами.

Великий кордон протягом багатьох сторіч визначав історичну долю Русі-України та її геополітичну ситуацію. Сьогодні, після остаточного зникнення Великого кордону в кінці XVIII – середині XIX ст., релікти його залишилися в цивілізаційній сфері, у регіональній національній ментальності. Залишилася також – уже назавжди – посередницька роль України на трансконтинентальних шляхах між Заходом і Сходом, між Європою та Азією. Від сучасного політичного керівництва держави залежить, чи зможе воно самостійно розпорядитися також цією великою й надзвичайно цінною спадщиною.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України: Іст.-археол. зб. на пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 288-297. Див. також: *Дашкевич Я. Р.* Великий кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // Міжнародна конференція «Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле і сучасність». – Черкаси, 1999. – С. 6; *Його ж.* Лабіринти історії України. З проблематики досліджень. І. Україна на Великому кордоні // Україна. Наука і культура. – К., 2002. – Вип. 31. – С. 102-109.

ЕТНОКОНФЕСІЙНА СИТУАЦІЯ ОБАБІЧ ВЕЛИКОГО КОРДОНУ XIV–XVIII СТ.: СПРОБА СИНТЕТИЧНОГО УЗАГАЛЬНЕННЯ

Великий кордон між європейською та азіатською цивілізаціями, що проходив здебільшого по степовій смузі Північного Причорномор'я (зі зміщенням – у різні періоди – кордону на північ або на південь) ніколи не був непроникним бар'єром для різних конфесій, з яких на перший план висувуються християнство, іслам, а також юдаїзм, караїмство, буддизм. Майже кожна з цих конфесій диференціювалася на окремі напрями, що також відбивалося на релігійній ситуації в зоні.

Аналізові підлягають як панівні етноси з північної (українці, росіяни, поляки) і південної сторони кордону (татари, ногайці, турки-османи), так і етнічні утворення меншого обсягу. Всі вони перебували в динаміці, якої інтенсифікація або нетривала стабілізація залежали від політичних (з воєнними включно) та економічних обставин. З менших етносів – переважно не одноконфесійних – на північному боці кордону, що опинилися там у результаті міграційних рухів, заслуговують на увагу кримські татари (спершу тенґріанці, пізніше мусульмані-сунніти), вірмени – вірмено- та кипчакофони (прихильники Вірменської апостольської церкви – т. зв. григоріанці, пізніше частково уніати), євреї (т. зв. хозарські, сефарди, ашкенази – з різними напрямими, юдео-християни, тобто франкісти), караїми, черкеси (православні), цигани (шаманісти, православні). Існувала категорія перехристів. На південному боці кордону досліджень вимагають такі етнічні групи, як українці (православні, а також ісламізовані), греки-еліни та уруми за мовою (православні), молдавани (православні), італійці-генуезці (католики), вірмени (т. зв. григоріанці та уніати), євреї (кримчаки, як можливі потомки «хозарських» євреїв, сефарди, ашкенази), караїми, черкеси (з диференціацією на православних, католиків, мусульман і юдаїстів), калмики (буддисти), цигани (шаманісти). Окрему групу творили тати – ісламізовані вихідці з християнських середовищ.

Як на півночі, так і на півдні в різні періоди релігійна ситуація складалася по-різному. На зміну толерантності приходили нетерпимість і релігійні переслідування. Поряд з добровільною конверсією – насильницька або й згін (сюрґюн), депортації чужоконфесійних етносів, погроми ззовні на конфесійному ґрунті. Здебільшого конверсія (крім уніатства) вела до зміни національності на користь панівних націй. Типовим, але все ще малодослідженим явищем є взаємопроникання елементів однієї конфесії в іншу (християнства в іслам, шаманізму в православ'я). Хоча конфесійні відмінності назовні не раз ставали причиною воєнних конфліктів, за ними насправді приховувалися національні й політичні антагонізми. Для півтисячолітнього існування українського Великого кордону в XIV–XVIII ст. все ж таки були характерними відносини толерантності, які, однак, не

були позбавлені взаємного недовір'я, настороженості, замкнутості в межах релігійних громад.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст.: спроба синтетичного узагальнення // IV Сходознавчі читання А. Кримського: Тези Міжнар. наук. конф., присвяч. 2000-й річниці християнства (Київ, 13-15 вересня 2000 р.). – К., 2000. – С. 13-14.

КОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ ОБАБІЧ УКРАЇНСЬКОГО ВЕЛИКОГО КОРДОНУ (XIV-XVIII СТ.)

Поняття Великого кордону ввійшло до української історичної науки 10-12 років тому – і прийнялося досить швидко. Це сталося набагато пізніше, ніж, наприклад, в американській історіографії, в якій аналогічне поняття – в розумінні межі між європейською та автохтонною американською цивілізаціями – з'явилося більш як на століття раніше. Але, з іншого боку, українська історіографія не дуже відстала від західноєвропейської (лише на 20-30 років), де поняття Великого кордону ввійшло до історичної науки Балкан, Угорщини, Північної Африки.

Великий кордон в Україні – це межа між Європою та Азією в кількох аспектах: політичному, економічному, культурному (цивілізаційному) та духовному.

Довгий час Великий кордон проходив по степовій зоні та відділяв осілий спосіб життя від кочового. Поступово кордон зміщувався на південь, а, в політичному відношенні, зник наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (ліквідація Кримського ханства, турецьких провінцій у Північному Причорномор'ї, усунення залежності придунайських князівств від Туреччини і т. д.). Зникнення політичного кордону не означало автоматичного скасування його в інших ділянках (економічній, культурній). У духовній сфері Великий кордон залишився життєздатним досі (східні конфесії на території України, зокрема в Криму) – і залишиться на майбутнє.

Великий кордон між Європою та Азією в Україні переважно творив досить широку зону, хоча й були періоди (XVI, XVIII ст.), коли відбувалося державне лімітування політично-адміністративних границь. Великий кордон у політичному і, частково, цивілізаційному аспектах не був стабільним. Він просувався деколи далеко на північ (XIV ст. – залежність Поділля, Київщини, Лівобережжя від Золотої Орди), пізніше відступав на південь (литовці в тому ж XIV ст. та на початку XV ст. підійшли до Чорного моря).

Обабіч Великого кордону, поза зоною самої межі та безпосереднього прикордоння, формувалися гінтерланди: європейський і азійський. Співвідношення прикордоння й гінтерланду в конфесійній сфері є основним змістом сьогоденного повідомлення, побудованого в проблемному ключі, без докладнішого заглиблення в аналітичні дослідження, що вимагає більшого обсягу.

Отже, три проблеми, вибрані з досить великого комплексу: 1) релігія та етнос; 2) прозелітизм і конверсія; 3) релікти попередньої конфесії в новоприйнятій релігії та взаємопроникання елементів різних релігій. Намагатимуся розглядати ці проблеми в раціонально обмеженому компаративістичному плані.

Релігія та етнос. На території сучасного українського ареалу відбулася зустріч кількох світових релігій: християнства, ісламу й буддизму. Вони досить часто перебували в антагоністичних відносинах. Не можна забувати також про

релігії не такі значущі в регіоні, які, однак, часом відігравали чималу роль: тенґріанство (якщо шаманізм вважати чітко окресленою релігійною системою), мозаїзм (юдаїзм, караїмізм). В усіх релігіях виникали різні течії, іноді навіть взаємно ворожі (римський католицизм – православ'я – вірменське, умовно кажучи, «григоріанство»), що також відображалось на етноконфесійній ситуації.

Не перелічуватиму етноси обабіч Великого кордону – вони відомі. Зміна релігійної конфесії майже автоматично доводила до зміни національності. Перехід на мусульманство (добровільний, насильницький) вів до тюркізації конвертитів. У Криму, наприклад, греків, черкесів, українців – полонянників або звичайних мешканців українських кварталів у Кафі, також в інших містах Північного Причорномор'я, Азові, Кілії, у XVI–XVII ст. Перехід євреїв на православ'я (добровільний – частий у Гетьманщині XVIII ст., чи насильницький – під час Української революції середини XVII ст.) призводить до їхньої українізації.

На відміну від обставин, що спостерігалися на Балканах, де ісламізація частини південнослов'янського населення спричинила виникнення нового етносу – слов'янського за мовою, мусульманського за конфесією (боснійці), конвертовані на іслам українці чи греки не утворили окремих етносів, хоча такі умови були. У часах золотоординського панування на Поділлі в другій половині XIII – XIV ст. відбувся перехід частини українського населення на іслам, але під час литовської «реконквісти» цю категорію населення прогнали в Добруджу, де вона остаточно тюркізувалася. Частина українських полонянників у Криму в XVII ст. прийняла іслам – і тюркізувалася. Правда, знову не без впливу зовнішніх факторів – пригадаю, що кошовий Запорозької Січі Іван Сірко, який у 80-х рр. XVII ст. вивів з Криму кілька тисяч полонянників, наказав їх вирізати вже поза межами півострова, бо вони хотіли повернутися назад. У таких умовах – при ненависті до релігійних перекинчиків – боснійська модель у зоні Великого кордону та в гінтерланді не могла здійснитися.

З іншого ж боку, формування в межах одного етносу – народності – нації інших релігійних напрямів не призводило до поділу етносу на окремі нації (вірмени – в Криму – григоріанці та уніати; українці – православні й уніати; євреї – хозарські, сефарди, ашкеназі, кримчаки зі своїми обрядовими особливостями), хоча й викликало конфлікти в межах однієї нації. Проте добровільна зміна конфесії задля збереження станових привілеїв, можливостей соціального авансу завершувалася денационалізацією: українська та литовська аристократична верхівка, вірменська купецька верхівка, єврейська купецька верхівка – через стадію франкізму – всі вони переходили на римський католицизм.

Прозелітизм і конверсія. Великий кордон у політичному аспекті розмежував панівні нації, панівні конфесії й панівні держави на півночі й на півдні від кордону. На півночі від кордону – християни поляки, українці, росіяни; на півдні – золотоординські та кримські татари, а також ногайці, далі на південь – турки. Періоди релігійної толерантності з обох боків кордону чергувалися з часами фанатизму та насильницького наступу на етноси з т. зв. релігійних мотивів. Підкреслюю – «так

званих», бо теологічний порівняльний аналіз основоположних святих книг (наприклад, Корану і Нового Завіту) не дає підстав для справді релігійних, по суті, конфліктів. За протиріччями, які назовні моделювалися як релігійні, приховувалися політичні й національні конфлікти, що, однак, усе ж не применшує значення релігії та релігійного мотивування в житті людей середньовіччя та ранніх нових часів.

Якщо говорити про методи релігійної боротьби, то можна визначити такі різновиди, характерні для обох сторін кордону: місіонерство; добровільний перехід на іншу релігію; насильницький перехід – і втеча від такої загрози; згін та депортація; рабство; фізичне винищення. Не характеризуватиму всі ці методи, але наведу деякі прояви.

Місіонерство. Відомий «Codex Cumanicus», особливо його друга частина (перша половина XIV ст.), – це насправді підручник для місіонерів – римських католиків, які працювали серед татар – ще до їхньої остаточної ісламізації. У 80-х рр. XVII ст. німецькі протестанти у Прибалтиці підготували місіонерський катехизис для навернення турків.

Добровільний перехід. На мусульманство – полоняників, які хотіли звільнитися від рабства. Ця категорія людей отримала субетнічну назву потурнаків. З протилежного європейського боку кордону утворилася (часом легалізована юридичними актами) категорія перехрестів (перехристів) – у XVIII ст. переважно євреїв, під кінець того ж сторіччя – також ногайців, кримських татар. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. частина калмиків-буддистів добровільно перейшла на православ'я; так виник Чугуївський козацький полк, що складався майже виключно з калмиків.

Насильницький перехід. Є прямі й непрямі свідчення того, що в різні періоди (XV, XVII ст.) насильницькі методи для конверсії на іслам застосовувалися до християн греків, українців. Новонавернених християн називали «синами Абдулли» (1542 р., Кафа). Вони становили основне ядро тої частини населення Криму, яку офіційно (згідно з юридичними документами) звали татами. У такий спосіб зникли українські квартали в причорноморських містах у другій половині XVII ст. Насильницьким чином переводили на іслам українських селян Поділля в період панування там турків (1672–1699 рр.). Пасивним опором, як засобом боротьби проти насильницької конверсії, потрібно вважати втечу населення від загрози релігійних переслідувань. Перша міграція золотоординських татар на українські, білоруські й литовські землі Великого князівства Литовського пояснюється намаганням уникнути примусової ісламізації за ханів Берке та, особливо, Узбека. Частина вірмен-григоріанців, щоб уникнути унії, переселилася у другій половині XVII ст. до Молдавії та Трансильванії.

Згін, депортація, сюргон (тур.). Сюргон досить часто застосовувався в Османській імперії щодо християнського населення. Відомий сюргон 1620-х рр., коли масово зганяли вірменів зі сходу на захід. Турецькі хроністи (Турсун-бег, Ібн Кемаль) характеризують як сюргон вивезення з Кафи генуезців 1475 р. Після захоплення міста турками депортували мешканців також на північному боці Великого

кордону – вже згадувався згін ісламізованих українців з Поділля литовцями у другій половині XIV ст. У першій половині XVIII ст. з території Гетьманщини, згідно з царським указом, було депортовано євреїв. До згону, хоча й ззовні не насильницького, можна прирівняти організоване російським урядом 1778 р. провокаційне виведення християнського населення (греків, вірмен, грузинів) з Криму під приводом, що йому загрожує різня збоку татар і турків. Це був цілком політичний засіб для підірвання економіки ханства, бо після виведення переселенців з Криму їх кинули на два роки напризволяще, що довело не лише до повернення частини з них на Крим, а й до великої смертності під час суворих зим у степу.

Релікти попередньої конфесії в новоприйнятій релігії та взаємопроникання елементів різних релігій. Конверсія, особливо проведена насильницьким шляхом, була на першій стадії переважно поверховою, вела до двоконфесійності та крипторелігійності новонавернених. Такі явища відомі серед кримських і малоазійських греків, назовні вже мусульман. Серед них зберігалось чимало християнських звичаїв і обрядів. Ісламізовані греки південних берегів Криму, наприклад, напередодні Великодня прикрашували хліб хрестом.

Що можна сказати про відбиття в межах певної релігії усвідомлених або неусвідомлених елементів, запозичень з інших конфесій? Серед татарського населення Криму значного поширення набуло шанування Богородиці, що, зрештою, не дуже суперечило Коранові, в якому Ісус Христос – Іса бен Марйам – займає особливе місце. Святиною, також для кримських татар, була чудотворна ікона Богородиці в Успенському монастирі біля Бахчисарая, яку, за легендою, шанували також кримські хани. Коли 1778 р. греки вивозили ікону в Україну, це робили таємно (образ заховали до бочки, щоб не викликати заворушень серед татар).

Про впливи ісламу на українське християнське населення говорити важко. Видимим слідом, можливо, треба вважати козацький чуб-оселедець, якщо його розглядати незалежно від тюркських впливів на одяг, моду, побут, військову справу козацтва, серед яких було дуже багато східних елементів. Своєрідне шанування здобули тюркські кам'яні баби домусульманського періоду серед українського населення степів. Біля них влаштовували тризни, з ними були пов'язані певні магичні вірування. Тюркські баби стали прототипом одного з двох видів народної картини «Козак Мамай» – козак з кашуком тютюну в руках або «воші б'є». В основі другого виду народної картини – козак з музичним інструментом – зображення одного з буддійських божеств із картин, які калмики возили у спеціальних футлярах, приторочених до сідел.

Окремий об'єкт дослідження – це випадок, коли релігійні ідеї з південного боку Великого кордону (з Криму) проникли на північ і стали джерелом оригінальної релігійної течії в Україні та Росії XV – середини XVII ст. Маю на увазі т. зв. жидівствуючих (жидовілих, юдаїзованих) – напряду, який поширився серед православних. У Московщині його визнали еретичним (під назвою «стригольники») та винищували, у толерантнішій Україні цей напрям здобув прихильників навіть серед вищих верств суспільства.

Намагаючись розглянути частину проблематики, пов'язаної з дослідженням етноконфесійної ситуації обабіч Великого кордону, я прагнув довести перспективність вивчення цієї тематики саме в таких аспектах. Загальний висновок зводиться до того, що Великий кордон у цивілізаційному та духовному розумінні не був герметичним, непроникним бар'єром. Він був вибірконим фільтром, через який в обидва боки проникали явища релігійної культури народів Заходу і Сходу. А методи вирішування конфесійних конфліктів по обох сторонах Великого кордону були практично однакові – як з боку Європи, так і з боку Азії. Не хочу проводити паралелі з вирішенням подібних антагонізмів у наш час.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Конфесійні відносини обабіч українського Великого кордону (XIV–XVIII ст.) // *Історія релігій в Україні: Праці XI Міжнар. наук. конф.* (Львів, 16-19 травня 2001 р.). – Львів, 2001. – Кн. 1. – С. 206-210.

ВЕЛИКИЙ КОРДОН УКРАЇНИ ЗА КАРТАМИ БОПЛАНА (ПОЛІТИЧНІ ТА КОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ)

Поняття Великого кордону – як кордону між європейською та азійською цивілізаціями – порівняно недавно (трохи більше як десятиліття тому) ввійшло в українську історичну науку. Увійшло не як гіпотеза, а як реальне явище минулого. Дослідники почали заповнювати його конкретним фактологічним матеріалом. Діахронний підхід виявив, що кордон був лабільним протягом сторіч: від часів далеких, ще до виникнення Русі як держави – до XVIII, а навіть початку XIX ст. включно. Друга особливість Великого кордону – його не лінійний, не делімітований характер, а існування у вигляді зони, практично міждержавної, хоча й не вільної від територіальних претензій кількох держав. Не буду перелічувати інші особливості Великого кордону, бо їх я вже торкався за інших нагод¹.

Попри наявність у сучасному обігу загальних відомостей про різні ознаки та грані Великого кордону, комплексний аналіз розташування і, так би мовити, повсякчасного його заповнення ще не проводився. Карти ж Боплана дають дуже конкретний і відносно достовірний образ Великого кордону в другій чверті XVII ст. Частково ці картографічні матеріали вже використовувалися в такому плані (йдеється передовсім про праці одеського історика Федора Петруня з другої половини 20-х рр. XX ст.², проте вони стосувалися обмеженої території, автора ж розчавили політичними переслідуваннями та довели ледве не до божевілля). Картами Боплана для історії границі та з історико-демографічною метою послуговувався

¹ *Дашкевич Я. Р.* Большая граница Украины. (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР. (География, динамика, методы изучения). – Москва, 1989. – С. 7-21; *Його ж.* Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 20-22; *Його ж.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28-44; *Його ж.* Великий кордон України: взаємопроникнення культур – нові аспекти // Міжнародна конференція «Етносоціальні процеси на Середньому Подніпров'ї: минуле й сучасність». – Черкаси, 1999. – С. 6; *Його ж.* Україна на Великому кордоні // Давня і середньовічна історія України: Іст.-археол. зб. на пошану Юна Винокура з нагоди його 70-річчя. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 288-297; *Його ж.* Лабіринти історії України. З проблематики досліджень. 1. Україна на Великому кордоні // Україна. Наука і культура. – К., 2002. – Вип. 31. – С. 102-109.

² *Петрунь Ф. О.* Степове Побужжя в господарському та військовим укладі українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана // Журнал науково-дослідних кафедр м. Одеси. – Одеса, 1926. – Т. 2. – № 2. – С. 91-103; *Його ж.* Нове про татарську старовину бозько-дністрянського степу // Східний світ. – Харків, 1928. – № 6. – С. 155-171; *Його ж.* Українські степи за ранньої татарської та литовської доби. Замітки і зауваження // Полуднева Україна. – К., 1930. – С. 150-160 (не закінчено). Тираж цього збірника незабаром знищили; частина друкарсько-видавничих аркушів була в бібліотечі Федора Максименка – свого часу я користувався цією статтею. Збірник «Полуднева Україна» видавався як «Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер Історичної секції ВУАН», Т. 34.

львівський учений Іван Крип'якевич³. Однак дослідницька проблема Великого кордону тоді ще не існувала. З новіших праць можна вказати монографію Олега Мальченка, також великою мірою побудовану на відомостях Боплана⁴. Зрозуміло, що карти й «Опис України» Боплана згадуються на сторінках багатьох сучасних наукових видань, дотичних і не дотичних до проблематики Великого кордону (деякі з них зазначаються далі), котра досить швидко, але й не без якогось ірраціонального опору⁵, все ж таки здобуває місце в історіографії⁶. Використання картографічного матеріалу авторства Боплана внесло чимало нового в розуміння значення та функціонування Великого кордону. Для дослідження було взято 18 карт Боплана, серед яких центральне місце за насиченістю даними займають: «Спеціальна карта України» 1650 р. (вона відображає лише українську північно-західну й північно-східну окраїни кордону), «Генеральна карта Диких піль або України» 1648 р. (латиномовна) та її мало змінена, в дечому спрощена, репліка 1660 р. (франкомовна), карти Брацлавського та Київського воєводств 1652 р.

В основу сьогоднішньої студії покладено картографічні та нарративні джерела, пов'язані з іменем Боплана як автора. З картографічних джерел увагу зосереджено на відповідних картах. У квадратних дужках подається нумерація карт за альбомом, доданим до праці: *G. Le Vasseur Sieur de Beauplan. A Description of Ukraine / Trans. and with an Introd. by A. B. Pernal and D. F. Essar. – Cambridge, Mass., 1993.* Карти під номерами 14, 16, 17, 20-24, 26, 27 було репродуковано також як додаток до статті: *Вавричин М.* Маловідомі карти України Г. Боплана // *Боплан і Україна: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – С. 114-122.*

Наводжу перелік карт:

[1] *Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina cum adjacentibus provinciis. 1648.*

³ *Крип'якевич І.* Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького // *Ричка В. М., Горішній П. А.* Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна...» // *Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. (Т. 8). – С. 280-305.*

⁴ *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. Гіперкритична рецензія: *Михайловський В.* Замки на піску // *Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 174-185.*

⁵ Пор. міркування на цю тему: *Яковенко Н.* «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї // *Ї ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 333, 363.

⁶ *Виноградов Г.* Феномен українського «Великого степового кордону»: філософсько-культурологічна характеристика // Академія пам'яті проф. В. Антоновича (16-18 березня 1993 р., м. Київ): Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 240-242; *Станіславський В. В.* Запорозька Січ і Кримське ханство: по дві сторони Великого кордону // *Українська козацька держава: Матеріали V Всеукраїнських історичних читань. – К.; Черкаси, 1995. – С. 143-146; Могульова-Каюк С.* Запорозьке козацтво і Великий степовий кордон (друга половина XVIII – початок XIX ст.): Доповідь на IV Міжнародному конгресі українців. – Одеса, 1999; *Лепяко С.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001. – 64 с. – (Запорозька спадщина. – Вип. 12).

[2] *Carte d'Ukraine contenant plusieurs provinces...* 1660⁷.

[3] *Typus generalis Ukrainae sive palatinatum Podoliae, Kioviensis et Braczlaviensis terras.* 1690s.

[14] *[Volhinae utraque...]* 1652.

[16] *[Palatinatus Braczlaviensis]* 1652.

[17] *[Palatinatus Kioviensis]* 1652.

[20] *Borysthensis fluvii pars a fortalio Kudak usq ad insul Chortice...* 1652.

[21] *Borysthensis fluvii pars ultra liminaris vulgo Zaporoze...* 1652.

[22] *Delineatio provinciae Turcicae admodum deserte Dziarcrimenda dictae.* 1652.

[23] *Delineatio provinciae Turcicae Budziak dictae.* 1652.

[24] *Delineatio provinciae Tartarorum nunc Crim.* 1652.

[25] *Tractus Borysthensis vulgo Dniepr et Niepr dicti, & Kiovia usque ad Bouzin.* 1662.

[26] *Tractus Borysthensis... & Bouzin usque ad Chortyca ostrow.* 1662.

[27] *Tractus Borysthensis... & Chortika ostro ad urbem Oczakow ubi in Pontum Euxinum se exonerat.* 1662.

[28] *Tractus Borysthensis... & Kiovia ad urbem Oczakow ubi in Pontum Euxinum se exonerat.* 1660s.

Докладну військово-топографічну карту Боплана факсимільно перевидано разом із покажчиком, в якому ідентифіковані назви цього автора з сучасною топонімією, під заголовком: Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. Мірило (1:450 000). Спеціальний і докладний план України з належними до неї воеводствами, округами і провінціями... / Упоряд. М. Вавричин, О. Голько. – К.; Львів, 2000. Латинська назва в оригіналі: *Delineatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus, ac districtib[us], provincysq[ue] adjacentibus...* 1650. З цього видання нашої теми стосуватимуться три аркуші (секції) «Спеціальної карти» південного ряду, тобто:

[C1] дорівнює [5] альбому 1993 р. (аркуш «Полтава»),

[C3] дорівнює [6] (аркуш «Черкаси»),

[C5] дорівнює [7] (аркуш «Вінниця»).

Цей перелік карт є орієнтовним списком джерел для розгляду тих проблем, що порушуються в статті. Аби уникнути постійного й довгого перераховування номерів карт, аналіз матеріалу подається на підставі всієї їх сукупності. Номери вказуються тільки в окремих випадках.

«Опис України» Боплана використано за факсимільним перевиданням: *Description d'Ukraine, qui sont plvsievrs prouinces du Royaume de Pologne...* – Roven,

⁷ В альбомі 1993 р. є неякісна репродукція цієї карти, що зберігається в паризькій Національній бібліотеці. Я послуговувався кращою репродукцією майже аналогічної карти із Саксонської краєвої бібліотеки у Дрездені (копія в розпорядженні Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України). Крім цього, карта відтворена в репринті французького «Опису» 1660 р., виданому в Києві 1990 р.

1660 (репринт: К., 1990) (далі цитується як «Опис», франц.), та за українським перекладом: Опис України, кількох провінцій Королівства Польського... – К., 1990 (далі – «Опис», укр.), в якому є найкращий на сьогодні, хоча й не без помилок, коментар до «Опису України». Тематику Великого кордону заторкують коментарі Г. Боряка, М. Вавричин, Я. Дашкевича, Т. Лютої-Гирич, Ю. Мицика, Н. Яковенко. Відомо, що Боплан мислив собі «Опис України» частково як коментар до карти (про це він неодноразово зазначав у своєму творі, а схематичну карту додав до видання 1660 р.), тож залучення цього нарративного джерела виглядає цілком виправданим. Одночасно унікальному перевантаженню статті позакартографічним матеріалом.

Карти й «Опис України» або доповнюють, або повторюють одні одного. Використання їх ускладнюється тим, що Боплан не завжди правильно (з фонетичного погляду) передавав географічні назви українські й польські, а тим більше турецькі й татарські, наводив їх на різних картах у різноманітних, деколи сильно деформованих варіантах. На картах Дніпра, що вийшли друком у 60-х рр. XVII ст. [25-28], географічні назви дуже перекручені; мабуть, автор не мав змоги наглядати за їхнім виданням.

Як свідчить життєпис Боплана, він особисто знав та картографував українську степову сторону зони від Дністра на рівні Саврані до Дніпра на рівні Кодака,ходячи далі вниз понад Дніпром до північного берега Хортиці. Тобто він знав лише відносно невелику частину Поля на шляху від Нового Конецполя при впадінні Саврані до Богу – на заході, та до Кодацької фортеці й побережжя Дніпра, паралельно до порогів – на сході. Джерела його інформації про Дикі поля, що тягнулися південніше до Чорного моря, конкретно не відомі. Можна думати, що це насамперед розповіді рядових козаків і козацької старшини, польських розвідників (висловлювалися різні припущення, хто це був), які займалися також польовим картографуванням; нечисленні друковані описи та реляції. Велика заслуга Боплана полягає в тому, що він звів усі ці дані в єдине ціле і дав найдокладнішу та відносно найвірогіднішу картографічну картину цілої зони Великого кордону – землі, практично нікому не належної, де в середині XVII ст. зустрічалися Європа й Азія.

У цьому повідомленні маю намір коротко зупинитися на таких двох питаннях:

- 1) політичні відносини, тобто реальні та фіктивні політико-адміністративні границі в зоні Великого кордону;
- 2) конфесійні відносини.

Політичні й адміністративні границі⁸

До середини XVII ст. неодноразово здійснювалися спроби – самотужки або шляхом міждержавних угод – якимось чином делімітувати границі в зоні Великого

⁸ Про розрізнення понять «межа», «кордон», «границя» див.: Дашкевич Я. Україна на Великому кордоні... – С. 289-290.

кордону⁹. Золотоординські хани, формально надаючи землі литовським великим князям, перерахували у своїх ярликах адміністративні одиниці, тьми, котрі їм передавали. Проте територія жодної з них докладно визначена не була¹⁰. Київський князь Семен Олелькович (роки правління: 1455-1471) посилав свого черкаського намісника Свиридова лімітувати південну границю князівства від Мурафи (притока Дністра) аж до Тихої Сосни на схід від Донця¹¹. Османська імперія, просуваючись Подністров'ям угору по течії рік, у 40-х рр. XVI ст. вимагала від Литви делімітації границь у Побожжі, однак переговори на цю тему не дали конкретних результатів¹². Залишилися без конкретних наслідків і переговори у Стамбулі 1568 р.¹³ Нетривкою виявилася спроба накреслити границю в 1630 р.¹⁴ Не зупинятимемося на спробах делімітації, бо відповідні узагальнення вже зроблено, що, правда, не завжди на повному фактографічному матеріалі¹⁵. У XVI–XVII ст., під час дипломатичних розмов називали різні нібито пограничні орієнтири. Більшість з них зафіксовані на картах Боплана.

Відображаючи офіційний польський погляд (не забуваймо, що це був час після турецької поразки під Хотином 1621 р.), Боплан визначав південну границю Брацлавського воєводства – що водночас була державною границею – таким чином (південні границі Брацлавського й Київського воєводств подано переважно за «Генеральною картою»):

Від долишнього Дністра між бродом Маяк по турецько-татарському боці та річками Чорногорода (*Czarne H[orodok]* [1]) на польському боці через горішню течію річки Куяльник та горішню частину озера Тилігул (*Teligol* [1]) чи через устя річки

⁹ Пор.: *Kołodziejczyk D.* Od stanic kresowych do rogatek. Rozwój pojęcia granicy linearnej w Europie Wschodniej // *Barok.* – Warszawa, 1966. – Т. 3. – № 2 (6). – С. 53-59.

¹⁰ Див.: *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі. (До питання про татарську Україну) // *Східний світ.* – Харків, 1928. – № 2. – С. 170-187.

¹¹ Пізніший текст з 1540 р.: Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т. 2. – С. 361-362. Пор.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Львів, 1909 (репринт 1995). – Т. 7. – С. 13-14; пор. також: *Петрунь Ф.* Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х рр. XV ст. // Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. – К., 1928. – С. 165-168. – (Збірник Історично-філологічного відділу. – № 76), де подано визначення границі на підставі ярликів на території, яка тепер належить Росії.

¹² *Дашкевич Я. Р.* Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // *Slavia.* – Praha, 1969. – Seš. 1. – С. 110-118; 1971. – Seš. 2. – С. 246-249.

¹³ Про переговори 1568 р. та чергову спробу делімітації границі див.: *Дашкевич Я.* Покрайні нотатки про українські степи у «Географії» Птолемея 1562 р. // *Боплан і Україна: 3б. наук. праць.* – Львів, 1998. – С. 82-87.

¹⁴ *Krykun M.* Rozgraniczenie ziem Rzeczypospolitej i Imperium Ottomańskiego w 1630 roku // *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej. Studia historyczne ofiarowane Zenonowi Guldonowi w 60 rocznicę urodzin.* – Kielce, 1996. – С. 145-157.

¹⁵ *Spuler B.* Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Die Grenze des Grossfürstentums Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – Breslau, 1943. – Jg. 6. – Н. 2-4 (1941). – С. 152-170; *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. – Köln; Graz, 1955. – Bd. 1.

Телігул, там, де вона впадає до однойменного озера [22], перетинає на половині течії річку Чапчакли (*Czapczakly* [1, 2]) та виходить на ріку Бог (*Bog* [1], *Boh* [22]), на правому боці якої розташовано *Chryczkieszomi H[orodok]* [1], уже на південь від границі на турецькому боці – у стані розвалин (*Chryczszenni rudera* [22]). У ньому, ймовірно, перебував турецький сторожовий пост, бо на карті [1] кружечок має згори держак з півмісяцем. Відновити правильну назву пункту *Chryczkieszomi* складно¹⁶, проте під *kieszomi* легко відгадується тюркське слово «кешені», тобто мусульманські гробниці, кладовище. На південь від границі Брацлавського воєводства у Дністрово-Бозькому межиріччі Боплан локалізував Очаківську область – *Dziarcrimenda vulgo Oczakow* [22] – як турецьку землю, котра входить до складу Кульбурунського санджака (про що Боплан не відав). Правильною була назва Джан-Кермен, тобто Новий Замок, як називали Очаків турки і татари¹⁷.

Далі на схід від руїн *Chryczkieszomi* границя прямувала південніше від Мертвих Вод через горішню течію Великого Інгульця (Інгул, *Angul, Angulet Wielki* [1]), на південь від Нерубай лісу та Чорного лісу через витоки Інгульця (*Ingulat Mały* [1]). Ще далі на схід, аж до Дністра Боплан границю не проводив, але з того, що на лівому березі Дніпра державна границя починається нижче останнього Дніпрового порогу Дніпра, перед Кічкаською «великою татарською переправою» (так на карті [1]) та вище острова Хортиці, неважко зробити висновок, що польські претензії охоплювали ще придніпрянську смугу нижче Кодими, може – навіть з озером Золота Вода включно¹⁸.

Так виглядала – за термінологією (та й ідеологією) середини XVII ст. – Українська Стіна (дані 1663 р.; цієї назви Боплан не знав)¹⁹. Справжній зміст поняття Української Стіни по відношенні до степовиків та одночасно Московщини – саме з погляду мілітарно забезпеченої, а не фіктивної границі – визначає розташування пограничних замків та укріплених поселень.

Для позадержавної території нижче порогів у середині XVII ст. вживався термін «за порогами» – у 1654 р. козаки «за порогами Коша берегут», де виділявся тоді ж Низ, бо «запорожские казаки, небогатые люди, ходят на промыслы, для

¹⁶ Є різні варіанти цієї назви. Місцевість ідентифікується як пізніший Ак-Мечет (Ак-Мечетка). Див.: *Петрунь Ф.* Степове Побужжя... – С. 99; *Його ж.* Нове про татарську старовину... – С. 164-165; *Дложевський С.* Зауваження до статті проф. Петруня // Східний світ. – Харків, 1928. – № 6. – С. 172.

¹⁷ Про цю назву див.: *Абрагамович З.* Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Москва, 1969. – Т. 2. – С. 79-80, 91.

¹⁸ І. Крип'якевич припускає, що границя від джерела Інгульця проходила далі вниз по цій же річці, бо так є на пізніших репліках карт Боплана (див.: *Крип'якевич І.* Полуднева Україна... – С. 303). Однак уважати, що саме так бачив границю Боплан, немає достатніх підстав.

¹⁹ Термін з листів гетьмана Павла Тетері до польського короля з 13 лютого та 26 червня 1663 р. (див.: *Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов.* – К., 1859. – Т. 4. – Отд. 3. – С. 260-261, 327). У переносному значенні Українська Стіна – це ціла гетьманська Україна.

рыбные и звериные ловли на Низ»²⁰. Тому закономірно, що Боплан виніс термін «Запороже» в заголовок карти Дніпра [21] і прокоментував по-латині як «частину нижче порогів».

Також уявний (а не реальний на території) характер мала границя, вже внутрішньодержавна, між Брацлавським та Київським воєводствами на південному її відрізку. Вона починалася на півдні від Нерубай лісу, проходила через озеро без назви, розташоване недалеко від витоків Інгулу, щоб далі по річці Велика Вись увійти в лісостеп, тобто в заселені місця.

На Лівобережжі уявна границя Київського воєводства – та водночас державна границя – проходила по річці Осокорівці (*Osihorowka*) і далі на північ татарським Муравським шляхом, практично вододілом між басейнами Дніпра й Азовського моря, зустрічаючись у верхів'ї річки Тернівки (*Ternuka*), правобічної притоки Самари, з такою ж уявною границею Великого князівства Московського (Боплан визнавав лише таку назву цієї держави). Тоді київська границя йшла Муравським шляхом до витоків річки Мерчик (*Merlik*) на зруйнований *Hodeski Horodok* (це, очевидно, сучасне село Городне на Харківщині), щоб вийти на річку Рябину (*Rzebnica*) та на Лощицький бір і ліс Буймир (вони в межах Київського воєводства), на захід від яких починалися густозаселені місця. Так виглядає границя з Московщиною на карті [1] – на інших картах границя йде Муравським шляхом далі, не повертаючи на Годеський Городок, на північ. Та складається враження, що гравери поплутали вище річки Мерчик знакування для Муравського шляху (дві паралельні лінії пунктиром), уважаючи його лінією границі, і не звернули увагу на лінію пунктиром, що вела на Годеський Городок і тоді на північ (як уже описано).

Проводячи державну границю на Дніпрі, Боплан (згідно з «Описом України») називав територію Московщини «московським боком»²¹. Територія Кримського ханства за Дніпром – це в нього «бік Тартарії», «тартарський берег»²². Для

²⁰ Про козаків «за порогами» див.: Акты... – Т. 2. – С. 452; про Низ: Там же. – С. 441.

²¹ Кременчук у нього «на московському боці» («Опис», франц., с. 14; укр., с. 37). Тут це анахронізм, бо місто і фортеця належали тоді вже до Польсько-Литовської держави, а сам Боплан креслив план фортеці. Про традиційність назви «московський бік» (без державно-адміністративного навантаження) див.: *Боряк Г.* [Коментар до фрази] «на руському боці», «Опис», укр., с. 146.

²² Річка Кічкас впадає до Дніпра «з боку Тартарії» («Опис», франц., с. 21; укр., с. 42), річка Кінська Вода вливається «з боку Тартарії» й окремим руслом у складі Дніпра протікає «вздовж тартарського берега» («Опис», франц., с. 22; укр., с. 43). Пор. визначення з 1654 р. (у т. зв. 11-ти статтях гетьмана Богдана Хмельницького), що Кодак розташований «на рубежі от Криму» (див.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – Москва, 1953. – Т. 3. – С. 564), або під час переговорів з царем цього ж року: «Кодак город, который есть сделан на рубеже от Крыму» (див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 452). Як бачимо, виникає сумнів, чи територія між лівим берегом Дніпра і Муравським шляхом – по якому Боплан проводив державну границю – на рівні Кодака й нижче могла належати до Польського королівства.

українського боку він послідовно застосовував назву «руського», «що належить Русі»²³. Вживаючи назви «Русь», «руський», Боплан дотримувався реалій, не сприймаючи ці місця польськими.

Якщо уявна польсько-турецько/татарська границя могла бути наслідком не доведених до кінця, а тим паче не зреалізованих (не лімітованих границею) на місці дипломатичних переговорів, то цілком неясно, на якій підставі Боплан проводив московсько-турецьку/татарську границю. В його інтерпретації до Московщини увійшла значна територія лівобережних Диких піль. Ця границя відходила на схід від Муравського шляху біля джерел річки Тернівки, котра вже згадувалася, і вела через Донецький кряж до низів 'я Дінця.

Тим не менше, і Польське королівство, і Московське велике князівство претендували на велику частину степів, залишаючи Османській імперії та Кримському ханству в її складі досить вузьку причорноморську смугу шириною 50-100 км. Насправді ж це була як з північного, так і з південного боків нічия степова зона Великого кордону, бо реальну державну належність визначала лінія осілого життя на півночі, яка погано оборонялася рідко розташованими замками й укріпленими пунктами, та дуже слабо заселеного Чорноморського побережжя на півдні – тут були, практично, тільки турецькі фортеці з підгороддями та кочові території, що також лежали переважно неподалік моря. Другою ознакою фактичного володіння землями стало реальне охоплення їх фіскально-податковою й адміністративною системою тої чи іншої держави, а ця система зону степів не покривала.

Границі, накреслені Бопланом, до речі, заперечують існування в його часи особливої козацької території, начебто наданої польським королем Стефаном Баторієм (Іштваном Баторі) 20 серпня 1577 р. у Північному Причорномор'ї. Відповідно до мнимого підтвердження королівського привілею гетьманом Богданом Хмельницьким 15 (25) січня 1655 р., запорожці мали отримати тоді (в 1577 р.) землі від городка Самари до самих ногайських і кримських степів, а на правому березі Дніпра – Бозький і Дніпровський лимани до Очаківської округи; вгору ж по Богу – до річки Синюхи, а від самарських земель – до самого Дону²⁴. Бопланові карти дезавуюють цей мовбито документ Б. Хмельницького як пізній фальсифікат (що, зрештою, підозрівали історики й раніше).

На картах Боплана зафіксовано ще інші границі, наприклад, недавно захоплених Польщею Сіверського й Чернігівського князівств (земель), однак розгляд їх виходить поза межі нашої теми.

Великий інтерес становлять границі, накреслені Бопланом у межиріччі Дністра і Дунаю. Це, зокрема, границя між турецьким Аккерманом (Білгородом) і

²³ Канів «на руському боці», також річка Омельник, місцевість Самоткань «на боці, що належить Русі», Теренський ріг «на руському боці» («Опис», франц., с. 13, 14; укр., с. 36-38).

²⁴ Універсали Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1998. – С. 250-251. – (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. – Сер. 1). Примітка про фальсифікацію – на с. 251. До історії питання: *Мицик Ю.* Кордони і землі Війська запорозького (XV – середина XVII ст.) // *Мастеріум.* – К., 2001. – Вип. 7: Історичні студії. – С. 7.

належним до нього регіоном – з одного боку, та Буджаком – з іншого. Границя аккерманського санджака (це була частина турецької провінції – еялету Езе, тобто Дніпровського, зі столицею саме в Аккермані, а часом у Бендерах – але Боплан не фіксував це ні письмово, ні картографічно) починалася від Дністра трохи вище броду Маяк (про нього вже мовилося) та луком у південно-західному напрямі йшла до Чорного моря. Аккерманський регіон межував з Буджаком. Ще один невеликий окремих регіон лежав вище – по Дністру – від аккерманської території й обіймав ряд придністрянських (на правому березі ріки) поселень. За нотаткою Боплана на карті [23], ця енклава підпорядковувалася Кримському ханству. Буджак сягав вузькою смужкою до Дністра, вклинюючись між два згадані регіони, та доходив на південному заході до Ізмаїла над дельтою Дунаю. (Майже всі ці три території, зараховані своєю степовою частиною до Диких полів, тобто до Великого кордону, входять тепер до складу Української держави). Буджак Боплан уважав турецькою провінцією, хоча це не зовсім правильно, позаяк турецька влада там була слабкою, більше номінальною, зате відчувалися сильні кримськотатарські впливи, тож радше можна говорити про турецько-татарську кондомінію. Північніше від Буджака та придністрянської енклави розташовувалася Молдавія, яку Боплан, вживаючи тогочасну українську й польську номенклатуру, називав Валахією, тобто Волощиною.

З карт Боплана виходило, що тогочасна степова зона Великого кордону вже поділена між трьома-чотирма державами (Польсько-Литовська держава, Московщина, Туреччина й залежні від неї Кримське ханство та Молдавія). Насправді це було лише теоретично: степова зона здебільшого становила нічию міждержавну територію. Уявні границі відображали передусім політичні претензії Польсько-Литовської держави. Як парадокс відзначимо, що гіпертрофовані границі цієї держави на картах Боплана окреслюють значно меншу територію від тієї, на котру ретроспективно претендує сучасна польська історична наука. Вона веде державну границю від устя Синьоводи до Богу спершу лівим берегом Дністра, а потім Кучманським шляхом до Тавані на Дніпрі²⁵. Антиісторичність і тенденційне фальсифікаторство таких конструкцій ясні, бо в першій половині XVII ст. ніхто навіть не припускав, що майже цілі правобережні Дикі поля належать чи повинні належати до Польсько-Литовської держави.

Конфесійні відносини

В історіографії, зокрема українській (а також польській, російській, турецькій), панує теза про непримиренні суперечності між християнством та ісламом, і це переконання перетворюють ледве чи не на основну причину воєнних конфліктів на Великому кордоні та в його гінтерланді. Без сумніву, релігійне протистояння

²⁵ *Gieysztorowa I. Rzeczpospolita w dobie wzrostu wpływów magnaterii (1586-1648) // Atlas historyczny Polski. – Wyd. 12. – Warszawa; Wrocław, 1993. – S. 15-16, tabl. 24-25.* У коментарі підстава для саме такого проведення границі не подається.

відіграло інколи дуже велику роль (гасло «святої війни» як з християнської, так і з мусульманської сторін), проте якраз на прикладі українського Великого кордону видно, що конфесійний антагонізм не завжди мав вирішальне значення. Татари християнізувалися в українському середовищі, особливо серед козацтва; українці приймали іслам ще в часи Золотої Орди та, пізніше, у Кримському ханстві. Козаки не тільки здійснювали здобичницькі й відплатні походи на Крим, але й бували в цьому Криму союзниками татар. З іншого боку, татари були союзниками українців не лише в роки Української революції Богдана Хмельницького, а й за гетьманування Івана Виговського та його наступників. Українські державні й військові утворення (гетьманати, січі) періодично підпорядковувалися Османській імперії та Кримському ханству. А грабіжницькі походи татар в Україну були продиктовані насамперед економічними, іноді політичними інтересами (як і козацькі походи на Крим і Туреччину). Конфесійне тло відходило на дальший ідеологічний план, хоча його могли використовувати як прикриття для певних дій²⁶.

Карти Боплана містять важливий матеріал для вивчення цієї проблеми. Турецькі й татарські поселення та фортеці, а також частину зруйнованих фортець Боплан позначав півмісяцем на держаку над кружечком чи над рисунком будівлі, котрими зображалася місцевість і панівна в ній конфесія. Таке знакування свідчило про наявність у ній мечету чи мечетів (або їхніх руїн) та й про мусульманський характер цих міст і сіл. Помітно нахилені вбік держакі з півмісяцем мали вказувати на зруйнованість пункту (подекуди – разом із текстовою анотацією: *R. Rudera*), який був раніше мусульманським. З більших приморських міст-фортець півмісяцем увінчані Рені, Ізмаїл, Кілія Нова, Аккерман, Очаків, а також ряд менших поселень.

У глибині Очаківської округи – це Андріїв і Гричкешені (в руїні [22]) з півмісяцями, Чапчакли (в руїні [2]) без півмісяця, але з тюркською назвою. Крім цього, над морем Гаджібей або Хаджібей (*Koczubi H[orodok]* [1], деформовано: *Koirubi H[orodok]* [2]) у руїні [22], без півмісяця. (Про два поселення над Дніпровсько-Бозьким лиманом див. далі). В Аккерманській окрузі – над Дністром *Korczoweys* і *Palankow*, обидві оселі з півмісяцем [1] (на карті [2], менше достовірній, без півмісяця), *Berder* без півмісяця [20, 22]. У турецько-татарській енклаві – над Дністром рядочком (явна ознака річкової цивілізації), ідучи від лиману догори, майже виключно мусульманські оселі Оленешть (*Olasnesta*, *Olesnost*), *Parkarre* (*Purkarra*), *Rczeguitate* (*Roskiecze*), *Czowberca* (*Cuburca*; вона єдина з хрестом над кружком [1, 2]), *Telmaza*, *Lionty*, *Kopanka*. Цей ланцюг поселень продовжується і на території Молдавського князівства. Тут – на правому березі – ще

²⁶ Дашкевич Я. Р. Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст.: спроба синтетичного узагальнення // IV Сходознавчі читання А. Кримського: Тези Міжнар. наук. конф., присвяч. 2000-й річниці християнства (Київ, 13-15 вересня 2000 р.). – К., 2000. – С. 13-14; Його ж. Конфесійні відносини обабіч українського Великого кордону (XIV–XVIII ст.) // Історія релігій в Україні: Праці XI Міжнар. наук. конф. (Львів, 16-17 травня 2001 р.). – Львів, 2001. – Кн. 1. – С. 206-210.

три місцевості з півмісяцем: *Piscane* (*Piscane* [2]), *Kierniniecie* [23], *Sloboda* (може, це пізніша Слободзея, котра, проте, розташована на лівому березі Дністра). Вище є турецька фортеця – на молдавській території – Текін (тобто Бендери). На землях Буджаку, котрі Боплан розглядав майже виключно як степ для кочування, був тільки один населений пункт у середині території – *Tatarebarlat* – з півмісяцем, а фортеця з півмісяцем Татарбунари (*Tatarboar*) стояла в горішній частині лиману Кагильника (цієї назви Боплан не знав) та ще біля північного рукава дельти Дунаю існувала турецька фортеця Кілія Нова. Крім цього, на відрізьку південніше лиману Дністра та Татарбунар бачимо три пристані: *Assimehmet Port*, *Assibraim Port*, *Sulkas Port* – усі без позначення їхнього розміщення на суші, тобто без кружечків [23] і без півмісяців, хоча назви пристаней інформують про їхній мусульманський характер. Магометанський Ізмаїл був розташований на границі між Буджаком і Молдавією, а вище, недалеко устя Пруту до Дунаю – Рені з півмісяцем. Далі по Дунаю вгору, на границі між Молдавією та Болгарією – низка віддаленіших мусульманських поселень як з боку Молдавії, так і з боку Болгарії. З'являються й християнські оселі на молдавському березі Дунаю – це вже за границями сучасної Української держави.

Якраз у Дністрово-Дунайському межиріччі, як було щойно показано, спостерігалось чергування мусульманських та християнських місцевостей. Християнська *Czowberca* над Дністром розмістилася між двома мусульманськими поселеннями *Rczeguitate* та *Telmaza*. З іншого ж боку, турецька фортеця Текін (Бендери) та три дальші мусульманські оселі були вже на території Молдавського князівства. Іншими словами, реально в нижньому Подністров'ї здійснювалося мусульмансько-християнське співіснування на рівні окремих поселень, а не лише у вигляді окремих християнських руських кварталів у турецьких північнопричорноморських містах, про що ми знаємо з інших джерел. Вірогідно, що деякі українські поселення були ісламізовані. Село з українською назвою Андріїв, котре лежало між нижнім Богом та озером Телігол, та – також із півмісяцем – села над Дністром Копанка, Слобода перебували саме в такій ситуації²⁷.

Про подібні конфесійно мішані відносини може свідчити регіон Дніпровсько-Бозького лиману. Якщо на його правому березі в Очаківській окрузі розташовано дві оселі без півмісяців з нетюркськими назвами Білековичі і Тегинка ([1, 2, 21, 27]; існують різні варіанти першої назви), можливо, обидві вже в руїні [21], то на лівобережному боці Дніпра є турецькі фортеці, мабуть, з невеликими підгороддями²⁸.

²⁷ Боплан в «Описі України» називає Андріїв островом на Бозі («Опис», франц., с. 27; укр., с. 47). Ф. Петрунь іменує Андріїв чомусь урочищем (покликаючись на Боплана, хоч у нього цього немає) і сумнівається, чи там була татарська оселя, зрештою, без аргументів (див.: *Петрунь Ф. Нове про татарську старовину...* – С. 166). Він же ідентифікує Андріїв із селом Андріївкою, відомим у XVIII ст. (див.: *Петрунь Ф. Степове Побужжя...* – С. 101-102).

²⁸ Серед руїн Аслан-Городка розташовувалася турецька вартя, щоб не пропускати козаків на Чорне море («Опис», франц., с. 24; укр., с. 24; коментар Я. Д[ашкевича]: «Опис», укр., с. 162).

Три турецько-татарські городки на лівому березі Дніпра вище острова Тавані та поблизу Дніпровського лиману, що мали виконувати роль фортець, не пропускаючи козаків на море, а саме Старий, Мечетний і Аслан (тобто Іслам-Кермен), хоча напівзруйновані, також декоровані півмісяцем на держаку [21], правда, у випадку Аслан-Городка, знищеного, як відомо з інших турецьких і татарських джерел, – з переверненим держаком [21]. На правому березі Дніпровсько-Бозького лиману першою від моря була фортеця Тегинка [23], про яку вже йшлося, без півмісяця. На протилежному – лівому – березі лиману стояв маяк з мусульманським поселенням. Маяк з назвою *Sterlnicz, Sterlincze, Strelnicza* (ця остання назва, певно, найближча до оригінальної), а поселення – *Colburno* (сучасний Кінбурн). Маяком, здається, була башта з гарматами, на картах – з півмісяцем вгорі.

Повертаючись на Правобережжя в басейн Богу, бачимо Винородну Кручу (*Winaradna Kricza* [1, 17], *Winaradna Kriczza* [2], *Winaradna Kruza* [22]), високу гору при усті Великого Інгулу до Богу²⁹ (малюнок, наприклад, [22]), увінчану півмісяцем. Ймовірно, що тут існував турецький сторожовий пост. З розташування кручі виходить, що вона була на території сучасного Миколаєва. Вище над Богом – руїни Чапчакли. Про позначений як мусульманський Гричкешені Городок (знищений) над Богом і руїни Чорного Городка ([22], без півмісяця) над Дністром на території Польського королівства вже згадувалося.

У глибині Лівобережжя, неподалік Гнилого моря (Сиваш; у Боплана – Сухе море), показано два пункти з назвами Монастир і *Słokolok* без визначення їхньої конфесійної належності. Не підлягає сумніву, що це були, хоча б у минулому (бо, може, це руїни), християнські поселення.

Загалом, зауважимо, Боплан не завжди був послідовним у знакуванні: деякі оселі, порти, за назвою явно нехристиянські, він залишав без півмісяця.

Північно-західна та північно-східна окраїни Великого кордону визначені смугою сіл і містечок із хрестами, що, мабуть, говорить не лише про християнське їх населення, але й про наявність церков. Такий пояс українських поселень, котрі Боплан у легенді карт характеризував як «слобода, нова колонія» (що нераз не відповідало дійсності), тягнеться із заходу на схід, формуючи одночасно північну межу християнської осілості: через Дністрово-Бозьке межиріччя на рівні річок Рибниця (ліва притока Дністра) та Саврань (ліва притока Богу), перетинаючи татарський Кучманський шлях; далі несміливо виступає за зону лісостепу під захист великих лісів (Орлівського, Мотринського), щоб вийти на Дніпро напроти Кременчука. На Лівобережжі ці християнські оселі з'являються вже на лінії

За ці фортеці, зокрема за Аслан-Городок та за Тегинку, велася 1648 р. завзята боротьба між кримськими татарами і запорожцями (див.: *Пріцак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 185, 189).

²⁹ Ф. Петрунь чомусь відчитав цю назву як «Виноградна криниця», хоча малюнок на карті [1] цьому суперечить (див.: *Петрунь Ф.* Степове Побужжя... – С. 102). За цим дослідником свого часу пішов також я (коментар в: «Опис», укр., с. 164). Тепер виправляю цю помилку.

середньої Ворскли та її притоки річки Мерло і там перерізають московсько-польський кордон, Муравський шлях, а тоді переходять у басейн Дінця на рівні річки Уди.

На відміну від Причорноморського і Придніпровського регіонів осілости, де були християнські вкраплення, тут не знаходимо жодних слідів мусульманства, котре, як інформує топонімія, подекуди зафіксована на картах Боплана, панувало на цих землях раніше, в період Золотої Орди. Докладний опис північної (української) сторони Великого кордону навів І. Крип'якевич, і немає потреби його повторювати³⁰. Заперечення, однак, викликає його трактування окраїн української осілости як «межі колонізації», оскільки ця територія була здебільшого заселена ще за княжої доби, а пізніше, в часи Золотої Орди та після виникнення Кримського ханства, її спустошили, щоб знову відновлювати заселення в міру просування Великого князівства Литовського (та Київського князівства в його складі) в напрямі до Чорного моря.

Ось перелік населених пунктів з українського боку, тих, що розташовувалися найближче до Великого кордону та позначення котрих декоровані хрестами або є зображенням трибанної церкви (в містах та містечках), – поданий за картами [1, С1, С3, С5] (назви місцевостей переважно відтворено в українському історичному або сучасному звучанні – там, де це виявилось можливим; окремі топоніми залишено в передачі Боплана³¹):

Для межиріччя Дністер – Бог – це Рашків та два населені пункти без назви, нижче від Рашкова – біля усть річок Мелочі та Рибниці до Дністра. Далі на схід – Шершинці (*Cireince*), а також Саврань, *Vrwizrodka* (*Vriwizodka?*), Демківка, Піщаний Брід, Зеленичі, Казазин. Між Богом та південним відгалуженням татарського Чорного шляху – Станислав і Ягупець. Між південним відгалуженням Чорного шляху та річкою Россю: Умань (у Боплана – історична назва Гумань; зображення церкви), Красупіль, Бабіне, Романівка, Мошів, Магулики, Неберибіс, Кальнеболото, Копучана Долина, Вільховець, Звенигородка, Тарасівка. На теренах між Корсунем і Дніпром – оселя без назви біля джерела річки Вільшанки, Мліїв Новий, Орлів, Балаклія (*Bakle*), Чигирин (зображення церкви), Бужин, Крилів, Костянтинів. На Лівобережжі: Богоська (або Боровська; два хрести над позначенням місцевості на правому і лівому берегах річки Золотоноші), Городище, Кременчук, Максимівка, Пива, Новий Потік, Омельник, Чигирин Дуброва, Кобеляки. Є категорії місцевостей, в яких явно існувала церква, але вони не помічені хрестиком, бо позначені як замки або укріплені містечка. На Правобережжі це: Новий Конецполь, Лисянка, Вільшана, Корсунь, Сміла, Жаботин, Медведівка (*Meddiowka*), Боровиця, Воронівка, Білозір та Мошна. На Лівобережжі: Іркліів (*Herkly*), Єреміївка, Жовнин та Полтава.

³⁰ Крип'якевич І. Полуднева Україна... – С. 280-283.

³¹ Ідентифікувати місцевості на карті сучасної України можна за латинсько-українським покажчиком, доданим до факсимільної репродукції «Спеціальної карти України» Боплана (К.; Львів, 2000).

Безсумнівно, що «конфесійні» позначення населених пунктів хрестом можуть стати підставою для реконструкції мережі церков і парафій на тогочасному Півдні України. Натомість позначення міст, осель, руїн у Північному Причорномор'ї відображають конфесійну організацію (й адміністрацію) магометанства на першу половину XVII ст.

Карти Боплана не дають достатнього матеріалу для висвітлення національних відносин. Бо межі між християнською та мусульманською релігіями надто мало, щоб встановлювати етнос їхніх носіїв.

Сьогодні немає змоги викласти відомості з багатьох інших ділянок, що характеризують Великий кордон – зону шириною від 50 до 200 км (у різних місцях) та довжиною – на території сучасної України – до однієї тисячі кілометрів (на підставі Бопланових карт). Уявляється, що програма аналізу повинна бути розгорнутою й охоплювати дані з фізичної географії (височини, долини, ріки, пороги, острови, мілини, озера), біогеографії (степи, лісостеп, ліси, дуброви, байраки), антропогеографії (демографія, седентаризація – номадизм, нове чи відновлене заселення степу українцями, річкова цивілізація, промисли, терени для кочування), топонімії (деформація назв, їхні варіанти на картах та ідентифікація їх з іншими історичними і сучасними назвами), комунікації (дороги, броди, порти), військової справи (фортеці й інші укріплення, татарські шляхи і татарські переправи, зображення походу татар на картах), середньовічної археології (руїни замків, міст), топографічного знакування, іконографії карт, покрайніх записів та анотацій.

Викликає подив упертість Боплана, з якою він, очевидно, крупинками збирав усю цю розмаїту інформацію про територію, де майже не бував особисто. Тут знову виникає проблема використаних ним джерел, з одного боку, та перевірки найважливіших його даних (про зруйновані міста і фортеці, про орієнтири в степу) не тільки на основі пізніших карт, раніших синхронних та пізніших описів, реляцій, різних інших документів, новішої краєзнавчої літератури, але також шляхом польових досліджень, включаючи археологічні (до речі, дуже занедбані щодо середньовічної Степової України), з іншого боку. Щоправда, це останнє – вже трохи зі сфери мрій, принаймні за нинішніх обставин.

Так чи інакше, Боплан своєю комплексною картиною Пустинних місць чи Диких полів дав у руки дослідників ту – з нашого теперішнього погляду – історичну карту Великого кордону, яка максимально конкретизує образ дуже специфічної країни на середину XVII ст., раніше того часу, коли Українська козацька революція знову почала міняти її обличчя. Великий кордон чекає подальших досліджень.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини) // *Історичне картознавство України: Зб. наук. праць.* – Львів; К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 103-117.

КОЗАЦТВО НА ВЕЛИКОМУ КОРДОНІ

Великий кордон. Як українські радянські, так і українські історики зарубіжжя заперечують існування поняття «Великий кордон», що розділяв європейські та азіатські культури і цивілізації, неподалік від якого була розташована середньовічна Україна. Проте пояснити специфіку політичного, економічного, культурного розвитку України можна лише враховуючи той факт, що вона протягом багатьох сторіч була форпостом Європи на Сході й тому змушена була відбивати натиск його народів. Тільки на Великому кордоні міг виникнути такий феномен, як українське козацтво – окремих стан військового прикордонного населення. Утворення такого стану на будь-якому кордоні між західноєвропейськими державами було неможливе¹.

Виникнення козацтва. В українській радянській історіографії, особливо починаючи з 50-х рр., панував т. зв. класовий підхід до проблеми виникнення козацтва, який, по суті, зводився до використання апріорних антиджерельних конструкцій, що суттєво деформували минуле. Основним фактором виникнення козацтва, практично на самому Великому кордоні, були не соціальні конфлікти в суспільстві кінця XV – першої половини XVI ст., а необхідність захистити український народ від фізичного знищення – середньовічного гено- та етноциду, який навис над Україною внаслідок безперервних нападів кримських і буджацьких татар, інколи аккерманських і придніпровських турків. Саме це стало причиною організації козацтва в центральних і південних регіонах Дніпрово-Дністрово-Бузького басейнів. При дослідженні цього питання ігнорувалися паралелі з часами Київської держави, коли також існувала категорія військового прикордонного населення. Цілковито безпідставно – і знову всупереч джерелам – заперечувалася роль українських чи українізованих литовських магнатів (зокрема, князів Д. Вишневецького, О. Дашкевича) в утворенні козацтва. Організація козацьких, тобто збройних військових загонів, будівництво укріплень, матеріальне забезпечення козаків (включаючи постачання не лише зброї, а й харчів та одягу) потребували чималих коштів. Наївно думати, що все це могло бути в розпорядженні втікачів-селян, як твердять деякі історики. Тільки на наступних етапах розвитку відбулася трансформація політико-військових спрямувань козацтва: поряд із захистом України від зовнішніх ворогів, насамперед з турецько-татарського світу (а також від залежних від нього молдаван), поступово, хоча й не назавжди, висунулася на перший план його роль у національно- (і релігійно-) визвольній боротьбі.

¹ Про сутність поняття «Великий кордон» та наслідки його існування в Україні див. статті автора: *Дашкевич Я. Р.* Большая граница Украины. (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР. (География, динамика, методы изучения). – Москва, 1989. – С. 7-21; *Його ж.* Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 28-44.

Сухопутні й морські походи козаків. Є підстави вважати, що ідеї помсти за лихо, заподіяне Україні Кримським ханством за потурання або навіть підтримки Туреччини, рано виникли в козацькому середовищі. Джерела свідчать, що серед «утікачів» на Запорожжя чималий процент становили люди, родичі яких загинули або потрапили в полон під час нападів татар. Сухопутні (на підпорядковані Туреччині Молдавію, Буджак, Крим, інші турецькі володіння Північного Причорномор'я) та морські походи зумовлювалися передовсім бажанням помститися. Чималу роль відіграло, без сумніву, й прагнення захопити військові трофеї, характерне для воєн XVI–XVIII ст. і спричинене необхідністю боротися проти блокади Запорожжя польськими військами. Надуманими є спроби деяких іноземних дослідників прирівняти козаків до флібустьєрів, піратів, бразильських бандієрантів, бурських командос і т. п. Морські походи запорожців, здійснені в першій половині XVII ст., привели до ліквідації турецької монополії на Чорному морі. Завдяки морським, а також сухопутним походам, козацтво перетворилося на фактор міжнародного значення, відіграло певну роль у подіях Тридцятирічної війни.

Етнічний склад козацтва. Модернізація історії, яка знайшла свій вияв у радянській історіографії в бажанні інтернаціоналізувати минуле України, а в закордонній – у намаганні заперечити український характер козацтва, змалювати його як конгломерат різнонаціональних авантюристів, призвела до значної деформації у висвітленні проблеми. Шляхом ризикованих, переважно лінгвістично нефахових антропонімічних міркувань безпідставно перебільшувався незначний тюркський прошарок у козацтві (прізвища Турок, Турецький, наприклад, могли носити не тільки етнічні турки, але й колишні турецькі бранці; ті, хто був схожий на турка чи походив з карпатської Турки або з інших подібних за назвою місцевостей, або й такі, яких вважали тугодумами). Основна ж маса козацтва була українцями й майже виключно православними. Саме високим рівнем самосвідомості пояснюється роль козацтва в національно-визвольній боротьбі XVI–XVIII ст.

Протюркські тенденції в козацькому середовищі. Українські радянські історики при дослідженні політичних орієнтацій козацтва наголошують лише на позитивних промосковських або негативних проваршавських тенденціях; інші напрями апріорно засуджувалися. Руйнівний характер турецько-татарських походів на Україну не міг сприяти встановленню українсько-тюркського співробітництва. Тому й ідеалізація Османської імперії, поширена в західноєвропейській літературі XVI ст., не знайшла відображення в українському письменстві. Становище почало мінятися після укладення церковної унії. Православні полемісти (І. Вишенський, М. Смотрицький), константинопольські патріархи підкреслювали нібито безмежну толерантність ісламу до християнства. Відцентрові тенденції в Кримському ханстві (антитурецьке повстання Мехмет-Гірея і Шагін-Гірея 1628 р.) привели до втручання козацтва у внутрішньокримські справи. Як не гірко стверджувати, але періодично забувалися велетенські жертви українського народу (за нашими приблизними підрахунками, протягом XV – першої половини XVII ст. Україна втратила близько 2-2,5 млн населення вбитими і вивезеними в

ясир – вона стала основним постачальником рабів для імперії). Очевидно, відносини на Великому кордоні були надто напруженими, і людське життя цінувалося дуже низько. На такому фоні, при виникненні реальної загрози етноциду з боку Польського королівства, козацько-тюркський союз став можливим. Турецько-татарську карту намагалися використати багато гетьманів: Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, П. Дорошенко. Діапазон союзів був широкий – від військового співробітництва до підданства на умовах васальності, виникнення української політичної еміграції в Туреччині та Криму (мазепинці, П. Орлик), заснування Січей на турецькій та кримськотатарській територіях. Українські землі входили певний час до імперії як залежні або на правах більшої чи меншої автономії. Протягом тривалого періоду Україна перебувала у сфері турецького економічного та культурного впливу. Був час, коли Великий кордон зміщувався по території України на північ.

Місце тюркофільства в концепції козацької політики. Тверезий аналіз особливостей козацької політики, починаючи від виникнення Січі й до ліквідації Гетьманщини та Січі, свідчить, що козацька й гетьманська верхівки, незалежно від орієнтації (польської, російської, шведської, турецько-татарської), чітко враховували несприятливе геополітичне становище України і прагнули використати суперечності між своїми сусідами. У цих розрахунках турецько-татарський фактор займав не останнє місце, бо протягом століть козацтво повільно, але настирливо посилювало свій тиск на Південь, у бік степів і Чорного моря. Тюркофільство мало ряд привабливих аргументів: 1) задоволення незалежницьких вимог у вигляді васальної щодо Порти гетьманської держави типу Молдавії, Волощини, Криму; 2) припинення татарських нападів після входження до системи імперії; 3) відносна релігійна толерантність; 4) зведення фінансової залежності до сплати одноразового щорічного гараджу замість постійних різноманітних податків; 5) відсутність крайніх форм кріпацтва, відсутність девшірме (побору до яничарів) у васально залежній державі. Крах тюркофільських тенденцій пояснюється тим, що вони виникли в Україні в період політико-військового занепаду імперії, який, незважаючи на тимчасові досягнення, явно намітився в першій половині XVII ст. Порту не здатна була захистити український буфер. Не останню роль відіграли історична пам'ять народу – спогади про татарське лихоліття, а також християнсько-мусульманський антагонізм.

Дослідницькі завдання. Історію козацтва на Великому кордоні, його зв'язків, а також Січей, гетьманатів з тюркським світом необхідно висвітлювати, спираючись на міцну джерельну базу. Треба рішуче відмовитися від існуючих апріорних схем, навіяних белетристикою козацьких літописів. Неможливо досліджувати проблему без повноцінного використання турецьких архівних і наративних джерел, тобто без підготовки істориків-тюркологів. Виникає потреба опрацювати довідково-джерелознавчі видання: каталог татарсько-турецьких нападів на Україну; каталог козацьких сухопутних і морських походів на турецькі володіння; перелік козацьких посольств до Стамбула і Бахчисарая та турецьких і кримських –

до козаків; довідник Січей, зокрема залежних від турецько-татарської сторони, із хронологічним списком кошових отаманів, паланкових полковників, іншої старшини; докладний історичний атлас турецьких земель Північного Причорномор'я та їхніх прикордонних територій, іншими словами, самого Великого кордону. Для виконання цих важливих завдань потрібно остаточно відмовитися від стереотипних тверджень про те, що протурецькі тенденції української козацької політики – це лише чергова «велика зрада українського народу».

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 12. – С. 20-22.

ТЮРКСЬКІ КАМ'ЯНІ БАБИ

ТЮРКСКИЕ КАМЕННЫЕ ИЗВАЯНИЯ – ПРОБЛЕМЫ РЕТРОСПЕКТИВНОГО ИЗУЧЕНИЯ НА ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКОМ МАТЕРИАЛЕ

Исследованию многовековых взаимосвязей тюркских и восточнославянских народов, отразившихся в различных областях как духовной, так и материальной культуры, посвящена значительная научная литература. Часто выражались прямо противоположные мнения, особенно тогда, когда дискуссии подвергался вопрос о взаимоотношениях оседлых русских, украинцев – и кочевников половцев, ихних предшественников, а в дальнейшем разных ответвлений татар – в области культуры в пределах восточноевропейского ареала. Полному отрицанию или минимализации этнокультурных контактов противопоставлялось мнение о взаимопроникающих связях. Правда, и тогда говорилось, главным образом, о влиянии оседлого населения на степных кочевников.

Я попытаюсь рассмотреть проблему взаимоотношений восточноевропейских тюрков и восточных славян на довольно ограниченном материале, в котором, однако, достаточно тесно переплетаются аспекты как материальной, так и духовной культуры. Общеизвестным является средневековый обычай кочевых тюрков – азиатских и восточноевропейских – устанавливать каменные изваяния, т. наз. каменные бабы, по-видимому (это наиболее распространенная точка зрения), в память видных представителей отдельных родов, племен, племенных союзов. Семантика изваяний раскрыта далеко не полностью, так как каменные бабы, несмотря на свою распространенность в евразийской степи, очень редко упоминались в синхронных письменных источниках. Также археологические раскопки и этнографические данные (из области тюркской этнографии) проливают немного света на такие вопросы, как причина установки изваяний, их значение, атрибуция, реалистичность изображения, символика реалий, высеченных на каменных бабах. Тюркским изваяниям Евразии посвящена огромная литература, не способная, однако, дать однозначный ответ на поставленные выше, а также другие сопредельные вопросы. Каменные бабы все еще окружены ореолом таинственности.

В работах, посвященных европейским изваяниям, т. е. каменным бабам украинских (причерноморских, левобережных) и русских (приволжских, придонских, северокавказских) степей, длительное время господствовала гипотеза,

согласно которой бабы устанавливались исключительно половцами (наиболее ярко данное направление выражено в исследованиях С. Плетневой). Другим тюркским народам (хозарам, печенегам, протоболгарам, торкам, татарам) отказывали в способности создавать монументальную скульптуру, хотя близость мировоззрения (в частности также религиозных взглядов) различных тюркских кочевых народов в доисламском и дохристианском периоде как будто не подлежит сомнению. Я не буду останавливаться на всех слабых местах данной гипотезы. Они были проанализированы мною несколько лет тому назад в книге «Каменные бабы причерноморских степей» (1982), написанной совместно с польским коллегой профессором Э. Трыарским. Нужно все же обратить внимание на вывод, важный для сегодняшнего доклада: по старым воззрениям считалось, что установка каменных изваяний в европейской степи закончилась с гибелью половецкого кочевого союза (или союзов) в 1240 г.; автором же были приведены аргументы, согласно которым установка изваяний в степи прекратилась только во второй половине XV в. – после окончательной победы ислама среди кочевников.

Этот вывод является исходным пунктом для нынешних рассуждений. Если ранее разбросанные по источникам и литературе отрывочные упоминания о почитании восточными славянами тюркских каменных изваяний (впервые отмеченном в середине XVII в. в «Книге Большому чертежу») никак не связывались с тюрками-кочевниками, так как между половцами и продвижением украинцев и русских в южные степи будто бы существовал хронологический разрыв в три-четыре столетия, – то сейчас достаточно определенно можно говорить об отсутствии подобного разрыва. Миграция, например, украинского населения в Днепро-Днестровское степное междуречье началась во второй половине XIV в., т. е. тогда, когда в степи еще был обычай установки баб. Анализ характера почитания баб, поклонения им со стороны украинцев и русских, постепенно заселявших степи, разрешает констатировать, что часть верований в могущество каменных изваяний была воспринята восточнославянским населением непосредственно от кочевников-тюрков. В этой области существовали отношения преемственности от тюрков к восточным славянам. Таким образом, сведения, подчерпнутые из восточнославянского фольклора и этнографии, позволяют провести ретроспекцию, которая может оказаться полезной для раскрытия роли и места, занимаемых каменными бабами в тюркской кочевой среде, роли и места, для изучения которых средневековые письменные источники не дают почти ничего.

Я попытаюсь кратко охарактеризовать весь комплекс восточнославянских поверий, представлений, верований, суеверий, связанных с тюркскими каменными бабами. В дальнейшем постараюсь выделить из этого комплекса те его элементы, которые, возможно, генетически соединяются с тюркским субстратом. Попытка собрать все сведения в единый комплекс предпринимается сейчас впервые. Для создания свода информации автором использовано более сотни отрывочных сообщений, в основном из второй половины XIX в., – отдельные данные заимствованы из результатов археологических раскопок, из источников

XVII в., из наблюдений новейшего времени (т. е. 80-х гг. XX в.). География сведений: главным образом Левобережная Украина, причерноморские и приволжские степи. Информация почерпнута из русской и украинской народной среды, при чем этническая дифференциация в содержании этих данных не определяется. Косвенно это может свидетельствовать о существовании единого – тюркского – первоначального источника, по крайней мере для части собранного материала.

Продвигавшееся в южные степи русское и украинское население было христианским, тем не менее наличие монотеистического мировоззрения не препятствовало появлению и консервации убеждений, далеко не соответствовавших христианству.

Отношение новых поселенцев (конечно, мигрировало оседлое население) к каменным изваяниям, массово встречающимся в степи, было двойственным: с одной стороны, стремление к уничтожению и утилизации изваяний (мотивированное, однако, не религиозными факторами), с другой – желание их сохранить, приобрести для себя, фетишизировать. Возникновение этих изваяний часто объяснялось в духе веры в оборотничество: каменные бабы – это окаменевшие великаны («велени», «великдоны»), наказанные за то, что они плевали на солнце. Подобия лиц, совершивших столь тяжкое преступление, заслуженно, таким образом, могли подвергаться разрушению – или же употреблению при строительных работах. Характерно, что религиозная мотивировка уничтожения баб (как языческих идолов) выдвигалась только со стороны церковных или административных властей и исключительно в тех случаях, если поклонение простого народа каменным скульптурам приобретало оттенок настоящего идолопоклонства. Важно также, что среди запорожских казаков, тесные связи которых с кочевниками-татарами вполне понятны, бытовало правильное рационалистическое объяснение причин установки изваяний: считалось, что их ставили в память видных воинов народа, проживавшего на этих территориях до казаков.

Несмотря на массовое уничтожение баб, их варварскую утилизацию, во многих местах как в Южной Украине, так и в Поволжье, наблюдалось преднамеренное сохранение изваяний, сопряженное с их почитанием. Каменную скульптуру трактовали по-разному – то как источник зла (ее разрушение могло вызвать ряд нежелательных последствий), то как источник добра. Считалось, что повреждение табуизированной каменной бабы могло повлечь за собой эпидемию, голод, засуху. Из-за этого местное население иногда десятилетиями боролось с администрацией (Суботов, Толстая Могила), не допуская выкапывания, уничтожения, вывоза изваяний, даже если выдвигались обвинения в идолопоклонстве. Известны случаи укрывательства тех статуй, которые предполагалось перевезти в музеи, – «выдача» бабы будто бы могла закончиться мщением с ее стороны. Оскорбленная каменная баба могла сживать и вызывать тяжелые болезни у обидчика. Изваяние могло наказывать – к нему привязывали конокрадов.

Если к каменной скульптуре отнеслись с уважением – она становилась источником добра и счастья. Самые ранние упоминания о почитании баб носят именно такой характер: в середине XVII в. станичники из Белгорода и его окрестностей ложили «памяти» каменным изваяниям, расположенным по рекам Терновке и Самаре. Пожертвования, по-видимому, состояли главным образом из пищевых продуктов. Раскопками, проводившимися у оснований несдвинутых с места баб, были обнаружены остатки ритуальных пиров (судя по стратиграфии, эти остатки не всегда правильно датируются кочевническим периодом, в действительности они более поздние). Принесение жертвований иногда было сопряжено с купальскими обрядами. Фетишизация и табуизация баб привела к частой их установке «на счастье» в крестьянских усадьбах. Изваяния перевозили с собой на новое место жительства. К праздникам (христианским) их заново подбеливали известью. В отдельных местностях существовала вера в лечебную силу баб, к которым подводили больных на исцеление. С изваяний соскабливали налет, имевший, как считалось, целебные свойства. В последних случаях распространению поклонения бабам благоприятствовало сохранение древних верований в магическую силу камня.

В XVIII в. каменные бабы становятся моделью для иконописцев. Так возникла широко известная (также в XIX в.) разновидность народной картины «Казак Мамай» (тип «Казак – душа правдивая»). Характерно не только то, что само ее название было прямо заимствовано из тюркского (точная этимология имени Мамай, правда, не установлена), но и то, что оно целиком соответствовало изображаемому объекту: для обозначения изваяний, особенно в левобережных и южных говорах украинского языка, прочно вошло слово «мамай». Возможно, широкому распространению картин, создаваемых по единой иконографической схеме, способствовало убеждение в том, что изображенный Мамай, т. е. перенесенная на дерево или холст каменная баба, способен защищать от зла или приносить счастье своему хозяину.

Реликты почитания этих изваяний сохранились на Юге Украины до сих пор. Бабы дальше являются носителями зла и добра: бульдозеристы отказываются тянуть каменную скульптуру тросом, так как это вызывает несчастье; установленных в крестьянских усадьбах баб подбеливают к праздникам, а при переселении на новые места их перевозят с собой, как и 100-150 лет тому назад.

Изучение роли каменных баб в духовной культуре восточных славян – русских и украинцев – позволяет выдвинуть предположение о том, что некоторые формы почитания изваяний были перенесены из тюркской среды в славянскую. Эти верования первоначально возникли и получили распространение среди тюрков-кочевников; в дальнейшем на них наслоились специфически восточнославянские воззрения. Представления, сопряженные с оборотничеством, верования в магическую и целебную силу камня имеют свои генетические связи с восточнославянским мировоззрением. К тюркскому субстрату я склонен отнести два элемента:

во-первых, приношение пожертвований изваяниям с целью предотвращения эпидемии, голода, засухи, заполучения удачи в будничных делах;

во-вторых, охрану скульптур от повреждений и уничтожения, объясняемую боязнью вызвать тяжелые последствия как для отдельных лиц, так и для целых общностей.

Важными являются сведения, сохранившиеся в запорожской традиции, о том, что изваяния устанавливались кочевниками в память о видных воинах.

Дальнейший сбор фольклорно-этнографического материала, возможно, прольет больше света на соотношение и взаимное переплетение тюркских и восточнославянских элементов почитания каменных баб – замечательных памятников культуры тюркских кочевников.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я. Р.* Тюркские каменные изваяния – проблемы ретроспективного изучения на восточнославянском материале // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. VIII/6: Папка «Кам'яні баби. Етнографія, ономастика, семантика». Рукопис, 7 арк. Доповідь, виголошена на 29-й сесії постійної Міжнародної алтаїстичної конференції в Ташкенті 17 вересня 1986 р. Тези опубл.: *Дашкевич Я. Р.* Тюркские каменные изваяния – проблемы ретроспективного изучения на восточнославянском материале // Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности: Тез. докл. XXIX сес. постоян. Междунар. алтаист. конф. (PIAC), Ташкент, сент. 1986 г. I. История, литература, искусство. – Москва, 1986. – С. 27-28.

ТЮРКСКИЕ КАМЕННЫЕ ИЗВАЯНИЯ КРЫМА И ТАВРИЧЕСКИХ СТЕПЕЙ (ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ)

Исходным пунктом этих рассуждений хочу сделать любопытное явление – огромную диспропорцию между количеством известных нам тюркских каменных изваяний, найденных (или засвидетельствованных литературой) в Крыму – и в близлежащих степных районах Северного Причерноморья, к востоку и к западу Перекопского перешейка. Если для Крыма известно не более 35 статуй (это несколько дополненная цифра свода Светланы Плетневой («Половецкие каменные изваяния», 1974), упоминающей 24 каменные бабы в музейных коллекциях Крыма, причем, конечно, не исключена возможность того, что некоторые из них привозные из-за пределов Крыма), то для Северного Приазовья это число, для территории, примерно соответствующей степному Крыму, увеличивается более чем в десять раз (412 зарегистрированных изваяний), а для степного междуречья Днепр – Днестр – только в два раза больше крымского количества (72 изваяния). Эта диспропорция, так сказать, популяции каменных баб существует при – на первый взгляд – вполне тождественных и равных условиях: историко-географически, экологически, демографически и с других точек зрения степи Крыма и Северного Причерноморья входят в единое пространство евразийской степи. Исторические судьбы отдельных частей крымско-северопричерноморского ареала в период господства в нем кочевников складывались аналогично: половцы хотя бы, с которыми сейчас преимущественно связывают статуи, кочевали по всей степи и, можно думать, повсюду, более-менее регулярно, устанавливали изваяния в честь своих именитых родственников и близких. Да и до половцев и после них судьба ареала была такова, что членение территории на регионы начало осуществляться только со второй половины XIV в. (экспансия Литвы в Днепровско-Днестровском междуречье) и затянулось по вторую половину XVIII в. (позатупное продвижение России к Черному морю).

Итак, первая особенность: заметная неравномерность в территориальном распределении изваяний.

Вторая особенность – условия находок. Северное Приазовье – это, главным образом (по крайней мере до 30–40-х гг. XIX в.), каменные бабы *in situ* на курганах, в степи, очень часто не сдвинутые с места; незначительный процент изваяний (или их фрагментов), найденных при раскопках. На этой территории каменные бабы кое-как «пережили» первую административную меру, принятую для их уничтожения (установку изваяний в качестве верстаков на почтовых трактах, например по Таганрогскому тракту, по Мариупольской дороге, в последние годы правления Екатерины II), но не «пережили» других административных мер: уничтожения, вызванного централизованной перепиской

этих скульптур (циркуляр Перовского 1843 г.), «деятельностью» екатеринославского губернатора Фабра, систематически уничтожавшего в 1840-х гг. изваяния, кроме нескольких десятков «красивых» (по его мнению), переданных Одесскому обществу истории и древностей или же установленных в Анадольском лесничестве.

В Днепрово-Днестровском междуречье – это половина статуй на курганах, половина найдена при раскопках. В Крыму – каменные бабы исключительно из раскопок, часто после вторичного использования (классическая находка Шульцом около деревни Чокрак в 1933 г. двух сломанных скульптур). Характерно, что ни в одном из описаний путешествий по Крыму XVI, XVII, XVIII вв. не упоминаются стоящие на могилах статуи, когда для Приазовья подобных упоминаний еще в конце XVIII – начале XIX вв. очень много, а для Днепроовско-Днестровского междуречья – всего три.

Две рассмотренные особенности – территориального распределения каменных баб и способа их обнаружения – убедительно иллюстрируют контраст между Крымом и близлежащими регионами. Попытаюсь найти объяснение этому явлению, исходя из предпосылки, что примерно до второй половины XIV в. (до того момента, когда – вследствие продвижения Литвы – кочевники, или же распадавшаяся Золотая Орда, начали терять никем не нарушенный контроль над степью) распределение статуй в степи было более-менее равномерным. По крайней мере, нет видимых причин, почему бы оно не должно было быть равномерным.

Анализ исторической и этноконфессиональной ситуации в крымско-северопричерноморском ареале приводит к выводу, что установленный примерно к концу XIX – началу XX вв. и в наше время уровень репрезентативности археологического источника (в данном случае – каменных баб), с его выраженной территориальной контрастностью, далеко не соответствует тому положению, которое существовало примерно в середине XIV в.

Мы хорошо знаем механизмы уничтожения этих изваяний в XIX–XX вв.: идеологические (ликвидация баб, чтоб препятствовать своеобразному идолопоклонству, действительно проявлявшемуся в Степной Украине) и экономические (утилизация баб для хозяйственных нужд). Не подлежит сомнению, что эти механизмы возникли не в XIX в., а действовали и несколько столетий ранее. Вот факторы их возникновения:

Первый – наступление монотеистических религий: христианской – с севера, мусульманской – с юга (с купеческо-ремесленных городов золотоордынского Крыма, в первую очередь). Второй – те же хозяйственные соображения. Мусульманство воевало с шаманизмом и с попытками изображать людей скульптурными средствами, христианство – с идолопоклонством. Количество баб уменьшается постепенно, а потом катастрофически в Крыму – с укреплением позиций ислама (вообще считается, что «окончательная победа» этой религии в степи связана с именем хана Узбека 1320/1321 годом, но это иллюзия – как показывают источники, тогда была реализована исламизация правящей верхушки и городских общин,

впрочем исламизировавшихся и ранее). Уменьшается число баб в Днепрово-Днестровском междуречье – сначала одновременно с продвижением ислама из поднестровских золотоордынских городов в степь, а со второй половины XIV – начала XV вв. – с продвижением христианства с Севера вплоть до Черноморского побережья (завоевания Витавтаса). Северное Приазовье превратилось в своеобразный заказник тюркской культуры – влияние ислама среди кочевников было чисто номинальным (как, например, и на территории Казахстана, в окрестностях реки Ишим, где Рычков в 1771 г. отметил установку деревянной скульптуры на могиле), о чем, впрочем, очень убедительно свидетельствует Барбаро, итальянский мемуарист, отразивший быт кочевников Причерноморья середины XV в. Сильные пережитки шаманизма и слабое влияние ислама среди ногайцев Северного Приазовья установили русские путешественники-академики конца XVIII в., они описаны также последним путешественником, обследовавшим быт еще не сдвинутых с насиженных мест ногайцев 30-х гг. XIX в., швейцарцем Шляттером.

Итак, первая проблема, которая, как кажется, заслуживает пристального внимания исследователей, состоит в раскрытии репрезентативности археологического источника, т. е. тюркских каменных изваяний ареала; в усвоении того положения, что зафиксированное в XIX–XX вв. территориальное распределение баб, большая или меньшая насыщенность ими территорий, не может механически проецироваться на середину XIII в., когда, как иногда полагают, прекратилась установка статуй в степи. Распределение и количество изваяний в XIII и в XIX вв. – совершенно разные величины.

Рассмотрение вопроса репрезентативности источника приводит нас к другой, возникающей в связи с этим, проблеме – хронологической: когда началась и когда кончилась установка скульптур в степном Крыму и близлежащих регионах. В последнее время упорно проводится линия – как единственно возможная (гипотеза Зяблина – Федорова-Давыдова – Плетневой) – что каменных баб ставили только половцы. Я посвятил этому вопросу написанную вместе с польским коллегой проф. Э. Трыарским книгу «Каменные бабы причерноморских степей» (1982) и не буду возвращаться к изложенным там деталям, но должен подчеркнуть, что все еще нахожусь в недоумении, как возникла и как могла закрепиться подобная гипотеза. Почему только половцы, а не также другие тюрки-кочевники, умели, образно выражаясь, стучать по камню, извлекая из него изображения своих близких, почему другим тюркам (а в Причерноморье сменилось их ведь несколько волн) эта способность была противопоказана.

Не подлежит сомнению, что иконографическая схема изваяния – изображение человека, держащего в руках чашу – пришла в Причерноморье из Азии, где она возникла и укрепилась среди тюрков за несколько столетий до появления половцев в Причерноморье. Евразийские степи представляли единое целое (это мы нашим евроцентрическим мышлением делим их на Европу и Азию), и совершенно непонятно, почему исконно тюркский обычай не должен был продвигаться – пускай и медленно – на Запад и (столкнувшись в Причерноморье с древними традициями

обработки камня и создания антропоморфной скульптуры) не должен был дать ростки еще до появления половцев.

Совершенно неясно также, почему монгольское нашествие должно было явиться цеzurой установки изваяний. Нашествие превратили в *terminus post quem non* – после которого установление скульптур, неизвестно из каких соображений, было невозможно. И это утверждается одновременно с попытками обосновать другое противоположное положение – что также на евразийской территории происходила массовая тюркизация монголов, будто бы – и именно – под влиянием половцев (кстати, потерявших, как считается, свою аристократическую верхушку, но оставшихся на прежних местах). Итак, тюркизация: но в каком смысле? Без исконных традиций, без стель отличительной для половцев черты, как установка каменных изваяний? Не считая нужным пускаться в дебри научной дискуссии, хочу обратить внимание на показания синхронных письменных источников: два из трех современных сообщений связывают иногда с Крымом.

Упоминание Низами в «Искандер-наме» имеет отношение к половцам (оно датируется концом XII в.), но локализуется на Северном Кавказе.

Папский посол Рубрук побывал в Крыму в 1253 г., т. е. уже после гибели половецкого союза и завоевания Причерноморья монголо-татарами. В своих путевых записках он написал: «Команы насыпают большой холм над усопшим и воздвигают ему статую, обращенную лицом к востоку и держащую в руке пред пупком чашу». Из этой цитаты ясно, что, во-первых, установка изваяний продолжалась и после монголо-татарского нашествия; во-вторых, что устанавливали изваяния «команы», место проживания которых, однако, не указывается. Нужно подчеркнуть, что к этой цитате из Рубрука практически все исследователи, приводившие ее, подходили с узкопотребительских позиций, не пытаясь выяснить, какой смысл вкладывал Рубрук в этноним «команы». Говорится просто: команы – это половцы. Но не подлежит сомнению, что у Рубрука «команы» – это не одни только половцы. В действительности, в папского посла «команы» – это тюрки-кыпчакофоны, т. е. основной тюркский состав огромной монгольской империи. Не буду здесь заниматься подробным анализом этнонимии Рубрука, но окончательный вывод сводится к тому, что посол говорил об установке статуй не одними только половцами, но всеми тюрками-кыпчакофонами, в т. ч. и теми, которые составляли основную ударную силу монголо-татар в их походах на Запад и к которым (а не к покоренным, истребленным и превращенным в рабов половцам) в дальнейшем ассимилировались – в полном культурном объеме (не только языковом) монголы. Подобное употребление этнонима «команы» вообще характерно для латинских авторов второй половины XIII – первой половины XIV вв.

Что это было именно так, подтверждает следующий, третий источник, как будто действительно крымского происхождения, впрочем, из-за определенной косности, редко упоминаемый современными исследователями каменных изваяний. Во второй части «Codex Cumanicus», среди записей немецких миссионеров, датируемых 1330–1350 гг., отмечается тюркское слово *sin* с объяснением: «изображение умершего». В

середине XIV в. о половцах в Крыму не могло быть и речи, миссионеры фиксировали разговорную речь окружающего их населения и отображали реалии окружающей их жизни. Слово *sin* известно еще из древнетюркского; оно обозначало изваяние. Другими словами, обычай установки каменных статуй, наиболее правдоподобно – в Крыму, нашел отражение в источнике середины XIV в., когда там и в близлежащих регионах господствовали татары – ведь язык «Codex Cumanicus», как сейчас выяснилось после длительных недоразумений, первоначально крымскотатарский.

Кажется, что вторая проблема, на которую хотелось бы обратить ваше внимание, проблема датировки установки изваяний, не должна восприниматься как априорная застывшая аксиома: период господства половцев и только период господства половцев. Не было, по-моему, никаких препятствий к установлению скульптур и до половцев, а цезуру, *terminus post quem non*, нужно определять не моментом появления монголо-татар, не моментом распространения ислама, а периодом окончательной победы ислама в причерноморской степи. Сохранение настоящего заповедника каменных баб в Северном Приазовье свидетельствует о том, что традиции и пережитки шаманизма, по крайней мере в этом регионе, были очень стойкими и препятствовали уничтожению изваяний, по крайней мере до появления здесь основной массы украинских поселенцев в середине XIX в.

Впрочем, в данном аспекте имеется полная аналогия в подходе к хронологическому рубежу установки статуй в Средней Азии. За цезуру принимается распространение (но не господство!) буддизма, возможно ислама, и совершенно игнорируются отмеченные в научной литературе факты установления деревянных изображений в казахской степи в 1771 г. (уже упоминавшиеся наблюдения Рычкова), изготовления каменных баб тувинцами в конце XIX в. (Катанов, 1894 г.; Потапов, 1960 г.), установки каменных или глиняных изваяний еще в середине или даже во второй половине XIX в. торгутами (даже не тюрками, а монголами; Ивановский, 1889 г.).

Третья проблема, на которой хочу очень коротко остановиться, это вопрос этнической атрибуции крымских и вообще причерноморских тюркских каменных скульптур. В определенной мере, это другая сторона хронологической проблемы. Рассматривая вопрос об этнической атрибуции, нужно обратить внимание на две методологические ошибки, которые назову «археологическими замкнутыми кругами»:

Первый круг – трактовка реалий на изваяниях.

Второй круг – понятие половецкого поля.

В связи с априорно принятым утверждением, что изваяния устанавливали только половцы, все реалии, изображения которых обнаруживаются на скульптурах (оружие, предметы туалета, одежда), были объявлены половецкими. Соответственно образом половецкими были объявлены аналогичные предметы, обнаруживаемые при раскопках захоронений. Получается замкнутый круг: реалии на изваяниях половецкие, потому что статуи половецкие, а статуи половецкие, потому что найденные в кочевничьих захоронениях аналогичные предметы

половецкие, так как они изображены на статуях и т. д. А одновременно мы вполне отчетливо осознаем, что на современной стадии исследований точная атрибуция и дифференциация кочевничьих захоронений невозможна (несмотря на все предпринимавшиеся попытки, много раз модифицированные), что единственный практически ощущаемый кочевничий комплекс – черные клубуки – определяется только по территориальному признаку. Круг, из которого нужно найти выход.

В связи с этим же априорно принятым утверждением, что изваяния устанавливали только половцы, границы Половецкого поля начали определять пределами (впрочем, довольно произвольно устанавливаемыми на основании данных XIX–XX вв., без ретроспекции на предыдущие столетия) распространения скульптур. Получился второй замкнутый круг: поле-то Половецкое, потому что на нем расположены половецкие статуи, а статуи-то половецкие, потому что они расположены в пределах Половецкой степи и т. д. Если исходить из названия степи, с равным успехом все изваяния можно объявить хазарскими, так как (в этом можно легко убедиться на основании восточных источников) название «Половецкое (кыпчакское) поле» пришло на смену топониму «поле хазарское»... Из этого второго замкнутого круга тоже нужно найти выход.

Подведем краткие итоги этого сообщения:

Во-первых, заметная разница в насыщенности каменными изваяниями степей Крыма и остального Северного Причерноморья отражает состояние археологических источников на XIX–XX вв. И никак не может канонизироваться для предыдущих столетий, особенно же на время появления монголо-татар.

Во-вторых, нет убедительных оснований для сужения хронологии статуй только до периода господства половцев; эти скульптуры устанавливались и раньше, и позже, вплоть до окончательной победы ислама в степях Причерноморья.

В-третьих, установка каменных баб не являлась монополией половцев (кстати, по моим подсчетам, очень и очень приблизительным, на территории Восточной Европы, в степи и в лесостепи, насчитывалось около 40 тыс. скульптур; если приписать все эти изваяния половцам, при этом – более видным из них, то получится, что изготовление статуй было основным занятием половцев, – почти как на острове Пасхи). Каменные бабы устанавливали различные тюркские народы, включая хазар, протоболгар, печенегов, ранних татар. Этническая дифференциация изваяний, как и этническая атрибуция кочевничьих захоронений, если они вообще возможны, дело будущих исследований.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Тюркские каменные изваяния Крыма и таврических степей (основные проблемы изучения) // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. VIII/5: Папка «Баби І. Кам'яні баби. Джерела. Історіографія (доповнення до розкладення)». Рукопис, 12 арк. У правому верхньому куті першої сторінки помітка Я. Дашкевича: «Доповідь 10. II. 1987, Ленінград. Чтения памяти Н. В. Пигулевской, научная сессия “Крым и Малая Азия”».

КАМ'ЯНІ БАБИ СЕРЕДНЬОГО І НИЖНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я (ПИТАННЯ СЕМАНТИКИ)

1. Територію сучасної Дніпропетровщини, особливо її південну частину, ще в середині минулого століття вважали «краєм кам'яних скульптур». За приблизними підрахунками їх налічувалося тут (у період до освоєння степу) близько 3-4 тисяч. Лише невелика частина баб з цієї території збереглася в музейних колекціях (зокрема Дніпропетровська, Одеси).

2. Історико-археологічна література присвятила багато уваги описові та етнічній атрибуції скульптур. Щодо їхньої семантики висловлювалися різні гіпотези, поверхово пов'язані з конкретним матеріалом дослідження. Синхронних письмових згадок про баб збереглося мало. Встановити безпосередній зв'язок між скульптурами і похованнями кочовиків не вдалося. Період поширення кам'яних зображень у степу обмежували часом до монголо-татарської навали, приписуючи встановлення баб тюркського типу майже виключно половцям. Фольклорно-етнографічний матеріал для з'ясування семантики скульптур не використовувався.

3. Новіші дослідження дають підставу висунути гіпотезу, згідно з якою скульптури встановлювали протягом VIII – першої половини XV ст. різні тюркські народи. Виготовлення баб припинилося лише після остаточної перемоги ісламу над шаманізмом у середині XV ст. Не було великого хронологічного розриву між моментом припинення встановлювання скульптур і початком народногосподарського освоєння степу українським населенням. Таким чином виникла можливість використати фольклорно-етнографічний матеріал, зібраний у дореволюційний час на Катеринославщині (зокрема, О. Терещенком, М. Борисяком, Я. Новицьким, В. Ястребовим), для висвітлення питання про семантику баб. Постійні українсько-тюркські контакти XIV–XVI ст. сприяли перенесенню деяких звичаїв та вірувань у східнослов'янське середовище.

4. У придніпровському фольклорі масове поширення скульптур у степах пояснювалося в душі віри в перевертництво: баби – це скам'янілі велетні («веле-ни», «великдони»), покарані за те, що плювали на сонце. У народному середовищі виникло подвійне ставлення до скульптур. Потяг до винищення баб, тобто зображень людей, що вчинили важкий злочин, чергувався з побожним вшануванням скульптур (вперше засвідченим джерелами XVII ст.), знищення яких могло викликати епідемії, голод, посуху. Фетишизація баб довела до їх масового встановлення «на щастя» біля селянських хат, до перевезення із собою на нові місця поселення, складання перед ними пожертвувань, деколи пов'язаних з купальськими обрядами. Давні вірування в магічну силу каменя сприяли поклонінню бабам. Подекуди розповсюдилася віра в лікувальну силу баб, до яких приводили хворих. Зі статуї зішкрябували наліт, що мав нібито лікувальні властивості.

З іншого боку, важливо, що серед запорозьких козаків побутувало правильне раціоналістичне пояснення причини встановлення скульптур: вважалося, що їх ставили на пам'ять про видатних воїнів народу, який мешкав у цих місцях до козаків.

5. У XIX ст. адміністративна й духовна влада деколи прирівнювала поклоніння бабам до ідолопоклонства. Це призводило до винищення скульптур (цим займався, зокрема, катеринославський губернатор А. Фабр). За окремі, особливо шановані скульптури десятиріччями точилася боротьба між адміністрацією та селянами. Релікти вшанування баб збереглися подекуди досі.

6. Іконографічна схема кам'яних скульптур, що сягає своїми джерелами, мабуть, до буддійського мистецтва, відбилася в одному з різновидів народної картини «Козак Мамай» (тип «Козак – душа правдива»). У зв'язку з існуючим попитом, у середині XIX ст. виготовляли підробки баб. До української мови, особливо до лівобережних і південних говірок, для позначення баб увійшов тюркський за походженням термін «мамай», етимологія якого досі не з'ясована.

7. Вивчення ролі кам'яних баб у духовній культурі українського населення колишньої Катеринославщини дозволяє припустити, що деякі форми вшанування скульптур було перенесено з тюркського середовища в слов'янське. До первісного субстрату можна віднести два елементи: а) складання пожертвувань бабам для того, щоб попередити виникнення епідемій, голоду, посухи, забезпечити удачу в буденних (а може, й воєнних) справах; б) захист скульптур від пошкодження та знищення, щоб це не викликало поганих наслідків як для окремих осіб, так і для більших спільнот. З іншого боку, уявлення, пов'язані з перевертництвом, віруваннями в магічну й лікувальну силу каменя генетично пов'язані з українським народним світоглядом.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Кам'яні баби Середнього і Нижнього Подніпров'я (питання семантики) // Збірник рефератів доповідей Обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 28-30.

НОВООБНАРУЖЕННЫЕ КАМЕННЫЕ БАБЫ В АСКАНИИ-НОВА

Работы, проводимые Украинским обществом охраны памятников истории и культуры, привели к открытию семи до сих пор не описанных в литературе каменных баб на территории Украинского научно-исследовательского института животноводства степных районов в Аскании-Нова (Херсонская обл.). Изваяния размещены на строго охраняемых закрытых участках (7 и 8 – у внешних прудов зоопарка, 9 – в главном загоне зоопарка, 10 – в старом зоопарке, 15-17 – в квартале 43 заповедной степи). Они изготовлены из гранита (7), мергеля (8, 10, 16, 17), известняка (9) и латерита (15). Пять фигур женских (8, 9, 15-17), две – мужские.

Внимание привлекают изваяния 9 и 15. Первое (высота 1,61 м) вкопано в землю по подол: плоское лицо, Т-образные брови; переданы очертания носа и глаз, дугообразных губ и ушей; грудь открыта; высокая конусообразная шляпа с валиком и высокой тульей, лопасть с конусообразным окончанием, круглые серьги, двойная гладкая шейная гривна, подол сплошной; сосуд прямоугольный. Изваяние 15 (высота 1,83 м) вкопано до середины ног: плоское лицо, Т-образные брови; переданы очертания носа, глаз, ушей, прямого рта; грудь открыта; шляпа с тульей, налобная повязка с длинной бахромой, заканчивающейся ромбообразными бусинами; дугообразная прическа с косами на затылке, круглые серьги, широкое ожерелье, тройная витая гривна, трапециевидная подвеска на груди, трехъярусная лопасть, на плечах следы кафтана (?) и две орнаментальные полосы; подол разрезной, с широкой окантовкой, орнаментированной в елочку; наколенники орнаментированы; сосуд прямоугольный. Изваяние 7 сохранило следы круглых блях на груди. Фигура 10 имеет полусферический шлем, тройную косу, богато орнаментированный кафтан; на поясе подвешены гребень, два кошелька и сабля.

Все фигуры депаспортизованы: нет ни одной сохранившейся на первоначальном месте. Установлено, что изваяния 8 и 9 привезены с Правобережья в первой половине 30-х гг. XX в. вместе с несколькими мегалитами, два из которых (1,90×0,62 и 2,36×1,05 м) обнаружены на участке за внутренними прудами зоопарка. Фигуры 16 и 17 находились в заповедной степи еще в начале 1920-х гг. (в настоящее время «баба» 16 разбита на пять частей). Фигура 15 отмечена в окрестностях Аскании-Нова в 1928 г., перевезена в степь в 1971 г. Фигура 7 привезена из окрестностей Аскании-Нова в 1957 г. Происхождение фигуры 10 неизвестно.

Публикуется за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Новообнаруженные каменные бабы в Аскании-Нова // Археологические открытия 1978 года. – Москва, 1979. – С. 326-327.

УКРАЇНА НА БУРШТИНОВОМУ ШЛЯХУ

Z HISTORII POŁUDNIOWO-WSCHODNIEGO SZLAKU BURSZTYNOWEGO (XIV-XVII W.)

Nawet powierzchowne zaznajomienie się z literaturą poświęconą historii szlaków bursztynowych wykazuje uderzającą dysproporcję między badaniami, na przykład klasycznego szlaku głównego, kierującego się do Italii a szlaków, prowadzących na północny czy też południowy wschód, do krajów Lewantu i Azji Centralnej. Zdawałoby się, nie bardzo skomplikowana historia bursztyny prehistorycznej Europy Wschodniej (choćaby w kulturach plemion amfor kulistych i ceramiki sznurowej), niewątpliwie dawno dojrzała do szczebla chociażby inwentaryzacji zabytków, nie doczekała się jednak opracowania. Jeszcze gorzej wygląda historia bursztynowych szlaków wschodnich późnego średniowiecza i zarania czasów nowożytnych. Pobieżne wzmianki w niektórych pracach poświęconych historii polskiego handlu wewnętrznego i zewnętrznego, wzmiankowanie mimochodem bursztyny lub wyrobów z tego materiału w rozprawach z zakresu historii sztuki, w pracach o tematyce regionalnej, nie dają podstaw do rozeznania problemu nawet w zarysach ogólnych. Badania spuścizny średniowiecznych autorów wschodnich (arabskich, ormiańskich), bardzo niekonkretnych w swych informacjach, okazały się raczej mało owocne.

Postulat wyświetlenia historii eksportu bursztyny bałtyckiego na Wschód wynika nie tylko z potrzeby zażegnania istniejącej dysproporcji w badaniach – przekształca się on w pałący dezyderat przede wszystkim z punktu widzenia badań wielowiekowych więzi ekonomicznych i kulturalnych Polski ze Wschodem.

Punktem wyjściowym dla niniejszego komunikatu były zachowane przekazy źródeł pisanych, częściowo opublikowanych, ale wciąż jeszcze w pełni nie wyzyskanych (np. rachunki handlowe Zakonu), w większej części jednak zachowanych wyłącznie w postaci archiwaliów, prawie nietkniętych ręką badacza (w Centralnych Państwowych Archiwach Historycznych Ukrainy w Kijowie oraz we Lwowie). Przy tej sposobności zweryfikowano również na podstawie oryginalnych źródeł wzmianki spotykane w literaturze. Weryfikacja ta nie zawsze wypadła korzystnie dla autorów istniejących opracowań – spotykane w literaturze nieścisłości udało się przy tej sposobności usunąć. Wyczerpująca kwerenda archiwaliów wyłącznie z punktu historii handlu bursztynem – w związku z ogromnymi zasobami zachowanych źródeł – jest sprawą po prostu niewykonalną. Niemniej prowadzony od wielu lat na marginesie innych badań (historia

handlu Rzeczypospolitej z Turcją i Persją w XVII w., historia kolonii ormiańskich i karaïmskich w XIII–XVIII w.) dorywczy zbiór materiałów źródłowych przyniósł wcale obfity plon.

Ważne znaleziska archeologiczne lat ostatnich pozwalają na stwierdzenie, że w czasach przedmongolskich Kijów – jako skład bursztynu, przeznaczony do dalszego eksportu na Wschód – odgrywał niepoślednią rolę. W 1967 r. na terytorium tzw. grodu wielkiego księcia Jarosława w Kijowie odnaleziono mieszkanie kupca, spalone prawdopodobnie w 1240 r. (kiedy miasto zostało zdobyte i zniszczone przez Mongołów). W drewnianej beczce o średnicy mniej więcej 0,5 m znaleziono około 8 kg bursztynu – reszta bursztynu spaliła się¹.

Chyba właśnie z tą drogą – przez Kijów – można powiązać jeden z przekazów arabskich, ustęp z traktatu farmaceutycznego Yūsufa ibn Ismā‘il ibn al-Kabīr al-Ĥūbī (zmarłego w 1311 r.), zatytułowanego *Šarḥ mā waḳ ‘a min asmā’ al-adawiyā’ bi ‘l-yūnāniyī*, w którym autor komunikuje, że «opowiadał [jemu] jeden z przyjaciół – importerów, że ten [tj. bursztyń] jest importowany do krain Wschodu z krain Rusów i północno-zachodnich Bułgarów»².

Upadek Kijowa i przesunięcie się dróg handlowych Europy Wschodniej bardziej na południe (w drugiej połowie XIII i pierwszej połowie XIV w.) spowodowały, że niedługo Lwów przekształcił się w ważne centrum handlowe, dogodnie usytuowane na drodze Zachód–Wschód. Jako jeden z najważniejszych punktów na południowo-wschodnim szlaku bursztynowym, prowadzącym do Turcji i Persji, Lwów zachował swoje znaczenie w ciągu kilku (XIV–XVII) stuleci.

Jak wiadomo, bursztyń został ogłoszony regalium jeszcze przez książąt pomorskich, stan taki został utrzymany przez Zakon i (formalnie raczej) nie uległ rozluźnieniu również za spadkobierców Zakonu do początku XIX w. włącznie³. Źródła z końca XIV w. stwierdzają wyraźnie, że na przełomie XIV–XV w. we Lwowie istniała

¹ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. – Вид. 2-ге. – К., 1972. – С. 117-118; Його ж. Древний Киев. – К., 1976. – С. 106. W pierwszej publikacji znaleziska (Толочко П. П., Килиевич С. Р., Дяденко В. Д. Из работ Киевской археологической экспедиции // Археологические исследования на Украине в 1967 г. Информационные сообщения. – К., 1968. – С. 193) twierdzono, bez podania jakichkolwiek dowodów, że odkopano «bursztyń dniewrowski». Analiza chemiczna, zdolna rozproszyć wątpliwości, nie została przeprowadzona. W literaturze lat 1972-1976 znalezisko kwalifikowano po prostu jako «bursztyń».

² Cyt. za przekładem: Lewicki T. Écrivains arabes du siecle IXe au XVIe, traitant de l'ambre jaune de la Baltique et de son importation en pays arabes. – Folia Orientalia. – Kraków. – 1962. – T. 4. – S. 65. Trochę odbiegający od danego przekład (na podstawie innego rękopisu ibn al-Kabīra) podaje: Jacob K. G. Neue Beiträge zum Studium des Kaspisch – baltischen Handels im Mittelalter. I. Neue Studien den Bernstein im Orient betreffend, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – Leipzig, 1889. – Bd. 43. – S. 378-377.

³ Elditt H. L. Das Bernsteinregal in Preussen // Altpreussische Monatsschrift. N. F. – Königsberg in Pr. 1868. – Bd. 5. – S. 577-611, 673-698; 1869. – Bd. 6. – S. 422-462, 577-610, 673-698; 1871. – Bd. 8. – S. 385-426; Klebs R. Bernstein // Handwörterbuch der Staatswissenschaften. – 3-e Aufl. – Jena, 1909. – Bd. 2. – S. 790-792; Różański S. Z dziejów wschodnio pruskich regaliów bursztynowych // Komunikaty Mazursko-Warmińskie. – Olsztyn, 1959. – Nr. 2. – S. 180-197.

placówka handlowa Zakonu, kierowana przez «gospodarza» (Wirth), formalnie niezależnego od Zakonu pełnomocnika dla sprzedaży towarów, nadsyłanych przez wielkiego szafarza (Grosschäffer) w Królewcu za pośrednictwem swego «sługi» (Diener). Nie wiadomo, kiedy została założona faktoria, przy końcu XIV w. znajdowała się w stanie kwitnącym. Systematyczne przekazywanie lwowskiemu gospodarzowi transportów bursztynu do sprzedaży udokumentowano począwszy od 1392 r.

Rachunki wielkiego szafarza z lat 1400-1423, opublikowane niestety (w odniesieniu do Lwowa) fragmentarycznie⁴ – co, między innymi doprowadziło do szeregu błędnych wniosków – dają podstawę do charakterystyki handlu bursztynem, kierowanym przez Lwów dalej na Wschód. Bursztyn przewożono do Lwowa przez Toruń na wozach, w beczkach, sprzedawano go jednak później na wagę lwowską. W chronologicznej kolejności handel ten kształtował się w sposób następujący.

W 1392⁵ r. – a prawdopodobnie i wcześniej – bursztyn magazynowany był we Lwowie w piwnicy kupca Ebirharda Swarcze. Przed 1399 r. w rozporządzeniu gospodarza Zakonu, innego kupca lwowskiego, długoletniego rajcy miejskiego Gerika Smithuza⁶ znajdowało się 13 kamieni toruńskich «głównego» bursztynu (Houibtsteyn, Howptsteyn)⁷ oraz 220 kamieni toruńskich «fernecu» (Vernis, Verniss)⁸ przywiezionych z Prus przez sługę Olbrechta (Albrechta) Meelmana (Melmana). Z zasobów tych, sprzedano lwowskiemu kupcowi Johannesowi Troyeschinowi (Tröyschynowi)⁹ wszystek główny bursztyn – 10 ½ kamieni lwowskich po 17 kop groszy za kamień oraz

⁴ *Sattler C. Handelsrechnungen des Deutschen Ordens.* – Leipzig, 1887.

⁵ Mylnie wnioskował: *Kutrzeba S. Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich // Przegląd Polski.* – Kraków, 1903. – T. 148. – S. 211-214, datując jako dokumentalnie udowodnione kontakty Zakonu ze Lwowem na rok 1399. W 1400 r. w księdze wielkiego szafarza w Królewcu odnotowano, że Zakon jest dłużny E. Swarczowi za 8 lat wynajmu piwnicy dla zmagazynowania bursztynu («vor 8 yar czu Czinze von deme Keller, do unser Bürnsteyn ienuen gelegen hât»): *Sattler C. Handelsrechnungen des Deutschen Ordens.* – S. 138, co wskazuje na 1392 r.

⁶ Częstość wspomniany jako Girko (Gerko) Smithus (Smethus) w aktach lwowskich z lat osiemdziesiątych XIV w. Zob.: *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta / Wyd. A. Czołowski.* – Lwów, 1892. – T. 1. – Nr. 12, 157, 160a, 198, 202-204, 365-426, 439, 444, 453, 537, 657, 680a, 681.

⁷ Zgodnie z siedemnastowieczną terminologią polską Hauptstein = «główny bursztyn». Zob.: *Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy (dalej CPAH) we Lwowie.* – Zesp. 24. – Op. 1. – T. 31. – K. 108. Por.: *Haczewski J. O bursztynie // Sylwan.* – Warszawa, 1838. – T. 14. – Nr. 2. – S. 411: «wielkie kawały nazywały się Hauptstücke».

⁸ «Nie wiem co to za towar» – pisał swego czasu S. Kutrzeba: *Kutrzeba S. Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich...* – S. 212. W rzeczywistości Vernis (w dziewiętnastowiecznej terminologii bursztyniarzy polskich «fernecu») – bursztyn «czysty bez obcej mieszaniny, koloru czerwoniawego i żółtego, kruchy, w małych kawałkach, w postaci naciekowej, powierzchnia jego popękana, używany do pokostów, lakierów i kadzenia» – *Haczewski J. O bursztynie...* – S. 382; *Ibid.* – S. 408, 416; por. też: *Kozłowski W. Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i orylski.* – Warszawa, 1846. – Z. 1. – S. 58; *Elditt H. L. Das Bernsteinregal in Preussen...* – S. 675. Słowo pochodzenia greckiego; etymologię zob.: *Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.* – 17 Aufl. – Berlin, 1957. – S. 199.

⁹ Prawdopodobnie przekrecono. Na początku XV w. znany jest wielki kupiec Johannes (Hanus) Reusse (Rewsze, Reuse, Rowsse); zob.: *Pomniki dziejowe Lwowa...* – 1896. – T. 2. – Nr. 55, 94, 131, 143, 176, 181, 213, 217, 263, 264, 275, 290, 295, 313.

2 kamienie 4 bezmiany lwowskie na kredyt, jak również część fernecu – 70 (lub też 72) kamienie lwowskie po 1 kopie groszy za kamień (1 kamień toruński fernecu ceniono wtedy we Lwowie 1 markę pruską)¹⁰. U G. Smithuza pozostało niesprzedanego fernecu 147 kamieni toruńskich.

2 lutego 1399 r. sługa Zakonu O. Meelman przywiózł do Lwowa nowy transport bursztynu: 46 ½ kamieni toruńskich (bez 2 markfuntów) głównego, 13 kamieni 1 markfunt średniego (Mittelsteyn) oraz 28 kamieni fernecu. W ciągu krótkiego czasu (podsumowanie zrobiono w 1400 r.) z tego nowego transportu sprzedano 37 kamieni lwowskich 1 virtel głównego (po cenie nieznanej) oraz 4 kamienie fernecu po 1 marce pruskiej. Inny sługa Zakonu Henrich von der Pforte (późniejszy Lieger Zakonu w Toruniu), również przebywający w 1399 r. we Lwowie, sprzedał czy raczej wymienił 1 ½ kamienia fernecu za 1 ½ marki jedwabiu. Komu sprzedano dwa inne gatunki bursztynu – nie wiadomo. Reszta głównego bursztynu pozostała w jednej pełnej beczce. Średni, ceniony po 12 marek pruskich za kamień, do 1400 r. nie znalazł nabywcy; pozostało też trochę fernecu¹¹.

C. Sattler nie opublikował sześciu zapisów z 1400 r., odnoszących się do Lwowa, niemniej i wydrukowana część okazuje się bardzo pomocna do rekonstrukcji handlu bursztynem we Lwowie przy końcu XIV w.

Nowe podsumowanie zasobów bursztynu we Lwowie, pozostawionego tam przez H. von der Pforte, z 1402 r. wykazało: głównego bursztynu 2 kamienie bez 2 bezmianów (na tę wagę przypadało 64 kawałki bursztynu), średniego w dwóch beczkach 9 kamieni 3 bezmiany oraz 11 pełnych beczek fernecu. Bursztyn został sprzedany za gotówkę czy też w zamian za inne towary nieznanym kupcom. Odnotowano tylko imiona dłużników, którym Henrich oddał bursztyn na kredyt. Byli to Ormianie, mieszczenie lwowscy: Ywan Kleine, dłużny za 2 kamienie 8 bezmianów fernecu oraz Ywan Grosse, dłużny za 20 kamieni fernecu (po 60 groszy = 3 franki za kamień)¹².

Na tych wiadomościach, niestety, urywają się wydane zapiski rachunkowe dotyczące Lwowa. Lwów figurował również w dalszych księgach rachunkowych wielkiego szafarza (z lat 1405-1406, 1411-1423, 1417-1423¹³), a różnice, nawet dość znaczne, w sumach bilansowych poszczególnych lat przeczą zbyt pochopnym wnioskom C. Sattlera, że kontaktów ze Lwowem «około r. 1400, wskutek stanowiska politycznego Polski i Litwy do Państwa Zakonnego, zaprzestano, a później wspomniane są tylko żądania ostateczne (do dłużników) za dostarczony dawniej bursztyn»¹⁴. Skądinąd z rozprawy, w której autor korzystał z ksiąg wielkiego szafarza w oryginale wiadomo, że w ciągu lat 1404-1411 Ywan Grosse zapłacił za 20 kamieni fernecu 15 marek, a inny

¹⁰ Sattler C. Handelsrechnungen des Deutschen Ordens. – S. 136.

¹¹ Ibid. – S. 136-137.

¹² Ibid. – S. 254.

¹³ Ibid. – S. 279, 291, 299, 301.

¹⁴ Ibid. – S. XXXIII.

dłużnik, również Ormianin, Dimiter (zupełnie nie wspomniany w opublikowanych fragmentach rachunków) był winien w 1411 r. 6 kop groszy z długu, zaciągniętego jeszcze w 1399 r.¹⁵

Eksport bursztynu z Prus na Wschód nie był obliczony na bezpośredni zysk pieniężny, chociaż istniała różnica w cenach przy porównaniu Torunia ze Lwowem (1 kamień głównego bursztynu w Toruniu w latach 1399-1402 kosztował 20 marek, we Lwowie już 25 ½ marki; średniego we Lwowie 12 marek, fernecu we Lwowie 3/4 – 1 ½ marki; różnica między kamieniem toruńskim a lwowskim była, jak się wydaje, zupełnie nieznaczna). Ceny, podawane w różnej walucie (a wyżej przeliczone na markę), odgrywały tylko rolę pomocniczą przy wymianie bursztynu na korzenie (imbir, gałka muszkatołowa, goździki), tkaniny wschodnie oraz miejscowe (jedwabie, szczególnie jedwabna kamka, atlas, tafta, materiały lniane – Zendeling), futra (skórki bobrowe, kozuchy podolskie), saletrę¹⁶, sprowadzane ze Lwowa do Torunia. Rzecz zrozumiała, że podobna wymiana była wygodna dla obu stron.

Dalszy szlak bursztynu ze Lwowa na Wschód nie ulega wątpliwości, nie bez przyczyny artykuł ten był zakupiony właśnie przez Ormian lwowskich. Dla końca XIV – początku XV w. najbardziej prawdopodobna wydaje się droga do Kaffy, wielkiego centrum handlu geneueńskiego na Morzu Czarnym, jeszcze w drugiej połowie XIII w. powiązanego szlakami morskimi z przybrzeżnymi regionami Bliskiego Wschodu¹⁷. Tezę tę w zupełności potwierdzają źródła arabskie. Dāwūd ibn 'Umar al-Antākī (zmarły w 1596 lub 1599 r.) czerpiąc swe wiadomości z jakiegoś dawnego, co najmniej piętnastowiecznego traktatu – jak słusznie zauważył T. Lewicki – pisał, że bursztyn «jest importowany z krajów położonych za Kafą»¹⁸.

Wiadomości zaczerpnięte z ksiąg wielkiego szafarza posłużyły swego czasu za źródło do nie tylko unikatowych danych o eksporcie bursztynu przez Lwów na Wschód, ale również, niestety, do szeregu błędnych sformułowań, które nie doczekały się dotychczas sprostowania. O powierzchnym twierdzeniu, że eksport bursztynu zaprzestany został około 1400 r., lansowanym przez C. Sattlera, wspomniano już wyżej. W tym zakresie nie był on zresztą oryginalny, powtarzając faktycznie zdanie J. Voigta, że eksport bursztynu «do Lwowa, dla przyjeżdżających tam Ormian, wydaje się zupełnie ustał przy końcu wspomnianego [tj. XIV] stulecia»¹⁹. Bardziej dosadnie

¹⁵ Voigt J. Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. – Königsberg in Pr., 1834. – Bd. 6. – S. 134.

¹⁶ W księdze rachunkowej (Sattler C. Handelsrechnungen des Deutschen Ordens. – S. 266) «Krüde» mylnie zrozumiane przez: Kutrzeba S. Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich... – S. 213 jako kreda. W rzeczywistości Krüde = «Krötenstein, Krotenstein» – saletra, boraks.

¹⁷ Zobacz mapę powiązań morskich Kaffy w: Balard M. Gênes et l'Outre-mer. I. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289-1290. – Paris; La Haye, 1973. – P. 65.

¹⁸ Jacob K. G. Neue Beiträge zum Studium des Kaspisch – baltischen Handels im Mittelalter... – S. 378; Lewicki T. Ecrivains arabes du siecle IXe au XVIe, traitant de l'ambre jaune de la Baltique et de son importation en pays arabes... – P. 37.

¹⁹ Voigt J. Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. – Bd. 6. – S. 134.

wyrażał się swego czasu E. von Heister, utrzymując, że w 1399 r. «zupełnie ustał handel w tym kierunku, na Wschód – [zerwano] kontakty między Południem i Północą, niewątpliwie istniejące około 2000 lat»²⁰. Teza ta, zupełnie tendencyjna (znajdująca jednak dalszych zwolenników), natrafiła w pewnym stopniu na sprzeciw S. Kutrzeby, uważającego, że stosunki handlowe ustały dopiero na skutek wybuchu wojny z Zakonem w 1410²¹ r. Jednakże również i to przeświadczenie zostało później obalone materiałem źródłowym.

Jeszcze inne błędne przekonanie, oparte rzekomo na księgach wielkiego szafarza, zyskało prawo obywatelstwa w literaturze historycznej. J. Voigt, pisząc o otwarciu drogi handlowej z Prus do Lwowa – drogi, wyzyskiwanej do handlu bursztynem z Ormianami – wspomniał o dacie rocznej 1374²². Opacznie tłumacząc to, jak również inne wyrażenia historyka niemieckiego, S. Barącz wysunął twierdzenie, że «zaniebany niegdyś handel bursztynem na nowo ożywili Ormianie lwowscy, wywożąc takowy w r. 1374 z Prus do Orientu», jak również, że «był też we Lwowie kupiec ormiański, którego dla wielkiej rzetelności i biegłości w handlu Janem Wielkim nazywano. W 1390 r. jeździł do Prus, skąd sprowadził bursztyn w celu rozpowszechniania tego podówczas ulubionego artykułu»²³. Podszeptane przez uczucia patriotyczne wyimaginowane podróże Ormian po bursztyn do Prus w XIV w. nie znikają dotychczas z kart literatury naukowej.

Lwów jako miejsce pobytu gospodarza Zakonu notowany jest w księgach wielkiego szafarza do 1423 r. włącznie – późniejsze rachunki po prostu nie zachowały się. Niewątpliwie, w latach wojen krzyżackich 1409-1422, 1454-1466 stosunki handlowe z Bałtykiem sprowadziły się do zera, niemniej chwile wytchnienia, przerwy w działaniach wojennych prowadziły do wznowienia stosunków handlowych. Przywołując szereg danych źródłowych o ożywieniu handlu na drodze prusko-lwowskiej, Ł. Charewiczowa dochodzi do wniosku, że «nie może być mowy o zamarcu handlu, jeżeli wiadomości przypadkowe dają nam tyle materiału; stan faktyczny tych stosunków przedstawiać się musiał współcześnie nierównie pełniej. Stosunki nie zamarły, osłabła tylko eksportowa strona tego handlu lwowsko-pruskiego przez wyrugowanie korzeni lwowskich odpowiednimi artykułami targu Brugii»²⁴.

W lwowskiej księdze ławniczej rzeczywiście zachowały się wiadomości dotyczące transakcji handlowych, związanych z bursztynem. W 1441 r., kiedy wójt warszawski Andris Edelniger domagał się od Ormian lwowskich kupca – hurtownika Tolaka (Tolac, Tolag, Tulak, Tulag) i jego syna Serkisa zwrotu długu 45 kop czeskich groszy; Tolak, jako rękojemca swego syna, gwarantował spłatę długu fantem w postaci beczki bur-

²⁰ Heister E. von. *Geschichtliches über den Bernstein*. – Münster, 1863. – S. 408.

²¹ Kutrzeba S. *Handel Polski ze Wschodem w wiekach średnich*. – S. 213.

²² Voigt J. *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*. – Bd. 5. – S. 254.

²³ Barącz S. *Rys dziejów ormiańskich*. – Tarnopol, 1869. – S. 106, 107.

²⁴ Charewiczowa Ł. *Handel średniowiecznego Lwowa*. – Lwów, 1925. – S. 103.

sztynu. Bursztyn jako przedmiot sporu między Andrisem a jego pełnomocnikami we Lwowie (Hannosem Langenawem, Nickilem, Flayschmawlem), z jednej strony a Tolakiem z drugiej, figuruje w szeregu zapisek sądowych²⁵. Krańcowo lakoniczne zapiski sądowe (rys charakterystyczny dla XV w.) nie dają podstawy do jednoznacznego tłumaczenia. Wydaje się, że spór dotyczył dwóch spraw – beczki bursztynu, znajdującej się w zastawie, jak również pewnej ilości bursztynu, sprowadzonej do Lwowa właśnie przez warszawskiego kupca A. Edelnigera przed 1441 r.

Stuletnia luka w wiadomościach, dotyczących eksportu bursztynu bałtyckiego na Wschód szlakiem południowo-wschodnim, istniejąca dzisiaj, nie może być tłumaczona milczeniem źródeł (jak mogłoby się wydawać na pierwszy rzut oka), lecz bardziej prozaiczną przyczyną. Historia handlu lwowskiego drugiej połowy XV – pierwszej połowy XVI w. należy do bardzo zaniedbanych dziedzin badawczych – po prostu wielkie zasoby źródeł, wśród nich przede wszystkim księgi różnych urzędów miejskich, nie zostały nigdy chociażby pobieżnie przelustrowane z punktu widzenia stosunków lwowsko-toruńskich czy też lwowsko-gdańskich. Źródła gdańskie przebadane dla danego okresu bardziej szczegółowo, nie mogą okazać się pomocne – dotyczą głównie handlu morskiego. Jako na swego rodzaju curiosum można dla porównania wskazać, że nawet dla pierwszej połowy XVII w., kiedy eksport bursztynu był (jak się okaże niżej) bardzo ożywiony zjawisko to nie znalazło odbicia w źródłach pochodzenia gdańskiego. W każdym bądź razie, badacz tej problematyki J. M. Małecki zachowuje zupełne milczenie, jeżeli chodzi o transporty bursztynu z Gdańska do Lwowa i dalej na Wschód w pierwszej połowie XVII w.²⁶ Z drugiej strony wyzyskanie źródeł, pochodzących z połowy XVI w. wykazuje, że w czasach tych eksportu bursztynu z Gdańska do krajów Bliskiego Wschodu nie rozpatrywano jako novum, lecz traktowano jako zupełnie tradycyjną dziedzinę handlu.

Druga połowa XV i pierwsza XVI w. przyniosły pewne rozluźnienie pruskich regalii bursztynowych, co nie mogło się nie odbić dodatnio na handlu tym artykułem. Po pokoju toruńskim 1466 r. część bałtyckiego wybrzeża bursztynowego została podporządkowana miastu Gdańsk, w 1533 r. konsorcjum kupców gdańskich z Paulem Jeske (Jaski) na czele przejęło od Prus Książęcych prawo wyłącznej sprzedaży bursztynu.

Opisując stosunki panujące w handlu bursztynem w połowie XVI w. lekarz wrocławski Andreas Aurifaber (1514-1559) zaznaczył, że w Gdańsku P. Jeske i jego krewni po otrzymaniu ładunku z Królewca «przekazują bursztyn dla obróbki i przeróbki, sortując go kolorami i gatunkami. Stąd przewożą go do Antdorfu, a stamtąd, nie bez wielkiego zysku, przekazują do Włoch, Francji, Hiszpanii, Turcji i krajów barbarzyńskich (gdzie go używają wiele dla zdobnictwa, upiększania oraz przy pogrzebach)»²⁷.

²⁵ Pomniki dziejowe Lwowa... / Wyd. A. Czołowski i F. Jaworski. – 1921. – T. 4. – Nr. 74, 75, 76, 163.

²⁶ Małecki J. M. Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968.

²⁷ Aurifaber A. Succini historia. Ein kurtzer, gründlicher Bericht woher der Agtstein oder Börnstein ursprünglich komme, das er kein Baumhartz sey, sonder ein Geschlecht des Bergwachs, und wie man jnen manigfaltiglich in Artzneien möge gebrauchen. – Königsberg, 1551 (przy końcu rozdz. 4).

Wybitny dyplomata i pisarz francuski Ogier Ghislain de Busbecq (1522-1592), przebywający w latach 1554-1562 z misją poselską w Turcji, autor wydanych w 1581 r. *Itinera Constantinopolitarum et Amasianum et De re militari contra Turcas instituenda consilium*, w liście z Konstantynopola, datowanym w czerwcu 1560 r., w żywych kolorach opisał spotkanie z handlarzem bursztynem z Gdańska: «Parę miesięcy temu przybył handlarz bursztynem, niejaki gdańszczanin, który zdobył cały swój zysk na bursztynie czyli smole ziemnej. Wywiózł go w wielkich ilościach do Turcji, znając, jak wykorzystać popyt na niego, dla czego go tutaj używają lub gdzie go dalej wiozą. W końcu potrafił wywozić do Persji, gdzie go wysoko cenią – upiększają nim swoje pokoje, pomieszczenia i świątynie»²⁸. O. Gh. de Busbecq niestety nie zachował dla potomności imienia przedsiębiorczego gdańszczanina, chociaż spotkanie kupca z dyplomata zostało przypieczętowane beczułką prześwietnego (jak pisał Francuz) gdańskiego piwa, ofiarowanego przez handlarza. Prawdziwość relacji O. Gh. Busbecqa, odzwierciedlającej ogrom terytorium, chłonnego bursztyń bałtycki w połowie XVI w., nie ulega wątpliwości.

W 1568 r. Lwów był widownią bardzo interesującej transakcji bursztynowej, częściowo odgrywanej się w ścianach sądu ławniczego. Uprzywilejowany przez króla Zygmunta Augusta bogaty żydowski kupiec z Konstantynopola Chaim (Chaym, Chain, Caim) Cohen (Kochen, Cochen, Chöen), faktor żydowskiego potentata finansowego, doradcy sułtana Selima II, Józefa Nasi (Naxi; Giovanni Miches)²⁹, uzgodnił z Karaimami trockimi Aaronem Gabrielowiczem i Simonem wymianę przywiezionego przez nich z Litwy bursztynu na szereg towarów wschodnich. Za 150 funtów bursztynu (cenionego po 1 marce = grzywnie za funt) Ch. Cohen zobowiązał się oddać 6 kuf małmazji (po 86 flor. za kufę), 100 funtów cynamonu (cassia; po 1 flor. za funt), 60 kamieni ryżu (po 2 flor. 20 gr. za kamień), resztę zaś – uprzednio nie uzgodnioną – zapłacić talarami arabskimi, z których jako zadatek dał 100 talarów. Transakcja szła opornie, bo Chaim nie zezwolił chrześcijanom, zaproszonym przez Karaimów w roli ekspertów do wypróbowania jakości wina, przeprowadzić degustacji, jak również nie pokazał innych towarów. Ława miejska zobowiązała jednak obydwie strony do wykonania kontraktu³⁰.

²⁸ *Busbeqii A. G. ... Epistolae IV in quibus mores et res a Turcis per septennium gestae explicantur // Ejusd. De re militari contra Turcam consilium et Solimani... legatio ad Ferd[inandum] I. – Monachii, 1620. – P. 246-247.*

²⁹ O działalności handlowej faktorów J. Nasi w Polsce zob.: *Schorr M. Zur Geschichte des Don Josef Nasi // Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums. N. F. – Berlin, 1897. – Jg. 6. – S. 169-177, 228-237; Balaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. – Lwów, 1906. – S. 460-461, 9-11 (drugiej paginacji).*

³⁰ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 242. – S. 1522-1525. Na sprawę tę zwrócił swego czasu uwagę: *Łoziński W. Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. – Wyd. 2. – Lwów, 1892. – S. 43*, chyba jednak nie przeczytawszy jak należy odpowiednich zapisów sądowych. U niego Karaimi troccy przekształcili się w Żydów lwowskich, ilość bursztynu zmniejszono do 50 funtów, zapłatę w talarach arabskich w ogóle pominięto. Zniekształcone w ten sposób dane zostały powtórzone później przez innych autorów (*Balaban M. Żydzi lwowscy na przełomie XVI-go i XVII-go wieku. – S. 466; Mańkowski T. Orient w polskiej kulturze artystycznej. – Wrocław; Kraków, 1959. – S. 213*).

Transakcja z 1568 r. jest (na tle innych umów dotyczących bursztynu) jedyną swego rodzaju. Transport bursztynu (widocznie rzeczywiście dobrego gatunku, bo 150 funtów kosztowało 150 marek, tj. po przeliczeniu ceny towarów, 740 flor. + 100 talarów arabskich+jeszcze pewna ilość tychże talarów) z Trok może świadczyć o rozwiniętym zbieractwie bursztynu na Żmudzi, nastawionym na eksport lub też o wielkich rozmiarów kontrabandzie tego poszukiwanego artykułu z Prus, kontrabandzie, karanej w tych czasach niezwykle surowo. Ze Lwowa bursztyn powędrował do Konstantynopola, zapewne przez Kilię, przez którą Ch. Cohen przeprowadził inne swoje towary³¹. Kupiec konstantynopolski, zwolniony od wszelkiego cła, rozwijał działalność swą w Polsce w ciągu co najmniej 17 lat (1567-1583), w ilościowo bogatych zapiskach bursztyn już jednak nie figuruje³².

Handel bursztynem na szlaku południowo-wschodnim w pierwszej połowie XVII w. zaświadczony jest obfitym zestawem źródeł. Spraw spornych, związanych z handlem bursztynem, dotyczą dziesiątki zapisków w księgach lwowskich, kamienieckich, brodzkich, zamojskich i jazłowieckich urzędów, z powoływaniem się na decyzję urzędów gdańskich, lubelskich, brzeskich. «Sprawy bursztynowe» niejednokrotnie otarły się o sądy królewskie. Niezależnie od wielkich zasobów materiałów źródłowych, pozwalających na dość dokładne rozeznanie warunków, w jakich się odbywał handel, odmian i cen bursztynu, specjalizacji kupców, ogólnego kierunku eksportu do Turcji oraz Persji, nie ulega wątpliwości, że materiał ten zupełnie niesystematyczny (w odróżnieniu od rachunków wielkiego szafarza), odbija tylko minimalny ułamek rzeczywiście ogromnego eksportu bursztynu na Wschód, o którym sądzić można na podstawie fragmentarycznie zachowanych i fragmentarycznie wykorzystanych przekazów źródłowych. Niepodobna bowiem wyobrazić sobie sytuację, że np. co dziesiąta transakcja z bursztynem oparła się na jakimś urzędzie miejskim, magnackim czy królewskim oraz by chociażby dziesiąta część rzeczywiście zaistniałych i odbitych w aktach konfliktów została już odnalezioną przy kwerendzie. Niewątpliwie przeważająca liczba transakcji bursztynowych nie pozostawiła żadnych śladów pisanych. Umysłowanie proporcji między spożytkowanym materiałem źródłowym a rzeczywistością lat dwudziestych–czterdziestych XVII w. daje podstawę dla stwierdzenia, że w czasach tych – dość korzystnych do handlu wschodniego, zarówno z punktu widzenia sytuacji wewnętrznej, jak i zewnętrznej Rzeczypospolitej – bursztyn nieprzerwanym potokiem płynął znad Bałtyku na Bliski Wschód. Oto świadectwa przekazów źródłowych (charakter źródeł dyktuje, niestety, wyłącznie opisowe referowanie materiału):

W 1629 r. Ormianin z Persji, w owym czasie już mieszczanin zamojski Aleksander (Skinder) Mirazanowicz (Miradzianowicz) zakupił w Gdańsku wielką partię bursztynu (1000 funtów), którą przekazał do sprzedaży w Turcji lwowskiemu Ormianinowi Gabrielowi Piotrowiczowi. W październiku 1629 r. ładunek ten dotarł do Kamieńca

³¹ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 382. – S. 559-560; T. 244. – S. 1001-1002 (zapiski z lat 1577-1578).

³² Ibid. – Op. 1. – T. 138. – K. 20-21; Op. 2. – T. 15. – S. 732; T. 17. – S. 366, 766-768, 848, 909; T. 242. – S. 1497; T. 243. – S. 143; T. 244. – S. 303, 397, 468-469, 1001-1007, 1115-1116 etc.

Podolskiego. W przededniu wysłania bursztynu przez Mołdawię do Turcji towar ten, znajdujący się w rękach lwowskiego kupca Ormianina Szymona Balowicza (szwagra G. Piotrowicza) oraz kamienieckiego Ormianina Simona Popowicza – występujących jako faktorowie G. Piotrowicza, został zaaresztowany przez kupca perskiego Andreasa Agę z Dżulfy. Andreas Aga przedstawił pełnomocnictwo, wystawione przez A. Mirazanowicza w Gdańsku w czerwcu 1629 r. na swoje jak również innego kupca perskiego Fardze Czew (jako faktorów A. Mirazanowicza) imię, by ze znajdującego się w rękę Sz. Balowicza i S. Popowicza bursztynu odważyć dla nich 1000 funtów (wydaje się więc, że transport bursztynu w całości obejmował jeszcze większą ilość tego artykułu). Bursztyn ten należało z Andreas Agą i innym jeszcze kupcem Ormianinem Ohanem skierować do kupca Hazara w Persji³³, pryncypała A. Mirazanowicza (co potwierdził, m. in. jako świadek Aslan z Zamorza, tj. oczywiście z Azji, wracający z Holandii przez Gdańsk do domu). Ormiański urząd kamieniecki przeszkodził przechwyceniu towaru, wysłanego przewidzianą uprzednio drogą do Turcji³⁴.

Niewykluczone, że w momencie sporu sądowego w Kamieńcu sam zleceniodawca już nie żył. W każdym razie zmarł on w 1629 r. w Gdańsku, zmarł nagle, bez testamentu i bezpotomnie, a ogromny majątek tego obywatela zamojskiego przeszedł prawem kaduka do rąk wicekanclerza koronnego Tomasza Zamojskiego. W pogoni za pozostawionymi przez zmarłego towarami, przede wszystkim za bursztynem, skarbnik podkanclerza, również Ormianin, doktor obojga praw Jan Iwaszkowicz i jego pełnomocnicy spróbowali wyegzekwować od G. Piotrowicza należność za wspomniane 1 000 funtów bursztynu, sprzedanych w Turcji za 14 000 flor. pol. (tj. po 14 flor. pol. za funt). Na procesie w Gdańsku w 1630 r. – przed burgrabią koronnym oraz senatem – G. Piotrowicz zaprzysiągł, że zdołał rozliczyć się z A. Mirazanowiczem przed jego śmiercią, tj. że ładunek bursztynu faktycznie został zakupiony przez G. Piotrowicza, a nie przekazany mu jako faktorowi³⁵.

Szereg dokumentów z lat 1626-1638 charakteryzuje Piotrowicza jako jednego z największych w tych czasach hurtowników, handlujących bursztynem na wielką skalę. G. Piotrowicz, obywatel lwowski od 1629 r.³⁶, po pomyślnym załatwieniu sprawy sprzedaży bursztynu otrzymanego od A. Mirazanowicza, zakupił w październiku 1630 r. w Gdańsku u Hansa (Hanusa) Konnigka (Konnik, Kunnigk) dwie beczki bursztynu Rundwerk. Jedną z tych beczek zabrał ze sobą do Lwowa; drugą, na której opłacenie nie starczyło mu pieniędzy, pozostawił u H. Konnigka, oddając mu jednocześnie jako zastaw szablę «w złocie oprawioną, turkusami i rubinami nasadzoną». Zgodnie z życzeniem G. Piotrowicza, H. Konnigk przetransportował tę drugą beczkę bursztynu w

³³ Prawdopodobnie jest on identyczny z Hazarem, synem Kirhakosa Samardzi, Ormianinem z Persji, przebywającym w 1626 r. we Lwowie dla odebrania mienia zmarłego tutaj jego brata Bali. Zob.: CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 41. – S. 1177-1179.

³⁴ CPAH w Kijowie. – Zesp. 39. – Op. 1. – T. 33. – K. 22-22 v., 31 v.-32.

³⁵ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 46. – S. 1291-1295.

³⁶ Ibid. – T. 44. – S. 1040-1042.

listopadzie 1630 r. z furmanem Matyszem Zechlińskim przez Łowicz do Lublina na przechowanie u kupca Krzysztofa Hendrichsena³⁷.

Ta ogromnych rozmiarów transakcja (w drugiej beczce znajdowało się 707 funtów Rundwerku za 800 flor. pol. po ok. 11 flor. pol. 9 gr. za funt; w pierwszej beczce była chyba też podobna ilość) przyniosła G. Piotrowiczowi dużo kłopotu. Wbrew przywilejom obywateli lwowskich handlujących bez cła na terytorium całej Rzeczypospolitej, kupiec został zatrzymany w Dybowie około Torunia przez mytnika Alberta Jurkowskiego i zmuszony zapłacić 200 flor. pol. cła (wyłącznie za bursztyn – widocznie był to jedyny towar, przewożony przez G. Piotrowicza z Gdańska)³⁸. Ustosunkowany przy dworze kupiec wyostał w związku z tym wydarzeniem mandat króla Zygmunta III (datowany 30 marca 1631 r.): «celnikom, mytnikom y ich subcolectorom na komorach naszych celnych cła tak wodne jako y lądowe wybierającym y onych pilnującym», zakazujący ściągać cło od bursztynu z G. Piotrowicza i w ogóle z mieszczan lwowskich. Mandat został oblatowany w lwowskim grodzie³⁹. Wydanie mandatu królewskiego podobnej treści chyba również trzeba uważać za dowód wielokrotnych przewozów na szlaku gdańsko-lwowskim bursztynu, zakupywanego przez mieszczan lwowskich.

Należność za drugą beczkę, przetransportowaną do Lublina, została przekazana H. Konnigkowi w Gdańsku w marcu 1631 r. przez faktora G. Piotrowicza, wspomnianego już wyżej Sz. Balowicza (Baliowicza, Balickiego), tym niemniej na przeszkodzie w odebraniu tego towaru w Lublinie stała wciąż jeszcze nie rozstrzygnięta sprawa spadku po A. Mirazanowiczu, uparcie egzekwowana przez podkanclerza koronnego. W maju 1631 r. faktorzy Sz. Balowicz i S. Popowicz zostali zatrzymani w Gdańsku przez wójta ormiańskiego z Zamościa Gabriela Ariewowicza (mandatariusza wicekanclerza), a beczka bursztynu, sygnowana znakiem «№ HKZ», zaarrestowana w Lublinie przez faktora G. Ariewowicza – Zachariasza Warterysowicza, również Ormianina zamojskiego. Sprawa tego aresztu, nie rozstrzygnięta przez senat gdański, przewędrowała przez lubelski urząd burmistrzowski, dwukrotnie przez lwowski urząd rajcecki oraz przez królewski sąd asesorski, by zakończyć się dekretem królewskim (z 22 grudnia 1631 r.) o przysądzeniu spornego bursztynu G. Piotrowiczowi⁴⁰.

Kłopoty z transportem bursztynu nie ostudziły handlowego zapału ormiańskiego kupca, tym bardziej że gdański kontrahent H. Konnigk (listem z 26 maja 1631 r.) donosił: «łascie się w. m. pilnie zalecam y w czym na potym w. m. dogodzić mogę, uczynię bardzo rad y chętnie: strony bursztynu runtwerku w. m. oznaymuję, że mam do tego czasu y będę miał na potym dobrego y pięknego summy nie małe gotowe, iakosz y teraz ten factorowie w. m. u mnie widzieli»⁴¹.

³⁷ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 46. – S. 1126-1127, 1236-1247, 1264-1272, 1288-1297, 1320-1323, 1328, 1554-1555, 1599-1603, 1607-1612, 1646-1647, 1668, 1680-1689.

³⁸ Ibid. – Zesp. 9. – Op. 1. – T. 382. – S. 1191-1192.

³⁹ Ibid. – T. 382. – S. 1173-1175.

⁴⁰ Prócz źródeł wyliczonych w notce 37, zob. jeszcze: CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 47. – S. 41, 148-152, 196-199.

⁴¹ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 46. – S. 1687.

W 1632 r. G. Piotrowicz, jako ekspert od bursztynu bierze udział we Lwowie w komisyjnej ocenie bursztynu kupca Saccara Wartykowicza, Ormianina z Turcji⁴². W 1636 r. widzimy go znów dwukrotnie w Gdańsku jako pełnomocnika innego handlarza bursztynem, Ormianina z Persji, chodzi⁴³ Meridziana Awapiry, następnie w pogoni za faktorem Meridziana – Gedorikiem Malonowiczem i zakupionym przez tegoż bursztynem⁴⁴. W rok później G. Piotrowicz jedzie do Turcji, by w 1638 r. powrócić do Lwowa, a później wyjechać do Warszawy. Tam też, tegoż roku, we własnym dworku kupieckim, dosięgła go śmierć⁴⁵.

W 1630 r. w Gdańsku, z zamiarem zakupu tam bursztynu, przebywał Maksim Arakiełowicz, Ormianin, jak się wydaje, z Turcji. Zeznając później, w 1631 r. na procesie we Lwowie, M. Arakiełowicz oznajmił: «Byłem w ten czas we Gdańsku, y widziałem kiedy pan Gabriel Piotrowicz kupił dwie beczki bursztynu, chciałem tesz y ia na swą stronę kupić, ale że był drogi, nie kupiłem»⁴⁶.

W 1631 r. zakupem bursztynu w Prusach zajmowali się dwaj Ormianie: Saccar (Sachar, Sakar, Szakar) Wartykowicz z Turcji oraz Migirdycz (Megerdis, Megierdysz) Sadahaiowicz z Persji (ze Spachii tj. z Isfahanu). Projekt podróży finansowanej częściowo również przez innego kupca perskiego, Ormianina Hewonta (Hewontha) Kirkorowicza ze Spachii, powstał w lutym 1630 r. na jarmarku w Jarostawiu. Po przybyciu do Gdańska i Prus z pieniędzmi oraz resztą towarów orientalnych – okazało się, że kraj cały wyniszczony wojną (było to parę miesięcy po rozejmie polsko-szwedzkim w Starym Targu – Altmarku – 26 września 1629 r.), «powietrze grasowało [...] zaledwie w rok y w kilka miesięcy okręty nadciągnęły». Obaj kupcy przedsięwzięli wielką wędrowkę po spustoszonej wojną trzydziestoletnią wybrzeżu, zapuszczając się na zachodzie przez Niemcy do Holandii i Belgii, na wschodzie – do nowo ustanowionej granicy szwedzkiej w Inflantach, co, oczywiście, dobrze świadczyło o odwadze kupców w tych niebezpiecznych czasach. Niemniej zakupy w końcu okazały się obfite – wyzyskując, jak się zdaje, osłabienie regaliów książęcego w czasach wojennych, S. Wartykowicz zakupił 1 200 funtów bursztynu, przewożąc go następnie do Konstantynowa na Wołyniu. Rozliczenie współników we Lwowie, już w 1632 r., było burzliwe, i przechodziło przez urzędy wójtowski oraz rajecki. S. Wartykowicza zmuszono do przetransportowania bursztynu z Konstantynowa do Lwowa. Tutaj cały ładunek został komisyjnie oceniony (przez ekspertów od bursztynu, oprócz wspomnianego wyżej G. Piotrowicza, również przez Daniela Hołubowicza, Ormianina lwowskiego, oraz Harybedza, Murata i Heywetha – kupców zamorskich). Zgodnie z taksą, ustanowioną komisyjnie 2 maja 1632 r. S. Wartykowicz wyliczył H. Kirkorowiczowi 527 funtów bursztynu na sumę 2 371 flor. pol. 25 gr. (po 4 flor. pol. 15 gr. za funt), co było wykalkulowane niżej od ceny podawanej przez S. Wartykowicza (mówił, że ma kupca płacącego po 5 flor. za funt)⁴⁷.

⁴² CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 47. – S. 920.

⁴³ Chodza – możny (pers.).

⁴⁴ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 526. – S. 70-71.

⁴⁵ Ibid. – T. 525. – S. 240-242.

⁴⁶ Ibid. – T. 46. – S. 1682-1683.

⁴⁷ Ibid. – T. 398. – S. 957-960, 1070-1080, 1082-1085, 1087-1094, 1099-1102, 1105-1112; T. 47. – S. 876-886, 893-895, 899-900, 912-913, 918-922, 945-947. Zob. również przypis M. Gębarowicza

W 1631 r. we Lwowie miejscowy kupiec ormiański Bernard (Benedykt) Bernatowicz miał zamiar sprzedać na lwowskim jarmarku partię bursztynu, ale w związku z wyjazdem z miasta zlecił sprzedaż swemu bratu Krzysztofowi Bernatowiczowi z tym, by pieniądze, uzyskane ze sprzedaży (lub sam bursztyn) poszły na pokrycie długu 250 flor. pol. innemu lwowskiemu Ormianinowi Awedykowi Hołubowiczowi. Zaproszony ekspert, Pers nieznanego imienia, cenił bursztyn nisko: «jeżeli ten dług zagubiony, powiedział, niech bierze bursztyn, a jeżeli nie zagubiony, niechay, nie bierze, bo ten bursztyn po złotych czterech» (oczywiście, za funt). A. Hołubowicz nie przyjął bursztynu, wymagając pieniędzy – i sprawa znalazła się w lwowskim sądzie ormiańskim⁴⁸.

W 1633 r. we Lwowie Krzysztof Balowicz (Balowicz, Balicki), Ormianin lwowski, syn zmarłego w 1626 r. we Lwowie kupca perskiego Bali Assuadorowicza, prawdopodobnie identycznego ze wspomnianym wyżej Bali, bratem Hazara, oraz brat znanego już faktora Szymona Balowicza, otrzymał w rachunek wiana żony Anny, córki mechdesi⁴⁹ Haywadta Wasylowicza Uruniszowicza, przesiedleńca z Sisu (Armenia) do Lwowa, 18 funtów bursztynu, który został przez K. Balowicza sprzedany w Adrianopolu za 100 (zgodnie z twierdzeniem sprzedawcy), czy też 300 flor. pol. (po 50 flor. pol. za każde trzy funty, zgodnie z twierdzeniem teścia)⁵⁰.

Nie był to koniec pretensji zięcia do Haywadta (Haywath, Haywad) Uruniszowicza (Orumszowicz, Orunszowicz, Oryszowicz, Oresowicz, Uromszowicz, Wasylowicz). W listopadzie 1633 r. K. Balowicz wykradł ze sklepu swego teścia worek z 300 funtami gdańskimi (a więc bursztyn został prawdopodobnie zakupiony w Gdańsku) lub też 106 okami (1 oka = 3 funty) bursztynu robionego (po 5 talarów lewkowych za funt), ocenionego przez H. Uruniszowicza na 1000 flor. pol. (Podczas przewodu sądowego ilość bursztynu była podawana przez H. Uruniszowicza różnie: 320, 333, a nawet 365 funtów, ocena na 1 500 flor. pol. czy 500 talarów lewkowych, rzekomo proponowanych przez kupców, udających się do Konstantynopola). 27 listopada 1634 r. urząd wójtowski we Lwowie komisyjnie ustalił (w skład komisji wchodził jako eksperci od bursztynu znany już D. Hołubowicz oraz Krzysztof Tomanowicz – Ormianie lwowscy, jak również Joseph Chydynowicz i Sułtan Szahaliowicz – Ormianie perscy), że w zapieczętowanej beczce, przechowywanej przez Łazarza Tobiaszowicza, znajdowało się 286 funtów bursztynu (po 8 flor. 10 gr. za funt), z których odliczono dla K. Balickiego 80 funtów. Przy tej sposobności oczywiście, K. Balicki protestował, że odważono mu najgorszy bursztyn i szacowano bardzo drogo, a H. Uruniszowicz – że oceniono bardzo nisko⁵¹.

w: *Mańkowski T.* Orient w polskiej kulturze artystycznej. – S. 213 – podana tutaj wzmianka o skupowaniu bursztynu «na gruntach pruskich i w Jarosławiu» jest oczywiście nieporozumieniem; w Jarosławiu tylko powzięto zamiar wyjechania do Gdańska i Prus Książęcych.

⁴⁸ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 523. – S. 1041-1042, 1059-1061, 1077, 1088-1089, 1097-1098, 1108-1110, 1121-1123, 1132-1133, 1135-1138.

⁴⁹ Mechdesi – pielgrzym, który odwiedził miejsca święte (orm.).

⁵⁰ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 524. – S. 71, 131, 230, 288.

⁵¹ *Ibid.* – T. 263. – S. 1881-1884; T. 524. – S. 70-77, 82-91, 97-103, 106, 108-113, 125-132, 223-225, 230-232, 245-246, 263-265, 276-277, 282-290, 342-344, 346-349, 370-372.

W 1635 r. konstantynopolski Ormianin mechdesi Andreas miał we Lwowie 211 funtów pacieryz bursztynowych, przechowywanych naprzód u Daniela Hołubowicza, a potem zastawionych (razem z 7 sznurami pacieryz koralowych) u lwowskiego kuśnierza przedmiejskiego Pawła Wroczońskiego za śmiesznie niską cenę 100 flor. pol.⁵²

Chyba nie był to jedyny tego rodzaju towar, znajdujący się w rozporządzeniu P. Wroczońskiego, bo żona jego Emerencja dawała w marcu 1635 r. bursztynowe pacieryze do sprzedaży detalicznej tandeczniczce Annie Janowej⁵³.

W 1635 r. w Gdańsku Geduryk (Gedurik, Geduric, Gedoryk, Gidurik, Gedorik) Malonowicz (Malanowicz, Marinowicz), obywatel spakiński (a więc również z Isfahanu), jako faktor chodził Meridziana (Miridziana) Awapiry (Awopirius, Auopirius), Ormianina perskiego, później obywatela konstantynopolskiego, zakupił przynajmniej 6 ok bursztynu (po 18 flor. pol. za okę), 3 funty bursztynowych pacieryz (po 20 flor. pol. za funt) i skrzyneczkę «szczyroborztinową» za 100 flor. pol. (wszystkie ceny z 1640 r.). G. Malonowicz nie śpieszył się z powrotem do swojego pryncypała, poszukującego go w Lublinie i we Lwowie. Dopiero przy pomocy G. Piotrowicza, jako pełnomocnika M. Awapiry, udało się na wiosnę 1636 r. nałożyć w Gdańsku areszt na towary, zakupione przez faktora, a w grudniu tegoż roku przewieźć je do Lwowa. Bursztyn pozostał we Lwowie na przechowaniu u G. Piotrowicza i dopiero w latach 1640–1641, już po śmierci G. Piotrowicza, lwowski sąd ormiański zajął się rozstrzygnięciem sprawy prawowitego właściciela towarów⁵⁴.

Wśród papierów G. Piotrowicza, pozostałych po jego śmierci w 1638 r., znaleziono skrypt dłużny zamojskiego Ormianina Piryka Seferowicza, opiewający na 2 200 flor. pol. P. Seferowicz zapłacił dług bursztynem, przekazując do Lwowa na ręce znanego już K. Balowicza (brata i opiekuna wdowy) 275 funtów tego towaru. We Lwowie bursztyn został komisyjnie oceniony (po 8 flor. pol. za funt) – i przez tę samą komisję, wyłonioną przez lwowski sąd ormiański (jako eksperci znów D. Hołubowicz, a także Awedyk Bernatowicz i Grzegorz Derłukaszowicz, wszyscy seniorowie Ormian lwowskich), podzielony 19 listopada 1638 r. wśród spadkobierców⁵⁵.

Około 1640 r. Džadur, kupiec z Persji, zaskarżył Ohana Kirkorowicza, Ormianina, kupca brodzkiego, do sądu właściciela Brodów – wielkiego hetmana koronnego Stanisława Koniecpolskiego – o zwrot długu w wysokości 4 000 talarów trzyzłotowych. Sąd, który odbywał się w Mikulińcach, uwięził O. Kirkorowicza. Zmuszono go, by zwrócił dług bursztynem, znajdującym się w Mikulińcach. Bursztyn został oszacowany przez Ormian brodzkich, ławników miejscowego sądu ormiańskiego, Iwanisa Chudawerdowicza i Marka Serhiowicza, oraz przekazany na przechowanie do kościoła ormiańskiego w

⁵² CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 399. – S. 175–177.

⁵³ Ibid., zob. również przypis M. Gębarowicza w: *Mańkowski T.* Orient w polskiej kulturze artystycznej. – S. 213.

⁵⁴ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 526. – S. 64–65, 69–71, 85–86, 412–413, 423–424, 460–461.

⁵⁵ Ibid. – T. 525. – S. 339–340, 490–491.

Brodach. Bursztyn był czterech gatunków: nierobiony drobny po 3 talary trzyzłotowe za okę, nierobiony średni po 5 talarów za okę, nierobiony główny po 7 talarów, robiony po 8 talarów. Po wydaniu bursztynu na sumę 4 000 talarów Džadur wyjechał z Brodów⁵⁶. Zasoby bursztynu u O. Kirkorowicza musiały być bardzo znaczne, bo 4 000 talarów dorównywało 1 200 flor. pol., a chyba nie zabrano mu wszystkiego bursztynu.

Przed 1642 r. znany już Ormianin zamojski Piryk Seferowicz złożył swój bursztyn na przechowanie w Brusie (Turcja) u pewnego Ormianina⁵⁷.

W 1645 r. w Zamościu dokonano wizji towarów Ormianina zamorskiego («Zamorszczyka») Szymona Chydyrowicza. Był tam również bursztyn «w sznurach na kształt pacierzów», których znaleziono 35, szacowano okę po 12 flor. pol.⁵⁸

Są to wszystkie już sprawy, związane z bursztynem, wyszukane w księgach sądowych pierwszej połowy XVII w. Druga połowa XVII w. przyniosła znaczne komplikacje w dziedzinie eksportu bursztynu, jak w ogóle w handlu prowadzonym przez Rzeczpospolitą z krajami Bliskiego Wschodu. Wojny kozackie, «potop» szwedzki – w trzecim ćwierćwieczu stulecia, wojny polsko-tureckie – w czwartym, doprowadzały okresowo do zahamowania ruchu kupieckiego na różnych odcinkach szlaku południowo-wschodniego. I chociaż nawet w latach ogromnego napięcia w stosunkach polsko-tureckich handel lądowy Wschód-Zachód, prowadzony przez terytorium Polski, nie zamarł zupełnie (zgodnie z obliczeniami, przeprowadzonymi na podstawie źródeł archiwalnych, Lwów w latach 1669-1700 odwiedziło około 700 kupców z różnych regionów Ottomańskiego imperium⁵⁹), tym niemniej odnotowuje się znaczny spadek transakcji, związanych z eksportem bursztynu. W organizacji handlu w punkcie wyjściowym również nastąpiły zmiany: w 1647 r. Fryderyk-Wilhelm wykupił od gdańskiej rodziny Jaskich prawo sprzedaży bursztynu, które znów przekazano fiskusowi.

A oto kilka «spraw bursztynowych» z drugiej połowy XVII w.

⁵⁶ СРАН we Lwowie. – Zesp. 24. – Op. 1. – Т. 31. – К. 108-109. Zob. również: *Созанський І. З минушини м. Бродів (Причинки до історії міста в XVII в.) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1910. – Т. 98. – С. 29; Mańkowski T. Sztuka Islamu w Polsce w XVII i XVIII wieku. – Kraków, 1935. – S. 9 (u T. Mańkowskiego cała sprawa omyłkowo datowana na rok 1650. W rzeczywistości w 1650 r. złożono tylko zeznania w sprawie, która się odbyła «lat temu dziesięć mniej więcej»).*

⁵⁷ *Zakrzewska-Dubasowa M. Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem. – Lublin, 1965. – S. 113 (powołując się na: Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie. – Acta Armenica Zamosciana. – Ks. 2. – K. 55 – chociaż, zgodnie z wykazem na s. 304, księga nr 2 podobnych zapisów nie istnieje, a zapisy z 1642 r. znajdują się w księdze nr 3), 133 (tutaj powołując się, prawdopodobnie fałszywie, na: Archiwum miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego. – Regestra thelonaei civitatis Cracoviensis. – Nr. 2179, 2185).*

⁵⁸ *Zakrzewska-Dubasowa M. Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem. – S. 133 (powołując się na: Wojewódzkie Archiwum... – Nr. 3. – K. 124 v, ale chyba również omyłkowo, bo na karcie tej, zgodnie z publikacją autorki na s. 289, znajduje się pośmiertny inwentarz towarów S. Sachwełowicza, wśród których znajdował się również bursztyn). Nie wiadomo, czy liczba «35» ma być tłumaczona jako 35 sznurów, czy też 35 ok.*

⁵⁹ *Дашкевич Я. Турецкие купцы во Львове во второй половине XVII в. // История и филология Турции: Тезисы докладов и сообщений. – Москва, 1976. – С. 16-18.*

W 1655 r. we Lwowie kupiec z Persji Ormianin Awedyk zakupił od miejscowego Ormianina Tomasza Abrahamowicza 500 funtów lwowskich bursztynu (po 8 czy też 10 flor. pol. za funt), płacąc towarem tureckim. Awedyk, po raz pierwszy w Rzeczypospolitej, nieznający warunków, został oszukany przez kontrahenta dwukrotnie – pierwszy raz na wadze, bo sprzedano mu faktycznie 464 funty zamiast 500 (zamazując różnicę między funtem lwowskim, a oką turecką), drugi raz na cenie, bo płacąc tymże bursztynem swoim kredytorom Awedyk zmuszony był opuścić cenę do 6-7 flor. za funt. Sprawa oszustwa otarła się o brzeski urząd grodzki, a potem przez szereg lat (1656-1658) rozpatrywana była w różnych instancjach lwowskich (urzędy wójtowski, rajecki, sąd ormiański) i w asesorskim sądzie królewskim⁶⁰. Bodaj że najważniejszy szczegół z szeregu procesów polegał na tym, że zgodnie z twierdzeniem T. Abrahamowicza, w 1655 we Lwowie obowiązywał specjalny dekret wójtowski, nakazujący ważyć i taksować bursztyn w wadze lwowskiej («z dekretu iego msci pana woity y wazyc, y taxowac bursztyn nakazano»)⁶¹. Oczywiście w tych czasach handel bursztynem we Lwowie wciąż jeszcze był bardzo intensywny, często bodaj dochodziło do konfliktów, bo inaczej nie istniałby obowiązek ważenia i taksowania bursztynu. Niestety, tekst odpowiedniego dekretu wójtowskiego nie został odnaleziony.

W 1656 r. w Zamościu przy inwentaryzacji pośmiertnej towarów Ormianina Sołtana Sachwełowicza został znaleziony woreczek topionego bursztynu i fasa (beczka) robionego, ważącego 312 funtów (żona Sołtana nadmieniła, że bursztyn ten jest jej własnością)⁶².

W 1669 r. w Jazłowcu ormiański kupiec Aftun Babowicz (Babikowicz) z Tochatu (Turcja), za zgodą miejscowego sądu ormiańskiego, zabrał ze sobą zastawione i nie wykupione u niego fanty Zachariasza Skienderowicza (prawdopodobnie też «zamorskiego» Ormianina), wśród nich również «pacierze bursztynowe pułtora oka»⁶³.

W 1681 r. we Lwowie miejscowy kupiec ormiański Jakub Bobrykiewicz (emigrant z Kamieńca) został zaskarżony do urzędu rajeckiego przez zagranicznego Ormianina Hadziego o niezapłacenie 1 oki bursztynu (cenionego na 45-50 flor. pol.) za konia. Później został uchylony, bo oskarżony i świadek zeznali, że tylko w przypadku wspólnego wyjazdu obu kupców do Kimpolungu w Mołdawii J. Bobrykiewicz miał kredytować Hadziemiu 2 oki bursztynu⁶⁴.

Na tym epizodzie zebrane dotychczas wiadomości o transakcjach bursztynowych wyczerpują się. Jako ciekawy fakt, nie znajdujący na razie zadowalającego wyt-

⁶⁰ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 403. – S. 1139-1141; T. 404. – S. 55-61, 63-65, 85-87, 92, 109-114, 118-129, 175-177, 179, 182-184, 197-204, 206-208, 210-220; T. 67. – S. 123-127, 225-226, 322-326, 526-538; T. 530. – S. 740, 767-768, 777, 795, 806-807, 810-811, 818-821, 828-829, 847-850, 857-858, 870-882.

⁶¹ Ibid. – T. 404. – S. 111.

⁶² *Zakrzewska-Dubasowa M.* Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem. – S. 289 (z powołaniem się na: *Wojewódzkie Archiwum...* – Nr. 3. – K. 124 v), 133 (z powołaniem się na *Ejud.* – Nr. 6. – K. 31 v).

⁶³ *Lwowska Biblioteka Naukowa Akademii Nauk Ukrainy, Oddz. Rękopisów.* – Zesp. Ossolińskich. – Nr. 1485. – K. 193v.

⁶⁴ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 84. – S. 341-343.

łumaczenia, warto odnotować wypłynięcie we Lwowie nazwiska, utworzonego od nazwy «bursztyn». W 1688 r. wspomniany jest krawiec Joannes Bursztynowicz, przedmieszczanin lwowski⁶⁵. Nie ulega wątpliwości, że nazwisko to zostało utworzone od bursztynu – succinum (ambra, electron – wszystkie te terminy występują w łacińskich tekstach aktów lwowskich), a nie od Bursztynu – miasta w ziemi halickiej. W tym ostatnim przypadku należałoby oczekiwać nazwiska Bursztyński, rzeczywiście zresztą odnotowanego we Lwowie w pierwszej połowie XVIII w.⁶⁶

Przytoczone wyżej wiadomości o handlu bursztynem nie poddają w wątpliwość kierunku ruchu bursztynu wyłącznie znad Bałtyku przez południowo-wschodnie połacie Rzeczypospolitej do Turcji i Persji. Niemniej stosunkowo niedawno został wyrażony pogląd o istnieniu również przeciwnego kierunku eksportu bursztynu z Turcji do Polski. Na potwierdzenie takiej tezy M. Zakrzewska-Dubasowa przytoczyła dwa wydarzenia – złożenie przed 1642 r. przez Ormianina zamojskiego P. Seferowicza zakupionego przez niego bursztynu na przechowanie u pewnego Ormianina w Brusie oraz znalezienie w 1646 r. sznurów bursztynowych pacierzy wśród towarów przywiezionych z Turcji do Zamościa przez Szymona Chydyrowicza. Wywody o tym, że «Ormianie zamojscy również jeździli po towary do Brusy, słynnej z wyrobów złotniczych; między innymi kupowali tam bursztyny» oraz że «o tym, że Ormianie kupowali bursztyny w Turcji, świadczy wymieniona już wyżej sprawa procesowa z roku 1642, gdzie podaje się jako miejsce zakupu Brusę»⁶⁷, zostały zakwestionowane przez jednego z recenzentów – T. Lewickiego⁶⁸. Zakwestionowane zupełnie słusznie. Niewątpliwie, teoretycznie możliwa była sytuacja, przy której jakiś transport bursztynu został zwrócony już z Turcji do miejsca wyjścia (opisano w literaturze podobny przypadek wędrowni 45 par blamów rysich ze Lwowa do Konstantynopola i z powrotem w latach 1617-1618, wywołany konfliktem dwóch lwowskich kupców ormiańskich)⁶⁹. Podobne kazuistyczne przypadki z reimportem bursztynu, jeżeliby nawet zaistniały (a przytoczone przez M. Zakrzewską-Dubasową wydarzenia wadliwie zinterpretowane – bo w przytoczonych przez autorkę cytatach ze źródeł nie ma wzmianki o zakupywaniu bursztynu w Turcji – niewątpliwie nie należą do tej kategorii), nie dają podstawy dla twierdzenia o zakupywaniu bursztynu en gros – surowego czy obrobionego – w Turcji dla eksportu do Polski.

Można wprawdzie przypuszczać, że wśród wielkiej masy wyrobów bursztynowych używanych w Polsce znajdowały się poszczególne przedmioty, wykonane przez rzemieślników w Turcji czy Persji. Wiadomo bowiem na przykład, że w 1777 r. poseł turecki do króla Stanisława Augusta Numen bej wysłał, już po powrocie do Turcji,

⁶⁵ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 411. – S. 667-668; por.: Ibid. – T. 548. – S. 1435-1436.

⁶⁶ Ibid. – T. 554. – S. 563, 589, 591 etc.

⁶⁷ Zakrzewska-Dubasowa M. Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem. – S. 112, 133.

⁶⁸ Lewicki T. O Ormianach zamojskich. – Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1966. – Nr. 2. – S. 410.

⁶⁹ Daszkiewicz Ja. R., Tryjarski E. Armiano-kypczackij dokument iz Konstantinopola 1618 g. // Folia Orientalia. 1969. – Kraków, 1970. – T. 11. – S. 123-137.

wśród podarków dla królewskiego brata Kazimierza również małe «laseczki pocieszenia», sporządzone z bursztynu⁷⁰. Co więcej zapożyczono lewantyńskie sposoby obróbki bursztynu. Około 1800 r. osiadł w Warszawie niejaki Baraniecki, który za czasów Stanisława Augusta zostawał przy dworze posła polskiego (nie wiadomo którego) w Konstantynopolu i od rzemieślników tureckich przejął metodę obróbki bursztynu, zastosowaną później przez niego w Warszawie⁷¹.

Niemniej (nie mówiąc już o tym, że chodzi o fakty późniejsze – osiemnastowieczne), wydaje się, że np. wśród przedmiotów bursztynowych używanych w Polsce w XVII w. procent wyrobów wschodnich był nieznaczny. G. Malonowicz jako faktor kupca perskiego zakupił w 1635 r. właśnie w Gdańsku skrzyneczkę bursztynową za 100 flor. pol., by wywieźć ją na Wschód (zob. wyżej). A oto przedmioty z bursztynu, wyliczone w inwentarzu akcesyjnym wotów i innych podarków kaplicy Domagaliczów we Lwowie pod rokiem 1643 – «agnusek w bursztyn oprawny, pozłocisty, w którym Salwator i Mater Dei z drugiej strony»; 1646 r. – «agnusek malusiejki bursztynowy, około kraju sreberkiem oprawny»; 1666 r. – bursztynowy krucyfiks oceniony na 400 flor. pol.; 1667 r. – maneliczki (tj. bransoletki) bursztynowe; 1669 r. – para lichtarzyków bursztynowych⁷². W inwentarzach pośmiertnych mieszczanek lwowskich: Ormianki Katarzyny Sokołówny-Arakielowej (1643 r.) – pacierzów bursztynowych dwoje; Ormianki Isajowiczowej (1656 r.) – guz bursztynowy, srebrem przewleczone, oceniony na 15 gr., serdeczko bursztynowe i pierścień srebrny za 7 ½ gr., maneliczka bursztynowa za 1 flor. pol.; również Ormianki Zofii Szymonowej-Steczkiwiczowej (1684 r.) – zwierciadło w bursztyn czarny oprawne⁷³. Wśród rzeczy króla Jana III: w inwentarzu ruchomości 1673 r. – bursztyn na rządzik; w inwentarzu prywatnego skarbcza na zamku w Warszawie z 1696 r. – rękowięć od szabli bursztynowa, pudełeczko bursztynowe, w którym twarz Króla Jmci z kości, sztuka bursztynowa wielka⁷⁴. Podobne wykazy można kontynuować. Wydaje się jednak, że przytłaczająca większość wyliczonych wyrobów (w szczególności dewocjonaliów) nie była i nie mogła być dziełem rzemieślników wschodnich.

W XVII w., bodaj że ostatecznie; na południowo-wschodnim szlaku bursztynowym utrwaliła się absolutna przewaga Ormian jako handlarzy hurtowych i dystrybutorów w Turcji i Persji. Jeżeli w XIV–XVI w. wśród hurtowników – prócz Ormian – występują Niemcy, Żydzi, Karaimi, to w następnym stuleciu handel przechodzi wyłącznie do rąk miejscowych czy też tureckich i perskich Ormian. Ta «specyfika narodowa» w handlu bursztynem na Bliskim Wschodzie zachowała się jeszcze w trzecim ćwierćwieczu

⁷⁰ [Crutta A.] Dziennik przyjęcia i pobytu nadzwyczajnego posła Porty Otomańskiej do Stanisława Augusta, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego, do Rzeczypospolitej Polskiej / Wyd. E. Marylski. – Warszawa, 1860. – S. 46.

⁷¹ Haczewski J. O bursztynie... – S. 405.

⁷² Gębarowicz M. Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973. – S. 311, 312, 317, 322, 333.

⁷³ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 526. – S. 1168; T. 530. – S. 685; T. 531. – S. 1749.

⁷⁴ Gębarowicz M. Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w. – S. 125, 148, 151, 153.

XIX w. «Główna potrzeba w handlowym bursztynie istnieje wśród Ormian, przewożących go do Egiptu, Persji, Chin i Japonii» – świadczy współczesny autor⁷⁵.

Co więcej, można zaryzykować twierdzenie, że handel bursztynem przynajmniej w XVII w., przekształcił się w zajęcie spółek handlowych kupców – Ormian, ściśle związanych węzłami rodzinnymi. Dystrybucją bursztynu w latach dwudziestych-trzydziestych zajmowali się dwaj bracia, kupcy lwowscy Krzysztof i Szymon Balowicze, synowie zmarłego we Lwowie kupca perskiego Bali Assuadorowicza. Brat, jak się wydaje, Balego Hazar sprowadzał do Persji bursztyn z Gdańska. Wybitny handlarz bursztynem Gabriel Piotrowicz był ożeniony z siostrą Balowiczów Zofią Balówną. Teść Sz. Balowicza – Haywadt Uruniszowicz – również handlował bursztynem. Hewont Kirkorowicz, Ormianin z Isfahanu, wprowadzał w tajniki handlu bursztynem swego synowca Migirdycza Sadahaiowicza itd.

Dla kupców zajmujących się handlem lewantyńskim bursztynem jako towar był w XVII w. do zdobycia nie tylko w Gdańsku, niezaprzeczalnie głównym centrum handlu bursztynem, nie tylko we Lwowie – uznanym przez tradycję miejscu spotkań kupców ze Wschodu i Zachodu, lecz również w innych miastach województw ruskiego (Zamość, Jazłowiec, Brody, a nawet Mikulińce), podolskiego (Kamieniec Podolski) czy wołyńskiego (Konstantynów). Handlowano bursztynem na wielką skalę – transporty, złożone z kilku beczek tego produktu, osiągające łącznie wagę 1 000-1 200 funtów czy też cenę 12 000 flor. pol. na rynku krajowym lub 14 000 flor. pol. w Turcji, nie należały, jak się wydaje, do rzadkości. Wszystko to świadczy przekonywająco o znacznym ożywieniu na południowo-wschodnim szlaku bursztynowym bodaj że od połowy XVII w.

Kupiec, handlujący bursztynem, zawsze mógł liczyć w tej wąskiej specjalności handlowej na ochronę swych interesów. Z tego punktu widzenia specyficzną wymowę zyskuje mandat króla Zygmunta III z 1631 r., chroniący wyłącznie bursztynowe interesy kupców lwowskich, jak również odnotowany w 1655 r. dekret wójta lwowskiego, nakazujący ważenie i taksowanie bursztynu w lwowskiej wadze miejskiej. W przypadku sporów sądowych odpowiednie urzędy troszczyły się o utworzenie komisji ekspertów, kompletowanej zarówno z miejscowych jak i zagranicznych kupców, posiadających znaczne doświadczenie oraz niezbędny autorytet do obiektywnego wyrokowania o gatunkach i cenach bursztynu.

Pozostawiając na uboczu szereg innych spostrzeżeń co do dystrybucji bursztynu, spostrzeżeń, opartych na zreferowanym powyżej materiale źródłowym, warto poświęcić trochę uwagi zagadnieniu odmian i cen bursztynu.

Jeżeli na przełomie XIV–XV w. szlakiem południowo-wschodnim kierowano na Bliski Wschód tylko trzy gatunki bursztynu – główny, średni oraz raczej niebardzo popularny ferneć, to w XVII w. ilość gatunków, znajdujących popyt w krainach Lewantu uległa rozszerzeniu.

Bursztyn eksportowany na Wschód, dzielono na dwie grupy – robiony (prawdopodobnie to samo co niem. Rundwerk) oraz nie robiony. Nie robiony istniał w trzech

⁷⁵ The Encyclopaedia Britannica. – 9th ed. – Cambridge, 1875. – Vol. 1. – P. 660.

gatunkach: główny, średni oraz drobny. Osobną kategorię stanowiły pacierze bursztynowe oraz wyroby artystyczne (np. skrzyneczki bursztynowe). Znany był również bursztyn topiony. Bardziej zróżnicowany podział na gatunki i podgatunki, istniejący w Prusach i Gdańsku, nie znalazł, jak się wydaje, zastosowania na szlaku eksportowym, wiodącym na Bliski Wschód.

Ceny bursztynu w XVII w. kształtowały się, po przeprowadzeniu przeliczeń ok tureckich na funty, a talarów na floreny polskie w sposób następujący⁷⁶:

W Gdańsku w 1630 r. 1 funt rundwerku kosztował około 11 flor. 9 gr.⁷⁷ Cenę tą uważano za wygórowaną.

We Lwowie w 1632 r. 1 funt bursztynu (oczywiście nie robionego) ceniono 4 flor. 15 gr., ale za ten sam bursztyn można było osiągnąć cenę 5 flor.⁷⁸ Rok przedtem – w 1631 r. – gorszy bursztyn ceniono 1 funt – 4 flor.⁷⁹ W 1640 r. bursztyn (chyba również nie robiony) ceniono 1 funt – 6 flor. W 1655 r. 1 funt lwowski bursztynu sprzedawano we Lwowie po 8-10 flor.⁸⁰ Była to jednak cena strasznie wygórowana, bo ten sam bursztyn został sprzedany na trasie Lwów-Brześć Litewski po 6-7 flor. za funt⁸¹. W latach osiemdziesiątych ceny na bursztyn zwyżkowały – w 1681 r. za 1 funt żądano 15-17 flor.⁸² (co prawda związane to było również z inflacją).

We Lwowie w 1634 r. robiony bursztyn szacowano komisyjnie po 8 flor. za 1 funt, chociaż właściciel podawał cenę bursztynu 15 flor. za 1 funt gdański⁸³.

We Lwowie w 1640 r. pacierze bursztynowe oceniono po 20 flor. za 1 funt⁸⁴.

W Zamościu w 1645 r. pacierze bursztynowe ceniono po 4 flor. za 1 funt (cena podejrzanie niska)⁸⁵.

Dla Brodów z okresu około 1640 r. zachowała się pełna tabela cen. Nie robiony bursztyn – drobny gatunek oceniono po 3 flor. za 1 funt, średni gatunek – po 5 flor., główny – po 7 flor. Robiony bursztyn po 8 flor. za 1 funt⁸⁶.

Eksport bursztynu na Wschód rokował znaczny zysk. W 1629 r. za 1 funt bursztynu, prawdopodobnie nie robionego, płacono w Turcji 14 flor. pol.⁸⁷ W 1633 r. w Adrianopolu i Konstantynopolu cena nie robionego bursztynu wahała się między 5 flor.

⁷⁶ *Hoszowski S.* Ceny we Lwowie w XVI–XVII wieku. – Lwów, 1928 (w ogóle nie odnotowuje cen bursztynu).

⁷⁷ CPAH we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 46. – S. 1684-1685.

⁷⁸ Ibid. – T. 47. – S. 893-895, 920.

⁷⁹ Ibid. – T. 523. – S. 1137.

⁸⁰ Ibid. – T. 526. – S. 65.

⁸¹ Ibid. – T. 404. – S. 60, 113.

⁸² Ibid. – T. 263. – S. 1882; T. 524. – S. 245.

⁸³ Ibid. – T. 525. – S. 340.

⁸⁴ Ibid. – T. 526. – S. 65.

⁸⁵ *Zakrzewska-Dubasowa M.* Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem. – S. 133.

⁸⁶ CPAH we Lwowie. – Zesp. 24. – Op. 1. – T. 31. – K. 108.

⁸⁷ Ibid. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 46. – S. 1293.

17 gr. (chyba zaniżona) i 16 flor. 11 gr.⁸⁸ Szacując można uważać, że eksport nie robionego bursztynu do Turcji gwarantował zysk około 200 %. Zresztą, samo już ożywienie w handlu bursztynem na szlaku południowo-wschodnim świadczy o intratności podobnych interesów.

Odnutowywane w aktach dość częste wyrównywanie długów za pomocą bursztynu daje podstawę dla twierdzenia, że produkt ten odgrywał na terenie Rzeczypospolitej rolę swoistego zasobu płatniczego, oryginalnej namiastki pieniędzy. Szczególnie miejsce, zajmowane przez bursztyn nie tylko w dziedzinie operacji wyłącznie handlowych, lecz również finansowo-kredytowych, było uwarunkowane łatwą wymiennością tego artykułu na pieniądz i względną stabilnością cen różnych gatunków bursztynu.

Dane źródłowe odzwierciedlające eksport bursztynu szlakiem południowo-wschodnim do Turcji i Persji są niewątpliwie fragmentaryczne. Cały problem wymaga jeszcze dalszych studiów uzupełniających istniejące luki czasowe, czasem znaczne. Tym niemniej już dzisiejszy stan badań dowodzi, że działający od zarania dziejów bursztynowy szlak południowo-wschodni tętnił życiem również w późnym średniowieczu. A sam charakter bursztynu – towaru, a także podstawowego materiału dla całej gałęzi bliskowschodniego rzemiosła artystycznego – wycisnął na tym szlaku piętno więzi nie tylko ekonomicznych, lecz również kulturalnych.

Публікується за виданням: *Daszkiewicz J. Z historii południowo-wschodniego szlaku bursztynowego (XIV–XVII w.) // Slavia Antiqua. 1980. – Poznań, 1981. – T. 27. – S. 253-275.*

⁸⁸ СРАН we Lwowie. – Zesp. 52. – Op. 2. – T. 524. – S. 71, 131, 282-288.

ИЗ ИСТОРИИ ЮГО-ВОСТОЧНОГО ЯНТАРНОГО ПУТИ (XIV–XVII ВВ.)

На протяжении нескольких лет, прошедших со времени публикации статьи «Из истории юго-восточного янтарного пути (XIV–XVII вв.)»¹, удалось собрать дополнительный материал, освещающий данную тему.

Два важных источника периода господства Золотой Орды в Восточной Европе – анонимный итальянско-персидско-татарский разговорник, входящий в состав т. наз. «Codex Cumanicus» (разговорник составлен в Крыму в начале XIV в.), и итальянское торговое руководство «La pratica della mercatura», созданное в первой половине XIV в. купцом Франческо Бальдуччи-Пеголотти (Francesco Balducci-Pegolotti) – отражают то время, когда янтарь экспортировался на Восток через Северное Причерноморье сухопутным или комбинированным сухопутно-морским путем.

В разговорнике янтарь упоминается под названием Karabār (согласно итальянскому написанию оригинала: charabar)², которое употреблялось как в татарском, так и в персидском языках и являлось производным от классического персидского Kahrubā³. Если учитывать, что разговорник был составлен с целью установления постоянных ежедневных (не только торговых) контактов с тюркским и иранским населением Крыма, можно думать, что янтарь был как распространенным украшением среди местного населения (что подтверждается археологическим материалом), так и предметом местной торговли. Иранское название янтаря, проникшее в тюркскую языковую среду, мы склонны рассматривать не только как свидетельство коммерческих связей с Персией и ираноязычными торговыми колониями, расположенными в Крыму, а также на путях в Среднюю Азию, но и как реликты более ранних, домонгольских (т. е. до середины XIII в.) времен, когда ираноязычные народы, в частности аланы, играли значительную роль в Причерноморье. Торговые контакты Крыма, по-видимому, способствовали распространению янтаря, концентрировавшегося в руках крымских купцов, на широких азиатских просторах⁴, – хотя и прямые указания письменных источников на это отсутствуют.

С этой точки зрения важно и то, что латинско-итальянский термин *ambra* ('янтарь') < *ambar* ('благовоние' в поздней латыни) также проник в татарский язык

¹ *Daszkiewicz J. R. Z historii południowo-wschodniego szlaku bursztynowego (XIV–XVII w.) // Slavia Antiqua. 1980. – Poznań, 1981. – Т. 27. – S. 253-275.*

² *Codex Cumanicus, cod. Marc. Lat. DXLIX in Faksimile herausgegeben / Ed. K. Gronbech. – Kopenhagen, 1936. – P. 41 v.*

³ *Bodrogligeti A. The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. – Budapest, 1971. – P. 155.*

⁴ Сравни карту «Торговые связи Кафы» в кн.: *Drüill D. Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung. – Stuttgart, 1980. – S. 91.* Пространство, охватываемое торговыми контактами Кафы (по Сумятру и Целебес = Калимантан включительно!), кажется несколько преувеличенным.

разговорника (в форме *ambar*⁵), для обозначения ладана (кадила), ароматного состава, применяемого для обкуривания при выполнении церковных обрядов – состоящего не только из смолы определённых растений, но также из измельченного янтаря⁶.

Данные «*Codex Cumanicus*» уточняет справочник Ф. Бальдуччи-Пеголотти. Он указывает на порт-факторию Тана (на побережье Азовского моря) как на место, в котором торгуют четками из янтаря (*ambra lavorata a modo di paternostri*)⁷. В Персии, в Тебризе (*Täbriz*), также торговали янтарными четками⁸. Другими местностями на Востоке, где в это время осуществлялась торговля янтарем, являлись Константинополь и Пера, Александрия в Египте, Фамагуста на Кипре, а также *Laduniye* и *Ramleh* в Сирии⁹. Характерно, что Бальдуччи-Пеголотти знает на восточных рынках те же самые категории янтаря, которые известны из бухгалтерских книг ордена (XIV–XV вв.) и более поздних львовских источников, т. е. крупный, средний и мелкий необработанный янтарь, а обработанный – в виде четок и других предметов.

Торговый путь из Таны, согласно Бальдуччи-Пеголотти, шел через Астрахань, Сарай, Сарайчик, Ургенч, Отрар и Альмалик в Китай (через *Kanchow* и *Hangchow*), заканчиваясь в Пекине¹⁰. Он прекратил свое существование в 1395-1396 гг. под ударами Тимура. (За пределами наших рассуждений остается северный янтарный путь через Новгород и Северное Поволжье – Болгар – в Среднюю Азию, кстати, также расстроенный в тимуровское время).

Необходимо отметить, что в XIV–XV вв. в Леванте встречались и тесно переплетались (возможно, не без конкурентной борьбы) два русла, приносявшие балтийский янтарь, – тот, поступавший через Польшу и Украину сухопутным путем по т. наз. львовской дороге (*route de Leo* – по источнику 1344 г.)¹¹, и другой, следовавший по суше и морю через Италию (в частности через Венецию) на Восток¹².

⁵ *Codex Cumanicus*... – P. 83 v°. О латинском термине *ambar* см.: *Souter A. A Glossary of Later Latin to 600 A. D.* – Oxford, 1964. – P. 13.

⁶ Мы не согласны со суженным толкованием итальянского слова *ladano* (и их персидского и татарского соответствий) в разговорнике «*Codex Cumanicus*», согласно которому под *ladano* нужно понимать одно только растение сходного названия или добываемую из него смолу (см.: *Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus // Acta Orientalia Hung.* – Budapest, 1981. – Т. 35. – Fasc. I. – P. 17). Как известно, в северорусских диалектах термин «ладан морской» обозначает «янтарь» (см.: *Vasner M. Russisches etymologisches Wörterbuch.* – Heidelberg, 1955. – Bd. 2. – S. 5).

⁷ *Baldussi-Pegolotti F. La pratica della mercatura / Ed. by A. Evans.* – Cambridge, Mass., 1936. – P. 24. Об интерпретации термина *ambra* в данном источнике см.: *Ibid.* – P. 412.

⁸ *Ibid.* – P. 26.

⁹ *Ibid.* – P. 35-36, 71, 78, 90-91, 101. Здесь и ниже принимаем идентификацию названий местностей, предложенную Эвансом. *Ramleh* – сейчас *Ramba* в Израиле.

¹⁰ *Ibid.* – P. 21.

¹¹ *Thiriet F. Régestes des deliberations du Sénat de Venise concernant la Romanie.* – Paris; La Hage, 1958. – Т. 1 (1329-1399). – P. 54.

¹² *Ibid.* – 1959. – Т. 2 (1400-1430). – P. 217 (упоминание под 1424 г.); 1961. – Т. 3 (1431-1463). – P. 53, 223 (под 1436, 1453 гг.). Венецианский сенат запрещал венецианским купцам перевозить янтарь из Запада на Восток, минуя Венецию.

Источники разрешают высказать предположение о том, что во Львове в конце XIV – начале XV вв. янтарь употреблялся также для алхимических экспериментов. Как известно из нашей статьи, львовский армянин Dimiter получал в 1399 г. янтарь из Пруссии и еще в 1411 г. был должен за него 6 коп грошей¹³. Немецкий алхимик Леонард из Марбурга (в источнике: Maurperg¹⁴) предпринял в 1394 г. путешествие на Восток, между прочим также для того, чтоб во Львове (в источнике: Livonia или Livovia¹⁵) встретиться с магистром Demetrius'ом¹⁶, слава которого распространялась далеко за пределами Львова и который дал Леонарду рекомендательное письмо в Персию. Без особой, по-видимому, натяжки можно идентифицировать армянина Dimiter'a 1399 г. с magister Demetrius'ом, проживавшим в 1394 г. на Армянской улице (vicus Armenorum) Львова, т. е. являвшимся армянином¹⁷.

Несколько дополнительных фактов о торговле янтарем в первой половине XVII в.

В материалах, хранящихся в Государственном воеводском архиве в Гданске (Польша), в книгах вице-президента города, записаны жалобы членов цеха янтарников (т. е. ремесленников, обрабатывавших этот камень) 1629, 1632 и 1645 гг. на армянских купцов, скупавших значительное количество янтаря¹⁸. В 1642 г. в Гданске состоялся большой судебный процесс по этому поводу. Из материалов процесса выходит, что из Гданска армяне вывозили значительное количество янтарных изделий – сотни и тысячи фунтов¹⁹. Экспортом занимались, впрочем, не только армянские, но и украинские купцы, например Павло Романович из Львова²⁰.

Сведения, собранные польским историком М. Богуцкой, в значительной мере корректируют устарелые представления о том, что в архивных материалах Гданска сохранилось очень мало сведений о прибывавших туда армянах²¹.

¹³ Voigt J. Geschichte Preussens... – Königsberg in Pr., 1834. – Bd. 6. – S. 134.

¹⁴ Об идентификации Maurperg = Marburg см.: Oesterley H. Historisch-geographisches Wörterbuch des deutschen Mittelalters. – Gotha, 1883. – S. 426.

¹⁵ Об идентификации Livonia = Livovia см.: Исаевич Я. Д. К характеристике источников по истории армянских колоний Украины и Ближнего Востока в конце XIV – начале XVI вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – Вып. 3. – С. 337-339.

¹⁶ Corbett J. L'alchimiste Léonard de Maurperd (XIVe siècle), sa collection de recettes et ses voyages // Bibliotheque de l'École des chartes. – Paris, 1936. – Vol. 97. – P. 140.

¹⁷ Упоминание Армянской улицы лишний раз подтверждает, что встреча двух алхимиков состоялась во Львове. В «Ливонии» (стране, а не городе!) армянских кварталов не было.

¹⁸ Bogucka M. Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII wieku. – Warszawa, 1962. – S. 199.

¹⁹ Ibid. – S. 231.

²⁰ М. Богуцкая бесосновательно считает П. Романовича армянином (Bogucka M. Gdańsk jako ośrodek produkcyjny... – S. 231). В действительности это был известный украинский купец из Львова (см., например: Устав и протоколы Львовского Онуфриевского братства... // Архив Юго-Западной России. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 101).

²¹ Mańkowski A. Kupcy ormiańscy w Gdańsku // Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu. – Toruń, 1918. – Т. 4. – № 8. – S. 181-185. Автор данной статьи упоминает известного по нашей

Одна не достигшая завершения сделка, связанная с несколькими мешками янтаря в Каменце-Подольском, бросает интересный свет на некоторые стороны торговли этим товаром на Украине в XVII в. В 1631 г., во время ярмарки в Остроге на Волыни, прибывший из Эрзурума (Erzurum) персидский купец Olexa (судя по имени, грек по национальности) просил двух других купцов – Melidzian'a и Ohan'a, зятя господина Kuryła, найти для него янтарь. Возвратившись из Острога в Каменец, они подыскали нужный товар у известного купца (носившего титул королевского слуги) Сефера Муратовича. Высыпав из мешков весь имевшийся у Сефера янтарь, взяли три пробы, а мешки опечатали, как предназначенные для Olexa (чтоб Сефер не мог продать камень другим покупателям). И Melidzian, и Сефер уехали со взятыми пробами на львовскую ярмарку (январь 1632 г.). Однако Olexa отказался купить янтарь у Сефера, а купил его у какого-то другого львовского купца. Сефер же продал свой товар в Каменце, потеряв при этом 60 талеров²².

Примерно на 1637-1638 гг. припадают путешествия каменецкого купца, армянина Pirhuzad'a, брата Ohan'a. Pirhuzad повез в Персию различные товары, среди них также янтарь, с которым побывал в Эрзуруме (Erzurum), Ереване, Тебризе (Täbriz). Когда он находился в последнем городе, у него оставалось еще 47 ок мелкого необработанного и 5 ок обработанного янтаря. С янтарем он поехал дальше в Qäzvin (в документе Nazbia), Esfāhān. В Esfāhān'e Пиргузад встретился с приехавшим позже из Западной Украины армянином Bagdasar'ом Muratowicz'ом из города Броды. Pirhuzad взял у него еще для продажи много различных товаров (краски, галясовые орешки, янтарь) на 27 туманов – и они поехали вместе, направляясь в Индию. Часть товаров Pirhuzad продал в городе «Argia» (или «Egria») ²³. Свое длительное путешествие по Персии для продажи янтаря в различных местностях он описал в письме брату Ohan'у, составленном в августе 1640 г. Правдивость его рассказа подтвердили своими подписями десять армянских купцов из Shirāz'a, Ardābūl'a, Hamadan'a и «Giehia», а также армянский священник, составивший письмо²⁴.

Некоторые факты дополняют картину торговли янтарем во второй половине XVII в.

В 1654 г. трансильванский армянин (происходивший из Персии) Jakobus Alachuerti из города Alba Julia (венг. Gyulafehérvár, нем. Karlsburg) привез во

статье крупного торговца янтарем по имени Skinder Mirazanowicz (у Маньковского: Neradziapowicz): польский король Сигизмунд III в 1631 г. приказал, чтобы город передал имущество умершего купца вице-канцлеру Томашу Замойскому.

²² Центральный государственный исторический архив Украинской ССР в Киеве (далее – ЦГИА УССР в Киеве). – Ф. 39. – Оп. 1. – Кн. 34. – Л. 216-22а. Сравни также: *Zakrzewska-Dubasowa M. Ormianie w dawnej Polsce.* – Lublin, 1982. – S. 143-144, где автор, однако, неверно изложила события, датируя их 1634 г. и ошибочно указывая, что соответствующие архивные материалы хранятся во Львове.

²³ Нам не удалось определить современное название города.

²⁴ Текст письма в переводе на польский язык в: ЦГИА УССР в Киеве. – Ф. 39. – Оп. 1. – Кн. 41. – Л. 176. Сравни также: *Zakrzewska-Dubasowa M. Ormianie...* – С. 128, 138-139, 179, где содержание письма излагается с ошибками.

Львов янтарь, закупленный им в Гданске. Во Львове этот товар был оставлен (добровольно или под давлением) в депозите городского совета. В 1655 г. он пытался уплатить этим янтарем свой долг, достигавший 100 флоринов, другому армянину из Alba Julia – Onan'y²⁵. Характерно, что в этом деле свидетелем, благоприятным для Jakobus'a Alachuerdi, выступал член суда (intratus assessor curias) в Alba Julia Hans (Johannes)-Friedrich Bekes (Bekisz), немец или венгр, также занимающийся торговлей янтарем.

В 1666 г. персидский купец Simon нарушил право склада (depositorium) города Львова и прорвался в Гданск, где закупил янтарь. Для того, чтоб избежать наказания за это нарушение, он передал закупленное упомянутому выше Н.-Ф. Bekes'у, уехавшему со своими товарами (и объявившему янтарь своим) в Молдавию. Обман Simon'a раскрылся, а за нарушение прав Львова он уплатил штраф в 250 флоринов²⁶.

Как видно из документальных и других источников, в XVII в. особенно большим спросом пользовался янтарь – в частности, доставляемый сухопутным путем через Украину – в Иране. Во второй половине XVII в. участились попытки персидских армян установить непосредственные торговые контакты с Пруссией, причем янтарь всегда являлся желанным товаром. В 1669 г. один армянин получил разрешение прусского курфюрста Friedrich-Wilhelm'a торговать шелком в обмен на янтарь²⁷. Курфюрст, со своей стороны, также искал контактов с Персией. В 1681 г. прусский посол в Варшаве Johann von Hoverbeck встретился там же с персидским послом – снова возник вопрос обмена янтаря на шелк²⁸. Из-за политики экономической блокады Пруссии, проводимой Россией, из этих планов (планировалось установить торговые связи через территорию России) ничего не вышло. Более успешной явилась попытка персидских армян утвердиться в шведской Нарве (сейчас на территории Эстонии), где они получили в 1687 г. торговую привилегию. В 1696 г. армянам дана подобная привилегия в Риге. Из-за сопротивления немецкого купечества Königsberg'a, возобновление переговоров персидских армян с Пруссией в 1697-1698 гг. не принесло результатов²⁹. Хотя мы пока конкретно не знаем, как выглядела армянская торговля в Кенигсберге, Риге и Нарве в 60–90-х гг. XVII в. (этот вопрос не исследован), но кажется, что свободный доступ к прибалтийскому янтарю играл здесь роль значительного стимула.

²⁵ ЦГИА УССР во Львове. – Ф. 52. – Оп. 2. – Кн. 65. – С. 126-127.

²⁶ Там же. – Кн. 682. – С. 37.

²⁷ Forstreuter K. Preussen und Russland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zum Peter dem Grossen. – Göttingen; Berlin; Frankfurt, 1955. – S. 213.

²⁸ Ibid. – S. 213. Более детально об этих контактах в первом издании данной книги: Forstreuter K. Preussen und Russland im Mittelalter. Die Entwicklung ihre Beziehungen vom 13 bis 17 Jhrh. – Königsberg; Berlin, 1938. – S. 203.

²⁹ Forstreuter K. Preussen und Russland... – 1955. – S. 213; Gulbenkian R. Philippe de Zagly, marchand arménien de Julfa, et l'établissement du commerce persan en Courlande en 1696 // Revue des Études Arméniennes. N. S. – Paris, 1970. – Т. 7. – P. 361-426.

Если для Ирана большое значение торговли янтарем не подлежит сомнению, то с распространяемым в последнее время мнением о подобной роли этого товара для Кавказа нельзя согласиться. Польский историк Б. Барановский выдвинул утверждение о том, что «главным предметом польского экспорта на Кавказ был в XVII в. янтарь, вывозимый в необработанном виде, и различные янтарные изделия. Из сохранившихся весьма немногочисленных купеческих счетов следует, что стоимость вывозимого янтаря и янтарных изделий доходила иногда до очень высоких сумм и что этого рода вывоз приносил армянским купцам, посредничавшим в таких сделках, высокую прибыль»³⁰. Это утверждение бездоказательно (Б. Барановский не приводит никаких ссылок на источники и литературу). С другой стороны, известно, что янтарь как материал для художественных ремесел не получил в позднем средневековье никакого распространения на Кавказе.

Обратим внимание на еще два сообщения из XVIII в. (хотя они выходят за хронологические рамки нашего исследования). Неизвестный по имени турецкий чиновник, посетивший в 1742 г. Молдавию, отметил, что в городе Хотин можно закупать янтарь в больших количествах³¹. Еще в 1768 г. покупал в Гданске янтарь турецкий купец Georgi Kalfa (умерший в этом же году около Grudrigc'a), для отправки его сухопутным путем на Восток³².

Несколько слов о янтарных изделиях, вывозимых на Восток.

Учитывая огромную популярность – и значительную ценность – янтаря в Османской империи, польские посольства, отправлявшиеся из Варшавы в Стамбул, захватывали с собой высокохудожественные янтарные изделия в качестве подарков как для турецкого султана, так и для его приближенных.

В 1622 г. янтарные изделия распределял в Стамбуле польский большой посол князь Krzysztof Zbaraski. Написанная стихами реляция сопровождавшего его второсортного поэта Самуила Твардовского сохранила довольно подробное описание произведений гданского (по-видимому) ремесла³³. Султан Мустафа I (Mustafâ) получил ящик из куронского (Kuron) янтаря с гравированными на нем дриадами и морскими богинями. Сверху на ящике крепились две колонны с

³⁰ Барановский Б. Кавказ и Польша в XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVII вв. – Москва, 1979. – С. 254.

³¹ Wallachei, Moldau, Bessarabien, die Krim, Taman und Asow (in der mitte des vorigen Jahrhunderts). Ein topographisch-ethnographischer Britrad zur Kenntniss der damaligen Türkei / Ed. von O. Freiherr v. Schlechta-Waschrd // Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Kais. Akademie der Wissenschaften. – Wien, 1862. – Bd. 40. – S. 566.

³² Reychman J. Orient w Kulture polskiego Oświecenia. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S. 55.

³³ Ценность исторического источника сохраняет только стихотворная реляция, изданная в 1633, 1639 и 1706 гг. В более поздних переизданиях пропущены ценные – также для нашей темы – примечания автора или же стихи переделаны в рассказ прозой, в котором описания изделий из янтаря извращены. Мы пользовались изданием: Twardowski S. z Skrzypney. Przewazna legacya iaśnie oświeconego xiążęcia Krzysztopha Zbaraskiego ... do neypotężniejszego sołtana cesarza tureckiego Mustafy... – Wilno, 1706. – S. 75-76, 103, 133.

золотыми крючками для подвешивания луков и сагайдаков. Матери султана вручили как подарок янтарное зеркало «редкостной работы». *Yeniçeri-ağa* (командующий корпуса яничаров) получил от посла зеркало в янтарном обрамлении, а также столовый набор из янтаря, «который невозможно купить ни в одной лавке Западной или Восточной Европы»; *kizlar-ağa* (настоятель султанского гарема) – янтарные шашки, а для развлечения жительниц гарема – янтарные шахматы, две пары янтарных подносов для сладостей и другого десерта, а также два янтарных кубка на кофе и египетские сорбиты; наконец *kapudan-paşa* (командующий морским флотом) *Halli-Paşa* – черпак и тазик из белого янтаря гданской работы и компас в обрамлении из этого же материала. С. Твардовский написал в своей поэме, что янтарь «достиг в Турции и в Персии чрезвычайно значительной стоимости и его ценят буквально на вес золота, выше люзитанского жемчуга и кораллов».

Двадцать лет спустя популярность янтаря в Турции, по-видимому, несколько уменьшилась. Во всяком случае очередной польский великий посол В. Miaskowski подарил в 1640 г. всего лишь только одному большому везиру Кара-Мустафаше (*Kara Mustafâ Paşa*) большие часы в янтарном обрамлении³⁴. О других подарках из янтаря ничего не известно – что, правда, могло быть связано также с ограниченными финансовыми возможностями посольства.

В инвентарном описании имущества католического кафедрального собора в Каменце-Подольском 1665 г. упоминается 11 ниток янтарных бусов³⁵.

В сатирическом стихотворении «*Anagrammata quatuor regum diadema Lechiam ambitientium*», написанном анонимным польским автором на латынском языке около 1649 г. и направленном против руководителя украинского восстания Богдана Хмельницкого, самого гетмана автор называет (переставляя буквы фамилии) «янтарным медом» (*Chmielnicius = hic mel succini*), горькой микстурой, которую приходится принимать полякам, хотя ее должны пить только восставшие медведи-украинцы³⁶. Определить точнее, что именно в XVII в. называли «янтарным медом» и употребляли ли для его изготовления янтарь, нам не удалось.

Производная от янтаря фамилия *Choma Bursztynow* упоминается в 1649 г. среди крестьян деревни Шкло вблизи Львова³⁷.

Собранные в течение последних лет дополнения по теме «История юго-восточного янтарного пути (XIV–XVII вв.)» укрепляют сделанные ранее выводы, а некоторые из них делают более рельефными.

³⁴ *Lubieniecki Z. Diariusz drogi tureckiej (1640) // Trzy relacje z polskich podróży na Wschód mużulmański w pierwszej połowie XVI w. / Red. A. Walaszek. – Kraków, 1880. – S. 117.*

³⁵ *Antoni J. [Rolle J. A.] Zameczki podopolskie na kresach multaiskich. – Wyd. 2. – Warszawa, 1880. – Т. 1. – S. 123.*

³⁶ *Франко І. Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 23-24. – Кн. 3-4. – С. 65-66.*

³⁷ *Матеріали до історії Галичини / Вид. С. Томашівський. – Львів, 1901. – Т. 2. – С. 226. – (Жерела до історії України-Руси. – Т. 4).*

Представляется, что путь балтийского янтаря через Украину на Восток в различные исторические периоды претерпел значительные изменения³⁸.

В XIV в., вплоть до последних лет этого столетия, янтарь направлялся в Среднюю Азию и, возможно, дальше сухопутным львовским путем, а в дальнейшем через причерноморские степи или Крым, Тану по дороге, описанной Бальдуччи-Пеголотти. Из-за вражды между Золотой Ордой и Ильханами ответвление от этого пути по направлению к Ирану (где господствовали последние) бездействовало. Тимур своими завоеваниями (1395-1396 гг.) перекрыл дорогу между Восточной Европой и Китаем.

В XV в., до захвата Северного Причерноморья Турцией (1475-1484 гг.), янтарь направлялся из Львова в итальянские колонии Причерноморья, а потом через Черное море в Турцию и в Персию.

Последняя четверть XV в. привела к новому кардинальному изменению торговых путей. В XVI – первой половине XVII вв. янтарь везли по молдавскому пути и, в дальнейшем, через Валахию в Стамбул и Малую Азию (Анатолию, Персию). Малоазиатские контакты периодически нарушались турецко-персидскими войнами. Войны, опустошавшие Украину во второй половине XVII в., привели к модификации этого пути – янтарь начали отправлять на Восток также по трансильванскому ответвлению.

Новые материалы подтверждают устойчивость существовавшего на восточных рынках на протяжении ряда столетий деления янтаря на несколько главных сортов.

Немного более разнообразной представляется этническая гамма купцов, участвовавших в торговле янтарем. При несомненном преобладании армян, в XVII в. в этой торговле принимали участие также украинцы, греки (из Персии) и немцы или венгры (из Трансильвании).

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Из истории юго-восточного янтарного пути (XIV–XVII вв.) // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. X/2. Папка «Бурштин III». Рукопис, 12 арк. У кінці тексту рукою Я. Дашкевича примітка: «VII. 1983».

³⁸ Мы не перечисляем здесь все имеющиеся в нашем распоряжении материалы о европейско-азиатской торговле XIV–XVII вв., на основании которых сделаны настоящие выводы.

ПОДІЛЛЯ НА БУРШТИНОВОМУ ШЛЯХУ (XVII–XVIII СТ.)

Середньовічний Кам'янець-Подільський сприймається сучасною історіографією переважно як місто-фортеця, що відіграло значну роль у захисті українських земель, а опосередковано – також Середньої Європи від турецько-татарської навали. І хоч, як відомо, Кам'янець не виконав цієї своєї ролі до кінця, його сучасний статус міста-заповідника, унікального своїми збереженими укріпленнями, – перлини серед українських міст, сприяє консервуванню поглядів на цей населений пункт як на стратегічний вузол, що зайняв особливе місце майже виключно у військово-політичній історії України.

Такий, по суті, деформований погляд на Кам'янець спричинив помітне послаблення уваги до минулого самого міста як економічного, культурного, адміністративного центру Поділля та середньовічної України. Трактують його майже виключно як місто-фортеці завдало чималої шкоди дослідженню історії міста та цілого Подільського регіону в інших, не військових, аспектах. Адже Кам'янець не був увесь час в облозі, не завжди довкола нього горіли села, підпалені ворожою рукою. Кам'янець був також великим ремісничим і купецьким центром, розташованим на важливій магістралі Схід – Захід. Саме таку роль Кам'янця в XVI–XVIII ст. відображають значні, але дуже ще поверхово вивчені архівні матеріали – йдеться передусім про судово-адміністративні книги різних кам'янецьких уставов, що тепер зберігаються в Центральному державному історичному архіві в Києві. І саме на одну слабо досліджену сторінку з історії Кам'янця-Подільського як економічного осередку ми хочемо звернути увагу в цьому повідомленні.

Купці й ремісники становили основну верству населення середньовічного міста, всіх його трьох юрисдикцій – української, польської, вірменської. Місто, розташоване недалеко від молдавського, а в ширшому розумінні – від турецького кордону, ще в XVI ст., поруч зі Львовом, посіло важливе місце в т. зв. східній торгівлі українських земель, тобто здебільшого у транзитній міжконтинентальній торгівлі, крайні пункти якої були далеко на Сході й на Заході. На Сході кам'янецькі купці доходили не лише до Туреччини та Персії, а й, як доводять недавно знайдені архівні матеріали, до Центральної Індії. На Заході місцеві подільські товари знаходили збут не тільки на побережжі Балтійського моря, але й у таких далеких країнах, як Іспанія та Португалія.

Торговельні зв'язки Кам'янця можна вивчати на різному матеріалі. Їхній географічний діапазон особливо рельєфно простежується на історії торгівлі таким специфічним товаром, яким був балтійський бурштин. Чому саме вважаємо його особливим товаром? Ще з античної історії знаємо, що пошуки бурштину, вельми цінного й важливого для художніх ремесел стародавніх Греції та Риму, сприяли відкриттю торговельних шляхів із Середземномор'я до Балтики. Так виник відомий Великий бурштиновий шлях римлян, що мав велетенське значення в економічній і

культурній історії ряду країн Середньої Європи. Ще раніше від римського з'явився грецький бурштиновий шлях, який простягувався від Егейського моря через грецькі причорноморські колонії спершу в Україну – в Середнє Подніпров'я та Полісся, де є власні поклади янтарю, а пізніше до прибалтійського бурштинового краю.

Так якось повелося, що в історичній науці добре пам'ятають про бурштинові шляхи античності, згадують ще про бурштинові прикраси часів Київської Русі – а потім бурштин зникає зі сторінок історичних і археологічних праць, немовби з монголо-татарською навалюю Україна перестала відігравати будь-яку роль у його розповсюдженні в країнах Сходу.

Насправді це не так. Бурштин протягом довгих століть – до XIX ст. включно – залишався товаром, на який існував великий попит у багатьох країнах Близького і Середнього Сходу. Він був важливим матеріалом для художніх ремесел: з нього виробляли дрібні прикраси, мусульманські вервиці (чотки), невеликі скриньки та коробочки, мундштуки для курців; янтарем прикрашували стіни житлових кімнат, зали мечеті, його вживали при виготовленні ліків, пахоців, фарб. Ще в пізньому середньовіччі торгівля балтійським бурштином здійснювалася, значною мірою, через українські землі, зокрема через Поділля й Кам'янець. З однієї реляції 1622 р. відомо, що в цей час янтар у Туреччині й Персії досяг великої вартості – його цінили буквально на вагу золота, вище люзитанських перел і коралів.

У Прибалтиці торгівля бурштином концентрувалася в Гданську. Там купували янтар різних гатунків (розрізняли необроблений та оброблений; необроблений – головний, тобто великими кусками, середній та дрібний, або верніс), купували цілими бочками по кількисот кілограмів бурштину в кожній, вивозили також художні вироби з нього. Всі ці товари через Львів, потім Кам'янець, Молдавію, Волощину, Македонію потрапляли до Туреччини, а часто мандрували ще далі. Частина бурштину, особливо обробленого і художніх виробів (зокрема предметів християнського культу), осідала на Поділлі.

У київських та львівських архівних матеріалах збереглися відомості про ряд великих торговельних операцій, пов'язаних з янтарем, що відбувалися в різних містах Поділля. Для того, щоб докладніше уявити собі, як саме виглядала торгівля бурштином, ми коротко зупинимося на важливіших з них.

1629 року вірменин Олександр Міразонович, що емігрував з Персії в Україну (до Замостя), купив у Гданську 1 000 фунтів бурштину, який передав для продажу в Туреччині львівському вірменинові Гаврильові Пйотровичеві. У жовтні 1629 р. цей товар дійшов до Кам'янця. Тут янтар опинився в руках факторів Пйотровича (один з них був кам'янецький купець Семен Попович), що мали везти його далі. У Кам'янці перський купець Андрій Ага з Джульфи намагався перехопити товар, але з цього нічого не вийшло і бурштин поїхав з караваном до Туреччини.

Ще інша, не цілком доведена до кінця операція, пов'язана з кількома мішками бурштину з Кам'янця, кидає цікаве світло на деякі сторони торгівлі янтарем в

Україні. 1631 року, під час ярмарку в Острозі на Волині, перський купець Олекса з Ерзурума (мабуть, грек за національністю) просив двох кам'янецьких купців Мелідзяна й Огача пошукати для нього бурштин. Повернувшись із Острога до Кам'янця, вони знайшли янтар у відомого купця (він мав титул королівського слуги) Сефера Муратовича. Весь товар висипали з мішків, що були в Сефера, взяли три торби, а мішки опечатали як такі, що призначені для Олекси. У січні 1632 р. Сефер і Мелідзян поїхали з торбами бурштину на львівський ярмарок. Олекса, однак, відмовився купити товар у Сефера, придбавши його в іншого львівського купця. Сефер же ж продав свій янтар на місці, в Кам'янці.

Приблизно на 1637-1640 рр. припадає подорож кам'янецького купця, вірменина Піргузада, брата Огана. Піргузад повіз до Персії різні товари, серед них також багато бурштину, який він продавав у Ерзурум (тепер Туреччина), Єревані, Тебризі (тепер Іран). Коли купець опинився в Теврізі, в нього було ще 47 ок дрібного необробленого і 5 ок обробленого (тобто разом понад 150 кг) янтарю. З бурштином він поїхав далі в Кезвін, Ісфаган. В Ісфагані Піргузад зустрівся з іншим вірменином, який прибув туди з України, з Бродів, – Багдасаром Муратовичем. Піргузад накупив у нього ще товарів (серед них фарби, галясові горішки – це для виробництва чорнила, бурштин) і вони разом рушили до Індії. Частину цього товару – серед нього також янтар – Піргузад продав у Агрі, великому місті Центральної Індії (приблизно 200 км на південний схід від Делі). Свою довгу подорож із бурштином – від Кам'янця по Туреччині, Персії, Індії – Піргузад описав у листі до свого брата Огана в Кам'янці (лист із серпня 1640 р. – текст його зберігся досі).

Близько 1640 р. в Микулинцях на Західному Поділлі затримано великий транспорт з чотирьох гатунків бурштину на суму 4 тисяч талерів. Він належав вірменинові з Бродів Оганові Кіркоровичеві, який був змушений передати його своєму кредиторіві, перському купцеві Дзадурові, що повіз янтар далі до Персії.

Поділля відіграло значну роль у транзитній торгівлі бурштином не лише у XVII, але й у XVIII ст. Один турецький урядовець, котрий у 1742 р. об'їхав Молдавію, відзначив у своєму звіті, що в Хотині можна купувати янтар у великій кількості.

Раніше вже згадувалося про те, що в окремі періоди (перша половина XVII ст.) бурштин цінили в країнах Сходу дуже високо. Експорт цього товару, яким займалися кам'янецькі купці, давав значні прибутки. За нашими підрахунками, зробленими на досить багатому матеріалі (який ми тут не наводили), виходить, що експорт необробленого янтарю до Стамбула давав бл. 200 % зиску.

Вивчення історії торгівлі одним тільки, правда дуже специфічним, товаром доводить, що в пізньосередньовічному Кам'янці концентрувалися торговельні зв'язки широкого розмаху – від Балтійського побережжя до Центральної Індії. Треба думати, що поглиблене дослідження архівних джерел відкриє ще не одну важливу сторінку з історії східної торгівлі Поділля та ще рельєфніше визначить роль Кам'янця в економічних зв'язках між Заходом і Сходом.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Поділля на Бурштиновому шляху (XVII–XVIII ст.) // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. X/2. Папка «Бурштин III». Рукопис, 6 арк. Доповідь, виголошена 22 травня 1985 р. в Кам'янці-Подільському на VI Подільській історико-краєзнавчій конференції. Тези опубл.: *Дашкевич Я. Р.* Поділля на Бурштиновому шляху (XVII–XVIII ст.) // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції (секція історії дожовтневого періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С. 69-70.

ЯСИР З УКРАЇНИ

ЯСИР З УКРАЇНИ (XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.) ЯК ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМА

У вступі до повідомлення про демографічні питання, що виникають перед істориком ясиру, варто процитувати висловлювання автора, який майже чотири сторіччя тому незвичайно прецизно визначив чи не весь комплекс проблем, досі не вирішених дослідниками:

«Татари, люди-язичники, непоказні, перед боєм голі (позбавлені мастку. – *Я. Д.*), які часто й густо пустошать наші краї, вбивають у муках вірних християн, наших братів, захоплюють у рабство, безчестять порядних дівчат і дружин наших братів, продають їх у язичницьких країнах на ярмарках, як у нас худобу, перетворюють наші прикордонні землі, що достатком подібні до землі обігваної, на пустинню для худоби. Наших робітників, що готують для нас наш хліб, майже кожного року ловлять по кілька десятків тисяч. А, й це найсумніше, часто трапляється, що без порівняння менша кількість поганців ганебно бере на вічну неволю набагато більшу кількість християнських душ, наших братів, не лічачи тих, яких убивають. І так сваволять не раз, не кілька разів, а протягом багатьох сторіч – майже щорічно. Та хто з істориків підрахував, скільки десятків тисяч взяли татари наших братів у цей чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підрахував приплід, який могли дати ті схоплені, мешкаючи в нас і збільшуючи кількість нашого народу? Хто може додати цю суму приплоду до суми схоплених і полонених? Хоча, кажуть, ця кількість безконечна, а я не знаю, чи вистане цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і все ще втрачає»¹.

Таке демографічне завдання поставив перед істориками в 1596 р. П. Грабовський, політичний публіцист, який мешкав тоді далеко від України, в естонському місті Пярну. Завдання не вирішене й досі.

Ясир з України, що протягом сторіч був причиною велетенських втрат населення, а також помітних міграційних зрушень, порівняно недавно став об'єктом самостійних, частково історико-демографічних студій. Хоча турецько-татарським нападам на Україну присвячено значну описову літературу і збереглася велика джерельна база, однак комплексного монографічного дослідження нападів XV –

¹ *Grabowski P. Polska Niżna albo osada polska.* – Kraków, 1859. – S. 7-8.

першої половини XVII ст. дотепер немає, а демографічне вивчення проблеми не виходить за межі вступних нарисів.

Про втрати населення внаслідок нападів писало багато сучасників подій. Після того як турецько-татарська загроза минула, а дистанція між подіями та їх дослідниками росла, писати про велетенські втрати було якось «незручно»: виникало питання про відповідальність за те, що відбувалося, а відповідь давалася не легко. Література проблеми й перспективи її опрацювання ще досі під тиском апріорних тверджень, що є наслідком позанаукових, ідеологічних догм. Для деяких історіографічних напрямів демографія ясиру перетворилася на своєрідне табу.

Польська історіографія, розуміючи безпосередній зв'язок між втратами населення та незадовільною обороною українських земель Речі Посполитої від турецько-татарської агресії, всіма засобами применшувала рівень втрат. Крім того, вже з кінця XVIII ст. у польській історичній науці посилювалися проосманські тенденції (Туреччина не визнавала розподілів Польсько-Литовської держави), що унеможливлювало вивчення проблеми ясиру. Подібні настрої є і в наш час².

Польська історіографія всіляко намагалася легковажити втрати українського населення. Козацькі «бунти» дуже ослабили Річ Посполиту; людські втрати внаслідок захоплення ясиру відбивалися майже виключно на українському «козацькому» народові – тому за таким полоном, що зменшував кількість потенційних бунтівників, уважалось, дуже шкодувати не варто.

Російська євразійська школа також негативно ставилася до вивчення проблеми³. Концептуальна спадщина євразійців відчувається й тепер, особливо в західній історіографії, де до неї приєдналася хвиля нового османофільства. Ряд авторів підкреслюють «добрі сторони» мусульманського рабства. У. Мак-Нілл, наприклад, стверджує, що більшість селян, після того як їх схопили і продали в неволю, «вступила у дивовижний, розкішний, чудесний новий світ»⁴. У Західній Європі та США тепер роблять багато для висвітлення минулого Кримського ханства, досліджуючи величезні за обсягом, все ще дуже мало використані стамбульські архіви. Численні автори, однак, питання ясиру не заторкують.

На такому історіографічному фоні досягнення демографічних студій проблеми виглядають більш ніж скромно. Плідне розв'язання дослідницьких питань залежить насамперед від упорядкування докладного каталогу татарських нападів на Україну з визначенням їхньої хронології, напрямів і шляхів походів, території охоплення, чисельності нападників та ясиру – захопленого або звільненого (внаслідок відповідних заходів), кількості знищених та пограбованих міст, містечок і сіл.

² Це питання замовчується у статті: *Базылев Л.* Польско-турецкие дипломатические связи в XVI в. // *Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв.* – Москва, 1979. – С. 12–28.

³ Див., наприклад, відгомін таких поглядів у праці: *Дубровський В.* Україна і Близький Схід в історичних взаєминах // *Східний світ.* – Харків, 1928. – № 2. – С. 147–156.

⁴ *McNeill W.* *Europe's Steppe Frontier.* – Chicago, 1960. – P. 586.

Спроби складати подібні каталоги відомі, але ті не відповідають сучасним вимогам, здебільшого тому, що їх опрацьовували на підставі обмеженого кола переважно однотипних джерел⁵.

З нечисленних праць, у яких акцент покладено на рабське існування невільників з України, варто згадати ті, що висвітлюють демографічний аспект⁶. Заслугує на увагу спроба синтезувати частину збережених показників про ясир і торгівлю рабами⁷.

Відомості демографічного характеру, зокрема кількісні дані, що характеризують втрати населення, розкидані по джерелах різного типу. Тут і нарративні джерела (різномовні хроніки й літописи, історично-географічні описи, історичні трактати, мемуари, листування, антитурецька й антитатарська публіцистика, попередники періодичних видань типу «летючих листків»), і літературні твори (панегірики, поеми, думи), і документальні джерела (списки втрат, військові розпорядження, реляції, зокрема про дипломатичні переговори, які велися у Стамбулі й Бахчисараї тощо).

Особливо цінними є офіційні переліки втрат, спричинених нападами. Такі списки складали в межах латифундій одного власника, деколи – окремих адміністративних одиниць і навіть (дуже рідко) в масштабах Польсько-Литовської держави, спеціально призначені для цього комісари. Сліди підрахунків для цілої держави (кількість захоплених людей, вигнаної худоби, спалених міст та сіл) є в п'яти випадках (1567, 1575, 1593, 1617 і 1618 рр.). Королівські посольства подавали такі переліки султанам, які були союзниками Кримського ханства. У зв'язку з цим, документальні матеріали посольств до Стамбула, польсько-турецького й

⁵ *Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1450-1586. II. Zniszczenia wojenne i pożary. – Lwów, 1935; хроніка за 1587-1648 рр. (автори Р. Л. С. Верхрацький і Е. Добруцька) зберегла у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України (далі – ЛНБ АН України). – Ф.: Львівський університет. – Спр. 47, 72; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1962. – Т. 8. – № 1. – С. 3-71; Ejszd. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605-1633 na Ruś Czerwoną. – Warszawa, 1964; Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 83-102; Абрамян А. Г. Турецко-татарские набеги по некоторым армянским источникам XVI–XVII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – Вип. 3. – С. 346-353.*

⁶ *Кримський А. Історія Туреччини. – К., 1924. – С. 167-183; Його ж. Про долю українських полоняників у Кримському ханстві // Студії з Криму. – К., 1930. – С. 14-17; Dziubiński A. Handel niewolnikami polskimi i ruskimi w Turcji w XVI wieku i jego organizacja // Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa, 1963. – Т. 3. – С. 36-49; Hensel W. Jasyr z ziem dawnej Rzeczypospolitej na Krymie i w Turcji (druga połowa XVI – XVII w.). – Warszawa, 1978 (машинопис дисертації); Хенсель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XV–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 147-158.*

⁷ *Fisher A. W. Muscovy and Black Sea Slave Trade // Canadian-American Slavic Studies. – 1972. – Vol. 6. – № 4. – P. 575-594.*

литовсько-польсько-татарського дипломатичного листування заслуговують на пильну увагу дослідників історико-демографічної проблеми. До сьогодні вивчена й опублікована незначна частина джерел такого типу⁸. Але треба пам'ятати, що не всі напади відображені в дипломатичній кореспонденції. В періоди масованих набігів чиновницький апарат Речі Посполитої був неспроможний збирати необхідні відомості. Симптоматична заява польського дипломатичного агента Х. Серебковича (він зробив її 1624 р. у Стамбулі) про те, що король скаржитися султанові лише на напади загонів з 20-30 тис. татар, а на напади відділів з 2-3 тис. просто не реагує⁹.

Демографічний аспект привертає увагу дослідників із самого початку вивчення проблеми ясиру, і зокрема генези нападів. Ще в XVII ст. турецький історик Мустафа Наїма висунув твердження про те, що основною причиною набігів було перенаселення Криму. Він писав: «Сто тисяч татар не має ні землі, ні ремесла. Якби вони не робили походів, з чого вони жили б?»¹⁰. Таке «демографічне» пояснення нападів не витримує історичної критики.

Демографічні моменти іншого плану грали роль при підготовці набігів. Більшість татар виступала в похід «голими» (пор. цитату на початку статті), коней, шаблі, луки їм давали в борг купці, зобов'язуючи платити рабами¹¹.

Тактика нападів була, головним чином, розрахована на захоплення людей, що свідчить про перетворення рацій на справжній промисел. Відділ з кількох тисяч кіннотників вривався якнайшвидше та якнайглибше в українську територію, утворював у певному місці кіш, з якого на всі боки розсилали менші відділи – по-українському «загони». Назва відповідала буквальному призначенню відділів – заганяти людей. Загін розтягався в лінію довжиною близько 10 миль (70-80 км), по дорозі схоплював усіх придатних для рабства; малих дітей і старих вбивали. Загін діяв 4-8 днів, повертався до коша і разом з ясиром зникав у степу. Була опрацьована система сигналізації. Села підпалювали не просто з бажання нищити – за допомогою диму та вогню повідомляли іншим загонам, що ясир у цьому напрямі вже вибрали¹². Демографічні наслідки такої тактики зрозумілі.

⁸ Трохи застарілий перелік опублікованих матеріалів див.: *Zajaczkowski A., Reychman J. Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej.* – Warszawa, 1955. – S. 115-118.

⁹ Звіт Х. Серебковича королю 14 березня 1624 р. // ЛНБ АН України. Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінських). – Спр. 201. – С. 71.

¹⁰ *Na'ima ta'rihi.* – Istanbul, 1860. – С. 2. – S. 146-147.

¹¹ *L[ubomirski] J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r.* // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1866. – Т. 3. – *Zesz.* 7. – S. 49, 51, 53, 55-59 (нове видання: *Tomczak A. Memoriał Bernarda Pretwicza do króla z 1550 r.* // *Studia i Materiały z Historii Wojskowości.* – Warszawa, 1960. – Т. 6. – *Zesz.* 2. – S. 328-357); *Broniovius M. Tartariae descriptio, ante hac in lucem numquam edita.* – Coloniae Agrippinae, 1596. – P. 19; *Pogrom Tatarów przez wielmożnego hetmana koronnego Stanisława Żółkiewskiego. 1620* // *Wójcicki K. W. Biblioteka starożytnych pisarzy polskich.* – Wyd. 2. – Warszawa, 1854. – Т. 3. – S. 245.

¹² Про тактику татарських нападів писали багато авторів XVI–XVII ст. Крім згаданих у попередній примітці, див. ще: *Lituanii Michalonis De moribus Tartarorum, Lituorum et Moschorum*

Ясир гнали пішки, вбиваючи при цьому немовлят, хворих і поранених, щоб вони не сповільнювали повернення. Коли наближалася погоня, полонених вирізували¹³, топили в ріках¹⁴. Інколи переслідувачам татар вдавалося звільнити ясир (1503 р. – кілька тисяч близько Городка на Поліссі, 1509 р. – 9 тис. біля Білозерки, 1512 р. – 15 тис. поблизу Вишнівця, 1527 р. – 30, за іншими даними – 40 або 80 тис. біля Канева, 1589 р. – 2 700 осіб і т. д.)¹⁵.

Після виходу з України відбувався поділ ясиру¹⁶.

У зв'язку із самими нападами, необхідно зупинитися на двох важливих для демографії моментах: джерельні дані про кількість нападників та полонених, співвідношення їхньої чисельності.

Сучасники (хоча б цитований на початку П. Грабовський) підкреслювали, що співвідношення між числом нападників і захоплених у полон постійно змінювалося. У середині XVII ст., за татарськими джерелами, вважалося ганьбою, якщо один воїн приводив з походу менше 10 полонених¹⁷. На початку XVI ст. аналогічне співвідношення доходило, за польськими авторами того часу, до 1:25¹⁸. Подібні підрахунки, навіть якщо вони перебільшені, свідчать, що походи в Україну «планували»

fragmina X. – Basileae, 1615. – P. 5-6; факсиміле і літ. переклад: *Lietuvis Mykolas*. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. Dešimt įvairaus istorino urinio fragmentų. – Vilnius, 1966; переклад: *Литвин М.* Извлечения из записок // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Т. 1. – С. 11-12; *Bielski M.* Sprawa rycerska. – Kraków, 1569; *Wójcicki K. W.* Archiwum domowe do dziejów literatury krajowej. – Warszawa, 1856. – S. 330; *Vigener B.* La description du Royaume de Pologne et pays adiacens. – Paris, 1573. – P. LXVI r°–LXVI v°; переклад: *Виженер Б. де.* Извлечение из записок // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1890. – Т. 1. – С. 80-81; *Beauplan G. L. de.* Description L'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne. – Rouen, 1660. – P. 41-46; переклад: *Боплан Г. Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства польського... – К., 1990. – С. 58-62; *Radu B.* Voyage du patriarche Macaire d'Antioche. Texte arabe et trad. franc. // *Patrologia Orientalis*. – Paris, 1949. – Т. 26. – Fasc. 5. – P. 395-396; переклад: *Аленський Павел.* Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в. – Москва, 1897. – Вып. 2. – С. 18-19.

¹³ 1516 року татари, яких переслідували, вирізали жінок та дітей (див.: *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 2. – S. 388-389). У 1594 р. татари, проходячи через Покуття й Закарпаття до Угорщини, вирізали ясир, не маючи змоги вести його із собою (див.: *Heidenstein R.* Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII. – Francofurti ad Moenum, 1672. – P. 304).

¹⁴ 1503 року татари, повертаючись із Польщі, втопили у Віслі понад 1 тис. осіб (див.: *Strykowski M.* Kronika... – Т. 2. – S. 318-319).

¹⁵ *Strykowski M.* Kronika... – Т. 2. – S. 319, 394 (1503, 1527 pp.); *Алишан Г.* Кам'янець. Літопис вірменів Польщі і Румунії з додатком першоджерел. – Венеція, 1896. – С. 16 (вірменською мовою; 1509 р.); *Bielski M.* Kronika polska. – Sanok, 1856. – Т. 2. – S. 963-966, 1040 (1512, 1527 pp.); *Rocznik świętokrzyski // Monumenta Poloniae historica*. – Lwów, 1878. – Т. 3. – S. 104 (1527 р.); *Мыцук Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII вв.). – Днепропетровск, 1981. – Ч. 1. – С. 69 (1589 р.).

¹⁶ Розповідь про подальшу долю невільників не входить у межі пропонованої статті.

¹⁷ *Акчокракли О.* Татарська поема Джан-Мухамедова про похід Іслам-Гірея II спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648-1649 pp. // *Східний світ*. – Харків, 1930. – № 12. – С. 168.

¹⁸ *Strykowski M.* Kronika... – Т. 2. – S. 326-328, 330.

з погляду рентабельності, яку визначали розміром ясиру. Іншими словами, критично сприйняті відомості про число нападників, котрі здійснили без перешкод напад, можуть побічно вказувати на приблизне число полонених, навіть тоді, коли джерела не визначають його. Такі міркування нібито не викликають особливих заперечень.

Більш дискусійним є питання оцінки тієї чисельності (як нападників, так і полонених), про яку повідомляють джерела. Предметом суперечок можуть стати не тільки великі числа (вони викликають недовіру), а й незначні (вони ставлять під сумнів доцільність нападів). За чисельністю татарських військ, які брали участь в операціях, можна виділити кілька категорій нападів.

За розвиненої в Криму родової олігархії, що обмежувала владу хана, походи приблизно 100-тисячного війська (а такі неодноразово згадуються в джерелах) могли здійснюватися лише у виняткових випадках для досягнення військової мети, коли захоплення ясиру було далеко не на першому плані. Великі рейди в Україну (Литву, Польщу, Угорщину) проводили переважно не самостійно, а для підтримки військових дій турецьких або інших армій. У походах такої категорії співвідношення між числом воїнів-учасників та полонених було, мабуть, набагато менше, ніж 1:10, але збільшувалася кількість населення, винищеного на місці.

Середніми за розмірами треба вважати вторгнення силами в 20-30 тис. осіб (за згадкою «класифікацією» Х. Серебковича); невеликими (за цим же джерелом) – у 2-3 тис. осіб. У середині XVI ст., коли кордон оберігали відносно добре, набіги здійснювали відділи зі 100-300 осіб. Такі «мікронапади» повторювалися, однак, до 20 разів на рік¹⁹. Число нападників неможливо механічно спроектувати на величину ясиру, але воно відіграє істотну роль при конструюванні типологічних моделей татарських набігів.

У літературі періодично посилюється дискусія довкола критичної оцінки кількісних показників, про які інформують джерела. Сумнів викликають числа, що характеризують бойові дії. Зазвичай хроністи перебільшували кількість розбитих або переможених ворогів, применшували чисельність власних звитязних військ, відповідно препарували відомості про вбитих і полонених. Конструювання об'єктивних критеріїв корекції тих великих чисел, про які повідомляють джерела, натрапляє на значні труднощі. Корекцію проводять суб'єктивно, хоча й будують її шляхом логічних міркувань. Це положення справедливе також для визначення величини ясиру (як і кількості нападників) на підставі задокументованої інформації.

Джерела (у тих небагатьох випадках, коли взагалі подається число полонених) 14 разів говорять про ясир, більший від 50 тис. осіб (1474, 1495, 1500, 1505, 1506, 1515, 1516, 1521, 1533, 1555, 1571, 1574, 1612, 1646 рр.). Враховуючи тактику нападів, відомості про людські ресурси ханства (його потенційні можливості в XVI ст. сучасники оцінювали в 200-300 тис. воїнів, але ці дані, мабуть, перебільшені) – з одного боку, свідчення про незадовільний захист степових кордонів

¹⁹ L[ubomirski] J. T. Bernard Pretwicz... – S. 48.

Польсько-Литовської держави, з іншого – можна вважати, що захоплення ясиру в кілька десятків тисяч осіб не було винятковим явищем і траплялося не лише в 14 згаданих випадках, а й під час інших нападів, коли фіксується «дуже багато» полонених. Кожне число, без сумніву, вимагає особливого підходу, що полягає у визначенні всіх супутніх чинників. Результативним виглядає вивчення нетотожних даних, які наводять стосовно одного й того самого нападу кілька джерел. Так, при описі походу 1516 р. джерела розповідають про понад 50 або 60 тис. ясиру²⁰. Натомість після битви під Каневом 1527 р. звільнили 30 або 40, або 80 тис. полонених²¹. Якщо шляхом уважного аналізу встановлено, що числа стосуються справді одного випадку, однієї території, перевагу потрібно надавати меншому з них.

Не викликають довір'я й надто малі числа. Вирвані з контексту документа (переважно в ньому говориться про полонених з одної або кількох місцевостей, а не з цілої території, охопленої нападом, – такі числа (453, 36, 229, 150, 60 осіб) подає М. Горн²²), вони при опрацюванні у вигляді таблиць перетворюються на загальну суму ясиру, захопленого на значній території (Польща, Галичина) протягом року²³, що, очевидно, зводить нанівець статистику, складену таким чином.

Були спроби конструювати середні числа. Б. Барановський стверджував, що в XVII ст. Польща (йдеться про Польсько-Литовську державу) втрачала внаслідок нападів 20 тис. осіб на рік, а за 1474–1694 рр. втрати становили приблизно 1 млн осіб²⁴. Іншим шляхом пішов Я. Дзира. Правильно вказавши, що на близько 80 згадок про напади тільки в десяти випадках наводяться відомості про кількість полонених, він підсумував ці дані. Одержавши число 564 070 осіб, дослідник оголосив його перебільшеним²⁵. Але сума, яку отримали таким чином, нічого не пояснює і, тим більше, не може означати реальні втрати населення України в XIII–XVI ст. А. Фішер відмовився встановити загальне число ясиру («неможливо визначити загальну кількість полонених, захоплених татарами під час цих нападів, бо не всі вони відомі, а багато окремих чисел у джерелах того часу виглядають применшеними»), однак вважав утрати дуже великими²⁶. Із здивуванням сприймається інформація про те, що пізніше автор змінив свою думку і тепер вважає, що в XVII ст. найбільше число полонених, які протягом року могли опинитися в усіх містах Криму, становило близько 2 200 осіб²⁷.

Не викликає сумніву, що питання про чисельність полонених, захоплених в Україні в XV – першій половині XVII ст. (до 1648 р.), підлягає подальшому вивченню

²⁰ *Decius J. L. De Sigismundi regis temporibus.* – Kraków, 1901. – S. 120; *Strykowski M. Kronika...* – Т. 2. – S. 388-389.

²¹ Пор. прим. 15.

²² *Horn M. Skutki...* – S. 86, 207.

²³ Так інтерпретував ці числа: *Fisher A. W. Muscovy...* – P. 581.

²⁴ *Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami.* – Warszawa, 1952. – S. 49.

²⁵ *Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади...* – С. 101-102.

²⁶ *Fisher A. W. Muscovy...* – P. 582.

²⁷ *Subtelny O. Cossack Ukraine and the Turco-Islamic World // Rethinking Ukrainian History.* – Edmonton, 1981. – P. 132.

на основі комплексного дослідження джерел найрізноманітніших типів. Лише оптимально повний каталог нападів може перетворитися на підставу для конструювання типологічних моделей нападів. При їхній класифікації слід брати до уваги різні моменти: малі, середні, великі, тобто генеральні, напади; військові походи чи рації виключно для захоплення полонених; регулярні – сезонні, екстраординарні наскоки; близькі, середні, глибокі рейди; походи через густо- чи рідкозаселені місця; величина території, охопленої облавами, і т. п. Необхідно виявити періоди інтенсифікації набігів або відносного затишшя (часто такі явища пов'язані з політичною історією регіону, з дипломатичною діяльністю сторін). Майже для 6 % нападів є цифрові дані (число нападників або ясиру), що вимагають критичного осмислення. Вони дозволяють визначити приблизне співвідношення між числом нападників, полонених (максимум, треба думати, 1:25) та загиблих.

На сьогодні зібрано та синтезовано досить великий досвід застосування математичних методів у історичних дослідженнях. Однак у галузі історичної демографії середньовіччя взагалі та при вивченні проблеми втрат населення, викликаних нападами кочовиків, зокрема використання методів моделювання через складність узагальнення незіставних і фрагментарних відомостей наштовхується на значні труднощі. Історики-демографи ще не мають у своєму розпорядженні повного репертуару масових джерел, які дозволяли би будувати формально-кількісні моделі для отримання репрезентативних (у якісному та кількісному відношеннях) даних. Проте тільки типологічне моделювання здатне створити надійну підставу для опрацювання формул підрахунку приблизних втрат населення. Статистичні висновки в основному відповідатимуть дійсності за їхньої кореляції із загальнополітичними подіями в регіоні (міжнародні відносини, внутрішнє становище в Польсько-Литовській державі та в Кримському ханстві, стан оборони кордонів, захисна активність козацтва) і географічними факторами (коливання кліматичних умов, стан рослинного покриву в степу і т. п.)²⁸.

Історико-демографічною проблемою є також питання про повернення невільників додому, в Україну. Шанси повернення зменшувалися в міру віддалення від місця захоплення ясиру. Є підстави стверджувати, що поверталось в Україну мінімальне число полонених. Матеріал, зібраний по крупинках, можливо, перетворює також цей аспект питання історії ясиру на більш осяжний з погляду демографії.

Систематичні татарські напади призводили до глибоких змін у середовищі населення України. Цілі території ставали незаселеними, спустошеними землями, що лише формально входили до складу Польсько-Литовської держави й навіть виходили за її межі. До кінця XV ст. було перетворено на рабів або вигнано

²⁸ Проблеми типологічного моделювання та конкретним результатам підрахунків, проведених за його допомогою, буде присвячено окреме дослідження. В кінці пропонованого повідомлення викладено лише найзагальніші висновки, виведені на підставі каталогу нападів, який опрацьовується.

українське населення Дністрово-Бузького межиріччя, яке раніше, в період литовського панування, поступово освоювало шляхом народної колонізації річкові долини та морське побережжя. Збільшувалася територія незаселених степів – державний кордон фактично відкотився на північ. У становищі цілком винищеної землі до 70-х рр. XVI ст. опинилася Звенигородщина. На Поділлі, південній Київщині час від часу припинялося утворення нових (або відновлення знищених) поселень. Урбанізація теренів, що перебували під постійною загрозою набігів, припинилася.

Напади вплинули як на соціальну, так і на етнічну структуру населення України. Вони значною мірою сприяли формуванню та зміцненню козацтва – не тільки як особливого військового формування для самозахисту, а й як соціального стану, що почав виникати. Українське населення тікало в безпечніші краї – переселялося, зокрема, до Молдавії, де загроза нападів була меншою. Посилився згодом вплив колоністів на спустошені місця із заходу, в т. ч. поляків з аграрної перенаселеної Мазовії.

Ясир з України зумовив значне збільшення відсотка української людності в Криму, а через насильницькі мішані шлюби – антропологічну (але не етнічну) українізацію його татарського й турецького населення.

Для підрахунку демографічних втрат протягом двох з половиною століть автором складено максимально повний – як на сьогодні (його, однак, треба далі доповнювати) – каталог нападів з визначенням для кожного з них уже згаданих головних класифікаційних показників (переважно некомплектних для кожного окремого випадку, що залежало від характеру джерельних відомостей). Масовий матеріал, добутий таким чином, допоміг опрацювати типологію нападів з приблизною оцінкою – за аналогією з набігами, що мають числові характеристики, – рівня втрат населення для кожного з класифікаційних типів і підтипів нападів. Методика, що застосовується, базується на неповних даних і тому дуже умовно наближається до формально-кількісного моделювання демографічних явищ, проте тільки така методика може дати об'єктивну підставу для оціночних даних, що пропонуються. Відомості, отримані в такий спосіб, дозволяють зробити висновок, що з європейських країн також Україна (а не лише Балкани, як вважалося досі²⁹) була важливим постачальником невільницьких ринків Османської імперії. Втрати населення українських земель за досліджуваний період становили, за попередньою оцінкою, не менше 2-2,5 млн схоплених і вбитих. Існує можливість визначити ці втрати за десятиріччями і територіями, встановити тенденції процесу, панівні для окремих періодів. Наприклад, у другій половині XVI ст. рідко залюднене Поділля втратило близько 150-200 тис. захоплених у полон (не рахуючи вбитих під час

²⁹ Див. заперечення проти трактування Балкан як головного резервуару рабів для Османської імперії: *Waugh D. C.* [Review:] *Gölnar C. Turcica.* – Bd. 1-3. – Bucharest, 1961-1978 // *Middle East Studies Association Bulletin.* – 1979. – Vol. 13. – № 2. – P. 50.

походів)³⁰. Контрольну роль для даних, отриманих таким чином, може відіграти контрфактична імітаційна модель, тобто визначення кількості населення України XV – першої половини XVII ст. в умовах природного розвитку (без втрат, викликаних захопленням ясиру й загибеллю населення через військові дії). Опрацювання такої моделі – справа майбутнього.

Твердження сучасників подій, що татари завдають Речі Посполитій у тисячу разів більше втрат, ніж козаки – Кримському ханству (висловлювання польського посла в Стамбулі А. Пясечинського 1630 р.³¹), не виглядають дуже великим перебільшенням, як це деколи намагаються подати. Для періодів інтенсивних нападів на Україну насильницьке виведення ясиру стало домінуючою причиною руху населення, що відсувала на другий план природні чинники.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 40-47.*

³⁰ *Дашкевич Я. Р. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези Третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 56-57.*

³¹ *Piaseczyński A. Relacja poselstwa... 1630 // Trzy relacje z polskich podróży na Wschód muzułmański w pierwszej połowie XVII w. – Kraków, 1980. – S. 55.*

ЯСИР З ПОДІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТ.

Незважаючи на те, що руїницький характер нападів кочовиків на українські землі загально визнаний в історичній науці, до ґрунтового конкретного висвітлення цієї проблеми вчені практично лише приступають. Ще не складено повного каталогу походів степовиків з докладними хронологічними даними, відомостями про територію, охоплену нападами, про кількість напасників та захоплюваних полонених, про зруйновані поселення тощо, хоча в різноманітних джерелах (хроніки, мемуари, тогочасна публіцистика, актовий та інший документальний матеріал) збереглося чимало цінних і вірогідних відомостей.

Поділля, особливо його східна частина, в другій половині XVI ст. було дуже часто жертвою нападів. Через Поділля проходив Кучманський шлях – один з основних шляхів ординської агресії. На Поділля пробиралися також загоони, що просувалися відгалуженнями Чорного та Волоського шляхів. Тактика напасників була розрахована на захоплення якнайбільшого ясиру: загін розтягався в лінію приблизно 70–80 км, захоплюючи по дорозі всіх, кого можна було продати в рабство (малих дітей і старих убивали), села й містечка палили, сигналізуючи іншим загонам, що в цьому місці ясир вибрали. Полонених гнали пішки, вбиваючи по дорозі поранених і хворих, а також знищуючи ясир при наближенні погоні. Потім бранців ділили й доставляли переважно на невільницькі ринки турецького Подунав'я та Криму. Напади перетворювалися на своєрідний рентабельний промисел. У середовищі кочовиків уважалося ганьбою, якщо воїн приводив менше 10 полонених.

Протягом другої половини XVI ст. відбулося 25 середніх (20–30 тис. напасників) та 5 великих (близько 100 тис. напасників) нападів на Поділля. Невеликі походи (2–3 тис. ординців) чи просто наскоки (загоони по 100–300 осіб) не піддаються задовільному облікові. Особливо значні походи були в 1575, 1578, 1589, 1593 та 1594 рр. Середні походи відбулися (по одному) в 1559, 1561–1565, 1568–1569, 1573–1574, 1576, 1581 та 1583 рр.; у 1575, 1578 та 1589 також відбулося по одному походу, не рахуючи великих; у 1567 і 1577 рр. було по два напади, в 1566 р. – три. У походах брали участь кримські татари, турки й татари з Придунав'я. Часто спустошували околиці Брацлава, Вінниці, Бара, а також Меджибожа, Летичева, Хмільника, Кам'янця.

Ясир відбивали рідко (в 1568, 1589 рр.), а з неволі поверталася дуже мізерна кількість невільників, яким удалося втекти або звільнитися за викуп. Польська й литовська адміністрація, а також великі феодали приділяли мало уваги ефективній обороні, переслідуючи, однак, запорозьких козаків, що вели запеклу боротьбу проти агресорів.

За нашими приблизними підрахунками, протягом XV – першої половини XVII ст. з України виведено 2–2,5 млн ясиру. У другій половині XVI ст. рідко заселене Поділля втратило близько 150–200 тис. захоплених у полон, не рахуючи вбитих під

час походів. Такі велетенські для цих часів людські втрати, що супроводилися спаленням сіл і міст та захопленням десятків тисяч голів худоби, значно сповільнювали або й зупиняли освоєння степових земель, зводили нанівець здобутки спокійних літ. Напади кочовиків спричиняли втечу подільського населення в спокійніші місця (до Молдавії) та приплив нових поселенців із заходу.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р. Ясир з Поділля у другій половині XVI ст. // Тези Третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 56-57.*

СХІДНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

ПОДІЛЛЯ ЗОЛОТООРДИНСЬКИХ ЧАСІВ (ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ)

Поділля перебувало під владою ханів улусу Бату, тобто насправді (всупереч традиційній термінології) Білої Орди, інакше Ак-Орда, з 1241 р. до 60–70-х рр. XIV ст. Воно не раз було ареною міжусобних сутичок між місцевими та степовими і кримськими правителями, зокрема в 1299–1300 рр. Поступовий упадок влади ординців збігся з бурхливими змінами в оточенні: ліквідацією незалежної Галицької держави (1349), боротьбою Литви, Польщі, Угорщини, Трансильванії за галицьку спадщину, виникненням Молдавського князівства (близько 1352 р.), періодом анархії в Орді (з 1357 р.). Починаючи, мабуть, з 1362–1363 рр. Поділля поступово починає входити до складу Литовського великого князівства.

Цей період в історії Поділля досліджений слабо, що пов'язано не лише з небагатою, але й, з іншого боку, вельми строкатою та своєрідною як у жанровому, так і в мовному відношеннях джерельною базою. Ця особливість вимагає від істориків підвищених кваліфікацій та певних спеціальних знань. «Золотоординський» період практично майже не досліджено археологією (на відміну від сусідньої Молдавії, в якій згаданому часові присвятили чимало уваги). Починаючи з 30-х рр. XX ст., вивчення проблеми фактично припинилося. Це переконливо доводять новіші узагальнювальні спроби на регіональному рівні (наприклад: Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990) та в «золотоординському» аспекті, при застосуванні якого проблематика Поділля займає непропорційно скромне місце (наприклад: *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985).

Не підлягає, однак, сумніву, що історія Поділля ординського часу повинна привернути увагу дослідників. Протягом 120–130 років тут тричі мінялася політична влада (Галицько-Волинська держава, Орда, Литва). Відбувалися кардинальні зміни в етнічному складі (імміграція татар, аланів). Поділля пережило великі зміни політико-адміністративного ладу – виникнення, на базі монголо-татарських туманів, «князівств» місцевих володарів, слабо залежних від волзького центру. Відбулися соціально-економічні трансформації: експансія кочового способу господарювання одночасно із заснуванням «золотоординських» міст, утвердження нової фіскальної системи, інтенсивна посередницька торгівля з

виникненням чималих торговельних центрів на південно-західних та північних окраїнах. Встановлення литовської та автономної української влади (Подільське князівство, включення частини території до Київського князівства) спричинило міграцію тюрків та, частково, українців до Добруджі, аланів і готаланів – на Балкани; занепад «золотоординських» міст; поступове аграрне освоєння кочових територій. Важливу дослідницьку проблему становить доля українського населення в цей бурхливий час.

Для інтенсифікації досліджень необхідно розгорнути планомірне археологічне обстеження регіону, зокрема на підставі попередньо підготованих каталогів і карт пам'яток (лише для цього періоду), відомих за джерелами XIV–XVI ст., а також за джерелами й літературою пізніших часів. У таких науково-довідкових виданнях потрібно відзначити городища, цвинтарища, замки та інші укріплення, окремі будівлі – мечеті, медресе, лазні, караван-сараї, кешени-усипальниці, нумізматичні знахідки, знахідки кераміки, диференціюючи весь матеріал від пам'яток галицьких і литовських часів. Треба провести систематичне вивчення наративних, документальних і картографічних джерел українською, російською, латинською, італійською, арабською, перською, турецькою та іншими мовами. Велике значення матиме дослідження топо- і гідронімії для визначення монгольського, тюркського та іранського субстратів. Лише нове прочитання письмових, переосмислення відомих і відкриття нових археологічних джерел гарантує всебічне висвітлення проблеми.

Завдання, що виникають перед сучасною українською історичною наукою, яка оновлюється, – із врахуванням нових методів та нових підходів (наприклад, сходознавчих) до наукових досліджень – також у регіональному аспекті, висувають на порядок денний потребу відновити вивчення «золотоординського» періоду в історії Поділля, періоду призабутого в історіографії, що незаслужено здобув славу «темного», «важкого» і джерельно дуже бідного.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Поділля золотоординських часів (проблематика дослідження) // Тези доповідей XI Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (3 вересня 1992 р.). – Вінниця, 1992. – С. 23-24.

БРАЦЛАВЩИНА 1352-1354 РР. В ІТАЛІЙСЬКІЙ ХРОНІЦІ МАТТЕО ВІЛЛАНИ

1. У продовженні хроніки видатного флорентійського історика Джованні Віллани (бл. 1280-1348 рр.), що вийшло з-під пера його брата Маттео (пом. 1363 р.) й охоплювало 1347-1363 рр., є дві великі літописні статті 1352 та 1354 рр., в яких описуються воєнні дії на території «Поля» й «Пустельних місць». Ці географічні об'єкти переконливо ототожнюються зі Східним Поділлям. У статтях згадані «король» та війни Прославії (варіант – Просклавії). У 1352 (або 1351) р. володар Прославії, опираючись на допомогу угорського короля Лайоша (Людовика) I, відбив напад татарського «короля», а 1354 р. Лайош на чолі угорських, польських і прославських військ заглибився в татарські землі, де йому підкорився інший місцевий татарський «король».

2. На відомості Маттео Віллани історики звернули увагу ще в середині XVIII ст. (Дь. Прай 1764 р.); ряд дослідників (А. Нарушевич 1785 р., М. Карамзін 1816 р., Я. Каро 1875 р., А. Губер та ін.) ототожнювали Прославію з Брацлавом. Інші дослідники (наприклад, К. Стадніцький 1847 р., Н. Молчановський 1885 р., М. Грушевський 1907 р.), підкреслюючи наявність перебільшень та неточностей у флорентійського автора, відкинули ці відомості як неадекватні, заперечуючи одночасно тотожність Прославії та Брацлава. З кінця XIX ст. хроніку перестали використовувати при вивченні минулого Східного Поділля.

3. Аналіз повідомлень Маттео, порівняння їх з даними угорських (Янош Туроц) і польських (Ян Длугош) хронік, матеріалами папського листування середини XIV ст. дозволяє реабілітувати хроніку як важливе джерело з історії Брацлавщини золотоординського періоду. Маттео в деформованому вигляді, але, в загальному, правильно відобразив політичну ситуацію на Східному Поділлі, за контроль над яким боролися Угорщина й Польща (колишнє Галицьке князівство було тоді спільним угорсько-польським володінням) та значно ослаблена Золота Орда, що увійшла в смугу внутрішньої анархії. Під «королем» Прославії треба розуміти брацлавського феодала, який, опираючись на угорську протекцію, вже звільнився від золотоординської залежності. Назва Прославії свідчить про місцеве (а не тюркське чи арабське) її походження (топонім походить від відомого з домонгольських часів чоловічого імені Предислав, жіночий аналог – Предслава). Перехід «Предислав» або «Предслав» у «Прослав», врешті у «Браслав» – «Брацлав» лінгвістично обґрунтовано (зокрема, заміна глухих приголосних дзвінками).

4. Хроніка Маттео Віллани підтверджує існування Брацлава в 1352-1354 рр. як одного з давніх осередків Східного Поділля, довкола котрого в золотоординський період зберігалася східнослов'янське населення, очолюване правителем місцевого походження. Недовготривалі угорські впливи на Східному Поділлі в цей час (ними переважно цілком нехтують в історіографії), можливо, засвідчує топонім «Нестервар»

(угорське «Дністровий замок», теперішній Тульчин та його приміське село Нестерварка), виникнення якого в інший спосіб пояснити важко. Золотоординський період в історії Брацлава й Тульчина могли б підтвердити (або заперечити) археологічні дослідження. Литовське панування поширилося на територію Брацлавщини лише приблизно через десять років – після битви над Синьою Водою.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Брацлавщина 1352-1354 рр. в італійській хроніці Маттео Віллани // Тези доповідей Дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С. 21-22.

УГОРСЬКА ЕКСПАНСІЯ НА ЗОЛОТООРДИНСЬКЕ ПОДІЛЛЯ 40–50-Х РР. XIV СТ.

Велетенські зміни в південній частині Східної Європи, що відбулися в середині – другій половині XIV ст. внаслідок боротьби за галицько-волинську спадщину, яка викликала тривалу дестабілізацію в регіоні, спричинивши також розподіл золотоординських земель між Дніпром і Карпатами, ще не дуже добре схоплені істориками. Переважно бачать лише двох партнерів боротьби – Литву й Польщу, забуваючи про роль Угорщини, нововиниклу Молдавію та майже цілком ігноруючи золотоординський фактор, що зайняв дефензивну позицію.

Для того, щоб висвітлити співвідношення Угорщини і Золотої Орди, докладніше одного з протодержавних утворень, яке виникло на її території – Брацлавської тьми (Прославії в західних джерелах) – проведено джерелознавче дослідження з метою встановити фактографічну цінність повідомлень 1352 та 1354 рр. з флорентійської хроніки Маттео Віллані для висвітлення умов перехідного етапу середини XIV ст. на частині українських земель.

Золотоординський період в історії України-Русі – занедбана ділянка досліджень. Якщо дане дослідження зможе дати поштовх у напрямі вивчення малопопулярної сторінки минулого – завдання буде виконано.

Історіографія питання. Мабуть, перший, хто звернув увагу на вістку Маттео Віллані 1352 р. про події в Прославії – звернув увагу дослідницьким оком – був італійський церковний історик Одоріко Рінальді (латинізовано: Райнальдус, 1595-1671 рр.), вчений-бібліотекар, автор дев'ятитомного доповнення і продовження до фундаментальної історії церкви Чезаре Баронія. Аналізуючи папські документи 1352 р., а саме лист папи Климентія VI з 15 липня до Людовика (Лайоша) I, яким папа передавав угорському королеві землі, здобуті від схизматиків та невірних, О. Рінальді пов'язав цей документ – зрештою, правильно – з відомостями про Прославію у флорентійській хроніці¹. Вістки 1354 р. він не торкнувся, бо з церковною історією вона пов'язана слабо. Угорський історик Дердь Прай (1724-1801), королівський історіограф, виходячи з міркувань О. Рінальді, розгорнув сюжет ширше – також із 1354 р. включно, – приєднавши до нього відомості Яноша Кюкюллеї (Д. Прай подавав їх як записані Яношем Туроцом) про похід Андрія (Андраша), нібито трансільванського воєводи (тоді він ще ним не був), з 1345 р. до подій 1352 р. Д. Прай правильно визначив, що Прославія – це подільська земля, й підкреслив, що Угорщина поширювала на

¹ *Raynald O. Annales ecclesiastici ab anno quo desinit card. Caes. Baronius MCXCVIII usque ad annum MDXXXIV continuati, ex regestis pontificum et litteris auctoritate publica fidesque munitis... – Coloniae Agrippinae, 1691. – Т. 16. – P. 329.*

неї свої впливи². Польський поет й історик Адам Нарушевич (1733-1796), автор семитомної «Історії польського народу», перший ідентифікував Прославію з Брацлавщиною, але її королем вважав, цілком довільно, Федора Коріатовича; свої погляди викладав у різко антиугорському дусі, полемізуючи з Д. Праєм, а до пояснення подій на Поділлі приєднав розповідь Я. Длугоша³. Флорентійської хроніки А. Нарушевич явно в руках не мав. Російський письменник та історик Микола Карамзін (1766-1826), пишучи багатотомну «Історію російської держави», мабуть, також не мав змоги використати текст М. Віллани; під королем Прославії він намагався розуміти когось із Рюриковичів; перший угорський похід датував чомусь 1351 р.⁴

У середині XIX ст. окреслюються три лінії пояснення подій на Поділлі 1352-1354 рр. З одного боку, зберігається традиційна, що йде від М. Віллани (це лінія переважно угорської та австрійської історіографії), з іншого ж – посилюється критика флорентійського джерела, треба шкодувати, не з джерелознавчої (як необхідно було б), а з політизованої позиції, яка (що характерно для частини польської історіографії) не могла допустити думки про угорські впливи на Поділлі в середині XIV ст., конструюючи тезу про перехід значної частини Поділля виключно в польські руки незабаром після розпаду Галицько-Волинської держави. Третя лінія – серйозного джерелознавчого вивчення подій середини XIV ст. – не здобула прихильників.

Австрійський історик Ігнац-Аврелій Фесслер (1756-1839), свого часу професор східних мов у Львові, автор десяти томної «Історії Угорщини та її мешканців», не відійшов від угорської патріотичної позиції, зрештою, неймовірно сплутавши хронологію: події 1345 (за Яношом Кюкюллеї) та 1352 рр. (за М. Віллани) він з'єднав воедино під 1352 р., а на 1354 р. переніс відомості литовсько-руських хронік про битву над Синьою Водою, яка умовно датується 1362 р. (отже, об'єднав і Віллани, і літопис під 1354 р.)⁵.

Угорський історик і дипломат Ласло Салай (1813-1864), автор шеститомної «Історії Угорщини», пішов у традиційному руслі (за І.-А. Фесслером), об'єднуючи в одне події 1345 та 1352 рр.; він розповсюдив легенду, що битва 1352 р.

² Pray G. Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MDLXIV. – Vindobonae, 1764. – Pars 2. – P. 92, 94-95.

³ Naruszewicz A. Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa. – Warszawa, 1785. – Т. 6. – S. 241-243, 253-254. За А. Нарушевичем виклав події історик-краєзнавець Вавжинець Марчинський (1779-1845). Див.: *Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii podolskiej...* – Wilno, 1820. – Т. I. – S. 37-38.

⁴ [Карамзін Н. М.] История государства российской. – [Изд. 1-е.] – Санкт-Петербург, 1817. – Т. 4. – С. 251 (основного тексту), 464-465 (приміток); То же. – Изд. 5-е / Изд. И. Эйнерлинга. – Санкт-Петербург, 1842. – Кн. 1. – Т. 4. – Кол. 165 (основного тексту), 140 (приміток).

⁵ Fessler I. A. Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. – Leipzig, 1816. – Тl. 3. – Bd. 1. – S. 329-330, 332-334; *Ejusd. Geschichte von Ungarn.* – 2-e verm. und verbess. Auflage Bearb. von E. Klein. – Leipzig, 1869. – Bd. 2. – S. 129.

(якою керував нібито трансільванський воєвода Андрій) тривала без перерви три дні...⁶

Сильний наступ на Маттео Віллані та його хроніку розпочав польський історик Казимир Стадніцький (пом. 1879 р.), дослідник середнього рангу. М. Віллані він використав дуже своєрідно – лише відомості під 1352 р. (дані 1354 р. йому явно не підходили), сплутав інформацію про битву з татарами 1345 і 1352 рр., у цілком незрозумілий спосіб ототожнив Прославію з Трансільванією (нібито послуговуючись хронікою Яноша Туроца, тобто записами Яноша Кюкюллеї, про якого він, К. Стадніцький, не знав)⁷. Зовсім несподівано праця другого рядного історика справила великий вплив на українську історіографію, яка підійшла до студії К. Стадніцького дуже некритично.

Німецький історик Якоб Каро (1836-1904), професор Бреслявського університету та автор чотиритомної «Історії Польщі», поруч з продуманими висновками (що польська й угорська інтервенція 1354 р. не змінила територіальних відносин на Поділлі), залишив чимало старих неперевіраних ідей, наприклад, настоюючи на об'єднанні відомостей 1345 та 1352 рр.⁸ Можливо, що Я. Каро не користувався безпосередньо італійським джерелом. Альфонс Губер (1834-1898), професор Іннсбруцького та Віденського університетів, автор п'ятитомної «Історії Австрії», відділив, урешті, події 1345 р. від битви 1352 р., але одночасно, з характерним для позитивістів гіперкритицизмом, дискредитував хроніку М. Віллані як джерело. А. Губер вважав, що повідомлення 1354 р. «має само по собі трохи легендарний характер, здається, що чутки про [похід], поширені у Флоренції, ледве чи відповідають реальності. [...] Незначну, мабуть, операцію чутки збільшили до неймовірного». І про 1352 р.: «Подібне перебільшення також, здається, лежить в підставі оповідання Віллані, кн. 2, розд. 72, про боротьбу [...] з татарами весною 1352 р.»⁹.

До дискусії, врешті, долучилася українська історіографія. Никанор Молчановський (1858-1906) опинився вже під впливом К. Стадніцького й без будь-яких аргументів заперечив ідентифікацію Брацлавщини з Прославією, пересунувши події 1352 та 1354 рр., описані М. Віллані, в Трансільванію (що при уважному прочитанні флорентійця, текст якого Н. Молчановський знав, цілком неможливо)¹⁰. Історик і літературознавець Микола Петров (1840-1921), пізніше академік Української академії наук, не маючи в руках М. Віллані, пішов частково за К. Стадніцьким,

⁶ Szalay L. Magyarország története. – Pest, 1852. – Köt. 2. Я користувався перекладом: Szalay L. von Geschichte Ungarns / Deutsch von H. Wägerer. – Pest, 1869. – Bd. 2. – S. 257-259.

⁷ Stadnicki K. Synowie Gedymina. – Lwów, 1849. – Т. I. – S. 70-73, XXVIII-XXX; Ejud. Synowie Gedymina wielkowladcy Litwy. Monwid – Narymunt, Jewnuta, Kòriat. – Wyd. nowe przerob. i powiększ. – Lwów, 1881. – S. 163-167. Далі цитую лише видання 1881 р.

⁸ Caro J. Geschichte Polens. – Gotha, 1863. – Тl. 2. – S. 295, 299. – (Geschichte der europäischen Staaten).

⁹ Huber A. Ludwig I von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer // Archiv für österreichische Geschichte. – Wien, 1885. – Bd. 66. – S. 15-16.

¹⁰ Молчановский Н. Очерки известий о Подольской земле до 1434 года. – К., 1885. – С. 194.

але й висунув власну гіпотезу, локалізуючи Прославію в Карпатах, у верхів'ї однієї з правих приток Серету або біля дельти Дунаю¹¹. Михайло Грушевський (1866-1934), сам представник позитивізму, йдучи за К. Стадніцьким та А. Губером, ще більше дискредитував флорентійську хроніку. Він відкинув ототожнення Прославії з Брацлавщиною, похід 1352 р. пояснив як експедицію Людовика I під Белз, короля Прославії ідентифікував з Казимиром, а погодився лише на спільний угорсько-польський похід на татар 1354 р. Для подібних гіпотез у джерелі ґрунту немає, та видатний історик підтримав висновки А. Губера (безпосередньо на нього, в цьому випадку, не покликаючись): «... як справедливо зауважено, його [Віллані] оповідання – і се [під р. 1352], і пізніше, під р. 1354, – повні очевидних побільшень і помилок; очевидно, опираються вони на якихось далеких поголосках»; «в оповіданні Віллані сей похід [1354 р.] має зовсім фабульозний характер»¹².

Поступово хроніка М. Віллані зникає з досліджень, присвячених історії Східної Європи, або стає, в незрозумілий спосіб, причиною безпідставних гіпотез. Польський історик Ян Домбровський, до речі, один з творців теорії, що польська доктрина «від моря до моря» (історіографія подавала її під видом «чорноморської проблеми») виникла вже в середині XIV ст. й проявилася зразу ж в експансії Польщі через Поділля й Молдавію до Чорного моря (фактографічних підстав для локалізації такої доктрини якраз у цьому часі насправді немає), твердив, що нібито, згідно з Віллані, Людовик I давав Польщі допомогу проти татар...¹³ Інший польський історик Генрик Пашкевич, нарікаючи, що «загалом вчені незвичайно довільно поправляють подані хронікою [Віллані] факти», сам став жертвою спокуси свавільно інтерпретувати джерело, яке, здається, особисто не використовував. Тому він пише, що в хроніці під 1354 р. подається вістка про великий похід Людовика й Казимира за Бог (хоча там про це немає ні слова) і т. п. Про хроніку М. Віллані Г. Пашкевич писав, що в ній є «баламутні відомості», зокрема деталі боїв 1354 р. «такі баламутні й фантастичні, що навіть не мають вигляду правдоподібності, [...] схематичні вістки без докладніших деталей, і це не дивно, викликають зрозумілу недовіру, тим більше, що цілком немає підтвердження цих відомостей іншими джерелами»¹⁴. Усе говорить про те, що польський історик самого М. Віллані не читав, бо під 1354 р. жодні бої не описуються.

Наскільки мені відомо, починаючи з 30-х рр. XX ст. ніхто не пробував повернутися до використання твору флорентійця як історичного джерела для певної конкретної проблеми. Українська історіографія не пробувала зламати бар'єр,

¹¹ *Петров Н. И.* [Исторический очерк Подолии] // Подолия. Историческое описание / Изд. П. Н. Батюшковым. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 34 (основного тексту), 3 (приміток).

¹² *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Вид. 2-е, розшир. – К.; Львів, 1907 (репринт: К., 1993). – Т. 4. – С. 42, 443-444.

¹³ *Dąbrowski J.* Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370-1382. – Kraków, 1918. – S. 132.

¹⁴ *Paszkievicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. – Warszawa, 1925. – S. 131, 173.

змурований Н. Молчановським – М. Петровим – М. Грушевським, хоча останній не відкидав М. Віллані повністю. Угорські походи на Поділля зникли зі сторінок праць, в яких їх, здавалося б, треба було розглянути¹⁵. Правда, кілька років тому я зробив спробу заактуалізувати цю проблематику¹⁶. Для польської історіографії угорські впливи на Поділлі в середині XIV ст. стали цілком неприйнятними, тим паче в дусі новонародженої «чорноморської проблеми». Така неприйнятність виникла ще в кінці XVIII ст. (в А. Нарушевича), коли Угорщині (в складі Габсбургської монархії) та угорській історіографії (Г. Праєві) пред'явили звинувачення в обгрунтовуванні 1772 р., під час Першого розподілу Польсько-Литовської держави, належності в минулому Галичини до Угорщини й, у зв'язку з цим, наявності в монархії історичних прав на Галичину. А щодо Поділля, то польська історіографія ще в XIV ст. (Ян Длугош) намагалася довести його належність до Польщі 1352 р., вже тоді ігноруючи присутність угорців на цих землях. Навіть для польських істориків XX ст., опонентів доктрини «від моря до моря», угорська присутність на Брацлавщині бажаною не була¹⁷. Румунська історіографія, вороже налаштована до всього угорського, ледве допускаючи угорський поштовх для утворення Молдавської держави, угорське проникнення в «Трансністрію», тим більше ще в середині XIV ст., просто ігнорувала¹⁸. Про ставлення угорської історіографії до цієї проблеми мені не відомо, але відповідний нарис, написаний в угрофільському дусі й, зрештою, на підставі ретельного використання широкої угорської джерельної бази й угорської історичної літератури, в узагальнювальній російській «Истории Венгрии» 1971 р. також ігнорує проблему¹⁹.

Події 1352-1354 рр. з їхнім угорським аспектом у золотоординському Поділлі зникли також з узагальнювальних та аналітичних праць, присвячених Золотій

¹⁵ *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества литовского. – К., 1987.

¹⁶ *Дашкевич Я. Р.* Брацлавщина 1352-1354 рр. в італійській хроніці Маттео Віллані // Тези доповідей Дев'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С. 21-22.

¹⁷ З літератури питання: *Górka O.* Zagadnienie czarnomorskie w polityce polskiego średniowiecza. – Cz. 1 (1359-1450) // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1932-1933. – Т. 10 (30). – Зesz. 2. – С. 325-391; *Dąbrowski J.* Z rozważań nad genezą problemu czarnomorskiego // *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17-20 września 1935 r.* – Lwów, 1936. – Т. 2. – С. 333-337; *Dyskusja* // *Ibid.* – С. 73-75; *Spierski Z.* W sprawie rzekomej wyprawy Kazimierza Wielkiego do Mołdawii // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1961. – Т. 52. – Зesz. 1. – С. 147-152; *Ejusd.* Wojna, której nie było // *Ejusd.* Awantury mołdawskie. – Warszawa, 1967. – С. 15-19; *Kieres Z.* Geneza zagadnienia czarnomorskiego monarchii jagiellońskiej a wyprawa mołdawska 1359 roku // *Śląskie Studia Historyczne*. – Katowice, 1977. – Т. 2. – С. 51-61; *Sperka J.* Jeszcze raz w kwestii datowania wyprawy mołdawskiej Kazimierza Wielkiego // *Studia Historyczne*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – Т. 34. – Зesz. 1. – С. 125-132.

¹⁸ У 1960-х рр. ще відносно об'єктивне зображення відносин на території між Карпатами та середнім Дністром подають: *Câmpina B., Pascu Șt., Ștefănescu Șt.* Formarea statului feudal Moldova // *Istoria României*. – București, 1962. – Т. 2 / Red. resp. A. Oțetea. – P. 166-167.

¹⁹ *Шушарин В. П.* Развитый феодализм // *История Венгрии*: В 3 т. – Москва, 1971. – Т. 1. – С. 151-296.

Орді, навіть таких, які цілком слушно вважаються (або повинні вважатися) фундаментальними²⁰.

Як здається, огляд історіографії проблеми підтверджує кілька спостережень:

– що хроніка М. Віллані досі не може вважатися джерелом, достатньо дослідженням і використаним для висвітлення подій 1352, 1354 рр., які відбувалися на Поділлі;

– що історіографія загалом зуміла правильно визначити слабкі сторони флорентійського джерела, однак це стало причиною не критичного його використання, а цілковитого його відкинення;

– що чимало істориків, покликаючись на М. Віллані, подавали відомості, яких у хроніці немає, іншими словами, що історики самі стали творцями баламутних і недостовірних «фактів», котрі рикошетом дискредитували хроніку, хоча для цього не було жодних підстав; історики деколи самі перетворювалися на творців міфів, позбавлених джерельного ґрунту;

– що ряд істориків, згадуючи, а навіть цитуючи М. Віллані, насправді не тримали джерела в руках.

Всі ці спостереження над історіографією питання разом із джерелознавчим аналізом текстів дають змогу реабілітувати італійську хроніку як важливе джерело для історії подій 1352 та 1354 рр. на Поділлі. З цією метою публікую спершу переклад відповідних статей хроніки (італійський текст є в додатку), а потім подаю джерелознавчий аналіз і хроніки, і літератури в такій послідовності окремих питань:

- а) історична географія;
- б) історична хронологія;
- в) просопографія;
- г) військова історія.

Окремий екскурс (доданий до параграфа з історичної географії) присвячено нібито угорському поселенню на Брацлавщині – Нестерварові.

У висновках намагаюся викласти проблему угорської експансії на Схід у 1345-1354 рр., очевидно, на підставі всіх доступних для цього періоду джерел.

Аналіз невеликої, по суті, кількості історичних фактів з різних джерелознавчих аспектів не дав усе ж таки можливості уникнути повторень, без яких, однак, порушеною виявилася б послідовність викладу. Всі неправильні (не підтверджені джерелами) інтерпретації в літературі подаю для того, щоб майбутні дослідники вже не мусили до них повертатися.

Хроніка Маттео Віллані. Флоренція XIV ст. стала одним з найбільших в Італії центром історичного хронікарства. Його розвиток пов'язаний насамперед з

²⁰ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и её падение. – Москва; Ленинград, 1950. – (Академия наук СССР. Серия «Итоги и проблемы современной науки»); Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды на рубеже XIV–XV вв. – Москва, 1975; Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. – Leipzig, 1943. – (Das mongolische Reich. Quellen und Forschungen. – Bd. 2); 2-e erw. Auflage. – Wiesbaden, 1965.

представниками роду Віллани. Започаткував хроніку Джованні Віллани (бл. 1280–1348 рр.), що став визначним італійським літописцем цих часів. Свій твір він довів до 1346 р. Хроніку продовжив його брат Маттео (пом. 1363 р.), який вів літопис – так само докладно й гарним літературним стилем – до самої смерті. Далі був Філіппо Віллани, син Маттео, але він написав лише один рік (1364).

Маттео був, отже, автором хроніки за 1347–1363 рр. Як видно з її тексту, матеріали для неї він збирав уважно, дбаючи про достовірність викладу, правильне датування подій. Його увагу привертало події в Східній Європі, яку в тогочасній Італії, завдяки генуезьким та венеціанським колоніям над Чорним морем, знали досить добре. Італійські купці відновили давні торговельні шляхи Захід – Схід, морські й сухопутні, і чимало інформації про народи і держави Східної Європи потрапило таким чином до флорентійця. Зрештою, це не були єдині інформатори хроніста.

Завдання цього дослідження полягає в тому, щоб вивчити ступінь достовірності тих повідомлень, вміщених під роками 1352 та 1354, які стосуються угорського проникнення на територію Прославії – країни, котра (як буде доведено далі) досить легко ідентифікується з Брацлавською тьмою золотоординських часів. Виникає питання, хто міг бути інформатором (інформаторами) Віллани в цей період. Без сумніву, це мусили бути люди, які стояли на ґрунті угорського патріотизму й католицького месіанізму та й, можливо, особисто бували на Поділлі, беручи участь у сутичках з татарами.

Екзотичність, яка впадає у вічі вже на перший погляд (бо де Флоренція – а де Брацлав, і як флорентієць міг знати, що діялося так далеко від його рідного міста), нівелюється і зникає дуже легко. Річ у тім, що угорці в 40–50-х рр. XIV ст. буквально наводнили Італію. Угорський король Людовик I двічі ходив походом на королівство Неаполю й Сицилії (1347–1348, 1350), щоб помститися за смерть свого брата герцога Андрія. Угорські королівські війська окупували значну територію Італії аж до укладання миру (жовтень 1352 р.). Тоді частина угорців покинула Італію, але й чи не більша частина залишилася в ній. Найманці – бо такими вони стали – утворили Велике об'єднання угорців (*Magna societas Hungarorum*) та виконували військову службу в різних італійських володарів. Мати угорця-інформатора, доброго та достовірного, у цих часах в Італії не було екзотикою. Таких угорців-оповідачів із середовища найманців Маттео Віллани мав нагоду зустрічати, а подані ними відомості записав до хроніки. Отже, нічого дивовижного в тому, що до флорентійської хроніки внесли повідомлення про далеку Прославію – Брацлавщину, в якій бували угорські вояки, немає.

Хроніка трьох Віллани вийшла вперше друком у Флоренції 1554 р., пізніше її друкували там же (з різних рукописів) 1562, 1577, 1581, 1596 рр. 1729 року видали хроніку в Мілані²¹. Пізніше твір публікували не один раз, хоча критичного видання, наскільки мені відомо, досі опрацьовано не було. Незважаючи на стільки перевидань цього джерела, в наукових книгозбірниках України їх не так багато.

²¹ *Moutier I. Prefazione del presente editore // Chronice storiche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani... – Milano, 1848. – Vol. 5. – P. 8-12.*

Цим, можливо, а також мовними труднощами пояснюється, що легкого шляху до української історіографії флорентійська хроніка не мала.

Для італійського (по суті, середньоіталійського з певним впливом флорентійської говірки) тексту статей 1352 та 1354 рр., що подаються в додатку, я використав п'ять видань (без огляду на те, що принаймні два перші з них не вважаються особливо достовірними; це, правда, не позначилося на статтях 1352 і 1354 рр.), а саме:

[A]²². *Historia di Matteo Villani cittadino fiorentino il quale continua l'Historie di Giovan Villani suo fratello. Nella quale, oltre a i quattro primi libri già stampati, sono aggiunti altri cinque nuovamente ritrovati, & hora mandati in luce. Et comincia dall'anno MCCCXLVIII. – In Venetia. Ad istanzia de' Giunti di Fiorenza, MDLXII*²³.

[B]. *Istorie di Matteo Villani cittadino fiorentino. Che continua quelle di Giouanni suo fratello... – In Firenze, MDLXXXI*²⁴.

[C]. *Mathaei Villani ejusque filii Philippi historia ab anno MCCCXLVIII ad annum MCCCLXIV antea edita; nunc vero cum duobus mstis codicibus collata, & variantibus lectionibus aucta // Rerum Italicarum scriptores ab anno aerae Christianae quingentesimo ad millesimumquingentesimum [...] Ludovicus Antonius Muratorius [...] collegit, ordinavit, & praefationibus auxit... – Mediolani, MDCCXXIX. – Vol. 14.*²⁵

[D]. *Storie di Matteo, e Filippo Villani, in questa nuova edizione confrontate con due codici manoscritti, uno del sig. abate Corso Ricci, e l'altro del sig. Marco Covonio patriej fiorentini, con i quali si sono in più luoghi accresciunte, e notabilmente corrette. – In Milano, MDCCXXIX. – T. 2.*²⁶

[E]. *Chroniche storiche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani a miglior lezione ridotte coll' aiuto dei testi a penna. – Milano, 1848. – Vol. 5.*²⁷

Статті 1352 і 1354 рр. про Прославію в різних виданнях (та рукописах) мають іншу нумерацію. Отже:

1352 р.

[A] Libro secondo, cap. LXXI. – P. 124-125.

[B] Libro secondo, cap. LXXI. – P. 134-135.

[C] Libro secondo, cap. LXXII. – Col. 155.

²² Позначення для різночитань італійського тексту.

²³ Примірник Університетської бібліотеки у Відні, шифр: I 175684.

²⁴ Примірник Державної бібліотеки Росії в Москві, шифр: Firenze (Giunti) 1581/4°; інв. МК VII-9378.

²⁵ Примірник Наукової бібліотеки Львівського університету, шифр: 35961 IV.

²⁶ Примірник Університетської бібліотеки у Відні, шифр: III 175680. Редактор Філіппо Арджелі. По суті, це італійський варіант попереднього видання [C].

²⁷ Примірник Державної бібліотеки Росії в Москві, шифр: H 419/105. Це видання ідентичне (крім титульної сторінки) з: *Cronica di Matteo Villani a miglior lezione ridotta... Tomo 1. – Firenze, 1846. – (Collezione di storici e cronisti italiani editi ed inediti. – T. 5).*

[D] Libro secondo, cap. LXXII. – Col. 155.

[E] Libro secondo, cap. LXXII. – Col. 197-198.

1354 р.

[A] Libro quarto, cap. III. – P. 201-202.

[B] Libro quarto, cap. V. – P. 211-212.

[C] Libro quarto, cap. V. – Col. 237.

[D] Libro quarto, cap. V. – Col. 237.

[E] Libro quarto, cap. V. – P. 306-307.

Дехто із згаданих у історіографічному розділі авторів пропонував свої переклади фрагментів хронікарських статей, наприклад: К. Стадницький – 1352 р.²⁸, І. А. Фесслер – 1354 р.²⁹ Ці переклади не адекватні оригіналові, в І. А. Фесслера – просто фантазійні.

Подаю переклади з Маттео Віллані³⁰.

Книга друга. Розділ 71 (72) [1352 р.]: *Як великий король татарів виступив на короля Прославії*

Трапилося в цьому році, що один король з роду татарів, якого народ мав неприяну сутичку з королем Прославії (невірним і підданим короля Угорщини), що завдала шкоди одному і другому народові, згаданий король татарів, почуваячись у великій силі, засліплений своєю величчю, або щоб вивести народ свого краю (де в цей час був велетенський голод), вийшов із своїх володінь з безмежною кількістю піхотинців і кінноти та вступив у королівство прославів. Король прославів із своїм народом виступив проти цієї великої кількості, щоб затримати її на певних межах, оскільки мав допомогу короля Угорщини, який на цей час виділив йому сорок тисяч кінних лучників; [вони], приєднавшись до народу короля прославів, тут же почали бій з татарами, і з них загинуло стільки, що духу не вистачало в людей, лез – у шабель, стріл – у луків. Але через надмірну кількість татарів, не маючи змоги більше рубати, угорці й прослави покинули поле [бою] не без великих втрат із числа своїх народів. Татари, хоч і переможені, залишилися переможцями. Проте через труднощі з харчуванням, а також через попсоване повітря змушені [були] спочатку поїдати мертві тіла; припускаючи, що два королі роблять підготовку, щоб повернутися на Поле з численнішим і могутнішим військом, із страху й через великий брак харчів у татарів, [вони] повернулися назад до свого краю. Цю новину мали ми звідусіль у Флоренції в місяці квітні 1352 [року].

²⁸ *Stadnicki K. Synowie Gedymina...* – S. 164-165.

²⁹ *Fessler I. A. Geschichte...* – Bd. 2. – S. 132.

³⁰ За допомогою в перекладі висловлюю велику подяку Андрієві Содоморі.

Книга четверта. Розділ 4 (5) [1354 р.]: як король Угорщини вирушив
з великим військом, проти короля [татарів]

У цьому році і в цей же час Людовик, король Угорщини, зібрав свої сили, а також їхніх людей з Польщі й Прославії; приготувавши великий запас харчів, з двомастами тисяч вершників просувався 15 днів через пустинні місця; з великими труднощами ввійшов у володіння великого короля³¹ татарів. І коли вже досягнув його володіння і вже мав намір завдати шкоди краєві, король цього краю, а був він ще досить молодий, звернувся з проханням до [короля] Угорщини, щоб цей дозволив йому безпечно наблизитися до нього з невеликим супроводом; отримавши дозвіл, прибув до нього з сотнею дуже пишно й багато споряджених баронів; виявивши ознаки шани, запитав короля Угорщини, що привело його зі збройною силою до його володіння і чого від нього хоче. Король відповів, що виступив проти нього тому, що цей не християнин, і що вимагає трьох речей: по-перше, щоб він став християнином разом зі своїм народом; по-друге, щоб він визнав його зверхність; по-третє, щоб на знак шани щорічно сплачував йому певну данину – тоді він став би його захисником. А юнак сказав: «Глянь, королю Угорщини, моя сила значно більша, ніж твоя: маю на увазі лише мої володіння, без сили моїх старших; і запевняю тебе³², що коли б захотів великої перемоги, то здобув би її над тобою і над твоїм народом. Але, оскільки маю намір стати християнином, приймаю твої умови і сподіваюся виконати це з часом з допомогою твоєю та папи». І залишився у згоді, зробив великі почесті королеві Угорщини, і супроводив його аж до кінця – до кордонів свого володіння. Але, коли прибули сюди, великі угорські барони через заздрість не виявили йому честі, втрутившись, щоб перешкодити, аби їхній король, добившись цього, не став надмірно великим. І стало це предметом великої ганьби: добра воля, яку мав король татарів, – і намір короля Угорщини.

* * *

Немає інших джерел, які прямо говорили б про перебування угорців у Брацлавській тьмі та на Полі. Інші тогочасні джерела, котрі опосередковано підтверджують угорську експансію на Поділля, наводитиму під час джерелознавчого аналізу та у висновках.

Історична географія. Назва «Прославія» (буквально «Передслов'янщина», у деяких варіантах хроніки – «Просклавія», що мало своєрідний відтінок, немовби «Передрабська країна») в розумінні держави під такою назвою – «королівства Прославії» – не викликала особливих складнощів у перших інтерпретаторів Маттео Віллані з другої половини XVIII – першої половини XIX ст. А. Нарушевич

³¹ У цьому місці не перекладено фразу «della gesta» (так є в усіх списках).

³² У цьому місці не перекладено фразу [B] «che condotto sei in parte», [A] «che condotto in parte», [C, D, E] «che condotto se' in parte».

(1785) рішуче твердив, що Прославія – це Брацлавщина³³; за ним пішов М. Карамзін (1817)³⁴ та чимало першо- і другорядних авторів, наприклад В. Марчинський (1820)³⁵, Я. Каро (1863)³⁶, А. Губер (1885 р., правда, під знаком запитання)³⁷. Така ідентифікація дотрималася, в основному, до кінця XIX ст.³⁸ Угорські історики переважно не намагалися ідентифікувати назву з флорентійської хроніки.

Рішучий, але дуже ненауковий (чого пізніші автори якось не догледіли) спротив проти такої ідентифікації висловив К. Стадніцький (перші видання його досліджень – 1847, 1849, 1875-1877 рр., використовую остаточно оформлену гіпотезу 1881 р.). Він безпідставно поєднав відомості Яноша Кюкюллеї (які вважав хронікою Яноша Туроца) 1345 р. з відомостями Маттео Віллані 1352 р. і, таким чином, дійшов висновку: «Туроц нам пояснює, що Віллані розуміє під Просклавією. Це Трансільванія в цілому, а зокрема її частина, тобто край шеклерів, до сьогодні відомий під цією назвою (*Sekler – Stühle*, по-латинському *siculi*). Це ніяк не може бути Брацлав; третьорядне місто ніколи не було столицею ні князівства, ні королівства. Про нього не знали також за кордоном. Татари 1352 р. ще були виключними панами Поділля, постійно робили випадки з цієї країни до Трансільванії, як свідчать угорські хроністи»³⁹. Заперечення дуже наївне, бо Кюкюллеї (нібито Туроц у К. Стадніцького) насправді не пояснює, що таке Просклавія. Події 1345 р., описані Я. Кюкюллеї, відбувалися не в Трансільванії, а поза її східними межами; в Трансільванії й у країні секлерів не було жодних «невірних» мешканців, з якими треба було воювати або яких треба було захищати. Аргумент, що про Брацлав, мовляв, ніяк не могли знати «за кордоном» і він не міг бути столицею, не витримує історичної критики. Характерно, що К. Стадніцький не наводив відомостей Маттео Віллані 1354 р., бо вони вже аж ніяк не вкладалися в його міркування.

Н. Молчановський (1885), дуже неуважно прочитавши М. Віллані, своєю чергою, звинуватив М. Карамзіна та Я. Каро в поганому прочитанні джерел і сліпо пішов за К. Стадніцьким, ототожнивши походи 1345 та 1352 рр. (Кюкюллеї й Віллані), і заявив, що про «рух угорців до Брацлава (*Proslavia*), який припускали Нарушевич і Карамзін, не може бути й мови»⁴⁰. М. Петров (1891) пішов частково за К. Стадніцьким, але він не заперечив існування Прославії зі своїм царем, князем чи королем. Він вважав, «що ця Просклавія була десь

³³ *Naruszewicz A. Historia...* – Т. 6. – С. 241.

³⁴ [Карамзін Н. М.] *История...* – 1817. – Т. 4. – С. 251 (основного тексту), 464 (приміток); Карамзін Н. М. *История...* – 1842. – Кн. 1. – Т. 4. – Кол. 165 (основного тексту), 140 (приміток).

³⁵ *Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii podolskiej...* – Т. 1. – С. 37-38.

³⁶ *Caro J. Geschichte...* – Тл. 2. – С. 295.

³⁷ *Huber A. Ludwig I...* – С. 16.

³⁸ *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym.* – Wyd. 2, popr. i uzup. // Przez F. K. Martynowskiego. – Warszawa, 1886. – Т. 3. – С. 468.

³⁹ *Stadnicki K. Synowie Gedymina...* – С. 167.

⁴⁰ *Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле...* – К., 1885. – С. 194.

поблизу країни угорських секлерів, у межах Волощини»⁴¹. Петров намагався шукати Прославію також у картографічних джерелах: «На давніх картах XVI ст. *Brastavia* або *Broskavia* позначена у верхів'ях однієї з правих приток р. Серету, а *Proslaviza* є на правому березі усть Дунаю. Див.: *Geographia Blaviana*, 1662, т. 2, та карту Романії з сусідніми країнами в: *Theatrum orbis Abrah. Ortelii Antverpiani*, 1570»⁴².

Відкидаючи, в принципі, хроніку М. Віллані як малодостовірне джерело, М. Грушевський (використовую друге видання «Історії України-Руси», 1907 р.) не зіставив джерельних відомостей. Він довірився знову ж К. Стадніцькому. Тому в нього й вийшло, що «*di Proslavia* Карамзін (IV, пр. 353), а новіше Губер (ор. с., с. 17) розуміли про Браслав, але се не є можливо, як вказав уже Стадніцький (*Synowie*, 1, с. 167). Я думаю, що в основі сеї звістки лежить поголобка про похід угорського короля під Белз весною 1352 р. і *re di Proslavia* означає Казимира, хоч нижче й відрізняється від *re d'Appolonia*, себто польського короля»⁴³. В іншому місці, не дуже послідовно, М. Грушевський погоджувався на спільний угорсько-польський похід на татар 1354 р., не згадуючи тут вже Прославію зовсім⁴⁴. Ідентифікація М. Грушевським короля Прославії з королем Польщі викликала скептичні зауваження Г. Пашкевича (1925): «наприклад Грушевський, IV, с. 444, сам не знає, що означає *re di Proslavia*»⁴⁵, але польський історик не взявся розплутувати цей важкий сюжет.

Здається, перегляд перипетій з ідентифікацією назви «Прославія» переконливо доводить, як одна помилка, зрештою тенденційна, в літературі (К. Стадніцький ніяк не міг допустити наявність угорських впливів на Поділлі в середині XIV ст., вважаючи, що татарську зверхність на цій території могла замінити лише литовська та польська) потягнула за собою ланцюжок помилок і відмову від серйозного аналізу джерел.

Ідентифікація Прославії з Трансільванією та країною секлерів (К. Стадніцький) не витримує критики хоча б ще й тому, що в Італії XIV ст. знали про Трансільванію й нічого було її перейменовувати. М. Петров гіпотетично розміщував Прославію південніше дельти Дунаю або в пізнішій Волощині, поблизу країни секлерів (М. Грушевський про такі локалізації не знав), при цьому М. Петров, як уже згадувалося, опирався на вістку про місцевість Прославіцу над дельтою Дунаю (в атласі А. Ортелія, 1570 р.) та на іншу місцевість Броставію чи Броскавію (в «Географії» Я. Блау, 1662 р.). В атласі А. Ортелія 1573 р. (передмова датована 1570 р.) є за переліком карта Романії, але насправді це карта Греції Дж. Гастальді,

⁴¹ Петров Н. И. [Исторический очерк Подолии]... – С. 34.

⁴² Там же.

⁴³ Грушевський М. Історія... – Т. 4. – С. 444.

⁴⁴ Там само. – С. 43.

⁴⁵ Paszkiewicz H. Polityka ruska... – S. 173.

на якій дельти Дунаю немає⁴⁶. *Proslauiza* також є на карті Романії Я. Гастальді з датою 1584 р., вміщеній у пізнішому виданні атласу А. Ортелія 1595 р., в якому передмова також датована 1570 р. (що й дезорієнтувало М. Петрова)⁴⁷. *Proslaviza* фігурує й на карті Волощини, Сирфії, Болгарії й Романії Г. Меркатора, поданий у «Географії» Я. Блау 1662 р.⁴⁸ Ця Прославіца розташована на правому березі найпівденнішого (шостого) рукава Дунаю, отже, вже в сучасній Добруджі (що тоді звалася Сирфією).

Коли виникла ця Прославіца, мені встановити не вдалося; так чи інакше, між картографічним і писемним джерелом (Віллані) лежить понад два століття, не кажучи вже про те, що італійці XIV ст. добре знали західний берег Чорного моря, де тоді були італійські колонії. *Brasconia* – в «Географії» Я. Блау – це місцевість у Карпатах біля джерел безіменної річки, що впадає до річки *Mifouio* біля місцевості *Oltén* (*Mifouio* – правобічна притока Серету)⁴⁹. Очевидно, неможливо локалізувати степову татарську Прославію в гірському карпатському верхів'ї правої частини басейну Серету. Часова дистанція між писемним і картографічним джерелом у цьому випадку (враховуючи авторство Г. Меркатора) становить також понад два сторіччя.

Підозрівати, що під Прославією захований (лише в 1352 р.) Белз, як уважав М. Грушевський⁵⁰, дуже важко. Інші гіпотези стосовно локалізації та ідентифікації Прославії, наскільки відомо, не висловлювалися. Це дає нам змогу повернутися до первісної гіпотези: Прославія (Просклавія) – це Брацлав і Брацлавщина.

* * *

Література заповнена досить великою кількістю частково або й цілком фантастичних «відомостей» про початки Брацлава та першу згадку про нього в джерелах. Майже повний набір таких вигадок було опубліковано – в добрій вірі – зовсім недавно: Брацлав нібито згадується у вірменських джерелах 1059 р., у польських хроніках на початку XII ст., у руських літописах про нього пишуть як про Брацлавль – назва походить від братів Коріатовичів (Браславль – це «братська слава!») або від якогось Брячислава⁵¹. До відомостей такого ґатунку належить твердження, що великий князь Ольгерд (Альґірдад) віддав 1331 р. Поділля Коріатовичам, які по-

⁴⁶ Iacobo Castaldo Pedemontano Graeciae universae secundum hodiernum situm neoterica descriptio // *Ortelius A. Theatrum orbis terrarum*. – Antverpiae, 1573. – Fol. 53 (примірник Університетської бібліотеки у Відні, шифр: III 258371).

⁴⁷ Romaniae quae olim Thracia dicta visinarumque regionum, uti Bulgariae, Walachiae, Syrfiae etc. descriptio. Auctore Iacodo Castaldo // *Ortelius A. Theatrum orbis terrarum*. – Antverpiae, [1595]. – Fol. 101 (примірник Університетської бібліотеки у Відні, шифр: III 258372).

⁴⁸ Walachia, Servia, Bulgaria, Romania per Gerardum Mercatorem. Guiljelmus Blaeu excudebat // *Geographiae Blavianae*. – Amstelaedami, 1662. – Vol. 2. – Lib. 3-7; Europae continentur. – Amstelaedami, 1662. – Lib. 6. – Fol. 9 (примірник Наукової бібліотеки Львівського університету, шифр: 16318 V).

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ *Грушевський М. Історія...* – Т. 4. – С. 444.

⁵¹ *Малаков Д. В. По Брацлавщине. (От Винницы до Тульчина)*. – Москва, 1982. – С. 130.

будували тут замок⁵². Насправді, Брацлав уперше нотується в литовських літописах після 1362 р. (якщо цю дату вважати правильною для битви над Синьою Водою).

Археологічні дані підтверджують існування принаймні замку XII – першої половини XIII ст., тобто часів Галицько-Волинської держави, на стрімкій гранітній скелі на правому березі Богу (Західного Бугу)⁵³. З вивченням та датуванням пам'яток на Поділлі, як знаємо, не все гаразд – панує тенденція їх пристарювати, а також не помічати (на відміну від недалекої Молдавії) золотоординських пам'яток, густо розсіяних по цій території ще в XVI–XVII ст. Східнослов'янське походження назви, можливо – від імені Предислав, не підлягає сумніву, однак, як називали замок і поселення в дотатарській період, невідомо.

Початкове «п» в італійській хроніці (Прославія – Просклавія) не повинно плутати картину. Заміна глухого «п» дзвінким «б» (а також навпаки) – явище досить характерне для української мови. Зрештою, ще для початку XV ст. типове паралельне вживання форм Бреславль поруч з Переслав, Переславль. У різних списках опису мандрівки московського монаха Зосими, який був у Брацлаві 1419 р., вживаються варіанти з початковим «п» та «б»⁵⁴. З лінгвістичного погляду, ці спостереження усувають перешкоду на шляху ідентифікації Прославії з Бреславлем / Брацлавом. Цілком імовірно, що первісною назвою (не зафіксованою в збережених джерелах) був Преславль / Переслав.

Золотоординський Брацлав не був, зрозуміло, столицею окремого королівства, але політико-адміністративна окремішність Брацлавщини / Прославії добре простежується ще в першій половині XVI ст. Річ у тім, що в переліку земель, які кримські хани Гіреї символічно дарували литовським великим князям, практично постійно згадується Брацлавська тьма. Історія, зокрема текстологічна, ханських ярликів на українські землі (незважаючи на реабілітацію цього історичного джерела в цілому⁵⁵) вивчена погано. Татарські оригінали з переліком земель, починаючи,

⁵² *Dr. M. Braclaw // Słownik geograficzny Królestwa polskiego... – Warszawa, 1880. – Т. 1. – S. 345-346; Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska... – Т. 3. – S. 467.*

⁵³ *Черновус В. Про східні кордони Галицького князівства у XII–XIII ст. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнар. наук. конф. (Галич, 19-21 серпня 1993 р.): Тези доп. та повідомл. – Львів, 1993. – С. 36. Правда, автор не вирішив, чи замок був межею Галицького, чи Київського князівства, чи, може, Болохівської землі (тоді, треба думати, вже золотоординського періоду).*

⁵⁴ *Хождение инока Зосимы / Под. ред. Х. М. Лопарева // Православный палестинский сборник. – Санкт-Петербург, 1889. – Т. 8. – Вып. 3 (24). – С. 2; Прокофьев Н. И. Хождение Зосимы в Царьград, Афон и Палестину. (Текст и археографическое вступление) // Ученые записки Московский гос. педагогический институт им. В. И. Ленина). – Москва, 1971. – Т. 455. – С. 20.*

⁵⁵ *Грушевський М. Ханський ярлик на руські землі, виданий в князям литовським // Його ж. Історія України-Руси. – Вид. 2-е, розшир. – К.; Львів, 1907 (репринт: К., 1993). – Т. 4. – С. 457-462; Барвінський Б. Два загадочні ханські ярлики на руські землі з другої половини XV століття // Його ж. Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Руси. – Львів, 1909. – Ч. 2. – С. 10-21; Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – Харків, 1928. – № 2. – С. 170-187.*

мабуть, від ярлика ще золотоординського хана Тохтамиша з 90-х рр. XV ст., не збереглися. Українські переклади (у Литовській метриці, інколи окремі копії), здається, адекватні; польські переклади з української набагато гірші. В ярлику вживалася, стосовно Брацлавщини, формула, що хан передає «Браславскую тьму со всіми входы и зъ даньми и зъ землями и водами» (1507 р., Менглі-Гірей – Зигмунтові I)⁵⁶; король просив ярлик на «Браславль со тьмою и зъ доходы» (1540 р., Зигмунт I – Сагіб-Гіреєві)⁵⁷.

М. Грушевський неправильно інтерпретував, що «тьма» – це просто «земля» (отже, лише територіальна одиниця)⁵⁸. Насправді «тьма» – це політико-адміністративна одиниця в межах Золотої Орди з військовим відтинком. Назва походить від тюрк. «туман» – «десять тисяч», на чолі яких стояв їхній командувач, темник. Слово «тьма» в політико-адміністративному відношенні дорівнювало термінові «юрт»⁵⁹, що означає, крім всього іншого, «будинок, житло, стоянка», а також «володіння». У середині XIV ст. темники, особливо на окраїнах Золотої Орди, досягли значної самостійності. Тому Прославія – це Брацлавська тьма чи Брацлавський юрт з темником, командуючим десятком тисяч воїнів, та столицею тьми, Брацльавом // Переславом. Темник, очевидно, не хан і не король, але володар з певною реальною силою, що міг дозволити собі самостійні політичні комбінації, маючи в своєму розпорядженні туман – десять тисяч – брацлав'ян («прославів»).

Яку, конкретно, територію займала Брацлавська тьма – це питання, котре вимагає окремого вивчення. Як, однак, здається, між Угорщиною, що опиралася на сході на Карпати, та Прославією – у середині XIV ст. – не було жодної іншої тьми. Іншими словами, Прославія могла починатися вже від середньої течії Серету (територія між Карпатами та Серетом становила б тоді незаселену або рідко заселену буферну зону, яка на сході завжди заміняла кордон у західноєвропейському розумінні). Після розподілу Галицько-Волинської держави між Угорщиною, Польщею, Литвою, настала черга на золотоординську Брацлавську тьму. Коли, у зв'язку з наступом Угорщини на територію між Серетом та Дністром, на цих землях почала формуватися Молдавія, то це формування відбувалося за рахунок як земель, що належали до Галицько-Волинської держави, так і території Прославії. Розташовані тут – відомі археологічно – золотоординські поселення на правобережжі Дністра входили частково до складу Брацлавської тьми.

⁵⁶ Сборник князя Оболенского. – Москва, 1838. – [№ 1]. – С. 87; Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 2 / Изд. И. Григорович. – С. 4; *Pułaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów perekopskich (1469-1515). Akty i listy.* – Kraków; Warszawa, 1881. – S. 314. – (*Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV wieku.* – Т. 1).

⁵⁷ Акты... – Т. 2. – С. 363; Литовская метрика. – Юрьев, 1914. – Отд. 1-2. – Ч. 3; Книги публичных дел / Изд. И. И. Лаппо. – С. 78. – (Русская историческая библиотека. – Т. 30).

⁵⁸ *Грушевський М. Історія...* – Т. 4. – С. 86.

⁵⁹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турцией. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. 2 (1508-1521 гг.) / Изд. Г. Ф. Карпов, Г. Ф. Штендман. – С. 153. – (Сборник Императорского русского исторического общества. – Т. 95).

Далі за Брацлавщиною вимальовується – згідно з описом походу 1354 р. – ще друга тьма (її молодий володар прибув на переговори з угорцями). Назва її невідома.

Незалежно від усього цього, згадка Прославії у флорентійській хроніці під 1352 р. – перша перевірена письмова вістка про місто Брацлав.

Інтерпретатори (позитивні) відомостей Matteo Віллани вводили до своїх розповідей географічні детермінанти – назви річок Богу, Дністра, Дніпра. Кілька авторів пише, що татар 1352 р. прогнали за Дніпро⁶⁰, хоча цього в джерелі немає. Г. Прай впровадив до свого викладу спільний похід Людовика I і Казимира 1354 р. через частину Русі, розташованої за Богом, після чого вони вторглися в Татарію⁶¹. Ні ріка Бог, ні спільний похід у джерелі не згадуються. Як це не дивно, але М. Карамзін процитував з М. Віллани по-латині таку фразу: «in Tartariam ultra Bogum». Латинський варіант хроніки Віллани мені не відомий (М. Карамзін не покликається на жодне видання, ані на рукопис), а в італійському тексті «Татарії за Богом» знову ж немає. Незважаючи на це, річку Бог при описі подій 1352 та 1354 рр. – за Віллани, нібито – згадують також інші автори, що повинні були уважно читати флорентійську хроніку⁶². Насправді там всього цього немає – єдиний географічний об'єкт, який зазначається (крім Прославії), це Поле (*il Campo*) поза межами Прославії, де відбулася битва 1352 р. Як відомо, Брацлавщина – це лісостепова зона, поза котрою на півдні справді розташоване Поле, тобто степи (Дикі поля – *Campi deserti* (буквально «пустинні поля») – у численних джерелах трохи пізніших часів). Також події 1354 р. відбуваються в степах – дослівно «в пустинних місцях» (*luogi deserti*), що знову сприймається як цілком правильний опис місцевості. Велетенські розміри степів підкреслює вістка, що угорці разом з полками та прославами йшли через пустинні місця – до моменту зустрічі з іншим молодим темником – 15 днів. Буквально це число (як і взагалі всі цифри у Віллани) ледве чи варто сприймати, але уявлення про великі пустинні степові простори поза межами Прославії воно дає.

Інформатор Віллани, з'ясовуючи етнічні стосунки Прославії, протиставляє прославів татарам. Певне, що міжусобиці в Золотій Орді велися передовсім між самими татарами, але підкреслювання окремішності прославів, можливо, говорить про значну кількість слов'янського населення (і слов'янських, мабуть, ісламізованих воїнів), що проживало тоді поза межами Диких полів, на Брацлавщині.

Протилежна сила – татари, піддані «королів» двох рангів, вищого й нижчого. Під «великим королем» (*gran Re*, 1354 р.) можна розуміти справді великого золотоординського хана, яким тоді був Джамбек (Джанібек), під «королем», «королем краю» (*Re, Re di paese*, 1352 та 1354 рр.) – просто темника. Очевидно, татари наділені від'ємними рисами – вони канібали та й не дуже хоробрі воїни.

⁶⁰ Pray G. Annales... – Pars 2. – P. 92; Naruszewicz A. Historia... – T. 6. – P. 241; Fessler I. A. Geschichte... – Bd. 2. – S. 129; Huber A. Ludwig I... – S. 16.

⁶¹ Pray G. Annales... – Pars 2. – P. 94.

⁶² Caro J. Geschichte... – Tl. 2. – S. 295, 299; Fessler I. A. Geschichte... Bd. 2. – S. 132. Грушевський М. Історія... – Т. 4. – С. 42.

Екскурс: Нестервар. На території Брацлавщини до сьогодні існує населений пункт з назвою «Нестерварка». Це село, розташоване на віддалі 1 км від Тульчина, раніше було передмістям Тульчина⁶³. Під назвою «Нестервар» передмістя існувало в XVII ст.⁶⁴ Для пояснення назви застосовувалася етимологія «Нестер» (укр. та не лише укр. «Дністер») + «вар» (угор. *vár*), тобто «Дністровий замок», «Дністрова фортеця»⁶⁵. Справді, і Тульчин, і Нестерварка розташовані не дуже далеко від Дністра, тому таке пояснення, згідно з яким можна б припускати присутність тут угорців десь у давніших часах, вважалось виправданим⁶⁶.

Як виявилось, однак, назви «Нестервар», «Нестерварка» досить пізнього походження. Раніше село було відоме як «Нестерівці», «Нестерівка»⁶⁷. Король Олександр підтвердив 1505 р. Федькові Дашковичеві (Дашкевичеві) власність на село Нестерівці та ряд інших подільських сіл, які дід Федька Герман вислужив у великого князя Витовта (Вітавтаса), отже, ще до 1430 р.⁶⁸ Угорська гіпотеза походження назви Нестерварки, принаймні для XIV ст., відпадає. Імовірніше, що назва виникла зі сполучення укр. «Нестер» (ім'я Нестор) та скороченого турецького *varoş* (передмістя, деколи село, містечко, дільниця), зрештою, слова також угорського походження.

Історична хронологія. Хронологія подій, подана Маттео Віллані стосовно 1352 р., не викликає заперечень. Він записав, що відомості про битву в Прославії мали «звідусюди у Флоренції у квітні 1352 р.». Справді, татарський похід 1352 р. на Галичину й Польщу відбився у багатьох тогочасних джерелах, наприклад, у продовженні хроніки Маттея Нойбурзького, в анналах Гейнріха з Ребдорфа, у Меховській хроніці, у Яноша Кюкюллеї⁶⁹. Ян Длугош, компілюючи через одне століття свою історію Польщі, згадує татарський похід на Поділля, яке нібито вже тоді належало до Польщі (що не відповідало правді, а лише «заднім числом»

⁶³ Безсонний А. О., Душкевич Д. К., Кветник С. Тульчин // Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972. – С. 628; Корниевский В. О. Нестерварка // Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 138-139. – (Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9).

⁶⁴ Лист С. К. Кушевича до віленського магістрату; Львів, 3 липня 1648 р. // *Томашівський С.* Матеріали до історії Галичини. – Львів, 1913. – Т. 3. – С. 117. – (Жерела до історії України-Руси. – Т. 6); деформовані написання: Там само. – С. 179, 185 (також 1648 р.; *Nesterbur, Nesterwan*).

⁶⁵ *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska... – Т. 3. – С. 470; *Dr. M. Tulczyn, pierwotnie Nesterwar...* // *Słownik geograficzny Królestwa polskiego...* – Warszawa, 1892. – Т. 12. – С. 611. Помилково пояснюють, що угор. *vár* – це «місто».

⁶⁶ За ним пішов також я. Див.: *Дашкевич Я. Р.* Брацлавщина... – С. 22.

⁶⁷ *Молчановский Н.* Очерк... – С. 321.

⁶⁸ *Baliński M., Lipiński P.* Starożytna Polska... – Т. 3. – С. 1431; *Boniecki A.* Herbarz polski. – Warszawa, 1901. – Cz. 1. – Т. 4. – С. 109 (дані з Лиговської метрики).

⁶⁹ *Continuationes Cronice Matthiae Nurewburgensis // Boehmer J. F.* Fontes rerum Germanicarum. – Stuttgart, 1868. – Bd. 4. – С. 284; *Heinrici Rebdorfensis Annales imperatorum et paparum 1294-1362 // Ibid.* – С. 539; *Rocznik miechowski // Monumenta Poloniae historica / Ed. A. Bielowski.* – Lwów, 1872. – Т. 2. – Р. 885; *Chronicon Dubnicense / Recens. M. Florianus // Historiae Hungaricae fontes domestici.* – Quinque-Ecclesiis, 1884. – Vol. 3. – Р. 165.

підкреслювало польські претензії на Поділля)⁷⁰. Гейнріх з Ребдорфа датує похід татар і русинів на Польщу березнем 1352 р.; Янош Кюкюллеї знає про татар у Галичині в березні – квітні. Тому, що після битви у Прославії виникла загроза вторгнення «татарських ханів» до Угорщини. Микола з Сирми (*Nicolaus de Syrma*), солноцький жупан (комітат на південь від Мармароського комітату, недалеко східних кордонів Трансільванії), видає наказ своїм підлеглим кастелянам зібратися протягом 15 днів у розпорядження трансільванського воєводи – наказ датовано 8 квітня 1352 р.⁷¹ Папа відгукується на лист Казимира про татарські спустошення буллою з Авіньйона у Франції 15 травня 1352 р., проголошуючи в Польщі хрестовий похід проти татар⁷². Датування походу 1351 р. треба вважати помилкою М. Карамзіна⁷³. Битва у Прославії, описана М. Віллани, відбулась у березні 1352 р.

Похід 1354 р. в Поле Маттео прямо не датує. Ця подія іншими тогочасними джерелами не контролюється. Виходячи, однак, з природних умов Поля (свіжа трава для коней), цей похід потрібно датувати весною 1354 р. Ця пора року підтверджується непрямым датуванням Віллани. Починаючи статтю 1354 р. (тобто розділ 5 (4) четвертої книги), він говорить: «in questo anno e in questo medesimo tempo». У розділі 3 четвертої книги⁷⁴, в якому розповідається про події в Сицилії, він зазначає, що вістка про це надійшла до Флоренції з острова 17 квітня 1354 р.; в наступному розділі 4 четвертої книги автор описує початок військових дій міланського архієпископа проти Ломбардського союзу, датуючи події квітнем. Іншими словами, покликання Маттео на «в цей же час» говорить про квітень. Враховуючи спосіб запису подій у хроніці, висновуємо, що вістка про закінчення походу угорців у Поле дійшла до Флоренції у квітні – похід, без сумніву, відбувся навесні.

Про абсурдне – з погляду джерелознавства – перенесення подій 1345 р. (похід секлерів під командуванням Андрія, пізнішого трансільванського воєводи) на 1352 р., може, не варто було б і нагадувати, якби воно не довело до плутанини в історіографії. Річ у тім, що відповідна хронікарська стаття архидиякона Яноша Кюкюллеї про похід проти татар («Caput 6. De exercitu contra Tartaros») не має дати. Вона, однак, вміщена після розділу четвертого про подорож королеви Єлизавети та про події в Апулії (1343-1345 рр., позначені в тексті), після розділу

⁷⁰ Безпосередні джерела вістки Я. Длугоша невідомі. Див.: *Semkowicz A. Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza (do roku 1384)*. – Kraków, 1887. – S. 368; *Paszkievicz H. Polityka ruska...* – S. 132; *Gawęda S. Komentarz // Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa polskiego*. – Warszawa, 1975. – Ks. 9. – S. 337.

⁷¹ *Fejér G. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. – Budaë, 1833. – Т. 9. – Vol. 2. – P. 206; *Densuşianu N. Documente privitoare la istoria Românilor 1346-1450*. – Bucureşti, 1890. – P. 22 (*Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor*. – Vol. 1. – Part. 2).

⁷² *Theiner A. Vetra monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia...* – Romae, 1860. – Т. I. – P. 539-540. Про джерела до сутичок з татарами 1352 р. див.: *Грушевський М. Татарські справи 1352 р. // Його ж. Історія України-Руси*. – Вид. 2-е, розшир. – К.; Львів, 1907 (репринт: К., 1993).. – Т. 4. – С. 441-442; *Spuler B. Die Goldene Horde...* – S. 105.

⁷³ *Карамзин Н. М. История...* – 1842. – Кн. 1. – Т. 4. – Кол. 165 (основного тексту).

⁷⁴ За нумерацією списків [С], [D].

п'ятого про допомогу Людовика I Казимирові проти короля Чехії Яна, який напав на Краків (розділ не датований, але подія, як відомо, 1345 р.), та перед розділами сьомим і восьмим про війну з хорватами (розділ не датований; події липня 1345 р.) та з венеціанцями в Далмації (без дати; події 1345-1346 рр.), а також перед розділом дев'ятим про смерть герцога Андрія, брата Людовика I (розділ також без дати; подія 18 вересня 1345 р.). Іншими словами, похід проти татар відбувся цілком певно 1345 р. і переносити його на 1352 р., як це зробило багато істориків⁷⁵, немає жодних підстав.

Правда, в розділі шостому хроніки Яноша Кюкюллеї пізніше, після 1345 р., була проведена редакція, внаслідок якої Андрій титулується трансільванським воєводою (*waivoda transsilvanus*)⁷⁶. Такий явний анахронізм – бо Андрій став воєводою тільки 1353 р. – міг штовхати згаданих істориків на перенесення подій на 1352 р., але й тоді Андрій ще воєводою не був.

Курйозною треба також вважати спробу перенести битву литовців з татарами над Синьою Водою (з литовсько-руських літописів, за якими вона традиційно датується 1362 р.) на 1354 р. з об'єднанням її з подіями 1354 р. в Прославії та на Полі (з М. Віллані)⁷⁷.

Просопографія. Маттео Віллані не подав імені «короля Прославії», тобто, відповідно до реальних обставин, брацлавського темника. Хронікер міг повідомити про нього лише, що він «невірний» (тобто, найімовірніше, не християнин, зокрема не православний, бо такого назвали б тільки схизматиком, а магометанин – від часів хана Узбека, який ревно заходився поширювати іслам, темниками вже не могли бути погани)⁷⁸, що він підданий угорського короля та що мав у своєму розпорядженні чималу військову силу. Підданство угорському королеві потрібно, мабуть, трактувати просто як військовий союз. Усі ці відомості про «короля Прославії» не суперечать реальним можливостям брацлавського темника, імені якого вже, очевидно, ніколи знати не будемо (хоча певні міркування про його особу можна висловити, про що йтиметься далі).

Були спроби ідентифікувати «короля Прославії» з конкретними особами. А. Нарушевич вважав, що ним був Федір Коріатович, який прогнівив Ольгерда. Литовський великий князь нібито здобув Брацлав та інші замки, і лише з допомогою Людовика I Федір (у цьому місці А. Нарушевич висловлюється неясно) повернувся на Поділля⁷⁹. Вести дискусію з цими поглядами не варто, бо вони

⁷⁵ Pray G. *Annales...* – Pars. 2. – P. 92; *Naruszewicz A. Historia...* – T. 6. – P. 241; *Fejér G. Codex...* – T. 9. – Vol. 2. – P. 206; *Fessler I. A. Die Geschichten...* – Tl. 3. – Bd. 1. – S. 329-330; *Stadnicki K. Synowie Gedymina...* – S. 166; *Szalay L. von Geschichte...* – Bd. 2. – S. 257; *Caro J. Geschichte...* – Tl. 2. – S. 295; *Fessler I. A. Geschichte...* – Bd. 2. – S. 129; *Молчановский Н. Очерк...* – С. 194.

⁷⁶ Про титулатуру Андрія див. далі.

⁷⁷ *Fessler I. A. Die Geschichten...* – Tl. 3. – Bd. 1. – S. 332-334.

⁷⁸ Це, правда, не було загальним правилом, але у флорентійській хроніці «невірними» називають нехристиян.

⁷⁹ *Naruszewicz A. Historia...* – T. 6. – P. 241.

свого часу були продиктовані неповною інформацією про братів Коріатовичів⁸⁰. Їх у 1350-х рр. на Поділлі ще не було. М. Карамзін хотів бачити в ролі «короля Прославії» когось із Рюриковичів⁸¹. Я. Каро скаржився з приводу таких інтерпретацій, що «патріотична упередженість взагалі ускладнює розуміння цих подій»⁸². Здається, у світлі сьгоднішніх знань про обставини на Поділлі та в західному причорноморському регіоні в другій половині XIV ст. конструктивною була б дискусія, чи під брацлавським темником не треба розуміти місцевого золотоординського правителя Дмитра, відомого з битви над Синьою Водою (що датується 1362 р.), який пізніше підтримував – може, за традицією 50-х рр. XIV ст. – дружні відносини з Людовиком I (документ 1368 р.). Це питання виходить уже поза рамки цієї статті⁸³.

Інформатор Віллани дуже рельєфно зобразив ще іншого золотоординського достойника, найімовірніше, також темника якоїсь сусідньої з Брацлавською тьми. Із жвавої розповіді про промову молодого ще юнака, який без страху з невеликою свитою прибув на переговори з угорцями, проглядають східні хитрощі золотоординця. Він впевнений, що переміг би угорців, але поки що має намір десь у майбутньому стати християнином. Нібито угорські вельможі перешкодили королеві Людовикові I довести справу до кінця... Чому М. Карамзін примусив угорського короля взяти цього татарського темника в полон⁸⁴ (у джерелі такого немає) – цілком неясно. Ясно, однак, що угорські впливи на цього володаря не поширилися.

Флорентійська хроніка знає – за іменем – лише одну дійову особу із західного боку, а саме Людовика I. Він особисто 1354 р. мав узяти участь у поході на Дикі поля. У мене не було змоги скласти ітінерарій Людовика I для того, щоб перевірити можливість його особистої участі. Досвід північно-східного походу 1352 р. був для нього дуже неприємний – він двічі ледве уникнув смерті: під Белзом отримав сильний удар бойовою палицею по голові; під час повернення до Угорщини десь на Підкарпатті русин-патріот підпалив хату, в якій король ночував.

З цілком незрозумілих причин історики додали другу дійову особу східних походів королівського рангу. Казимир III у походах ні 1352, ні 1354 рр. участі не брав, не лише згідно з Віллани, але також згідно з іншими джерелами. Про те, що М. Грушевський цілком довільно ідентифікував короля Прославії з Казимиром⁸⁵ –

⁸⁰ Цей сюжет досяг фантастичних розмірів: Федір Коріатович нібито 1354 р. у Брацлавському замку підписав угоду з Людовиком I, обмінюючи свої подільські землі на Мукачєво-Маковецьку домінію. Див.: *О. Исторический очерк угрорусского народа и угрорусской церкви. – Ч. 2 // Славянские новости. – Санкт-Петербург, 1889. – № 52. – С. 1199.* В основі таких і подібних тверджень є не лише деформовані відомості з Віллани, але й ще досі остаточно не з'ясовані в деталях стосунки братів Коріатовичів з Угорським королівством.

⁸¹ *Карамзин Н. М. История... – Кн. 1. – Т. 4. – Кол. 140 (приміток).*

⁸² *Caro J. Geschichte... – Тл. 2. – С. 295.*

⁸³ Темникові Дмитрові буде присвячене окреме повідомлення.

⁸⁴ *Карамзин Н. М. История... – Кн. 1. – Т. 4. – Кол. 165 (основного тексту).*

⁸⁵ *Грушевський М. История... – Т. 4. – С. 42, 444.* Проти цього виступив: *Paszkievicz H. Polityka ruska... – S. 173.*

і, таким чином, послав його в походи 1352 і 1354 рр. проти татар – вже згадувалося. Можна вважати, що історики погано зрозуміли італійське джерело, перетворивши участь польського війська (війська короля Польщі) на особисту участь Казимира в поході 1354 р.⁸⁶ Патріотичні емоції перемогли в Я. Домбровського – похід 1354 р. він взагалі перетворив на війну Казимира проти татар; угорці дали лише підкріплення польському королеві⁸⁷. У цьому насильницькому приписуванні польському королеві ролі рівнорядної з угорським королем, а навіть домінуючої над Людовиком I відбулося стереотипне переконання в тому, що Поділля не могло бути сферою інтересів Угорщини, а тільки насамперед Польщі; у трохи ж пізніші часи (після відхилення датування литовських походів 30–50-ми рр. XIV ст. та зведення їх до 1362 р. або сусідніх) – також Литви.

Давніші історики, цілком безпідставно об'єднавши відомості про похід секлерів на Схід 1345 р. під командуванням Андрія, про що писав Янош Кюкюллеї, титулюючи вже тоді Андрія трансільванським воєводою, хоча в 1344 р. він був лише *comes trium generum Siculorum*⁸⁸, а воєводою став 1353 р.⁸⁹ (1348 р. – *comes Siculorum et de Brassow*; 1349 р. – *comes Siculorum, Brassoviensis, Zathmariensis et Marmarosyensis*; 1350–1352 рр. – *capitaneus generalis*, тобто намісник короля Людовика I в Сицилії)⁹⁰, та його переможну битву з татарами з повідомленням Віллани 1352 р., перенесли вістку 1345 р. на 1352 р. і зробили Андрія дійовою особою цього ж часу⁹¹. На сьогодні ясно, що описи боротьби з татарами 1345 р. та 1352 р. стосуються двох різних подій. Якщо в 1345 р. Андрій справді брав участь у битві з татарами, то його участь у поході 1352 р. джерелами не засвідчена.

Військова історія. Не підлягає сумніву, що опис походів 1352 та 1354 рр. має фантастичні відтінки. Передусім це стосується відомостей про кількість військ. У 1352 р.: величезна кількість татар-піхотинців та кіннотників, 40 000 угорських кінних лучників, велетенські втрати татарів, але й великі втрати угорців та прославів. У 1354 р.: загальна чисельність військ з Угорщини, Польщі й Прославії – 200 000 вершників (битви не було). Перебільшення, навіть фантастичні, характерні загалом для середньовічних хроністів. Цифра 40 (тисяч) – взагалі своєрідний штамп (може, й магічного значення), що символізував велику кількість. Якщо ж

⁸⁶ Так зробили: *Pray G. Annales... – Pars 2. – P. 94; Карамзин Н. М. История... – Кн. 1. – Т. 4. – Кол. 165 (основного тексту), 140 (приміток); Huber A. Ludwig I... – S. 16.*

⁸⁷ *Dąbrowski J. Ostatnie lata... – S. 132.* Тут знову протестував: *Paszkievicz H. Polityka ruska... – S. 173.*

⁸⁸ Див.: *Huber A. Ludwig I... – S. 17.*

⁸⁹ *Zimmermann F., Werner C., Müller G. Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. – Hermannstadt, 1897. – Bd. 2. – S. 57, 72.*

⁹⁰ Див.: *Densuşianu N. Documente... – P. 32.* Титул воєводи було внесено до хроніки 1353 р. або пізніше.

⁹¹ *Pray G. Annales... – Pars 2. – P. 92; Naruszewicz A. Historia... – Т. 6. – P. 241; Fejér G. Codex... – Т. 9. – Vol. 2. – P. 206; Stadnicki K. Synowie Gedymina... – S. 166; Szalay L. von Geschichte... – Bd. 2. – S. 257; Caro J. Geschichte... – Тл. 2. – S. 295; Fessler I. A. Geschichte... – Bd. 2. – S. 129; Молчановский Н. Очерк... – С. 194.*

врахувати, що інформаторами флорентійського хроніста були угорські воїни Людовика I, котрі наводнили тогочасну Італію, то перебільшення тим паче зрозумілі – вони мали викликати в італійців уявлення про велетенські військові сили, які угорський король міг одночасно вжити і на Заході, і на Сході. Визначити чисельність угорських військ та військ їхніх союзників тепер неможливо, але якщо врахувати труднощі постачання, особливо в тогочасній степовій зоні, то угорські загопи могли налічувати лише кілька сот осіб. Основними ж мусили бути війська брацлавського темника.

У змалюванні подій 1352 та 1354 рр. відчуваються враження очевидця: опис бою між лучниками та рукопашної сутички шаблями, труднощів з постачанням, розкладу тіл багатьох вбитих, визнання невирішеності битви (1352), докладна реалістична, навіть з відблиском гумору (лукавство й мужність молодого темника, який шляхом переговорів не допустив до битви; 1354 р.) картина свідчать про автентизм розповіді. Цей автентизм зміцнюють відомості про хід бойових дій: битва 1352 р. залишилася невирішеною, мало того, в Угорщині боялися відплатних дій «татарських ханів» – так виник наказ солноцького жупана з 8 квітня 1352 р. (про який уже згадувалося); битви в 1354 р. зовсім не було; треба думати, війська союзників, опинившись глибоко в Полі у складних умовах, легко пішли на перемир'я із золотоординським темником. Героїчних тонів з угорського боку в обох описах не дуже й багато.

Висновок, що битва 1352 р. тривала нібито три дні без перерви – це вже вигадка патріотично настроєних на героїчний лад істориків⁹².

Віллані нічого не говорить про шляхи походів 1352 і 1354 рр. Однак немає жодних причин, щоб не вважати, що походи ці здійснювали, виходячи з найдалі на схід висунених територій Трансільванії, прикордонних її комітатів (жуп), заселених переважно секлерами. Певне, що шлях був далекий, можливо, з переправою через три річки (Серет, Прут, Дністер), але все ж таки ближчий, ніж через Карпати до Галичини й далі на схід, поза Бог (як припускав дехто з авторів щодо походу 1354 р.). Не кажучи вже про те, що, практично, територія до Прута, а потім і до Дністра в його середній течії ще до 1352-1354 рр., у період боротьби за галицько-волинську спадщину, ввійшла в сферу зацікавлення Угорщини, що включало ознайомлення з цими землями також у військовому (шляхи можливих походів, річкові переправи) відношенні. Як зазначалося, є підстави стверджувати, що територія Прославії, зрештою, починалася вже на лівому березі Серету.

Опис подій весною 1352 р., коли на Прославію вирушили татарські війська (згідно з хронікою), найімовірніше, треба інтерпретувати таким чином, що воював Прославії, маючи угорську підтримку, зумів відбити напад якогось відгалуження від основних сил татар золотоординського хана Джамбека, які прямували тоді на Галичину й Польщу. Прихід угорської допомоги саме з Трансільванії найправдоподібніший – він також був найоперативніший.

⁹² Fessler I. A. Geschichte... – Bd. 2. – S. 129; Szalay L. von Geschichte... – Bd. 2. – S. 257.

Складніше пояснити події 1354 р., бо невідомо, де саме об'єдналися польські й угорські загони з військами Прославії для дальшого походу на схід. Але і в цьому разі, імовірно, угорці йшли з Трансильванії в напрямі основних осередків Прославії.

Висновки. Джерелознавче дослідження відомостей хроніки Маттео Віллані, здається, довело, що вони відображають, хоча й у гіпертрофованій формі, події, які відбувалися на Поділлі 1352 та 1354 рр. Це ясно навіть при ізольованому вивченні хронікарських записів. Повідомлення Віллані вкладаються природно в контекст угорської експансії на Схід у 40–50-х рр. XIV ст.

Галицько-Волинська держава була не лише буфером для Заходу від татар, але й аналогічним буфером для татар від Заходу. Колапс галицько-волинської державності порушив стабільність у регіоні, а в боротьбу за галицько-волинську спадщину вступили Литва, Угорщина, Польща. Події розгорталися в Галичині (у вужчому розумінні цього поняття), на Волині, на Поділлі (котре як географічний об'єкт було поділене між Галицькою державою та Золотою Ордою) та на Буковині (тут до Галичини належали Бая, Серет, Хотин). Золотоординське централізоване панування (тобто кероване з Сараю) на території від Карпат (середніх) до Дніпра було значно ослаблене. Золота Орда стає до середини XIV ст. другорядною державою для Східної Європи – її основна увага за правління хана Джамбека (1342-1357) була звернена на Кавказ та Іран, трохи на Крим (знищення Кафи 1344 р.). Західний (для Сараю) напрям обмежувався походами грабіжницького характеру, часто в спілці з литовцями та русинами, проти Польщі й Угорщини.

У результаті діяльності відосередніх сил темники західних окраїн осамостійнилися, часто виходили з підпорядкування Сараєві, встановлювали безпосередні контакти з християнськими сусідами.

Битва угорців та секлерів (угор. *székelyek*, лат. *siculi*, нім. *Sekler* – прикордонне військо з угорців, поселене у XII ст.) під командуванням Андрія 1345 р. на татарській землі⁹³ з військом татарського «князя» Атлама (чи Отлама; ім'я явно деформоване), що закінчилася перемогою угорців – Атлама стягли, а багатьох полонених послали Людовикові I до Вишеграда, – можливо, стала поворотним пунктом в угорській золотоординській політиці⁹⁴. Угорщина переходить від оборони до

⁹³ Не можна погодитися, що битва відбувалася в Трансильванії, як вважає: *Spuler B. Die Goldene Horde... – S. 105.*

⁹⁴ Опис подій дав королівський секретар архидиякон Янош Кюкюллеї, сам трансильванець і сучасник, який добре розумів обставини. Хроніка Яноша Кюкюллеї (з Коклі – назва річки, комітату, міста) увійшла до складу хроніки Яноша Туроца (пом. 1420 р.), до Дубнівської хроніки, до хроніки Буди, тому її цитують по-різному. Див.: *Johannis de Thwrocław. Chronica Hungarorum ab origine gentis, inserta simul Chronica Joannis archidiaconi de Kikulew, ad annum usque Christi 1464 et ultra perdata... / Ed. J. G. Schwandtner // Scriptorum rerum Hungaricarum veteres, ac genuini partem primum ex tenebris eruti... – Vindobonae, 1746. – P. 177; Johannis de Thwrocław. Chronica... // Scriptorum rerum Hungaricarum veteres... – Pars I. – Tynnoviae, 1765. – P. 289; Chronica Dubnicense... –*

наступу. В наступні роки секлери продовжили тіснити татар, прогнавши їх з їхніх поселень навіть нібито аж до моря⁹⁵. У другій половині 1340-х рр., певно, відбулося поширення угорської сфери впливу до Серету, може, подекуди до Пруту (але не до Дністра, як вважають деякі історики). Про те, що ідеї експансії зміцніли, свідчить відновлення 1347 р. (булла папи Климента VI архієпископові в Калочі від 29 березня) місійного єпископства в Мількові, у Південно-Східній Трансильванії, що мало, зрозуміло, вести християнізацію татарів⁹⁶. Одночасно здійснювалася угорська експансія на буковинські землі колишньої Галицько-Волинської держави.

Можна думати, що десь у кінці 40-х – на початку 50-х рр. XIV ст. Угорщині вдалося встановити мирні відносини та, певною мірою, підкорити своїм впливам сусідню з Трансильванією Брацлавську тьму (Прославію), темник якої, опинившись ранньою весною 1352 р. під ударом загонів золотоординського хана Джамбека (може, це й мала бути кара за відступництво), котрі основною своєю силою подалися на Галичину й Польщу, попросив допомоги угорців. Як видно з хроніки М. Віллані, таку поміч темник отримав та залишився й надалі в орбіті угорської протекції.

Пrawdopodobно, в цей же час загострилися польсько-угорські внутрішні протиріччя. Як відомо, з 1350 р. Галичина (згідно з угодою між Людовиком I та Казимиром III) залишалася формально угорською в тимчасовому (бо в Казимира III не було спадкоємця престолу) правлінні Польщі. Такий кондоміній був не дуже ясний і не був позбавлений протиріч, але польська й угорська сторони намагалися його поширити на схід у боротьбі з Литвою та Золотою Ордою, принаймні на Поділля.

До такої експансії заохочував папа Климентій VI. 15 липня 1352 р. (отже, після угорської експедиції на допомогу брацлавському темникові) з Авін'йону, куди прибув королівський посол, папа посилав два листи Людовикові I. Згідно з першим, королю понтифік передавав всі землі, які він вже здобув або здобуде в майбутньому від схизматиків та невірних (тобто від православних русинів та магOMETAN татарів)⁹⁷. Другим листом Климентій VI передав Людовикові I церковні податки з усієї Угорщини, щоб використати їх для боротьби з «лукавими татарами та невірними»⁹⁸. Ще раніше, 15 травня 1352 р., папа писав до гнезненського архієпископа та краківського і вроцлавського єпископів, проголошуючи в Польщі

P. 167-168; *Chronicon Budense. Post elapsos ab editione prima et rarissima tercentos sexaginta quinque annos secundam adornavit...* I. Podhradczky. – Budae, 1838. – P. 276-278; Küküllei János és s Nételen Minorita Krónikaja / Ford. L. Géreb. – Budapest, 1960.

⁹⁵ *Chronicon Dubnicense...* – P. 168.

⁹⁶ *Theiner A. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondium edita ex tabulariis Vaticanis.* – Romae; Parisiis; Vindobonae, 1859. – T. 1. – P. 737-738; *Zimmermann F., Werner C., Müller G. Urkundenbuch...* – Bd. 2. – S. 39-40.

⁹⁷ *Fejér G. Codex...* – T. 9. – Vol. 2. – P. 169-170.

⁹⁸ *Theiner A. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia...* – T. 1. – P. 815-816; *Densuşianu N. Documente...* – P. 25-26.

хрестовий похід проти татар⁹⁹. Цю концентровану акцію можна вважати відповіддю на весняний похід татарів 1352 р., проте, з іншого боку, це й було захопленням до наступальних дій із захопленням нових земель. У дусі цих планів Людовик I 28 березня 1353 р., підтверджуючи саксонцям Трансільванії їхні права, підкреслював їхні обов'язки виконувати військову службу на коні або пішки, зокрема тоді, коли король особисто вестиме війська в східні країни (*ad partes orientales*)¹⁰⁰. Такі звороти в документі начебто свідчать про підготовку походу, який справді відбувся через рік. Щоб забезпечити тили, трансільванський воевода Андрій 1353 р. наказує ремонтувати замки¹⁰¹.

Десь у 1352-1353 рр. на землях, відкраяних від колишнього Галицького князівства, було утворено угорську марку з центром у Баї. Це свідчення того, що на схід від Карпат угорці почувають себе чимраз сильніше. Весною 1354 р. відбувається угорський похід на Поле. Він закріпив впливи на Брацлавську тьму, але до походу мусили допустити також поляків як допоміжну силу. Похід закінчився безрезультатно, добре, що не катастрофою в степах. Може, треба думати, що Людовик першим серед східноєвропейських володарів відчув притягальну силу Чорного моря, побачив відблиск казкових багатств, які давала морська східна торгівля – генуезька й венеціанська – через Кафу – Тану, далі до Середньої Азії (про котру він мусив знати, як добре зорієнтований в італійських справах ще з 1345-1350 рр.)¹⁰². Цей наступ до Чорного моря посилив польсько-угорське суперництво вже в другій половині XIV ст., але до моря дійшла лише Литва, свідома своїх цілей, особливо після перемоги над трьома темниками на Синій Воді 1362 р.¹⁰³ Не виключено, що поява угорців у Брацлавській тьмі та на Полі підштовхнула Литву до активніших дій. У 60-х рр. XIV ст. на східному шляху угорців до моря з'явився новий бар'єр у вигляді Молдавського князівства (виникло в 1359-1360 рр.), який долати стало вже не так просто.

⁹⁹ *Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia...* – P. 539-540.

¹⁰⁰ *Zimmermann F., Werner C., Müller G. Urkundenbuch...* – Bd. 2. – S. 93-96.

¹⁰¹ *Densușianu N. Documente...* – P. 32-33.

¹⁰² Див. деякі міркування на цю тему: *Papacostea Ș. De Vicina á Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube XIVe siècle // Revue des études sud-est européennes.* – Bucarest, 1978. – Т. 16. – P. 77-78; Ш. Папакостя не знав про похід угорців 1354 р.

¹⁰³ Немає жодних підстав уважати, що литовці могли повитися на Поділлі раніше, наприклад, у 30–50-х рр. XIV ст., чого хотіли спрепаровані литовсько-руські хроніки. Див. (стосовно Київщини): *Русіна О. Легенда про виправу Гедиміна на Русь в оцінці В. Б. Антоновича та в пізнішій історіографії // Академія пам'яті проф. Володимира Антоновича 16-18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали.* – К., 1994. – С. 93-94. З іншого боку, немає також підстав підмінювати литовців та литовську експансію на Південь русинами чи білорусами, як було модно колись (у дусі Литовсько-Руського великого князівства) та знову стає модно тепер.

ДОДАТОК

*Фрагменти з хроніки Маттео Виллани
італійською мовою**

Istorie di Matteo Villani cittadino Fiorentino. Che continua quelle di
Giovanni suo fratello... In Firenze, 1581.

№ 1

p. 134-135:

Cronica di Matteo Villani. Libro secondo

Come uno** grande Re² de³ Tarteri⁴ venne sopra il⁵ Re² di Proslavia⁶. Cap. LXXI⁷.
Avvenne⁸ in questo⁹ anno che uno¹ Re² de¹⁰ lignaggio de¹¹ Tarteri⁴, havendo¹²
hauuto¹³ la sua gente briga ool Re² di Proslavia⁶ infedele, avegna che¹⁴ suddito, a¹⁵ Re²
de¹⁶ Ungheria, e fatto danno luna¹⁷ gente al¹⁸ altra¹⁹, il detto Re² de¹¹ Tarteri⁴ sentendosi
di grande potenza²⁰, per presunzione²¹ della sua grandezza, ovvero²² per trarre la gente
del suo paese (che havieno²³ a quel tempo grandissima fame) uscì del suo reame²⁴ // con
infinito numero di gente a pie²⁵ &²⁶ a cavallo. Ed²⁷ entrò nel regno²⁸ de²⁹ Proslavi³⁰. Il
Re² de³¹ Proslavi³⁰ con la³² sua gente si fece incontro³³ a quella moltitudine³⁴, per
ritenerla a certe frontiere, tâto³⁵ che hauesse³⁸ il soccorso dei Re² d'Ungheria³⁷, il quale³⁸
di presente vimandò³⁹ XL⁴⁰ mila arcieri⁴¹ a cavallo, e aggiuntosi⁴² colla gente del Re²
de²⁹ Proslavi³⁰, di⁴³ presente commisono la battaglia con⁴⁴ Tarteri⁴⁵, de quali⁴⁶ tanti
nuciscono⁴⁷, che la lena mancò a gli huomini⁴⁸, e lo taglio alle spade⁴⁹, e le saette a
gli archi⁵⁰. Ma per quella⁵¹ soprabbondante moltitudine de³¹ Tarteri⁴ non potendo gli gli⁵²
Ungheri e i Proslavi³⁰ piu⁵³ tagliare, convenue⁵⁴ che abbandonassono il campo, non
senza⁵⁵ grande danno della loro gente. I Tarteri⁴ vinti rimasono vincitori. Ma⁵⁶ per
disagio di viuande⁵⁷, e per la corruzione⁵⁸ dell'aria⁵⁹, costretti prima amanicare⁶⁰ de²⁹
corpi morti; sentendo che per li due Re² si faceva apparecchia mêtò⁶¹ di ritornare in

* Основний текст [B] 1581 р.; тексти [C] та [D] (обидва – 1729 р.) ідентичні; після кожного фрагмента подаються різницитання з текстів [A] 1562 р., [C] 1729 р. та [E] 1848 р. Різницитання інтерпункції не вказуються.

** [E] un. ²[E] re. ³[C] de'. [E] de'. ⁴[C], [E] Tartari. ⁵[A] lo. ⁶[E] Proslavia. ⁷[C], [E] LXXII. ⁸[A] Avenne. ⁹[E] quest'. ¹⁰[A], [C], [E] del. ¹¹[C], [E] de'. ¹²[E] avendo. ¹³[C] havuto, [E] avuta. ¹⁴[C] avegna che, [E] avegnache. ¹⁵[C] a'. ¹⁶[E] d'. ¹⁷[C], [E] l'una. ¹⁸[A] e, [C] a, [E] all'. ¹⁹[A] l'altra, [C] l'altra. ²⁰[E] potenza. ²¹[C, codex Cavonii] prosunzione. ²²[E] ovvero. ²³[A] havevano, [E] aveano. ²⁴[C] Reame. ²⁵[C], [E] piè. ²⁶[E] e. ²⁷[C], [E] ed. ²⁸[E] Regno. ²⁹[C], [E] de'. ³⁰[E] Proslavi. ³¹[C] de'. ³²[E] colla. ³³[A] innanzi. ³⁴[E] ritenerli. ³⁵[A], [C], [E] tanto. ³⁶[C] havesse, [E] avesse. ³⁷[A] d Ungheria. ³⁸[A] ilquale. ³⁹[A], [E] vi mandò. ⁴⁰[E] quaranta. ⁴¹[E] arcieri. ⁴²[C] aggiuntisi. ⁴³[A] e di. ⁴⁴[A] co, [E] co'. ⁴⁵[A], [C] Tarteri, [E] Tarteri'. ⁴⁶[A] dequali, [C] de' quali. ⁴⁷[C], [E] n'uccisono. ⁴⁸[A] a glihuomini, [E] agli uomini. ⁴⁹[A] e alte spade il taglio. ⁵⁰[A] e gli archi, [C] a gli archi, [E] agli archi. ⁵¹[C], [E] la. ⁵²[A], [C] potentogli gli, [E] potendo il. ⁵³[C], [E] più. ⁵⁴[A], [C] convenne. ⁵⁵[E] senza. ⁵⁶[E] ma. ⁵⁷[A] vivanda, [C], [E] vivande. ⁵⁸[E] corruzione. ⁵⁹[C], [E] dell' aria. ⁶⁰[C], [E] a manicare. ⁶¹[A], [C] apparecchiamento, [E] apparecchia mento. ⁶²[C] maggiore più. ⁶³[E] Tartari. ⁶⁴[C] haveano, [E] aveano. ⁶⁵[E] vittuaglia. ⁶⁶[E] addietro. ⁶⁷[E] avemmo. ⁶⁸[E] 1352.

campo con maggiore, e piu⁶² potente esercito. Per paura, e per lo gran gifetto che i Tarteri⁶³ haueano⁶⁴ di vettuaglia⁶⁵ si tornarono a dietro⁶⁶ in loro paese. Questa novella havemmo⁶⁷ da piu⁵³ e diverse parti in Firenze del mese d'Aprile MCCCLII⁶⁸.

№ 2

p. 211-212:

Libro quarto

Come il Re¹⁰⁶. d'Ungheria² passò con grande essercito³ contro⁴ a uno⁵ de⁶ Tarteri⁷. Cap.V⁸.

In questo⁹ anno [MCCCLIII] e in questo medesimo tempo Lodovico Re¹ d'Unghena², accolse¹⁰ suo sforzo, e di quello d'Appollonia¹¹ e di Proslavia¹² suoi huomini¹³: e apparecchiato grande carreggio¹⁴ di vittuaglia, e¹⁵ con dugento migliaia¹⁶ di cavalieri andando¹⁷ XV¹⁸ di per luoghi diserti: e¹⁵ con grande¹⁹ trauglio²⁰ passò nel²¹ reame²² d'uno gran Re²³, della gesta de²⁴ Tarteri⁷. E giunto nel reame²² di colui, essendo per cominciare a fare danno nel paese, il Re¹ di quello paese che²⁵ era assai giouane²⁶, mà dò²⁷ pregando quello d'Ungheria² che gli²⁸ desse licenzia²⁹ che con poca compagna, potesse³⁰ venire a lui sicuramente³¹ e³² impetrata la licenzia²⁹ venne a lui con cento Baroni³³ molto adorni, riccamente³⁴ apparecchiati, e fatta la³⁵ riverenzia³⁶ domandò il Re¹ d'Ungheria² perche³⁷ egli era venuto con forza darne³⁸ nel suo reame²², e quello che gli³⁹ voleva da lui. Il Re¹ gli disse chera⁴⁰ venuto sopra lui perche³⁷ egli nò⁴¹ era Christiano⁴²; e che voleva⁴³ tre cose: la prima che gli⁴⁴ divenisse Christiano⁴² con la sua gête⁴⁵; la seconda che gli⁴⁶ lo riconoscesse per suo maggiore; la terza che in segno domaggio⁴⁷ gli desse ognàno⁴⁸ certo tributo; ed egli sarebbe suo protettore. E⁴⁹ il⁵⁰ giouane disse⁵¹; vedi⁵² Re¹ d'Ungheria² la mia forza è troppo maggiore della⁵³ tua: solo del mio reame²² senza⁵⁴ la forza de²⁴ miei maggiori, e faccioti certo che⁵⁶ condotto sei⁵⁷ in parte che sio⁵⁸ volessi⁵⁹ gran⁶⁰ vittoria⁶¹ potrei hauere dite⁶², e della tua gente: ma però

¹⁰⁶ [E]re. ²[A] d Ungheria. ³[E] esercito. ⁴[E] contra. ⁵[A] a uno grande signore del lignaggio, [C] il Re, [E] re. ⁶[C] de'. ⁷[E] Tartari. ⁸[A] IIII. ⁹[E] quest'. ¹⁰[A] accolto. ¹¹[A] del Re di Polonia, [C] del Re d' Appollonia, [E] di quello di Pollonia. ¹²[A], [C] di quello di Proslavia, [E] di quello di Proslavia. ¹³[E] uomini. ¹⁴[A] carriaggi. ¹⁵[E] пропушено. ¹⁶[O] migliaia. ¹⁷[A] andò. ¹⁸[E] quindici. ¹⁹[A] gråde. ²⁰[C], [E] travaglio. ²¹[A] il. ²²[C] Rèame. ²³[A] duno grande Re, [C] d'uno gran Re, [E] d'uno gran re. ²⁴[C], [E] de'. ²⁵[E] ch'. ²⁶[C], [E] giovane. ²⁷[A], [C] mandò, [E] man do. ²⁸[C] li. ²⁹[E] licenza. ³⁰[A] compagna, di potere, [C], [E] compagna, potesse. ³¹[A] sicuramente. ³²[A] пропушено. ³³[E] baroni. ³⁴[A], [C] e riccamente. ³⁵[A] fattagli. ³⁶[E] riveranza. ³⁷[C], [E] perchè. ³⁸[C], [E] d'arme. ³⁹[C] ch'egli, [E] ch'e'. ⁴⁰[C], [E] ch'era. ⁴¹[A], [C], [E] non. ⁴²[E] cristiano. ⁴³[E] voleva. ⁴⁴[C] ch'egli, [E] che. ⁴⁵[A], [C], [E] gente. ⁴⁶[C] ch'egli, [E] che. ⁴⁷[C], [E] d'omaggio. ⁴⁸[A] ognanno, [C] ogn'anno, [E] ognianno. ⁴⁹[C] пропушено. ⁵⁰[C] Il. ⁵¹[A] giouane Re disse, [C] giovane Re disse, [E] giovane disse. ⁵²[C] Vedi. ⁵³[A] che la, [C] chè la. ⁵⁴[E] senza. ⁵⁵[E] l'aiuto. ⁵⁶[A] che tu se. ⁵⁷[A] пропушено, [C], [E] se'. ⁵⁸[C], [E] s'io. ⁵⁹[A] volessi io hauerei. ⁶⁰ [A] grande. ⁶¹[A] vittoria di te; пропушено слова «potrei hauere dite». ⁶²[C] hauere di te, [E] aver la di te. ⁶³[C] però ch' io hò, [E] perocch' io hò. ⁶⁴[C] le. ⁶⁵[A] attendo. ⁶⁶[C], [E] farle. ⁶⁷[C] ajuto. ⁶⁸[E] papa. ⁶⁹[C] E. ⁷⁰[E] onore. ⁷¹[A], [C], [E] accompagnollo. ⁷²[C] infino. ⁷³[C], [E] a'. ⁷⁴[A] per alcuna inuida, [C] per alcuna invidia, [E] per invidia. ⁷⁵[A], [C], [E] i grandi. ⁷⁶[C] Baroni. ⁷⁷[C] lo acquisto, [E] l'acquisto. ⁷⁸[E] e. ⁷⁹[E] sconcio. ⁸⁰[A] buono proponimento, e, [E] buon. ⁸¹[C] haveva, [E] aveva. ⁸²[E] dell'.

chio ho⁶³ animo di divenire Christiano⁴², accetto di volere fare de⁶⁴ tue domande, e³² intendo⁶⁵ di farlo⁶⁶ a tempo col tuo aiuto⁶⁷, e del Papa⁶⁸, e⁶⁹ rimasi in concordia fece grande honore⁷⁰ al Re l d'Ungheria², e accompagnolo⁷¹ in fino⁷² // a⁷³ confini del suo reame²². Ma in quello venire per inuidia⁷⁴ igrandi⁷⁵ baroni⁷⁶ d'Ungheria² non gli feciono honore⁷⁰, per impedire che il loro Re l per lo acqui⁷⁷ sto di costui non divenisse grande di soperchio. E⁷⁸ fu materia di grande isconcio⁷⁹ del buono⁸⁰ volere che²⁵ haueva⁸¹ il Re l de⁶ Tarteri⁷, e della⁸² intenzione del Re l d'Ungheria².

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 32-65.*

СТЕПОВІ ДЕРЖАВИ НА ПОДІЛЛІ ТА В ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ЯК ПРОБЛЕМА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIV СТ.

Проблема степових держав, по суті, складається з двох взаємопов'язаних питань: перше – що збігається цілком з поданою назвою повідомлення, друге – про характер держави загалом, а степової зокрема.

Обидва ці питання досить занедбані в сучасній українській історіографії, хоча і є окремі винятки¹ і певні зрушення. Занедбаність виникла не лише тому, що XIV ст. взагалі бідне на історичні джерела (правда, це відкриває можливості для історіографічної фантазії), зокрема на такі, що стосуються степової й причорноморської зон Правобережжя, але також тому, що ще в 40-х рр. минулого століття російська історіографія наклала своєрідне табу на золотоординський – татарський – період історії Півдня України. А українські історики були дуже послухними і, по суті, частина з них залишається послухними цьому табу досі. Свідомо чи несвідомо «забуваючи» про те, що під золотоординським пануванням перебувало українське населення, а його історія в XIV ст. – це також історія українського народу. Певну політичну роль відіграла й депортація кримських татар.

Тоді ж виникло ще друге табу, пов'язане з терміном «держава». Як відомо, т. зв. київська радянська, а частково й пострадянська «школа» істориків заперечує таке визначення по відношенню до середньовічної України. У них далі фігурують аморфні слов'янофільські терміни «Київська Русь», «Галицько-Волинська Русь», у кращому разі – «князівство». У боротьбі проти терміна «держава», бо він міг би свідчити про давні джерела української державності, представники т. зв. київської школи йдуть антинауковими шляхами, заперечуючи дані історичних джерел та цілком відкидаючи державно-правове визнання суті суспільних організмів та інститутів українців (бо термін «Московское государство» вони не заперечують). Історію України трактують різко всупереч теорії та практиці загальної історії.

А якщо Русь не могла піднятися до рівня держави (бо «князівство» – це, виходить, не держава), то, зрозуміло, як можна говорити й писати про золотоординську державність якихось там кочовиків навіть тоді, коли на їхній території існували поліетнічні міста, частково ісламізовані села, адміністрація з канцелярією володаря включно, військова організація, податкова система, дипломатичні й торговельні зв'язки з сусідами – одним словом, проявлялися всі атрибути державності, давно визначені історико-юридичною наукою.

Як уже згадувалося, джерельна база бідна, бо галицько-волинське літописання XIV ст., першої її половини, не збереглося; згадки в літописах фрагментарні.

¹ Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004.

Дещо є в чужоземних хроніках², опосередковано – в документах угорського походження, в буллах папи Климентія VI³, але всього цього обмаль. Східних джерел історики України не люблять та й у них відповідних відомостей також мало. Археологи часто мовчать, хоча й не з власної вини, бо головний археолог України ще виконує заповіт свого промотора Б. Рибаківа (для контрасту – казанського татарина за походженням, про що він особисто мені говорив) – якнайменше і якнайгірше про іногородців. Так трапилося з вивченням хозарської проблематики, що довело до мінімалізації історико-географічних досліджень для періоду Золотої Орди. Білі плями археологічного дослідження золотоординської спадщини на Правобережній Україні яскраво помітні в монографії В. Е. Єгоровою⁴ (в порівнянні з Молдавською, де таке табу зуміли обійти – маю на увазі розкопки золотоординських міст у Костешті, Старому Орхеї та ін.). Нумізматика дає практично не багато. Деякі дані – ретроспективно (наприклад, про місцевість Прославицю над дельтою Дунаю) – дає картографічний матеріал навіть з XVII ст.

З іншого боку, історіографія, ще починаючи від XV ст., а особливо у XX – на початку XXI ст., виявилася дуже тенденційною, обґрунтовуючи претензії Польщі на Поділля й ігноруючи угорський, а навіть литовський фактори. Нездорова тенденційність при викладі та інтерпретації подій XIV ст. часом дуже грубо проявлялася в працях польських і румунських істориків нового періоду, дезорієнтуючи українських та російських дослідників.

* * *

Сьогодні ми можемо говорити про п'ять степових держав золотоординського періоду XIV ст. на території Поділля та Північно-Західного Причорномор'я. Співвідношення цих п'яти державних організмів не є яким – які з них були спадкоємними, які існували одночасно. Завдання вяснити це є перед істориками, хоча треба сумніватися, чи це питання можна буде вирішити остаточно.

Було кілька факторів, котрі сприяли виникненню степових золотоординських держав:

1. Хаос і жорстока внутрішня боротьба за центральну владу в Золотій Орді – або за відокремлення від центральної влади. Ці процеси яскраво проявилися після

² Флорентійська хроніка Маттео Віллани за 1347-1363 рр. Текст відповідних повідомлень італійською мовою та з українським перекладом див.: *Дашкевич Я. Р.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. // *Україна в минулому.* – К.; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 63-65 (італійський текст), 42-43 (український переклад).

³ Наказ солноцького жупана Миколи з Сирми 1352 р. зібрати війська на розпорядження трансільванського воеводи; Людовик I підтверджує 1353 р. права саксонців Трансільванії з обов'язком брати участь у східних походах короля. Див.: *Documente privitoare la istoria Românilor: cu șase tabele facsimile heliografice și cu două appendice documente slavone însoțite de traduceri latine 1198-1459 / Culese, adnotate și publicate N. Densușianu.* – București, 1890. – Vol. 1. – Part. 2 (1346-1450); *Zimmermann F., Werner C., Müller G.* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. – Hermannstadt, 1897. – Bd. 2. – S. 95-97.

⁴ *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985.

смерті хана Тулабуги, вбитого в 1291 р., та відновилися й посилилися після смерті хана Джанібека 1357 р., коли в Золотій Орді виникла громадянська війна, а за двадцять років змінилося понад 20 ханів Золотої Орди.

2. Поступовий занепад Руського королівства (за сучасним кабінетним терміном – Галицько-Волинської держави), що намітився вже на переломі XIII і XIV ст. та довів до знищення української державності в середині XIV ст.

3. Агресія на Поділлі й Північно-Західне Причорномор'я (останнє входило до сфери інтересів Руського королівства хоча б з погляду торговельних шляхів і навігації по Дністрі й каботажного плавання між устями Дністра та Дніпра) з боку золотоординців, угорців, литовців, а також нововиниклої Молдавії.

При послідовному викладі відомостей, які є в нашому розпорядженні, можна реконструювати таку картину.

I

Боротьба між ханом Токтою, наступником Тулабуги, та могутнім темником Ногаєм, який претендував на найвищу реальну владу в Золотій Орді (хоча й не був династом), закінчилася поразкою та смертю Ногая в 1298/1299 р. та, пізніше, смертю сина Ногая Джеки. Внук Ногая Каракісек («мабуть, Чорна частина») в 1301/1302 р. – разом зі своїми родичами Джерік Теміром і Юлукутлу – на чолі загону з 3 тисяч воїнів відторгли від Галицько-Волинської держави (від держави Керел⁵ – як у джерелі – тобто від королівства) Поділлі (в джерелі Будул; до речі, це перша писемна згадка про Поділлі⁶), осіли там надовго (на як довго – невідомо) та займалися грабіжницькими нападами на сусідів.

Це відомості арабських істориків з Єгипту Бейбарса і Еннувейрі⁷. Вони викликають довір'я, бо Єгипет мав тоді постійні зв'язки із Золотою Ордою, з потомками Джінгізхана Джучідами – вони творили спільну коаліцію для боротьби з іншою гілкою Джінгізханідів Гулагуїдами – Ільханами, що захопили Закавказзя й Іран.

II

Прославія (Просклавія), під якою не без підстав треба розуміти пізнішу Брацлавщину (знову пересунення губних приголосних «б» – «п», як у випадку

⁵ Дашкевич Я. Р. Монгольське / іранське / тюркське «Керел»: етимологія та семантика етнопоніму (XIII–XIV ст.) // V Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (Київ, 10-12 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 85-86.

⁶ Дашкевич Я. Р. Поділлі: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доп. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58-60.

⁷ Из летописи Рукнеддина Бейбарса // Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Санкт-Петербург, 1884. – Т. 1 (Извлечения из сочинений арабских). – С. 94 (араб. текст), 119 (рос. переклад); Из энциклопедии Эннувейри // Там же. – С. 140 (араб. текст), 162 (рос. переклад). Поп.: Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. – 2-e erweiterte Aufl. – Wiesbaden, 1965. – S. 79, 297 (з неправильною ідентифікацією, що Krl – це «Краків»).

Будул – Поділля), відносно недавно повернулася в історію України, бо відомості, котрі про Прославію подавала флорентійська хроніка Маттео Віллани деяким історикам, включаючи М. Грушевського, виглядали недостовірними. Прославія вперше згадується 1352 р., пізніше – у 1354 р., у зв'язку з походом угорських військ у степи. Згадується невірний (отже, не християнин) король Прославії незнаного імені⁸, який ще раніше підкорився – чи став васалом угорського короля⁹. У джерелі є етнонім «прослави». На території Прославії був розташований відомий під фонетично зміненою назвою Брацлав¹⁰ з переважно українським (за даними археології) населенням¹¹, а також, мабуть, Торговиця, в якій були пам'ятки архітектури золотоординського походження¹². Над Дністром угорці заснували фортецю Нестервар («Дністровий замок») – назва явно угорська (пізніша Нестерварка)¹³. Прославія, на мою думку, охоплювала територію від середньої течії Серету на схід¹⁴. Прославія, дуже можливо, була ідентичною з Брацлавською

⁸ Короля Прославії намагалися визначити як князя Федора Копіатовича (*Naruszewicz A. Historia narodu polskiego od początku chrześcijaństwa. – Warszawa, 1785. – Т. 6. – С. 241-243, 253-254; Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii podolskiej... – Wilno, 1820. – Т. I. – С. 37-38*), ближче невідомого Рюриковича ([*Карамзин Н. М.*] *История государства российского. – [Изд. 1-е]. – Санкт-Петербург, 1817. – Т. 4. – С. 251 (основного тексту), 464-465 (приміток)*), волоського князя Басараба I (Б. Хашдеу, 1873), польського короля Казимира III (*Грушевський М.* *Історія України-Руси. – К.; Львів, 1907 (репринт: К., 1993). – Т. 4. – С. 444*), ближче невідомого князя Прослава / Брацлава (*Bratianu G. I. Demetrius princeps tartarorum (ca. 1360-1380) // Revue des études roumaines. – Paris, 1965. – Vol. 9-10. – P. 39-46*), молдавського господаря Драгоша (*Gorovei Ș. L'État roumain de l'Est des Carpates: La succession et la chronologie des princes de Moldavie au XIVe siècle // Revue roumaine d'histoire. – București, 1979. – Vol. 18. – № 3. – P. 473-506*), воеводу Богдана I (*Мицько І.* *Cherchez la femme, або Генеалогічний аспект історії Подільської держави // Семінарії «Княжі часи». – Львів, 2002. – С. 36*) і т. п. Враховуючи обсяг статті, докладної бібліографії праць у цій та деяких інших примітках не подаю.

⁹ Про залежність «деяких земель» Поділля від угорців згадували польські історики XVI ст., наприклад: *Kromer M. Kronika polska. Księga XXX... – Sanok, 1857. – С. 739; Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 2. – С. 106*. Пізніша польська історіографія це замовчувала або заперечувала.

¹⁰ На нашу думку, Прослав – одне з міст, заснованих Данилом Романовичем на честь своєї дочки Предслави (Переяслави). Такі типи назв, утворені від імен рідні Данила, характерні для його містобудівної політики. Топонім згодом деформувався.

¹¹ *Чорноус В.* Дослідження замчища у м. Брацлаві // Тези доповідей ІХ Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С. 23-24; *Його ж.* Про східні кордони Галицького князівства у XII–XIII ст. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Міжнар. наук. конф. (Галич, 19-21 серпня 1993 р.): Тези доп. та повідом. – Львів, 1993. – С. 36.

¹² *Курінний Л.* 3 минулого Уманщини. – Умань, 1918. – С. 11.

¹³ Свого часу я сумнівався в угорському походженні назви, див.: *Дашкевич Я. Р.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40–50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 51-52. Тепер ці сумніви знімаю.

¹⁴ Було чимало спроб локалізувати Прославію / Просклавію на землях поза Брацлавщиною, а саме в Трансільванії (*Stadnicki K. Synowie Gedymina. – Lwów, 1849. – Т. I. – С. 70-73, XXVI–XXX; Молчановський Н.* Очерки известий о Подольской земле до 1434 года. – Киев, 1885. –

тьмою ханських ярликів кінця XV – XVI ст., докладні границі котрої, однак, також невстановлені¹⁵.

Чи Прославія, розташована на Поділлі, була спадкоємною по відношенні до давнішої степової держави Каракісека, сказати важко, хоча це можливо. Прославія проіснувала до 1362/1363 р., тобто до відомої Синьоводської битви, яку виграли литовські війська великого князя Альгірдаса (Ольгерда), маючи після цього територіальні здобутки, серед котрих була (бо про це говорить географічна карта) Прославія, назва якої зникає з джерел. У т. зв. литовських літописах, інших документальних джерелах фігурує місто Брацлав (Браславль). В ітинерарії еродиякона Зосими 1419 р. (про цього автора див. далі) є варіанти з анлаутним «п» і «б».

III

Про Синьоводську¹⁶ битву 1362/1363 р., в якій литовські війська перемогли трьох «отчичів та дідичів Подільської землі» (такий титул дають трьом золотоординським темникам т. зв. литовські літописи) – чи інакше царків, князів, солтанів – написано дуже багато, висловлювалися різні гіпотези, що витримували або не витримували історичну критику. Литовський наступ, здається, був скерований не лише проти золотоординців, але також проти угорців та молдаван, які почали творити власну державу. Літописи знають трьох «дідичів» (отже, виходило б, спадкових володарів) Хаджібея, Кутлу-Бугу і Дмитра, рівнорядних за рангом¹⁷. Як впливає з додаткових досліджень, не всі вони були вузько подільськими, згідно

С. 194; *Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502...*), у верхів'ї однієї з правих приток Серету, в країні секлерів у пізнішій Волощині – або біля дельти Дунаю (*Петров Н. И. Литовско-русский период истории Подолии // Подолия. Историческое описание / Изд. П. Н. Батюшковым. – Санкт-Петербург, 1891. – С. 34 (основного тексту), 3 (приміток)*), ідентифікувати з Белзьким князівством (*Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 444*), з Браїлою (*Ш. Андрееву, 1972*), з Молдавією-Росовлахією (*Gorovei Ş. L'État roumain de l'Est des Carpathes...*) і т. п., але всі вони не витримують критики.

¹⁵ *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі. До питання про татарську Україну // Східний світ. – Харків, 1928. – № 2. – С. 182.

¹⁶ Синя Вода – сучасна річка Синюха. Були і є спроби ідентифікувати літописну Синю Воду з річкою Сниводь (*Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 82; Качук Н.* Снивода – річка історична // Освіта. – К., 1994. – 9 лютого). Деколи Синю Воду помилково локалізують біля лиману Дніпра (*Deletant D. Genoese, Tatars and Rumanians at the Mouth of the Danube in the Fourteenth Century // The Slavonic and East European Review. – London, 1984. – Vol. 62. – № 4. – P. 511-530*), а навіть ототожнюють з Доном (*Брун Ф.* Черномор'є. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877 гг.). – Одесса, 1879. – Ч. 1). Були також нігілістичні заперечення, що битви над Синьою Водою взагалі не було (*Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 1887. – С. 127-128; *Prochaska A.* Podole lennem Korony 1352-1430 // *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie: Seria II. – Kraków, 1895. – Т. 7 (32)*). Місто Синя Вода на Синюсі виникло, мабуть, вже після битви.

¹⁷ Спроби вважати їх нерівноправними (Дмитро – ленник Хаджібея; Хаджібей і Кутлу-Буга – підлеглі Дмитра) не підтверджуються джерелами.

з нашим теперішнім розумінням географічного терміна «Поділля», однак були подільськими за тогочасними уявленнями, що Поділля доходило до моря. Всі, мабуть, були темниками, тобто командували десятками тисячами (*tümen*) воїнів¹⁸. З іншого боку, наслідки Синьоводської битви не були такими велетенськими й епохальними, як уявляли собі деякі історики, але й не дотримуюся поглядів тих дослідників, котрі мінімалізують значення битви¹⁹ чи навіть заперечують, що вона була. Північні границі держави Дмитра після битви визначаються по річці Саврані (див. далі). Литовці, використовуючи новий спалах анархії в Золотій Орді після смерті хана Джанібека 1357 р. та, можливо, в зв'язку з епідемією чуми, «чорної смерті», яка косила татар, захопили північно-західну частину Поділля, закріпили там свої позиції (з'явилося Подільське князівство, підпорядковане Литві), але тоді не дійшли – цим походом – до середнього Дніпра чи, тим більше, до Чорноморського побережжя. Бо Білобережжя, яке згадується в деяких редакціях літопису як об'єкт походу литовців 1362/1363 р., це, треба думати, сучасне дністрове Побережжя на Поділлі. З літописної згадки про Білобережжя робили дуже перебільшені висновки щодо території, захопленої литовцями²⁰. Побережжя до недавніх часів – це місцевість між Мурафою, Кодимою, Богом і Дністром²¹. У селах Побережжя ще в кінці XIX ст. зберігався поділ на частини сіл – магали (дільниці в мусульманських поселеннях за дільничими мечетами).

Є два моменти, які повинні б насторожити історика. Чому угорський король, під протекцією котрого мала би бути хоча б частина Поділля (Прославія, нагадаю ще раз Нестервар, «Дністровий замок», в якому, за ідеєю, мала б стояти угорська залага), не допоміг трьом «дідичам» боротися з литовським наступом? Чи тому, що він уважав себе спільником Польщі й Литви при розподілі галицько-волинської спадщини? Чи реальний угорський суверенітет над Прославією вже належав до минулого, незважаючи на те, що від 1352 р. пройшло лише десять років? Чи так

¹⁸ *Заплотинський Г. С.* Інститут темників Монгольської імперії Чінгізхана та Золотої Орди // VIII Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 2-3 червня 2004 р.). – К., 2004. – С. 136-139.

¹⁹ Наприклад: *Kuczyński S. M.* *Sine Wody. Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 roku // Ejust. Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.* – Warszawa, 1965. Автор намагається довести, що литовців на Поділлі майже не було, а Поділля належало лише Польщі.

²⁰ Білобережжя визначали як правий берег середнього Дніпра північніше порогів (*Kuczyński S. M.* *Sine Wody. Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 roku*), як Дніпрове надріччя від порогів до гирла (*Антонович В. Б.* *Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV столетия // Университетские известия.* – К., 1878. – № 5 (май). – С. 360-370), а навіть як побережжя Чорного моря біля Дніпро-Бузького лиману (*Batūra R.* *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą: Nuo Batu antplūdžio iki mišio prie Mėlynujų Vandenų.* – Vilnius, 1975; *Шабельдо Ф.* Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998). Зведення даних про назву Білобережжя див.: *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.* – К., 1985. – С. 27.

²¹ Див: *Побережжя Подолии // Киевская старина.* – К., 1898. – Т. 62 (Сентябрь). – С. 64-74 (стаття без підпису). Білобережці в XIII ст. мешкали десь біля болохівців. Їх згадує літопис при описі походу Данила Романовича на болохівців у 1255 р. Є фольклорні твори зі згадкою про Побережжя і побережців десь в околиці Бершаді.

трапилося тому, що угорський король був уплутаний у конфлікт з імператором Карлом Люксембурзьким?

Інший момент. Зовсім недалеко, за Дністром, у квітучому Новому Місті (Шахр ал-Джедід, Єнгі Шахр, тобто «Нове місто», сучасний Старий Орхей у Молдавії²²) перебував у 1363-1365 рр. (хронологія вимагає уточнення) хан Золотої Орди Абдуллах, який мав там монетний двір, що карбував монети з його іменем²³. Але чому ні він, ні фактичний правитель Золотої Орди емір Мамай, від котрого залежав Абдуллах, не дали допомоги проти литовців? Невже три «дідичі» були цілком викляті із золотоординської спільноти й були, зокрема, ворогами Мамаєв?

Тепер, по черзі, про володіння трьох «дідичів». Спершу про Кутлу-Бугу (буквально «Щасливий олень»). За літописами він був «подільським дідичем», отже його державу треба шукати на території Поділля до Чорного моря. Були спроби локалізувати володіння Кутлу-Буги в Криму (наприклад, О. Якубовський, 1950 р.), але там був, мабуть, інший Кутлу-Буга, бо інакше літописець писав би про двох подільських, а третього кримського царка – Кутлу-Бугу²⁴. «Кримський» Кутлу-Буга неодноразово виконував адміністративні й дипломатичні функції від імені Золотої Орди, цієї «правильної»²⁵ – і бачити його в товаристві аутсайдерів Хаджібея і Дмитра не дуже доречно. Також сумнівно, чи «кримського» Кутлу-Бугу можна було б покликати в нагальній потребі (бо наступ литовців був такою нагальною потребою) з досить віддаленого Криму аж на Синю Воду. Недоречно уважати Кутлу-Бугу «лейтенантом» Дмитра²⁶, бо джерела про це мовчать, а також перетворювати його на хана.

²² Велася дискусія про локалізацію Шахр ал-Джедід. Більше аргументів говорить за те, що йдеться про пізніший Старий Орхей. Пор.: *Абызова Е. Н., Бырня П. П.* Исследования в Старом Орхее в 1977-1980 гг. // Археологические открытия в Молдавии в 1979-1980 гг. – Кишинев, 1983. – С. 53-76; *Бырня П. П., Рябей Т. Ф.* «Новый Город» золотоординского времени в Молдавии // Запорізьке козацтво в пам'ятках історії і культури: Матеріали Міжнар. наук.-прак. конф. (м. Запоріжжя, 2-4 жовтня 1997 р.). – Запоріжжя, 1997. – Секц. 1, 2. – С. 7-11.

²³ *Нудельман А. А.* Топография кладов и находок единичных монет // Археологическая карта Молдавской ССР. – Кишинев, 1976. – Вып. 8. – С. 91, 140; *Янина С. А.* Новый Город (Янги-Шехр, Шехр ал-Джедид) – монетный двор Золотой Орды и его местоположение // Нумизматический сборник. – Москва, 1977. – Ч. 5. – Вып. 1. – С. 193-213. – (Труды Государственного исторического музея. – Вып. 49); *Spinei V.* Moldavia in the 11th–14th centuries. – București, 1986. – P. 188-189; *Григорьев А. П.* Золотоординский город Янгишехр // Вестник С.-Петербургского университета. Серия 2. – СПб., 1994. – Вып. 2 (9). – С. 31-33.

²⁴ Тут я погоджуюся з С. Кучинським, що був проти ідентифікації «подільського» Кутлу-Буги з «кримським».

²⁵ 1347 року Кримський Кутлу-Буга брав участь у переговорах Джанібєка з венеціанцями; 1358 р. – в таких же переговорах Бердібєка; 1382 р. згадується в ярлику хана Тохтамиша; 1393 р. – в листі до Ягайла. Якийсь час був намісником Солхата (Криму) від імені Тохтамиша. Про діяльність «кримського» Кутлу-Буги див.: *Ciociltan V.* Reichspolitik und Handel: die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380-1387 // II Mar Nero. Annali di archeologia e storia. – Roma; Paris, 1994. – Vol. 1. – P. 267-276.

²⁶ *Bratianu G. I.* Demetrius princeps tartarorum (ca. 1360-1380)...

На мою думку, володіння Кутлу-Буги розташовувались у Подунав'ї – в північній Добруджі та на землях довкола дельти Дунаю, переважно на її правому боці. У Молдавії ми досі маємо річку й озеро Катлабуга²⁷, у дельті була місцевість Прославиця (Браславиця²⁸), можливо, заснована переселенцями, виселенцями або вигнанцями з Прославії – Брацлавщини. На побережжі Чорного моря, над озером Расельм (по суті, як тепер, затокою моря) було велике поліетнічне золотоординське місто Єні-Сала, тобто Нове Село (топонім-гібрид тюрксько-український: тюркське *yenî* – «нове», українське «село» – *sala*), руїни якого збереглися досі. Що сталося з Кутлу-Бугою після 1362/1363 р. (якщо він не ідентичний з «кримським»), котрого дехто з істориків вважає навіть ханом Кримського улусу, хоча він був просто солхатським = старокримським намісником, невідомо. Державу його, ймовірно, приєднав до своїх земель Дмитро (про що буде далі). До речі, у першій половині XVI ст. турецький історик Шемседдін Ахмед відзначив поширення імені Кутла-Буга в Кара-Богданії (Південна Молдавія) та в інших місцях Причорномор'я, пов'язуючи його з татарськими воєначальниками²⁹. Отже, гіпотеза зводиться до поданої вже локалізації держави Кутлу-Буги та її можливої подальшої долі.

Так чи інакше, володарем у Причорномор'ї Кутлу-Буга (а також Хаджібей – про що далі) був досить довго, бо інакше ім'я в гідронімії не збереглося б до сьогодні.

Варто пригадати, що на згаданій території вже раніше, від початку XIV ст., були татарські поселення. Тоді, коли в 1301/1302 р. Каракісек тікав у напрямі Керелу, тобто Руського королівства (Галицько-Волинської держави), друга вітка вітківців скерувалася в Добруджу, де їх приязно зустріли.

IV

Про Хаджібея. Володіння Хаджібея – як і Кутлу-Буги, не менше переконливо й достовірно – також визначаються топонімічно. Місто й порт Хаджібей згадуються в пізніших джерелах десятки разів. Понад 200 років тому місто перейменували на Одесу. В сьогоднішній Одесі існує район Хаджібей. Локалізація держави Хаджібея не викликає особливих сумнівів – це приморський регіон тогочасного «великого» Поділля. Спроби сучасних патріотичних істориків-белетристів шукати український корінь назви (мовляв, був «Коцюбіїв», ледве не від «коцюби»; в полоні цієї смішної етимології опинилися навіть деякі серйозні дослідники) виглядають дуже наївно. Після Синьоводської битви Хаджібей, здається, повернувся в лоно відносно «правильної» Золотої Орди. У кожному разі, в 1379 р. Хаджібей

²⁷ Дрон И. В. Тюркская гидронимия Молдовы как источник по изучению тюркско-молдавских исторических взаимосвязей // Тюркология. – Баку, 1992. – № 4. – С. 82.

²⁸ Позначена на ряді карт, наприклад, *Proslawiza* на карті Романії Дж. Гастальді 1584 р. Див.: Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. – К., 2004. – С. 101.

²⁹ Подаю за: *Spinei V. Moldavia in the 11th–14th centuries.* – P. 188.

фігурує як один з полководців Мамая³⁰. Правителем Подільського улусу³¹ він не був, так як і не був «лейтенантом» Дмитра³².

V

Дмитро і його держава лишили більше слідів у історії. Після синьоводської невдачі Дмитро пересунув центр своїх володінь на кілька десятків кілометрів на південь. Сам Дмитро, як свідчить його християнське ім'я, був українцем (русином), можливо ясом (аланом) за походженням. (Іранців-ясів було досить багато в цьому регіоні, пригадаю Яський Торг, сучасні Ясси в Молдавії; з цього ж регіону вирушили на захід готалани, тобто загони кримських готів і аланів). Якби Дмитро був татариним, то мав би, хоча б паралельно, тюркське ім'я. Дмитро був мусульманином, інакше він не здобув би високий військовий і адміністративний ранг у Золотій Орді (був, мабуть, темником, тобто командував 10 000 або більше воїнів); про те, що сповідував іслам, свідчить також те, що його ховали як мусульманина³³. Про Дмитра ходили різні легенди – підтримані літописцями – що він був, нібито, одним з трьох братів (два інші – це Кутлу-Буга і Хаджібей) та загинув разом з ними у битві 1362/1363 р., був васалом Золотої Орди чи просто Хаджібея і т. п.³⁴

³⁰ *Spinei V. Moldavia in the 11th–14th centuries.* – P. 187.

³¹ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII–XIII ст. – Львів, 1996. – С. 107-109; *Його ж.* Нашадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 135.

³² Так вважав Г. І. Бретіану (*Bratianu G. I. Demetrius princeps tartarorum* (ca. 1360-1380)...; не був також правителем Кіркера в кінці XIV ст. (*Брун Ф.* Черномор'є. Сборник исследований по исторической географии Южной России...).

³³ Існують різні теорії про Дмитра, його етнос і конфесію, але християнином чи вихрестом він бути не міг, як дехто припускає (*Антонович В. Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1; *Spinei V. Moldavia in the 11th–14th centuries...*; *Руссев Н. Д.* Молдавия в «темные века»: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // *Stratum plus. Археология и культурная антропология.* – Кишинев, 1999. – № 5; *Мицько І.* *Cherchez la femme...* – С. 33-34), міг бути конвертитом на мусульманство.

³⁴ Ще інші міркування: був князем Малою Поділля (*Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII–XIII ст. – С. 107-109; *Його ж.* Нашадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізідів-Джучидів. – С. 135), володарем Білгорода під іменем Тимура (*Jorga N.* *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen.* – Gotha, 1905), Бесарабом I, Драгошем, ханом Ямбалуцької Орди (*Шабульдо Ф. М.* *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.* – К., 1987. – С. 72), правителем Мангула в кінці XIV ст. (*Брун Ф. К.* *О поселениях итальянских в Газарии: Топографические и исторические заметки // Труды Первого Археологического съезда в Москве в 1869 г.* – Москва, 1871. – Т. 2; *Kuczyński S. M.* *Sine Wody. Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 roku...*), сотником Куїтаном й одночасно правителем Мангула (*Малицкий Н. В.* *Заметки по эпиграфике Мангула // Известия Государственной академии истории материальной культуры.* – Ленинград, 1933. – Вып. 71. – С. 11-13; *Vasiliev A. A.* *The goths in the Crimea.* – Cambridge, Mass., 1936. – P. 187), мав походити від болоховських князів (*Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII–XIII ст. – С. 107-109), був ханом «монгольських» – тобто мангупських – татар (*А. Шлецер*, 1772, 1785), безпосереднім ленником Хаджібея (*Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів

Основну територію його володінь визначають назви осель та річок, розташованих у регіоні, а саме Дмитрів Кільш (назва на карті 1690 р.) – тепер річка Гнилий Тікич; оселі Димитрівка, Димитропіль на лівому березі Богу нижче Саврані (з пізніше доданим «поль/піль»), теперішня Дмитрашківка (раніше Дмитрів) на лівому березі Богу – нижче Димитрівки – на Побережжі³⁵. На півночі границею була Саврань, бо там знайдено мусульманський намогильний камінь з датою 1377 р.³⁶, тобто поставлений вже після Синьоводської битви. Характерно, що традиція границі на Саврані зберігалася ще принаймні 150 років та була об'єктом дипломатичних переговорів між Османською імперією й Польським королівством у 40-х рр. XVI ст.³⁷ Турецька сторона вимагала встановлення міждержавної границі саме на Саврані. Немає, отже, підстав зводити територію держави Дмитра лише до околиць дельти Дунаю³⁸ і вважати, що зразу після Синьоводської битви литовці захопили землі пізнішої Південно-Східної Молдавії³⁹. Історики локалізували державу Дмитра (без джерельних даних) між дельтою Дунаю та Дніпро-Бузьким лиманом, так що в її межах були Білгород і Кілія, а також Північна Добруджа. У кожному разі, це не була безлюдна країна.

Дмитро зумів зупинити натиск литовців, відновив торгівлю із Заходом. Мав свою власну канцелярію й титулував себе – і так титулували його (у грамоті угорського короля Людовика I 1368 р. для купців з Кронштадта-Брашова) – *dominus Demetrius, princeps Tartarorum*, що панував над своєю країною (*terra*)⁴⁰. Це може свідчити про намагання Дмитра уподібнити власну державу до структури західного суспільства⁴¹. Але власну монету він не карбував, принаймні досі ми не знаємо монет з іменем Дмитра.

Можна припускати, що Дмитро зумів централізувати державу та приєднати до неї землі Кутлу-Буги і Хаджібея. Столиця Дмитра була розташована на лівому

у XII–XIII ст. – С. 107-109), беком Добруджі (*Греков Б. Д., Якубовский А. Ю.* Золотая Орда и её падение. – Москва, 1950) чи мав походити із Судака (*Kuczyński S. M.* Sine Wody. Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 roku...).

³⁵ Географічні назви подаю за картами Г. Левассера де Боплана на середину XVII ст.

³⁶ Див.: *Mfaryński T.* Sawrań // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1889. – Т. 10. – С. 350. Розв'язка дати достовірна, бо її зробив Вацлав Жевуський (Ревуха), мандрівник по Арабії, що знав арабську мову, письмо, календар.

³⁷ *Дашкевич Я. Р.* Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // *Україна дипломатична: Наук. щорічник.* – К., 2003. – Вип. 3. – С. 61-78.

³⁸ *Spinei V.* Moldavia in the 11th–14th centuries. – Р. 170. Хоча не виключено, що ця територія входила до складу держави Дмитра. Важко також погодитись з розташуванням «країни Дмитра» (за документом 1386 р.) на Берладському плато, горішньому Пруті чи на долішньому Дунаї. Див.: *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII–XIII ст. – С. 107.

³⁹ *Мохов Н. А.* Формирование молдавского народа и образование Молдавского государства. – Кишинев, 1969. – С. 54.

⁴⁰ *Zimmermann F., Werner C., Müller G.* Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. – Bd. 2. – S. 315-317.

⁴¹ *Câmpina B., Ștefănescu Ș.* Formarea statului feudal Moldova // *Istoria României.* – București, 1962. – Vol. 2. – P. 165-166.

березі Дністра, на віддалі 50 миль від Брацлава і трьох днів переходу до Білгорода правим берегом Дністра, бо згідно з ітинерарієм еродиякона Зосими 1419 р., за цією місцевістю зберігалася назва Мітереви кешені, тобто Дмитрове кладовище (некрополь)⁴². (Таких кешень на Поділлі й у Причорномор'ї було чимало, вони існували також на території сучасної Молдавії – назва Кишинева це засвідчує). Може, його треба ідентифікувати з невідомого імені королем Прославії, що визнав залежність від угорського короля, – цим пояснювалося б листування Дмитра з королем 1368 р. У такому разі можна б пояснювати битву під Синьою Водою як таку, що велася для захисту Прославії – початкової країни Дмитра. Помер Дмитро, найімовірніше, між 1377 та 1380 рр. і лише тоді литовці захопили ціле «велике» Поділля до Чорного моря та долиньного русла й лиману Дніпра. Після 1380 р. таку анексію литовцям здійснити було важко, бо становище в Золотій Орді стабілізувалося. Чи був Дмитро спадкоємцем Прославії, остаточно сказати важко, але що якийсь зв'язок між близько розташованими територіями існувати мусив – не підлягає сумніву.

Висновок

Протягом 60-100 років (рахуючи від монгольського штурму на Захід 1240-1241 рр.) у регіоні відбулися кардинальні зміни не лише в політичній сфері, але й в етнічному складі населення (еміграція на захід решток половців, імміграція татар, аланів). Проходили великі переміни в політико-адміністративному ладі: виникнення на базі первісних монголо-татарських туманів (*tümen*, руське «тьма»), на чолі з темником – військовим і адміністративним начальником десяти тисяч воїнів та їхніх сімей) степових держав місцевих монголо-татарських володарів – носіїв відцентрових сил у Золотій Орді. Відбулися соціально-економічні трансформації: виникнення золотоординських міст, можливо відновлення в невеликих розмірах сільської мережі, утвердження нової фіскальної структури – одної для кочовиків, іншої – для осілого населення. Розвинулась інтенсивна посередницька торгівля (Схід – Захід та Захід – Схід) з виникненням чималих торговельних центрів на західних окраїнах золотоординської території. Про це свідчать хоча б відомості про місцевості з назвами Ботин Торг (сьогодні Ботошани), Яський Торг (тепер Ясси), Торговица, Китай Город (аланське *kitaj* = торговиця). Тобто в

⁴² Прокофьев Н. И. Хожение Зосимы в Царьград, Афон и Палестину (текст и археографическое вступление) // Ученые записки (Московский гос. педагогический институт им. В. И. Ленина). – Москва, 1971. – Т. 455. – С. 20; Хожение Зосимы в Царьград, Афон и Палестину. Книга глаголемая Ксенос, сиречь Странник, списанный Зосимом диаконом... // Книга хожений. Записки русских путешественников XI–XV вв. / Сост. Н. И. Прокофьев. – Москва, 1984. – С. 121. Не можна погодитися з ідентифікацією Мітеревих кешень з Некіновкою або Кишиневом (*Cazacu M. A propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la mer noire aux XIVe – XVe siècles: Czarnigrad «La Cite Noire» de l'em bouchure du Dniestr // Passé Turco-Tatar Présent soviétique: études offertes à Alexandre Bennigsen. – Louvain; Paris, 1986. – P. 99-122) або лише з Кишиневом (*Мицько І. Cherchez la femme... – С. 30, 33*). Імовірно, йдеться про пізніший Караул, тобто Рашків (*Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі. До питання про татарську Україну... – С. 182; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 316, 502*).*

XIV ст., незважаючи на занепад Галицько-Волинської держави, зберігалися тенденції до локального державотворення – власного (якщо такими вважати Подільське й Київське князівства) і чужого, золотоординського. Степові держави відрізнялися від держав «осілого» типу здебільшого характером господарювання (перевага кочівництва).

Золотоординське панування не минуло безслідно, воно відбилося, а навіть за-консервувалося в українській народній культурі також поза межами безпосередніх золотоординських володінь: триколірна гама в гуцульській кераміці, що зберігається досі; дерев'яна архітектура, особливо на Волині, з елементами золотоординських впливів (не так давно відкрито в Пересопниці рештки будинку золотоординського вельможі⁴³, можливо високого урядовця; будівлі східного типу були у Володимирі, Луцьку). Збереглися донині монголо-татарські елементи у військовій сфері – Джінгізхан запровадив десяткову систему у війську⁴⁴ – сотники, десятники були донедавна, а частково є досі в Україні; монгольського походження і слово «курінь».

Встановлення литовської та автономної української влади (Подільське князівство, включення частини території до Київського князівства) спричинило еміграцію тюрків у Добруджу, аланів та готаланів на Балкани. Дуже негативно відбився згін українського ісламізованого, але й седентаризованого населення. Воно опинилося також у Добруджі, де ще в 1574-1575 рр. – за свідченням сучасника М. Стрийковського – зберігало традиції свого походження та мову⁴⁵. Відіграла роль релігійна нетерпимість по відношенні до українців-конвертитів, за тогочасними уявленнями – релігійних зрадників. Неофітів не так важко було повернути до християнства, а тим часом степи залишилися оголені, у вакуумі, бо в XV–XVII ст. українці зуміли колонізувати лише частину лісостепу. Зруйнували також золотоординські міста. Як парадокс можна згадати, що під литовським пануванням у причорноморській зоні вільно далі кочували татари (про це говорив Ж. де Лануа 1421 р. в описі своєї подорожі), а подекуди на Поділлі збереглися окремі татарські села, що визнали владу литовців. Вони були розташовані на території, захопленій 1362/1363 р., – отже, згін відбувся пізніше, після смерті Дмитра. Цю помилку зі згоном населення литовці зуміли все ж таки не повторити трохи пізніше, приєднуючи до Великого князівства Литовського Новгород-Сіверщину⁴⁶.

⁴³ Терський С. В. До проблеми датування археологічного матеріалу Галицько-Волинської держави // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 2001. – Вип. 10. – С. 147-148.

⁴⁴ Göckenjan H. Zur Stammesstruktur und Heeresorganisation altaischer Völker // Europa Slavica-Europa Orientalis. Festschrift für H. Ludat zum 70. Geburtstag. – Berlin, 1980. – S. 62.

⁴⁵ Strykowski M. Kronika polska, litewska i wszystkiej Rusi... – Т. 2. – S. 7 (М. Стрийковський вважав вигнанців «татарами», очевидно, тому що вони були мусульманами). М. Грушевський безпідставно сумнівався в повідомленні М. Стрийковського, що «татари» перейшли з Поділля в Добруджу. Див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 82.

⁴⁶ Русіна О. Тенденції соціально-економічного розвитку Сіверської землі у XIV–XV ст. // Історичний збірник. Історія, історіографія, джерелознавство. (Статті, розвідки, замітки, есе). – К., 1996. – С. 21-22.

І остаточний висновок. Епоху Золотої Орди не треба викидати з історії України, а, навпаки, необхідно намагатися досліджувати, зокрема методами середньовічної археології. Треба вже також зменшити остаточно безліч припущень, т. зв. гіпотез, а дуже часто – як ми бачили – вигадок, зупиняючись на тих небагатьох справжніх гіпотезах, що мають певну джерельну підставу і можуть стати об'єктом повноцінної історичної дискусії. Бо в інший спосіб уникнути хаотичного стану, в якому опинилась – через національні псевдопатріотичні емоції (польські, румунські, а також угорські, литовські) – історіографія проблеми, неможливо.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 112-121.

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТЕПОВОГО КОРДОНУ ПОДІЛЛЯ

Степовий кордон Поділля в XV–XVI ст., який свого часу досліджувався в історіографії досить інтенсивно, нині привертає менше уваги. Вивчення цієї проблеми дещо активізувалося, правда, у зв'язку з працею над історичним атласом України, що ведеться в Інституті історії Академії наук УРСР у Києві, а також завдяки інтенсифікації історико-демографічних студій. Актуальність цього сюжету засвідчена також у зв'язку з історико-краєзнавчими дослідженнями – всі прогалини аналізу історичних джерел яскраво виявилися під час опрацювання історії міст і сіл Вінницької та сусідніх областей. Так чи інакше, до відродження цієї ділянки досліджень у повному обсязі ще досить далеко.

Суть проблеми – у вузькому її розумінні – зводиться до вирішення питання про те, чи в степовій зоні існував кордон між Литовським великим князівством, пізніше Польським королівством, з одного боку, та Туреччиною і її васалом Кримським ханством, з іншого боку; а якщо існував, то який саме був його перебіг. У зв'язку з невеликим обсягом писемних джерел XV–XVI ст., що стосуються безпосередньо кордону, питання вирішувалося, значною мірою, гіпотетично, часто виходячи з позаджерельних або й взагалі позанаукових міркувань.

Польська історіографія була зацікавлена в тому, щоб литовське панування в Дністрово-Дніпровому межиріччі наприкінці XIV – наприкінці XV ст. змалювати якнайтривкішим – і якнайтривалішим. Таким чином створювався історіографічний ґрунт для міфу про Польщу «від моря до моря». Колонізація лісостепу і степу після Люблінської унії зображувалася як освоєння цілком запустілих земель у дусі цивілізаторської місії польської шляхти. Навіть відносно поміркований історик А. Яблоновський не зумів відійти від такої надуманої й позаісторичної тези. Історики-сходознавці (наприклад, західнонімецький Б. Шпулер), захоплені історією Кримського ханства й Османської імперії, зводили литовське панування в дністрово-бузьких та бузько-дністровських степах до короткого і не дуже ясного в деталях епізоду.

В українській радянській історіографії проблема розглядалася по-різному. Ф. Петрунь (1926–1930) зробив багато для аналізу різноманітних джерел цієї теми, заперечив твердження О. Яблоновського про майже повне запустіння Дністрово-Бузького межиріччя в XVI ст., але не завершив своїх досліджень і не дійшов остаточних висновків. О. Барановський (у 1950 р.) обґрунтовано поставив під сумнів тезу про повне запустіння східноподільських степів у XVI ст. і заперечив вирішальну роль Люблінської унії для заселення степових регіонів. Інші дослідники ще не можуть вирватися з полону формального фактажу, зібраного польською історіографією, і, по суті, з невеликими модифікаціями, приймають ту схему припливів та відпливів колонізаційних хвиль (а, відповідно до цього, фактичних змін кордонів), які були накреслені в історичній науці близько ста років тому.

Суперечливі висновки, зроблені різними істориками, переконливо свідчать про потребу переглянути цілу проблему на підставі нового відчитання і глибшої інтерпретації існуючих джерел. Висновки з такого об'єктивного вивчення джерел, на нашу думку, дуже важливі для історії Східного Поділля, включаючи, очевидно, Вінниччину, не лише з погляду історії заселення краю, критичного ставлення до штучної тези про цивілізаторську роль Польського королівства після 1569 р., але й з погляду не менш безпідставних тверджень про те, що поступове заселення Дністрово-Дніпрового межиріччя і просування реального кордону на південь довело до усунення з цієї території мало що не автохтонного татарського населення, яке осіло тут майже з часів монгольського завоювання.

Джерела дослідження проблеми різноманітні й специфічні для кожного історичного періоду зокрема. Історію степового кордону можна поділити на кілька хронологічних відрізків:

1. Литовське панування в Причорномор'ї приблизно від 80–90-х рр. XIV ст. до 80-х рр. XV ст. Окреме місце в цьому періоді займає перебування Східного Поділля в складі Київського князівства (васального по відношенню до Литовського великого князівства), що існувало до 1470 р.

2. Боротьба за Східне Поділля і Причорномор'я між Туреччиною та Кримом, з одного боку, і Литовським великим князівством, з іншого боку (80-ті рр. XVI ст. – 1569 р.).

3. Боротьба за ті ж території між Туреччиною та Кримом – і Польським королівством від Люблінської унії до початку Визвольної війни українського народу 1648 р.

Джерела найдавнішого часу – це скупі хронікарські нотатки, мемуарні спостереження, грамоти про надання земель, а також свідчення про межування земель за київського князя Семена Олельковича. Для новіших періодів – поруч з нарративними джерелами (хроніки, мемуари, історико-географічні описи), також матеріали дипломатичного змісту (листування про спроби межування, інструкції дипломатам, записи зізнань свідків-старожилів), дарчі грамоти та, врешті, т. зв. масові джерела, переважно податкового характеру (з переліком місцевостей, включених до податкової системи Литви, пізніше Польщі). Окреме місце посідає картографічний матеріал.

Що ж дають – з погляду вузького розуміння проблеми, тобто самого лише визначення (лімітації та демаркації) кордону – різноманітні джерела?

Для першого періоду (кінець XIV – кінець XV ст.) вони підтверджують, що за часів литовського великого князя Вітаутаса реальна влада Литви поширилася на цілу південну частину Дністрово-Дніпрового межиріччя, а ця територія, разом зі Східним Поділлям (себто Брацлавщиною XVI–XVII ст.), входила до складу Київського князівства до моменту його ліквідації в 1470 р. включно. За дорученням останнього київського князя Семена Олельковича черкаський намісник Свиридів провів демаркацію південного кордону князівства – по Дністрі (від устя Мурафи) до його лиману, потім морським берегом до лиману Дніпра й до Тавані,

перевозу через Дніпро. Треба вважати, що це, чи не перше, визначення кордону (згідно з документом, намісник «по тим містцом роз'їждал і по тим урочищам граници клал, яко з землею татарскою, так і с Білим Городом, так теж с землею волоскою») відбувалося в 60-х рр. XIV ст. Татарська сторона, золотоординські, а потім кримські хани фактично і формально погодилися на таке становище, відступаючи «як подарунок» Східне Поділля та Західне Причорномор'я литовським великим князям (ярлики Тохтамиша 1393 і 1397 рр., Хаджі-Гірея 1461 р.).

У 80-х рр. XV ст., конкретно 1484 р., коли турки й татари захопили Білгород, литовців витіснили з побережжя татари Менглі-Гірея. (Ліквідація Київського князівства в 1470 р., можна думати, підірвала обороноздатність південних окраїн). Для захопленої татарами берегової території був утворений пост «аги побережжя». Надморська смуга перетворилася на шлях сполучення Криму й Османської імперії на Балканах. Українське населення степів або втекло від татарської навали, або потрапило в ясир. Для цього періоду характерне двоїсте ставлення обох сторін – як литовської, так і турецько-татарської – до проблеми кордону. Литовське велике князівство де-юре ніколи не відмовлялося від земель Дністрово-Дніпрового межиріччя, часто протестувало проти будівництва татарських і турецьких укріплень (наприклад, Очакова в 1492, 1496 рр., Ягорлицької паланки в 1579 р.) на формально литовській території. В окремі періоди (як-от у 40-х рр. XVI ст.) литовські й польські збройні загопи, до складу яких входило також побузьке козацтво, що виникло незадовго до цього, масово зганяли татар-кочовиків, займали стада худоби, руйнували укріплення (зруйнування Очакова після 1484 р., знищення Ябгу-городка, ліквідація Ягорлицької паланки навпроти Богині – Бендер у 1583 р. і т. д.).

Татарська сторона переважно формально погоджувалася з тим, що Східне Поділля і Причорномор'я далі вважалися під литовським суверенітетом. Про це говорилося в ханських ярликах 1502, 1505, 1507, 1514, 1520, 1542, 1560 рр., умові 1540 р., в яких як литовські перелічуються не лише Брацлавська, Сокольська і Звенигородська тьми, але й Хаджибеїв Маяк (теперішня Одеса). Очевидно, татарська сторона взагалі не надавала великого значення текстам міждержавних умов, а самі ярлики, зрештою, перетворювалися для Кримського ханства на підставу для витискання данини з Литви. Хани рідко пред'являли територіальні претензії (зокрема, 1547 р. – до урочищ на Синій Воді та середньому Бузі), але траплялися й випадки, коли представники татарської верхівки брали від литовської влади формальний дозвіл на кочування в межиріччі (наприклад, Іслам-Гірей у 1528 р.). З іншого боку, Крим не допускав до реального відновлення литовської влади у степовій зоні. Внаслідок грабіжницьких нападів кочовиків, що стали дуже дошкуляти наприкінці XV – на початку XVI ст., а також у другій половині XVI ст., границя українського заселення поволі відкочувалася на північ, хоча територія т. зв. Поля постійно використовувалася в економічному плані. Рибальські та мисливські уходи були розташовані на значній частині Східного Поділля, де уходники часто могли розраховувати на збройну охорону бузького козацтва.

Становище турецької сторони принципово відрізнялося від позицій Кримського ханства. Турецькі султани неодноразово намагалися примусити Литву до формального зречення від південних територій, особливо тих ділянок, що прилягали до турецьких опорних пунктів на Дністрі (Тягиня, Аккерман) і Дніпрі (Очаків). Переговори тягнулися роками, зокрема в 1542-1544 та 1568 рр. Часом майже доходило до визначення кордонів на місці, докладно розглядали межі (наприклад, чи кордон повинен проходити по Кодимі, чи по Савранці), наводили різноманітні аргументи (турецька сторона вказувала на руїни та могили золотоординських часів як на свідчення панування ісламу в цих місцях; литовці доводили, що це руїни поселень, знищених татарами, а могили – поховання татарських пастухів, яким литовці дозволяли випасати худобу) – але до демаркації не доходило. Литовська сторона добре розуміла, що визначення кордону на Східному Поділлі, поява на ньому турецьких гарнізонів – це вступ до дальшого поширення агресії, і тому не допускала до встановлення кордону та до будівництва, так би мовити, явочним порядком турецько-татарських укріплень близько до фактичних меж заселення та економічного освоєння, а також військового патрулювання степу.

Для другого періоду (до Люблінської унії) збереглися деякі масові джерела фіскального характеру, в котрих перелічуються населені пункти Брацлавщини. Довкола джерелознавчої вартості цих джерел ведеться досить завзята дискусія, зокрема в історико-демографічному плані. На сьогодні, однак, здається, не викликають сумніву два висновки: 1) всі люстраційні й аналогічні матеріали дають викривлену картину заселення – тобто насправді заселення було густішим, охоплювало більшу територію (річ у тому, що люстратори та інші урядовці не здатні були зібрати повні відомості про населені пункти, зокрема на приватновласницьких землях, а частина поселень цілком законно – т. зв. слободи, розташовані якраз найдалі на півдні, – не підлягала переписові); 2) вони визначають лише територію, підпорядковану в фіскальному відношенні воеводам або центральному урядові, а не територію, підпорядковану в адміністративно-судовому відношенні, й тим більше не визначають території, політично залежної від Литовського великого князівства, чи межі його політико-військового впливу.

Немає підстав уважати, що протягом третього періоду (1569-1648) стан визначення кордону різко змінився. Правда, є глухі відомості про демаркацію південного кордону Брацлавщини гетьманом Станіславом Конецпольським у 1622 р. (згідно з польсько-турецькою умовою після поразки турків під Хотиним) – одночасно Туреччина зобов'язувалася не будувати замки в Україні. Цей кордон з 1622 р. нібито відновлено 1703 р., після Карловицького миру, коли Туреччина була змушена звільнити захоплені подільські території. Це питання ще вимагає докладнішого вивчення. У кожному разі, на початку XVII ст. Туреччина далі виявляла велику дипломатичну активність, вимагаючи реального визначення кордонів. Немов у відповідь на стереотипні заяви польської сторони, що королівські землі тягнуться де-юре до моря, – турки твердили, що такі замки, як Бершадь,

Корсунь, Біла Церква, Черкаси, Чигирин, стоять на території султана. 1621 року (після Хотина) турки пропонували проводити кордон по Синій Воді.

Татарська сторона була гнучкішою. Калга-султан Шагін-Гірей, наприклад, у 1624 р. обіцяв королеві – взамін за козацьку допомогу для захоплення кримського престолу, вигнання турків з Південного Криму та здобуття турецьких фортець у Подніпров'ї й Подністров'ї – передати польській стороні ціле південне Дністрово-Дніпровське межиріччя, а також Тягиню, Білгород і Кілію.

На наш погляд, в істориків склалося неправильне ставлення до того картографічного зображення Брацлавського воеводства, яке в 40-х рр. XVII ст. зафіксував – разом з південними кордонами воеводства – Боплан. У нього південний кордон Брацлавщини починався на Дністрі значно нижче устя Кучургану, йшов через Куяльник і Телігол до Бугу, повертав вище устя Чичаклеї біля річки Сухої й далі на північний схід до Інгулу – через Чорний шлях до границі Київського воеводства. У будь-якому разі це не мнимий кордон 1622 р. і не карловицький кордон 1703 р. Шириться думка, що Боплан, мовляв, зобразив не реальний південний кордон, а межі польських претензій. Як аргумент наводять великий територіальний розрив між кордоном Боплана та межею, котру можна реконструювати на підставі масових податкових джерел. Треба гадати, що звинувачення на адресу Боплана досить безпідставні: по-перше, польські політичні претензії в період до 1648 р. цілком не відповідали його карті. Так, польський великий посол у Стамбулі Александр Пясечинський заявив 1630 р. султанові, що Польща далі вважає своїми всі землі до Чорного моря (тобто Дикі поля та побережжя разом зі збудованими на ньому містами); подібну заяву зробив у Стамбулі також інший польський посол Войтіх Мясковський 1641 р. По-друге, фіскально охоплена територія, реально підпорядкована територія та сфера політико-військового впливу – це різні поняття. Боплан, що як військовий інженер та топограф довго перебував на Поділлі (в Барі), особисто об'їздив значну частину картографованого воеводства, відобразив на своїй карті, крім заселених земель (до долини Савранки включно), також південну степову, економічно освоєну Брацлавщину, яку в 30–40-х рр. XVII ст. контролювали польські збройні загоони, – отже, землі, що у вигляді сфери впливу входили до складу держави.

Необхідно зазначити, що Богдан Хмельницький, як творець козацької держави, також не думав, незважаючи на свої приязні стосунки з Кримом і Туреччиною, відмовлятися від виходу до Чорного моря.

подаємо ще кілька інших висновків, яких ми дійшли на підставі вивчення як джерел, так і літератури питання.

Державний кордон з типовими прикордонними установами (наприклад, митницями) на Східному Поділлі в XVI – першій половині XVII ст. фактично не існував. Сучасні дослідники державним кордоном неправильно вважають межі території, на яку поширювалася діяльність великокняжої (пізніше королівської) адміністрації з її фіскальною та судовою системами. Далі на південь існувала зона української народної колонізації, що ґрунтувалася на народногосподарському

використанні степів і річок. Ця зона збільшувалася або зменшувалася, залежно від інтенсивності грабіжницьких нападів з півдня. Ще далі на південь була сфера впливу, конфігурація якої обумовлювалася реальною військовою силою на окраїнах.

Вивчення джерел доводить, що в Дністрово-Дніпровому межиріччї кордон не існував ні формально, ні фактично. У XVI – першій половині XVII ст. це відкривало різноманітні можливості при визначенні статусу спірної території Поля – залежно від того, хто, яка сторона, давали це визначення («нічий» землі, литовські чи польські землі в турецько-татарському користуванні – чи землі ісламу, захоплені невірними і т. д.).

Досліджуючи проблему, необхідно розрізняти кілька окремих, хоча й взаємопов'язаних питань визначення території: а) з поширенням великокняжої (королівської) адміністрації; б) охопленої військовою, зокрема козацькою, сторожею; в) охопленої народною (частково січовою) колонізацією; г) включеної в народногосподарське користування українським населенням; г) на яку поширювався військово-політичний вплив Литви чи Речі Посполитої; д) на яку претендувало Велике князівство Литовське чи Річ Посполита. З іншого боку, треба враховувати існування земель: а) на які поширювалася турецько-татарська адміністрація; б) які були охоплені турецько-татарською військовою системою; в) використані турецько-татарським населенням у демографічному та народногосподарському аспектах (кочів'я, протосільські поселення); г) на які претендувала турецько-татарська сторона (практично до лінії Савранка – Синюха – Велика Вись).

* * *

Завершуючи цей виступ, хочу звернути увагу на деякі методичні та методологічні питання.

В історичній науці (треба шкодувати, що й не в радянській українській) історія кордонів давно виділилася в окремий напрям досліджень. Ця ділянка не обмежується, цілком зрозуміло, історико-географічним визначенням кордонів на певній території (як це ми намагалися здійснити в нашому повідомленні), а вивчає також інші проблеми, пов'язані з виникненням і пересуванням цих меж, – питання військової організації на кордонах, утворення цивільної адміністрації, економічної та культурної інтеграції прикордонних земель. Важливе місце в цій історії займають такі питання, як взаємозв'язки населення з обох сторін кордонів, виникнення (чи не виникнення) певних, незалежних від цього розмежування історичних спільностей тощо. Багато зроблено також, зокрема, для вивчення прикордонних традицій та організації кордону Османської імперії – зроблено, однак, без врахування специфіки кордонів на території України.

Історики середньовічної України, на жаль, часто забувають про те, що в XIV–XVIII ст. основна частина українських земель – це якраз і є прикордонна смуга, для дослідження минулого якої необхідно використовувати досвід вивчення історії кордонів у плані загальної історії. Останнім часом у нашій історіографії здобув панівне значення своєрідний киевоцентричний напрям студій, що деформує

зображення минулого. А не можна ж забувати про те, що й назва нашої землі – України – виникла, і не безпідставно, як назва прикордонної території, що козацтво було прикордонним військом і що столиця сучасної України протягом довгих століть була типовим прикордонним містом... Є всі підстави вважати, що при правильному визначенні основних дослідницьких акцентів – в аспекті вивчення історії кордонів – минуле степового Поділля займе належне йому, цілком не другорядне місце.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Проблеми дослідження степового кордону Поділля // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. V/1. Папка «Турецько-татарський кордон України I». Рукопис, 14 арк. Доповідь, виголошена 19 вересня 1984 р. у Вінниці на II Вінницькій обласній історико-краєзнавчій конференції. Тези опубл.: *Дашкевич Я.* Проблема дослідження степового кордону Поділля (кінець XV – XVI ст.) // Тези доповідей Другої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 40-річчю перемоги радянського народу у Великій вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Вінниця, 1984. – С. 7-8; Передрук у зб.: *Дашкевич Я.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 507-508.

ЕКОНОМІКА І ЗАСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНЕЧЧИНИ ПІД ЧАС ТУРЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (80-ТІ РОКИ XVII СТ.)

До того як перейти безпосередньо до теми повідомлення, хочеться висловити деякі вступні міркування.

Економічна географія ввійшла в нашу дослідницьку практику насамперед як дисципліна статична й описова. Якщо враховують динаміку розвитку, то він охоплює переважно кілька останніх десятиріч. В історичному плані економічну географію України в цілому, а Поділля зокрема вивчають рідко: історична економгеографія України та Поділля ще не написана – і ледве чи буде написана в недалекому майбутньому. Тому часто складно по-науковому визначати традиційні елементи, часом з багатовіковим корінням, певних економічних географічних явищ регіону.

Одночасно ми нерідко користуємося таким крилатим вже висловом, як «економіка – ключ до історії», висловом цілком слушним, але погано розкритим на конкретних фактах. Правда, ми маємо кілька радянських праць з історії народного господарства (давніші праці – члена-кореспондента Академії наук Нестеренка, проф. Голобуцького, новіший колективний двотомник київського Інституту економіки АН), однак у них суто економічні явища викладаються без тісного зв'язку з географічним середовищем, не кажучи вже про те, що самі економічні факти виявлено дуже неповно, навіть порівнюючи з давно опублікованими джерелами. Деяке пожвавлення дослідницької думки спостерігається в ділянці вивчення географії шляхів та торгівлі, переважно зовнішньої, проте й тут до підведення аналітично-синтетичних підсумків по регіонах ще далеко. Обіцяють нам, правда, серію історико-економічних карт України для ряду століть, які мають бути вміщені в «Історичному атласі України», підготовленому київським Інститутом історії АН, але деякі тривожні симптоми вже тепер дають підставу для скептицизму – ледве чи всі історико-економічні карти атласу можна буде вважати останнім і цілком надійним словом науки.

Дослідники ж – і економічні географи, й історики, – треба шкодувати, майже зовсім забувають про те, що протягом століть саме економічна географія вирішувала долю цілого українського народу, а зокрема долю Поділля, цього легендарно багатого краю, на який сусіди-загарбники аж надто часто дивилися як на «ласий шматочок».

Тим часом, цілком об'єктивно підходячи до предмета дослідження, треба сказати, що починаючи принаймні від XVI ст. збережені й частково опубліковані джерела дають змогу досить докладно реконструювати економічну географію Поділля за цілих п'ятсот років. Певне, що наративні джерела (літописи, хроніки, історико-географічні описи, мемуари, листування), деякі види документів (записи судово-адміністративних книг), давні карти, зображення міст вимагають справді

ювелірної праці для того, щоб з великого за обсягом матеріалу вилувати факти економіко-географічного характеру. Однак поруч із джерелами перелічених типів існують джерела масові, зокрема фіскального характеру, з яких економіко-географічний фактаж можна черпати досить щедро.

Маю на увазі поземельні описи Поділля, що виготовлялися з метою оподаткування, – це люстрації місцевих королівських маєтків (у 1570 р., 1620-х рр., наприклад). Не меншу, а часом більшу вартість мають описи приватних маєтків, які склалися в зв'язку з купівлею – продажем, розподілом земельної власності, спадковими судовими процесами. У документах такого профілю перераховуються підприємства, подається професія й кількість ремісників, деколи зазначаються сільськогосподарські культури, часто – млини, рибні ставки, ліси тощо.

До категорії фіскальних актів належать турецькі матеріали, покладені в основу сьогоднішнього повідомлення. Турецькі податкові документи для Кам'янецьчини, опубліковані американським дослідником А. Фішером у 1984 р., не є першими такого типу матеріалами для українських земель: у 1960-1970-х рр. друкувались аналогічні дані про Аккерманщину (Білгородщину) з кінця XVI ст. (публікація здійснена в Парижі), а також про Хотинську райю початку XVIII ст. (публікація в Москві), проте в історичних економіко-географічних дослідженнях їх так і не використовували. Існує вже певний досвід радянських науковців, які брали за основу турецькі податкові документи – цілком ідентичні за своїм характером, як матеріали про Кам'янецьчину, – але цей досвід стосується Західної Грузії.

Як відомо, не лише економіка, але й звичайна політична історія Поділля періоду його входження до Османської імперії 1672-1699 рр. досліджена слабо. (При цьому треба мати на увазі, що крім території, безпосередньо підпорядкованої Стамбулові (т. зв. Кам'янецька ліва, тобто санджак), на Поділлі було розташовано й васальне по відношенні до Туреччини Руське або Сарматське князівство, очолюване гетьманом. У державно-правовому розумінні це була автономна держава такого самого типу, як сусідні Молдавія, Волощина чи Кримське ханство в складі Османської імперії або Гетьманська Україна в складі Російської держави). Досі наші уявлення про турецьке Поділля, його тогочасну економіку, перебувають під впливом стереотипів української й польської історіографії: польського стереотипу, що змальовує турецьку займанщину як повну економічну руїну Поділля, позбавленого польського панування, та українського стереотипу, що скристалізувався під впливом хронічно антимусульманських і москвофільських козацьких літописів.

Тільки тепер, коли починають публікуватися матеріали турецьких архівів про Поділля, ми маємо змогу ревізувати – на конкретному матеріалі – ці погляди. Очевидно, це лише початок досліджень. У стамбульських архівах є 21 фіскальна книга-дефтер про податки, які стягали з Поділля, про фінансування турецької адміністрації й військової залоги в подільських містах. Коли буде повністю розкрито їхній зміст (А. Фішер, про якого я згадував, підготовляє велику монографію про турецьке Поділля), тоді буде зроблено чимало більших і менших відкриттів.

У Польщі, в Познані, зберігається один турецький дефтер цього ж типу, над яким працює краківський історик З. Абрагамович, караїм за національністю, що видав уже статтю про турецьку адміністративну систему на Поділлі. В українських збірках дефтерів з Поділля немає (в Харкові, правда, зберігаються дефтери з Румелії).

Порівняння даних кам'янецького дефтера з матеріалами польських люстрацій свідчить, що турецька податкова система була не лише принципово іншою, ніж польська, але й розробленою набагато докладніше. Завдяки цьому, виявлено економічні показники, яких ми даремне будемо шукати в польських фіскальних документах. Можна з повною відповідальністю сказати, що опубліковані відомості кам'янецького дефтера дають змогу реконструювати економічну географію Кам'янецьчини 80-х рр. XVII ст. Мінус матеріалів полягає в тому, що в дефтері не відбито кількість і заняття мусульманського населення (турків і татар), бо з нього жодних податків не стягали. Ми знаємо, однак, що турки й татари тогочасного Поділля – це військова залога, трохи урядовців та купців. Ледве чи мусульманське населення сильно впливало на економічну структуру регіону. Великий плюс турецьких матеріалів у тому, що вони відображають всі землі Кам'янецьчини – отже, і колишні королівські, і приватні, і церковно-монастирські – цих двох останніх категорій польські люстрації не охоплювали.

Найважливіші дані з дефтера я подав у тезах. Хочу звернути увагу, зокрема, на такі:

1. Економіка Кам'янецького санджака майже цілком недосліджена через відсутність опрацьованої джерельної бази. Лише тепер, коли починається видання фіскальних матеріалів (дефтерів) турецьких часів, що відкриті в стамбульських архівах, відкривається можливість вивчення цього важливого питання. Підставою пропонуваного повідомлення є «тагрір дефтер» № 805 архіву Президії прем'єра міністрів у Стамбулі (публікація А. Фішера, 1984 р.). Дефтер дає докладні відомості про податки, які стягали з немусульманського й невійськового населення, а також про заселення краю у 80-х рр. XVII ст.

2. Санджак охоплював територію по лінії Залуче – Балин – Черче на півночі, Шатава – Калиня на сході, не доходив до Дністра на півдні (лінія Кульчіївці – Нагіряни – Кудринці), а на заході включав смугу на правому березі Збруча (лінія Звенигород – Іване Пусте – Нівра; всі перелічені місцевості входили до складу санджака). У дефтері подаються дані про Кам'янець з передмістями та 37 інших місцевостей (назви трьох не розшифровано).

3. Крім поголовного, оплати за шлюби та святкування Різдва, турецька адміністрація брала натурою частину врожаю (яру й озиму пшеницю, ячмінь, жито, просо, квасолю, сіно), грошову оплату за сади, городи, від конопель і льону, тютюну, сіножатей, виноградників, пасік, пасовищ, годівлі свиней, від ставків, млинів та виноробних заводів. Докладні відомості про податки й оплати характеризують стан народного господарства регіону, також у дефтері вказується кількість населення міст, містечок і сіл.

4. У Кам'янці з передмістями (біля Руської, Польської та Замкової брам) було 560 дворів та проживало 62 одинокі особи. Національна структура була така: українці – 371 двір, 30 одиноких (з них 22 двори й 1 одинокий – уніати); вірмени – 75 дв., 14 од.; поляки – 36 дв., 13 од.; євреї – 35 дв., 1 од.; греки й болгары – 29 дв., 3 од.; цигани – 14 дв., 1 од. Інші більші населені пункти: Кудринці (Горішні й Долішні) – 60 дв., 13 од.; Чернокозинці – 56 дв., 14 од.; Гуминці – 48 дв., 18 од.; Черче – 48 дв., 7 од.; Оринин – 43 дв., 12 од.; Рихта – 38 дв., 4 од.; Шатава – 32 дв., 8 од. У цій кількості окремі двори євреїв: Оринин та Гуминці – по 2, Чернокозинці, а також Голосків, Фридрівці – по 1. Решта населення – українці. У санджаку було 1 356 дв., 259 од. При коефіцієнті 5 осіб на 1 двір (враховуючи воєнні часи) виходить, що в Кам'янці мешкало майже 2 900 осіб, у Кудринцях і Чернокозинцях – приблизно по 300, в Гуминцях і Черчі – приблизно по 250. У санджаку жило майже 7 050 осіб немусульманського й невійськового населення.

5. Найбільші площі для обробітку землі під зернові були розташовані довкола Кам'янця, Кудринців, Чернокозинців, Черча та Гуминців. Діяло 44 млини: по чотири – в Кудринцях і Заваллі, по три – в Гуминцях, Вірменах, Рихті, Чернокозинцях, Кадіївці. Коноплі й льон інтенсивно вирощували там, де й зернові. Виноградники були в більшості місцевостей; найрозлогіші – в Черчі, Рихті, Шатаві, Ріпінцях, а також там, де існували давильні: два великі заводи – в Чернокозинцях, два менші – в Оринині, по одному – в Гуминцях, Голоскові, Фридрівцях. Основні осередки продукування меду – передмістя Кам'янця, Черче, Кудринці, Залісці, Шатава, Оринин, Калиня, Панівці Зелені; тютюну – Рихта, Гуминці. Великі ставки для розведення риби – в Кульчіївцях, Чернокозинцях, Черчі, Заваллі, Кудринцях, Гуминцях, Рихті, Ріпінцях. Багато свиней годували в Чернокозинцях та на передмістях Кам'янця.

6. Дефтер № 805, а також інші фіскальні книги (їх збереглося на сьогодні не менше 22) заслуговують на уважне вивчення. Якщо вдасться визначити податкові норми тамтих часів, то це дасть змогу реконструювати детальну картину економіки Поділля періоду турецької окупації.

Необхідно підкреслити, що дані дефтера дозволяють повною мірою застосувати картографічний метод їхнього використання (я почав готувати економічну карту Кам'яниччини і мав намір її привезти з собою, але не встиг закінчити працю над картою).

На завершення ще одне спостереження. 80-ті рр. XVII ст. – це для Кам'яниччини, як і для цілої Східної України, період Руїни. Завзята війна зі страшними руйнуваннями почалася ще понад 20 років раніше, у 1648 р. Можна уявити собі, яким безмежно багатим краєм з ріками, що «текли молоком і медом», було Поділля мирного часу, якщо в момент відносної короткотривалої стабільності турецького часу Кам'яниччина зберігала досить високий рівень економічного розвитку.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Економіка і заселення Кам'яниччини під час турецької окупації (80-ті роки XVII ст.) // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. V/1. Папка «Турецько-татарська адміністрація». Рукопис, 5 арк. Доповідь, виголошена 2 вересня 1988 р. в Кам'янці-Подільському на науковій конференції «Проблеми економічної географії Поділля». Тези опубл.: *Дашкевич Я.* Економіка і заселення Кам'яниччини під час турецької окупації (80-ті рр. XVII ст.) // Проблеми економічної географії Поділля: Тези доп. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 152-153.

РОЗДІЛ II

Східні народи

А. Ф. Дашкевич (Львов)

Древняя Русь и иранцы Северного Причерноморья
(новые аспекты исследований)

1. На протяжении последних десятилетий усиливается тенденция к пересмотру давно устоявшихся и превратившихся в традиционные для историографии древней Руси воззрений на этнический состав населения как Древнерусского государства, так и его окрестности. Новые взгляды явились реакцией ~~на~~, с одной стороны, на представления о почти исключительно славянском характере населения древней Руси, с другой - на трактовку южных и юго-восточных её соседей как периферическую силу исключительно тюркских кочевых этносов. ~~Вопрос~~ Постановка вопроса о политическом характере древней Руси в значительной мере являла с именем Владимира Терлятевича Пашута, внесшего также большой вклад в изучение дипломатических - и не только дипломатических - взаимоотношений Древнерусского государства и его соседей.

2. ~~Анализ~~ ^(См. стр. 10) все чаще выдвигаются гипотезы, призывающие, по мнению их создателей, рассмотреть недрожценку иранского компонента в составе народностей древней Руси (особенно южных её земель), а также сопредельных этносов причерноморских и прикаспийских степей. Традиционная схема истории Восточной Европы, закрепившая за иранскими народностями (скифы, сарматы, аланы) историческую роль для периода на несколько столетий предшествовавшего формированию Древнерусского государства. Очевидно считалось, что для времен после Великого переселения народов можно говорить только об иранских реликтах, сохранявшихся в горных регионах Крыма или же полностью тюркизировавшихся в степях северо-восточной и северо-западной Причерноморья. Возмозможу уастан иранцев в этногенезе восточных славян не делителого влияния, а внешне-

Перший аркуш рукопису доповіді Ярослава Дашкевича
«Древняя Русь и иранцы Северного Причерноморья (новые аспекты
исследований)», виголошеної 22 квітня 1988 р. в Москві
на Читаннях пам'яті Володимира Пашута

АРАБИ

РЕЛІГІЙ СЛОВ'ЯН В ОСВІТЛЕННІ АЛЬ МАСУДІ (X СТ.)

Становище історика ідеологій України-Русі – та взагалі історика – дуже ускладнюється при дослідженні періоду IX – першої половини X ст., для яких збереглося мало писемних джерел. Археологічні джерела, що висвітлюють історію матеріальної культури – в першу чергу, – не завжди допомагають, якщо йдеться про таку специфічну ділянку, як історія ідей, з історією релігійних ідей, очевидно, включно. Тому кожна крупинка писемних відомостей, які відбивають історію IX – першої половини X ст., ціниться дуже високо. Серед синхронних подіям джерел особливе місце займають відомості, що збереглися в арабських авторів.

На шляху до оволодіння – та й використання – джерел арабською мовою є цілий ряд труднощів. На сьогоднішньому етапі досліджень (а вивчення арабських джерел ведеться понад півтора століття) труднощі полягають навіть не в лінгвістичній ділянці. Основна маса джерел арабською мовою опублікована й перекладена досить давно. Великі складнощі викликає інтерпретація джерел по суті. Річ у тому, що, по-перше, значна частина арабських відомостей не контролюється інформацією з інших джерел, складених іншою мовою (грецькою, латинською, наприклад), бо в т. зв. західному й південному європейському культурному світі IX – першої половини X ст. про Східну Європу взагалі знали мало; по-друге, що практично майже всі арабські джерела – це компілятивне поєднання відомостей різного часу, запозичених від різних попередніх авторів (твори яких не дійшли до наших днів) і різноманітних усних інформаторів – розподілити ці відомості за первісними джерелами та кожну окрему вістку «прив'язати» до певної конкретної дати (арабські автори, майже як правило, не датували своїх даних) дуже важко, якщо взагалі у ряді випадків це є можливо; врешті, по-третє, специфічна ментальність арабських авторів, нахил їх до перебільшень, до примішування казкових, фантастичних елементів до, здавалося б, зовні цілком об'єктивної розповіді.

Труднощі цих трьох видів виникають також при дослідженні тих відомостей про слов'ян, а зокрема про їхню релігію, які збереглися в творах видатного арабського географа та історика Абу-л-Хасана Алі аль Масуді, що народився в кінці IX ст., а помер у 956, 957 або 958 рр.

Як відомо, А. П. Ковалівський присвятив вивченню аль Масуді багато зусиль. Його праці, присвячені цій проблемі, побачили світ частково при житті сходознавця,

а дещо й пізніше (наприклад, велика стаття про аль Масуді як вченого, видана в Харкові, а також дві наступні статті: Аль Масуді о славянских языческих храмах // Вопросы историографии и источниковедения словяно-германских отношений. – Москва, 1973; Словяне и их соседи в первой половине X в. по данным аль Масуді // Там же). Досі не опублікований повністю текст праці «Розділ аль-Мас‘дуді про храми давніх слов’ян» Андрій Петрович подарував мені. Ми, у Львові, публікуватимемо цей текст, в якому чимало ще невиданих уривків з арабських рукописів, як пам’ятку української історіографії у 8-му випуску збірника «Україна в минулому», що присвячується 100-річчю великого сходознавця.

Сам аль Масуді, хоча й багато мандрував, на території пізнішої Русі ніколи особисто не бував; він, однак, був дуже цікавою людиною й у свої твори – два основні – «Розповіді часу» (у 12 книгах, закінчені прибіл. 943 р. після Р. Х.) і «Промисвальні золота та родовища дорогоцінного каміння» (це скорочення попереднього твору – три редакції 332-343 рр. гіджри = 933-955 рр. після Р.Х.; своєрідна енциклопедія географічних знань арабського світу першої половини X ст.) він призбирав відомості від своїх попередників, також розмовляв з людьми, які особисто бували на території майбутньої Русі. Найімовірніше, це були арабські купці.

В аль Масуді збереглися три роди відомостей, які він – за віруваннями слов’ян – поділив на три різні категорії:

1) про слов’ян-християн, як він писав, яковітської або несторіанської віри (тобто не візантійських православних християн);

2) про слов’ян-язичників (поган), що не знали жодних релігійних законів, і врешті

3) про слов’ян-сабіїв, які нібито мали десь у горах свої величаві храми.

Треба відверто сказати, що історики дуже по-різному використовували дані аль Масуді. Часто, як не дивно, з більшим довір’ям ставилися до повідомлень, у яких явно переважали казкові сюжети, ніж до тих, де казкового не було нічого.

Дуже незвичним виглядало повідомлення, що деякі володарі слов’ян прийняли християнство яковітського або несторіанського напрямку. Цю інформацію часто ігнорували історики, для котрих єдиним джерелом християнства виглядала Візантія. Для подібного ігнорування, як тепер виходить, нема підстав, бо аль Масуді має підтвердження з боку інших незалежних арабських авторів: аль Гарнаті, купця й мандрівника середини XII ст., що писав про несторіанство у слов’ян та видатного географа й картографа аль Ідрісі, який також у середині XII ст. (1154 р.), повідомив про несторіанство близьких сусідів слов’ян з південного сходу – аланів. Треба думати, що в період релігійного вакууму, тобто до остаточного прийняття православ’я з Візантії, на Русі серед слов’янської племінної верхівки були місцеві князі яковіти або несторіанці за віросповіданням.

Повідомлення аль Масуді, якщо його синхронізувати з відомостями про князя Дири (які він подає і які підтверджуються літописними даними), стосуються прибіл. 880 р. після Р. Х. та локалізуються десь у Середньому Подніпров’ї. А. П. Ковалівський, правда, пересував датування звісток про слов’ян у аль Масуді на 921-939 рр., виходячи

з тих даних про західних слов'ян, їхні держави та їхніх володарів, котрі навів арабський автор. Але насправді аналіз усіх, у комплексі, відомостей про слов'ян у аль Масуді говорить про їхній комплікативний характер, тобто про наявність кількох, а не одного джерел – одне з яких стосується ранішого часу, а саме другої половини IX ст.

Друге повідомлення аль Масуді про слов'ян-язичників, що не мають святих книг, себто не знають релігійних законів, частково належать до вогнепоклонників, не викликає особливих підозр. Вістка аль Масуді про одне з слов'янських племен – сербів, які дотримуються обряду трупоспалення і сплячуть також коня небіжчика – має археологічне підтвердження. Складніше з локалізацією племені сербів – це могли бути балканські, лужицькі чи, врешті, т. зв. білі серби, що жили в X ст., ймовірно, в Карпатах.

Найбільше клопоту дослідникам завдали описи трьох слов'янських храмів, подані аль Масуді у «Промивальнях золота». Описи справді дуже вже фантастичні, з астрологічними й містичними елементами. Ось один з описів: «...Будівля яку збудував один з їхніх царів на Чорній горі, оточеній чудесними водами, які відзначаються різноманітними кольорами і смаками. У ній (будівлі) були корисні речі. І в них (тобто слов'ян) у ній (в будівлі) був велетенський ідол у вигляді Сатурна, виготовленого у вигляді старої людини, а в його руці палиця, якою він перемішує кістки померлих, (вийняті) з гробниць. Під правою його ногою – зображення немов муравлів, а під іншою (ногою) найчорніше – чорні зображення ворон та інші дивні зображення якихось обісінців та занзібарців». Тому, що в описі згадується «чорна гора», деякі дослідники хотіли помістити цей храм у Карпатах, у Чорногорі... (Хоча відомо, що Чорні гори за назвою є також, наприклад, на Балканах, у Сирії та в інших місцях). На тему храмів аль Масуді написано десятки більших і менших досліджень, але лише відносно недавно вдалося визначити, яким саме слов'янам аль Масуді приписував свої три храми.

У 1938 р. в Каїрі почали вперше друкувати твір аль Масуді «Розповіді часу» (дехто з дослідників сумнівається, правда, чи це його твір), але і в такому разі генетичний зв'язок каїрського тексту з протографом аль Масуді майже певний, він кидає світло на третю категорію слов'ян (це після християн сирійського визнання та після поган) – слов'ян-сабіїв. («Розповіді часу» видання 1938 р. мало відомі українській науці (тут можна згадати праці західних вчених Р. Фрайє (1948), П. Каверау (1967)) – і використання цього тексту лише, по суті, починається). Згідно з «Розповідями часу», слов'яни-сабії мешкали десь на межі між слов'янами-поганами та франками (себто німецькими племенами), поклонялися зіркам, мали сім урочистих свят (за іменем зірок), а найбільше з них – свято сонця. Найімовірніше, саме цим слов'янам-сабіям належали три велетенські храми, описані аль Масуді в «Промивальнях золота».

Хто ж такі сабії і чи могли бути слов'яни-сабії десь на межі між слов'янськими та німецькими етносами?

Сабії – це були погани, еліністично освічені, що проживали в Месопотамії, – вони прийняли цю назву близько 830-831 р., щоб таким чином уникнути

переслідувань з боку магометан (бо Коран допускав толерантне ставлення до сабіїв, якими раніше були стародавні халдейці, що справді поклонялися зіркам). Поступово мусульмани перенесли назву сабіїв на інші народи, котрих вважали поганами і, автоматично, поклонниками зірок. Аль Масуді, знаючи про слов'ян-поган, частину з них назвав сабіями і приписав їм фантастичні храми. Описи астрономічно й містично осмислених храмів аль Масуді запозичив, мабуть, з книги арабського астролога IX ст. Абу Машара, який у своїй «Книзі тисяч» описав тисячу реальних, а також фантастичних храмів.

Спроби дошукуватися раціонального зерна в описі храмів тривають понад півтора століття. З українських арабістів цим у XX ст. займалися Андрій Ковалівський (у 60–70-х рр.), Віктор Крюков (у 80–90-х рр.). Найбільше притягала назва «чорної гори», про яку вже йшлося, і тому храми (один, два або й три) розташовували в Карпатах. Були й цілком дилетанські спроби – можна згадати інтерпретації Б. Томенчука (маю на увазі статтю «Чорногора в історії давніх слов'ян» – у журналі «Жовтень» 1985 р., де дані аль Масуді доповнювалися фальсифікованою вже з XX ст. «Велесовою книгою»). Жертвою міражу ставали навіть дуже серйозні вчені – відомий мовознавець О. Мельничук сприймав серйозно вістку про те, що в одному храмі аль Масуді були «накреслені знаки, що вказували на явища в майбутньому» (це цитата з аль Масуді), і подав її як аргумент на користь існування слов'янського письма в дохристиянський період...

Закінчуючи своє повідомлення, хочу підкреслити, що дві вістки аль Масуді про вірування слов'ян витримують історичну критику, а саме:

1) про окремих володарів слов'ян, християн яковітської або несторіанської релігії;

2) про слов'ян-поган, частково вогнепоклонників.

Третя вістка про слов'ян-сабіїв та їхні містичні храми – данина східній ментальності з її любов'ю до таємничості, незвичайності, містики. Як знаємо, схильність до таких захоплень є також у багатьох наших сучасників. Тому, думаю, всупереч висновкам історичної критики, слов'янські храми аль Масуді ще не раз не лише виринатимуть на сторінках псевдонаукової, дуже поширеної в наш час, літератури, але й потраплятимуть до серйозних наукових трактатів.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Релігії слов'ян в освітленні аль Масуді (X ст.) // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. VI/6. Папка «Сирійці III + аль Масуді». Рукопис, 6 арк. Доповідь, виголошена 18 квітня 1995 р. у Харкові на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження Андрія Петровича Ковалівського. Тези опубл.: *Дашкевич Я.* Релігії слов'ян в освітленні аль Масуді (X ст.) // На честь заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського 1895-1969 рр.: Тези Міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня народження. – Харків, 1995. – С. 40-41. Інші публікації: *Дашкевич Я.* Аль Масуді (X ст.) про релігії слов'ян // Історія релігій в Україні: Тези повідомл. IV круглого столу (Львів, 9-10 травня 1994 р.). – К.; Львів, 1994. – С. 66-68. Передрук у зб.: *Дашкевич Я.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 163-164.

ПРО ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКО-АРАБСЬКИХ КОНТАКТІВ

Я дуже добре розумію, що ми переважно розглядаємо сучасні контакти України з країнами арабського Сходу, але мені здається, що при всьому тому треба наголошувати, що ці контакти наростають не на пустому місці. Ці контакти мають певні й досить давні історичні традиції. Дослідження цих традицій, відновлення їх у пам'яті як українців, так і наших колег з арабських країн, могло б поживити сучасні контакти.

Не хочу зупинятися на давніх справах, хоча слід сказати, що вже в IX ст. арабські купці прибували до Києва. Вони завжди були дуже активні, але не менш активними були тоді купці з Києва. Ми маємо в арабських джерелах відомості про те, що саме в IX ст. в Багдаді перебували купці якраз із Київської Русі. Так що традиції, зокрема торговельні, економічні зв'язки між Арабським світом і Україною налічують вже багато століть.

Хотів би сказати ще про те, що був час, коли Володимир Святославович вагався – прийняти християнство чи іслам. Це говорить про те, що вплив ісламу у Східній Європі тоді був дуже сильний. Ми знаємо, що Волзька Булгарія трохи раніше прийняла саме іслам і ясно, що люди ісламу були в Києві частими гістьми. Я вже не кажу про те, що в Києві існувала колонія арабських купців.

Це давнє минуле. А зараз торкнемося новіших часів, які теж, мабуть, забулися. Приблизно 150 років тому один граф з України зі своїм приятелем, також українцем, перебували в Мецці та Медині. Вони володіли арабською мовою і прийшли туди як прочани, хоч ми знаємо, як це було тоді небезпечно. 100 років тому був зроблений переклад Корану на українську мову. Як бачимо, культурне зацікавлення арабським Сходом з боку українців було справді великим. Є чимало мемуарів та свідчень про прощу із Західної України до Святих місць у Палестині, яка в той час була цілком арабською країною. Нагадаю, що ми маємо дуже цікаві мемуари й описи подорожей адмірала Окуневського – адмірала австрійсько-угорської служби, котрий відвідав буквально всі країни Близького Сходу, тобто ціле узбережжя Середземного моря до Алжиру й навіть далі. Його спогади є надзвичайно цікавими.

Можна говорити й про те, що Арабія стала джерелом для творчої інспірації українських творців і поетів. Леся Українка залишила цілий цикл прекрасних поезій якраз на єгипетську тематику. В українському мистецтві є чимало теорій, навіяних Близьким Сходом, зокрема Єгиптом, – я можу згадати Івана Труша.

У середині першої половини XX ст. контакти українців з Близьким Сходом поживляються. Можемо скласти навіть невелику бібліотеку подорожей українських мандрівників по цих країнах – Єгипту, Алжиру, Тунісу, Палестині. Іншими словами, тут є величезне поле для діяльності дослідників. Йдеться про те, щоб підвести базу традицій, які вже існують, до сучасних економічних і культурних

контактів. Саме тому я хотів би звернути вашу увагу на те, щоб одночасно з розвитком дуже важливих контактів сьогодення, ми не забували про давню традицію.

Можна нагадати шановному зібранню про українську арабістику, яка дала світу таких великих людей, як академік Агатангел Кримський та професор Андрій Ковалівський.

Думаю, що одним із наступних кроків роботи Асоціації повинна бути організація ширшого круглого столу, вже з фіксованою науковою тематикою, з доповідями на різні теми, насамперед з сучасної проблематики, але також із певним екскурсом у минуле. Або навіть варто подумати про організацію наукової конференції. Щоправда, тепер є епідемія конференцій, але подібний науковий форум з такою темою, я сподіваюсь, приверне чимало учасників.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Про історичні традиції українсько-арабських контактів // *Україна – Арабський світ: сфери взаємних інтересів: Матеріали круглого столу*, 31 трав. 1994 р. – К., 1994. – С. 11-12. Стенографічний звіт роботи круглого столу, організованого Асоціацією близькосхідних досліджень.

ГРЕКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

ПРОБЛЕМИ ЕТНОГЕНЕЗУ ГРЕКІВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Є дві причини, в зв'язку з якими я зайнявся дослідженням етногенезу греків Північного Причорномор'я. Перша – етнологічна проблема: чому деякі етноси Криму і сусідніх регіонів зберегли своє первісне етнічне обличчя, навіть в умовах культурно-лінгвістичної асиміляції, в цьому випадку – тюркізації. Друга, як б сказав, історико-соціологічна, а також правова проблема: які етноси, національності, нації сучасної України можна вважати корінними, автохтонними, збереженими з часів далекої старовини.

На першу проблему я вийшов понад двадцять років тому, вивчаючи – з культурно-історичного та мовознавчого поглядів – письмову спадщину вірменів-тюркофонів, вихідців з Криму в XIV–XVII ст., котрі, утворюючи свої колонії купецько-ремісничого типу в багатьох містах України (Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, для прикладу), принесли з собою т. зв. (згідно з тепер прийнятою мовознавчою термінологією) вірмено-кипчацьку, а, по суті, вірмено-кримсько-татарську мову, вживаючи її як розмовну та письмову. Разом з проф. Е. Триярським з Варшави я опублікував близько двадцяти пам'яток цією мовою (акти, хроніки, епіграфіку), написаних вірменською графікою, але тюркською мовою. Виникало питання, чи, крім вірменів-тюркофонів (та вірменів-нетюркофонів) були ще інші етноси, які пройшли подібний – але не аналогічний – шлях розвитку. В такий спосіб я дійшов до дослідження етнічної історії греків Причорномор'я (і не тільки Північного Причорномор'я, взагалі не лише Причорномор'я, але цілої Малої Азії, з її, зокрема, караманлійськими греками-тюркофонами), частина з яких зберегла грецьку мову, інша прийняла тюркську мову (кримськотатарську, османо-турецьку) розмовну і письмову. Бо, як відомо, кількість пам'яток османською (більшість) та кримськотатарською (меншість) мовами із застосуванням грецької графіки дуже велика, а, на відміну від вірмено-кипчацької мови, що стала мертвою десь на початку XVIII ст., греко-кипчацька (якщо можна вжити такий термін) є ще у вжитку, правда, обмеженому, досі в окремих населених пунктах українського Приазов'я. (Тут свідомо не використовую назву «урумська мова», вважаючи її незадовільною, бо греки-тюркофони України говорили – і говорять – трохи архаїзованою кримськотатарською мовою з османськими вкрапленнями, очевидно з питомими власними діалектними особливостями, а греки-тюркофони Грузії

вживають турецьку мову, також із деякими архаїчними елементами, як це звичайно буває з острівними мовами. Об'єднання обох мов під єдиною назвою «урумської», на мою думку, не виправдане). Характерно – це вже як паралель – що і греки, і вірмени України, в мовному відношенні як тюркізовані, так і не тюркізовані, зберегли свою єдину для етносу національну свідомість – грецьку та вірменську, а також релігію, відповідно православ'я та григоріанство. Це про деякі історико-етнічні аспекти з проєкцією їх на мовознавчі питання, мовознавчі тому, що збереглися на специфічних діалектах письмові пам'ятки обох етносів, і мовознавчі тому, що екстралінгвістичних джерельних свідчень маємо відносно мало.

Тепер кілька слів про історико-соціологічні та правові проблеми, з якими я ознайомився недавно, кілька років тому, вивчаючи з етносоціологічного погляду проблематику сучасних етнічних меншин (подаю цей термін, як найбільш вживаний і загальнозрозумілий, хоча він не без вад) України. Цю проблематику я вивчав спершу з наукового погляду, але потім до неї приєдналися певні правові (навіть міжнародно-правові) питання, пов'язані із статусом національних меншин України. Маю на увазі аспекти, що відбиваються в діяльності Міністерства України у справах національностей та міграції, а також Федералістичного союзу європейських національностей (та інших міжнародних європейських організацій цього типу), з якими я певною мірою пов'язаний. В історико-правовому відношенні виникла необхідність аналізувати поняття «корінні», «нечисленні» меншини – і визначити, в зв'язку з цим, місце греків, не лише т. зв. маріупольських, менш-більш компактно розселених у Приазов'ї, але й тих, що дисперсно розселені по цілій Україні та, зокрема, в Криму. До юридичних аспектів належить, цілком очевидно, також статус греків як колишнього депортованого народу.

Отже, таким чином і в історико-етнологічному (з погляду етнічної історії), і в історико-соціологічному та правовому відношеннях на порядку денному в моїх дослідженнях опинилася проблема етногенезу греків України.

До того як стисло викласти суть етногенетичної проблематики, хочу кілька слів присвятити літературі й джерелам. Література, що стосується греків України, дуже багата, за приблизними підрахунками, налічує не менше тисячі назв. Якщо виходити з історичних періодів – вона розподілена дуже нерівномірно: найбільше – античні часи, вже менше – візантійські; періоди Кримського ханства й османського панування бідні на наукову літературу про греків, краще вже – про добровільно-примусовий вихід греків з Криму 1778 р. та про пізнішу еміграцію (XIX ст.); певне підвищення кількості, але не якості літератури за т. зв. радянський час, мовчанка в роки депортації (для прикладу, можна навести, що таке фундаментальне п'ятитомне видання, як «Язyki народів СССР» (Москва, 1966-1968), цілком не знає ні грецької, ні греко-тюркських мов), певне відродження літератури про греків, але, треба шкодувати, переважно невисокого наукового рівня, у наш час. Окремо стоїть література про грецькі ізольовані колонії давнішого (Львів, Ніжин) та новішого періодів. Джерела, доступні й видані, є, в загальних рисах, кількісно взаємозалежні від інтенсивності наукової літератури.

Так чи інакше, праць, спеціально присвячених етнічній історії (в повноцінному значенні цих слів) греків та, зокрема, етногенетичним процесам, етнічній асиміляції та дисиміляції, культурній і мовній інтерференції, а навіть креолізації, мало, дуже мало. А розкинені по літературі окремі зауваження, міркування, погляди (часто не підтверджені науковою аргументацією) можуть творити лише певну конструктивну та завершену мозаїку. До цілісної картини далеко; її створення ще попереду. Тому й моє повідомлення необхідно розглядати як попереднє, що вимагатиме в майбутньому коректив.

Грецькі поселення на берегах Північного Причорномор'я виникли у VIII ст. до Р. Х. як прояв міграційних рухів з власне Греції, з території Йонії перш за все. Мікроміграції з Греції та Малої Азії (що продовжувалися до XIX ст. включно) зберігали відносну стабільність грецького етносу Півдня України. Ця міграція почалася ще до того, як різні грецькі племена, об'єднання племен (пізніші суб-етноси), окремі поліси консолідувалися в єдиний грецький етнос (що відбулося в IV ст. до Р. Х.). Іншими словами, етногенетичні процеси в грецькому середовищі Північного Причорномор'я відбувалися в певній ізоляції від таких же процесів у власне Греції та проходили з включенням до етносу причорноморських греків представників інших народів, які приймали грецьку мову й культуру (починаючи принаймні від скіфів, якщо не враховувати асиміляцію автохтонних таврів). У постантичну добу, після християнізації грецьких колоній та частково прилеглих етносів (III–IV ст. після Р. Х.), особливо в період натиску тюрських кочовиків (хозари, печеніги, половці, монголо-татари, тобто Золота Орда), до греків приєдналися – по лінії конфесійної однорідності – малі етноси Криму, що раніше прийняли православ'я (готи, алани, руси), можливо також окремі представники седентаризованих кочовиків, з яких найчастіше вказують на половців. Усе це доводить на конкретному етнічному матеріалі, що етнічні процеси серед греків Північного Причорномор'я ще до масової ісламізації монголо-татар (XIV ст.), а тим більше в доосманський період (1475 р.) мали суттєво відмінний характер, ніж у власне Греції, де в основі сучасної грецької нації є сплав греків та елінізованих балканських слов'ян, які в VII–VIII ст. прийшли через Грецію до Малої Азії.

Підходячи до цих етнічних процесів з погляду політичних змін, що відбувалися паралельно (для прикладу, римське панування, входження до складу Візантійської й Трапезундської імперій, генуезьке правління, князівство Феодоро) в приморських регіонах та прилеглому гінтерланді, навіть у вигляді залежності від протодержав та імперій кочових народів (Хозарський каганат, печеніги, половці, Золота Орда), треба вважати, що вони спершу мало відбилися на етнічному складі грекомовного населення, яке зберігало свої позиції в економічному, релігійному й культурному житті навіть після втрати політичних привілеїв. Мовна й культурна тюркізація, а згодом також ісламізація пригирських (північних) регіонів Криму – згідно з історичними джерелами (про тюркізацію: Георгіос Пахімеріс – початок XIV ст., Йоан Галоніфонтський – 1404 р.) – почалися в XIV ст., посилюючись і поширюючись на інші території в пізніший період. Етнічна ситуація змінилася

кардинально після захоплення південної й південно-західної частин півострова османською Туреччиною (1475 р.), у зв'язку з переселенням туди турецького населення, османізацією автохтонів. Ці явища довели як до подальшої консолідації різних етносів довкола традиційних конфесій (зокрема довкола візантійського православ'я) з їхньою перманентною елінізацією, з одного боку, так і до побутової (в ділянці матеріальної культури) та мовної асиміляції в напрямі до тюркізації, з іншого. Все це дало поштовх до складних етнічних процесів розмивання етно-конфесійних меж, поступового зникання окремих етносів. У науковому плані це довело до формулювання більше або менше обґрунтованих гіпотез загального характеру, а також гіпотез про походження двох, сьогодні чітко оформлених субетнічних груп греків Північного Причорномор'я – греко- і тюркофонів (згідно з прийнятою тепер субетнонімією – румеїв та урумів). З цих загальних гіпотез згадаю дві. Отто Блау висунув (1876 р.) думку, що греки-тюркофони – це безпосередні потомки половців (куманів), які пройшли подвійну конверсію: з язичників – на мусульман, а з мусульман – на православних. Олександр Гаркавець (у 1970-х рр.) пропонував теорію, згідно з якою половці десь у XII–XIII ст. пройшли стадію масової конверсії й поділилися та етнічно трансформувалися за конфесіями на бібліїстів-караїмів, григоріанців-вірменів і православних-греків. Немає джерельних даних – як історичних, так і лінгвістичних – що могли б захистити ці теорії, не кажучи про те, що перехід з мусульманства на християнство в країні ісламу був неможливий – карався смертю.

Залишаючи на боці питання про елінізацію представників різних сусідніх етносів античного та ранньосередньовічного періодів, а також про міграцію грецького населення XVI–XVIII ст. у позачорноморські регіони України (Львів, Ніжин, наприклад) та міграцію XIX ст. (Одеса й околиці), звертаю основну увагу на етнічну історію греків Криму та Приазов'я XIII–XX ст. Аналіз джерел з історії Криму, кримської ойконімії (зокрема назв грецьких сіл), інших опосередкованих даних дає змогу з великою мірою правдоподібності говорити про першу стадію – мовної елінізації – православних готів (хоча антропологічні пошуки т. зв. малопігментованих греків у XIX–XX ст. не дали позитивних результатів), аланів, східних слов'ян – русів (села з топоформантом «-сала» < «село» заселені грекомовним населенням), грузинів. Частина з них пройшла пізніше другу стадію – мовної тюркізації – у різних варіантах, тобто з перевагою кипчацьких (кримськотатарських) або огузьких (турецьких) елементів. Треба сумніватися, чи стадію елінізації проходили представники тюркомовних народностей у випадках, коли вони приймали малопrestiжне для них православ'я (залишки седентаризованих хозарів, можливо, половців, монголо-татарів в період до ісламізації). В етнічній трансформації італійців-генуезців та західних черкесів-зікхів, монголо-татарів, римокатоликів за конфесією (свідченням католицького місіонерства, а серед монголо-татарів є відомий «Codex Cumanicus»), є дуже багато неясного, питання про шляхи їхньої релігійної та мовної асиміляції залишаються відкритими. Остаточного з'ясування залишається питання про те, кого, в умовах Криму і в різні періоди,

розуміти під субетнонімом «тати»: греків-тюркофонів чи також ісламізоване християнське населення різного етнічного (включаючи грецьке) походження. Проблема кримських татів окрема, має певну літературу; цієї проблеми тепер торкатися не буду. Так чи інакше, в цих умовах грецький етнос виявився дуже емким, абсорбуючим.

У мовному відношенні греки-елінофони пройшли протягом віків усі стадії мовної трансформації – від старогрецької мови в йонійському діалекті, через середньогрецьку візантійського часу до новогрецької, правда з численними тюркськими вкрапленнями як кипчацького, так і огузького походження. (Існує досить багата лінгвістична література на цю тему). Географічне розташування грецьких поселень у Криму до переселення 1778 р. свідчить, що мовний тиск у напрямі мовної тюркізації здійснювався найбільше в турецькій частині Криму та в прилеглих до неї кримськотатарських бейликах. У конфесійному відношенні грецьке православ'я витримало конкурентну боротьбу з іншими християнськими конфесіями (сирійськими яковітами та несторіанцями, принаймні в IV–XIV ст.; несторіанцями – частиною монголо-татарської верхівки; вірменським григоріанством, яке, щоправда, не займалося в Криму місіонерством серед невірменів, та римським католицизмом), але не виходило переможним у суперництві з ісламом (не дуже ясний конфесійний профіль татів; греки-мусульмани згадуються в Криму ще у 20-х рр. XIX ст.).

Протягом XIX–XX ст. відбулася зміна субетнонімів «тати» і «базаряни» на «румеї» та «уруми», причому в основі двох останніх є одне і те саме поняття «візантійські греки» в грецькому (діалектному) та турецькому мовному оформленні. Різниця в розмовній мові та в новостворених, цілком адекватних субетнонімах не дає підстав ділити один-єдиний етнос на дві народності чи вимагати роздрібнення етносу згідно з штучно придуманою адміністративною номенклатурою. При науковому вивченні питання необхідно залучати компаративістичний матеріал, зокрема про греків-тюркофонів Кубані, Грузії, Малої Азії (особливо Анатолії – в минулому), Боснії. Про грецьку самосвідомість греків-тюркофонів переконливо свідчить дуже багата писемна спадщина XV–XX ст. з цілого європейського й азійського ареалу їхнього розселення – рукописи, документи, книжки, газети тюркськими мовами із застосуванням грецької графіки. Грецька національна свідомість проходить магістральною лінією через усі грецькі субетнічні групи починаючи з античних часів до сьогодні, також через ті, що досі збереглися в Україні.

Завершую своє повідомлення певними етносоціологічними висновками в історико-юридичному плані. Порівнюючи етногенез, пізнішу етнічну історію, етнічну ситуацію, в якій опинилися нині різні національні меншини України, я дійшов – по відношенню до греків – дуже парадоксальних висновків (які, до речі, незабаром будуть опубліковані – про греків, а також караїмів і кримчаків, у журналі «Свобода народів»). Вони зводяться до того, що саме той етнос, який найдавніше, ще у VIII ст., консолідувався у складі йонійських колоній Північного

Причорномор'я, перетворився на античну націю в період існування Боспорського царства та окремих міст-полісів – тобто в час, коли східних слов'ян ще не було або вони були у стадії протослов'ян та у трибальному розподілі, – досі в Україні не вважають корінним етносом на тій лише підставі, що південніше розташована Греція – це основне місце розселення грецької нації. Етнічна історія греків Північного Причорномор'я проходила іншими шляхами, ніж етнічна історія греків метрополії. Ці особливості, про які вже говорилося, дають підставу стверджувати, що греки Північного Причорномор'я – незважаючи на дві депортації 1778 та 1944 рр. та на свій нинішній реліктовий стан – становлять корінну національність України, що налічує більше як 2 500 років свого етнічного існування, зберігаючи, в основному, до сьогодні високий рівень національної самосвідомості. В етнічній історії світу прикладів такої національної стійкості й живучості не так багато.

Публікується за рукописом та машинописом: *Дашкевич Я.* Проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. IX/5. Папка «Греки I». Рукопис, машинопис, 8 арк. Доповідь, виголошена 24 травня 1996 р. в Маріуполі на Міжнародній науковій конференції «Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва». Тези опубл.: *Дашкевич Я. Р.* Проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва: Тези Міжнар. наук.-практ. конф. (Маріуполь, 24-26 травня 1996 р.). – Маріуполь, 1996. – С. 214-215.

СТАНОВИЩЕ ГРЕКІВ МАРІУПОЛЬЩИНИ

Під час перебування на Маріупольщині в травні – червні 1996 р. (у зв'язку з участю в Міжнародній науковій конференції «Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва») я мав змогу ознайомитися зі становищем грецької національної меншини в Маріуполі та в сусідніх селах (Сартана, Мангуш, Ялта, Урзуф). У згаданих селах до 70 % та й більше населення – це греки.

Як відомо, греки Маріупольщини – потомки греків, виведених з Кримського ханства 1778 р. російським урядом для того, щоб підірвати економічне становище цієї держави – і в 1783 р. захопити її в свої руки. Незважаючи на захоплення Криму, греків не повернули туди на попередні місця розселення (їх передали російським поселенцям); а після двох – трьох років митарств, при великій смертності переселенців, поселили на побережжі Азовського моря на землях, що належали до Кальміуської паланки Запорізької Січі, – після того, як з цих земель було зігнано українське населення. Тоді тут засновано (при усті річки Кальміусу) місто Маріуполь та 20 грецьких сіл. З кінця XIX – початку XX ст. посилилася русифікація греків, яку частково припинили шляхом політики коренізації в 20–30-х рр. XX ст. Було створено три грецькі райони, діяло 20 грецьких шкіл, виходила преса та література грецькою мовою, існував театр, інші культурні установи. 1937 року всі ці національні інституції ліквідовано, інтелігенцію та взагалі національно свідомий елемент репресовано під приводом проявів грецького націоналізму. Хоча греків Маріупольщини 1944 р. не було депортовано (як греків Криму), але національні утиски продовжувалися – до заборони грецьким дітям говорити в школах (очевидно, російських) грецькою включно. Лише п'ять років тому становище дещо покращало, але реально грецьке національно-культурне відродження – якщо воно має відбутися – натрапляє на впертий опір шовіністичних кіл, що панують у Донецькій області.

Сьогодні кількість греків в області оцінюється в 120 тисяч. Чимало їх є в містах – Маріуполі, Донецьку, збереглися також села з переважно грецьким населенням у шести районах (Великоновосілівський, Старобешівський, Тельманівський, Володарський, Волноваський, Першотравневий). Цих 120 тисяч становлять бл. 90 % усіх греків України. У їхньому середовищі виникло 14 громадських організацій, серед них найзначніші: Федерація грецьких товариств України, Союз греків України, Грецький національний громадсько-політичний клуб «Елліні Приазов'я», Донецьке регіональне товариство «Аякс», міські грецькі культурні товариства в Донецьку та Маріуполі. Всупереч назві, Федерація грецьких товариств України не є насправді такою федерацією – між товариствами існують часто різкі суперечності, що ґрунтуються як на персональних протиріччях, так і на відмінностях політичної орієнтації (на Україну – чи на Росію), а також пов'язані зі справою розподілу фінансових дотацій українського уряду, пожертвувань, які надходять з Греції.

Існують помітні протиріччя між грецькими організаціями Маріупольщини (Донеччини) та Криму, бо частина з останніх орієнтується на Кримську автономію, перебуваючи від неї у фінансовій залежності (допомога колишнім репресованим грекам з Криму).

Необхідно з великим скептицизмом ставитися до тих оптимістичних інформацій, які подає Донецька адміністрація про становище греків. Між т. зв. звітними даними і дійсністю є великі розходження. Факультативне навчання грецької мови в середніх школах переважно не реалізується в зв'язку з відсутністю кваліфікованих кадрів (хоча посилають для стажування вчителів-греків до Греції, але їх обмаль – та й не всі повертаються до педагогічної праці). Грецькі недільні школи в Донецьку та Маріуполі перетворилися, практично, на курси початків грецької мови для тих негреків, котрі їдуть до Греції (чи не найбільше до регіону Салонік) та на Кіпр для заробітків. Ці школи, а також курси грецької мови проходять і греки (та їхні потомки) часів міграції 1919-1921 рр. – утікачі від турецької різни. Вони у великій кількості репатріюються до Греції, яка радо приймає таких поворотців. Грецьких дитячих садків немає. Не існують грецькі молодіжні організації, хоча б типу Пласту (скаутів).

Опинившись після 1937 р. без національних інституцій, в атмосфері репресій і дискримінації, греки Маріупольщини й Донеччини загалом значною мірою русифіковані. Страх перед переслідуваннями досі живий, виникла група «криптогреків», яка поволі повертається (або й не повертається) до рідної національності. Є категорія – серед середнього покоління греків – т. зв. «советских людей». Сьогодні, за оцінкою, тільки 16 % греків Донецької області розмовляє рідною (грецькою або кримськотатарською) мовою; серед молоді грецькою володіє не більше 1 %. Існує мовне питання – не лише в зв'язку з русифікацією грецького населення, але і в зв'язку з тим, що приблизно половина греків говорить (з тих, хто говорить) місцевою грецькою говіркою (в поточному розумінні це «румеї»), інша половина – діалектом кримськотатарської («уруми»). Грецька говірка Маріупольщини, архаїчна й насичена тюркськими елементами, далека від сучасної розмовної та літературної новогрецької мови («демотики»), що вживається в Греції, а ще дальша від грецької мови високого стилю («кафаревус»), яка, правда, зникає і в самій Греції. Це створювало проблеми ще при запровадженні новогрецької мови у школах кінця 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. Якщо грецька мова використовує все ж таки грецький алфавіт, то для «урумської» мови, для котрої до 1920-х рр. також застосовувався грецький алфавіт, тепер, після кількох років латинізації, вживається російська графіка. Перед «урумською» мовою стоїть проблема: або повернення до грецької графіки (що було б доцільним з погляду збереження єдності етносу, незалежно від поділу на «румеїв» та «урумів»), або до латинської графіки (тенденція, що спостерігається нині у кримськотатарській мовній практиці, зрештою, під впливом сучасної турецької мови).

Серед греків виникли художні (хореографічні, вокальні, інструментальні, фольклорні) ансамблі, деякі з них – на високому мистецькому рівні, наприклад:

фольклорний ансамбль «Сартанські самоцвіти» у Сартані, вокально-інструментальний ансамбль і дитячий хор грецької пісні – обидва в Маріуполі, ансамблі грецької пісні «Астері» й танцювальний «Панаір» – у Донецьку. Немає грецьких громадсько-культурних клубів (крім «Еллінів Приазов'я», що має громадсько-політичний напрям), а також театру. По селах ще збереглися рештки самобутнього декоративно-прикладного мистецтва, яке можна б відродити з допомогою грецьких митців Донеччини, членів Спілки художників України.

У загальній державній програмі для національних меншин повинні зайняти відповідне місце також греки. Якщо ставити завдання дерусифікації меншини – тобто усунення наслідків насильницької денаціоналізації радянського періоду – то ці заходи мали б охоплювати такі ділянки:

1. Школа. Необхідно відмовитися від організації недільних шкіл, а замість російських шкіл з грецьким факультативом засновувати українські з таким самим факультативом і поступово перетворювати їх на українсько-грецькі та грецькі. У школах, у яких вчать грецькі діти, в яких є грецькі факультативи, утворювати куточки, кімнати, шкільні музеї грецької історії та культури, з особливою увагою до історії й культури греків України (Криму, Маріупольщини, Одещини).

2. Підготовка педагогічних кадрів. Підтримати ініціативу Маріупольського гуманітарного інституту в ділянці організації з 1996/97 навчального року відділення грецької мови і літератури; активізувати стажування вчителів-греків у Греції, обмін студентами й викладачами між Україною та Грецією. В цьому плані налагодити активні контакти з Салоніцьким університетом ім. Аристотеля (до речі, найбільшим на Балканах), включаючись у його проект «Язон» – розповсюдження вивчення грецької мови в університетах Причорномор'я.

3. Мережа культурно-громадських організацій. Підтримувати існуючі ансамблі, з'ясувати можливість утворення грецького театру в Маріуполі. Сприяти відродженню грецького декоративного мистецтва. Організувати грецьку бібліотеку в Маріуполі.

4. Церква. У грецьких селах запровадити богослужіння грецькою мовою, вилучивши відповідні парафії з юрисдикції Московської патріархії. Вивчити питання можливого підпорядкування грецьких парафій Константинопольській патріархії з організацією окремого грецького єпископства (як було до початку XIX ст.).

5. Суспільно-адміністративні заходи. Продовжити акцію повернення первісних назв грецьким селам Донеччини.

6. Видавнича діяльність. Підтримати перетворення газети «Эллины Украины» на регулярну періодичну, сприяти трансформації її в грецько-українську.

7. Наукова сфера. Утворити в Маріуполі Українсько-грецький науково-дослідний інститут (центр) з етнологічною та історичною проблематикою. Для фінансування такого інституту / центру залучити фонди, що діють у Греції.

На закінчення ще кілька загальних зауважень.

Необхідно мати на увазі, що Греція, а особливо грецька діаспора у світі (в США, на Близькому Сході), становить певну політичну, а передусім велику

фінансову силу. Греки Маріупольщини стали для сучасної Греції відкриттям загубленої вітки грецького народу (бо контакти були перервані ще 1920 р. і в Греції майже нічого не знали про греків в Україні). Тому потрібно докласти зусиль для відродження цієї національності, що не лише доведе на практиці прихильне ставлення України до своїх національних меншин, але й може вплинути на активізацію економічних і політичних стосунків у Чорноморському регіоні з великою користю для України.

У зв'язку з цим, необхідно проводити політику дерусифікації та десовєтизації грецьких громадсько-культурних товариств, об'єднань, ансамблів, підтримуючи фінансово, за змоги, ті, що виразно стоять на позиції підтримки й лояльності щодо Української держави. Для цього слід мати докладне уявлення про характер та політичну орієнтацію тих багатьох товариств і організацій, які існують, не ошукуючи себе переконанням, що всі вони об'єднані в єдину федерацію.

Треба шанувати національні традиції греків України. Щорічно відбувається грецьке свято – Мега юрта, на котрому не повинно бракувати представників уряду з Києва, зокрема й представників Міністерства у справах національностей і міграції.

Міністерство повинно вплинути на підготовку та укладення широкомасштабної українсько-грецької культурної угоди, згідно з якою Україна могла би розраховувати на реальну допомогу Греції в ділянці реєлінізації грецької меншини, в піднесенні її культурно-громадського та економічного життя на вищий рівень.

Публікується за машинописом: *Дашкевич Я.* Становище греків Маріупольщини // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. IX/5. Папка «Греки І». Машинопис, 7 арк. Лист міністрові у справах національностей та міграції В. Євтухові 27 червня 1996 р.

ГУНИ

СТЕЖКАМИ ГУНІВ

Завдання історичної науки, безперечно, полягає в тому (це незалежно від різних історіософських течій), щоб творити правдиву й об'єктивну історію. Кількість і якість історичних джерел, на підставі вивчення яких можна писати таку історію – особливо, якщо йдеться про Центрально-Східну Європу, – знижується у зворотній прогресії: чим віддаленіші століття, тим менше стає джерел. З іншого боку, тим уважнішим, кваліфікованішим, всебічнішим мусить бути дослідник, конструюючи свою – за змоги знову ж якнайоб'єктивнішу – історію далекого минулого. Тому число гіпотез, концепцій, інтерпретацій, припущень зростає у протилежній прогресії: міркувань стає щораз більше. Збільшується і значення позаджерельних знань.

До остаточно не з'ясованих загадок історії належить раптове виникнення імперії гунів, її апогей протягом кількох десятиріч, занепад і, здавалося б, несподіване розчинення на широких степоворівнинних просторах Європи. Є декілька тверджень, які, щодо гунів, не викликають особливих заперечень істориків. Це намагання гунів утворити велетенську – як на ті часи – імперію з виразним степовим обличчям. Це концентрація колосальної військової сили – зняряддя завоєвницької політики. Це методи жорстокого й нещадного панування, бо тільки такими способами можна було об'єднати в єдине ціле дуже крихкий конгломерат земель і народів. Це, врешті, безсумнівна поліетнічність гунів. Саме в цій поліетнічності гунів і полягає одна з їхніх загадок: з кого складалася верхівка імперії, за допомогою яких ідей і засобів вона змогла сформувати протодержаву, встановити в ній певний лад, перетворити багатоетнічні маси з руїнницької стихії на певне, хоча й примітивне, але організоване і структуризоване суспільство.

Історики вже віддавна дискутують над питанням про те, чи треба думати, говорити і писати про єдину імперію на просторах від Середньої Азії до Центральної Європи, чи мати на увазі два ядра гунів – азійських і європейських, які, можливо, об'єдналися або існували незалежно одне від одного.

Ірина Калинець запропонувала свій оригінальний ключ до розв'язання цих проблем, застосовуючи не лише історичну методичку, але також аналіз лінгвістичних даних, вивчення історії ідеологій, досягнень історичної етносоціології (визначаючи етнічний суперстрат і субстрат). Було використано повний арсенал джерельного розслідування та здійснено прискіпливий аналіз текстів із залученням

специфічних методів досліджень з антропоніміки, етимології, споріднених лінгвістичних та допоміжних історичних дисциплін. Цілком виправданим виявився вихідний момент (чи моменти): прочитання Біблії як історичного джерела. Завдяки цьому, а також завдяки проведенню обґрунтованих аналогій вдалося реконструювати послідовний розвиток суспільства від його початкового стану до всебічно розвиненої степової (на першому етапі) імперії європейських гунів. Скрупульозний, проведений крок за кроком аналіз показав не тільки поступове збагачення суспільного життя (включаючи еволюцію ідеологій, зокрема релігійної, що відіграло консолідуючу роль), але й міграційні та етногенетичні процеси, які довели до утворення імперії. Концепція авторки викличе, безумовно, критику й полеміку – можна побажати лише, щоб вони були на науковому рівні.

Питання поширення бібліїзму чи мозаїзму (тобто Мойсеєвої релігії) – вважаю ці терміни доречнішими, бо ледве чи в усіх відомих нам випадках йдеться про ригористичний ортодоксальний юдаїзм – у Східній Європі має чималу літературу й велику кількість дискусійних аспектів. Більшість відомостей такого типу пізні – в порівнянні з епохою гунів. Вони стають чимраз частішими з IX–X ст. і їх пов'язують із наверненням на бібліїзм (остаточно ще не ясно, чи на юдаїзм, чи на караїзм) хозарів, передовсім політичної верхівки в цій, наступній після гунської, східноєвропейській імперії. Саме питання конверсії на ортодоксальний чи неортодоксальний бібліїзм (тобто на юдаїзм чи на караїзм, чи, може, ще на якийсь інший різновид мозаїзму) не таке просте: юдаїстом міг бути тільки етнічний юдей. Але, з іншого боку, навернення тюркського етносу на караїзм і виникнення окремої національності караїмів сумніву не викликає. Треба думати, що ознайомлення зі спробами просування юдаїзму на Аравійський півострів (саме в період його середньовічної експансії) також може допомогти в з'ясуванні аналогічності – чи неаналогічності – певних історичних процесів у Східній Європі.

Не маю наміру перелічувати всі джерельні звістки про поширення бібліїзму на східноєвропейському просторі – згадаю лишень про розповсюдження його серед аланів Північного Кавказу (X ст.), нотатки Петахії з Регенсбурга про неортодоксальних мозаїстів у степах (стосуються приблизно 1175–1185 рр.). П'єро де Карпіні (40-ві рр. XIII ст.) у своєму описі подорожі до монголів двічі називає брутхів, «про яких кажуть, що вони юдеї» (брутахи – це, мабуть, іраномовні буртаси у Волзько-Уральському регіоні). Іспанська анонімна «Libro del conocimiento» («Книга знань», близько 1360 р., проте відомості в ній значно раніші) пише про юдаїстів біля Каспійського та Чорного морів. В XI ст. у степу загинув киево-печерський чернець Євстратій, розп'ятий на хресті євреями (так у джерелі); розп'яти мали також блаженного Никона.

На гебраїзми – в різних пластах лексики, не тільки в релігійних – багатими є сучасні мови: осетинська (спадкоємиця аланської) та чуваська. Походження цих гебраїзмів не завжди вдається пояснити поширенням християнства чи магометанства. Досі всі ці події та явища пов'язували з хозарським пануванням у Східній Європі або вважали хозарською спадщиною. Можливо, тепер виникне підстава

перемістити започаткування деяких явищ на більш ранній дохазарський період. До цього приєднується проблема пошуків т. зв. загублених колін Ізраїлевих, що їх, здавалося, знаходили в Сибіру або в Північній Америці.

Розвідка про гунів, котру ось отримує до своїх рук український читач, примушує замислитися й над бідністю українського сходознавства, фактично зліквідованого насильницьким шляхом на початку 30-х рр. ХХ ст. в Східній Україні. Зокрема йдеться про ту ділянку науки, яка займалася минулим гунів. Хоча початки українських досліджень сягають ще 1846 р., коли молодий Микола Костомаров прочитав у Київському університеті св. Володимира лекцію про гунів. До цього питання він повернувся в 1881 р. на V Археологічному з'їзді в Тбілісі, коли його твердження (про слов'янське походження гунів та їх готську назву; див.: Труды V Археологического съезда в Тифлисе 1881. – Москва, 1887. – С. LIX–LX) викликало наукову полеміку з Миколою Гулаком (див.: Кавказ. – Тифлис, 1881. – № 205), який тривалий час жив у Грузії, де й оволодів кількома східними мовами та захопився сходознавством.

Очевидно, пізніші дослідники стародавньої української історії не могли оминути епоху гунського панування, але в усіх курсах історії України кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. було мало оригінального й конструктивного. Варто, натомість, виокремити дві розвідки Івана Франка, який підходив до гунів і до образу гунського вождя Атили з історико-літературних і навіть етнографічних позицій, простежуючи його постать як літературний персонаж у творах, що з'явилися на кілька століть пізніше від гунської епохи. Цьому присвячені статті «Угорська казка» Вацлава Потоцького і «пся крєв» (Wisła. – Warszawa, 1892. – Т. 2. – S. 745-758) та «Походження Аттіли» (Ibid. – S. 996-997). (Обидві праці перекладені українською мовою в: *Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1980. – Т. 28. – С. 305-318 та 319-320).*

Novum останнього часу стала серія статей Омеляна Прицака, опублікованих німецькою й англійською мовами, а саме «Одне гунське слово» (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – Wiesbaden, 1954. – Bd. 104. – S. 124-135), «Культура і мова гунів» (Festschrift für D. Čyževskij zum 60. Geburtstag. – Berlin, 1954. – S. 238-249), «Титул Аттіли» (Festschrift für M. Fasmer zum 60. Geburtstag. – Berlin, 1956. – S. 404-419), «Хун – народна назва сюн-ну» (Central Asiatic Journal. – Wiesbaden, 1959. – Vol. 5. – № 1. – P. 27-34), «Слово сюннів для каменя» (Tractata Altaica. L. Sinor sexagenario optime de rebus altaicis merito dedicata. – Wiesbaden, 1976. – P. 479-485).

У 50–70-х рр. минулого століття склалася парадоксальна ситуація: з одного боку, гунська проблематика еміграційної української науки вийшла на світову арену, з іншого боку – красномовна мовчанка науки в самій Україні.

Прогалини в українському сходознавстві виявилися незвичайно великими й болючими – праця Ірини Калинець допоможе усвідомити потреби українських гуманітарних наук у цій ділянці. Бо історія народів Сходу на території України та в суміжних країнах – це також проблематика української історії. Авторка з

оригінальних позицій заповнює одну з таких відчутних прогалин, що є кроком вперед у відродженні гунології та бібліїстики (перше видання книжки побачило світ під назвою: Гуни – нащадки Ізраїля. – Львів, 1997. – 127 с.).

Ірина Калинець – письменниця, громадсько-політичний діяч. Засудження людиноненависницьких ідеологій та способів їхньої реалізації, що червоною ниткою пронизує її розвідку про гунів, будує міст між історією давнини і нашою сучасністю. Аби більше було в нас подібних мостів.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Стежками гунів // Калинець І. Епоха гунів та її передісторія (у світлі Біблійних джерел).* – Львів, 2007. – С. 3-7.

ІРАНЦІ (АЛАНИ)

ДРЕВНЯЯ РУСЬ И ИРАНЦЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ (НОВЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ)

1. На протяжении последних десятилетий усилилась тенденция к пересмотру давно устоявшихся и превратившихся в традиционные для историографии Древней Руси воззрений на этнический состав населения как Древнерусского государства, так и его окружения. Новые взгляды явились реакцией, с одной стороны, на представления о почти исключительно славянском характере населения Древней Руси, с другой – на трактовку южных и юго-восточных его соседей как перманентную смену тюркских кочевых этносов. Научная постановка вопроса о полиэтничном характере Древней Руси в значительной степени связана с именем В. Т. Пашуто, который внес также большой вклад в изучение дипломатических – и не только дипломатических – взаимоотношений Древнерусского государства и его соседей.

2. Выдвигаются гипотезы, призванные по-иному оценить роль иранского элемента при формировании восточного славянства, а также сопредельных этносов причерноморских и прикаспийских степей. Традиционная схема истории Восточной Европы закрепляла за иранскими народностями (скифы, сарматы, аланы) историческую роль для периода, на несколько столетий предшествовавшего формированию Древнерусского государства. Считалось, что для времен после Великого переселения народов можно говорить только об иранских реликтах, сохранившихся в горных регионах Крыма или же полностью тюркизированных в степях Северо-Восточного и Северо-Западного Причерноморья. Возможному участию иранцев в этногенезе восточных славян не уделялось внимания, а внешнеполитические контакты отодвигались на Северный Кавказ.

3. На наших глазах происходит смена своеобразного научного тюркофильства на научное иранофильство. Переворот этот совершается, нужно признать, на довольно солидной источниковой основе. Значительную роль сыграла интенсификация ономастических исследований – особенно гидро- и топонимии Южной Руси. В их составе были обнаружены генетически иранские пласты, стратиграфия которых, правда, все еще остается очень лабильной. Практически были продолжены исследования 1920-х гг. (М. Фасмера), однако уже с новыми концепционными акцентами (имею в виду исследования О. Н. Трубочева, 1965, 1977, и

развернувшуюся вокруг них дискуссию). К новым тенденциям нужно отнести попытки побороть скифо-сарматский стереотип, сфокусировать внимание на аланской проблеме для периода после Великого переселения народов. С другой стороны, также среди археологов проявилось стремление реинтерпретировать памятники материальной культуры в духе иранских концепций. Появился новый археологический материал и, вместе с ним, также новые авторы (которых буду упоминать дальше), не побоявшиеся интерпретировать материал – даже если он из степной зоны или её лесостепного пограничья – в нетрадиционном, т. е. не тюркском изложении. Это направление в определенной мере связано с новой этнической атрибуцией салтово-маяцкой культуры. Получила признание мысль о наличии заметного иранского компонента в пантеоне дохристианской Руси, однако вокруг генезиса этого компонента ведется дискуссия, смысл которой сводится, в значительной мере, к тому, что скифо-сарматские истоки религиозной идеологии – это престижно и хорошо, а аланские – это как то менее престижно (хотя частичные, генетические истоки алан в среде сарматских племенных союзов, как будто не вызывают возражений (Битаков, 1988)). Одновременно со стремлением по-новому интерпретировать упомянутые три группы материалов (ономастику, археологию, идеологию), имеющие отношение как к периоду этногенеза восточных славян, так и ко времени возникновения древнерусской государственности, были выдвинуты, подкрепляемые фактографическим письменным материалом (частично впервые вводимым в научный оборот), требования модифицировать взгляды на роль иранцев в причерноморском ареале в XIII–XV вв.

Весь фактический и концептуальный материал по данной проблеме распылен по многочисленным публикациям. Нами предпринята попытка рассмотрения их в комплексе с точки зрения, главным образом, внешних контактов восточных славян и Древнерусского государства с иранскими этносами с целью определения наиболее, так сказать, фактографически обоснованных и наиболее перспективных направлений исследований.

4. Все больше внимания привлекает вопрос о предполагаемой миграции аорсов в Поднепровье и дальше на запад (Левицкий, 1976; Добродомов, 1987). Аорсов идентифицируют с аланами, а антов рассматривают как пограничный, выдвинутый далеко на запад этнос аланского происхождения (Прицак, 1983). (Я абстрагируюсь здесь от старых построений об аланорсах как элементе гипотезы о роксоланском происхождении Руси). Наследниками аорсов, создавших в Среднем Поволжье гипотетическое государственное образование Азии, считают буртасов (этноним интерпретируется как ‘речные асы’; Прицак, 1975-1982; Балинт, 1982; Добродомов, 1982-1984). В этом плане, по-видимому, предстоит еще большая научная дискуссия между приверженцами угро-финнской и тюркской (Закиев, Халиков, 1984; Мурзаев, 1987) атрибуции буртасов. Если для подобной дискуссии можно подобрать источниковую почву, то предпринимаемые в последнее время попытки деиранизировать и булгаризировать алан Поволжья и Северного Кавказа (Закиев, Байчоров) выглядят довольно наивно.

5. Отход от трактовки салтово-маяцкой культуры (широкая датировка – середина VII – начало X вв.) как моноэтнически тюркской или преимущественно тюркской (Артамонов, 1953) наметился довольно давно. Полиэтничность культуры явилась отражением, как считают, сосуществования конгломерата народностей, среди которых аланы (седентаризированный, некоевой этнос) занимали, особенно в пределах северного варианта культуры (Ляпушкин, 1958; Пархоменко, 1985) господствующее положение, однако одновременно обретались под общей хазарской крышей (гипотеза о салтово-маяцкой культуре как государственной культуре хазар; Михеев, 1985, 1986). Не подлежит сомнению вклад носителей культуры в преимущественно славянские волынцевскую и роменскую культуры. Заслуживает внимания своеобразный «иранский комплекс», образовавшийся на территории, где формировалась Чернигово-Северская земля: гипотеза об иранской дорюриковской династии (загадка Черной могилы в Чернигове; Лелеков, Бочаров, Орлов, 1985). Подобной подход довольно логически определяет как пути, по которым иранские божества могли проникнуть в пантеон Владимира, так и длительное тяготение Чернигово-Северской земли к Приазовью и Таманскому полуострову, к территориям, для которых важная роль иранского компонента не подлежит сомнению.

Возражение вызывает (в свете дальнейшей этнической истории иранцев Причерноморья) мнение о ранней IX-вечной (или еще ранее) тюркизации (Артамонов, 1962; Юренко, 1983) или же славянизации алан салтово-маяцкой культуры. Тюркизацию эту (мнение является отголоском старого тюркофильства в историографии) пытаются объяснить тем что будто бы аланы были перемешаны с протоболгарами (Федоров-Давыдов, 1966; Плетнева, 1981). С этими воззрениями согласиться тяжело, так как когда протоболгары двинулись на Балканы, среди них не было алан; с другой стороны, когда половцы и аланы Причерноморья сбежали перед монголами в Венгрию (середина XIII в.), среди них не было болгар. По-видимому, более обоснованным является мнение, что преимущественно протоболгарским по этническому облику являлся южный вариант салтово-маяцкой культуры (Ляпушкин, 1958; Пархоменко, 1985), носители которого мигрировали на Балканы и Северный Кавказ.

6. Возобновилась дискуссия вокруг роли алан в образовании где-то в VIII–IX вв. объединения белых хорватов, взаимоотношений между мигрировавшей будто бы из Северного Кавказа иранской военно-купеческой верхушкой хорватов (хотя слово «хорват» при иранской этимологизации значит только ‘пастух’; Фасмер) и славянским субстратом прикарпатской территории. Гипотеза эта старая (Нидерле, 1906; Грубы, 1926; Кухарский, 1937; Дворник, 1949; Левицкий, 1948; Ловмянский, 1964 и многие другие), в наиболее гипертрофированном варианте говорит о Хозарской империи от Одера по верхний Днестр. Поиски хорватского святилища в Карпатах (это исходя из текста аль-Масуди) в последнее время усилились (Томенчук, 1985). Находит приверженцев гипотеза об аланских или хорезмийских отрядах хвалисов – то ли воинов, то ли купцов – прошедших в составе венгров путь из Поволжья в Паннонию (Галеви, 1957; Левицкий, 1957, 1972).

7. Значительная часть ремесленного, а также купеческого населения, обосновавшегося в Древнерусском государстве в момент его возникновения или немногим раньше – в хазарский период, рассматривается как иранская по происхождению (согдийцы, ираноязычные хорезмийцы). Необходимо отметить, что эти воззрения подтверждаются археологическим материалом – на сегодня мы можем определенно говорить о восточном (согдийском?) этапе в развитии киевского ювелирного искусства (Орлов, 1984), предшествовавшем византийскому этапу. Гости-сурожане, по-видимому, являлись частично также иранцами. Предметы с согдийскими надписями были найдены на Харьковщине (Лившиц, Луконин, 1964). В IX в. в Крыму согдийский язык являлся еще живым, во всяком случае – богослужебным (Житие св. Константина, 867 г.). Иранским купцам, возможно образовавшим колонии в городах (в Киеве?), а также переводчикам – толковинам (Прицак, 1982) и перевозчикам или купцам бродникам (Прицак, 1965; полемика: Зимин, 1966, обзор у Никитина, 1986) приписывается важная роль в международной торговле Древней Руси вплоть по XII в. и даже позже (возможно, это были своеобразные лоцманы степных караванов). Существование ираноязычных, как будто, бродников, на Нижнем Днепре, возможно, начинает подтверждаться археологически – при чем их присутствие в регионе прослеживается по XIV в. включительно (Козловский, 1985). Не столь давно (Рыбаков, 1974) говорилось о том, что киевские поляне времен Владимира – это «скифо-славянская смесь», но потом «патриотические соображения» (у самого Рыбакова) взяли верх и иранцев вычеркнули.

8. Сугров, Шарукань, Галин (или Балин) – летописные города первой половины XII в., расположенные над Северским Донцом, – считаются яским автономным образованием, подчиненным Половецкому племенному союзу (Ярополк, захватив эти города в 1116 г., привел себе дочь яского князя). Имеется вполне удовлетворительная иранская этимология названий этих городов, а аланский этнос населения признается давно (Кулаковский, Спицын, в последнее время Карсанов, 1986). Другими территориями концентрации аланского населения в домонгольскую эпоху являлись Приазовье (описано доминиканцем Юлианом ок. 1235 г.) и горный Крым. В Юго-Западном Крыму аланы, являвшиеся чуть ли не основным населением, по IX в. включительно прослеживаются хорошо по погребальному обряду (Пиоро, 1985) – можно считать, что они проживали там дальше, но после христианизации погребальный обряд уподобился греческому. Определяются еще другие аланские этнические острова – военные поселенцы на юге Киевского государства – в Юрьеве в XI–XIII вв. (Орлов, Моця, Покас, 1985); переселенцы, возможно, из-за Северского Донца над Нижним Днепром в IX–X вв. (Козловский, 1985).

9. Монголо-татарское нашествие привело к значительным перемещениям алан и к очередной трансформации славяно-иранских контактных зон. Одновременно значительно увеличивается объем письменной информации об ираноязычных этносах Причерноморья (византийские, западные и восточные нарративные источники, итальянская документация причерноморских колоний,

ватиканские документы). Несмотря на настоящий информационный бум (иначе назвать это явление нельзя) – именно для данного периода продолжают действовать антииранские стереотипы. Многим исследователям не верится, что иранцы в Северном Причерноморье могли просуществовать вплоть до XV в. – их история в этом регионе просто игнорируется, особенно археологами (Кузнецов, 1962, 1971; Ковалевская, 1981). Без учета истории иранцев Северного Причерноморья в целом выдвигаются гипотезы о том, что под упоминаемыми в византийских источниках аланами (будто бы анахроническом этнониме) нужно понимать какой-то другой этнос, но какой именно – не уточняется (Бибиков, 1983). Часть алан мигрировала вместе с половцами в Венгрию, где стала известной под именем языгов. В Крыму образовалась т. наз. Малая Алания, среди населения которой велась католическая пропаганда. Из среды аланской аристократии (несмотря на депортацию части верхушки в Центральную Азию, где она сыграла заметную роль при завоевании Китая) выдвинулись владельцы эфемерных аланских княжеств-полисов, каким являлось Воспоро (аланский князь Миллен перешел здесь в 1333 г. в католичество), возможно Киркор (или группа близлежащих поселений, возглавляемых Киркором). Значительным был процент ираноязычного купеческо-ремесленного населения крымских и причерноморских городов (Кафа, Солхат, Тана). Под собирательным этнонимом «аланы» здесь, по-видимому, нужно понимать не только собственно алан, но и осколки иранцев другого происхождения. Разговорным языком этого городского населения являлся новоперсидский (я считаю, что он отразился в персидской колонке «Codex Cumanicus» 1330 г.). Одновременно прогрессировала языковая ассимиляция, главным образом тюркизация. Аланы в Северном Приазовье исчезают к началу XV в.; в горном Крыму они продержались дольше, где смешались с остатками готов (готаланы). Аланские отряды входили в состав войск золотоордынских ханов и видных временщиков (Ногай, Мамай).

Особого внимания заслуживает аланское (или смешанное алано-татарское) паразосударственное образование в Дунайско-Днестровском углу, возникшее, по-видимому, в конце XIII в. и входившее одно время в состав владений Ногая. Это т. наз. Земля асов, в западных источниках – княжество Явария (1360 г.), с центром, возможно, в Асском Торгу, входившее в орбиту Киевской митрополии (о чем свидетельствует «Список городов ближних и дальних»). В этом регионе наблюдается скопление иранских гидро- и топонимов. Все-таки, наверное, здесь, а не на Северном Кавказе следует искать легендарный город Деяков, о котором существует богатая литература (Кучкин, Крупнов). В этих местах в XIV в. упоминаются правители (князья) с христианскими именами Дмитрий (разгромленный литовцами на Синеи Воде ок. 1362 г.), Костя – что вполне подходит к православным аланам. Здесь располагался тот последний временный иранский резервуар, откуда остатки алан переходят в пределы Византии (в Фракию и Македонию после 1300 г.), Сербии (готаланы ок. 1313 г.) и дальше на запад.

10. Комплексное рассмотрение проблемы об иранцах Южной Руси и Северного Причерноморья доказывает необходимость пересмотра сложившейся

традиционной схемы (одновременно реальным становится выдвижение новых концепций). Гипотетические построения, относящиеся к периоду, предшествовавшему образованию Древнерусского государства, нуждаются в строго критическом подходе – на некоторых из них лежит выраженный отпечаток субъективизма, девальвации научного обоснования, нанизывания одной гипотезы на другую (к примеру, можно назвать гипотезу хорезмийского происхождения названия Киев; Прицак, 1982, поддержал Гольден, 1984; или попытку объяснить т. наз. русские, т. е. норманские, названия порогов как иранские; Брайчевский, 1985). Рушится, однако, как кажется, окончательно скифо-сарматский стереотип – т. е. стремление искать истоки иранских элементов в древнерусской культуре исключительно в очень отдаленных во времени эпохах.

С другой стороны, наличие тесных разнохарактерных ирано-древнерусских связей в IX–XV вв. не подлежит сомнению (совместные походы руссов и алан на Партав в 943-944 гг., на Ширван в 1032-1033 гг.; династические браки на яских княжних (жена Святослава, сына Владимира Мономаха Олена Яска; потом жена Станислава Всеволодовича, сына киевского князя), служба аланской аристократии у русских князей (ключник, а потом и убийца Андрея Боголюбского Анбал-Ясин; обобщение Готье, 1927), совместное проживание руссов и алан в городах Крыма и Поволжья XIII–XV вв., совместная служба в монгольских войсках – даже в самой Монголии и в Китае во второй половине XIII в., в войсках Ногая, великих ханов Узбека, Тохтамыша, служба у болгарских царей – защита Филиппополя 1388 г.). Алано-древнерусские контакты не сводятся к простым этнокультурным взаимоотношениям. Некоторые виды связей были невозможны без дипломатических контактов различных уровней (совместные военные походы, династические браки). Видным было место, занимаемое ираноязычным купечеством в торговле Восточной Европы. Разнообразные по внутреннему содержанию связи невозможны были без наличия довольно мощного слоя иранцев в регионе по XIV в. включительно. Иранцы, несомненно, обладали высоким уровнем этнического самосознания, что нашло отражение в стремлении оседлых алан-ясов к созданию небольших автономных образований феодального типа.

На сегодня представляется возможным предложить предварительную периодизацию древнерусско-иранских контактов с делением отрезка времени примерно с IX по XIV в. на три периода:

1. Период накануне и во время формирования Древнерусского государства, когда отношения сводились к этническим и торговым, а внешнеконтактные зоны – к пограничью с салтово-маяцкой культурой северного варианта, с племенным образованием белых хорватов и с аланами Азово-Причерноморья и Северного Кавказа.

2. Период существования Древнерусского государства до монгольского нашествия с постепенным переходом от внешних к внутригосударственным контактам. К внутригосударственным можно причислить наличие иранского компонента в военной верхушке и ремесленно-купеческой прослойке (что нашло

отражение в пантеистическом пантеоне), а в дальнейшем – в наличии аланского пограничного населения в Поросье. К внешним контактам – совместные военные экспедиции в Прикаспий; династические браки, международную торговлю. Зоны контактов – бассейн Северского Донца; многокомпонентная степь, являвшаяся этническим и культурным – с точки зрения седентаризации и кочевничества – конгломератом; Приазовье, Крым, Тамань и Северный Кавказ.

3. Период после монгольского нашествия, для которого характерно сужение контактов. Военное сотрудничество, осуществляемое под иностранным (татарским, болгарским) командованием. Переменились зоны контактов с аланами, переживающими время кратковременного иранского ренессанса (создание аланских феодальных образований). Возникает пограничная зона с Землей асов в Поднестровье, чересполосица в городах Крыма.

Проявление двух тенденций в историографии – тюркофильской и иранофильской – для интерпретации целого ряда исторических, часто идентичных, явлений выдвигает требование в необходимости сохранения разумного равновесия, основанного на объективном изучении источникового материала. Независимо от этого, не подлежит сомнению, что ряд проявлений древнерусско-иранских связей можно отнести к разряду важных международных контактов IX–XIV вв.

Заканчивая доклад, хочу подчеркнуть, что мы все еще мало делаем для изучения Поля, степи, совершенно явно не являвшейся каким-то аморфным, безликим чудищем. Степь сыграла решающую роль в судьбах Древней Руси, привела к ее упадку – а многокомпонентность степи заслуживает гораздо большего внимания исследователей, чем это было до сих пор.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Древняя Русь и иранцы Северного Причерноморья (новые аспекты исследований) // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. V/3. Папка «Codex Cumanicus VII». Рукопис, 10 арк. Доповідь виголошена в Москві 22 квітня 1988 р. на Ювілейних читаннях, присвячених 70-літтю з дня народження В. Пашуто «Внешняя политика Древней Руси». Тези опубл.: *Дашкевич Я. Р.* Древняя Русь и иранцы Северного Причерноморья. (Новые аспекты исследования) // Внешняя политика Древней Руси: Юбил. чтения, посвящ. 70-летию со дня рождения В. Т. Пашуто (Москва, 19-22 апр. 1988 г.): Тез. докл. – Москва, 1988. – С. 21-24.

КАЛМИКИ

КАЛМИКИ: ОСТАННІЙ КОЧОВИЙ НАРОД ПІВДНЯ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА XVII – XVIII СТ.)

Моє попереднє зауваження зводиться до того, що ми – й історики, й мовознавці, й етнографи – дуже добре помічаємо т. зв. літописні кочові народи, ще краще помічаємо в Північному Причорномор'ї кримських татар, може й ногайців – бо їх не помітити важко. А якось «забули» про останній кочовий народ, монгольських калмиків, котрі перебували на цій території сто п'ятдесят років, хоча вони, як по-старарося показати, відіграли свого часу помітну роль у військовій історії, в духовній та матеріальній культурі регіону.

Коротко розглянемо кілька питань:

- 1) участь калмиків у бойових діях у Південно-Східній Європі на стороні різних воюючих сил, але найчастіше на боці – або в спілці – з українськими козаками;
- 2) основні регіони кочування калмиків та їхня поступова седентаризація, а далі – їхнє дисперсне розселення, асиміляція;
- 3) сліди перебування калмиків у географічній номенклатурі, в матеріальній культурі українців, у фольклорі, в мистецтві.

Нагадаю, як калмики опинилися в Європі. З центральноазійського степу, з Джунгарії, частина ойратів (європейські калмики є їхнім відгалуженням) прорвалися через тюрський бар'єр у напрямі до Волги, де вони опинилися бл. 1630 р. Це було останнє велике переселення монгольських народів. Ударна хвиля була дуже сильною. Калмики зуміли сформувати міцний воєнний п'ястук. З межиріччя Волга – Урал вони зсунули Велику Ногайську Орду і протягом кількох років підкорили найближчих кочовиків-мусульман: астраханських татар, казахів Малої Орди, туркменів Мангишлаку, кумиків Тереку. 1644 року вони пробували прорватися на Кавказ, але в Кабарді їх зупинили. У 1648 р. яких 20-30 тисяч калмиків з'явилися біля долішнього Дону. Відтіля вони – при потуранні, а навіть з підтримкою донських козаків – почали наступ на володіння Кримського ханства. У наступному році їхні загопи були в Північному Приазов'ї, над Молочними Водами, і з цього часу починається історія майже постійних бойових дій між кримськими татарами і калмиками. Війна фактично не припинялася понад століття – до останньої чверті XVIII ст.

Недооцінюють, так би мовити, ідеологічний ґрунт цієї боротьби. Калмики були віруючими буддистами з розвиненою мережею ламаїстичної єрархії (що

творила окремих стан («хуврык») і навіть з кочовими монастирями. Непримирений релігійний антагонізм вилився в жорстокій і кривавій формі. Калмиків висміювали (їх антропологічні особливості – характерні монгольські риси обличчя, низький ріст, а також простий і невибагливий спосіб життя викликали гидування слов'ян і тюрків), але одночасно незвичайно боялися. У Східній Європі до середини XVII ст. найбільше побоювалися кримських татарів. Котра з воюючих сторін могла забезпечити їхню підтримку (росіяни, поляки, українці, турки), та практично завжди вигравала битву. Від середини XVII ст. почали лякатися калмиків – а найбільше самі кримські татари. Є десятки згадок у джерелах про те, що кримські татари відмовлялися брати участь у воєнних кампаніях (або на боці українців, або, навпаки, на боці поляків), покликаючись на калмицьку загрозу. Калмики справді були жорстокі в бою та після бою (вони не брали полонених), а також безпощадні в руйнуваннях. Про їхню вишукану жорстокість тогочасні автори розповідали багато. 1657 року в Бахчисараї змушені були піти на велику містифікацію: салютом гармат приймали калмицького посла, що приїхав підкоритися ханові Могаммедові-Гіреєві IV. Насправді цей посол був передягненим татариним, а ціла постановка спрямована на те, щоб заспокоїти населення півострова.

Цілком природно, що у становищі, яке склалося, російська й українська сторони (йдеться про гетьманів різної орієнтації) майже завжди могли розраховувати на калмиків як на союзників не лише проти тюрків, але й проти інших противників. Обмежимося тут сухим, цілком не повним переліком спільних воєнних дій українських козаків та калмиків, а також свідченнями про перебування калмицьких військових загонів в Україні. Це дасть змогу з'ясувати, наскільки близькими були українсько-калмицькі зв'язки в другій половині XVII – XVIII ст., зв'язки, які поступово з, так сказати б, дружби зброї перетворилися на тісніші контакти, що передували відкочуванню калмиків в Україну, їхній частковій седентаризації саме тут починаючи з кінця XVII ст.

Перші зустрічі відбулися ще до переходу калмиків через Дон. 1647 року запорозькі козаки й калмики беруть участь в облозі московськими військами Озова (Азаку). У 1653-1654 рр., після переходу кримських татар на польський бік, намічається утворення українсько-калмицького союзу. 1655 року підготовляється спільний похід на Крим. 1660 року козаки та калмики – у складі московських військ – увірвавшись у Білорусь, ведуть бої з поляками й литовцями. У цьому ж році калмики прибувають до Запорозької Січі. Разом із запорожцями вони виступають проти гетьмана пропольської орієнтації Павла Тетері, проти його союзників – поляків і татарів, яких спільними силами розбили біля Крилова. 1663 року загін з кількесот калмиків знищив татарів, що служили Тетері. Калмики грабували землі, які підпорядковувалися цьому гетьманові. Тоді встановилися тривалі – вони зберігалися понад десятиріччя – дружні стосунки калмиків з кошовим Запорозької Січі Іваном Сірком. Ця приязнь почалася спільним походом 1663 р. на Перекоп. У 1664 р. відбувся похід Сірка та калмиків на Крим і Буджак. Цього ж року калмики воювали на боці гетьмана Брюховецького проти польського

коронного гетьмана Потоцького. 1665 року, виступивши проти гетьмана Тетері, вони розгромили польські війська під Гребінками й обложили Білу Церкву. У 1666 р. калмики, знову разом із Сірком, йдуть проти татарів. Цього ж року вони є у складі московських гарнізонів в Україні. 1671 року 5 тисяч калмиків з пропольським гетьманом Ханенком пішли проти гетьмана Дорошенка. У 1672-1673 рр. спільно з Сірком увірвалися в Крим і Буджак. 1675 року експедиція на Крим повторилася. У 1678 р. калмики разом з московськими військами намагаються оборонити Чигирин від турків. 1678 року стоять на Муравському шляху, щоб не допустити татарів в Україну. У 1685 р. переговори з калмиками вів пропольський гетьман Могила, щоб вони прийшли на Правобережжя на польську службу. 1689 року, навесні, кримські татари намагаються здобути підтримку калмиків у зв'язку з російською загрозою Криму. 1696 року війська восводи Шереметьєва спільно з калмиками розбили татарів біля Сорочинців. У 1702 р. козаки, калмики та башкири брали участь у поході на Ліфляндію. 1706 року калмики опинилися на західних межах українських земель, у складі російських військ облягаючи Замостя. У 1707 р. разом з козаками й росіянами захопили Бихів. 1708 року калмики, що були на службі гетьмана Мазепи, перейшли з ним до шведів, але вже 1709 р., в союзі з козаками, які залишилися вірними Петрові I, громили залишки шведського корпусу Адама Левенгаупта біля Пропойська. У 1711 р. калмики й козаки опинилися над Прутом. 1737 року знову разом долучилися до російської експедиції проти Кримського ханства. 1738 року калмики в Побожжі. У 1757 р. їх скеровують, одночасно із слобідськими козаками, до Східної Пруссії – це були часи Семирічної війни. У 1770 р. калмики – поруч із запорожцями й ногайцями – взяли участь у блокаді Криму. В захопленому ханстві вони також несуть гарнізонну службу.

Цей перелік можна зробити докладнішим та насиченішим, але й так ясно, що вже з другої половини XVII ст. калмики – в розумінні калмицьких військових загонів – не були екзотичним явищем в Україні. Нічого дивного, що на гравюрах XVIII ст. козаків і калмиків зображають поруч (маю на увазі ілюстрації до «Історії козацько-польської війни» С. Грондського і до «Історії України та козаків» Й.-Х. фон Енгеля).

Контакти, однак, не обмежувалися військовою співдружністю. В останніх десятиріччях XVII ст. частина дербетів і торгутів, двох великих племінних об'єднань калмиків, перекочували на землі Війська Донського. Там вони стали відомими під іменем донських калмиків («бузаава»). Між іншим, на кочів'я на річках Кальміусі та Молочній калмики почали претендувати ще близько 1655 р. – вони намагалися витіснити відтіля Малу Ногайську Орду. Від 1669 р. вони постійно кочують біля Азова. Так виник перший, *Приазовський* (у значенні не лише міста Азова, але й північного побережжя Азовського моря) *кочовий регіон*. Другий, *Донецький регіон* виник між Доном та Сіверським Дінцем. Починаючи десь від 1686 р. калмики кочували між донськими козаками. У 90-х рр. XVII ст. їх можна було зустріти біля Черкаська і вздовж Дінця, на південний схід від Харкова. У цьому другому регіоні в кінці XVII ст. почалася седентаризація калмиків – вони

стали селитися в місті Чугуєві на правах особисто вільних козаків, зобов'язаних виконувати військову службу для захисту південного кордону від нападів кримських татарів. Частина калмиків кочувала, як і раніше, недалеко міста. І одні, й інші відомі під назвою чугуївських калмиків.

Кілька слів про осілих чугуївських калмиків. Поблизу Чугуєва калмики опинилися в 70-х рр. XVII ст. До 1690-х рр. вони підпорядковувалися Білгородському, а пізніше Ізюмському полкові. У 1710 р. тут було 47, а в 1712 р. – 50 калмицьких родин (287 осіб, з них 119 чоловіків). 1716 року в Чугуєві (це місто розташоване бл. 40 км на схід від Харкова) утворено Чугуївський козацький полк, що склався переважно з калмиків, вихідців з 22 сімей, які погодилися прийняти християнство. Полк формувався з калмиків, що «в різний час від'єдналися від своїх улусів і прийняли святе хрещення» (це цитата з трактату 1727 р.). Враховуючи, однак, інші джерела, треба сумніватися, що на той час усі чугуївські «міські» калмики справді були хрещені. 1725 року в полку налічувалося 214 козаків, старшину полку творили: мурза, три ротмістри, чотири хорунжі, два осавули та писар. У місті мешкало 90 калмицьких родин. Хоча полк був розташований на території Слобідської України, чугуївські калмики отримували плату (а їхні вдови й сироти – регулярну допомогу) від генерального підскарбія гетьмана. Іншими словами, калмицький козацький полк формально входив до складу збройних сил Гетьманської держави. Полк проіснував майже сторіччя. У 1785/1786 рр. у ньому було 500 рядових, яких звали «чугуївськими козаками». До цього часу всі калмики вже, очевидно, були охрещені. 1771 року їх зрівняли з армійськими чинами. Ось джерело 1786 р.: «А чугуївці ще майже всі з калмицьким обличчям, знають російську (в розумінні – малоросійську. – Я. Д.) і калмицьку мову. Зрештою, поведінка в них цілком козацька та й носять одяг такий, як донські козаки, дуже порядні в полковому ладі і регулярстві та обмундирувані, хоча й по-козацькому, але з пишністю».

Чугуїв не був єдиним місцем, в якому здійснювалася седентаризація калмиків. Ще один, третій, правда короткотривалий, регіон розселення калмиків – *околиці села Біляєва* біля впадіння Самари до Дніпра. Там їх поселили, вже «навернених», мабуть, у першій половині XVIII ст. для охорони кордону. У 1761-1763 рр. цих калмиків перевели до Ростова, де їх звали «доломанівськими». 1803 року переселили до Маріупольського повіту, де вони мали пасовища, спільні з чугуївськими калмиками. У 1795 р. їх було (біля Ростова) 406 чоловіків, з них 79 православних, які, проте, після 1803 р. повернулися до ламаїзму. 1846 року налічували 722, 1911 р. – 1 148 біляївських калмиків (серед них 589 ламаїстів). У складі донських козаків вони утворили 13-ту станицю калмицьких донських козаків. За етнічним походженням це були торгути (*kerjad; merkit; sharad; shar mongol* [!]) і дербети (*bag burul; maanin zjad; ul' dedriner; schar mongol* [!]).

У 1746-1747 рр. у Запорізькій Січі зібралася досить значна кількість калмиків, котрі втекли з турецького полону. Частина з них повернулася до своїх, частина осіла в межах запорозьких земель. У Луганській області досі збереглося село Калмиківка – напевно, також свідчення змагань калмиків до осілості.

1783 року з'явилися нові регіони кочувань. Згідно з іменним указом Катерини II, дербетів перемістили в північнокримські степи, а ставропольських калмиків – до Катеринославського намісництва (воно охоплювало територію від Маріуполя й Полтави на сході до Єлисаветграда на заході, Херсона на півдні). Калмиків скерували на Крим і в степи, що раніше входили до складу земель Війська Запорозького, для того, щоб зміцнити там позиції самодержав'я – бути «під рукою» в разі турецького наступу, перешкодити повстанню кримських татарів (1783 р. – це рік ліквідації ханства) та малоросів, що також були під підозрінням (1775 р. розгромлено Запорозьку Січ, останній реальний уламок української автономії). Правда, й самих калмиків не вважали тоді дуже вірнопідданими. Адже ще не так давно, у 1771 р. бл. $\frac{3}{4}$ калмиків (приблизно 170 тисяч) вийшли з-під російського підданства і, пробиваючи шлях зброєю, повернулися під владу китайського імператора. Можливо, саме тому й вирішили їх переселити якнайдалі на Захід. Ймовірно також, що при цьому переселенні певну роль відіграла й примха Г. Потьомкіна. Зберігся запис розмови з Потьомкіним у Херсоні 1787 р., яку мав з ним племінник польського короля. Князь таврійський хвалився тим, що його велетенськими «стадами коней займалися калмики». За словами мемуариста, «коли говорив про цих калмиків, брав пригорщю брильянти і безтурботно їх підкидав». Калмики в українських та кримських степах не лише розводили коней, але й займалися тваринництвом і вівчарством. На початку XIX ст. кочів'я калмиків згадуються в Олександрівському (тепер це місто Запоріжжя) й Маріупольському повітах, у Міуському окрузі (сьогодні це смуга між Донецькою областю України та Ростовською областю Росії).

Коли минула турецька загроза для Північного Причорномор'я (Османська імперія відкочувалася чимраз більше на південь), а кочовики стали явно перешкоджати роздаванню або розпродуванню земельних ділянок, калмиків просто усунули. За указом Олександра I 1803 р. всіх калмиків, що кочували по Україні, – у т. ч. т. зв. доломанівських і нехрещених чугуївських – насильно переселили на безводні Сальські степи. Подальша їхня доля – зі сталінською депортацією включно – відома.

Востаннє калмики пройшли через Україну в 1943 р. – та їхня частина, яка з відходом німецьких військ із Сальських степів вирішила емігрувати на Захід. Сам я бачив тоді у Львові їхні вози (кибитки), запряжені верблюдами, що переїхали через місто опри Оперний театр.

Незважаючи на те, що від часу відходу калмиків-ламаїстів з України минуло чимало часу, їхні кочів'я залишили помітні сліди в географічних назвах, особливо в гідронімії. Вони проявляються у відетнонімічних назвах тих ярів і балок, в яких, треба думати, були юрти калмиків або й навіть їхні протосільські поселення. У басейні Сіверського Дінця (в межах України) – на лівому і правому берегах ріки – є десять назв типу Комликів яр, Калмикова балка, Калмицька балка, Калмицький яр або просто Калмичка. На північному побережжі Азовського моря, між Бердою, Кальміусом та Міусом подібних топонімів вісім. Третій регіон – лівий берег

Самари (це лівобережжя Дніпра), де є три аналогічні назви. Відомі також «відкалмицькі» мікротопоніми іншого характеру, наприклад Калмицький ліс, Калмицька могила, Калмицькі вершини, – всі вони в Приазов'ї. Цілком можливо, що в цих трьох регіонах, а також у Північному Криму – відповідно до розміщення кочів'їв у минулому – є й ономастика просто монгольського (в розумінні ойротського, калмицького) походження, яка ще не привертала уваги монголістів (або яку безпідставно пов'язують з періодом приходу монголо-татар у XIII ст.).

Починаючи з останньої чверті XVII ст. можна говорити про поступове зміцнення етнічних і етнографічних українсько-калмицьких зв'язків. Дисперсне розселення калмиків (це незалежно від Чугуєва й Запорозької Січі) було пов'язане деколи з дуже неочікуваними факторами. Калмиків – через незвичний для європейців зовнішній вигляд – вважали надзвичайно бридкими. За правилом контрасту, в середовищі магнатів – польських, українських, російських – у кінці XVII ст. виникла і проіснувала багато десятиріч мода на калмиків. Аристократи, особливо ті, які себе високо цінували, задля престижу тримали в ролі слуг, блазнів саме калмиків. Часто їх купували в степу в дитячому віці. Таким шляхом з'явилися окремі калмики й калмицькі родини при польському королівському дворі (в Яна Казимира і Яна Собеського), при дворах магнатів. Ця мода докотилася також до петербурзького двору. Очевидно, їх переводили на християнство. Але розселивалися також інші категорії калмиків. Уже 1670 р. в місті Язлівці (Західна Україна) згадується міщанин Симеон Сергієвич Калмуцький. 1683 року отримав польське шляхетство виходець з калмицької верхівки (з т. зв. білої кістки), якому також присвоїли прізвище Калмуцький. Його потомки, що осіли в Західній Україні, на початку XIX ст. стали австрійськими баронами. 1866 року кілька сімей з прізвищем Калмук фіксується в одному з карпатських сіл.

Калмики траплялися серед запорожців, гайдамаків чи просто розбійників. У 1744-1746 рр. займався грабунком Петро, Іванів син, Колмик, засуджений 1750 р. на смерть за участь у нападі на грецьких купців, що поверталися до Ніжина з турецької області. У цьому ж році запорожець Яцько Калмичок (Колмичко) з Канівського куреня очолив напад на місто Медведівку (недалеко від Чигирина). 1757 року гетьманська влада схопила іншого Петра Колмика, який пограбував священика й займався конокрадством. Гайдамака Аврам Таран, запорожець Ірклівського куреня, згаданий 1763 р., був «обличчям калмикуватий». Християнізовані калмики навіть ставали розкольниками. 1762 року розкольник І. Колмиков зі слободи Клинци (тепер село на південь від Кіровограда) намагався записатися до козаків Кріпості св. Єлисавети (сучасний Кіровоград). Інший селянин П. Калмиков мешкав у слободі Митьківці (1762 р.).

Загалом, однак, сліди дисперсно розселених калмиків зникали дуже швидко, тим більше, що після хрещення вони отримували (особливо в Слобідській Україні) прізвища за російським зразком. За документами деколи вдається простежити їхню долю. Іван, Петрів син, Греков (відомості 1751 р.) «народився [...] в степу від батька та матері калмицької породи». Його усиновив донський козак з

Черкаська, перекладач – грек Петро Константинов. Пізніше, вже з прізвиськом Греков, він їздив по містах Малоросії як слуга грецьких і російських купців. Петров – це калмик Чугуївського полку (1762 р.). Іван Федоров – калмик, що поселився в Київській губернії (1779 р.), і т. д.

Лише чугуївські калмики зберігали, принаймні до середини XIX ст., свідомість свого походження і, очевидно, специфічну антропологічну зовнішність. Значною мірою з калмиками, людьми гордої й буйної вдачі, пов'язане чугуївське повстання військових поселенців 1819 р., жорстоко придушене владою.

Українсько-калмицькі відносини не варто ідеалізувати. Не завжди все було гладко й безхмарно. 1673 року, повертаючись із походу на Крим, калмики захопили в полон мешканців понад 70 українських сіл (мабуть, кількість сіл у джерелі перебільшено, бо 70 сіл для XVII ст. – це велетенська територія). У 1734 р. хан Дондук-Омбо, в цей час васал турецького султана, увірвався в межі Ізюмського полку – перемога козаків над ним не була легкою. Калмики, за нагоди, не відмовлялися прихопити з собою чумацькі воли. Та загалом встановилися нормальні відносини, що й виявилось в різних сферах матеріальної та духовної культури.

Українські народні етноніми для калмиків – камлик, кемлик, комлик, калмук, кімлик (особливо останній) збереглися досі. (У російській мові вживався народний етнонім «комлык»). У тих місцях, в яких калмики справді були екзотами, відбулося перенесення семантики – слово «камлик» означає просто «малу міцну людину» (північна окраїна Одеської області).

Відповідно до перелічених етнонімів, «кімличка» – це дерев'яна курильна люлька з довгою шийкою й випуклою покришкою (верхняком), поширена ще під кінець XIX ст. на Полтавщині. До козацького і старшинського побуту ввійшли калмицькі чоботи на м'якій підшві, круглі суконні калмицькі капелюхи, калмицькі сідла разом з усією кінською зброєю калмицького типу. Калмицьку сіль десятиріччями вживали мешканці Слобідської України (це була сіль, яку чумаки привозили з калмицького Заволжя, з-над озера Ельтон).

Калмики посіли певне місце в українському фольклорі. Їх згадують козацькі думи. В думі про полковника Івана Богуна «У Вінниці на границі» фігурують калмицькі князі та калмицький полк (явна анахронічна ремінісценція чугуївського формування). Зрештою, така тематика ввійшла також у польську книжну літературу – Веспазіан Коховський написав, під впливом козацьких походів на Буджак і Крим 1672-1763 рр., вірш «Уздечка на татарські напади [накладена] Сірком, як кажуть, [разом] з калмиками». В українських народних оповіданнях відбулися калмицькі звичаї: якщо чумаки під'їжджали до калмицького стійбища відверто – їх приймали як найдорожчих гостей, якщо намагалися уникнути зустрічі – на чумаків нападали і грабували. У приказках відображена різниця в релігії: «До кімлицьких заговин ждати» означало ніколи не дочекатися, бо заговин (початку посту) в калмиків не було (цю приказку записали в околиці Пирятина й Конотопа).

Українсько-калмицькі контакти дали також інший, дуже стійкий відбиток в українській культурі. Буддійське мистецтво, носіями котрого стали калмики,

сприяло утворенню такого незвичайно типового українського народного символу, яким є широкознане зображення Козака Мамай.

Коротко зупинимось на цьому питанні. Народна картина «Козак Мамай», якої найраніші сліди простежуються з кінця XVII ст., відома в двох варіантах: круглолиций козак, що сидить «по-турецькому» (тобто з підігнутими ногами) та грає на струнному інструменті типу кобзи, бандури (це перший тип) або тримає в руках капшук з тютюном (другий тип). Східні джерела картини не підлягають сумніву (цьому аспекту присвячена досить значна література). Перекинути міст до буддійського мистецтва, виходячи з композиції картини, також можливо. Великі труднощі, однак, з'являються при реконструкції обставин, за яких могло дійти до трансплантації буддійської іконографічної схеми на український ґрунт. Знайти аналогії до типу Козака Мамай, що тримає в руках капшук з тютюном (чи, на ряді картин, згідно з терпким козацьким гумором, б'є вошей), не дуже складно. Цілком імовірно, що прототипом стали тюркські кам'яні баби (яких тисячі були розкидані по причорноморських степах), які тримають у руках, складених на животі, невелику посудину, котра перетворилася, завдяки фантазії маляра, на капшук з тютюном. Набагато складнішими виявилися пошуки прототипу картин із Козаком Мамаєм, що грає на кобзі. Врешті-решт (це моя гіпотеза), серед калмиків були поширені аналогічні за композицією картини – фігура у східному одязі, яка сидить з підігнутими ногами та грає на струнному інструменті. Таке зображення придбав на початку XIX ст. англійський мандрівник Е. Кларк, який зустрівся з калмиками в Подонні. Воно було репродуковано у вигляді літографії в Лондоні 1809 р.

Оригінал, можливо, досі зберігається в Кембриджі, куди перемістилася збірка Кларка після його смерті.

Багатокольорові зображення буддійських богів, виконані на китайському папері, калмики возили постійно з собою в спеціальних мідних трубках-футлярах, приторочених до сидла. Не було нічого дивного в тому, що такі картини потрапляли до рук козацьких художників. Для них цілком реалістичне відтворення фігури, яка грає на струнному інструменті (на відміну від інших фантастичних малюнків богів, зовсім не суголосних з українською живописною традицією), легко могло перетворитися на взірць для копіювання, очевидно з доданими до постаті козака типово українськими атрибутами. Викладена гіпотеза задовольняє вимоги хронології, відповідає умовам довго і реально існуючої зони етнокультурних контактів, а також не суперечить близьким аналогіям щодо лінії композиції.

Висновки. Українські та суміжні землі стали тою територією, на якій у кінці XVII – XVIII ст. завершився останній перехід монгольських кочовиків з Центральної Азії до Європи. Тут до початку XIX ст. проіснувало чотири регіони калмицьких кочів'їв: басейн Сіверського Дінця, Північне Приазов'я, лівобережжя Самари та Північний Крим. Співіснування, здебільшого мирне, калмиків та українців, що тривало півтора століття, сприяло седентаризації калмиків (процес їхнього осідання почався на Слобідській Україні – Чугуїв), перетворенню частини з них на прикордонний військовий стан, сприйняттю українцями окремих виявів

матеріальної та духовної культури кочовиків, збагаченню українського народного мистецтва елементами буддійської культури. Розселені дисперсно, калмики, які перейшли до осілого життя, християнізувалися і розчинилися в українському середовищі. Калмики-кочовики емігрували на початку XIX ст. на Західний Прикаспій. Український етап етнічної історії калмиків заслуговує подальшого пильного вивчення.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Калмики: останній кочовий народ Півдня України (середина XVII – XVIII ст.) // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. VI/8. Папка «Калмики в Україні I». Рукопис, 16 арк. Доповідь, виголошена в Києві на II Сходознавчих читаннях А. Кримського 10 червня 1998 р. Вперше озвучена російською мовою під назвою «Калмыки на Украине (середина XVII – XVIII вв.)» на науковому семінарі в Московській філії Географічного товариства СРСР 15 лютого 1988 р. Україномовний варіант тексту відрізняється від російськомовного незначними доповненнями, які автор зробив 1995 р.

З ІСТОРІЇ БУДДИЗМУ В УКРАЇНІ. КАЛМИКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я І ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЕРЕДИНИ XVII – XVIII СТ.

Калмики, що сповідували буддизм-ламаїзм, були останнім кочовим народом, який просунувся з Центральної Азії в Південно-Східну Україну. Вихідці з Джунгарії, відомі раніше під етнонімом «ойрот-монголи» («оород-монга»), прорвалися з боями 1630 р. до Волги, у 1640-х рр. підкорили ногайців. Тут за ними закріпилася самоназва «калмики» («хальмг»); по-монгольському – «ті, що залишилися», або «суміш»). 1649 року частина калмиків перейшла Дон та опинилася в Північному Приазов'ї над р. Молочні Води. На території сучасної України калмики кочували до початку XIX ст., осідали на постійно в різних регіонах, близько сходилися з українським населенням.

Калмицьке суспільство було чітко стратифіковане, поділене на соціальні класи та групи. У ньому важливу роль відігравали лами – служителі буддизму. Калмики зберегли поділ на племена – по суті, це були великі степові удільні князівства. В Україні кочувало та розселялося двоє племен – дербети та торгути, які послуговувались окремими діалектами калмицької (однієї з монгольських) мови. Над калмиками Причорноморського регіону панував великий тайша, пізніше хан (до ліквідації ханства 1771 р.), формально залежний з 1654 р. від Росії. Він часто, однак, проводив самостійну політику, тому шертні грамоти повторювали не раз. Ханові підпорядковувались улуси (на чолі з тайшею, згодом ноїоном, що прирівнювався до князя), які поділялися на аймаки (менші уділи, очолювані зайсангом). У їхньому складі бувало до тисячі або й більше кибиток. Нижче були хотони – кілька кочових громад на чолі з демутішем. Своєю чергою, вони ділилися на сотні, сороки й десятки. Суспільство складалося з чотирьох основних класів: 1) «білої кістки», яку становили аристократи, великі й малі пани, відповідно до своїх рангів; 2) духовного стану; 3) «чорної кістки», тобто залежних людей; 4) рабів – лише чужинців-полонених. Калмики утворили чітку високодисципліновану військову організацію з характерною для неї добре опрацьованою тактикою енергійних дій кінноти. Загони калмиків становили грізну силу – їх дуже боялися, бо калмики в разі перемоги переслідували ворога до повного знищення. Тому їх вважали дуже жорстокими.

Калмики прийняли буддизм незадовго до виходу з Джунгарії; в них ще довго зберігалися пережитки шаманізму. Ламаїстська церква калмиків підпорядковувалася тибетському далай-ламі. Лами, що творили духовний стан («хуврик»), мали великі впливи при владній верхівці. Вони, як правило, були присутні під час дипломатичних переговорів. Їх боялися та виконували їхні вказівки. Вони запроваджували культ обожнювання тайші, проповідуючи, що це діти небожителів (тенгріїв), а володарями стали ще в своєму попередньому житті в нагороду за

добрі діла. Релігійна ерархія також була чітко структуризована. Лама був верховним першосвященником, цорджі – старшим священником, бакші – наставником, емчі-велюн – священником-лікарем. Нижчі категорії становили гецули – церковні служителі, заячачі – вішуні і т. д. Лама очолював духовну громаду, мав значні привілеї: між іншим, вони були звільнені від військової повинності, мали земельні ділянки, кріпосних слуг, навчали учнів. Святилища та монастирі рухалися по степу разом з кочовиками. Молилися до статуеток богів, виготовлених зі срібла і позолочених. Кочовики в спеціальних мідних трубках, приторочених до сидел, возили із собою кольорові зображення богів, мальованих на папері. У руках лам була освіта (1648 р. Зая Пандіт винайшов калмицьку азбуку, пристосовувавши монгольські літери до калмицької фонетики), книгописання, виготовлення ікон, медицина. Буддизм великою мірою визначав повсякденну поведінку кочовиків. Віра в реінкарнацію зумовила їхню безмежну хоробрість у боях. Релігійний антагонізм між буддизмом та мусульманством спричинив майже безперервні воєнні конфлікти з кримськими татарами та турками. З іншого боку, толерантне ставлення до християнства стало підставою тривалих союзів з українським та донським козацтвом. Вплив буддизму позначився також на калмицькому праві.

Попри переслідування ламаїзмом, пережитки шаманізму існували ще довго. Церемонія присяги полягала в тому, щоб лизати ніж, прикладати голу шаблю до шиї, стрілу – до серця. Дотримувалися обряду трупоспалення.

Поступова християнізація калмиків почалася на території, безпосередньо залежній від Росії, ще в 70-х рр. XVII ст. Вона проходила одночасно із седентаризацією (калмики, що залишили кочовий спосіб життя, – це т. зв. байгучі). Християнізація часто здійснювалася насильницькими методами, внаслідок чого виникла категорія «новохрещених калмиків». При цьому російські православні місіонери та чиновники знищували предмети культу, калмицькі рукописні книжки. Релігійні та політичні переслідування стали причиною того, що 1771 р. значна частина калмиків вийшла з підданства Росії та з боями повернулася до Джунгарії, в межі Китаю. Незважаючи на це все, «новохрещені калмики» періодично поверталися до буддизму, а в Приазов'ї (на території Облaсті Донського війська) ламаїзм зберігався до революції 1917 р., а навіть пізніше.

У степовій частині України калмики протягом середини XVII – XVIII ст. утворили кілька регіонів кочування та седентаризації. Вони кочували в Північному Приазов'ї (від 50-х рр. XVII ст.), на Слобожанщині (від 70-х рр. XVII ст.), у Північному Криму (після 1783 р.). Осідали на постійно в кількох місцях. Біля Чугуєва почали селитися в кінці XVII ст.; 1716 р. в Чугуєві сформовано козацький полк, майже виключно з християнізованих калмиків. Чимало калмиків, звільнених з турецького полону, зібралось у 1746-1747 рр. на Запорізькій Січі; частина з них оселилася на території Запорозьких вольностей. Біля устя Самари, при впадінні її до Дніпра, калмиків поселили в першій половині XVIII ст. у Біляєво для оборони кордону. Їх переселили в 1761-1763 рр. в околиці Ростова, а 1803 р. – біля Маріуполя. Біляївські калмики (ця назва залишилася) утворили 13-ту станицю

донських козаків (тепер у межах України). 1911 року з 1 148 біляївських калмиків 569 були ламаїстами. У 80-х рр. XVIII ст. калмики, переважно розпорошено, жили на території Катеринославського та Олександрівського повітів. Починаючи із середини XVII ст. представники цього народу дуже часто брали участь у бойових діях в Україні – як союзники запорозьких козаків, як наймані загони гетьманів (між іншим, разом з І. Мазепою перейшли на бік шведів). Ходили вони і в походи на Польщу та інші країни. Були учасниками гайдамаччини.

Сліди перебування калмиків збереглися в багатій гідро- та топонімії басейну Сіверського Дінця, над Самарою й над Азовським морем (калмицькі: річка, півострів, яр, балка, урочище, ліс, могила, вершина, поселення). В українській побут увійшли: кімличка (рід люльки), калмицькі чоботи, капелюхи, сідла, кінська збруя. Калмики згадуються в українському фольклорі.

Близькі й часто повсякденні контакти калмиків з українцями відображені також в українській духовній культурі, що дає підставу говорити про відбиття в ній елементів буддизму. Буддійське мистецтво, носіями якого були монахи-лами, стало джерелом одного з типів народної картини «Козак Мамай» (круглолиций козак, що грає на струнному інструменті). Аналогічні за композицією картини везили калмики з собою в уже згаданих футлярах. Українці стежили за релігійним життям калмиків: тому на українських іконах із зображенням Страшного суду їх, як усіх неправославних, змальовували в пеклі (ікона Марка Домажирського-Шестаковича 1720 р. з Галичини). Приказка, що треба чекати «до кімлицьких заговин» (тобто не дочекатися), виникла як результат спостереження, що в калмиків жодних заговин немає.

Калмицький етап займає помітне місце в історії українських – опосередкованих та безпосередніх – зв'язків зі світом буддизму. Вони, зрештою, почалися ще десь у X ст. та потребують комплексного вивчення в ділянці української духовної культури.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* З історії буддизму в Україні. Калмики Північного Причорномор'я і Лівобережжя середини XVII – XVIII ст. // Історія релігій в Україні: Матеріали ІХ Міжнар. конф. (11-13 травня 1999 р.). – Львів: Логос, 1999. – Кн. 1 (А–М). – С. 123-125. Інша публ.: *Дашкевич Я. Р.* Калмыки Северного Причерноморья в XVII–XVIII вв. // Славяне и кочевой мир. Средние века – раннее новое время: Сб. тез. 17 конф. Ин-та славяноведения Рос. Акад. наук. – Москва, 1998. – С. 37-40.

КАЛМИКИ

Калмики (самоназва – «хальмг», «бөрөд-монга», тобто ойрот-монголи) – народ, основне населення Калмикії (146,3 тис. осіб). Належить до центральноазійської раси великої монгольської раси. Мова – калмицька, західної підгрупи монгольської групи алтайської сім'ї.

Етнонім «калмик» монгольського походження, що означає «ті, які залишилися» або «суміш») – народ з Центральної Азії (Джунгарії), який 1630 р. прорвався до Волги. 1649 року частина калмиків перейшла Дон, з'явилася в Північному Приазов'ї, над Молочними Водами. На території сучасної України кочували до початку ХІХ ст. Українські народні назви – камлик, кемлик, комлик, калмук, кімлик – частково збереглися досі. Поділялися на племена (покоління; по суті, це удільні держави), з яких в Україні розселялися дербети й торгути (говорили дербетською та торгутською говіркою калмицької мови, однієї з монгольських), що, своєю чергою, склалися з улусів (груп сімей), далі з аймаків (дрібні уділи) та хотонів (кілька кочових громад). Вони мали свою феодальну ерархію (на чолі улуса – тайша, пізніше нойон). Кочове суспільство поділялося на «білу кістку» (аристократія) та «чорну» (залежні люди). Мали струнку високодисципліновану військову організацію, добре опрацьовану тактику енергійних дій кінноти. Становили грізну силу, якої дуже боялися, бо калмики переслідували ворога до його цілковитого знищення. Буддисти-ламаїсти з кочовими церквами й монастирями та розгалуженою ерархією, підпорядкованою тибетському Далай-ламі. Основне заняття – кочове екстенсивне тваринництво (коні, велика рогата худоба, вівці); худоба – основне багатство. Займалися також мисливством, рибальством; розвинені домашні промисли (виготовлення войлоку, обробка шкіри, ковальство, виробництво зброї).

Починаючи з 50-х рр. ХVІІ ст. майже постійно беруть участь у бойових діях в Україні – як союзники запорозьких козаків (особливо І. Сірка), а також як наймані загони гетьманів (І. Брюховецького, М. Ханенка, І. Мазепи – разом з ним перейшли на бік шведів). Неодноразово супроводили російські війська. Основний напрям військової діяльності калмиків – війна з Кримським ханством або його блокада. Кримські татари до самого занепаду ханства (1783) вважали їх безжальними ворогами. Робили набіги також на українські землі, захоплюючи полонених (останній похід хана Дондук-Омбо, розгромленого біля Ізюма 1734 р.).

Калмики утворили кілька кочових регіонів – у Північному Приазов'ї (з 50-х рр. ХVІІ ст.), на Слобідській Україні (з 70-х рр. ХVІІ ст.), у Північному Криму (після 1783 р.). Седентаризація калмиків також відбувалася в кількох місцях. В околицях Чугуєва почали осідати з кінця ХVІІ ст.; 1716 р. в Чугуєві утворено козацький полк майже виключно з калмиків, що прийняли православ'я. 1725 року в полку 214 калмиків з власними офіцерами, в місті (на вул. Калмицькій та в Калмицькій слободі) –

60 родин. Асиміляція чугуївських калмиків завершилася в другій половині XIX ст., специфічний антропологічний вигляд вони зберегли й пізніше. Чимало калмиків, звільнених з турецького полону, в 1746-1747 рр. зібралось в Запорозькій Січі; частина з них розселилася на запорозьких землях. Біля впадіння Самари в Дніпро в селищі Біляєво поселили в першій половині XVIII ст. калмиків для охорони кордону. Біляївських калмиків переселили в 1761-1763 рр. в околиці Ростова, пізніше – 1803 р. – біля Маріуполя. Вони утворили 13-ту станицю донських козаків, розташовану в межах України; 1911 р. з 1 148 біляївських калмиків 589 були ламаїстами. Крім цього, калмики окремими сім'ями розселялися по цілій Україні, навіть на західноукраїнських землях; аристократи отримували шляхетство, окремі стали австрійськими баронами. У XVIII ст. брали участь у гайдамаччині.

Сліди перебування калмиків збереглися в багатій гідро- й топоніміці в басейні Сіверського Дінця, над Самарою й Азовським морем (Калмицькі – яр, балка, ліс, могила, вершина). В український побут XVIII–XIX ст. увійшли: кімличка (вид люльки), калмицькі чоботи, капелюхи, сідла, кінська зброя. Калмики згадуються в українському фольклорі. Буддійське мистецтво, носіями якого були ламаїсти, вплинуло на іконографію одного з двох типів «Козака Мамає» (круглолиций козак, що грає на струнному інструменті) – джерелом стало зображення одного з їхніх божеств (ці зображення калмики возили з собою в спеціальних мідних трубках, приторочених до сідла).

У 1943-1944 рр. в Західній Україні побували калмики з Калмицького кавалерійського корпусу, організованого німецькими окупантами, а через українські землі відбулася міграція частини калмиків із Сальських степів на Захід.

В Україні, за переписом населення 1989 р., налічувалося 635 калмиків.

Література: *Ердниева У. Э.* Калмыки. Историко-этнографические очерки. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – Элиста, 1980; *Борисенко И. В.* К истории образования и происхождения беляевской группы донских калмыков // Проблемы этногенеза калмыков: Сб. ст. – Элиста, 1984. – С. 85-91; *Плісецький М. М.* Згадка про калмиків в українській народній думі // Народна творчість та етнографія. – К., 1983. – № 2. – С. 25-30; *Schorkowitz D.* Ethnohistorische Untersuchungen über die mongolischen Völkerschaften: Die sozial-politische Organisation bei den Kalmücken (Oiraten) und Prozesse der Akkulturation vom 17. bis zur Mitte des 19. Jh. Inauguraldissertation zur Erlangung des Doktorgrades... – Berlin, 1991.

Публікується за машинописом: *Дашкевич Я.* Калмики // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. VI/8. Папка «Калмики в Україні I». Машинопис, 2 арк. Із незначними скороченнями опубл.: *Дашкевич Я.* Калмики // Етнічний довідник / Гол. ред. В. Євтух. – К., 1996. – Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. – С. 60-61.

КАРАЇМИ

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ І ЄПИСКОП ПЕТРО В ОСВІТЛЕННІ КАРАЇМСЬКОГО ДЖЕРЕЛА

У ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ, у Відділі рукописів (Ф. Оссолінських. – № I 1252. – Арк. 14-15), зберігається текст колофону з караїмського пергаментного молитовника, який до 1830 р. був у кенасі міста Галича (тепер місто в межах Івано-Франківської обл.). Текст колофону записано не в оригінальному звучанні староеврейською мовою, а в перекладі на польську мову. У бібліотеці є текст перекладу, виготовлений у 1838 р.

Текст колофону – з умовним поділом на сім частин та в перекладі на українську мову – такий:

«[I] Це пишуть для майбутніх поколінь, щоб [вони] пам'ятали про ласки відвічного Бога, які він нам чинив.

[II] В 5003 р. від сотворення світу – за лічбою ізраїльтян, а в 1243 християнської ери, а гіджри 655 р., коли між королем татар Багу-ханом та королем Хорватії Данилом, який резидував у Галичі, було укладено мир. Тоді, коли татари плюндрували руські й польські землі, ці два королі уклали між собою мир, а під час укладання миру з боку галицького короля був його син великий князь Лев та його брат Васько. Вони внесли до умов миру, щоб татарський король дозволив сотні домів [родин] караїмів, які мешкали в Криму, переселитися до Галича, королівського столичного міста. [Король Данило] має від кордону взяти їх на своє утримання, вибудує для них будинки та допоможе їм вести торгівлю, що з'єднавала б Схід із землею Русі, тобто Хорватією.

[III] На цій підставі татарський король наказав оголосити в Криму, що хто з караїмів захоче переселитися до Галицької землі, той отримає від королівської скарбниці транспортні засоби й кошти [на дорогу] до самого руського кордону. Там приймуть їх руські люди та приведуть до місця, де вони захочуть поселитися.

[IV] Збудилося серце у 80 домах нації караїмів, між якими було 4 доми з покоління священників, 6 левітів та 70 ізраїльтян. Більшість їх була з м. Солхата, решта з Мангупа, Кафи і т. д.

[V] І в 5006 році від сотворення світу за ізраїльтянами, а в 1246 за лічбою християн та гіджри 658 року, зібралися разом і татари провели їх до свого кордону підводами й коштами татарського короля. Там прийняли їх люди галицького короля та за його кошти й на його підводах привели їх до Галича.

[VI] Прийняв їх король та їх урядовці й побудували для них будинки навпроти королівського замку, що стоїть на горі, на березі річки Лукви, на північ від замку, на вулиці Руській, де стоїть їх мурований храм, в якому раніше відправляли службу Пекосина. На цвинтар дали їм місце й на високому березі над річкою Чев, навпроти храму, що давніше звався Лельом-полельом. Король дарував кожному по 100 гривен срібла. Дав їм привілей на вільну торгівлю в цілій Руській землі та що дозволяється їм мати і шинкувати в своїх будинках будь-які напої. Також дарував їм землю на горі та поля між річкою Луквою й рікою Дністром.

[VII] На цьому привілеї підписався король Данило та брат його князь Васько і єпископ Петро».

Цей колофон – не наше відкриття. Текст його не раз копіювали¹, а навіть тричі публікували – коментували і критикували, однак він і досі не був ще ніколи об'єктом глибокого аналізу. Мало цього, якщо в середині XIX ст. довкола колофону ще велася якась наукова суперечка, то пізніше в літературі, присвяченій історії караїмів, існування колофону або просто замовчували, або подавали на його підставі лише окремі дані (наприклад, згадки про 1243 та 1246 рр.), які, зрештою, основна маса дослідників сприймала з виразним скептицизмом, навіть не дошукуючись джерела, з якого було взято згадані дати, і не розуміючи, як взагалі появилось таке датування.

Ось що нам відомо про походження поданого вище колофону. Відповідаючи в 1838 р. на запит українського історика, члена-кореспондента Імператорської академії наук у Петербурзі Дениса Зубрицького (1777-1862) про походження караїмів України, відомий свого часу караїмський ерудит, газзан у Галичі Абрагам Леонович (пом. 1850) написав йому такого листа (оригінал листа польською мовою зберігається у згаданому рукописі № I 1252, арк. 13):

«Вельможний пане суддя² і ласкавий добродію!

Мені приємно завжди і в кожному випадку, згідно з моїми можливостями, виконувати обов'язки, покладені на мене Вашою милістю, паном і добродієм. Тим більше я постарався тепер виконати вимогу Вашої милості. Я шукав серед паперів і знайшов витяг з книжки, тобто чернетку інформації, яку я склав на подібний запит святої пам'яті його ексцеленції митрополита Ангеловича в 1813 р.

Ця книжка, з якої було зроблено витяг, це був молитовник, великий, писаний на пергаменті ще до виходу караїмів з Криму, коли в Європі ще не було друкарства. У ньому було записано про епоху виходу караїмів з Криму до Галича, а також [зроблено] різні нотатки про те, яких з цього часу зазнали приємностей та неприємностей у тутешньому місці поселення за близько 600 років.

¹ Ще одна рукописна копія колофону зберігається у Відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Ф. Оссолінських. – № III 2442. – Арк. 86. Походження цієї копії, написаної почерком середини XIX ст., невідоме.

² Д. Зубрицький у 1809-1820 рр. був суддею патроніміальних судів на Перемищині, працював також у Крайовому суді (Landesrecht) у Львові, а пізніше деякий час слідчим суддею у Львові.

Однак, треба шкодувати, його було знищено разом з нашим храмом (як Ваша милість, пан добродій, знають) у 1830 р., під час немилосердної пожежі. Я, однак, пригадавши собі, що робив витяг з цієї книжки для святої пам'яті його ексцеленції Ангеловича, а небіжчик підтвердив, що це згідно з одною книжкою (яку святої пам'яті [митрополит] читав), що караїми ще в XIII ст. прийшли до Червоної Русі, ще за панування руських великих князів. Я розшукав цей [витяг] у своїх паперах і додаю тут копію під [знаком] %, перекладену по-польському. Хай Ваша милість, пан добродій, прийме до свого відома [цей витяг] і познайомить кого треба. Одночасно хай Ваша милість, пан добродій, дарує, що досі не повідомив про це, бо, крім того, що під час теперішніх свят є в нас складні ритуальні обов'язки, я ще й ослаблений. Лише побачивши, що так запізнився з відповіддю, я постарався підготувати її, згідно з [моїми] силами, й покірно подати до ласкавих рук Вашої милості, пана добродія. Маю честь признатися чесно, що назавжди залишаюся якнайглибше зобов'язаним найнижчим підніжком вельможного пана і добродія.

Галич, З. Х. 1838 [р.], Леонович»³.

До цього листа А. Леонович додав текст самого колофону під таким заголовком: «Інформація про прихід караїмів до Руської галицької землі, витягнена з давньої їх хроніки на пергаменті, Леоновичем, теперішнім рабином караїмів у Галичі».

З поданих у листі відомостей дві особливо привертають нашу увагу – вони контролюються іншими даними.

По-перше, це згадка про те, що переклад (а може, й копію оригінального тексту староеврейською мовою?) колофону було вперше виготовлено в 1813 р. для львівського українсько-католицького митрополита, раніше професора та ректора Львівського університету, Антона Ангеловича (1756-1814 рр., митрополит від 1808 р.). Він справді мав підстави цікавитися караїмами Галича – в 1811 р. митрополит купив Галич і сусіднє село Залукву, право на шинкування горілки в Галичі, на перевіз через Дністер і т. п. Очевидно, саме тому хотів він отримати відомості про екзотичних мешканців Галича. Наші розшуки в архіві львівських українсько-католицьких митрополитів (що зберігається, правда, з великими прогалинами, у Центральному державному історичному архіві України у Львові, фонди 201, 408, 491) поки що не дали результатів – листа А. Леоновича не знайдено. Сам факт, що копію й переклад колофону було вперше виготовлено саме тоді, не підлягає, однак, сумніву.

По-друге, це вістка про пожежу Галича. Справді, в 1830 р. велетенська пожежа знищила майже ціле місто – тоді й згоріла дерев'яна кенаса, треба думати, з усіма її писемними пам'ятками.

А. Леонович не лише виступив, фактично, в ролі першого публікатора (хоча й не друком) колофону, але й перший намагався його інтерпретувати. Інтерпретації

³ Уривок листа опубл. у: *Kunasiewicz S. Przechadzki archeologiczne po Lwowie. – Lwów, 1876. – S. 122.*

його наївні, часто не витримують наукової критики, проте, в зв'язку з обвинуваченнями, які пізніше висували проти А. Леоновича, їх необхідно навести – вони визначають той рівень історичних знань, що був характерний для газзана.

Про прихід караїмів до Галича він пише так: «Коли караїми переселилися до Галича, то в цих місцях ще не було євреїв-талмудистів. Це доводять дані мандрівника – єврея Венямина з Туделі (якого граф Тадей Чацький також згадує у своїй науковій праці під заголовком «Дослідження про євреїв»), бо, описуючи доєврейські синагоги, [він] не згадує, щоб [вони] були тоді на тутешній Русі. Крім цього, також і то є ознакою, що євреї прийшли до Галича пізніше від караїмів, бо цвинтар караїмів є на самому березі річки Чви, а єврейський лише пізніше приперли до нього. Згаданий мандрівник Венямин помер у 1172 р.»

Далі, коментуючи дату 5006 = 1246 р., А. Леонович пояснював: «Від цієї епохи щорічно в календарях (які самі вчені караїмів складають для себе) рахують також, котрий це рік від часу поселення караїмів у Галичі; наприклад, наступний рік ізраїльтян 5599 від сотворення світу – це 592 [рік] від часу, як ми сидимо в Галичі, а як поселилися в Луцьку – то це 361 [рік] і т. д. А те, про що згаданий вище вчений граф у згаданому творі (вільнюського видання 1807 р., с. 266) говорить, що акти свідчать, що протягом чотирьох століть у нашому краю не засудили караїма за злочин, – [він] мусив довідатися від луцьких караїмів, бо від них здобув деякі відомості».

Ці коментарі А. Леонович додав до перекладу колофону в рукописі № I 1252.

Згаданий раніше Д. Зубрицький вперше опублікував друком караїмський колофон (у перекладі на російську мову) у своєму дослідженні «Критикоисторическая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси – от водворения христианства при князях поколения Владимира Великого до конца XV столетия» (Москва, 1845. – С. 154-155). Відповідний екскурс у своєму творі він назвав «Відомості про прихід караїмів у Червону Русь в 1246 р.». Закінчуючи публікацію, Д. Зубрицький зазначив, що «так переклав це (тобто колофон. – Я. Д.) з єврейської мови теперішній рабин Леонович, однак наскільки ця вістка відповідає історії – залишаю для пізнішого розгляду». Ніколи Д. Зубрицький цього «пізнішого розгляду» не зробив, але характерно, що саме цей гіперкритичний історик схилився (очевидно, на підставі колофону) до думки, що караїми прибули на західні землі Русі в XIII ст. Пишучи про чужоземних колоністів у Галицько-Волинській державі, він зауважував (у вказаній праці, с. 143), що «німецьких ремісників і художників поселили вперше у Львові та біля Львова не за Казимира Великого, як твердили досі, але ще за часів Льва і його руських наступників, які прикликали їх у ці місця разом з вірменами, караїмами та іншими».

Майже одночасно з Д. Зубрицьким колофоном зацікавився інший український вчений-етнограф, історик та мовознавець – Іван Вагилевич (1811-1866). Він був особисто знайомий з А. Леоновичем⁴, а отримавши від нього текст колофону,

⁴ Про зустріч з А. Леоновичем І. Вагилевич писав у своїй біографії. Див.: Франко І. До біографії Івана Вагилевича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1907. – Т. 79. – С. 116.

підготував у 1839 р. нарис «Місто Галич», в якому вмістив цей же текст у польському перекладі. І. Вагилевич вважав, що основні дані колофону відповідають історичній правді – про караїмів писав як про «найдавніших мешканців» Галича, яких «переселив у середині XIII ст. з Криму король Данило внаслідок умови з Бату-ханом для підтримування торговельних зв'язків зі Сходом [...]. Мали вони привілей короля Данила, який згорів разом з храмом у 1830 р.».

Стаття І. Вагилевича у свій час не побачила світла денного. Незабаром після написання він передав її до Росії для публікації⁵, але вона не була надрукована – і залишалася досі тільки в рукописі, що тепер зберігається у Російській державній бібліотеці в Москві (Відділ рукописів. – Фонд «Чужоземні автори». – Течка 1. – Спр. 16. – Арк. 1-2).

На початку 50-х рр. XIX ст. з А. Леоновичем та колофоном познайомився український історик-любитель Омелян Левицький (1821-1891); він зберіг відомості про колофон, його спалення в 1830 р., копію, виготовлену для митрополита Ангеловича і т. п., у складених у цей же час нотатках, опублікованих майже сорок років пізніше⁶.

У 1850 р. з А. Леоновичем у Галичі познайомився ще один український вчений, історик і філолог, член чотирьох академій наук (серед них також почесний член Імператорської академії наук у Петербурзі), Антін Петрушевич (1821-1913). Від А. Леоновича він отримав текст колофону староеврейською мовою (яку А. Петрушевич знав) та польський його переклад. Ці матеріали – з яких староеврейський текст, очевидно, має особливу вартість – нам поки що не вдалося розшукати в дуже багатому архівному фонді вченого (що зберігається в трьох місцях – у Львівській науковій бібліотеці Національної академії наук України, в Центральному державному історичному архіві України у Львові та Бібліотеці Російської академії наук у Санкт-Петербурзі). Цей недолік, однак, певною мірою компенсується тою публікацією колофону, яку А. Петрушевич здійснив у 1854 р., вмістивши його російський переклад разом з гіперкритичним коментарем у своїй статті «Пересмотр грамот, князю Льву приписываемых» (вміщеній у збірнику: Галицкий исторический сборник. – Львов, 1854. – Вып. 2. – С. 173-176).

Інтерпретуючи караїмський колофон, А. Петрушевич допустив фатальну помилку. Він поставив знак рівняння – що з методичного погляду недопустимо – між колофоном та грамотою й підійшов до колофону з таких самих критичних позицій, як і до ряду грамот князя Льва з другої половини XIII – початку XIV ст., які він – зрештою, цілком слушно з погляду дипломатики – визнав фальсифікатами. Трактуючи колофон як юридичний документ типу королівської грамоти, А. Петрушевич повністю заперечив вартість колофону як історичного джерела, проголосив

⁵ Див. листи І. Вагилевича з 1843-1845 рр. у: Письма к М. П. Погодину из славянских земель (1835-1861). – Москва, 1880. – Вып. 3. – С. 641, 648.

⁶ Л[евуцький] Е. Несколько народных преданий о Галиче // Слово. – Львів, 1879. – № 6. – С. 1; Его же. Еще о Галиче и его окрестностях. (Из записок) // Там же. – 1885. – № 5. – С. 2.

його фальсифікатом з першої половини ХІХ ст., а всі подані в ньому відомості кваліфікував як «караїмську байку».

Тому, що думка А. Петрушевича відіграла свого часу вирішальну роль при інтерпретації колофону як історичного джерела, необхідно присвятити їй певне місце, зокрема також для того, аби легше зрозуміти безпідставність значної частини висунутих ним закидів.

Коментуючи колофон, А. Петрушевич звернув – зрештою, цілком правильно – увагу на те, що літочислення за роками гіджри не збігається з літочисленнями від сотворення світу та від народження Христа; що Данило неправильно названий королем Хорватії; що син Данила не мав титулу великого князя; що в татар не було короля; що Данила коронували лише в 1253 р. Правильно виправив він назву храму Лель-Полель, під якою, за його словами, «треба розуміти колишню церкву св. Пантелеймона, а теперішній костьол св. Станислава біля Галича». Він уточнив, що храм на вул. Руській – це «теперішня церква Різдва Христового». Цілком слушно викрив А. Петрушевич як анахронізм згадку про те, що для караїмів будували будинки навпроти королівського замку, на вул. Руській. При буквальному розумінні відповідного місця колофону справді виходить, що «караїми прийшли до Галича тоді, коли русини займали вже тільки одну, названу від їх [імені] вулицю Руську, а решту частин міста зайняв уже панівний народ – поляки».

Критикуючи ряд дальших місць колофону, А. Петрушевич виходив з рівня тогочасної історичної науки та певних власних суб'єктивних уявлень. Так, торкаючись питання про переговори між князем Данилом і Бату в 1243 р., він зазначив, що «Данило вів переговори не раніше як в 1246 р. – ще як князь, а як король – з Бату, коли був у нього в Орді». Сьогодні ми знаємо (про це докладніше говориться далі), що князь Данило справді таки вів переговори з татарами в 1243 р. – і що цих даних А. Петрушевич ще не міг знати в 1854 р.

Він вважав, що караїмам не могли віддати піль між річкою Луквою та рікою Дністром і що відповідна згадка в колофоні появилася тому, що «фальсифікатор не знав про те, що на ці землі поширювалося місто Галич за Луквою, сьогодні село Залуква, про що свідчить [будівельне] сміття, яке є там досі». Сьогодні нам відомо, що А. Петрушевич неправильно локалізував розташування давньої столиці. Це було остаточно доведено після археологічних досліджень майже століття пізніше⁷.

Як ми побачимо далі, не можна погодитися також із різким висловлюванням А. Петрушевича, що згадка про єпископа Петра пов'язана з тим, що «Леонович виписав ім'я цього вищого духовника з передмови шематизму духовництва Львівської греко-католицької архієпархії, [насправді ж] був архієпископ Петро».

Ім'я князя Васька А. Петрушевич, без достатніх для цього підстав, пояснював аналогією з «паном Васьком – свідком у фальсифікованих грамотах Льва».

⁷ Див.: *Пастернак Я.* Старий Галич. Археологічні дослідження у 1850-1943 рр. – Краків; Львів, 1944. – С. 50. Підсумки новіших досліджень в: *Археологія Української РСР.* – К., 1975. – Т. 3. – С. 222-229; план на с. 223 (текст В. К. Гончарова).

Остаточний висновок А. Петрушевича був дуже суворий. Забуваючи про те, що він аналізує колофон рукопису (тобто джерело наративного типу), а не грамоту (тобто документ з правовим значенням), він говорив про колофон як «про ще одну фальсифіковану грамоту, здається, складену за прикладом грамот Льва», як про «безпідставну повість про перший прихід караїмів до Галича». Йому здавалося, що він навіть викрив фальсифікатора – на його думку, це А. Леонович, а «сама причина складення цієї повісті, придуманої на підставі нібито Данилової грамоти, в тому, що Леонович намагався довести, що караїми є старожилами Галича і що вони мають ще від руських князів право продавати алкогольні напої та віддавня мають земельні мастки в Галичі».

Своє негативне ставлення до колофону А. Петрушевич виявив також в інших своїх працях. Досліджуючи історію Галича, він писав тридцять років пізніше про «безпідставну караїмську легенду про те, що їх переселення сюди відбулося ще в часах князя Данила Романовича»⁸.

Було здійснено ще одну, вже третю за чергою, публікацію колофону. Польський журналіст та історик-любитель Станіслав Кунасевич (1842-1879) помістив у нарисі «Przechadzki archeologiczne po Lwowie» (Львів, 1876. – Вип. 2-3. – С. 122-124) колофон з примітками А. Леоновича. Текст польською мовою було взято зі згаданого рукопису № I 1252. С. Кунасевич надрукував колофон без жодного коментаря; про дві попередні публікації він не знав нічого.

Трикратна публікація колофону нібито може свідчити про чимале зацікавлення цим текстом. Насправді, однак, дані з колофону (як у позитивному, так і негативному розумінні) використовувало дуже обмежене коло істориків. Для основної маси дослідників етнічної історії караїмів вони залишилися невідомими.

Думку про прихід караїмів до Галицько-Волинської держави в часах короля Данила (на підставі публікації Д. Зубрицького) підтримав український сходознавець, етнограф Франц Домбровський (пом. 1866)⁹, а за ним повторив її австрійський дослідник Іван-Вінкентій Гелерт¹⁰.

У кінці XIX ст., після того як 1893 р. в журналі «Hamaggid», що видавався в Ліку, Н. М. Літєвський опублікував листа Еліша Леоновича з Галича до видатного караїмського вченого Абрагама Фірковича (1785-1874), з вміщеними в ньому даними, взятими з колофону¹¹, в окремих науково-популярних та публіцистичних працях знову появились міркування про переселення караїмів з Криму за часів короля Данила.

⁸ *Петрушевич А. С.* Археологические находки близ города Галича // Вестник Народного дома. – Львов, 1883. – № 4. – С. 36.

⁹ *Домбровский Ф.* Караимы в Крыму. – Симферополь, 1848.

¹⁰ *Goehrlert J. V.* Die Karaiten und Mennoniten in Galizien // Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. – Wien, 1862. – Bd. 38. – S. 598.

¹¹ Нам не вдалося розшукати журнал «Hamaggid» за 1893 р. Цитуємо за: *Janusz B.* Gmina karaicka w Haliczu // Na ziemi naszej. – Lwów, 1911. – Nr. 5. – S. 5; *Fahn R.* Aus dem Leben der Karaiten // Ost und West. – Berlin, 1912. – S. 67.

Твердження про еміграцію з Криму на Русь у середині XIII ст. популяризував, зокрема, єврейський літератор Рубен Фан (1878 – рік смерті невідомий) у цілому ряді своїх статей, нарисів та книг, присвячених караїмам Галича, серед яких він прожив деякий час¹². Ідеї Р. Фана сприймали на початку XX ст. як щось нове – настільки вже забулися публікації колофону Д. Зубрицьким, А. Петрушевичем та С. Кунасевичем.

З підтримкою думки про прихід караїмів до Галичини за часів короля Данила (в зв'язку з публікаціями Н. М. Літєвського та Р. Фана) виступав у своїх ранніх працях український історик та етнограф Богдан Януш (1889-1930). Він датував прихід караїмів до Галича приблизно 1240 р., вважаючи, що караїми «могли бути заручниками татар або, підтримуючи торговельні зв'язки з Галичем, скористали з укладеного миру, постаралися про привілеї й на поспішно поселилися в Галичі»¹³. За Б. Янушем пішов інший український етнограф Володимир Гребеняк (1893-1915)¹⁴.

Після майже півстолітньої перерви, датування переселення караїмів з Криму серединою XIII ст. знову виринуло на сторінках наукових видань. Караїмський дослідник Симеон Шишман звернув увагу (на підставі публікації С. Кунасевича), що караїми Галича датують заснування своєї громади 1246 р.¹⁵ Український сходознавець, професор Гарвардського університету Омелян Пріцак висунув гіпотезу, що початок караїмської ери в Галичі (який він датує 1254 р.) «може стосуватися часу прийняття релігії десь в українських степах»¹⁶.

Можливо, що перелік авторів (та їхніх праць), які прихильно ставилися до думки – обгрунтованої колофоном – про переселення караїмів на Русь у середині XIII ст., можна доповнити ще кількома прізвищами. Це, однак, не міняє загального враження, що колофон привернув увагу тільки окремих дослідників. Основна маса істориків просто ігнорувала дані колофону (навіть не намагаючися провести його науковий аналіз або просто не знаючи про його існування), трафаретно повторюючи нібито остаточно (ще на початку XIX ст.!) встановлені дані про те, що караїми поселилися в Литві, Польщі, Україні в кінці XIV – на початку XV ст. – і що їх поява в цих місцях пов'язана з діяльністю литовського великого князя Вітовта (Вітавтаса). Як це не дивно, але колофон ніколи не був об'єктом дослідження

¹² Див. хоча б такі праці Р. Фана: *M'chaje ha k'raim* (Skizzen und Typen aus dem Leben der Karaiten). – Halicz; Drohobycz, 1908; пізніший передрук у Відні: *Legenden der Karaiten*. – Wien, 1921, та інші, а також ряд статей, серед них також: [До історії караїмів у Галичині] // *Nakedem*. – Санкт-Петербург, 1910 (нами не знайдено), та цитована в попередній примітці.

¹³ *Janusz B. Gmina karaicka...* – S. 6; див. також: *Ejusd. Ostatni z Mohikanów galicyjskich* // *Świat*. – Warszawa, 1912. – Nr. 16. – S. 9.

¹⁴ *Гребеняк В.* Караїмська оселя в Галичі // Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – № 21-22. – С. 16.

¹⁵ *Szyszman S.* Die Karäer in Ost-Mitteleuropa // *Zeitschrift für Ostforschung*. – Marburg, 1957. – H. 1. – S. 29.

¹⁶ *Pritsak O.* Das Karaimische // *Philologiae Turcicae fundamenta*. – Wiesbaden, 1959. – Bd. 1. – S. 328.

істориків Галицько-Волинської держави, хоча подані в ньому відомості заслуговують цього.

У цьому відношенні справді фатальний, немов гальванізуючий, на наукову думку вплив мав нарис польського історика та економіста Тадея Чацького (1765-1813) «O Żydach i Karaitach», виданий у Вільнюсі 1807 р., що неодноразово передруковувався. Написаний на обмеженій джерельній базі в дусі апології політики великого князя Вітавтаса та з підкреслено легковажним ставленням до караїмських джерел і традицій, нарис Т. Чацького все ж таки наклав помітний відбиток на караїмознавство. Висловлені ним гіпотези передавали далі як доведені факти – їх повторювали майже без модифікації десятки польських, російських, українських, єврейських та навіть караїмських авторів – їх, значною мірою, дотримуються ще й сьогодні. Як на курйоз можна вказати, що з іменем Вітавтаса пов'язують виникнення караїмських колоній у Галичі й у Львові, хоча на ці міста ніколи не поширювалася влада литовського великого князя – на що, зрештою, не раз вказували критичніші автори, наприклад єврейський історик, лектор Віденського університету Максиміліан-Ернест Гумпльович (1864-1897)¹⁷ чи згадані вже Б. Януш¹⁸ та С. Шишман¹⁹. (Проблемі достовірності т. зв. Вітавтасової легенди ми маємо намір присвятити окрему статтю).

Крім цього, необхідно врахувати, що польська історіографія XIX – першої половини XX ст. пропагувала ідею, нібито до захоплення Галичини Польщею (вперше в 1349 р., остаточно в 1387 р.) ці землі були ледве чи не пустинною, яку стали заселяти тільки завдяки заходам польських королів та магнатів. Цілком зрозуміло, що при підході до проблеми імміграції караїмів з таких апріорних позицій, в історичних працях не залишалось місця для дослідження проблеми приходу караїмів до Галичини в допольський період. Зрештою, польська історіографія після згаданого виступу Т. Чацького не здобулася на оригінальне дослідження питання.

На українську та російську історіографії великий вплив справили авторитет А. Петрушевича, який датував прихід караїмів до Галича спершу «мабуть, вже XIV століттям», а пізніше – «кінцем XIV або самим початком XV ст.»²⁰. Єдиний Б. Януш несміливо намагався ревізувати усталені погляди – та й це лише у своїх ранніх працях.

Для єврейської історіографії, яка в кінці XIX – першій половині XX ст. сформувала свої погляди повністю під враженням завзятої полеміки про початки ка-

¹⁷ *Gumplowicz M. Początki religii żydowskiej w Polsce.* – Warszawa, 1903. – S. 5-6.

¹⁸ *Janusz B. Z dziejów Karaitów galicyjskich // Gazeta Kościelna.* – Lwów, 1911. – № 31. – S. 383; *EjUSD. Nieznany lud w Galicji // Gazeta Ludowa.* – Lwów, 1912. – Nr. 6. – S. 10; № 10. – S. 8; *EjUSD. Ostatni z Mohikanów halickich // Gazeta Wieczorna.* – Lwów, 1916. – № 2847. – S. 3-4.

¹⁹ *Szyszman Sz. Zamek najeziorny w Trokach i jego obrońcy // Pamiętnik Wileński.* – Londyn, 1972. – S. 384-385.

²⁰ *Петрушевич А. О галицких епископах со времени учреждения галицкой епархии даже до конца XIII века // Галицкий исторический сборник.* – Львов, 1854. – Вып. 2. – С. 125; *Его же. Археологические находки...* – С. 36.

раїмських колоній у Криму, думка про еміграцію караїмів з Криму на Русь у середині XIII ст. виявилася неприйнятною. Подібну роль, як А. Гаркави в Росії, відіграв на Західній Україні та в Польщі історик, професор Варшавського університету (до того ж заслужений дослідник етнічної історії євреїв України та Польщі) Маєр-Самуїл Балабан (1877-1942). Прихід караїмів до Галичини він датував остаточно XV ст.²¹ Погляди Р. Фана, який, зрештою, не був істориком, не знайшли послідовників.

Як це не дивно, але й караїмські вчені досить байдуже поставилися до питання про початки караїмських поселень на Русі. Намагання А. Леоновича відкрити завісу з минулого не здобули ширшого відгону якраз у караїмському середовищі. У новішому монографічному дослідженні академіка Польської академії наук Ананії Зайончковського (1903-1970)²² питання про початки караїмських колоній у Галичині ігнорується. Тільки С. Шишман у своїх статтях намагається активізувати дискусію довкола дат 1243 та 1246 рр.

Наслідком такого саме становища, яке склалося в історіографії етнічної історії караїмів, треба вважати ряд тверджень новішої української та російської історичної, етнографічної й мовознавчої літератури – такого, наприклад, змісту, що «на територію Литви і України караїми переселилися в кінці XIV – на початку XV ст.»²³, чи що «в кінці XIV ст. група караїмів (як полонених литовських князів) потрапила [...] на захоплені Литвою західноукраїнські області»²⁴, чи, навіть, що «у Галичі і Кукизові в XVI ст. поселилися караїми»²⁵ і т. д.

Понад 140 років минає від того часу, як А. Петрушевич провів – єдиний, хоча й недосконалий – джерелознавчий аналіз караїмського колофону з Галича. Висновки його були, значною мірою, продиктовані суб'єктивними поглядами на історію Галича – поглядами, що потім були спростовані переконливими археологічними та історичними свідченнями. Давно вже назріла пора провести заново джерелознавчий аналіз колофону. Метою такого аналізу повинна стати відповідь на питання про те, чи справді в колофоні немає жодних достовірних даних, цінних як для дослідження етнічної історії караїмів, так і для вивчення історії Галицько-Волинської держави.

Ми проведемо такий аналіз за наведеним нижче планом:

- 1) дата написання колофону;
- 2) автор колофону (паралельно розв'язуючи питання, чи справді не йдеться про текст, фальсифікований у першій половині XIX ст.);

²¹ *Balaban M. Do dziejów karaickich. (Okruczy historyczne) // Na ziemi naszej. – Lwów, 1910. – Nr. 10. – S. 76; Ejszd. Karaici w Polsce // Ejszd. Studia historyczne. – Warszawa, 1927. – S. 56.*

²² *Zajczkowski A. Karaims in Poland. History, Language, Folklore, Science. – Warszawa; La Haye; Paris, 1961.*

²³ *Мусаев К. М. Караимский язык // Языки народов СССР. – Москва, 1966. – Т. 2. – С. 260.*

²⁴ *Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. (Историко-этнографический очерк). – К., 1975. – С. 60.*

²⁵ *Копчак С. І. Населення українського Прикарпаття. (Історико-демографічний нарис). Докапіталістичний період. – Львів, 1974. – С. 68.*

- 3) стратифікація тексту колофону та його джерела;
- 4) дані колофону в світлі інших джерел;
- 5) інші караїмські свідчення про еміграцію в XIII ст.;
- 6) значення колофону як історичного джерела.

1. Дата написання колофону

В оригінальному тексті колофону не було дати його написання. А. Петрушевич звинувачував А. Леоновича, що текст складений саме ним (виходило б – у 30-х рр. XIX ст.). Заслугою А. Петрушевича, з іншого боку, треба вважати те, що він перший звернув увагу на невідповідність літочислення за гіджрою двом іншим системам літочислення – на підставі цього факту він не зумів зробити жодного висновку.

У колофоні подаються дати двох подій:

Перша – переговори між Данилом та Бату, які датуються 5003 р. від сотворення світу, за сонячно-місячним юдейським календарем = 1243 р. від народження Христа, за сонячним календарем (за т. зв. Діонізієвою ерою) = 655 р. гіджри за мусульманським місячним календарем.

Друга – виходу караїмів з Криму, який датується 5006 р. за юдейським календарем = 1246 р. від народження Христа = 658 р. гіджри.

Аналіз дат доводить, що невідомий автор колофону правильно подав співвідношення між роками за юдейським та християнським календарями (основний підрахунок часу вівся, очевидно, за роками від сотворення світу), але не зумів підрахувати роки за гіджрою. Насправді, 1243 р. відповідає 640/1 р. гіджри, а 1246 р. – 643/4 р. гіджри, з іншого боку, 655 р. гіджри – це 1257 р. від народження Христа, а 658 р. гіджри = 1259/60 рр. Причина помилок проста – автор колофону вважав, що роки гіджри треба підраховувати як сонячні. Звичайний підрахунок доводить, що автор колофону знав, що 1700 р. від народження Христа відповідає 1112 р. гіджри (фактично 1112 р. гіджри почався 18 червня 1700 р.). Від цього хронологічного пункту він почав свої помилкові підрахунки.

У зв'язку з цим, можливий єдиний висновок, що колофон було написано в тому році, від якого почався помилковий підрахунок гіджри – тобто в 1700 р. від народження Христа.

Тому, що лише така комбінація дат може виявити помилкові підрахунки років гіджри, відпадає твердження А. Петрушевича, що колофон виготовлено в XIX ст.

Місце складення колофону – Галич – не викликає жодного сумніву.

2. Автор колофону

Колофон не тільки позбавлений дати складення (яку, однак, як бачимо, можна реконструювати досить докладно), але й імені автора. Зважаючи на місце написання колофону, автора треба шукати серед освічених представників караїмської колонії Галича кінця XVII ст.

Ознайомлення з минулим колонії нашоюхує на думку, що автором міг бути караїмський вчений Йосиф бен Самуїл газзан бен Ісаак, відомий більше під

іменем Йосиф га-Машбір («той, що постачає хлібом»; Книга Буття, 42, 6), який у 1700 р. доживав віку в Галичі.

Йосиф га-Машбір настільки відома фігура, що на ньому можна зупинитися коротко – й це лише з метою, аби підкреслити, що він, відповідно до своїх знань та місця, яке займав у караїмській громаді, єдиний мав можливість і право робити нотатки на сторінках давнього пергаментного молитовника, привезеного з Криму.

Йосиф народився в українському містечку Деражні. Молоді роки провів у родині гахама Нісана в іншому містечку, де була караїмська колонія, в Кукизові (Красному Острові). Нісан виховував його разом зі своїм (молодшим від Йосифа) сином, який також став знаним вченим – Мардехаєм бен Нісан га-Сакен, відомішим як Мардехай Кукизівський (Кукізов). Близько 1670 р. Йосиф разом з братом переселився до Галича, де реформував караїмську громаду і де написав цілий ряд творів на теологічні, релігійно-філософські та філологічні теми. Був він також поетом. Писав Йосиф не тільки старосврейською мовою, але й тюркською – караїмською (перекладав псалми). Помер він у Галичі 26 тевет 1700 р.²⁶, а його могила з надгробним каменем зберігалася там ще до Першої світової війни²⁷.

Праці Йосифа га-Машбіра, частково опубліковані друком, доводять, що був він глибоко освіченою людиною всебічних зацікавлень. Перо не випускав він з рук до останніх днів життя – книга «Нер га-Хохмаг» = «Світло мудрості» (коментар до молитов) залишилася незакінченою через смерть її автора. Не підлягає сумніву, що Йосиф найкраще з караїмських учених другої половини XVII ст. знав історію караїмських колоній Галичини. Про це свідчить такий характерний епізод.

У 1698 р. голландський вчений, професор Лейденського університету Яків Трігліанд звернувся з листом до гахама в Литві, прохаючи від нього відомостей про караїмів, зокрема про їх минуле. Цей лист потрапив до Луцька, де з ним ознайомився згаданий вже Мардехай, що мандрував по караїмських громадах України. Мардехай взявся відповісти на листа Я. Трігліанда – листа свого він закінчив 18 липня 1699 р. Не отримавши зразу відповіді, Я. Трігліанд написав у 1699 р. другого листа до Жовкви (місто Львівської області України), на якого знову, мабуть, у 1700 р., відповів Мардехай. Так виник відомий твір «Дод Мардехай» (опублікований вперше в Гамбурзі, 1714 р.) з певними історичними відомостями про караїмів. Є чимало підстав, щоб уважати Йосифа га-Машбіра фактичним співавтором листів-відповідей Мардехая – першу відповідь 1699 р. Мардехай написав після зустрічі з Йосифом у Галичі, до якого він спеціально поїхав з Луцька.

Зацікавлення, яке викликали караїми у вчених Західної Європи в другій половині XVII ст., спроби встановити безпосередні зв'язки з караїмами, без сумніву, сприяли пошуків інтересу до свого минулого також серед караїмських вчених

²⁶ Дату беремо з: *Fürst J. Geschichte des Karäerthums...* – Leipzig, 1869. – [Bd. 3]. – S. 86, де вона подається за твором Мардехая Кукізова, відомим під назвою «Дод Мардехай».

²⁷ *Janusz B. Karaici w Polsce.* – Kraków, 1927. – S. 85-86.

України, Польщі, Литви. У такій саме атмосфері виник «Дод Мардехай», внаслідок цього ж стимулу було складено в Галичі колофон 1700 р.

На нашу думку, всі ці обставини говорять за те, щоб автором колофону вважати Йосифа га-Машбіра.

Уже згадувалося про те, що А. Петрушевич вважав автором-фальсифікатором колофону А. Леоновича. Навіть поверховий аналіз колофону доводить безпідставність такого обвинувачення: пишучи колофон у 30-х рр. XIX ст., А. Леонович або правильно вираховував би роки гіджри (для цього була відповідна література), або, навпаки, починав би рахувати роки гіджри за сонячним літочисленням від якогось сучасного йому, Леоновичеві, року. З іншого боку, автор колофону має у своєму розпорядженні такі відомості, яких А. Леонович не міг би здобути з тогочасної історичної літератури (про переговори 1243 р.). Автор колофону знав, що на місці села Залукви були колись поля, а не руїни столиці (як думав А. Петрушевич); він писав про єпископа Петра, а не про архієпископа такого ж імені – як це зробив би, без сумніву, А. Леонович, коли б він використовував сучасні йому шематизми Львівської українсько-католицької архієпархії (в них писалося лише про архієпископа Петра, та й то під іншою датою). Дуже сумнівно також, чи А. Леонович подавав би назву церкви св. Пантелеймона (цілком правильна кон'єктура А. Петрушевича) як фантастичне «Лельом-полельом». Очевидно, А. Леонович мав палеографічні труднощі з розшифруванням назви церкви у староеврейському тексті, яка в першій половині XIX ст. (як достовірно відомо з літератури²⁸) вже забулася.

3. Стратифікація тексту колофону та його джерела

Пишучи колофон на сторінках стародавнього молитовника, Йосиф га-Машбір (якого ми вважаємо автором) зібрав докупи основні відомості про караїмів Галича, які тоді, в 1700 р., йому вдалося вишукати – в документах, у нотатках, в усній традиції. Йосиф – про це не можна забувати – був людиною своєї епохи і формував усі здобуті ним дані не згідно з принципами невідомої йому історичної критики, а згідно зі своїм, дещо деформованим і прикрашеним поглядом на минуле колонії в Галичі. Про те, що він не був сухим педантом, а людиною з фантазією та й міцно обґрунтованим світоглядом, свідчить хоча б те, що, перекладаючи, наприклад, псалми на караїмську мову, він не дотримувався буквального тексту староеврейського оригіналу, а міняв смисл псалмів у дусі питомого для його поглядів гностицизму²⁹.

Тому й текст складеного ним колофону – це, в жодному разі, не текст грамоти XIII ст. (як цього хотів би А. Петрушевич), не критичне історичне дослідження, а

²⁸ Див., наприклад: *Петрушевич А.* Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича, теперь костел св. Станислава оо. Францисканов, яко древнейшем памятнике романского зодчества на Галицкой Руси с первой половины XIII столетия. – Львов, 1881.

²⁹ *Grzegorzewski J.* Caraimica. Język Łach-Karaitów. Narzecze południowe (łucko-łalicie) // *Rocznik Orientalistyczny.* – Kraków, 1916-1918. – Т. 1. – Cz. 2. – S. 270-272, 280.

компіляція відомостей з різних часів і різних джерел, якої основне завдання – передати майбутнім поколінням обривки минулого караїмської колонії, минулого, цікавого не лише для самих караїмів, але, ось, і для відомих вчених Заходу, що несподівано почали цікавитися невеликим народом, його релігією, його минулим. Патріотичні мотиви написання колофону безсумнівні. Безсумнівні також відбиті в ньому різноманітні – за часом, якого стосуються описані події – нашарування, що дають підставу говорити про своєрідну стратиграфію колофону.

Публікуючи на початку переклад колофону, ми поділили його умовно на сім частин:

- I. Вступ з визначенням мети написання колофону («для майбутніх поколінь»).
- II. а. Укладення миру між Данилом та Бату в 5003 = 1243 р. за присутності сина Данила Льва і його брата Васька;
 - б. Бату дозволяє сотні караїмів залишити Крим і переселитися до Галича;
 - в. Данило зобов'язується утримувати караїмів від моменту переходу татарсько-руського кордону, буде для них будинки в Галичі, допомагає наладити торгівлю зі Сходом.
- III. Бату оголошує в Криму про дозвіл для караїмів переселитися до Галицької землі – переселення буде проведено за татарські та руські кошти.
- IV. Вісімдесят караїмських родин з Солхата, Мангупа, Кафи й інших міст Криму вирішує емігрувати з Криму.
- V. Вихід караїмів з Криму в 5006 = 1246 р.; перевезення їх за татарські та руські кошти.
- VI. а. Караїмів приймає Данило;
 - б. Для них будують будинки біля замку на вул. Руській;
 - в. Для них виділяють місце на цвинтар на березі річки Чев, навпроти церкви св. Пантелеймона;
 - г. Кожному караїмові дарують по 100 гривень срібла;
 - д. Караїмам дають привілей на вільну торгівлю на Русі, на шинкування всіма видами напоїв;
 - е. Їм дарують землю на горі та між ріками Луквою й Дністром.
- VII. На писаному привілеї для караїмів підписалися Данило, його брат Васько та єпископ Петро.

Такий аналіз змісту колофону ще раз доводить патріотичні тенденції, якими керувався автор при його написанні. У його освітленні караїми стають ледве чи не основним об'єктом переговорів 1243 р., ними піклуються і татари, і русини, а привілей та відповідне місце в середньовічному суспільстві вони здобули в середині XIII ст. внаслідок протекції короля Данила. Минуле караїмів покрито романтичним серпанком тоді, коли реальна дійсність середини XIII ст. – періоду татарських спустошень – була, очевидно, дуже далекою від тої ідеальної картини, яку вимальовував автор колофону.

До анахронізмів, що не могли відбивати обставини XIII ст., а, навпаки, виникли внаслідок обставин, синхронних періодові життя автора (друга половина

XVII ст.), треба зарахувати відомості про проживання караїмів у Галичі на вул. Руській (VI. б), про розташування цвинтаря (VI. в), про шинкування напоями (VI. д), про караїмські поля (VI. е), про татарсько-руський кордон (II. в, III, V). Джерело цих відомостей – реальні умови життя XVII ст.

Наслідком романтичної ідеалізації умов середини XIII ст. треба назвати інформацію про переїзд караїмів з Криму до Галичини за кошти татар і русинів (II. в, III, V), про будівництво будинків за кошти Данила (VI. б). Такі відомості могли бути результатом міркувань автора, можливо, на підставі переказів, що зберігалися в середовищі караїмів.

Результатом традиційних уявлень караїмів Галича ми схильні вважати трактування еміграції з Криму як еміграції виключно до міста – столиці Галича, а не до країни, що взяла назву від свого основного центру – цього ж Галича, тобто до Галичини. Якщо в основі такої інтерпретації мети еміграції були якісь писані нотатки, то плутанина між Галичем і Галичиною в первісному тексті на івриті (тим більше, якщо він був без пунктації) ще більш імовірна.

На колофоні відбилася також начитаність автора тогочасною історичною літературою. Таким ерудиційним проявом є титулування Данила королем у той час, коли він ним ще не був, та, зокрема, титулування його «королем Хорватії» (II. а), що відповідало уяві авторів XVII ст. про минуле Галичини в допольський період.

Найдавнішим, в основних рисах достовірним, ядром відомостей колофону ми вважаємо дані про переговори 5003 = 1243 р. (II. а), про відсутність перешкод з боку татар щодо переселення з Криму на Русь (II. б, III), про вихід караїмських родин з Солхата, Мангупа й Кафи в 5006 = 1246 р. (IV, V), про певну матеріальну допомогу переселенцям (VI. г), про дозвіл вести торгівлю зі Сходом (II. в, VI. д) та про осіб, що відігравали таку чи іншу роль при переселенні караїмів (князі Данило, Василько, Лев, єпископ Петро, хан Бату (II. а, VII)).

Очевидно, всі ці відомості подаються також у дусі романтичної ідеалізації (наприклад – про 100 гривень срібла для кожного з переселенців). Підставою для цих вісток стали, поряд з традицією караїмської громади в цілому та окремих родин, також, можна припускати, писані нотатки літописного характеру, в яких було позначено дати 5003 і 5006 рр. У прямий та непрямий спосіб усі ці відомості контролюються іншими, некараїмськими джерелами – що ми доведемо далі.

Цифрові дані в східних джерелах середньовічних часів справедливо викликають підозри – переважно, однак, через свою гіперболізацію. У цьому випадку цифри (100 чи 80 родин; II. б, IV) підкуповують своєю скромністю. В їх основі могли бути достовірні відомості, збережені в громадській та родинній традиції. Будь-якому контролю на підставі інших джерел ці дані не піддаються.

Дискусійною залишається вістка про грамоту Данила для караїмів (VII).

4. Дані колофону в світлі інших джерел

Для вирішення питання про датування і характер караїмської еміграції з Криму в середині XIII ст. принципове значення має доведення достовірності

найдавнішого основного ядра відомостей колофону. Зіставлення цієї інформації з даними різноманітних джерел іншої мовної та жанрової категорії – навіть тоді, коли в них ні слова не говориться про караїмів – може дати підставу твердити про достовірність основного ядра відомостей.

Переговори 5003 = 1243 р. У грудні (або листопаді) 1240 р. монголо-татари під командуванням Бату взяли і зруйнували найбільше місто Русі, її головний культурний і економічний центр, княжу столицю Київ. Під час продовження походу зимою 1240/41 р. впав цілий ряд великих руських міст, багато з них було зруйновано дощенту, так що міське життя в них вже ніколи не відновлювалося. Після триденної облоги, мабуть, на початку 1241 р. татари взяли княжу столицю Галич. Перейшовши Карпати, вони 11 квітня 1241 р. розгромили об'єднані угорсько-хорватські війська. Весною 1242 р. війська Бату через придунайські землі, Галичину та Київщину повернулися до степів Причорномор'я (або й Поволжя).

Галицько-Волинський літопис – єдине давньоруське джерело, що стосується цієї епохи і цієї території (до того ж не без плутаної хронології й не без прогалин при описуванні подій 40-х рр. XIII ст.), говорить під 6751 = 1243 р., що «Данилоу же боудоушоу во Холмѣ, прибѣже къ немуу Половчинѣ его именем Актаи, рекыи: яко Батыи воротилъса есть изо Оугоръ и ѿрѣдилъ есть на та два богатыра възискати тебе, Манъмана и Баала. Даниль же затворивъ Холмѣ еха ко братоу си Василкови, пойма съ собою Коурила митрополита; а Татарове воеваша до Володавы и по взерамъ, много зла створше»³⁰. Літопис нічого не говорить про те, чи Данило, наймогутніший з тогочасних руських князів, зустрівся в 1243 р. з Бату, котрий послав для розшуку Данила двох своїх полководців, а лише два роки пізніше оповідає про подорож князя Данила до ставки Бату на Волзі, що відбулася взимку 1245/46 р. (ця подорож князя Данила контролюється західними джерелами – мемуарами Джованні Пяно дель Карпіні, який зустрічався тоді і з Данилом, і з Бату). Літопис не говорить і про те, чи це була перша зустріч князя з Бату.

Тим часом угорські джерела з 1244 р. свідчать, що, мабуть, таки в 1243 р. відбулася інша (перша) подорож князя Данила до «князя татар», бо про цю зустріч Данило розповів послові угорського короля Бели IV (1235-1270) Миколі, синові *Obychck de Zyud*. У грамоті короля від 22 квітня 1244 р. сказано про заслуги цього дворянина таке: «Ad partes Ruscie, et ad partes Bulgarie in nostra legacione profectus ab illustrissimo duce Danela, qui Tartarorum principe visitato ad propria rediens, universum statum Tartarorum prout viderat et cognoverat, edisserendum nobis promiserat, still officio conditum, reportavit»³¹.

³⁰ Полное собрание русских летописей. – Изд. 2-е / Изд. А. А. Шахматов. – Санкт-Петербург, 1908 (репринт: Москва, 1962). – Т. 2. – Кол. 795.

³¹ Codex diplomaticus patrius Hungaricus (Hazai Okmánytár). – Győr, 1867. – Т. 4. – П. 29; Codex diplomaticus Arpadianus continuatus (Árpádkori új okmánytár) / Ed. G. Wenzel. – Pest, 1869. – P. 164. – (Monumenta Hungariae historica. – Ser. L. – Vol. 12).

На це місце в грамоті Бели IV вперше звернув увагу український історик, професор Львівського університету М. Грушевський. Правильно визначивши, що в цьому разі не могло йтися про зустріч князя Данила з Бату зимою 1245/46 р., він, однак, не звернув уваги на вістку літопису під 1243 р. про те, що Бату вже тоді шукав зустрічі з князем. М. Грушевський вважав (зрештою, під знаком запитання), що Данило міг зустрічатися «з котримсь з темників, напр., з тим Могучієм»³². Російський історик В. Пашуто стверджує (на підставі цього ж угорського джерела), що подорож князя Данила до Золотої Орди – не перша його дипломатична зустріч з татаро-монголами³³, але цю свою тезу не конкретизує.

Необхідно зазначити, що угорське джерело не є таке бездоганне, як могло б здаватися на перший погляд. В угорській історіографії не раз висловлювалася думка про підозрілість грамоти 1244 р. М. Вертнер вказував на протиріччя в датуванні грамоти і пересував її дату на 1254 р.³⁴ (у такому разі в ній йшлося б про подорож Данила до Бату в 1245-1246 рр). Я. Карачоні вважав грамоту взагалі фальсифікатом (через плутане датування, неправильну титуляцію короля та з інших причин)³⁵. До цієї думки схилився Л. Сентпетері, котрий, однак, зауважував, що вже в 1281 р. цю грамоту вважали автентичною, а проведена в 1296 р. експертиза доводила, що грамота не є фальшивою³⁶. Автентичною, з датою пересуненою, можливо, на два роки, визнавав грамоту Д. Паулер³⁷.

Як відомо (на такій точці зору стоїть сучасне джерелознавство), підозрілість чи фальшивість грамоти з вузькодипломатичного (юридичного) погляду не виключає правдивості хоча б частини поданих у ній відомостей. До вісток у документі 1244 р., що, з погляду джерелознавства, витримують історичну критику, ми зараховуємо не лише основний момент грамоти, а саме надання посілості *Koarzeg* Миколі, синові *Obychk de Zyud* (бо факт такого надання було доведено експертизою 1296 р.), але й згадку про зустріч Данила з татарським полководцем раніше 1244 р. Якби йшлося про пізнішу подорож Миколи до князя Данила, можливо, в зв'язку з одруженням сина Данила Льва з дочкою Бели IV Констанцією (шлюб їх відбувся, найправдоподібніше, в 1247-1248 рр., незабаром після повернення Данила зі Сходу), то про Данила навіть фальсифікатор писав би тепліше, не просто *illustrissimus dux* (як у грамоті 1244 р.), а хоча б так, як у грамоті Бели IV з 1251 р. (№ 955 у Л. Сентпетері), де Данила названо *dilectus cognatus noster Daniel Illustrus dux Ruthenorum*.

³² Грушевський М. Історія України-Руси. – Вид. 2-ге. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 66.

³³ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 236.

³⁴ Wertner M. Die Regierung Béla's des Vierten. Nach urkundlichen Quellen bearbeitet // Ungarische Revue. – Budapest, 1893. – Bd. 13. – S. 380. За цим автором пішов В. Абрагам у дослідженні: Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – Т. 1. – С. 125.

³⁵ Karácsonyi J. A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. – Budapest, 1902. – P. 16.

³⁶ Szentpétery L. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. – Budapest, 1923. – 1 köt. – P. 228.

³⁷ Pauler Gy. A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. – Budapest, 1899. – 2 kiad. – P. 520.

Треба думати, що до первісного автентичного тексту документа 1244 р. з правдивими відомостями (серед них і згадкою про зустріч Данила з татарським полководцем) було пізніше додано фальшиві деталі, пов'язані з умовами землеволодіння – як це звичайно бувало при інтерполяції актів такого типу. Іншими словами, підозріла чи фальшива частина грамоти 1244 р., на нашу думку, не охоплює самої дати (1244 р.) та вістки про зустріч Данила з татарським полководцем раніше 1244 р.

Дані колофону, на нашу думку, доповнюються відомостями руських і угорських джерел. Виходить, що під натиском нового походу татар під командуванням Манмана й Баала на галицько-волинські землі в 1243 р. (С. Томашівський виправляв дату літопису на 1244 р., однак ця поправка суб'єктивна; Є. Голубінський та М. Грушевський – більш обгрунтовано – подавали 1242 р.) князь Данило був змушений погодитися на зустріч, запропоновану Бату. Зустріч відбулася в 1243 р. У результаті переговорів князь Данило уклав з татарами мир, який був йому незвичайно потрібний не лише для того, щоб забезпечити свої землі від татарських спустошень, відбудувати зруйновані міста і села, але й для того, щоб розв'язати собі руки для остаточної розправи з претендентом на галицький престол князем Ростиславом Михайловичем (пізніше баном Мачви). І справді, події наступних двох років (1244-1245) свідчать, що, воюючи з Ростиславом (переміг Данило, який розгромив Ростислава разом з допоміжними військами угорців 17 серпня 1245 р. в битві під Ярославом), князь Данило розраховував на спокійні тили на Сході, де він не мусив боятися несподіваного нападу татар.

Можна вважати, що під час переговорів 1243 р. князь Данило добився також згоди Бату, щоб цей не перешкоджав відбудові зруйнованих татарами міст, і тоді виникло питання про можливих переселенців із захоплених татарами земель, між іншим, також із Криму (який вже був у безпосередній залежності від татар). Князь міг розраховувати на те, що серед переселенців до міст зруйнованої Галичини будуть і такі активні купці та ремісники, як караїми.

У цьому місці варто згадати, що місцева, галицька, єврейська традиція (незважаючи на періодичне загострення єврейсько-караїмських конфліктів) у принципі не заперечувала проти традиції про переселення караїмів унаслідок переговорів між князем Данилом і Бату, надаючи, однак, цій традиції глузливо-зневажливого забарвлення. Згаданий уже Р. Фан записав у Галичі на початку ХХ ст. єврейську легенду про те, що князь Галича подарував татарському ханові пару расових собак, за яких отримав караїмів³⁸. Тому і євреї Галича говорили про караїмів, що вони – «ціна псів» («suchir kalew»). Можливо, що корені цієї традиції давні. Для паралелі можна вказати, що рабаніти називали караїмів псами ще у ХІІ ст.³⁹

³⁸ Janusz B. Z dziejów Karaitów... – S. 383; *EjUSD. Nieznany lud...* – Nr. 10. – S. 8; *EjUSD. Ostatni z Mohikanów...* – S. 4; *EjUSD. Karaici w Polsce.* – S. 17.

³⁹ *Szyszman S. OÙ la conversion du roi khazar Bulan a-t-elle en lieu? // Hommages à André Dupont-Sommer.* – Paris, 1971. – P. 525.

Закінчуючи екскурс про переговори, необхідно підкреслити, що А. Петрушевич, критикуючи автентичність відомостей колофону, не мав рації, вважаючи, що переговори між князем Данилом і Бату відбулися вперше в 1246 р. Він не був також правий, кажучи, що в 1243 р. князь Лев був надто молодим, аби брати участь у переговорах. Князь Данило одружився в 1219 р., його син Лев народився, в кожному разі, перед 1228 р., а в 1247/48 р. він одружився з Констанцією, дочкою угорського короля Бели IV⁴⁰. Інша річ, що князеві Данилові ледве чи доцільно було брати на переговори з підступним ворогом ще двох представників свого ж роду – брата і сина.

Колонізаційна політика князя Данила. Пожарища і руїни – ось що залишили на Русі татари після походів у 1240–1243 рр. Вимоги відбудови Галицько-Волинської держави висували на перший план завдання відновлення економічного та культурного життя міст, перетворення їх на центри торговельно-ремісничої діяльності та опору проти нових татарських (та не лише татарських) нападів. Свідома політика князя Данила в цьому напрямі відома – він заснував ряд нових міст, відбудував та зміцнив старі. Князь протегував колонізацію міст поселенцями – представниками інших народів, серед них також тому населенню, що опинилося під безпосередньою владою татар. Під 1259 р. літопис дає таке узагальнення діяльності князя Данила в цьому напрямі (розповідаючи про будівництво церкви св. Івана в Холмі): «Видивъ же се кнѣзь Данило яко Бѣу поспѣвающоу мѣстоу томоу нача призывать. Приходаѣ Нѣмцѣ и Роусь, иноязычники, и Лахы идахоу днь и во днь. И оуноты, и мастерѣ всацци бѣжахоу ис Татарь, сѣдѣлници и лоучници, и тоулници, и коузницѣ желѣзоу и мѣди и среброу. И бѣ жизнь, и наполниша дворы, вкртъ кра поле села»⁴¹.

Поданий уривок не вимагає особливого коментаря. Сучасник князя записав, що Галицько-Волинська держава в середині XIII ст. приймала як поселенців людей різноманітних національностей і релігій, серед них також і тих, що переселялися із земель, захоплених татарами. Бажаними прибульцями були насамперед ті, котрі володіли корисною професією.

Атмосфера, яка панувала в державі за часів князя Данила, отже, могла тільки сприяти переселенню караїмів з Криму, що опинився під нелегкою та неспокійною владою татар. Можна думати, що й самі татари, внаслідок добросусідських (хоча й не безконфліктних, особливо тоді, коли Данило почав шукати підтримки папи римського, щоб позбутися «опіки» татар) відносин, не чинили особливих перешкод для такого переселення. Навіть якщо коментувати наведений вище уривок з літопису з суто формалістичних позицій, то не можна заперечити, що серед людей, які говорили чужими мовами, котрі йшли до міст щоденно, серед різноманітних майстрів і челядників, що тікали з підтатарських земель, могли бути караїми.

Колофон доводить, що вони справді серед них були.

⁴⁰ *Baumgarten N. de. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siècles.* – Roma, 1927 (repr. 1962). – P. 47, 49. Сучасні історики схиляються до дати одруження 1247/48 р.

⁴¹ Полное собрание русских летописей. – Изд. 2-е. – Т. 2. – Кол. 843.

Вихід переселенців з Криму в 1246 р. У результаті успішної зовнішньої (перемога над претендентом князем Ростиславом у 1245 р., ліквідація загрози угорської та польської інтервенції, затвердження князівської влади ханом Бату зимою 1245/46 р.) та внутрішньої (придушення боярської опозиції) політики князя Данила, в Галицько-Волинській державі настав період короткотривалої передишки і стабілізації. Держава Данила від 1246 р. вже справді могла мати ту притягальну силу, що стимулювала приплив колоністів як із Заходу, так і зі Сходу. Дата 1246 р., яку подає колофон як дату еміграції караїмів з Криму, цілком гармонізує із загальним розвитком подій – починаючи з цього року князь міг оточити переселенців (включаючи й караїмів) відповідною опікою, що він, очевидно, й робив.

Татари появилися в Криму вперше в 1223 р., коли вони взяли Сугдею. У 1239 р. вони вже остаточно залишилися панувати над причорноморським кипчацьким степом, поширюючи свою владу на Крим, де періодично влаштовували погроми міст (у 1238, 1239, 1242 та близько 1249 рр.) і стягали з них контрибуцію. Можна думати, що десь у цей час з'являється татарський намісник у Криму, хоча перша конкретна вістка про нього датується лише 1263 р. Перші десятиріччя татарського панування в Криму принесли з собою занепад міського життя, посилили еміграцію населення з півострова в спокійніші краї з краще впорядкованими внутрішніми відносинами.

Наявність караїмських громад у Криму в XIII ст. не можуть ставити під сумнів навіть найзавзятіші представники антикараїмської течії в історіографії (А. Гаркави та його послідовники). Єврейський мандрівник Петахія з Регенсбурга в 1180 р. зустрів послідовників караїзму серед степовиків-кипчаків, які в цей час (як відомо з найновіших досліджень) вже досягли ранньофеодального ступеня розвитку, сформували власні міські поселення та здобули контроль над великими ремісничо-торговельними центрами в Криму⁴².

Колофон перелічує три міста, з яких вийшли караїми: Солхат, Мангуп і Кафу. Хоча в розпорядженні істориків немає даних, які говорили б про перебування караїмів у цих містах якраз у 1246 р., існування караїмських громад у них у цей час ледве чи підлягає сумніву.

У Солхаті (пізнішому Крими, сучасному Старому Крими – місті Кримської Автономної Республіки в складі України) було давнє караїмське кладовище, на якому А. Фіркович бачив надгробні камені з датами 910, 944, 1059, 1089 і 1104 рр.⁴³ Ці відомості тепер перевірити неможливо, бо кладовище було по-варварському

⁴² *Плетнева С. А.* Половецкие каменные изваяния. – Москва, 1974. – Археология СССР. Свод археологических источников. – Вып. Е 4-2); *Ее же.* Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – Москва, 1975. – С. 260-300.

⁴³ *Маркевич А. И.* О старо-крымской синагоге как предмете спора между евреями и караимами // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1902. – № 34. – С. 45. Про значення караїмської епіграфіки як історичного джерела див.: *Szyszman S.* Les inscriptions funéraires découvertes par Abraham Firkowicz // Journal Asiatique. – Paris, 1975. – № 263. – P. 231-264.

знищено в кінці XIX ст.⁴⁴ У Солхаті близько 1250 р.⁴⁵ народився видатний представник караїзму Арон бен Йосиф т. зв. «Перший» (помер близько 1320 р.), автор полемічного твору «Мібхар», від якого він отримав ім'я *Bo'al ha-Mibchar* («автор вибраних творів»), та гахам (в 1279 р.) караїмів у Солхаті.

Мангуп (також Феодоро, Теодоро; тепер незаселена місцевість) у XIII ст. був столицею невеликого самостійного грецько-готського князівства. Саме місто-столиця було значним ремісничо-торговельним центром, у якому існування караїмської громади безсумнівне⁴⁶. Розкопки караїмського цвинтаря в Мангупі ведуться до нашого часу. Найдавніша надмогильна плита датується 1274 р.⁴⁷

Кафа (теперішня Феодосія) в середині XIII ст. була невеликим грецько-аланським поселенням, що лише близько 1266 р. перетворилося на генуезьку факторію, яка швидко дійшла до великого розквіту. Традиції караїмської громади в Кафі, що існувала там кілька століть до найновішого часу, сягали ще до генуезького періоду.

Той факт, що саме Крим був вихідним пунктом, з якого здійснювалася еміграція на Русь взагалі, не підлягає сумніву. Минуле трьох міст середньовічного Криму – Солхата, Мангупа й Кафи – не суперечить думці про те, що ця еміграція в середині XIII ст. могла вийти саме з цих, а, може, також і з інших місцевостей.

Ці міркування не єдині говорять на користь автентичності відомостей колофону. Хоча метод аналогії не можна вважати найкращим у застосуванні до історико-етнографічних досліджень, необхідно підкреслити, що аналогічна традиція про вихід з Криму на Русь у часах князя Данила збереглася (і зафіксована не в кінці XVII ст. – як у колофоні, а раніше, в другій половині XVI ст.) ще в іншій групі населення середньовічної України – у вірмен. Аналізові цієї традиції ми вже присвятили кілька докладних досліджень⁴⁸, і тому можемо обмежитися викладенням основних даних, доповнених результатами найновіших розшуків.

⁴⁴ *Смирнов В.* Археологическая экскурсия в Крым летом 1886 года // Записки восточного отделения Имп. Русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1887. – Т. 1. – Вып. 4. – С. 284; *Старокадомская М. К.* Солхат и Каффа в XIII–XIV вв. // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. – К., 1974. – С. 166.

⁴⁵ *Markon J.* Jüdisches Lexikon. – Berlin, 1927. – Sp. 168-169, датує народження Арона роками близько 1260. Однак ледве чи в такому випадку він міг би бути гахамом у 1279 р. Тому приймаємо дату «близько 1250 р.» за: *Fürst J.* Geschichte des Karäerthums... – Leipzig, 1867. – [Bd. 2]. – S. 238-239.

⁴⁶ *Кеттен П.* Крымский сборник. О древностях южного берега Крыма и гор таврических. – Санкт-Петербург, 1837. – С. 29; *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры. – Москва; Ленинград, 1964. – С. 127.

⁴⁷ Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т. 3. – С. 460 (автор відповідного параграфа – Є. В. Веймарн).

⁴⁸ *Дашкевич Я. Р.* Грамота Федора Дмитровича. (Нарис з української дипломатики) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – № 4. – С. 9-20; *Його ж.* Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. // Архіви України. – К., 1970. – № 5. – С. 61-62; *Ejusa.* Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240). Première partie // Revue des Études Arméniennes. N. S. – Paris, 1973-1974. – P. 341-356. Передрук: *Дашкевич Я.* Вірменія і Україна. – Львів; Нью-Йорк, 2001. – С. 265-280.

В історіографії початкового періоду існування вірменських колоній на Русі немає іншого питання, довкола якого велися б настільки завзяті суперечки, як справа автентичності т. зв. грамоти князя Федора Дмитровича 1062 р. За допомогою цієї грамоти вірмени міст України й Польщі, починаючи принаймні від 1578 р. (тоді, як нами встановлено, цю грамоту пред'явили у Львові польському королеві Стефанові Баторієві), доводили свій прихід на Русь, зокрема до Львова, в період до польської влади, тобто до 1349 р. Незважаючи на те, що цю грамоту, написану українською мовою, польська королівська канцелярія в 1641 р. визнала автентичною, вона – безсумнівний фальсифікат XVI ст., виготовлений у зв'язку з релігійними та економічними утисками вірмен Львова. Ці переслідування ґрунтувалися на тезі магістрату міста, що вірмени прийшли до Львова вже після встановлення в ньому польської влади й тому до них треба ставитися як до прибульців, а не як до місцевих мешканців. За допомогою фальсифікованої грамоти (факт фальсифікації встановлюється переконливо на підставі того, що ні в XI, ні в пізніших століттях не було панівного князя Федора Дмитровича, який міг би покликати вірмен на Русь) вірменській громаді вдалося довести перед королівською адміністрацією те, що, по суті, було цілком правдивим – факт свого приходу на Русь у домонгольський період.

Як відомо, сучасна дипломатика (про що вже говорилося) як спеціальна історична дисципліна не обмежує своє дослідження до встановлення самого тільки факту підробки грамоти та виявлення причин цієї фальсифікації, але й намагається аналізувати фальсифікований текст та існуючі його інтерпретації таким чином, щоб викрити елементи історичної правди, якщо вони в той чи інший спосіб відбилися в документі.

При такому підході до т. зв. грамоти князя Федора Дмитровича виявляється ряд несподіванок. Встановлено, що присутній під час пред'явлення львівськими вірменами грамоти польському королеві в 1578 р. пізніший львівський римо-католицький архієпископ Я.-Д. Соликовський (у 1578 р. він був регентом королівської канцелярії) сприймав цю грамоту як документ... князя Данила. Згідно з меморіалом, складеним архієпископом у 1597 р., під час нового загострення суперечок між вірменами й поляками, вірмени знову «показали маленьку стару записку Данила Федоровича⁴⁹, цю саму, яку (показували) його милості (королю) Стефанові»⁵⁰.

За цієї нагоди варто вказати на ще один дивний збіг обставин. У 1578 р. польський король не лише надав обширні вільності вірменам Львова (як ми вже знаємо – на підставі т. зв. давньоруської грамоти, яку вважали грамотою князя Данила)⁵¹, але й видав також інший привілей для караїмів («pro Judaeis Caraimis»)

⁴⁹ Насправді галицького князя, пізніше короля, звали Данило Романович.

⁵⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 248-249.

⁵¹ Текст декрету див.: *Bischoff F. Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg.* – Wien, 1865. – S. 79-81.

Галича⁵². Виходить, що протягом одного ж року королівська канцелярія, можливо, двічі зустрілася з традицією приходу двох етнічних груп (караїмів та вірмен) на Русь приблизно в один період (часи князя Данила).

Я.-Д. Соліковський не був єдиним, хто пов'язував прихід вірмен до Львова з іменем князя Данила. Перший історик Львова, німецький вчений Й. Альнпек писав у 1603-1605 рр. у своїй «*Torographia civitatis Leopolitanae*» про те, що вірмен прикликав на Русь князь Данило і використовував їх як військову дружину⁵³. Сам Й. Альнпек був вдумливим дослідником, що працював на підставі скрупульозного вивчення джерельної бази (збереглися досі його витяги з різних документів), а виконуючи певні функції в управлінні міста, не раз мав можливість контактувати з вірменською громадою, пізнавати її традиції. Нарис Й. Альнпека було опубліковано в скороченій формі (в якій, однак, збереглися відомості про покликання вірмен князем Данилом) у дуже популярному свого часу корпусі описів міст світу Г. Брауна⁵⁴ – відтоді датування вірменської колонізації добою князя Данила міцно увійшло в історико-географічну літературу XVII⁵⁵ та наступних століть, не викликаючи, зрештою, суттєвих заперечень в історіографії XIX та XX ст.

Так звана грамота князя Федора Дмитровича – не лише відбиття цілком живої в XVI ст. традиції про прихід вірмен до Львова в часах князя Данила, але також віддзеркалення відомостей про прихід вірмен з Криму. Річ у тому, що грамота була адресована до вірмен Солхата. У латинському – неправильному – перекладі 1641 р. грамота адресована «*Kosohacensibus Armenis*». В українському оригіналі було, як встановив Д. Михальський ще на початку XIX ст. (пізніше до аналогічного висновку доходили А. Петрушевич, І. Линниченко та М. Грушевський), «ко солхацкимъ Арменомъ», тобто «*Solchacensibus Armenis*», що цілком відповідає й особливостям палеографії українських текстів XVI ст., й історичним реаліям. Згаданий вже Солхат був значним центром вірменських поселенців у Криму і навіть, можливо, отримав свою назву від розташованого поблизу вірменського монастиря Сурб-Хач (Святий Хрест).

Таким чином, потрібно погодитися з переконанням, що вірменська традиція, зафіксована в другій половині XVI ст., також вказує на це саме джерело (Солхат) і на цей самий час (панування князя Данила) еміграції, що й колофон. 1246 рік треба вважати роком, в якому почалася не лише караїмська, але й вірменська еміграція з Криму до Галицько-Волинської держави.

Для того, аби наше твердження не сприймалося як надумана штучна конструкція, необхідно вказати ще на деякі моменти лінгвістичного характеру.

⁵² Текст привілею див.: *Goehlert J. V. Die Karaiten...* – S. 599.

⁵³ Публікація твору Й. Альнпека в кн.: *Rachwal S. Jan Alnpek i jego «Opis miasta Lwowa» z początku XVII w.* – Lwów, 1930.

⁵⁴ *Braun G. Theatri precipuarum totius mundi urbium liber sextus.* – Coloniae Agrippinae, 1617. – № 49.

⁵⁵ *Zeiller M. Neue Beschreibung dess Königreichs Polen und Grosshertzogthums Lithauen...* – Ulm, 1647. – S. 138; *Cellarius A. Regni Poloniae, Magnique ducatus Lithuaniae, omniumque regionum iuri Polonico subiectorum novissima descriptio...* – Amstelodami, 1659. – P. 317.

Аналогії між караїмською та вірменською еміграцією не обмежуються хронологією та територією. Багато даних свідчить про те, що вірмени – емігранти з Криму – говорили не лише вірменською мовою, але також були тюркофонами (хоча найдавніші пам'ятки їхньої розмовної мови, написані вже в Україні, походять тільки з першої половини XVI ст.). Досі ще не проведено докладного порівняльного аналізу мови найдавніших пам'яток вірмено-кипчацької та караїмської (також із XVI ст.) мов – особливо ж у порівнянні з мовою «Codex Cumanicus» (XIV ст.), також кримського походження. Незважаючи на це, численні мовознавчі публікації останніх десятиріч, передусім у галузі вірмено-кипчакознавства, а також і караїмознавства (в якому історико-мовознавчих досліджень, правда, набагато менше), свідчать про велику близькість обох кипчацьких мов – тої, яку вживали вірмени-тюркофони України й Польщі до кінця XVII ст., та тої, якою користувалися та користуються т. зв. західні караїми до нашого часу. На близькість обох мов звернув увагу ще польський тюрколог, професор Краківського університету та академік Польської академії наук Т. Ковальський⁵⁶ – пізніші дослідження блискуче підтвердили його думку. Найпривабливішою була б гіпотеза, що і кримські вірмени, і караїми принесли з собою одну-єдину розмовну мову – кипчацьку, що, можливо, була подальшим етапом у розвитку мови (чи діалектів мови) «Codex Cumanicus». У нових умовах, на Русі, розвиток єдиної в минулому мови пішов різними шляхами, даючи відомі нам з пам'яток XVI ст. західнокараїмську та вірмено-кипчацьку. Цю ідеальну схему треба ще заповнити конкретним порівняльним лінгвістичним матеріалом. З іншого боку, вже ті мовознавчі дані, які є в нашому розпорядженні, не суперечать думці, що предки носіїв західнокараїмської та вірмено-кипчацької мов з XVI ст. вийшли приблизно в один час з одної й тої самої території, де панувала розмовна кипчацька мова.

Підсумовуючи екскурс про вихід переселенців з Криму в 1246 р., можна сказати, що в один і цей самий період активізувалася еміграція з Криму до Галицько-Волинської держави принаймні двох груп населення – караїмів та вірмен.

Грамота князя Данила для караїмів та її свідки. Галицько-Волинський літопис зберіг для нас відомості про начальника княжої канцелярії, канцлера князя Данила – печатника, за тогочасною титулатурою. Ним був Курило, який виконував не лише канцелярські, але й військові та, мабуть, дипломатичні функції. Відомо про те, що князь Данило вів обширне листування не тільки з довколишніми, а й дальшими державами – відповідні документи виходили через княжу канцелярію⁵⁷. Набагато менше відомо про внутрішньодержавну діяльність канцелярії – неясно, чи княжі надання вимагали засвідчення грамотою, чи, можливо, вистачало відповідної усної заяви князя за присутності свідків. По суті, вістка колофону про грамоту Данила з наданням для караїмів – єдине свідчення про документ подібного роду з середини XIII ст. Вирішення питання про грамоту князя Данила певною

⁵⁶ Kowalski T. Karaimische Texte im Dialekt von Troki. – Krakau, 1929. – S. LXVII.

⁵⁷ Див.: Паушто В. Т. Очерки... – С. 73.

мірою залежне від остаточного розв'язання проблеми про те, чи існували автентичні грамоти з наданнями, які вийшли з княжої канцелярії його сина Льва (панував у 1264-1301 рр.). Збереглися відомості про близько сто грамот цього князя з наданнями подібного типу. На нашу думку, важко вважати всі ці грамоти фальсифікатами (як свого часу вважав М. Грушевський)⁵⁸, тим більше, що багато з них було перезатверджено польськими королями вже через кілька десятків років після смерті князя Льва. Якщо питання про автентичність грамот князя Льва буде остаточно розв'язане в позитивному плані, то це ставитиме на міцніший ґрунт справу видання грамоти для караїмів його батьком і попередником князем Данилом.

Ясно одне, що в 1700 р. в автора колофону грамоти князя Данила вже не було, інакше він не подавав би в колофоні явні анахронізми (проживання караїмів на вул. Руській, шинкування напоями і т. д.), натякаючи, що про ці надання говорилося в грамоті.

З іншого боку, перелік свідків, які мали бути підписані на грамоті (князь Василько та єпископ Петро), викликає враження, що в основу цієї вістки покладено достовірні відомості, які стосуються подій 5006 = 1246 р. Можливо, що ці імена збереглися в якихось давніх караїмських нотатках, бо їх поєднання справді такі сенсаційне своєю автентичністю. Василько – брат Данила (роки життя: 1203-1269), був волинським князем у 1230-1269 рр. Єпископ (архієпископ) Петро відіграв у середині XIII ст. дуже помітну роль у дипломатичних та церковних зв'язках Галицько-Волинської держави із Західною Європою, хоча про нього не збереглося жодних даних у Галицько-Волинському літописі. Іншими словами, не може бути жодних серйозних заперечень проти того, що в 1246 р., в момент надання князем Данилом певних прав караїмам, при цьому були присутні князь Василько та єпископ Петро – «таємничий єпископ Петро», довкола якого ведуться суперечки вже більше як століття і сліди якого цілком несподівано ведуть до караїмського колофону.

Західні джерела зберегли про Петра досить докладні відомості, що витримують будь-яку історичну критику. Архієпископ Петро був тим представником Русі, котрий у 1244-1245 рр. перебував у Італії та Франції, попереджуючи Західну Європу про татарську небезпеку. Вістки про архієпископа Петра, про його контакти з папою Інокентієм IV (1243-1254) та про його участь у Ліонському соборі 1245-1246 рр. знаходимо в двох тогочасних англійських хроніках: у «Chronica maiora» (або «Historia maiora») Маттея Паризького та в анонімній монастирській хроніці «Annales Burtonienses»⁵⁹. Питанню про ідентифікацію архієпископа

⁵⁸ Про дискусію довкола грамот князя Льва див.: *Дашкевич Я. Р.* Стан та завдання української дипломатики // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – Секц. 2. – С. 118-119.

⁵⁹ *Rerum Britannicarum medii aevi scriptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages.* – London, 1864. – Vol. 1. – P. 271-275; 1877. – Vol. 4. – P. 386-389; також: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* – Berolini, 1885. – T. 27. – P. 474-475.

Петра присвячено обширне дослідження українського історика С. Томашівського⁶⁰, проте не з усіма його висновками можна погодитися.

У світлі джерел XIII ст. непевною виглядає ідентифікація архієпископа Петра з ігуменом київського монастиря св. Спаса на Берестові та ідентифікація ігумена з боярином Петром Акеровичем⁶¹. Спроба ідентифікації, проведена С. Томашівським, відбиває тенденцію пов'язувати в одне ціле відомості про різних одноіменних осіб, розкидані по джерелах XII–XIV ст., що, насправді, приводить до збіднення уявлення про кількість політичних, культурних і церковних діячів у цей час. Проти ідентифікації архієпископа Петра з боярином (ігуменом?) Петром Акеровичем говорить ще своєрідний антропонімічний аргумент. Патронімік Акерович явно не слов'янського, а, мабуть, близькосхідного (сирійського?) походження⁶². З цим важко погодити інформацію західного джерела, що архієпископ Петро знав тільки рідну мову, а не знав жодної західної чи східної.

Невеличка згадка про єпископа Петра в колофоні не лише суттєвим чином зміцнює достовірність його основного найдавнішого ядра (просто важко припустити появу імені Петра наслідком простої випадковості – в такому разі цілий колофон можна оголосити переплетінням випадковостей, які, однак, чомусь добре достосовуються до реальних обставин!), але й докидає ряд суттєвих деталей до висвітлення питання про особу Петра.

Свого часу С. Томашівський цілком правильно вважав, що «для дискусії надаються тільки дві альтернативи і за архієпископом Петром міг стояти або князь

⁶⁰ *Томашівський С.* Предтеча Ізидора. Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1241-1245) // *Записки Чина Св. Василя Великого.* – Жовква, 1927. – Т. 2. – Вип. 3-4. – С. 221-313, 441-442; *Його ж.* Петро – перший уніатський митрополит України-Русі. Істор. нарис. – 2-ге вид. – Львів, 1928.

⁶¹ На це звернув увагу ще: *Таубе М. А.* Рим и Русь в домонгольский период (X–XIII вв.) // *Ex Oriente. Religiöse und philosophische Probleme des Ostens und des Westens.* – Mainz; Wiesbaden, 1927. – S. 193. Відповідь: *Томашівський С.* Боярин чи ігумен? (Причинки до питання про особу митрополита Петра Акеровича) // *Записки Чина Св. Василя Великого.* – Жовква, 1928-1930. – Т. 3. – С. 171-178. Ідентифікація ігумен – архієпископ стоїть під знаком запитання в статті: *Zaikyn V.* Quelques notes sur la question de l'évangélisation de la Ruthénie Kievienne (Russie Méridionale) // Там само. – Т. 3. – С. 746. Література про архієпископа Петра та спроби його ідентифікації налічує кілька десятків позицій. Див. також: *Abraham W.* Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – Lwów, 1904. – Т. 1. – S. 119; *Dörrie H.* Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: die Missionsreise des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren // *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse.* – Göttingen, 1956. – S. 182-194; *Stöckl G.* Kanzler und Metropolit // *Studien zur Geschichte Osteuropas.* – Graz; Köln, 1966. – Тl. 3. – S. 166.

⁶² Мимоволі спадає на думку аналогія Акерович / Акир з «Повісті про Акира премудрого і сина його Анадана» (східнослов'янський переклад з XI ст.). Східнослов'янське Акир / вірм. хікар – розумний, вчений; араб. haiqār. (Див.: *Müller F.* Pahlawi, neupersische und armenische Etymologien // *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes.* – 1894. – Bd. 8. – S. 281; *Hübschmann H.* Armenische Grammatik. – Hildesheim; New York, 1972. – Т. 1. – S. 268).

Данило, або його противник – Михайло»⁶³. Деякі дослідники (С. Томашівський, В. Пашуто, а також, наприклад, Т. Коструба⁶⁴) стверджували, що архієпископ Петро був митрополитом Русі, прихильником згаданого вже князя Ростислава Михайловича та його батька, чернігівського князя Михайла Всеволодовича, ворогом князя Данила. Виконавши свою місію на Заході, Петро нібито не повернувся на Русь, а залишився на Заході, можливо – у Франції або в Хорватії, де панував Ростислав. Ці міркування було висловлено без будь-яких джерельних підстав, а навіть всупереч їм (літопис знає в 1243 р. іншого митрополита на Русі – Кирила, а прихильником князя Ростислава був насправді галицький єпископ Артемій, який і втік перед князем Данилом до Угорщини). Дані колофону свідчать, що Петро, виконавши свою місію – встановивши контакти між Данилом і папою римським⁶⁵, що знайшли свій апогей у коронації князя папською короною в 1253 р. – повернувся із Заходу на Русь і в 1246 р. був уже разом з князем Данилом. У тому, що Петра називали на Заході архієпископом (підкреслюємо, не митрополитом), а в колофоні – єпископом, немає, на нашу думку, протиріччя.

Якщо, з одного боку, не підлягає сумніву, що перших, а зрідка і пізніших митрополитів Русі титулували архієпископами (на чому С. Томашівський і будувач свою ідентифікацію, що архієпископ Петро – митрополит Русі), то, з іншого боку, відомо, що, наприклад, новгородці добилися титулу архієпископа для свого єпископа ще в домонгольський період. Могли таким титулом користуватися також окремі галицькі єпископи⁶⁶. Єпископи Галича (а Петро цілком міг ним бути за підтримки князя Данила) здійснювали свою юрисдикцію на такій великій території, що, коли Петро перебував на Заході, його могли титулувати архієпископом. Так міг називати себе також він сам, щоб підкреслити значення своєї посольської місії. Після повернення до Галицько-Волинської держави потреба в такій гіпертрофованій титулатурі відпала.

Цілком можливо, врешті, що згадку про цього самого галицького єпископа (архієпископа) Петра ми знаходимо у відомому посланні польського короля Казимира III

⁶³ *Tomaszewski S. Odpowiedź panu Karolowi Maleczyńskiemu // Kwartalnik Historyczny. – Łwów, 1928. – Т. 42. – С. 149.*

⁶⁴ *Коструба Т. Нариси з церковної історії України X–XIII ст. – Львів, 1939. – С. 56.*

⁶⁵ Цю думку обґрунтував досить послідовно ще: *Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1917. – Т. 123-124. – С. 37-38.*

⁶⁶ Про лабільність у вживанні титулів митрополита, архієпископа, єпископа див.: *Зайкин В. [Рец. на:] Baumgarten N. Chronologie ecclésiastique des terres russes // Записки Чина Св. Василя Великого. – Жовква, Львів, 1928-1930. – Т. 3. – С. 659; Stökl G. Kanzler und Metropolit... – С. 168; Poppe A. Zur Geschichte der Kirche und des Staates der Rus im 11 Jh. Titulaturmetropolen // Das heidnische und christliche Slaventum. Acta II Congressi Internationalis Historiae Slavicae Salisburgo-Ratisbonensis anno 1967 celebrati. – Wiesbaden, 1970. – [Тл. 2]. – С. 64-75. – (Annales Instituti Slavici. – Bd. 6); *Попнэ А. В. Истоки церковной организации древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств. Материалы научной сессии польских и советских историков (Киев, 1969 г.). – К., 1972. – С. 137.**

з 1370 р., скерованому до константинопольського патріарха Філофея й присвяченому відновленню Галицької митрополії⁶⁷. Нам здається, що цього «галицького митрополита Петра» (другого в переліку давніших митрополитів – усі вони подані без дати, коли займали Галицьку митрополічну кафедру) без достатніх підстав ідентифікують з митрополитом Русі св. Петром (пом. 1326)⁶⁸.

Дослідження питання про грамоту князя Данила для караїмів не дає остаточної відповіді – згадані права могли їм надати як за допомогою грамоти, так і усно; не викликає, однак, сумніву, що свідками при наданні (письмовому чи усному) були волинський князь Василько та єпископ (галицький?) Петро.

5. Інші караїмські свідчення про еміграцію в XIII ст.

Недовір'я до самої ідеї переселення караїмів з Криму на територію Галицького князівства в середині XIII ст. стало причиною того, що ігнорували не лише дані колофону, але й усі інші свідчення, які лягали в русло його основних відомостей. Правда, інші караїмські автори не мали у своїх руках тих джерел, які мав Йосиф гамашбір – гаданий автор колофону – та й явно не дорівнювали йому ерудицією. В їхній уяві землі, на які вони прийшли колись із Криму, відвічно були під владою чи польських королів, чи литовських великих князів (вплив легенди про Вітавтас!), і в тому місці історичних і параісторичних творів, де, згідно з реальними обставинами, треба б чекати згадки про руського чи галицького князя (який зберігся навіть у єврейській глузливій легенді), появляється «польський король» або «Вітавтас». Недоречність появи таких персонажів у цьому контексті стає зрозумілою при ознайомленні з кожним таким свідченням у комплексі. Суперечливість відомостей караїмських авторів (які, зрештою, можливо, й діяли в цьому випадку в дусі пропольського сервілізму) привела до висновків про їх абсолютну непридатність для історичних досліджень.

Розглянемо послідовно кілька подібних караїмських свідчень.

У сьомій главі згаданого вже твору «Дод Мардехай» Мардехая Кукізова, завершеного в 1700 р., мовиться, що караїмів випросив собі з Туреччини (в оригіналі *Ismael*) один польський король⁶⁹. Данило перетворився тут на польського короля; татари – на турків (або тюрків узагалі, не обов'язково турків-османів), а залишилася лише первісна думка про те, що караїмів «випросили» для себе.

⁶⁷ Acta patriarchatus Constantinopolitani 1315-1402 e codicibus manuscriptis Bibliothecae palatinae Vindobonensis / Ed. F. Miklosich et I. Müller. – Vindobonae, 1860. – Т. 1. – Р. 577.

⁶⁸ Г. Гельцер (див. його статтю: *Gelzer H. Beiträge zur russischen Kirchengeschichte aus griechischen Quellen // Zeitschrift für Kirchengeschichte.* – Gotha, 1892. – Bd. 13. – S. 257, 260) вважав, що галицький митрополит Петро та київський митрополит св. Петро – різні особи. Проти цього виступив А. С. Павлов (див. його статтю: О начале галицкой и литовской митрополитий и о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV в. // Русское обозрение. – Москва, 1894. – Т. 27 (май). – С. 218-220). Новіша праця на цю тему: *Stasiw M. Metropolia Haliciensis. Eius historia et iuridica forma.* – Roma, 1960. – (Analecta Ordinis sancti Basilii Magni. – Sect. 1. – Vol. 12).

⁶⁹ У нашому розпорядженні не було оригінального тексту Мардехая, який, очевидно, варто б дослідити. Цит. за: *Fürst J. Geschichte des Karäerthums...* – S. 91.

Караїми Галича в одному проханні, скерованому до австрійського імператора Йосифа II (1780-1790), підкреслювали, що вони прибули до Галичини в XIII ст.⁷⁰

Газзан Венямин Єрусальмі з Гезлеве на Кримі, описуючи свою прощу до Єрусалима в 1785-1786 рр., говорить, що «вже більше як 500 років, як вони (караїми. – Я. Д.) вийшли з Криму, з міста Солхата, яке звать Старим Кримом. Польський король хотів, щоб караїми переселилися до його держави, тому просив володаря Криму, аби їх прислав»⁷¹. Підрахунок вказує на час до 1285 р., а Солхат знову фігурує як вихідний пункт еміграції. Князь Данило ж перетворився на польського короля. (При перекладі опису подорожі зі староеврейської на караїмську помилково було написано 200 років замість 500. На цю помилку звернув увагу ще А. Зайончковський, виступаючи одночасно проти датування приходу караїмів XIII ст.⁷²).

Австрійський мандрівник Йосип Рорер під час перебування в Галичі в 1802 р. записав: «Галицькі караїми говорять, що вони прийшли до цього краю з татарами, а поляки взяли їх до полону. Зрештою, королі так їх полюбили, що поселили в самій королівській столиці в Галичі»⁷³. Князь Данило знову став польським королем, караїми неочікувано перетворилися на полонених (тут певні аналогії з Вітавтасовою легендою) і тільки в згадці про прихід разом з татарами і про «королівську столицю в Галичі» (Галич був столицею лише руських князів, польські королі ніколи не мали столиці в Галичі!) пізнаємо первісну реальну основу.

Зазначений вже польський історик Т. Чацький, публікуючи в 1807 р. свій нарис про караїмів, згадав у ньому про нотатки, отримані від якогось свого караїмського кореспондента. У «нотатках, зроблених ними (караїмами. – Я. Д.), тобто якимсь недоумком, є дивні історичні протиріччя; наприклад, Вітавтас жив у XIII ст.»⁷⁴. Очевидно, в тих записках, про які Т. Чацький уже нічого більше не говорить, прихід караїмів датувався XIII ст., а замість князя Данила виступає Вітавтас.

Датою 5006 = 1246 р. починався (як про це стверджував А. Леонович у коментарі до колофону) в Галичі «т. зв. караїмський національний календар, оправлений за склом в золочені рами, до якого традиційно записували щорічно від ряду років. У ньому була ціла їх історико-релігійна хронологія, що рясніє, правда, різноманітними фантазіями, але й не позбавлена також цінних хронікерських

⁷⁰ Цитати з прохання навів Г. Вольф в одному єврейському тижневику 1883 р. – як про це говорить: *Fahn R. Aus dem Leben der Karaiten...* – S. 67. Статтю Г. Вольфа розшукати нам не вдалося.

⁷¹ *Gurland J. Neue Denkmäler der jüdischen Literatur in St. Petersburg.* – Lyck, 1865. – Н. 1. – S. 5; *Neubauer A. Aus der Petersburger Bibliothek. Beiträge und Dokumente zur Geschichte des Karäerthums und der karäischer Literatur.* – Leipzig, 1866. – S. 124.

⁷² *Zajęczkowski A. Opis podróży do Ziemi Świętej // Myśl Karaimska.* – Wilno, 1931. – Т. 2. – Zesz. 3-4. – S. 40.

⁷³ *Rohrer J. Bemerkungen auf einer Reise von der türkischen Grenze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Mähren nach Wien.* – Wien, 1804. – S. 116.

⁷⁴ *Czacki T. Rozprawa o Żydach i Karaitach.* – Kraków, 1860. – S. 144.

подробиць», – писав Б. Януш у 1927 р.⁷⁵, що особисто бачив цей календар. Під «різноманітними фантазіями» він розумів, мабуть, справу приходу караїмів за часів князя Данила, якої правдивість доводив колись сам у своїх ранніх працях. Календар пропав у роки Першої світової війни.

Місцеве караїмське літочислення (від приходу караїмів до Галича) зберігається, однак, у Галичі досі⁷⁶.

Поданий раніше перелік караїмських свідчень з кінця XVII – початку XIX ст. (цілком певно, що він далеко не повний) доводить, що традиція про еміграцію караїмів на Русь у XIII ст. існувала в різних караїмських осередках ще до того, як було скопійовано колофон у 1813 та 1838 рр. Іншими словами, колофон з Галича не єдиний у цілій низці наративних джерел – хоча й, без сумніву, він посідає серед них виняткове місце автентизмом основного ядра, яке й повинно стати повноцінним відправним пунктом для дослідження етнічної історії караїмів України, Польщі й Литви.

6. Значення колофону як історичного джерела (висновки)

Дослідження усної традиції як історичного джерела, що активізувалося в останній час, особливо на африканському⁷⁷ та полінезійському матеріалі, дозволяє побороти тривалий гіперкритичний скептицизм щодо писемних джерел, що творилися під значним впливом усних переказів. Аналіз караїмського колофону з Галича дозволяє дійти таких висновків.

1700 року в Галичі, в середовищі караїмської колонії, на підставі стародавніх хронікерських нотаток та усної традиції, було складено колофон староеврейською мовою з викладенням початкової історії караїмів Галича. Автор колофону – найбільш правдоподібно – караїмський вчений Йосиф га-Машбір. Поштовхом для написання колофону такого змісту стало посилення зацікавлення західних учених караїмами.

Досі колофон, який тричі публікувався друком (лише в перекладі), переважно відкидали як історичне джерело. Причина цього – неглибокий аналіз та недослідженість епохи короля Данила. Висувався такий закид, що колофон – фальсифікація галицького газзана А. Леонovichа з 30-х рр. XIX ст.

Аналіз колофону дає змогу виділити основне найдавніше ядро поданих у ньому відомостей, що висвітлюють ряд подій XIII ст. Ці дані витримують історичну критику – їх значною мірою контролюють тогочасні (XIII ст.) давньоруські, угорські та англійські джерела, вони знайшли відбиття в єврейській та вірменській традиції, їх відгуки збереглися в інших караїмських творах.

⁷⁵ Janusz B. Karaici w Polsce... – S. 82.

⁷⁶ Ми мали змогу переконатися в цьому під час обстеження караїмської колонії в Галичі в 1972 р. та її залишків у 2002 р.

⁷⁷ Див., наприклад: Henige D. P. The Chronology of Oral Tradition. Quest for a Chimera. – London, 1974. – (Oxford Studies in African Affairs).

До відомостей, що правдиво відображають події XIII ст., зараховуємо такі:

1. 1243 року відбулися переговори між галицьким князем Данилом та монголо-татарським полководцем Бату; під час переговорів татари погодилися на переселення до Галицько-Волинської держави різних груп населення (серед них і караїмів) з територій, що безпосередньо опинилися під владою татар (включаючи Крим).

2. 1246 року почалося переселення з Криму – серед них і караїмів – до Галицько-Волинської держави; караїми вийшли з трьох кримських міст, а саме: з Солхата, Мангупа й Кафи. Після переселення караїми отримали від князя Данила дозвіл вести торгівлю зі Сходом, а також певну матеріальну підтримку.

До відомостей, які вимагають подальшого дослідження, відносимо такі:

1. Неясно, чи в 1246 р. караїми отримали привілей в усній, чи в письмовій формі, але не підлягає сумніву, що при його наданні князем Данилом були присутні волинський князь Василько та єпископ (галицький?) Петро – в недалекому минулому посол від князя Данила до римського папи Інокентія IV.

2. Неясно, чи в 1246 р. почалося переселення караїмів конкретно до міста Галича, частково зруйнованого татаро-монголами, чи просто в межі Галичини (Галицького князівства).

Проведений аналіз колофону виключає його фальсифікацію в 30-х рр. XIX ст. і реабілітує в очах істориків як джерело першорядної вартості з відомостями, важливими для етнічної історії караїмів та історії Галицько-Волинської держави в XIII ст.

Стаття в первісному варіанті французькою мовою під заголовком «L'époque de Danylo Romanovych (milieu du XIII siècle) d'après une source karaites» (за підписом Ярослав Степанів) друкувалася в журналі: Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 2. – № 3. – P. 334-373. У сьогоднішню українську редакцію внесено окремі доповнення, зокрема до бібліографії.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // *Його ж.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: ЛА «Піраміда», 2007. – С. 35-61. Інші публікації: *Дашкевич Я. Р.* Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела // *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: Статті й матеріали.* – Львів, 2005. – С. 74-91. Передрук фрагмента статті: *Дашкевич Я.* Джерелознавчий аналіз караїмського колофону // *Караїми та їх роль у контексті світової спільноти. Матеріали Міжнар. наук. конф. (Галич, 17 вересня 2012 р.).* – Галич, 2012. – С. 3-12.

МІГРАЦІЯ КАРАЇМІВ У РУСЬ-УКРАЇНУ ТА ЛИТВУ (ІХ-ХІV СТ.)

Про караїмів у Східній Європі написано багато і мало. Багато, бо бібліографічний покажчик – повний – літератури питання становитиме чималий том (є вже один, але неповний і з помилками). Мало – бо справді наукових досліджень з ділянок історії, етнографії, мовознавства, оригінальних та повноцінних, не так то й багато. Часто притягала просто екзотичність тематики, а в нарисах, які виникали таким чином, повторювали або просто переписували без критичного підходу різні необгрунтовані гіпотези, а то й просто вигадки, нерідко неприхильного до караїмів та караїмства змісту.

Тому й сьогодні залишився ряд прогалин, зокрема в етнічній історії караїмів Криму, України, Литви, що стосуються проблем:

- 1) етногенезу,
 - 2) міграційних рухів – їх причин, датування,
 - 3) історії мови – наскільки мова, її різні діалекти відбивають історичні процеси.
- Кілька зауважень до перелічених вище проблем.

Про етногенез караїмів Східної Європи може йтися лише напередодні оформлення їх у вигляді етноконфесійної спільноти. Це стало можливим тільки після виникнення караїмізму як опозиційної течії по відношенню до панівного в юдаїзмі – принаймні до середини VIII ст. – рабинізму. Відомо, що караїмізм як релігійний напрям виник унаслідок діяльності Анана Га-Насі та його прихильників у Месопотамії. Реакція на рабинізм виявилася у відкиданні Талмуду, Мішни, тобто всіх тих нашарувань, які були накладені на Біблію (Святе Письмо т. зв. Старого Заповіту), та повернення до очищеного в такий спосіб первісного мозаїзму¹. Опозиційні течії були поширені й до виступу засновника караїмізму Анана Га-Насі у Багдаді 762-767 рр., але лише наприкінці VIII ст. охопили велику кількість прихильників. Проповідники караїмізму зайнялися місіонерською діяльністю, зокрема, в степових регіонах Східної Європи, розташованих між Чорним, Азовським та Каспійським морями, де знайшли можливість поширювати свою конфесію серед кочових народів, насамперед тюрків за етносом (не єдиним, а диференційованим на окремі народності – племена) та за належністю до мовної групи. Раніше цього часу про караїмів у Східній Європі не може йтися.

Іншими словами, для періоду до останніх десятиріч VIII ст. можна говорити лише про виявлення етнічного субстрату, знову перш за все тюркського (хозарського, а в набагато більшому ступені кипчацького), частково іранського, на базі яких дійшло до формування етноконфесійної спільноти караїмів, починаючи від кінця VIII ст.

¹ Мозаїзм – Мойсееве віровчення (від імені Мойсей – Мозес), з караїмського боку запропоновано також термін «біблізм», тобто дотримання виключно вчення, викладеного у Старому Заповіті (за християнським визначенням).

По-друге. Якщо наслідки міграції караїмів на захід та північ для їхньої етнічної історії в IX–XIV ст. переважно ясні, бо вони доводили до виникнення окремих колоній, то висвітленню причин і стимулів міграційних рухів присвячували менше уваги, шукаючи їх – гіпотетично – в середовищі самих караїмів (гіпотетично, бо за відсутності або недостатності джерел караїмського походження) та менше зважаючи на можливі зовнішні поштовхи для таких міграційних рухів.

Не підлягає сумніву, по-третє, що при бідності джерел важливу джерелознавчу роль відіграють лінгвістичні дані, які, треба шкодувати, поки що не дають однозначної відповіді. Враховуючи дослідження, присвячені лексиці, фразеології, синтаксисові караїмської мови, проведені на підставі найдавніших писемних пам'яток (перекладу Біблії), а також трьох основних діалектів XIX–XX ст. (кримського, галицько-луцького, тракайського), можна стверджувати, що караїмська мова зберегла давньотюркські, уйгурські та середньотюркські елементи, але лексика мови здебільшого кипчацька, про що свідчить порівняння з мовою «Codex Cumanicus» (XIV ст.) та з арабо-кипчацькою літературою². У караїмській мові є відносно мало вкраплень хозарської (однієї з мов булгарської групи, про яку судити важко за майже повної відсутності писемних пам'яток), а також давньоєврейської (релігійна лексика).

Монгольські та арабсько-новоперські (ісламські) запозичення є переважно пізнішого – від середини XIII ст. – походження³, хоча частину мусульманської термінології можемо вважати запозиченою в Месопотамії (Іракові) та Західній Персії ще в VIII ст. Співвідношення всіх цих елементів у трьох основних діалектах різне. Процентні підрахунки не проводилися, але монгольських та ісламських запозичень менше в галицько-луцькому діалекті, більше в тракайському та найбільше в кримському, який еволюціонував у напрямі уподібнення до кримськотатарської.

Є ряд суттєвих відмінностей між двома західнокараїмськими діалектами – галицько-луцьким і тракайським, причому тракайський діалект ближчий до кримського. З фонетичних, характерних для галицько-луцького діалекту (в порівнянні з тракайським), варто вказати на відсутність гармонії приголосних з веларизацією палатальних голосних та на специфічний дзетатизм⁴.

² Pritsak O. Das Karaimische // *Philologiae Turcicae fundamenta*. – Aquis Mattiacis (Wiesbaden), 1959. – S. 318-319. Див. також: *Dubiński A. Lokalizacja języka karaimskiego w świetle jego rozwoju historycznego // Przegląd Orientalistyczny*. – Warszawa, 1993. – № 1-2. – S. 165-166.

³ Див.: *Zajęczkowski A. Terminologia muzułmańska a tradycje nomadów w słownictwie karaimskim // Myśl Karaimska*. N. S. – Warszawa, 1947. – T. 2. – S. 24-39; *Zajęczkowski W. Die arabischen und neupersischen Lehnwörter im Karaimischen // Folia Orientalia*. – Kraków, 1962. – T. 2 (1961). – Fasc. 1-2. – S. 177-213; *Ejusd. Die mongolischen Elemente in der karaimischen Sprache // Folia Orientalia*. – Kraków, 1960. – T. 1. – Fasc. 2 (1959). – S. 296-302. Негативною рисою цих та подібних праць є те, що вони базуються на караїмській мові в цілому, без розрізнення діалектів.

⁴ Докладний розгляд відмінностей між діалектами див.: *Pritsak O. Das Karaimische...* – S. 327-339.

Не заглиблюючись в інші лінгвістичні дані, можна висловити думку, що вони допоможуть при вивченні етнічної історії караїмів. Є певні підстави вважати, що галицько-луцький діалект відбиває давнішу стадію розвитку мови, ніж тракайський, тобто, що носії галицько-луцького діалекту емігрували на українські землі раніше, ніж носії тракайського діалекту до Литви. Очевидно, дослідження мовних явищ з погляду їхньої стратиграфії мусить продовжуватися. Висловлювалися припущення, що галицькі й тракайські караїми емігрували з географічно віддалених (і тому діалектно відмінних)⁵ територій, але ареал, зайнятий караїмами в XIII–XIV ст. – а йдеться саме про цей час, – обмежувався практично вже лише самим Кримським півостровом, що ледве чи сприяло глибокій діалектній диференціації. Тому надаю перевагу тезі про розмежування в часі між початком двох міграційних потоків, скерованих на захід. Можемо говорити про відстань між ними на 100-120 років. (На лінгвістичні моменти – в зв'язку з історією караїмських колоній у Галичі та Луцьку – зверну увагу ще далі).

Вивчення цих питань ускладнюється бідністю власне караїмських джерел розповідного (наративного) характеру, причому може скластися враження, що самі караїми, які вели досить замкнутий спосіб життя в межах громади-колонії, в середньовіччі мало цікавилися своєю історією. Це враження, здається, оманливе, бо ймовірно ще знахідки важливих караїмських джерел.

Сьогодні можна твердити про наявність кількох джерелознавчих проблем, що стосуються XI–XIV ст. Вони чекають вирішення або доповнення додатковим матеріалом. Це:

- 1) суперечливість інтерпретації караїмської епіграфіки в Криму;
- 2) фрагментарність джерел позакараїмського походження (архівного матеріалу, мемуарів) та складність їхнього використання, пов'язана з тим, що деякі автори таких джерел не відрізняли караїмів від юдеїв;
- 3) наявність ненаукових факторів, продиктованих міжконфесійною ворожечєю, або й персональною – між науковцями;
- 4) заангажованість у такому чи іншому трактуванні справ етногенезу та міграцій;
- 5) неоднозначний підхід до пам'яток усної історії – караїмських переказів, традицій, з їх ігноруванням або, навпаки, апологетикою.

Всі ці фактори заслуговують на докладніший розгляд.

Уже понад 150 років триває дискусія довкола намогильних написів на караїмському кладовищі в Чуфут-Кале недалеко Бахчисарая. Не перелічуючи всі спірні питання, треба зазначити, що найзавзятіші суперечки велися й ведуться (хоча в наш час з меншим запалом) щодо датування пам'яток епіграфіки, при чому ці суперечки дуже часто велися некоректними засобами. У результаті багато написів були оголошені фальсифікатами, здійсненими караїмським вченим Аврагамом Фірковичем

⁵ *Kowalski T. Karaimische Texte im Dialekt von Troki. – Krakau, 1929. – S. XLIX.*

(1786-1874), що публікував ці написи⁶. Полеміка довела до того, що з джерел до історії Криму, а також до етнічної історії євреїв і караїмів цілком механічно було усунуто велике багатство писемних пам'яток, які в світлі відкриттів останніх десятиріч значною мірою витримують історичну критику⁷. Огульне заперечення важливості єврейської та караїмської епіграфіки завдало великої шкоди, бо замість вдумливої інтерпретації та реінтерпретації було застосовано тотальну негачію, особливо до ранніх пам'яток (IX–XIV ст.). Легковажне ставлення до самого кладовища в Чуфут-Кале (а також в інших місцях проживання караїмів) стало причиною часткового руйнування пам'яток, знищення – вже в колишньому Ленінграді, в тогочасній Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина та в Азіатському музеї Академії наук СРСР, у приватній збірці проф. Даниїла Хвольсона – автентичних зрізів оригінальних написів з намогильних каменів і виготовлених з них та з інших написів естампажів. Не буде помилкою вважати, що до цих втрат причинився російський державний антисемітизм та ксенофобний антикараїмізм.

Вплинула також плутанина в писемних джерелах неєврейського й некараїмського походження, в яких дуже часто відсутня диференціація між євреями-рабиністами та караїмами. Всіх загально зараховували до євреїв навіть у тих випадках, коли інші «контрольні» джерела говорять про наявність караїмської громади в тому чи іншому місці. Плутанина помітна не лише в юридичних пам'ятках, у наративних джерелах (навіть до XVIII–XIX ст. включно), але й у свідомості довколишнього населення (українського, литовського, татарського, турецько-османського), що реально доводило й до трагічних наслідків.

Були винятки. Наведу кілька прикладів з українського середовища, в якому розуміння різниці між караїмами та євреями починає проявлятися в XV ст. Оформлення етнонімів було різне – я цитую їх згідно з оригінальним звучанням у документах.

У скарзі, поданій до львівського гродського суду 1475 р. у зв'язку з конфліктом між караїмами та євреями⁸, про караїмів говориться, що вони: «Сагаутоуе Judei», «Judei ... dicti Sagaутоуе», «Judei ... Caraimi»; тобто «караїмові юдеї», «юдеї ... звані караїмовими», «юдеї ... караїми». Євреїв у цій же скарзі звать «Rabanowуе», «Judei dicti Rabanu», «Judei Rabanu», «Judei ... Rabanowуе», тобто «рабанові», «юдеї, звані рабанами», «юдеї рабани», «юдеї ... рабанові».

⁶ Фиркович А. Сефер Авнэ Зиккарон. Сборник надгробных еврейских надписей на Крымском полуострове. – Вильна, 1872. – Ч. 1-2. Подаю паралельний до давньоєврейського заголовок російською мовою.

⁷ Докладніше про це див.: Дашкевич Я. Караїмські написи в Криму як середньовічне історичне джерело. Проблематика дослідження // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2 (1995-1997 рр.). – С. 160-165.

⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА у Львові). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 4. – С. 464. Публікація: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów, 1891. – Т. 15. – S. 179-180. Цитую за архівним джерелом.

У грамоті, виданій литовським великим князем Сигізмундом луцькому старості Феодорові Янушевичу 1506 р. в Мельнику⁹, записано, що били чолом великому князеві «вси жидова луцкии, рабанове, караимове», а не треба брати податок «оть обѣихъ школь ихъ, оть рабановскоѣ и оть караимскоѣ».

В описі Луцького замку 1552 р. згадують¹⁰ (переводжу запис із латинки): «жидов, которыи зовут караимове» та «жидова рабанове».

Київський митрополит Йов Борецький і єпископи Єзекеїл та Ісає в протестації 1621 р.¹¹, перелічуючи різні конфесії, на першому місці подають «Zydu [,] Karaimu».

У грамоті польського короля Яна Собеського, виданій 1692 р. в Помор'ях для караїмів у містечку Кукизові¹², вжито такі етнічні визначення: «Żydzi Karaimowie», «woyt synagogi karaimskiey», «okopisko dla pomarłych Żydow Karaimow», «niewierni Karaimi». З іншого ж боку: «kontrybucii żydowskich rabinów», «rabinczyki».

Висновок з цих згадок можна зробити такий, що, навіть при розрізненні за конфесією, караїмів в Україні вважали юдеями, євреями. Зрозуміло, що така етнічність утруднює етноконфесійну інтерпретацію відомостей у джерелах. По суті, аналіз джерел до XIV ст. включно – стосовно території Русі-України – ускладнюється ще більше тим, що етнічність «караїми» в них не згадується (принаймні досі його не віднайдено) і що про справжній етноконфесійний характер «жидів» (за джерелами) можемо судити лише за непрямими або хронологічно пізнішими доказами.

Етнічна історія караїмів Русі-України виявилася дуже вразливою на позанаукові фактори. Міжконфесійна неприязнь, що періодично доходила до відвертої ворожнечі та відбилася конфліктами на науковому чи псевдонауковому полі, супроводила відносини між караїмами та рабиністами протягом багатьох століть. Караїмізм, починаючи від моменту свого виникнення, здобув прихильників серед опозиції щодо панування рабинів та їхньої релігійної доктрини (Талмуду, Мішни) спершу серед євреїв-семітів, а потім відбув переможний похід з Месопотамії через Кавказ у напрямі до євразійських степів, здобуваючи вірних – шляхом місіонерства – серед несемітських тюркських та іранських народностей і племен. Близько 800 р. добився панівних позицій у Хозарському каганаті серед її верхівки. Все це відбувалося в конкурентній боротьбі з рабинізмом, який, своєю чергою, замінив караїмізм у Хозарському каганаті (можливо, 863 р.), перетворившись на панівну релігію верхівки каганату. (Приймаю таке датування подій, хоча воно є

⁹ Lietuvos metrika. – Vilnius, 1995. – Knyga Nr. 8 (1499-1514), užrašymą knyga 8. – P. 171. Давніша публікація: Акты, относящиеся к истории Западной России. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 2. – С. 4.

¹⁰ Архив Юго-Западной России. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 176-177.

¹¹ Жукович П. Протестация Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 года // Статьи по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1910. – Вып. 3. – С. 147.

¹² ЦДІА у Львові. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 63. – С. 1099-1100; Спр. 357. – С. 1305. Публікація: Balaban M. Do dziejów karaickich. (Okruchy historyczne) // Na Ziemi Naszej. – Lwów, 1910. – Nr. 10. – S. 77-78. Цитує за архівним джерелом.

предметом наукової дискусії). Ці дві фази монотеїзації Хозарського каганату та, частково, залежних від нього сусідніх народностей у деяких сучасних істориків, переважно представників єврейської історіографії (наприклад Нормана Голба¹³) отримали не цілком обґрунтовані назви протоюдаїзму та юдаїзму. Очевидно, караїмізм вважати протоюдаїзмом (тобто первісним юдаїзмом) немає підстав, бо він, караїмізм, не був первісним юдаїзмом, на базі котрого мав би виникнути (чи який перетворився б на) юдаїзм. Юдаїзм, який ототожнюється з рабинізмом, був набагато старшим від караїмізму, що виник пізніше, як своєрідна протестантська течія. Просто внаслідок боротьби двох течій – караїмської та рабиністської – в Східній Європі друга поступово почала завойовувати міцніші позиції.

Міжконфесійна полеміка велася весь час, вона, зокрема, охопила також Крим (за пізнішою назвою цього півострова) після захоплення його східної частини хозарами в першій половині IX ст. та після наступних змін панівної влади. Із середньовіччя вона перейшла в новочасний період, загострюючись також під впливом політичних і соціально-економічних факторів. Продовжувалася вона й у той час, коли етнічна історія караїмів Східної Європи стала об'єктом наукових досліджень.

Цей момент збігся з великими політичними змінами у Східній Європі. Після остаточного захоплення Кримського півострова Росією караїми стали повноправними громадянами імперії, а стосовно євреїв діяли далі територіальні («черта оседлости»), економічні та інші обмеження, тобто вони далі були другосортними мешканцями держави. Такі процеси в непрямий спосіб відбулися також на історіографії проблеми. Єврейська історіографія намагалася применшити роль і значення караїмізму, заперечити його ранню появу в Східній Європі, а певні джерела, зокрема епіграфічні (про що вже згадувалося), оголосила фальсифікатами. Одночасно східноєвропейських караїмів уперто вважали євреями, незважаючи на переважно тюркське походження етносу (туранський антропологічний тип, тюркська мова), а їхнє віровчення – сектою юдаїзму. Як відомо, в юдаїстів спостерігається крайньо вороже ставлення до тих релігійних течій, які вони кваліфікують як сектантські. Караїмська історична наука, набагато слабша своїм потенціалом, зайняла захисну позицію.

На такий фон наклалися особисті конфлікти між дослідниками, що не зуміли звільнитися від позанаукових факторів. У другій половині XIX ст. особливу роль відіграла ворожнеча між трьома особами: Аврагамом Гаркавим (1839-1919), Даниїлом Хвольсоном (1819-1911) та Аврагамом Фірковичем. Ортодоксальний юдаїст Гаркаві, бібліотекар і охоронець східних рукописів Імператорської публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, ставився з ненавистю до вихреста – отже, зрадника, в його розумінні, – Хвольсона, відомого семітолога, професора Санкт-

¹³ Golb N., Pritsak O. *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. – Ithaca; London, 1982. – P. 25; рос. переклад: Голб Н., Прицак О. *Хазарско-еврейские документы X века* / Научн. ред., послесловие и коммент. В. Я. Петрухина. – Москва; Иерусалим, 1997. – С. 40. Також в інших місцях.

Петербурзького університету, звинувачуючи його в фальсифікації джерел караїмського походження. Вони обидва, своєю чергою, звинувачували в цьому ж Фірковича, заслуженого збирача староеврейських та інших східних рукописів у Криму та на Близькому Сході, публікатора написів на могилах караїмських кладовищ Криму, але й автора (замолоду) трактату проти рабиністів. Три антагоністи мали своїх прихильників і недругів. У результаті такої «діяльності» було виключено з наукового обігу великий пласт не лише епіграфічного, але й рукописного матеріалу, оголошеного принаймні підозрілим з погляду його автентичності. Хоча від часу активних суперечок трьох перелічених осіб минуло одне-півтора століття і їхні погляди неодноразово ревізували, привид навмисної фальсифікації історичних джерел не дозволяє багатьом дослідникам досі вирватися на ширший і критичніший простір. Парадокс ситуації виявився також у тому, що, знецінюючи джерела до історії караїмів Криму та суміжних територій, єврейська історіографія одночасно відкинула важливі джерела до історії євреїв Криму, бо написи, датовані періодом до 760-х рр., у жодному разі не могли належати караїмам – тоді ще такої конфесійної спільноти не було в природі.

* * *

Після цих загальних міркувань зупинюся на питанні міграцій караїмів з Криму (це за сучасною назвою цього півострова) та, ймовірно, з північнопричорноморської степової зони; на визначенні характеру міграцій (макро- чи мікро-міграції), їх хронології, що водночас збігається з датуванням виникнення колоній на території сучасної України (поза Кримом) та сучасної Литви. Мої концепції, все ж таки, певною мірою залишаються науковими гіпотезами, правда, належно обґрунтованими, наскільки це можливо при сучасному стані караїмознавства. Обмежую свої висновки шістьма сторіччями – періодом від IX до XIV. Не викладатиму докладно джерелознавчі проблеми (їх багато), історіографію та полеміку (наукову і позанаукову), а обмежуся результатами, до яких я дійшов, вивчаючи такі теми:

1. Виникнення колонії в Києві в хозарському періоді.
2. Виникнення колонії в Галичі або міграція до Галицького князівства та Галицько-Волинської держави взагалі (отже, також колонії у Львові та Луцьку).
3. Караїми степової зони.
4. Міграція до Великого князівства Литовського й виникнення колонії в Тракаї.

У такому конструюванні схеми міграцій я виходив з фактів, що не підлягають здебільшого дискусії. За попередніми підсумками, як уже згадувалося уже, релігійний напрям караїмізму (за іншою термінологією – біблізму) виник у 762-767 рр. у Месопотамії. Шлях проникнення караїмізму до Кавказько-Чорноморського регіону не дуже ясний, але є підстави вважати, що місіонери караїмізму, мабуть насамперед купці, а також переслідувані за свої переконання віруючі зі своїми проповідниками, незабаром прийшли до Хозарського каганату з Персії, а пізніше з Візантії, і здобули тут прозелітів серед степових тюркських та іранських

народів. Утворення етноконфесійної спільноти з асиміляцією в її середовищі євреїв-єретиків відбулося в IX–X ст. Громади встановили бар'єри по відношенні до оточення, які проявилися також в ендогамії. Основним центром східноєвропейського караїмізму став – після поступового його пригасання в степу – півострів Крим, східну частину якого захопили хозари в першій половині IX ст. З цієї «бази» він поширювався далі на північ, однак вже не місіонерством серед некараїмів, а міграційними потоками тих, що сповідували караїмізм.

Невеликий відступ. Свого часу, в 50–70-х рр. XIX ст., А. Фіркович, працюючи над корпусом написів на караїмських могилах у Криму («Сефер Авне Зіккарон»), опублікував дуже докладні відомості – хронологію, кількість родин караїмів, що емігрували поза межі Криму. Джерельних відомостей Фірковича сьогодні не простежують, хоча повністю їх ігнорувати не треба. Можливо, що він мав тоді в руках матеріали для підтвердження своїх даних. Ми знаємо, що робилося з колекціями Фірковича в Санкт-Петербурзі після його смерті й не можемо бути впевненими, що вони в первісному стані й у цілості дійшли до нашого часу – хоча й тут можливі повторні відкриття (нагадаю історію т. зв. Дербентського рукопису, що довго вважався втраченим). Тому сьогодні будую свої висновки на інших даних, про які століття півтора тому не знали, не звертали на них належної уваги або які вимагали реінтерпретації згідно з сучасним рівнем науки.

Київ

Для того, щоб розглянути проблему й довести існування караїмської колонії в Києві в першій половині та середині IX ст., необхідно зупинитися на деяких факторах, пов'язаних як з виникненням самого міста, так і з його залежністю від Хозарського каганату, бо, мабуть, лише в цей період караїми могли поселитися в Києві.

Справа виникнення майбутньої столиці Русі безмежно заплутана істориками, не тільки тому, що вони часто висували свої власні, недостатньо обґрунтовані концепції, але ще більше тому, що намагалися підпорядкувати їх певним ідеологічним тенденціям.

Очевидно, потрібно остаточно відмовитися від міфу 1500-річного існування «матери городов руських», що не так давно став підставою політичного – за своїм характером – «ювілейного» фарсу. Археологічні дані, що дають менш-більш обґрунтовані свідчення, говорять про виникнення городища на Старокиївській горі у VIII ст. Це городище поступово перетворилося на укріплений дитинець, функція якого, можна вважати, полягала в охороні торговельних шляхів у напрямках Захід – Схід (сухопутний) і Північ – Південь (річковий) та в тому, щоб дати захист купцям – їхнім факторіям, – поступово стимулювати розвиток доволішніх (довкола дітинця) вже міських кварталів. Якщо виходити з археологічних даних та з тюркської назви Києва «Манкерман» («Велика фортеця», згодом «Велике місто»), то дітинець був чималим. Не було нічого дивного в тому, якщо Хозарська імперія, поширюючи свою територію на Захід, захопила Київ як важливий торговельний центр під свій контроль.

Історики конструювали різні схеми, визнаючи характер та тривалість хозарської залежності Києва. Що вона існувала – не підлягає сумніву, бо літопис чітко говорить про данину хозарам, яку сплачували поляни, а також сіверяни, в'ятичі, радимичі¹⁴. Михайло Грушевський був радикальним (у дусі автохтонності руської державності) і хозарську залежність датував від другої половини VII чи першої половини VIII ст., називав її короткотривалою – Київ, на його переконання, звільнився від хозарів не пізніше VIII ст. М. Грушевський вважав неймовірним, що тут взагалі платили данину хозарам (отже, відкидав повідомлення літопису). Після хозарів виникла Руська держава, а лише потім прийшли варяги.

Омелян Прицак є радикальним у протилежному напрямі. На його думку, панування хозарів тривало в Києві до 930 р., а відомості літопису про добровільне підданство племен хозарам, про прихід норманів (Аскольда й Дира, а потім Олега) та звільнення тоді саме – з їхнім приходом – від хозарської залежності треба цілком ігнорувати, бо варяги прийшли лише в 930 р. або після нього¹⁵.

Основна маса київських археологів під керівництвом Петра Толочка, отримавши від організатора фальшивого 1500-річчя Києва Бориса Рибаківа (відомого ворога самої навіть думки про залежність східних слов'ян від каганату, який у нього постійно асоціювався з юдаїзмом) відповідну директиву, оголосила про наявність слабких хозарських слідів у Києві¹⁶. Просто тому, що в такому напрямі археологам працювати було небажано.

Такі несерйозні операції з літописними джерелами можуть бути оправдані лише за наявності достовірного альтернативного (контрольного) джерела, як руського, так і чужоземного походження, але не було і немає такого тексту з ясно визначеною хронологією подій (маю тут також на увазі т. зв. хозарсько-єврейське листування – писемні пам'ятки з кількома часовими та редакційними нашаруваннями, які не піддаються задовільному розчленуванню). Недопустимо робити маніпуляції для того, щоб джерело, сприйняте критично, замінити власною недосконалою концепцією, намагаючись внести її до історіографії.

Хозарія як окрема, переважно степова держава виникає в другій половині VII ст. Можна припускати, що на початку VIII ст. вона почала контролювати Середнє Подніпров'я разом з територією, на якій виникав Київ.

У Києві була частина міста з назвою «Козарі»¹⁷, тобто «Хозари», а є ще інші топоніми, котрі, зрештою, обережно можна пов'язувати з мозаїзмом: назва київської

¹⁴ Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 1: Текст и перевод / Подгот. текста Д. С. Лихачева. – С. 16, 18, 20.

¹⁵ Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents... – P. 46-48 (текст О. Прицака); Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы... – С. 208.

¹⁶ Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К., 1990. – С. 104-107.

¹⁷ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 39. Пор.: Желєзняк І. Козаре // Етимологічний словник географічних назв Південної Русі / Від. ред. О. С. Стрижак. – К., 1985. – С. 68-69.

цитаделі – Самват¹⁸, назва гори – Хоривиця¹⁹ тощо. Так чи інакше, період хозарської зверхності, коли тут резидував хозарський намісник (можливо, з титулом «пасинч»²⁰) та перебувала військова залога (незалежно від її етнічного складу – це могли бути й хозарські федерати – угорці, від яких пішла назва частини міста «Угорське»²¹), був оптимальним для виникнення в Києві караїмської колонії. Панування хозарів у місті закінчилося в середині IX ст.: у Києві, мабуть, треба шукати «слов'янського володаря» (вістка датується 854/5 р. – її подає ал-Якубі²²), а літописна вістка про прихід Аскольда й Дири з норманським загоном (літописна дата 862 р.²³) корелюється з арабськими джерелами²⁴. В арабських джерелах вже починається інтерференція двох етнонімів – «руси», первісно виключно «варяги», та «слов'яни» – місцеве автохтонне населення. Після того як Київ захопили нормани і встановили в ньому – фактично і формально (у вигляді панівної військової верхівки, згодом також князівської династії) – свою владу, Київ і Середнє Подніпров'я, а також прилеглі території вийшли з-під хозарського впливу.

Цей процес, очевидно, не був безболісним. Кияни намагалися усунути з міста сліди хозарської залежності – вигнати також хозарів, які мешкали в місті. Хозарів – не лише адміністрацію, військових, але також купців, ремісників (у Києві археологи простежують місцеві виробы, зокрема ювелірні, виконані згідно з орієнтальним смаком, виготовлення котрих обривається в другій половині IX ст.) – проганяли з міста силою, ймовірно не без ексцесів (погромів).

¹⁸ Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio. – Budapest, 1949. – Vol. 1: Greek text / Ed. by G. Moravcsik. – P. 56. Пор.: *Архипов А. А.* Об одном древнем названии Киева // *История русского языка в древнейший период.* – Москва, 1984. – С. 224-240; до проблематики питання також: *Dachkévytch Ya. Les Arménies à Kiev (jusqu'à 1240). Première partie // Дашкевич Я.* Вірменія і Україна. – Львів; Нью-Йорк, 2001. – С. 244-247.

¹⁹ *Барац Г. М.* О библейско-агадичном элементе в повестях и сказаниях русской летописи // *Его же.* Собрание трудов по вопросу о еврейском элементе в памятниках древнерусской письменности. – Берлин, 1927. – Т. 1. – Отд. 2. – С. 481-482; *Стрижак О.* Хоривиця // *Етимологічний словник географічних назв Південної Русі.* – К., 1985. – С. 170, тут також інша література про біблійні джерела мікротопоніма. Пор.: *Петрухин В. Я.* Комментарии // *Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X века / Научн.ред., послесловие и коммент. В. Я. Петрухина. – Москва; Иерусалим, 1997. – С. 210-211.

²⁰ *Golb N., Pritsak O.* Khazarian Hebrew Documents... – P. 58-59 (текст О. Прицака); *Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы. – С. 79-80. Пор.: *Железняк І.* Пастыгча бесѣда // *Етимологічний словник географічних назв Південної Русі / Від. ред. О. С. Стрижак.* – К., 1985. – С. 96-97.

²¹ *Повесть временных лет.* – Ч. 1. – С. 21, 22. Про угорців як клієнтів Хозарії, що оберігали її західні границі, див.: *Howard-Johnston J.* Byzantium, Bulgaria and the Peoples of Ukraine in the 890 s. // *Матеріали по археології, історії і етнографії Таврії.* – Симферополь, 2000. – Вып. 7. – С. 354-356.

²² *Ibn Wādih qui dicitur Al-Ja'qubī. Historiae / Ed. Th. Houtsma.* – Lugduni Batavorum, 1883. – Т. 2. – P. 598. Пор.: *Dachkévytch Ya. Les Armeniens...* – P. 316-320.

²³ *Повесть временных лет.* – Ч. 1. – С. 18-19.

²⁴ *Згадка про князя Дири, в якого були арабські купці: Maçoudi. Les prairies d'or / Texte et trad, par C. Barbier de Meynard, A.-J.-V. Pawet de Courteille.* – Paris, 1864. – Т. 9. – P. 64.

Є дані, що серед київських хозарів були й такі, які дотримувалися караїмського віровчення – і були вигнані або самі втекли. Маю тут на увазі написи на двох намогильних пам'ятниках у Чуфут-Кале, опубліковані А. Фірковичем (до видання друком написи були відомі за рукописом цього дослідника), а саме на пам'ятниках Даниїла, сина Єшуа, «з Манкермана», що помер 884 р. по Різдві Христовому, і Ганни, дочки Якоба «висланої з Манкерману», яка померла 910 р. Довкола цих дат велася полеміка, не завжди об'єктивна.

Ці два важливі – як для етнічної історії караїмів, так і для історії Києва та Русі-України – написи заслуговують на докладніший розгляд.

Епітафія Даниїла, сина Єшуа, похованого на кладовищі в Чуфут-Кале, недалеко Бахчисарая, опублікована А. Фірковичем під № 87²⁵, звучить так (після розв'язання скорочень у написі):

«Це намогильний пам'ятник, встановлений над головою пана раббі Данієля, сина Єшуа (dnyal bn ušw^h), хай пам'ять його буде благословенна, з Манкермана (mnnkrmn). Помер у місяці Тебет (t b t) 643 (trmg) року від створення світу. Хай душа його буде зв'язана у вузлі життя!» (Лл. 1)²⁶.

А. Фіркович інтерпретував 643 рік, тобто [4]643 рік (позначення тисяч часто не подавалося, бо вважалося samozрозумілим, що йдеться про поточне тисячоріччя), як 883 р. по Різдві Христовім. Караїмський вчений Ю. Кокізов вніс (на підставі вивчення датування інших намогильних пам'ятників) поправку в датування від створення світу за єврейським літочисленням на один рік, згідно з якою дату 4643 р. треба визначати як 884 р. по Р. Х.

На кладовищі в Чуфут-Кале було знайдено ще другий намогильний камінь зі згадкою про Манкерман, тобто Київ.

Епітафія Ганни, дочки Якова, опублікована Фірковичем під № 90²⁷, звучить:

«Це пам'ятник, встановлений на могилі пані Гани (Ганаг), дочки Якоба (hnh bt u^oqb), хай пам'ять її буде благословенна. Померла 18 дня місяця Кіслев, у неділю, 669 р. від створення світу (датаційна формула: kslw ywm a' yh' bw šgt trst lyb). З-серед вигнаних з Манкермана (mnnkrmn). Хай її душа буде у вузлі життя!» (Лл. 2).

А. Фіркович розв'язав дату 669 р., тобто 4669 р., як 909 р. від Р. Х. Ю. Кокізов розшифрував дату на камені таким чином: «У 4669 р. 18 день Кіслев припадав на

²⁵ Фіркович А. Сефер... – С. 25.

²⁶ При перегляді напису враховую – за машинописом – переклад, здійснений Давидом Гумушем (1899-1980). Цей переклад я отримав у копії для свого використання від Семіти Кушуль (1906-1996) під час одного з тривалих перебувань у Євпаторії в 1981-1982 рр. Переклад Д. Гумуша досі, треба дуже шкодувати, не опубліковано, хоча він цього заслуговує. Транслітеруєчи давньоєврейські тексти, користуються системою, застосованою в підручнику: *Lambdin Th. O. Introduction to Biblical Hebrew.* – New York, 1971; рос. переклад: *Ламбдин Т. О. Учебник древнееврейского языка / Перев. Я. Эйделькинда.* – Москва, 1998.

²⁷ Фіркович А. Сефер... – С. 25.

вівторок, а у 4670 р. – на неділю, як і є на пам'ятникові»²⁸. Пригадаю, що Ю. Кокізов довів необхідність вносити поправку на один рік плюс до ери від створення світу за загальноприйнятим єврейським літочисленням, поданої в намогильних епітафіях з Чуфут-Кале.

Обидва написи оглядав в оригіналі Д. Хвольсон. Він описав могили. Про напис № 90 зазначив: «Оригінал напису [...] є направо біля дороги, трохи на схід від стовпа № 12 і прямо напроти дерева № 36. Написаний дуже великим шрифтом, прекрасно збережений напис є в глибокій ніші високого стовпоподібного каменя, який стоїть прямо. Його долішня частина схована в землі майже на один аршин. Додана копія виготовлена за моїм дуже добрим відбитком (на $\frac{1}{64}$ величини оригіналу)»²⁹. (Іл. 3). Цей текст напису у Хвольсона в деталях різниться від тексту Фірковича.)

Про напис № 87 Д. Хвольсон повідомив: «Біля дороги навкоси від цього напису (№ 90. – Я. Д.), є намогильний напис, [...] присвячений якомусь Даниїлові бен Йошуа з Мінкермана (Інкерман біля Севастополя. – Я. Д.) з датою *tmg*. Форма каменя і шрифту тотожні з формами цього ж самого в тільки що описаному написі, тому можна думати, що обидва написи зробив один каменярь»³⁰. Напис № 87 Д. Хвольсон не репродукував.

Користуючись цими описами та картою Д. Хвольсона, я тричі, оглядаючи кладовище в Чуфут-Кале, намагався розшукати могили з написами № 87 та 90, але це мені не вдалося. Найімовірніше, цих каменів уже немає.

Довкола датування написів велася завзята дискусія. Не маю наміру відтворювати її детально, але викладу деякі моменти.

Щодо напису № 87 Д. Хвольсон твердив, що тут *t* в даті перероблене з *h* і, відповідно, напис за походженням стосується 1483 р. по Р. Х.³¹ Річ у тому, що літера *t*, *taw*, досить подібна до літери *h*, *he*, але заокруглену праву ніжку літери *taw* ніяким чином не можна непомітно переробити в гострий кут правої ніжки літери *he*. (Див. на іл. 3, перший рядок: третя літера справа – це *taw*, четверта і восьма літери – це *he*). Прекрасно розумів це сам Д. Хвольсон, полемізуючи в цьому ж самому власному творі з А. Гаркавим, коли він, Хвольсон, писав, що палеографічні дані говорять проти такої думки (переробки *he* в *taw* – Я. Д.), тому що *taw* у даті вгорі заокруглене і його ліва ніжка протягнена вліво так, що цю букву не можна

²⁸ Кокізов Ю. Д. Сорок четыре надгробных памятника из Крыма с караимского кладбища в Чуфут-Кале и тридцать две надписи на памятниках с особенным древним летоисчислением и календарем, служащим доказательством о подлинности находящихся на этом кладбище древних памятников. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 35.

²⁹ Хвольсон Д. А. Сборник еврейских надписей, содержащий надписи из Крыма и надгробные и другие надписи из иных мест в древнем еврейском квадратном шрифте, также и образцы шрифтов из рукописей от IX–XV столетия. – Санкт-Петербург, 1884. – Кол. 317.

³⁰ Хвольсон Д. А. Сборник... – Кол. 317-318.

³¹ Там же. – Кол. 318.

було переробити з *he*³². У цьому випадку спостереження Д. Хвольсона слушне, але щодо напису № 87 йому треба було твердити протилежне, а саме те, що він одночасно сам заперечив у цій же, власній публікації, як неможливе. Але ось необхідно було викрити «фальсифікацію» А. Фірковича.

Подібною еквілібристикою зайнявся Д. Хвольсон також стосовно напису № 90. Він стверджував: «Над днем місяця в оригіналі є неглибоко вирізане *yod*, майже непомітне на відбитку. Те, що ліва ніжка *taw* у даті [4]669 = 909 по Р. Х. перероблена з лівої ніжки *he*, ясно навіть на значно зменшеній копії (див. іл. 3. – Я. Д.) [...] Календар не може мати вирішального значення; тому що 18-те (як тут треба читати) Кіслева за рабиністським календарем припадає на понеділок як у році *h r s t*, так і в році *t r s t*; 8-ме припадає на п'ятницю»³³. Рік *h r s t* – це 5269, а *t r s t* – це [4]669. Таким чином, Д. Хвольсон встановлював 1509 по Р. Х., а замість «18 день Кіслева» читав «8 день Кіслева».

Ю. Кокізов підійшов до датування напису № 90 об'єктивно. Він писав: «У 4669 р. 18 день Кіслева припадав на вівторок, а в 4670 р. – на неділю, як і позначено на пам'ятнику (Ю. Кокізов пересунув річну дату на один рік, як і в інших випадках щодо дат на написах у Чуфут-Кале. – Я. Д.); у 5269 році (1509 р. по Р. Х.) *h r s t* він припадає також на неділю»³⁴. Іншими словами, Ю. Кокізов дав альтернативне датування, згадуючи при цьому Д. Хвольсона й А. Гаркави, що виступали за 5269 (1509) рік. Як розв'язується ця проблема сьогодні?

Під датування 1509 (напис № 90) роком намагалися підвести таку базу, що Ганаг, дочка Якоба, походила з середовища вигнанців-євреїв та караїмів, яких 1495 р. усунули з території Великого князівства Литовського згідно з декретом великого князя Олександра, що брав приклад з короля Фердинанда, який вигнав євреїв з Іспанії 1492 р. Але, на відміну від Іспанії, вигнанців – з економічних мотивів – повернули вже 1503 р. на місця, відкіля їх усунули, віддаючи їм конфісковане майно»³⁵. Незрозуміло тому, чому Ганаг, дочка Якова, не повернулася до Києва.

Є ще другий, важливіший аргумент, здатний заперечити дату 1509 р. Д. Хвольсон згадував, що написи на пам'ятниках № 87 та 90 настільки подібні, немовби виконані одним каменярем. З палеографічного (та епіграфічного) погляду, напис № 90 справді дуже каліграфічний та характерний. Він цілком відповідає тому квадратному письму, що відоме з рукописів Біблії кінця IX – початку X ст., а саме з Кодексу пророків, написаного 895 р. по Р. Х., що походить з караїмської кенаси в Каїрі (копійст Мозе бен Ашер; іл. 4), та з іншого Кодексу пророків, написаного 916/917 р. по Р. Х., що походить з караїмської кенаси в Чуфут-Кале, Кодексу,

³² Хвольсон Д. А. Сборник... – Кол. 256, також – Кол. 38, 41.

³³ Там же. – Кол. 317.

³⁴ Кокізов Ю. Д. Сорок четыре надгробных памятника... – С. 35.

³⁵ Підбірку відповідних актів за 1495-1503 рр. див.: Бершадский С. А. Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. – Санкт-Петербург, 1882. – С. 53-62. Див. також: Lietuvos metrika. Кнуга Nr. 8... – Р. 227; Литовская метрика. Отдел первый. – Санкт-Петербург, 1910. – Ч. 1 (книги записей). – Т. 1. – Кол. 630, 656-657. – (Русская историческая библиотека. – Т. 27).

віднайденого А. Фірковичем (*ил. 5*)³⁶. Дуже дивним виглядає, що Хвольсон, відомий гебраїст, промовчав про подібність шрифту написів № 87 та 90 до почерку Кодексу пророків з Чуфут-Кале, який був виданий у цьому ж Санкт-Петербурзі, де перебував сам Хвольсон, вісім років раніше його колегою з Берліна, професором Германом Лебрехтном Штраком (що також виступав проти А. Фірковича).

Одночасно треба відкинути закид (який деколи висували), що в кінці IX – на початку X ст. написи не могли бути виконані так акуратно й каліграфічно, що, мовляв, насправді вони виконані кілька сторіч пізніше, бо шрифт їх новочасний. Порівняння з письмом рукописних Кодексів пророків, згаданих раніше, доводить, що, навпаки, цілком добре могли бути виготовлені на переломі IX та X ст.

Враховуючи ті палеографічні особливості напису № 90, котрі повторювалися в написі № 87 (рука одного каменяра або каменярів однієї школи), неможливо припускати, що Даниїль бен Єшуа, який, за підправленою Д. Хвольсоном датою, помер нібито 1483 р., міг також належати до караїмів з Києва, вигнаних великим князем Олександром у ... 1495 р. Пропонований Д. Хвольсоном коментар, що під Мінкерманом потрібно розуміти Інкерман, відпадає, бо тотожність Києва і Манкермана не підлягає сумніву³⁷. Не кажучи вже про те, що з Інкермана, розташованого в Криму, ніхто караїмів не виганяв.

Отже, на мою думку, дві епіграфічні пам'ятки з Чуфут-Кале підтверджують існування караїмської колонії в першій половині та в середині IX ст. в підхозарському Києві. Формулювання «Данієль ... з Манкермана» говорить про те, що він довший час мешкав у Києві, може навіть у ньому народився. Колонія припинила своє існування після усунення хозарів близько 850–860-х рр. Ці написи, до речі, треба розцінювати як одну з ланок, що поєднує хозарів з караїмізмом.

Караїмська колонія в Києві після катастрофи середини IX ст. відновилася. Коли саме – невідомо; можливо, ще в домонголо-татарський період. У кожному разі, під кінець XIV ст. вона там існувала, що підтверджує лист раббі Шелома бен Аврагама з Кафи до караїмської громади в Києві з 1351 р. З караїмами Києва (та Криму) пов'язують також рух очидовілих (жидівствуючих), який проявився в Києві, а пізніше в Новгороді та в інших містах Московщини в 60–70-х рр. XV ст. і продовжувався пізніше. Якщо це так, то треба вважати, що караїми тоді почали проводити місіонерську діяльність серед східних слов'ян або, хоча б формально, стали християнами – конвертитами (вихрестами). Ці два сюжети з XIV–XV ст. повинні стати предметом окремого дослідження.

³⁶ Див.: *Jensen H. Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart // 3. neubearb. und erw. Auflage. – Berlin, 1969. – S. 298-299; Földes-Papp K. Von Felsbild zum Alphabet. Die Geschichte der Schrift von ihren frühesten Vorstufen bis zur modernen lateinischen Schreibrift. – Dresden, 1970. – S. 133.* Факсимільна публікація кодексу з Чуфут-Кале: *Prophetarum posteriorum codex Babylonicus Petropolitanus / Ed. H. L. Strack. – S.-Petersburg; Leipzig, 1876.*

³⁷ *Pritsak O. Eine altaische Bezeichnung für Kiev // Der Islam. – Wiesbaden, 1958. – Bd. 32. – H. 1. – S. 1-13.*

Галич, Львів, Луцьк

Монголо-татарський наступ на Русь та на півострів не лише різко змінив геополітичні стосунки в Східній Європі, але й дав поштовх для різноетнічних та різноконфесійних потоків також із півострова, на котрому поступово зміцнювалася тиранська влада нових пришельців. З півострова, який у цей час називали Херсонесом Таврійським (за античною традицією) або Солхатом (від столичного міста, пізніше презваного на Крим, де резидував монгольський намісник), з-під важкого панування монголо-татарів, почався відплив населення в спокійніші регіони. Ті західноруські володарі, що залишилися на зруйнованій, але безпосередньо не підкореній монголо-татарами території, закликали – зокрема князь, пізніше король, Данило Романович – нових поселенців із Заходу і Сходу для відбудови краю. З півострова після такого запрошення емігрувало (частково, очевидно) дві народності – вірмени та караїми.

Про прихід караїмів до Галича і Галицького князівства в часах Данила I Романовича я вже писав (маю на увазі статтю «Епоха Данила Романовича – середина XIII ст. – за караїмським джерелом», опубліковану французькою в 1978 р.³⁸, що тоді для науковців в Україні була малодоступна). Тепер подам результати свого дослідження у вигляді короткого резюме.

Цим караїмським джерелом є – чи був – колофон 1700 р., тобто пам'ятний запис на пергаментному молитовнику, написаному – за свідченням галицького газзана Аврагама Леоновича – у XIII ст. на півострові. Рукопис згорів під час пожежі кенаси в Галичі 1830 р., але зберігалися копії та переклади колофону, виготовлені на початку XIX ст. Такі копії староеврейською мовою були в митрополита Антона Ангеловича (1756-1814), що був власником Галича, та в історика Антона Петрушевича (1821-1913), а також у перекладі польською мовою в історика Дениса Зубрицького (1777-1862) та в історика-етнографа Івана Вагилевича (1811-1866).

Цей колофон – запис переказу (отже пам'ятки усної історії), який побутував серед караїмів Галича в кінці XVII ст.

Основний зміст переказу такий. Князь Данило 1243 р., під час переговорів з Бату, вів розмови про дозвіл на міграцію з Криму караїмів. Вони вийшли з півострова 1246 р. та поселилися в Галичі. Тут отримали привілей від Данила (що після перемоги над своїм суперником князем Ростиславом та угорцями 1245 р. – це вже моє пояснення – став могутнім володарем). Караїми прибули з Солхата, Мангупа й Кафи. Грамоту для караїмів, як свідки, підписали: князь Васько (тобто Василько, брат Данила, володимирський князь) та єпископ Петро (що в 1244-1245 рр. був в Італії та Франції і встановив контакти Данила з папою Інокентієм IV, тим, який 1253 р. послав корону Данилові). У переказі, зрештою зафіксованому

³⁸ *Dachkévytch Ya. L'époque de Danylo Romanovych (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaité // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 2. – № 3. – P. 334-373.* Зважаючи на умови, що тоді панували у т. зв. Радянській Україні, стаття опублікована під псевдонімом *Jaroslav Stepaniv*. Викладаючи зміст статті, зводжу науковий апарат до найважливіших покликань.

принаймні 450 років після подій, який, однак, міг передаватися з покоління в покоління в ізольованому караїмському середовищі, є пізніші нашарування. Але його ядро витримує історичну критику, незважаючи на не дуже обґрунтовані сумніви окремих істориків. На підставі цієї пам'ятки усної історії можна вважати, що караїми з Криму утворили в Галичі свою колонію в середині XIII ст.

Історія караїмської колонії зразу після XIII ст. невідома. Про неї починають згадувати в документальних джерелах XVI ст. Можна думати, що традиції первісного поселення підтримували і якраз серед цих мешканців Галича зберігалася усна (а й навіть письмова, яка не дійшла до пізніших часів) традиція про прихід караїмів до Галича в середині XIII ст.

Варто згадати про обставини виникнення переказу. В середині XVII ст. в Західній Європі проявилася велике зацікавлення караїмізмом. Вважалося, що він зберіг чисту біблійну віру – без нашарувань Талмуду, Мішни і т. п. 1698 року голландський вчений, професор Лейденського університету Якоб Трігліанд написав до караїмського гахама в Литві, прохаючи відомостей про караїмізм та караїмів. Листа передали до Луцька, де також була караїмська колонія. Відповіли на цього листа вчені Йосиф Га-Машбір («той, що постачає хлібом», пом. 1700 р.) з Галича та Мордехай бен Нісан з Кукизова (Красного Острова). Їхні праці друкувалися в Західній Європі в кінці XVII ст. – на початку XVIII ст.³⁹ Мабуть, саме Йосиф га-Машбір, що проживав у Галичі, склав незадовго до своєї смерті колофон про прихід караїмів до Галича, використовуючи перекази місцевих караїмів.

Переклад тексту колофону публікувався в XIX ст. польською один раз (Є. Кунаевич) та двічі російською (Д. Зубрицький, А. Петрушевич). Видатний історик А. Петрушевич поставився дуже критично до цього джерела й підійшов до нього як до грамоти, автентичність якої треба було або підтвердити, або заперечити. Очевидно, це цілком неправильно; незрозуміло, чому А. Петрушевич не побачив, що має справу з нарагивним джерелом, в якому викладається усний переказ – і що про текст грамоти в такому разі не могло бути й мови⁴⁰. Та вплив А. Петрушевича на тогочасну історичну науку був дуже великий і тому на довгий час від використання колофону як історичного джерела відмовилися, а газзана А. Леоновича ледве не звинувачували у фальшуванні.

До караїмського колофону як джерела почали повертатися в 1920-х рр., а пізніше – з 1970-х, але поки що він не увійшов ні до стандартної української історичної науки (як джерело до часів Данила Романовича), ні до критичної етнічної історії караїмів.

³⁹ Про Мордехая з Кукизова див.: *Fürst J. Geschichte des Karäerthums von 1575 bis 1865 der gewöhnlicher Zeitrechnung. Die letzten vier Abschnitte (1575-1865). Eine kurze Darstellung seiner Entwicklung, Lehre und Literatur mit den dazu gehörigen Quellennachweisen.* – Leipzig, 1869. – S. 55-58; *Синани М. О. История возникновения и развития караимизма. По Пинскеру и другим источникам.* – Санкт-Петербург, 1889. – Ч. 2. – С. 168-210. У сьгоднішній статті виправляю помилки в річних датах, що трапилися в статті 1978 р., яку я не мав змоги читати у верстці.

⁴⁰ *Петрушевич А. Пересмотр грамот князю Льву приписываемых // Галицкий исторический сборник.* – Львов, 1854. – Т. 2. – С. 172-177.

Щодо фальсифікації. У колофоні є відомості, які А. Леонович не міг знати, які й не були відомі також А. Петрушевичу, а підтвердилися пізніше (переговори князя Данила з Бату-ханом 1243 р.), і є перекручення, викликані поганим відчитанням А. Леоновичем староеврейського тексту (в опублікованому в перекладах колофоні є «Лельом-полельом», коли явно йшлося про церкву св. Пантелеймона). Є й анахронізми, які вказують, що переказ було остаточно оформлено в XVII ст. (згадується вул. Руська, замок польських часів). Деякі закиди А. Петрушевича виявилися безпідставними: він вважав, що давній Галич був в іншому місці – між річкою Луквою та Дністром, а лише пізніші археологічні розкопки, проведені через одне століття, остаточно довели, що княжий Галич був деінде; так що локалізація первісного поселення караїмів за колофоном виявилася правильною і т. д.

Дані колофону, що витримують критику й повинні знайти своє місце в етнічній історії караїмів:

1. Переговори 5003 р. (як у колофоні), тобто 1243 р. Вони відбулися, і Данило міг вести розмови з Бату про те, щоб еміграція з Криму не лише караїмів, але також вірменів (є паралелі) могла пройти без перешкод.

2. Колонізаційна політика князя Данила, про яку згадує Галицько-Волинський літопис під 1259 р.⁴¹ Данило Романович закликав до зруйнованого монголо-татарами краю німців, русь, інозичників (серед них були і східні народи), ляхів, що йшли день і ніч, зокрема тих, що тікали з-під монголо-татарського панування. Все це вкладається в дані колофону.

3. Вихід переселенців з Криму 1246 р., бо, як зазначалося, князь Данило вже був тоді повноправним володарем, який міг спрощувати, обороняти, роздавати привілеї новим поселенцям. Відомості про міста в Криму – Солхат (пізніше Крим, тепер Старий Крим), Мангуп і Кафу (тепер Феодосія) – підтверджуються іншими джерелами. Там справді були давні караїмські колонії. До речі, місцевий календар караїмів Галича починався 1246 роком; цього літочислення дотримувалися ще в XX ст.

4. Грамота князя Данила для караїмів Галича не збереглася, як і жодна інша грамота князя-короля. Але відомо про його канцелярію, про печатника Курила. А як знаємо з грамот його сина Льва (тих, на які не падає тінь фальсифікації), привілеї затверджували часто тим, котрі переселялися з-поза границь його держави.

У другій половині XIII ст. значення Галича поступово падає. Зруйноване монголо-татарами місто не вдалося відбудувати в давнішій величі. Після смерті короля Данила I столиця князівства (при збереженні його назви – Галицьке) переноситься до недавно заснованого Львова, вигідно розташованого на перетині торговельних шляхів. Історики висловлювали припущення, що тоді частина караїмів перейшла

⁴¹ Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1908 (репр.: Москва, 1962). – Т. 2 (Ипатьевская летопись / Изд. 2-е). – Кол. 843. З інтерпретацій див.: Паушто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 164-165.

з Галича до Львова⁴², але документального підтвердження такого погляду не знайдено. Протягом століть побутувала традиція, що найдавніша частина т. зв. Старого єврейського кладовища у Львові (з написами на пам'ятниках, датованих 1348 та 1378 рр.), а саме частина, розташована найближче до річки Полтви, – це караїмське кладовище (*іл. б*; на цьому кадастральному плані 1849 р. караїмські могили мали б розміщуватися на вул. Шпитальній, на протилежному від будинків 2210 та 2211 боці, починаючи від Єврейського шпиталю на цій же вулиці в напрямі до будинків 2178 та 2179)⁴³. Археологічні розкопки, проведені в цих місцях напередодні Першої світової війни (бо на цій частині кладовища вже не було надгробних пам'ятників на поверхні), не вирішили цього питання. Написи на пам'ятниках були дуже понижені, їх не можна було прочитати⁴⁴. Зрештою, написи на намогильних каменях взагалі дуже рідко самі по собі можуть стати підставою диференціації двох конфесій – юдаїстичної та караїмської. Саме кладовище було знищене остаточно в часах Другої світової війни та в роках після неї, коли Львів був окупований німцями та радянськими росіянами.

Перші документально перевірені відомості про караїмів у Львові датуються XV ст. Це спонукало деяких істориків підозрювати, що караїмів раніше треба шукати під іншою етнічною назвою. Таким чином з легкої руки історика-романтика І. Вагилевича⁴⁵ почали популяризувати думку, що від середини XIV ст. (від грамоти польського короля Казимира 1356 р. про надання магдебурзького права Львову) згадки про сараценів у Львові (формально в грамотах до 1686 р.) стосуються насправді караїмів. Література про етнічну ідентифікацію сараценів у Львові чимала і про неї тут згадувати не варто. На сьогодні, однак, не підлягає сумніву, що – згідно з середньовічною етнічною номенклатурою (маю тут на увазі війни хрестоносців за Святу землю, а також синхронний актовий матеріал з італійських колоній Криму, з якими Львів підтримував досить інтенсивні економічні зв'язки) – під сараценами у Львові треба розуміти насамперед арабів (арабських купців), а в ширшому розумінні – тих, що дотримувалися релігії ісламу. Немає жодних підстав, щоб під сараценами розуміти караїмів.

Галицьке князівство ще 1199 р. (правда, з перервами) стало складовою частиною держави вищого рангу, якій історики середини XIX ст. присвоїли назву Галицько-Волинської (такої назви в історичних джерелах немає), яка, згідно із західною та місцевою номенклатурою, після коронації Данила I 1253 р. стала відомою під назвою Королівства Русі. До складу королівства входило – як його складова частина – також Володимирське князівство. На території князівства було розташоване місто Луцьк.

⁴² *Caro J. Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten bis zur Teilung Polens im Jahre 1792 aus Chroniken und archivalistischen Quellen.* – Krakau, 1894. – S. 1-2, 159.

⁴³ Карта зберігається в: ЦДІА у Львові. – Ф. 186. – Оп. 8. – Спр. 830.

⁴⁴ Карта зберігається в: ЦДІА у Львові. – Ф. 186. – Оп. 8. – Спр. 830.

⁴⁵ *Wagilewicz J. [Komentarz] // Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie.* – Lwów, 1872. – Т. 3. – S. 14.

З повідомлення відомого історика Ореста Левицького (1849-1922) знаємо, що А. Фіркович у 50-х рр. XIX ст. переписував у Луцьку, своєму родинному місті, написи на кладовищі й знайшов тут напис з 1317 р.⁴⁶ Така дата вписується в період міграції караїмів з Криму після монголо-татарської навали.

Допоміжне значення мають лінгвістичні дані, що свідчать про ідентичність говірок, якими послуговувалися караїми в Галичі та Луцьку. Тому, як уже згадувалося, виник термін «луцько-галицький діалект», коріння якого найдавніше в порівнянні з іншими діалектами. Цей лінгвістичний момент дуже важливий.

* * *

У другій частині статті про міграції караїмів (вона друкуватиметься окремо) буде розглянуто питання про караїмів причорноморських степів як одну з баз міграції та про міграцію караїмів до Литви (до Тракая в XIV ст.). Попередній конспективний виклад цієї статті в цілому, без дослідження й наукового апарату, вже опубліковано⁴⁷.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIV ст.) // *Караїми Галича: історія та культура: Матеріали Міжнар. конф. (Галич, 6-9 вересня 2002 р.). Додаток.* – Львів; Галич, 2002. – С. 164-192.

⁴⁶ Л[евицький] О. [Рец. на:] Регесты и надписи. Свод материалов для истории евреев в России. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. 1 // Киевская старина. – К., 1900. – Т. 68 (март). – С. 164.

⁴⁷ Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIV ст.) // VI Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 30-31 жовтня 2002 р.). – К., 2002. – С. 114-116.

12	90	א'				
	זאת המצבה		1605	4820	4669	909
	אשר הוצבה על					
	קבר מרת תנה					
	בת יעקב זל והיתה					
	פטירתה בחדש					
	כסלו יום א' יה' בו					
	שנת תרס"ז ליב					
	ליצירה מנרושי					
	מנכרמן					
	תנצ"ה					

Ил. 1. Намогильный напис № 90, 910 р. з Чуфут-Кале
(з «Сефер Авне Зіккарон» А. Фірковича)

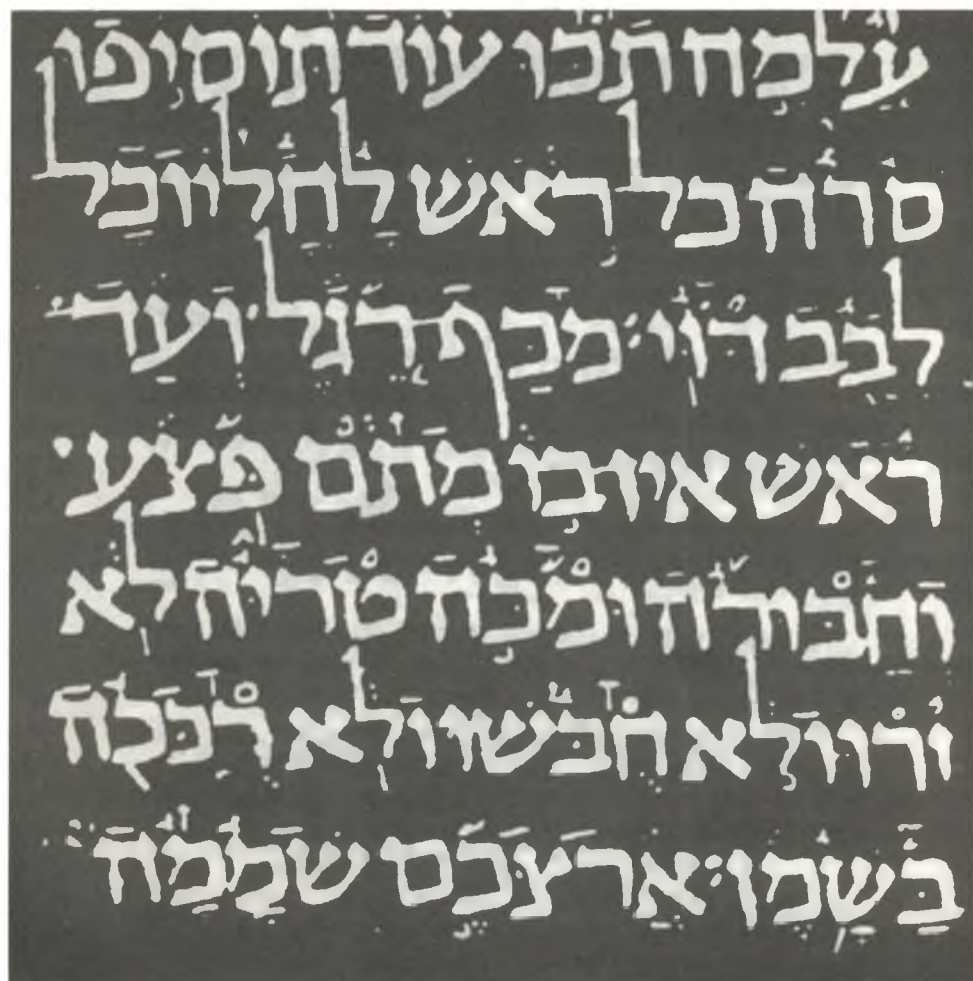
12	87	ב'				
	זאת המצבה אשר הוצבה על		1579	4794	4643	883
	ראש מ' ר דניאל					
	בן ישועה זל					
	ממכרמן ופטירתו					
	היתה בתדש					
	טבת בשנת					
	תרמג ליצירה					
	ותהי נפשו צדורה					
	בצדור החיים					

Лл. 2. Намогильний напис № 87, 884 р. з Чуфут-Кале
(з «Сефер Авне Зіккарон» А. Фірковича)

175.

זאת המצבה
 אשר הוצבה על
 חבר מידת קובה
 בה יעקב זלוהי
 פטי ייתה בחודש
 כסליו יום אהלו
 שנת תרס"ט לי
 ליצירה מוגדלת
 מינברמן
 רב מצבה

Лл. 3. Намогильний напис № 90 (за А. Фірковичем), тобто № 175
 (за «Сборником» Д. Хвольсона), 910 р. з Чуфут-Кале

Ил. 5. Сторінка з Кодексу пророків, 916/917 р., Чуфут-Кале (за Г. Єнсеном)

Лл. 6. Старе єврейське кладовище у Львові на плані 1849 р.
(Центральний державний історичний архів України у Львові)

КАРАЇМСЬКІ НАПИСИ В КРИМУ ЯК СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

Ще 8 червня 1982 р. автор цієї статті звернувся до відомого російського історика Володимира Пашута з листом такого змісту (подається в перекладі з російської мови):

«Вельмишановний і дорогий Володимире Терентієвичу!

Протягом двох весняних сезонів (1981-1982) я працював у Криму, досліджуючи збережені там вірменські та караїмські старожитності. У зв'язку з цими останніми, мене цікавило питання про епіграфічні пам'ятки – намогильні написи на караїмських кладовищах у Феодосії (Кафі), Старому Криму (Солхаті), Мангупі й Чуфут-Кале. Як відомо, значну кількість цих написів (написів лише з періоду до XIII ст. включно є не менше 360) було опубліковано в 60–80-х рр. минулого століття, але пізніше ці тексти виключили з наукового обігу через висунені проти них (прошу звернути увагу – проти кількох сотень написів, розкинутих по різних кінцях Криму) тверджень, що їх фальсифікували в першій половині XIX ст. Характерно, що написи, які розшукали пізніше – в кінці XIX ст., на початку XX або навіть у 60-х рр. XX ст. (написи старосєврейською мовою, окремі – докладніше не визначеною тюркською), як правило, не публікували, тому що археологи, які їх знаходили, боялися звинувачень у публікації фальсифікованого матеріалу, що – по відношенні хоча б до нових знахідок – просто абсурдно.

Я уважно вивчив наявну літературу питання, оглянув збережені залишки кладовищ на місці (де, виходячи з палеографічних ознак і дат, досі збереглися камені, принаймні XIII ст.) і дійшов висновку, що при оголошенні написів підробками відіграли головну роль позанаукові фактори: загострений до крайніх меж національно-релігійний антагонізм між караїмами та равиністами, особиста ворожнеча між дослідниками А. Гаркавим (1839-1919) та Д. Хвольсоном (1819-1911), які взаємно звинувачували один одного в неуцтві, підробках, плагіатах, національній зраді й т. п. При цьому цапом відбувайлом став перший збирач написів, караїмський дослідник старовини А. Фіркович (1786-1874).

Як не парадоксально, але згадані епіграфічні пам'ятки виключили з наукового обігу під тим приводом, що, по-перше, ті відомості в написах, які прямо або опосередковано підтверджують інші джерела, – нібито фальсифіковані на підставі якраз цих джерел; по-друге, ті відомості, які інші джерела не підтверджують, звичайно вигадані фальсифікатором, бо їх не контролюють джерела... За допомогою цієї процедури можна будь-яке джерело оголосити підробленим.

Об'єктивне вивчення проблеми дало мені змогу зробити висновок про необхідність повернути до наукового обігу велике за обсягом і важливе за наявною в ньому інформацією джерело, яке кидає світло, наприклад, на зв'язки Криму домонгольського та монгольського періодів з Руссю та Візантією, на експансію

монголо-татар та генуезців у XIII ст. в Криму, на внутрішнє життя єврейських і караїмських колоній тощо.

Питання полягає – з джерелознавчого погляду – у можливій різноманітній інтерпретації джерела, а не в огульному і, відверто кажучи, недоведеному оголошенні його підробкою. Вимога перевірки цілого ряду звинувачень, які висунуті проти матеріалів, зібраних або опублікованих А. Фірковичем, підтримується працями, виданими в останній час.

Тепер я працюю над статтею, присвяченою цьому питанню. У ній я звертаю головну увагу на матеріал датований (правильно чи неправильно) періодом до XIII ст. включно, а також докладно розглядаю аргументи, які висувалися проти автентичності написів. Ця праця займе ще кілька місяців. Мені здається, що настав час зняти табу з важливого джерелознавчого питання. Можливо, цей перший крок треба робити дослідникові, для якого позанаукові питання й інтереси як караїмів, так і їхніх противників не мають емоційного значення. Я є незацікавленою особою, котра не має жодного відношення до багатовікової ворожнечі двох релігійних угруповань. Мене цікавить лише науковий аспект проблеми, що має тепер виключно історичне й історіографічне значення.

Можливо, було б непогано, щоб зі змістом повідомлення на цю тему я міг ознайомити Вас, а також співробітників Вашого сектора, особливо у зв'язку з підготовкою корпусу найдавніших джерел, в якому перевидання й видання неопублікованих епіграфічних пам'яток згаданих раніше, не передбачається (хоча передбачається видання грецьких і латинських джерел подібного типу). Я переконаний, що наукова дискусія, яка, можливо, виникне в зв'язку з цим спірним питанням, лише допоможе його вирішити.

Якби Ви вважали доцільним прослухати доповідь на тему “Написи караїмських кладовищ Криму (до XIII ст. включно) як історичне джерело” на одному із засідань Вашого сектора в першій половині наступного 1983 р., я був би Вам дуже вдячним за надану мені можливість виступити – очевидно, у виключно академічному плані.

Цього року маю надію ще двічі бути в Москві (на початку липня і, мабуть, у жовтні, якщо запланована Вами нарада, присвячена картографічній серії корпусу, відбудеться) – я намагатимусь тоді побачити Вас, бо в межах відносно невеликого листа неможливо викласти всі “підводні камені” проблеми. Мені дуже важливо знати Вашу думку з цього питання.

Прошу Вас прийняти найкращі побажання й слова глибокої поваги до Вас, Ярослав Дашкевич».

На цього листа я отримав відповідь не від В. Пашута, а від очолюваного ним сектора найдавніших держав на території СРСР Інституту історії Академії наук СРСР з пропозицією спершу вислати текст доповіді – тільки тоді буде вирішено питання, чи таку доповідь варто слухати на засіданні сектора. На цьому розмови закінчилися. Цей епізод досить образно ілюструє тогочасне ставлення московських академічних кіл до суто наукової джерелознавчої проблеми, зміст якої в загальних

штрихах викладений у моєму листі – і яку, зрозуміло, можна (і треба) деталізувати до рівня великого за обсягом джерелознавчого дослідження.

До сьогодні основним корпусом караїмських намогильних написів Криму залишається книга староеврейською мовою (подаю її назву згідно з паралельною титульною сторінкою російською мовою, змінивши правопис на сучасний): Сефер Авнэ-Зикарон. Сборник надгробных еврейских надписей на Крымском полуострове, собранных ученым караимом Авраамом Фирковичем. Часть I. Надгробные надписи. Часть II. Описание путешествий автора. – Вильна, 1872 (видано в «топографии С. И. Фина и А. Г. Розанкранца, на Вилейской улице дом № 715/24»). Обсяг книжки: [4] + 16 + 104 + 256 с. та 7 арк. ілюстрацій. Сторінки 1-256 – це частина I, публікація написів лише староеврейською мовою з «Йо-сафатової долини при фортеці юдеїв» (тобто біля Чуфут-Кале) – 504 написи з 6-1842 рр. (за датуванням А. Фірковича) з кількома генеалогічними примітками; із Солхата – 5 написів за 910-1104 рр.; Мангупа – 72 написи за 866-1777 рр. (один з них – можливо, хозарською мовою); Кафи – 28 написів за 1078-1846 рр. та 3 написи на вікні кенаси з 1787-1788 рр.; Євпаторії (Гезлеве) – 100 написів з 1593-1852 рр. До цієї епіграфічної частини додано тексти двох елегій та лист Нісана Йонатана про один напис у Тракаї та з відомостями про караїмські колонії у Польсько-Литовській державі. Сторінки 1-104 – це частина II, в якій є не тільки опис мандрівок автора в 1830–1840-х рр., але й чимало подробиць про відкриті ним намогильні пам'ятники, зауваження про особливості літочислення написів на них у Чуфут-Кале. Фрагменти частини II публікувалися в російському перекладі в московському журналі «Караимская жизнь»¹. Корпус А. Фірковича 1872 р. – це та книга, довкола котрої ведеться завзята дискусія вже друге століття. Фактично, вона доступна лише семітологам (гебраїстам), з яких багато має релігійно-національні упередження, викликані тим, що євреї-талмудисти вважають караїмів еретиками, не визнають їх окремим народом з тюркським (а не семітським, як твердять євреї) етногенезом і не можуть досі погодитися з тим, що караїмів у Російській імперії не дискримінували (як євреїв), а під час німецької окупації України та Криму не знищували. Історики, котрі не знають староеврейської, користають з епіграфічних пам'яток тільки з інших рук, а таке використання не завжди виходить коректним. Необхідно згадати, що А. Фіркович збирав намогильні написи також у Луцьку (там він народився), Острозі та інших містах Волині. Ці написи ніколи не публікувалися; можливо, вони є в науковому архіві А. Фірковича, що зберігається в Санкт-Петербурзі, в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина.

Література про караїмські написи дуже багата. Вона переважно інтерпретаційного або «викривального» характеру. Подальші публікації написів походять майже виключно з минулого століття. З них варті уваги видання Д. Хвольсона,

¹ Караимская жизнь. – Москва, 1911. – Кн. 3-4; 1912. – Кн. 10-11, 12 (публікація не закінчена).

котрий справді досліджував пам'ятки в натурі, доходячи, зрештою, в різні періоди свого життя до цілком протилежних висновків². Д. Хвольсон опублікував ще 40 написів з Чуфут-Кале, яких не знав А. Фіркович, датувавши їх часом від II–III ст. до 1240 р. Протягом наступного століття надгробні написи знаходили, їх навіть записували – але, через уже згадану релігійно-національну ворожнечу, не друкували (це, здається, унікальна ситуація у світовій епіграфіці). Лише 1987 р. Н. Бабалікашвілі ввів до наукового обігу 9 написів з Чуфут-Кале 956-1051 рр.³ Цей дослідник, який успішно захистив автентичність написів, зібрав їх багато. Та чи після його смерті вони публікувалися в Грузії (як передбачалося) – невідомо.

Підготовка до 200-річчя з дня народження А. Фірковича й відзначення його 1987 р. у Ленінградському відділенні Інституту сходознавства Академії наук СРСР стали черговим поштовхом до ревізії поглядів на караїмську епіграфіку Криму. Характерно, що на захист А. Фірковича виступили тепер також дослідники єврейської національності⁴.

Ще на початку ХХ ст. лунали голоси вчених, які вимагали видання перекладу корпусу А. Фірковича на іншу мову для того, щоб караїмська епіграфіка могла стати джерелом вивчення історії Північного Причорномор'я для істориків-негебраїстів. Лише в кінці 1960-х – на початку 1970-х рр. дійшло до виконання цього завдання, яке взяв на себе караїм-гебраїст Д. Гумуш (1899-1980) із Севастополя. Цей переклад визнано адекватним оригіналові (рецензент В. Лебедев), але

² Йдеться про його праці: *Хвольсон Д.* Восемнадцать еврейских надгробных надписей из Крыма, служащих материалом для объяснения некоторых вопросов, касающихся библейской хронологии, семитической палеографии, древней этнографии и истории Южной России. – Санкт-Петербург, 1865 (1866), з аналогічним виданням німецькою мовою в: *Mémoires de l'Académie imp. des Sciences de St. Pétersbourg.* – 1866. – VII série. – Т. 9. – № 7; *Его же.* Сборник еврейских надписей, содержащих надгробные надписи из Крыма и надгробные и другие надписи из иных мест в древнем еврейском квадратном шрифте, а также образцы шрифтов из рукописей от IX–XV столетия. – Санкт-Петербург, 1884 (також німецькою мовою – 1882; препринт: Гильдесгейм, Нью-Йорк, 1973).

³ О нескольких еврейскоязычных караимских эпиграфических памятниках из Чуфут-Кале // *Semitologični miebani* (Семитологические студии). – Тбилиси, 1987. – Т. 3.

⁴ З багатьох праць цього періоду, який досі не завершений, можна назвати такі: *Кашовская Н.* Загадка Фирковича (А. С. Фиркович и эпиграфические памятники Чуфут-Кале). – Симферополь, 1984 (машинопис; дипломна праця, що має наукове значення); *Кушль С.* Некоторые доводы против обвинения археолога А. С. Фирковича в подделках своих находок. – Евпатория, 1981 (машинопис); *Маневич Г.* Последний из могикан караимизма. Роль и значение А. С. Фирковича в истории цивилизации. – Москва, 1972. – Ч. 1-10 (машинопис, депонований у Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі). Викликає здивування те, що ці праці не було видано друком. Остання з серії таких робіт: *Вихнович В.* Караим Аврам Фиркович. Еврейские рукописи, история, путешествия. – Санкт-Петербург, 1997. Важливе значення для розуміння ставлення до спадщини А. Фірковича має стаття: *Лебедев В.* К историко-ведческой оценке некоторых рукописей собрания А. С. Фирковича // *Палестинский сборник.* – Ленинград, 1987. – Вып. 29 (92). Особа А. Фірковича привернула також увагу українських сходознавців: *Кочубей Ю.* Пристрасний збирач спадщини. До 200-річчя від дня народження Абрахама Фірковича // *Всесвіт.* – К., 1989. – № 12.

також своєчасно не опубліковано. У 1988 р. один примірник перекладу Д. Гумуша передала мені тепер уже покійна (померла 1996 р.) С. Кушуль (Євпаторія) для скопіювання на ксероксі, використання та можливої публікації. Під час планування серії «Східні джерела з історії України» мною було внесено до проспекту серії також підготовку факсимільного перевидання корпусу А. Фірковича 1872 р. разом з перекладом Д. Гумуша та моїм науковим апаратом, при чому стаття, про котру я писав В. Пашутові 1982 р., перетворилася б на велику передмову. Економічні труднощі, в яких опинилася українська наука, не дозволяють досі виконати цей задум.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Караїмські написи в Криму як середньовічне історичне джерело: проблематика дослідження // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 170-173. Перша публ.: *Дашкевич Я.* Караїмські написи в Криму як середньовічне історичне джерело. Проблематика дослідження // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. – Львів, 1999. – Вип. 2: 1995-1997 рр. – С. 160-165.

КАРАЇМИ ПРИКАРПАТТЯ

1. Караїми – одна з дрібних тюркомовних народностей України, релікти якої збереглися до сьогодні на Прикарпатті (в Галичині) та в Криму. Походження караїмів досі остаточно не з'ясоване. З кількох основних теорій (наприклад, що караїми – потомки хозарської верхівки, або що вони – кипчаки, котрі прийняли іншу релігію) найправдоподібніша, що караїми – залишки послідовників секти, яка виникла у VIII ст. в Месопотамії. Ці сектанти, мабуть у XIII ст., емігрували до Криму і там присвоїли кипчацьку (половецьку, куманську) мову як розмовну. Самоназва «карай» (у множині «карайлар») мало допомагає вияснити етногенез караїмів.

2. На українських землях караїми появилися, можливо, ще в XIII ст., в період існування Галицько-Волинської держави. Найдавніші джерельні відомості про караїмів в Україні стосуються XV ст. (Київ, 1462 р.). Караїмські легенди говорять, що в Україну вони переселилися з Литви, куди їх з Криму спровадив великий князь Витовт (Вітавгас) у кінці XIV ст. Діалект українських караїмів, однак, у деяких відношеннях відрізняється від діалекту литовських караїмів і відображає давнішу стадію розвитку караїмської мови. Це й може бути підставою гіпотези про те, що українські караїми покинули Крим раніше від литовських. У їхній мові – кипчацькій за своєю основою – помітні івритські, арабські, греко-візантійські, монгольські, українські та інші елементи, які й, у зв'язку з відсутністю достовірних писемних джерел, певною мірою можуть пояснити складну етнічну історію караїмів.

3. У середньовіччі (XV–XVIII ст.) кількість представників цієї народності в Україні (без Криму) не виходила поза кількості осіб. Їхні осередки були в Києві, Львові (кінець колонії в 1475 р.), Луцьку (перша згадка 1506 р.). У Галичині та, зокрема, на Прикарпатті відомі поселення в Кукизові (від 1692 до 1831 рр.), Жовкві, Бережанах, Самборі, Тисьмениці (в усіх цих містах – приблизно до 20-х рр. XIX ст.). Одна з найдавніших колоній, залишки якої збереглися донині, існувала в Галичі (особливо присілок Залуква). Перша звітка про галицьких караїмів походить з 1550 р. У 20–30-х рр. XIX ст. до Галича переселилися караїми з усіх шойно зазначених містечок Галичини. 1929 року в місті було бл. 130 караїмів.

4. В умовах феодального міста караїми Галича користувалися самоврядуванням і мали повні права громадян. Вони утворювали окрему громаду на чолі з хазаном, який виконував також адміністративно-судові функції. Самоврядування караїмів у Галичі зберігалося до останніх десятиріч XVIII ст. Вони займалися здебільшого сільським господарством, були також дрібними торговцями (торгували переважно воском, полотном, тютюном), шинкарями, пекарями, різниками, візниками. Ці професії, як традиційні, існували до Другої світової війни й навіть до сьогодні. Відомо, що в минулому караїми вступали до козацького війська й доходили до високих посад (полковник Іляш Караїмович у XVII ст.).

5. Відповідно до принципів, на яких ґрунтувалося життя караїмської громади в Галичі, її члени вели завжди замкнуте життя в межах своєї спільноти. Шлюби дозволялися лише з одновірцями, що й довело, значною мірою, до фізичної дегенерації. Правда, антропологічних даних про українських караїмів мало – вони говорять тільки про специфічність будови караїмів у порівнянні з довколишнім (також українським) населенням.

6. У матеріальній культурі караїми Галича вже в XIX – на початку XX ст. не відрізнялися від свого оточення – українського міського й підміського населення, різко, проте, відрізняючись від єврейського. Їхні звичаї регламентувалися традиційною культовою обрядовістю, зрештою про них відомо мало. Знаємо, наприклад, що караїм не міг бути присутній при смерті іншої людини, якщо ж таке траплялося – мусив пізніше проходити спеціальний обряд очищення. Одружувалися зазвичай у зрілому віці – весілля дуже скромне; розлучення незвичайно просте. Фольклор небагатий, через сильний вплив традиційної літератури, яка до середини XIX ст. відігравала велетенську роль у культурному житті караїмів. Фольклорні записи походять переважно з кінця XIX – початку XX ст. У 20–30-х рр. XX ст. були спроби створити [сучасну] літературу.

7. В уяві довколишнього населення для караїмів характерна низка етнопсихологічних особливостей: вони дуже чесні, в торгівлі – не спекулянти, працюваті, тихі й спокійні, але не боязкі, відважні, у стосунках з іншими національностями – привітні.

8. Незважаючи на національний бар'єр, постійно відбувалася асиміляція, здебільша місцегенеального типу (вихід з громади через одруження з некараїмами). Ще в середньовіччі караїми Галича стали двомовними, а навіть тримовними. На початку XX ст. поглиблюється заникання рідної мови, яка набуває функції потайної, незрозумілої для оточення. Асиміляційні процеси відбулися також на антропоміміці – в Галичі караїми переважно мають патронімікальні прізвища українського типу на -ович, -евич. Під час німецької окупації частину караїмів окупанти винищили. У 1944-1945 рр. приблизно дві третини караїмів, з тих, що zostалися в живих, емігрували до Польщі. На сьогодні залишилися рештки колонії на передмісті Галича – Залукві; окремі родини є також в Івано-Франківську. 1959 року на території області було 65 караїмів, з яких 47 вважало караїмську мову рідною.

9. Караїмам України присвячена чимала наукова література (понад 100 назв), переважно мовознавчого характеру. Значний вклад у дослідження внесла радянська наука. У вивченні побуту й мови караїмів брали участь також українські вчені (В. Гребеняк, Б. Януш та ін.). У наш час, коли відбувається остаточне розпорошення караїмів Галича, необхідно провести комплексне етнографічне дослідження їхнього життя й побуту.

Публікується за машинописом: *Дашкевич Я.* Караїми Прикарпаття // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. VIII/6. Папка «Караїми II». Машинопис, 4 арк. У верхньому правому куті першої сторінки нотатка Я. Дашкевича: «Післав 19. 3. 1972 Мельничукові для III Прикарпатської конференції, не прийняли».

КАРАЇМИ

Караїми (самоназва – «карай», у множині – «карайлар»; від арамейсько-староеврейського – «той, хто знає Письмо», «той, хто пояснює Письмо», тобто «той, хто вірить у Біблію», «бібліст»). Сьогодні невелика тюркська народність, представники якої мешкають у Криму, містах Одещини, Миколаївщини; її релікти є в містах Західної України, розпорошено живуть у містах цілої України.

Караїмство як ересь по відношенні до ортодоксального юдаїзму (талмудизму, рабанізму) виникло в 762-767 рр. унаслідок діяльності Анана бен Давіда в Месопотамії. Довкола цієї течії об'єдналися давніші неортодоксальні групи євреїв, що також дотримувалися виключно Старого Заповіту Біблії, відкидаючи пізніші релігійні та ритуальні правила, зокрема Талмуд. Місіонери караїмізму, мабуть насамперед купці, проникли до Хозарської держави в IX ст. з Персії та Константинополя і здобули багато прихильників серед хозар та інших тюркських народів. Питання про те, чи хозарська верхівка прийняла як релігію талмудизм, чи, імовірно, караїмізм, остаточно не вирішено. Караїмська колонія існувала, можливо, в Києві, під час його підпорядкування хозарам. Після падіння Хозарської держави (кінець X ст.) конфесійні громади караїмів, тюркські та частково іранські (буртаси) за етносом і тюркські за мовою (зі староеврейською богослужбовою) існували в степах Приазов'я (XII–XIII ст.) та в Криму (досі). Утворення етноконфесійної спільноти відбулося в IX–X ст.; вона встановила виразні бар'єри по відношенні до іншого етноконфесійного оточення. У XVII ст. в джерелах визначається як окрема нація (Кафа, 1634 р.). У багатьох місцях розселення караїми добивалися самоврядування у вигляді релігійної та адміністративної автономії.

Розмовна мова караїмів мінялася – спершу це була, мабуть, хозарська, у XIV ст. – рання кримськотатарська (типу мови «Codex Cumanicus»). Пізніше в Криму розвивалася паралельно з кримськотатарською (однією з групи західнокипчацьких мов), зберігаючи, однак, чимало архаїчних рис. У XV–XVI ст. сформувалися західнокараїмська (у західноукраїнських колоніях із галицькою та луцькою говірками) та східнокараїмська (Крим, з кінця XVIII ст. – також у колоніях Східної України). Староеврейська (в Криму – з арабською вимовою), крім богослужбової, виконувала роль літературної. У XV–XVI ст. караїмською перекладено Старий Заповіт, відтоді літературно стає ця тюркська мова. У зв'язку з острівним розташуванням колоній, караїми практично постійно були дво- або й тримовними. Рідна мова занепала з початку XX ст., подекуди перетворилася на потайну. Із середини XX ст. різко посилилася мовна асиміляція: в Криму та східноукраїнських регіонах караїми стали російськомовними, на Західній Україні – українськомовними, подаючи, проте, як рідну мову караїмську (до 80 % випадків). У писемності застосовували єврейську графіку (квадратне письмо), з 20-х рр. XX ст. – латинську (в Західній Україні) та кириличну (на Сході).

Релігія – караїмство з підкресленням ритуальних відмінностей від юдаїзму (інша орієнтація храмів, поховань). Утворили власну досить розгалужену духовну адміністрацію. На чолі релігійної громади – газзан (настоятель кенаси; до останньої чверті XVIII ст. в основних громадах виконував також адміністративно-судові функції); керував регіональним об'єднанням громад гахам (для Криму – в Євпаторії XVIII–XX ст.; у Західній Україні – послідовно – в Деражні, Кукизові, Галичі XVIII ст.), з організованим при ньому XIX–XX ст. духовним правлінням. Тепер основний духовний центр за межами України – в Литві (Тракай). На початку XX ст. караїмство як релігія поширилося в окремих кубанських станицях серед українців.

Глибоке проникнення релігії в щоденне життя сприяло формуванню специфічного етнопсихологічного типу караїма: спокійного, але не боязкого, врівноваженого, не агресивного, зайнятого мирними професіями, в торгівлі дуже чесного, часто малоконтактного з чужоетнічним оточенням, але конфліктного з євреями, які піддавали караїмів глузуванню, вважаючи меншвартними еретиками. Антагонізм посилювався соціально-економічними причинами: караїмів не стосувалася дискримінація, що існувала щодо євреїв, зокрема на території Росії (смуга осілості, економічні обмеження). Суворо дотримувалися до початку XX ст. ендогамії (одруження в зрілому віці лише з одновітцями), що сприяло збереженню етносу протягом століть (попри нечисленність колоній), але й довело до генетичної деградації внаслідок шлюбів з близькими родичами. Оточення (українське, кримськотатарське) в XV–XVII ст. часто не відрізняло караїмів, незважаючи на високий рівень їхньої етноконфесійної самосвідомості, від євреїв, що відбилося в тогочасних документах, мемуарах, літературі, а деколи доводило до переслідувань за «єврейство» (внищення караїмів Деражні 1648 р.). З іншого боку, під час німецької окупації України і Криму 1941–1944 рр. караїмів, яких офіційно визнали тюркською народністю, не переслідували.

На західноукраїнських землях займалися в XV–XVIII ст. різними ремеслами – чинбарством, пекарством, різництвом, крім цього рільництвом, торгівлею, місцевою (медом, воском, лоєм, тютюном, полотном, шкірою, кіньми) та східною (сукна, ізюм). Брала участь у викупі полонянників з Криму. У XX ст. з їхнього середовища вийшли юристи, лікарі, літератори. У містах з більшими колоніями утворювали окремі дільниці («вулиці») зі специфічною забудовою – невеликими дворами, кенасою (дерев'яною або мурованою), у центрі дільниці – школою. Виділялися окремим одягом, звичаями (наприклад, складання шлюбних контрактів – «шетарів»), зберегли досі власну кухню. У Криму займалися обробіткою шкіри, вирощуванням тютюну, садівництвом, виноградарством, купецтвом. Колонії переживали періоди піднесення та занепаду (в Західній Україні – XVII ст.). Починаючи з XIII ст. у середовищі караїмів було чимало видатних теологів, поетів, певного рівня досягла народна творчість – пісні релігійного змісту, історичні легенди, думи. У ділянці мистецтва – різьба в камені (орнаментовані нагробки), дерев'яне та кам'яне будівництво, у XV–XIX ст. – каліграфічне переписування рукописів. У XVII–XVIII ст. кримські караїми

виконували дипломатичні доручення, керували ханським монетним двором. 1731 року почалося караїмське книгодрукування в Чуфут-Кале, пізніше перенесене до Євпаторії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. колонії ввійшли в період культурного відродження, виходили журнали (караїмською, російською, польською мовами), творився ряд письменників, учених (археологи, історики, сходознавці) європейського рівня, також фінансистів, політичних діячів. Література – з виразними ознаками етнографізму. В Євпаторії до початку 30-х рр. XX ст. діяли національний театр, національна бібліотека, етнографічний музей сестер Чепуріних. Пізніше культурне й релігійне життя було насильно ліквідовано (в Галичі кенаса закрита 1948 р., в Євпаторії – 1959 р.). Від 1992 р. в Криму діє Культурне товариство «Карайлар», відроджується зацікавлення історією та культурою народу. Асиміляційні процеси охопили караїмське середовище особливо помітно з 30-х рр. XX ст. (асиміляція місцегенеального типу – вихід з громади через одруження з некараїмами). У другій половині 40-х рр. XX ст. – еміграція караїмів із Західної України до Польщі та їхнє розпорошення; у 70–80-х рр. – виїзд окремих сімей з Криму до Литви. У XVII ст. караїми вступали до козацького війська – про учасника походу П. Сагайдачного на Москву Менаша складено караїмські думи. Були українські діячі караїмського походження – переяславський полковник, пізніше генеральний осаул реєстрових козаків Іляш Караїмович (страчений 1648 р.), історик Осип Гермайзе (1892-1957).

Караїми були рухливими мігрантами, при цьому імпульси, які в XIV–XVIII ст. доводили до самоліквідації одних колоній та заснування нових (чи об'єднання в одній колонії), не завжди ясні. Велику роль відігравали ідеї етноконфесійної консолідації. Міграція з Криму до Південної та Східної України з кінця XVIII ст. була викликана економічними факторами. Визначається кілька регіонів розселення караїмів: Крим (з IX ст.), західноукраїнські землі (з XIII–XIV ст.), Південь України (з кінця XVIII ст.), Центральна й Північна Україна та Слобожанщина (з початку XIX ст.).

До Галицько-Волинського князівства караїми прибули 1246 р., поселилися в Галичі, згодом у Львові, Луцьку. Протягом XV–XX ст. продовжувало існувати багато невеликих етноконфесійних громад у західноукраїнських містах і містечках (тут і далі подаються найхарактерніші й найбільш достовірні цифрові та інші дані): Львів (громада до 1475 р., окремі сім'ї XVI–XX ст.), Галич (громада до 70-х рр. XX ст.; дільниця-вулиця з кенасою; 1669-1670 рр. – 216 осіб, 1774 р. – бл. 200, 1869 р. – 118, 1896 р. – 192, 1916 р. – 230, 1929 р. – бл. 130, 1994 р. – бл. 15); Луцьк (до 50-х рр. XX ст.; 1570 р. – гарантована рівноправність із християнами; дільниця-вулиця з кенасою; 1552 р. – 26 дворів, 1648 р. – 20 дворів; 1705 р. – 126 осіб (разом з довколишніми селами), 1787 р. – 131, 1858 р. – 124, 1895 р. – 72, 1912 р. – бл. 100, 1929 р. – бл. 80, 80-ті рр. XX ст. – 1 сім'я); Кукизів (Красний Острів; колонія 1692-1831 рр.; дільниця-вулиця, Караїмський ринок з кенасою; 1765-1766 рр. – 6 дворів; 1804 р. – бл. 20 сімей); Деражня над Горинем (колонія до 1768 р.). Невеликі громади або по кілька сімей – у місцевостях Галичини XVII – початку XIX ст. (Жовква, Пустомити, Давидів, Бережани, Броди, Самбір, Калуш, Тисьмениця, Станіславів,

Бовшівці, Букачівці, Єзупіль, Кути), Волині й Полісся XV–XVIII ст. (Красне над Стиром, Омеляники, Володимир, Пінськ, Житомир у 1840 р. – 25), Поділля XIX ст. (Кам'янець-Подільський). У Східній Галичині загалом 1776 р. – 609; в Івано-Франківській області 1959 р. – 65. У Волинській губернії 1834 р. – 820, 1879 р. – 334. За оцінкою 1994 р. в Західноукраїнському регіоні – бл. 70 осіб.

На Півдні України – у степовій та причорноморській зонах (без Криму): Одеса (на початку XIX ст. – дільниця з кенасою; 1840 р. – бл. 200, 1863 р. – 648; 1897 р. – 1049), Миколаїв (1843 р. – 25 сімей, 1879 р. – 653); Херсон (1843 р. – бл. 20 сімей); Катеринослав (1865 р. – 87). У Херсонській губернії 1897 р. – 2 008. Також у менших містах: Бердянськ (1879 р. – 310), Мелітополь (1879 р. – 315), Таганрог, Скадовськ (1916 р. – 14 сімей, 1978 р. – 2 сім'ї), Генічеськ, Нікополь (XVIII ст.). За даними 1994 р. в регіоні – бл. 220 осіб.

У Центральній і Північній Україні та Слобожанщині: Київ (згадки IX ст., документальні дані 1381, 1462, 1495, 1504 рр.; кенаса; 1897 р. – 327 осіб у Київській губернії), Переяслав (XVII ст.), Стародуб, Суми (1882 р. – 8), Полтава (1897 р. – 207 у Полтавській губернії), Зміїв (1882 р. – 5), Харків (кенаса; 1877 р. – 525, 1897 р. – 207 осіб). За оцінкою на 1994 р. в регіоні – бл. 80 осіб.

У Криму – найдавніші центри в Чуфут-Кале (Джужфт-Кале; з IX ст. до другої половини XIX ст.; дві кенаси, школа, стародавнє кладовище «Ййосафатова долина»; найдавніші привілеї 1459, 1468 рр.; 1794 р. – 1 164 особи, 1847 р. – бл. 1600, в обох випадках, мабуть, разом з Бахчисараєм); у Солхаті (Ескі-Крим, Старий Крим; з XII ст. до середини XIX ст.; кенаса); у Мангупі (Феодора; з IX ст. до 1792 р.; кенаса, Караїмські ворота міста, давнє кладовище; 1666-1667 рр. – більшість з нібито 1 000 дворів – караїмські; середина XVIII ст. – 300 сімей, 1783 р. – 70 сімей); у Кафі (Феодосія; з XII ст. до кінця XIX ст.; окрема дільниця, кенаса, Караїмський фонтан; бл. 1520 р. – 31 двір, 1815 – 133 у місті та 175 у повіті; 1843 р. – бл. 80 сімей, 1847 р. – бл. 600). Крім цього, колонії в Судаку (XVI ст.), Бахчисараї (1815 р. – 636 у місті та 595 у повіті разом з Чуфут-Кале; 1881 р. – 697), Гезлеве (Євпаторія; з другої половини XVIII ст. і досі; із середини XIX ст. – основний культурний і духовний центр караїмів Криму; 1895-1920 рр. – Олександрівське караїмське духовне училище; 1840 р. – понад 800 осіб; 1856 р. – 2 968 разом з повітом). У Криму за відомостями XVII ст. – бл. 1 200 осіб; у Таврійській губернії 1834 р. – 4 198, 1856 р. – 3 932. За даними 1994 р. в Криму проживають 844 караїми.

Загальна кількість караїмів в Україні за оцінкою 1994 р. – 1 230 осіб.

Караїмам України присвячена дуже велика література (понад 800 назв), важливість якої, частково, невисока через позанаукові фактори (велика ворожнеча євреїв до караїмів).

Публікується за машинописом: *Дашкевич Я.* Караїми // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. VIII/7. Папка: «Караїми VII (додатки)». Машинопис, 7 арк. Із значними скороченнями опубл.: *Дашкевич Я.* Караїми // Етнічний довідник / Гол. ред. В. Євтух. – К., 1996. – Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. – С. 61-62.

КОРИННІ Й МАЛОЧИСЕЛЬНІ НАРОДИ УКРАЇНИ (МЕОТІЙСЬКІ ГРЕКИ, КРИМЧАКИ, КАРАЇМИ)

1. ООН, ЮНЕСКО та проблеми корінних і малочисельних народів світу

Заходи міжнародних організацій світового масштабу (ООН, ЮНЕСКО) скеровані на захист корінних, а також малочисельних народів світу, були викликані не лише дуже складним, а подекуди катастрофічним становищем аборигенних народів, особливо тих, яких кількість дуже швидко зменшується, але й тим, що широко рекламована Декларація прав людини практично не може застосовуватися (або може застосовуватися лише дуже незначною мірою) для захисту дискримінованих і переслідуваних етносів різного ступеня соціального розвитку – від племен до сформованих націй – особливо в країнах Північної та Південної Америки, Африки, Азії, Австралії та Океанії. В деяких країнах (Бразилія, наприклад) продовжується винищування корінних етносів, в інших – їх загнано в резервації (США), бангустани (Південна Африка), їм не забезпечують національних і демократичних свобод (Китай, Індія, становище курдської нації). Лише в небагатьох країнах для аборигенів і малочисельних народів та національних меншин створено справді цивілізовані демократичні умови проживання із забезпеченням їхніх національно-культурних вимог (Швейцарія, Швеція, Данія – Гренландія, Австрія в Європі, для прикладу; Канада в Північній Америці). Але навіть за таких, здавалося б, оптимальних умов проживання є підстави для обгрунтованих скарг етносів та меншин.

Документи ООН, ЮНЕСКО знають дві категорії народів такого типу – «малочисельні» і «корінні». Певне, що обидва визначення в деяких випадках близькі, але категорія «корінні малочисельні народи» (тобто два визначення одночасно), наскільки відомо, не застосовується.

Не яким є питання, чи існують насправді юридичні статуси «корінного народу» та «малочисельного народу» і хто такі правові статуси повинен надавати. Якщо справді існують такі правові статуси народів, то їх може пропонувати й надавати тільки відповідна комісія ООН, повідомляючи пізніше про прийняте рішення державу, на території котрої проживають корінні й малочисельні народи. Залишається неясним, які (крім декларативних) зобов'язання бере на себе ООН у таких випадках. Зокрема, чи вона здійснює практичну допомогу корінним та малочисельним народам у ділянці правовій, культурній, економічній тощо. Це питання можуть роз'яснити юристи-міжнародники. Держава сама, наскільки мені відомо, такого юридичного статусу не надає. Як і не надає спеціального правового статусу національної меншини, хоча цей термін і вживається в юридичних документах. Становище (статус) національної меншини визначається не юридично, а лише демографічною статистикою.

Все це не виключає, що держава може і зобов'язана приймати певні закони, програми (навіть із силою закону) для охорони і розвитку меншин, визнавати за

ними автономні та інші спеціальні права, спрямовані на їхній національно-культурний розвиток.

2. Корінні й малочисельні народи України

Не підлягає сумніву, що в Україні немає таких корінних і малочисельних народів, що не досягли рівня сучасної цивілізації, яких торкаються міжнародні ухвали про Міжнародний рік корінних народів світу (ООН, 1993 р.), Міжнародний рік малочисельних народів (ЮНЕСКО, 1994 р.), Міжнародне десятиріччя корінних народів світу (ООН, 1994–2004 рр.). Не можна сказати, що національні відносини в Україні є в усьому ідеальні, – в деяких регіонах (Крим, Лівобережжя, Південна Україна) вони цілком не ідеальні – але, так чи інакше, в нас немає таких корінних і малочисельних народів, які було б загнано в резервації, які б юридично дискримінували і т. п. Епоха політичних депортацій народів з України за етнічною ознакою минула досить давно; тепер наша держава має дуже багато турбот – і жодної або мінімальну допомогу ззовні – для виправлення наслідків того становища, до утворення якого не мала жодного відношення. Україна має національні меншини – і має законодавство про меншини, що загалом вважається одним з найкращих у світі. Об'єктивні, насамперед економічні (а подекуди і внутрішньополітичні) умови, правда, не дають поки що можливості реалізувати це законодавство в повному обсязі.

Якщо говорити про малочисельні народи в Україні, то їх перелік легко визначити на підставі статистики (чого не робитиму), хоча і треба застосувати певні обмеження та індивідуалізований підхід, визначаючи долішню межу (бо 10, 100 представників певного народу – це ще не малочисельний народ).

Інакше виглядає справа з корінними народами. Питання тут може стосуватися п'яти народів (подаю за чисельністю етносів):

- 1) українців,
- 2) кримських татар,
- 3) меотійських греків,
- 4) караїмів,
- 5) кримчаків.

Поняття «корінний народ» (також аборигени, автохтони) включає народ, що зберігає власну етнічну (національну) свідомість і який:

- 1) виник (тобто якого етногенез відбувся) на цій території;
- 2) якого батьківщиною й метрополією є, отже, ця держава;
- 3) який не має власного державного чи національного центру (батьківщини – метрополії) за межами цієї держави.

У світлі таких критеріїв безумовно до категорії корінних народів входять три народи:

- 1) українці,
- 2) кримські татари,
- 3) караїми.

Можливо, не варто пояснювати, саме чому, але треба підкреслити:

- стосовно українців – що їхній етногенез, перетворення на націю відбувалися на території сучасної Української держави;
- стосовно кримських татарів – що їхній етногенез та перетворення на націю також проходили здебільшого на території сучасної Української держави (в Криму та в степах Півдня України); етнічної історії цього народу не торкатимуся;
- стосовно караїмів – що їхній етногенез, незважаючи на певні дискусійні моменти, відбувся також на території сучасної Української держави (в Криму).

Складніше й дискусійніше виглядають ці питання щодо двох наступних малочисельних народів, а саме меотійських греків та кримчаків.

3. Меотійські греки

Грецькі поселення на берегах Північного Причорномор'я виникли у VIII ст. до н. е. як прояв міграції з йонічних міст-полісів. Ця міграція здійснювалася ще до того як різні грецькі племена – субетноси, окремі поліси, консолідувалися в єдиний грецький етнос (що відбулося в IV ст. до н. е.). Іншими словами, етногенетичні процеси в грецькому середовищі Північного Причорномор'я відбувалися ізольовано від таких же процесів у власне Греції та проходили з включенням до етносу причорноморських греків представників інших народів, що приймали грецьку мову й культуру (починаючи принаймні від скіфів, якщо не враховувати асиміляції автохтонних таврів). У післяантичний період, після християнізації грецьких колоній та сусідніх етносів (III–IV ст. н. е.), особливо в період натиску тюркських кочовиків (хозари, печеніги, половці, Золота Орда) та захоплення Південного Криму Османською імперією, до греків приєдналися малі етноси Криму, які раніше прийняли православ'я (готи, алани, руси), можливо також окремі представники седентаризованих кочовиків, рештки італійців, черкесів. Усе це доводить, що етнічні процеси серед греків Північного Причорномор'я мали кардинально відмінний характер, ніж у власне Греції, де в основі сучасного грецького народу є сплав греків та елінізованих балканських слов'ян.

Меотійські греки ще в Криму частково в мовному та культурному відношенні тюркізувалися, утворивши два субетноси (за сучасною назвою) «румєїв», тобто грекомовних, та «урумів», тюркомовних (практично татаромовних, але на рівні цієї мови кінця XVIII ст.). Меотійські греки перенесли дві депортації, нібито добровільну 1778 р., коли з Криму були виведені в Північне Приазов'я, та 1944 р., коли вже відтіля їх було депортовано по-насилницькому до Казахстану й на Урал. Після реабілітації народу вони повернулися в Північне Приазов'я.

Етнічна історія меотійських греків, особливості їхнього етногенезу дають підставу розглядати їх як корінний народ, незважаючи на метрополію у власне Греції. Необхідно підкреслити – це єдиний народ на території сучасної України, який має свою специфічну історію, що налічує 2 700 років. Він, народ, має високий рівень національної свідомості та окремих територіальний ареал

розселення – цілий ряд сіл у Донецькій обл. Меотійські греки заслуговують на таку ж опіку, сприяння збереженню і розвитку, відповідні програми, як інші корінні народи України. Меотійські греки зберегли єдину національну свідомість (тому нічого їх ділити, як це подекуди роблять кабінетні вчені, на «румеїв» та «урумів»), частково грецьку мову. Перспективи розвитку їх як окремого народу в Україні, мабуть, більші, ніж караїмів та кримчаків.

4. Кримчаки

Кримчаків більше за інерцією та за адміністративними інструкціями, ніж за науковими критеріями, вважають окремим народом. Етногенез цієї етнічної групи не дуже ясний; імовірно, первісне ядро становили хозари, що прийняли юдаїзм, до яких пізніше приєдналися інші етнічні елементи (євреї-ашкеназійці, турецькі євреї, окремі кримські татари). Як субетнічна група – євреї, котрі вживають розмовною кримськотатарську мову – згадуються вперше 1844 р. Основну масу кримчаків фізично винищили – як євреїв – 1942 р. під час німецької окупації. Сьогодні не мають територіальних ареалів розселення, не творять власних кварталів (до Другої світової війни був такий у Карасубазарі, сучасному Білогірську). Нині їх близько 1 тис., майже виключно російськомовних, хоча 35 % називає рідною мовою кримськотатарську. Етнічна свідомість єврейська, своєю метрополією вважають Ізраїль; субетнічна груповая свідомість – кримчацька, з місцевим кримським патріотизмом. Розмивання меж субетносу відбувається швидко, хоча в цьому середовищі є ядро, яке утворило (чи – пробувало утворити) власне культурно-громадське товариство в Сімферополі та пропагує (правда, слабо) збереження власних етнокультурних традицій.

Існування кримчаків як субетносу не підлягає сумніву; як субетнос вони заслуговують збереження. Практичні заходи для досягання цього вимагають окремого вивчення. Постанова 21 січня 1992 р., прийнята Радою Міністрів Кримської автономії, – «Про заходи для збереження і відродження спадщини караїмів і кримчаків», виявилася неефективною. Проблема ускладнюється тим, що в Україні існує ще субетнос євреїв ідишомовних. По відношенні до цього субетносу жодні заходи збереження, розвитку не застосовуються. Це пов'язане з тим, що євреї України, остаточно після Другої світової війни, стали російськомовними (т. зв. євреї російської культури), нетолерантними чи, в кращому разі, скептичними щодо ідишомовних і татаромовних – але й водночас не схильними переходити на відроджену мову власного народу – неоіврит, а також конструктивно сприймати ідеологію, релігію, культуру своєї рідної держави – Ізраїлю.

5. Караїми. Етнічна історія

Караїмство як ересь стосовно ортодоксального юдаїзму виникло в 762-767 рр. в Месопотамії. Можливо, що верхівка Хозарської імперії в IX ст. (принаймні частково) прийняла караїзм. Утворення етноконфесійної спільноти в Криму припадає на IX–X ст. Вона встановила бар'єри по відношенні до іншого

етноконфесійного оточення, особливо до євреїв-талмудистів. Стійкість спільноти підтримувалася ендогамією, тобто одруженнями в межах власної конфесії, що однак, з іншого боку, довело до генетичних деформацій через шлюби між близькими родичами. Панівні тюркські елементи визначили антропологічне обличчя народності. У XIII–XIV ст. відбулася міграція караїмів на Західну Україну (Галич, пізніше Луцьк) та до Литви (Тракай). Ці мігранти зберегли високий рівень національної свідомості, давню караїмську мову (по суті, старокримськотатарську), періодично проходили періоди національного відродження – останнє у 20–30-х рр. XX ст. У Криму мова караїмів мінялася одночасно з еволюцією кримськотатарської, так що т. зв. східнокараїмська мова – це практично кримськотатарська. В побуті караїми до середини XIX ст. мало відрізнялися від кримських татар. У зв'язку з тим, що караїми не підлягали дискримінаційним законам, які в Російській імперії застосовували до євреїв, це довело до загострення єврейсько-караїмського антагонізму також в економічній сфері (раніше – тільки в релігійній).

Починаючи з 60-х рр. XIX ст., після Кримської війни, в середовищі кримських караїмів, частина з яких переселилася у великі міста Півдня України (Одеса, Миколаїв), а також до Києва, Харкова, починають оформлюватися дві «партії» – течія молодого караїмської інтелігенції («чорнобороди» – «караскал»), що виступала проти традиційної, переважно релігійної культури, патріархальних звичаїв у сім'ї, деспотизму батька – голови сім'ї, гарему, приниження жінки – тобто проти консервативних старих «білобородих». «Чорнобороди» відкрили двері добровільній русифікації, яка мала підтримку російського уряду, бо вкладалася в політику обрусіння іногородців. На чолі консервативної течії виступало караїмське духовництво (Таврійське, пізніше Таврійсько-Одеське караїмське духовне правління в Євпаторії з 1837 р.). Якщо 1897 р. ще 82 % караїмів уважало рідною караїмську мову, лише 18 % – російську, то 1917 р. З'їзд караїмських депутатів визнав російську мову національною. Були деякі досягнення в культурному житті: розвиток літератури з 40-х рр. XIX ст., заснування Олександрівського караїмського духовного училища в Євпаторії 1895 р. (всупереч назві – також цивільної шести-класної прогімназії), Караїмської національної бібліотеки «Карай біткліга» в Євпаторії 1916 р. Напередодні революції було в Криму 9 релігійних громад, 11 кенас (храмів), 11 шкіл з караїмською мовою навчання.

Революція та встановлення більшовицької влади довели до експропріації багатих караїмів і водночас підриву власної економічної бази, різкого зниження життєвого рівня, зменшення народжуваності (замість 6–8 дітей у сім'ї, як до революції, тепер 1–2 дитини), дисбалансу статей і порушення ендогамії (перевага жінок, масові мішані шлюби), русифікації внаслідок мікроміграцій, зміни, частково під тиском, національності в документах. 1920 року близько 300 караїмів, офіцерів Білої армії, емігрувало до Франції. Якщо у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. ще діяли караїмські школи, клуби, драматичні гуртки, Караїмський етнографічний музей, Караїмська бібліотека (в головному караїмському центрі – в Євпаторії), то з середини 30-х рр. збільшується насильницька русифікація: починається ліквідація

релігійних громад, шкіл, клубів, музею. Караїмську бібліотеку (понад 8 тис. книжок, понад 1 500 рукописів, багатий архівний матеріал) ліквідовано 1929 р. і вивезено до Ленінграда.

Під час німецької окупації караїмів визнали тюркською народністю й не знищували з расових мотивів. Відновили свою діяльність релігійні громади. 1944 року було депортовано мішані татарсько-караїмські та деякі караїмські сім'ї (досі близько 30 сімей перебуває в Казахстані й на Уралі). Знищено караїмський етнографічний відділ Сімферопольського музею. Переслідували за колективні зустрічі караїмів у Чуфут-Кале, давньому історичному центрі караїмів. Цензура в Криму не допускала до публікації літератури про караїмів через їхню близькість до кримських татар. Стимулювали втрату національної свідомості, широко застосовувалася політика русифікації. Різко зникає розмовна караїмська мова. У караїмську спільноту проникає апатія, байдужість, схильність до денационалізації.

6. Караїми. Становище в Українській державі

Згадані щойно процеси довели до зменшення абсолютної кількості караїмів у Криму: 1897 р. – 6 166 (на 12 894 в цілій Російській імперії), 1926 р. – 4 213 (на 8 324 в СРСР), 1930 р. – 5 800, 1940 р. – 6 000, 1960 р. – 2 100, 1995 р. – 820 (на 1 200 у цілій Україні). Катастрофічно знизилася знання караїмської (кримсько-татарської) мови. Мішані шлюби становлять до 80 %.

Незважаючи на це, збереглося досить стійке ядро з високим рівнем національної свідомості. 1989 року було утворено Караїмське товариство при Кримському відділенні Українського фонду культури, перетворене на Асоціацію кримських караїмів «Крим карайлар» та остаточно – в Сімферопольське національно-культурне товариство «Карайлар», що має відділення в Євпаторії, Феодосії, Бахчисарай, Ялті, Мелітополі, організує відділення в Севастополі, Києві, Одесі, Харкові, Миколаєві, Дніпропетровську. (Є також конкуруючі організації). Караїмське товариство (починаючи з 1989 р.) розгорнуло досить широку видавничу діяльність (особливо активний Юрій Полканов, професор Сімферопольського університету), проводить певні пропагандистські акції, ґрунтуючись на новоствореній ідеологічній базі, в дечому далекій від історичної правди. Видавнича діяльність – історико-краєзнавчого, етнографічного, фольклорного, мовознавчого (наприклад: *Алпачик Г. С. Русско-караимский разговорник. – Симферополь, 1993*) – ведеться здебільшого російською, набагато рідше караїмською та українською мовами (наприклад, буклет: *Полканов Ю. Караїмська культура в Україні: вчора, сьогодні... завтра? – К., 1994. – 8 с.*). Фінансування на власних засобах, але також за допомоги діаспори у Франції та Центру культури і розвитку караїмів «Карайлар» у Москві, дуже виразно проросійського напрямку (для прикладу – книжка: *Фуки А. Караимы – сыновья и дочери России. – Москва, 1995*), який, своєю чергою, сильно впливає на політичне спрямування караїмської верхівки в Сімферополі.

7. Караїми. Програма національного відродження

Подаю певні міркування, які можуть стати підставою моделі для використання також щодо інших національних меншин в Україні.

Хоча 1992 р. Рада Міністрів у Сімферополі ухвалила певні заходи для покращення становища караїмів і кримчаків (див. пункт 4), вони не були реалізовані. Тоді й пізніше з боку караїмів висувалися різні пропозиції й вимоги, зокрема вимоги державної підтримки, але на сьогодні ясно, що ефективна програма мусить базуватися не тільки на державній підтримці, але й на всебічній співпраці двох сторін – караїмської та української. Необхідно відверто ставити питання, що збереження караїмів як народу можливе лише шляхом усунення тих причин, які вели до їхньої денаціоналізації, асиміляції, русифікації. Тобто, що повинна бути проведена в життя програма поступової дерусифікації. Така програма має дві сторони – караїмську (етнічну) та українську (державну).

З боку караїмської громадськості мусить бути відверто виражене бажання про відродження караїмської національної свідомості, активне вивчення східно-караїмської (кримськотатарської) мови, відновлення караїмських традицій (тих, що не суперечать сучасному способу життя), караїмського релігійного життя. Має бути бажання здійснити зміни у свідомості народу, які переважно полягатимуть в орієнтації на своє власне, караїмське. Караїми, якщо хочуть, мусять стати, так би мовити, стійкими караїмськими караїмами, та перестати бути російськими караїмами. Все це залежить від самих караїмів, цього не може робити – і не робитиме – держава, хоча, зрозуміло, вона підтримуватиме саме такі тенденції. Караїмський етнос, що має за собою великі культурні досягнення в минулому, дуже своєрідну власну долю, є носієм специфічної релігії, цілком заслуговує на державну підтримку, яка, однак, не може створювати привілейовану меншину, хоча на місцях може сприяти встановленню квоти представництва караїмів в адміністративних (невиборних) органах.

До заходів, які можна і треба здійснювати спільними зусиллями, належать:

- відновлення вживання караїмської мови в побуті та громадському житті, для цього організація шкіл, встановлення регулярного радіомовлення і телебачення, видання підручників, словників, преси та популярних видань караїмською й українською мовами, підготовка гуманітарної інтелігенції; виховання караїмської молоді – можливо, залучення її до власної молодіжної організації типу скаутів; вимагає остаточного вирішення питання про застосування в письмі графіки слов'янської чи латинської; до цієї ділянки входить також оволодіння караїмською інтелігенцією українською мовою як державною мовою України;

- стимулювання різних інших видів культурної діяльності – театру (що має в своєму розпорядженні класичний караїмський репертуар), хореографічних ансамблів (у цій ділянці вже дещо зроблено, зокрема в Євпаторії), відновлення музейних експозицій, проведення караїмських виставок, підтримка Караїмської бібліотеки в Євпаторії; проведення Днів караїмської культури в Києві, Сімферополі, Львові, Одесі, інших містах України;

- стимулювання караїмської громадської діяльності, підтримка караїмських товариств, до керівництва якими повинні прийти національно зорієнтовані караїми, підтримка щорічних зустрічей караїмів у Чуфут-Кале – з участю представників державних структур з Києва, українських товариств з Криму та з Києва; встановлення конструктивних контактів з українською та кримськотатарською громадськістю Криму; зі свого боку, українські організації та товариства в Криму повинні звернути більше уваги на сучасний караїмський рух;

- відновлення караїмської конфесії, повернення громадам кенас (зокрема в Євпаторії, Сімферополі, Бахчисараї, Севастополі) для використання цих будинків як з релігійною, так і з громадською – світською – метою; за позитивного розвитку цієї лінії – відновлення Караїмського духовного правління в Євпаторії;

- охорона і реставрація пам'яток караїмської старовини, ефективний захист караїмських кладовищ у Чуфут-Кале, Мангупі, Євпаторії, Галичі (Івано-Франківська обл.) від розкрадання, знищення, хуліганських і варварських вчинків; популяризація цих пам'яток у краєзнавчо-туристичній літературі; визначення історико-культурних заповідних зон, зокрема в Чуфут-Кале; організація етнографічного міста (сканзену) в Чуфут-Кале, караїмської етнографічної садиби в Євпаторії та в Галичі;

- вимога повернення караїмських культурних і музейних цінностей, перевезених з Криму до Росії, зокрема книжок, рукописів, архівних матеріалів євпаторійської Караїмської бібліотеки, вивезених 1929 р. (тепер у Санкт-Петербурзькому відділенні Інституту сходознавства Російської академії наук та в інших збірках Санкт-Петербурга), для того, щоб вони могли стати підставою для наукового дослідження;

- організація Науково-дослідного інституту тюркських народів України з окремим караїмським відділенням; періодичне проведення наукових конференцій;

- інвентаризація й фотофіксація етнографічних та історичних пам'яток та інших матеріалів, пов'язаних з караїмами; організація експедицій для запису фольклору, усної історії;

- стимулювання зв'язків між караїмами Криму й Західної України (Галича), а також зондування можливостей встановлення контактів з караїмами (за конфесією) Єгипту та Єрусалима;

- встановлення і стимулювання культурних і наукових зв'язків з культурно-громадськими організаціями й товариствами в Києві, з науковими установами Національної академії наук України.

Накреслена програма має оптимальний характер; поступове здійснення її залежить від доброї волі, а також матеріальних можливостей обох сторін. Враховуючи сучасну корумповану обстановку в Криму, київські асигнування – якщо вони передбачаються – необхідно скерувати до конкретних рук (наприклад, ансамбль, бібліотека, школа) на конкретні цілі з обов'язковим фінансовим звітуванням Києву. Такий спосіб допомоги одночасно доведе прихильне ставлення українського уряду до караїмів і покладе край антиукраїнській пропаганді проросійських кіл у цьому середовищі.

8. Висновки

Загальний рівень розвитку національних меншин України, включаючи корінні й малочисельні народи, не дає підстав для того, щоб в Україні проголошувати Міжнародне десятиріччя корінних народів. Це, однак, не знімає з держави обов'язку підтримувати корінні народи з метою їхнього збереження як окремих етносів. Такої підтримки потребують також докладніше розглянуті меотійські греки, караїми, кримчаки. Для прикладу подано програму розвитку караїмського народу. Ледве чи доцільно складати й затверджувати програми для кожної окремої меншини; доцільнішою виглядає підготовка документа зведеного характеру, в якому враховувалися б специфічні потреби різних етносів. Такий проект може бути остаточно складений лише після експедиційної праці на місцях, яка була б проведена згідно з продуманою науковою етнологічною та етносоціологічною програмою академічного типу.

З іншого боку, Українська держава не сміє усунутися від благородної справи захисту та розвитку малих народів України.

Публікується за машинописом: *Дашкевич Я.* Корінні й малочисельні народи України (меотійські греки, кримчаки, караїми) // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. VIII/7. Папка «Караїми VII (додатки)». Машинопис, 12 арк. Інформація з історії та сучасності корінних народів України, подана 4 лютого 1996 р. міністрові України у справах національностей та міграції В. Євтуху.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ

КРИМСЬКІ ТАТАРИ: ЕТНОКОНФЕСІЙНИЙ АСПЕКТ

Кримські татари – тюркський етнос, який заселює в Україні переважно Кримський півострів (за межами України – скупчення в Узбекистані, а також діаспора давнішого походження в Румунії, Болгарії, Туреччині). Самоназва – «къырым татарлар» (кримські татари), яку останнім часом кримські татари намагаються замінити на «къырымлы», «къырымлар» (кримці). Монгольський за походженням етнонім «татар» вперше зафіксований 732 р. в Монголії; назва племені, наприкінці XII ст. винищеного майже цілком монголами, у XIII ст. перейшла на кочові племена монголів та тюрків, які у 20–40-х рр. здійснили агресію на Східну та Центральну Європу, захопивши у 20–30-х рр. XIII ст. також Крим. Етнонім «къырым татарлар» поширився особливо від 1475 р. (після захоплення турками південного побережжя Криму). У Криму, за неофіційними даними, проживає 267 тис. кримських татар (на грудень 2001 р.) – за останнім переписом населення (на цей же час) 245,2 тис., тобто 12,1 % усього населення півострова (із Севастополем включно).

Етнічна та конфесійна історія кримських татар охоплює час від середини XIII ст. до сьогодні та поділяється – залежно від політичної історії – на кілька періодів:

1. Монголо-татарський і золотоординський (1223-1437 рр., близько 1261 р. утворено окремих Кримський юрт зі столицею в Солгаті, тобто Киримі, тепер Старий Крим).

2. Період Кримського ханства – самостійного після виходу зі складу Золотої Орди (1437-1478), залежного від Османської імперії (1478-1772), від Росії (1772-1783).

3. У складі Російської імперії, пізніше РРФСР (1783-1944 рр.; до тотальної депортації кримських татар 1944 р. в Середню Азію).

Новий (четвертий) період етнічної історії з моменту поступового повернення кримських татар в Україну – спершу до Української РСР та Кримської області в її складі (початки рееміграції – кінець 70-х рр. XX ст.), пізніше до незалежної України з Автономною Республікою Крим включно.

Визначальним для етногенезу кримських татар є те, що після приходу монголо-татар у Крим там поступово здійснювалася (частково – добровільна, частково – насильницька) асиміляція місцевого дотатарського населення (греків, готів, решток хозар і половців – останніх татари масово винищували як зрадників), яка

пізніше поширилася на генуезців, черкесів, українців (полонені з ясиру), інші народності, що відбилося на антропології та етнографії кримських татар. Рано завершилася тюркізація монгольської верхівки Золотої Орди. Поширені в сучасній кримськотатарській ідеології етногенетичні конструкції, що відносять початок етносу ледве не до VII–VIII ст. – до появи перших тюрків у Криму, а навіть до II–IV ст., позбавлені наукового ґрунту. Практично до 1944 р. існував поділ на субетноси:

1) південнобережні («яли-бойлю»), з помітними явищами османізації (частково це кримські турки, які поселялися на території колишніх генуезьких колоній, захоплених Туреччиною 1475 р.);

2) гірські («татлар», тати) – значною мірою татаризовані греки, готи, інші народності;

3) центральнокримські («орта-юлак»);

4) степові («ногайлар», ногайці або «мингат», «мангит», мангити) – недавні кочовики, переважно ногайці за походженням.

Субетнонім «тати» мав у Криму подвійне значення. Крім тюркізованого й ісламізованого нетюркського населення в гірському Криму та частково на південному побережжі півострова, яке увійшло до складу кримських татар, субетнонім означав також кримських греків, що зберегли християнство, вживаючи грецьку або кримськотатарську мову (останні – т. зв. уруми). Цю частину татів-греків – еллінофонів та тюркофонів – вивели росіяни з Криму 1778 р. Назва «тати» не була принизливою – кримський хан офіційно титулував себе також ханом татів. (Татів Криму не треба змішувати з татами Закавказзя, що мають іншу етнічну історію та інший етнічний склад).

Кримськотатарська мова, як одна з мов кипчацької групи тюркських мов, пройшла значну еволюцію починаючи від другої половини XIII ст. Найдавніша пам'ятка – «Codex Cumanicus» (XIV ст.).

Від XIV ст. почалася значна османізація кримськотатарської літературної та актової мови.

Кримськотатарську мову – на різних стадіях її розвитку – прийняли як розмовну та письмову, крім частини греків (тюркофони-уруми), вірмени, що в XIV–XVIII ст. користувалися – також в Україні – т. зв. вірмено-кипчацькою мовою; частина євреїв, які утворили субетнос кримчаків; караїми, що у XVIII–XIX ст. втратили свою давню тюркську мову, замінивши її тогочасною кримськотатарською.

У XIX – на початку XX ст. виділялося три діалекти кримськотатарської:

– південний, по суті, кримський діалект османської мови з огузької групи тюркських мов та незначною кількістю кипчацьких елементів;

– середній, що остаточно став основою літературної мови;

– північний, близький до ногайської мови.

Після депортації кримських татар діалектні відмінності помітно нівелювалися. До 1929 р. вживалася арабська графіка, до 1938 р. – латинська, з того часу – кирилична. Згідно з ухвалою Верховної Ради Криму 1997 р., здійснюється поступовий перехід на латинську графіку («яналіф») у турецькому варіанті.

На момент приходу в Крим (середина XIII ст.) монголо-татари були шаманістами-тенгріанцями (Тенгрі – верховний бог); пережитки шаманізму зберігалися до XV ст., та й пізніше. Проникнення ісламу відбулося в другій половині XIII ст., інтенсивна ісламізація (мусульманство проголошено державною релігією Золотої Орди) – сунітського напрямку – була проведена в 20–40-х рр. XIV ст., великою мірою насильницькими методами, з винищенням еліти, що не хотіла переходити на іслам. Виникла розгалужена релігійно адміністративна система на чолі з ханом, одночасно халіфом, та муфтієм, релігійними суддями (каді), значною кількістю монастирів дервішів (на чолі з шейхами), мережею шкіл (медресе, мектебе) при мечетях. На початку XIX ст. (без Ялтинського повіту) було 1 556 мечетей, мектебе, медресе, текіє, дюрке, а 1890 р. – лише 275. На сьогодні основну масу татар охоплює Муфтіат (духовне правління) мусульман Криму, засноване 1991 р.; невелика кількість вірних підпорядковується Муфтіатові мусульман України, що виник 1992 р. Обидва муфтіати конфліктують між собою. 1996 року серед кримських татар було 78 % віруючих, але лише 25 % – серед молоді до 25 років.

Релігійна ситуація в мусульманському середовищі ускладнюється перш за все у зв'язку з імпортом з-за кордону різних нетрадиційних для кримських татар конфесійних напрямів і вчень, хоча вони й вкладаються в межі сунітського ісламу, який сповідували і сповідують кримські татари. Ваггабізм (засновник Мугаммад бен Абу ал-Ваггабі, діяч середини XVIII ст.) проникає із Саудівської Аравії, Еміратів Перської затоки. Він проповідує не тільки соціальну гармонію та єдність усіх мусульман, збереження морально-етичних принципів, але також екстремістську ідею джігаду проти мусульман-«багатобожців», тобто прихильників інших напрямів. Ваггабізм поволі здобуває вірних, так само, як і шафіїзм. Його дотримуються послідовники мазгабу (теологічно-правової школи), заснованого Абу Абдаллахом Мугаммадом бен Ідрісом аш-Шафії на переломі VIII–IX ст. Згідно з цим вченням, Коран і сунна розглядаються як джерело для вирішення справ з одночасною відмовою від складного логічного їх аналізу. Рішення приймаються за прямою аналогією з попередніми рішеннями. Завдяки своїй спрощеності шафіїзм поширився найбільше в Сирії, Лівані, Палестині, Йорданії, Ірані, Ємені. Студенти з цих країн намагаються трансплантувати його в Крим (також за допомогою пожертвувань, літератури, аудіо- та відеопродукції).

Місіонери нових – для Криму – релігійних напрямів ведуть пропаганду, що при ісламі немає націй, національної державності, що досягнення Заходу шкідливі, заперечують досягнення ісламу в Криму в минулому. Під час похорону, мовляв, не треба зберігати давні звичаї, не читати сури Корану на кладовищі, не співати на поминках духовні пісні. Жінки повинні носити чадру.

Поширення нових течій суперечить панівному серед мусульман Криму в минулому і тепер ханафітському мазхабові (від імені Абу Ханіфи, VIII ст.), згідно з яким Коран уважається абсолютним джерелом права, а сунна трактується як джерело іншої категорії, що підлягає докладній експертизі. Остаточне судження можна виносити за аналогією, але лише після глибокого логічного обґрунтування. Ханафіти

Криму в минулому були досить толерантними до інших немусульманських конфесій, це суперечило збереженню елементів народних звичаїв. За існуючою в мусульманському світі практикою, прихильники шафіїзму, опинившись у середовищі ханафітів, мали б приймати принципи цього вчення, але в Криму це не здійснюється.

На практиці конфесійний різнобій призвів до того, що з понад 300 релігійних громад тільки трохи більше 270 підпорядковано Муфтіатові мусульман Криму. Понад 30 громад, які називають себе автономними або незалежними, зареєстровані (як і попередні) у Республіканському комітеті для справ релігій при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, але Муфтіатові Криму не підпорядковуються. Деякі громади залежні від Муфтіату України в Києві, інші є під впливом згаданих неханафітських течій, ще інші не є вдоволені Муфтіатом Криму.

Серед інтелігенції спостерігається відродження тенгріанства, яке вона вважає проявом віри в єдиного Бога, чого, однак, у давньому шаманізмі-тенгріанстві не було.

Сьогодні в користуванні мусульман є кілька десятків культових споруд (серед них більше 60 мечетей), переважно в поганому стані; будують нові мечеті. Діє три медресе, в яких духовну освіту отримує 170 осіб. Імами мають проповідувати по-кримськотатарськи, з елементами арабської мови.

Традиційний спосіб господарювання та побут у XVIII–XIX ст. формувався таким чином. На південному березі – житла з нетесаного каменю, з плоскими дахами, неправильним розташуванням кімнат, оточені стінами; заняття – садівництво (персики, груші, яблуна, черешні, горіхи), виноградарство (понад 50 сортів винограду), городництво, вирощування тютюну, рибальство. У горах і передгірському та центральному регіонах – житла у формі вузьких приземних будівель з дерева і глини, також із нетесаного каменю; заняття в селах – садівництво, товарне городництво, вирощування тютюну, вівчарство, птахівництво (кури), зернове господарство (спершу просо, ячмінь, потім пшениця), лісові промисли (деревне вугілля, дрова), лісове бджолярство (бортництво); заняття в містах – золотарство, токарство, виготовлення повсті, кованого мідного посуду, обробка сталі (ножі, раніше кинджали, вогнепальна зброя), чинбарство, виправлення сап'яну, юхту, також виготовлення селітри, пороху. У степу – житла із саману, черепашнику, глини; заняття – тваринництво (коні, вівці, кози), землеробство. Великі центри культури були розвинуті в містах: Солгат (Ескі Кирич – Старий Крим), Бахчисарай (столиця ханства від другої половини XV ст.; вже тоді до 2 тис. будинків, 25 тис. населення), Гезлев (Кезлев – Євпаторія; головний порт ханства, у XVI ст. – 2 тис. будинків, понад 20 тис. населення), Карасубазар (Білогірськ; ремісничий і торговельний центр), Перекоп (фортеця для захисту перешийку, купецькі склади, у XVI ст. – до 500 будинків). На захопленому турками південному побережжі столицею намісника було місто Кефе (Кафа; Феодосія).

Перехід кочовиків до осілости (седентаризація) почався ще в золотоординську епоху, хоча елементи кочового господарства збереглися в північній частині півострова до середини XVIII ст. У XIV ст. – на початку XV ст. існував чіткий, успадкований з кочового періоду, воєнізований поділ на тисячі, сотні та десятки,

який вписувався в панівний родоплемінний лад. У ханстві сформувалася досить стійка соціальна структура та цивільна адміністративна система, очолювана ханом (виключно з династії Гіреїв, якого затверджував або садив турецький султан), калга-султаном (спадкоємцем хана), нуреддін-султаном (переважно брат хана, другий його спадкоємець), каймаканом (хан-агаси, візир, великий бей), мурзами (старші родів) та іншими цивільними сановниками. Зберігався родоплемінний лад; півострів поділявся на бейліки окремих могутніх родів (Ширін, Барін, Кипчак, Мансур, Сіджеут, Яшлав, Аргін). Ремесло мало цехову організацію. У кримськотатарському середовищі слабо розвивалися торгівля, мануфактура. Земля була власністю феодалів, релігійних об'єднань (вакуфні землі), особисто вільного селянства. Широко використовувалася праця рабів (здебільшого – полоняників з України). У XVIII ст. виникає нове службове дворянство. Сильними залишалися релікти патріархального ладу, з характерною полігамною родиною. Правова система будувалася на поєднанні залишків домусульманського права («тере») з мусульманським шариатом; зберігалася кровна помста. До початку XVIII ст. ханство було сильною у військовому плані автономною державою в складі Османської імперії, воно могло давати навіть понад 100 тисяч воїнів для далеких походів. Татарські набіги, що мали здобичницький характер різного масштабу та були поєднані із захопленням ясиру, в окремі періоди здійснювалися великими силами щороку або й двічі-тричі на рік і дуже турбували Литву, Польщу, Московію-Росію, винищували їхні людські ресурси. Рейди кримських татар охоплювали Молдавію, Угорщину, доходили навіть до Данії. Україна була дуже часто об'єктом набігів, джерелом ясиру, який, виведений у Крим, значною мірою асимілювався з кримськими татарами (особливо після звільнення з неволі). Напружені через воєнні походи стосунки ханства із сусідами відбилися на його долі та на ставленні до кримських татар, що довело до їхньої дискримінації після захоплення Криму Росією, масової еміграції під час загострення міжетнічних відносин. Ці стереотипи відчуються ще досі.

У містах ханства розвивалася наука – теологія, філософія, право, історичне хронікарство, лексикографія; помітними були арабські, пізніше турецькі впливи. Високого ступеня розвитку досягла архітектура (під впливом мавританського та сельджуцького стилів), художня обробка каменю (архітектурні деталі з рослинним і геометричним орнаментом, надгробки), дерева (орнаментована різьба), металу (прикрашання зброї), шкіри (сідла).

Духовна культура відображена в писемних пам'ятках, що поширювалися в копіях, в основній своїй масі досі не опублікованих друком. Це твори золотоординського періоду (т. зв. хорезмійсько-тюркські): «Нехджуль-ферадіс» («Шлях до неба»), «Кітаб-уль-масабіх фі-ттесауфі» («Книга світочів чужфізму»), «Хадіс-і масабіх» («Світочі хадісів»); поетичні збірки різних жанрів – «ханської поезії» (твори кримських ханів XVI–XVIII ст.), «ностальгічної поезії» (твори вихідців з Криму після 1783 р.), релігійної та містичної поезії, а також антології поем – пісень «дженк», переважно фольклорних, на історичні й побутові теми (XVIII–

XIX ст.). В останній чверті XIX ст. виникає авторська художня література в загальноприйнятому значенні.

Захоплення Криму Росією 1783 р. призвело до великого занепаду культурного життя: по-варварському було спалено багато давніх рукописів (1833), зруйновано чимало пам'яток історії та культури. Почалося заселення Криму росіянами, українцями, чужоземними колоністами (від 1802 р.), посилилася груба русифікаторська політика. Нищили мечеті, медресе, караван-сараї, кладовища і т. ін. Рештки давньої традиційної забудови збереглися в небагатьох містах (наприклад, у Євпаторії).

Культурне відродження почалося в другій половині XIX ст. – на цей час припадає формування художньої літератури, журналістики. У 80-х рр. XIX ст. в кримськотатарському середовищі виникли ідеї пантюркізму (головний ідеолог І. Гаспрінський, він та його прихильники пропагували утворення загальнотюркської мови «тюркі», своєрідної змішаної мови, складеної пів на пів з огузьких (турецьких) та кипчацьких (татарських) елементів. «Тюркі» не здобула поширення та розвитку. Замість релігійного фундаменталізму пропагувалося реформоване мусульманство – джадидизм. Як реакція на пантюркізм виникла течія татаризму, що орієнтувалася на татарські духовні цінності та кипчацькі мови. В таких ідеологічних протиріччях формувався молодотатарський рух (1880-1905), що довів до консолідації модерної нації. Серед політичних течій помітний вплив починають здобувати ідеї індепендентизму (1909-1917). У 1917 р. (25 березня) було утворено Курултай, що висунув Мусульманський виконком (уряд), взяв участь в організації кримськотатарських військових ескадронів. Національно-визвольний рух ускладнювався внутрішньою боротьбою між соціалістами та націоналістами, переслідуванням цього руху як російськими монархістами, так і більшовиками. Кримські татари становили меншість на півострові (не більше ніж 25 % населення), що й вирішило долю індепендентистських тенденцій. У період після утворення Кримської Автономної Радянської Республіки в складі Російської Федерації хвилі патронування над кримськими татарами («татаризація», згідно з ухвалою Ради народних комісарів Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки з 10 лютого 1922 р., виданою відповідно до політики коренізації в Радянському Союзі; «татаризація» закінчилася 1928 р.) змінювалися терором і репресіями, насамперед щодо інтелігенції, котра втратила 35-40 тис. осіб з 1928 р. і далі, особливо в 1937-1938 рр. Цей процес логічно завершився депортацією 1944 р. У період «татаризації» було організовано шість татарських районів та 144 татарські сільради; 1936 р. діяло 386 національних шкіл.

Починаючи із середини XVIII ст. демографічна ситуація в Криму поступово, але невпинно мінялася не на користь кримських татар. Уже під час походів російських військ на Крим 1727, 1738, 1739 рр. проводилося фізичне винищування татарського населення, дуже криваво придушували опір і повстання 1772, 1777, 1781 рр. Періодично виникали хвилі еміграції. Якщо до 1787 р. емігрувало лише 8 тисяч, то 1792 р. це вже були десятки тисяч. Друга велика еміграція відбулася в 1850-1860-х рр. (пік 1863 р.), коли перестало існувати 784 татарські села, а кількість емігрантів ста-

новила до 150 тисяч (більш ніж половина пропали в морі, де їх топив російський флот). Частина кримських татар ошуканчими обіцянками переселили на Приуралля та Урал. Третя велика еміграція 1893-1900 рр. досягла близько 80 тисяч осіб. У зв'язку з цим падає в процентному співвідношенні кількість кримськотатарського населення: 1860 р. – 51 %, 1897 р. – 34 %, 1921 р. – 21 %. Кримські татари зазнали великих втрат під час голодів 1921-го (до 100 тис. осіб) та 1932-1933 рр.

Кримськотатарські емігранти в Туреччині спершу опинилися в злидених умовах. Після стабілізації заснували окремі села, принесли вдосконалену агротехніку. В містах активізували суспільне й культурне життя, по-новому підійшли до жіночого питання (татарки ходили з відкритим лицем, вимагали рівноправності).

Депортація кримських татар була проведена 18 травня 1944 р. (в основному) і завершена в червні того ж року. За офіційними даними (т. зв. числа Л. Берії), було депортовано 183 155 кримських татар; за татарськими джерелами – 238 500, з яких за перших півтора року померло близько 110 тисяч. Не підлягає сумніву, що було здійснено акт гено- та етноциду, бо звинувачення цілого народу в державній зраді (нібито на користь німецьких окупантів) і застосування принципу колективної відповідальності говорить саме про це. У період німецької окупації Криму кримськотатарські емігранти намагалися поширювати ідеї пантуранізму (об'єднання тюркських та угро-фінських націй у єдине ціле), але це не дало помітних результатів. 1942 року було сформовано шість татарських стрілецьких батальйонів під німецьким командуванням. Вимогу емігрантів надати кримським татарам національне самоврядування відкинено. Вхідження кримськотатарського полку до складу дивізії «Східнотюркське формування зброї СС» (осінь 1944 р.) та утворення в Берліні Кримськотатарського центрального національного комітету (квітень 1945 р.) не відіграли реальної ролі, бо кримських татар уже на цей час депортували. Після переведення Криму до складу Української РСР (1954) у 1956 р. було видано указ (не опублікований друком) про реабілітацію кримських татар, але, на практиці, без права повернення до Криму. Протягом 60–80-х рр. ХХ ст. кримські татари – спираючись при цьому також на підтримку українських дисидентських кіл – вели вперту боротьбу за повернення на півострів. Лише 1989 р. Верховна рада СРСР формально засудила депортацію. Повернення почалося наприкінці 1970-х рр., набирало динаміки, хоча й натрапляло на сильний опір, провокації, контрпропаганду на місці. За кримськотатарськими даними, 1979 р. в Криму мешкало 5 тис. кримських татар, 1988-го – 17,5 тис., 1989 р. – 38 тис. (що відповідає офіційному переписові 1989 р., згідно з яким у СРСР було тоді 272 тис. кримських татар, більшість в Узбекистані – 189 тис., в Україні загалом – 47 тис.; для всіх 93 % кримськотатарська мова декларувалася рідною; загальносоюзні дані, ймовірно, значно знижені), 1990 р. – 70 тис., 1991 р. – 113 тис., 1992 р. – 154 тис., 1993 р. – 204 тис., 1994 р. – 201,6 тис., 1995 р. – 202 тис., 1996 р. – 220,5 тис., 1997 р. – 249,6 тис., 1998 р. – 253 тис., 1999 р. – 253 тис. офіційно, а 263,7 тис. за інформацією на місцях; 2000 р. – 261 тис., тобто 12,3 % населення Криму. Коливання кількості кримських татар у Криму пов'язане з частковим поверненням до

Узбекистану. Відомості з різних інших джерел трохи відмінні від щойно наведених. Числа за 1997-1999 рр. – Крим без Севастополя. Основна маса репатріантів походить з Узбекистану (72 %) і Російської Федерації (16 %). Для поліпшення демографічної ситуації пропагується багатодітність сімей. Головні райони розселення сьогодні – це Сімферопольський, Білогірський, Бахчисарайський, Джанкойський. Компактно заселено кримськими татарами близько 260 поселень. Матеріальну підтримку реемігрантам здійснює лише уряд України, неофіційно також Туреччина, Іран, арабські країни. Діє українська «Програма влаштування і соціально-культурного розвитку депортованих громадян» та – під егідою ООН – «Програма розвитку й інтеграції Криму». Вони не дуже ефективні – через непрозорість використання коштів. Уряди Росії й Узбекистану відмовилися надавати допомогу. Вважається, що до Криму повернулося трохи більше як половина кримських татар із Середньої Азії, але частина татар у Криму не має українського громадянства. Темпи повернення сповільнювалися через невлаштованість поворотців (75 % – безробітних, 25 % – без житла, 48 % – хворих; дані 1995 р.), фактичну заборону повертатися на давні місця проживання, сутички – часом збройні – з російськими шовіністами, антитатарську пропаганду, руйнування жител, погроми, загальну криміногенну ситуацію.

Кримські татари сьогодні – відносно консолідована нація зі значною політичною активністю та високим рівнем організованості й дисциплінованості. З іншого боку, націю розмивають мішані шлюби (до 38 % – дані 2000 р.) та втрата – фактична, хоча назовні декларується навпаки (95,2 % – за переписом 2001 р.) – рідної мови середнім і молодим поколінням.

Основні політичні організації: Кримськотатарський національний рух (організований 1989 р. в Узбекистані) – центристського характеру, орієнтується на українські національно-демократичні сили; Національний рух кримських татар (від 1987 р.), крайньо лівий – виступає за відновлення СРСР, співпрацює з російськими прокомуністичними силами в Криму; Організація кримськотатарського національного руху – права, добивається кримськотатарської державності. Крім них, є ще радикальніші праві й ліві політичні організації, опозиційні до України та Росії. На початку ХХІ ст. посилюються впливи правих, зокрема партії «Адалет» («Справедливість»), заснована 1994-1995 рр.), що творить парамілітарні загони аскерів для самооборони. Це проісламська партія, але виступає проти фундаменталізму. Ідеологічно вона близька до афганських талібів; проукраїнська. У Криму діють також: Партія мусульман України та Ісламська партія Криму (Къырым ислям фиркаси) з фундаменталістським крилом. Кримськотатарські центристи виступають проти релігійних основ формування партій. Усі партії офіційно не є зареєстрованими.

Роль виборного парламенту відіграє Національний конгрес (Къурултай) кримськотатарського народу; від 2001 р. – Четвертий (Перший – 1917 р.), який проголосив декларацію про національний суверенітет, затвердив прапор і гімн. Постійне представництво Курултаю – Національна рада (Меджліс) кримськота-

тарського народу, до якої, однак, входять представники не всіх політичних блоків, партій та організацій (для обрання до Курултаю встановлено 4-процентний бар'єр). Меджліс офіційно не є визнаним. Проте фактично це повноважний представницький орган, уряд, який керує національним самоврядуванням. На Третньому Курултаї (1996-1997) відбувся розкол, виникла опозиційна фракція – Організація кримськотатарського національного руху. У грудні 1997 р. Третій Курултай вирішив блокуватися з Народним рухом України. Кримські татари мають – згідно з виборами 2002 р. – своїх депутатів у Верховній Раді України (двох) та у Верховній Раді Криму (вісім). Крім цього, Меджліс творить (від 1999 р.) Раду представників кримськотатарського народу при Президенті України та входить (від 2002 р.) до Ради представників суспільних організацій національних меншин України при Президенті. У складі Меджлісу є Релігійне управління; крім цього, він має свого представника при Муфтіаті мусульман Криму. Меджліс утворив мережу регіональних меджлісів. Основні політико-економічні вимоги кримських татар: політична реабілітація в Україні, здійснення національно-територіальної автономної форми державності, реалізація права на землю та на частину приватної власності, відновлення довоєнної топонімії Криму. У Сімферополі діють Кримськотатарський національний музично-драматичний театр, Кримськотатарська національна галерея, Кримськотатарський фонд культури, Республіканська кримськотатарська бібліотека ім. І. Гаспрінського, Кримськотатарський музей, Товариство для вивчення археологічних та історико-архітектурних пам'яток кримськотатарського народу «Азізлер», низка асоціацій, утворених за професійною ознакою. Є кримськотатарські засоби масової інформації (радіо- та телепередачі, правда, з обмеженою програмою, газети, серед них також селищні, журнали).

Професійна структура кримських татар після депортації кардинально змінилася – тепер це переважно міське населення з різноманітними робітничими (технічними, будівельними і т. п.) спеціальностями. Займаються дрібним підприємництвом, працюють у сфері послуг. З огляду на це, про обмежене відродження традиційних професій може йтися перш за все в сільських місцевостях. Процес є гальмованим штучно; лише невелика кількість кримських татар отримала земельні ділянки (бо раніше вони не працювали в колгоспах чи радгоспах Криму), де займаються городництвом, садівництвом. Є спроби відновити деякі традиційні ремесла, наприклад ювелірство (філігрань срібною ниткою). Відродження питомиї духовної культури – також за допомогою мережі навчальних закладів, підготовка кадрів власної інтелігенції перетворюється на одне з першорядних завдань кримськотатарського руху. Поступово зростає культурно-освітня мережа – дошкільні заклади, середні школи, навчання кримськотатарської мови як обов'язкового предмета або як факультативу в загальноосвітніх навчальних закладах. Для цього створено державну структуру – Управління освіти кримськотатарською мовою при Міністерстві освіти Автономної Республіки Крим.

Література

1. *Возгрин В. Е.* Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992.
2. *Губогло М. Н., Червоная С. М.* Крымскотатарское национальное движение. – Москва, 1992-1997. – Т. 1-4.
3. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Зб. док. (1941-1998) / Упор. Ю. Білуха та ін. – К., 1999.
4. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Матеріали урядової комісії. – К., 2001.
5. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Статистичні матеріали (1989-1999) / Упор. Ю. Білуха та ін. – К., 2000.
6. *Дехтярьова Н. А., Кузнецова Є. Г., Македон Н. Л.* Татари в Україні: Науково-допоміжний бібліографічний показник 1917-1941. – Вид. 2-ге. – К., 1999.
7. Деятели крымскотатарской культуры: Библиографический словарь. – 2-е изд. – Симферополь, 1999.
8. *Зінченко Ю. І.* Кримські татари: Історичний нарис. – К., 1998.
9. Кримські татари. Історія і сучасність. (До 50-річчя депортації кримскотатарського народу): Матеріали Міжнар. наук. юнф. (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995.
10. Кримскотатарське питання: Бюлетень Кримського центру незалежних політичних дослідників і журналістів про проблеми кримскотатарського народу в Україні. – Симферополь, 1998-2003.
11. *Кричинский А.* Библиографические материалы о татарах Польши, Белоруссии и Украины. – Петроград, 1917.
12. Крымскотатарская энциклопедия / Авт.-сост. Р. Музафаров. – Симферополь, 1993-1995. – Т. 1-2.
13. *Куртнев Р.* Крымские татары: этническая история и традиционная культура. – Симферополь, 1998.
14. *Урсу Д. П.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921-1941 гг.). – Симферополь, 1999.
15. *Червоная С. М.* Искусство татарского Крыма. – Москва, 1995.
16. *Червоная С.* Крымскотатарское национальное движение и этнополитическая ситуация в Крыму. – Москва, 1994.
17. *Bukharaev R.* Islam in Russia. The Four Seasons. – London, 2000.
18. *Fisher A.* The Crimean Tatars. – Stanford, 1978.
19. Islam in Post-Soviet Russia / Ed. by H. Pikington, G. Yemelianova. – London, 2002.
20. *Kirimal J.* Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918. – Emsdetten, 1952.
21. Kirim bibliografyasi; Turkiye Cumhuriyeti Donemi (1923-1986) / Haz. N. Kirimli, U. Aktaş. – Ankara, 1986.
22. *Kryczyński A.* Bibliografia do historii polskich. – Zamość, 1935.
23. *Wilson A.* The Crimean Tatars. A. Situation Report on the Crimean Tatars for international Alert. – Sidney; Cambridge, 1993.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Кримські татари: етноконфесійний аспект // Історія релігій в Україні: Праці XIII Міжнар. наук. конф. (Львів, 20-22 травня 2003 р.). – Львів, 2003. – Кн. 2. – С. 24-34.

ЛИТОВСЬКІ ПОХОДИ НА ЗОЛОТООРДИНСЬКИЙ КРИМ В КІНЦІ XIV СТ.: МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ФІКЦІЄЮ

Литовське велике князівство відіграло дуже важливу роль у боротьбі за золотоординську спадщину, підпорядковуючи собі поступово Київщину, Поділля (особливо після битви над Синьою Водою, яка датується 1362-1363 рр.) та продовжуючи своє просування на долішній Дніпро й до північно-західного узбережжя Чорного моря. Дискусійним залишається питання про наступ литовських військ під час панування великого князя Вітавтаса (Витовта) на Подоння та на Крим.

З одного боку, обмежена джерельна база протягом довгого часу не дозволяє історикам дійти однозначних висновків. З іншого, проблема пов'язана з переселенням на територію тогочасної Литви груп кримських (та й позакримських) татар і караїмів, виникнення їхніх колоній внаслідок міграції на північ. Дискусія виникає насамперед у зв'язку з подіями 1397-1398 рр., отже, з періодом боротьби за великоханський престол Тохтамиша з його суперниками, підтримкою Тохтамиша Витовтом, фатальною для литовців битвою на Ворсклі 1399 р. – зрештою, з дуже вже помітним розпадом степової імперії Золотої Орди.

У розпорядженні сучасного історика є кілька обмежених комплексів джерел та ранніх інтерпретацій істориків, твори яких можуть використовуватися як джерело.

У пруській хроніці Йоганна фон Посільге, сучасника подій, під 1398 р. згадується великий похід Витовта з військом, складеним із литовців, русинів та християн (з певною кількістю пруських лицарів) на долішній Дніпро, де цей князь збудував опорний пункт під назвою Ст. Йоганнесбург. У «Суммаріумі», складеному в 1410-1413 рр., доданому до пруської хроніки Пауля Поля з XVI ст., говориться, що, мабуть, у 1398 р., Прусський орден дав допомогу Витовтові для боротьби з татарами.

У міській хроніці Любека, у т. зв. продовжувачі Дітмара, сучасник подій записав (факти умовно датуються 1397 р.), що литовці перед Кафою побили татарів та багато з них підкорили собі. В іншій хроніці з Любека, у т. зв. Руфуса, ще один сучасник подій записав тоді ж (хронологія також умовна), що Витовт, допомагаючи татарському цареві Мосатанові (йдеться, певно, про Тохтамиша), зібрав велике військо з лівів, русинів та вірних цареві татар, увірвався в Татарію в напрямі до Кафи, руйнував край і підпорядкував його цареві.

Відомості з пруських та любецьких хронік увійшли до наукового обігу 1866 р. і з цього часу їх почали по-різному використовувати в історіографії.

Польський історик Ян Длугош, що писав свою «Історію Польщі» принаймні через півстоліття після подій, вмістив у ній (на підставі невідомого нам джерела) розповідь про перший, як він вважав, похід Витовта на татарів у 1397 р., коли великий князь перейшов Дон та поблизу Волги захопив кількатисячну орду з жінками, дітьми, худобою, привів половину до Литви, другу половину подарував

королеві Ягайлові до Польщі. Татари в Польщі християнізувалися, а в Литві, в окремих поселеннях, зберегли іслам.

У пізній руськомовній «Хроніці литовській і жмойтській» під 1400 р. описується перемога Витовта над татарами біля Азова та виведення орди до Литви й Польщі (це здебільшого за Длугошем).

Синхронні кримськотатарські джерела невідомі (лише в анонімній «Рісале-і-Татарі-Лех», написаній після 1557/8 р., заперечується, що татари в Литві – це потомки полонених). Вірменська «Кам'янецька хроніка» з другої половини XVI ст. під 1430 р. при некролозі Витовта згадує, що він дійшов до міста Криму та полонив 20 тис. татар, яких поселив у Литві.

Північноруські літописи, джерела, що виникли в італійських колоніях Криму, грецькі хронікерські нотатки з Криму, вірменські колофони, складені в Криму, про вказані раніше походи Витовта нічого не знають. Зате пізні караїмські писемні твори, що явно ґрунтуються на усній традиції, а, можливо, також на окремих записках, повідомляючи про поселення караїмів у Литві (переважно в Тракаї) та на Волині й у Галичині, дають велику кількість відомостей, по-різному їх датуючи та інтерпретуючи, але завжди пов'язуючи з Витовтом та Кримом. Караїмські тексти (хроніки?, нотатки?) ніколи не публікувалися за оригіналами – знаємо про них лише з других або третіх рук, з праць лише від початку XIX ст. Ними користувалися, наприклад, караїмські (М. Султанський, перша половина XIX ст.; А. Фіркович, 1872 р.; Й. Сінані, 1889 р.; М. Фіркович, 1907 р.; Т. Леві, 1913 р.; Ю. Полканов, 1995 р.), українські (В. Площанський, 1870 р.; Б. Януш, 1927 р.), польські (Т. Чацький, 1807 р.) та інші автори. Всі ці дані та їхні інтерпретації вимагають окремого вивчення – спостерігається великий різнобій у хронології (1398, 1418, 1426, а навіть 1218, 1226 рр.), кількості сімей караїмів, виведених з міста або півострова Криму (380, 382, 383, 438, 483, навіть 483+380), статусу караїмів (полонені чи вільні люди).

Література питання дуже багата: історіографія – наукова, науково-популярна – налічує кілька сотень імен. Основні дослідницькі проблеми зводяться до того, чи справді міг відбутися похід у межиріччя Дону й Волги, тобто чи відомості Длугоша про похід 1387 р. відповідають реальності (певні сумніви висловлювали Я. Кохановський, 1900 р.; Г. Роде, 1955 р.). Щодо походу на Крим 1387 або 1388 рр. виникало питання, чи справді литовці були в Криму (Б. Шпулер, 1965 р.), чи Витовт виводив відтіля караїмів (М. Артамонов, 1962 р.). З нашого погляду, бездоказово ототожнюється Ст. Йоганнесбург з пізнішою Таванню, а також цілком не враховується багатоденний перехід військ через безводний степ до Донецько-Волзького межиріччя, чи прорив на Крим через рів і вал Перекопу, який, очевидно, обороняли.

Нове прочитання джерел з критичним використанням літератури доводить: переконання істориків у тому, що Витовт увірвався на Крим, руйнував там татарські поселення, дійшов до Кафи – не відповідає історичній правді. Географічний термін «Кафа» в любецьких хроніках (продовжувач Детмара, т. зв. Руфус) означав не італійську колонію – місто Кафу, а стосувався цілого півострова, тобто був тотожний із сучасною назвою «Крим».

Протягом багатьох сторіч півострів називали по-різному, виходячи переважно з топонімів – назв міст (наприклад: Херсонес, Солхат, Перекоп, Крим – сучасний Старий Крим, Сурож). Кафа в розумінні не тільки назви міста, але й цілого півострова вживалася впродовж XIV–XVIII ст. у італійських (Дж. де Маріньолла, Й. Барбаро, Дж. Контаріні, Ф. Тьєполо, також документи), французьких (Ж. де Ланнуа), німецьких (У. фон Вердум), російських (Ігнатій Смолянин), польських (П. Грабовський, а також документи), українських («Історія русів»), арабських (мулла Саліх), вірменських (Аракел Давріжеці) джерелах. Війська Витовта просувалися лише в напрямі до Кафи, тобто в напрямі до півострова Криму, але на самому півострові ніколи не були, тому й відпадають твердження про виведення з Криму, тим більше як полонених, татар і караїмів. Зрештою, є дані, що переселенці татари й караїми з'явилися в Литві перед 1397-1398 рр., а їхня Витовтова легенда – відгук привілеїв, які надав їм цей великий князь.

Проблема литовського намагання проникнути в Крим – реального чи скомпонованого в історіографії (також для часів Альгірдаса – Ольгерда та Гедімінаса – Гедіміна) – заслуговує подальшого вивчення для усунення фіктивних уявлень з історіографії.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Литовські походи на золотоординський Крим в кінці XIV ст.: між історією та фікцією // VIII Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (Київ, 2-3 червня 2004 р.). – К., 2004. – С. 133-135.

СЕДЕНТАРИЗАЦІЯ ТАТАР НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XIV–XVII СТ.: ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В історіографії етнічної історії східних народів, які поселялися в Україні, помітна значна диспропорція. Література, присвячена вірменам, євреям, караїмам, багата, а мало досліджували розселення татар, калмиків, ногайців в українському середовищі. Друга диспропорція – стосовно татар – історія й мова татар Білорусі, Литви вивчені непогано, а минуле татар України, котрих у XIV–XVI ст. налічувалося понад 30 колоній (дільниць у містах, окремих сіл), розглядали дуже фрагментарно, майже виключно в плані локальної історії, деколи етнографії. Ніколи ці дослідження не доходили до рівня хоча б узагальнювальної монографії, в якій висвітлювалася б етнічна історія, подавалися зведені відомості з погляду історії права, соціально-економічної, військової, конфесійної історії.

Джерела до висвітлення цих питань досить обмежені: дуже мало пам'яток татарського походження (переписані в Україні Корани та фрагменти з них, рештки епіграфіки), є згадки в документальних джерелах, хроніках, епістолярії. Багатша топонімія та антропонімія, а також мікротопонімія (назви поселень, вулиць, дільниць, укріплень у містах, піль). Занедбана антропологія. При вивченні проблеми потрібно усунути плутанину в хронології. Татари поселялися протягом кількох періодів: 1) татарської супрематії на Русі; 2) розвалу Золотої Орди; 3) заколотів у Кримському ханстві та Буджаку. Ці три періоди треба диференціювати від пізніших часів установавання турецького панування на Поділлі 1672 р. У конфесійному відношенні – спершу були татари-шаманісти (навіть утечі з Криму як протест проти утвердження там ісламу), пізніше – мусульмани. Антимусульманська пропаганда з боку Римо-католицької церкви в добу польської контрреформації (перша половина XVII ст.) довела до насильницької конверсії та асиміляції, а також до посиленої міграції на Балкани в кінці XVII ст.

Необхідно розрізняти типи міграції – добровільне переселення та насильницьке виведення захоплених у полон «орд». Доля татар-бранців неясна – деколи їх обмінювали на полонених поляків і українців, що перебували в Криму, але більшість гинула, перебуваючи на становищі рабів у магнатських мастках.

У деяких містах (Острог, Львів, можливо, Перемишль) виникали татарські громади на етноконфесійній основі з елементами самоврядування, з власними дільницями, мечетями, кладовищами. Відкритим залишається питанням про те, чи громади вважалися юридичними особами. Татарські хоругви на послугах магнатів користувалися військовим правом.

Татари – з погляду соціальної структури – поділялися на аристократію (зем'яни-шляхта), міщан (дрібні торговці, ремісники-чинбарі, ювеліри, ковалі, фурмани-візники), селян (хлібороби, городники), військових (татарські хоругви, т. зв. липки).

Співжиття татар і українців відбувалося у сфері етнографії (специфічна колористика вишивок, жіночий одяг), народного будівництва (архітектура дерев'яних церков на Поліссі з елементами мистецтва ісламу).

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Седентаризація татар на українських землях у XIV–XVII ст.: Проблеми дослідження // IX Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (Київ, 1-2 червня 2005 р.). – К., 2005. – С. 67-69.

ОБ УКРАИНСКО-КРЫМСКОТАТАРСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ

Переход Крыма под украинскую администрацию в 1954 г. и, в дальнейшем, усилившийся приток украинского населения в Крым (в 1926 г. – 11 %, не исключено, что этот процент занижен; в 1959 г. – 22 %; в 1970 г. – 26 % (или 481 тыс.); некоторый спад в 1979 г. – 25,6 % (436 тыс.)) выдвинули, в качестве особой проблемы, вопрос об украинско-татарских взаимоотношениях. Буду рассматривать его в двух или даже трех плоскостях: отношение официального Киева, отношение украинских неформальных движений и отношение украинского населения к наплывающим крымским татарам, т. е. в плане межнациональных отношений в конкретном узком понимании этого термина. Источник моих сведений – не только научная литература самого различного происхождения, но также бесцензурные издания как татарской (в частности – наиболее сплоченного объединения Центральной инициативной группы Национального движения крымских татар, журнал «Хасевет», публикации групп, уже обосновавшихся в Крыму, – имею в виду, например, материалы новоклёновского совещания Организации национального возрождения 6-8 ноября 1988 г.), так и украинской (публикации Украинского хельсинкского союза) сторон. В Крыму я бывал неоднократно, в последний раз – примерно три недели тому назад.

Сначала разрешите небольшой исторический экскурс, при чем я буду говорить о малоизвестных фактах, о которых, конечно, не упоминается в «Синей книжке», столь блестяще прорецензированной И. И. Крупником на страницах «Советской этнографии». История Крыма новых и новейших времен, безусловно, нуждается в объективной корректировке.

Интеграция Крыма со Степной Украиной начала проводиться с момента ликвидации Крымского ханства. Таврическая область (в дальнейшем – губерния) охватывала вплоть до 1917 г. не только полуостров, но и три больших уезда прилегающей Украины, заселенных почти исключительно украинцами. В период существования Новороссийского генерал-губернаторства Крым вообще очутился в «украинском окружении»: в состав генерал-губернаторства вошли, кроме Таврической, также Херсонская и Екатеринославская губернии, одно время (по 1842 г.) также Кубань – область Черноморского войска.

После Октябрьской революции Центральная рада в апреле 1918 г. декларировала присоединение Крыма к Украине. Тогда же по направлению к Крыму, также с целью захватить Черноморский флот (укомплектованный, кстати, до 80 % украинцами), двинулись украинские войска, захватившие 24 апреля Симферополь и Бахчисарай. 29 апреля Черноморский флот поднял украинский флаг. Под давлением немцев украинские войска отошли на север, а часть флота (та, которая избежала самоуничтожения) была передана немцами гетманскому правительству только 11 ноября, практически в момент ухода немцев из Крыма.

Местные крымские правительства (генерала Сулькевича, Соломона Крыма) проводили, в общем, антиукраинскую политику. Делались попытки захвата трех украинских уездов, входивших ранее в состав губернии. Возникла таможенная война, закончившаяся поражением Крыма. Вследствие украинско-крымских переговоров в Киеве (сентябрь 1918 г.) был выработан прелиминарный договор о вхождении Крыма в состав Украинского государства с сохранением внутренней автономии (сейма, территориальной армии, собственной администрации с секретарем по делам Крыма в составе Совета министров Украины). Дальнейшее развитие событий перечеркнуло эти планы.

Во время немецкой оккупации Крым вошел в состав Рейхскомиссариата Украины (с центром в Ровно), что, впрочем, никак не влияло на очень жесткий и жестокий оккупационный режим. В Крыму немецкая администрация (генеральный комиссариат Крыма, возглавляемый Фрауенфельдом) с успехом применяла принцип «разделяй и властвуй», наделяя татар иллюзорными привилегиями, что, формально, впоследствии послужило причиной огромных бедствий татар. Дальнейшее развитие событий известно.

Перейду к более близким временам, пытаюсь, в первую очередь, ответить на вопрос о том, существует ли сейчас украинско-татарский антагонизм и в чем он выражается.

Как известно, крымскотатарское движение не является цельным, а состоит из ряда группировок, иногда сильно враждующих между собой. Наиболее крупное объединение – Центральная инициативная группа Национального движения с центром в Ташкенте. В некоторых группах наблюдается наличие (и даже культивирование) своеобразного антиукраинского стереотипа. Во время индивидуальных контактов можно узнать, например, что власовцы – это были сплошь украинцы, что полиция оккупантов в Крыму – это украинцы, что самые большие препятствия возвращению татар в Крым чинили украинцы. Мифичность подобных построений ясна. (Могу для параллели напомнить, что в течение почти 30 лет чуть ли не главными силами, подавляющими варшавское восстание 1944 г., считались украинцы; только после очень острой и утомительной дискуссии выяснилось, что это были власовцы из Российской освободительной армии). И в данном случае мы имеем пример перенесения отрицательных эмоций с опасного объекта на менее опасный. Работа комиссии Громько 1987-1988 гг. ясно показала, что судьбы крымских татар всецело решаются в Москве, а не в Киеве. Тем не менее, складывается впечатление, что в определенных крымскотатарских кругах проявляются тенденции перенести межэтническое напряжение в другую, именно украинско-крымскотатарскую плоскость, чтобы таким образом загладить периодически усиливающиеся русско-татарские межнациональные антагонизмы. Улучшению украинско-татарских взаимоотношений не способствует, конечно, выдвигание в качестве обязательного компонента триады: возвращение в Крым, восстановление автономии – также передача Крыма в состав Российской Федерации. Последнее требование рассматривается как

твердое *condicio sine qua non*. В принимаемых крымскими татарами программах (например, в новоклёновской ноябрьской) отношения с украинским населением особо не оговариваются.

Позицию украинской стороны нужно рассматривать в трех аспектах: официальный Киев, неформальные движения, отношения на местах.

Официальный Киев. Насколько можно судить из публикаций последнего времени, Киев сегодня практически не располагает никакими политико-административными полномочиями. Даже такое, казалось бы, сугубо внутреннее дело республики, как вопросы прописки в Крыму, регулируются постановлением Совета министров СССР (№ 1476 от 24 декабря 1987 г.). Из постановления ЦК КПУ от января 1989 года о национальных отношениях выходит, что в компетенции Киева остается только культурная программа, кстати, явно неудовлетворительная: упоминается издание крымскотатарского словаря, факультативы в школах и вузах для изучения языка и начало «подготовки к выпуску газетного издания» (это цитата), нет ничего о культурных объединениях, отдельных школах, радиовещании, театре, учебно-научном центре, хотя бы при Киевском, если не при Симферопольском университете, о свободном отправлении религиозных культов.

Неформальные движения. Необходимо подчеркнуть, что украинские диссиденты внесли большой вклад в поддержку требований крымских татар об ихней реабилитации и возвращении в Крым. Можно упомянуть генерала Петра Григоренко, активиста украинского хельсинкского движения, угодившего в 1969 г. в психбольницу за поддержку крымских татар; различные письменные обращения и другие действия (предпринимаемые как в СССР, так и за его пределами) таких лиц, как Леонид Плющ, Николай Руденко, в последнее время Юрий Бадзьо. Все они выступали и выступают за возвращение и за автономию. За возвращение, впрочем, выступали не только диссиденты. В 1970 г. мировую огласку получило обращение представителей украинской советской интеллигенции, требующее разрешения татарам на возвращение – оно было подписано Тарасом Франко (сыном крупнейшего писателя Ивана Франко) и Марией Лысенко (женой сына композитора-классика Николая Лысенко). В настоящее время Союз писателей Украины занимает очень благосклонное отношение к крымским татарам. В Декларации принципов Украинского хельсинкского союза от 7 июля 1988 г. – наиболее массовой неформальной организации с политической окраской в Украине (Народный фронт Украины, из-за ожесточенного сопротивления властей, до сих пор не создан) – записан следующий пункт: «Мы стоим за незамедлительное возобновление в составе УССР Крымской АССР с организованным возвращением репрессированного Сталиным населения автономной республики на места прежнего проживания». Между Хельсинкским союзом и крымскими татарами установились, по-видимому, какие-то контакты, так как УХС издано недавно информационный бюллетень, освещающий (в благоприятном для татар духе) события в райцентре Ленино 11 сентября 1988 г.

Межэтнические контакты на местах. Довольно массовое переселение крымских татар в Херсонскую область – преддверие Крыма (где создан временный татарский центр в Новотроицком) – не вызвало там видимых национальных антагонизмов. Также выделение участков в северокрымских совхозах, заселенных преимущественно украинцами, не привело, насколько известно, к вспышкам враждебности или к насилию. Ситуация меняется с продвижением на Юг (можно упомянуть известное антитатарское воззвание, распространяемое в апреле 1988 г. в Старом Крыму, начинающееся словами «Русские люди» и подписанное Все-союзным патриотическим обществом «Память»), но по направлению к Югу количество украинского населения уменьшается.

Выводы. Во-первых, на сегодня нельзя говорить об угрозе возникновения конфликтной ситуации в Крыму в тех местах, где устанавливаются непосредственные татарско-украинские контакты. Правда, существует состояние определенной обоюдной настороженности. Если целью внутренней политики в Крыму считать сглаживание антагонизмов между возвращающимися крымскими татарами и местным населением, то вызывает удивление бездействие огромного, все-таки, агитационно-пропагандистского аппарата на местах – или же крайняя малоэффективность предпринимаемых им действий. Требуется, по-видимому, также более четкое определение своих позиций со стороны возникающих в Крыму группировок крымских татар.

Во-вторых. Реституция крымской автономии по модели, действовавшей по отношению к калмыкам, балкарцам, чеченцам и другим народам, кажется в настоящее время мало реалистичной. И это независимо от значительного сопротивления, которое данная идея вызывает на местах не только среди пришлового после войны населения (главным образом из Воронежской, Курской, Брянской, Ростовской и Тамбовской областей), но и среди немногочисленного, дожившего до сих пор довоенного населения. Следует вспомнить о том, что реституция автономии северокавказских национальностей происходила в условиях, этнодемографически благоприятных для возвращающегося населения, способного образовать большинство или же компактное заселение вновь обретаемой территории. Данная модель к условиям Крыма не подходит.

В-третьих. Национальное движение крымских татар нуждается в легализации также для того, чтобы оно могло являться равноправным партнером переговоров (конечно, не на милицейском уровне) и, соответственно, могло нести полную ответственность за свою программу и свои действия.

В-четвертых. Совершенно неудовлетворительной на сегодня является культурная программа. В нашей командно-административной практике сложилось превратное убеждение о том, что повышение культурного уровня населения приводит к обострению межнациональных конфликтов. Я глубоко уверен, что в действительности это наоборот.

Публікується за машинописом: *Дашкевич Я.* Об украинско-крымскотатарских взаимоотношениях // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. IV/7. Папка «Радянська соціологічна асоціація І». Машинопис, 7 арк. Доповідь, виголошена 9 лютого 1989 р. на засіданні секції соціології національно-політичних відносин Радянської соціологічної асоціації «Будущее национального устройства Крыма и проблема крымских татар». Висновки доповіді опубл.: *Крупник И. И., Мاستюгина Т. М., Носенко Е. Э.* Заседание секции социологии национально-политических отношений по проблеме будущего национального устройства Крыма // Советская этнография. – Москва, 1989. – № 3. – С. 25.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ

Татари кримські (самоназва – «крим татарлар», тобто «кримські татари», яку останнім часом намагаються замінити на «кримли» (кримці)). Тюркський етнос, який заселяє в Україні переважно Кримський півострів (за межами України – в Узбекистані, а також діаспора давнього походження в Румунії, Болгарії, Туреччині). Монгольський за походженням етнонім «татар» уперше зафіксований 732 р. у Монголії: назва племені, у кінці XII ст. винищеного майже вщент монголами, у XIII ст. перейшла на кочові племена монголів та тюрків, які в 1220-1240-х рр. здійснили агресію на Східну та Центральну Європу, захопивши у 30-х рр. XIII ст. також Крим. Етнонім «крим татарлар» поширився особливо з 1475 р. (після захоплення турками південного узбережжя Криму). У Криму, за неофіційними даними, проживало бл. 250 тис. кримських татар (лютий 1995 р.).

Етнічна історія цього народу охоплює час від середини XIII ст. до сьогодні й поділяється – залежно від політичної історії – на кілька періодів: 1) монголо-татарський і золотоординський (близько 1261 р. утворено окремих Кримський юрт зі столицею в Солгаті, тобто Киримі, тепер Старий Крим); 2) Кримського ханства – самостійного (1437-1478), залежного від Османської імперії (1478-1772), від Росії (1772-1783); 3) у складі Російської імперії, пізніше СРСР (1783-1944; до тотальної депортації 1944 р. до Середньої Азії); 4) новий період етнічної історії – з моменту поступового повернення в Україну та Крим (початки рееміграції – кінець 1970-х рр.).

Визначальним для етногенезу кримських татар є те, що після приходу монголо-татар до Криму там поступово здійснювалася (частково добровільна, частково примусова) асиміляція місцевого дотатарського населення (греків, готів, решток хозар і половців), яка пізніше поширилася на генуезців, українців (полонені з ясиру), інші народності, що відбилося в антропології та етнографії цього народу. Поширені в сучасній кримськотатарській ідеології етногенетичні конструкції, що відносять початок етносу ледь не до VII–VIII ст. (поява перших тюрків у Криму), а навіть до II–IV ст., позбавлені наукового ґрунту. Практично до 1944 р. існував поділ на субетноси: 1) південнобережні («яли-бойлю»), з помітними ознаками османізації (частково це колишні кримські турки, які поселялися на території колишніх генуезьких колоній, захоплених Туреччиною 1475 р.); 2) гірські («татлар», тати) – значною мірою татаризовані греки, готи, інші народності; 3) центральнокримські («орта-юлак»); 4) степові («ногайлар», ногайці або «мингат», «мангит», мангити) – недавні кочовики, переважно ногайці за походженням.

Кримськотатарська мова, як одна з мов кипчацької групи тюркських мов, пройшла значну еволюцію починаючи від другої половини XIII ст. Найдавніша пам'ятка – «Кодекс куманікус» (XIV ст.). У XIX – на початку XX ст. розрізнялися три діалекти: 1) південний, по суті, кримський діалект османської мови з огузької групи тюркських мов та незначною кількістю кипчацьких елементів; 2) середній,

що остаточно став основою літературної мови; 3) північний, близький до ногайської мови. Після депортації діалектні відмінності помітно нівелювалися. До 1929 р. вживалася арабська графіка, до 1938 р. – латинська, відтоді – кирилична.

На момент приходу до Криму (середина XIII ст.) монголо-татари були шаманістами-тенгріанцями (Тенгрі – верховний бог); пережитки шаманізму зберігалися до XIV ст. Виникла розгалужена релігійна адміністративна система на чолі з ханом, одночасно халіфом, та муфтієм, релігійними суддями (каді), численними монастирями дервішів (на чолі з шейхами), мережею шкіл (медресе, мектебе) при мечетях. На початку XIX ст. (без Ялтинського повіту) налічувалося 1 556 мечетей та мектебе, 1890 р. – лише 275 мектебе. На сьогодні основна маса татар підпорядковується Духовному правлінню мусульман Криму з бл. 70 громадянами; невелика кількість вірних – Духовному об'єднанню мусульман України.

Традиційний спосіб господарювання та побут у XVIII – кінці XIX ст. формувалися таким чином. На південному березі: житла з нетесаного каменю, з плоскими дахами, неправильним розташуванням кімнат; заняття – садівництво (персики, груші, яблука, горіхи), виноградарство (понад 50 сортів винограду), городництво, вирощування тютюну, рибальство. У горах і передгірському та центральному регіонах: житла – вузькі приземні будівлі з дерева і глини, також із нетесаного каменю; заняття в селах – садівництво, товарне городництво, вирощування тютюну, вівчарство, птахівництво (кури), зернове господарство (спершу просо, ячмінь, потім пшениця), лісові промисли (деревне вугілля, дрова), лісове бджолярство (бортництво); заняття в містах – токарство, виготовлення повсті, кованого мідного посуду, обробіток сталі (ножі, раніше кинджали, вогнепальна зброя), чинбарство, виправлення сап'яну, юхту, також виготовлення селітри, пороху. У степу: житла із саману, черепашиника, глини; заняття – тваринництво (коні, вівці, кози), землеробство. Великі центри культури в містах: Солгат (Старий Крим), Бахчисарай (столиця ханства з другої половини XV ст.; вже тоді – до 2 тис. будинків, 25 тис. населення), Гезлев (Євпаторія; головний порт ханства, у XIV ст. – 2 тис. будинків, понад 20 тис. населення), Карасубазар (Білогірськ; ремісничий і торговельний центр), Перекоп (фортеця для захисту перешийка, купецькі склади, у XVI ст. – не більше 500 будинків). На захопленому турками південному побережжі – столиця намісника Кефе (Кафа; Феодосія).

Перехід кочовиків до осілости (седентаризація) почався ще в золотоординську епоху, хоча елементи кочового господарства існували в північній частині півострова до середини XVIII ст. У ханстві сформувалася досить стійка соціальна структура та цивільна адміністративна система, очолювана ханом (виключно з династії Гіреїв; затвердженим або посадженим турецьким султаном), калга-султаном (спадкоємцем хана), нуреддін-султаном (переважно брат хана, другий його спадкоємець), каймаканом (хан-агаси, візир, великий бей), мурзами (старші родів) та іншими цивільними сановниками. Зберігався родоплемінний лад; півострів поділявся на бейліки могутніх родів (Ширін, Барін, Кипчак, Мансур, Сіджеут, Яшлав, Аргін). Ремесло мало цехову організацію. Слабо розвивалися торгівля,

мануфактури. Земля – власність феодалів, релігійних об'єднань (вакуфні землі), особисто вільного селянства. Широко використовувалася праця рабів (здебільшого – полоняники з України). У XVIII ст. виникає нове службове дворянство. Сильні релікти патріархального ладу, полігамна родина. Правова система будувалася на поєднанні залишків домусульманського права (тере) з мусульманським шаріатом; зберігалася кровна помста. До початку XVIII ст. Кримське ханство було сильною у військовому відношенні автономною державою в складі Османської імперії, воно могло давати навіть понад 100 тис. воїнів для далеких походів. Татарські набіги із захопленням ясиру, що в окремі періоди здійснювалися щорічно або 2-3 рази на рік, дуже турбували Росію, Литву, Польщу, винищували їхні людські ресурси. Рейди кримських татар охоплювали Молдавію, Угорщину, доходили навіть до Данії. Україна дуже часто була об'єктом набігів, джерелом ясиру, який, виведений у Крим, значною мірою асимілювався з місцевим татарським населенням (особливо після звільнення з неволі). Напружені через воєнні походи стосунки ханства із сусідами відбилися на його долі та на ставленні до кримських татар, що призвело до їхньої дискримінації після захоплення Криму Росією, масової еміграції під час загострення міжетнічних стосунків. Ці стереотипи відчуються ще досі.

У містах ханства розвивалася наука – теологія, філософія, право, історичне хронікарство; помітні були арабські, пізніше турецькі впливи. Культивувалося складання народних історичних пісень. Високого ступеня розвитку досягли архітектура (під впливом мавританського та сельджуцького стилів), художній обробіток каменю (архітектурні деталі з рослинним і геометричним орнаментом, надгробки), дерева (орнаментована різьба), металу (прикрашання зброї), шкіри.

Захоплення Криму Росією 1783 р. спричинило великий занепад культурного життя: по-варварському було спалено багато давніх рукописів (1833 р.), зруйновано чимало архітектурних пам'яток. Почалося заселення Криму росіянами, українцями, чужоземними колоністами (1802 р.), міцніла брутальна русифікаторська політика. Культурне відродження почалось у другій половині XIX ст. – формування художньої літератури, журналістики, на ідейний зміст якої мав вплив молодотатарський рух (1880-1905 рр.). На цей час припадає консолідація сучасної кримськотатарської нації. Серед політичних течій помітний вплив здобувають ідеї кримськотатарського сепаратизму (1909-1917 рр.). У 1917 р. (25 березня) було створено Курултай, що висунув Мусульманський виконком (уряд), взяв участь в організації кримськотатарських військових ескадронів. Цей національно-визвольний рух ускладнювався внутрішньою боротьбою між соціалістами та націоналістами, переслідуванням руху як російськими монархістами, так і більшовиками. Кримські татари становили меншість на півострові (не більше 25 % населення), що й вирішило долю сепаратистських тенденцій. У роки після утворення Кримської Автономної Радянської Республіки у складі Російської Федерації хвилі патронування над кримськими татарами («татаризація») змінювалися терором і репресіями, насамперед щодо інтелігенції, що втратила 35-40 тис. осіб (з 1928 р. і далі, особливо в 1937-1938 рр.). Цей процес логічно завершився депортацією

1944 р. У період «татаризації» було організовано шість татарських районів та 144 татарські сільради; 1936 р. діяло 386 національних шкіл.

Починаючи із середини XVIII ст. демографічна ситуація в Криму поступово, але неухильно мінялася не на користь корінного народу. Вже під час походів російських військ на Крим 1727, 1738, 1739 рр. здійснювалося фізичне винищення татарського населення, дуже жорстоко придушували опір і повстання 1772, 1777, 1782 рр. Періодично виникали хвилі еміграції. Якщо до 1787 р. виїхало лише 8 тис. осіб, то 1792 р. це вже були десятки тисяч. Друга велика еміграція – в 1850-1860-х рр. (пік 1863 р.), коли перестало існувати 784 татарські села, а кількість емігрантів сягнула до 150 тис. осіб (частина потонула в морі). Третя велика еміграція 1893-1900 рр. – бл. 80 тис. осіб. У зв'язку з цим, зменшується частка кримськотатарського населення: 1860 р. – 51 %, 1897 р. – 34 %, 1921 р. – 21 %.

Депортація кримських татар була здійснена 18 травня 1944 р. (в основному) і завершена в червні того ж року. За офіційними даними (т. зв. числа Л. Берії), було депортовано 183 155 осіб; за татарськими джерелами – 238 500, з яких за перших півтора року померло бл. 110 тис. осіб. Не підлягає сумніву, що то був акт гено- та етноциду, бо звинувачення цілого народу в державній зраді (нібито на користь німецьких окупантів) і застосування принципу колективної відповідальності свідчить про це. Після переведення Криму до складу Української РСР (1954 р.) у 1956 р. було видано указ (не опублікований друком) про реабілітацію кримських татар, але, на практиці, без права повернення до Криму. Протягом 1960-1980-х рр. татари, спираючись при цьому також на підтримку українських дисидентських кіл, вели вперту боротьбу за повернення на півострів. Лише 1989 р. Верховна рада СРСР формально засудила депортацію. Повернення почалося в кінці 1970-х рр., набирало динаміки, хоча й наражалося на сильний опір, провокації, контрпропаганду на місці. За кримськотатарськими даними, 1979 р. в Криму мешкало 5 тис. татар, 1988 р. – 17,5 тис., 1989 р. – 38 тис. (що відповідає офіційному переписові 1989 р., згідно з яким у СРСР було тоді 272 тис. кримських татар, більшість в Узбекистані – 189 тис., в Україні загалом – 47 тис.; для всіх 93 % кримськотатарська мова декларувалася рідною; загальні дані, ймовірно, значно занижені), 1990 р. – 120 тис., 1991 р. – 132 тис., 1993 р. – 260 тис., 1995 р. – 250 тис. (після повернення частини татар до Узбекистану). Основні райони розселення кримських татар на сьогодні: Сімферопольський – 30-35 тис. осіб, Білогірський – 27-28 тис. осіб, Бахчисарайський – 26-27 тис. осіб, Джанкойський – 16-18 тис. осіб. Матеріальну підтримку реемігрантам здійснює тільки уряд України, неофіційно – також Туреччина. Вважається, що до Криму повернулося трохи більше половини кримських татар із Середньої Азії. Темпи повернення сповільнюються через невлаштованість переселенців (75 % – безробітні, 25 % – без житла, 48 % – хворі; дані 1995 р.), фактичну заборону повертатися на давні місця проживання, сутички – часом збройні – з російськими шовіністами, антитатарську пропаганду, руйнування жител, погроми, загальну криміногенну ситуацію. Кримські татари сьогодні – консолідована нація зі значною політичною активністю та

високим рівнем організованості й дисциплінованості. Головні політичні організації: Кримськотатарський національний рух (створений 1989 р. в Узбекистані) – центристського характеру, виступає за національно-територіальну автономію, орієнтується на українські національно-демократичні сили; Національний рух кримських татар (1987 р.) співпрацює з російськими прокомуністичними силами в Криму. Крім них, організації правих і лівих радикалів, опозиційних до України та Росії; правих екстремістів «Адалет», що творять парамілітарні загони аскерів. Кримськотатарський Другий Курултай (Перший – у 1917 р.) ухвалив 1991 р. у Сімферополі декларацію про національний суверенітет, затвердив прапор і гімн. Постійне представництво – Меджліс (до якого, однак, входять не всі політичні організації), офіційно не визнаний, має свої регіональні меджліси на місцях. У Верховній Раді Криму є депутатська фракція «Курултай». У Сімферополі діють Кримськотатарський національний театр, Кримськотатарська національна картинна галерея, Кримськотатарський фонд культури, Кримськотатарська бібліотека та ряд асоціацій, утворених за професійною ознакою. Є кримськотатарські засоби масової інформації (радіо- та телепередачі, щоправда, з обмеженою програмою, преса).

Професійна структура кримських татар після депортації кардинально змінилася – тепер це переважно міське населення з різноманітними робітничими (технічними, будівельними і т. ін.) спеціальностями. У зв'язку з цим, про обмежене відродження традиційних професій може йтися лише в сільській місцевості. Всупереч декларованому за переписом 1989 р. (з політичних мотивів) дуже високому рівню знання рідної мови, насправді кримськотатарською володіє тільки старше покоління.

Почалося відновлення культурно-освітньої мережі. У 1994 р. в дошкільних закладах кримськотатарською мовою виховувалося 750 дітей, у двох кримських школах нею навчалося 788 учнів, у вищих навчальних закладах системи підготовки молодших спеціалістів – 200 студентів. У загальноосвітніх навчально-виховних закладах кримськотатарську мову як предмет вивчало 32 140 школярів, факультативно або в гуртках – 1 543 учні.

Педагогічні кадри для навчання й виховання дітей кримських татар рідною мовою готують Сімферопольський університет і Сімферопольське педагогічне училище.

Річний обсяг телепередач телерадіокампанії «Крим» кримськотатарською мовою становить 208 год., радіопередач – 234 год.

Кримськотатарською мовою видається шість газет і два журнали. Інтереси кримських татар представляють три громадських об'єднання, діяльність яких спрямована на збереження та відновлення національних традицій цього народу.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Кримські татари // Етнічний довідник / Гол. ред. В. Євтух. – К., 1996. – Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. – С. 125-132.

КРИМЧАКИ

КРИМЧАКИ

Кримчаки (самоназва – «кримчах») – невелика народність, розселена переважно в Криму (Сімферополь, Євпаторія). Чисельність бл. 1 тис. осіб, майже виключно російськомовні, хоча 35 % вважає рідною мовою кримськотатарську. Етногенез не ясний; імовірно, первісне ядро – хозари, які прийняли іудаїзм; до них пізніше приєдналися інші елементи (єврейські, татарські). Це частково підтверджують антропологічні дані. Розмовною до 1941 р. була говірка середнього діалекту кримськотатарської з архаїчними елементами (є гіпотеза про окрему кримчацьку мову); богослужбовою – староеврейська. У джерелах як окрема субетнічна група під назвою кримчаків зафіксована вперше 1844 р. – тоді в них остаточно оформилася власна етногрупова свідомість, коріння якої сягають принаймні XVI ст. Основний центр – у Карасубазарі (тепер Білозерськ). Основні заняття – торгівля, дрібні ремесла. Одягом, побутом, способом життя кримчаки мало відрізнялися від кримських татар. Мали власну релігійно-обрядову традицію, відмінну від інших груп іудаїстів. Основну масу кримчаків фізично винищили 1942 р., під час німецької окупації Криму.

Література: Филоненко В. И. Кримчакские этюды // Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa, 1972. – Т. 35. – Zesz. 1. – S. 5-35; Куповецкий М. С. Динамика численности и расселения караимов и кримчаков за последние 200 лет // География и культура этнографических групп татар в СССР. – Москва, 1983. – С. 76-93; Ачкинази И. В. К вопросу об этногенезе кримчаков в советской историографии // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1990. – Вып. 1. – С. 170-173.

Публікується за машинописом: Дашкевич Я. Кримчаки // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. V/7. Папка «Псевдоменшини України». Машинопис, 1 арк. Із скороченням літератури опубл.: Дашкевич Я. Кримчаки // Етнічний довідник / Гол. ред. В. Євтух. – К., 1996. – Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. – С. 68-69.

САРАЦЕНИ

САРАЦЕНИ – ТАЄМНИЧИЙ НАРОД СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ (ДЖЕРЕЛА ТА ЇХНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ)

Для середньовічних міст України, особливо тих, що були розташовані на континентальних та міжконтинентальних шляхах, а також для морських портів був характерним неоднорідний етноконфесійний склад населення. Поруч з місцевим або панівним населенням, що було накинене підкорювачами, розташовувалися дільниці, вулиці, часом цілі колонії, заселені прибульцями, які займалися торгівлею, своїм питомим ремеслом, або які внаслідок зовнішньої агресії, переслідувані (часто на релігійному ґрунті), змушені були емігрувати далеко від своєї батьківщини, дотримуючись власних звичаїв, релігійних обрядів тощо.

Такий строкатий етноконфесійний склад населення зберігався в низці міст Русі-України ще з княжих часів, а також у Криму приблизно в цей самий період. Згідно з правилами, обов'язковими для міст, де панувало візантійське православі'я, у межах укріпленого міста могли мешкати лише православні, майже виключно русини. Представники інших конфесій та інших народів розташовувалися поза межами міських укріплень. Починаючи від XIV ст. така регламентація втрачала своє значення. Етноконфесійні громади під католицьким пануванням могли заселювати вулиці й дільниці також у межах укріпленого міста.

Єдиним містом Русі-України, в якому сарацени – мусульмани за релігією та з не дуже ясним етнічним складом – утворили свою власну громаду, був Львів. За допомогою наявних джерел та інтерпретацій, що стосуються Львова XIII (XIV) – XVII ст., у порівнянні з відомостями про сараценів у сусідніх та дальших країнах, ми намагатимемося відповісти на питання: хто ж вони, сарацени, в Україні пізнього середньовіччя та початків новочасного періоду¹.

Джерельна база. Найважливішим джерелом відомостей про сараценів (сарацинів) Львова є законодавчі акти XIV–XVII ст., які виходили з королівської

¹ Мої попередні повідомлення тезисного порядку на цю тему див.: *Дашкевич Я.* Сарацени у Львові // VII Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук, конф. (Київ, 4-5 червня 2003 р.) – К., 2003. – С. 62-63; *Його ж.* Іслам в Україні: Львівські сарацени // *Історія релігій в Україні: Наук. щорічник.* – Львів, 2008. – Кн. 2. – С. 412-416.

канцелярії з підписом володаря, оформлені за правилами тогочасної дипломатики. Таких актів-привілеїв для міста, декретів на сьогодні відомо дванадцять²:

1356 р., червня 17. – Сандомир. – Казимир III надає (можливо, відновлює) містові магдебурзьке право; вірмени, жиди, сарацени, русини мають право вирішувати справи за законами своїх націй, але під головуванням міського в'їта на такому суді. В іншому місці грамоти: нації вірменів, жидів, сараценів, татар, русинів та ін.;

1387 р., березня 8. – Львів. – Ядвіга підтверджує збереження прав також для всіх русинів, вірменів, сараценів, жидів;

1387 р., жовтня 18. – Городок. – Володислав II Ягайло підтверджує збереження всіх прав – згідно з привілеєм Ядвіги – також для сараценів³;

1424 р., березня 8. – Краків. – Володислав II Ягайло ще раз підтверджує збереження усіх прав – також для сараценів⁴;

1444 р., липня 16. – Буда. – Володислав III постановляє, що всі купці, крамарі й торговці різних національностей – греки, вірмени, сарацени, жиди, бісурмени та інші, які прибувають до Львова з товарами з Польщі та з-поза її меж, мають відповідати лише перед львівським міським судом, згідно з магдебурзьким правом, а заморські товари мають продавати у Львові;

1460 р., квітня 5. – Львів. – Казимир IV повторює привілей Казимира III 1356 р. з двічі зміненим переліком націй; вірмени, русини, сарацени, жиди та – в іншому місці – нації вірменів, русинів, сараценів, татар і жидів⁵;

1509 р., листопада 13. – Львів. – Сигізмунд I забороняє, щоб на щотижневих суботніх торгах жиди, сарацени і татари продавали м'ясо;

1510 р., березня 2. – Пйотрків. – Сигізмунд I згадує про привілей Казимира III 1356 р. та про сараценів і обмежує судові права вірменів;

1547 р., березня 28. – Краків. – Сигізмунд I касує права вірменів, русинів, сараценів, жидів, татар вирішувати справи за правами своїх націй (гарантованих раніше привілеєм Казимира III 1356 р.);

1552 р., квітня 14. – Сигізмунд-Август підтверджує грамоту Володислава III 1444 р.⁶, повторюючи такий перелік націй: греки, вірмени, жиди, бісурмени й інші;

1654 р., серпня 11. – Варшава. – Ян Казимир забороняє приймати до міського права турків, сараценів і вірменів чужоземних;

1686 р., лютого 13. – Жовква. – Ян III підтверджує заборону Яна Казимира 1654 р.

² Використовую публікації документів за виданнями: Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. – Львів, 1998. – (Львівські історичні пам'ятки. – Т. 1) ; Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. – Львів, 2000. – (Львівські історичні пам'ятки. – Т. 2). Документи впорядковані за хронологією. У випадках, коли їх немає в збірниках, покликаюся на згадки в інших публікаціях.

³ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. – Lwów, 1872. – Т. 3. – S. 78-79.

⁴ Ibid. – S. 188-189.

⁵ Ibid. – S. 219-220; про нації: S. 15, 17.

⁶ Ibid. – 1875. – Т. 5. – S. 133.

Можливо, що таких державних актів із згадками про сараценів було більше, але й цих вистачає, щоб дійти певних висновків. При цьому треба враховувати, що питання достовірності й автентичності відомостей про сараценів у грамотах XIV–XVII ст. не виникає. Пам'ятаючи про те, в який спосіб укладалися тоді грамоти, ми розуміємо, що їхній текст був пов'язаний не лише з королівською канцелярією, але також і з тим, що фактографія грамот виникала під диктат особи чи установи, яка зверталася до канцелярії. Іншими словами, згадки про сараценів у Львові відповідали тогочасним реаліям. Бо диктат тексту здійснювався на прохання чи вимогу міської управи. Стосовно перших привілеїв XIV–XV ст. потрібно мати на увазі, що їх видавали не тільки для того, щоб гарантувати і консервувати права громад східних народностей, а й також, щоб приваблювати їх до міста, для якого вони були корисними. На цей бік проблеми якось не звертали уваги. Лише в XVI–XVII ст. проявляються економічні й національні утиски сараценів, бо конкуренція з їхнього боку вже була зайвою.

Грамоти дають підставу для того, щоб вважати: у Львові в XIV – середині XVI ст. була окрема громада (за термінологією тих часів – нація) сараценів, юридично рівноцінна з громадами русинів (українців), вірменів, татар, жидів. Незалежно від них Львів відвідували купці з-поза міста (переважно чужоземці): греки, вірмени, сарацени, турки, жиди. Щодо місцевих сараценів економічні обмеження почали діяти з перших років XVI ст. До них приєдналися правові обмеження від середини XVI ст., а з середини XVII ст. позаміські сарацени не могли стати громадянами міста, тим більше – як побачимо далі – їх почали звинувачувати в богохульстві й кримінальних злочинах (торгівлі живим товаром).

В юридичному відношенні сарацени користувалися власними правовими нормами до середини XVI ст.

Сарацени (якщо вважати їх сповідниками ісламу) в етнічному відношенні відрізнялися від татар, турків і бісурменів.

Сарацени були купецькою нацією.

Перший з серії привілеїв – короля Казимира III 1356 р., виданий через шість років після захоплення міста Польщею, дозволяє ретроспекцію: сарацени були мешканцями ще руського княжого Львова (що й підтверджується аналогією з Угорщиною XIII ст., де тоді також були сарацени).

По суті, єдиним тогочасним наративним джерелом, у якому згадуються сарацени у Львові і яке може претендувати на таку назву, є твір польського поета та хроніста Львова Юзефа-Бартоломея Зіморовича (1597-1677; справжнє прізвище Озимек). Він був сучасником подій, займав різні посади в міській управі, кілька разів був бургомістром, а пишучи в 1665-1672 рр. хроніку міста (під назвою «Потрійний Львів» – «Leopolis triplex») ⁷, мав можливість користуватися міським архівом та й

⁷ Критичне видання латинського оригіналу: *Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się* / Wyd. K. Heck. – Lwów, 1899. Український переклад (не бездоганий): *Зіморович Б. Потрійний Львів. Leopolis triplex* / Пер. Н. Царьової, наук. комент. І. Мицька. – Львів, 2002.

знати від громадян міста, хто такі сарацени. Тому й не дивно, що його «Потрійний Львів» практично досі використовують як важливе нарративне джерело. При глибшому аналізі хроніки Ю.-Б. Зіморовича виявляється, однак, що в ній багато плутаних відомостей – також стосовно сараценів. Деякі з цих відомостей не витримують історичної критики. Ось вони (подаю всі вістки в хронологічному порядку).

Карл Великий воював із сараценами, але нічого приєднувати цього імператора до імені князя Льва, який народився набагато пізніше⁸. Ця вістка супроводить історію Ченстоховської Богоматері, ікона із зображенням якої була передана з Русі до Ченстохови в 1382 р.; важко зрозуміти, при чому тут Карл Великий, який справді воював із сараценами – тут арабами – з Іспанії й жодного відношення до цієї ікони не мав⁹.

Сарацени (разом з татарами, вірменами, що творили дружину князя Льва) обороняли Львів від чужих князів і відкрили брами міста лише в 1327 р. перед князем Болеславом Тройденовичем¹⁰. Вістка, що сарацени були в місті за часів князя Льва I, опосередковано підтверджується тим, що сарацени в XIII ст. були також у недалекій Угорщині (про це далі).

Сарацени, так само обрізані, як жиди, заселявали південну частину міста¹¹, тобто одну з чотирьох діляниць Львова.

У 1504 р. в місті трапилася велика пожежа, що почалася на вул. Сараценській, яку звичайно називають Зарванською¹². Цілком можливо, що насправді йдеться про велику пожежу 3 червня 1527 р., яка почалася на вул. Зарванській та спопелила велику частину т. зв. дерев'яного Львова¹³. Вул. Сараценської в місті ніколи не було; Ю.-Б. Зіморович викомбінував таку назву з сучасної йому вул. Зарванської. Ця вулиця в XIV ст. називалася *platea Pecudum*, тобто вул. Худоби (нею гнали худобу різники)¹⁴, у XV–XIX ст. – Зарванською¹⁵. Назва «Зарванська», «Зерванська» походить від «зарваниця» – торговище, повне хаосу, безладу, крику¹⁶. Ю.-Б. Зіморович подає також, що після винищення сараценів у Русі за ворожнечу до Христа

⁸ *Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa...* – S. 51.

⁹ Коментуючи це місце, І. Мицько помилково твердив, що Карл Великий нібито визволив Святу землю від сараценів.

¹⁰ *Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa...* – S. 59.

¹¹ *Ibid.* – S. 42.

¹² *Ibid.* – S. 108.

¹³ *Badecki K. Memoriał pożaru miasta Lwowa.* – Lwów, 1927. – S. 13.

¹⁴ *Ibid.* – S. 33.

¹⁵ *Balaban M. Dzielnica żydowska, jej dzieje i zabytki.* – Lwów, 1909. – S. 73. – (Biblioteka Lwowska. – Т. 5-7). Там само – про пізніші назви цієї вулиці. Вул. Зарванська в архівних документах: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІА у Львові). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 470 (1460 р.); Там само. – С. 727 (1496 р.); Там само. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 5 (1502 р.); Оп. 2. – Спр. 1153. – Арк. 467. Архівні дані я отримав від покійного вже історика-краєзнавця Йосипа Гронського.

¹⁶ *Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W. Słownik języka polskiego.* – Warszawa, 1927. – S. 254, 255. Слово «зарваниця» (не лише як топонім) зберігається досі в українській розмовній мові, наприклад, як визначення дуже гамірного, переповненого людьми базару.

і викрадання дітей вони покинули вул. Сараценську, а саму вулицю назвали Зарванською через схоплювання (зривання) дітей¹⁷. Це останнє вже з категорії міських пліток, бо вул. Сараценської же ж не було.

Сарацени захоплювалися, згідно зі своєю професією та звичаєм, принесеним зі своєї землі, продажем із зиском гарних хлопців купцям з Пентаполісу¹⁸ та іншим купцям з Азії, які пристрасно розшукували такий товар. Очевидно, це на підставі чуток, що й спричинилися в 1654 р. до згаданого вже декрету Яна Казимира із заборonoю приймати сараценів (а також турків і чужоземних вірменів) до міського права.

Сарацени втекли з Русі, їх винищили, і вул. Сараценська перестала існувати (про це вже було вище).

Підсумовуючи те, що можна сказати про Ю.-Б. Зіморовича і його хроніку, історичну критику витримують лише вістки про сараценів у княжій дружині й про те, що вони мусульмани («обрізани») та про фактичний погром сараценів за богохульство і работоргівлю десь у середині XVI ст. Інші плутані або просто вигадані відомості спричинили, однак, чималі труднощі історикам-інтерпретаторам польського автора. Цих відомостей позбутися виявилось і виявляється не так просто. Так чи інакше, Ю.-Б. Зіморович етнічної характеристики сараценів не дає, бо, очевидно, в його часах «всі ж знали, хто вони»... Перелічені вістки з хроніки Ю.-Б. Зіморовича, ті, які витримують історичну критику, корелюють з даними королівських грамот і декретів та можуть творити джерельну базу подальших досліджень. Незалежно від того, що вул. Сараценської у Львові не було, в міській традиції зберігалася думка, що «десь тут мешкали сарацени» і була їхня вулиця.

Після розгляду етимологій, запропонованих для пояснення етноніма «сарацени», можемо перейти до питання, як ця проблема розглядалася в історіографії протягом майже трьох століть.

Етимологія. Теоретично принаймні можна би припускати, що правильне розкриття етимології етноніма «сарацен» повинно допомогти з'ясувати також семантику, тобто етнічний і навіть конфесійний зміст цього слова. Сучасна лінгвістика переважно вважає джерелом слова арабське *šark* – «схід», *serkin* – «східні»¹⁹, що збереглося досі не лише в арабській мові, а й в інших близькосхідних мовах, наприклад у турецькій, в якій *şark* – це «схід», *şarki* – «східний», *şarkli* – «людина

¹⁷ *Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa...* – S. 44.

¹⁸ Пентаполіс – п'ять «грішних» міст над Мертвим морем на чолі із Содомом і Гоморою, які, згідно зі Старим Заповітом, знищив Бог за розпусту.

¹⁹ [Коломіць В. Т.] Сарацини // Етимологічний словник української мови. – К., 2006. – Т. 5: Р–Т. – С. 181. – (Словники України); Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Перев. и дополн. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стереотип. – Москва, 1987. – Т. 3. – С. 561. В обох словниках – велика література до питання. Також: Kończak J. История арабизмов, заимствованных древнерусским языком // Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa, 2006. – Т. 59. – Zesz. 8. – S. 63, 64.

зі сходу»²⁰. Далі конструюють шлях слова через середньолатинське *saracenus*, *saraceni* та грецьке *σαρακενοί* (множина). З грецької мови це слово перейшло до південнослов'янських та східнослов'янських мов десь у VIII ст. Зокрема, у руській (староукраїнській) воно існувало у формах «саракинъ, саракининъ, сракининъ, срацининъ, срацинъ, саринъ» та подібних. Були спроби диференціювати походження двох різних форм «срацининъ» і «сорочининъ». Церковнослов'янське «срацининъ» мало б походити від «дуже мішаного населення цього (Балканського. – Я. Д.) півострова, до складу якого входили елементи грецькі, романські, германські та інші», а «давньоруське сорочининъ є, імовірно, самостійним запозиченням з грецької (*Σαρακηνοί*), ніж переробкою церковнослов'янського слова»²¹.

До цих пояснень можна дещо додати. Виникнення етноніма в латинській (*Saraceni*) та грецькій (*Σαρακηνοί*) формах треба віднести до I–III ст. після Р. Х., коли римляни для захисту своєї провінції Арабія організували федератив (пізніше включених до регулярних військ) – групи племен, відомих під назвою Тамудійської конфедерації. Тоді виникли відповідні латинський та грецький (отже, довізантійський) етноніми²².

Давно утвердилася думка, що етнонім «сарацени» був самоназвою. Таке твердження з'явилося у Візантії²³ та поширилося на Русі. Лаврентіївський список «Повісті временних літ» під 1096 р. записав думку «інших», що сарацени «прозваша имя собѣ саракыне, рекше сарини есми»²⁴. «Повість про латинів, коли від'єдналися від греків» (XI–XIII ст.) також згадує про таку самоназву: «сами нарицаются срачинѣ»²⁵. Цілоком можливо, що такі погляди сформувалися під впливом апокрифічного «Откровения» Мефодія Патарського (пом. 312 р.), розповсюдженого на Русі²⁶. Чи справді етнонім «сарацени» був самоназвою, встановити на підставі східних джерел, наскільки мені відомо, не вдалося, але таке переконання відбилося також у сучасній науці²⁷.

²⁰ Redhouse J. Yeni türkçe-ingilizce sözlük: New Turkish-English Dictionary. – Istanbul, 1979. – P. 1650.

²¹ Соболевский А. Несколько этнографических названий. 6. Срацин // Русский филологический вестник. – Варшава, 1910. – Т. 64. – № 3-4. – С. 176-177.

²² Graf D. F. The Saracens and the Defence of the Arabian Frontier // Bulletin of the American Schools of Oriental Research. – Boston, Ma., 1978. – Vol. 229. – P. 1-26.

²³ Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. – Санкт-Петербург, 1906. – Т. 1. – С. 701.

²⁴ Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 1 / Подгот. текста Д. С. Лихачева; перев. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. – С. 152.

²⁵ Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV в.). – Москва, 1875. – С. 188.

²⁶ Пор.: Алексеев М. П. Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века: Исследование, тексты и комментарии. – Ленинград, 1968. – С. 27. Див.: Истрип В. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила: Исследование и тексты. – Москва, 1897.

²⁷ Zajaczkowski A. Związki językowe połowiecko-słowiańskie. – Wrocław, 1949. – (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. – Seria A. – № 34); Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 2: Приложения / Статьи и коммент. Д. С. Лихачева. – С. 245.

Хоча запропонована мовознавцями етимологія від арабського слова *ṣarg* нібито є загальноприйнятою, існують ще інші етимології, з якими необхідно ознайомитися. Розглядалося походження від тюркських, в даному випадку, слів *sarı* «жовтий, блідий, палевий», «*sarg, sarıg*»²⁸. Це викликало свого часу досить різку дискусію²⁹.

У Середній Азії над рікою Чу є країна *Sary*. Від неї також виводили етнонім сарацени – мовляв, це мало значити «ми з країни *Sarı*»³⁰.

Врешті вже від багатьох століть виринає етимологія, яка ґрунтується на Старому Заповіті. У Книзі Буття говориться про жінку Аврама *Saru* (Бут. 11:29-31; 12:5, 11-20; 16: 1-3, 5-6; 17: 15, 17, 19, 21 і далі). Сара дала Аврамові як наложницю єгиптянку-невільницю Агар (*Harar*) (Бут. 16:1-6, 14-16; 21:9, 13-17; 25:12). В Агар народився син Ізмаїл. Відповідно до цієї розповіді, назви «агаряни», «ізмаїлтяни» почали вживати як ідентичні з етнонімом «сарацени». Такий потрібний етнонім побутував у візантійській та латинській літературах³¹ і перейшов до руської, наприклад до «Повісті временних літ» у пізньому Никонівському літописі під 990 р.: «агаряны еже измаилте не глаголются и срацины, яко от Сарры наречени от свободные, яко Агарь раба бяше Сарре»³². Або під цитованим уже 1096 р., що «срацины от Измаила творятся сарыны»³³. У «Кормчій XIV титулів» (Єфремівський список XI–XII ст.): «О родѣ саражиньстѣ рекъша огаринѣхѣ», «О агаряныхъ иже измалите гл[агол]югься», «срацины же наричють яко о[т] сары наречены»³⁴. Етноніми «агаряни» та «ізмаїлтяни» як синонім слова «сарацени» вживався в руській літературі часто³⁵.

Без сумніву, опиратися на ланцюжку Сара – Агар – Ізмаїл, оголошуючи його «біблійною традицією», при дослідженні етимології наївно, але такі спроби, навіть у відносно недавній час, робилися³⁶. Вони не отримали серйозної наукової підтримки.

²⁸ *Grønbech K.* Kumanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942. – S. 215. – (Monumenta Linguarum Asiae Majoris. – Subsidia. – Vol. 1).

²⁹ *Pelliot P.* Tängrim > tarim // T'oung Pao ou archives concernant l'histoire, les langues, la géographie et l'ethnographie del' Asiae Orientale. – Leiden, 1944. – Vol. 37. – P. 173.

³⁰ *Szyszman Sz.* Zamek najeziorny w Trokach i jego obrońcy // Pamiętnik Wileński. – Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 1972. – S. 388 (з покликанням на В. Баргольда).

³¹ *Васильевский В. Г.* Введение в Житие св. Стефана Сурожского // *Его же.* Труды. – Петроград, 1915. – Т. 3. – С. ССХV. Пор. працю автора початку XIV ст.: *Jakobus de Acqui.* Chronicon Imaginis Mundi / Ed. Avogadro // Monumenta Historiae Patriae. – Torino, 1848. – Т. 5: Scriptorum. – Col. 1459 sq.

³² Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 345.

³³ Там же. – Ч. 1. – С. 152.

³⁴ *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – Т. 1. – С. 61, 701.

³⁵ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 19; Ч. 2. – С. 245; *Лавров П.* Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві: Розвідка. – К., 1928. – С. 107, 251; *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – Т. 1. – С. 61, 701; *Ястребов Н. В.* Сборник источников для истории жизни и деятельности Кирилла и Мефодия. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 6.

³⁶ *Григорьев А. П.* Официальный язык Золотой Орды XIII–XIV вв. // Тюркологический сборник 1977. – Москва, 1981. – С. 83.

Була ще спроба виводити етнонім «сарацени» від назви міста Сурож, яка у східних авторів звучала Сурак, що мало дати з «невеликою помилкою» слово «сарацени»³⁷. Така думка не здобула прихильників.

Підсумовуючи те, що було зроблено в ділянці вивчення етимології етноніма «сарацени», можна твердити, що найімовірнішим і перевіреном на джерельному матеріалі виглядає пояснення походження слова від арабського *šark* – «схід». Певний інтерес може викликати спроба виводити етнонім від назви країни *Sary* в Азії, а також від тюркського *sari* – «жовтий». Етимологія, побудована на біблійній генеалогічній схемі, викликає лише історичний інтерес – вона є виявом т. зв. народної етимології.

Необхідно згадати, що на Русі, очевидно (хоча це не підтверджується безпосередньо руськими джерелами), поширювалася також скандинавська назва сараценів – етносу та землі сараценів як географічної території. Це було пов'язане з тим, що прошарок скандинавів (варягів, у західній традиції – вікінгів) був значним, охоплюючи верхівку суспільства, а також із тим, що варяги разом з русами спільно захищали Візантію та здійснювали воєнні походи на Схід – у Середню Азію, в Месопотамію, тобто в країни, заселені, за уявленнями X–XII ст., сараценами.

У скандинавських мовах – шведській, ісландській, данській – у різножанровій літературі й рунічних написах *serkir* – це сарацени, *Serkland* (*Saerklant*, *Saerkland*, *Serklat*, *Sirklant*, *Sirklant* і т. п.) – це Країна сараценів. *Serkland in mikla* – це Велика країна сараценів³⁸. На сході, на землях Країни сараценів, був розташований Хорезм (*Karum*)³⁹, а Серкланд ідентифікувався з «третьою» Індією чи просто з Індією⁴⁰. З погляду етимології, *serkir*, *Serkland* виводиться з арабського *šark* – «схід» так, як слово «сарацени» з різними фонетичними модифікаціями в латинській, грецькій, південно- та східнослов'янських мовах.

Уже згадувалося, що як синоніми етноніма «сарацени» в цих мовах (крім скандинавських) функціонували також етноніми «агаряни (гагаряни)» та «ізмаїльтяни».

Інтерпретації семантики львівських сараценів. Двадцять авторів, які висловлювалися самостійно або повторюючи вже сказане їхніми попередниками, очевидно, не вичерпують усієї існуючої літератури питання за майже три століття. Але такий огляд, по-перше, свідчить про наукову популярність проблематики, а по-друге, є для неї репрезентативним. Пошуки відповіді на питання, хто ж таки ці

³⁷ *Смирнов М.* Судьба Червонной или Галицкой Руси до соединения ее с Польшею (1387). – Санкт-Петербург, 1860. – С. 129.

³⁸ *Васильевский В. Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // *Его же.* Труды. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 1. – С. 260, 261; *Pritsak O.* The Origin of Rus'. – Cambridge, Mass., 1981. – Vol. I: Old Scandinavian Sources other than the Sagas. – P. 244, 287, 288, 297, 300, 353 і наст. (за покажчиком); *Прицак О.* Походження Русі. – К., 2003. – Т. 2: Стародавні скандинавські саги і стара Скандинавія. – С. 352, 393, 394, 399, 400, 431 та ін. (за покажчиком). – (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії. – Т. 3).

³⁹ *Pritsak O.* The Origin of Rus'. – P. 360, 382, 443.

⁴⁰ *Ibid.* – P. 510; *Прицак О.* Походження Русі. – С. 363, 429.

сарацени, в чому полягала (або й не полягала) їхня відмінність від інших східних народів, почалися ще в першій половині – середині XIX ст.

І. Ходиницький (1829), історик церкви та краєзнавець, був переконаний, що сарацени – це турки або татари. За Ю.-Б. Зіморвичем він твердив, що в місті була вул. Сараценська⁴¹.

Д. Зубрицький (1844-1845), видатний історик, кілька разів міняв свою етнічну інтерпретацію. У нього сарацени – татари, але не турки. Він заперечував існування вул. Сараценської (вважаючи, що це вул. Сербська)⁴². Він не був послідовним, тому також писав, що сарацени – це сурожани, італійці-генуезці, які мали колонії над Азовським морем і в Криму, а Азовське море в руських джерелах звалося «Сурозьким»⁴³. Незабаром Д. Зубрицький ще раз поміняв свою думку – сарацени в нього «невідомо, хто вони такі»⁴⁴.

Ф. Сярчинський (1857), історик-краєзнавець, ідентифікував сараценів у Львові як циган⁴⁵. Тут варто згадати, що В. Рудлицький (1819), краєзнавець і статистик, виводив циган Поділля від сараценів⁴⁶.

М. Смирнов (1861), історик, заперечив, що це турки. Він висловив припущення, що це були сурожани, виходячи навіть з етимологічних міркувань: Сурож у східних авторів – Сурак, що й дало назву «сарацени» (про цю етимологію вже згадувалося). Підміняючи етнонім «сарацени», М. Смирнов дійшов до висновку, що сарацени під іменем сурожан були у Львові, Володимирі й Луцьку⁴⁷.

І. Шараневич (1863), видатний історик, ставив знак рівності між сараценами й «арабами-купцями, що прибували зі Сходу», та одночасно вважав їх татарами⁴⁸.

І. Вагилевич (1872), історик, полемізував з Д. Зубрицьким, заперечуючи, що сарацени – це сурожани. Він покликався на думку караїмського газзана в Галичі А. Леоновича, що сарацени – «найімовірніше, це жиди-караїми, які мешкають у

⁴¹ *Chodynicki J.* Historia stołecznego Królestw Galicji i Lodomerii miasta Lwowa od założenia jego do czasów teraźniejszych. – Lwów, 1829. – S. 27, 32, 305. Ще було т. зв. нове видання з датою 1865 р. – публікація 1829 р. із заново надрукованою титульною сторінкою.

⁴² *Zubrycki D.* Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 11. Український переклад: *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Пер. І. Сварник. – 2-ге вид., випр. і доповн. – Львів, 2006. – (Львівські історичні пам'ятки. – Т. 3); 1-ше вид. – Львів, 2002.

⁴³ *Zubrycki D.* Kronika miasta Lwowa. – S. 103.

⁴⁴ *Зубрицький Д.* Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси / Пер. с пол. – Москва, 1845. – С. 39 (другої пагінації).

⁴⁵ *Siarczyński F.* Galicja, jej ziemie, plody i ludy // Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. – Lwów, 1857. – № 48. – S. 196.

⁴⁶ *Рудлицький В.* Топографическое и статистическое описание Подольской губернии, сочиненное 1819 года // *Земський Ю. С., Дячок В. В.* Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.). – Хмельницький, 2005. – С. 7.

⁴⁷ *Смирнов М.* Судьбы Червоной или Галицкой Руси... – С. 128-129. Український переклад: *Смирнов М.* Доля Галицької Русі. – Тернопіль, 1886. – С. 50-51 (про сараценів). – (Руська історична бібліотека. – Т. 5).

⁴⁸ *Шараневич І.* Історія Галицько-Володимирської Русі від найдавніших времен до року 1453. На підставі жерел. – Львів, 1863. – С. 145, 179.

Криму». І. Вагилевич подав легенду, що сарацени мали свій цвинтар на горі Шемберка (пізніше Вороновських, ще пізніше – в межах Цитаделі)⁴⁹. Гіпотезу А. Леонovichа – І. Вагилевича прийняло багато пізніших авторів (уже не як гіпотезу, а як факт), і вона існує до нашого часу.

С. Кунасевич (1874, 1878), історик-краєзнавець, йде слідами І. Вагилевича, підтримуючи думку А. Леонovichа про жидів-караїмів, а також (за І. Вагилевичем), що їхній цвинтар був на горі Вроновських (Вороновських)⁵⁰.

В. А. Мацейовський (1878), історик та літературознавець, зве сараценів караїмами⁵¹.

Н. Соколов (1882), історик, повертається до згадок Ю.-Б. Зіморovichа про сараценів, заперечує Д. Зубрицького, що це татари, і стверджує, що йдеться про караїмів⁵².

І. Житецький (1884), етнограф, викладаючи історіографію (І. Ходиніцький, М. Смирнов, І. Шараневич), доходить висновку, що «важко визначити, який із східних народів треба розуміти під цим іменем», але одночасно плуває їх із сурожанами. Він вважає, що відомості про сараценів-сурожан в історичних джерелах зникають після XIV ст.⁵³

О. Чоловський (1891, 1896, 1910, 1915), відомий історик, спершу зазначав, що ще не розв'язано питання, чи сарацени були караїмами, чи сурожанами⁵⁴. Пізніше писав, що це були караїми⁵⁵, і цю думку зберігав певний час⁵⁶. Урешті підкреслював, що досі не вирішено, чи це були арабські купці, чи караїми з Криму⁵⁷.

Й. Каро (1894), історик, полемізуючи з Д. Зубрицьким, відкидає тезу, що сарацени – це татари, і знову твердить, що це караїми, вважаючи, що про це є в Ю.-Б. Зіморovichа⁵⁸.

⁴⁹ *Wagilewicz J.* [Komentarz] // *Akta grodzkie i ziemskie...* – Т. 3. – С. 14.

⁵⁰ *Kunasiewicz S.* *Przechadzki archeologiczne po Lwowie.* – Lwów, 1874. – Zesz. 1. – С. 28, 36, 122; *Ejusd.* *Wilda przewodnik po Lwowie z zarysem historii miasta Lwowa.* – Lwów, 1878. – С. 15.

⁵¹ *Maciejowski W.* *Żydzi w Polsce, na Rusi i Litwie czyli opowieść historyczna o przybyciu do pomienionych krajów dziatwy Izraela i o powodzeniu jej tanże w przestworze VIII–XVIII wieku, którą jako czwarty dodatek do historyi prawodawstw słowiańskich drukiem Waclaw Aleksander Maciejowski.* – Warszawa, 1878. – С. 35.

⁵² *Sokolow N.* *Sinat-Olam.* – Warschau, 1882. – С. 62. Подаю за Й. Каро (див. прим. 58).

⁵³ *Житецкий И.* *Смена народностей в Южной России (Историко-этнографические заметки)* // *Киевская старина.* – К., 1884. – Т. 10. – Ноябрь. – С. 414-415.

⁵⁴ *Czołowski A.* *Lwów za ruskich czasów.* – Lwów, 1891. – С. 31 (одбитка з «Кwartalnika Historycznego»).

⁵⁵ *Czołowski A.* *Obraz dziejowy Lwowa // Miasto Lwów w okresie samorządu 1870-1895.* – Lwów, 1896. – С. IV.

⁵⁶ *Czołowski A.* *Wysoki Zamek.* – Lwów, 1910. – С. 15. – (Biblioteka Lwowska. – Т. 9-10).

⁵⁷ *Чоловский А.* *Львов во времена русского владычества.* – Петроград, 1915. – С. 61.

⁵⁸ *Caro J.* *Geschichte der Juden in Lemberg von den ältesten Zeiten bis zur Teilung Polens im Jahre 1792 aus Chroniken und archivalistischen Quellen.* – Krakau, 1894. – С. 2-3.

О. Верзілов (1898), історик, був переконаний, що у Львові була вул. Сараценська⁵⁹.

К. Гек (1899), історик, археограф, коментуючи видання Ю.-Б. Зіморовича «Потрійний Львів», ставив знак рівності між татарами, скіфами і сараценами⁶⁰.

О. Бальцер (1909), відомий історик права, зробив необгрунтовану кон'єктуру в тексті привілею короля Казимира III 1356 р., пропонуючи пропустити кому між словами *Saracenorum* і *Thartarorum*, щоб «вважати татарів як докладніше пояснення слова сараценів». Аргументуючи свою кон'єктуру, О. Бальцер вказував, що в пізніших королівських грамотах назви «татари» не було (насправді це не так – дослідник дав помилкове пояснення). О. Бальцер відкидав твердження Д. Зубрицького та І. Вагилевича, що під сараценами треба розуміти генуезців або караїмів, як такі, що не витримують критики⁶¹.

Б. Януш (1924), історик та археолог, інтерпретував, що сарацени – це караїми, які прийшли з вірменами й татарами з Татарської землі спершу до Галича⁶².

М. А. Галеві (1957), історик, писав, що караїзм деколи вважали сараценською релігією, бо її караїми, як частина хвалісів, принесли з Вавилонії (Персії)⁶³. Ця оригінальна думка не прийнялася.

С. Шишман (1972, 1980), історик та релігієзнавець, висунув ще оригінальнішу теорію. Визнаючи, що сарацени – це спершу араби, а пізніше мусульмани і взагалі вороги християнства, він використав етимологію від слова *sare* – в тюркських мовах «білий», «блідий», «ясний», «жовтий», «половий» – для виведення слова «половці» (кумани, лат. *Flavi* й т. п.). Таким чином він пояснював, що сарацени – це кумани, які ще в Хозарській державі сповідували Старий Заповіт, отже, стали караїмами. Львівські сарацени – це у С. Шишмана колишні половці, котрі стали караїмами. Позитивне те, що цей автор залучив до дослідження проблеми відомості про сараценів в Угорщині XIII ст.⁶⁴

Я. Дашкевич (1994, 2003, 2008), історик, сходознавець, вважає, що хто такі сарацени, не з'ясовано, але в кожному разі – це нехристиянські народи⁶⁵, арабські

⁵⁹ Верзілов А. В. Очерки торговли Южной Руси с 1480-1569. (По изданным и неизданным актам) // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – № 1. – С. 59.

⁶⁰ Zimorowicz J. B. Pisma do dziejów Lwowa... – S. 415.

⁶¹ Balzer O. Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie. – Lwów, 1909. – S. 6. – (Studia nad historią prawa polskiego. – Т. 4. – Zesz. 1).

⁶² Карпович В. [Януш Б.] Старий Львів. І. Князя доба (XIII–XIV вв.) // Стара Україна. – Львів, 1924. – Ч. 1. – С. 7.

⁶³ Halevy M. A. Do zagadnienia Chazarów i Chwalisów w XIII wieku // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. – Warszawa, 1957. – Nr. 21. – Styczeń – marzec. – S. 95.

⁶⁴ Szyszman Sz. Zamek najeziorny... – S. 387-391; Ejuds. Le karaisme. Ses doctrines et son histoire. – Lausanne, 1980. – P. 82-85, 229-230.

⁶⁵ Дашкевич Я. Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV століть // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 228: Праці Історико-філософської секції. – С. 10.

купці, татари і турки – після поширення семантичного поля⁶⁶, а також бісурмени, етнічний склад яких неясний⁶⁷.

І. Мицько (2002), історик, коментуючи український переклад «Потрійного Львова» Ю.-Б. Зіморовича, уточнює, що сарацени – це мусульмани⁶⁸.

М. Капраль (2002, 2006), історик, спростовує помилку Ю.-Б. Зіморовича, що назва вул. Зарванської походить від сараценів, та іде за Я. Дашкевичем, що сарацени – це нехристиянські народи, не сурожани⁶⁹.

І. Вовк (2006), історик, дотримується старої думки, що «сарацени – це, найправдоподібніше, караїми»⁷⁰.

Перелік авторів та їхніх праць, в яких є спроби висвітлити етнічну історію львівських караїмів, легко продовжити, однак це не змінює загальної картини.

Семантичний спектр дуже багатий. Бо сараценів називали італійцями-сурожанами, караїмами, половцями, котрі стали караїмами, арабами, турками, циганами. Питання вважали невіршеним – сарацени просто східний, нехристиянський народ. Історики заперечували одну ідентифікацію, щоб пропонувати свою. Часом починалася досить гостра дискусія – з іншого боку, була й нерішучість авторів.

Як на сьогодні, здається, ясно, що виникло якесь рівняння з багатьма невідомими. Коментарям, деколи дуже однозначним і рішучим, можна протиставити, що етнізм вживався в прямому і переносному значенні, що його семантика мінлася залежно від конкретної ситуації, могла розширюватися або звужуватися. Деяким дослідникам можна закинути обмеженість джерельної бази (використання одного-двох привілеїв для міста), некритичне ставлення до єдиного нарративного джерела – Ю.-Б. Зіморовича.

Треба, очевидно, відмовитися від ілюзії, що сараценами могли називати немусульманські народи. Конфесійний бар'єр був непорушним. Таким чином, відпадають італійці-сурожани, караїми, половці, які мали стати караїмами (половці, що тікали перед татарами, християнізувалися), цигани.

Львів та взагалі Русь-Україна були в пізньому середньовіччі тими місцями, на яких з різних причин (торгівля, втеча, пошук відносно спокійних і впорядкованих для поселення територій, можливість зберігати свою етноконфесійну спільноту) мігрували східні народи, також і ті, що сповідували іслам.

Україна була на Великому кордоні двох цивілізацій і двох культур – Європи й Азії, тому пізніше звернемо увагу на цей ширший, по суті, міжконтинентальний фон.

⁶⁶ Дашкевич Я. Сарацени у Львові... – С. 63.

⁶⁷ Дашкевич Я. Іслам в Україні: Львівські сарацени... – С. 415.

⁶⁸ Мицько І. Науковий коментар // Зіморович Б. Потрійний Львів. Leopoldis triplex / Пер. Н. Царьової, наук. комент. І. Мицька. – Львів, 2002. – С. 190.

⁶⁹ Капраль М. Науковий коментар // Зубрицький М. Хроніка міста Львова / Пер. І. Сварник. – 2-ге вид., випр. і доповн. – Львів, 2006. – (Львівські історичні пам'ятки. – Т. 3); 1-ше вид. – Львів, 2002. – С. 449, 459.

⁷⁰ Вовк І. Княжий Львів. Забуті овиди. Львів (1256-2006) // Церква і суспільство: Статті й матеріали. – Львів, 2006. – С. 17.

Пейоративність семантики. У тому, що сарацинів – у найпоширенішому значенні цього слова (мусульмани, а зокрема араби) – ненавиділи як ворогів християнства та західних і східних християнських держав, не було нічого дивного. Це відбилося не лише у вигляді трактатів або просто висловлювань, спрямованих проти магометанства та магометанських народів – бо «Мохаммедь... бреше»⁷¹, але й на семантиці слова «сарацини» та його синонімів. Спостерігається пейоративність, тобто негативне тлумачення слова для того, щоб у мовленні чи в писемній фіксації відповідного висловлювання слухач або читач зразу ж сприйняв, що йдеться про щось погане, осоружне, а саме слово набуло ледве чи не лайливого відтінку.

З такого погляду, слова «срачинъ», «срацинъ», «срачининъ», «срацинська вѣра» і т. п., наприклад у житійній літературі, присвяченій св. Кирилові⁷², у «Слові святого Феодосія, ігумена Печерського монастиря»⁷³, у «Кормчій XIV титулів»⁷⁴, у «Сказанні про срацинську віру... латинянина Ріклада»⁷⁵, у «Лаврентіївському літописі» під 1096 р.⁷⁶ та в інших творах, розуміли як похідні від назви певної частини тіла людини, зрештою теж названої в руській літературі⁷⁷.

Також, складаючи генеалогію сарацинів, не забували підкреслювати таких синонімів, як огаряни (лат. *Hagarianes*)⁷⁸ та ізмаїлтяни⁷⁹. Агар, як вже згадувалося, була наложницею – за Старим Заповітом – Аврама, від якого народила сина Ізмаїла. Отже, виходило, що сарацини – нащадки рабині-наложниці та її сина з неправого

⁷¹ Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві... – С. 269.

⁷² Там само. – С. 107, 251, 277, 279, 280.

⁷³ Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений... – С. 78, 188.

⁷⁴ Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая... – Т. 1. – С. 701.

⁷⁵ Пор.: Алексеев М. П. Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века... – С. 23.

⁷⁶ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 152.

⁷⁷ Успенский сборник XII–XIII вв. / Издание подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. – Москва, 1971. – С. 79. У цьому ж збірнику також: срацин (с. 204), срацинъстДи (с. 201).

⁷⁸ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 19 (Лаврентіївський літопис під 866 р., огаряны); Ч. 2. – С. 345 (Никонівський літопис під 990 р., агаряны). Пор.: Лихачев Д. С. Комментарии // Повесть временных лет. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 2. – С. 245; Лавров П. Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві... – С. 107, 251; Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая... – Т. 1. – С. 61, 701; Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений... – С. 188. Пор. також: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – 1986. – Т. 1. – С. 60; Словарь русского языка XI–XVII вв. – Москва, 1975. – Вып. 1 (А–Б) / Гл. ред. С. Г. Бархударов. – С. 20; Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / Відп. ред. Д. Гринчишин. – Львів, 1994. – С. 71–72; Lunt H. G. [Rev.:] Slovar' russkogoazyka XI–XVII vv. – Moskva, 1975. – Уур. 1–2 // Language. – Rochester, NY, 1976. – Vol. 52. – № 3. – P. 714.

⁷⁹ Повесть временных лет. – Ч. 2. – С. 345 (Никонівський літопис під 990 р.). Пор.: Лихачев Д. С. Комментарии... – С. 245; Симоны П. К. Памятники старинной русской лексикографии по рукописям X–XVII столетий. I–III // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 186 (твір «Толкование языка половецкого»); Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая... – Т. 1. – С. 705. Пор. також: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – 1986. – Т. 2. – С. 122.

ложа. Для більшої пікантності ще й твердили про інцест, статеві відносини між матір'ю і сином, тобто між Агар та Ізмаїлом⁸⁰.

Сараценів ще в XVII ст. вважали якимсь найгіршим народом. У 1657 р. імператор Фердинанд III у листі до Богдана Хмельницького погрожував гетьманові, що за союз зі Швецією розглядатиме українську націю як «ворожу цілому католицизмові римському та небезпечнішу від турків і сараценів»⁸¹. Слово «сарацен» далі ледве чи не вважалося лайливим.

У вишукуванні пейоративної семантики руська (староукраїнська) література пішла слідами візантійської, в якій також спостерігалися аналогічні прояви⁸².

Сарацени між Сходом і Заходом. Сарацени як народ та держава, ще в античні часи відомі в прикордонні римської провінції або краю *Arabia felix*, чи не вперше були згадані – як об'єкт наукового дослідження – у Плінія. Прийнявши віру Магомета, почали завойовувати – підкорили Арабію, Єгипет, велику частину Азії та Африки, Іспанію, Крит, Сицилію, Сардинію, частину середньої Італії. Утворили імперію Каліфату, з якої виникли Турецька імперія та Перська держава. Назва сараценів збереглась у французькій (*les Sarrasins*), іспанській (*los Saracenos – los Moros*, тобто маври) мовах⁸³. Все це – за уявленнями XVII ст.

На початку хрестових походів (XI ст.) автори західних хронік та інші джерела називали кочовиків арабами, а решту мусульманського населення – сараценами⁸⁴.

У XVI ст. в західній науці посилюється інтерес до історії сараценів – виходить ціла низка праць, у яких цей народ вважають попередниками турків⁸⁵.

Візантія протягом багатьох десятиріч, від 782 р. починаючи, вела війну – зі змінним результатом – із сараценами. Це відбилося не лише у візантійських хроніках, але

⁸⁰ Тихонравов Н. С. Памятники отреченной русской литературы. – Москва, 1863. – Т. 2. – С. 447. – (Приложение к сочинению «Отреченные книги древней России»). З «Ізмаряду» XVI ст.

⁸¹ Подаю за: Я[ковліє] А. Давнина й сучасність // Тризуб. – Париж, 1935. – 28 квітня. – Ч. 17-18 (471-472). – С. 5.

⁸² Christides V. The Names 'Aráβες Σαρακηνοί etc. and Their False Byzantine Etymologies // Byzantinische Zeitschrift. – München, 1972. – Vol. 65. – P. 329-333.

⁸³ Baudrand M. A. Geographia ordine literarum disposita. – Parisiis, 1681. – Т. 2. – P. 201. Пор. також уже цитовану працю: Graf D. F. The Saracens and the Defence of the Arabian Frontier...; Rotter E. Abendland und Sarazenen. Das okzidentale Araberbild und seine Entstehung im Frühmittelalter. – Berlin; New York, 1986. – (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients. – Bd. 11).

⁸⁴ Simon R. Symbiosis of Nomads and Sedentaries on the Character of the Middle Eastern Civilization // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1981. – Т. 35. – Fasc. 2-3. – P. 236. Пор. також: Заборов М. А. История крестовых походов в документах и материалах. – Москва, 1977.

⁸⁵ Наприклад: Historia de Saracenorū vel Turcarū origine... – Basileae, 1564; Sylburgius F. Saracēnica seu Maometica per varios authores cum notiae. – Francofurti, 1591-1596; Carionus Coelius A. Saracēnicae historiae libri III in quibus Turcarū origines... – Francofurti, 1596; Acta Mechemethi I Saracenorū principis. Genealogia successorū ejus usque ad Mechemethem III... – Francofurti, 1597; Epistolarū Turcinarū variorū ad diversorū authorū libri V, in quibus epistolae... iam indo á primordio regni Saracēnici et Turcici ad haec nostra tempora leguntur... – Francofurti ad Moenum, 1598.

також у житійній літературі, яка в перекладах із середньогрецької мови візантійського періоду поширювалася в Русі. Сарацени на південному узбережжі Чорного моря з'явилися в 797 р. Візантійська література зі згадками про сараценів дуже багата, і тут немає потреби її розглядати. Сараценів звать також агарянами та ізмаїльтянами, вживають і етнонім «араби». Так, для прикладу, в «Житті св. Георгія Амастрідського», святого з південного узбережжя Чорного моря, агарян характеризують як дуже жорстоких⁸⁶, а на службі імператора Льва були араби, що схопили св. Стефана Сурозького й привезли його до Константинополя⁸⁷.

Видатний візантолог В. Васильєвський вважав сараценів арабами, а після XIII ст. – татарами⁸⁸.

Інший центр християнства – західного, латинського – Рим – підтримував зв'язки з сараценами – це вже в розумінні Монгольської імперії. Папа Григорій IX надав домініканцям, що вирушали до сараценських та поганських земель, право сповідати католиків з цих країв і звільняти їх від церковних покарань (1233)⁸⁹. Коли змінилися історичні обставини, з Риму писали до Польщі, що в битві під Варною 1444 р. були, як воююча сторона, турки і поруч з ними сарацени⁹⁰. У сфальшованому листі кардинала Джордана Орсіні нібито до польського короля Володислава II Ягайла з кінця XV ст. з рекомендацією паломників зі Святої землі, що йдуть до короля з реліквіями, говориться про володаря арабів та сараценів, які полонили паломників⁹¹.

Документальні свідчення про сараценів у Криму і в Північному Причорномор'ї походять, починаючи з кінця XIII ст., з матеріалів генуезьких та венеційських колоній.

У Кафі в кінці XIII – середині XV ст. згадуються сарацени – мешканці міста, що мали окремі будинки. Одночасно ж вказуються мусульмани, турки й татари, а навіть язичники (це кінець XIII – кінець XIV ст.)⁹². З іншого боку, у Кафі добре

⁸⁶ *Васильевский В. Г. Житие св. Георгия Амастридского // Его же. Труды. – Петроград, 1915. – Т. 3. – С. 38.*

⁸⁷ *Васильевский В. Г. Краткое Житие св. Стефана Сурожского (По халкинской рукописи № 75) // Его же. Труды. – Петроград, 1915. – Т. 3. – С. 75.*

⁸⁸ *Васильевский В. Г. Введение в Житие св. Георгия Амастридского // Его же. Труды. – Петроград, 1915. – Т. 3. – С. XXXIV–CXV; Его же. Введение в Житие св. Стефана Сурожского // Там же. – С. CCXV.*

⁸⁹ ЦДІА у Львові. – Ф. 131. – Оп. 1. – Спр. 1.

⁹⁰ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti. – Kraków, 1891. – Т. 2 / Coll. A. Lewicki. – S. 454. – (Wydawnictwo Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Nr. 46). Відомості в листі дуже плутані.*

⁹¹ *Ibid.* – S. 473.

⁹² *Brătianu G. I. Actes des notaries génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290). – Bucarest, 1927. – (Académie Roumaine. Études et recherches. – Vol. 2): сарацени – с. 203, мусульмани – с. 279-280 (із Синопа), 288-289, 298-299 (із Солхата); Balard M. Gênes et l'Outremer. – Paris; La Haye, 1973. – Т. 1; Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1281-1290. – Paris; La Haye, 1978. – (Documents et recherches sur l'économie des pays Byzantins,*

орієнтувалися в тому, що сарацени були в татарській частині Криму (в Солхаті), на південному узбережжі Чорного моря (у Синопі), в Лівані (Алеппо), Іспанії.

Відомості про сараценів у середині XV ст. в Кафі та інших генуезьких колоніях Північного Причорномор'я фіксує статут, затверджений у Генуї 1449 р. У колоніях брали окремі податки із сараценів, зокрема тих, які прибували з кораблями. Сараценам не дозволяли розвантажуватися в порту, хіба що вони зберігали свої товари в когось із мешканців Кафи. Сараценів мешкало в Кафі багато (на цьому наголошується у статуті). Вони переважно страшні вороги християнства, тому їм заборонялося тримати вдома зброю. Був окремий писар для сараценської мови. Крім цього, в статуті згадуються татари (в розумінні підданих татарського хана) і турки-купці, що приїздили кораблями⁹³.

Етнос сараценів намагалися розкрити, головним чином, на матеріалі статуту 1449 р. Публікатор статуту, відомий дослідник українського Причорномор'я В. Юргевич, писав, що «назва “сарацени” означала віросповідання й відповідала назві “магометани”», а «під назвою сараценської мови не можна розуміти якась єдине східне наріччя, але взагалі східні мови» різних магометан⁹⁴.

За інтерпретацією історика Криму В. Смирнова, сарацени у статуті – це не татари і не турки, а «інші мусульмани»⁹⁵.

Історик культури А. Якобсон твердив, що генуезці Кафи під іменем сараценів об'єднували східні народності⁹⁶.

У Сурожі (Судаку) в 1334 р. нотується монах Йоаникій Арап⁹⁷.

У Солхаті мусульманин задокументований у 1290 р.⁹⁸, а у 1380 р. переговори з генуезцями вів «пан Солхата» (золотоординський намісник) Іліас Бег, якого в генуезьких джерелах звать «сараценом із Солхата»⁹⁹.

Islamiques et Slaves et leur relation commerciales au Moyen Age. – Vol. 12): сарацени – с. 87-88, 186 (із Синопа), 203, 209 (у Галебі-Алеппо), 279-280, 298-299; мусульмани – с. 193, 203 (із Солхата), 288-289; турки і татари – за покажчиком; поганин (язичник) – с. 203. М. Балард частково повторює у вигляді регестів документи, що раніше були опубліковані Г. І. Бретіану. *Airaldi G. Note sulla cancellaria di Caffa nel secolo XIV // Ejud. Studi e documenti su Genova e Oltremare. – Genova, 1974: сарацен (з Іспанії) – с. 33, 40. – (Collanea storica di fonti e studi. – Vol. 19).*

⁹³ *Юргевич В. Устав для генуезских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5 (сарацени – с. 637, 669, 670, 688, 695, 711, 814, татари – с. 739, турки – с. 814).*

⁹⁴ Там само. – С. 823, 824.

⁹⁵ *Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – Санкт-Петербург, 1887. – С. 45.*

⁹⁶ *Якобсон А. Л. Средневековый Крым: Очерки истории и истории материальной культуры. – Москва; Ленинград, 1964. – С. 171.*

⁹⁷ *Антонин, архим. Заметки XII–XV века, относящиеся к Крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом синаксаре // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 617.*

⁹⁸ *Brätianu G. I. Actes des notaries génois de Péra et de Caffa... – P. 288-289.*

⁹⁹ *Ciociltan V. Reichspolitik und Handel. Die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380-1387 // Il. Mar Nero. Annali di archeologia e storia. – Roma; Paris, 1994. – P. 268.*

Тана була основною венеційською колонією на Азовському морі, тому про сарацинів говориться в документах, які складали у Венеції. В таємній інструкції 1394 р. для консулів Тани і капітанів кораблів, що ходили до Романії (край на західному узбережжі Чорного моря), є згадки про сарацинів¹⁰⁰. Сарацини часто фігурують в нотаріальних актах, писаних у Тані в 1408 р.¹⁰¹ Венеційський купець і дипломат Дж. Барбаро в духівництвах, складених у Тані 1492 і 1493 рр., звільняв від рабства свого слугу-сарацина¹⁰².

Врешті сарацин з Монкастро (Білгород) потрапив до нотаріальних актів у Кілії 1360-1361 рр.¹⁰³ Історик М. Балард припускає, що цей сарацин – татарин, бо його слова перекладали з *lingua comanescha*¹⁰⁴.

До всіх цих фрагментарних відомостей додамо, що архієпископ Йоан де Галоніфонтібус у 1404 р. писав про сарацинів у Великій Татарії¹⁰⁵. У Криму існувала категорія населення, яку звали «сарацинами готськими» (*Saraceni Gotici*; Готією звали цілий Крим)¹⁰⁶.

Свої пропозиції щодо семантики етноніма «сарацини» висловив свого часу Ш. Верлінден¹⁰⁷, відомий дослідник історії рабства, також у Причорномор'ї.

Якщо дотримуватися думки, що кримські сарацини мігрували на західно-українські землі (бо були й інші мігранти з Криму, наприклад вірмени, караїми), то навіть поверховий погляд на етнічну ситуацію в Криму XIII–XV ст. буде корисним. Але етнічне й конфесійне коментування назви «сарацини» майже таке ж строкате, як і щодо львівських сарацинів. Отже: взагалі мусульмани, мусульмани – але не татари і не турки, східні народності в цілому, татари. Та поруч із сарацинами у джерелах фігурують окремо мусульмани, турки, татари, араби, язичники. Знову широкий спектр можливостей.

В Угорщині сарацини – за документальними свідченнями – з'явилися у XIII ст.¹⁰⁸, тобто фактично тоді, коли вони опинилися в сусідньому Галицько-Во-

¹⁰⁰ *Diplomatarium Veneto-Levanticum*. – Venezia, 1899. – Т. 2: 1351-1454. – Р. 245.

¹⁰¹ *Colli, S. de. Moretto Bon, notai in Venezia, Trebisonda e Tana (1403-1408)*. – Venezia, 1963. – Р. 41-43, 47-48. – (Fonti per la Storia di Venezia. – Ser. III. Archivi notarili).

¹⁰² Барбаро и Кантарини о России. К истории итало-русских связей в XV веке / Вступ. ст., подгот. текста, перевод и коммент. Е. Ч. Скржинской. – Ленинград, 1971. – С. 43.

¹⁰³ *Balard M. Notes sur les portes de Bas-Danube du XIVe siècle // Südostforschungen*. – München, 1979. – Bd. 38. – P. 10 (на підставі: *Pistarino G. Notai genovesi in Oltremare. Alli rogati a Chilia di Antonio de Ponzò (1360-1361)*. – Gênes, 1971).

¹⁰⁴ *Balard M. Notes sur les portes de Bas-Danube du XIVe siècle...* – P. 10.

¹⁰⁵ *Por.: Tardy L. The Caucasian Peoples and Their Neighbours in 1404 // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. – Budapest, 1978. – Т. 32. – Fasc. I. – P. 91.

¹⁰⁶ *Пор.: Еманов А. Г. Север и Юг в истории коммерции на материалах Кафы*. – Тюмень, 1995. – С. 63.

¹⁰⁷ *Verlinden Ch. Esclavage et ethnographie sur les bords de la Mer Noire (XIIIe-XIVe siècles) // Mélanges van der Essen*. – Bruxelles, 1948. – Т. 1. У мене не було можливості познайомитися із цією працею.

¹⁰⁸ *Theiner A. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta et collecta ac series chronologica disposita*. – Romae, 1859. – Т. 1: 1216-1352; за покажчиком, який, зрештою, недосконалий.

линському князівстві, отже, також у Львові. У 1233 р. король Андрій II видав декрет про обмеження прав жидів, сараценів або ізмаїлтян. Згідно з ухвалами синоду в Буді 1279 р., було накладено обмеження на «жидів, сараценів, ізмаїлтян, схизматиків» та всіх інших, які не підпорядковуються католицькій церкві¹⁰⁹. У Пешті зростала кількість сараценів; велися релігійні дискусії між сараценами і християнами. Питання про сараценів Угорщини вимагає ще подальшого дослідження.

Історик П. Голубовський вважав, що сарацени або ізмаїлтjани в Угорщині – це болгари, які втекли на захід з Волзької Болгарії (Булгарії)¹¹⁰. С. Шишман – що це половці, що прийняли караїзм, а в кожному разі не араби, не мусульмани і не жиди¹¹¹. Насправді половці були окремою національністю, а сліди їх збереглися, по суті, досі. Про них існує багата література.

Північніше від західноукраїнських і білоруських земель сарацени виринають у Литовській державі. Вони беруть участь – згідно з листом 1356 р. від бранденбурзького курфюрста Людовика до майстра пруського ордену – в нападах литовців і русинів на землі польського короля¹¹². Жільбер де Ланнуа, сер де Віллерваль і де Проншеньє, дипломатичний агент Англії та Франції, який був у 1414 р. у Тракаї, записав у своїх мемуарах, що в цьому місті й довкола нього є «звичайні сарацени, які не мають нічого з віри в Ісуса Христа, а мають окрему татарську мову»¹¹³. Де Ланнуа був у Литві вже після переможної для литовців битви з хрестоносцями під Грюнвальдом (15 липня 1410 р.), у якій, за любецькими хроністами, брали участь сарацени – вихідці з Каспійського узбережжя, турки, татари, погани з Дамаска, Персії, Мідії¹¹⁴. Про сараценів під Грюнвальдом пишуть також інші автори. У 1426 р. великий князь Вітовт послав до Солхата Ібраїна Сарацена, де той вів переговори про торгівлю з ханом Золотої Орди (чи, точніше, з претендентом на хана) Девлет-Берди¹¹⁵. 1431 року польський король і литовський великий князь Володислав II Ягайло у листі до великого майстра хрестоносців Павла фон Руссдорфа скаржився на свого брата великого князя Свидригайла, що

¹⁰⁹ Пор.: *Szyszman Sz. Zamek najeziorny...* – S. 390.

¹¹⁰ *Голубовский П. Половцы в Венгрии (Исторический очерк) // Университетские известия.* – К., 1889. – № 12. – С. 70.

¹¹¹ *Szyszman Sz. Zamek najeziorny...* – S. 390; *Ejusd. Le karaisme. Ses doctrines et son histoire.* – P. 229-230.

¹¹² *Codex diplomaticus Prussicus, Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens aus dem Königlichen Geheimen Archiv zu Königsberg nebst Regesten / Hrsg. von J. Voigt.* – Königsberg, 1848. – Bd. 3. – S. 108.

¹¹³ *Lannoy, Guillebert de. Voyages et ambassades. 1399-1450.* – Mons, 1840. – P. 19.

¹¹⁴ *Franciscani Thorunensis Annales Prussici (941-1410)... Zugleich mit den auf Preussen bezüglichen Abschnitten aus der Chronik Detmar's von Lübeck / Hrsg. von E. Strehlke.* – Leipzig, 1866. – (Scriptores rerum Prussie. – Bd. 3).

¹¹⁵ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376-1430 / Coll. A. Prochaska.* – Cracoviae, 1882. – P. 721. – (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – T. 6: Wydawnictwo Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie. – Nr. 23). Публікується лист францисканця Ованеса до великого князя.

цей зібрав військо проти Ягайла, складене з «турків, татар, сараценів та інших»¹¹⁶. Польський історик Мацей з Мехова (Меховіта) у своєму «Трактаті про дві Сарматії, азійську і європейську» (1517) пише, що «татари [у Литві]... говорять по-татарськи і почитають Магомета, бо є сараценської релігії»¹¹⁷. Перелік різноманітних згадок про сараценів у Литві можна продовжувати.

Характерно, що сараценів згадують поруч з іншими мусульманськими народами (турками, татарами, арабами (під назвою поган з Дамаска), персами, медами) і згадують саме як окремий народ.

Намагаючись розкрити етнічну суть сараценів, І. Шараневич (1863) визначав їх – по відношенню до вістки з 1356 р. – татарами¹¹⁸.

Про країну сараценів у скандинавських джерелах, тобто про Серкланд і його мешканців серків, уже мовилося при з'ясуванні етимології слова «сарацени», і повторювати цей матеріал немає потреби. Різні інтерпретації понять «Серкланд» і «серки» зібрав свого часу В. Васильєвський (1908). Він заперечував, що в «Heimskringl» і в «Morkinskin» під Сараценською землею треба розуміти Африку, а схилився до відомостей, які подав у своєму географічному трактаті ісландський абат Нікуляс Бергссон (середина XII ст.), що по Серкланді тече з Раю ріка Тигр (тобто йдеться про Месопотамію). В. Васильєвський звернув увагу й на те, що в ісландсько-англійському словнику Р. Клізбі-Гвігфуссона латинські назви народів ассирійців та вавилонців замінено словом *serkir*. У сазі про Олександра серки – це перси. Остаточо історик дійшов висновку, що *serkir*, тобто сарацени, були магометанами або арабами, а взагалі мешканцями Каліфату й залежних від нього територій, тобто сирійсько-месопотамських земель. А, з іншого боку, сицилійські й африканські сарацени нападали на острови Греції¹¹⁹.

О. Прицак на підставі поезії скальдів твердив, що Серкланд – це ісламський Близький Схід із сараценською Північною Африкою включно, а серки заселяли також Хорасан і частину – т. зв. другу – Індії¹²⁰ (про це вже йшлося вище). Сарацени, вважав він, це назва, яка поширилася в період хрестових походів¹²¹. Деколи Індіаланд заміняв назву Серкланд, а під Серкландом розуміли також Волзьку Болгарію або Хозарію¹²².

У Поволжі та на Приураллі десь близько 1235 р. домініканець Юліан шукав країну угорців, частина яких мігрувала раніше через українські землі до Паннонії. Через Тмуторокань, Аланію, степи місіонер Юліан разом з місіонером Герардом

¹¹⁶ Codex epistolaris saeculi decimi quinti / Coll. A. Lewicki. – Kraków, 1891. – S. 261.

¹¹⁷ Mathiae de Meychow Tractatus de duabus Sarmatiis Asiatica et Europaea. – Cracoviae, 1517. Російський переклад: Меховский М. Трактат о двух Сарматиях / Пер. С. А. Аннинского. – Москва; Ленинград, 1936. – С. 116.

¹¹⁸ Шараневич І. Історія Галицько-Володимирської Русі... – С. 179.

¹¹⁹ Васильєвський В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина... – С. 261-264.

¹²⁰ Pritsak O. The Origin of Rus'. – P. 297, 360, 382, 443, 460, 510, 716.

¹²¹ Ibid. – P. 567.

¹²² Прицак О. Походження Русі. – С. 394, 429, 1037.

прийшли на землю сараценів, відому під назвою Вела (*Vela*) до міста Бундаз (*Bundaz*). В іншому місті цієї землі помер Герард, і Юліан став слугою священника-сарацена, з яким дійшов до Великої Болгарії. Над Волгою (над рікою Етіль) були угорці-погани, недалеко від татар. В угорців був посол від татарського князя, що знав мови – угорську, руську, куманську, німецьку, сараценську й татарську¹²³.

Фламандський мандрівник Гійом де Рубрук, посол французького короля Людовика IX до великого хана в Центральній Азії 1253-1255 рр., описуючи поселення на правому березі Волги, записав, що його збудували татари «впереміжку для русів і сараценів, які перевозять послів». Сараценів він називав просто мусульманами¹²⁴.

На думку М. Полубояринової (1978), Рубрук, пишучи про цей перевіз через Волгу, мав на увазі пізніше Водянське городище, де археологічні розкопки підтвердили наявність поселення русів і болгар. Сараценів дослідниця вважає болгарами¹²⁵, та й сам Рубрук згадував про болгар як «найлютіших сараценів, які тримаються закону Магомета сильніше від будь-яких інших»¹²⁶.

З листа брата Йогана Угорця з ордену міноритів до генерала ордену Мікаеля з Чезони 1320 р. випливає, що під сараценами він розумів магометан башкирів¹²⁷.

Значно більше відомостей про сараценів Центральної Азії в XIII–XIV ст. можна розшукати в тогочасних західних хроніках і в наративній літературі.

Маттей Паризький у своїй «*Chronika maiora*» подає вістку про сараценських послів, які 1239 р. прибули до французького короля Людовика IX¹²⁸.

У цьому випадку прикметник «сараценські» інтерпретують і перекладають як «мусульманські». Такої думки дотримується В. Матузова (1977, 1978)¹²⁹.

¹²³ Латинський текст див.: *Theiner A. Vetera monumenta historica...* – Romae, 1859. – Т. 1. Російський переклад: Рассказ римско-католического миссионера доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских венгров, совершенном перед 1235 годом, и письмо папы Венедикта XII к хану Узбеку, его жене Тайдолю и сыну Аджанибеку / Рассказ доминиканца Юлиана [пер. В. Юргевича] // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. 5. – С. 1000, 1010; [Юлиан]. О существовании Великой Венгрии // *Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах в Восточной Европе* // Исторический архив. – Москва; Ленинград, 1940. – С. 80-81.

¹²⁴ Російський переклад звіту Г. де Рубрука: Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – Москва, 1957. – С. 102, 118 та ін.

¹²⁵ *Полубояринова М. Д. Русские люди в Золотой Орде.* – Москва, 1978. – С. 72.

¹²⁶ Див.: Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы, 1993. – С. 103.

¹²⁷ Латинський текст: *Archivum Europae Centro-Orientalis.* – Budapest, 1937. – Т. 3. – Fasc. 1-3; публікація L. Beudefy. Російський переклад: *Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах в Восточной Европе* // Исторический архив. – Москва; Ленинград, 1940. – С. 91, 92.

¹²⁸ *Matthei Parisiensis, monachi Sancti Albani Chronica majora* / Ed. H. R. Luard. – London, 1876. – Vol. 3. – P. 488. – (Rolls Series Rerum Britannicarum medii aevi scriptores. – № 57); London, 1877. – Vol. 4. – P. 77.

¹²⁹ *Матузова В. М. Монгольское нашествие в свете политических взглядов Матвея Парижского (по материалам «Великой хроники») // Методика изучения древнейших источников по*

Джованні дель Плано Карпіні, посол папи Інокентія IV до великого хана Бату в 1246 р., передав у його ставці недалеко Волги лист папи, написаний латинською мовою; тлумачі переклали цю грамоту на руську і сараценську мови¹³⁰. За аналогією з листом Гуюк-хана, який Карпіні привіз для папи 1247 р., перекладну мову листа інтерпретують як перську за П. Пейо (1923 р.; див. далі), а письмо (графіку) – як арабське. Про це писав, наприклад, А. Григор'єв (1981)¹³¹. Видатний сходознавець В. Бартольд (1964 р., передрук) пояснював, що письмена сараценські (а сарацени – загальна назва мусульман) – це арабське письмо, письмена татар – уйгурсько-монгольське письмо, а під мовою сараценів, у цьому разі, розуміли перську мову, мова ж татар – монгольські мови¹³². А. Кононов дав огляд цих проблем¹³³.

Та у Карпіні сарацени згадуються ще не раз.

Палітра з етнонімів викликала різні пояснення. Інтерпретують сараценів як хорезмійців¹³⁴. У Малій Індії були чорні сарацени, яких називають ефіопами¹³⁵. Тут варто нагадати, що вікінг-самозванець Родберт, який захопив владу в Новгороді й Києві, прибув туди «із вікінгами та чорними людьми із Серкланду» – як хоче романтична «Сага про Йона Хитруна»¹³⁶. Відомий сходознавець Б. Шпулер (1965) вагався, чи сараценська мова в Карпіні – це перська, чи арабська. Хоча одночасно зазначив, що сараценська мова в листуванні з Тебризом у XIII ст. – це перська¹³⁷.

Досліджуючи лист від хана Гуюка до папи, який привіз з Монголії в 1247 р. і який, за Карпіні, був написаний по-сараценськи, видатний сходознавець П. Пейо (1923), видавець цього листа, встановив, що він написаний по-перському¹³⁸. Про це вже сказано.

У кожному разі, у Джованні дель Плано Карпіні сарацени – це мусульмани.

Інший посол до Монголії 1253-1254 рр. – Віллем (Тійом) де Рубрук (про якого також уже говорилося), визначаючи в загальному, що сарацени – це мусульмани,

истории народов СССР: Сб. ст. – Москва, 1978. – С. 184; *Её же*. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1979. – С. 163.

¹³⁰ Подаю за російським перекладом: *Карпини, дель Плано*. История монголов // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – Москва, 1957. – С. 71, 79.

¹³¹ *Григорьев А. П.* Официальный язык Золотой Орды... – С. 83-85.

¹³² *Бартольд В.* Сочинения. – Москва, 1964. – Т. 2. – Ч. 2: Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. – С. 312, 468.

¹³³ *Кононов А. Н.* История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период. – 2-е изд., доп. и исправл. – Ленинград, 1983. – С. 25-26.

¹³⁴ *Карпини, дель Плано*. История монголов... – С. 41.

¹³⁵ Там же.

¹³⁶ *Прицак О.* Походження Русі. – С. 466, 1037.

¹³⁷ *Spuler B.* Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. – 2-е erw. Aufl. – Wiesbaden, 1965. – S. 292-293.

¹³⁸ *Pelliot P.* Les Mongols et la Papauté. – Paris, 1923. – P. 9-13 (відбитка). П. Пейо подає різні інтерпретації слова «сарацинський», які висловлювалися до віднайдення оригіналу листа в 1920 р.

зараховував до них народ мердас (мордвини?) на Приураллі, болгар – там же, сарацени ж, що розмовляють по-перськи, – це сугди; сараценський – це перський, арабський чи тюркський¹³⁹.

Урешті в листі папи Йоана ХХІІ до сарайського єпископа Стефана з 1322 р. сарацени – це татари¹⁴⁰.

Як виходить з відомостей про Поволжя і Центральну Азію, під сараценами західні автори розуміли або розуміють – інтерпретатори також тепер – болгар, мордвинів, башкирів, персів, сугдів, хорезмійців, арабів, ефіопів, татар або взагалі тюрків. Справжній калейдоскоп народностей, яких об'єднувало магометанство. До цього можна ще додати, що литовський прочанин до Палестини Микола-Криштоф Радвіла (Радивіла), описуючи цю свою мандрівку з 1583 р., згадав про білих сараценів¹⁴¹ (немов для контрасту з чорними сараценами). Італійський купець Піньо Цукелло у своїх листах з Кандії (1345) та з Александрії (без року) говорить про сараценів у Александрії та прибулих з Тунісу і Тріполі¹⁴².

Такі результати дає обстеження вживання етноніма «сарацени» в ближчому та дальшому оточенні Русі-України, а тим більше Львова.

Без сумніву, викладений тут матеріал – це, так би мовити, лише одна сторона медалі, бо немає даних з документів та праць авторів східними мовами. Але для визначеної мети «Україна і сарацени» наведених даних, мабуть, вистачає. Хоча немає одночасно ілюзій, що тут зібрано всі відомості, які вже не можна доповнити. Велику цікавість викликає семантика етноніма «сарацени», що мінялася в часі й просторі, зокрема залежно від географічних умов.

Сарацени в Русі-Україні. Сарацени фігурують у цілій низці жанрів руських (староукраїнських) письмових пам'яток: у літописах, творах отців церкви та їхніх житіях, у т. зв. відреченій, тобто проскрибованій, літературі, в юридичних текстах типу кормчих, у лексикографії, в художній літературі. Сараценські епітети проникли в матеріальну культуру, сферу природи і т. п. Для ілюстрації наведемо по кілька прикладів з кожної царини.

У літописах – у Лаврентіївському літописі під 866 р. згадується про похід «цісаря» на агарян, війська його дійшли до Чорної ріки. Під 986 р. подається генеалогія сараценів (від Агар та Ізмаїла), генеалогія є ще під 1096 р., причому нащадками Ізмаїла є не тільки сарини (саракини), а також хваліси, болгар, торкмени, торки, кумани, «рекше половци»¹⁴³.

¹³⁹ Наприклад: Путешествие в восточные страны... – Москва, 1957. – С. 126. Пор.: Pelliot P. Les Mongols... – P. 12-13.

¹⁴⁰ Wadding L. Annales minorum seu trium ordinum a s. Francisco institutorum. – Romae, 1733. – Т. 6. – Ed. 2-a / Locupletior et accuratior opera et studio J. M. Fonseca ab Eborae. – P. 407.

¹⁴¹ Radziwil M. K. Peregrynacja abo pielgrzymowanie do Jeruzalem Ziemie Świętej. – [Kraków, 1745]. – S. 31.

¹⁴² Lettere di mercanti a Pigno Zuchello (1336-1350) / Acura di R. Morozzo della Rocca. – Venezia, 1957. – P. 32, 111. – (Fonti per la storia di Venezia. – Sez. 4. Archivi privati).

¹⁴³ Повесть временных лет. – Ч. 1. – С. 19, 65, 152.

У пізньому Патріаршому або Никонівському літописі під 990 р. викладено вістку про місіонерство Марка Македонянина з Києва до болгар, їх називають агарянами й ізмаїльтянами, від яких пішли бісурмени, татари та інші народності, «имена их демонские». У цьому самому літописі знову наводиться генеалогія сараценів¹⁴⁴. У Московському літописному зводі під 1318 р. описано ставлення до сараценської віри¹⁴⁵. Очевидно, все це лише невеликі фрагменти з того, що про сараценів говорять літописи.

Хозари звернулися до візантійського імператора Михайла, щоб він прислав до них книжника, який міг би вести диспут про віру з жидами і сараценами. Так у 860 р. почалася Хозарська місія Кирила Філософа (св. Костянтина). У руській життійній літературі, присвяченій Кирилові, відповідно є чимало згадок про сараценів, сараценську віру. У розлогому «Житії» Кирила вони фіксуються як «агаріане нарицаємии срацини». Сарацени намагалися отруїти Кирила. Для сараценської віри в життях є такі епітети, як «нечестива ересь Махметова», «Мохаммедъ... бреше» і т. п.¹⁴⁶

У «Посланії святого Феодосія, ігумена Печерського монастиря, про віру християнську і про латинську» згадуються жиди, срацини, болгари і різні еретики¹⁴⁷. У «Повісті про латинів коли відлучилися від греків», написаній у XII–XIII ст., мовиться, що «срачинъ оучн(и)цы проклятаго Махмета»¹⁴⁸. Сараценів (також у розумінні мусульман) перелічує ігумен Феодосій Грек (до 1142–1156 рр.) у своєму листі до київського князя Ізяслава II Мстиславича¹⁴⁹.

В «Успенському збірнику» (XII–XIII ст.), в якому також поміщено «Житіє» Феодосія Печерського, фігурують «срацини» і собори «срациньстъ»¹⁵⁰.

Т. зв. кіпрський цикл руської літератури має у своєму складі сказання «Про прихід сараценів»¹⁵¹. Серед апокрифів був «Ізмарагд», рукопис вже XVI ст., а в ньому розділ «Вопросъ и отвѣтъ» з питанням про те, відкіля почалися невірні народи («языци»), і з відомою нам уже відповіддю про Ізмаїла та його матір, в іншому розділі – про символи народів зазначено, що «саракининъ вепрь есть,

¹⁴⁴ Там же. – Ч. 2. – С. 345; Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 9. – С. 59 (факсимільне перевидання: Москва, 1965).

¹⁴⁵ Полное собрание русских летописей. – Москва; Ленинград, 1949. – Т. 25. – С. 161.

¹⁴⁶ *Лавров П.* Кирило та Методій в давньослов'янському письменстві. – С. 16, 20, 21, 26, 29, 107, 121, 125, 126, 167, 251, 258, 259, 269, 277, 279, 280 та ін. Див. також: *Ястребов Н. В.* Сборник источников для истории жизни и деятельности Кирилла и Мефодия. – Санкт-Петербург, 1911. Пор.: *Будилович А. С.* Несколько мыслей о греко-славянском характере деятельности св. Кирилла и Мефодия // Мефодиевский юбилейный сборник. – Варшава, 1885. – С. 19–33.

¹⁴⁷ *Попов А.* Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений... – С. 78.

¹⁴⁸ Там же. – С. 188.

¹⁴⁹ Див.: *Dachkévytch Ya.* Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240). Deuxième partie // *Дашкевич Я.* Вірменія і Україна. – Львів; Нью-Йорк, 2001. – С. 335–339 (про видання текстів та їхню інтерпретацію).

¹⁵⁰ Успенский сборник XII–XIII вв. – С. 201, 204.

¹⁵¹ Див.: *Белоброва О. А.* Кипрский цикл в древнерусской литературе: Автореф. дис. ... канд. филол. н. – Ленинград, 1967.

тоу[р]чинъ змя естъ... [та]таринъ загосъ (?) естъ, куманинъ пардос естъ»¹⁵². Ці питання-відповіді є в індексі Кирилової книги. Оригінали більшості апокрифів грецькі, в Русь приходили болгарські й сербські переклади, до яких були вже руські додатки.

У кормчій XIV титулів без пояснень (за Єфремівським списком XI–XII ст.) є канони «О родѣ саракиньстѣ рекѣше огаринѣхъ» та «О агарянѣхъ иже измаилите гл(аго)люються», в другому твердиться: «срацини же наричють яко от Сары наречены». Тут і характеристика сараценської віри, яку фальшивий пророк Мамед взяв від жидів, аріан, несторіан і т. д.¹⁵³

«Сказание о срацынской вѣрѣ» – переклад на руську 1516 р. з грецької, а грецький текст був перекладом латинського твору Ріхарда Ріклада (XIII ст.) (руський переклад неповний)¹⁵⁴.

Далі про лексикографію зі згадками про сараценів та народи, які пішли від них, а також із «викриттям» фальшивого вчення Магомета. Отже, грецький словничок зі статейкою «Се татарский языкъ» (рукопис XV–XVI ст.) з повідомленням про те, що до ізмаїльських народів належать «сарракине – половчане рекше тотарове». За поясненнями відомого мовознавця Ф. Корша (1908) до цих матеріалів, опублікованих П. Сімоні (1908), сараценами греки називали турків і арабів; але це не була самоназва турків, а половецькі слова – це насправді кримськотатарські, з мови, якою татари говорять у кримських степах, біля Бахчисарая або Сімферополя¹⁵⁵.

Фраза «сарракине-половчане» викликала наукову полеміку. Слово «сарракине» включив тюрколог К. Гренбек до свого «Komanisches Worterbuch» (1942). Про цю дискусію вже йшлося при розгляді питання про етимологію слова «сарацени»¹⁵⁶.

Вона охопила низку вчених. Про словник «Се татарскы языкъ» висловлювався О. Прицак (1966), датуючи його виникнення XIII ст.¹⁵⁷ Зокрема, фраза «сарракине – половчане, рекше тотарове» стала поштовхом для суперечки, яка концентрувалася довкола слова «сарракине». У цій полеміці взяли участь М. Алексеев (1968)¹⁵⁸ та

¹⁵² Тихонравов Н. С. Памятники отреченной русской литературы. – Т. 2. – С. 447, VII, X.

¹⁵³ Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая... – Т. 1. – С. 61, 701; София, 1987. – Т. 2. – С. 135-147.

¹⁵⁴ Соболевский А. И. Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв.: Библиографические материалы. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 325. – (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т. 74, № 1).

¹⁵⁵ Сімоні П. К. Памятники старинной русской лексикографии по рукописям XV–XVII столетий. I–III // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 179-189 (з великими примітками Ф. Корша); Ковтун Л. С. Русская лексикография эпохи средневековья. – Москва; Ленинград, 1963. – С. 324-325, по суті, повторює П. Сімоні та Ф. Корша. Також є праця О. Прицака на цю тему (див. далі).

¹⁵⁶ Пор.: Алексеев М. П. Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века. – С. 28.

¹⁵⁷ Pritsak O. Се татарскы языкъ // Orbis scriptus. Festschrift für Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag. – München, 1966. – S. 641-654.

¹⁵⁸ Алексеев М. П. Словари иностранных языков в русских азбуковниках XVII века. – С. 18-28 (особливо с. 24-25).

відомий сходознавець К. Г. Менгес (1979)¹⁵⁹. К. Г. Менгес втрутився в дискусію етимологічними та семантичними екскурсами, покликаючись на досить багату літературу з цього питання. Огляд цієї полеміки дав не менш відомий тюрколог А. Кононов (1983)¹⁶⁰. І. Добродомов (1966, 1978) захищає гіпотезу, що сарацини – це західні половці¹⁶¹. Його думку підтримали Я. Чеснов (1978)¹⁶² та І. Князький (1983)¹⁶³.

Архимандрит Грефеня з Новгороду (?), який між 1391-1418 рр. відбув паломництво до Палестини, дуже часто писав про сарацинів, що володіли різними священними місцями. За коментарем Я. Горожанського (1884), сарацини в Грефені – це араби¹⁶⁴.

Цей екскурс про етнонімію в руській літературі давнішого періоду можна завершити висловлюванням відомого славіста Г. Г. Ланта (H. G. Lunt, 1975). Він, пояснюючи слово «агаряни», «яке у Старому Заповіті може означати передмусульманських арабів», дійшов висновку, що у більшості слов'янських текстів це слово означає «сарацини, нехристияни, в загальному, а в контексті часто стосується мусульман»¹⁶⁵.

Десь на початку XVII ст. в українській (а також у російській) мові викристалізовується стійке розуміння етноніма «сарацин» як турків, а в розмовну (й актову) мову входить етнонім «турок». Український мовознавець Памво Беринда (1627) ототожнює у своєму «Леґіконѣ» слово «саракини» зі словом «турци»¹⁶⁶. У «Еухолоуѡн албо Молитвословъ или Требникаѣ» (1646), відомому під іменем Петра Могили, вміщено «Въпрошеніе сарацина сі єсть тұрчина ѿ исповѣданію вѣры» та ще є заперечення «сарацинского», тобто турецького зловірного нечестя¹⁶⁷. Правда, неясно, хто був Петро Сарацин, вихованець Грецької колегії в Римі, який у 1648 р. опинився на Холмщині біля єпископа Методія Терлецького¹⁶⁸.

¹⁵⁹ Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – Ленинград, 1979. – С. 74-75 (з приміткою А. Кононова).

¹⁶⁰ Кононов А. Н. История изучения тюркских языков... – С. 27-29.

¹⁶¹ Добродомов И. Г. Из древнерусской этнонимии. Древнерусское сорочининь и греческое Саракенѣ // Советская этнография. – Москва, 1966. – № 3. – С. 122-128; *Его же*. О половецких этнонимах в древнерусской литературе // Тюркологический сборник. 1975. – Москва, 1978. – С. 123-124.

¹⁶² Чеснов Я. В. Название народа: откуда оно? // Этнографы рассказывают. – Москва, 1978. – С. 14-15.

¹⁶³ Князький И. О. Письменные источники о кочевниках в Днестровско-Карпатских землях XI–XII вв. // Проблемы источниковедения истории Молдавии периода феодализма и капитализма. – Кишинев, 1983. – С. 8-9.

¹⁶⁴ Горожанский Я. М. Хождение архимандрита Грефеня во Святую Землю. Исследование памятника с примечаниями к тексту // Русский филологический вестник. – Варшава, 1884. – Т. 12. – № 4. – С. 280.

¹⁶⁵ Lunt H. G. [Rev.:] Slovar' ruskogo jazyka XI–XVII vv. – P. 714.

¹⁶⁶ Беринда П. Леґіконѣ славенорусскій, имень толькованіе... – [К.], 1627. – С. СДІ [=214].

¹⁶⁷ Въпрошеніе сарацина сі єсть тұрчина ѿ исповѣданію вѣры // Еухолоуѡн албо Молитвословъ или Требникъ. – К., [1646]. – С. Р–РІІ [=110-118], ЧВ–ЧЕ [=92-95].

¹⁶⁸ Великий А. Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. – Рим, 1972. – Т. 5: XVII ст. – С. 129.

У другій половині XVII ст. остаточно (як здається) диференціюють етноніми «турки» і, окремо, «араби», до котрих, однак, не завжди зараховували арабів з Арабського півострова та Північної Африки. У 1671 р. в Україну дійшли вістки про захоплення Єрусалима хабесами з Арабської землі, які за цієї нагоди вирізали турків, спалили турецьку мечеть, зруйнували могили Магомета (це відомості від бранців, викуплених у Стамбулі, та з вісток із Ясс)¹⁶⁹. Хабеси – це абісинці (правильно по-турецьки *Habeş* – Абісинія), яких віднесли до арабів, бо частина абісинців була мусульманами. Коли турки 1672 р. стояли під Кам'янцем-Подільським, султанові на допомогу прийшла цариця Арабської землі з військом, котрим вона командувала. Арабські війська прибули до міста Бабу над Дунаєм¹⁷⁰.

Є ще категорія фольклорних творів, у яких відбилася сараценська тематика. Билини, записані в XIX ст. на півночі Росії, особливо билини Київського циклу (що говорить про їхнє походження з українських земель, де аналогічні твори зникли після монголо-татарської навали), знають Сараценські гори, Сараценську землю, Сараценське царство, сараценський капелюх, сараценські килими, врешті сараценських стариків.

Добриня Никитич їздив у молоді роки на гори «Сарачинские» («Сорочинские»), щоб визволяти бранців¹⁷¹. Ілля Муромець їхав на гору «Сарачинскую» («Сорочинскую»), а через гори «Сарачинские» («Сорочинские») діставався до Чернігова та до Києва¹⁷². Під час облоги Києва Батием послали Альошу Поповича «в землю Сорочинскую», щоб купити там пшоно «сорочинское». Альоша Попович і Яким Іванович, їдучи до Києва, зустріли каліку перехожого, на якому був капелюх «сорочинский» – Альоша випросив його від каліки¹⁷³. Іван Гостиний син, що їхав з Києва до Чернігова, годував коня пшоном «сорочинским»¹⁷⁴. Іван Годінович, тікаючи з дівчиною з Чернігова, розклав у наметі килими «сорочинские»¹⁷⁵. Князь Саур Ванідович (Саул Леванідович) пішов з Астраханського царства походом на «царство Сорочинское», де були «старики сорочинские»¹⁷⁶. Подібних прикладів можна навести більше – вони свідчать про популярність сараценських сюжетів в Україні й Росії.

З російських билин сарацени перейшли до російської літератури, наприклад до повісті Миколи Лескова «Зачарований мандрівник» (1873), у якій сарацени –

¹⁶⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 9: 1669-1672. – С. 447, 587, 588 (документи складені в Києві та Ніжині).

¹⁷⁰ Там же. – 1879. – Т. 11: 1671-1674. – С. 150, 152.

¹⁷¹ Песни, собранные П. В. Киреевским. – Москва, 1861. – Вып. 2. – С. 23, 24, 26, 27; 1862. – Вып. 4. – С. 9.

¹⁷² Там же. – Вып. 4. – С. 10; 2-е изд., без изменен. – Москва, 1868. – Ч. 1. – Вып. 1 (Илья Муромец богатырь-крестьянин). – С. 33, 41, 48, 49, 50.

¹⁷³ Там же. – Вып. 2. – С. 93, 72.

¹⁷⁴ Там же.

¹⁷⁵ Там же. – 1861. – Вып. 3. – С. 24.

¹⁷⁶ Там же. – С. 113-115.

дикі мешканці степу. За коментарем І. Сермана (1957), сарацени в російській народній творчості – мусульманські народи¹⁷⁷.

Епітет «сараценський» глибоко ввійшов у побут на Заході й Сході. Згадане тільки що сараценське просо (також пшоно) – це рис (за українським «Травником», лікарським порадником XVI ст., «пшено сороче(н)скоє»), сараценське (язичницьке, турецьке) зерно – це гречка, в українській мові XVI ст. – татарка¹⁷⁸.

Висновки. Наведений багатий фактографічний матеріал та не менш багаті інтерпретації, гіпотези, теорії, що стосуються сараценів українських земель та їхнього ближчого і дальшого оточення – європейського та азійського, – дають змогу підвести певні підсумки для часів пізнього середньовіччя та початків новожитніх часів.

По-перше. Поселення сараценів у розумінні колонії, дільниці існувало лише у Львові, починаючи від XIII ст. до кінця XVI ст. Життя сараценів, їхню діяльність гарантували в XIV–XVI ст. королівські привілеї, надані містові. Найближче до українських земель поселення було в генуезькій Кафі, де їхнє проживання регламентувала традиційна практика та розпорядження генуезького сенату. Сарацени як окрема меншина жили там в XIII–XV ст.

По-друге. Зібраний матеріал дозволяє розрізнити дві категорії сараценів: повноправних громадян міста – українського, кримського, та сараценів у сусідніх до Русі-України країнах, часом розташованих далеко. Сарацени, отже, проживали також як компактні групи населення в Угорщині, Литві, Приураллі-Поволжі, ближчих до Європи регіонах Середньої та Передньої Азії.

По-третє. Назва «сарацени» як визначення релігії (мусульманства) та етносу (дуже мінливого змісту або й позбавленого етнічної семантики) була дуже поширена на українських землях внаслідок знайомства з носіями цієї назви, відомостей із законодавчих актів, літописів, літератури переважно релігійного змісту (ортодоксальної та апокрифічної), лексикографії, фольклору. Визначення «сараценський» увійшло в щоденну практику (назва зерна, пшоно або проса, капелюха і т. п.). Крім цього, були воєнні сутички із сараценами.

По-четверте. У Русь-Україну назва «сарацени» прийшла із середньогрецької мови візантійського періоду та середньолатинської, як правило, з негативною, ворожою, пейоративною конотацією.

Історію сараценів у Львові можна реконструювати приблизно таким чином. Вони прийшли до міста незабаром після його заснування, ймовірно з Криму або через Крим, у другій половині XIII ст. (паралель – сарацени в Угорщині). Сарацени у Львові займалися торгівлею, можливо, й ремеслом. Брали участь в обороні міста – так, як і всі міщани – від монголо-татар та поляків. Що це був досить во-

¹⁷⁷ Лесков Н. С. Очарованный странник // *Его же*. Собр. соч. – Москва, 1957. – Т. 4. – С. 410.

¹⁷⁸ Пор.: Лутвинова М. С. Из истории названия «сорочинское пшено» // *Вопросы теории и истории языка: Сб. ст., посвященных памяти Б. А. Ларина*. – Ленинград, 1969. – С. 188-195; Карпова В. Л. Староукраїнські вторинні назви рослин (асоціативно пов'язані із сферою живої природи) // *Мовознавство*. – К., 1984. – № 2 (104). – С. 46-47.

йовничий прошарок населення, свідчить їхня участь у воєнних діях у Прибалтиці у XIV–XV ст. У Львові мали свою мечеть, цвинтар¹⁷⁹. Як громадяни міста, що творили певну спільноту, обмежену автономію, проживали разом у якійсь невеликій ділянці, а в міському суді користувалися своїми (якими?) правами (до середини XVI ст.). У XVI ст. почалися економічні обмеження (заборона продавати м'ясо в суботу – від початку XVI ст.), далі – ліквідація власних судових прав (середина XVI ст.), заборона приймати до міського права (середина XVII ст.), пізніше погроми сараценів за ворожість до християнства та торгівлю рабами – молодими хлопцями, яких відправляли до Палестини.

Треба думати, що десь тоді було знищено мечеть, через що, згідно з мусульманськими релігійними законами, сарацени-купці не могли на довший час затримуватися в місті, хоча до їхніх послуг був міський перекладач, який знав арабську мову¹⁸⁰.

Врешті виникає питання: хто за етносом були львівські сарацени? Конфесійний їхній профіль не викликає сумнівів – вони були мусульманами. Тому інтерпретації типу, що вони були сурожанами (римськими католиками), караїмами (старозавітної релігії), циганами (в цей час ще шаманістами), половцями (тенгріянами, що поступово переходили на християнство), відпадають по суті. Набагато складніше відрізнити їх від інших східних народів-мусульман, яких як рівнорядних згадують у королівських привілеях і декретах для Львова. Виходить, що вони не татари (1356, 1460, 1509, 1547), не бісурмени (1444, 1552), не турки (1564).

Чи не найдивніше тут звучить зіставлення сараценів і бісурменів, здавалося б, тотожних у конфесійному відношенні, котрі, згідно зі своїм наднаціональним становищем, також могли відігравати якусь верховну, консолідуючу роль стосовно різних ісламських народів. Бісурмени в Русі-Україні заслуговують на окремий нарис, тут обмежуся лише кількома фактами. У книзі львівської лави бісурменин-«гість» (тобто купець з-поза меж держави) нотується в 1443 р.; Бубакр, бісурмен з Дамаска, – у 1445 р.¹⁸¹ Бісурмени (вже не львівські) є у «Старослов'янській кормчій XIV титулів»¹⁸². У написаній у 1561-1563 рр. «Казанській історії» (про здобуття Казані московськими військами в 1552 р.) «бесермяне» фігурують поруч

¹⁷⁹ Як згадувалося, Д. Зубрицький вважав, що таке кладовище було на горі Вороновських (Вроновських) – на ньому розташувалася пізніша Цитадель (фортеця). Більше аргументів є за те, що цвинтар розміщувався між Стрільничою горою та горою Стефана, там, де був Турецький камінь, біля якого ховали турків (за документом 1607 р.). Див.: *Могутич Р.* Стефан Львович, або ж Як львів'яни гору перенесли // Галицька брама. – Львів, 1999. – Т. 9-10 (57-58). – С. 16-17 (е схема).

¹⁸⁰ *Charewiczowa L.* Handel średniowiecznego Lwowa. – Lwów, 1925. – S. 88. Міська лава Львова в 1445 р. приймала документи арабською мовою (lettera bessermenica) від Бубакра, бісурмена з Дамаска. Поп.: *Księga ławnicza miejska 1441-1448 / Wyd. A. Czołowski i F. Jaworski.* – Lwów, 1921. – № 1386, 1387. – (Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – Т. 4).

¹⁸¹ *Księga ławnicza miejska 1441-1448.* – S. 144, 179-181.

¹⁸² *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – Т. 2. – С. 302-303.

із сараценами. Цей етнонім дійшов до новіших часів – бісурмени часто згадуються в універсалах гетьмана Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII ст.¹⁸³

Бісурмени як народ і етнонім стали об'єктом багатьох наукових досліджень з ділянок історії, етнографії (особливо Приуралля, де бісурменами називали чувашів), мовознавства. Цю літературу необхідно враховувати при вивченні бісурменів України¹⁸⁴.

На сьогодні ясно, що назва «сарацени» має подвійне значення: релігії та народу. Через українські землі важливий торговельний шлях Схід – Захід та Захід – Схід проходив ще від кінця VIII ст. (або й раніше), що підтверджують знахідки скарбів арабських монет. На тому шляху, який використовували арабські купці з Арабії та з підкорених арабами територій на Близькому Сході й у Середній Азії, виникали купецькі факторії. Тому я схильний уважати етнонім сарацени до XV ст. включно назвою для арабів, що мали свою факторію у Львові, а також перетворювалися на громадян міста. Одночасно функціонувала назва «сарацени» в узагальнювальному значенні, визначаючи всіх мусульман. На львівському ґрунті тоді ж діяли татари, пізніше турки. Львівські сарацени до усунення їх зі Львова, мабуть, творили якусь невеличку громаду, про яку ми докладніше нічого не знаємо. Таке використання слова «сарацени» у функції етноніма для визначення арабів характерне лише для Львова та для італійських колоній Північного Причорномор'я. Для українських земель узагалі слово «сарацени» ототожнювалося з мусульманами в цілому, отже, без етнічного відтінку при наявності етнічного компонента, його можна розкривати поза межами України відповідно до території, часу, історико-політичних обставин. У XVII ст. під сараценами розуміють насамперед турків.

Таким довгим і складним висновком можемо завершити історико-етнологічне та релігієзнавче дослідження про «таємничий» народ сараценів в Україні.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Сарацени – таємничий народ середньовічної України (джерела та їхня інтерпретація) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13-14. – С. 7-37.

¹⁸³ Універсали Івана Мазепи (1687-1897) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. – К.; Львів, 2006. – Ч. 2. – Док. 32, 81-82, 111, 126, 148, 151-152, 171; Дод. 1. – Док. 36, 43, 57, 71, 73.

¹⁸⁴ *Смирнов И.* Бессермяне Вятской губернии // Труды VIII Археологического съезда в Москве 1890. – Москва, 1897. – Т. 3. – С. 313-314; *Тихомиров М. Н.* Древняя Москва (XII–XV вв.) – Москва, 1947. – С. 143-144; *Его же.* Бесермены в русских источниках // Исследования по отечественному источниковедению: Сб. ст., посвященных 75-летию проф. С. Н. Валка. – Москва; Ленинград, 1964. – С. 50-57 (передрук: *Его же.* Российское государство XV–XVII вв. – Москва, 1973. – С. 84-90); *Тепляшина Т. И.* О смешении терминов «чуваша» и «бесермяне» в письменных источниках // Ученые записки Научно-исследовательского института. – Чебоксары, 1968. – С. 177-178; *Водов В.* «Долг бесерменьский и проторь и русский долг» в договорной грамоте Дмитрия Донского с Владимиром Андреевичем Серпуховским (1389 г.) // *Russia Mediaevalis.* – München, 1955. – Т. 3. – С. 19-40; *Благова Г. Ф.* Историко-этимологические заметки о словах бусурманин-мусульманин и магометанин-мухаммеданин (мохамметанин) // Исследование по словообразованию и лексикологии древнерусского языка. – Москва, 1969. – С. 312-337.

ЧЕМЕРИСИ

ЧЕМЕРИСЫ В ГОРОДАХ УКРАИНЫ XVI-XVIII ВВ.

Полиэтничность позднесредневековых городов Украины общеизвестна. Исследователи обычно ограничивали анализ типичными социальными слоями (шляхта, духовенство, купечество, ремесленники), забывая о том, что в ряде городов существовало особое военное сословие, охранявшее город и сопредельную территорию. В XVI–XVII вв. в его состав вошли украинские казаки, а также представители этносов-мигрантов, игравших роль пограничных, вспомогательных военных формирований. Города Украины, по крайней мере крупные, были многонациональными часто со времен Руси. Отдельные этнические группы пользовались здесь национально-религиозной автономией, что приводило к образованию национальных кварталов-колоний. Многовековое островное существование колоний отражало высокий уровень этноконфессионального самосознания. Существовали или периодически возникали армянские, татарские, еврейские, караимские пригороды или кварталы. К ним в середине XVI в. присоединились чемерисские – наименее изученные в науке.

Чемерисы появились на Украине малозаметно и, как будто, неизвестно откуда. Но уже в 1541-1542 гг. они становятся основными жителями города Верхний Бар, расположенного на юго-восточных рубежах Подолья, недалеко от одной из дорог татарских нападений – Кучманского пути. Странным был город Бар, второй по значению и количеству жителей в позднесредневековом Подолье после Каменца (сегодня Бар – райцентр Винницкой области). На месте первоначального города Рова, переименованного в 1540 г. в Бар, возникло три отдельных (в административном отношении) города: «Ляцкий» Бар – для поляков, «Русский» – для украинцев, и «Черемисский» (Чемерисский) – для чемерисов. Черемисов (на Украине их переименовали в «чемерисов» – в этнониме произошла метатеза) разыскивали по именам волынских магнатов; представители чемерисов уточняли у польской королевы Боны свои обязанности и права¹. Чемерисы создали общину, передавшую название городу Верхний Бар: его начинают называть Черемисский город (упоминания 1543, 1564, 1565, 1570 гг.), Чемерисский город (1565), Город

¹ *Pulaski K. Szkice i poszukiwania historyczne. – Krakow, 1887. – S. 146, 148-149.*

черемисов (1552), в дальнейшем – Черемисский Бар (1566, 1567)². В 1576 г. Бар потерял тройственную структуру – был создан единый город. Тем не менее, названия частей и остатки самоуправления сохранились: все еще существует Чемерисский город (1618, 1648, 1663)³, превратившийся в пригород (1723, ок. 1734 гг.), затем в село Чемерисы (1759, 1776)⁴. Топоним функционирует до сих пор.

Чемерисский Бар не был единственным городским поселением чемерисов на Украине. В 1600 г. на разоренных татарами землях Барского староства был основан город Чемерисы с аналогичным военным населением⁵. Город упоминается еще в 1706 г., однако в связи с постоянными войнами он так и не получил развития (в 1661 г. в нем было всего 10 домов)⁶. Сегодня трудно определить место его расположения: в документах он упоминается редко, что служило причиной отождествления его с Чемерисским Баром или сельскими поселениями чемерисов.

Третье городское поселение чемерисов возникло после 1607 г. как пригород Черемисовка (Чемерисы), принадлежавший городу Сальнице (сейчас Сальник Винницкой области)⁷. Город был расположен почти на самом татарском Черном пути. Он неоднократно подвергался разорению, а пригород призван был защищать Сальницу.

Попытка создать еще один «чемерисский» город относится примерно к 30-м гг. XVIII в. Это – Чемерполь (Чемирполь) над Южным Бугом, сейчас в Кировоградской области. В XIX в. Чемерполь – захудалое село, потерявшее свою чемерисскую метрику⁸.

В городе Каневе существовала небольшая колония чемерисов – в 1552 г. упоминается четыре семьи мещан, возглавляемые носителями прозвища Черемишенин (Чемеришенин)⁹. Имеются неясные сведения о чемерисах в Бережанах¹⁰. По преданию, чемерисы основали город Чемеровцы (первое упоминание – в 1530 г.)¹¹.

² Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далее – АЮЗР). – К., 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 133-134; 1893. – Ч. 8. – Т. 1. – С. 111, 128, 152, 218, 221, 232, 360.

³ Там же. – 1894. – Ч. 8. – Т. 2. – С. 34, 110; Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К., 1965. – С. 37.

⁴ АЮЗР. – К., 1868. – Ч. 3. – Т. 3. – С. 68; Ч. 8. – Т. 2. – С. 183, 314; *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1845. – Т. 2. – Cz. 2. – S. 1040.

⁵ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 1. – С. 348-350.

⁶ Там же. – Ч. 8. – Т. 2. – С. 161; 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 508.

⁷ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1889. – Т. 10. – S. 216; *Гульдман В. К.* Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 145-146.

⁸ Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред Е. Сецинского. – Каменец-Подольский, 1901. – С. 97.

⁹ АЮЗР. – 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – С. 104.

¹⁰ *Borawski P., Dubiński A.* Tatarzy polscy: dzieje, obrzedy, legendy, tradycje. – Warszawa, 1986. – S. 90; *Borawski P.* Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1986. – S. 160.

¹¹ *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – Warszawa, 1889. – Т. 8: Ziemie ruskie. Wołyń i Podole. – S. 173. – (Źródła dziejowe. – Т. 19).

Чемерисы не занимались торговлей или ремеслом. Они находились на положении «королевских слуг» (представителем короля являлся староста), то есть, по украинской терминологии XVI в., – бояр (1599). Этот статус сохранялся по 1672 г.¹² В Баре они получили земельные угодья; занимались хлебопашеством, огородничеством, скотоводством, пчеловодством, охотой, имели рыбный пруд, мельницу¹³. Жили чемерисы как свободные люди. Ежегодно они должны были получать по 200 злотых за военную службу, но часто из-за дефицита казны не получали¹⁴. Их обязанностью являлось «вместе со старостой выступать на коня против татар» (1570), что чемерисы прилежно выполняли: в 1541 г. они участвовали в походе на Очаков; в 1574 г. границу охраняло 200 стрелков-чемерисов¹⁵. По данным 1607 г., чемерисы должны были снаряжать 70 кавалеристов, подчиненных барскому старосте¹⁶. Магнаты использовали их в своих междоусобицах (сведения 1599 и 1611 гг.)¹⁷. По социальному положению чемерисы напоминали городских казаков-украинцев, у которых аналогичный статус сложился в это же время.

Из-за притеснений старост, задержки жалования, отношения чемерисов с администрацией к середине XVII в. осложнились. Во время Освободительной войны под руководством Б. Хмельницкого основная масса чемерисов очутилась в рядах восставших. Во время осады Бара 1648 г. они перешли на сторону казаков, а их отряды, насчитывавшие более 500 чел., сражались против поляков¹⁸. В 1649 г. казаки с фамилией Чемерис, Чемериш, Чемерисенко упоминаются в Каневском, Белоцерковском, Брацлавском и Миргородском полках¹⁹. Часть чемерисов осталась в составе польских войск, выполняя курьерскую службу (Збараж, 1649 г.), участвуя в боях (Меджибож, 1658 г.)²⁰. Попытки переманить барских чемерисов

¹² АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 1. – С. 346; Ч. 7. – Т. 2. – С. 528 (сведения за 1668 г.).

¹³ Там же. – Ч. 8. – Т. 1. – С. 130-133; *Lubomirski J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 g.* // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1866. – Т. 3. – С. 59.

¹⁴ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 133; Ч. 8. – Т. 1. – С. 232.

¹⁵ Там же. – С. 232; *Bielski M. Kronika polska.* – Sanok, 1856. – Т. 2. – С. 1085; *Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi.* – Warszawa, 1846. – С. 399; *Górski K. Historia jazdy polskiej.* – Kraków, 1894. – С. 57.

¹⁶ *Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej: opis geograficzno-historyczny wszystkich miast i miasteczek, wsi, przysiołków, futorów, słowem zaludnionych miejscowości w tym powiecie, z dodaniem odpowiednich dokumentów.* – Kraków, 1902. – С. 87.

¹⁷ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 1. – С. 345-346; 1876. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 376-380.

¹⁸ *Rolle J. Sylwetki i szkice historyczne i literackie.* Ser. 9. – Kraków, 1893. – С. 292 (без ссылки на источники).

¹⁹ *Бодянский О. М.* Реестра всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром составленные 1649 года, октября 16-го дня // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1874. – Кн. 2. – С. 69, 73, 121, 169, 171, 179, 195, 266, 278.

²⁰ АЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – 1914. – С. 287; Библиотека Польской академии наук в Кракове. Отдел рукописей. – № 1275. – Л. 85. Автор глубоко благодарит Ю. А. Мыщыка (Днепропетровск) за сведения из краковских собраний.

на польскую сторону оказались тщетными (1653)²¹. Но после вхождения государства Хмельницкого в состав России, когда Подолье осталось под польской властью, оставшиеся на местах чемерисы смирились, тем более, что Барское староство фактически находилось в украинских руках (в 1659-1664 гг. старостой являлся гетман, потом киевский воевода И. Выговский).

В 1672 г., к началу польско-турецкой войны, картина кардинально переменялась. 2 000 чемерисов перешли на сторону турок, 400 насчитывалось в составе молдавских войск²². Они совершают рейды в Западное Подолье. Наряду с Баром, чемерисы концентрируются в Каменце, столице турецкого пашалыка. В 1673 г. упоминается семь отрядов чемерисов; несколько сот человек готовилось к вторжению в Польшу. В 1674 г. чемерисы подчинившегося туркам гетмана П. Дорошенко выступили против союзного России гетмана И. Самойловича. Во время осады Бара поляками в 1674 г. чемерисы закрылись в замке – вместе с турками их было 1 200 чел. После сдачи крепости некоторые из них воспользовались амнистией для липков в 1676 г., но основная масса отошла к Днестру. В 1684 г. чемерисы участвовали в разгроме под Студеницей зависимого от Польши гетмана Могиленко²³. Перечень можно расширить: во второй половине XVII в. чемерисы превратились в заметную военную силу, с которой считались все воюющие стороны.

С 1700 г. Подолье снова в составе Польши. Каменецкие чемерисы в 1699 г. ушли с турками – их поселили около дельты Дуная; чемерисов, возвратившихся из Молдавии, называли «валашскими»²⁴. Социальное положение чемерисов ухудшилось: нет следов воинской организации, остались, однако, свободолюбивые традиции. В 50–60-х гг. XIX в., уже при русской администрации, потомки чемерисов Бара развернули борьбу за возвращение привилегий, отмену барщины, проявляли пассивное сопротивление²⁵. В дальнейшем они ассимилировались с украинцами; некоторые присоединились к добруджским и литовским татарам.

Попытаемся определить численность чемерисов в XVI–XVII вв. В 1565 г. в Чемерисском Баре они занимали свыше 50 домов (в 1570 г. – 51 дом); можем предположить, что тогда там проживало 250–300 чемерисов²⁶. Выделить в 1574 г.

²¹ АЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 287.

²² Библиотека Польской академии наук в Кракове. Отдел рукописей. – № 1070. – Л. 527, 534.

²³ *Grabowski A.* Ojczyste spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. – Kraków, 1845. – Т. 2. – С. 255, 287; *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам / Под ред. О. И. Левицкого.* – К., 1878. – С. 277; *Barącz S.* Pamięnik dziejów polskich. Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopismów. – Lwów, 1855. – С. 174; *Літопис Самовидця / Підгот. Я. І. Дзира.* – К., 1971. – С. 120; *Chwałkowski N.* Regni Poloniae ius publicum. – Regiomonti, 1676. – Р. 124; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Санкт-Петербург, 1853. – Т. 5. – С. 177.

²⁴ *Otwinowski E.* Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II. – Kraków, 1849. – С. 13; *Rolle J.* Sylwetki i szkice historyczne i literackie. – С. 379–380.

²⁵ *Rolle A.* Zameczki podolskie na Kresach multańskich. – Warszawa, 1880. – Т. 3. – С. 151.

²⁶ АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 133; Ч. 8. – Т. 1. – С. 232. Наш подсчет согласуется с цифрами Полле: *Rolle J.* Sylwetki i szkice historyczne i literackie. – С. 280.

200 стрелков для охраны границы (независимо от охраны Бара) можно было из общего числа не менее 1 000 бойцов. Таким образом, в 70-х гг. XVI в. количество мужчин-чемерисов могло достигать 1 500 чел. Для середины XVII в. Ю. Ролле насчитывает более 500 всадников-чемерисов. Даже если цифры 1672 г. завышены (2 400 чемерисов в войсках турок и молдаван), все же общая численность группы должна была приближаться к 10 тыс. чел., что для опустошенного войнами Подолья представляло внушительное число. Напомню, что в барском замке в 1674 г. закрылось 1 200 воинов чемерисов и турок²⁷.

Выдвигалось предположение, что начиная с 1672 г. под именем чемерисов выступали волынские и подольские татары, называемые «липками». Это мнение не имеет твердых оснований, так как и чемерисы, и татары упоминаются одновременно как отдельные воинские формирования. Документы XVI–XVII вв. (их много десятков) четко различают чемерисов и татар. Имеются лишь некоторые исключения. В 1547 г. употребляются формулировки: «татары, называемые черемисами», «татары или черемисы»; в 1565 г. – «черемисы, люди татарского народа»²⁸. В воспоминаниях о событиях 1648 г. фигурируют «татары... то есть липки или черемисы»; 1672 г. – «липки или точнее черемисы, литовские татары» (мемуаристы писали в конце XVII в.); хронист начала XVIII в. говорит о «черемисах татарского народа» в составе липков²⁹. В письме 1673 г. как будто отождествляются чемерисы Каменца и липки, а в 1674 г. говорится о «татарах-чемерисах» в Баре³⁰. Польский историк М. Кромер (1573) пишет о «татарах-чемерисах» и заявляет, что был в их «божнице» (мусульманской!) в Тракае. Однако известно, что там проживали тогда татары и караимы, а никаких чемерисов не было. Французский ученый М. А. Бодран (1681) сообщает о «татарах-черемисах», ссылаясь на польского юриста Н. Хвалковского, который, однако, отличает чемерисов от татар, одновременно осаждаемых в Баре в 1674 г.³¹

Сходство чемерисов (легкой кавалерии) с татарами (также легкой конницей) не подлежит сомнению. Судьбы татар и чемерисов, в одно время перешедших к туркам, похожи. И все же нескольких упоминаний мало для установления этнической идентичности. Если чемерисы действительно тождественны татарам,

²⁷ *Barcz S. Pamiętnik dziejów polskich. Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopismów.* – S. 174; *Borawski P., Dubiński A. Tatarzy polscy...* – S. 97 (турки не упоминаются); *Chwałkowski N. Regni Poloniae ius publicum.* – P. 124 (чемерисы вместе с татарами).

²⁸ АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 1. – С. 130-131; Ч. 7. – Т. 2. – С. 133.

²⁹ Два pamiętniki z XVII wieku Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tuszyńskiego / *Wyd. i wstępem poprzed. A. Przyboś.* – Wrocław; Kraków, 1954. – S. 3; *Pasek J. Ch. Pamiętniki.* – Lwów, 1898. – S. 325; *Otwinowski E. Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II.* – S. 13.

³⁰ *Grabowski A. Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski.* – Т. 2. – S. 293; *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Wyd. F. Kluczycki.* – Kraków, 1881. – Т. 1. – Cz. 2. – S. 1410.

³¹ *Cromerus M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX.* – Colonia Agrippina, 1589. – P. 87; *Baudrand M. A. Geographia ordine litterarum disposita.* – Parisiis, 1681. – Т. 2. – P. 289; *Chwałkowski N. Regni Poloniae ius publicum.* – P. 124.

то непонятно, почему широко употреблялся и имел особое юридическое содержание отдельный этноним «чемерисы». Чемерисы, в отличие от татар-липков (и вопреки Кромеру), не были мусульманами. В документе 1576 г. отмечалось, что чемерисы «народ отличный языком, обычаем и учреждениями» от католиков-поляков и православных-украинцев. Формулировка должна была вуалировать, что они являлись язычниками. О татарах, приверженцах ислама, проживавших на Украине, просто писалось, что они «мохаммедане».

В середине XIX в. польская историография провозгласила чемерисов, как и татар, изменниками (движение татар, направленное против национально-религиозных притеснений в Польско-Литовском государстве, получило название «мятеж липков 1672 г.»). Политическое клеймо сыграло решающую роль при определении этнической принадлежности: чемерисов называли «татарами», «татарами-липками», «отатарившимся осколком финского племени», «разновидностью монголов» и даже «кабардинцами»³². Для писателя Г. Сенкевича (кстати, выходца из татар-липков) чемерис – это просто «африканский монстр»³³.

Под давлением этих воззрений оказалась русская и украинская историография. М. Владимирский-Буданов (1890) считал их оседлыми татарами, пришедшими вместе с передовыми татарскими ордами, или, возможно, финнами, отатарившимися еще на Востоке³⁴. М. Грушевский (1894) смотрел на чемерисов как на ответвление волынских татар, а для периода после 1672 г. – как на часть липков³⁵. Этим традициям последовала советская историография, даже не упомянув чемерисов в Баре, считая их татарами³⁶.

Этнографы и историки давно внесли ясность в содержание этнонима «черемисы». В русской документации XVI–XVIII вв. так называли современных марийцев, иногда чувашей и удмуртов³⁷. Совершенно ясно, что по существу этноним «черемисы» – древнее название одних только марийцев. В XVI в. на Украине

³² *Grabowski A.* Ojczyznie spominki w pismach do dziejow dawnej Polski. – Т. 2. – S. 352; *Bartoszewicz J.* Pogląd na stosunki Polski z Turcją i Tatarami. – Warszawa, 1860. – S. 74-75; *Rolle J.* Zameczki podolskie na Kresach multańskich. – Т. 3. – S. 152; *Ejusd.* Sylwetki i szkice historyczne i literackie. – S. 278, 291; *Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego.* – Т. 1. – Cz. 2. – S. 1568; *Jablonski A.* Etniczna postać Ukrainy w epoce zjednoczenia jej z Koroną // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1892. – Т. 7. – S. 414, 426; *Rolle M.* Okręg rowski – starostwo barskie // *Przewodnik Naukowy i Literacki.* – Lwów, 1895. – Т. 23. – S. 1148.

³³ *Sienkiewicz H.* Ogniem i mieczem. – Lwów; Warszawa, 1929. – Т. 4. – S. 9.

³⁴ *Владимирский-Буданов М. Ф.* Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // *АЮЗР.* – Ч. 7. – Т. 2. – С. 15, 161-162, 190, 192, 208.

³⁵ *Грушевский М.* Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.). – К., 1894. – С. 27, 89, 264 и др.

³⁶ *Історія міст і сіл Української РСР.* Вінницька область. – К., 1972. – С. 114. См. также новейшие польские работы: *Borawski P.* Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej. – S. 160; *Borawski P., Dubiński A.* Tatarzy polscy... – S. 89-90, 243.

³⁷ *Дмитриев В. Д.* О значении этнонима «черемисы» // *Ученые записки Чувашского НИИ.* – Чебоксары, 1964. – Вып. 27. – С. 118-132.

называть себя «черемисами» могли только угро-финны, а не тюрки, употреблявшие этноним «татары».

Источники позволяют реконструировать путь черемисов на Украину. В 1523 г., после похода на Казань, московские воеводы вывели много пленных черемисов³⁸. Они были поселены на военном праве на западных рубежах Московского княжества и в 1527 г. проживали в окрестностях Торопца и Белого, откуда бежали в Литву. «Черемша», – рассказывается в документе того же года, – «с женами, с детьми, прибежала в Оршу». Московский дипломат И. Ляцкой, бывший тогда в Литве, бросился к оршанскому наместнику, требуя возвращения черемисов. Они, однако, переправились через Днепр и пошли лесами на юг; как предполагалось – по направлению Чичерска, Гомеля, Любечи. Ляцкой в отчете великому князю пессимистически смотрел на возможность их возвращения и писал, что черемисы будут «проходить» и в дальнейшем, так как у них имеются связи с «украинными людьми»³⁹.

Возможно, неустойчивое положение в Поволжье служило причиной и более поздних переходов. Миграцию могли вызвать сражения 20–50-х гг. XVI в., сопровождавшиеся выводом пленных с женами и детьми в Московию. В 1558–1559 гг. черемисы участвовали в походах московских войск в Ливонию⁴⁰. Притеснения в Поволжье вылились в 70–80-х гг. XVI в. в обширные восстания местного населения и т. п.

Из-за господствующего почти 150 лет отождествления чемерисов с татарами стоит заострить внимание на следующих аргументах. Во-первых, среди чемерисов не прослеживаются следы мусульманства, стойкого у татар. Чемерисы являлись язычниками, позже христианизированными. Утверждение Ю. Ролле, что чемерисы исповедовали ислам⁴¹, лишено основания. Во-вторых, у чемерисов не зафиксировано никаких реликтов кочевой жизни: занимались они сельским хозяйством, охотой, рыболовством, а также пчеловодством, типичным для народов Поволжья. В-третьих, в XVI в. отмечается выраженная враждебность чемерисов по отношению к крымским татарам: в 1541 г., во время похода на Очаков, чемерисы выстреливали спасавшихся в воде татар, «как уток». Со своей стороны, крымские татары на подступах к Бару устраивали охоту на чемерисов (сообщения 1547–1548 гг.)⁴². В-четвертых, чемерисы XVI – первой половины XVII вв. не употребляли тюркскую или общемусульманскую антропонию: они носили

³⁸ Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1853. – Т. 6. – С. 264.

³⁹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. – Санкт-Петербург, 1882. – Т. 1. – С. 753–754. На документ впервые обратил внимание М. Грушевский, однако не придал ему значения, считая, что в нем говорится о татарах (см.: *Грушевский М.* Барское староство... – С. 89).

⁴⁰ ПСРЛ. – 1848. – Т. 4. – С. 309, 311; 1853. – Т. 6. – С. 307; 1859. – Т. 8. – С. 270, 273. Ср.: *Kappeler A.* Russlands erste Nationalitäten: Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert. – Köln; Wien, 1982.

⁴¹ *Rolle J.* Sylwetki i szkice historyczne i literackie. – S. 278, 291.

⁴² *Lubomirski J. T.* Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. ... – S. 57.

украинские имена и фамилии или же имена и фамилии неясного, но не тюркского происхождения⁴³. В-пятых, показательное отношение украинского фольклора к татарам и чемерисам. Татарин – открытый или потенциальный враг (что явилось отражением походов крымцев для захвата ясыря). Чемерис в произведениях старшего напластования – любимый, близкий человек у девушки. В иерархии поэтических образов он занимает место близкое к украинскому казаку. Переворот во взглядах осуществился в турецкое время: в песнях, поговорках, связанных с этим периодом, чемерис – это налетчик, разбойник, грабитель, но даже тогда не тождественный с татариним. В-шестых, не было видимой причины для того, чтобы из оседлых татар, хорошо известных жителей многих городов, или же из татар-кавалеристов выделять особую военную категорию тюрков, присваивая ей наименование «чемерисов».

Вплоть до конца XVII в. чемерисы являлись консолидированным островным этносом, огражденным стойкими этнокультурными и социальными барьерами. Этим объясняется стремление чемерисов создавать отдельные пригороды (даже не кварталы). В одной из подольских легенд отмечается удивление и враждебность чемерисов, встретивших человека другой национальности в своем поселении⁴⁴. Мнение, что на Украину пришли уже отатаренные чемерисы, не выдерживает критики, так как марийцы переселялись из мест своего основного проживания. Чемерисы по крайней мере до 70-х гг. XVII в. обладали выраженным национальным самосознанием, благоприятствовавшим сохранению немногочисленной, дисперсной, но этнически единой общности.

Вопрос о возможном изменении этнического содержания понятия «чемерисы» в турецкий период требует дальнейшего исследования. Если удастся доказать, что термин обозначал только вид легкой кавалерии, тогда очевидно, что чемерисы составляли ее ядро. Пока нет доводов, подтверждающих это мнение. Описание осады Бара 1674 г., когда наряду с воинами-чемерисами упоминаются их жены и дети, убежавшие в замок из города (традиционно заселенного чемерисами), препятствует отождествлению: чемерисы = легкая кавалерия = липки. Не исключена, конечно, возможность, что в воинские формирования чемерисов могли вливаться отдельные тюркские и славянские элементы.

Двухсотлетнее проживание чемерисов на Украине оставило заметные следы.

Антропонимия. Стойко сохраняется довольно распространенная фамилия Чемерис (и производные), носители которой обычно не подозревают ее происхождения.

⁴³ Антропонимия изданных барских актов небогата. См.: АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 1-2. Не использованы сохранившиеся в Центральном государственном историческом архиве УССР в Киеве (Ф. 1387. – Оп. 1. – Т. 1-2 (старые № 4571, 4572)) книги судебно-административных учреждений Бара 1659-1785 гг. Книга № 4573 (1746-1785 гг.) погибла во время последней войны.

⁴⁴ Легенда о возникновении с. Завалье Хмельницкой обл. (из записей фольклориста Т. А. Сыс, г. Каменец-Подольский, которой автор приносит большую благодарность за все предоставленные материалы). Чемерисы заявляют нищему: «В наши села никто не заходит».

Топонимия. Кроме генетически явных названий чемерисских в прошлом городов, пригородов, селений (Чемерисы, Чемерисское), других топонимов (Чемерисские Хуторы, Пилипы Чемериские) существует категория топонимов, нуждающаяся в дальнейшем изучении (на Волини: Черемошня = Чемеришки, Чемерин, Черемошно, Черемшанка; в Полесье: Чемерин, Чемеры, Черемха). Известны также две «Чемериссовые балки» в бассейнах Самары и Северского Донца.

Материальная культура. Здесь чемерисское наследие находится на грани исчезновения или исчезло совсем. В Подолье до первых десятилетий XX в. бытовала короткая верхняя одежда, т. наз. чемерка (уменьш. чемерчина), предназначенная для верховой езды⁴⁵. Первоначально чамарой (чумарой, чемарой) называли на Украине длинный пиджак или стуртук с ниспускающимися длинными рукавами. (Название произошло от араб. *sammûr* – «соболь», вошедшего в украинский, польский, русский языки при посредничестве итальянского *cimarra* – «длинный пиджак»)⁴⁶. Слово «чамара» контаминировало с наименованием кавалериста – чемериса, одетого в кожушек, чемерку. Финская вышивка оставила следы в орнаментике: наблюдаются отдельные черты сходства подольских и мариийских вышивок. Образцы чемерисской вышивки конца XVII – начала XVIII вв., изготовленной на Украине, имелись в музеях (например сорочка жены гетмана П. Полуботко – типично черемисская рубашка, хранившаяся в Полтавском музее до разгрома деникинцами в 1919 г.)⁴⁷.

Фольклор. Песни, посвященные чемерисам (любовная лирика), записывались даже на западноукраинских землях⁴⁸. В Подолье сохранилось много поговорок, легенд, песен, связанных с чемерисами. Созданные, главным образом, в турецкое время, они подчеркнута враждебные или иронично-юмористические. В них запечатлены интересные детали: чемерисы говорили на непонятном языке, были некрещенными, некрасивыми с виду, занимались разбоем, конокрадством, охраняли панские имения. Некоторые поговорки, напротив, сочувствуют чемерисам: «В чемериса, як і в нас, доля щербата»⁴⁹. Высказывания о чемерисах пока не публиковались даже в капитальных корпусах украинских поговорок. Возможно, причина в том, что языковеды и фольклористы не могли определить, кто такие чемерисы. В классическом «Словаре украинского языка» Б. Гринченко против слова «чемерис» поставлен вопросительный знак⁵⁰.

⁴⁵ Детальное описание чемерки мы получили от Т. А. Сыс.

⁴⁶ *Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch.* – Heidelberg, 1958. – Bd. 3. – S. 304; *Słownik terminologiczny sztuk pięknych.* – Wyd. 2. – Warszawa, 1976. – S. 93.

⁴⁷ Альбом выставки XII археологического съезда / С предисл. и объяснениями Е. К. Редина. – Москва, 1903. – С. 23. – Рис. 130; *Таранушенко С. А.* «Полуботчишина» сорочка // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 365.

⁴⁸ Народные песни Галицкой и Угорской Руси / Собранные Я. Ф. Головацким. – Москва, 1878. – Ч. I: Думы и думки. – С. 325.

⁴⁹ Собранный в Подолье материал (более 40 записей) Т. А. Сыс.

⁵⁰ *Грінченко Б. Д.* Словарь української мови. – К., 1909. – Т. 4. – С. 451.

Выводы сводятся к следующему. Среди городского населения Украины XVI–XVIII вв. определенное место занимала военно-служилая этническая группа – финноязычные чемерисы, ответвление поволжских марийцев. Чемерисы оказались народом легко поддающимся урбанизации, занявшим прочное место среди части лично свободного населения городов, главным занятием которого являлось военное ремесло. Стойкое этническое сознание чемерисов способствовало сохранению их колоний на протяжении полутора-двух столетий, оставив последующий след в этнографии Подольского региона. Ассимиляция чемерисов украинцами (отчасти, возможно, литовскими и добруджскими татарами) завершилась не ранее середины XIX в. Переход чемерисов с Поволжья на Украину в XVI в. был исторически последней крупной миграцией угро-финнов на запад⁵¹.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Чемерисы в городах Украины XVI–XVIII вв. // Этнические группы в городах европейской части СССР. (Формирование, расселение, динамика культуры). – Москва, 1987. – С. 100-112.

⁵¹ Приводимые материалы кратко изложены автором в сообщении: Подільські чемериси // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля». – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 133-135. В настоящей статье ряд положений модифицировано.

ЧЕМЕРИСИ

Чемериси (українська народна назва; справжня назва – череміси, мабуть булгарсько-чуваського походження, значення невідоме; тепер, згідно із самоназвою, марійці, бо етнонім «череміси» набув пейоративного відтінку). Народ із Поволжя, значна група якого, переселена як полонені на західні кордони Московського князівства, втекла через Білорусь на Волинь у 1527 р. Пізніші міграції XVI ст. пов'язані з повстаннями черемісів проти московської влади; у другій половині XVIII ст. на Полтавщину (в пізніший Гадяцький повіт) тікали чемериси-кріпаки з Курщини.

Вживали марійську мову з волзької групи фінсько-угорських мов. Основне місце поселення – Бар на Поділлі (тут з 1541-1542 рр.), де утворили окрему автономну частину міста – «Чемериський Бар». Виконували сторожову службу, захищаючи Поділля від татар, беручи участь у походах на Причорномор'я. Займалися також рільництвом, городництвом, скотарством, бджолярством, мисливством. Інші поселення – подільське місто Череміси (з 1600 р.; на початку XVIII ст. припиняє існування); передмістя Черемісівка (виникло після 1607 р.) сучасного м. Сальника Вінницької області; м. Чемерпіль (з 30-х рр. XVIII ст.) тепер Кіровоградської області. Колишній Чемериський Бар – сьогодні с. Чемериси біля Бара. Окремі сім'ї чемерісів мешкали в Каневі (середина XVI ст.). Спершу язичники, потім православні. У мовному відношенні в XVII ст. асимілювалися з українцями. За приблизними підрахунками, у 70-х рр. XVI ст. на Поділлі проживало не менше 1-1,5 тис. чемерісів; у 70-х рр. XVII ст. – бл. 10 тис. До кінця XVII ст. були консолідованим острівним етносом з досить стійкими етнічними бар'єрами.

Брали активну участь у визвольній боротьбі під керівництвом Б. Хмельницького, коли основна маса їх підтримала козаків, утворивши окремі кавалерійські частини чи увійшовши до складу полків. 1672 року, разом з татарськими загонами, що були на польській службі та зазнавали, як і чемериси, національної дискримінації, перейшли на турецьку сторону (2 тис. – у турецьких, 400 – у молдавських військах). Їхніми центрами були Кам'янець-Подільський та Бар. У складі військ гетьмана П. Дорошенка воювали з гетьманами М. Ханенком та І. Самойловичем, з російськими військами, які облягали Чигирин (події 1672-1673 рр.). Тоді становили помітну військову силу на Поділлі. 1699 року емігрували на землі поблизу дельти Дунаю та на Хотинщину. Пізніше частина повернулася під назвою «волоських чемерісів». У 50–60-х рр. XIX ст. барські чемериси боролися з російською адміністрацією за відновлення привілеїв, скасування панщини.

Проживання чемерісів залишило помітні сліди в українській антропонімії (прізвище Чемерис), топонімії, матеріальній культурі (чоловічий верхній одяг для верхової їзди – чемерка, побутувала до 20-х рр. XX ст.; чемериська вишивка

XVII – початку XVIII ст. впливала на українську), а також в українському фольклорі Поділля.

В окремих історичних джерелах та літературі деколи ототожнювалися з татарами, татарами-липками, для чого немає підстав.

Література: Дашкевич Я. Р. Чемериси в городах Украины XVI–XVIII вв. // Этнические группы в городах европейской части СССР. (Формирование, расселение, динамика культуры). – Москва, 1987. – С. 100-112.

Публікується за машинописом: Дашкевич Я. Чемериси // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. V/7. Папка «Псевдоменшини України». Машинопис, 2 арк. Із скороченням літератури опубл.: Дашкевич Я. Чемериси // Етнічний довідник / Гол. ред. В. Євтух. – К., 1996. – Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. – С. 164-165.

ЧЕРКЕСИ

ЧЕРКЕССЫ НА УКРАИНЕ (XVI–XVII ВВ.)

1. Проблемы миграции черкесов из Северного Кавказа (или места промежуточного проживания в Крыму) на Украину отразились в значительной литературе. В ней главное внимание обращено на определение содержания этнонима (кроме иберо-кавказской, выдвигались гипотезы тюркского и иранского этногенеза или отрицалось этническое содержание термина), его отношение к истории украинско-казачества или к возникновению города Черкассы. Анализу конкретного историко-этнографического материала уделяли мало внимания.

2. Изучение архивных и нарративных источников XVI–XVII вв. расширило представления о реальном расселении черкесов, способствовало дифференциации кавказских и украинских черкассов. Последний этноним применялся в русском делопроизводстве для обозначения как жителей Северного Кавказа, употреблявших преимущественно языки абхазско-адыгской группы, так и казаков Приднепровья. Применение одного этнонима с различным содержанием характерно также для западноевропейской литературы XVI–XVII вв. с обязательным, однако, указанием на то, что приднепровские черкассы являются украинцами (рутенами) по происхождению и языку (например: Матвей Меховский 1517 г., А. Теве 1575 г., А. Гвагинн 1578 г., А. Ромен 1595 г.). Вторичное оттопонимическое происхождение приднепровского этнонима (от города Черкассы, Черкасского староства, приднепровской Черкассии, Черкасского полка) не подлежит сомнению.

3. В связи с этнонимической путаницей, начиная с середины XVI в. на Украине для обозначения кавказских черкесов все шире употребляется название «пятигорцы» (распространенное также в России). Пятигорцы или пятигорчане упоминаются среди жителей городов (Канев 1552 г.), они создавали особые отряды легкой конницы, предназначенной для защиты степной границы (70-е гг. XVI в. – 40-е гг. XVII в.). Пятигорская аристократия (князья) приравнивалась к шляхте. Она получала земельные наделы, жалованные села в Подолье и на Волыни. Выходцы из ихней среды иногда достигали высоких должностей. Пятигорцы вступали в ряды казаков (регистр 1581 г. и др.). Во время Освободительной войны большинство этнических черкесов присоединилось к восставшим, из-за чего в 1646 г. набор черкесов в польские войска был запрещен. Этническую принадлежность носителей антропонимов Черкес, Черкас, Черкашенин, Черкашенко,

Черкашеница необходимо анализировать в конкретных случаях. Процент кавказских черкесов среди них, по-видимому, не очень высокий.

4. С середины XVII в. среди казацкой верхушки распространяется черкесская мода – следствие усилившихся непосредственных контактов между Северным Кавказом и Украиной; популярным становится черкесское холодное и огнестрельное оружие. Славилась красотой черкесские женщины, иногда попадавшие на Украину в качестве пленниц.

5. Кавказские и крымские черкессы проникали в XVI–XVII вв. на Украину постоянно, путем микромиграций. Чаще всего они вливались в военно-служилое сословие. Дисперсное расселение мигрантов, православных или перешедших из ислама на православие (на что имеются прямые указания в источниках), способствовало ассимиляции с украинцами. Отдаленным реликтом расселения черкесов является современная украинская антропонимия (фамилии Черкас, Черкасенко и производные), а также топонимия (ойконимы типа Черкасы, Пятигоры, Пятигорка).

Публікується за машинописом: *Дашкевич Я. Черкессы на Украине (XVI–XVII вв.)* // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. VII/7. Папка «Черкеси на Україні». Машинопис, 2 арк. Тези повідомлення надіслано 2 січня 1988 р. оргкомітетові Всесоюзної наукової сесії з етнографії та антропології в Інститут етнографії АН СРСР (Москва), однак їх не опубліковано.

ЧЕРКЕСИ

Черкеси (етнонім середньоіранського походження зі значенням «орли»). Народ з Північного Кавказу й Подоння, що шляхом мікроміграцій переважно розселювався дисперсно в Криму (VIII–XVIII ст.) та в Україні (XIV–XVIII ст.). У давньоруський період фігурували як касоги (східні черкеси) та зіхії (західні черкеси). Пізніше – черкаси або п'ятигорці (також п'ятигорські, горські черкаси – для відрізнення від козаків-черкасів, мешканців міста Черкас та придніпровської Черкасії, Білої Черкасії, названих так від міста, а не від етноніма). Вживали мову абхазо-адизької групи іберо-кавказьких мов. Потомки середньовічних та пізніших черкесів відомі тепер на Північному Кавказі під назвою адигів та кабардинців; етнонім «черкеси», що має пейоративний відтінок (у турецькій – «розбійник»), зникає.

Окремі касоги та зіхії потрапляли, мабуть, у Київську Русь як полонені під час руських походів на Північний Кавказ. Припущення про масову міграцію черкесів на Середнє Придніпров'я в XIII–XIV ст. і, внаслідок цього, виникнення міста Черкасів та дніпровського козацтва не підтверджується, хоча відетнонімне походження назви цього міста не підлягає сумніву. Подібні топоніми (Черкас, Черкизів), поширені в різних частинах України, похідні від антропоніма, а не від свідчення про заселення черкесами. Те саме стосується топонімів П'ятигори, П'ятигорки. Аналогічно прізвища (Черкас, Черкес, Черкашенець, Черкашенин, Черкасенко, Черкашенко, Черкашениця, Черкаський і т. п., як також П'ятигорець, П'ятигора, П'ятигорський) не вказують обов'язково на черкеську національність, їх нерідко утворювали від назв місцевостей (т. зв. псевдоетноантропоніми).

Мікроміграції черкесів, документально засвідчені із середини XVI ст., були викликані захопленням кавказького П'ятигір'я Росією та використанням черкесів у війнах за Лівонію. Прибували здебільшого чоловіки, часто об'єднані у військові загони, очолені власними князями. У XVI – першій половині XVII ст. черкеси творили наймані п'ятигорські хоругви в складі литовських, польських військ, а також приватних військ українських магнатів (наприклад Костянтина Острозького в 70-х рр. XVI ст.). До п'ятигорських хоругв входили в XVII ст. також представники інших національностей. Вступали черкеси і в ряди запорозького козацтва (1581 р., масово – 1649 р.), тому в другій половині XVII ст. польська сторона нерозвільялася брати їх на службу. Представники аристократії отримували шляхетство, їх нагороджували землею (в XVI ст. на Крем'яччині, Барщині), вони ставали орендарями сіл. Черкеські відділи потрапляли в Україну також у складі російських (1678-1679) і татарських (1695) військ. Козаки під час походів на Північний Кавказ приводили полонянок, які славилися красою. Останні мікроміграції черкесів на Гетьманщину – в 20-х рр. XVIII ст. За вірою черкеси в Україні православні, навіть фанатично віруючі. Швидко асимілювалися серед українців. Принесли в Україну специфічну зброю (черкеські шаблі,

рушниці), одяг, зокрема жіночий. У другій половині XVII ст. – першій половині XVIII ст. в Україні поширилася черкеська мода (чоловічі черкески).

До Криму зіхії та касоги проникали рано; вони, мабуть, утворили компактну зону поселень у західній гірській частині півострова (концентрація топонімів з елементом «Черкес»). Окремі черкеські слова ввійшли до кримськотатарської ще в XIV ст. Черкеси мали власні дільниці в містах XVI–XVII ст. (Кафа). Православні та римо-католики (особливо потомки зіхіїв – центр у селищі Фут-Сала), у першій половині XVII ст. насильно ісламізовані та тюркізовані. Приплив черкеського населення в Криму стимулювала політична залежність північнокавказької території, заселеної черкесами, від Османської імперії та Кримського ханства.

Етнічна історія черкесів в Україні не досліджувалася; відомості про них розсіпані по великій кількості історичних джерел.

В Україні, за переписом населення 1989 р., черкесів налічувалося 447 осіб.

Література: Лавров Л. І. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки // Народна творчість та етнографія. – К., 1961. – № 3. – С. 62-66; Горленко В. Ф. Об этнониме черкасы в отечественной науке конца XVIII – первой половины XIX ст. // Советская этнография. – Москва, 1982. – № 3. – С. 96-107; Колос С. Г. До культурно-мистецьких зв'язків українського народу з Північним Кавказом // Народна творчість та етнографія. – К., 1990. – № 4. – С. 3-12.

Публікується за машинописом: Дашкевич Я. Черкеси // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. V/7. Папка «Псевдоменшини України». Машинопис, 3 арк. Із значними скороченнями опубл.: Дашкевич Я. Черкеси // Етнічний довідник / Гол. ред. В. Євтух. – К., 1996. – Ч. 2: Етнічні меншини в Україні. – С. 165-166.

РОЗДІЛ ІІІ

Зв'язки України з країнами Сходу

Л. Р. Дашкевич (Львов)

Турецкие купцы во Львове во второй половине XVII в.

Среди значительной по своему объему историко-экономической литературы, посвященной западной торговле Османской империи в период средневековья, работы, касающиеся сухопутной (или координированной морско-сухопутной) торговли со странами Запада, осуществляемой транзитом через украинские земли, занимают более чем второстепенное место. Подобных работ становится еще меньше, если ограничить проблему в хронологическом плане - в одних работах вторая половина XVII в. занимает очень незначительное место, а материал, посвященный этому отрезку времени, сводится к весьма замечательным поверхностного характера.

Главная причина подобного положения - наряду с неизученностью документальной базы - глубоко укоренившееся среди историков каролингского хозяйства убеждение, что последнее десятилетие XVII в. - период последней экспансии Турции на Запад, заполненной военными схватками на обширных территориях Венгрии, Трансильвании, Польши, Украины - совершенно не способствовала сухопутной торговле. Исходя из чисто логических предположений, основанных на внешне-политической истории Турции периода правления рода Кёпрюлю, считается, да и считается, что западная торговля Турции, осуществлявшаяся в нескольких направлениях, в том числе и транзитная торговля через Валахию, Молдавию или же Трансильванию и западноукраинские земли (входившие тогда в состав Польско-литовского государства, т.е. Речь Посполитой), была сведена к минимуму и не может являться объектом полноценного исследования.

¹ Достаточно полной перечень работ, правда, в основном для периода XVI-XVII вв., дается в книге Е. И. Подлязкой Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII веках, Кишинев, 1968, стр. 7-31. Из более новых работ стоит упомянуть

Перший аркуш рукопису статті Ярослава Дашкевича
«Турецкие купцы во Львове во второй половине XVII в.» (1976 р.)

ПЕРСІЯ

ПЕРСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ КОНТАКТИ У 1610–1620-Х РР.

Наприкінці XVI ст. Запорізька Січ – уже як помітна мілітарна та політична сила – зайняла таке місце на геополітичній арені півдня Східної Європи, на північному боці Великого кордону між європейською та азійською цивілізаціями, що з нею, як можливим союзником у регіоні та поза його межами, почали рахуватися держави Західної Європи та Передньої Азії. Зовнішньополітичну прерогативу Запорізької Січі визнали в 1594 р., коли в ній з'явився посол імператора Рудольфа II Е. Лясота, пропонуючи козакам участь у війні проти Османської імперії.

Друге й третє десятиріччя XVII ст. – період майже неподільного панування запорізьких козаків на Чорному морі, які своїми морськими походами на південно-західне, південне та південно-східне узбережжя моря зруйнували міф про Чорне море як внутрішнє турецьке озеро. Козацькі чайки завдали не один відчутний удар могутньому турецькому флоту. Турецькі гарнізони причорноморських міст постійно перебували в стані бойової готовності. «В кожному порту, як на європейському, так і на азійському берегах, – писав 20 лютого 1617 р.¹ з Бара великий коронний гетьман С. Жулкевський до польського короля Сигізмунда III, – мешканців охопив такий страшний жах, що (вони) подали прохання до султана: якщо їх не оборонять, хочуть піддатися козакам»².

«Турки не мають на Чорному морі жодного місця, яке б вони (козаки. – Я. Д.) не взяли і не сплюндрували, – повідомляв у травні 1618 р. з Фергабада (на узбережжі Каспійського моря) італійський мандрівник П. Делла Валле своєму приятелю М. Скіпано в Неаполі. – У кожному разі, вони сьогодні на Чорному морі така значна сила, що, коли вони лише прикладуть більше енергії, будуть цілком його контролювати»³.

¹ Усі дати подаються за новим стилем.

² Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana: z jego popiersiem / Wyd. A. Bielowski. – Lwow, 1861. – S. 249.

³ Viaggi di Pietro Della Valle il pellegrino, descritti da lui medesimo in lettere familiari all'erudito suo amico Mario Schipano, divisi in tre parti cioè: la Turchia, la Persia e l'India. – Brighton, 1843. – Vol. 1. – P. 615.

Як дійшло до такого зростання сили і значення козацького флоту на Чорному морі в перших десятиріччях XVII ст.? Основні пружини цього процесу досі ще повністю не з'ясовані, хоча мотиви ясні (відплатні дії за турецько-татарські походи на українські землі, економічні стимули). Загалом, ми знаємо про наслідки (хоча ретельний перелік козацьких походів на Чорне море ще не складено). Влітку 1614 р. козаки спустошили район Трапезунта, цього ж року взяли Синоп. Весною 1615 р. спалили дві пристані в Стамбулі. 1616 року розгромили турецький флот біля Дніпрово-Бузького лиману. Цього ж року під керівництвом гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного взяли штурмом Кафу. Восени 1616 р. спустошили узбережжя Малої Азії, захопили Трапезунт⁴. Здійснили також морський похід на Босфор. Навесні 1617 р. відбувся ще один козацький морський рейд, знову здобули Трапезунт⁵. Мабуть, лише частина відомостей про козацькі морські наскоки відомі сучасній історіографії, бо турецькі архіви – з цього погляду – ще належним чином не вивчені. Пишучи, наприклад, про Варну, єзуїт Л. де Гранжіє повідомляв 2 березня 1615 р. з Мокви (Західна Грузія) генералові свого ордену К. Аквавіві, що «її мешканці відчувають страх перед козаками, які влітку влаштовують по кілька наскоків на цю країну. Ось чому стояв там гарнізоном відділ французьких солдатів»⁶.

Козацькі морські походи того часу створювали дуже напружене становище в басейні Чорного моря, різко відбивалися на міжнародних відносинах. Вони стали чи не основною причиною значного погіршення взаємин між Османською імперією та Польсько-Литовською державою. З іншого боку, ці ж походи об'єктивно полегшували становище Персії, з якою Туреччина 1616 р. розпочала нову війну, намагаючись відвоювати землі, втрачені під час попередньої персько-турецької війни 1602-1612 рр. (Азербайджан, Вірменію, Східну Грузію, Південний Курдистан, Луристан).

Виклад цих подій потрібний для зрозуміння обставин, у зв'язку з якими дійшло до персько-українського зближення, встановлення контактів між Персією та Запорізькою Січчю, до дипломатичних переговорів та їхнього, хоча б часткового, здійснення.

У Персії правив енергійний шах Аббас I Великий (роки панування: 1588-1629), блискучий представник династії Сефевідів. Його столиця була в Ісфагані. Аббас I, як непересічний політик і полководець, відзначався нахилом до стратегічного мислення, маючи, зокрема, у своєму розпорядженні багату інформацію про Західну Європу та Причорноморський регіон. Шах намагався втілити в життя

⁴ Про похід на Трапезунт див.: Дрібні хроніки XIII–XVIII ст. / Упор. В. Г. Гакопян. – Єреван, 1956. – Т. 2. – С. 268, 394 (вірменською мовою); Документи російських архівів з історії України / Упор. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич та ін. – Львів, 1998. – Т. 1 (Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр.). – С. 108-110 (документи з березня 1617 р., але вони стосуються попереднього року).

⁵ Документи російських архівів з історії України. – С. 126-127.

⁶ Documents inedits concernant la Compagnie de Jesus / Publ. par le A. Carayon. – Poitie, 1869. – P. 1.

ідею антиосманської коаліції Сходу і Заходу, що постійно давало поштовх до великої активності як західної, так і східної дипломатії. Виникали нові й нові плани монтування коаліції (антиосманської Ліги), рушійною силою якої мали бути то сефевідська Персія, то західні держави⁷.

У період персько-турецької війни 1602-1612 рр. перська дипломатія доклала чимало зусиль, сподіваючись на приєднання до своїх планів Польсько-Литовської держави, Римської держави німецького народу. Перські послы часто відвідували Варшаву, а під час переговорів з імператором виникало питання про активізацію воєнних дій у регіоні Чорного моря, що не могли відбуватися без участі Запорізької Січі, яка формально входила до складу Речі Посполитої. Можна навіть говорити про своєрідний ритм морських походів козацтва: вони посилювалися тоді, коли Османська імперія вплутувалася в чергову війну на Сході чи на Заході. Треба думати, що Січ мала у своєму розпорядженні відомості про зовнішні військові акції імперії й використовувала їх у цілком реальному стратегічному розумінні. Наведені дані про рейди 1614-1617 рр. це опосередковано підтверджують. Відомості про перські справи не були таємницею для тогочасного українського суспільства, що стежило за розвитком подій. Дипломатичні контакти між Ісфаганом та Варшавою здійснювалися через територію України, зокрема через Львів (який, незалежно від цього, був великим ринком також для перських товарів). Невідомий писар львівської міської управи записав у хроніці подій 1608 р., що перський шах відправив свого посла до польського короля⁸. Про те, що перський посол був у 1609 р. на варшавському сеймі, занотував т. зв. Острозький літописець⁹.

У квітні 1610 р. львівські райці приймали перського посла, посилаючи йому як подарунок рибу та два гарнці вина¹⁰. Вірменин Петро Грегорович, посол імператора Рудольфа II до шаха Аббаса I, доносив 1611 р. імператорові про план перського десанту на Чорному морі в Добруджі¹¹. Подібних свідчень можна навести більше. Та в період воєнних дій 1602-1612 рр. страх перед Османською імперією на Заході (з Польсько-Литовською державою включно) був надто великий і спонукати Захід до активних дій перській дипломатії не вдалося.

Для Польсько-Литовської держави розгортання турецько-перських війн чи встановлення миру між двома східними велетнями вирішували цілком конкретно справу відносин з Туреччиною: війна в Передній Азії означала спокій, а мир на

⁷ З новіших праць на цю тему див.: *Niederkorn J. P. Zweitfrontenkrieg gegen die Osmanen. Iranisch-christliche Bündnispläne in der Zeit des Langen Turkenkriegs // Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung.* – Wien, 1996. – Bd. 104. – S. 310-323.

⁸ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 228 (Liber resignationum 1600-1620). – С. 482.

⁹ *Ковальський Н., Мыцьк Ю.* Методические указания к изучению курса «Источниковедение истории СССР». – Днепропетровск, 1984. – С. 58.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 734 (Manual na dziennik...). – Арк. 64 (126).

¹¹ *Iorga N.* Studii și documente cu privire la istoria Românilor. – București, 1902. – Vol. 4. – P. 147.

Сході приносив війну (що справді сталося після укладення чергового турецько-перського миру 1618 р.: пригадаймо Хотинську війну 1621 р.).

В одній із промов на Варшавському сеймі 1616 р. так говорилося про взаємозалежність цих справ: «Мусимо завжди боятися Туреччини, бо, коли розправиться з Персією, то (...) і нас не мине (...), або, зневірившись у своєму щасті у (війні) з Персією, та шукатиме його в нас»¹². «Маю попередження, – писав польський великий коронний гетьман С. Жулкевський примасові Польщі В. Гембіцькому з Бара 1 жовтня 1617 р., – з Таємної ради турецького султана, що, якщо лише заспокояться з Персією, всією силою держави зваляться на нашу Річ Посполиту»¹³. Підканцлер Литовського великого князівства, вільнюський єпископ Є. Волович, виступаючи на Варшавському сеймі в лютому 1618 р., мовив: «Тільки війна з Персією відтягає її (Туреччини. – Я. Д.) сили (...); якщо буде укладено мир з Персією, немає жодного сумніву, що всіми силами звернеться проти нас»¹⁴.

У такий тривожний для західних і східних сусідів Туреччини час (нова турецько-перська війна 1616-1618 рр.) знову виринула ідея антиосманської коаліції, в якій північний, по відношенню до Туреччини, фронт могли створити Персія, грузинські князівства¹⁵, Запорізька Січ, Польща. Всі перелічені сторони бачили реальні позитивні наслідки утворення такої коаліції – кожна з них робила більш або менш жваві дипломатичні заходи для перетворення ідеї коаліції в життя, але практично поза дипломатичні контакти не виходили. Всі користі, які виникали з утворення подібної коаліції, були ясні, зрозуміло, для Персії, а також для однієї з найактивніших ланок можливого союзу – Запорізької Січі. Розраховувати на військову активність Польсько-Литовської держави в цілому не можна було. Офіційно вона, побоюючись турків, відмежовувалася від Персії. Король Сигізмунд III після укладення турецько-польського договору в Буші 23 вересня 1617 р. відправив з нічим перського посла назад до Ісфагана¹⁶.

Публічна opinia (якщо можна застосувати такий термін до XVII ст.) у Польщі та в Україні була, однак, на боці Персії, враховуючи при цьому явно козацький фактор. Польський публіцист, сходознавець М. Пашковський видає 1617 р. памфлет «Розмова запорізького козака з перським гінцем про воєнні дії між поганями та християнами»¹⁷. Анонімний автор «Погрому татарів вельможним коронним

¹² Матеріали до історії української козаччини. – Львів, 1908. – Т. 1 / Вид. І. Крип'якевич. – С. 175. – (Жерела до історії України-Руси. – Т. 8). Автор промови невідомий.

¹³ Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana... – S. 288.

¹⁴ Матеріали до історії української козаччини... – Т. 1. – С. 191.

¹⁵ Пор.: *Габашвіні В.* З дипломатичної історії Грузії (Грузія і антиосманська коаліція XVI–XVII ст.) // Матеріали з історії Грузії і Кавказу. – Тбілісі, 1954. – Вип. 31. – С. 59-128 (грузинською мовою); *Сванідзе М.* Турецко-иранские отношения в начале XVII в. и Грузия // Проблемы истории Турции: Сб. ст. – Москва, 1978. – С. 18-33.

¹⁶ *Sumara F.* Przyczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r. – Kraków, 1930. – S. 20-25.

¹⁷ *Paszkowski M.* Rozmowa Kozaka zaporoskiego z Perskim gońcem, o sprawach wojennych, pogan z chrześcijan. – Kraków, 1617.

гетьманом Станиславом Жолкевським, яких 30 000 полягло від семи тисяч польського лицарства в молдавській землі 6 жовтня 1620 року» іронізував, що «поганин (турок. – *Я. Д.*) хоче, щоб йому возили шкіри, немовби йому в Персії мало дали»¹⁸. (Памфлетист обіграє фразеологізм «дати в шкіру», тобто побити; іншими словами – навіть давати туркам шкіру й хутра як данину, якщо їм, туркам, дали в шкіру перси).

Завдяки щасливому збігові обставин (як відомо, архів Січі першої половини XVII ст. не зберігся і про її історію досі ми знаємо майже виключно з «позасічових» джерел), до нашого часу дійшли відомості про дипломатичну діяльність Запоріжжя на початку XVII ст., скеровану на включення Січі як фактично рівноправного партнера в антиосманську коаліцію. Нитки дипломатичних зв'язків вели на два протилежні боки: на Заході – до Франції короля Людовика XIII, на Сході – до Ірану шаха Аббаса I. Відомості про дипломатичні контакти Січі з Іраном у 1617–1620 рр. збереглися в мемуарах видатного італійського мандрівника П'єтро Делла Валле, який чимало років присвятив налагодженню антиосманських дипломатичних зв'язків між Персією, з одного, та Запорізькою Січчю, Польщею, Італією, Іспанією – з іншого боку. Делла Валле особисто брав участь в українсько-перських переговорах (він мав перекладача, що трохи знав українську мову), а його мемуари у вигляді листів, опубліковані вперше у Римі 1650 р., донесли досить докладні відомості про ці переговори до нашого часу¹⁹. Щоправда, Делла Валле не знав про конкретні наслідки цих перемовин, та це, частково, можна доповнити на підставі інших джерел. Ініціатива переговорів про персько-український військовий союз вийшла майже одночасно (на початку 1618 р.) з перської та козацької сторін.

За Делла Валле, генеральний вікарій ордену домініканців у Вірменії Паоло-Марія Чіттадіні за дорученням шаха Аббаса I і від його імені написав італійською листа до польського короля Сигізмунда III (його Чіттадіні знав особисто). У листі, який був написаний у Вірменії, близько домініканського костельу св. Павла, шах пропонував, що за власні кошти на побережжі Чорного моря, на території грузинського князівства Гурії, збудує біля устя однієї з річок фортецю недалеко Трапезунта. Цю фортецю він хотів би передати до рук козаків, котрі перебували під

¹⁸ Pogrom Tatarów przez wielmożnego hetmana koronnego Stanisława Żółkiewskiego, których 30 000 legło od siedmi tysięcy rycerstwa polskiego w Wołoskiej ziemi, 6 Octobris w roku 1620 // Biblioteka starożytna pisarzy polskich / Wyd. K. Wójcicki. – Warszawa, 1843. – Т. 3. – С. 227.

¹⁹ Про мемуари П. Делла Валле (складені з окремих листів) українській історіографії відомо ще з 60-х рр. XIX ст. Про зустріч шаха Аббаса I з козаками та взагалі про козацьку тематику в італійського мандрівника згадувало ряд авторів (наприклад Н. Вахнянин, А. Кримський, М. Левченко, І. Боршак, О. Баран, Д. Наливайко, А. Сокульський, Ю. Мицик, В. Сергійчук та ін.; див. огляд давніших праць у: *Дашкевич Я. Р.* Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Український історичний журнал. – К., 1971. – № 9. – С. 124–131. Події зводили до незначного екзотичного епізоду (М. Грушевський цілком не згадує про персько-українські переговори). Розгляд проблеми на ширшому тлі доводить її значущість у стосунках України і Сходу.

польським командуванням (тобто запорізьким козакам, а не донським). Козаки, опираючись на цю фортецю, воювали б з турками. Аббас I запевнював короля (католицький фанатизм якого був відомий), що тоді всі грузини-християни опинилися б під владою короля. Послання подібного змісту шах відправив також папі Павлу V. Листа до Польщі повіз перський дипломатичний агент і розвідник вірменин Яків²⁰.

Відомості Делла Валле доповнюють звіти папського нунція у Варшаві Ф. Діоталлеві до Риму. Вірменин Яків прибув десь на початку березня 1613 р. до столиці Польщі. Шах просив від короля десять-дванадцять тисяч козаків, щоб розмістити їх у замках на побережжі Чорного моря і щоб вони воювали з турками. У квітні 1618 р. Сигізмунд III, побоюючись турецької небезпеки, дав не дуже ясну, а, по суті, відмовну відповідь²¹. Так чи інакше, перська сторона добре розуміла значення козацької сили на морі й суші – тому продовжила переговори, також уже безпосередньо з козаками.

9 листопада 1618 р. Делла Валле зустрівся в Казвіні зі згаданим уже вірменином Яковом, котрий через Венецію, Стамбул і, мабуть, Алеппо повернувся з подорожі до Європи. Яків привіз для шаха листи від польського короля, австрійського ерцгерцога Фердинанда та інших європейських володарів. Яків розповів Делла Валле, що, до того як відписувати Аббасові I, Сигізмунд III зібрав нараду, в якій взяли участь козацький гетьман, французький посол та два священники, як уповноважені папи. Король, козацький гетьман і французький посол написали листи до шаха. Лист (треба дуже шкодувати, що докладний зміст його невідомий) козацького гетьмана – ним був тоді Петро Конашевич-Сагайдачний²² – або написаний від його імені, датований, очевидно, квітнем 1618 р., можна вважати початком українсько-перських дипломатичних контактів, ініціатором яких виступила перська сторона. Аббас I не читав усі ті послання, писані італійською, а задовольнився усним звітом Якова. Листи шах передав на збереження державному секретареві Агамірові²³.

Був ще інший шлях встановлення таких контактів. У другому десятиріччі XVII ст. склалися дружні відносини між Запоріжжям і розташованими на побережжі Чорного моря західногрузинськими князівствами Мінгрелією та Гурією. Ці стосунки ґрунтувалися на спільній антиосманській орієнтації. Один з князів запрошував козаків до своєї країни листами та подарунками. Козаки радо пішли на такий союз, часто причалюючи до грузинських берегів, зокрема після спустошень на турецькому березі Чорного моря. Козаків приймали дуже привітно, хоча

²⁰ *Viaggi di Pietro Della Valle il pellegrino...* – Vol. 2. – P. 131.

²¹ *Welykyj A. G. Littere nuntiorum apostolicorum hisatoriam Ucrainae illustrantes (1550-1850).* – Romae, 1959. – Vol. 3. – P. 157, 158, 161. – (Analecta OSBM. – Series 2. – Sectio 3).

²² П. Конашевич-Сагайдачний став знову козацьким гетьманом у жовтні 1617 р. і був ним у період переговорів з персами. Див.: *Грушевський М. Історія України-Руси.* – К.; Львів, 1909 (препринт: К., 1995). – Т. 7. – С. 365, 369-386, 390-391 та ін.

²³ *Viaggi di Pietro Della Valle il Pellegrino...* – Vol. 1. – P. 916.

турки дивилися на це криво. Козаки, щоб віддячитися, охороняли кораблі підданих князя²⁴.

Ці відомості Делла Валле про своєрідний мінгрельсько- чи гурійсько-український союз підтверджують також інші джерела 20–30-х рр. XVII ст. Коли після повернення зі Сходу до Риму Делла Валле подав 1627 р. Урбанові VIII меморіал про Грузію, то підкреслював у ньому, що грузини приймають з великою прихильністю козаків «з-над устя Дніпра»²⁵. Інформаторами італійця були в цих справах не лише козаки, а й грузини, з якими він зустрічався в Персії. 20 вересня 1620 р. в Ісфагані грузинський приятель Делла Валле моураві (намісник) Георгій Сагакадзе розповідав йому, що козаки далі причалюють до берегів Грузії та підтримують постійну дружбу і союз із грузинами²⁶. Керівник місії домініканців Джованні да Люкка, який 1629 р. об'їхав та описав Черкесію, Абхазію, Мінгрелію та Гурію, подав у своїй реляції для Конгрегації пропаганди віри в Римі, оповідь мінгрельського князя (ним був тоді Леван II Дадіані), що коли з турецьких кораблів утекло 400 козаків-невільників, основна маса їх сховалася в Мінгрелії, але він, князь, змушений був (через економічну залежність від Османської імперії) видати 48 утікачів турецьким капітанам²⁷.

У грудні 1639 р. дворянин Левана II Тавей говорив московському послові до Мінгрелії Федотові Єлчинову, що від 1637 р. турки не приїздять до Мінгрелії, бо бояться козаків – і від цього часу князівство перестало платити данину Туреччині²⁸. У будь-якому разі, українсько-перські дипломатичні контакти через Закавказзя не могли здійснюватися без утягнення до цих процесів князівств і територій, розташованих між Чорним морем та, власне, Персією, передусім без посередництва Грузії²⁹.

Ініціатива встановлення дипломатичних і військових контактів виходила не лише з перської, а й з української сторони. Принаймні так вважав Делла Валле (хоча спочатку думав про намовляння мінгрельського або гурійського князів – згодом він від цього пояснення відмовився). Десь на початку 1618 р. (італієць, пишучи на початку травня, зазначив, що подія відбулася кілька місяців раніше) козацький флот

²⁴ Ibid. – P. 617-618.

²⁵ *Della Valle il Pellegrino P. Informatione della Giorgia data alla santita di nostro signore papa Urbano VIII l'anno 1627 // Thevenot M. Relations de divers voyages curieux, qui n'ont point este publiees. – Nouv. ed. – Paris, 1696. – Т. 1. – P. 11.*

²⁶ *Viaggi di Pietro Della Valle il pellegrino... – Vol. 1. – P. 153.* Автор згадує про Сагакадзе під іменем «Батоні Мергаб», тобто «пан намісник».

²⁷ *Da Lucca G. Relatione alla Sacra Congregazione di Propaganda Fide // Тамарашвілі М. Історія католицизму серед грузинів із залученням документів та з коментарем (від XIII до XX ст.). – Тбілісі, 1902. – С. 148 (грузинською мовою).*

²⁸ *Белокуров С. Посольство дьяка Федота Елчина и священника Павла Захарьева в Дадианскую землю (1639-1640 гг.) // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Москва, 1887. – Кн. 2. – С. 323.*

²⁹ *Див.: Тивадзе Т. О взаимоотношениях Западной Грузии с донскими и запорожскими казаками в XVII в. // Из истории украинско-грузинских связей. – К., 1971. – С. 64-73; Сванидзе М. Грузия, страны Причерноморья и Восточной Европы в первой половине XVII в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 236-247.*

з-понад 2 000 козаків зупинився в усті однієї із закавказьких рік, яка впадала до Чорного моря. Спершу всі вони хотіли зупинитися в союзному порту й запропонувати свої послуги шахові, який воював з Османською імперією. Пізніше вирішили, що важко передбачити ставлення шаха до них, і залишили на побережжі лише сорок козаків (тобто залогом однієї чайки). Їм доручили розвідати дорогу, добратися до перського двору, вивідати ставлення шаха. У позитивному випадку вони повинні були повернутися або подати вістку про те, що на боці шаха в могли б взяти участь у війні. Сорок козаків залишили чайку на березі, аби було як повернутися назад³⁰.

Можливо, що в цьому разі йшлося про запорожців, які восени 1617 р. здійснили морський похід на турецьке побережжя, заподіяли там багато шкоди, а під час морської битви вбили пашу, родича султана Ахмета I. Про такий похід згадував набагато пізніше, 25 січня 1619 р., С. Жулкевський³¹ на Варшавському сеймі.

З рекомендацією мінгрельського (або гурійського) князя загін козаків поїхав до Імеретії, там – гостюючи в князя Георгія III в Кутаїсі – обрав своїм представником козака Стефана, котрий з листом від Георгія III до Аббаса I поїхав далі на Схід через Тбілісі, столицю картлійського царя Баграта VII, перського васала. У супроводі двох картлійських дворян та з листом Баграта VII, в якому було викладено суть місії Стефана, він прибув до новозбудованої резиденції шаха у Фергабаді на березі Каспійського моря³². Шах прийняв Стефана дуже прихильно, ознайомився з листом Баграта VII, а козацького гостя передав під опіку одного зі своїх фаворитів Ісфандіяр-бека. 13 березня 1618 р. Стефан зустрівся з Делла Валле, якого просив бути своїм представником перед шахом та своїм консультантом. Делла Валле, що був великим ентузіастом козацько-перського союзу, в цей же день зустрівся з мегмандаром («охоронцем постелі») шаха Тохта-беком. Йому також виклав суть справи, а мегмандар доповів, зі свого боку, про неї шахові. Крім цього, настирливий Стефан, зустрівши одного дня шаха з почетом на вулиці Фергабада, передав йому письмове прохання. Аббас, за своїм звичаєм, звернувся до оточення з голосною промовою: «Ви не знаєте, що це за люди, не знаєте, яка вартість цих людей і як з ними треба поводитися. Це ті, що панують над Чорним морем, що здобули стільки міст, що принесли туркам так багато лиха (...). Вони можуть зробити нам велетенські послуги». Після цього заявив, що має намір скористатися допомогою козаків, та наказав, щоб Стефанові віддавали всі почесті, а до його від'їзду з подарунками щоб йому видали 50 цекінів на надзвичайні видатки. Під час чергової зустрічі з шахом Делла Валле висунув ідею, щоб козакам передати на південно-східному побережжі Чорного моря невелику територію, укріпити для них якийсь порт або устя ріки, куди вони могли б заходити після морських походів на Туреччину³³.

³⁰ Viaggi di Pietro Della Valle il pellegrino... – Vol. 1. – P. 618.

³¹ Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana... – S. 341.

³² Viaggi di Pietro Della Valle il pellegrino... – Vol. 1. – P. 618-619.

³³ Ibid. – P. 620-622.

11 травня 1618 р., від'їжджаючи з Фергабада до Казвіна, шах дав відправу Стефанові. Аббас обдарував його золототканним одягом, дав багато грошей. У супроводі картлійських дворян Стефан від'їхав до решти козаків у Імеретії. Аббас передав через Стефана листа до козацького гетьмана, в якому (Делла Валле скопіював цього листа і зберігав копію серед своїх паперів) підтверджував, що має намір розпочати переговори, і просив прислати повноважного представника, який володів би відповідною мовою (Стефан знав тільки українську й польську). Аббас передав Багратові VII й інші листи, що стосувалися козаків. Він наказав, щоб картлійський цар опікувався козаками – товаришами Стефана – та допоміг їм якнайшвидше добратися до перського двору. Про це писав також Делла Валле безпосередньо до козаків. Тим часом доля залози козацької чайки в Імеретії склалася трагічно. Георгій III, побоюючись турків, від яких він був залежний, видав козаків паші з фортеці Ван. Довідавшись від своїх шпигунів про таку зраду, шах завернув Стефана з дороги після трьох днів його подорожі в напрямі Тбілісі (отже, близько 15 травня). Він опинився при дворі шаха в Казвіні, де ним опікувалися перський везир та мегмандар. Делла Валле 31 травня говорив про козаків з державним секретарем Агаміром, підкреслюючи не лише мілітарні користі союзу, а й економічні вигоди (можливість експортувати перський шовк через Чорне море на Захід під охороною козацького флоту)³⁴.

Десь у жовтні – на початку листопада 1618 р. до Казвіна повернувся згаданий уже перський дипломатичний агент вірменин Яків, який привіз, серед іншого, також (мабуть, квітневого) листа від козацького гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного чи листа, написаного від його імені. Та обставини змінилися. 23 листопада 1618 р. було укладено турецько-перське перемир'я, вигідне для перської сторони, що зберегла за собою майже всі землі, здобуті під час попередньої війни. Перемир'я виявилось нетривким, але відтоді шах нібито втратив зацікавлення до ідеї східно-західної антиосманської коаліції. Однак західні держави, навпаки, розуміли, що після мирної угоди між Персією й Туреччиною над Європою – передусім над Україною та Польщею – нависла реальна османська загроза (що й виявилася Хотинською війною 1621 р.). Від травня 1618 р. козак Стефан перебував далі при дворі шаха. За цей час деяким козакам, що опинилися в турецькій вежі, вдалося втекти. Вісім із них прорвалося далі на схід – 17 червня 1619 р. вони дісталися до Ісфагана. Становище Стефана та його товаришів було складним. Шах, зважаючи на перемир'я, не давав їм офіційної відправи. Козаками опікувалася європейська колонія Ісфагана – вона й вирішила відправити їх таємно через Індію – мабуть, через португальську колонію Гоа – до Європи³⁵. Подальша доля Стефана та козаків невідома.

³⁴ *Viaggi di Pietro Della Valle il pellegrino...* – Vol. 1. – P. 685, 697-700; Vol. 2. – P. 47-49.

³⁵ *Ibid.* – Vol. 2. – P. 48-49. Про дороги, що вели в першій половині XVII ст. з Ісфагана до Індії, див.: *Tavernier baron d'Aubonne J. B. Les six voyages qu'il a fait en Turquie, en Perse et aux Indes.* – Paris, 1712. – Part 2. – P. 1-164.

Запорожці стежили за долею свого посольства (на грузинському березі залишилася тільки одна чайка, інші повернулися додому). Довідавшись про відромство Георгія III й підозрюючи, що в зраду замішані правителі Мінгрелії або Гурії, козаки у великій кількості висадилися на побережжя і спустошили прибережні райони. Відомості про цю каральну експедицію дійшли до Ісфагана влітку 1619 р. Треба думати, що й самі грузини вважали акт помсти виправданим – у всякому разі, 20 вересня 1620 р. в Ісфагані Делла Валле довідався від свого грузинського приятеля Георгія Сагакадзе, що козаки далі приїждять до Грузії й постійно підтримують дружні взаємини з грузинами³⁶.

Опинившись віч-на-віч з великою небезпекою – загрозою походу армії султана на Україну, Польщу, Угорщину – Захід почав уживати нових запобіжних заходів для того, щоб активізувати ідею антиосманської коаліції. Тоді розпочався третій етап українсько-перських переговорів (перший – лист козацького гетьмана чи від його імені до шаха 1618 р.; другий – місія Стефана до шаха, також 1618 р.).

16 квітня 1620 р. до Ісфагана прибули вірмени з Польщі, які привезли листи для шаха та для вікарія ордену домініканців П.-М. Чіттадіні. У зв'язку з відсутністю Чіттадіні, котрий перебував тоді в Гоа, листа до нього, написаного латинською, відкрив вікарій кармелітів у Персії Джованні-Тадео. У цьому листі з Варшави, підписаному *Olivarius de Marcones, P. K.*³⁷, було передано зміст попереднього звернення до шаха (з квітня 1618 р.), яке вірменин Яків привіз шахові восени 1618 р. Оліварій де Марконес у листі до Чіттадіні (Делла Валле скопіював його), підтверженому підписом і печаткою, повідомляв, що нетерпляче чекає на відповідь шаха та на повернення Якова з Персії³⁸. Поляки (Делла Валле коментував – козаки) погодилися на план Аббаса захопити порт Яні на побережжі Чорного моря (за словами італійського мандрівника, цей порт був на річці Трапезунт³⁹), який надалі залишався б володінням шаха. Де Марконес заявляв, що він особисто готовий прибути для переговорів із шахом, – і просив від Аббаса відповіді на цього й попереднього листа. Наприкінці де Марконес зазначав, що поляки й козаки готові діяти, якщо буде підтримка шаха⁴⁰.

Були спроби розшифрувати, хто такий таємничий «Оліваріос де Марконес, П. К.». Не підлягає сумніву, що під цим іменем приховувався козацький гетьман або уповноважена ним особа. Гетьман – учасник наради в Сигізмунда III у квітні 1618 р.; гетьман – автор одного з листів до Аббаса, які в жовтні – листопаді 1618 р. привіз шахові вірменин Яків; гетьман (*capitan, generale*, козаків у Делла Валле⁴¹) – адресат листа Аббаса, який був написаний у травні 1618 р. Гетьманом козаків у цей

³⁶ *Viaggi di Pietro Della Valle il pellegrino...* – Vol. 2. – P. 49, 153.

³⁷ *Ibid.* – P. 112.

³⁸ *Ibid.* – P. 112-113.

³⁹ *Ibid.* – P. 113. Трапезунт часто називали також Йонією. Див.: *Михаил Панарет. Трапезундская хроника / Греч. текст с переводом...* изд. А. Хаханов. – Москва, 1905. – С. 30.

⁴⁰ *Viaggi di Pietro Della Valle il pellegrino...* – Vol. 2. – P. 113.

⁴¹ *Ibid.* – Vol. 1. – P. 685; Vol. 2. – P. 46.

час був П. Конашевич-Сагайдачний. Тому свого часу Н. Вахнянин прочитував абрєвіатуру «П. К.» як «Петро Конашевич»⁴². Сам Делла Валле припускав не дуже впевнено, що це скорочення титулу «*palatinus Kioviae*»⁴³, тобто «київський воевода». Київським воеводою тоді був Т. Замойський, неприхильність якого до козаків була відомою. Свого часу я висунув гіпотезу, що Оліварій де Марконес – це дуже близький до Сагайдачного полковник Олифер Остапович Голуб⁴⁴. На користь такої гіпотези говорять такі аргументи: Олівер – рідкісне в Україні ім'я західного походження; приходячи на Січ, чужинці (іспанці, італійці, французи – прізвище де Марконес, без сумніву, з однієї з романських мов) приймали українське прізвище, переходили на православ'я та на українську мову, тобто українізувалися⁴⁵. Таким міг бути Олифер Голуб, якого Сагайдачний призначив своїм спадкоємцем (він був козацьким гетьманом у 1622-1623 рр.) і виконавцем духівниці, за характеристиками того часу – давній козак, неодружений, без дому, небагатий, бо користувався підтримкою черні⁴⁶. Якщо він був романського роду, то добре володів італійською та латинською, а як особа, близька до гетьмана, міг писати від імені Сагайдачного. До обрання козацьким гетьманом, та й пізніше, він був полковником – звідси скорочення «П. К.» (полковник козацький). Під листами «назовні» він міг підписуватися справжнім прізвищем. Так чи інакше, мабуть, не підлягає сумніву, що такі листи він писав від імені гетьмана, цього разу – Сагайдачного.

У 1621 р. знову запахло війною. Маючи нібито забезпечені зі Сходу тили, султан Осман звернувся до Польсько-Литовської держави. Шах Аббас відписав до короля на його ж листа, привезеного в квітні 1620 р. до Ісфагана (цього листа шах отримав лише в липні або й пізніше). Листи до короля повезло двоє вірменів. Десь після 14 липня 1621 р. їх бачили в Сочаві, де вони казали в таємниці, що «нас послав перський король до їх милості (польського) короля з листами»⁴⁷. Зміст листів невідомий, але, певно, про участь козаків у війні там говорилося. Бо 30 травня 1621 р. кардинал Людовісіо дав інструкцію варшавському нунцієві

⁴² Вахнянин Н. Взаємини проміж Козаччиною з Персією у літах 1618, 1619 і 1620 // Правда. – Львів, 1868. – № 44. – С. 524.

⁴³ *Viaggi di Pietro Della Valle il pellegrino...* – Vol. 2. – P. 112-113.

⁴⁴ Дашкевич Я. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни. – С. 124-131. Моє припущення, що О. Голуб міг бути козацьким гетьманом у 1618-1620 рр., не підтверджується.

⁴⁵ Про такі асиміляційні процеси див.: *Weissius G. De Cosacis, dissertatio historica, quam inclytæ facultatis philosophicæ permissu, publicæ ventilationi submitunt...* – Ed. secunda. – Lipsiae, 1684. – P. (8); *Flores X. A. La «Peso politico de todo el mundo» d'Anthony Sherley ou un averturier anglais au Service de l'Espagne.* – Paris, 1963. – P. 81. Праця Е. Шерлі написана 1622 р.; Г. Вейсс покликається на авторів, своїх попередників.

⁴⁶ Див. лист М. Смотрицького до протопопа А. Мужилівського 1622 р., опубл.: Мицик Ю. 3 нових документів до історії міжконфесійних відносин в Україні XVII–XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 138.

⁴⁷ З реляції польського шпигуна про турецькі справи за час від 30 квітня до 14 липня 1621 р., опубл.: Матеріали до історії української козаччини. – Т. 1. – С. 228.

К. де Торресові, який мав дипломатичним шляхом «намовити перського короля, щоб порушив мир, запевнивши, що також із нашого боку мир буде зірвано». Шах мав би виступити тоді, коли султан буде зайнятий війною з християнами – про це писав нібито до шаха польський король, а також папа Павло V⁴⁸.

Мабуть, були ще заклики з перського боку, безпосередньо звернені до козаків. Уже після переможного завершення Хотинської кампанії (отже, після 9 жовтня 1621 р.), долю якої вирішили козацькі війська, всупереч мирній угоді, що забороняла запорожцям ходити на море, такий морський похід на східне побережжя Чорного моря відбувся. У поетичній реляції учасник польського великого посольства до Стамбула 1622-1623 рр. Самуїл Твардовський записав: «Усупереч волі старшини, сім їхніх (козацьких. – Я. Д.) човнів пішло до далекого грузинського краю аж до перських границь». До цього додав пояснення: «Грузія (Джурдзістан – в оригіналі. – Я. Д.) є на тамтому боці Чорного моря; історики називають (її) Мінгрелією, інші – Георгією. (Вона) посередині між турками і персами, до яких козаки часто прориваються»⁴⁹. Іншими словами, контакти між Персією та Запорожжям тривали, тільки в дипломатичному листуванні тих часів вони не залишили слідів або такі сліди ще не віднайдено в інших джерелах.

У 1622 р. почалася нова, третя персько-турецька війна, в кінцевому підсумку (через смерть шаха Аббаса I, 1628 р.) невдала для Персії. Знову на порядку денному постало питання антиосманської Ліги. Несподівано до неї приєдналося Кримське ханство, правителі якого підняли антиосманське повстання, сподіваючись, що їм за допомоги сусідніх держав удасться захопити Стамбул і замінити династію Османів династією кримських ханів Гіреїв. У 1623 р. давній антиосманський бунтівник Шагін-Гірей, який 15 років був при дворі Аббаса I, став його військовим радником та, очевидно, добре знав козацькі справи. Кримським ханом став брат Шагіна Мухаммад-Гірей, а весною 1624 р. почалися воєнні дії між турками і татарами в Криму. Шагін-Гірей був одружений з родичкою шаха, уклав союз з Персією⁵⁰, покликав на допомогу запорожців, а також звільнив з неволі полонених козаків, що також воювали на боці кримських татар. 24 грудня (за старим стилем) 1624 р. було укладено формальну угоду між Шагін-Гіреєм та Запорізькою Січчю⁵¹ і, хоча в документі Персія буквально не згадувалася, було ясно, що козаки стали однією з ланок Ліги. За посередництва Шагін-Гірея відновилося дипломатичне листування між шахом та польським королем. 27 жовтня 1624 р. король відповів шахові на цього листа.

⁴⁸ Instrukcja dana monsign. De Torres nuncjuszowi w Polsce przez kardynala Ludovisio... // Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. – Berlin; Poznan, 1864. – Т. 2. – С. 133.

⁴⁹ Twardowski S. Przeważna legacyja, Jaśnie Oświeconego Książęcia Krzysztofa Zbaraskiego... od... Zygmunta III... do ... cesarza tureckiego Mustafy w roku 1621. – Kraków, 1633. – С. 31.

⁵⁰ Анонимний лист українського кореспондента з осені 1624 р.; частково опубл.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 513.

⁵¹ Текст присяжного листа Шагін-Гірея опубл.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – С. 517.

Досі ще не проводився аналіз морських походів по Чорному морі з погляду цілей антиосманської Ліги принаймні до 1626 р. включно (це рік закінчення кримськотатарського повстання) або й до 1630 р. (завершення третьої персько-турецької війни). Однак деякі події підказують: певні зобов'язання стосовно Ліги з козацького боку ще діяли. Приблизно в липні – серпні 1626 р. турки натрапили в Мінгрелії (устя річки за Трапезунтом) на дванадцять козацьких чайок. Козаки, яких було близько трьохсот, укріпилися на березі, але турки здобули укріплення і їх знищили⁵². Ця подія дуже нагадує плани творити козацькі опорні пункти на грузинському побережжі, що співдіяли б з Персією.

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

Безпосередні дипломатичні відносини між Персією та Запорізькою Січчю були встановлені в 1618 р., причому ініціативу виявляли обидві сторони. У жодному разі це не були якісь екзотичні епізоди.

Основний зміст дипломатичних контактів зводився до військового антиосманського союзу та проявився в козацьких морських операціях, що тривали, мабуть, до 1626 р.

Завдяки цим дипломатичним відносинам та військовому союзові, Запорізька Січ фактично увійшла до антиосманської Ліги, очолюваної Персією, в якій у різний час брали участь також окремі грузинські князівства, Кримське ханство, Польсько-Литовська держава. Участь у Лізі та її воєнних операціях свідчила про помітне зростання ролі українського козацтва як військово-політичної сили в Європі та на Близькому Сході.

Як дослідницька проблема українсько-перські відносини початку XVII ст. потребують подальшого вивчення із залученням широкого кола східних і західних історичних джерел⁵³.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Персько-українські дипломатичні контакти у 1610-1620-х роках // Україна дипломатична: Наук. щорічник. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 160-177. Попередній варіант статті: *Дашкевич Я.* Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Український історичний журнал. – К., 1971. – № 9. – С. 124-131.

⁵² Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. – Санкт-Петербург, 1842. – Т. 2. – С. 431.

⁵³ Йдеться перш за все про документи і хроніки турецькі та перські (останні збережені дуже фрагментарно). Також про ще не опубліковані нотатки й записи П. Делла Валле, збережені в Італії та, можливо, в Росії. Пор.: *Дмитриева Л. В.* Краткий обзор документов и фрагментов на тюркских языках из собрания Института востоковедения Академии наук СССР // Ученые записки Института востоковедения. – Москва; Ленинград, 1954. – Т. 9. – С. 244-245. Про нове перевидання листів Делла Валле див.: *Bietenholz P. G. Pietro Della Valle (1586-1662). Studien zur Geschichte der Orientkenntnis und des Orientbildes im Abendlande.* – Basel; Stuttgart, 1962. – S. 6-7. Матеріали, що були в Польщі, знищено під час Другої світової війни. Див.: *Baranowski B.* Polskie zainteresowania z XVIII i XIX wieku kulturą Gruzji. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1982. – S. 8.

СИРІЯ

РУСЬ І СИРІЯ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ VIII–XIV СТ.

Інтенсивні та різнобічні зв'язки Русі із Закавказзям, Малою Азією, Сирією по-важно ніколи (навіть у період, здавалося б, безконкурентного панування європоцентризму) не ставилися під сумнів, але для дослідження цих відносин у давньоруський («княжий») період історії України-Русі робилося досі мало. Будучи обізнаним з тим, що вже зроблено, подаю спробу ширшого охоплення проблеми на відрізку контактів між Сирією та Руссю. Спроба ця має слабкі місця, що вимагають подальшого поглибленого вивчення. Незалежно від цього, публікація статті саме у проблемному плані потрібна. Можливо, вона наштотує інших дослідників на нові шляхи аналізу цих багатовікових зв'язків. Намагаючись узагальнити сирійсько-руські контакти, переважно VIII–XIV ст., хочу кинути світло на вузлові питання, розгляд яких іде в такій послідовності:

- сирійські етноконфесійні спільноти (своєрідний вступний параграф);
- сирійці в Північному Причорномор'ї (разом з екскурсом про те, чи святий Костянтин зустрічався із сирійцями в Херсонесі);
- сирійський прозелітизм на Русі;
- сирійці на Русі;
- сирійські традиції в культурі Русі;
- сирійська торгівля в Таврії та на Русі;
- руси та відомості про Русь у Сирії.

Якщо цей огляд проблематики, проведений за допомогою аналізу конкретного фактологічного матеріалу, справді доповнить дуже привабливу й дуже занедбану дослідниками історію багатограних стосунків Русі-України зі Сходом новими думками й новими узагальненнями, то вважатиму своє завдання виконаним.

Сирійські етноконфесійні спільноти. З погляду конфесійної диференціації сирійці від часів раннього середньовіччя не становили єдності, а поділялися на кілька окремих, часто взаємно законфлітованих спільнот. Потрібне хоча б поверхове ознайомлення з етноконфесійною структурою, щоб уявити собі, які саме сирійці потрапляли на Русь або підтримували з нею контакти.

Сирійська християнська церква у вигляді адміністративної одиниці зміцніла у середині III ст. Її центром була Антіохія (згодом виникло поняття «Антіохійський патріархат»). Вона мала великий авторитет і значні впливи на Близькому Сході, у

цьому відношенні вона досить успішно конкурувала з Константинополем та Александрією. До видимої офіційної християнізації Константинополя та Східно-римської (Візантійської) імперії (Нікейський собор 325 р.) вплив сирійської антиохійської церкви сягав також до Північного Причорномор'я. Він зменшився або був поступово зведений до нуля після поширення структури Константинопольського патріархату в другій половині IV ст. на північні території. Константинопольський патріархат підпорядкував собі розташовані там грецькі колонії (зокрема в Таврії), що політично входили до складу Візантійської імперії. Хоча Чорноморський регіон вийшов зі сфери впливу Антіохії, авторитет Сирійської церкви – однієї з перших християнських – та значення сирійської мови, другої святої після арамейської, зберігалися. Пізніше, зокрема після Великого розколу між Константинополем та Римом, Антіохійська православна церква зберігала свої позиції в рамках ортодоксального християнства. У ролі богослужбової мови виступали поряд сирійська і грецька, а за вірними цієї церкви згодом установилася назва сирійців-мелькітів. Необхідно мати на увазі, що крім православних сирійців (мелькітів), підпорядкованих Антіохійському патріархатові, були сирійці, також православні, залежні від Константинопольського патріархату. Їх умовно можна назвати сирійцями-грекофілами.

Від об'єднаної – у світоглядному, але не в організаційному відношенні – християнської церкви в Сирії поступово, через догматичні відмінності, відколювалися окремі течії, що починали формувати власні організаційні структури також на території Сирії (тому за всіма ними зберігалася збірна назва «сирійських церков»).

Спершу відділилася несторіанська церква. Константинопольського патріарха Несторія усунули з престолу 431 р. (рішенням III Єфезького вселенського собору) за ересь. Вона полягала у проповідуванні ідеї, що в Ісусі Христі співіснували дві природи – Божа і людська. Незважаючи на усунення Несторія, релігійна течія, згодом названа несторіанством, поширилася на Сході, зрештою, ще за життя Несторія, на початку V ст. Поступово виникла окрема струнка церковна організація з центром, католикосатом, у Селевкії-Ктезифоні. Несторіанство пережило період велетенської експансії на Схід (Закавказзя, Іран, Центральна Азія, Китай), що тривала з кінця VIII ст.

Цей напрям християнства не витримав суперництва з буддизмом та ісламом. У кінці XIII – на початку XIV ст. розпочався занепад несторіанства, спершу поступовий, далі катастрофічний¹.

Наступний розкол – організаційне оформлення монофізитського Антіохійського патріархату 550 р., що охопив релігійну течію, очолювану тоді едеським

¹ Див.: *Spuler B. Die nestorianische Kirche // Handbuch der Orientalistik. – Leiden; Köln, 1961. – Abt. 1. – Bd. 8. – Abschnitt 2. – S. 120-169 (Bibliographie – S. 167-169); Fiey J. M. Chrétiens syriaques sous les Mongols. – Louvain, 1975. – (Corpus scriptorum Christianorum Orientalium. – Vol. 362. – Subsidia. – T. 44); Ejusd. Chrétiens syriaques sous les Abbassides surtout à Bagdad (749-1258). – Louvain, 1980. – (Corpus scriptorum Christianorum Orientalium. – Vol. 420. – Subsidia. – T. 59); Communautés syriaques en Iran et Irak des origines à 1552. – London, 1979. – (Collected Studies Series. – № 106).*

єпископом Яковом Барадеєм, палким проповідником тези про єдину природу Ісуса Христа. Від його імені новопостала церква отримала назву яковітської. Яковітський Антіохійський патріархат намагався поширити свою діяльність здебільшого на західну частину Сирії та Малої Азії (тому яковітську церкву називали також Західносирійською). Відносини між несторіанцями і яковітами склалися по-різному; у XII–XIII ст. вони були взаємно толерантними². Яковіти, як і вірмени-григоріанці, є монофізитами та антихалкедонітами (їх, а також несторіанців засудив IV Халкедонський вселенський собор), тому за певних обставин вони могли розраховувати на взаємну підтримку та солідарність³.

Візантійська православна церква до обох ересей завжди ставилася у кращому разі неприязно, а переважно вороже.

Такий поділ сирійських християнських церков не лише дав глибокі наслідки в релігійній догматиці, церковній організації, але й, що не менш важливо, віддзеркалилися в культурних традиціях трьох напрямів. Це відбилося хоча б на культовій архітектурі, літературі, мові, навіть на письмі трьох різних конфесій.

Важливе наукове значення має питання про те, як і наскільки поділ на згадані три (або й чотири, якщо враховувати православних сирійців-грекофілів) етно-конфесійні спільноти відобразився в етнімії сирійців. Висновки щодо етнімії зберігають значення при інтерпретації джерел, що стосуються Русі й суміжних країн, – тих джерел, у яких визначається (чи не визначається) конфесійна належність сирійців.

Понад століття точиться дискусія про те, кого в середньовічних джерелах, як західноєвропейських, так і східноєвропейських, розуміти під етнімом «сирійці». Назва «Сирія» (*Συρία*, *Surie*, *Syrie*, деколи *Soria*) давня, але вона набула специфічного змісту в часах хрестових походів та існування франкських держав у Східному Середземномор'ї (1097-1291 pp.). Тоді Сирією почали звати переважно ту територію, яку захопили хрестоносці. Відповідно етнім «сирійці» (однина *Σύρος*, *Syros*) визначав християн-автохтонів, що проживали на цій території або емігрували з неї. Ряд авторів кінця XIX – першої половини XX ст. (Г. Пруц, Г. Гагенмейр, В. Гоцельт, наприклад) вважали, що етнім «сирійці» (у західних

² Див.: *Honigmann E.* Le couvent de Barsaümā et le patriarcat jacobite d'Antioche et de Syrie. – Louvain, 1954; *Spuler B.* Die westsyrische (monophysitische / jakobitische) Kirche // *Handbuch der Orientalistik.* – Leiden; Köln. – 1961. – Abt. 1. – Bd. 8. – Abschnitt 2. – S. 170-216 (Bibliographie – S. 215-216); *Kawerau P.* Die jakobitische Kirche im Zeitalter der syrischen Renaissance. Idee und Wirklichkeit. – 2-e Aufl. – Berlin, 1966. – (Berliner byzantinische Arbeiten. – Bd. 3).

³ Так, 1086 р. в Александрії (Єгипет) вірменський католикос Грігор установив єдність поглядів Вірмено-григоріанської, Коптійської, сирійських, Ефіопської та Нубійської церков. Див.: *Кобищанов Ю. М.* Сосна и пальма // *Африка: встречи цивилизаций.* – Москва, 1970. – С. 279. У 1178-1179 pp. ігумен вірменського монастиря в Санагіні Грігор Тутеорді писав до кілікійського католикоса Грігора IV Тла, що союзників проти експансії Візантії треба шукати серед франків (тобто римських католиків), сирійців (їдеться про західних сирійців, яковітів) та русів. Див.: *Dachkévytch Ya.* Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240) // *Revue des Études Arméniennes.* N. S. – Paris, 1975-1976. – T. 11. – P. 343-345.

джерелах – *Syri, Suri, Suriani*; останній етнонім арабського походження – *suryānī* по-арабському «мова сирійських християн»), зокрема в папських буллах для місіонерів, охоплює всіх сирійців-християн, незалежно від їх конфесійного поділу, тобто поруч з православними-грекофілами, мелькітами – також несторіанців, яковітів, маронітів та інші релігійні відгалуження. Така інтерпретація етноніма створювала великі труднощі при визначенні конфесії його носіїв.

Якщо звернутися до папських місійних булл XIII–XV ст., то в багатьох з них перелічуються одночасно сирійці, яковіти й несторіанці⁴, в інших, натомість, згадуються тільки сирійці та яковіти (несторіанців немає)⁵, або яковіти й несторіанці (немає сирійців)⁶, або самі лише несторіанці чи самі яковіти. Виявити закономірності важко. Текст (диктант) булл залежав часом від конкретних обставин, іноді був повторенням давніше застосованого трафарету.

Відома дослідниця середньовіччя А.-Д. фон ден Брінкен зробила висновок, що етнонім «сирійці» в західних джерелах означав тільки православних сирійців-мелькітів, які говорили по-арабському, користуючись для культових потреб часто грецькою мовою. Їх нібито ніколи не змішували з несторіанцями та яковітами, що вживали «халдейську» (тобто сирійську) мову⁷. Правда, незважаючи на категоричність свого твердження, А.-Д. фон ден Брінкен змушена була визнати, що існували винятки із цього правила: францисканець Фіденцій з Падуї у «*Liber recuperationis Terrae Sanctae*» та мемуарист Ганс Шільтбергер, котрий згадуватиметься ще далі і який на початку XV ст. яковітів Кафи та яковітів узагалі називав суріанами.

Спостереження, зроблені на підставі джерельного матеріалу, який стосується Північного Причорномор'я (досить масові документальні дані з генуезьких колоній), не дають підстав твердити, що етнонім «сирійці» означав там лише православних сирійців-мелькітів. Під цим етнонімом розуміли всіх представників сирійського етносу, незалежно від християнської конфесії. Також сирійців-

⁴ Наприклад, у буллах Інокентія IV 21/22 березня 1245 р. для францисканців (текст: *Sbaralea J. H. Bullarium franciscanum Romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens...* – Romae, 1759. – Т. 1. – Р. 360-361); Євгена IV 1437 р. – для францисканського вікарія Якова де Прімадізі з Болоньї (текст: *Hüntermann U. Bullarium franciscanum. Nova series.* – Quaracchi, 1927. – Р. 295-300).

⁵ Скажімо, в буллі Олександра IV 1258 р. для францисканців (текст: *Sbaralea J. H. Bullarium...* – 1761. – Т. 2. – Р. 285).

⁶ Для прикладу, булла Інокентія IV 22 березня 1244 р. для домініканців (текст: *Ripoll Th., Bremond A. Bullarium ordinis ff. praedicatorum...* – Romae, 1729. – Т. 1. – Р. 136); булла Григорія XI 6 березня 1374 р. для домініканців, текст якої повторюється у грамоті галицького архієпископа Якова Стрепи 15 жовтня 1406 р. монастиреві домініканців у Львові. Грамоту 1406 р. див. у: Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 151. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 1; регест: *Купчинський О. А., Ружицький Е. Й.* Каталог пергаментних документів Центрального державного архіву УРСР у Львові 1233-1799. – К., 1979. – С. 44-45; текст: *Ripoll Th., Bremond A. Bullarium...* – 1730. – Т. 2. – Р. 280.

⁷ *Brincken A. D. von den.* Die «Nationes Christianorum Orientalium» im Verständnis der lateinischen Historiographie von der Mitte des 12. bis in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts. – Köln; Wien, 1973. – S. 78-80.

мусульман у багатьох випадках називали сирійцями, хоча переважно до них застосовували етнонім «сарацени».

Сирійці-мусульмани, незалежно від вжитих у джерелах щодо них етнонімів – «сирійці», «сарацени» (етнонім, довкола етнічного змісту якого на території України-Русі ведеться тривала дискусія⁸) чи «бісурмени», – залишаються поза межами цієї статті. Вони повинні стати предметом окремого дослідження.

Сирійці в Північному Причорномор'ї. Якщо абстрагуватися від певних аналогій між похованнями ямної культури на берегах Інгульця (поховання під овальними кам'яними плитами з гребенем) та похованнями в Сирії такого ж типу, які (перші з них) попередньо датувалися II ст. після Р. Х.⁹, то набагато конкретніше, правда також на підставі археологічних (докладніше – архітектурно-археологічних) пам'яток, можна припускати присутність сирійців на Таврійському півострові з V–VI ст. або ще й раніше, тут уже виходячи із загальних відомостей про поширення християнства в Північному Причорномор'ї.

Християнство в регіоні – на Боспорі – почало ширитись у III ст., мабуть, у зв'язку з привезенням невольників-християн з Малої Азії після походів готів на ці землі. Цілком ясно, що серед них були здебільшого сповідники Сирійської православної церкви (Антіохійської патріархії), бо Константинополь ще не розгорнув своєї церковної експансії на Схід і Північ (Нікейський собор відбувся, пригадаймо, 325 р.). Відсоток етнічних сирійців серед перших християн регіону мусив бути чималий. Найдавніші християнські громади на Боспорі виникли в IV ст. Початки християнського некрополя в Херсонесі датуються також цим часом. Грецька та елінізована місцева верхівка починає приймати християнство в IV–V ст. Так чи інакше, малоазійсько-сирійські елементи (ортодоксальні, православні, бо формальне відокремлення несторіанців відбулося лише 431 р., після Ефезького вселенського собору) в цій першій хвилі християнізації були значні.

Посилена пропаганда й насадження християнства в Таврії почалися в кінці V ст. Тільки тоді візантійська течія бере поступово остаточну перевагу. Чи на всій території півострова і чи без конкуренції сирійських неортодоксів (несторіанців від середини V ст. і яковітів від середини VI ст.) – питання залишається відкритим.

За визначенням археолога Ф. Шміта з 30-х рр. XX ст. (воно актуальне досі), розкопана ним базиліка в Ескі-Кермені – міському, може навіть столичному, центрі

⁸ Під «сараценами» у Східній та Південно-Східній Європі розуміють взагалі не християн, а, наприклад, половців (зокрема західних), мусульман у цілому, татарів, арабів з Леванту, повольських булгар, деколи турків-сельджуків, османів, хорезміїців, а навіть, явно помилково, караїмів чи гостей-сурожан (з кримськими генуезцями-християнами включно) або циган.

⁹ Про ці поховання див: *Гошкевич В. И.* Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. – Херсон, 1912. – С. 12. – (Херсонский городской музей древностей. – Вып. 2); *Добровольский А.* Погребения под плитами близ Большой Сейдеминухи Снигиревского района Херсонского округа // Вісник Одеської комісії краєзнавства. – Одеса, 1925. – № 2-3. – С. 80; *Конотуло-Фабриціус І.* Повідомлення з місць. Одещина, Херсон // Бюлетень Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка. – К., 1925. – Ч. 1. – С. 34; *Ратнер І. Д.* Довідник з археології України. Херсонська область. – К., 1984. – С. 31.

в Гірському Криму, довкола первісної назви якого (до зруйнування міста, мабуть, ханом Ногаєм 1299 р.) вже довго ведуться наукові дискусії, – була «збудована не за столичним константинопольським типом, а за взірцями, котрі умовно можемо поки що назвати сирійськими»¹⁰. Ф. Шміт, враховуючи план церкви, її конструкцію, орнаментику, датував базиліку періодом до початку VII ст., тобто до моменту, коли в Сирії було знищено місцеву архітектурну школу. Він вважав, що базиліку звела сирійська будівельна артіль. Сирійські елементи Ескі-Кермена – це не тільки храм, але взагалі весь тип і спосіб побудови міста. Археолог писав (цитата з видання, яке практично не використовують): «Ескі-керменська базиліка не має нічого спільного з царгородською церковною архітектурою: кам'яні, покриті деревом базиліки з вітарем з трьох частин характерні якраз і лише для центральної Сирії V–VII ст., багатогранна зовнішня обробка абсид дуже характерна для доіконоборських будівель Каппадокії. Техніка кладки стін (ззовні з облицюванням докладно обтесаним каменем, всередині забутованих) найбільше поширена в Малій Азії [...] Ескі-керменську базиліку збудувала якась будівельна організація, пов'язана не з Константинополем, а з Сирією та Каппадокією. Якщо врахувати ці додаткові відомості, то можна вказати досить докладно на той взірець, згідно з яким збудовано Ескі-Кермен: Рум-кала в Коммагені, на березі Євфрату, де, так само як в Ескі-Кермені, побудовано міські мури на самому краєчку скелі як продовження провалля, де є така сама криниця на випадок облоги з такою самою ступінчастою галереєю, видовбаною в масиві скелі, що веде до внутрішнього водоймища, і де так само ціла скеля подірявлена печерними спорудами»¹¹. Подібне ж про криниці: «Криниці ескі-керменського типу не є специфічними якраз для Криму; ми зустрічаємо їх на передньоазійському Сході. Не ганяючись за вичерпно повним переліком, вкажемо лише на криницю в Рум-кала на Євфраті, де геологічні умови, мабуть, подібні до ескі-керменських, і на ряд подібних споруд у кількох місцях східної Малої Азії – в Амасії, в Кале-кей, в Тур-кале»¹². В. Равдонікас датував виникнення Ескі-Кермена V–VI ст., між іншим, на підставі «базиліки сирійського типу»¹³. Сирійську гіпотезу підтримали інші дослідники¹⁴.

¹⁰ Шміт Ф. И. Эски-керменская базилика // Готский сборник. – Москва; Ленинград, 1932. – С. 233. – (Известия Гос. Академии истории материальной культуры. – Т. 12. – Вып. 1-8); сирійські аналогії викладено на с. 230-233, 240.

¹¹ Шміт Ф. И. Отчет Эски-Керменской экспедиции // Сообщения Гос. Академии истории материальной культуры. – Ленинград, 1931. – № 7. – С. 28.

¹² Репников Н. И., Шміт Ф. И. О технике водоснабжения средневековых городов Крыма // Сообщения Гос. Академии истории материальной культуры. – Ленинград, 1932. – № 9-10. – С. 48.

¹³ Равдоникас В. И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадийным развитием Северного Причерноморья // Готский сборник. – Москва; Ленинград, 1932. – С. 35, 94.

¹⁴ Див.: Зиневич Г. П. Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма. – К., 1973. – С. 135; Наследова Р. А. XI Всесоюзная сессия по проблемам византиноведения и средневековой истории Крыма // Византийский временник. – Москва, 1986. – Т. 46. – С. 11 (наводить виступ О. Мещерської, що дає дуже розпливчате датування будівництва базиліки: кінець IV – початок VII ст.).

Іншу церкву сирійсько-месопотамського типу, викувану у скелі, було обстежено в Тепе-Кермені. «Композиція храму, його орієнтація та розташування вівтаря мають аналогії серед сирійсько-месопотамських храмів так званого латитудинального типу, що датуються досить раннім часом – IV–VI ст.»¹⁵

Малоазійсько-сирійські аналогії впадають у вічі при вивченні печерної архітектури Криму (не тільки Ескі-Кермена та Тепе-Кермена, але й Інкермана), пов'язаної, ймовірно, з періодом ще до іконоборних рухів у Малій Азії та Візантії (отже, до 20-х рр. VIII ст.). «Велике значення в Тавриці зберігали давні традиції малоазійських печерних монастирів, добре відомих у внутрішніх областях Малої Азії – в Каппадокії, де були подібні природні умови. Ця традиція, носієм якої було чернецтво, що емігрувало до Таврики, знайшла тут сприятливий ґрунт. Деякі печерні храми Каппадокії справді близькі до інкерманської базиліки»¹⁶. І далі: «Поперечна орієнтація внутрішнього простору, яка є особливістю печерної церкви Тепе-Кермена, а також церкви в Інкермані, дуже характерна якраз для архітектури візантійського Сходу, на протилежність столично-візантійській, що явно говорить про архітектурний напрям, який панував у монастирському будівництві Таврики»¹⁷.

Сирійські елементи в культовому житті Південно-Західної Таврії відбилися не лише в церковній архітектурі, вони сягали набагато глибше.

За висновками М. Репникова, який копав ескі-керменський могильник 1928-1929 рр., для VIII–XIII ст. встановлено наявність звичаю двофазових поховань. «Він полягав у тому, що померлих ховали на певний час в окремих гробницях, де вони перебували до повного розтління трупа. Після цього виймали самі лише кості й розміщували їх у спеціальних усипальницях»¹⁸. Такий звичай був поширений також у Херсонесі й у цілій гірській частині півострова. «В Ескі-Кермені знайшли як тимчасові могили у вигляді врубних гробниць, накритих плитами, так і усипальниці у вигляді спеціальних приміщень при храмах, де кості складали без будь-якого порядку». Остаточний висновок археолога – «дослідження генези цього обряду швидше чи пізніше приведе до сирійсько-малоазійського джерела»¹⁹ – підтримав дехто з пізніших дослідників²⁰, але конкретне зіставлення із сирійсько-малоазійськими похованнями досі, наскільки відомо, проведене не було.

¹⁵ *Талис Д. Л.* О классификации и датировке некоторых средневековых городищ Крыма // Экспедиции Гос. исторического музея. Доклады на сессии Ученого совета ГИМ 5-7 февраля 1969 г. – Москва, 1969. – С. 135. Також: *Пиоро И. С.* Крымская Готия. Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье. – К., 1990. – С. 77 (тут і бібліографія питання).

¹⁶ *Якобсон А. Л.* Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры. – Москва; Ленинград, 1964. – С. 51.

¹⁷ Там же. – С. 52.

¹⁸ *Репников Н. И.* Раскопки эски-керменского могильника в 1928 и 1929 гг. // Готский сборник. – Москва; Ленинград, 1932. – С. 180.

¹⁹ Там же.

²⁰ *Зиневич Г. П.* Антропологические материалы... – С. 135.

Проблема залишається відкритою. Річ у тому, що останніми роками археологія Криму опинилася майже цілком у полоні фактографічного накопичення даних, відмовляючись, з одного боку, від порівняльного аналізу із синхронним сирійським матеріалом (потрібним, незалежно від позитивного чи негативного висновку, як результат такого порівняння), а з іншого – від етнічної інтерпретації археологічних пам'яток хоча б з Ескі-Кермена. Якщо гіпотези про сирійсько-месопотамські витоки як церковної та світської архітектури, так і поховального обряду в Херсонесі та в інших містах гірської Таврії підтвердяться, то можна буде говорити про зафіксований археологічно досить масовий вплив сирійського населення поки що невідомої конфесії на півострів. Можливо, це були групи сирійських еретиків, змушених під тиском візантіяців залишити свою батьківщину. Такий «сирійський період» на частині території півострова тривав би доволі довго: від перелому V–VII до XIII ст.

Письмові джерела, достатньо скупи для історії півострова того далекого часу, рідко згадують сирійців. Візантійський імператор Юстиніан II, тікаючи в 704–705 рр. із заслання в Таврії, щоб повернутися на візантійський престол, серед помічників, яких забрав із Херсонеса, мав двох сирійців. На їхню етнічну належність вказують імена – Барісбакурій (варіанти: Барасбаїрій, Басбакурій, можливе прочитання з іншими варіантами, в яких «бета» читається як «в» – Варісвакурій і т. д.) та його брат Салібан (варіант: Салбан; можливе прочитання – Саліван, Салван)²¹. Про збереження сирійської колонії в Херсонесі IX ст. може свідчити знахідка там св. Костянтином 861 р. «сурських» Євангелія та Псалтиря. (Про цю дискусійну проблему див. далі окремий екскурс).

Торговельно-ремісничі факторії сирійців розквітають у великих містах півострова, найімовірніше, в XI–XIII ст., про що говорить інтенсифікація сирійського імпорту (насамперед виробів із скла) на Русь.

У Сугдеї така факторія виникає в XI–XIII ст. (за археологічними даними)²². Можна, мабуть, твердити також про колонію сирійців у Солхаті. З XIV ст. походить християнський нагробок з вапняку, перевезений із Солхата (теперішнього Старого Криму) до петербурзького Ермітажу. Нагробок без дати, з написом арабською мовою та християнською символікою²³.

²¹ Theophanis Chronographia / Recens. C. de Boor. – Lipsiae, 1883. – Vol. 1. – P. 373; Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica / Ed. C. de Boor. – Lipsiae, 1880. – P. 41. Перевидання фрагментів оригіналу і рос. переклад: *Чичуров И. С.* Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1980. – С. 39, 63 (Феофан Сповідник, близько 760–818); 155, 163–164 (патріарх Никифор, близько 758–829). Див. також: *Наследова Р. А.* XI Всесоюзная сессия... – С. 11 (про доповідь О. Мещерської «Сирійці в Криму», в якій вона атрибутувала помічників Юстиніана II як сирійців).

²² *Баранов И. А.* Сугдея в VII–XIII вв.: К проблеме формирования средневекового города // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии (Киев, сентябрь 1985). – Москва, 1985. – С. 54.

²³ Нагробок оглядав я в Ермітажі 7 червня 1986 р. (експозиційний зал № 61).

У Кафі сирійська колонія існувала, напевно, ще до моменту перетворення давнього поселення на генуезьке місто. У кожному разі, вже перша хронікерська згадка про італійську Кафу 1289 р. відбиває її дуже інтенсивні зв'язки із Сирією (про це згодом), а в найдавніших збережених нотаріальних записках з Кафи 1289-1290 рр. є чимало згадок про сирійців, Сирію, окремі сирійські міста²⁴. Цілком конкретну вказівку на сирійську конфесійну громаду – громаду яковітів на початку XV ст. – дав німецький мемуарист Ганс Шільтбергер. Подорожні нотатки, докладніше спогади Г. Шільтбергера, що був полоненим, стосуються 1394-1427 рр. Пишучи про Кафу, де він перебував на початку XV ст., Г. Шільтбергер зазначив, що «в місті є християни чотирьох видів: римської та грецької, та вірменської, та сирійської (*Surian*) віри». Далі він підкреслив, що в Кафі є три єпископи – римський, грецький і вірменський; можна у зв'язку з цим робити висновок, що сирійці-яковіти (бо саме яковітів Г. Шільтбергер називав сирійцями) мали в Кафі лише звичайну рядову парафію й там не було вищого представника яковітської церковної єрархії. Пізніше він пояснив: «Між сирійською (*Surion*) вірою та грецькою існує тільки одна відмінність, і тому кажуть вони (греки. – *Я. Д.*), що сирійська (*Surion*)²⁵ мова є також їхньою вірою²⁶. Але сирійці (*Surion*) є яковіти й дотримуються віри святого Якова». Г. Шільтбергер подає чутку, що кожний яковітський священик (в іншому варіанті – кожний яковіт) повинен власноручно виготовити оплаток, який має перетворитися на тіло Боже. Для цього яковітський священик (варіант – яковіт) бере волосину зі своєї бороди і кладе в оплаток, перетворюючи його на тіло Боже. Г. Шільтбергер ще пише, що цим самим сирійське віросповідання відрізняється від грецького, і служба Божа ведеться сирійською, а не грецькою мовою²⁷. Якщо ці відомості з вплетеною в них антияковітською легендою (в ній явний натяк на засновника релігійної течії Якова Барадея, ім'я якого проінтерпретовано в дусі народної етимології, бо нім. *Part / Bart / Bard*, лат. *barda* – це «борода»; відтіля й волосина з бороди або з іншого місця тіла – згідно

²⁴ *Brătianu G. I. Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*. – Bucarest, 1927. – (Académie Roumaine. Études et recherches. – Vol. 2); *Balard M. Gênes et l'Outre Mer*. – Paris; La Haye, 1973. – Т. 1. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289-1290. – (Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Âge. – Vol. 12). Акти свідчать, що вже 1288 р. в Кафі мешкали сирійці (*Balard M. Gênes... – № 190*).

²⁵ Є варіанти: *Zurian, Schurian*.

²⁶ Це місце в тексті не дуже ясне.

²⁷ *Schiltberger H. Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift / Herausgeg. von V. Langmantel*. – Tübingen, 1885. – S. 63, 97, 140. – (Bibliothek des Literarischen Vereins Stuttgart. – Bd. 172). Російський переклад: *Брун Ф. Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год // Записки Императорского Новороссийского университета*. – Одесса, 1867. – С. 57, 102 (переклад за іншим варіантом тексту з гейдельберзького рукопису, дещо відмінним від нюрнберзького, виданого 1885 р.; у виданні 1885 р., однак, наведено різночитання). Фальсифікований переклад: *Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год / Пер. Ф. Бруна; Изд., ред. и примеч. З. М. Буныатова*. – Баку, 1984.

з тогочасною середньонімецькою мовою²⁸) мемуарист здобув у Кафі, що цілком можливо, то це вказує на існування певного спрямованого проти яковітів стеореотипу в Криму. Зрештою, з інших джерел добре відомо про напружені, а навіть криваві міжнаціональні й міжконфесійні відносини в Кафі, де нетолерантні римокатолики-італійці намагалися зберегти свою домінацію, звинувачуючи, наприклад, вірменів у антигенуезькій діяльності.

Як уже зазначалося, сирійці, яковіти й несторіанці згадуються в папській буллі 1437 р. для вікарія францисканців Якова де Прімадізі, посланого до Кафи й до Пери, але ледве чи ці три етноніми можна розглядати як доказ існування в цей час саме трьох окремих релігійних громад сирійського походження в Кафі.

Може, є деякі підстави вважати, що яковітська громада існувала в Кафі наприкінці XIII ст. В актах за 1290 р. перекладач Яковин (яковіт?) Тодар (*Jacobinus Todar*), мабуть, ідентичний з Тодаром Сирійцем (*Todar Syriamus*), що мав власний будинок у Кафі²⁹. У цих же актах під 1289 р. нотується Яковин Фабета з Леванту³⁰. Але чи справді яковини – це яковіти, а не антропоніми (похідні від імені Яків / Якоб, Джакоб)?

Остаточного вирішення залишається походження назви місцевості Гурзувіт (це грецька назва VI ст.; генуезька XIV ст. – Горзаній; теперішній Гурзуф), що перекликається з назвою сирійського (палестинського) міста Гарсуф / Арсуф / Арзуф.

Письмові джерела генуезької Кафи кінця XIII – XV ст. свідчать про стійкий прошарок сирійського населення. Правда, юридичні документи генуезьких нотаріїв вимагають вдумливого і скрупульозного аналізу для того, щоб диференціювати (у ряді випадків це, здається, неможливо) місцевих сирійців, що мешкали тут постійно, може й від поколінь, від сирійських купців, які прибували туди на певний час у своїх торговельних справах. Усупереч наведеному твердженню А.-Д. фон ден Брінкен, генуезькі документи не розрізняли сирійців за конфесіями. Сирійцями вважали також узагалі прибулих із Сирії її мешканців не сирійського походження, а таких самих генуезців або інших італійців, що осіли в Леванті, у різних середземноморських містах або в містах у середині Сирії (їх досить часто згадують в актах). Немає гарантій, що сирійців не згадують в актах також без позначення етносу, топоніма, – для ідентифікації таких осіб потрібно проводити складні просопографічні дослідження. Не дуже ясно поки що, яку саме мову треба розуміти як «сирійську», коли про неї згадують у записях (чи це арабська в сирійському варіанті, чи, може, арамейська в котромусь із живих тоді діалектів). Усі ці моменти вимагають опрацювання певної наукової методики, тим більше що кількість розшуканих і опублікованих текстів актових записів з італійських

²⁸ *Lexer M. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. – 34 Auf. (mit Neubearb. und erwiet. Nachträgen). – Leipzig, 1974. – S. 10 (Bart = Bart, Schamhaar).*

²⁹ *Balard M. Gènes... – T. 1. – № 737, 595.*

³⁰ *Ibid. – № 45.*

колоній Північного Причорномор'я різко зросла, особливо протягом останніх двох-трьох десятиріч³¹, і, мабуть, зростатиме далі.

Для прикладу проаналізуємо відомості про деяких сирійців у Кафі 1289-1290 рр. за актами Ламберто ді Самбучето³². В актах, запроваджених у Кафі за генуезьким зразком принаймні 1288 р., записували тільки більші торговельні й фінансові справи: великі позики, винайм кораблів, оптову торгівлю різноманітними товарами, продаж нерухомого майна тощо. Зрозуміло, що до книги нотаріальних записів потрапляли як сторони насамперед представники кафської верхівки, та й це лише у випадках, коли треба було реєструвати контракт, вимагати повернення боргу і т. п. З книги 1289-1290 рр. я вибрав дві категорії осіб: першу – з етнонімом «сирієць» (*Sorianus, Syrianus, Sirianus*), доданим до імені; другу – з географічним визначенням «із Сирії» (*de Syria*) та «з Леванту» (*de Levante*). Якщо для першої категорії осіб їх сирійська національність не підлягає сумніву (що часто підтверджується ще й сирійськими іменами), то у другій категорії сирійська національність не завжди певна. Це могли бути також італійці або представники іншого етносу, що цілком переселилися з Сирії чи Леванту до Кафи.

Про сирійців першої категорії можна сказати таке. У Кафі був прошарок великих купців, місцевих міщан, які користувалися повними правами громадян міста й мали певний вплив на стосунки в місті. Серед них було кілька сирійців.

Джеремікаль Сирієць (варіанти імені: *Jellimichal, Zilimichal, Jeremichal, Jeremichal*), син різника *Jervaxilli Nasaraddini*, мешканець Кафи, був великим купцем, що міг ручатися за інших купців, купував товар оптом, торгував нерухомим майном, кіньми. Мав два будинки, які продав. Вони прилягали до Перехрестя Кушнірів (*Carubius pelliparius*)³³. Ассан Сирієць (*Assanus*, можливо, Гассан, але ім'я тут не свідчить про мусульманство, бо його нотарій релігію зазначав інакше), син *Machaletus*'а, був міщанином з Кафи, торгував оптом воловою шкірою, мешкав у будинку з фонтаном, який і звали *fondicum Assani Siriani* й біля якого списували також нотаріальні акти³⁴. Тодар Сирієць (*Todar, Thodor*) мав будинок недалеко від Громадської дороги (*Via publica*), отже, належав до респектабельного прошарку³⁵. Коста Сирієць (*Costa*) їздив у купецьких справах до Константинополя³⁶.

³¹ Див. перелік архівних джерел, а також велику, хоча й не цілком повну, бібліографію: *Balard M. La Romanie génoise (XIIe – début du XVe siècle)*. – Genova; Rome, 1978. – Т. 1. – Р. 12-949. – (*Atti della Società ligure di storia patria*, N. S. – Vol. 18 (92). – Fasc. 1; *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*. – Fasc. 235).

³² З не дуже зрозумілих причин є лише одна згадка про сирійця в дослідженні: *Musso G. G. Gli Orientali nei notai genovesi di Caffa // Ricerche di archivio e studi storici in onore di Giorgio Costamagna*. – Roma, 1974. – P. 110. – (*Archivi e cultura*. – Т. 7).

³³ *Balard M. Gênes...* – Т. 1. – № 95, 252, 510, 518, 535, 741; *Brătianu G. I. Actes...* – № 189, 252, 315, 319, 420.

³⁴ *Balard M. Gênes...* – Т. 1. – № 190, 571, 795, 882; *Brătianu G. I. Actes...* – № 225, 455.

³⁵ *Balard M. Gênes...* – Т. 1. – № 252, 595; *Brătianu G. I. Actes...* – № 252.

³⁶ *Balard M. Gênes...* – Т. 1. – № 252; *Brătianu G. I. Actes...* – № 252.

Георгій Сирієць (*Georgius*) також був власником будинку³⁷. Власний будинок, напевно у вигляді дворика (бо розташованого не при конкретній вулиці, а недалеко від інших будинків), мав Йоан Сирієць (*Johanes*)³⁸. Мікаель Сирієць (*Michael*), згаданий як свідок при складанні одного акта, мабуть, тотожний з перекладачем Мікаелем із Сирії, який також часто виступав у ролі свідка³⁹. Джаніно Сирієць (*Janinus*) фігурує як свідок⁴⁰.

З другої категорії сирійців треба назвати ще іншого Мікаеля із Сирії, купця, що торгував сукном. Його власністю була частина будинку на *Via publica*⁴¹ (розташованого недалеко від уже згаданого будинку Тодара Сирійця). Йоан із Сирії був пекарем; він торгував борошном у великій кількості (мав продати 62 ½ четверику муки) та мешкав у власному будинку⁴². Сімон (*Symon*) з Леванту був кушніром⁴³, а Джакобін Фабета (*Jacobinus Fabeta*), що вже згадувався, був купцем⁴⁴.

Певне, що до книги запису актів 1289-1290 рр., яка велася в Кафі, потрапила лише невелика частина представників сирійської громади. Якщо допускати якусь проекцію, виходячи з 18 записів про сирійців, що стосуються восьми осіб, з яких усі, мабуть, були головами родин, мали власні будинки, то можна вважати, що кількість сирійців у Кафі в кінці XIII ст. становила кільканадцять осіб (не менше сорока, якщо припустити, що вісім сирійців – це голови родин, та застосувати мінімальний демографічний коефіцієнт). Ще можна думати, що нотарій у своїх актах ледве чи згадав хоча б кожного п'ятого з голів сирійських родин. У такому разі виходить, що в Кафі тоді проживало не менше 200 сирійців. Кількість можна збільшити, якщо вважати, що особи з додатком до імені «із Сирії», «з Леванту» – це також сирійці. При цьому потрібно враховувати, що докладний лінгвістичний аналіз антропонімії актів може довести наявність інших сирійців, без описаних етнічних чи географічних визначень.

Нотаріальні записи практично не дають вказівки на конфесію сирійців (крім наведеного раніше припущення, що слово чи ім'я «яковин» означає яковіта). Про їхню розмовну мову опосередковано свідчить 11 згадок про перекладачів, присутніх при складанні актів. Цілковито явно сирійці не володіли італійською (Кафа лише недавно, може кілька років перед тим, стала генуезькою). Перекладач генуезької громади Кафи (таке було його офіційне звання) Петро де Міллано⁴⁵ знав, як впливає з багатьох документів (не тільки пов'язаних із сирійцями), грецьку, татарську й арабську мови.

³⁷ Balard M. Gênes... – Т. I. – № 741.

³⁸ Ibid. – № 602.

³⁹ Balard M. Gênes... – Т. I. – № 223, 410, 595, 876, 877; Brătianu G. I. Actes... – № 238.

⁴⁰ Balard M. Gênes... – Т. I. – № 310, 340; Brătianu G. I. Actes... – № 353.

⁴¹ Balard M. Gênes... – Т. I. – № 389, 595, 875.

⁴² Ibid. – № 335, 364, 710; Brătianu G. I. Actes... – № 204.

⁴³ Balard M. Gênes... – Т. I. – № 31; Brătianu G. I. Actes... – № 194.

⁴⁴ Balard M. Gênes... – Т. I. – № 45; Brătianu G. I. Actes... – № 204.

⁴⁵ Balard M. Gênes... – Т. I. – № 389, 535, 595, 685, 875; Brătianu G. I. Actes... – № 189, 225, 252.

Гвірард Блянкард⁴⁶, Мікаель Сирієць⁴⁷, Стефан⁴⁸ у ролі перекладачів виступали епізодично. Генуезець Боніфаций Покаміль, який дуже часто (майже 70 разів) був свідком при складанні актів, лише один раз згадується як перекладач⁴⁹. Ледве чи розмовною мовою сирійців була татарська чи грецька; арамейська (якщо йдеться про несторіанців та яковітів) була тільки богослужбовою. Не підлягає, здається, сумніву, що для сирійців Кафи розмовною була арабська мова, якою вони, зрештою, в цей час розмовляли на цілому Близькому Сході. Люди «із Сирії» трапляються також у пізніших актах з Кафи (наприклад, за 1343-1344 рр. – Джованні, Якопо⁵⁰), але в цих випадках важко визначити, чи йдеться про сирійців – мешканців Кафи, чи, що правдоподібніше, про неогоціантів, які прибули до Кафи у своїх купецьких справах. 1473 року в актах вказується сирієць (*Suriano*) Ібрагім з Кафи, одружений з гречанкою⁵¹.

Пошуки за сирійцями в інших опублікованих і доступних мені італійських (генуезьких, венеціанських) актах з Північного Причорномор'я результатів не дали⁵². Але такі пошуки треба, очевидно, продовжити. Незалежно від цього ясно, що центром «сирійського життя» в Північному Причорномор'ї від 80-х рр. XIII ст. аж до упадку генуезької Кафи 1475 р. було саме це місто. Верхівку колонії становило багате купецтво.

Про те, що сирійський вплив тоді ще був помітний також у гірській частині Криму (спадщина Ескі-Кермена?), свідчить звіт турецького полководця Емінекбея 1476 р., котрий, пишучи султанові про підкорення Південного Криму, назвав останнього князя Мангупа Олексієм Сирійцем.

Чи зустрічався святий Костянтин із сирійцями в Херсонесі? У відомому «Житті» Костянтина Філософа, у розділі VII, докладно описується, як він у Херсонесі (де перебував 861 р.) вдосконалював своє знання мов: він навчився там «жидівської» та читав книги цією мовою (йшлося про старогєбрайську), потім читав самарянські книги (отже, на самарянському діалекті арамейської), врешті «обрѣт»

⁴⁶ *Balard M. Gênes...* – Т. 1. – № 95, 190, 252; *Brătianu G. I. Actes...* – № 189, 225, 252.

⁴⁷ *Balard M. Gênes...* – Т. 1. – № 410.

⁴⁸ *Ibid.* – № 518; *Brătianu G. I. Actes...* – № 319.

⁴⁹ *Balard M. Gênes...* – Т. 1. – N 685.

⁵⁰ *Balbi G. Atti rogati a Caffa da Nicolò Beltrame (1343-44) // Balbi G., Raiteri S. Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV).* – Genova, 1973. – P. 23-27, 168.

⁵¹ *Musso G. G. Gli Orientali...* – P. 110.

⁵² *Airaldi G. Studi e documenti su Genova e l'Oltremare.* – Genova, 1974. – (Collanea storica di fonti e studi. – № 19); *de' Colli S. Moretto Bon, notario in Venezia, Trebisonda e Tana (1403-1408).* – Venezia, 1963. – (Fonti per la storia di Venezia. – Ser. 3. Archivi notarili); *Iliescu O. Notes sur l'apport roumain au ravitaillement de Byzance d'après une source inédite du XIVe siècle // Nouvelles études d'histoire.* – Bucarest, 1935. – Т. 5. – P. 105-116; *Morozzo della Rocca R. Lettere di mercanti a Pignol Zucchetto (1336-1350).* – Venezia, 1957. – (Fonti per la storia di Venezia. – Ser. 4. Archivi privati); *Musso G. G. Navigazione e commercio genovese con il Levante nei documenti dell' Archivio di stato di Genova (secc. XIV-XV) con appendice documentaria a cura di M. S. Jacopino.* – Roma, 1975. – (Ministero per i beni culturali e ambientali pubblicazioni degli Archivi di stato. – 84); *Pistarino G. Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360-1361).* – Genova, 1971.

же тоу евангеліє и ѡсалтирь, росьскїи письмень писано, и чловѣка вѡбрѣтъ глаголюща тоу бесѣдою и бесѣдовавъ съ нимъ и силуу рѣчи приємъ, своєми бесѣдѣ прикладає, различїи письмень, глааснаа и сьгласнаа и къ богу молитвою дръже и въскорѣ начеть чисти и сказати и мнѡзи сеємоу дивльасе бога хвалеще»⁵³. Фраза про «росьскы письмень» (у різночитаннях: «роусьскыи письмены», «роуским' писменъ», «роуш'кымъ писменемъ» і т. п.) породила велетенську літературу, бо більшість дослідників стояла на позиції, що про русів у розумінні східних слов'ян у середині IX ст. не могло бути й мови. З різних давніших гіпотез можна згадати готську, скандинавську. Якби це була східнослов'янська мова, то св. Костянтинові, що знав тогочасну македонську, не було б потреби аж так наполегливо її вивчати. Цілком неясним залишилося питання, хто ж і з якою метою в докостянтинівський період переклав Євангеліє та Псалтир на руську (в розумінні східнослов'янську) мову. Патріотично налаштовані російські та українські вчені, а також прихильники гіпотези про Озівську Русь наполягали, що справді йдеться про християнізацію Русі перед Володимиром Великим (забуваючи, очевидно, про те, що Русі як такої в середині IX ст. ще не існувало), для потреб котрої було виготовлено переклади.

Після 1935 р. дискусія довкола питання, які саме книжки отримав у Херсонесі св. Костянтин, яку мову там вивчав, пішла новим шляхом. А. Вайян висунув гіпотезу, що переписувач «Житія» допустив метатезу. Замість «соурьскы», як було в протографі, він написав «русьскы» («росьскы»). Для підтвердження своєї тези пригадав, що у розділі XVI «Житія» (там дається перелік народів, які мають переклади святих книг) спостерігається заміна первісного «соури» на «роуси»⁵⁴. А. Вайян знайшов дуже сильну підтримку авторитетних дослідників – як мовознавців, так і істориків⁵⁵. Збільшилася кількість прикладів аналогічних метатез⁵⁶, відомих, зрештою, ще з наукової літератури XIX ст., які, однак, ніхто

⁵³ Цитую за виданням: Constantinus et Methodius Thessalonienses. Fontes / Ree. et illustr. F. Grivec et F. Tomšič. – Zagreb, 1960. – P. 109. – (Radovi Staroslavenskog instituta. – Kn. 4).

⁵⁴ Vaillant A. Les «lettres russes» de la Vie de Constantin // Revue des études slaves. – Paris, 1935. – T. 15. – Fasc. 1-2. – P. 75-77.

⁵⁵ Gregoire H. Constantin-Cyrille et son Psautier en lettres syriaques et non russes // Byzantion. – Bruxelles, 1935. – T. 10. – P. 776; Jakobson R. Saint Constantin et la langue syriaque // Ejusd. Selected Writings. – Berlin; New York; Amsterdam, 1985. – Vol. 6. – P. 153-158 (перша публікація 1944 р.); Gerhardt D. Goten, Slawen oder Syrer im alten Cherson? Ein Nachtrag // Beiträge zur Namenforschung. – Heidelberg, 1953. – Bd. 4. – S. 76-88; Paszkiewicz H. The Origin of Russia. – London, 1953. – P. 428-429; Jakobson R. Minor Native Sources for the Early History of Slavic Church. – 111, 3. The Philosopher's Interest in Syriac // Ejusd. Selected Writings. – Berlin; New York; Amsterdam, 1985. – Vol. 6. – P. 185-186 (перша публікація 1954 р.); Горалек К. Св. Кирилла и семитские языки // For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday 11 October 1956. – The Hague, 1956. – P. 230-234; Grivec F. Konstantin und Method. Lehrer der Slaven. – Wiesbaden, 1960. – S. 48-49; Zagiba F. Das Geistesleben der Slawen im frühen Mittelalter. Die Anfänge des slawischen Schrifttums auf dem Gebiete des östlichen Mitteleuropa von 8. bis 10. Jahrhundert. – Wien; Köln; Graz, 1971. – S. 18-19 (Annales Instituti Slavici. – Bd. 7).

⁵⁶ Lunt H. C. Again the русьскыи письмени // Cercetări de lingvistică. – Bucuresti, 1958. – An. 3, supliment: Mélanges linguistiques offerts à E. Petrovici par ses amis... – P. 323-326; Mareš F. V.

тоді не застосовував до «Житія» св. Костянтина (давньоруські писарі досить часто незвичні для них етнонімічні прикметники «соурьськи», «роумьськи», «проуськи» переписували як «роусьськи» чи подібні варіанти з коренем «рус»).

Аргументи прихильників сирійської гіпотези дуже зміцніли, коли А. Вайян встановив, що т. зв. Македонські листки – це передмова св. Костянтина до слов'янського перекладу Євангелій, у якій він говорить, між іншим, про використання ним «сретичних» перекладів Євангелія, зокрема сирійського перекладу несторіанців⁵⁷. Було знайдено докази, що св. Костянтин справді використовував сирійський переклад⁵⁸. Певні дані вказували на те, що це був несторіанський «Діатессарон» (сирійський переклад гармонізованого Євангелія) Татіана. Згадали, що в проложному «Житті» св. Костянтина мовиться про знання ним чотирьох мов: грецької, латинської, сирійської («сурьськы»; під сирійською тут треба розуміти арамейську) та гебрайської, що серед 32 списків «Житія» є дев'ять, в яких у розділі VII ужита форма «соурьськими» чи інша, що її нагадує⁵⁹.

У російській та українській літературі сирійську гіпотезу довго ігнорували більше з патріотичних, ніж з наукових міркувань. Шкода, що українська наука дуже довго не наважувалася підійти до цього питання реалістично, підмінюючи науковий аналіз матеріалу публіцистично-декларативними заявами, складеними часто у грубій ненауковій формі⁶⁰. Прихильники сирійської гіпотези серед східнослов'янських дослідників з'явилися пізно⁶¹.

«Ruská písmena», o nichž je zmínka v VII. kapitole Života Konstantinova... // Славянская филология. Материалы за V Международен конгрес на славитите. – София, 1963. – Т. 2. – С. 68-69; Stipčević B. Marčanska varijanta «Skazanja o slovesech» črnorisca Hrabra // Slovo. – Zagreb, 1964. – Т. 14. – С. 53-56.

⁵⁷ Vaillant A. La préface de l'évangéliste vieux-slave // Revue des études slaves. – Paris, 1948. – Т. 24. – Fasc. 1-4. – Р. 5-20.

⁵⁸ Grivec F. Dikcija Assemanijevega glagolskega evangelistarja // Slovo. – Zagreb, 1953. – Т. 3. – С. 31-32.

⁵⁹ Auty R. The Gospel and Psalter of Cherson: Syriac or Russian? // To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday 11 October 1966. – The Hague; Paris, 1967. – Vol. 1. – P. 115.

⁶⁰ Див., наприклад: Жовтубрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 202; Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. – К., 1983. – С. 33; Русанівський В. М., Німчук В. В. Співвідношення давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI–XIII ст.) // Слов'янське мовознавство: Доповіді (IX Міжнародний з'їзд славистів). – К., 1983. – С. 185; Охрімченко П. П. Як виникла писемність на Русі? // Наука і суспільство. – К., 1984. – № 11. – С. 39-40; Мельничук О. С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності // Мовознавство. – К., 1985. – № 2. – С. 18; Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988. – С. 68-69 (цитую: «Висловлювалися й зовсім фантастичні припущення про сирійське або самаритянське походження тих перекладів. Сирійська гіпотеза, як не дивно, знову фігурує в творах деяких авторів попри її абсолютну бездоказовість. Її прибічники пропонують кон'єктуру – “соурьськиє” замість “роусьськиє”, але ніяких доказів на її користь не наводять. Неспроможність усіх цих нігілістичних гіпотез навряд чи може викликати сумнів» і т. д.).

⁶¹ Иванова Т. А. Еще раз о «русских письменах»: К 1100-летию со дня смерти Константина Кирилла // Советское славяноведение. – Москва, 1969. – № 4. – С. 72-75 (остаточні висновки ав-

Дехто з тих дослідників, що не погоджувалися із сирійською або будь-якою іншою етнічною гіпотезою, вважали відповідне місце «Житія» (розділ VII) позбавленим реального змісту – літературним пасажем автора «Житія», який підкорився вимогам агіографічного жанру⁶², або пізнішою інтерполяцією⁶³. Цілковито об'єктивно треба зазначити, що всі намагання ототожнювати житійних русів у Херсонесі зі східними слов'янами відверто були скеровані проти авторитету Кирила-Костянтина філософа як творця слов'янської писемності й першого перекладача Святого Письма на слов'янську (згодом церковнослов'янську) мову.

Завершуючи екскурс про св. Костянтина в Херсонесі, необхідно підкреслити, що справді існувала дуже велика ймовірність деформації відповідного місця в розділі VII «Житія». Дуже багато аргументів схиляють до того, щоб на питання, чи св. Костянтин зустрічався із сирійцями, читав їхні переклади Євангелія та Псалтиря, вивчив сирійську (арамейську) мову, відповісти позитивно. Сирійці цілком певно проживали в Херсонесі 704-705 рр.: не помітно було катаклізмів, які мали б припинити життя їхньої колонії за період до середини IX ст. Святий Костянтин знав сирійську (арамейську) мову хоча б поверхово ще з часів своєї «сараценської» місії, тобто подорожі до Самарри біля Багдада, яка відбулася між 851-858 рр.⁶⁴ Тому остаточно й досконально опанувати арамейську в Херсонесі не було йому особливо важко. Про знання ним сирійської свідчить проложне «Житіє», про це каже він сам у передмові до свого перекладу Євангелія (у т. зв. Македонських листках), це підтверджують семантичні сиріزمи в самому перекладі. Із семітських мов він знав ще старогейбрайську та самарянську, тобто мав необхідні лінгвістичні знання. Зрештою, загальні уявлення про сирійців у Північному Причорномор'ї роблять зустріч св. Костянтина із сирійцями цілком можливою. Зведення усіх просирійських аргументів до купи виглядає набагато серйозніше, ніж накопичення дуже слабо обґрунтованих гіпотез, що руси з «Житія» св. Костянтина – це східні слов'яни; що існували докирилівські великі перекладні

тора ще дуже нерішучі); *Успенский Б. А.* Вопрос о сирийском языке в славянской письменности: почему дьявол может говорить по-сирийски? // Вторичные моделирующие системы. – Тарту, 1979. – С. 81; *Флоря Б. И.* Комментарий // Сказание о начале славянской письменности – Вст. ст., пер. и коммент. Б. Н. Флоры. – Москва, 1981. – С. 115-117; *Pritsak O.* The Origin of Rus'. – Cambridge, Mass., 1981. – Vol. 1. – P. 63; *Пуоро И. С.* Крымская Готия... – С. 30.

⁶² *Auty R.* The Gospel... – P. 117.

⁶³ *Vlasto A. P.* The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs. – Cambridge, 1970. – P. 245-246.

⁶⁴ З багатой літератури: *Јурковић Л. Д.* Прва дипломатска мисија Константина Филозофа – ћирила просветитеља словена // Зборник Матице српске за друштвене науке. – Београд, 1956. – Т. 13-14. – С. 29-38; *Иванов Ђ.* Сарацинска (арабска) мисија на Кирил Философ // Известия на Института за литература. – Софија, 1965. – Кн. 16. – С. 91-104; *Dvornik F.* Byzantské misie u Slovanů. – Praha, 1970. – S. 285-291; *Ejusd.* Constantine-Cyrills Religious Discussion with the Arabs // *Studia palaeoslovenica.* – Praha, 1971. – P. 77-78; *Versteegh C. H. M.* Die Mission des Kyrillos im Lichte der arabo-byzantinischen Beziehungen // *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.* – 1979. – Bd. 129. – H. 2. – S. 233-262.

тексти Святого Письма та що св. Костянтин був лише плагіатором, який присвоїв собі винайдену до нього азбуку і зроблені також до нього переклади.

Яких саме сирійців зустрічав св. Костянтин у Херсонесі – несторіанців чи яковітів, – невідомо. Хоча доведене використання св. Костянтином несторіанського перекладу Євангелія – Татіанового «Діатессарону» – вказувало б на зустріч з несторіанцями, але таке припущення було б аж надто прямолінійним.

Існують деякі міркування про те, що при перекладі Старого Завіту (йдеться про східнослов'янську Біблію-четью) використовувалися біблійні тексти антихалкедонітів (можливо, вірменські або сирійські). Однак це питання вимагає подальших глибоких текстологічних досліджень⁶⁵.

Сирійський прозелітизм на Русі. Не так просто визначити причини, чому історики релігії цілком ігнорували відомості про сирійський (яковітський, несторіанський?) прозелітизм на Русі. Саме ігнорували – не полемізували з арабськими свідченнями (якщо вважали їх неправдивими), відомими у європейській науці з багатьох видань принаймні від 30-х рр. XIX ст., з часу публікації друком оригінальних текстів і перекладів повідомлень аль-Масуді про слов'ян. Треба думати, що стереотипна віра в єдине візантійське джерело християнства на Русі перетворилася на таку недоторкану святість, яка й придушила принцип звичайної наукової об'єктивності, не кажучи вже про почуття релігійної толерантності. Немовби панувала своєрідна змова мовчання або дослідниками оволоділо почуття сором'язливої незручності, що не дозволяло навіть поверхово торкатися питання про можливе сирійське християнство на Русі. У мене була вже можливість висловитися на тему релігійного вакууму, який існував на Русі до остаточного прийняття християнства як панівної державної релігії князем Володимиром Святославичем⁶⁶. До цього можна додати, що ясно проявлялася відсутність конфесійної гомогенності принаймні до кінця X ст. Ледве чи це була ситуація змагання між світовими релігіями за Русь, як у цьому намагався переконати – на свій лад – літописець, оповідаючи про шукання вір та перевірку придатності різних конфесій для Русі (літописець, здається, хотів цим оповіданням підкреслити, що руський князь сам добровільно вибрав візантійський напрям християнства, а не що цей напрям був йому накинений; таке оповідання

⁶⁵ Див.: Степанов Н. В. О проблеме славянского перевода Библии // IV Международный съезд славистов: Материалы дискуссии. – Москва, 1962. – Т. 2. – С. 150-151; Коляда Г. И. О проблеме роли церковнославянского языка как международного культурного (литературного) языка славян // Там же. – С. 156. Також: Дашкевич Я. Русь і Вірменія: Конфесійні та культурні контакти IX – першої половини XII ст. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 171.

⁶⁶ Дашкевич Я. Русь і Вірменія... – С. 170. Крім цього: Дашкевич Я. Сирійські елементи в релігійному житті України-Русі (IX–XIII ст.) // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень III круглого столу (Львів, 4-5 травня 1992 р.). – К.; Львів, 1992. – С. 17-19. Про можливі прояви діяльності яковітів: Dashkevych Ya. Who are Armeno-Kipchaks? (On the Ethnical Substrate of the Armenian Colonies on the Ukraine) // Revue des Études Arméniennes. N. S. – Paris, 1982. – P. 379-380.

мало засвідчити відсутність будь-яких прав Константинополя на гегемонію релігійну, а тим більше політичну). Ймовірніше, це була ситуація саме вакууму, в якому у вигляді вогнищ різної інтенсивності проявлялися тенденції багатьох – не лише світових і не лише монотеїстичних – напрямів.

Твір Абу-ль-Хасана Алі аль-Масуді (близько 890-956/957) «Промивальні золота і родовища дорогоцінних каменів», у котрому два розділи (34 і 66 за нумерацією видання К.-А. Барбе де Мейнара 1861-1867 рр.) присвячені слов'янам, має складну текстологічну історію (три редакції протягом 332-345 рр. гіджри = 933-955 рр. після Р. Х.). Цей твір був скороченим варіантом великого корпусу «Розповіді часу» в двадцяти томах, який довго вважали загубленим. Публікація корпусу (авторство котрого все ж таки вважають дискусійним) почалася в Каїрі 1938 р. і, здається, не мала завершення. Докладне порівняння відомостей «Промивальень золота» з відповідними місцями «Розповідей часу», які мені не є доступні (крім одного, зрештою, дуже важливого фрагмента, про котрий йтиметься далі), досі не проводилося, тому обмежуюся передачею тексту уривку про релігії слов'ян з «Промивальень золота», який у різних редакціях (у передачі самого аль-Масуді або тих, що його цитували) публікувався паралельно з арабським оригіналом та перекладом (або й без оригіналу) багато разів⁶⁷.

Отже, аль-Масуді оповідає: «Їх поселення є на півночі та тягнуться на захід. Утворюють різні племена, що воюють між собою. Мають володарів, з яких деякі визнають християнство за яковітським обрядом – *al'-Ja'qubijati* (в окремих варіантах: «за несторіанським – *an-Nastūrjati*); в ще інших варіантах «деякі визнають християнство за яковітським, а деякі – за несторіанським обрядом». – Я. Д.), а інші не мають жодних книг і не підпорядковуються жодним релігійним законам. Це pagani, котрі нічого не знають про релігійні закони. Таких є багато племен».

Від тексту аль-Масуді залежало чимало арабських авторів. З них Закарія бен Мугаммад бен Махмуд аль-Казвіні (помер 1283 р.), автор «Особливостей країн та відомостей про їхніх мешканців» (написані 1275 р., частіше відомі під назвою «Космографії»), користав, мабуть, з початкового корпусу «Розповідей часу», і тому його текст ясніший. А саме: «Сказав аль-Масуді: слов'яни – це різні народи. Вони ведуть між собою війни. Як би не було між ними суперечок, ні один народ

⁶⁷ Арабські видання: Булак, 1283 р. гіджри; Каїр, 1303 р. гіджри; *Charmoy F.-B. Relations de Mas'oudy et d'autres auteurs musulmans sur les anciens Slaves // Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St.-Petersbourg. – St.-Petersbourg, 1834. – Sér. 6. – T. 2. – Livr. 4-5. – P. 309, 312; Maçoudi. Les prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard, A.-J.-B. Pavet de Courteille. – Paris, 1864. – T. 3. – P. 62. – (Collection d'ouvrages orientaux); Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940). – Leipzig, 1903. – S. 96-97, 101; Ratkoš P. Pramene k dejinám Vel'kej Moravy. – Bratislava, 1964. – S. 332-333; Magnae Moraviae fontes historici. – Brno, 1969. – T. 3. – S. 402, 405. – (Spisy University J. E. Purkyně v Brne. Filosofická fakulta. – 134), текст підготував І. Грбек; *Ковалевский А. П. Славяне и их соседи в первой половине X века по данным аль-Масуди // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – Москва, 1973. – С. 70; а також інші праці.**

не міг би протиставитися їхній силі та хоробрості. Кожний їх народ має царя, що не підпорядковується нікому, лише собі (можливий варіант перекладу: «народ не підпорядковується нікому іншому». – Я. Д.). З них деякі – християнської яковітської віри, деякі з них – несторіанської, деякі з них не мають релігії та є атеїстами, інші ж належать до вогнепоклонників»⁶⁸.

Рецепцію тексту аль-Масуді з «Промивальень золота» – із згадками про яковітів і несторіанців – можна знайти в передачі Абу Обейда Абдаллаха аль-Бекрі (помер 1094 р.)⁶⁹, у Якута (1178/1179-1229; пише про яковітів)⁷⁰, в Абдурашїда ібн Саліха аль-Бакуві (твір 1403 р.)⁷¹. Усі ці тексти не вносять нічого нового до первісного повідомлення аль-Масуді, але, очевидно, автори, котрі його повторювали, вважали ці дані достовірними й актуальними.

Багатотомний твір аль-Масуді «Розповіді часу» був закінчений близько 943 р. Зрозуміло, що джерела аль-Масуді раніші. Сам він на Русі не бував, отже, мусив користуватися давнішими реляціями арабських купців, що там торгували, чи описами інших авторів, які на цей час було складено. Насамперед як джерело підходила б реляція про Візантію Мусліма ібн Абу Муслім аль-Джармі, колишнього полоненого у Візантії, якого халіф аль-Васік – Аббасид, що правив 842-847 рр., – виміняв 845 р. за полонених візантійців. Аль-Масуді знав цю реляцію аль-Джармі, бо згадав про неї у своїй «Книжці попередження і перегляду»⁷². У «Промивальнях золота» аль-Масуді пише про арабських купців, які побували в князя Дира⁷³, отже, в Києві десь у 880-х рр., бо цими роками приблизно датується його княжіння. Іншими словами, як це часто бувало в арабських авторів, у середині X ст. він включив до свого твору анахронічні відомості майже сторічної давності. Якщо синхронізувати (при такому трактуванні) дані про сирійський прозелітизм на Русі у 40–80-х рр. IX ст., то вони збігаються в часі з припущеннями про сирійців, яких св. Костянтин 861 р. зустрів у Херсонесі. Аль-Масуді, мабуть, намагався перевірити

⁶⁸ Zakarija ben Muhammed ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie. – Göttingen, 1899. – Teil 1. Die Wunder der Schöpfung / Hrsg F. Wüstenfeld. – S. 413-414; *Charmoy E.-B. Relation...* – P. 335-336, 340; *Ковалевский А.* Глава аль-Мас'уди о храмах древних славян. – Харьков, б. г. – С. 32-33 (машинопис, переданий мені автором, у моєму науковому архіві). Пор. також: *Заходер Б. Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Москва, 1967. – Т. 2. – С. 115.

⁶⁹ *Куник А., Розен В.* Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – Санкт-Петербург, 1878. – Ч. 1 (Статьи и разыскания). – С. 40, 55 (Приложение № 2 к т. 32 Записок имп. Академии наук); *Relacja Ibrāhīma ibn Ja'kuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al Bekriego / Wyd., wstępem, komentarzem i przekładem opatrzył T. Kowalski.* – Kraków, 1946. – S. 59, [9] arab. – (*Polska Akademia Umiejętności. Wydawnictwa Komisji Historycznej.* – № 84: *Pomniki dziejowe Polski.* – Ser. 2. – T. 1); *Stanislav J.* Dejiny slovenského jazyka. – Bratislava, 1957. – T. 3: *Texty.* – S. 65-66.

⁷⁰ *Charmoy F.-B. Relation...* – P. 328, 330-331.

⁷¹ *Ibid.* – P. 358.

⁷² *Maçoudi.* Le livre de l'avertissement et de la revision / Trad. par B. Carra de Vaux. – Paris, 1897. – P. 257-258.

⁷³ *Maçoudi.* Les prairies... – P. 64.

свої відомості шляхом контактів із сучасниками, купцями й ученими, але відносини на Русі, виходило б на його думку, мало змінилися від часів князя Дири: принаймні про пізніші події (передовсім про появу там Рюриковичів) він нічого конкретного не знав.

Контрольним джерелом для аль-Масуді (в ділянці його повідомлень про релігійні відносини) можна вважати Абу Гаміда аль-Гарнаті (1080-1169/1170), який у середині XII ст. у творі «Ясний виклад деяких чудес Магрибу» писав, що «слов'яни – християни несторіанського обряду» (це в передачі Казвіні, у підставі котрої, мабуть, оригінальний текст аль-Гарнаті⁷⁴; в іншій контамінованій редакції, що «вони дотримуються візантійського тлумачення несторіанського християнства»)⁷⁵. У контамінованій редакції помітне втручання пізнішої руки, яка намагалася поєднати візантійське православ'я (що вже міцно панувало тоді на Русі) з відгомонам про несторіанство в минулому. Висловлювання аль-Гарнаті, явно незалежні від аль-Масуді, мають окреме джерело – відомості, зібрані самим автором, котрий двадцять років жив у Саксіні біля устя Волги, їздив по Русі, бував у Києві.

Можемо ще й пригадати, що аль-Ідрісі, видатний арабський географ і картограф (близько 1100-1165 рр.; складена ним карта 1154 р.), описуючи морський шлях каботажного плавання від Константинополя до Тмуторокані, згадав по дорозі землю аланів (аль-Лян), яких уважав несторіанцями⁷⁶.

У літературі трапляються твердження про те, що несторіанцями були готи (кримські), але джерельних підтверджень цього немає⁷⁷.

Як можна інтерпретувати повідомлення аль-Масуді, інші залежні та незалежні від нього вістки про слов'янські народи (племена) і слов'янських князів (володарів), що сповідають яковітство або несторіанство? Насамперед про локалізацію цих відомостей. Якщо виходити з того, що їх джерело – свідчення купців або письмові реляції про Візантію й сусідні з нею землі, то треба вважати, що ці яковіти чи несторіанці проживали на відомих купцям шляхах Захід – Схід, які

⁷⁴ Charmoy F.-B. Relation... – P. 342.

⁷⁵ Dubler C. E. Abū Ḥāmid el Granadino y su relacion de viaje por tierras eurasicas. – Madrid, 1953. – P. 24. Російський переклад: *Абу Хамид ал-Гарнаті. Путешествие в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.)* / Публ. О. Г. Большакова, А. Л. Монгайт. – Москва, 1971. – С. 37. Російський видання здійснено на підставі публікації: Ferrand G. Le *Tuhfat al-albab de Abū Ḥāmid al-Andalusi al-Garnāṭī* édité d'après les mss 2167, 2168, 2170 de la Bibliothèque Nationale et de ms d'Alger // *Journal asiatique*. – Paris, 1925. – Vol. 207.

⁷⁶ Al-Idrisi *Opus geographicum sive «Liber ad eorum delectationum qui terras peragrare studeant» / Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli... una cum aliis ediderunt A. Bombaci, U. Rizzitano... – Neapoli; Romae, 1978. – Fasc. 8. – P. 907-908. Див.: Бейліус В. М. Ал-Идриси о портах Черноморського побереж'я і зв'язях между ними // *Торговля и мореплавание в бассейне Чорного моря в древности и средние века: Межвуз. сб. науч. тр.* – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 70, 75.*

⁷⁷ Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С. 239 (перше видання 1938 р.). Автор покликається на статтю В. Щербаківського «Українська протоісторія». Див.: *Наша культура*. – Львів, 1937. – Кн. 4 (24). – С. 183-186 (параграф про готів). Тут про несторіанство не йдеться. Очевидно, думку про готів-несторіанців Ю. Липа запозичив з якоїсь іншої праці.

вели через Київ, та Північ – Південь, що також ішли через це місто, а автори реляцій знали про землі, розташовані відносно недалеко від Візантії та її північних колоній у Криму. Здається, згадка про князя Дири в аль-Масуді може вважатися детермінуючим, також географічним, фактором.

Правда, у літературі протягом довгого часу панували (і панують далі) переконання, що відомості ці стосуються західних слов'ян або принаймні західних окраїн пізнішої Русі. Як буде показано далі, дослідників звели на манівці фантастичні звістки аль-Масуді про величні, нібито слов'янські, храми, розміщені в горах (гори ідентифікували, зрозуміло, з Карпатами, тим більше що одна з гір названа Чорною). Насправді ця літературна вставка була пов'язана з народом сабіїв, яких аль-Масуді локалізував на західних межах слов'янства, але забув їх, сабіїв, назвати, скорочуючи первісні багатотомні «Розповіді часу» до скромніших за обсягом «Промивалень золота». Так чи інакше, гірський фон розповіді про «слов'янські» храми сильно вплинув на інтерпретацію відомостей про слов'ян дослідниками, змістив їх на захід у гірські околиці. Найімовірніше, повідомлення аль-Масуді стосуються київського та правобережно-степового регіонів, розташованих найближче до сфери впливу Візантії.

Із джерелознавчого й фактографічного погляду відомості про яковітство та (або «чи», оскільки різні редакції тексту аль-Масуді та його епігонів не дають однозначної відповіді) несторіанство на Русі в середині IX ст. – якщо враховувати анахронічність даних аль-Масуді, з одного боку, а хронологічним детермінантом вважати згадку про князя Дири, з іншого, – не викликають особливих підозр. Тим більше, якщо ще й враховувати відомості аль-Ідрісі про поширення несторіанства серед прикавказьких аланів, які в середині IX ст. через приазовський регіон були пов'язані з іранцями-аланами Лівобережжя. Чи йдеться про яковітство й несторіанство одночасно, чи про один з двох напрямів – сказати важко. Несторіанство здійснювало в цей час свою експансію із Сирії на схід у напрямі Ірану, згодом Середньої Азії. Яковітство, може не завжди слушно, вважалося західно-сирійською релігією. Можна думати, що араби розуміли і несторіанство, і яковітство просто як сирійське християнство неортодоксального (невізантійського) напрямку. Принаймні термін «яковіти» (*al'-Ja'qubīja*) в арабській літературі охоплював усіх монофізитів⁷⁸.

⁷⁸ Яковітами Ібн аль-Факіг (кінець IX – початок X ст.) називав нубійців, які, зрозуміло, яковітами не були. Див. інтерпретацію відповідного місця у: *Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – Т. 2. – Cz. 1. – S. 56.* Спробу А. Ковалівського бачити під яковітами в аль-Масуді «поклонників святого Якова Компостельського» (див.: *Ковалевский А. П.: Славяне и их соседи... – С. 72*) треба вважати непорозумінням. Якщо аль-Масуді навіть добре знав, хто такі яковіти, то, з іншого боку, ледве чи чув про св. Якова Компостельського – як і про нього ледве чи чули в цей час на Русі. Й. Маркварт проводить думку, що, мовляв, аль-Масуді отримав відомості про слов'ян від інформатора, який ставився до слов'ян як до еретиків, згідно з поглядами тогочасного західного католицького духовництва, що ненавиділо слов'янську літургію (можна б думати, що таким інформатором мав бути като-

Текст аль-Масуді, залежно від інтерпретації перекладачів (оригінал це допускає), дає можливість подвійного тлумачення фрази: а) що яковітами й несторіанцями були деякі слов'янські племена (народи); б) що ними були лише деякі володарі (князі). Формально надати перевагу одному з цих тлумачень складно, а, продовжуючи свою розповідь, автор твору цілком певно говорить про племена (народи), які «не мають жодних книг» (у розумінні святих книг). Імовірніше, однак, виходячи з реальної обстановки IX ст., що аль-Масуді насамперед має на увазі релігію володарів (князів).

Чому в середині IX ст. були слов'янські володарі, котрі сповідували сирійське християнство (а не візантійське православ'я), і як це сирійське християнство могло потрапити на східнослов'янську територію? Що роль перших місіонерів могли відігравати й відігравали купці, за якими лише пізніше йшли священики, не підлягає сумніву. Так, зрештою, було і з початками візантійського православ'я на Русі. Якщо враховувати, що сирійське християнство мало, можливо, своєрідні опорні пункти в гірській частині Криму і в Херсонесі, то сирійський прозелітизм на території пізнішої Русі зовсім не виглядає неймовірним. Східнослов'янські володарі-князі (племінні, об'єднань племен) добре знали про могутність Візантійської імперії – знали й боялися, що вслід за релігійною може піти політична експансія та залежність, якої не хотіли і якій через свою військову слабкість не мали змоги протистояти. Політичним суперником візантійського імператора з претензією на рівноправність з ним міг стати тільки могутній князь рангу Володимира Святославича, що виринув на політичному обрії вже після аль-Масуді. Християнська ж релігія сирійського напрямку (яковітство, несторіанство) не загрожувала політичними ускладненнями, а одночасно давала соціальний і культурний аванс та престиж у порівнянні з тогочасним оточенням. Саме тому сирійське християнство могло бути привабливим для деяких (підкреслюю – деяких) слов'янських володарів. Чи був серед них київський князь Дир або інші слов'янські володарі, про яких знав аль-Масуді, – невідомо.

Сирійське християнство могло поширюватись у південній частині Східної Європи лише в період релігійного вакууму, тобто до остаточної перемоги візантійського православ'я 988 р. Сирійський прозелітизм на цій території важко було б пояснити (навіть при місіонерському впливові сирійських купців), якби найближчий його осередок був у Східному Середземномор'ї, у Сирії. Для кращого уявлення реальності обставин треба вважати, що такий осередок був набагато ближче – в Таврії, у Херсонесі (зустріч св. Костянтина із сирійцями 861 р.), у гірській частині півострова. Там, імовірно, діяли сирійські релігійні громади.

Щоб завершити розгляд проблеми про можливий сирійський прозелітизм, необхідно приділити трохи уваги ще одній релігії, генетично – суто формально – пов'язаній із Сирією.

лик, німець). За Й. Марквартом, у цьому випадку йшлося про морав'ян або паннонських словенів, можливо, болгар. Така дуже складна конструкція не виглядає переконливою. Див.: *Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge... – S. 122.*

Виходячи з міркувань про те, що серед слов'ян лише деякі володарі (та племена) – християни сирійського обряду, а решта – погани, аль-Масуді присвятив чимало місця слов'янам, які нібито поклоняються зіркам і таким чином належать до сабейської релігії. Сабейці ж були, згідно з уявленнями X ст., вихідцями із Сирії. Як уже сказано, відповідне місце в аль-Масуді, що мало відіграти роль вступу до широко описаних ним трьох слов'янських храмів, збереглося в повному варіанті в його творі «Розповіді часу». Оскільки цей вступ має відношення до сирійської теми, наводжу його цілком (тим паче, що більшість істориків, які займалися арабськими джерелами про слов'ян, його не знали⁷⁹): «А одне плем'я з них (із слов'ян. – *Я. Д.*) між слов'янами і франками належить до сабейської релігії. Вони визнають поклоніння зіркам. І вони мають кмітливість та тонкі ремесла різних родів. Вони воюють зі слов'янами, бурджанами (вользькі булгари. – *Я. Д.*) і тюрками. У них є сім свят за іменами зірок, а найбільше з них – свято сонця»⁸⁰.

Географічне розташування слов'янських сабіїв фантастичне. Аль-Масуді запозичив його, мабуть, з твору хорасанського астронома й астролога Джафара ібн Мухаммада ібн Омар Абу-Машара (близько 780-886 рр.) «Книга тисяч» (текст її не зберігся). Із сабіями – сирійськими – аль-Масуді зустрічався особисто, він досить багато про них писав. Етноконфесонім «сабії» вживався в ці часи в кількох значеннях. Аль-Масуді знав сирійських сабіїв (з Гаррана, Едесси, Ракки, Багдада), насправді еленістично освічених поган, що поклонялися зіркам (у певному розумінні вони були попередниками пізніших мандеїв)⁸¹. Таких саме сабіїв аль-Масуді помістив на західних окраїнах слов'ян, між ними і франками, приписавши їм фантастичні храми Абу-Машара. Через те, що з «Промивалень золота» вступна частина про слов'янських сабіїв випала, фантастичні храми приписали просто слов'янам – мешканцям Карпат.

Певне відношення до проблеми сирійського прозелітизму, вже не яковітського і не несторіанського, а православного, має справа кирило-мефодіївської аскези, яку продовжив і розширив св. Сворад (Сверад, Вшерад, Горазд, Зерард; чернече ім'я Андрій; нар. близько 1007 р.), угорський святий, патрон Словаччини, котрий, можливо, діяв також на західних окраїнах Русі. Довкола джерел аскези св. Свората ведеться наукова дискусія (чи ці витoki справді сирійські і чи можна їх пов'язувати з іменем палестинського пустельника VI ст. Зосіми)⁸². У кожному разі, їх, однак,

⁷⁹ Див. найновішу працю: *Крюков В.* Чи знали арабські автори IX–X століть про Карпати та карпатських слов'ян? // Україна в минулому. – К.; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 7-16 (особливо с. 14).

⁸⁰ Арабське видання: Каїр, 1938. – С. 69-70; арабський текст і переклад: *Kawerau P.* Arabische Quellen zur Christianisierung Russlands. – Wiesbaden, 1967. – S. 13.

⁸¹ *Chwolson D.* Die Ssabier und der Ssabinismus. – S.-Petersburg, 1856 (reprint New York, 1965). – Bd. 1. – S. 21-22; 1856 (1965). – Bd. 2. – S. 366-379, 621-624; *Wiedengren G.* Die Mandäer // *Handbuch der Orientalistik.* – Leiden; Köln, 1961. – Abt. 1. – Bd. 8. – Abschnitt 2. – S. 98-100.

⁸² *Milik J. T.* Świety Świerad (Saint Andrew Zoerardus). – Roma, 1966; *Králík O.* Das Christentum in Polen vor Mieszko und die kyrillomethodische Tradition // *Les études balkaniques tchécoslovaques.* – Prague, 1974. – Vol. 5. – P. 113-116; *Knysh G. D.* St. Gorazd in Ukraine: A New Hypothesis

не можна пов'язувати з відомостями про сирійське (яковітське й несторіанське) християнство, як дехто це робить⁸³.

Сирійці на Русі. Хоча думка про розселення якоїсь певної кількості сирійців – різних конфесій – виглядає незвичною, вона може стати об'єктом обговорення. У такому плані необхідно розглянути три питання: а) топоніми можливо сирійського походження; б) виступи проти яковітів та несторіанців; в) особистості сирійського мелькітського походження.

В Україні є кілька давніх назв, стосовно яких висловлювалася думка про їхнє сирійське походження. З назв місцевостей це Халъпъ (літописні згадки під 1096, 1136 pp.) – сучасне Халеп'є на Київщині; Трьполь=Треполь (літописні згадки під 1093, 1136, 1205, 1207 pp.) – тепер Трипілля на Київщині; а також річка Самара, ліва притока Дніпра (літописна згадка 1152 р.). Якщо для Треполя східнослов'янська етимологія набагато органічніша від сирійської⁸⁴, а для Самари – тюркська⁸⁵, то для назви Халъпъ підшукати якусь іншу, крім сирійської, переконливу етимологію поки що не вдається. Пояснення, запропоноване О. Соболевським, що «руські князі старих часів мали звичай (хоча користувалися ним відносно рідко) давати новим містам і містечкам назви чужих і своїх відомих міст»⁸⁶, звучить наївно.

Імовірноше припущення, що цю місцевість заснував справді сирієць з Галеба (Халепа / Алеппо), але мати остаточну впевненість неможливо. М. Фасмер зараховує до назв сирійського походження також таврійський Сурож, тобто Сугдею, не пояснюючи, однак, яким чином він дійшов до таких висновків⁸⁷; здається, тут є лише поверхова аналогія Сурож / Сурія.

Є певні підстави вважати, що сирійці – яковіти й несторіанці – проживали на Русі, може – в Києві (саме мешкали, а не проїздили як купці), та навіть намагалися

Concerning the Missionary Activity of St. Methodius' Designated Successor // The Methodian Roots of Medieval Ukrainian Christianity. – Winnipeg, 1986. – P. 10.

⁸³ Kuzmík J. Slovník starovekých a středovekých autorov prameňov a knižných skriptorov so slovenskými vzťahami. – Martin, 1983. – P. 114.

⁸⁴ Про сирійське походження назв: [Стрижак О. С.] Лексика. Взаємозв'язки часів найдавніших ономастичних фіксацій // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. – К., 1981. – С. 7-8; Яйленко В. П. Киевская легенда о Кие, Щеке и Хориве как результат полемики летописания Киева и Новгорода и влияние на нее таронского предания о Куаре, Малтее и Хореане // Patma banasirakan handes / Историко-филологический журнал. – Ереван, 1988. – № 4. – С. 172. Зведення різних поглядів: Железняк І. Трьполь // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 158.

⁸⁵ Зведення: Стрижак О. Самара // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 129.

⁸⁶ Соболевский А. Несколько местных названий // Русский филологический вестник. – Варшава, 1911. – Т. 65. – № 2. – С. 406. Див. також: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стереотип. – Москва, 1987. – Т. 4. – С. 217.

⁸⁷ Фасмер М. Этимологический словарь... Т. 4. – С. 217. У статті про Сурож М. Фасмер про сирійську гіпотезу не згадує, подаючи обґрунтовану іранську етимологію. Див.: Там же. – Т. 3. – С. 807-808.

пропагувати своє віровчення, і, в кожному разі, його не цуралися. Інакше важко пояснити полемічні випадки проти монофізитизму загалом (отже, і проти яковітів, і проти вірменів-григоріанців, присутність яких в Києві не підлягає сумніву) у «Словѣ о законѣ и благодати» митрополита Іларіона. Цілком конкретні випадки проти яковітства є у листі-відповіді київського митрополита Йоана I (близько 1077-1089 рр.) римському антипапі Климентові III (1080-1099), датованій 80-ми рр. XI ст. Йоан I звинувачував яковітів (й одночасно римо-католиків та вірменів) у ересі, бо вони дозволяли їсти сир, яйця і пити молоко під час Великого посту⁸⁸.

Уже в післямонгольській час дуже нетолерантна православна церква Північно-Східної Русі почала називати яковітів «гнуслими»⁸⁹. На яковітство та несторіанство як на джерела мусульманської віри стали вказувати в копільованих на півночі літописах⁹⁰. В «Ізмарагді» XVI ст. яковітів (як і євреїв, вірменів, хорватів, німців та ін.) заічили до «напіввірних» – на противагу «правовірним» – народів, серед яких були сирійці та інші православні народи⁹¹.

Антинесторіанських виступів (крім уже згаданих) у давньоруській літературі є чимало, також у літописах неодноразово йдеться про ересь Несторія. Мабуть, лише деякі з них можна пов'язувати з релігійними обставинами на Русі, тобто підозрівати присутність тут несторіанців або їхній еретичний вплив. Часті звістки про несторіанську ересь у грецькій теологічній і полемічній літературі, поширеній на Русі, у перекладах з неї на руську⁹² мали також на меті відштовхнути від можливих носіїв ересі. Несторіанці, що були серед вандалів, нібито брали участь в руйнуванні Рима 455 р. Про них, як про еретиків, писав Никон з Чорної Гори біля Антіохії (його «Тактикон» датується приблизно 1054 р.; руський переклад XIV ст.)⁹³.

До творів, які виникли або перередаговувалися на Русі і в яких, можливо, відбився місцевий колорит – тобто присутність тут несторіанців, – треба зачислити три.

⁸⁸ Ἰωάννου μητροπολίτου Ῥωσίας ἐπιστολή πρὸς Κλήμεντα πάπαν τῆς πρεδβυτέραζ Ῥώμης // Павлов А. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. – Санкт-Петербург, 1878. – С. 176.

⁸⁹ Чинь аще кто въ ереси бывъ крещень сын къ Богу обратится любо хвалиснъ ли жид лиеретикъ кто // Дмитриевский А. Богослужение в русской церкви в XVI веке. – Казань, 1884. – Ч. 1, приложения. – С. 54 (чин залежний від грецького прототипу). Грецький і руський тексти: Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. – София, 1987. – Т. 2. – С. 168-177.

⁹⁰ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1862. – Т. 9. – С. 59 (під 900 р.).

⁹¹ Вопросы от скольких частей создан был Адам // Тихомиров Н. Памятники отреченной русской литературы. – Москва, 1863. – Т. 2. – С. 446.

⁹² Див., наприклад: Τίτλος vi о еретицѣхъ и иоуденѣхъ и еллинѣхъ // Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований. – Санкт-Петербург, 1906-1907. – Т. 1. – С. 102-105 (правила III Ефезького вселенського собору, скеровані проти несторіанців); Епифаний Кипрський. О ересях // Там же. – С. 679.

⁹³ Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI–XV вв.). – Москва, 1875. – С. 289.

У посланні київського митрополита Никифора I (1104-1121) про латинян до володимир-волинського князя Ярослава Святополковича (княжіння: початок XII ст. – 1123 р. з перервою в 1119-1123 рр.) засуджуються несторіанці за те, що вони не вважають матір Ісуса Христа Марію Богородицею⁹⁴. В апокрифічному (на мою думку; про дискусію довкола цього питання буде далі) листі константинопольського патріарха Фотія до князя Володимира підкреслювалося, що багато пап були несторіанцями, за що їх, пап, виклинали Вселенські собори⁹⁵. Правила III Єфезького вселенського собору згадуються у «Словѣ отвѣтномъ на латину, гл[аголю]щих яко с[в]я[т]и д[ух]ъ от отца и от с[и]на исходить», що є в складі збірника, сформованого, мабуть, у XIII ст., судячи з мови – в Південно-Західній Русі (зберігся текст Толстовського збірника кінця XIV – початку XV ст.)⁹⁶.

Чи на Русі були якісь вияви солідарності між західними сирійцями-яковітами та вірменами-григоріанцями, близькими за віровизнанням (монофізитами), поки що з'ясувати не вдалося. Правда, Вірменська церква в Україні в пізніші роки (дані XVII ст.) відзначала 28 квітня мучеництво кількох асирійців, убитих греками⁹⁷. Слідів культурного впливу сирійців на вірменів, наприклад у ділянках архітектури⁹⁸ чи книжкової мініатюри⁹⁹, як на Русі, так і в Криму, не встановлено.

У Давній Русі було кілька особистостей – справжніх та міфічних, питання про сирійське походження яких заслуговує на розгляд.

Найбільш дискусійна з них постать Михайла нібито Сирина (пишу «нібито», бо цей етнонім додала митрополитові тільки «Степенная книга», складена в 1560-1563 рр.; вона не вважається достовірним джерелом для давньої доби, а особу Михайла Сирина оточила вигаданим сюжетом: він їхав на Русь із шістьма єпископами, саме він хрестив киян, а потім Суздальську й Новгородську землі), у якому деякі дослідники вперто намагаються бачити першого київського

⁹⁴ Послание митрополита Никифора о латинах к неизвестному князю // *Макарий*. История русской церкви. – 2-е изд., испр. – Санкт-Петербург, 1868. – Т. 2. – С. 353-354.

⁹⁵ *Татищев В. Н.* История российская. – Москва; Ленинград, 1963. – Т. 2. – С. 64. Під 991 р. подаються відомості з т. зв. Хрущовських літописних нотаток. Деякі дослідники вважають цього листа справжнім посланням патріарха Фотія до митрополита Михайла Сирина, що більш ніж сумнівно (до того ж й у В. Татищева йдеться не про Михайла Сирина, а про Леонтія).

⁹⁶ *Понов А.* Историко-литературный обзор... – С. 161.

⁹⁷ *Pidou A. M.* Krótka wiadomość o obecny m stanie, początkach i postępie misji apostolskiej do Ormian w Polsce, Wołoszczyźnie i sąsiednich krajach... // *Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1876. – Т. 2. – С. 57 (католицький автор іронізує, що вірмени звать мучениками кількох просто вбитих асирійців).

⁹⁸ До цієї проблеми див.: *Der Kevorkian Sh.* Architectural Correlations between Syrian and Armenian Early Christian Churches (IV–VII centuries) // *Atti del III Simposio internazionale di arte armena*. – Venezia, 1984. – P. 135-142; *Якобсон А. Л.* Закономерности в развитии средневековой архитектуры: Центральные области Византии, Греция, Малая Азия, Сирия, Месопотамия, югославянские страны, Древняя Русь, Закавказье, Средняя Азия. – Ленинград, 1985.

⁹⁹ Це питання я двічі порушив у розмовах із спеціалістом – професором Віденського університету Гельмутом Бушгаузенем (у Єревані – вересень 1985 р., та у Відні – вересень 1993 р.). Він не помітив жодного впливу сирійської мініатюри на вірменську в Криму.

митрополита часів Володимира Святославича чи навіть Аскольда. Не маючи наміру вести тривалу дискусію про Михайла нібито Сирина, котрого існування і як першого митрополита, і як сирійця дуже сумнівне, варто ще раз підкреслити, що всі літописні відомості про нього – пізнього походження. Вістка про митрополита Михайла без етноніма в т. зв. статуті князя Володимира і патріарха Фотія¹⁰⁰ – це згадка в явно пізнішому від X ст. фальсифікаті, в якому дуже багато анахронізмів. Незважаючи на дуже гарячий і часом некоректний (з погляду принципів джерелознавства) захист тези про Михайла Сирина як реалізатора гаданого першого Аскольдового хрещення Київської Русі (саме Русі, а не індивідуального хрещення князя)¹⁰¹, треба підтримати набагато спокійніший і об'єктивніший аналіз питання, проведений А. Власто¹⁰², що досить обґрунтовано відкидає гіпотезу про Михайла Сирина як першого київського митрополита доби Володимира Святославича, вважаючи його постать неіснуючою. Перенесення особи Михайла Сирина в часи Аскольда, що супроводиться рядом вольових актів (як-от Аскольдове хрещення Русі, Аскольдове літописання) та звинуваченням літописців у перманентній фальсифікації, було придумано російською радянською історією (Б. Рибаків) тоді, коли за будь-яку ціну намагалися применшити значення Володимирового справжнього хрещення Русі напередодні тисячолітнього ювілею цього хрещення, з одного боку, та глорифікувати Велику Русь ще від VII–IX ст., з іншого. Деякі українські епігони пішли цим більш ніж недоброякісним шляхом.

Абстрагуючись від згаданих проблем, хочу торкнутися справи «сирійськості» Михайла Сирина. Не дуже прихована антивізантійська тенденційність «Степенної книги», Никонового літописного зводу (що йшов за нею) не є таємницею. Першого київського митрополита було подано як сирійця, а не грека, ще й тому, що все сирійське вважалося за рангом вищим від грецького, візантійського (пригадати

¹⁰⁰ Устав князя Владимира о десятинах, судах и людях церковных // Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. / Подгот. Я. Н. Шапов. – Москва, 1976. – С. 15, 16, 19, 21, 42, 46, 54, 60, 69-70, 73, 76. Фотій був константинопольським патріархом 858-867 рр., що ніяк не збігається з роками княжіння Володимира Святославича.

¹⁰¹ *Брайчевский М. Ю.* Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Аскольду и митрополиту Михаилу Сирину // Византийский временник. – Москва, 1986. – Т. 47. – С. 31-38; *Його ж.* Утверждения христианства... – С. 37-76 (там же вибіркова література питання з вилученням праць, у яких заперечується історичність Михайла Сирина, не кажучи вже про його пересунення на часи патріарха Фотія). Стисле оформлення гіпотези: *Брайчевський М. Ю.* До проблеми виникнення давноруської церкви (Чернігівська єпархія) // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доп. церковно-історичної конф. (Чернігів, 22-24 вересня 1992 р.). – Чернігів, 1992. – С. 14 (цитата: «Не підлягає сумніву достовірність призначення першим київським митрополитом Михайла Сирина»).

¹⁰² *Vlasto A. P.* The Entry... – P. 269-270, 273. Викладено всі гіпотези про першого київського митрополита, його ім'я (Михайло, Іван чи Леонтій) та церковно-адміністративне підпорядкування. З давніших праць: *Павлов А. С.* Догадка о происхождении древнерусского предания, которое называет первого русского митрополита Михаилом Сирином // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – К., 1896. – Кн. 11. – Отд. 4. – С. 22-26; *Лебединцев П. Г.* Примечание к «Догадке» А. С. Павлова // Там же. – С. 27-33.

б, що, за чорноризцем Храбром, Бог сотворив спершу сирійську мову, а в апокрифах Бог сам розмовляв сирійською). Та й можна було натякнути, що реальні витоки церковної адміністрації на Русі були не стільки візантійські, як сирійські. Наївність такої етнічної трансформації виявилася в незнанні історичних реалій. Константинополь дуже вперто боронив власну грецьку, візантійську церковну прерогативу, посилаючи на вищі церковні посади на Русь греків (відомо, який спротив викликала поява на київському митрополичому престолі русів!). Цілком неможливо в умовах IX–X ст., щоб на першого православного митрополита в Києві, на зовсім свіжу архієпархію, посилали сирійця, а не грека. До антропонімічних аналогій, поданих А. Власто, що могли вплинути на вибір імені саме Михайла (імператор Михайло III, 842–867 рр.; Михайло Синкелл, якого Символ віри в скороченій редакції ввійшов до літопису під 988 р.), можна додати ще ім'я Михайла Сирійця (XIII ст.), автора дуже цінної «Хроніки».

Крім міфічних сирійців, на Русі були ще реальні особи сирійського походження.

До фактів першорядного значення належить знахідка в ніші Звіринецьких печер у Києві – на грудях останків ігумена тамтешнього Святомихайлівського монастиря (розташованого поруч з печерами) Климента (джерельна згадка про нього – 1091 р.) – панагії з кипарисового дерева, на якій читався напис: «сеи мі(?) [...] сїрин митр в Акр. сиристен». Напис розв'язували як «[...] сирин митрополит в Акрі сирійській», що не викликає особливих заперечень¹⁰³. Більш як сумнівне, однак, приписування панагії легендарному першому митрополитові Михайлові Сиринові. Художній стиль панагії не сирійський (про сирійські особливості зображень див. далі параграф «Сирійська торгівля в Таврії та на Русі»), не відповідає IX–X ст. (це якщо приймати різні гіпотези про Михайла Сирина), але має аналогії в другій половині XI ст. Дезорієнтує церковнослов'янський (а не сирійський чи грецький) напис. Панагія опублікована погано – без прорису напису. Доля знахідки, що була в незадовільному стані, невідома. Що в печері було поховано вищого достойника Сирійської (мелькітської) православної церкви, який довгий час проживав на Русі (тому слов'янський напис), це дуже правдоподібно. Ледве чи могла бути така панагія на грудях ігумена Климента – хіба що саме він був тим митрополитом-емігрантом. Чи був це справді митрополит з Акри в Сирії? Необхідні подальші пошуки й дослідження.

У луцького князя Миколи Давидовича Святоші (правив близько 1099–1106 рр.) був лікар Петро «хытръ вельми родомъ сурянинъ». Треба думати, що спочатку він мешкав у Луцьку, а коли князь став монахом Києво-Печерського монастиря, спершу лікував киян, пізніше став також ченцем¹⁰⁴. Був він, очевидно, православним

¹⁰³ Каманин И. Зверинецкие пещеры в Киеве: Их древность и святость. – К., 1914. – С. 102–107; іл. між с. 104–105; ця публікація сирійського матеріалу цілком призабута.

¹⁰⁴ Патерик Киевского печерского монастыря / Пригот. к изд. Д. И. Абрамовичем. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 83–85, 183–185, 224, 257; Абрамович Д. Киево-печерський патерик (Вступ. Текст. Примітки). – К., 1930. – С. 114–117. – (Пам'ятки мови та письменства давньої України. – Т. 4).

мелькітом, бо ченцем став без будь-яких перешкод. Хоча відомості про Петра Су-рянина вплетені в типово моралізаторське оповідання «Києво-Печерського па-терика» (молитва, мовляв, важливіша від лікувальних трав), сумніватися в реальності сирійського лікаря немає підстав. Але припускати, що лікар-сирієць прибув тоді ж із Криму чи Тмуторокані, також ледве чи можна¹⁰⁵.

Сирійцем, мабуть, враховуючи антропонім, був ігумен Спаського монастиря у Києві Петро Акеревич, зафіксований у джерелах 1230-1231 рр.¹⁰⁶ З лінгвістичного погляду на східнослов'янському ґрунті цілком можлива передача арабського (у розумінні арабської мови, якою користувалися сирійці в XIII ст.) імені *Haikār* як Акир / Акер. Немає підстав ідентифікувати Петра Акеревича з архієпископом Петром, що був на Ліонському соборі 1245-1246 рр., остерігаючи Європу перед монголо-татарською небезпекою¹⁰⁷.

* * *

Сирійці не забували про Україну також у пізніших століттях. Можна тут згадати подорож антиохійського патріарха Макарія та його сина Павла Алепського в часах Богдана Хмельницького, описану в загальновідомому творі Павла. Сирійці вчилися в Києво-Могилянській академії, і наслідком цього навчання стало, між іншим, сирійське християнське малярство з явними ознаками українського бароко (твори цих художників збереглися досі в Сирії та Південній Туреччині)¹⁰⁸. На кошти гетьмана Івана Мазепи 1708 р. в Алеппо друкувалося Євангеліє арабською мовою¹⁰⁹. Близько 1750 р. в Ярмолинцях на Поділлі осів мароніт Йо-сиф, що лікував травами. Він одружився там із шляхтянкою; як «чарівника» його спалили під час епідемії чуми. Згодом у цих місцях опинився ще інший сирійський мароніт¹¹⁰.

Цей жмут розрізаних відомостей свідчить, що тема «Україна і Сирія» також чекає свого дослідника.

Сирійські традиції в культурі Русі. Сирійське (арамейське) письмо, тобто естрангело, прийшло на територію пізнішої Русі в хозарський період. Воно,

¹⁰⁵ Jakobson R. Saint Constantin... – P. 157; *Крип'якевич І. П.* Історія України. – Львів, 1990. – С. 100 (припускає, що лікар був греком, а не сирійцем; це явне непорозуміння).

¹⁰⁶ ПСРЛ. – Ленинград, 1926-1928 (репринт: Москва, 1962). – Стб. 455, 456.

¹⁰⁷ За ідентифікацією: *Томашівський С.* Предтеча Ізидора: Петро Акеревич, незнаний митрополит руський (1241-1245) // *Записки Чина святого Василя Великого.* – Жовква, 1927. – Т. 2. – Вип. 3-4. – С. 221-313, 441-442; *Його ж.* Петро, перший уніатський митрополит України-Русі: Історичний нарис. – 2-ге вид. – Львів, 1928. Контраргументи: *Stepaniv Ja. [Dachkévtych Ya.]* L'époque de Danylo Romanovyc (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte // *Harvard Ukrainian Studies.* – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 2. – № 3. – P. 366-367.

¹⁰⁸ *Баран О.* [Виступ] // Проблеми дослідження історії України: Перший круглий стіл істориків. Доповіді, виступи, дискусія (Славсько, 4-6 вересня 1990). – Львів, 1993. – С. 42.

¹⁰⁹ *Маслов С.* Етюди з історії українських стародруків. I-VIII // *Труди Українського науково-го інституту книгознавства.* – К., 1926. – Т. 1. – С. 10. Відбиток: С. 69-78.

¹¹⁰ *Przędziecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – Т. 2. – S. 35-40.

ймовірно, стало джерелом хозарських рун¹¹¹. Східносирійське, трохи видозмінене несторіанське естрангело вживалося також для записів аланською мовою¹¹². Діапазон застосування сирійського алфавіту з різними локальними видозмінами охоплював, таким чином, не лише тюркські (хозарську) й іранські (аланську, можливо також сугдейську, пам'ятки якої знайдено на Лівобережжі), але й, цілком природно, семітські мови.

Сирійська (у розумінні арамейської, а не сирійського діалекту арабської) мова зайняла місце світової теологічної мови вже в перших століттях після Р. Х., причому відбулася поступова заміна галилейського діалекту арамейської (яким говорив Ісус) на близький до нього едеський діалект¹¹³. Тому й не дивно, що на Русі сирійська мова і сирійський алфавіт вважалися святими. Бо Бог (хоча б за трактом чорноризця Храбра, розповсюдженим також на Русі) сотворив спершу сирійську мову, цією мовою розмовляв Адам і всі люди до вавилонського змішання мов¹¹⁴. За апокрифічним твором XI ст. (або й ранішого часу), Бог мав судити всіх людей сирійською мовою¹¹⁵. Пояснення сирійських слів входило до своєрідних словників чужоземних слів XV–XVI ст., наприклад, до «Сказанія недовѣдомымъ речем еже обрѣтаемъ в святыхъ книгахъ отъ греческаго языка, и отъ еврейскаго, отъ сирскаго и отъ славенскаго»¹¹⁶. Назви перших літер сирійського алфавіту подаються у словничку XV–XVI ст. «Се татарскы языкъ»¹¹⁷. Згідно з поширеними в східно- та південнослов'янських літературах переліками народів, усі потомки Ноевого сина Сима були правовірними (сирійці, греки, болгары, руси, волохи). В інших списках правовірних народів сирійців згадували поруч з болгарами, греками, іверами (грузинами) і русами¹¹⁸. Особлива пошана до сирійського відбилася також у пам'ятках мистецтва: євангеліст Марко в київському храмі св. Софії (згідно з деякими інтерпретаторами) пише справа наліво – по-сирійському.

¹¹¹ Haussig H. W. Der historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Zentralasien // Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. – Wiesbaden, 1985. – S. 84, 94, 116–117 etc.

¹¹² Турчанинов Г. Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. – Ленинград, 1971. – С. 66–99.

¹¹³ Kawerau P. Ostkirchengeschichte. – Lovanii, 1983. – Bd. 1. Das Christentum in Asien und Afrika bis zum Auftreten der Portugiesen im Indischen Ozean. – S. 8. – (Corpus Christianorum Orientalium. – Vol. 451. – T. 70).

¹¹⁴ Див.: Успенский Б. А. Вопрос о сирийском языке... – С. 79–80.

¹¹⁵ Вопросы от скольких частей... – С. 452.

¹¹⁶ Симоны П. К. Памятники старинной русской лексикографии по рукописям XV–XVII столетий // Известия отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 13. – С. 177.

¹¹⁷ Pritsak O. Сѣ татарскы ѡ'зыкъ // Orbis scriptus. Festschrift für D. Tschizewskij zum 70. Geburtstag. – München, 1966. – S. 643–644 (тут давніша література питання; автор без достатніх підстав пов'язує відомості про сирійський алфавіт з новгородськими жидівствующими; про святі сирійські мову й алфавіт знали в тогочасному церковному православному середовищі й без жидівствующих).

¹¹⁸ Лавров П. Кирило та Методій в давньословянському письменстві: Розвідка. – К., 1928. – С. 21. – (Збірник Історично-філологічного відділу. – № 78).

Ставлення до сирійської азбуки та до сирійської мови – реальне відображення глибокого переконання про святість усього, що пов'язане з Сирією. Як паралель можна навести перетворення Сирії на особливу містичну країну в тибетських легендах про землю Шамбалу (особливо поширених у XV ст.; «Шам» – перська назва Сирії).

До давньоруського читача дійшли кращі твори сирійської класичної літератури в перекладах, виконаних, правда, не безпосередньо з сирійської, а за посередництва вірменської («Повість про Акира Премудрого») ¹¹⁹ чи грецької («Легенда про Авгара») ¹²⁰. На південноруському (давньоукраїнському) ґрунті ці твори дали ряд редакцій та варіантів. Крім літературних творів, поширилися теологічні праці сирійських авторів, наприклад Ісаака Сирина (друга половина VII ст.) ¹²¹, Єфрема Сирина (помер 373 р.), Феодорита Карського (386–457), антіохійського патріарха Анастасія Синаїта (друга половина VII ст.), Йоана Синайського (близько 525–606 рр.; інакше Йоана Лествичника) та ін. ¹²² Переклади текстологічно не досліджували. Так чи інакше, сирійський внесок у перекладне письменство Русі був значний.

Ореол святості всього сирійського вплинув на те, що руські книжники, зокрема літописці, намагалися донести до своїх читачів відповідні відомості. До літопису потрапило багато сюжетів про Сирію та сирійців, Антіохію й антіохійців, а також про еретика Несторія ¹²³. Про Антіохію писали чимало: про географічне розташування краю, початки християнства в ньому, про антіохійських архієпископів та патріархів, збирання милостині для антіохійського духовництва, про антіохійське літочислення. Також на теми політичної історії Антіохії: про відібрання її від мусульман, про Антіохійське королівство хрестоносців, здобуття його мамелюками. Літописці знали про великий землетрус у Сирії 1065 р., про захоплення її турками 1473 р. У «Повѣсти о латинѣх когда отлучисся от грек» (укладений не раніше XIV ст. нібито на підставі грецького оригіналу, який не відшукано) згадується завоювання арабами-мусульманами Сирії, Палестини, Єрусалима, Нубії ¹²⁴. Цінним і докладним для римського періоду джерелом відомостей про Сирію була «Історія юдейської війни» Йосифа Флавія в давньоруській

¹¹⁹ Про дискусію стосовно джерела перекладу див.: *Дашкевич Я.* Русь і Вірменія... – С. 179.

¹²⁰ *Мещерская Е. Н.* Легенда об Авгаре в литературах византийского круга // Кавказ и Византия. – Ереван, 1982. – Вып. 2. – С. 97–107; *Ее же.* Легенда об Авгаре – раннесирийский литературный памятник: Исторические корни в эволюции апокрифической легенды. – Москва, 1984.

¹²¹ *Маслов С. И.* [Сочинения преподобного Исаака Сирина] // *Перетц В. Н.* Отчет об экскурсиях семинария русской филологии в С.-Петербург 13–28 февраля 1911 г. – К., 1912. – С. 25–27.

¹²² Див. перелік: *Жуковская Л. П.* Древние славянские переводы византийских и сирийских памятников в книгохранилищах СССР // Палестинский сборник. – Ленинград, 1969. – Вып. 19 (82). – С. 171–176. Давнішу літературу питання див.: *Махновець Л. Є.* Українські письменники: Бібліографічний словник. – К., 1960. – Т. 1. (за іменами сирійських авторів).

¹²³ Див. покажчики: *Указатель к первым осми томам Полного собрания русских летописей.* – Санкт-Петербург, 1898–1907. – Отд. 1. Указатель лиц; Отд. 2. Указатель географический; *Творогов О. В.* Лексический состав «Повести временных лет»: Словоуказатели, частотный словарь. – К., 1984.

¹²⁴ *Понов А.* Историко-литературный обзор... – С. 188.

редакції¹²⁵. Твір Йосифа Флавія належить, мабуть, до перекладів XI ст. (питання датування перекладу дискусійне), як і «Християнська топографія» Козми Індикоплова, «Хроніка» Георгія Амартола¹²⁶, «Хроніка» Георгія Синкелла, «Олександрія». В усіх цих творах багато відомостей про Сирію, сирійців, сирійську мову, сирійські книжки, а також про Сирійську пустиню. Іншими словами, Сирія належала до тих країн Близького Сходу, про які на Русі знали досить докладно.

На окрему увагу заслуговує антиохійська хронологічна система, котру деколи (може, під впливом сирійців-мелькітів, які були серед духівництва на Русі?) застосовували в літописанні для датування подій не лише тих, що відбувалися поза межами Русі (у таких випадках це, зрозуміло, з творів, складених у Греції, Болгарії), але й також подій на самій Русі (наприклад суздальського повстання 6532 р.). Джерела антиохійської ери були в Єгипті (т. зв. александрійська ера)¹²⁷, в Сирії її модифіковано. На Русь вона могла прийти як безпосередньо із Сирії, так і через Візантію, Болгарію. Руським книжникам були відомі праці сирійських (египетських) авторів на теми хронології, як-от «Великаго книжника антиохійскаго о колядахъ и о нонѣхъ и о идѣхъ възъглашеніе к некимъ его другомъ»¹²⁸. Проблема вимагає подальшого вивчення¹²⁹.

До малодосліджених тем належать контакти між сирійським та руським мистецтвом. Якщо для Таврії ці проблеми, можливо, більш вловимі, очевидно, на площині співвідношення між сирійським та візантійським мистецтвом (хоча ще й не завершене компаративне фактографічне дослідження), то для Русі справи ці виглядають набагато складнішими. Ідеї про зв'язки в ділянці архітектурного декору (Дмитріївського собору у Володимирі на Клязьмі) виникли ще в 70-х рр. XIX ст. (Е. Віоле-ле-Дюк, 1877 р.), у ділянці книжкової мініатюри – дещо пізніше (В. Стасов, 1882 р.)¹³⁰, як і в ділянці ювелірного мистецтва (М. Грушевський, 1900 р.)¹³¹.

¹²⁵ *Мещерский Н. А.* История иудейской войны Иосифа Флавию в древнерусском переводе. – Москва; Ленинград, 1958.

¹²⁶ *Истрин В. М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. – Петроград, 1920–1922. – Т. 1–2.

¹²⁷ *Кувс К. М.* Към въпроса за началото на славянската писменост // Годишник на Софийския университет, филологически факултет. – София, 1960. – Т. 14 (1959/1960). – Кн. 1. – С. 14–81.

¹²⁸ Оубл. у: *Бенешевич В. Н.* Древнеславянская кормчая... – Т. 2. – С. 17–26. Див. також: *Beneschewicz W.* Spuren der Werke des Ägypters Rhetorios, des Livius Andronicus und des Ovidius in altslawischer Übersetzung // *Byzantinische Zeitschrift*. – Leipzig, 1925. – Bd. 25. – S. 310–312.

¹²⁹ Див.: *Рапов О. М.* О датировке народных восстаний на Руси XI века в «Повести временных лет» // История СССР. – Москва, 1979. – № 2. – С. 137–150; *Данилевский И. Н.* Нерешенные вопросы хронологии русского летописания // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 1983. – Т. 15. – С. 68–69 (тут література питання).

¹³⁰ Див.: *Стасов В.* Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. – Санкт-Петербург, 1882–1884. – Вып. 1.

¹³¹ *Грушевський М.* Ковтки «київського типу» у сучасних кавказців // Записки НТШ. – Львів, 1900. – Т. 37. – С. 4.

У новіший час деякі ідеї конкретизувалися принаймні на рівні зіставлення мотивів. Птахи, переплетені хвостами, в декорі Георгіївського собору (1230-1234) в Юрієві Польському нагадують зображення на кераміці XIII ст. з Ракки; мотиви на ковтках XII ст. – узорі на сирійсько-египетській кераміці XIV ст.¹³² Як і у всіх мистецтвознавчих дослідженнях, що стосуються давньоруського мистецтва, великі труднощі виникають при намаганні обґрунтовано виділити східні елементи (сирійські, вірменські) з того загального і всеохоплюючого комплексу, що увійшов до історії світової культури під назвою візантійського мистецтва.

Сирійська торгівля в Таврії та на Русі. Північне Причорномор'я опинилося в ареалі сирійської торгівлі рано. Якщо виходити з археологічних знахідок, то предмети сирійського експорту (насамперед скло) датуються ще I ст. до Р. Х. Торгівля здійснювалася або суцільно морським шляхом (від портів Сирії через Дарданели й Босфор), або комбінованим сухопутно-морським. Цей сухопутно-морський шлях відіграв дуже важливу роль в економіці Близького Сходу. Коли Трапезундська імперія незабаром після свого виникнення (1204) намагалася блокувати сирійсько-месопотамську торгівлю через Трапезунд і Чорне море на північ, для торгівлі з половцями і русами, іконійський (сельджуцький) султан Гаяс ед-дін Хосров (1204-1211) обложив у 1205-1206 рр. Трапезунд. За словами арабського історика Ібн аль-Асіра (помер 1233 р.), війна почалася тому, що перерізано торговельні шляхи «і ніхто не проходив відтіля [з Русі, половецьких степів] до землі Гаяса ед-діна, і вийшла велика шкода для людей, тому що вони торгували з ними [з русами й половцями] і входили до їхніх міст. І йшли до них купці з Сирії, Іраку, Мосула, Джебзіре та з інших міст. І зібралось їх багато в місті Сівасі. Але тому, що шлях не відкривався, то це завдало їм великої шкоди – щасливий був той, хто повернув свій основний капітал»¹³³. Трапезундська імперія, якій у цей час підпорядковувалися візантійські володіння в Північному Причорномор'ї, була надто слабкою, щоб протистояти туркам-сельджукам. Рух на стародавній торговельній дорозі (збудованій ще в кінці I – на початку II ст. після Р. Х.) Сирія – Трапезунд і далі Таврія – Русь відновлено. Необхідно підкреслити, що монголо-татарська агресія на Східну Європу серйозно не відбилася на торговельних контактах Сирії та Русі. Джованні дель Плано Карпіні під час своєї подорожі на Схід побував у Києві двічі, 1245 та 1247 рр. Там він зустрів купця Якоба Реверія з Акри (*Jacobus Reverius Acre*), якою в цей час ще володіли хрестоносці¹³⁴.

¹³² Лелеков Л. А. Искусство Древней Руси в его связях с Востоком: К постановке вопроса // Древнерусское искусство: Зарубежные связи. – Москва, 1975. – С. 67.

¹³³ Переклад тексту за: К[уник А.] Основание Трапезундской империи в 1204 году // Ученые записки Имп. Академии наук по I и III отделению. – Санкт-Петербург, 1854. – Т. 2. – Вып. 5. – С. 730. Інтерпретація: Brătianu G. I. Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle. – Paris, 1929. – P. 166-167.

¹³⁴ Російський переклад: Плано Карпини Дж. дель. История монгалов // Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны. – Москва, 1957. – С. 82.

Морський шлях до Сирії – і з Сирії – по Чорному і Середземному морях мешканці Кафи використовували дуже інтенсивно. 1289 року Рафаель Ебріак зобов'язався в Кафі, що після прибуття корабля до Арсуфа в Сирії він оплатить там свій грошовий борг¹³⁵. Коли цього ж року до Кафи надійшла вістка про облогу Тріполі в Сирії єгипетським султаном Келауном, кафський консул Паоліно Дорія (Авріє) вислав на допомогу хрестоносцям три військові галери¹³⁶ – однак мамелюки захопили Тріполі 26 квітня 1289 р., до того як підійшла допомога з Кафи. У 1290 р. з Кафи вийшов корабель «С. Маттеус» із зерном для Сирії, Тунісу, Бугії, Генуї, Пізи, Іспанії¹³⁷. Цілий ряд законодавчих актів Кафи й усїєї Хозарії (як італійці називали генуезькі володіння в Криму), а також розпоряджень для Кафи складено за аналогією з актами, що мали відношення до генуезької торгівлі із Сирією¹³⁸.

Нові воєнні катаклізми – походи Тамерлана 1395-1396 рр., що зруйнували торговельний шлях Середня Азія – Озівське море – Крим після спустошення Джітаркана (Астрахані) й Тани, відновили актуальність шляху Мала Азія – Крим – Русь і підняли роль Сирії як транзитної ланки. Це відзначили сучасники подій¹³⁹. Частина цього шляху ще в дотамерланівський час користувалися вірмени зі Львова, підтримуючи духовні зв'язки з католікосатом у Сісі, теперішньому Козані (в Кілікійському королівстві, що проіснувало до 1375 р.), розташованому на пограниччі з Північною Сирією. Про це свідчать грамоти (кондаки) сїських католікосів для львівського вірмено-григоріанського архієпископа 1374-1388 рр. (а також XV ст.)¹⁴⁰. Очевидно, вірмени використовували цей шлях і для торговельних контактів з Малою Азією та Сирією.

Важко сказати, чи ще один торговельний шлях із Сирії – виключно сухопутний, що вів через перевали Кавказу на верхів'я Кубані¹⁴¹, досягав якимсь своїм відгалуженням Північного Причорномор'я, наприклад венеціанської колонії в Тані чи візантійської Тмурокані.

Із другої половини XV ст. Туреччина почала перетворювати Чорне море на свій внутрішній морський басейн, що й позначилося на напрямі та характері

¹³⁵ *Balard M. Gènes...* – Т. 1. – № 278; *Brätianu G. I. Actes...* – № 260.

¹³⁶ *Annali genovesi di Caffaro e dei suoi continuatori.* – Roma, 1929. – Vol. 5. – P. 95. – (Fonti per la storia d'Italia. – Т. 14 bis). Цю літописну вістку, яку довгий час вважали першою згадкою про генуезьку Кафу, коментувало дуже багато авторів, починаючи ще із середини XIX ст.

¹³⁷ *Balard M. Gènes...* – Т. 1. – № 886. В угоді, вписаній до актів, зазначаються умови перебування в Сирії.

¹³⁸ Ряд розпоряджень 1304, 1330, 1333, 1340, 1341 рр., що стосуються генуезької Романії та Сирії. Ці розпорядження включено до положень про управління Хозарії та Кафи. Див.: *Imposicio officii Gazariae // Monumenta historiae patriae.* – Augustae Taurinorum, 1838. – [Т. 2.] – P. 297-430.

¹³⁹ Оригінальний текст і російський переклад: *Барбаро И.* Путешествие в Тану // *Барбаро и Контарини о России.* – Ленинград, 1971. – С. 132, 157 (і коментар: *Скржинская Е. Ч.* Там же. – С. 181-182).

¹⁴⁰ Див.: *Дашкевич Я.* Давній Львів у вірменських та вірменсько-кипчацьких джерелах // *Україна в минулому.* – К.; Львів, 1992. – Вип. 1. – С. 7-13.

¹⁴¹ *Ковалевская В. Б.* Северокавказские древности // *Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья.* – Москва, 1981. – С. 85.

торговельних зв'язків. Але традиційні зв'язки по лінії Сирія – Україна зберігалися, зокрема, тому, що Сирія входила тоді до складу Османської імперії, а Україна – до сфери турецької торгівлі. Ось кілька штрихів. Литовський дипломат Михайло Литвин 1550 р. описав Київ як місто транзитне для східних товарів на давньому шляху з Кафи на північ (до Москви, Новгород, Пскова, Швеції). Як вихідні пункти купців, що рухалися цим шляхом, він називає Азію, Персію, Індію, Арабію та Сирію¹⁴². Г. ле Вассер де Боплан писав у 40-х рр. XVII ст. про зв'язки України з місцевостями на морі Леванту¹⁴³. Французький дворянин Франсуа-Поль Далерак у нотатках 1679 р., перелічуючи національності купців, які торгують у Львові, згадує поруч із французами, греками, вірменами, шотландцями, молдаванами також левантійців¹⁴⁴. Остаточо стародавні економічні контакти між Сирією та Україною обірвалися після поступового захоплення України та Північного Причорномор'я Росією (середина XVII – кінець XVIII ст.).

Дослідження торговельних зв'язків Сирії з Північним Причорномор'ям, відомих у загальних рисах з погляду як використовуваних шляхів, так і асортименту товарів – особливо для генуезького періоду Кафи¹⁴⁵, справжньої купецької столиці півострова, якому вона в XIV ст. навіть надала своє ім'я¹⁴⁶, – ще не можна вважати завершеним.

Для з'ясування причин і характеру інтенсивної купецької експансії з Сирії на Крим і Русь важливе значення має правильне розуміння трьох явищ:

Рентабельність комерційних операцій для власника товарів у вихідній точці (тут це Сирія) різко збільшувалася при великих географічних віддальх, іншими словами – прибутковість торговельних операцій значно зростала, якщо купець сам особисто або з допомогою помічників відбував якнайдалше подорож зі

¹⁴² *Michalonis Lituani. De moribus Tartarorum, Litanorum et Moschorum, fragmina X multiplici historia reperta...* – Basileae, 1615. – P. 35. Факсимільне перевидання: *Mykolas Lietuvis. Apie Totoriu, Lietoviu ir Maskvėnu papročius. Dešimt įvairaus istorino turinio fragmentu* – Vilnius, 1966.

¹⁴³ *Beauplan G. de. Description d'Ukraine qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne...* – Rouen, 1660. – P. 32. Також факсимільне перевидання під цією ж назвою – Київ, 1990.

¹⁴⁴ *[Dalerac F.-P.] Mémoires de chevalier de Beaujeau contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie...* – Paris, 1698. – P. 121.

¹⁴⁵ З дуже великої літератури питання, частково згаданої раніше, подаю: *Еманов А. Г. Система торгових связей Кафы в XIII–XV вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.* – Ленинград, 1986 (там література питання і праці автора); *Его же. Восточное направление торговли Кафы в XIII–XV вв. // Вестник Ленинградского университета. История, языковедение, литературоведение.* – Ленинград, 1986. – Вып. 3. – Сер. 2. – С. 99–102; *Musso G. G. Navigazione...* – P. 149–151, 180–181; *Balard M. La Romanie...* – T. 1–2, за покажчиком географічних назв; *La mer Noire et la Romanie génoise. XIII–XVe siècles.* – London, 1989.

¹⁴⁶ У джерелах XIV–XV ст. Таврійський півострів часто називали Кафою, про що майже завжди забувають дослідники, ототожнюючи назву «Кафа» в історичних джерелах виключно з містом. Це стало причиною багатьох помилок в історичних працях. Назва півострова «Крим» увійшла до географічної номенклатури також у XIV–XV ст., але остаточно прийнялася лише в середині XV ст. Зрештою, і ця назва півострова утворилася від назви міста Кирым (тепер Старий Крим), столиці золотоординського намісника.

своїми товарами. Торгівля на невеликій відстані також гарантувала зиск, але набагато нижчий. Тому маємо підстави стверджувати, що сирійські купці самі проникали далеко на північ – їх можна було зустріти у віддалених закутках, – бо й закупівля там (наприклад на Русі) місцевих товарів та перевезення їх до Сирії давали надію на великі прибутки.

Для проведення торговельних операцій на далекі віддалі бажано було мати на шляху подорожі факторії для зупинки й відпочинку, а також для продажу товарів. Зрозуміло, що за такого способу ведення торгівлі сирійським купцям найкраще було мати факторії-колонії, що склалися б із представників їхнього ж етносу та їхньої ж конфесії (сирійці – яковіти – несторіанці). Що так було в Таврії – не підлягає сумніву; чи так було на Русі – питання залишається без відповіді.

Відкритим є й питання про те, чи т. зв. сирійські вироби, що експортувалися на північ, в усіх випадках були виготовлені саме в Сирії. Не виключено, що частина цих т. зв. сирійських виробів виготовлялася в сирійських факторіях-колоніях Таврії за сирійськими зразками, може, й сирійськими ремісниками, для експорту на Русь.

Ці три фактори необхідно мати на увазі при розгляді питання про досить багатий асортимент сирійського експорту та розповсюдження сирійських товарів на північ від Чорного моря.

Сирійське скло з'явилося в містах Північного Причорномор'я (знахідки в Пантікапеї та інших місцевостях Боспорського царства) на межі I ст. до Р. Х. та I ст. після Р. Х.¹⁴⁷ Скляні вироби займали важливе, чи не основне, місце серед сирійського імпорту до Таврії від античних часів¹⁴⁸ до XIV–XV ст. включно. Якщо виходити із знахідок у Херсонесі (хронологічно обмежених нижньою датою упадку міста), то у XII–XIV ст. це були розкішні сирійські кубки з безколірного скла з розписом золотом, з різнокольоровою емаллю, з фризами арабською в'яззю, а також невеликі кубки з прозорого скла оливкового кольору¹⁴⁹. Таке сирійське художнє скло – імпортне XI–XIII ст. – знайдено також у Сугдеї¹⁵⁰. Привозили ще й флакони, намистини. У загальному можна сказати, що починаючи з X ст. профіль

¹⁴⁷ Див.: *Сорокина Н. П.* Сирийский стеклянный сосуд из собрания Одесского гос. археологического музея // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского гос. археологического музея за 1963 г. – Одесса, 1965. – С. 185-189. Пор. також огляд: *Сорокина Н. П.* Основные направления изучения стекла первых веков н. э. Северного Причерноморья: По материалам отечественной литературы // Труды Гос. исторического музея. – Москва, 1989. – № 70 (Археологические исследования на юге Восточной Европы). – С. 142-149.

¹⁴⁸ *Сорочан С. Б.* О сирийско-палестинском импорте первых вв. н. э. в Херсонесе // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тез. докл. Республиканской конференции молодых ученых (Киев, апрель 1981). – К., 1981. – С. 88-89; *Его же.* Торговля Херсонеса Таврического в I в. до н. э. – V в. н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1981. – С. 11.

¹⁴⁹ *Колесникова Л. Г.* Восточное стекло из собрания Херсонесского музея // Византийский временник. – Москва, 1973. – Т. 34. – С. 249-256; *Ее же.* Выставка древнего стекла // Херсонес Таврический: Путеводитель по музею и раскопкам. – Симферополь, 1969. – С. 76.

¹⁵⁰ *Баранов И. А.* Сугдея... – С. 54.

імпорту змінився (почало розвиватися виробництво скла в Таврії), обмежуючись до виробів мистецького ремесла¹⁵¹.

У X – на початку XI ст. імпорт сирійського художнього скла охопив значний ареал Південної та Північної Русі – причому, як не дивно, прояви цього імпорту були інтенсивнішими на півночі (Стара Ладога, Новгород, Суздаль, Рязань, Псков, Новгородок, Волковиськ, Слонім), менше помітними на півдні (Турів, Київ). Це певною мірою ілюструє тезу про рентабельність для сирійських купців саме далеких подорожей. Правда, такий висновок не можна вважати остаточним. З одного боку, територія Південної Русі археологічно досліджена з прогалинами, з іншого – диференціація між візантійським та сирійським, інакше близькосхідним склом (не кажучи вже про розрізнення власне сирійського імпорту від імпорту з сирійських факторій Криму)¹⁵² складна й дискусійна. У X – на початку XI ст. на Північ (до Новгорода) привозили ще багато сирійського бісеру й намистин¹⁵³. Пізніше імпорт таких товарів припинився, бо на Русі розвинулося власне виробництво. Імпорт скляного посуду, для якого легко підібрати аналогії серед виробів з Ракки, Фустата, Алеппо, продовжувався далі, навіть у післямонгольський період – до початку XIV ст. Рідше потрапляли на Русь сирійські скляні браслети¹⁵⁴. У Новгородку XII–XIII ст. було знайдено багато скляного посуду делікатної художньої роботи, наприклад: червоний кубок, розписаний золотом, кубок з фризом арабським почерком насх, флакон, розписаний золотом і емаллю, біла фляга й біла чаша з тонкого скла, розписані золотом і червоною емаллю, рифлений посуд, фрагменти посуду з рештками арабських літер. У Новгородку (за даними 1988 р.) на 340 скляних виробів і їхніх фрагментів – 8 посудин і 70 фрагментів було сирійського походження. Також для цих виробів підшукано аналогії з Ракки та Алеппо. У Рязані, Слонімі виявлено посуд з арабськими написами¹⁵⁵.

¹⁵¹ Кротокин В. В. О производстве стекла и стеклянных изделий в средневековых городах Северного Причерноморья и на Руси // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Москва, 1957. – С. 35.

¹⁵² Всупереч поглядам деяких дослідників, що заперечують можливість діяльності сирійських складувів у Таврії, Ю. Щапова вважає (думка висловлена у розмові зі мною в Москві 20 квітня 1988 р.), що в Сирії виробляли заготовки (цілі брили) скла, які привозили до Криму, і тут їх обробляли вже місцеві майстри. Такі сирійсько-кримські скляні вироби мають ознаки, характерні для місцевої, таврійської, продукції.

¹⁵³ Щапова Ю. Л. Стекло и изделия древнего Новгорода // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1963. – № 117. – С. 104-163.

¹⁵⁴ Щапова Ю. Л. Два сирийских сосуда из Новгорода // Историко-археологический сборник А. В. Арциховскому к 60-летию со дня рождения... – Москва, 1962. – С. 232-236; Полубояринова М. Д. Стекло и изделия древнего Новгорода // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1963. – № 117. – С. 175.

¹⁵⁵ Гуревич Ф. Д. Стекло и изделия древнего Новгорода // Советская археология. – Москва, 1963. – № 2. – С. 243-246; Гуревич Ф. Д., Джанполадян Р. М., Малевская М. В. Восточное стекло в Древней Руси. – Ленинград, 1968 (переважно знахідки в Новгородку); Гуревич Ф. Д. Ближневосточные изделия в древнерусских городах Белоруссии // Славяне и Русь: Сб. ст. к 60-летию Б. А. Рыбакова. – Москва, 1968. – С. 34-36; Его же. Византийский импорт в городах

Ще в 60-х рр. XX ст. думка про те, що скляні вироби із Сирії потрапляли на Русь, тим більше Північну, звичайним торговельним шляхом, виглядала досить незвичною. Тому в літературі траплялися міркування, що їх привозили руські або західноєвропейські рицарі, які були учасниками хрестових походів (хоча про таких рицарів на Русі з письмових джерел не відомо). Немоżliвим вважався сирійський імпорт післямонгольського часу (бо панував погляд, що монголо-татари відрізали економічно Русь від Малої Азії та Сирії). Деякі гіпотези звучали досить фантастично. «Не виключено, що окремі східні речі були військовою здобичею, – писав Ф. Гуревич. – Можливо, що тутешні купці (з території сучасної Білорусі. – Я. Д.), які одночасно були також воїнами, могли брати участь у європейських походах на Візантію й Сирію та привозити відтіля серед награбованої здобичі рідкісні речі, про які говорилося вище (тобто також сирійські вироби зі скла. – Я. Д.)»¹⁵⁶. Поступово перемогла раціональніша думка, що сирійські речі потрапляли в Південну та Західну Русь торговельними шляхами – Дніпром, через Київ, а далі іншими річками¹⁵⁷. Якщо враховувати відомості про торговельні зв'язки Сирії зі Східною Європою в комплексі, то треба сказати, що дослідники дійшли до тверезого висновку.

У II–V ст. із Сирії до Таврії експортували також керамічні вироби, зокрема світильники, спершу (II–III ст.) т. зв. антиохійські, пізніше (III–V ст.) сирійські¹⁵⁸. Чи продовжувався імпорт сирійських світильників далі – не дуже ясно.

Як стародавній християнський край, Сирія традиційно була продуцентом предметів християнського культу. В Криму та в Україні було знайдено відносно небагато сирійських хрестів-енколпіїв дуже характерного типу. Обставина, що їх досі виявлено не так багато, може свідчити про привезення енкалпіїв паломниками з Палестини. Вони, мабуть, не могли бути предметом експортної торгівлі – їх треба було купувати на місці. Сирійські бронзові, часто позолочені енкалпіїви VI–XIII (може й XIV) ст. своїми стилістичними особливостями відрізнялися від виробів з Єгипту, Греції, північного побережжя Африки і, своєю чергою, поділялися за технікою виконання на три групи: 1) різьблені в металі (до VIII ст.); 2) з насічкою, часом з інкрустацією свинцем і сріблом (IX–XI ст.); 3) виливані деколи з

Западной Руси в XII–XIII вв. // Византийский временник. – Москва, 1986. – Т. 47. – С. 65-81; Щапова Ю. Л. Стекланные изделия из Старой Рязани: По материалам раскопок 1966-1968 гг. // Археология Рязанской земли. – Москва, 1974. – С. 83, 85, 89-91. Полеміка між Ф. Гуревичем та Ю. Щаповою торкнулася різьблених кубків з грубого скла (т. зв. *Hedwigsgläser*), які Ю. Щапова вважає константинопольськими, на що Ф. Гуревич погодився. Див.: Щапова Ю. Л. О резном бокале из Новогрудка // Средневековая Русь. – Москва, 1976. – С. 209-215. Давнішу літературу про експорт художніх скляних виробів із Східного Середземномор'я див.: Кротопкин В. В. О производстве... – С. 35.

¹⁵⁶ Гуревич Ф. Д. Ближневосточные изделия... – С. 36.

¹⁵⁷ Гуревич Ф. Д. Города Черной Руси и Киевская земля в XII–XIII вв. // Древнерусский город: Материалы Всесоюзной археологической конф., посвящ. 1500-летию города Киева. – К., 1984. – С. 32; *Его же*. Византийский импорт... – С. 78-79.

¹⁵⁸ Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Египетские и сирийские светильники первых веков н. э. из Херсонеса // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1985. – № 268. – С. 95-100.

емальованим фоном та інкрустацією (XI–XIV ст.; від XII ст. виключно виливані)¹⁵⁹. Енколпіони були складними з двох опуклих стулок, що зачинялися. В енколпіонах зберігали реліквії, до них деколи підвішували кадильниці, різні вотивні предмети. Такі енколпіони було знайдено в Північному Причорномор'ї (Херсонес, Феодосія, Білгород-Дністровський¹⁶⁰), а також на Русі (Київ, Княжа гора біля Черкас – давній Родень, Володимирська область) – разом близько двадцяти. Енколпіони, віднайдені на Русі, археологічно датуються X–XI ст. Ось характеристика енколпіонів з насічкою (друга група): «На цих хрестах найчастіше зображено фігури в позі орант; значно рідше – орнаментальні мотиви. Характер виконання зображень дозволяє говорити про стилістичну єдність цих пам'яток. Фігури людей виконано надто схематично – торс у вигляді орнаментально опрацьованого кола, одяг покритий геометричними узорами. У зображенні одягу переважає штрихування різних напрямів і хвилясті лінії. Руки неприродно вивернуті та мають перебільшено довгі пальці. Дуже умовно передано очі, ніс, брови, що робить обличчя вкрай деформованим. Розміщення фігур підпорядковано формі хреста. Незважаючи на наївність та умовність рисунку, характер врізування ліній у метал свідчить про руку досвідчених майстрів, які не один раз виконували зображення такого роду. Найчастіше зображено: Богоматір-оранту, панагію, розп'яття, святих орант, архангелів. У написах (грецькою мовою) досить часті правописні помилки»¹⁶¹.

До металевої художньої пластики сирійського походження належали також бронзові кадильниці, виявлені в Криму (Сугдея, Феодосія) та на Русі (Любеч), що датуються VIII–X ст. Зображення й орнаментика на кадильницях відповідають сирійському стилеві, відомому з енколпіонів. На вилитих з бронзи кадильницях є грубі зображення сцен з Нового Завіту. Кадильниці сирійського типу частково виготовлені в Сирії (кадильниця з Любечі з арабським написом «Благословення від Аллаха» IX–X ст.), а частково в Таврії за сирійськими взірцями¹⁶².

¹⁵⁹ Приймаю типологію й датування, запропоновані Н. Кондаковим. Див.: *Кондаков Н. П. Иконография Богоматери.* – Санкт-Петербург, 1914. – Т. 1. – С. 258-259. Ілюстративний матеріал – с. 261, 264.

¹⁶⁰ *Куницкий В. А. Предметы художественной пластики из Белгорода Днестровского // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.: История и археология.* – К., 1985. – С. 124-126.

¹⁶¹ *Залеская В. Н. К вопросу о датировке и происхождении некоторых групп т. н. «сирийских» крестов // Тезисы докладов (VII Всесоюзная конференция византинистов в Тбилиси 13-18 декабря 1965 г.).* – Тбилиси, 1965. – С. 91-93 (цитата із с. 91). Див. також: *Корзухина Г. Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси: По материалам медного литья // Византийский временник.* – Москва, 1958. – С. 132, табл. I, 1,3 (гравійовані сирійські енколпіони), табл. II, 1 (рельєфний). Ілюстративний матеріал: *Леопардов Н. А., Чернеев Н. П. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках.* – К., 1890-1891. – [Сер. 1]. – Вып. 1-4; 1891-1893. – Сер. 2. – Вып. 1-2 (тоді енколпіони сирійські вважали ще грецькими). Крім цього: *Петров Н. Описание энколпионов, крестиков и образков, принадлежащих Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии // Там же.* – Сер. 2. – Вып. 1. – С. 5-8; *Его же. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.* – 2-е изд., испр. и доп. – К., 1897. – С. 249-254 і далі.

¹⁶² *Залеская В. Н. К вопросу о датировке некоторых групп сирийских культовых предметов: По материалам бронзового литья Эрмитажа // Палестинский сборник.* – Ленинград, 1971. –

Сирійським імпортом XII–XIV ст. потрібно вважати ще інші, також частково художні вироби з металу – підсвічники, ступки, які було знайдено в Криму.

Осторонь від усіх цих груп виробів стоїть сирійська срібна тарілка з евангельськими сценами та сирійським написом (з помилками), віднайдена в селі Григоровському Пермського краю. Знахідка має багату літературу¹⁶³. Тепер вважається, що прототип тарілки виготовлено в кінці VI – VII ст. в несторіанському середовищі Персії¹⁶⁴, а копія з неї виконана IX–X ст. у Семиріччі. Шлях тарілки на північ, у сферу впливу Північно-Східної Русі, не дуже ясний, але, найімовірніше, вона була предметом торговельного обміну.

Важливою ділянкою сирійського експорту протягом багатьох століть були бавовняні тканини, особливо муслін (назва від міста Моссуль). У XIII ст. велика кількість мусліну (тисячі сувоїв) прибувала до Кафи, звідки їх перевозили далі на схід, до Тани (Озова)¹⁶⁵. Треба думати, що муслін в той час відправляли й на північ, на Русь. Це були також, мабуть, шляхи поширення сирійського шовку. Східний напрям експорту мусліну з Кафи 1290 р. одночасно доводить, що шлях через Кавказ на верхів'я Кубані тоді не діяв – він був блокований конфліктом між Золотою Ордою та Іраном.

До цього досить широкого асортименту товарів необхідно ще додати парфюмерію та барвники. Збережена досі назва первісно червоної фарби «сурик» свідчить про її сирійські джерела (Сурія – Сирія; сурик – сирійська фарба)¹⁶⁶. Шукати в цьому випадку грецького посередництва, напевно, немає потреби.

Очевидно, товари сирійського походження потрапляли до України й пізніше. У реєстрі речей, награваних козаками 1547 р. в турецьких купців, фіксується сирійський металевий кубок¹⁶⁷. Серед товарів, які входили до категорії т. зв. вірменських, до України в середині XVII ст. привозили (згідно з митними тарифами 1630-1650 рр.) халебське мило¹⁶⁸. Ряд слів української мови досі відображає

Вып. 23 (86). – С. 84-91. У давнішій літературі кадильніці вважали грецькими або наслідуванням грецьких. Див.: Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. – Санкт-Петербург, 1891. – Вып. 4. – С. 34-35, рис. 27, 28, 28а; Кондаков Н. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения (Имп. Эрмитаж). – Санкт-Петербург, 1891. – № 9. – С. 233.

¹⁶³ Хвольсон Д. А., Покровский Н. В., Смирнов Я. И. Серебрянное сирийское блюдо, найденное в Пермском крае. – Санкт-Петербург, 1899; Даркевич В. П., Маршак Б. И. О так называемом сирийском блюде из Пермской области // Советская археология. – Москва, 1974. – № 2. – С. 213-222 (тут попередня література).

¹⁶⁴ Це цілком можливо, якщо врахувати ще й вірменські іконографічні паралелі. Див.: Мнацаканян С. С. Наследие Востока в мемориальных памятниках Армении // Культурное наследие Востока. Проблемы, поиски, суждения. – Ленинград, 1985. – С. 280.

¹⁶⁵ Balard M. Gênes... – № 448, 768, 802, 851, 856, 857, 898.

¹⁶⁶ Див.: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стереотип. – Москва, 1987. – Т. 3. – С. 806.

¹⁶⁷ Veinstein G. Prélude au problème cosaque à travers les registres de dommages ottomans des années 1545-1555 // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1989. – Vol. 30. – Fasc. 3-4. – P. 351.

¹⁶⁸ Dachkévyeh Ya. Les marchandises arméniennes en Ukraine, Pologne et Lituanie au XVII s. // Revue des Études Arméniennes. N. S. – Paris, 1981. – T. 15. – P. 351.

торговельні (й культурні) контакти із Сирією. До них належать: назва шовкової тканини адамашок (адамашка, едамашок та інші варіанти), вперше зафіксована 1462 р. у формі «дамаска»; дамаська сталь; дамасценка (в розумінні шаблі з дамаської сталі); врешті – дамастина, тобто дамаська слива¹⁶⁹. У всіх цих випадках засвоєння згаданих слів незрозуміло, чому при безпосередніх контактах української мови зі східними мовознавці шукають польського посередництва.

Відносно значна кількість предметів сирійського ремесла (на художніх особливостях яких я подекуди зупинявся) що потрапляла на Русь, дає підставу говорити якщо не про відображення сирійського християнського мистецтва в мистецтві Давньої Русі (такий можливий складовий елемент, наскільки мені відомо, ще не враховувався в мистецтвознавчих дослідженнях), то, в кожному разі, про формування естетичних смаків досить широких кіл верхівки Русі також під впливом тих стилів, джерела яких (у художніх виробках зі скла, металу, волокна) були в Східному Середземномор'ї. Ті дані про сирійське будівництво в Таврії, котрі є сьогодні в розпорядженні дослідників, роблять закономірною також потребу враховувати можливі сирійські елементи при вивченні архітектури Давньої Русі.

Про руський експорт до Сирії знаємо дуже мало. Не виключено, що тут є просто прогалини у використанні, зокрема, археологічних джерел із Сирії.

Ще Костянтин Порфірогенет («Про управління державою», розд. 42) писав, що «на північ від нього (Меотійського моря. – Я. Д.) протікає ріка Дніпро, якою руси проходять до Чорної Булгарії, Хозарії та Сирії». Згадка про Сирію викликала й викликає скептичні зауваження вчених¹⁷⁰. Дехто з них уважав, що замість «Сирія» повинно бути «Зітхія» (тобто Західна Черкесія)¹⁷¹. Якщо пригадати повідомлення Ібн-Хордадбега про те, що руські торговельні каравани доходили до Багдада (мабуть, комбінованим морсько-сухопутним шляхом через Трапезунд, про який згадувалося), то підозріння щодо достовірності Костянтина Порфірогенета, вочевидь, відпадають. Із генуезького періоду Кафи відомо, що морським шляхом відправляли кораблі із зерном (1290 р. – партія з 5 тисяч мін, тобто 400 тонн) до Сирії, Тунісу, Італії, Франції та Іспанії¹⁷². По території цілої Східної Європи, особливо між Дніпром на сході та Прибалтикою на заході, розкинено залишки сирійських товарів, деколи предметів з арабськими написами. Ті шляхи, що увійшли до літератури під назвою доріг арабських купців (вони визначаються також на підставі знахідок скарбів арабських монет), це значною мірою теж дороги сирійських купців. Їхні товари з півночі – це хутра, раби, бурштин. Якщо подумати

¹⁶⁹ Див.: Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1. – С. 48 (автор статті «Адамашка» – О. Б. Ткаченко); 1985. – Т. 2. – С. 11 (автор статей «Дамастика», «Дамасценка» – Н. С. Родзевич).

¹⁷⁰ Наприклад: *Артамонов М. И.* История хазар. – Ленинград, 1962. – С. 373.

¹⁷¹ Про поправки й полеміку довкола них: *Константин Багрянородний.* Об управлении государством / Пер. В. В. Латышева, Н. В. Малицкого // Известия Гос. Академии истории материальной культуры. – Москва; Ленинград, 1934. – Вып. 91. – С. 65-66.

¹⁷² *Balard M.* Gênes... – № 886.

про можливі товари руських купців, які добиралися до Сирії, то це буде такий самий традиційний асортимент.

Русь та відомості про Русь у Сирії. Слов'янська (у цілому, а не спеціально східнослов'янська) інвазія на Східне Середземномор'я та не дуже інтенсивна колонізація почалися в VI–VII ст. Вони довели до заселення ряду місцевостей слов'янами, які відносно швидко асимілювалися. Про поселення східних слов'ян у Північній Сирії (аль-Хусіс, античне Іссос; Гісн Салман близько Алеппо; Гісн Зіяд, вірм. Хартабірт над горішнім Євфратом; Массіса, антична Мопсуестія в Кілікії) можна говорити після походу Марвана ібн Мугаммада 737 р. на слов'ян Хозарії, мабуть на Подоння, відкіля араби вивели 20 тисяч осіб місцевого населення¹⁷³.

Руські дружини потрапляли до Сирії X–XI ст. у складі візантійських експедиційних корпусів для боротьби з арабами. Якщо воїни з цих дружин, як варяги з Русі, так і східні слов'яни, поверталися додому, то вони приносили із собою відомості про Сирію, які, однак, не відбилися в письмових джерелах.

Не варто дивуватися, що в сирійській літературі збереглося дуже мало згадок про Русь. Як велика християнська держава, імперія Русь з'явилася на історичному овиді тоді, коли сирійська література мала золотий вік свого розквіту за собою. Пізніші сирійські автори обмежували ареал своїх зацікавлень вужчою, ближчою до Сирії територією.

Висунене російськими істориками-великодержавниками й антинорманістами твердження, що руси згадуються в компіляції Псевдо-Захарія Ритора, відомій під назвою «Церковної історії» (близько 555 р.), викликало чималу літературу. Псевдо-Захарій згадує про плем'я героїв грос, що проживає на північ від Кавказу. Гроси наділені легендарними надприродними здібностями¹⁷⁴. Були різні інтерпретації цих вісток, серед них така: гроси – це предки великоросів з верхів'їв Волги й Камі. Є всі підстави сприймати її з великим скептицизмом. Сирійська згадка про напівфантастичних героїв-гросів – казковий сюжет, у якому назва племені випадково збіглася з етнонімом росів.

¹⁷³ Lewicki T. Osadnictwo słowiańskie i niewolnicy słowiańscy w krajach muzułmańskich według średniowiecznych pisarzy arabskich // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1953. – Roc. 43. – Zesz. 3-4. – S. 473-491; *Ejusd.* Syria. Słowianie w Syrii // Słownik starożytności słowiańskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975. – S. 512-513; *Брайчевский М. Ю.* К истории расселения славян на византийских землях // Византийский временник. – Москва, 1975. – Т. 19. – С. 10. З давніших праць: *Niederle L.* K slovanské kolonisaci M. Asie a Syrie // Статї по славяноведению. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 379-386, карта.

¹⁷⁴ Зведення частини літератури «за» і «проти» у: *Paszkievicz H.* The Origin of Russia... – P. 130. Крім цього, за ідентифікацію гроси = руси: *Пигулевская Н. В.* Имя «рус» в сирийском источнике VI в. // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия: Сб. ст. – Москва, 1952. – С. 42-48; *Ejusd.* Une chronique syrienne du VIe siècle sur les tribus slaves // Folia Orientalia. – Kraków, 1970. – Vol. 12. – P. 211-214; *Рыбаков Б. А.* Начальные века русской истории. – Москва, 1987. – С. 36-37. Помилкове твердження, що «росіїв» згадує ще Єфрем Сирийський (IV ст.), див.: *Юшков С. В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. – Москва, 1949. – С. 55. – (Курс истории государства и права СССР. – Т. 1).

Сирійський яковітський історик Грегор абу л-Фарадж Бар Гебрей (1226-1286) у своїй «Скороченій історії династій» подав відомості про хрещення Русі нібито ще за часів імператора Костянтина Великого¹⁷⁵. Поправка Є. Голубінського, що насправді йдеться про християнізацію за часів імператорів Василя II і Костянтина VIII (якого Бар Гебрей сплутав з Костянтином Великим) прийнятна¹⁷⁶.

Бідність сирійських письмових пам'яток на відомості про Русь (трохи більше в них говориться про кочовиків Північного Причорномор'я) ілюструють огляди сирійських джерел¹⁷⁷.

Висновки. Унаслідок проведеного дослідження, здається, вдалося довести, що в Північному Причорномор'ї принаймні з VI ст. відчувається присутність сирійців різних конфесій. У прибережних містах та в гірській частині Таврійського півострова вони утворили свої колонії-факторії купецько-ремісничого типу, що допомогли включити в ареал сирійської торговельної діяльності (з багатим асортиментом товарів) також широкі простори Русі. У період релігійного вакууму на Русі (тобто умовно до 988 р.) сирійські (в літературі – часто арабські) купці-християни брали на себе виконання певних місіонерських функцій, що, можливо, дає підставу говорити про сирійські неправославні елементи в довізантійській християнізації Русі, найімовірніше в середині – другій половині IX ст. Високий ранг усього сирійського, освяченого релігійною традицією, спричинився до того, що про Сирію на Русі знали відносно багато, хоча й поверхово. Якщо ж враховувати великі географічні відстані між політичними центрами Русі в Східній Європі та основними сирійськими осередками на Близькому Сході, які часом долалися завдяки притягальним для паломників центрам Святої землі – Палестини, то треба ствердити, що Сирія ніколи не зникала зі сфери зацікавленнь вищих прошарків Давньої Русі.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 228: Праці Історико-філософської секції. – С. 7-47.

¹⁷⁵ Текст, переклад і коментар: *Kawerau P.* Arabische Quellen... – S. 36-39.

¹⁷⁶ *Голубинский Е.* История... – Москва, 1901. – 2-е изд., испр. и доп. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 12.

¹⁷⁷ *Гусейнов Р. А.* Место и роль сирийских источников в изучении истории народов СССР // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования (1975 г.). – Москва, 1976. – С. 41-56; *Его же.* Сирийские источники по истории Юго-Восточной Европы IV–XIV вв. // Балканские исследования. – Москва, 1982. – Вып. 7. – С. 7-14.

СИРІЙСЬКІ ЕЛЕМЕНТИ В РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ-РУСИ (ІХ-ХІІІ СТ.)

Візантійсько-римський антагонізм у християнстві, який пізніше перетворився на московсько-римське протистояння, як відомо, глибоко відбився не лише на релігійному, але й на суспільному житті України. Цей антагонізм наклав відбиток також, треба шкодувати, на наукове дослідження проблематики – на історію християнства в Україні. Проявилось це дуже рельєфно під час недавнього відзначення 1000-річчя хрещення України-Русі: прихильники одної з двох тенденцій скрупульозно підшукували аргументи за або проти Візантії, Риму, Москви, цілком ігноруючи ту обставину, що в першопочатках християнізації Україна-Русь була реально на роздоріжжі не тільки між різними напрямками християнства – але також на роздоріжжі, де певну роль відігравали зовсім інші релігії: юдаїзм (панівна релігія Хозарської держави), магометанство (хоча б у Волзькій Булгарії чи на Близькому Сході).

Є всі підстави вважати, що в період до офіційної християнізації Києва, коли пантеон т. зв. поганських (язичницьких) богів перестав задовольняти духовні потреби верхівки суспільства Русі, на великих просторах Східної Європи виник своєрідний релігійний вакуум, де співіснували різні конфесії, серед них також різноманітні християнські.

У наукових дослідженнях цілковито призабутою темою залишаються досі можливості поширення релігійних християнських ідей з-поза візантійських церковних центрів, як не підпорядкованих Візантії, так і пов'язаних з Константинополем. Якось поза увагою зостався той факт, що в період раннього християнства – до Міланського едикту 313 р. і до перенесення столиці Римської імперії до Константинополя 330 р. – ті перші паростки християнства, які треба думати, разом з близькосхідним купецтвом появилися на північному побережжі Чорного моря – в пізнішому Криму – були в адміністративному та й у духовному відношеннях підпорядковані первісним християнським центрам на Близькому Сході.

Мета цього повідомлення – звернути увагу на ті елементи раннього (для Русі) християнства, які не можна пов'язувати ні з Візантією, ні тим більше з Римом, і джерела якого були розташовані на Близькому Сході, в Сирії, котру справедливо, разом з Палестиною, вважають тою країною, що дала імпульси для утворення різних християнських напрямів.

Це напрями християнства, так би мовити, ортодоксального (пов'язаного з Візантією й підпорядкованого їй) і неортодоксального (не підпорядкованого Візантії). Не буду зупинятися на теологічних та обрядових відмінностях між цими релігійними течіями, хочу, однак, пригадати, що йдеться про:

– мелькітських сирійців, тобто про православних християн, підпорядкованих патріархатам у Антіохії, Єрусалимі та Александрії, серед яких сирійці за етносом

становили значний відсоток; ці три патріархати підпорядковувалися Константинополеві;

– про несторіанську церкву (назва від константинопольського патріарха Несторія V ст.), незалежну від Візантії від 486 р., з основним центром у Персії, яка в період свого розквіту охоплювала частину Китаю, побережжя Індії, доходила до Палестини, Єгипту, Аравії, якийсь час мала великі впливи в Монгольській імперії потомків Джингісхана;

– урешті, про яковітську церкву (назва від одного з реорганізаторів церкви монаха Якова Барадая, VI ст.), незалежну від Візантії з 451 р., що мала чималі впливи в Сирії, Аравії, Індії.

На територію сучасної України представники цих конфесій потрапили, очевидно, в IX–X ст., через Таврію, яка довгі століття відігравала роль своєрідної брами для проникання релігійних ідей на Північ.

Маємо цілком достовірні документальні джерела про колонії сирійців у Таврії. Підпорядковані Візантії сирійці-мелькіти вливалися у грецькі колонії, окреме своє існування вони не засвідчили, але в джерелах, зокрема візантійських, збереглися сирійські імена видатніших з них. Серед прихильників і помічників візантійського імператора Юстиніана II було двоє сирійців, що допомогло йому втекти з Херсонеса, де він перебував на засланні (це був 698 р.).

Найбільша сирійська, мабуть поліконфесійна, але з перевагою яковітів, колонія існувала саме в Херсонесі в VII–X ст.; пізніше, після падіння Херсонеса, виникла церковна громада яковітів у Кафі, що проіснувала тут, напевно, до захоплення її турками 1475 р. Про яковітів у Кафі згадує у своїх мемуарах німецький військовополонений Ганс Шільтбергер 1427 р., є про них опосередковані згадки у статуті Кафи 1449 р. Помітні сліди сирійської архітектури в Криму, котрі, зокрема, дають підставу говорити про існування яковітського центру в горах Криму, в місті, городище якого відоме тепер під назвою Ескі-Кермен. Можна говорити про сирійські елементи в поховальному обряді в цьому ж Ескі-Кермені.

Із сирійцями в Криму IX ст. потрібно, вочевидь, пов'язувати широковідомий епізод про те, що св. Костянтин, Кирило Філософ, під час свого перебування в Херсонесі бл. 860 р., дістав до своїх рук Євангеліє та Псалтир, написані «роусьськими письмени». Патріотично налаштовані дослідники глибоко переконані, що це були справді переклади руською мовою, мовою Київської Русі, хоча це більш як сумнівно. Невідомо, для кого саме мали б перекладатися ці книги, хто здатний їх був перекладати і що це могла бути за «руська мова» в середині IX ст., коли русами і візантійцями, і араби називали не слов'ян, а варягів. Найправдоподібніше, переписувач «Житія» св. Костянтина, може вже тоді патріотично настроєний, здійснив т. зв. метатезу (переставив склади), і замість «сурськими письмени» вийшло «роусьськими». Така гіпотеза має міцну підставу ще й тому, що в іншому місці житія, де перелічуються мови народів, які славлять Бога, русів немає; у короткому «Житті» св. Костянтина, де перераховані мови, котрі він знав, згадується сурська (а не руська) мова.

Якщо розглядати в комплексі відомості про сирійців у Таврії (що досі не робилося) – то це ще один аргумент за те, що Євангеліє та Псалтир були сирійські. Проблема руських – сурських письмен має дуже велику літературу; більше на цьому питанні не зупинятимуся.

Сирійці Криму – це міщани, купці та ремісники. Згідно з нотаріальними актами Кафи 1289-1290 рр., у місті була значна кількість сирійців, багато з яких, мабуть, належали до автохтонної яковітської громади. У Кафі вживали сирійську мову. Якщо виходити з того, що в місті існувала яковітська церква, то мав би існувати й окремий квартал. Це були часи залежності більшої частини Східної Європи (також Криму) від Золотої Орди; сирійські квартали були і в столиці татарів на Волзі – у Сараї-Берке (це відомості ібн-Батути 1333/4 р.). Можливо, що в золотоординські часи в Криму з'явилися також несторіанці – так можна думати на підставі згадки бл. 1358 р. у «Хроніці богемців» Джованні Маріньоллі.

Турки, захоплюючи південну, підгенуезьку частину Криму 1475 р., взагалі вважали, що питома вага сирійців там дуже велика. Останнього князя Мангупського князівства в горах Криму вони звали Михайлом Сирійцем.

Сирійська купецька експансія не обмежилася Кримом. Ще в IX–X ст. сирійська торгівля поширюється на велетенську територію Східної Європи з сучасними Білоруссю та Україною включно. Сліди цієї експансії чітко визначаються археологічно – майже в усіх більших центрах Русі знаходимо специфічне сирійське скло – високохудожні вироби близькосхідного ремесла. Навіть якщо стверджувати, що частина цього імпорту пов'язана з купецтвом етнічно не сирійським, то, треба визнати, що інша частина свідчить-таки про просування етнічно сирійського купецтва на Північ. Річ у тім, що максимальний прибуток гарантували в середньовіччі купцям особисті подорожі на великі віддалі, – тому було б незрозуміло, чому сирійські купці мали б нехтувати цим правилом.

Роль купецтва (хоча б грецького, вірменського) для поширення ідей християнства відома. Є підстави гадати, що яковітське (або несторіанське) віровизнання здобуло собі прихильників на території десь на північ від Карпат. Арабський автор аль-Масуді в 943 р. писав, що «серед них [королів слов'ян] деякі є прихильниками християнської віри яковітського віровизнання» (в інших редакціях цього тексту мовиться про несторіан або про яковітів та несторіан одночасно). Цей же автор записав, що на пограниччі між франками і слов'янами є народ, що сповідує віру сабіїв, – під ними потрібно розуміти юдаїстичну секту, що прийняла деякі елементи християнства (фігурувала також під назвою мандеїв). Ці арабські відомості конкретизувати важко, але вони – так чи інакше – вказують на якесь місіонерство, що мало сирійські джерела.

Про те, що певні елементи яковітства й несторіанства зберігалися на Русі навіть після остаточної перемоги візантійського православ'я, можуть свідчити поємічні випадки конкретно проти них, а також проти антихалкедонітства (це яковіти й вірмени разом) загалом. Проти них виступали київські митрополити Іларіон (середина XI ст.), Іван Продром (бл. 1080 р.), Никифор (початок XII ст.).

Цілком іншим було ставлення до православних сирійців-мелькітів. Сирійську мову в християнському світі вважали священною, бо нею було здійснено ранній переклад Святого Письма. Новіші текстологічні дослідження, до речі, доводять, що східнослов'янський переклад Старого Заповіту було зроблено не з грецького, а з первісного сирійського (або вірменського) тексту. Один приклад: у 5-му розділі книги Буття роки життя Мафусаїла – у грецькій та єврейській редакціях, у Вульгаті – 782, у сирійській, вірменській, грузинській, ефіопській – а також у слов'янських – 802. Ореол святості – разом з мовою – падав тому на православних мелькітів, що потрапляли на Русь. Згідно з легендами, які не піддаються контролю на підставі достовірних джерел, першим київським митрополитом – чи в часах Аскольда (860-ті рр.), чи за Володимира (980–990-ті рр.) – мав бути Михайло Сирин, тобто сирієць. Річ не стільки в реальному існуванні цієї фігури, як у тому, що початок митрополії пов'язували із сирійцем – така генеалогія першого єрарха вважалася престижною. Можливо, сирійцем був і ігумен Спаського монастиря Петро Акеревич (від сирійського імені Гайкер / Гікар), згаданий у 1230-1231 рр. Сирійцем виявився лікар луцького князя (1099-1106 рр.) Святослава (Святоші) Давидовича Петро Сурянин з Криму. Вірогідно, що сирійці були серед ченців-літописців, інакше важко пояснити, чому деякі події на Русі датуються в літописі за антиохійською єрою.

Короткі висновки. Не підлягає сумніву існування окремої яковітської спільноти в Криму, принаймні в X–XV ст., з колоніями в Кафі та гірському Криму.

Яковітство та, можливо, інші невізантійські віровизнання сирійського походження (несторіанство, сабіїзм) поширилися на Русь, мабуть на її південно-західні окраїни.

Сирійці-мелькіти мали на Русі великий авторитет і займали деколи високі пости в київській церковній єрархії.

Проблема сирійських елементів у релігійному житті України-Русі заслуговує подальшого вивчення, зокрема у плані висвітлення джерел слов'янського перекладу Святого Письма.

Врешті, остаточний висновок, що процес християнізації України-Русі в початковій стадії був набагато складнішим, мав більше складових елементів різноманітного походження, ніж це, трохи по-хрестоматійному й дуже прямолінійно, стверджується тепер.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Сирійські елементи в релігійному житті України-Русі (IX–XIII ст.) // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. VI/6. Папка «Сирійці I». Рукопис, 8 арк. Доповідь, виголошена 4 травня 1992 р у Львові на II круглому столі «Історія релігій в Україні». Тези опубл.: *Дашкевич Я.* Сирійські елементи в релігійному житті України-Русі (IX–XIII ст.) // Історія релігій в Україні: Тези повідомл. II круглого столу (Львів, 4-5 травня 1992 р.). – К.; Львів, 1992. – С. 17-19.

РУСЬКІ ЧИ СУРСЬКІ ПИСЬМЕНА. РОЛЬ СВЯТОГО КОСТЯНТИНА У СТАНОВЛЕННІ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

Виникнення рукописної книги, а тим більше оригінального літописання, передбачає, як необхідну передумову, утворення раніше від них системи писемності. Впродовж останнього десятиріччя проблема ця привернула увагу не лише багатьох дослідників, але й аматорів. Поряд із обґрунтованими згідно з науковою методикою (цього, правда, було мало) гіпотезами, наукову та ненаукову пресу «наводнили» також різні, часом дуже претензійні «єдино правильні» міркування, що претендують на звання наукового відкриття та безумовного й остаточного вирішення питання про початки писемності на Русі та про суміжні з ним проблеми. Не маю наміру наводити лад серед цих розмаїтих здогадів і «теорій», проте хочу – з погляду досить обережних, науково осмислених інтерпретацій – зупинитися на одному з епізодів, що так чи інакше стосується до історії писемності в Русі-Україні. Йдеться про досить відомий не тільки в колах вузьких спеціалістів фрагмент з VII розділу «Житія» св. Костянтина (тобто Кирила Філософа), в якому описується, як він, перебуваючи в Херсонесі (861 р., отже, майже 140 років тому), вдосконалював там своє знання мов.

У Херсонесі св. Костянтин навчився, за повідомленням у цьому писемному джерелі, «жидовьстѣи» мови (тобто старогейбранської), читав самарянські книги (на самарянському діалекті арамейської), врешті (тут дещо спрощую і скорочую текст оригіналу, наближаючи його читання до сучасної мови): «обрѣт' же тоє евангеліє и ѡалтирь, росьскы писмень писано, и чловѣка обрѣтъ глаголюща тою бесѣдою и бесѣдовавъ съ ним [...] и въскорѣ начеть чисти и сказати, и мнози се кемоу дивляа се бога хвалеце»¹.

Цей фрагмент «Житія» спровокував, починаючи із середини XIX ст., велетенську літературу, бо більшість дослідників поділяла думку, що про русів – у розумінні східних слов'ян – у середині IX ст. ще не могло бути мови. З різних давніших гіпотез про «росьські письмена» можна згадати готську і скандинавську. При цьому стверджувалося, що якби це була східнослов'янська мова, то св. Костянтинові, який знав тогочасну македонську (чи, за іншою термінологією, староболгарську – в розумінні слов'янської, а не первісної тюркської болгарської мови), нічого було цю східнослов'янську, близьку до македонської, аж так наполегливо вивчати. Цілковитим неясним залишалося питання, хто ж і з якою метою в докостянтинівський період переклав Євангеліє та Псалтир руською – в розумінні східнослов'янською мовою.

Патріотично налаштовані російські й українські вчені, а також прихильники гіпотези про Азовську Русь (бо Азовське море не так далеко від Херсонеса) наполягли, що насправді йдеться про велику християнізацію Русі перед Володимиром

¹ Цит. за: Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes. – Zagreb, 1960. – P. 109.

Великим, для потреб якої було виготовлено переклади. При цьому якимось залишали поза увагою те, що в середині IX ст. про Русь як слов'янську державу та середньовічну націю ледве чи були підстави говорити.

У такий спосіб склалася дуже парадоксальна ситуація. Виходило, що св. Костянтин був звичайнісінький собі плагіатор: Святе Письмо слов'янською мовою переклали ще до нього, та й азбуку йому винаходили вже було нічого – алфавіт існував до нього, тож для цієї абетки назва «кирилиця» – цілком не заслужена. Роль св. Костянтина у християнізації слов'ян та в започаткуванні слов'янської писемності була фактично зведена до нуля. Ще сьогодні, також і в Україні, є багато прихильників таких поглядів, хоча вони й переважно уникають прямої та виразної відповіді на питання про значення св. Костянтина.

Правда, у 1930-х рр. такі погляди, зокрема мовознавців, почали корінним чином мінятися. Ще в 1935 р. французький учений А. Вайян висунув гіпотезу, що переписувач «Житія» допустив помилку, а саме метатезу: замість «соурьскы», як було в протографі, написав «русьскы» («росьскы»). Бо в XVI розділі «Житія», де подано перелік народів, що мають переклади Святого Письма, спостерігається в частині рукописів заміна первісного «сури» (тобто «сирійці») на «руси»². А. Вайян здобув дуже сильну підтримку авторитетних мовознавців та істориків (див. праці А. Грегуара, Р. Якобсона, Д. Гергардта, Г. Пашкевича, К. Горалека, Ф. Гривеца, Ф. Загіби, що вийшли друком у 30–70-х рр. ХХ ст.)³. Незабаром було знайдено приклади аналогічних метатез – давньоруські писарі досить часто переписували незвичні для них етнонімічні прикметники «сурьські», «румські» або «пруські», як ближчі їм – «русьскы» чи подібні варіанти з коренем «рус» (роботи Г. Г. Ланта, Ф. В. Мареша, Б. Стіпчевича, опубліковані в 1950-1960-х рр.)⁴.

Аргументи прихильників сирійської гіпотези істотно зміцнили, коли А. Вайян встановив, що т. зв. Македонські листки написав св. Костянтин. У цій передмові до слов'янського перекладу Євангелія її автор зазначив, що послуговувався «еретичними» перекладами цієї частини Біблії, зокрема сирійським, зробленим несторіанцями⁵. Існують докази, що святий справді використовував несторіанський «Діатессарон» Тагіана⁶.

Згадали, що в проложному «Житії» св. Костянтина говориться, що він знав грецьку, латинську, сирійську й гебрайську мови. Врешті з'ясувалося, що серед 32 давніх списків «Житія» є дев'ять, в яких у розділі VII вжита форма написання

² Vaillant A. Les «lettres russes» de la Vie de Constantin // Revue des études slaves. – Paris, 1935. – Т. 15. – Fasc. 1-2. – Р. 75-77.

³ Бібліографію див.: Дашкевич Я. Русь і Сирія. Взаємозв'язки VIII–XIV століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 19-20.

⁴ Там само. – С. 20.

⁵ Vaillant A. La préface de Lévangeliare vieux-slave // RES. – Paris, 1948. – Т. 24. – Fasc. 1-4. – Р. 5-20.

⁶ Grivec F. Dikcija Assemanijevaga glagolskega evangelisarja // Slovo. – Zagreb, 1953. – Т. 3. – С. 31-32.

«сурським» (чи подібним) письмом, але не «русьським»⁷. Дослідники давніх рукописів знають: за таких умов неможливо довести, що в протографі «Житія» було написано «русьськими», а не «сурськими» буквами.

У російській та українській літературі сирійську гіпотезу довго ігнорували (нерідко це роблять і досі) більше з патріотичних, як з наукових міркувань. Українська наука дуже довго не наважувалася підійти до цього питання реалістично: вона підмінювала науковий аналіз матеріалу публіцистично-декларативними заявами, складеними часто в брутальній ненауковій формі. Прихильники сирійської гіпотези з'явилися пізно (Т. Іванова, Б. Успенський, Б. Флоря, О. Прицак, І. С. Піоро, Я. Дашкевич – праці кінця 60-х – 90-х рр. ХХ ст.)⁸.

Завершуючи цей екскурс про діяльність св. Костянтина в Херсонесі 861 р., хочу зазначити, що справді існувала велика ймовірність деформації відповідного місця в VII розділі «Житія». Багато аргументів указують на те, що слов'янський апостол зустрічався там із сирійцями, читав їхні переклади Євангелія й Псалтиря, вивчав сирійську (в розумінні арамейської) мову. Сирійці цілком певно жили в Херсонесі у VIII–XI ст. Про це є згадки в історичних джерелах; з X–XI ст. походять графіті, виконані сирійським письмом «естрангело» несторіанського дукту⁹, а взагалі в Криму їхнє перебування простежується ще до XIV ст. Св. Костянтин знав – хоча б поверхово – сирійську з часів своєї т. зв. сараценської місії (приблизно у 851-858 рр.), тобто ще з періоду подорожі до Самарри, що біля Багдада. Тому остаточно й досконально опанувати в Херсонесі сирійську мову (до речі, сирійська вважалася однією зі священних мов) не було для нього аж надто складно.

Про те, що св. Костянтин володів сирійською, говорить проложне «Житіє»; про це каже він сам у Македонських листках; про це ж свідчать і семантичні сирізьми в його власному перекладі. Із семітських мов він знав ще старогейбранську та самарянську, тобто мав необхідні лінгвістичні знання. Зрештою, взагалі відомості про сирійців у Північному Причорномор'ї роблять зустріч св. Костянтина з представниками цього народу цілком можливою. Сирійці різних віровизнань (несторіанці, яковіти, провізантійські православні з Антіохійського патріархату) відіграли певну роль у поширенні християнства на Русі в довізантійський період християнізації¹⁰, про що дослідники початків східнослов'янського християнства, як правило, знати не хочуть.

⁷ *Amy R. The Gospel and Psalter of Cherson, Syriac or Russian? // To Honor R. Jacobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday. – The Hague; Paris, 1967. – Vol. 1. – P. 21.*

⁸ *Дашкевич Я. Русь і Сирія... – С. 21.*

⁹ *Кадсєв В. Нові джерела для вивчення етнічного складу середньовічного Херсонесу // Архіви України. – К., 1968. – № 1 (87). – С. 42-44.*

¹⁰ *Дашкевич Я. Сирійські елементи в релігійному житті України-Русі (IX–XIII ст.) // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу (Львів, 4-5 травня 1992 р.). – К.; Львів, 1992. – С. 17-19; Його ж. Релігії слов'ян в освітленні аль Масуді (X ст.) // На честь заслуженого діяча науки України А. П. Ковалівського (1895-1969 рр.): Тези Міжнар. наук. конф., присвяч. 100-річчю від дня народження. – Харків, 1995. – С. 40-41; Глушак А. Шляхи проникнення християнства в Україну-Русь // Історія релігій в Україні: В 10 т. – К., 1996. – Т. 1. – С. 218-219.*

Яких саме сирійців (з погляду віровизнання) зустрів св. Костянтин у Херсонесі, встановити сьогодні важко, хоча доведений факт використання ним несторіанського «Діатессарону» Татіана вказував би на несторіанців.

Зведення всіх просирійських наукових аргументів (лінгвістичних, теологічних, історичних) воедино є набагато серйознішою теорією, аніж нагромадження довільних міркувань для слабо обгрунтованої гіпотези, що руси в частині редакцій «Житія» св. Костянтина – це східні слов'яни, а також – що існували великі за обсягом перекладені східнослов'янською мовою тексти Святого Письма докирилівського періоду.

Нема жодних причин робити зі св. Костянтина плагіатора, який присвоїв собі винайдену до нього азбуку та здійснені до нього переклади. Він справді був слов'янським апостолом і не треба «стягати» його із цього заслуженого п'єдесталу.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Руські чи сурські письмена. Роль святого Костянтина у становленні слов'янської писемності // Київська церква. – К.; Львів, 2000. – № 2. – С. 83-84.

ТУРЕЧЧИНА

УКРАЇНА І ТУРЕЧЧИНА. ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН XV–XVIII СТ.

Історію середньовічної України вивчали дуже нерівномірно, як у хронологічному, так і в реальному планах. До цього приєднуються прогалини в дослідженнях по лінії зон зовнішніх контактів. Найінтенсивніше й у найрізноманітніших аспектах аналізували зв'язки з регіонами, розташованими на північ та захід від України – з Російською державою, Литовським великим князівством, Польським королівством. Дуже занедбаними – з погляду досліджень – виявилися контакти із східними та південними регіонами, тобто відносини через т. зв. Великий кордон, межу між європейськими та азіатськими цивілізаціями. Україна була найдалі на схід висуненим форпостом, тією останньою європейською країною, за межами якої в XV–XVIII ст. починався регіон, протягом більше трьох сторіч підпорядкований мусульманській Османській імперії. Зв'язки України з світом ісламу та васальними від нього іншими країнами в українській історіографії, також радянського періоду, майже завжди розглядалися в рамках давно усталених стереотипів українсько-турецького військового протистояння, котре на деякий час доводило до захоплення частини українських земель султанською Туреччиною. Та й на саму Туреччину дивилися у світлі стандартного стереотипу: залежні від Османської імперії феодальні формування (Кримське ханство, Молдавське й Волоське господарства, наприклад) розглядалися – всупереч історичному контекстові – як майже цілком незалежні державні утворення, політико-військове обличчя яких формувалося у Бахчисараї, Сочаві чи Яссах, Бухаресті, а не у віддаленому Стамбулі. Панування стереотипів призвело до деформації історії як самої України (вплив «далекої» Туреччини на українські справи – крім періодів явної агресії – автоматично відкидався), так і, пропорційно, її взаємовідносин з іншими регіонами.

Моя мета – звернути увагу на ті дослідницькі проблеми, яким досі присвячували мало або дуже мало уваги і які повинні зайняти відповідне місце в об'єктивній та повноцінній історії України пізньосередньовічного періоду.

1. Турецькі володіння Причорноморського регіону та в Україні. Захоплення Туреччиною Константинополя в 1453 р. було першим кроком на шляху до перетворення Чорного моря на внутрішнє турецьке море. Після цього відбулися васалізація Молдавії (з Буковиною включно) 1455 р., захоплення Південного Криму

та перетворення Кримського ханства на васала 1475 р., завоювання придунайських земель у 1484 р., експансія на регіон Дніпровського лиману 1638 р., просування турків угору Дністром і Дніпром, встановлення зверхності над Буджаком. Ще в 1526 р. влада Туреччини поширилася на Східне Закарпаття. У XVII ст. Туреччина здобула велику частину Поділля (1672-1699), підпорядкувавши його безпосередньо собі та приєднавши суміжні землі під виглядом залежного від Стамбула Гетьманату чи Руського князівства. Хоча в кінці XVII ст. територія турецьких володінь у Причорномор'ї зменшувалася катастрофічно швидко (втрата Дніпровсько-Бозького межиріччя 1774 р., Приазов'я і Криму в 1783 р., Дністрово-Бозького межиріччя в 1792 р.), не можна забувати, що турецька влада на українських землях зберігалася ще на початку XIX ст. (Хотинщина, Буджак до 1812 р.). Османська імперія – в міжнародному масштабі – почала підупадати на початку XVII ст., однак для України і в пізніший час сусідство велетенської держави було важливим, а в окремі періоди навіть вирішальним політичним та військовим фактором. Османська імперія становила високорозвинений у політико-адміністративному, військовому, фіскальному відношеннях організм. Турецька адміністрація не лише охопила своєю розгалуженою мережею дві причорноморські провінції (еялети), але й включила до неї також інші густозаселені українцями регіони.

2. Українське населення турецьких володінь. Процентне співвідношення українського та неукраїнського населення було різне, але практично не було територій, цілком позбавлених українського етносу. У Кафі, столиці провінції такої самої назви, окрема невелика українська дільниця зберігалася ще в 1638 р.; у Криму було дуже багато українських невільників, які в другій половині XVII ст. в декілька разів перевищували загальну кількість вільного мусульманського, християнського та іншого населення (за Евлією Челебі в 1666 р. 1022,6 тис. бранців тільки в ханстві). Подібне співвідношення, є підстави вважати, існувало також в іншій (Дніпровській або Еза) провінції, що охоплювала ще й дунайсько-дністровські території. «Турецьке» Поділля було заселене майже виключно українцями (лише в містах, подекуди, польські, вірменські, єврейські, турецькі, татарські, чемериські колонії), Хотинська округа – українцями в більшості (також молдавани, турки, вірмени). У південній частині Дністрово-Бозького межиріччя в першій половині XVIII ст. сформувалася т. зв. Ханська Україна з високим процентом новоосілого українського населення. Вільне українське населення на всіх територіях користувалося релігійними свободами. В окремі періоди посилення мусульманської нетерпимості, однак, його силою наvertsали на іслам. Такі потурнаки, особливо в Криму, входили до категорії татів – новонавернених мусульман, які швидко тюркізувалися. Турецька адміністрація всюди запроваджувала докладне фіскальне справочинство з фіксацією етноконфесійного складу населення. У межі турецьких володінь періодично скеровувалася українська міграція – побутово-економічного (селяни – втікачі від кріпацького гноблення) та політичного (мазепинці, прихильники гетьмана П. Орлика, козаки Задунайської Січі і т. п.) характеру.

3. Економічні зв'язки. Ліквідація італійських причорноморських колоній в останній чверті XV ст., перетворення Чорного моря на внутрішнє турецьке привели до зміни напрямів сухопутних та морських торговельних шляхів. Туреччина вже на початку XVI ст. стала найважливішим експортером різноманітних східних товарів (тканини, предмети розкоші, прянощі тощо) в Україну і транзитом через Україну до Росії, Литви й Польщі. Значну роль у цій торгівлі, крім турецького, відігравало також вірменське, грецьке, єврейське, македонське купецтво (окрему категорію утворювали волоські й молдавські купці). У XVI–XVII ст. Україна перебувала в зоні постійного (незважаючи на воєнні конфлікти) турецького орієнтального імпорту (через турецьку територію проходив також експорт з Персії, деколи з Індії, Єгипту). Це на тривалий час трансформувало побут шляхетської й міщанської верстви, заможного козацтва, поширивши, зокрема, на Україну турецьку моду, деякі страви, окремі звичаї, а навіть правні інститути. Через територію України здійснювався експорт західних і північних транзитних товарів до Туреччини (серед них, наприклад, балтійського бурштину, соболів та інших хутер). Україна протягом майже трьох століть була одним з основних, очевидно пасивних, постачальників рабів, яких у своїх здобичницьких походах захоплювали кримські, ногайські, буджацькі татари, а деколи й самі турки (за нашими підрахунками лише за XV – першу половину XVII ст. Україна втратила 2-2,5 млн. виведених у ясир і вбитих під час нападів; великий процент невільників опинився в Туреччині). Раби-українці, прийнявши мусульманство, деколи займали високі пости в османській адміністрації. Загальновідома «кар'єра» бранки-українки Роксолани.

4. Українсько-турецька конфронтація – порівняно найкраще вивчена сторінка взаємозв'язків. Інтенсивні напади татар на українські землі не завжди були інспіровані Стамбулом, але, фактично, мали постійну його підтримку. Туреччина не перешкоджала також нападам молдаван, своїх васалів (особливо в першій половині XVI ст.). Турки самі (крім аккерманських) рідко брали участь у таких нападах, однак організовані ними походи (Хотинська війна 1621 р., Турецько-польські війни 1672-1676, 1685-1698 рр., Чигиринські кампанії 1677-1678 рр.) перетворювалися на велетенські за масштабами військові операції. Деякі з них довели до анексії значних частин української території як на власну користь (захоплення Поділля 1672-1699 рр.), так на користь васального Кримського ханства (приєднання Запоріжжя внаслідок Прутського миру 1711 р.). Українська сторона не лише активно втручалася в справи васальних щодо Туреччини держав – підтримка різних претендентів на Молдавський господарський чи Кримський ханський престолі, але й здатна була мобілізувати сили для мерських походів безпосередньо на околиці Стамбула та на малоазійське побережжя Туреччини. Запорозькі козаки чорноморськими походами першої половини XVII ст. зламали недоторканість внутрішнього турецького моря. Запорозьці були здатні дестабілізувати становище у східній частині середземноморського ареалу (до якого органічно входило Чорне море). Успішна антитурецька боротьба козаків як на морі, так і на суші (Хотинська війна) стала причиною того, що козацтво, починаючи

з кінця XVI – початку XVII ст., стали брати до уваги як складовий елемент міжнародної політики. Саме цим потрібно пояснювати наявність українського фактора у планах антитурецької Ліги, участь козаків у Тридцятирічній війні – з одного боку; ту військово-політичну підтримку, що її мав Б. Хмельницький та деякі його наступники зі сторони Кримського ханства та його турецького сюзерена, – з іншого боку. Тільки в такому контексті можна зрозуміти проблему турецької протекції для держави Б. Хмельницького, для деяких пізніших гетьманів, турецьку опіку над окремими претендентами на гетьманство. За турецьку допомогу українська сторона заплатила, між іншим, відмовою від морських походів (турецько-український пакт 1648 р. – датування не певне). Український фактор здатний був сильно впливати на рівновагу сил у Чорноморському регіоні, з іншого боку – Україна майже до кінця XVIII ст. постійно перебувала в зоні активної політики Османської імперії. Примітивним спрощенням історичного процесу треба вважати зведення українсько-турецьких відносин кінця XV – XVIII ст. лише до політико-військового протистояння. Антагонізм, що загострювався періодично, але не панував постійно, не гальмував економічних зв'язків, не перешкоджав поширенню турецького культурного (більше в ділянці матеріальної, менше в галузі духовної культури) впливу. Клубок політичних протиріч, в якому опинилася Україна, стимулював появу протурецьких тенденцій в її суспільно-політичному житті.

5. Протурецькі тенденції в Україні досі ще не були предметом систематичного вивчення, а були й періоди, коли в українській радянській історіографії на саму постановку проблеми в такому плані було накладено табу. Україну не оминула хвиля ідеалізації Османської імперії, яка поширилася в інтелектуальній Європі у другій половині XVI ст. Уявну релігійну толерантність у Туреччині протиставляли релігійним переслідуванням часів контрреформації. В українській громадській думці зміцненню протурецьких тенденцій сприяло запровадження унії (першим пропагандистом турецьких відносин став Іван Вишенський). Невдоволення вирішенням українського питання в середині XVII ст. призвело до того, що Б. Хмельницький увів турецький (паралельно зі шведським) фактор до своїх політико-дипломатичних комбінацій. Логічним продовженням лінії протурецьких тенденцій стали пошуки турецької протекції П. Тетерею, П. Дорошенком, Ю. Хмельницьким, виникнення українських державних утворень на правах васалітету по відношенні до Стамбула в останній чверті XVII ст. (гетьманат П. Дорошенка, Руське князівство на Поділлі). Творці протурецької політики орієнтувалися на відносно стабільний статус обмеженого суверенітету Молдавії й Волощини в складі Османської імперії, при якому місцеве населення користувалося гарантованими національно-конфесійними свободами. Такі міркування сприяли відродженню протурецьких тенденцій серед частини козацької й запорізької старшини (мазепинців) після Полтавської битви і зруйнування Січі Петром І. Для турецької сторони протягом наступних десятиріч цілком прийнятним виявився ірраціоналізм гетьмана-претендента П. Орлика, утворення й міграція Січей по територіях, розташованих на південь від Великого кордону.

6. Тюркологія в Україні належала і належить до дуже занедбаних ділянок історико-філологічних досліджень. З іншого боку, цілком ясно, що без використання дуже багатих – на відомості про Україну, про чорноморське питання, про взаємозв'язки – стамбульських архівів повноцінне й об'єктивне висвітлення проблеми просто неможливе. Тюркологія в Україні має певні традиції. Видатний сходознавець, автор капітальної «Історії Туреччини та її письменства» (т. 1-2, Київ, 1924-1927; у ній багато місця присвячено українсько-турецьким відносинам) академік АН УРСР А. Кримський (1871-1942) був також відомим тюркологом. У 1928 р. між Україною та Туреччиною укладено наукову конвенцію про спільне використання фондів стамбульських архівів українськими і турецькими істориками в плані дослідження історії України. Існування в Харкові Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (1926-1931), Українського науково-дослідного інституту сходознавства (1930-1931), у Києві – Тюркологічної комісії (1929-1930), Комісії Близького Сходу (1930-1932) АН УРСР, які мали займатися також вивченням турецьких джерел, створювало певні перспективи, котрі, однак (як і конвенція 1928 р.), не були реалізовані. Найвидатнішим харківським тюркологом був В. Дубровський (1897-1966 рр.; між іншим, автор огляду: Про вивчення взаємин України з Туреччиною у другій половині XVII ст. // Східний світ. – Харків, 1928. – № 5), що закінчив свій життєвий шлях на еміграції. З львівського сходознавчого осередку (Комісія сходознавства Наукового товариства ім. Шевченка 1929-1939 рр., Інститут сходознавства Львівського університету) вийшли тюркологи Є. Завалинський (автор досліджень: *Polska w kronikach tureckich XV i XVI w.* – Stryj, 1938; Турецькі джерела до історії України // *Соборна Україна.* – Париж, 1947. – Ч. 1-2) та сходознавець широкого профілю О. Прицак, пізніше професор Гарвардського університету, автор численних тюркологічних досліджень (див. його бібліографію: *Eucharisteion. Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students* (= *Harvard Ukrainian Studies.* – Cambridge, Mass., 1979-1980. – Vol. 3-4. – Part. 1)). У наш час у США плідно працює дослідник стамбульських архівів, українець за походженням В. Остапчук. На сьогодні існує пекуча потреба утворення в Україні, при одному з університетів, навчально-наукового центру, який міг би готувати також дослідників турецьких джерел з історії України. Питання про організацію такого центру ставилося мною на республіканській нараді «Українська археографія. Сучасний стан та перспективи розвитку» в Києві (грудень 1988 р.) і на Пленумі Радянського комітету тюркологів в Уфі (травень – червень 1989 р.).

7. Турецькі джерела з історії України та стан їх вивчення. Турецькі матеріали про Україну дуже багаті – це десятки хронік, велетенська кількість архівних документів (серед них виняткове значення мають ділові книги із записом розпоряджень, звітів, рапортів, податкових звідомлень, відомостей про фінансування турецької залоги, описом укріплень тощо; а також сіджілі – реєстри судових рішень з копіями султанських декретів, розпоряджень центральної влади, наказів намісників; канун-нама – збірники законів для місцевого вжитку; мукатаа –

книги фінансових урядів, які вели ще спеціальні дефтери для запису збору податків, мит тощо), цінний картографічний матеріал. Свого часу огляди деяких джерел дали польський тюрколог Я. Рейхман (Турецькі архіви і їх значення для дослідження історії України // Архіви України. – К., 1966. – № 4), французька дослідниця Ш. Лемерсьє-Келькеже (Les bibliothèques et les archives de Turquie en tant que sources de documents sur l'histoire de Russie // Cahiers du monde russe et soviétique. – Paris, 1964. – Vol. 6. – Fac. 1), американський історик А. Фішер (Sources and Perspectives for the Study of Ottoman-Russian Relations in the Black Sea Region // International Journal of Turkish Studies. – 1980. – Vol. 1. – № 2). Протягом останніх двох-трьох десятиріч на Заході (у Франції, США), а також у самій Туреччині значно активізувалося вивчення турецьких архівних джерел з історії України, Криму, Подунав'я. Було видано сотні документів як у вигляді окремих публікацій (паризькі автори з кола А. Беннігсена – Ш. Лемерсьє-Келькеже, Н. Бельдічяну, І. Бельдічяну-Штейнгерр, Д. Десев, Ж. Вейнштейн, М. Казаку та ін.; до французьких дослідників стамбульських архівів останнім часом приєднався іспанський тюрколог М. А. Де Бовес Ібарра), так і великих за обсягом збірників. Особливе значення мають два збірники: *Le khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı* (Париж; Гага, 1978; документи 1453-1790 pp.; автори А. Беннігсен, П.-Н. Боратав, Д. Десев, Ш. Лемерсьє-Келькеже) та *L'Empire Ottoman et les pays roumains 1544-1545* (Париж; Кембрідж, Масс., 1987; автори М. Беріндеї, Ж. Вейнштейн). Останній збірник започатковує серію «Дослідження османських документів про Україну та чорноморські країни», що виходить під редакцією О. Прицака. Для українського джерелознавства першорядне значення мало б виготовлення повного покажчика опублікованих турецьких джерел з історії України для того, щоб всі вони могли увійти в науковий обіг. Важливе завдання – опрацювання каталогу турецьких чи взагалі тюркських документів і рукописів, що зберігаються в бібліотеках та архівосховищах України. Необхідно опрацювати перспективний план заходів, спрямованих на використання матеріалів стамбульських архівів (можливо, шляхом широкого мікрофільмування), вивчити питання про відновлення або складення нової українсько-турецької конвенції.

8. Висновки. При дослідженні історії України кінця XV – XVIII ст. треба пам'ятати, що османсько-турецький фактор (включаючи в його комплексне розуміння також кримський і молдавський) відігравав у минулому України велику роль, в окремі періоди перекроюючи по-своєму політичну карту країни. Необхідно враховувати також і те, що Україна (а особливо заможніші її стани, з козацькою верхівкою включно) зазнали культурного впливу південної імперії, що ґрунтувався на безпосередніх (також торговельних) контактах між Україною й Туреччиною та її васалами. На сьогодні турецький фактор в історії України досліджений дуже поверхово – його вивчення належить до першочергових завдань української історичної науки.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Україна і Туреччина – дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики: Метод. рекомендації, теорет.-практ. розробки (Кам'янець-Подільський, травень 1989 р.). – К., 1990. – С. 65-72.

УКРАЇНА У СКЛАДІ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Не маю наміру докладно зупинятися на фактографії подій, здебільшого загально-відомих. Хочу розглянути питання взаємин між Україною та Туреччиною в проблемному плані, в аспекті тих потреб і вимог джерелознавчого та дослідницького характеру, які необхідно задовольнити, якщо ми хочемо справді пізнати відносини між Туреччиною та Україною, особливо інтенсивні протягом 350 років: остання чверть XV – початок XIX ст. Пізнати їх як в узагальнювальних висновках, так і у важливих, цілком не другорядних деталях.

Якщо говорити про деформації української історіографії – не обов'язково навіть історіографії т. зв. радянського періоду – то основною деформацією, яка впадає у вічі, є намагання звести історію України та її народу до відносин лише з двома сторонами світу: Північчю (Росія) та Заходом (Польща). Це модернізація історії: перенесення відносин XX ст. на попередні часи. Бо якщо об'єктивно ставитися до минулого України, то ми бачимо, що не меншу, а для певних періодів і вирішальну роль відіграли Південь (це, цілком певно, Османська імперія) та Схід (кочові тюркські народи).

Отже – Південь.

Південь, турецький фактор, враховують переважно (й, очевидно, майже виключно в негативній інтерпретації), починаючи з першої половини та середини XVII ст. (часи гетьманів Петра Конашевича-Сагайдачного та Богдана Хмельницького) і кінчаючи десь першою половиною XVIII ст. (це, в кращому разі, турецькі надії мазепинської еміграції). Навіть таким важливим явищам, як татарські напади на Україну та роль у їх реалізації Туреччини – це з одного боку, та удари козаків по, здавалося б, закритому внутрішньоосманському Чорному морі – з іншого боку, в історіографії України приділяли і приділяють уваги менше, ніж вони заслуговують. Ігноруючи, наприклад, той факт, що удари козаків по османській чорноморській монополії перетворилися з кінця XVI до середини XVII ст. на важливий фактор європейської середземноморської політики взагалі.

У межах повідомлення хочу розглянути такі основні питання:

I. Османська експансія на українські землі.

II. Протурецькі симпатії в Україні та протурецькі тенденції в українській політиці.

III. Залежність українських державних і військових структур від Османської імперії.

IV. Український етнос у турецькому Північному й Західному Причорномор'ї.

V. Турецька адміністрація в Україні. Принагідно торкнувся також деяких окремих справ, що виникають як своєрідні відгалуження від головної лінії проблематики.

I. Османська експансія на українські землі

Остаточні акти перетворення Чорного моря на внутрішнє море Османської імперії – це ліквідація генуезьких володінь у Криму 1475 р., васалізація Кримського ханства 1478 р., захоплення Білгорода-Аккермана та Кілії 1484 р. Далі йде повільне й не дуже успішне просування від лиманів Богу – Дніпра (захоплених 1538 р.) та Дністра вгору, якісь неясні (й фантастичні) плани здобуття Києва після висадження в повітря Дніпрових порогів. Це події початку XVI ст.

В історіографії не дуже усвідомлюють, що захоплення турками й татарами території, розташованої між Дніпро-Бозьким та Дністровим лиманами, це – одночасно інкорпорація частини земель Київського князівства, васального в складі Великого князівства Литовського. Правда, Київське князівство було скасоване за кілька років до подій останньої чверті XV ст. (1470), але й це мало міняє той факт, що зі зміцненням турецької влади в Північно-Західному Причорномор'ї було ліквідовано київські політико-військові форпости, розташовані біля усть Дніпра і Дністра, а також розпорошено українське населення річкових долин.

Васалізація Османською імперією Молдавії (в середині XV ст.), Трансільванії, її експансія на Паннонську рівнину (ці дальші події – XVI ст.) розглядаються в історіографії виключно в плані турецько-молдавського, – турецько-трансільванського, врешті турецько-угорського протистоянь. Якось досі ще здебільшого поза свідомістю української історіографії залишається те, що одночасно з цією васалізацією в залежність від Туреччини потрапили значні українські етнічні території – Буковина й Закарпаття (Східне Закарпаття, зокрема, у 1526 р.). До параметрів місцевої історії зведено існування турецької – вже безпосередньо турецької, а не здійснюваної за молдавського посередництва – влади на Хотинщині ще на початку XIX ст. (до 1812 р.).

Єдиний період 1672-1699 рр., коли в складі Османської імперії опинилося Східне Поділля та васально залежне від імперії Руське князівство – гетьманат, розташований на частині Поділля та на південних окраїнах Київщини, не залишився формально поза увагою української історичної науки. Але справді лише формально, бо поза гетьманування Петра Дорошенка і, деякою мірою, Юрія Хмельницького історики, звичайно, не виходили.

Навіть про ті територіальні зміни, які настали в Україні після 1711 р., коли чимало українських земель знову опинилося в орбіті турецької влади на понад півстоліття – Дніпрово-Бозьке межиріччя до 1774 р. (не згадуючи про те, що турецько-татарське панування в Дністрово-Бозькому межиріччі тривало до 1794 р.), українські історики сказали і можуть сказати дуже мало. У зв'язку з усіма цими наслідками османської експансії на українські землі, здійснюваної як в епоху блискучої могутності імперії, так і в період її чимраз глибшого занепаду (друга половина XVII ст., а тим більше XVIII ст.), з'являються важливі дослідницькі проблеми, котрі вимагають концептуальної розв'язки на підставі повторного використання вже відомих та пошуків нових, зокрема, турецьких джерел.

Національні історіографії – румунська, угорська, також польська і російська – доклали чимало зусиль для того, щоб мінімалізувати турецький фактор в історії

Молдавії, Трансільванії, Угорщини, Польщі, Росії. Українська історична наука якось здавна звикла дивитись на багато з цих явищ через окуляри чужих істориків. У зв'язку з цим, на питання, як саме відбулися турецьке панування та турецький васалітет – там, де вони існували, – на історії, хоча б етнічній, державно-правній, українських земель досі немає жодної обґрунтованої фактографією відповіді.

Не можна також сказати, що вирішено питання – якраз у душі потреб української історіографії – про характер васальних стосунків між Кримським ханством та Османською імперією. Про принципи залежності, так би мовити, у верхніх ешелонах влади ми знаємо. Ми менш-більш знаємо про антиосманські тенденції, які проявлялися в Кримському ханстві (і про участь, зокрема запорожців, у діях Мехмет-Гірея та Шагін-Гірея 1628 р. також). Але українська історіографія не завжди здатна диференціювати, коли в кожній конкретній ситуації йшлося про самостійні дії самого лише Кримського ханства; коли про дії, що виникали внаслідок вимог або були санкціоновані Стамбулом; коли про дії, які, можливо, відбувалися всупереч політиці султана, причому ця суперечливість між політикою хана і політикою султана могла бути тільки грою, розрахованою на зовнішній вжиток. Навіть при вирішенні питань територіально-адміністративної належності не все досі ясно. Ми приблизно знаємо конфігурацію кордонів турецьких еялетів Північного Причорномор'я, їхніх форпостів, висунених по лінії Дніпра і Дністра на північ та північний захід. Але справа реальної влади (турецької, кримськотатарської, т. зв. ногайської, якоїсь спільної, а може, і насправді нульової) в Буджаку, Єдисані, на інших степових просторах залишається неясною. Правда, ці останні питання не дуже ясні, наскільки мені відомо, не лише для українських істориків.

II. Протурецькі симпатії в Україні та протурецькі тенденції в українській політиці

На питання українсько-османських взаємовідносин неможливо дивитися виключно в такому плані, що, мовляв, Україна протягом століть була тільки жертвою агресивної Туреччини та її васалів – Криму, Молдавії, Трансільванії. Це було б просто механічним спрощенням проблеми. Існували періоди, коли в Україні – не лише серед верхівки, що дотримувалася певної політичної лінії, але й серед простого народу – яскраво проявилися протурецькі симпатії. Починаючи ще з останньої чверті XVI ст. – в політиці української верхівки, спершу виключно військової (Запорозька Січ).

А потім і політико-військової (гетьманат), – поруч з пропольськими, промосковськими, прошведськими тенденціями виявлялися і реалізувалися проосманські тенденції.

Можна сміливо стверджувати, що були періоди в історії України, коли турецька експансія не розцінювалася ні народом, ні політичною верхівкою (принаймні її частиною) як агресія, а, навпаки, сприймалася як допомога, навіть як визволення. Історія протурецької орієнтації в історичній науці Радянської України практично не те що майже не досліджувалася, але, треба сказати (це стосується, зокрема, останніх

півстоліття української т. зв. радянської історіографії), блокувалася з політичних міркувань. Про «турецьку карту» в руках Богдана Хмельницького не говорилося, а Петра Дорошенка та Юрія Хмельницького за те, що вони покористувалися «турецькою картою», просто викляли як зрадників українського народу. Очевидно, це цілковитий абсурд – розглядати українсько-турецькі відносини XVII–XVIII ст. лише в контексті чергових зрад для того, щоб задовольнити панівні протягом довгого часу москвоцентричні тенденції української історіографії.

На українському ґрунті ми не спостерігаємо того захоплення централізованою Османською імперією, котре прокотилося Західною Європою XVI ст. генеза українського, так би мовити, народного туркофільства лежала деінде – у національно-релігійних переслідуваннях українців, що особливо посилювалися після Брестської церковної унії 1596 р. Українські міщани Львова 1599 р. заявляють у зв'язку з польським гнобленням: «Такого поневолення християнський народ не знає і в поганській державі», маючи на увазі явно Османську імперію¹. У православних полемістів часто проходить твердження, що турецька влада краща від польської. Такі думки можна знайти вже у творах Івана Вишенського, а Мелетій Смотрицький 1610 р. проголосив друкованим словом, що «краще церкві жити під турецьким паном, ніж тілом і душею служити папі»². У результаті – антиукраїнська кампанія в Польщі, звинувачення українців у державній зраді. 1645 року вже навіть шляхта Київського воеводства заявляє, що українців-православних у Польщі гноблять більше, ніж греків у «поганській неволі».

Ми не маємо досліджень, які торкалися б ролі (часто відверто протурецької) тих єрархів православних церков – Константинопольської, Єрусалимської, Антіохійської, а також представників Афонського монастиря, що їздили в Україну прикінці XVI – в середині XVII ст., але значення цих подорожей для протурецької пропаганди, здається, не підлягає сумніву. Недаремне декого з представників вищої православної єрархії з Греції та Близького Сходу звинувачували в шпигунстві на користь Туреччини. (У такому шпигунстві польська сторона звинувачувала, зрештою, також вірменів, євреїв, а навіть циган).

У цей же час турецький важіль в українській політиці відкрили українські військові та політичні керівники, для яких, однак, «турецька карта» була лише однією з тих, котрими вони користувалися на практиці поруч з польською та московською. Мабуть, першим, хто зондував можливості співпраці з Османською імперією, був князь Дмитро Вишневецький, хоча він і закінчив пізніше трагічно життя в Стамбулі. Протурецьку орієнтацію закидали гетьманові Петрові Конашевичеві-Сагайдачному, хоча в історію він увійшов як герой боротьби з турками. Треба думати, що такі намагання з боку українських військово-політичних лідерів до середини XVII ст. не викликали довір'я в Стамбулі – вони надто протиричили хоча б козацьким морським походам на турецькі береги Чорного моря.

¹ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVII ст.: 36. док. – Львів, 1961. – С. 77.

² Тренос. Лямент альбо нажекане церкво на сини виродне... – 1610. – С. 83-84.

На шляхи реальної протурецької політики вперше цілком відверто вступив гетьман Богдан Хмельницький. Інтерпретація цієї політики має вже значну літературу. Дискусія про характер підданства держави Хмельницького Порті далека від закінчення, але якщо говорити про орієнтацію на «турецький автономізм» України, тобто на українську васальну, по відношенні до Туреччини, державу, то джерела цього автономізму – в політиці цього гетьмана. Протурецька орієнтація Хмельницького була навіть позитивно сприйнята народом. Ще в 1648-1649 рр. виник народний вірш, де його прославляли як «сина жолудного короля». У тогочасній картяній символіці «жолудний король» – це турецький султан, який побиває всіх інших королів. «Турецькою картою» менше чи більше відкрито намагалися грати й наступні гетьмани, також менше чи більше щасливо: Іван Виговський, Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Юрій Хмельницький, Іван Самойлович, Іван Мазепа. До речі, варто згадати, що тією людиною, котра переконала султана Мехмета IV у протурецьких симпатіях в Україні й, таким чином, викликала похід турецької армії на Поділля, захоплення Кам'янець-Подільського, був не, як досі вважалося, П. Дорошенко, а П. Тетеря. Мені здається, ситуацію, яка склалася в Україні в період Руїни, дуже образно характеризує цитата з листа Юрія Хмельницького до Яна Собеського, майбутнього польського короля, з 1669 р.: «А навіщо ж мені, далєбі, боятися найгіршого поганина, якщо поляк дався мені взнаки більше від плюгавого бісурманина»³.

Протурецькі симпатії досягли свого апогею 1672 р., коли українське населення Поділля вітало турків як визволителів. Унаслідок цього виникла безпрецедентна заборона польської влади (1673) для українців їздити до Туреччини.

Ренесанс протурецьких симпатій в Україні відбувся в мазепинські та післямазепинські часи. Недаремно гетьман Пилип Орлик писав у «Виводі прав України», що російський цар «зможе довести цей (козацький) народ, а саме (до того, щоб він міг) кинутися стрімголов під турецьке панування»⁴. Протурецькі настрої зберігалися серед українського козацтва та селянства у XVIII – на початку XIX ст. Інакше важко пояснити виникнення Олешківської Січі, перебування козаків у Слободзеї, тривале існування Задунайської Січі, масові втечі селян до контрольованих турками й татарами Єдисану (Ханської України) та Буджака, а пізніше і в Добруджу.

Не хочу, зрештою, аби складалося фальшиве враження, що в Україні протягом довгого часу панували протурецькі настрої. Це не так – були періоди з різко антиосманськими та антиісламськими тенденціями, але були й часи, коли політичне й побутове туркофілство брало верх над іншими орієнтаціями. І ці тенденції вимагають об'єктивного й вдумливого дослідження. Це, здається, вже стало для істориків зрозумілим.

³ Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Wyd. F. Kluczycki. – Kraków, 1880. – Т. I. – Cz. 1. – S. 455.

⁴ Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк, 1964. – С. 94.

III. Залежність українських державних і військових структур від Османської імперії

Які були політичні підстави «протурецького автономізму» в Україні й чому та орієнтація на Туреччину не могла закріпитися на тривалий період часу?

Тверезий погляд на меандри козацької політики, починаючи від виникнення Запорозької Січі та кінчаючи ліквідацією Гетьманщини і т. зв. Нової Січі, свідчить, що козацька й гетьманська верхівки, незалежно від зовнішньої маніфестації такої чи іншої орієнтації (польської, російської, шведської, турецько-татарської), чітко враховували несприятливе геополітичне становище України й будували свою політику на використанні протиріч між своїми цілком не миролюбними сусідами. В усіх розрахунках турецький фактор займав не останнє місце. Він мусив займати таке місце, бо протягом століть козацтво повільно й настирливо скеровувало свій військово-господарський натиск на Південь, у бік степів і турецького Чорного моря.

Підданство Туреччині в політичному відношенні на принципах автономізму мало в своєму розпорядженні ряд привабливих аргументів:

1. Задоволення незалежницьких вимог у вигляді утворення васальної гетьманської держави типу Молдавії, Волощини, Трансільванії.
2. Надія на захист такої васальної державної структури від зазіхань Польщі та Росії.
3. Припинення татарських рацій за ясиром з моментом входження території васальної гетьманської держави (чи Руського князівства, як звичайно називалося таке протурецьке утворення) до системи імперії.
4. Релігійна терпимість.
5. Зведення фінансової залежності від Стамбула до одноразового щорічного гараджу замість постійних різноманітних податків на користь іншої держави-протектора.
6. Відсутність крайніх форм кріпацтва, відсутність девшірме (примусового побору до яничарів) у васально залежній державі.

Усі ці політичні фактори відігравали меншу роль при заснуванні козацьких Січей на територіях, контрольованих Портою. Здається, основними притягальними мотивами були:

- можливість продовжувати антипольську чи антиросійську збройну боротьбу;
- захист таких Січей османською та кримськотатарською військовою силою;
- можливість без особливих перешкод продовжувати свою господарську діяльність у степах та на річках;
- релігійна терпимість.

Невдача туркофільської орієнтації в автономно-державному та військово-січевому аспектах може пояснюватися такими причинами:

1. Велике розчарування, яке виникло внаслідок того, що Руське князівство на Східному Поділлі та на Південній Київщині було зведено до невеликої території, а краще заселені й інтенсивніше господарсько освоєні терени османська Туреччина підпорядкувала безпосередньо собі, організувавши Кам'янецький пашалик та типово

османську адміністративно-фіскальну систему. Той шок, який пережила туркофільська налаштована частина українського суспільства, можна порівняти з шоком трансільванської верхівки, коли Османська імперія утворила власну адміністрацію в Буді й не передала Угорській рівнини васальному Трансільванському князівству. Якщо в 1672 р. українське населення Поділля вітало турків як визволителів, то кілька років пізніше це ж саме населення активно включилося в антитурецьку боротьбу й почало масово переселятися на непідтурецькі землі, хоча б і в залежну від Польщі Волинь. У постмазепинський період султанський уряд, практично, не зробив майже нічого, щоб реалізувати державотворчі аспірації орликівської еміграції.

2. Утворення буферної Української держави в складі імперії припало на той час, коли Порта вже стійко увійшла в смугу політичного й військового, а також економічного занепаду, які, незважаючи на окремі тимчасові досягнення, явно і швидко прогресували. Імперія виявилася нездатною захистити український буфер, що переконливо довели Чигиринські війни 1676-1678 рр.

3. Не завжди зручна турецька політика на українських землях не могла призвести до того, щоб придушити або змінити напрям історичної пам'яті народу, в якій значне місце займали спогади про турецько-татарське лихоліття.

4. Незважаючи на переважно прихильне ставлення вищого українського духовництва до турецької влади (наприклад митрополита Йосифа Тукальського – це в часах гетьманування П. Дорошенка), на низах далі існував християнсько-мусульманський антагонізм.

IV. Український етнос у турецькому Північному й Західному Причорномор'ї

Я вже згадував про те, що в початковий період турецької експансії в Північно-Західне Причорномор'я в межі турецько-татарських завоювань потрапила певна кількість українського населення опорних пунктів колишнього Київського князівства та поселень над річками людей, котрі займалися риболовством, перевозом через ріки. Треба думати, що їх здебільшого тюркізували й ісламізували. Українські квартали все ж таки десь до середини XVII ст. зберігалися в колишніх генуезьких містах (джерела говорять про такі дільниці в Кафі, Кілії, Аккермані). У Криму – турецькому і татарському – кількість українського населення, невіЛЬНОго, в кілька разів перевищувала кількість тюркського (у 1666-1667 рр., згідно з переписом, у Кримському ханстві було 920 тис. переважно «козацьких» невіЛЬників, тобто близько чотири п'ятих населення ханства становили українці). НевіЛЬники вимирали або тюркізувалися. До утворення української спільноти, куди входили б також туми – метиси, в Криму не дійшло. Турецька частина Поділля 1672-1699 рр. була заселена майже виключно українцями; також і Хотинська округа. У південній частині Дністрово-Бозького басейну, в Єдисані, в першій половині XVIII ст. почала формуватися т. зв. Ханська Україна з високим відсотком українського населення. Ці мешканці містечок і сіл користувалися релігійними свободами (мали власну церковну адміністрацію з єпископом у Ізмаїлі), їх не ісламізували і не тюркізували. На момент закінчення турецько-татарського панування в Єдисані (1792) українське населення залишилося на своїх місцях.

V. Турецька адміністрація в Україні

Про турецьку (і турецько-татарську) адміністрацію українських земель – тут я маю на увазі Поділля, Хотинську округу, Ханську Україну – ми на сьогодні вже дещо знаємо. Завдяки дослідженню турецьких джерел (згадаю праці З. Абрагамовича, А. Фішера, Д. Колодзейчика) останніх років знаємо про адміністративний поділ Кам'янецького еялету на чотири ліви (Кам'янець, Бар, Меджибіж, Язлівець), про судову, податкову, частково й релігійну (ісламську) системи, що існували на цій території. Не дуже ясно, чи цей розподіл був стабільним протягом майже тридцяти років, чи мінявся. З іншого боку, ми практично майже нічого не знаємо про адміністрацію Руського князівства, у який спосіб у ньому зберігався козацький полково-сотенний лад. До питань, на котрі поки що не маємо відповідей, належить визначення кордону між Кам'янецьким еялетом та Руським князівством – гетьманством (хоча це завдання вже, мабуть, можна вирішити на підставі використання дефтерів – книг для запису адміністративних справ і фінансових рахунків, збережених у Стамбулі), а також визначення північних та східних меж Руського князівства. Якщо всі ці завдання щодо турецького Поділля, тобто еялету, реально поступово виконати на базі матеріалів стамбульських архівів, де збереглися також незвичайно цінні матеріали до демографії та економіки згаданої території, то вирішення аналогічних дослідницьких проблем щодо Руського князівства натрапляє на дуже великі перешкоди в зв'язку з обмеженою джерельною базою.

Докладне буденне обличчя Української держави в межах Османської імперії другої половини XVII ст. ще приховане від історичної науки. Кінчаючи своє повідомлення, я дуже добре розумію, що воно перетворилося на реєстр гріхів першу чергу української історіографії по відношенні до власної історичної науки. Мені здається, що Міжнародна орієнталістична конференція «Україна й Османська імперія XV–XVIII ст. Проблеми джерелознавства та історіографії» (Київ – Крим, 20–26 жовтня 1991 р.) була однією з перших серйозних спроб позбутися цих гріхів. Хотілося б думати, що, паралельно з тим, як українська історична тюркологія ставатиме на власні ноги (бо саме від цього залежить виконання дослідницьких завдань, які я частково накреслив), ми зможемо розраховувати також на допомогу наших закордонних, зокрема турецьких, колег. За таку допомогу ми будемо тільки глибоко вдячні. Бо лише спільними зусиллями можна заповнити важливу тему «Туреччина й Україна. 350 років взаємних стосунків» адекватним, науково перевіреним змістом.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Україна в складі Османської імперії // Ратуша. – Львів, 1992. – 27 лютого. – Ч. 19. – С. 5; 29 лютого. – Ч. 20. – С. 2.

ПРОТУРЕЦЬКА ОРІЄНТАЦІЯ XVI–XVII СТ. В УКРАЇНІ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Дослідження українсько-турецьких відносин головним чином розглядалися лише за даними джерел українського, російського, польського, часом західноєвропейського походження. Турецькі джерела використовувались для дослідження рідко – на перешкоді був лінгвістичний бар'єр, оскільки майже не було істориків в Україні з османською спеціалізацією. А турецьких літописів і документальних джерел у перекладах на інші мови – таких, що стосувалися історії України, було опубліковано небагато, сюди належать переважно періоди виникнення козаччини та гетьманування Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка, але й це тільки початок дослідницької праці, яка – маємо надію – тепер, після встановлення безпосередніх контактів між турецькими та українськими істориками, продовжуватиметься.

У дослідженнях українсько-турецьких та українсько-кримських відносин необхідно звернути увагу на об'єктивне висвітлення політичних зв'язків. Політичні концепції кримського хана, хоча формально і васала турецького султана, не завжди були тотожні з османськими. Суверенітет Порти над Кримським ханством не дуже зміцнився після запровадження практики призначення ханів Стамбулом (від 1588 р.), коли цим самим було закреслено традицію виборності ханів. У практичній політиці кримські хани інколи діяли всупереч інструкціям із Стамбула, що, очевидно, треба скрупульозно враховувати при проведенні історичних досліджень. Така дослідницька лінія тим більше мусить проводитися при аналізі відносин України з іншими васалами османського султана – Молдавією, Волощиною, Трансильванією, правителі яких, правда, не раз намагалися усунути свою васальну залежність від Туреччини.

Тепер про виникнення і розвиток протурецьких тенденцій як у політичній діяльності козацтва (українського), так і в українському житті XVI–XVII ст.

Турецький фактор виникає одночасно з оформленням Запорізької Січі як нового елемента військово-політичних реалій, що встановилися на степовому кордоні між Європою та Азією в середині XVI ст. Це було цілком зрозуміло – геополітичне становище Запорозької Січі, розташованої між Литвою (що вже тоді перебувала під польською домінацією) та Кримським ханством, васалом Стамбула. Отже, геополітичний фактор вимагав з'ясування відносин між Січчю і Портою.

Творець Запорозької Січі князь Дмитро Вишневецький 1553 р. здійснив поїздку до столиці Османської імперії та був прийнятий там дуже добре. Треба думати, взяв на себе якісь зобов'язання, які не виконав, і тому, після серії нападів на турецькі володіння на Дніпрі та Чорноморському узбережжі, на Молдавію, був скараний смертю в цьому ж Стамбулі десять років пізніше. Так чи інакше – незалежно від козацьких морських здобичницьких походів на турецькі володіння в Європі та Малій Азії (які українська сторона розглядає як відплату за татарські

напади на українські землі), не підлягає сумніву, що початки протурецької орієнтації в українській політиці виникли і 50-х рр. XVI ст. Треба шкодувати, що дотепер турецька документація про візит Вишневецького до Стамбула 1553 р. не віднайдена.

У кінці XVI ст. в Україні різко загострилася релігійна ситуація, у зв'язку з наступом контрреформації на православну церкву. Він проявився в запровадженні церковної унії в частині православної єрархії з Римом (т. зв. Берестейська унія 1596 р.).

Тоді протурецькі тенденції в українському суспільстві охопили як міщанське середовище, патріотично й антипольськи налаштоване, з огляду на релігійні переслідування, ініціатором яких виступило польське католицьке духовництво, так і частину церковної єрархії, тієї, що була вороже налаштована до підпорядкування Римові. Центр, до якого належала українська церква, був у Стамбулі – це був Константинопольський патріархат. Є дані про те, що саме звідтіля, а також і з Афонського монастиря йшли в Україну послання, в яких, зрештою, згідно з правдою, говорилося про релігійну терпимість в Османській імперії по відношенню до православного віросповідання. Одним з перших пропагандистів таких ідей виступив відомий український православний полеміст Іван Вишенський. За його висловлюваннями, для православної віри полон – латинський, а не турецький, бо, наприклад, у Болгарії та Сербії вшановують, славлять і звеличують чудотворні християнські мощі як тамтешні православні, так і мусульмани. Платформа українського православ'я була співзвучною з османською політикою кінця XVI – початку XVII ст. Для Османської імперії поширення унії в Україні (зокрема серед козацтва) означало б зміцнення позицій папства, традиційного ворога Стамбула.

У творах полемічної літератури, в голосах тогочасного українського суспільства звучить постійний рефрен: під турками-мусульманами православним християнам живеться краще, ніж під поляками-католиками. «Такого поневолення християнський народ не знає навіть у язичницькій державі», – заявляють міщани Львова 1599 р. Відомий український вчений Мелетій Смотрицький пише 1610 р.: «Краще церкві жити під турецьким паном, аніж тілом і душею служити папі». Польський агент писав близько 1621 р. з Туреччини, що українці «для поляків такі вороги, що воліли б тисячу років жити з турками і татарами, аніж один рік з нами (тобто з поляками – *Я. Д.*)».

Зважаючи на таку ситуацію, польська влада почала звинувачувати українське населення у зраді на користь Туреччини. Під підозрою опинилося львівське Успенське братство – за те, що 1589 р. воно отримало «з Туреччини від якогось патріарха, право ставропігії (незалежності від місцевого єпископа). 1621 року у шпигунстві для турецької сторони звинуватили київського митрополита Йова Борецького та згаданого вже рішення полоцького архиєпископа Мелетія Смотрицького. Захарія Копистенський у «Палінодії» (1621-1623) змалював свободу віри, якою користуються греки під турецьким пануванням, та доводив, що папа римський збирає за рік більше грошей чиншу, ніж константинопольські патріархи дали султанові від 1453 р.

Звинувачення в шпигунстві постійно адресували грецькому духовництву, що прибувало в Україну зі Стамбула. Було ув'язнено керівника Берестейського православної собору 1596 р. – великого протосинкела Константинопольського престолу екзарха Никифора, який згодом помер у польській в'язниці. Єрусалимського патріарха Феофана, що 1620 р. висвятив у Києві українських митрополитів та єпископів, польська історіографія ще й досі звинувачує, як і цілу грецьку вищу церковну єрархію, у виконванні доручень Туреччини.

Польська влада закидала шпигунство на користь Туреччини також вірменським духовним, що прибували в Україну з Близького Сходу. 1628 року в Кам'янці-Подільському ув'язнили через це вардапета Хачатура Кесараці. Коли львівський вірменський архієпископ-уніат Ніколос Торосович силою в цьому ж 1630 р. ламав двері до кафедрального собору, один із старших вірменської громади кричав до зібраного народу – вірменів, українців, поляків: «Насильство, панове, насильство, навіть у Туреччині й в язичницькій землі цього не роблять, що ви робите!»

Українсько-польський національно-релігійний антагонізм наближався до апогею. За такого стану суспільства ідеї політичного опертя на Туреччину набули значного поширення. Недаремно польський читач книжки українського православного полеміста Андрія Мужилівського «Antidotum przezacnemu narodowi guskietemu» (1629; примірник Санкт-Петербурзької публічної бібліотеки), у крайньому записі звинувачував українців: «кажете – волимо бути під турком, ніж під папою». Протурецькі тенденції поширилися в козацькому середовищі – 1641 р. про це говорили навіть у Полоцьку, покликаючись на висловлювання козаків: «ми ж за короля візьмемо турецького царя». Таку вістку передали з Білорусії до Москви. Також український шляхетський стан заговорив про переваги турецького ладу над польським режимом. В інструкції на сейм, котру прийняла шляхта Київського воєводства 1645 р., іронічно записано, що православні у «вільній» Речі Посполитій терплять більше від греків, які є в турецькій «неволі».

Наводжу ці факти для того, щоб виразна протурецька орієнтація Богдана Хмельницького після вибуху революції 1648 р., його підданство Порті не виглядали якимсь незрозумілим проявом. Прагнення Б. Хмельницького до союзу з Туреччиною (тим більше після краху його сподівань на мирне вирішення конфлікту з Польщею, після розчарування в підтримці Москви після Переяславської ради 1654 р.) було цілком логічним кроком та відповідало тенденціям, які існували в Україні вже в середині XVI ст. Врешті-решт, це був останній шанс зберегти автономію України та отримати мирну передишку для розбудови держави.

Гетьман у багатьох листах до керівників Польської держави (наприклад, до короля Володислава IV 1648 р., до великого коронного гетьмана Миколи Потоцького 1648 р.), в інструкціях козацькому посольству 1648 р. порівнював польську релігійну нетолерантність з турецькою віротерпимістю. В публічних виступах, які деколи мали характер погроз ворогам, та під час дипломатичних переговорів він заявляв, що завоює Польщу і разом з Україною віддасть султанові; що треба йти під турецького царя; що ляхів віддасть султанові в неволю; що найяснішим паном для

гетьмана є турецький цар. Відходячи до Москви, Б. Хмельницький проголосив, що «підемо туди, де нам вкаже Всевишній – не тільки під християнського царя, але й під мусульманського» (1656). Вістки про те, що українці хочуть під турецьку протекцію, вийшли далеко поза Україну й Польщу – їх публікували західноєвропейські летючі листки (попередники газет), а сирійський подорожник-християнин Павло Алепський записав висловлювання козаків, що кращі турки від поляків.

Між Чигирином та Стамбулом існували постійні дипломатичні контакти – виїзди послами та гінцями (хоча ці зносили Москва після 1654 р. намагалася забронити). Велося інтенсивне листування, згідно з яким Б. Хмельницький 1651 р. був султаном визнаний руським князем, володарем Руського князівства. Реальними виглядають відомості про турецьку військову допомогу 1649 р. – турецько-татарський табір позначений на карті облоги Збаража, виготовлений сучасником подій В. Радван-Радванським. Очевидно, у своїй протурецькій орієнтації гетьман опирався на прихильну собі старшинську партію. Від султана він отримував символічні подарунки (зокрема, турецьку шаблю). Були чутки, що йому передали також санджак (прапор) від Мегмеда IV (1648-1687), визнаючи його таким чином васалом Великої Порти. Принагідно підкреслюю, що українсько-турецький союз був взаємовигідним для обох сторін. Саме за часів Б. Хмельницького, згідно з торговельно-військовою конвенцією 1648 р. (або 1649-1650 рр.), припинилися козацькі морські походи на південне турецьке узбережжя Чорного моря. Б. Хмельницький послідовно дотримувався своїх союзницьких зобов'язань: у 1650 та 1656 рр. він відмовився від пропозиції Венеції підтримати її у війні з Туреччиною.

Необхідно підкреслити, що протурецька політика гетьмана не натрапляла на серйозну опозицію з боку козацької верхівки, навіть тієї, яка нібито дуже – примушена воєнними обставинами – хотіла під Москву. Виходить, що релігійні протиріччя було знівельовано. Така політика Б. Хмельницького викликала активну контрпропаганду з польського боку, що звинувачувала навіть київського митрополита Сильвестра Косова в прихильності до ісламу. У козацьких літописців другої половини XVII ст. протурецька орієнтація гетьмана здобула зрозуміння, яке виявилось хоча б у тому, що (у літописі Самійла Величка) зображення герба Богдана Хмельницького декоровано з одного боку християнськими, а з іншого – мусульманськими атрибутами. Пізніше українська історіографія по-різному ставилася до проосманської орієнтації гетьмана – москвоцентричні історики (наприклад Микола Костомаров, т. зв. радянська історіографія) обурювалися або замовчували проблему, навіть проголошуючи українсько-турецьке дипломатичне листування ледве не фальсифікатом. У першій половині XX ст. національно зорієнтовані історики та політологи дійшли до інших висновків. Василь Дубровський: «Вся діяльність Богдана Хмельницького – це його відверто туркофільська орієнтація. Ця орієнтація вперше зорганізувала протягом дев'яти років державно-політичні взаємини між Україною й Туреччиною» (1928). Юрій Липа: «Коли (в розумінні – якщо. – Я. Д.) Вишневецький закреслив межі козацької політики, то напрямну цій політиці дав Хмельницький. Та напрямна затрималася майже до кінця козацької

державності – опертя України на Чорне море, на державу, що володіла цим морем, на наслідницю Східного Риму, на Туреччину» (1938). Пізніші козацькі гетьмани, які укладали васальні договори з Османською імперією, йшли просто по слідах великого гетьмана.

Існувало принаймні чотири фактори, що говорили на користь такої залежності:

1. Автономний статус (були приклади Молдавії, Волощини, Трансільванії, врешті Кримського ханства).

2. Відносна віротерпимість у межах Османської імперії, а тим більше за межами самої турецької території.

3. Проста й не дуже обтяжлива податкова система (щорічний гарадж).

4. Значна гарантія від кримськотатарських походів в Україну.

На різних етапах своєї політичної діяльності турецьку протекцію визнавали чи намагалися її отримати чимало українських гетьманів. Іван Виговський (гетьман 1657-1659 рр.), який порвав з Москвою та розгромив її військо під Конотопом (1659 р.; у битві на українському боці брали участь, за наказом султана, татарські загони), після невдачі з Гадяцьким договором з Польщею, думав про перехід під владу султана. У цей же час (1659 р.) полковник Іван Гуляницький заявляв, що «краще бути в турка, чим у москалів». Протурецьку орієнтацію І. Виговського підтримував його канцлер Юрій Немирич. Недаремне Юрій Крижанич, переїжджаючи 1659 р. через Україну, записав: «черкаси (тобто українці. – Я. Д.) взяли собі до голови, що жити під православним руським царством гірше від турецьких мук в єгипетській роботі» (такі міркування він почув від українського духівництва). Юрій Хмельницький, неодноразовий гетьман (1657, 1659-1663, 1677-1681, 1685), уже на початку 60-х рр. XVII ст. проявив себе як прихильник Туреччини, знаючи, зрештою, про наростання турецьких впливів серед козацтва. Пишучи 1669 р. з в'язниці до майбутнього польського короля Яна Собеського, Ю. Хмельницький із сарказмом підкреслював, що «краще мені пити турецьку каву, ніж німецьке пиво» (дуже популярне серед польської шляхти. – Я. Д.), та «навіщо лякатися найгіршого язичника, якщо поляк завдав мені більше лиха». Ю. Хмельницький двічі був гетьманом і князем Малої Русі (1677-1681 та 1685) під османською егідою. Петро Дорошенко (правобережний гетьман у 1665-1676 рр.), який 1663 р. зайняв протурецьку позицію та почав переговори зі Стамбулом, офіційно став васалом султана, отримавши санджак та берат (підтвердну грамоту). І самі козаки, і західна публічна думка вважали його, в цьому відношенні, продовжувачем лінії Б. Хмельницького. У своїй протурецькій політиці він опирався на підтримку Української православної церкви – київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський (що змушений був через московську загрозу перенести свою резиденцію до Чигирини) дотримувався також лінії гетьмана. Митрополит був за те, щоб козаки підпорядковувалися Туреччині. Лівобережний гетьман (1663-1668) Іван Брюховецький, пориваючи з московським царем, проголосив 1668 р. на раді в Гадячі перехід під владу султана, але незабаром загинув. Запорозькі козаки під

проводом кошового Івана Сірка, за історіографією нібито заклятого ворога ісламу, звернулися 1670 р. до султана з проханням прийняти їх у турецьке підданство. Колишній правобережний гетьман (1663-1665) Павло Тетеря, розчарований політикою Москви й Варшави, що дивилися на Україну як на підкорену зброєю країну, емігрував до Туреччини і 1671 р. отримав султанський санджак у Ларіссі (в мисливських угіддях Мегмеда IV), але не встиг розпочати гетьманування в Україні, бо цього ж року його отруїв у Едірне польський агент. Великий візир Агмед Кьопрюлю в листі до польського коронного підканцлера Анджея Ольшовського обґрунтував у 1671 р. доктрину, визначальну для турецько-українських відносин: козаки вільні у своєму виборі люди і як такі отримують протекцію султана.

1672 року політична ситуація в Україні кардинально змінилася. Після військової поразки Польщі виник на Поділлі Кам'янецький єялет, що проіснував до 1699 р. Поруч з ним продовжувало існувати правобережне гетьманство (гетьмани Петро Дорошенко, Юрій Хмельницький, Георгій Дука та ін.) на правах османського васала. У Польщі знову розгорілася антиукраїнська й антитурецька кампанія. Варшавський сейм 1673 р. заборонив українцям, які ще були під польською владою, їздити до Туреччини, позбавив православні братства права ставропігії (безпосереднього підпорядкування константинопольському патріархові), перевівши їх під юрисдикцію місцевих єпископів. У 1683 р. козацькі формування, підпорядковані гетьманові Г. Дуці, були в складі турецьких військ, які облягали Відень. Лівобережного гетьмана (1672-1687) Івана Самойловича московська влада скинула за його справжні чи уявні зв'язки з Туреччиною та Кримом і за протидію антитурецькій Лізі.

Не підлягає сумніву, що друга половина XVII ст. з негативним досвідом жорсткого панування Польщі й Московщини в Україні стимулювала оформлення проосманської орієнтації та її втілення в політичному відношенні – в ідею васалітету автономної держави хоча б на частині території України (1669-1699) та у військовий союз у вигляді спільних походів разом з турецькою армією (військ П. Дорошенка, Г. Дуки), тому що у XVIII ст. основний політичний фактор – московське гноблення України – не зник, а, навпаки, почав діяти з ще могутнішою силою, протурецька орієнтація продовжувала існувати, трансформуючись згідно з геополітичними умовами в Чорноморському регіоні.

Історія гетьмана Івана Мазепи (його втеча на турецьку територію після невдалої для українців битви під Полтавою 1709 р.) досить добре відома, тому на ній зупинятися не буду. Цікаво, однак, що полковник Іван Іскра, відомий донощик на І. Мазепу до російського царя Петра I, ще в 1703 р. намагався встановити зв'язки з Туреччиною за посередництва Криму. Тоді він був виразником протурецьких симпатій частини козацької верхівки. Після поразки Петра I у російсько-турецькій війні, що закінчилася Прутським миром 1711 р., запорозькі козаки (ті, яких не вдалося знищити Петрові I) заснували свою першу Січ у османських володіннях – в Олешках, на кримськотатарській території неподалік гирла Дніпра (проіснувала від 1711 до 1733 рр.). Козацькі війська наступника Мазепи – гетьмана Пилипа

Орлика – у 1710-1711 рр. брали активну участь у військових діях на боці Туреччини проти Росії. 20 тисяч козаків разом з турками здійснили 1711 р. похід з Бендер під Фастів. У 1710-х рр. російська влада помітила протурецькі настрої серед селянства Слобідської України. Пізніші намагання П. Орлика, якого султан Агмет III (1703-1730) визнав 1712 р. володарем України, активізувати за турецької допомоги вирішення українського питання (цими заходами він займався майже до самої смерті 1742 р.) помітних результатів не дали. 1712 року на українських землях виникла турецька Хотинська рая, до якої часом скеровували свої кроки українські політичні біженці.

Наведені факти, таким чином, переконливо свідчать про протурецькі тенденції серед козацької верхівки також у першій половині XVIII ст. У плані вивчення такої орієнтації слабо проаналізована друга половина XVIII ст. (виняток становить історія Задунайської Січі). Відомі лише окремі епізоди, які, однак, говорять про реальність «турецької карти» в боротьбі за українські землі. У 1750 р. полковника Василя Капніста (батька відомого поета) заарештували за звинуваченням у спробі стати гетьманом і прийняти турецький протекторат. 1767 року останній кошовий Запорозької Січі Петро Калнишевський нібито намагався відіслати делегацію з 20 козаків до султана, щоб просити його взяти Січ під свою опіку. 1775 року Січ була зруйнована російськими військами. Запорожці подалися під турецький Очаків і на турецьку ще Кубань та одночасно й головним чином – за Дунай, де, як говориться в одній із тогочасних народних пісень про зруйнування Січі, «запорожцям буде добре й під турком жити».

На завершення необхідно підкреслити ще раз, що протурецька політика різних чинників з України XVI–XVIII ст. потребує подальших ґрунтовних досліджень, зокрема, за турецькими історичними джерелами. Повинна утвердитися істина, що цей період в українсько-турецьких відносинах був позначений не тільки ворожнечею, а й (може навіть більшою мірою) дружніми, взаємовигідними стосунками. Лише в такий спосіб можна усунути тенденційні стереотипи української москвоцентричної історіографії т. зв. радянського часу, що деформувала та досі деформує історію України.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Протурецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні та міжнародні відносини // *Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє: Зб. наук. праць.* – К., 2004. – С. 60–66. Передрук: *Дашкевич Я.* Протурецька орієнтація в Україні XVI–XVIII століть // *Україна. Наука і культура: Щорічник.* – К., 2005. – Вип. 33. – С. 99–105.

ТУРЕЦЬКЕ ДИПЛОМАТИЧНЕ ЛИСТУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ В 40-Х РР. XVI СТ.

Ранг і роль української мови в суспільному житті Східної Європи в XIV–XVI ст. визначається, серед іншого, тим місцем, яке українська актова мова займала в державному справочинстві східноєвропейських країн. Безпосередньо після занепаду Галицько-Волинської держави – та ще в період її існування – цією мовою велася основна маса документації не лише на власне українських, але й на суміжних теренах. Українська мова була прийнята в державних та адміністративно-судових канцеляріях різних ступенів (від найвищого до найнижчого) в Литовському великому князівстві (на литовських, білоруських та українських землях, що входили до його складу) та в Молдавському господарстві (на молдавських та українських землях). Певне поширення здобула українська актова мова також у Польському королівстві (як на українських територіях, так і поза їхніми межами), хоча тут її поступово витісняли латинська, а також, у різний час, німецька й польська актові мови. Українські писарі були в канцеляріях Німецького ордену в Пруссії та Золотоординського ханства. Якщо для дослідження українського документального матеріалу XIV–XV ст. дещо вже зроблено (публікація грамот цього періоду, підготовка словника української лексики XIV–XV ст.), то у вивченні української мови XVI ст. залишається ще чимало «білих плям». Неясним є, зокрема, питання про визначення функцій української мови в суспільному житті Східної Європи, докладно невідомо, наскільки, в порівнянні з попередніми століттями, змінився ареал її вживання як актової на українських землях та поза ними.

З цього погляду, на нашу думку, важливим свідченням значної ролі української мови, яку вона відігравала й у внутрішньому житті східноєвропейських держав, і в міжнародних зв'язках XVI ст., є україномовне турецьке листування 40-х рр. того ж століття. Залишки цього листування (п'ять документів) зберігаються в Головному архіві давніх актів у Варшаві. На нього досі ще не звернули уваги ні українські філологи, ні українські історики.

Відомості про турецьке листування такого типу вже проникали в наукову літературу. Ще в 1939 р. польський сходознавець Б. Барановський, який працював над турецькими і татарськими матеріалами польських архівів, дійшов висновку, що турецькі «пограничні урядовці з Білгорода, Очакова, Бендер і Сілістрії, які трохи знали слов'янські мови, писали часто по-польському або по-українському, пересипуючи слов'янські звороти численними турецькими словами. Очевидно, чистота як польської, так і української мов була недосконалою»¹. При цьому Б. Барановський покликався на документи Головного архіву давніх актів у

¹ *Baranowski B. Znajomość języka tureckiego w dawnej Polsce (do połowy XVII wieku) // Rocznik Orientalistyczny. – Lwów, 1939. – T. 14 (1938). – S. 13.*

Варшаві. Вже в післявоєнні роки інший польський сходознавець З. Абрагамович включив опис цих документів, на які вказував Б. Барановський, у свій «Каталог турецьких документів»². Усі ці відомості про турецькі матеріали українською мовою не вийшли, однак, поза межі сходознавчих кіл.

Безпосереднє ознайомлення з публікованими текстами документів³ доводить велике їх значення не лише як дуже своєрідних історико-культурних пам'яток (писаних по-українськи листів турецьких авторів збереглося, очевидно, не так багато), але також як історичного і філологічного джерела. Турецьке дипломатичне листування українською мовою 40-х рр. XVI ст. – важливе джерело, що опосередковано стосується початкового періоду формування козаччини. Переговори між турецькою та литовсько-польською сторонами 1542 р., відображені в трьох із згаданих листів, пов'язані з визначенням кордону між Туреччиною та Литовським великим князівством, кордону, що опинився у вогні козацько-татарських сутичок, викликаних грабiжницькими нападами татарських феодалів на українські землі та відплатними походами козаків. Джерелознавче значення листування 1542 р. має тому ще й інший аспект – воно є цінним історико-географічним джерелом до питання про державне розмежування (у цьому разі – литовсько-турецьке) на українських землях⁴. З іншого боку – турецьке листування 1542 р. – унікальна пам'ятка української мови. Територія між нижнім Дністром та дельтою Дунаю була здавна залюднена українським населенням, проте, наскільки відомо, досі дослідники не мали у своєму розпорядженні середньовічних писемних пам'яток української мови, що походили б звідти. Ряд лінгвістичних ознак свідчить про те, що листи, які публікуються, були написані місцевими писарями-українцями. Як пам'ятка української мови причорноморських територій між Дністром і Дунаєм ці тексти заслуговують детального мовознавчого аналізу – з огляду на це, тексти подаються в такому вигляді, щоб вони могли використовуватися не тільки істориками, але й мовознавцями.

У зв'язку з чим виникло турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст.?

Слов'янські мови вживалися турецькими султанами в дипломатичному листуванні ще з XV ст. Дуже важливий своїм змістом лист султана Мухамета II до молдавського воєводи Петра III Арона, наприклад, був написаний у 1455 р. діалектом сербської мови⁵. Очевидно, при султанському дворі знали, що роль

² *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich (Cz. 1). Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672.* – Warszawa, 1959. – S. 75-77, 80, 133.

³ Автор висловлює сердечну подяку докторові Е. Трирському (Інститут сходознавства Польської академії наук у Варшаві), з допомогою якого отримав мікрофіلمي відповідних документів.

⁴ У зв'язку з цим питанням пор.: *Петрунь Ф.* Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV ст. // Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського. – К., 1928. – С. 165-188. – (Збірник Історично-філологічного відділу. – Т. 76).

⁵ Текст листа публікувався неодноразово. Пор. спеціальні дослідження, присвячені цій писемній пам'ятці: *Babinger F.* Cel dintâlbir al Moldovei către sultan, «*Fraților Alexandru și Ion I. Lăpădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani 14. IX. 1936.*» – București, 1936. – P. 28-37; *Ejusa.*

державної мови в Молдавії виконує українська й тому складала листа мовою, близькою до української. Хани Золотої Орди послуговувалися українською в листуванні з литовськими великими князями. Так, зокрема, по-українськи написано лист хана Муртази 1484 р. до великого князя Казимира Ягеллончика⁶. Українська мова увійшла досить міцно в дипломатичну практику кримських ханів⁷. До султанських чи ханських листів, писаних по-турецькому або по-татарському й адресованих польським чи навіть шведським королям, додавалися переклади українською або польською мовою⁸.

Ранг мови, що може використовуватися в міждержавних зв'язках, українська зберегла також у XVI ст. Нічого дивного немає і в тому, що коли в 1542 р., у зв'язку з прикордонними конфліктами в південноукраїнських степах, були визначені комісари з обох сторін – турецької та польсько-литовської, листування між ними велося по-українськи. Ось які події довели до переговорів 1542 р. та пов'язаного з ними листування.

На початку 1542 р. польський король Сигізмунд I звернувся до турецького султана Сулеймана I з листом, в якому прохав припинити грабінницькі наскоки на території, розташовані на лівому березі Дністра, що входили до складу Польсько-Литовської держави. Турецька сторона заперечила належність цих теренів до Польсько-Литовської держави і Сулейман I призначив комісію в складі сілістрійського і білгородського санджак-аги⁹ Осман-шаха, кадіїв¹⁰ Білгорода (Аккермана) і Бендер. Султанська комісія, разом з представниками литовсько-польської сторони, повинна була вирішити прикордонний спір на підставі зізнань місцевого населення¹¹. У другій половині квітня – на початку травня 1542 р. до санджак-аги Осман-шаха прибув представник литовсько-польської сторони¹². Переговори тягнулися місяцями і врешті було досягнуто домовленості про зустріч обох сторін

Beiträge zur Frühgeschichte der Türken-herrschaft in Rumelien (14-15 Jahrhundert). – Brunn; München; Wien, 1944. – S. 25-26.

⁶ Остання публікація листа в: Українські грамоти XV ст. / За ред. В. М. Русанівського. – К., 1985. – С. 137-138.

⁷ *Baranowski B. Znajomość języka tureckiego...* – S. 10. До питання про знання української мови кримськими татарами див. також: *Krup'якевич I. Татарська українщина // Рідна мова.* – Варшава, 1935. – № 26. – С. 273-274. Дипломатичний аналіз татарських грамот українською мовою див.: *Chodyncki K. Kilka uwag o niektórych zadaniach nauki polskiej w zakresie paleografii i dyplomatyki ruskiej // Przegląd Historyczny.* – Warszawa, 1925. – Ser. II. – Т. 5. – С. 406.

⁸ Див., наприклад: *Zetterstéen K. V. Türkische, tatarische und persische. Urkunden im schwedischen Reichsarchiv.* – Uppsala, 1945. – S. 102.

⁹ Санджак – адміністративно-територіальна одиниця в султанській Туреччині, яку очолював санджак-бей (санджак-ага).

¹⁰ Каді – суддя в магометан, який судить згідно з мусульманським релігійним правом.

¹¹ Головний архів давніх актів у Варшаві (далі – ГАДА). – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 72а. – № 156. Пор.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich...* – S. 70.

¹² ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 75. – № 161. Пор.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich...* – S. 72.

на спірній території, на лівому березі Дністра, біля річок Саврані й Кодими¹³. Зустріч мала відбутися 26 вересня 1542 р.¹⁴ З литовсько-польського боку до комісії ввійшли коронний польовий гетьман і белзький воєвода Микола Сенявський¹⁵, герой боротьби з татарами, один з організаторів козащини (пізніше барський староста) Бернард Претвич, відомий організатор антитатарської боротьби брацлавський і вінницький староста князь Семен Глібович Пронський, кам'янецький староста Юрій Язлівецький та ін. (у королівську комісію входило 11 осіб). Санджак-ага Осман-шах прибув 15 вересня 1542 р. до Тегині¹⁶, повідомив про це королівських комісарів (док. № 1) та обіцяв, що «за п'ять днів» (отже, десь близько 26 вересня) буде на річці Саврані¹⁷.

До зустрічі Осман-шаха і М. Сенявського не дійшло – санджак-ага до Саврані не дійшов. Лише цим можна пояснити той факт, що приблизно через місяць Осман-шах послав на перемовини з королівськими комісарами білгородського, кійлівського і тегинського «воєводу» Ферхата (док. № 2). Ці перемовини повинні були остаточно вирішити, де проходить кордон: північніше, по Саврані (як вимагала турецька сторона), чи південніше, по Кодимі (як пропонувала королівська комісія). Під час зустрічі з королівськими комісарами Ферхат нібито не отримав остаточної відповіді, а 28 жовтня 1542 р. Осман-шах поінформував литовсько-польську сторону, що він може пристати на кордон по Кодимі, не південніше її, якщо на це погодиться султан (док. № 3).

Треба думати, що литовсько-польська сторона не мала особливого бажання доводити переговори до кінця. Як виходить з листа Сулеймана I до Сигізмунда I від 10-19 листопада 1542 р., литовсько-польська сторона підійшла до Кодими з великим військом – і Осман-шах повернувся назад¹⁸. Султан, зрештою, не погодився на кордон по Кодимі. Справа визначення кордону зупинилася на мертвому пункті. Вона тягнулася далі ще кілька років (це підтверджує листування між султаном і королем у 1543-1544 рр.). Сулейман I вимагав усунення Б. Претвича (очевидно, у зв'язку з його походами – разом з козаками – на Кримське ханство) як з комісії, так і взагалі з прикордонної території. До нових зустрічей сторін на місці в 1543-1544 рр., здається, не доходило.

¹³ Саврань (також Савранка) – права притока Південного Бугу, тепер на півдні Вінницької області; Кодима – також права притока Південного Бугу, на півночі Одеської області. Пор.: Мельничук О. С. Топоніміка Кодимського району, Одеської області // Мовознавство. – К., 1957. – Т. 14. – С. 52-61.

¹⁴ ГАДА. – Коронний архів. – Татарський відділ. – Картон 65. – Течка 5. – № 581.

¹⁵ У деяких місяцях свого каталогу З. Абрагамович плутає Миколу Сенявського з іншим Сенявським – Адамом (також коронним польовим гетьманом), який жив півтора століття пізніше (пор.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich...* – S. 73, 80).

¹⁶ Тегиня (Тигиня, також Тигінікач, Тегенікач) – тепер Бендери.

¹⁷ З. Абрагамович помилково розшифрував літерне позначення числа «е» як «два» замість «п'ять» (див. *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich...* – S. 73).

¹⁸ ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 78. – № 165 (пор.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich...* – S. 77-78).

Наступні сліди турецького дипломатичного листування українською мовою пов'язані з іншою справою.

У цьому ж 1542 або 1543 р.¹⁹ дунайський санджак-бей Мехмет звернувся до М. Сенявського з листом по-українському, в якому докоряв, що козаки нападають на турецьку територію (док. № 4). Для переговорів щодо цього питання Мехмед відрядив своїх послів²⁰. Про результати переговорів нічого не відомо.

У варшавському Головному архіві давніх актів зберігається ще один, п'ятий турецький лист українською мовою приватного змісту – від мешканців Білгорода татарина Алі й босняка Насуфа до барського старости Б. Претвича, датований 1546-1552 рр.²¹ Лист має конфіденційний характер – у ньому Алі та Насуф пропонують Б. Претвичеві свої послуги²².

Зовнішній вигляд документів № 1-4 (всі вони – оригінали) докладно описав З. Абрагамович у своєму не раз уже згадуваному каталозі. З його опису беремо тільки окремі деталі. Всі листи писані на східному («турецькому») білому папері з полиском на одному боці. До трьох перших листів додано пізніший (не дуже докладний) польський діловодний переклад.

Листи викликають також чималий інтерес у палеографічному відношенні. Цілоком виразно проявляються три руки писарів (перша рука – док. № 1, 2, друга – док. № 3, третя – № 4). Наявність трьох різних рук на документах одного року – безумовне свідчення того, що в канцеляріях турецьких вищих урядовців, розміщених на українських землях (у цьому разі – на території між долішнім Дністром та дельтою Дунаю), було по кілька українських писарів. Скоропис документа № 4 здебільшого відповідає тогочасній київській школі письма; письмо документів № 1-3 формувалося під значним впливом південнослов'янських графічних шкіл (послідовно роздільне написання літер, подовження вертикальних рисок букв, що часто зверху і внизу виходять поза рядок, специфічний характер виносних елементів тощо).

Печатка відігравала на східному документі набагато більшу роль, ніж підпис (який переважно й не ставили). Тому на всіх листах їхні автори зазначені тільки рукою писаря (у вступному протоколі або в есхатоколі) – автентичність документів засвідчується відтисками печаток зі стилізованими написами арабською в'яззю²³.

¹⁹ Так датує події З. Абрагамович (*Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich... – S. 80*). Підстава такого датування невідома.

²⁰ З. Абрагамович називає турецького посла Муслігом, однак такого імені в листі немає (дослідник помилково інтерпретував фразу листа «послал му слы» (тобто «послав до нього послів») як «послав Муслі[га]» – насправді ж ім'я посла в документі викреслено).

²¹ ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 139. – № 262. З. Абрагамович датує листа (*Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich... – S. 133*), очевидно, на підставі тих років, коли Б. Претвич був барським старостою.

²² Текст листа готується для окремої публікації.

²³ Написи печаток прочитав З. Абрагамович. За переклад цих написів автор висловлює подяку професорові, доктору історичних наук А. П. Ковалівському (Харків).

Печатка Осман-шаха (на док. № 1-3) – кругла, Мехмета (на док. № 4) – у вигляді мигдалю. Розміщена вона під текстом (док. № 1), на лівому полі (док. № 2-3) або над текстом зліва (док. № 4).

З погляду дипломатики листи своєю будовою вкладаються більше в поняття східного (тут – турецького), ніж західного (отже, й типово українського) документа²⁴. Так, наприклад, документ № 1 розчленовується на три основні частини: вступний протокол, контекст, кінцевий протокол (есхатокол). Вступний протокол має такі елементи: а) інскрипцію («елькаб» – титули адресата), в якій подається титул М. Сенявського («пан хорунжий»), прізвище Б. Претвича та згадується «все панство короля його милості»; б) салютацію («дуа» – побажання для адресата). З контексту є: а) нарація («накл» – розповідь), в якій говориться про попереднє листування у зв'язку зі справою; б) диспозиція (висловлення побажання автора) про відрядження посла для переговорів. Урешті третя частина документа – есхатокол – представлена: а) печаткою («мюгюр»); б) підписом автора листа (не власноручним, а зробленим рукою писаря). Найбільший за обсягом документ № 3 має дещо відмінну структуру. Вступний протокол складається тут з: а) інскрипції; б) інтитуляції («унван» – автор документа і його титул); в) салютації. Контекст поділяється на: а) нарацію; б) диспозицію; в) санкцію (погроза в разі невиконання прохання чи розпорядження), в якій сказано, що про незадовільний хід переговорів повідомлять султана і короля. Есхатокол складається з: а) позначення місця написання; б) дотації («таріх»); в) печатки. Автор листа в цьому есхатоколі не зазначений. Дослідження листів з погляду їхньої внутрішньої будови варто продовжити в порівнянні з обширнішим східним і західним епістолярним матеріалом першої половини XVI ст.

Кілька слів про саму публікацію. Тексти листів 1542 р. подаються в перекладі сучасною українською мовою (до цього перекладу додаю реальні та інші примітки) та в оригінальному звучанні зі збереженням правописних і деяких палеографічних особливостей оригіналу. Текст написів на печатках наводиться в українському перекладі та арабським письмом.

№ 1

1542 р., вересень, не раніше 15²⁵. Між Тегінею та р. Савранню. – Лист сілістрійського і білгородського санджак-аги Осман-шаха коронному польовому гетьманові М. Сенявському, Б. Претвичеві та іншим членам королівської комісії про наступну зустріч турецьких і литовсько-польських представників для переговорів про кордон

²⁴ Zajczkowski A., Reychman J. *Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej*. – Warszawa, 1955; Guboglu M. *Paleografia și diplomatica turco-osmană. Studii și album*. – București, 1958.

²⁵ Рік визначається датою переговорів між Сулейманом I та Сигізмундом I (див.: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich...* – S. 70, 72); місяць – згадкою в іншому листі Осман-шаха до М. Сенявського від 2 вересня 1542 р. (*Ibid.* – S. 73) про те, що М. Сенявський прибуде на кордон 26 вересня – тоді й мав прибути туди Осман-шах; день – згадкою в тексті документа № 1.

Вельможним панам, панові хорунжому²⁶ і панові Претвичу²⁷ і всьому панству короля його милості.

Про здоров'я Вашої милості [я] рад би чути в кожную годину.

І при цьому [повідомляю] Вашу милість, що я писав п'ятнадцятого дня цього місяця. А я вийшов з Тегині. А за п'ять днів буду на Саврані. А Ваша милість щоб були готові. А інакше не робіть, а [виконуйте] королівську та цісарську справу – доведіть до кінця [справу] про цей кордон. А [в те], що Вашій милості говоритиме білгородський, кілійський і тегинський воевода Ферхат, хай Ваша милість вірить. А що Ваша милість [говоритиме] – напишіть нам.

Я, Осман-шах, Вашій милості чолом б'ю.

[Напис на печатці:] Це перстень печатки Османа – благословення державі султана Сулеймана.

ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 83 а. – № 173 а.

№ 2

1542 р., жовтень²⁸. – Лист сілістрійського й білгородського санджак-аги Осман-шаха членам королівської комісії з вимогою подати свої пропозиції щодо визначення кордону

Вельможним панам і панам-раді його милості короля.

Про здоров'я Вашої милості [я] рад би чути в кожную годину.

І при цьому даємо знати Вашій милості, що до нас прийшов лист від цісаря²⁹. У листі написано про кордон – щоб ми питали старих людей, де був татарський кордон. А і в королівському листі ще так [само] написано. І ми з кадї питали старих кілійських і білгородських людей. А вони казали, [що] це [вже] шістдесят років тому як кордон був по Саврані. А татарський [хан?] брав за випас [худоби], а цісар – горщину³⁰. А й тепер так само. А ми Вам даємо знати, що [ми] писали,

²⁶ Микола Сенявський (бл. 1489-1569), з 1534 р. – галицький і коломиїський староста, з 1539 р. – коронний польовий гетьман, з 1542 р. – белзький воевода, з 1543 р. – руський воевода, з 1561 р. – коронний великий гетьман. У 1540-х рр. перебував переважно в Україні як начальник прикордонних військ (стражник, хорунжий). Пор.: *Dworzaczek W. Genealogia: Tablica. – Warszawa, 1959. – Tabl. 129.*

²⁷ Бернард Претвич (пом. 1561), сілезький дворянин, командував відділом легкої кавалерії у військах М. Сенявського, підтримував козаччину. 1541 року, відбиваючи татарські напади, дійшов до Очакова, 1542 р. – до Криму. В 1546-1552 рр. – барський, потім теребовельський староста. Автор «Апології» (меморіалу, поданого польському сеймові в 1550 р. як відповідь на турецьку скаргу в зв'язку з козацькими походами) – цінного джерела до початків козаччини. Див.: *Архив Юго-Западной России. – К., 1893. – Ч. 8. – Т. 1. – С. 100-103; Грушевський М. Історія України-Руси. – К.; Львів, 1909. – Т. 7. – С. 51-65; Lubomirski J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1866. – Т. 3. – С. 44-59.*

²⁸ Рік визначається як для документа № 1; місяць – гіпотетично за ходом подій.

²⁹ Сулейман I Великий, турецький султан 1520-1566 рр.

³⁰ Горщина – податок від свиней.

[щоб] зустрітися на Саврані. А тепер прийшов від Вашої милості лист [про зустріч] на Кодимі [...] ³¹ говорять Вашій милості [?] ³². А тепер пишемо Вашій милості, щоб Ваша милість дали нам справедливо знати про це, де [Ви] хочете кордону, щоб нам відповіли через нашого слугу воєводу Ферхата. А що [він] буде від нас говорити – хай Ваша милість вірить. Наші слова правдиві.

Я, Осман-шах, чолом б'ю ³³.

ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 81. – № 169.

№ 3

1542 р. ³⁴, листопада 28. Телігол. – Лист сілістрійського й білгородського санджак-аги Осман-шаха хмельницькому старості ³⁵, коронному польовому гетьманові М. Сенявському, брацлавському й вінницькому старості князеві С. Г. Пронському, кам'янецькому старості Ю. Язлівецькому та іншим членам королівської комісії з вимогою уточнити свої пропозиції щодо визначення кордону

Вельмишановним панам, панові [...] ³⁶, хмельницькому старості, панові хорунжичу – гетьманові ³⁷, князеві Пронському ³⁸ і панові кам'янецькому старості ³⁹ й іншим панам-раді його милості короля, нашим добрим приятелям.

Від мене, Осман-бека, сілістрійського ⁴⁰ і білгородського санджак-аги, та інших.

Про здоров'я Вашої милості раді б чути в кожную годину.

Тому, що раніше [ми] послали до Вашої милості воєводу Ферхата і через нього сказали Вашій милості, щоб Ви нам відповіли про кордон – до якого місця має бути кордон його милості короля ⁴¹, а Ваша милість нічого нам на це не відповіли через своїх послів, тому ми питалися білгородських, очаківських й інших старих людей. Вони нам сказали, що кордон віддавна є на Саврані. А тепер ми відступаємо його милості королеві по Кодиму – для доброї приязні його милості цісаря з його милістю королем, його братом. Тому, будь ласка, Ваша милосте, відпишіть нам, по якому місці Ви хочете мати кордон його милості короля. А тоді, коли Ваша милість

³¹ Прочитання наступних трьох літер «с ны» сумнівне.

³² Значення фрази «поведают вашу мл» неясне.

³³ Напис на печатці – як у документі № 1.

³⁴ Рік визначається як для документа № 1.

³⁵ Прізвище хмельницького старости ідентифікувати не вдалося.

³⁶ Прочитано лише закінчення «ому».

³⁷ М. Сенявський.

³⁸ Семен (Фрідріх) Глібович Пронський (пом. 1544), з 1538 р. – житомирський староста, з 1539 р. – брацлавський і вінницький староста, з 1544 р. – київський воєвода. Див.: *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. 401.*

³⁹ Юрій Язлівецький (пом. 1542-1543), кам'янецький і червогородський староста. Пор.: *Dworzaczek W. Genealogia... – Tabl. 110.*

⁴⁰ Сілістрія (Сілістра) – місто в Добруджі, на правому березі Дунаю – тепер у Болгарії.

⁴¹ Сигізмунд I Старий, польський король у 1506-1548 рр.

нам відпишете, ми підемо на це місце до Вашої милості й там зустрінемося і договоримося, щоб між його милістю королем і його милістю цісарем була добра приязнь. А тому, вкінці, відпишіть, будь ласка, нам, чи хочете мати кордон на Кодимі. А ми дамо лист Вашої милості з Вашою печаткою⁴². І будемо писати до його милості короля. А тому дайте нам знати про це все, щоб ми тут, на полі⁴³ довго не перебували, бо приходять важні часи. А про те, що Ви зробите за своїм бажанням, ми хочемо дати знати його милості цісареві. А тому, будь ласка, напишіть нам про все не зволікаючи. А ми не хочемо відступити Вашій милості далі як по Кодиму. А тому, будь ласка, напишіть нам про все. А не передавайте [словами] через послів, але пишіть у листі зі своїми печатками.

А після цього поручаємось добрій приязні Вашої милості.

Писано на Теліголі⁴⁴, дня 28 листопада⁴⁵.

ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 82. – № 171.

№ 4

1542-1543 рр.⁴⁶, Білгород. – Лист дунайського санджак-бея Мехмета коронному польовому гетьманові М. Сенявському про переговори у зв'язку з прикордонними сутичками

Вельможному панові й панові хорунжому, белзькому гетьманові й галицькому старості⁴⁷.

Від Мехмет-бея.

Про здоров'я Вашої милості [я] рад би чути в кожную годину.

І при цьому знайте, що його милість король є в мирі з нашим цісарем. А Ваші люди приходять у цісарську землю і воюють, беруть майно і вбивають людей. І тепер [ми] послали йому посла [...] Ф[...]⁴⁸ до Твоєї милості. А Твоя милість хай дасть нам знати, чи [ми] в мирі, чи не в мирі, щоб ми знали. А нам відпиши через свого слугу [і пошли його] з моїми людьми. А його милість цісар наказав мені мешкати в Білгороді для того, щоб я дивився, який є порядок. І Ваша милість хай дасть мені знати через свого слугу, [який приїде] з моїми людьми, щоб ми знали: мир чи не мир, щоб я написав до цісаря. А прошу Твою милість, щоб [Ти] моїх людей відпустив швидко, а що будуть говорити – хай Ваша милість вірить. А

⁴² Фраза неясна – йдеться, мабуть, про приєднання листа литовсько-польських комісарів до звіту султанові.

⁴³ Поле – тут у значенні «степ».

⁴⁴ Цей топонім (або гідронім) ідентифікувати не вдалося.

⁴⁵ У листі датується: «дев'яти мсца к ки дня»; «ки» розшифровується як «28»; значення літерного позначення числа «к» (тобто «20») неясне; дев'ятий місяць – калька з латинського (*November* – тобто «дев'ятий місяць»). Напис на печатці – як у документі № 1.

⁴⁶ Датування З. Абрагамовича. Пор. прим. 19.

⁴⁷ Всі ці титули стосуються М. Сенявського.

⁴⁸ Ім'я посла в листі перекреслено, прочитано лише початкову літеру імені «Ф».

[там], де мають їхати посли, хай Ваша милість дасть їм провідника, [і] щоб Ваша милість були для них ласкаві.

Я, гетьман Мехмет-бей дунайський.

[Напис на печатці:] Підтвердження належності бідоласі Ахмедові⁴⁹, синові Мустафи.

ГАДА. – Коронний архів. – Турецький відділ. – Течка 80. – № 168.

* * *

Далі публікуються оригінальні тексти листів та написів на прикладених до листів печатках.

На закінчення публікації варто ще подати кілька доповнень до першої частини цієї статті, а також певні висновки.

Питання турецько-литовського розмежування на українських землях, як вже згадувалося раніше, відбилося в листуванні між Сулейманом I та Сигізмундом I за 1541-1543 рр., а також у листуванні між турецькими й литовсько-польськими комісарами. Окремі з цих листів опубліковано, здається, в тогочасних перекладах польською мовою⁵⁰. Опубліковано також інструкцію Сигізмунда I литовсько-польським комісарам у справі розмежування 1542 р.⁵¹

Телігол – місце, на якому було написано листа № 3, – це теперішній Тилігул (річка в Одеській області, що впадає в Тилігульський лиман). На т. зв. новій карті Польщі й Угорщини С. Мюнстера 1540 р. ця річка зветься Телікол⁵².

Найважливішим висновком, який можна зробити з цієї публікації, ми вважаємо те, що турецьке дипломатичне листування українською мовою 40-х рр. XVI ст. необхідно розглядати як письмову пам'ятку місцевого придунайського українського населення – потомків давніх уличів та тиверців і нащадків літописних бродників та берладників⁵³. Усупереч твердженням про те, що українське населення Подунав'я не пережило татарської навали⁵⁴, ми схильні думати, що

⁴⁹ У мусульман імена Мухаммед (Мехмет) і Алі рівнозначні.

⁵⁰ Матеріали до історії української козаччини, видані під загальною редакцією М. Грушевського. – Львів, 1908. – Т. 1: Документи по р. 1931 зібрав і видав І. Крип'якевич. – С. 9-11, 13-20. – (Жерела до історії України-Руси. – Т. 8).

⁵¹ *Dogiel M. Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ex originalibus et exemplis authenticis descripti.* – Vilnae, 1758. – S. 57-61. У зв'язку з питанням про кордон див. також: *Spuler B. Mittelalterliche Grenzen in Osteuropa. I. Grenze des Großfürstentums Litauen im Südosten gegen Türken und Tataren // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – Breslau, 1941. – Bd. 6. – S. 152-170.

⁵² Репродукцію карти див.: *Кордт В. Материалы по истории русской картографии.* – К., 1910. – Вып. 2. – Табл. XX.

⁵³ Підсумки поглядів на заселення Подунав'я до XIII ст. включно див.: *Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // Український історичний журнал.* – К., 1966. – № 9. – С. 12-22; *Його ж.* Хто такі бродники. (До проблеми виникнення українського козацтва) // Там само. – 1969. – № 5. – С. 95-101.

⁵⁴ Див., наприклад: *Kowalenko W. Bierlad' // Słownik starożytności słowiańskich.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. – Т. 1. – Cz. 1. – С. 113.

збережені списки міст на Дунаї як у Воскресенському літописі, так і у візантійських джерелах початку XIV ст.⁵⁵ – це безпосереднє свідчення того, що українські поселення на цій території збереглися й після татарської агресії⁵⁶. Поступова романізація проходила століттями. Процес асиміляції українського населення, можливо, завершився лише в XVII ст. (так датує її В. В. Мавродин⁵⁷). Та й у такому разі відсутність українського етнічного елементу в Подунав'ї (якщо вона й справді існувала) була відносно короткою – в другій половині XVIII ст. почався новий масовий наплив українського населення на придунайські землі⁵⁸.

Опубліковані листи, отже, ми схильні вважати віднайденою, давніше запропаченою ланкою, що зв'язує в єдине ціле розрізнені відомості про українське населення в середньовічному Подунав'ї.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 174-185. Перша публ.: *Дашкевич Я.* Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // *Slavia.* – Praha, 1969. – Seš. 1. – С. 110-118; 1971. – Seš. 2. – С. 246-249.

⁵⁵ *Летопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей.* – Санкт-Петербург, 1856. – Т. 7. – С. 240; *Acta patriarchatus Constantinopolitani 1315-1402 e codicibus manuscriptis Bibliothecae palatinae Vindobonensis / Ed. F. Miklosich et I. Müller.* – Vindobonae, 1860. – Т. 1. – С. 95. – (*Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana.* – Vol. 1).

⁵⁶ Пор. також: *Мавродин В. В.* Русские на Дунае // *Ученые записки Ленинградского государственного университета.* – Саратов, 1943. – № 87. – С. 17; *Его же.* Начало мореходства на Руси. – Ленинград, 1949. – С. 101; *Вольнский Н. М.* Предшественники казачества – бродники // *Вестник Ленинградского университета.* – Ленинград, 1949. – № 8. – С. 62.

⁵⁷ *Мавродин В. В.* Начало мореходства... – С. 101.

⁵⁸ Найновіше дослідження цього питання див.: *Бачинський А. Д.* Народная колонизация Придунайских степей в XVIII – начале XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1969. Там само подано й огляд попередньої літератури проблеми.

№1

[1] ВЕЛЕМОНЫ ПАНЪ панѣ хорожѣ. и панѣ прѣсвичю и
 ВСЕМЪ ПАНѢСТВЪ кро [2] лга его. м. ѡ здрѣе вашей. м. рѣ
 бѣ слышѣ на кодыи чѣ и при то [3] вашей. м. што емн
 писѣ в папонацѣи днѣ сево. м. а га и [4] те хѣ вышѣ
 ѡ за. ѣ. днѣ бѣдѣ на сѣвѣни ѡ ваша. м. ѡ есте [5] го
 то были ѡ ина ни чините ѡ кролѣское и цисѣское дело
 [6] ѣчинили конѣ ѡ тѣ границы ѡ што вашей. м. воєвода
 ѣбѣ [7] гѣ белогорѣскѣи и келѣйскѣи и тегѣйскѣи на бѣде рѣю.
 гварѣи [8] ѡ ваша м. вѣте ѡ што бѣде ваша. м. на ѡпиши
 те. [9] гѣ ѡмѣшѣ вашей. м. [10] челѣ бнѣю

[напис на печатци:]

نگین مهر عثمانی بود [خیر] دعای دولت
 سلطان سلیمان

№2

[1] ВЕЛЕМОНЫ ПАНЪ и ПАНЪ крола его. м. рѣ ѡ здрѣе
 вашѣи. м. рѣ бѣ слышѣ на кодыи [2] час и при то даѣ
 вашѣи. м. знаѣ ѡже на ѡ цисѣра лнѣ пришеѣ за границы пи
 са [3] но ѣ листѣ ѡ емн тѣли стѣхѣ людеи гѣ лѣ грани
 ца потѣскаѣи ѡ и ѣ [4] кролѣко [5] листѣ ѣще тѣ писѣ и мѣ
 тѣли и сѣ канѣ стѣхѣ людеи келѣи [6] скѣ и белогорѣскѣи ѡ
 ѡне казали тоѣ ѣ. ѣ. лѣ што лѣ граница по сѣрѣ ѡ
 потѣ [7] скѣи ѡ пасѣѣ брѣ ѡ цисѣ горѣшнѣи ѡ и тепѣ
 по томѣ ѡ ѣ даѣ знаѣ што ѣ [8] мѣ писѣ снѣсѣ на
 сѣрѣни ѡ тепѣ лнѣ ѡ вашей. м. пришеѣ на кѣдем с ны [9]
 [10] повѣдаѣю вашю. м. ѡ тепѣ вашюи. м. пишѣ ѡ ваша.
 м. на ѣ то дали [11] знаѣ и справѣлнѣе гѣе хочѣте грани
 ци ѡ есте на ѡказали черѣ на [12] [13] нашево слѣжѣнника
 ѣбѣ гѣ воєвѣ ѡ што бѣде ѡ на мовѣи ѡ ваша м. вѣ [14]
 те наши рѣчи и стѣныѣ [15] гѣ ѡмѣшѣ челѣ бнѣю

№93

[1] ВѢМОУ ПАНѢ ПАНѢ [...] ОМѢ СТАРОТЕ ХМѢНИКОМѢ ПА
 НѢ [2] ХОРѢЖИЧѢ ГѢМАНѢ КНІАЮ ПРОѢСКОМѢ И ПАНѢ СТА
 РОТЕ КА [3] МЕНЕКОМѢ И ИЫ ПАНѢ РАДЕ КОРОЛА ЕГО М
 ПРИНАПЕЛѢ [4] ИШІ ДОБРЫ Ш НА ДМА ВѢ ШАЧАК АКА СИ
 ЛИПРЬСКО [5] И БѢЛАГОРОСКО И ИНЫ У ЗДРОФОН В М РА
 ДИ БѢМО [6] СЛЫШЕЛИ НА КОДЫ ЧА ПѢ ПѢ ЕМО ПЕРѢТѢ ДО
 ВАШѢ МЛТИ [7] СЛА ФСАГА ВОЕВОДѢ И ЧЕРѢ НЕГО ДО В М
 СКАЗА И БИ [8] ЕМ НА ШКАЗАЛИ У ГРАНИЦѢ ПО КОТО
 РОЕ МѢСЦЕ МАѢ [9] БЫТИ ГРАНИЦА КОРОЛА ЕГО МЛТИ
 А ПѢ В М НИЧОГО [10] НА НА ТО НЕ ШКАЗАЛИ ЧЕРѢ ВА
 ШЫ ПОСЛЫ А ПѢ МЫ [11] ПЫТАЛИСА СТАЦѢ БѢЛАГОРОСКИ
 УЧАКОСКИ И ИНЫ УНИ [12] ПРѢ НАМИ КАЗАЛИ И ГРАНИЦА
 ЕСТЬ ЗДАНА НА СРА А [13] ТЕПѢ МЫ ПОТВѢДАЕМЪ КОРЮ
 ЕГО М ПО КОДЫМѢ [14] ДЛА ДОБРО ПРЫГАНІ ЦЕСАРА ЕГО
 МЛТИ С КОРОЛЕ ЕГО [15] МЛТЮ З БРАТО СВОИ А ПѢ
 ВАША МЛТѢ РАТЕ [16] НА ШПИСАТИ НА КОТОРОЕ МѢСЦЕ
 ХОЧЕТЕ МѢТИ ГРА [17] НИЦѢ Ш КОРОЛА ЕГО МЛТИ А ПѢ
 КОЛИ В М НА [18] ШПИШЕТЕ МЫ НА ТОВ МѢЦО ДО ВА
 ШѢ МЛТИ ПО [19] ДѢ И ПАМЪ СѢ СѢМЕ И ПОПѢММО ПѢ
 БИ МѢЖЫ [20] КОРОЛЕ ЕГО МЛТЮ И ЦЕСАРЕ БЫЛА
 ДОБРАТА ПРЫГАНЬ [21] А ПѢ РАТЕ НА НАКОНѢ ШПИСАТИ
 ШПАИ ХОЧЕТЕ МѢТИ ГРА [22] НИЦѢ ПО КОДЫМѢ А МЫ ДА
 МО ЛИПЪ В М ПО ПЕЧАЮ СВОЮ [23] И ДО КОРОЛА ЕГО
 МЛТИ ВДѢ ПИСАТИ А ПРОМО ДАТЕ НА [24] Ш ПѢ ВОСЕМЪ
 ЗНАТИ ШТО БѢМО ПѢ НА ПОЛИ ДОГО НЕ ЛЕЖА [25] БО ЧА
 СЫ ПРѢНЫ ПРЫХОДА А ШТО ШЧИНТЕ НА ВОЛЮ СВОЮ [26]
 МЫ ХОЧЕМО ДАТИ ЗНАТИ Ш ПѢ ЦЕСАРЕ ЕГО МЛТИ А
 ПѢ РАТЕ [27] НА ШСЕ ВЫПИСАТИ НИЧОГО НЕ МѢКАЮЧИ А
 МЫ ДАЛЕ КОДЫМЫ [28] В М НЕ ХОЧЕМИ ПОТВѢПИТИ А
 ПѢ РАТЕ НА ШСЕ ВЫПИСАТИ А [29] НЕ ЧЕРѢ ПОСЛЫ ШП
 КАЗЫВАТИ ИНО Ш ЛИПѢ ПИСАТИ ПО ПЕЧАМИ [30] СВОМИ
 А ЗАТѢ СѢ ДОБѢ ПРИГАНІ В М ЗАЛЕЦАЕМО ПСА НА ПѢ
 [31] ЛИГО ДѢВѢ МЦА К КИ ДНИ

№ 4

[1] ВЕЛЕМОНОМЪ ПАНЪ И ПАНЪ ХОРОЖЕ ГЕМАНЪ БЕСКО-
 МЪ И СТАРОСТЕ АГАЛКОМЪ [2] Ѡ МАМЕ СОЧА ВЕРА Ѡ
 ЗДРОЕ ВАШЕЙ. М. РА БЫ СЛИШЕ НА КОЖЫ ЧА И ПРИ [3]
 ТО ПОВЕДАЕТЕ АЖЕ КРО ЕГО. М. С НАШИ ЦИСАРЕ ДЕ-
 ЖИ МИ А ВАШИ [4] ЛЮДИ ПРИХОДА О ЦИСАДСКЮ ЭМЛО
 И ВОЮЮТЬ ДОБРО БЕРЪ А ЛЮДИ ГВБЖ [5] И ТЕПЕ ЕС-
 МИ ПОЛА МЪ СЛЫ [...] О [...] ДО ТВОЕИ М. А ТВОГА
 [6] М. НА ДАИ ЗНА МИРЕ ЛИ ИЛИ НЕ МИРИ А МЫ ЗНА-
 ЛИ А НА ѠПИШИ [7] СВОИМЪ СЛЪЖЕНИКО С МОИМИ
 ЛЮДИМИ А ЗАТО МЕНЕ ЦИСАР Е [8] ГО М. ВЕЛЕ О БЕ-
 ЛЕГОРО МЕКА А ЕСМИ ВНАЕ РА ЕСТЬ РА И ВАША [9]
 М. МНЕ ДАЙТЕ ЗНА СВОИ СЛЪЖЕНИКО С МОИМИ ЛЮ-
 МИ А ЕСМА [10] ЗНАЛИ МИ ИЛИ НЕ МИ А РА ДО
 ЦИСАРА ПИСА А ПРОШУ ТВОИ. М. [11] А ЕСИ МОИ ЛЮДЕИ ПЪ-
 СПИ СКОРО А ШТО ВДА О РЕЧЬМИ МОИ [12] А ВАША. М. ВЕ.
 А ГДЕ МАЮ СЛИ [!] ЕХА А ВАША М. И ПРО [13] ВОНИКА
 ДАИ РА АИ ВАША. М. ВЫ НА НИ ЛАКО [14] РА ГЕМА МЪ-
 МЕ БЕИ ДЖАЙСКИМЪ

[напис на печатці:]

الواتس بالملك القير احمد بن مصطفى

ТУРЕЦЬКИЙ ДОКУМЕНТ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ З СЕРЕДИНИ XVI СТ. (ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКИ КОЗАЧЧИНИ)

Крім опублікованих недавно чотирьох турецьких листів українською мовою з 1542-1543 рр., що розглядалися нами як цінні історичні джерела та унікальні пам'ятки української мови з Подунав'я¹, у варшавському Головному архіві давніх актів зберігається ще один документ такого типу – лист-зобов'язання мешканців Білгорода Алі та Насуфа для барського старости Бернарда Претвича, що умовно датується 1541-1552 рр.

Про цей лист уперше зазначав польський сходознавець З. Абрагамович у 1959 р., подав його опис², правда, не позбавлений помилок³.

Лист-зобов'язання Алі та Насуфа, текст якого публікується, викликає значний інтерес не лише як пам'ятка української письмової культури – свідцтво поширення української мови серед турецького населення Північного Причорномор'я. Він має чималу цінність як історичний документ – у ньому збереглася одна з найдавніших згадок про козаків Брацлавщини. Ця згадка настановує на потребу уточнити деякі погляди на генезу української козащини.

З огляду на важливість документа, подаємо його текст у фотокопії, розшифруванні та в перекладі сучасною мовою. Переклад подається нижче – з розчленуванням тексту на окремі складові частини, враховуючи при цьому потреби дипломатики.

ПЕРЕКЛАД

1541-1552 (можливо, близько 1548) рр.⁴, липня 15. Деражня. – Лист-зобов'язання мешканців Білгорода татарина Алі й босняка Насуфа для барського старости Бернарда Претвича про те, щоб останній компенсував їм шкоди, зроблені козаками, що білгородська старшина проситиме султана Сулеймана прогнати татарів з околиць міста, а також що Алі й Насуф задовольнять претензії Б. Претвича до Сінанджіка.

[А] Я, татарин Алі та босняк Насуф, білгородські турки, свідчимо цим нашим листом, що [ми] залишили панові Бернату Претвіцу цей наш лист, зізнаючи:

¹ Дашкевич Я. Р. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // Slavia. – Praha, 1969. – Seš. 1. – S. 110-118; 1971. – Seš. 2. – S. 246-249.

² Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich. – Warszawa, 1959. – Cz. 1: Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672. – S. 133.

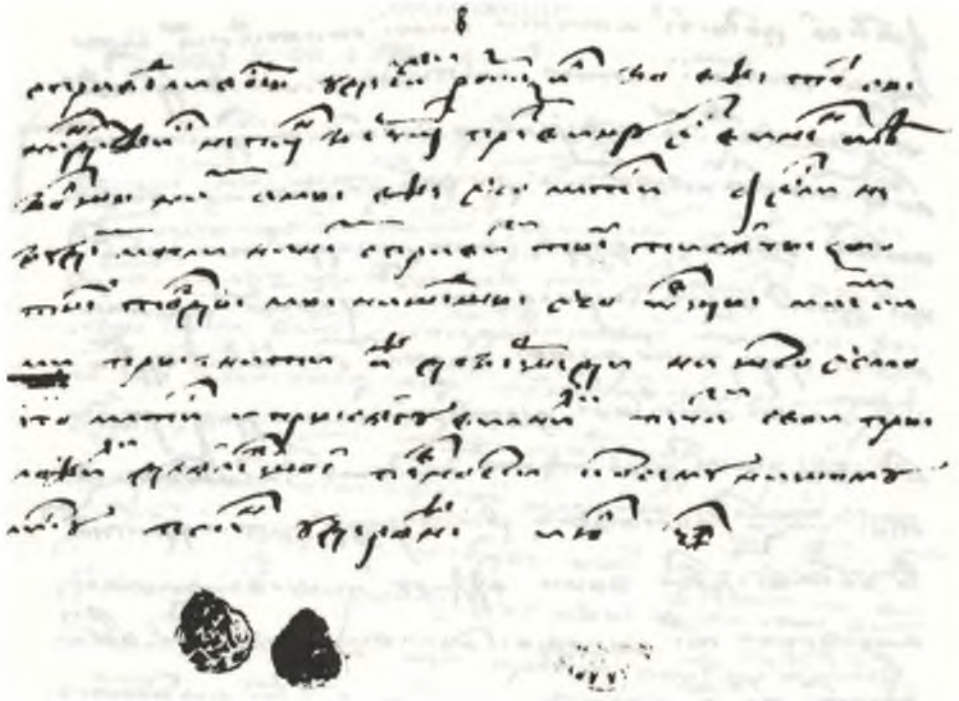
³ З. Абрагамович недокладно навів початок тексту документа, а також повідомив, що в ньому згадується Бар, хоча це місто в листі-зобов'язанні не вказується (йдеться, очевидно, про Бершадь).

⁴ Про підстави датування див. далі.

ФАКСИМІЛЕ

MS. K. 68, t. 130
no 262. 7

[Handwritten text in Church Slavonic script, likely a liturgical or historical document. The text is dense and difficult to decipher due to the cursive style and fading. It appears to be a single paragraph or a short section of a larger work.]

ТРАНСКРИПЦІЯ

[1, 1] ТА тата алы а бона насѣфа тѣцы бѣгороски
 зы [2] знаваѣ мы нашы листѣ и есмо ѡстави пау
 [3] бѣнау прѣвнцѣ то на ли зозноваю што которы
 [4] бѣки козакы его м побѣра то дѣнимѣга бѣдѣ [5]
 абы были бѣки сына дѣжиковы которы бы [6] ло по
 ѡми ста всѣ пошѣта бѣны насѣфа [7] а двесте ца-
 ски што са ца стрѣлы рѣбѣ сво [8] или рѣками
 и тѣ стрѣлы продаю а за мы пѣнга [9] зы ѡцы кѣ-
 пѣють и кгда мы прѣухѣ ѡ то [10] до его мѣти
 и просили его абы ѡ на мы бѣки [11] на бѣны на-
 сѣфа та ца ски всѣ по ѡмѣта [12] вѣнѣлз нашто
 есмо и прѣсѣгѣ свою вѣнни пѣрѣ [13] его мѣтью
 и то не сѣть ѡцы сына дѣжиковы [14] але сѣ то бѣны
 насѣфа а ца ски его мѣть [15] па прѣви нако дѣры
 па дѣрѣншы прѣсѣзѣ [16] нашѣ тѣ бѣки на вѣнѣлз и
 тѣ двѣ кони [17] которы ѣ мене тата алына бы вѣа

мѣжы кѡмн [18] татаскнми да мн его м за нн ишы
 два [19] кони такз доры га мон бы а што его млтѣ
 [20] бы вѣа двѣ вольт бѡны насѡфовы попо з бнка [21]
 ми поды его млтѣ за нн добре заплати да за то [22]
 пѣа золоты уелены хоты што мы ты лнто нашы [23]
 зозноваѣ и его млтѣ нѣа за нашѣ досы вунни [24] и
 каза нѣа его м провади с тыми ѡцами уерѣ [25] полѣ
 и ещѣ нѣа его млтѣ даровилз [II, 26] а што сѣа дотыуѣ
 ѡ татѣа и кони татаскн ѡ то [27] нашы сташы не стоѣ
 ани те мы ани жаде пѣа [28] уи бы те и н перѣ нами
 бито поды мы и [29] нн уо помога небаде и ещѣ
 бымо емѡ сами на нн [30] полѡли або мы бедаѣ
 накн шкоды ты пога [31] цы делаю в зѣлн королѣа его
 м и рѡмнѣа сщннаю [32] мѣжы царѣ панѡ нашы а
 королѣа его млтѣу гдѣ ѡ [33] то нашы сташы хотѣ
 полати до царѣа его [34] м абы его м ты татѣа
 ѡстатѡ што не сѣуть зен [35] ты каза выгнаи з бе-
 лагородѣа а то длѣа то [36] и бымы дого были в
 Мирѡ панове нашы [37] а мы бымо те шкоды не
 мѣвали и бѣпѣни бы [38] а нашы дорѣа кды бы ты
 погацы не были [39] в нашѡ белгородѣа бо ты пѣсы
 шкодашь [40] вѣа королѣа его м зѣлн а потѡ за нимн
 до нѣа [41] ходать и длѣа нн мы мѣваѣ шкоды в до-
 бра [42] нашы прѡто длѣа то хуѣ полати до ца
 [43] рѣа его млтѣи абы и каза выгна з бела [44] го-
 родѣа гдѣ намо ты нашы лнто визна [45] ваемз же
 есмо прнсѣгѡ вуннн пау бѣнатѡ [46] прѣтвицѡ и ещѣ
 маѣ выправн тисѣуѡ [47] золоты уелены на то сына-
 дажикѡ и ѡ то [48] до царѣа его млтѣи полати свои
 накладѡ [49] абы нѣа его млтѣ с ты сынадажикѡ
 сш.503 справѣлнвѡть ѡдела рѡказа бо вже то сы [51] нѣа-
 дажн не пау бѣнау прѣтвицѡ ет винѣ алѣ [52] бошь нѣа
 а мы вже его млтѣи ѡ ели не [53] баде могли на
 нѣ справн ты тисѣуы золо [54] ты поды мы нашѣ-
 шы его ѡцы маѣ са [55] ми прыгнаи а до бѣше-
 ди на што есмо [56] его млтѣи и прысѣгѡ вун-
 нн пѣта свои пры [57] ложн длѣа лѣшоѣ пѣности кѣ
 семѡ нашомѡ [58] лнтѡ пѣа ѡ дерѣне нѡ ет

[Б₁] Стосовно овець, які забрали козаки його милості (вважаючи, що це є вівці Сінанджіка) і яких було всіх 750: 550 – босняка Насуфа, та 200 – царських (сам цар⁵ своїми руками виготовляє стріли і ці стріли продають, а за ці гроші купують овець).

І коли ми приїхали, у зв'язку з цим, до його милості і просили його, щоб він нам повернув цих овець – як босняка Насуфа, так [і] царські, на що ми й присягнули перед його милістю, що це не є вівці Сінанджіка, але [вівці] цього босняка Насуфа та царські.

Його милість пан Претвіц як добрий пан, повіривши нашій присязі, повернув нам цих овець і [за] тих двох коней, котрі взяв від мене, татарина Алі, між татарськими кінями, дав мені його милість за них інші два коні, такі добрі, як були мої.

А що його милість узяв два воли босняка Насуфа разом з биками, то його милість за них добре заплатив, дав за них п'ять червоних жовтих золотих.

Це ми зізнаємо цим нашим листом, що його милість нас за наше задовольнив.

І казав нас його милість вести з цими вівцями через поле⁶ і ще нас його милість обдарував.

[Б₂] А що стосується татар і татарських коней, на цьому не залежить [ані] нашим старшим, ані також нам, ані жодному туркові, щоб їх навіть також і перед нами⁷ били – тоді ми їм у нічому помагати не будемо і ще [ми] йому⁸ самі помогли б проти них, бо ми знаємо, які шкоди ці поганці роблять у землі його милості короля, і роблять війну між царем, нашим паном, та його милістю королем.

Наші старші, саме в зв'язку з цим, хочуть послати до його милості царя, щоб його милість наказав вигнати з Білгорода залишки тих татарів, яких не побили, а це для того, щоб ми довго були в мирі.

Наші панове та ми би також не мали шкоди і були безпечні в наших мастках, якби ті поганці не були в нашій Білгороді, бо ці пси шкодять на землі його милості короля, а потім за ними ходять до нас і через них ми маємо шкоди в наших мастках.

Тому й, у зв'язку з цим, хочемо послати до його милості царя, щоб їх наказав вигнати з Білгорода.

Про це ми свідчимо цим нашим листом, що ми присягнули панові Бернату Претвіцу.

[Б₂] І ще маємо вимагати тисячу червоних золотих від цього Сінанджіка і, в зв'язку з цим, своїм коштом послати до його милості царя, щоб його милість наказав зробити справедливість з тим Сінанджіком, бо вже цей Сінанджік винен не панові Бернатові, але нам, а вже ми – його милості.

А якщо [ми] не зможемо відібрати від нього тої тисячі золотих, тоді ми, розшукавши його вівці, маємо самі пригнати аж до Бершаді.

На це ми й присягнули його милості.

⁵ Турецький султан.

⁶ Степи.

⁷ Тобто на наших очах.

⁸ Б. Претвичеві.

[Б₄] До цього нашого листа, для більшої певності, приклали свої печатки.

[В] Писаний у Деражні, 15 липня.

Головний архів давніх актів у Варшаві. – Коронний архів. – Турецький відділ, течка 139. – № 262. Рукопис. Оригінал.

Документ написано на трьох сторінках складеного аркуша білого, середньої товщини, паперу. В кінці тексту – дві грушковидні печатки зі стилізованими написами арабською в'яззю (на лівій читаються лише фрагменти⁹, права – цілком нечітка).

У цій же архівній течці зберігається тогочасний (із середини XVI ст.) докладний діловодний переклад листа польською мовою (під № 263), а також короткий регест документа по-російському.

Залишаючи на боці спеціальний лінгвістичний аналіз, на який цей лист, без сумніву, цілком заслуговує як видатна пам'ятка української ділової мови середини XVI ст., коротко зупинимось на деяких зовнішніх його особливостях.

Письмо документа близьке до скоропису київської школи раннього періоду з малопомітним впливом південнослов'янського почерку. Літери пишуться здебільшого все ще незв'язно, мало лігатур, але, з іншого боку, графеми помітно втрачають чіткість (зокрема *а, о, я, е* переважно у вигляді теперішнього і без крапки). Досить широко застосовуються виносні букви з титлюю (*б, в, г, к, л, н, с, ш*) або без неї (*д, р, м, ж, х, с, т, ц*; а також дуже рідкісне в українському письмі того часу виносне *ь*). Трапляються змети (літери, винесені над рядок і безпосередньо пов'язані з рядком, наприклад *ть* у середині або кінці слова). Як особливість письма документа треба відзначити графічні дублети – два різновиди *т, у*. Із фонетично-орфографічних явищ, що знайшли також віддзеркалення в палеографії, варто згадати поєднання двох літер для позначення проривного *з* (*кгды*), *щ* (*сцинают*), уживання двох різних літер для одного звука – *е, о, я*, а також застосування твердого знака в середині слова (*синандъжик, пьсы*). Можна відзначити й цікавий діакритичний знак – дві крапки над рядком – над другою рисою в літерах *ы, и* (його ми не беремося розшифрувати як виносне *и*). Інтерпункція цілком відсутня. Великі літери вживаються лише в трьох випадках – на початку документа (Я) й одного з речень [А] та в слові *Миру*. Всі ці особливості добре помітні на фотокопіях і, за змоги, враховані при розшифруванні.

Порівнюючи палеографічні особливості цього документа з особливостями документів 1542-1543 рр. безсумнівно придунайського походження (написаних білгородськими писарями в причорноморських степах – між Тегінею й річкою Савранню та біля річки або болота Телігол), потрібно зробити висновок, що листозобов'язання Алі та Насуфа вийшов з-під пера місцевого українського подільського писаря з оточення Б. Претвича (лист написано в Деражні, яка тоді була розташована на території Барського староства Подільського воєводства).

⁹ Їх наводить З. Абрагамович.

Цей висновок збігається із спостереженнями, які можна зробити, розглядаючи документ з погляду дипломатики. Вирішуючи питання про те, як виник лист-зобов'язання, треба, враховуючи палеографічні дані, думати, що він був складений писарем старости після усної домовленості між білгородськими турками Алі та Насуфом, з одного боку, та барським старостою, сілезьким німцем за походженням, Бернардом Претвичем, з іншого. Писар склав документ мовою зрозумілою для обох сторін, що вживалася як міжнародна в стосунках між Польщею, Литвою, Туреччиною, Кримом, Молдавією – тобто тогочасною українською мовою. Лист, відповідно до східного звичаю, був затверджений печаткою, а не підписом (на східних документах підпис подавався рідко, зате вони були немислимі без печатки).

Аналіз будови документа доводить, що він складався більше під впливом західних (тобто й типово українських), ніж східних (турецьких) традицій. Із східних – варто вказати лише на вживання печатки (*mühür*) замість підпису. Все інше говорить про західні традиції, які відбилися в досить складній структурі листа.

Вступний протокол (А) обмежується до інтитуляції (автори документа – Алі й Насуф) та інскрипції (згадка про особу, до якої скеровано лист-зобов'язання – Б. Претвич). У контексті (основному змісті; Б) розглядаються аж три рівнорядні справи (Б₁, Б₂, Б₃). При записі даних майже про кожну справу наявні нарація й диспозиція. Для Б₁ це нарація, в якій оповідається про напад козаків, приїзд Алі та Насуфа до Б. Претвича, їхню присягу та компенсацію, котру вони отримали, а також диспозиція (заява про задоволення їхніх претензій). Для Б₂ це нарація про напружені стосунки між турками Білгороду і татарами та диспозиція з обіцянкою вести переговори з султаном, щоб усунути татарів з околиць Білгороду. Для Б₃ сама лише диспозиція (зобов'язання Алі та Насуфа покрити претензії Б. Претвича до Сінанджіка), досить незрозуміла без нарації (суть конфлікту між Б. Претвичем та Сінанджіком залишається неясною). Всі три справи, відображені в Б₁, Б₂, Б₃, завершуються єдиною корроборацією (Б₄) з позначенням способу надання юридичної сили документові – тобто зі згадкою про печатку. Есхатокіл (В) представлений тільки датацією, до речі, скороченою – лише з позначенням місця, дня й місяця написання. Відсутність року, мабуть, пояснюється своєрідним компромісом між авторами й адресатом – християнське позначення року було неприйнятне для автора-мусульманина і навпаки¹⁰.

Дипломатичний аналіз будови опублікованого документа доводить, що рівень українського справочинства в таких, здавалося б, «Богом і людьми забутих» місцях, як Барське староство та Деражня (це, формально, містечко налічувало в середині XVI ст. лише кілька хат¹¹), цілком не був нижчий, ніж у великих культурних центрах тогочасної України.

¹⁰ Року немає також у раніше опублікованих нами турецьких листах українською мовою, для яких 1542-1543 рр. визначаються на підставі непрямих даних.

¹¹ За ревізією 1552 р. в Деражні було лише сім душ, а чотири (крім цього) померло від епідемії. Див.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1900. – Т. 15. – S. 402-403.

Про авторів листа, крім того, що вони самі говорять про себе, нічого більше не відомо. З тексту документа виходить, що вони були заможними і впливовими представниками турецького Білгорода – й могли не тільки брати на себе великі грошові зобов'язання, але й давати обіцянки політичного характеру.

Адресат – постать добре відома в історії України середини XVI ст. Бернард Претвич (Претвіц), сілезький дворянин, опинився в Україні в кінці 30-х рр. XVI ст., де він командував відділом легкої кавалерії у військах польського польового гетьмана Миколая Сенявського. Своєю військовою службою, переможними боями з татарами й молдаванами, він здобув собі героїчне ім'я, яке й увійшло в тогочасну приказку: «За часів пана Претвіца спала від татарів границя». У 1541-1552 рр. він був барським старостою¹² й на цьому посту організовував надійну оборону Поділля від татарських нападів. Позитивно оцінює діяльність Б. Претвича сучасна польська історіографія¹³.

У зв'язку з тим, що опублікований документ пов'язаний з особою Б. Претвича як барського старости, його датування умовно визначається роками 1541-1552.

Б. Претвич увійшов в історію України також як автор цінного історичного джерела – «Апології» («Відповіді»), написаної для виправдання своїх дій на литовсько-турецькому прикордонні. «Апологія», складена як відповідь на скарги турецького султана, була прочитана в королівському сенаті 14 грудня 1550 р. У ній дається огляд сутичок на литовсько-турецькому кордоні, перелік походів татарів на Україну протягом десятирічного старостування Б. Претвича. Вартість «Апології» як важливого історичного джерела давно визнана істориками¹⁴.

Деякі місця «Апології», можливо, стосуються обставин, викладених в опублікованому листі. Пишучи про події, мабуть, 1548 р. (рік визначається приблизно, бо в «Апології» дат немає), Б. Претвич говорить, що походом білгородських татарів на Бар керував Ісіходжа та Тортай (*Isihodza a Tortaj*), з якими був Сінанчиків Кіліця (*Sinanczyków Kilicia*). Незважаючи на те, що в публікації «Апології» ономастика в багатьох місцях перекручена (видання здійснене на підставі поганої або погано прочитаної копії), цей Сінанчик, без сумніву, ідентифікується з Сінанджіком нашого документа. Білгородських татарів розгромили чотири милі від Бара¹⁵. У зв'язку зі згадкою про Сінанджіка в «Апології», наш документ, можливо, датується приблизно 1548 р.

З'ясувавши, в такий спосіб, умови появи листа Алі й Насуфа, значення і роль згаданих у ньому осіб, можна підійти до найважливіших місць тексту, безпосередньо

¹² Вперше згадує Б. Претвича як старосту в 1541 р. М. Бельський (*Bielski M. Kronika polska. – Sanok, 1856. – Т. 2. – S. 1085*). У 1552 р. він перестав бути барським, а став теребовельським старостою (*Matricularum Regni Poloniae summaria / Ed. T. Wierzbowski. – Varsoviae, 1910. – Vol. 1. – № 1283-1284*). Помер у 1561 р.

¹³ *Pociecha W. Śląski bohater Bernard Pretwicz // Śląsk. – Jelenia Góra, 1946. – № 10. – S. 6-13.*

¹⁴ Її публікацію див.: *L[ubomirski] J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1866. – Т. 3. – S. 44-59.*

¹⁵ *Ibid.* – S. 58.

пов'язаних з кардинальною проблемою історії України – питанням про виникнення козацтва і його початкову роль.

Опублікований документ говорить про такі події. У зв'язку з грошовим конфліктом між Б. Претвичем та Сінанджіком, козацький загін Б. Претвича захопив досить велике стадо овець (вважаючи, що воно належить Сінанджікові). Під час цієї операції козаки захопили також певну кількість татарської худоби й коней, а також розгромили татарський загін, рештки якого заховалися біля Білгорода. При цьому завдали також шкоди білгородським туркам. Козаки забрали двоє коней білгородця Алі й два воли іншого білгородця Насуфа. Ці останні відправилися з Білгорода на зустріч з барським старостою, котрого розшукали в Деражні. Тут Алі й Насуф виступили від імені старших свого міста, розповідаючи про антагонізм між турками Білгорода і рештками розбитого татарського загону. Білгородські старші нібито мали намір просити султана вигнати з-під Білгорода розбитих татар. Татари, за словами двох турків, – єдина причина війни на кордоні, що відбивається також на Білгороді. Б. Претвич задовольнив претензії Алі й Насуфа, а ті, своєю чергою, зобов'язалися задовольнити претензії старости до Сінанджіка. Б. Претвич обдарував білгородців, дав їм охорону, щоб вони могли спокійно перегнати отару овець до Білгорода.

Публікований лист – немов вирізка із щоденних буднів на степовому литовсько-турецькому прикордонні середини XVI ст. Саме в звичайності, типовості зображених подій – велика цінність письмової пам'ятки. Вона дає змогу робити такі висновки:

1. Турецька сторона визнавала, що причина прикордонних конфліктів полягає в грабінницьких нападах татарів.

2. Між литовсько-польською, з одного боку, та турецько-татарською, з іншого боку, сторонами на кордоні не лише існувало становище перманентної війни (як вважає сучасна історіографія), але й були можливі звичайні мирні, навіть торговельні відносини.

3. У середині турецько-татарського табору існували певні протиріччя, викликані відплатними ударами козаків, що відбивалися не тільки на кочових татарах, а й на осілих турках.

4. Військові відділи, що перебували під командуванням Б. Претвича і брали участь у сутичках з татарами, сучасники і з одної (литовсько-польської), і з другої (турецько-татарської) сторін називали козаками («козаки його милості»).

Як відомо, джерел з першої половини XVI ст., в яких козаків згадували б саме в такому розумінні, не так то й багато. З іменем Б. Претвича та його діяльністю на прикордонні пов'язується лише одне, власне Претвичеве, свідчення про козаків, котре чомусь або сприймається (одними істориками) за «добру монету», або цілком ігнорується (іншими).

У згаданій вже «Апології» 1550 р. Б. Претвич тільки раз уживає слово «козак». «Найясніший милостивий королю! – пише він, звертаючись до Зигмунта-Августа. – Що стосується лежання на полі між шляхами на сторожі, яке називають

козацтвом (*które zowią kozactwo*), то це для того, що, вийшовши на поля за Домбровою (*za Dąbrowy*)¹⁶, там є такі болота, що, якби й чотири чоловіки йшли – там не можуть закрастися, бо на болотах всюди їх вислідять і важко, щоб вони могли втекти; там я і сини пана белзького воєводи¹⁷, добрі й чесні слуги Вашої королівської милості проти кожного ворога Вашої королівської милості, та мої прислужники (*szluzebnicy*) робили багато послуг. Так, служачи на полях Вашої королівської милості, між шляхами, часом траплялося, що я не допустив татарів на землі Вашої королівської милості, а часом також помітив, коли йшли на землі Вашої королівської милості – їх я, за Божою ласкою та щастям Вашої королівської милості, громив і побивав»¹⁸.

Це місце в «Апології» інтерпретували як доказ, «що в середині XVI ст. «козацтво» було технічною назвою для степової партизанської війни, підстерігання ворога в степах, щоб, за нагоди, його «улузати», як казали»¹⁹.

Опублікований лист-зобов'язання повністю спростовує таку думку про вузькотехнічне розуміння термінів «козаки», «козацтво» в середині XVI ст. У своїй «Апології», написаній з метою применшити значення і роль козацтва в боротьбі з татарською інвазією на українські землі, щоб, у такий спосіб, розбити основні аргументи турецької скарги, Б. Претвич намагався переконати короля і сенат, що слово «козацтво» має вузьковійськове значення (сторожа в степу), до цього й обмежене в географічному відношенні (околиці Домброви – Бершаді). Може, йому й вдалося переконати в цьому короля та його раду, далеких від прикордоння. На самому ж прикордонні застосовувати такий камуфляж не було ні доцільно, ні можливо. Так і з'являються козаки в справжньому розумінні цього слова і в їх справжній ролі в документі, сучасному «Апології», – при цьому треба враховувати, що текст листа був погоджений між двома конфліктними сторонами.

Отже, в середині XVI ст. козаки і козацтво – це цілком не технічна назва для вузької військової спеціальності, а загальноприйнятий термін для військових відділів на Поділлі та в Брацлавщині, що вели як оборонні, так і наступальні операції проти татарських напасників.

Питання про козаків у листі Алі та Насуфа має ще одну сторону.

¹⁶ Цитуючи цей текст, М. Грушевський допустив невдалу кон'єктуру (див.: *Грушевський М. Історія України-Руси.* – К.; Львів, 1909. – Т. 7. – С. 80), перекладаючи топонім Домброва (тобто Бершадь) як «дуброви» (в розумінні дубових лісів). Як ідентичні топоніми Домброва і Бершадь згадуються в документах 1609 і 1622 рр. (*Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – S. 114; *Jablonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* – Warszawa, 1894. – Т. 10: *Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów – Braclaw).* – Dz. 2. – S. 617; 1897. – Т. 11. – Dz. 3. – S. 233, 733).

¹⁷ Белзький воєвода – Миколай Сенявський, згаданий уже польський польовий гетьман. Його сини – мабуть, Єронім і Миколай-молодший.

¹⁸ *L[ubomirski] J. T. Bernard Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r.* – S. 51-52.

¹⁹ *Грушевський М. Історія України-Руси.* – Т. 7. – С. 80-81.

Як відомо, протягом останніх десятиріч окремі представники нашої історичної науки (найбільш крайніх позицій у цьому дотримується В. Голобуцький) виступають із запереченням будь-якої ролі королівської та великокняжої адміністрації, а також окремих феодалів в організації козацтва як мілітарної сили на українських землях у першій половині XVI ст.²⁰ Залишаючи на боці справу співзвучності (чи неспівзвучності) таких поглядів з автентичними історичними джерелами першої половини і середини XVI ст., необхідно підкреслити, що тогочасні східні, зокрема турецькі, джерела дають, у цьому відношенні, ясну й недвозначну інформацію. Останнім часом чималу роботу над виявленням турецьких джерел до історії Східної Європи проводить спеціальний семінар, яким керує професор Стамбульського університету Т. Чехбильгін. У цьому семінарі, між іншим, працювала також французький історик Ш. Лемерсьє-Келькеже, яка розшукала в Архіві президії Ради міністрів книги «Важливих справ» 1559-1560 рр. У ці книги записували копії всіх розпоряджень Великої ради Турецької імперії (*Divan-i Hümayûn*) та самого султана²¹. Новознайдені турецькі джерела в суттєвий спосіб доповнюють наші уявлення і про походи Дмитра Корибута-Вишневецького та його козаків у 1559-1560 рр.²² Дослідження Ш. Лемерсьє-Келькеже, що підтверджують організаторську роль Д. Вишневецького серед українського козацтва в середині XVI ст., здобули вже позитивну оцінку в прогресивній історіографії²³. Лист-зобов'язання Алі та Насуфа лягає в це саме джерелознавче русло, висвітлюючи співвідношення, яке в середині XVI ст. існувало між Б. Претвичем та керованими ним козацькими загонами.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Турецький документ українською мовою з середини XVI ст. (До питання про початки козаччини) // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. С 4/3: Папка «Турецькі документи українською мовою». Рукопис, 13 арк. Публікація: *Stepaniv J.* A Turkish Document in Ukrainian from the Mid-sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks // *Harvard Ukrainian Studies*. – Cambridge, Mass., 1977. – Vol. 1. – № 2. – P. 211-224. Передрук у зб.: *Дашкевич Я.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 186-196.

²⁰ Огляд різних концепцій про походження козацтва див.: *Stökl G.* Die Entstehung des Kosakentums. – München, 1953. – S. 17-32; *Винар Л.* Огляд історичної літератури про початки козаччини // Український історик. – 1965. – № 1-2. – С. 28-37; № 3-4. – С. 17-38.

²¹ *Lemercier-Quelquejay Ch.* Une source inédite pour l'histoire de la Russie au XVIe siècle: les registres des Mühim Defterleri, des Archives du Baş-Vekâlet // *Cahiers du Monde russe et soviétique*. – Paris, 1967. – Vol. 8. – № 2. – P. 335-343.

²² *Lemercier-Quelquejay Ch.* Un condottiere lithuanien du XVIe siècle le prince Dimitrij Višneveckij et l'origine de la Seč Zaporogue d'après les archives ottomanes // *Cahiers du Monde russe et soviétique*. – Paris, 1969. – Vol. 10. – № 2. – P. 258-279.

²³ Див. рецензію: *Slovanský přehled*. – Praha, 1971. – № 2. – S. 150.

ТУРЕЦКИЕ КУПЦЫ ВО ЛЬВОВЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

Среди значительной по своему объему историко-экономической литературы о западной торговли Османской империи в период средневековья работы, касающиеся сухопутной (или комбинированной морско-сухопутной) торговли со странами Запада, осуществляемой транзитом через украинские земли, занимают более чем второстепенное место. Подобных исследований становится еще меньше, если ограничить проблему в хронологическом плане, – в общих работах вторая половина XVII в. составляет очень незначительное количество, а материал, посвященный этому отрезку времени, сводится к беглым замечаниям поверхностного характера¹.

Главная причина подобного положения – наряду с неизученностью документальной базы – глубоко укоренившееся среди историков народного хозяйства убеждение, что последние десятилетия XVII в. (период последней экспансии Турции на Запад, заполненный военными схватками на обширных территориях Венгрии, Трансильвании, Польши, Украины) совершенно не способствовали сухопутной торговле. Исходя из чисто логических предпосылок, основанных на внешнеполитической истории Турции во время правления рода Кёпрюлю, считалось, да и считается, что западная торговля Турции, осуществлявшаяся в нескольких направлениях, в т. ч. и транзитная торговля через Валахию, Молдавию или же Трансильванию и западноукраинские земли (входившие тогда в состав Польско-Литовского государства, т. наз. Речи Посполитой), была сведена к минимуму и не может являться объектом полноценного исследования.

Обращение к архивным источникам дает достаточно веские основания для возражения подобным взглядам. Во-первых, становится ясно, что сухопутная торговля Турции с Западом, осуществляемая транзитом через западноукраинские земли, в частности через главный экономический центр этих земель – Львов, не прекращалась, хотя и наталкивалась на большие трудности во время обострения взаимоотношений между Польско-Литовским государством и Турцией. Во-вторых, имеются основания считать, что торговые связи этого напряженного периода могут являться благодатным объектом исследований благодаря сохранившимся богатым залежам документальных источников.

¹ Достаточно полный перечень работ (правда, в основном для периода XVI–XVII вв.) в кн.: Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках. – Кишинев, 1968. – С. 7-31. Из более новых работ стоит упомянуть: *Berindei M. Contribution a l'étude du commerce ottoman des fourrures moscovites. La route moldovo-polonaise 1453-1700 // Cahiers du Monde Russe et Soviétique.* – Paris, 1971. – Vol. 12. – № 4. – P. 393-409.

Источники

На сегодня главными источниками для изучения истории западной торговли Турции считаются материалы такого типа, как международные договоры, дипломатическая переписка, отчеты дипломатов и других лиц (например миссионеров), мемуарная литература, коммерческие справочники. Гораздо реже используются документы, вышедшие из рук самих купцов (переписка, материалы бухгалтерского типа). Впрочем, для исследования турецкой торговли второй половины XVII в., осуществляемой через Западную Украину, все перечисленные выше категории источников никогда не изучались – и данный перечень имеет больше характер благожелания, т. е. указания на то, что источники подобных типов должны в будущем попадать в поле зрения историков.

С другой стороны, даже использование столь огромного комплекса источников не освободит возможное исследование от упрека в поверхностности. Конкретного материала, освещающего осуществление торговых операций, характеризующего их с точки зрения интенсивности товарооборота и ассортимента товаров, в дипломатических актах, например, мало; а использование купеческих документов (при условии, что они сохранились, а в действительности сохранились они очень фрагментарно) или же других документов, в которых упоминаются отдельные купцы, может послужить только иллюстрацией, т. е. не освобождает исследование от всех минусов описательно-иллюстративного метода.

Стоит, в связи с этим, обратить внимание на существование источников совершенно другого характера, позволяющих рассматривать проблему, во-первых, в статистическом, т. е. наиболее ценном для историко-экономических исследований, аспекте, и во-вторых, изучать конкретную торговую деятельность турецких купцов на львовской почве – заключение ими торговых сделок различного содержания.

Несколько слов о двух главных типах источников, послуживших основой настоящего сообщения.

В Центральном государственном историческом архиве Украинской ССР во Львове хранится серия рукописных книг бухгалтерского характера, отражающих доходы города, получаемые от сбора т. наз. штуковой оплаты – оплаты, налагаемой на всех купцов, приезжавших в город или же уезжавших из него, в зависимости от количества (говоря современным языком) мест, занимаемых товаром на купеческих возах. Согласно привилегии польского короля Сигизмунда III, изданной в пользу Львова 21 октября 1621 г., городские власти получили право взимать со всех купцов и лиц других сословий (кроме шляхты) оплату от каждой штуки (полатыни – *frustum*) товара, при чем к одной штуке приравнивались такие крупные единицы меры и веса, как бела (т. е. тюк), фасса (кадь), ларь, кита (связка), узел, мазь, вантух (мешок) и аналогичные другие крупные единицы измерения. Как выходит из привилегии – и как получалось на практике – штуковой оплатой не облагался живой товар (например восточные лошади), а также товары незначительных габаритов (а между ними и драгоценности, инкрустированное оружие восточного типа). Привилегия получила в дальнейшем утверждение короля

Владислава IV от 25 октября 1634 г. с определением, что она должна действовать во все времена. Сбором оплаты занималась отдельная шутовая касса (*cassa frustorum*), устанавливавшая норму оплаты в зависимости от товара. Бухгалтерская документация кассы сохранилась за период с 13 января 1669 по 31 декабря 1700 гг. (а также и дальше, но с лакунами за время с 27 сентября 1689 по 31 января 1690 г. и с 1 февраля по 23 октября 1698 г.). Это 15 книг, частично деловых и частично черновых (преимущественно дублирующих деловые записи), общим объемом примерно в 3 800 страниц², на которых записано имена более 40 тыс. купцов и торговцев – как местных, так и иностранных.

Записи велись ежедневно. Под определенной датой фиксировалось количество возов купца, его имя, часто с указанием места (города, края, страны) происхождения или национальности, реже с отметкой о роде товаров, дальше записывалось количество штук или повторялись сведения об «ошнурованных» возах (т. е. подготовленных к путешествию и обвязанных веревками), норма оплаты и исчислялось «штуковое» в злотых (флоринах) и грошах. Начиная с 1671 г. все чаще отмечается, ехал ли купец в город или из него, а с 1686 г. – проезжал ли мимо (т. е. не заезжая в сам город). Шутовая касса имела в своем распоряжении двух человек, стоявших у городских ворот (*wrotni*, позже также *szlabanowi*, *bronni*), а записи в книгах вел служащий солярист (*solarista*, *sallarista*, от латинского *solarium*). Записи велись на польском языке с незначительными вкраплениями латыни.

Качество записей различно. Конечно, их вели с чисто бухгалтерской целью, сокращенно, без определенной последовательности, при чем главной являлась графа, в которой отмечалось количество собранных денег. Солярист не думал о статистике или других научных целях. Тем не менее, несмотря на целый ряд сложностей интерпретирования материала, вызванных непоследовательностью записывающего (часто пропускались сведения о происхождении купца, очень часто – об ассортименте товаров, да и восточные имена, как личные, так и географические, давались соляристу не легко, что привело к большому разнообразию в написаниях, множеству искажений), шутовые книги являются ценнейшим источником для изучения торговли Львова во второй половине XVII в. Несомненно, странным кажется то обстоятельство, что они до сих пор не привлекали внимания исследователей не только в плане изучения восточной торговли Львова, но и его торговли вообще³.

В архиве книги хранятся в составе фонда Городского совета Львова (ф. 52), опись 2, под номерами 827 (1669-1670 гг., черновая), 828 (1669-1670 гг., беловая), 829 (1670-1671 гг., черновая), 830 (1671-1672 гг., черновая), 831 (1671 г., беловая), 832 (1672-1673 гг., черновая), 833 (1672-1673 гг., беловая), 834 (1673-1678 гг.,

² Подробное описание шутовых книг см.: *Badecki K. Archiwum Akt Dawnych miasta Lwowa. A. Oddział staropolski. – IV. Księgi rachunkowe (lonherskie) 1404-1788. – Lwów, 1936. – S. 75-81.*

³ Е. М. Подградская в указанной работе упоминает шутовые книги (с. 34), однако ссылается на них в исключительных случаях.

черновая), 835 (1673-1674 гг., беловая), 836 (1673-1676 гг., беловая), 837 (1676-1678 гг., беловая), 838 (1678-1684 гг., беловая), 839 (1684-1689 гг., беловая), 840 (1690-1693 гг., беловая), 841 (1698-1708 гг., беловая). Ссылаясь на шуточные книги, мы указываем номер книги и дату записи.

Второй тип источников составляют судебно-административные книги ряда городских учреждений, действовавших в средневековом Львове, таких как совет, войт, лава, армянский суд, присутствие присяжных и др. В связи с различными спорными и неспорными делами, турецкие купцы обращались к этим учреждениям для разрешения таких вопросов, как: преследование должников; требования выполнения торговых договоров; возмещение убытков, понесенных из-за недобросовестности контрагентов; возвращение товаров, денег или другого имущества, конфискованных городом за долги – или же принятых им же на хранение, в связи со смертью купца; преследование за кражу товаров и другого имущества; заявления о выполнении условий договора или же возвращении ссуд и долгов; просьбы вписать в городские книги тексты полномочий для своих представителей и т. д. С подобными вопросами, в той или иной степени связанными с деятельностью турецких купцов, во львовские учреждения обращались также местные и зарубежные купцы. Для определения ранга и роли львовских учреждений следует отметить, что в них решались вопросы о различных претензиях, возникших не только во Львове, на Украине или в Польше, но и далеко за их пределами – на территории придунайских княжеств или же на огромных, к тому времени, просторах Османской империи.

Нами обследовано довольно значительное количество (26 томов, приблизительно 25 000 страниц) рукописных книг – результат делопроизводства трех городских учреждений (совет, войт и армянский суд). Книги велись на латинском и польском языках. Удалось установить, сравнивая данные из шуточных книг с данными судебно-административных книг, что в последних отразились те или другие стороны деятельности примерно 20 % турецких купцов, побывавших во Львове. Записи львовских судебно-административных книг (в настоящее время подобных записей найдено 107, а в их составе дополнительно 30 документов – копий купеческих обязательств, договоров и т. п.) помогают глубже понять не только характер торговой деятельности, но и условия жизни турецких купцов, господствовавшие в их среде обычаи, виды контактов турецкого и нетурецкого купечества.

В ограниченном по объему сообщении нет возможности использовать всю массу сведений, заключенных в источниках второго типа. Нельзя, с другой стороны, считать, что в настоящее время из источников этого типа извлечены все сведения, касающиеся пребывания турецких купцов во Львове, – поиски того рода данных, впрочем поиски не легкие из-за обилия подлежащего просмотру материала, стоит еще продолжить. Так или иначе, данные, почерпнутые из источников второго типа, используются нами только как дополнительные по отношению к сведениям из шуточных книг.

Несколько замечаний касается определения понятий «Турция» и «турецкие купцы», употребляемых в данном сообщении. Под Турцией понимаются все территории, непосредственно управляемые турецкими властями, т. е. кроме азиатских и европейских владений, включение которых не вызывает никаких сомнений, также такие территории, как южное побережье Крыма с центром в Кафе, райя с Килией и Аккерманом, Каменец-Подольский пашалык (1672-1699 гг.). Из близких к Львову земель, зависимых от Турции на правах вассалитета, не включены придунайские княжества (1672-1696 гг.; южная часть украинского Правобережья) и Крымское ханство. Турецкими купцами считаются те купцы, происхождение которых из указанной выше территории Турции не подлежит сомнению (в источниках они даются с определением «из Турции», «турок» или же с указанием города, земли, расположенных в пределах Османской империи), а также те купцы, происхождение которых из Турции определяется антропони-мически. Термин «турецкий купец», конечно, не предрешает вопрос об этни-ческом облике данного лица – как известно, купцами в Турции являлись не только турки, но и греки, армяне, евреи, представители различных славянских народов и т. д., что, впрочем, довольно точно определяется на основании источников как первого, так и второго типов. Купцы, национальность которых в источниках фиксировалась как греческая или армянская без точного указания на место проис-хождения, в статистические таблицы не включалась, так как и греческая, и ар-мянская диаспоры выходили далеко за пределы Османской империи.

Произведенные нами подсчеты нужно во всяком случае расценивать как минимальные. Как указывалось уже выше, не подлежит сомнению, что солярист довольно часто пропускал местности и земли, из которых прибывали купцы (осо-бенно часто это происходило с греками), или же не фиксировал их этническую принадлежность. Вполне возможно, что дальнейшие поиски помогут уточнить цифровой материал, но так или иначе изменения всех показателей возможны только в сторону их увеличения.

Интенсивность и сезонность турецкой торговли

Таблица 1

Посещение Львова турецкими купцами в 1669-1700 гг.

Год	Штуковые книги			Судебно-административ- ные книги	Всего
	посещение города	в т. ч. выезд	проезд мимо города	посещений города	
1669 ⁵	28 ⁶	–	–	–	28

⁴ Для данных из штуковых книг – с 13 января.

⁵ В том числе одна сборная запись: «крымские армяне».

1670	28 ⁷	–	–	5	33
1671	38	2	–	–	38
1672	5	–	–	3	8
1673	3	–	–	7	10
1674	4	1	–	8	12
1675	11	5	–	1	12
1676	5	1	–	2	7
1677	27	5	–	–	27
1678	29	8	–	3	32
1679	9	3	–	–	9
1680	5	1	–	1	6
1681	7	1	–	4	11
1682	17	4	–	5	22
1683	4	1	–	5	9
1684	4	1	–	9	13
1685	17	4	–	3	20
1686	17	3	1	9	27
1687	1	–	–	–	1
1688	2	–	–	5	7
1689 ⁸	1	–	1	–	2
1690 ⁹	3	2	4	–	7
1691	4	1	–	–	4
1692	12	3	1	4	17
1693 ¹⁰	1	–	–	1	2
1694	источник утерян			2	2
1695	источник утерян			4	4

⁷ В том числе две сборные записи: «иностранный с турецким товаром» и «Ованис [...]ина-нович из Ангурии с товариществом».

⁸ Для данных из штуковых книг – по 26 сентября.

⁹ Для данных из штуковых книг – с 1 марта.

¹⁰ Для данных из штуковых книг – по 31 января.

1696	источник утерян			2	2
1697	источник утерян			–	–
1698 ¹¹			1	–	1
1699	8	3		–	8
1700	19 ¹²	5	4	1	24
Всего	309	54	12	84	405

При интерпретации этих цифровых данных нужно иметь в виду их фактическую заниженность, вызванную изъянами источников. Необходимо учитывать также и то обстоятельство, что купцы, упомянутые в таблице, – это, говоря современным языком, одни только руководители «торговых фирм». Вместе с купцами прибывали во Львов (иногда набранные по пути или на месте) их помощники, служащие и рабочие, т. е. факторы, челядники (подмастера), слуги, служители-ученики, возчики. При применении минимальной поправки на заниженность данных (коэффициент – 1,6) можно прийти к выводу, что во Львове в 1669-1700 гг. побывало около 650 турецких купцов (точнее, что они посетили город столько раз). Если же употребить также минимальный коэффициент 3, можно считать, что в это же время количество всех приехавших из Турции торговых людей определялось числом около 2 000 человек.

Данные, характеризующие интенсивность посещения Львова турецкими купцами на протяжении тридцатилетия, говорят о периодах оживления турецкой торговли на западноукраинских землях в 1669-1671, 1677-1678, 1682, 1685-1686, 1700 гг. и, наоборот, о ее упадке / замирании в 1687, 1689 и 1693 гг., когда эти купцы почти не заглядывали во Львов. Вся эта нерегулярная пульсация со взлетами и падениями отражает сложную международную ситуацию того времени: поход султана Мехмета IV на Украину в 1672 г. с падением Каменца-Подольского и осадой Львова, созданием вассального Украинского княжества; польско-турецкие военные кампании 1673-1676 гг. с битвой под Хотином 1673 г. и вторичным походом турок на Львов 1675 г.; участие польско-литовских войск в защите Вены 1683 г.; участие Речи Посполитой в антитурецкой Священной лиге с 1684 г. и польско-молдавские (а также польско-турецкие) военные кампании 1685-1686, 1691 гг., закончившиеся, по существу, только битвой под Подгайцами 1698 г. Существенное, конечно отрицательное, влияние на развитие турецкой западной торговли оказали также отсутствие стабильности на Украине, раздираемой русско-польско-турецким соперничеством, русско-турецкие и австрийско-турецкие войны. Все это бурное тридцатилетие закончилось, как известно, окончательно поражением Турции, зафиксированным Карловицким миром в январе 1699 г.

¹¹ Для данных из штуковых книг – с 1 октября.

¹² В том числе одна сборная запись: «господа турки».

Тем не менее, что чрезвычайно интересно, торговые контакты Турции с Западом не прекращались и в период польско-турецких войн, а сами турецкие купцы, насколько особенно можно судить на основании источников второго типа, не подвергались во Львове каким-либо ограничениям или притеснениям. Так, например, согласно штуковой книге, в бурном 1673 г. приехали во Львов Мафроди из Челиболу¹³ (т. 833, 15 февр.), Якуб из Анкары (т. 835, 23 авг.), Якуб Муратович из Анкары (т. 832, 7 окт.) – все они прибыли с турецкими товарами. В судебно-административных книгах упоминаются как пребывавшие во Львове в 1673 г. Якоб Мехтерович и Якоб Серкизович (он же Якуб Хаджи Серкизович), оба армяне из Анкары¹⁴, Мерза Герагозович (он же Сергийевич), армянин из Анкары¹⁵. Во Львове в этом же году рассматривались в судебном порядке претензии Савы Хаджи Рейс Хаджи Василевича (он же Кирнак Рейс Хаджи), грека из Синона¹⁶, действовавшего во Львове лично¹⁷. Этот перечень можно дополнить десятками имен турецких купцов, побывавших во Львове во время польско-турецких войн, торговавших беспрепятственно в городе, возбуждавших здесь (т. е. в государстве, находившимся формально и фактически в состоянии войны с Турцией!) судебные дела и т. д.

Приходится делать вывод, что препятствием для торговой деятельности турецких купцов в период польско-турецких войн являлись не ограничения со стороны королевских или городских властей (таких ограничений или других проявлений дискриминации не было), а только те условия, которые создавали боевые действия враждующих сторон, когда для купцов просто опасно было появляться на дорогах.

Подтверждение этого тезиса находим в заявлениях самых купцов, часто сетовавших на трудности передвижения, вызванные боевыми действиями, препятствовавшими ведению торговли, и никогда не жаловавшихся на притеснения политического или экономического характера со стороны властей. Упомянутые уже выше Якоб Мехтерович и Якоб Серкизович из Анкары совершенно спокойно говорили перед городским советом в 1673 г. о событиях предыдущего года, т. е. о походе турок и осаде Львова: «Время расплатиться (по денежному обязательству в 1 035 левковых талеров. – *Я. Д.*) припадало на ярославскую ярмарку, однако купцам, из-за тревог, вызванных наступлением врага на государство Короны, тяжело было [туда] приехать. После осады города приезжает упомянутый кредитор (Бедрос из Ясс. – *Я. Д.*), требуя свой долг. [Мы] объяснили ему убедительным и законным образом, что, из-за упомянутых тревог и врага Короны, никак не

¹³ Антропонимы передаются без существенных изменений, в соответствии с написанием в оригинальных латинских или польских текстах – этим и вызвана заметная непоследовательность в их передаче в данном сообщении. Географические названия унифицированы с учетом современного правописания.

¹⁴ Центральный государственный исторический архив Украинской ССР во Львове (далее – ЦГИАЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 80. – С. 313-317.

¹⁵ Там же. – Т. 408. – С. 615-617, 621, 741-745.

¹⁶ Там же. – Т. 80. – С. 714-716.

¹⁷ Там же. – С. 951-953.

могли продать тот товар, в который вложили упомянутую сумму»¹⁸. Об опасностях, подстерегавших торговых людей на дорогах, охваченных пламенем войны, сохранились любопытные реляции самых купцов. Рассказывая о событиях 1683 г., Теодор Христианика, грек из Трансильвании, говорил, что «во время путешествия в это беспокойное время, [он] подвергся нападению разбойников в Венгрии и возвратился сюда, во Львов»¹⁹. В этом же самом году Исаия Богусович, армянин из Золочева, направлявшийся с товарами в воинский лагерь под Веной, «подвергся большим опасностям, был ограблен своевольными венграми и перенес немало потерь, опасностей для здоровья, а также убытка на своих товарах»²⁰.

Приведенные статистические данные свидетельствуют одновременно о чрезвычайной гибкости турецкого купечества того времени – даже незначительное улучшение обстановки приводило в движение всю купеческую организацию, купцы двигались в путь, пытаясь достигнуть цели до возобновления военных действий.

Данные о количестве посещений Львова турецкими купцами позволяют сделать важный ретроспективный вывод. Если даже годы военных действий не в состоянии были прервать традиционные торговые связи между Востоком и Западом, осуществляемые при посредничестве Львова, то можно предполагать, насколько интенсивнее были эти связи в более мирное время, хотя бы в первую половину XVII в. К сожалению, мы не располагаем подобным статистическим материалом для сравнения.

Интенсивность торговых связей менялась не только на протяжении лет, в зависимости от трудностей, вызванных военными действиями. Чрезвычайно любопытными являются сезонные колебания в пределах года. Определить эти сезонные колебания позволяет рассмотрение статистических данных в месячном разрезе, высчитанных для пяти лет наиболее интенсивной турецкой торговли во Львове.

Таблица 2

Посещение Львова турецкими купцами по месяцам

Год	Тип посещения	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Все-го
1670	посещения города	5	10	4	–	–	1	–	2	6	–	–	–	28

¹⁸ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 80. – С. 316.

¹⁹ Там же. – Т. 410. – С. 21.

²⁰ Там же. – С. 131.

1671	посещения города, в т. ч. выезд	1	16	10	–	–	–	1	5 2	2	3	–	–	38 2
1677	посещения города, в т. ч. выезд	13	6	5 4	1 1	1	–	–	–	–	1	–	–	27 5
1678	посещения города, в т. ч. выезд	6	10	7 4	3 3	–	–	–	11	–	1	–	1	29 8
1700	посещения города, в т. ч. выезд, проезд мимо	4	1	1 1	1 1	–	1	4	2 2 2	–	1	2	2 1 1	19 5 4

Сезонные колебания самым тесным образом связаны со структурой средневековой оптовой торговли, при которой крупные сделки заключались в различных городах преимущественно во время больших ярмарок.

Во второй половине XVII в. Львов пытался сохранить свое господствующее положение в восточной торговле Речи Посполитой. Военные события привели в 1672 г. к тому, что два, расположенные восточнее от Львова, центра турецкой торговли на западноукраинских землях были выведены из строя – Каменец превратился в турецкий город, Язловец прекратил свое существование как торговый центр. Со Львовом не могли соперничать другие западноукраинские города, пытавшиеся заполучить для себя хотя бы долю восточной торговли – Замостье, Броды, Золочев, Жовква и др. Единственным равноценным конкурентом для Львова являлся Ярослав, притягивавший на свою ярмарку действительно огромное количество купцов как из западных стран и самой Польши, так и из стран Востока. Существенная разница между Ярославом и Львовом состояла, однако, в том, что Ярослав собирал купцов почти исключительно в период своей знаменитой ярмарки. Львов же, пользовавшийся, кроме этого, относительным правом склада (т. е. привилегией, согласно которой купцы не имели права проезжать мимо города, а вынуждены были останавливаться во Львове на несколько дней, чтоб здесь выложить все свои товары для продажи), правда, заметно ослабевающим к концу XVII в., оставался значительным центром торговли на протяжении всего года.

Характерно, что еще в 1685 г. город ревниво оберегал свою прерогативу, выступая – в лице хранителей склада – с жалобой на Парасцеву Димитровича, грека, обвиняемого в продаже своего товара в недалеких Мостисках. По словам жалобы, он «привез сюда восточные товары, которые должен был продавать никому другому, как только гражданам нашего города или же торговать с гражданами в соответствии с правом склада. Нарушив это право склада, [он] торговал с евреями [в Мостисках]

указанным товаром». При этом хранители склада утверждали, что «иностранные купцы не должны проезжать [на расстоянии] нескольких миль отсюда, нарушая склад, или же [направляться] на близкие ярмарки, под [угрозой] конфискации товаров»²¹. Но начиная со следующего 1686 г., согласно материалам штуковых книг, все увеличивается количество турецких купцов, проезжавших мимо Львова после уплаты штукового, т. е. с явным нарушением права склада.

Тем не менее, турецкие купцы в основной массе приезжали во Львов с таким расчетом, чтоб попасть здесь на широкоизвестную ярмарку, начинающуюся в день св. Агнесы, т. е. 21 января н. ст. В дальнейшем, в этом же январе, купцы имели возможность участвовать в ярмарках в Замостье (с 25 января), в феврале – в Люблине (с 2 февраля) или Самборе (с того же дня), в марте и апреле – в Ярославле (начинавшаяся в четвертое воскресенье Великого поста дата ярмарки была подвижной, зависела от времени празднования католической Пасхи) и т. д.²² Вторая львовская ярмарка, открывавшаяся в день св. Лукии (31 декабря), не привлекала, как видно из приведенной таблицы 2, купцов из Турции.

Чрезвычайно интересным является вопрос о длительности пребывания турецких купцов как во Львове, так и на территории Речи Посполитой. Тяжело рассчитывать на то, что подобные сведения могут быть поданы в статистически систематизированном виде, тем не менее – на основании документальных данных – можно говорить об отдельных наблюдениях и в этой области. Удалось, например, установить, что упомянутый уже выше Сава Хаджи Рейс Хаджи Василевич из Синопа, прибывший во Львов 29 августа 1671 г. (т. 831), находился на территории Речи Посполитой более двух лет. 24 марта 1674 г. он присутствовал во Львове на суде²³, а 29 марта того же года (т. 835) уехал из города. По-видимому, столь длительное пребывание купца было вызвано не только торговыми делами, но и военными событиями. Впрочем, 10 октября 1675 г. (т. 836) тот же купец снова прибывает во Львов. Три года находился в Польше Малхас из окрестностей Карачисара. Приехал он на западноукраинские земли в 1685 г. Львовский армянин Николай Аракелович, побывавший у жены Малхаса в Турции, привез в 1684 г. послание жены купцу, чтоб тот поскорее возвращался, но Малхас не хотел; его, по-видимому, задерживали торговые дела²⁴.

В основном, однако, пребывание турецких купцов во Львове и на западноукраинских землях не было столь длительным. Из города они уезжали с оставшимися (и новоприобретенными) товарами через несколько дней или недель после

²¹ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 86. – С. 745, 747.

²² Списки ярмарков, располагаемых по месяцам или местностям, прилагались к календарям, обильно издаваемым в Польше во второй половине XVII в. См., например: *Niewieski S. Rzymyński y ruski Kalendarz z prognostykiem na rok p. 1692. – Zamość, 1691. – S. [30-32]; Ormiński Th. Hemerologeion abo nowy i stary kalendarz świąt rocznych, y biegow niebieskich na rok... 1692. – Kraków, 1691, на последней с. 24; ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 80. – С. 951-953.*

²³ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 80. – С. 951-953.

²⁴ Там же. – Т. 410. – С. 626-628.

январско-февральской ярмарки, т. е. в марте и апреле, как это и показывает таблица 2.

Проезд через Львов с выполнением требований права склада открывал в дальнейшем перед турецкими купцами возможность путешествия через всю Речь Посполитую вплоть до Балтийского моря, участия в различных ярмарках. Еще до того, как попасть во Львов, купцы попутно заглядывали в Язловец (в 1664 г. там торговал Аслан Асвадунович, армянин из Анкары²⁵) и Золочев (в 1683 г. там находился упомянутый выше Малхас, который нашел себе фактора, золочевского армянина Исая Богусовича, нанял возы и лошадей для переправки товаров в Ярослав²⁶). Турецких купцов можно было встретить в расположенных недалеко от Львова городах – Самборе (в 1674 г. на ярмарке торговал Сефер Мардиросович, армянин из Диярбакыра²⁷, в 1688 г. туда спешил Константин Муцё, он же Муцёвич, грек из Тырново²⁸), Мостисках (в 1685 г. на ярмарке – нарушив львовское право склада – торговал Парасцева Димитрович, он же Парасцевэ Хаджи, грек-иностранец²⁹). Большое количество турецких купцов собирала, конечно, огромная ярмарка в Ярославле. В 1670 г. в ней, например, участвовал Зота Ставрович из Эдирне³⁰, в 1678 г. – Димитр Псар-оглу (Псари-оглу) из Гелиболу³¹, в 1681 г. – Минас Сергийевич, армянин из Анкары³², в 1682 г. Хаджи Оган, также армянин из Анкары (который и умер в Ярославле)³³, в 1683 г. – Малхас³⁴, а с ним вместе Аслан Антонович, армянин из Токата³⁵, в 1688 г. – Сава Горгорович, он же Саббак Горгорович или Горгерович (*Horherowicz*), или Прус, грек, по-видимому, из Бурсы³⁶, в 1692 г. там торговали Хуссейн-ага, турок, и Николай Лаудопли, грек, «восточной купец»³⁷, а также Николай Муцё, грек из Тырново³⁸, в 1694 г. – Хаджи Кириаки, грек, «восточный купец»³⁹ и т. д.

Турецкие купцы посещали расположенные западнее Львова Ряшев (Жешов) и Краков. В Ряшеве встречаем в 1682 г. упомянутого уже выше Ходжи Огана⁴⁰ и Мануэла

²⁵ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 406. – С. 76-79.

²⁶ Там же. – Т. 410. – С. 129-132.

²⁷ Там же. – Т. 409. – С. 730-731.

²⁸ Там же. – Т. 411. – С. 488-490, 499-501.

²⁹ Там же. – Т. 86. – С. 744-748, 751-756.

³⁰ Там же. – Т. 79. – С. 166-167.

³¹ Там же. – Т. 411. – С. 436-439.

³² Там же. – Т. 85. – С. 719-720.

³³ Там же. – С. 1026-1028.

³⁴ Там же. – Т. 410. – С. 129, 626-628.

³⁵ Там же. – С. 626-628; Т. 88. – С. 394-397.

³⁶ Там же. – Т. 411. – С. 720-723.

³⁷ Там же. – Т. 89. – С. 905-906.

³⁸ Там же. – Т. 90. – С. 719.

³⁹ Там же. – С. 774-775.

⁴⁰ Там же. – Т. 85. – С. 1026-1028.

Баласовича, грека из Стамбула⁴¹, в 1686 г. – Деметрия и Константина Муцё, греков из Тырново⁴². Мануэл Баласович побывал в 1682 г. также в Кракове⁴³, туда же спешил в 1683 г. и Малхас⁴⁴. Более северный маршрут приводил турецких купцов в Гданьск (Данцик) и Кролевец (Кёнигсберг). В Гданьске около 1680 г. торговал Иоан (Ян) Мековита, грек-иностранец⁴⁵, а в 1683 г. – Малхас⁴⁶. Только из-за ареста в Гданьске Иоан Мековита не смог попасть тогда на ярмарку в Кролевец, в Восточную Пруссию⁴⁷.

Подобные длительные путешествия турецких купцов по западноукраинским и польским землям требовали от них хорошего знания календарного плана ярмарок уже в Турции, в момент подготовки торгового каравана, направляющегося на Запад. Конечно, эти торговые маршруты турецких купцов были возможны, с другой стороны, только в условиях, на практике благоприятствовавших турецкой торговли в Польше, которые существовали, несмотря на напряженные отношения или даже состояние войны между Польско-Литовским государством и Турцией.

Общий объём товарооборота

Таблица 3

Товарооборот и сбор штукового

Год	Посещений	Всего				В т. ч. из города				В т. ч. мимо города			
		возов	штук	оценка	штуковое	возов	штук	оценка	штуковое	возов	штук	оценка	штуковое
1669 ⁴⁸	28	48	100	120	14/-	-	-	-	-	-	-	-	-
1670	28	66	261½	-	248/18	-	-	-	-	-	-	-	-
1671	38	75	353	618	124/-	3	12	12	2/12	-	-	-	-
1672	5	9	105	285	57/-	-	-	-	-	-	-	-	-
1673	3	19	121	339	67/14	-	-	-	-	-	-	-	-
1674	4	8	14	15	2/20	5	8	8	1/8	-	-	-	-
1675	11	15	14	20	4/-	7	6	9	1/24	-	-	-	-
1676	5	8	29	45	9/-	1	2	2	-/12	-	-	-	-

⁴¹ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 85. – С. 719-720.

⁴² Там же. – Т. 410. – С. 581-583.

⁴³ Там же. – Т. 85. – С. 719-720.

⁴⁴ Там же. – Т. 410. – С. 129-132.

⁴⁵ Там же. – С. 702-704.

⁴⁶ Там же. – Т. 85. – С. 719-720.

⁴⁷ Там же. – Т. 410. – С. 702-704.

⁴⁸ С 19 января.

1677	27	68	239	420	68/27	11	33	33	6/18	-	-	-	-
1678	29	47	166	166	38/6	14	39	39	5/24	-	-	-	-
1679	9	18	36	36	7/6	3	4	4	-24	-	-	-	-
1680	5	5	18	28	8/18	1	1	1	-6	-	-	-	-
1681	7	12	21	24	4/14	1	1	3	-18	-	-	-	-
1682	17	25	88	113	22/18	6	18	18	3/18	-	-	-	-
1683	4	4	4	4	-24	1	1	1	-6	-	-	-	-
1684	4	5	22	22	4/12	1	3	3	-18	-	-	-	-
1685	17	27	73	73	14/18	5	12	12	2/12	-	-	-	-
1686	18	22	69	69	13/24	3	7	7	1/12	1	3	3	-18
1687	1	1	1	1	-6	-	-	-	-	-	-	-	-
1688	2	2	7	7	1/12	-	-	-	-	-	-	-	-
1689 ⁴⁹	2	3	6	6	1/6	-	-	-	-	2	4	4	-24
1690 ⁵⁰	7	13	30	30	5/20	2	2	2	-12	8	16	16	2/26
1691	4	4	6	8	1/18	1	1	3	-18	-	-	-	-
1692	13	15	39	39	7/24	3	8	8	1/18	1	2	2	-12
1693 ⁵¹	1	1	4	4	-24	1	4	4	-24	-	-	-	-
1698 ⁵²	1	5	8	8	1/18	-	-	-	-	5	8	8	1/18
1699	8	20	96	166	19/6	3	5	5	1/-	-	-	-	-
1700	23	34	104	120/9	23/27	4	7	7	1/12	8	15	15	3/-
Всього	321	579	2088½	2786/9	779/-	76	174	181	35/26	25	48	48	9/8

Примечания к таблице. Составлено по штукавым книгам. Имеющиеся в книгах механические пропуски дополнены в соответствии с правилами штукавого делопроизводства того времени. Количество посещений (вторая графа): посещения города + прохождения мимо города. Оценка составлялась теоретически, в качестве нормы для отчета штукавого; она не соответствует реальной стоимости товара. Оценка и штукавое выражены в злотых (левее косой черты) и грошах (правее косой черты). 1 злотый = 30 грошей.

Наиболее показательными, в данном случае, являются цифры третьей и четвертой граф (количество возов и штук). О величине возов судить тяжело. Если даже предполагать существование какого-нибудь стандарта с точки зрения вмести-

⁴⁹ По 26 сентября.

⁵⁰ С 1 марта.

⁵¹ По 31 января.

⁵² С 1 октября.

мости воза («ошнурованный воз»), так вес товаров был разным. Из шутовых книг известно, что различались возы, запряженные парой лошадей (т. 836, 21 февр. 1675 г.), тремя (там же, 16 и 21 февр. 1675 г.) и даже четырьмя лошадьми (там же, 16 февр. 1675 г.). Зимой употреблялись также сани с двуконной упряжкой (там же, 20 и 21 февр. 1674 г.).

Ассортимент товаров

Предметом турецкого экспорта на западноукраинские земли, как и объектом транзита через Львов на более западные рынки сбыта, являлись традиционные восточные товары, перечисляемые, например, в польских и литовских таможенных инструкциях. Так, в таможенной инструкции Великого княжества Литовского, утвержденной в Варшаве 12 марта 1631 г., упоминаются следующие турецкие товары: египетское сукно, простое турецкое сукно, турецкий мукайер – городской и сельский, турецкие платки, турецкие одеяла, турецкие луки, копчаны, стрелы, бурские и ангорские пояса, турецкое мыло, турецкие кожухи⁵³.

Во второй половине XVII в. сформировался определенный круг товаров (который пока не поддается детальной расшифровке), известных под специфическим названием турецких. В шутовых книгах этот термин употребляется довольно часто. В 1670 г. отмечен приезд во Львов «иностранцев с турецкими товарами» на 12 возах с 45 штуками (т. 829, 25 авг.), в 1672 г. Муця из Венгер привез на одном возе сем небольших «турецких штук» (т. 833, 4 февр.), в 1673 г. Якуб из Анкары – на одном возе три штуки турецких товаров (т. 835, 23 авг.).

Турецкие товары (неизвестного состава) в качестве импорта упоминаются особенно часто в 1681–1684 гг. – их привозили из Востока в город или же везли дальше на Запад местные львовские купцы. В 1681 г. Кжиштоф Дерзахариашович привез четыре штуки этого товара (т. 834, 4 окт.). В 1684 г. турецкие товары привозили многие купцы – Афедик из Бродов – одну штуку (т. 839, 2 февр.), Ян Яськевич – на одном возе две штуки (там же, 11 авг.), Миколай Бернатович – на одном возе один сундук (там же, 9 сент.), снова Ян Яськевич – на одном возе две штуки (там же, 10 сент.), купчиха Аракелёва – на одном возе одну штуку (там же, 14 сент.), Кжиштоф Керумович – на одном возе две штуки (там же, 14 сент.), Габриель Захариашевич – на одном возе три штуки (там же, 19 сент.), Теодор Яськевич – на одном возе две штуки (там же, 2 окт.), Миколай Манчукевич – на одном возе три штуки (там же, 2 окт.) и т. д. Не менее интенсивно проходил вывоз турецких товаров из Львова дальше на Запад. В этом же 1684 г. его вывозили из города Якоб Пирумович – на одном возе две штуки (там же, 11 авг.), Теодор Яськевич – на одном возе три штуки (там же, 11 авг.), Доминик Богданович – на одном возе три штуки (там же, 12 авг.), Стефан Стецькевич – на одном возе три пачки (там же, 15 авг.) и т. д.

⁵³ Украинско-армянские связи в XVII веке: Сб. док. / Сост. Я. Р. Дашкевич. – К., 1969. – С. 39-40.

Существовали также другие собирательные названия, являвшиеся как бы ответвлением понятия «турецкие товары». И так, в 1699 г. Давид Еврей уехал из города с одним возом, груженным двумя штуками, состоявшими из хлопка и ангурских товаров (т. 841, 27 февр.).

Наряду с терминами «турецкие товары», «ангурские товары», употреблялись термины «греческие товары» и «армянские товары». В 1686 г., например, Ежи привез в город на одном возе три штуки греческих товаров (т. 839, 6 июля). Армянские товары составляли специальный раздел в таможенных инструкциях. Тяжело определить, что конкретно надо понимать под данными названиями, – еще сложнее дифференцировать объем всех этих понятий. Несомненно, это были традиционные товары, которые привозили греческие и армянские купцы независимо от места своего происхождения, т. е. как подданные Турции, так и сопредельных стран, где существовали греческие и армянские колонии.

Некоторым видам товаров просто присваивались названия турецких. Такими были турецкие орехи (см. ниже), турецкие бобы. В 1700 г. Миколай Боркович привез в город одну корзину этих бобов (т. 841, 8 февр.). Львовские седельники покрывали седла турецким лаком (упоминаемом в уставе цеха львовских художников от 2 марта 1662 г.)⁵⁴. Во Львове торговали турецкими бурскими (от Бурса) коврами – в 1698 г.⁵⁵, сафьяном эрзурумским и красным турецким – в 1668 г.⁵⁶, различали турецких гнедых лошадей – в 1668 г.⁵⁷, а торгуя обработанными рубинами, отмечали, что они турецкой работы, – также в 1668 г.⁵⁸ Аналогичные примеры из таможенной инструкции 1631 г. приводились выше.

Перечисляемые в шутовых книгах и в других источниках товары турецких купцов, несомненно, помогают как раскрыть всю широту ассортимента, который турецкий Ближний Восток мог предложить западному покупателю, так и сделать более осязаемым содержание собирательного понятия «турецкие товары». Записи, характеризующие вид товаров, встречаются в шутовых книгах не очень часто. По-видимому, название товара записывали тогда, когда от этого зависело начисление шутового, – или просто случайно. Поэтому из шутовых книг нельзя делать какие-либо выводы о количестве отдельных товаров, поступивших на протяжении тридцатилетия во Львов. Записи книг, однако, как кажется, довольно хорошо определяют качественную сторону турецкого импорта.

Ассортимент этот действительно был широким и, вместе с этим, своеобразным. Наряду с полуфабрикатами (шелк-сырец, хлопок) – различные текстильные изделия, начиная с разноцветных шелковых ниток, через разные сорта сукна и

⁵⁴ Голубець М. Українське малярство XVI–XVII ст. під покровом Ставропігії // Збірник Львівської Ставропігії. Минуле і сучасне. – Львів, 1921. – Т. 1. – С. 253.

⁵⁵ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 412. – С. 741.

⁵⁶ Там же. – Т. 406. – С. 103-104.

⁵⁷ Там же. – С. 257.

⁵⁸ Там же. – С. 250.

других материй (фалендиш, габа, мухайер) до ковров, кожи (сафьян, мусулбас) и мехов (бараний мех и бурки) включительно. Значительное место занимают пряности (анис), восточные фрукты (изюм, сушеный инжир, финики, турецкие орехи, лимоны, апельсины), сладости (святоиванский хлеб, печеное тесто), табак. Встречается рис, вино, рыба (селедка) и мясные изделия (вяленое козье мясо). Как это не странно, но ни в штуковых книгах, ни в источниках второго типа нет упоминания о таких, казалось бы, традиционных вещах, как пояса и платки.

Более подробно перечень товаров, привозимых турецкими купцами во Львов, выглядит следующим образом.

Хлопок – в 1670 г. Теодоран Турок привез на одном возе одну штуку (т. 829, 11 авг.), в 1671 г. Михаил и Аслан, турецкие евреи, – восемь штук (т. 831, 24 февр.), в 1699 г. Давид Еврей – одну штуку (т. 841, 27 февр.).

Шелк – в 1670 г. Иоанн (Ян) Георгиевич и Зота, греки из Эдирне, продали во Львове 2 400 карт дерганного шелка (*iedwab darty*, т. е. шелк-сырец) и 100 карт кручённого шелка (*iedwab kręcony*, т. е. нити) различных расцветок⁵⁹.

Сукно (без различия сортов) – в 1671 г. Стоян из Тырново привез на одном возе три полубели (т. 831, 15 февр.), Теодор из Тырново – на одном возе одну полубелю (там же, 11 марта), Михал, турецкий еврей, – на одном возе одну полубелю (там же, 16 марта), Боос (несомненно армянский Погос) из Анкары – на одном возе две полубели (там же, 24 марта), в 1678 г. Михаил Кинакевич из Тырново – на одном возе одну пачку (т. 838, 23 марта), в 1692 г. Николай Муцё из Тырново продавал, по-видимому во Львове, при помощи своего фактора Ивана Дара различные сорта сукна⁶⁰.

Фалендиш (род тонкого сукна) – в 1670 г. Мустафа Омар и Ибрагим Гулей, он же Галим, турки, продали во Львове 23 постава (покупателем являлся, между прочим, великий коронный маршал и гетман, будущий король Ян Собеский)⁶¹.

Габа (также род сукна) – в 1678 г. Постали из Тырново привез на двух возах 12 штук (т. 837, 29 янв.).

Мухайер (род турецкой шершавой ткани) – в 1678 г. Хаджи Мурат из Анкары привез на одном возе шесть штук (т. 837, 29 янв.).

Материи ближе неизвестного сорта – в 1674 г. Кжиштоф Гыдерович из Кафы привез на одном возе четыре бели (т. 836, 7 авг.), в 1678 г. Иозуп из Токата – на одном возе пять бель (т. 837, 29 янв.).

Ковры – в 1669 г. Абрам, турецкий еврей (т. 828, 15 февр.), торговал во Львове, между прочим, коврами, которые в дальнейшем попали в Варшаву⁶².

Сафьян – в 1670 г. Мустафа Омар и Ибрагим Галим (Гулей), турки, продали во Львове 286 бунтов⁶³, в 1678 г. Мехмет Челеби, турок, привез на двух возах шесть

⁵⁹ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 407. – С. 391-393.

⁶⁰ Там же. – Т. 90. – С. 718.

⁶¹ Там же. – Т. 78. – С. 181-183.

⁶² Там же. – Т. 77. – С. 1106-1107.

⁶³ Там же. – Т. 407. – С. 94-96, 111-112.

штук (т. 838, 3 февр.), Яни из Турции – на четырех возах 12 штук (там же, 6 февр.), Керо из Тырново – на двух возах 12 штук (там же, 8 февр., вместе с сафьяном был привезен также мусулбас), Георги Черкеси – на двух возах 5 штук (там же, 12 февр., вместе с мусулбасом), Афендут из Синона – на трех возах 10 бель (там же, 4 марта), Андроник из Синона – на двух возах восемь бель (там же, 4 марта), Сефер из Диярбакыра – на одном возе одну штуку (там же, 13 окт.), Сефер Диярбакырский – на одном возе одну штуку (там же, 21 дек.), в 1700 г. Шмейл Баша – на одном возе четыре штуки (т. 841, 15 июля, вместе с другими товарами).

Мусулбас (художественно обработанная кожа) – в 1678 г. из Тырново привезен мусулбас в неизвестном количестве вместе с сафьяном (т. 838, 8 февр.), Георги Черкеси – также в неизвестном количестве вместе с сафьяном (там же, 12 февр.), в 1680 г. Мустав Турок – две штуки (т. 838, 31 янв.).

Бараний мех и бурки – в 1682 г. Минас Сергийевич, армянин из Анкары, привез 100 кожиц бараньего меха, закупленных в Каменце⁶⁴, в 1686 г. Шимон Крымчак – на одном возе четыре штуки бурок (т. 839, 30 янв.), Бедрос Крымчак – на одном возе четыре штуки бурок (там же, 30 янв.).

Анис – в 1671 г. Михаил и Аслан, турецкие евреи, привезли 20 мешков (т. 831, 24 февр.), в 1677 г. Димитр из Гелиболу – на двух возах четыре мешка (т. 837, 4 февр.).

Изюм – в 1670 г. турецкий еврей неизвестного имени привез 91 ½ корзины (т. 829, 29 февр.), в 1671 г. Михаил и Аслан, турецкие евреи, – на 12 возах 130 корзин (т. 831, 24 февр., вместе с анисом и хлопком), в 1627 г. Аслан Турок – на пяти возах 90 (или 95) корзин (т. 833, 18 марта, вместе с инжиром), в 1673 г. Мафроди Гречин из Гелиболу вместе с другими купцами-греками – на 12 возах 109 корзин (так же, 15 февр.), в 1676 г. Бедрос, армянин-иностранец, – на одном возе восемь корзин изюма и инжира (т. 836, 23 дек.), в 1677 г. Аслан Еврей – на трех возах четыре корзины (т. 837, 8 янв., одновременно с табаком), Абрагам Вадор из Стамбула – на одном возе девять корзин изюма и инжира (т. 837, 11 мая), в 1680 г. Мустафа Турок – на одном возе пять корзин (т. 838, 31 янв., одновременно с мусулбасом), в 1682 г. Асвадор из Амасьи – 11 корзин (т. 838, 16 янв., вместе с инжиром, лимонами, апельсинами), Михаэло – на одном возе пять корзин изюма и турецких орехов (т. 838, 20 февр.), в 1700 г. Шмейл Баша – на одном возе три камня изюма вместе с другими товарами (т. 841, 15 июля).

Инжир – в 1672 г. Аслан Турок привез инжир вместе с изюмом (т. 832, 18 марта), в 1676 г. – Бедрос, армянин-иностранец, также вместе с изюмом (т. 836, 23 дек.), в 1677 г. – Абрагам Вадор из Стамбула, вместе с изюмом (т. 837, 11 мая), в 1682 г. Асвадор из Амасьи – неизвестное количество инжира вместе с изюмом, лимонами и апельсинами (т. 838, 16 янв.).

Финики – в 1700 г. Мустафа Турок привез на двух возах одну штуку фиников вместе с другими товарами (т. 841, 15 янв.).

Турецкие орехи – в 1682 г. Михаэло привез на одном возе пять корзин изюма и турецких орехов (т. 838, 20 февр.), в 1700 г. Мустафа Турок – на двух возах одну

⁶⁴ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 85. – С. 719-720.

штуку вместе с другими товарами (т. 841, 15 янв.), Шмейл Баша – на одном возе одну штуку вместе с другими товарами (там же, 15 июля).

Лимоны и апельсины – в 1682 г. Асвадор из Амасьи привез неизвестное количество лимонов и апельсинов вместе с изюмом и инжиром (т. 838, 16 янв.).

Сладкое тесто – в 1700 г. Мустафа Турок привез на двух возах одну штуку «святоиванского хлеба» вместе с другими товарами (т. 841, 15 янв.), Шмейл Баша – на одном возе одну штуку печеного теста вместе с другими товарами (там же, 15 июля).

Табак – в 1671 г. Татос из Крыма привез на одном возе одну штуку табака (т. 831, 8 февр.), 1677 г. Аслан Еврей – пять штук (т. 837, 8 янв.), Эйюб Челеби Синксерийский – 13 штук (т. 837, 12 янв.), в 1678 г. Хаджи Мурат из Анкары – на одном возе один мешок (т. 838, 3 марта), в 1679 г. Ованис из Турции – на одном возе пять штук (т. 838, 8 февр.), в 1681 г. Галай Турок из Каменца – на двух возах две штуки (т. 838, 24 янв.), в 1700 г. Мустафа Турок – на двух возах две штуки вместе с другими товарами (т. 841, 15 янв.), Шмейл Баша – на одном возе шесть штук вместе с другими товарами (там же, 15 июля), Мехмед – на одном возе пять камней табака (там же, 21 окт.), Гасан Турок – на двух возах без определенного количества (там же, 24 дек.).

Рис – в 1700 г. Мустафа Турок привез на двух возах две штуки вместе с другими товарами (т. 841, 15 янв.).

Вино – в 1699 г. Шимон Крымчак привез на 12 возах 70 боченков (т. 841, 4 марта).

Селедка – в 1671 г. Иосиф из Олешич привез на одном возе одну бочку (т. 831, 2 июля).

Вяленое козье мясо («цаповина») – в 1678 г. Ованис из Кафы – на одном возе четыре штуки (т. 838, 8 февр.).

Во Львове вряд ли можно было продать полное количество поступавших турецких товаров. Часть товаров оставалась непроданной и ее вывозили те же турецкие купцы дальше на Запад. Документально возможно доказать транзит через Львов или же продажу на других западных рынках ряда турецких товаров. Здесь и простой хлопок, и текстильные изделия (сукно, чамлет), и кожа (сафьян, мусулбас), и меха (лисьи кожицы), а также пряности (перец), восточные фрукты (изюм, инжир, орехи) и табак.

В более подробном изложении (конечно, только очень фрагментарно отражающем истинное положение торговли) получается следующая картина.

Хлопок – в 1694 г. Хаджи Кириаки, грек, дал под залог в Ярославле неизвестное ближе количество хлопка⁶⁵.

Сукно – в 1674 г. Рейс из Синона, он же Сава Хаджи Рейс Хаджи Василевич, вывез из Львова на пяти возах восемь полубелей сукна (т. 835, 29 марта), в 1685 г. Хадзей – на одном возе один ящик (т. 839, 21 февр.), Парасцева Димитрович, он же Парасцевэ Хаджи, продавал сукно в Мостисках⁶⁶, в 1686 г. Хаджи (Хадзей) Кириаки повез, минуя Львов, на одном возе три штуки (т. 839, 28 февр.).

⁶⁵ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 90. – С. 774-775.

⁶⁶ Там же. – Т. 86. – С. 744-748, 751-756.

Чамлет (сукно из козьей и верблюжей шерсти) – в 1671 г. Хаджи Гебссон, караван-баша, прибыл во Львов со семью возами, нагруженными 36 штуками, предназначенными для продажи в Ярославе (т. 830, 26 авг.; т. 831, 26 авг.).

Сафьян – в 1674 г. Сефер Мардиросович, армянин из Диярбакыра, продал в Самборе две бели⁶⁷, в 1678 г. Яни из Тырново вывез из Львова на одном возе пять штук (т. 838, 28 марта), Постош из Тырново – на трех возах семь штук (там же, 28 марта), Афендил из Тырново – на четырех возах 10 штук (там же, 29 марта), Яни из Турции – на двух возах восемь штук (там же, 2 апр.), Иозиф из Токата – на одном возе две штуки (там же, 11 авг.), в 1683 г. Малхас из окрестностей Карахисара продал в Ярославе 82 бунта, а в Кракове 40 бунтов⁶⁸.

Мусулбас – в 1674 г. Сефер Мардиросович, армянин из Диярбакыра, продал в Самборе больше чем одну белю⁶⁹.

Лисий мех – в 1685 г. Парасцева Димитрович (Парасцевэ Хаджи), грек, торговал ним в Мостисках⁷⁰, в 1694 г. Хаджи Кириаки, грек, дал под залог в Ярославе 228 пар кожц лисьих горлышек⁷¹.

Перец – в 1679 г. Апостол из Тырново вывез из Львова на одном возе одну штуку (т. 838, 24 февр.), в 1694 г. Хаджи Кириаки, грек, дал под залог в Ярославе неизвестное ближе количество перца⁷¹.

Изюм, инжир и орехи – в 1682 г. Минас Сергийевич, армянин из Анкары, и Мануэл Валасович, грек из Стамбула, закупили в Каменце изюм, инжир и орехи для продажи в Ряшеве, которые, однако, продали только в Кракове⁷².

Табак – в 1700 г. Хаджи Анты вывез из Львова на одном возе две штуки (т. 841, 14 апр.).

Сохранилось очень мало данных, характеризующих обратную сторону процесса, т. е. покупку турецкими купцами товаров во Львове или же на западно-украинских землях для продажи их на Востоке. Насколько удалось установить, турецкие купцы принимали в обмен на свои товары (по термину того времени – «штиховали») определенные сорта сукна и мех (белок, соболей), а также покупали здесь железные изделия (косы).

Сукно – в 1670 г. Иоанн (Ян) Георгевиич и Зота, греки из Эдирне, приняли во Львове в качестве аванса за свои товары один постав (59 $\frac{1}{4}$ локтя) тонкого коралового сукна⁷³; в 1678 г. Димитр Псар-оглу (Псарии-оглу) из Гелиболу принял в Ярославе в обмен за свои товары 80 локтей сукна, которые в дальнейшем отправил в Брашов (Трансильвания)⁷⁴.

⁶⁷ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 409. – С. 730-731.

⁶⁸ Там же. – Т. 410. – С. 129-132.

⁶⁹ Там же. – Т. 409. – С. 730-731.

⁷⁰ Там же. – Т. 86. – С. 744-748.

⁷¹ Там же. – Т. 90. – С. 774-775.

⁷² Там же. – Т. 85. – С. 719-720.

⁷³ Там же. – Т. 407. – С. 391-393.

⁷⁴ Там же. – Т. 411. – С. 436-439.

Беличий мех – в 1683 г. Минас Сергийевич из Анкары обменял в Ярославе часть своих товаров на 24 000 кожicc белок, с которыми отправился в Измаил⁷⁵.

Соболиный мех – в 1674 г. Эмануэль из Измира повез на одном возе 40 соболей (т. 836, 15 мая); в 1678 г. Димитр Псар (Псари-оглу) из Гелиболу обменял в Ярославе часть своих товаров на кожicc соболей, которые в дальнейшем отправил в Брашов и Бухарест⁷⁶; в 1688 г. Сава (Саббас) Горгорович, грек, по-видимому из Бурсы, взял во Львове в счет сплаты долга 40 соболей⁷⁷.

Косы – в 1669 г. Якоб из Крыма вывез из Львова на двух возах две фасы кос (т. 828, 9 марта), в 1670 г. Овапис из Крыма – на одном возе одну фасу (т. 829, 2 марта), в 1671 г. Кжиштоф из Крыма – на двух возах две фасы (т. 831, 23 марта).

Происхождение купцов

Использованные источники, несмотря на все имеющиеся в них пробелы (пропуски при обозначении происхождения купцов, деформация географических названий под пером соляриста, незнакомого с географией Ближнего Востока), дают очень богатый материал для определения тех регионов Турции, из которых рекрутировались купцы, торговавшие с Западом.

Цифровые данные и в этом случае имеют относительную ценность при определении количества купцов из отдельных частей или городов империи (купцов ведь было несомненно больше), тем не менее они, как кажется, правильно показывают заинтересованность отдельных регионов в западной торговле.

В источниках, наряду с точными определениями мест, из которых происходили купцы (это, конечно, не место рождения, а место проживания), выраженными то ли названием города, то ли образованным от этого названия антропонимом по славянскому типу (Василь Стамбольчик, т. 839, 18 янв. 1689 г.; Антони Константинопольский, т. 841, 25 окт. 1698 г.; Егия Вартан Ангурчик, т. 831, 9 окт. 1671 г.; Минас Ангорчин, т. 838, 17 янв. 1682 г. и т. д.) или же по тюркскому типу (Давид Севаси, т. 838, 17 янв. 1682 г.; Михал Тарнави, т. 838, 3 февр. 1683 г.; Мартирос Диярбакырли, т. 837, 28 янв. 1677 г.), встречаются названия отдельных стран, входивших в состав Турции, и, соответственно, антропонимы по славянскому типу (Александр Македонский, т. 840, 13 мая 1690 г.; Павел Македонский, т. 841, 24 июля 1700 г.; Кжиштоф Крымский, т. 837, 5 сент. 1676 г.; Шимон Крымчак, т. 841, 4 марта 1699 г. и т. д.) или же по тюркскому типу (Георги Черкеси, т. 838, 12 февр. 1678 г.). Ряд географических названий, записанных со слов купцов (возможно, отражавших своим произношением диалектные особенности), нуждается в корректировке, впрочем, не очень существенной. Итак, *Rabizon*, *Rubizow* – это Трабзон; *Kalipol* – это Гелиболу; *Karaysain in Minori Armenia* – это Карайсалы; *Turnawa*, *Ternow*, *Sturnawa* и другие варианты – это Тырново; *Hanguria*, *Anguria* – Анкара; *Karahasar* –

⁷⁵ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 85. – С. 719-720.

⁷⁶ Там же. – Т. 411. – С. 436-439, 467-470.

⁷⁷ Там же. – Т. 88. – С. 394-397; Т. 411. – С. 720-725, 739, 747-748.

Карахисар; *Mirha, Mirrha* (в контексте «Emanuel z Mirrhy») – Измир; *Abbekier* (в контексте «Sefer Mardyrosowicz de Abbekier», он же «Deabbekierski») – Диярбакыр; *Guyidl* – Гюдюль, *Sewas* – Сивас. В отдельных случаях (которые перечисляются ниже) определить место нахождения географических объектов не удалось.

Довольно значительное количество купцов упоминается в документах, к сожалению, со столь общими определениями (особенно этнонимического характера – турок, турецкий еврей, грек, армянин, еврей, а также «из Турции»; о трудностях, возникающих в связи с интерпретацией подобных этнонимов, говорилось выше) или даже без них (происхождение их из Турции определяется косвенным путем, анализом антропонимии, учетом титулов «хаджи», «ага», «баша», «челеби» и т. д.), что употребление этих сведений для установления «купеческой географии» становится невозможным.

Торговля с Западом при использовании транзита через западноукраинские земли была очень прибыльным предприятием для довольно значительного количества купцов, конечно зажиточных и очень зажиточных из самых различных, даже очень отдаленных, регионов империи. (Следует указать, например, на сообщение источника и том, что купец Димитр Псар (Псар-оглу) из Гелиболу, посещавший Львов в 1676-1678 гг., «как заметный в государстве купец мог рассчитывать на то, чтоб торговать в Польше на сумму больше десяти раз по сто тысяч»⁷⁸. Даже если учитывать специфически восточную гиперболизацию, следует признать, что Димитр был, по нашим современным представлениям, купцом-миллионером, если не мультимиллионером).

Во Львове во второй половине XVII в. встречаем купцов как из самых близких к нему владений (Каменец), так и из столь отдаленных, как Мосул или Халеб. Определяется пять главных регионов, наиболее тесно связанных со Львовом торговыми отношениями – отношениями, сохранившимися несмотря на бурные годы войны и напряженности. В европейской Турции – это Македония с главным городом Тырново и южная (турецкая) часть Крыма с центром в Кафе; в азиатской Турции – это Анкара с прилегающим регионом, южное побережье Черного моря (Синон-Трабзон) с его естественным тылом, а также регион Стамбула (с Эдирне и Гелиболу). Эпизодически попадали во Львов купцы из других местностей.

Нельзя представлять себе, что товары, привозимые во Львов из Турции, происходили всегда именно из тех городов, из которых выходили купцы. Часть товаров проходила определенный путь до того, как попасть в Диярбакыр или Мосул. С другой стороны, купец занимался не перевозкой товаров из Анкары во Львов, но торговлей по этому пути дальше на Запад, т. е., несомненно, часть товаров продавалась по пути следования, часть приобреталась заново. Об этом свидетельствуют, например, данные о том, что иракские купцы Абкар Кёпрохули и Мегдеси Аведикович, направлявшиеся в 1668 г. во Львов, заключали попутно в Стамбуле

⁷⁸ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 411. – С. 593. В оригинале «kilkanaście kroć sto tysicy» – т. е. более десяти раз, в пределах второго десятка. Имеются в виду т. наз. левковые талеры.

торговые сделки с находившимися там львовскими купцами⁷⁹. Тем не менее, можно считать, что значительная часть товаров, прибывавших из определенных местностей в Турции, состояла из изделий или продуктов, производимых на месте и там же покупаемых оптом. Составление каравана было хлопотным делом, товары упаковывали на возах очень плотно, возы туго обвязывали веревками (недаром в источниках столь часто упоминаются «ошнурованные возы»). Можно думать, что попутная торговля, если она и производилась, охватывала не очень значительный процент товаров.

Сопоставление данных купеческой географии и ассортимента товаров дает следующую картину.

1. Анкара и окрестности.

Анкара упоминается в штуковых книгах 34 раза; на основании источников второго типа, кроме этого, можно говорить о еще семи посещениях (три дальнейшие упоминания дублируют показания штуковых книг). Основная масса купцов приезжала одним возом, изредка (четыре случая) упоминается приезд двумя возами. Крупными купцами являлись Шаин, называемый Великим (два раза по три воза, т. 828, 20 авг. 1669 г., т. 831, 8 февр. 1671 г.), Ованис, который прибыл четверью возами «с товариществом» (т. 829, 26 сент. 1670 г.), Минас Ангорчик, он же Сергийевич, прибывший с таким же количеством возов (т. 838, 17 янв. 1682 г.). Последний систематически бывал во Львове и окрестных городах в 1681-1683 гг.⁸⁰ Анкарские купцы привозили сукно, в частности мухайер, а также табак, занимались перепродажей бараньего меха, изюма, инжира, орехов.

Гюдюль – из этого близкого к Анкаре города отмечен один купец (т. 837, 2 февр. 1677 г.), приехавший одним возом.

II. Стамбул и прилегающие районы.

Стамбул представлен восьмью упоминаниями в штуковых книгах, одним – в источнике второго типа. Стамбульские купцы приезжали во Львов одним – двумя возами, изредка тремя (Максим из Царьграда, т. 828, 12 февр. 1669 г.). В конце 80–90-х гг. XVII в. стамбульские купцы с большим количеством товаров проходили мимо города на Запад (Михаил Константинопольский – двумя возами, т. 839, 7 мая 1689 г.; Антони Константинопольский – пятью возами, т. 841, 25 окт. 1698 г.). Привозили изюм и инжир, а также, конечно, другие товары, о которых, однако, ближе ничего не известно.

Эдирне упоминается два раза: один раз – в штуковой книге, второй – в источнике второго типа. Лазарь из Ендрополя привез три воза (т. 828, 10 февр. 1669 г.). Известно, что оттуда привозили шелк-сырец и крашенные шелковые нити⁸¹.

Гелиболу упоминается семь раз: три – в штуковых книгах, четыре – в источниках второго типа. Купцы прибывали одним – двумя возами, был случай приезда

⁷⁹ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 77. – С. 669.

⁸⁰ Там же. – Т. 85. – С. 719-720.

⁸¹ Там же. – Т. 407. – С. 391-391.

группы, руководимой Мафроди Гречином, 12 возами (т. 833, 15 февр. 1673 г., сравни также черновик: т. 832, под этой же датой). Часто посещал Львов один из крупнейших купцов Димитр Псар-оглу (в 1676-1678 гг. – т. 837, 4 февр. 1677 г.⁸²). Привозили оттуда в большом количестве изюм, а также анис.

Бурса представлена четырьмя упоминаниями: три – в шутовых книгах, одно – в источниках второго типа. Именно оттуда прибыли 11 возов двух купцов Горгора (*Horhor*) и Миколая (т. 831, 19 авг. 1671 г.). Об ассортименте товаров ничего определенного сказать нельзя.

III. Южное Причерноморье и прилегающие районы.

Синон упоминается в шутовых книгах девять раз и, дополнительно, один раз в источниках второго типа (два дальнейшие упоминания дублируют показания шутовых книг). Купцы приезжали с довольно значительным количеством товаров, преимущественно двумя – тремя возами, а также и больше, до пяти (Сава Хаджи Рейс Хаджи Василевич – пятью возами, т. 835, 29 марта 1674 г.; Яни – тремя возами, т. 837, 28 янв. 1677 г.; Барешкеви – тремя возами, там же; Хаджи Яни – тремя возами, там же; Афендут – тремя возами, т. 838, 4 марта 1678 г.). Длительное время посещал Львов крупный купец Сава Хаджи Рейс Хаджи Василевич, он же Кириак Рейс Хаджи, побывавший там в 1671, 1673-1675 гг. (т. 831, 29 авг. 1671 г.; т. 835, 29 марта 1674 г.; т. 836, 10 окт. 1675 г.)⁸³. Привозили во Львов и везли дальше на Запад в большом количестве сукно и сафьян.

Трабзон упоминается пять раз: три раза – в шутовых книгах, два – в источниках второго типа. Купцы приезжали одним – двумя возами. Об ассортименте этих товаров ничего определенного сказать нельзя.

Токат представлен четырьмя упоминаниями в шутовых книгах и одним – в источниках второго типа. Купцы приезжали преимущественно одним возом, но Захар прибыл семью возами (т. 837, 28 янв. 1677 г.). Везли, в основном, сафьян.

Амасья – одно упоминание в шутовых книгах, когда Асвадур привез 11 корзин изюма, инжира, лимонов и апельсинов (т. 838, 16 янв. 1682 г.).

Сивас – также только одно упоминание (т. 838, 17 янв. 1682 г.). Дальнейшая регионализация азиатской Турции наталкивается на значительные трудности, тем более, что в настоящее время не очень-то известно, к каким именно центрам экспорта на Запад прилегали остальные местности (к южно-причерноморскому? стамбульскому?). Несомненно заметным центром, поддерживавшим торговые связи с рынками Запада, являлся Диярбакыр, осуществлявший экспорт товаров через порты Южного Причерноморья.

IV. Диярбакыр и прилегающий район.

Диярбакыр упоминается в источниках девять раз: восемь – в шутовых книгах (кроме этого, один раз повторно) и два раза в источниках второго типа, при чем купцы приезжали не только одним – двумя возами, но и привозили товары в

⁸² Ср. также: ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 411. – С. 436-439.

⁸³ Ср. также: Там же. – Т. 80. – С. 714-716, 951-953.

гораздо большем количестве (Яреми – тремя возами, т. 831, 21 окт. 1671 г.; Мартирос Диярбакырли – пятью возами, т. 837, 28 янв. 1677 г.; Мурад Диярбакырлийский – шестью возами, т. 837, 25 и 28 янв. 1677 г.). В течение продолжительного времени Львов навещал купец Сефер, побывавший там в 1674–1675, 1678–1679 гг. (т. 838, 13 окт. и 21 дек. 1678 г., 21 янв. 1679 г.)⁸⁴ – он торговал кожей (сафьяном и мусулбасом).

Мосца представлен одним упоминанием (Никон, он же Нико, уехал из города одним возом, т. 836, 21 февр. 1675 г.). Если наша интерпретация верна (в источнике – *Nikon z Moszul*, что можно читать как «из Моссул» и «из Мошул»; в черновике, т. 834, под этой же датой, *Niko Moszul*; прибыл он одновременно с группой купцов из Тырново), то Мосул являлся самым дальним городом Османской империи, откуда прибывали купцы во Львов. Необходимо подчеркнуть, что в этом ничего невероятного нет, так как во второй половине XVII в. во Львов прибыло несколько десятков купцов из расположенных гораздо восточнее городов Ирана.

V. Северо-Восточное Средиземноморье и прилегающие районы.

Халеб – одно упоминание в штуковой книге (*Aywas Alep* прибыл двумя возами, т. 838, 7 февр. 1682 г.). Иеремия Абдалли находился во Львове в 1685–1686 гг.⁸⁵

Карайсалы (идентификация бесспорна, так как в источнике указано: *civitas Karaysain in Minori Armenia*). Ованес Дардахем, он же Дардахам, Дардахан, прибыл во Львов в 1695 г., по-видимому, через Венецию, так как у него, среди других бумаг, находилось «письмо с двумя печатями из Венеции, направленное до его милости отца армянского архиепископа»⁸⁶.

Кайсери – в 1682 г. во Львове находился Якоб Муратович, армянин, из «Кайсарии в Турции» (*Kaysaria in Turcia*)⁸⁷.

Карахисар – на протяжении нескольких лет, в 1683–1685 гг., во Львове и его окрестностях, а также дальше на Западе, торговал Малхас Армянин из Тамзаралы (*villa Tamzaraly, Tarczaraly, Tandzaral, sub civitate Szabin – pod Karahasar nie daleko Sebastyeu*)⁸⁸, продававший сафьян. В 1688 г. во Львов прибыл Мансян, он же Минас Мехдери, армянин из Тамзаралы, для получения имущества умершего Малхаса⁸⁹.

Измир – одно упоминание в штуковой книге. Эмануэль (т. 836, 15 мая 1674 г.) покупал во Львове соболей.

VI. Македония и Румелия.

Македония (как название страны) и соответствующие антропонимы упоминаются в штуковых книгах восемь раз, а в источниках второго типа – два раза. Точное определение территории, которую тогда понимали под названием Македонии,

⁸⁴ Ср. также: ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 409. – С. 730–731.

⁸⁵ Там же. – Т. 410. – С. 626–628.

⁸⁶ Там же. – Т. 90. – С. 1108–1112.

⁸⁷ Там же. – Т. 85. – С. 21.

⁸⁸ Там же. – Т. 410. – С. 626–628; Т. 411. – С. 746–747. Названия Тамзаралы и Шабин локализовать не удалось.

⁸⁹ Там же. – Т. 411. – С. 746–747.

наталкується на труднощі, несомненно, однако, что центральным городом считалось Тырново. (Название Болгарии вообще редко встречается во львовских источниках второй половины XVII в.). Купцы из Македонии приезжали преимущественно 1 возом, раз только указан проезжавший мимо города тремя возами Александр Македонский (т. 840, 13 мая 1690 г.). Ассортимент товаров неизвестен.

Тырново фиксируется в источниках наиболее часто из всех городов Османской империи – 65 раз в штучковых книгах и семь раз в источниках второго типа. Связи Львова с Тырново были, безусловно, очень оживленными, хотя, как это ни странно, до сих пор они не нашли абсолютно никакого отражения в научной литературе. Основная масса купцов прибывала одним – двумя возами, однако и более значительное количество возов, три – шесть, наблюдалось не редко. (Теодро Миколаєвич – шестью возами, т. 829, 1 марта 1670 г.; Кристиан – тремя санями, т. 836, 21 февр. 1675 г.; Михаил Микалович – тремя возами, т. 837, 8 февр. 1677 г.; Постоли – четырьмя возами, там же, 29 янв. и 5 февр. 1678 г. – из них три воза дальше на Запад, т. 838, 28 марта 1678 г.; Афендоль – четырьмя возами из города, там же, 29 марта 1678 г.; Михал – тремя возами около города, т. 840, 7 марта 1690 г.; Миколай – тремя возами, там же, 16 июля 1670 г.) Из-за однообразия этих имен определить периодичность посещения Львова одним и тем же купцом не представляется возможным, но, кажется, одни и те же лица навещали город на протяжении целых десятилетий, а торговля с Западом через Львов превратилась в главное занятие отдельных купеческих семейств. Например, Константин Муцевич, он же Муцё, грек, побывал во Львове в 1684, 1686, 1688 гг.⁹⁰, там же торговал его брат Деметрий в 1686 г.⁹¹ В 90-х гг. XVII в. появился третий представитель рода – Николай Муцё, он же Муца, замеченный во Львове в 1692 и 1695 гг.⁹² Среди товаров из Тырново основное место занимало сукно, в частности габа, а также кожа (сафьян, мусулбас).

Румелия упомянута один раз в источнике второго типа. В 1684 г. во Львове находился купец Деметр Янович из Поновян (*de Ponoiany ex Rumelia*)⁹³.

VII. Добруджа (поддерживала случайные контакты со Львовом, что отражает слабое развитие экспорта из этой страны).

Чернавода – из этого города в 1694 г. приехал Дымо Дука, он же Даниел Дёка, грек⁹⁴.

Вероятно, из Добруджи происходил Стойка из Задунавья (*z Zadunaja*), упомянутый в штучковой книге (т. 837, 9 янв. 1678 г.) как приехавший одним возом.

VIII. Северное Причерноморье.

Торговая деятельность сосредоточивалась, в основном, на контролируемом непосредственно Турцией юго-восточном побережье Крыма с главным центром в

⁹⁰ ЦГИАЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Т. 86. – С. 86-87; Т. 87. – С. 431; Т. 410. – С. 581-558, 591-593, 598-600; Т. 411. – С. 488-490, 499-501.

⁹¹ Там же. – Т. 410. – С. 581-585, 591-593, 598-600.

⁹² Там же. – Т. 718. – С. 718-719.

⁹³ Там же. – Т. 410. – С. 144-145. Название Поновяны локализовать не удалось.

⁹⁴ Там же. – Т. 90. – С. 488-490.

Кафе. По-видимому, все вообще упоминания о купцах из Крыма следует относить к Кафе, так как каких-либо сведений об экспорте товаров из других мест Крыма (в частности из территории, подвластной Крымскому ханству) нет.

Крым (как название страны) и соответствующие антропонимы (Крымский, Крымчак – при чем в последнем случае определенно имеются в виду жители Крыма, а не говорящие по-татарски евреи) указывается в шуковых книгах 31 раз. Только в одном-единственном случае количество возов превысило обычное число 1-2, когда Шимон Крымчак привез во Львов 12 возов с 70 бочонками вина (т. 841, 4 марта 1699 г.). Однообразие имен снова не дает возможности определить, насколько регулярно посещали город одни и те же купцы. Как интересную особенность необходимо отметить, что крымские купцы, как правило, не обращались по своим делам в судебно-административные учреждения. Кроме вина, из Крыма привозили табак и бараньи меха (бурки).

Кафа (Кефе) упоминается в шуковой книге четыре раза. Купцы приезжали обычно одним возом. Среди товаров было, в частности, вяленое козье мясо.

Из Олешич (по-видимому, под этим названием нужно понимать местность на левом берегу Днепра, недалеко его лимана) Иозеф привез один воз с одной бочкой селедки (т. 831, 2 июля 1671 г.).

Из Белгорода (Аккермана) прибыл во Львов только один купец одним возом (Мехдеси, т. 837, 2 февр. 1677 г.).

Черкессия представлена одним купцом Георги Черкеси (*Cerkiesi*), привезшим сафьян и мусулбас на двух возах (т. 838, 12 февр. 1678 г.).

IX. Особую группу составляют купцы-турки (по этносу), обосновавшиеся на Украине (в Каменце) и в Трансильвании.

Из Каменца прибыло два купца-турка (не считая украинцев⁹⁵ и армян, продолжавших торговать в Каменце во время турецкого владычества): Мостав Турчин – одним возом (т. 838, 20 янв. 1681 г.) и Галяй Турчин с двумя возами табака (там же, 24 янв. 1681 г.). Вероятно, из Каменца приехал также Мехемет Турчин (т. 838, 6 февр. 1680 г.), хотя в шуковой книге он зарегистрирован как прибывший из Язловца.

Из Трансильвании прибыл Сигмунд Турок одним возом (т. 838, 18 февр. 1682 г.).

Нелокализованными остаются такие названия, как Вистеней (*Wysteney*; Яни, т. 837, 28 янв. 1677 г.), Зизима или Жизима (*Zyzyma*; Мурат, т. 838, 9 февр. 1679 г.), Канаярка (*Kanayarka*; Георгий, там же, 16 февр. 1682 г.), Сиксерия (Эйюб Челеби Сиксерийский привез три воза табака, т. 837, 12 янв. и 12 марта 1677 г.).

Выводы

1. Вопросы торговых взаимоотношений западноукраинских земель (входивших в состав Польского королевства) с Турцией в XVII в. совершенно не исследованы.

⁹⁵ Захария Украинец Каменичанин (*Zacharyasz Ukrainiane Kamieniczanim*) упомянут 15 февраля 1691 г. (т. 840).

дованы, несмотря на сохранившиеся до настоящего времени богатые залежи архивных материалов, освещающих данную проблему.

2. Изучение архивных источников, находящихся в Центральном государственном историческом архиве Украинской ССР во Львове, доказывает, что только на протяжении 1669-1700 гг. во Львове побывало около 700 купцов из различных областей Турецкой империи (не учитывая материал из зависимых от Турции Молдавского и Валашского княжеств и Крымского ханства). Купцы прибывали в одиночку или целыми караванами, в основном, из Стамбула, Анкары, Синопа, Бурсы, Эдирне, Диярбакыра, Гелиболу, Тырново, а также из других городов. Интенсивность торговых связей зависела от внешнеполитических факторов – приезд купцов из Турции прекратился или сводился к минимуму во время обострения политических взаимоотношений между Польско-Литовским государством и Турцией (войны 1672-1676, 1683-1691, 1699 гг.).

3. Предметом импорта во Львов (в частности для продажи на львовской ярмарке, для участия в которой прибывали как восточные, так и западноевропейские купцы) или же транзита через Львов на Запад были традиционные восточные товары, перечисляемые в польских и литовских таможенных тарифах под названием турецких (например ковры, сукно, мухайер, шелковые пояса, платки, одеяла, кожухи, луки, мыло). Источники говорят также об импорте хлопка, чамдета, ножей, изюма, инжира, аниса и других товаров.

4. Как известно, купечество Турции во второй половине XVII в. было полиэтническим. Наряду с купцами-турками, во Львов приезжали из пределов Турецкой империи купцы болгары, греки, армяне, евреи. Это обстоятельство – до сих пор совершенно не освещенное в литературе – позволяет выдвинуть серьезные возражения против господствующего в историографии мнения (связанного с именами историков культуры В. Лозинского, Т. Маньковского) о том, что восточная торговля Польского королевства (включая западноукраинские земли) находилась почти исключительно в руках местного армянского купечества, которое было провозглашено посредником в распространении культуры ислама в Польше. Документальные данные свидетельствуют о наличии постоянных прямых экономических контактов, осуществляемых турецким купечеством. Характер и содержание этих связей нуждается в дальнейшем изучении.

Опубліковано за рукописом: *Дашкевич Я.* Турецкие купцы во Львове во второй половине XVII в. // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. VIII/8: Папка «Турецькі купці у Львові в другій половині XVII ст. (основний текст і матеріали)». Рукопис, 37 арк. Доповідь на таку ж тему виголошена 7 жовтня 1976 р. у Москві на Науковій сесії «История и филология Турции», присвяченій 100-літтю від дня народження академіка В. Гордлевського. Тези опубл.: *Дашкевич Я.* Турецкие купцы во Львове во второй половине XVII в. // История и филология Турции: Тезисы докл. и сообщ. – Москва, 1976. – С. 16-18. Опубліковані тези доповіді подано як висновок до незавершеної статті.

МІГРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ДО ТУРЕЧЧИНИ

Вже досить тривалий час ведеться дискусія в середовищі істориків та демографів про те, чи міграційні рухи етносів або етнорелігійних спільнот мають бути ділянкою дослідження історичної демографії, чи мають залишатися поза межами такого вивчення.

До висвітлення питання про присутність українців на теренах Османської імперії – Туреччини підходжу перш за все враховуючи вимоги історичної демографії, вважаючи історію міграцій однією з її ділянок. Тому намагаюся звертати увагу на такі проблеми, як періоди міграцій, великі хвилі міграції та мікроміграції, територія, на яку спрямовані міграції для розселення на них мігрантів, чи дисперсне їх розпорошення, виникнення етнічних островів, хоча б приблизна кількість поселенців, соціальний профіль, стійкість їхньої національної свідомості, пов'язана зі збереженням національних інститутів (правових, культурних, релігійних, звичаєвих і т. п.), асиміляція – її шляхи та характер, зникнення етнічних вогнищ та остаточне розчинення мігрантів у чужому оточенні. Цей перелік, очевидно, не вичерпує всіх факторів, які необхідно досліджувати.

Для близько трьох з половиною століть (умовно від середини або кінця XVII ст. до середини XX ст.) можна обґрунтувати п'ять етапів міграції українців на терени, що входили до складу Османської імперії та пізнішої Туреччини.

Полонених запорозьких козаків – яких турки захоплювали під час морських походів на південне, європейське та малоазійське побережжя імперії – поселяли в XVII–XVIII ст. на території, розташованій між озерами Урмією й Ваном на півночі та містом Пенюквін на півдні. Тобто на східній окраїні Османської імперії, на турецько-курдському пограниччі, в ханстві Мангуристані. Поселенці, відомі під назвою мангурів, поступово втратили рідну мову й на початку XX ст. говорили мішаниною курдських, турецьких і перських слів. Відповідно до умов, змушені були сповідувати несторіанське християнство місцевих ассирійців, а згодом ісламізувалися. За спостереженнями 1916 р., ці хлібороби і скотарі, дуже сміливі, зберегли елементи рідного побуту: їздили возами на чотирьох колесах, пекли хліб у великих українських печах, вживали горілку; села зв'язувалися між собою сигналами вогню. Історія цих поселенців практично не досліджена¹. Тепер ці землі, на яких мешкають далекі потомки запорожців, поділені між Туреччиною та Іраном. Сліди поселенців, якщо такі збереглися, останнім часом не вивчалися.

Мазепинці, тобто запорозькі й українські козаки (ці дві категорії козаків чітко розрізнялися; українські козаки – з тих полків, що приєдналися до гетьмана Івана Мазепи), які в 1709 р. опинилися на території між Богом (Південним Бугом) та

¹ *Силенко П.* Мангуристанська Україна // Чорноморський збірник. – Одеса; Севастополь; Маріуполь; Ростов; Туапсе, 1942. – Кн. 1. – С. 56-57. – (Український чорноморський інститут. – Ч. 10).

Дністром у межах т. зв. турецького Поділля, або Ханської України (верховний суверенітет належав султанові, але в цих степах кочували також татарські орди, формально, а часто й фактично підпорядковані кримському ханові). Згідно з хронікерською нотаткою Дем'яна Щербини, осавула запорозького кошового Костя Гордієнка, султан Агмет III призначив для розселення козаків землі від Кам'янки, Олешок, Переволочної й Очакова над морем до Буджака². Вже в цей час козаки переходять через Буджак на правий берег Дунаю, можливо засновують перші українські села на його дельті. Джерела подають різні числа про кількість козаків, які перейшли з І. Мазепою та шведським королем Карлом XII на турецьку територію. Біля Очакова їх мало бути 1000-1200, біля Бендер корпус козаків і решток шведів налічував яких 5 000 осіб³. Гетьман Пилип Орлик під час походу на Київщину 1711 р. мав у своєму розпорядженні 6 000 козаків, з них 4 000 запорожців. Як відомо, Османська імперія втратила землі між Богом та Дністром у 1792 р. (за договором у Яссах), що призвело до повернення розселених там українців під російське панування, а також міграції частини українського населення в Буджак і Подунав'я, також у межі автономного суверенітету Задунайської Січі. Про заселення українцями Причорномор'я між Дніпро-Бузьким лиманом та Дністром, а також Південної Бессарабії⁴ існує чимала література, зокрема з останнього десятиріччя XX – початку XXI ст., але існує ще й великий знак питання, чи на підставі цих досліджень можна чітко виділити пласт мазепинської та постмазепинської міграції, тим більше після тих переселень, якими займався російський уряд у кінці XVIII ст. – в першій половині XIX ст.

Задунайська Січ виникла в 1776 р. після того, як російські війська знищили Запорізьку Січ на Дніпрі 5 серпня 1775 р. Запорожці остаточно скерувалися до Дунаю (правда, частина з них – також до Австрії, щоб сторожити на австрійсько-турецькій границі, але й ці з'єдналися згодом із задунайцями), зупиняючись по дорозі біля Очакова та між Бендерами й Аккерманом (Білгородом). Задунайська Січ у період свого розквіту налічувала понад 30 000 козаків, села розташовувалися на правобережжі Дунаю, в його дельті, а далі в Добруджі практично до Едірне (Адріанополя). Великі села, наприклад Рая недалеко від Коша над річкою Дунавцем – рукавом Дунаю в дельті, мали до 1 000 хат, у яких мешкали одружені запорожці. Територія заселення й кількісний склад мінялися. Турецькі запорожці

² Про нотатку Д. Щербини, якої відомості підлягають критичному аналізу, див.: *Relacja Damijaniana Szczerbiny assawuły pana kozowego Konstantyna Horodyskiego (tłumaczona z tekstu ruskiego) // X. K. O. [Czajkowski M.] Kozaczyzna w Turcji. Dzieło w trzech częściach.* – Paryż, 1857. – S. 13-15. Є ще інші публікації цього тексту, довкола достовірності котрого ведеться дискусія.

³ Література про відворот гетьмана Івана Мазепи до Очакова й Бендер досить багата і її перелік займав би дуже багато місця. Корисною є підбірка джерел: *Павленко С. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах.* – 2-ге вид. – К., 2008.

⁴ З новіших праць: *Бачинська О. Українське населення Придунайських земель. XVIII – початок XX ст. (заселення й економічне освоєння).* – Одеса, 2002; *Папамарчук С. В. Забытая земля: историческая область Бессарабия.* – Одесса, 2008, з великою бібліографією.

(такою була поширена їх назва) витримали криваві бої з т. зв. некрасівцями, тобто донськими козаками або «першими» кубанськими козаками – старовірами, котрі після захоплення Кубані російськими військами, де вони підпорядковувалися Кримському ханству, в 1778-1779 рр. перейшли до Османської імперії. Некрасівці були мішаного етнічного складу (росіяни й українці), їх розселили в Малій Азії, Добруджі (відкіля були усунуті запорожцями), на островах у Середземному морі (наприклад на Родосі). Задунайські запорожці користувалися обмеженою автономією, кошовий прирівнювався до двобунчукового паші (середній генеральський ступінь), у Січі було 39 куренів (повний склад куреня – 1 000 осіб). Конфігурація земель, на яких були українські села, мінялася, українці творили невеликі колонії також у турецьких і підпорядкованих імперії волоських містах. Населення запорозької території збільшувалося за рахунок втікачів (цілими сім'ями) з українських земель, дезертирів з російських військ. Був також вплив населення, що поверталось в Україну. У 1828 р., після зради кошового Осипа Гладкого, який з частиною січовиків покинув турків і перейшов на лівий берег Дунаю, московські війська в ході чергової російсько-турецької війни зруйнували Січ та українські села на дельті (російсько-послушні історики звинуватили в зруйнуванні Січі турецьку сторону)⁵.

Репресії звалилися на голови тих козаків, що не перейшли на російський бік, – на запорожців (яких арештували та посилали на каторжні роботи), на українських поселенців (їх виселяли до Малої Азії, на острови в Егейському морі, до Македонії та в інші місця). Компактне заселення в Добруджі, здавалося, було ліквідовано, хоча частина українців поступово поверталася на свої колишні землі.

Козацькі полки (два, з т. зв. султанських козаків) були утворені під час Кримської війни 1853-1856 рр. заходами М. Чайковського, спершу польсько-французького агента у Стамбулі (від 1841 р.), одночасно відомого письменника, представника української школи в польській літературі, політичного й військового діяча. Після переходу на іслам прийняв ім'я Мегмеда Садик-паші, став двобунчуковим пашею. Козацькі полки, в яких службовою мовою була українська, воювали з російськими військами в європейській Туреччині, Волощині, Молдавії. Тоді українцям повернули всі привілеї, остаточно відновилися їхні поселення в Добруджі. Про участь козаків у Кримській війні на боці союзників українська проросійська і російська історіографія не згадують. Основним джерелом залишаються твори М. Чайковського, що значною мірою мають мемуарний характер⁶.

⁵ Про Задунайську Січ та суміжні землі є велика література. В останні роки – це дослідження А. Бачинського та О. Бачинської. Див., наприклад: *Бачинський А. Д., Бачинська О. А.* Козацтво на Півдні України. – Одеса, 1995; *Бачинський А. Д.* Січ Задунайська 1775-1828 рр. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. Пор.: *Бачинська О. А., Левченко Г. С., Новікова А. В., Хмарський В. М.* Анатолій Діомидович Бачинський. До 75-річчя народження (біографічні матеріали). – Одеса, 2008.

⁶ Див. збірку творів М. Чайковського, згадану в прим. 2, а також: *Чайковський М. (Мехмет Садик-паша).* Записки // Русская старина. – Санкт-Петербург, 1898. – Т. 95 (октябрь). – С. 169-209; Т. 96 (ноябрь). – С. 451-468; Т. 97 (декабрь). – С. 667-685; 1900. – Т. 102 (апрель). – С. 219-

У 1878 р. Добруджа опинилася під пануванням Румунії. Українські села там зберігалися і частково зберігаються досі, але стають жертвою активної румунізації⁷.

Головна хиба досліджень про згадані чотири етапи міграції українців до Османської імперії – обмеженість джерельної бази. Тогочасні українські архівні та наративні джерела практично відсутні (єдина хіба – хронікерська нотатка осавула Д. Щербини). Архів Задунайської Січі захопив у 1828 р. останній її кошовий О. Гладкий і передав цареві Миколі, який відіслав його з театру російсько-турецької війни до Санкт-Петербурга⁸, – доля цього архіву невідома. Пам'ятки української усної історії, зафіксовані в середині – кінці XIX ст., не можуть компенсувати цієї втрати, зрештою, вони – відповідно до своєї специфіки – вимагають дуже прискіпливого ставлення. Для періоду діяльності М. Чайковського та існування султанських козацьких полків є, по суті, лише його ж мемуари та матеріали ворожих до нього, шовіністично налаштованих польських антагоністів (князь В. Замойський)⁹. Фрагменти архіву М. Чайковського потрапили до рук українських істориків¹⁰, але подальша доля їх теж невідома. До наукового обігу цілком не введені турецькі архівні матеріали. Тому, що патронат над церковним життям козаків та звичайних поселенців здійснював Вселенський патріархат, у його недослідженому архіві також можуть бути відповідні відомості. Видані, здебільшого, реляції західноєвропейських дипломатів зі Стамбула додають до нашої тематики дуже мало. Вивчення етапів 2-4 в українській та російській історіографії проводилося і проводиться перш за все шляхом використання реляцій російських шпигунів та дипломатів, а також на підставі даних отриманих від перебіжчиків на російський бік. До цього додають матеріали української усної історії. Така джерельна база стала причиною неточностей і викривлень, часом далеких від об'єктивної картини.

Набагато краще і повніше можна висвітлити (національної орієнтації) відносини початку – середини XX ст. та місце в них українців у Туреччині. Це й

236; Т. 102 (май). – С. 455-469; Т. 102 (июнь). – С. 685-696 (подаю відомості лише про ту частину його нотаток, які стосуються козацьких полків).

⁷ Див., наприклад: *Слободян В.* Церкви українців Румунії. Південна Буковина, Марморощина, Задунав'я, Банат. – Львів, 1994. – С. 79-98; *Кушнір В.* Українці за Дунаєм. – Одеса, 2002 (рум. мовою: *Kușnir V.* Ucrainenii de dincolo de Dunăre. – București, 2008).

⁸ *Скальковський А.* История Новой Сечи или последнего Коша запорожского на основании подлинных документов запорожского сечевого архива. – Изд. 3-е. – Одесса, 1886. – С. 234.

⁹ *Pawlicowa M.* O formacjach kozackich w czasie wojny krymskiej (1854.VI–1855.VI) // *Kwartalnik Historyczny.* – Lwów, 1936. – Roczn. 50. – Nr 1. – S. 3-50, 622-655.

¹⁰ *Застирець Й.* Садик паша (Михайло Чайковський) // *Ілюстрована Україна.* – Львів, 1913. – Ч. 3. – С. 11-12; *Його ж.* Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-паші (Чайковського) // *Україна.* – К., 1914. – Кн. 2. – С. 67-72; *Рудницький Є.* До історії польського козакофільства // *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття.* – [К.], 1927. – Кн. 1. – С. 62-66.

становить 5-й етап, на якому зупиняюся докладніше¹¹. З'ясування місця і ролі українців на чотирьох попередніх етапах залишаю для подальшого дослідження.

Опубліковано за рукописом: *Дашкевич Я.* Міграції українців до Туреччини // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. С-4/4: Папка «Туреччина і Україна. XI: Статті (XIX–XX ст.)». Рукопис, 7 арк.

¹¹ Пор. статті, що стосуються турецько-українських зв'язків у XX ст. в політичному та інформаційному планах: *Дашкевич Я.* Українсько-турецькі політичні взаємовідносини в першій половині XX століття: національний аспект // Воля і Батьківщина. – Львів, 2008. – Ч. 3-4. – С. 29-47; *Його ж.* взаємовідносини в першій половині XX століття (інформаційні зв'язки) // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Т. 16. – С. 165-173; *Його ж.* Українська присутність в Туреччині // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації (у рамках Конгресу української діаспори): Зб. доп. (18-20 червня 2008 р., м. Львів). – Львів, 2008. – С. 113-114. Попередніх етапів стосується: *Дашкевич Я.* Прапори задунайських запорожців (XVIII–XIX ст.) // Знак. – Львів, 2008. – Ч. 46. – С. 8-11.

ПРАПОРИ ЗАДУНАЙСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ (XVIII–XIX СТ.)

Про турецькі прапори для українських державних утворень під османським протекторатом та для запорозьких чи взагалі козацьких формувань у Туреччині збереглося чимало згадок в архівних та наративних джерелах (у мемуарах, записах усної історії), а також в історичній літературі. Вони, однак, наскільки відомо, не були систематизовані та, врешті-решт, узагальнені.

Такі прапори дуже цікаві з того погляду, що турецькі султани (саме від них безпосередньо залежала іконографія прапорів) намагалися на них виразити ідею поєднання ісламу з християнством східного типу. У XVII–XIX ст. це поєднання повинно було символізувати також опір західному християнству, католицизмові. Османська імперія вважала себе спадкоємцем Візантії. Такі ідеї привели до виникнення прапорів цілком нового типу для України та українських збройних сил.

В Османській імперії існували прапори кількох рівнів: першого – султанського; високого, під назвою санджак (*sancak*), що був пов'язаний з певною територією, провінцією, яка також іменувалася санджаком; нижчого рівня – байрак (*bayrak*) – для великих військових формувань (для дивізій; в українців – для запорозького коша, козацьких полків). Відповідно до цих назв – *sancakbey* (губернатор провінції, тобто володар прапора-санджака), *sancakdar* (прапороносець санджака). А також *bayrakdar* або *bayraktar* – хорунжий військової частини. Були ще прапорці та значки для менших військових підрозділів (наприклад козацьких куренів, сотень, ескадронів).

Набір клейнодів гетьманів, залежних від султана, складався з булави, прапора, бунчука (або бунчуків), а також із грамот на привілеї. Кошові Задунайської Січі, що існувала в 1778–1828 рр., мали пірнач, байрак, бунчук, а також топуз (*topuz*) – коротку інкрустовану дорогоцінним камінням та золотом – шаблю. Зберігалися такі кошові клейноди в церкві, навіть на престолі (церква відіграла роль запорозької скарбниці – архіву).

Санджаки (в розумінні прапорів) надавалися гетьманам – Богданові Хмельницькому, Павлові Тетері, Петрові Дорошенку. (З нашого погляду, це була явна дискримінація, бо гетьманів прирівнювали до санджак-беїв – губернаторів провінцій). Конкретно відомо, що П. Дорошенко отримав 25 серпня 1669 р. в Умані з рук капудан-паші (*kapudane-paşa*), адмірала флоту, тоді начальника султанського палацу в Стамбулі, Алі-ачи булаву, бунчук і прапор¹. Усі ці клейноди Дорошенко віддав Москві в 1676 р.

Перші запорожці й козаки (у більшій кількості) з'явилися на турецькій території (переважно це був Очаківський округ) після поразки гетьмана Івана Мазепи

¹ *Колодзейчик Д.* Тercium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці козацької держави // Гадацька унія 1658 року. – К., 2008. – С. 72–73.

під Полтавою. 14 червня 1710 р. (за нотатками осаула Дем'яна Щербини) султан Агмед III через сераскера (*serasker*), тобто командувача військами Бендер і Буджака, передав І. Мазепі та його прибічникам грамоту про права тих запорожців і козаків, що були з гетьманом. Надав їм для поселення землі від гирла Дніпра до Дністра (до Буджака). Гетьман отримав владу двобунчукового паші (це був вищий генеральський ранг), а військо – «прапор [...] двобарвний; на червоному тлі срібний півмісяць із зіркою, на білому – золотий хрест Східної церкви». Прапор пошвятий константинопольський патріарх².

У Бендерах відзначали цю подію 9 днів (при цьому був генеральний хорунжий Кисілевський), а над запорожцями й козаками тоді повівали два прапори, принесені з України. На одному зображався «орел України», на другому – архангел³. М. Чайковський у 1872 р. уточнив, що на прапорі Мазепи ангел був білий на малиновому полі⁴. Доля всіх трьох знамен неясна. Неясно також, чи прапор від султана Агмеда III використовувався в запорозьких кошах і паланках, що виникали на території, підвладній Туреччині між Дніпром і Дністром у першій половині XVIII ст.

Звертаю особливу увагу на прапори гетьмана Мазепи, бо у вересні 2008 р. засоби масової інформації поширили вістку, що ось стяг Мазепи відреставровано у Кракові. Проте, наскільки відомо, жодне наукове дослідження на тему цього прапора, який зберігався в Краківському історичному музеї, опубліковано не було. Яким чином проведена атрибуція, чи це той прапор гетьмана Мазепи, що принаймні півтора століття перебував у Туреччині, чи зіставлено «харківський» прапор з інформацією про стяги, привезені Мазепою на турецьку територію? З цих знамен одне було, як згадувалося, з орлом, очевидно, царським двоголовим, а друге – з архангелом Михайлом, уже традиційним для України.

Михайло Чайковський, він же генерал Могаммед Садик-паша, зазначав, що прапор Івана Мазепи з білим ангелом на малиновому полі (який був у руках Садик-паші) він «залишив дома – хай іде до рук християн»⁵. Коли потрапив цей прапор до рук Садик-паші – історія замовчує. Що розуміти під словами «залишив дома» – не дуже зрозуміло. Ці слова він писав у Стамбулі не пізніше 21 вересня 1872 р. Тоді, може, й був у нього там власний дім, але в середині грудня цього ж року він вже повернувся в Україну. Якщо прапор І. Мазепи М. Чайковський залишив у Стамбулі, то в Туреччині ще був його молодший син, колишній ад'ютант султана. Цей син, відомий під іменем Музафер-паші, дуже холодно ставився до батька, Михайла, а старший син Адам (Тімур-бей) виїхав в Україну ще перед батьком. Кому ж тоді залишив знамено М. Чайковський?

² Relacja Damijanina Szczerbiny, assawuły pana koszowego Konstantyna Horodyskiego (tłumaczona z tekstu ruskiego) // X. K. O. [Czajkowski M.] Kozaczyzna w Tureji. Dzieło w trzech częściach. – Paryż, 1857. – S. 15.

³ *Застирець Й.* Мазепинці в Туреччині. З паперів Садик-паші (Чайковського) // Україна. – К., 1914. – Кн. 2. – С. 68-69.

⁴ *Чайковський М. (Садик-паша).* С устьев Дуная: Повесть / Пер. с пол. – К., 1873. – С. 119.

⁵ Там же.

Знаємо про ще один епізод, пов'язаний з цим прапором Мазепи. У період Кримської війни 1853-1856 рр. М. Чайковський просив князя Витовта Чарторийського (діяча польської політичної еміграції) привезти з Парижа стяг з архангелом⁶. Чи його справді привезли до Туреччини – невідомо. Як і цілком неясно, навіщо М. Чайковському – Садик-паші був потрібний дублікат прапора Мазепи.

І тут виникає питання: чи відреставрований тепер прапор гетьмана Івана Мазепи – це той, який був перевезений до Туреччини 1709-1710 р., тобто автентичний прапор, чи це імітація, виготовлена в Парижі у 1850-х рр., чи, може, ще якийсь інший стяг, автентичність і атрибуція якого вимагають ретельної перевірки.

Справа османського прапора (вже другого) для запорозького коша, який після зруйнування Січі Росією в 1775 р. виник на турецькій землі, коша, що поступово пересувався на південний захід, залишаючись, однак, у басейні долини Дунаю, здається, задовільно з'ясовується. Задунайська Запорозька Січ отримала привілеї від султана Абдулгаміда I у 1778 р. і зберігала свій статус, незалежно від того, що кіш Січі міняв місце перебування до 1828 р. Тоді Січ на річці Дунаві (в дельті Дунаю) зруйнували знову ж таки росіяни під час чергової російсько-турецької війни. (Версія, що цю Січ знищили турки через зраду кошового О. Гладкого, яка панує в українській історіографії, не витримує критики). Міркуючи згідно із законами цього часу, запорожці разом з привілеями від Абдулгаміда I мали отримати також військове знамено.

Таке знамено справді одержав перший кошовий Задунайської Січі Григорій Бахмат (Бахмацький, Бахмуцький). Це був «двоколірний прапор: на білому полі золотий православний хрест, а на чорному полі срібний місяць. Військовий прапор посвятив патріарх за присутності 12 єпископів»⁷. М. Чайковський, описуючи цей прапор, чомусь замінив червоний колір на чорний, хоча османський півмісяць міг бути лише на червоному або зеленому полі. Опис М. Чайковського вплинув на авторів, що пішли за цим описом, хоча пізніше сам його автор виправив помилку: «з одного боку на срібному полі був вишитий золотом православний хрест, а з іншого [боку], на червоному полі, османський місяць»⁸.

Садик-паша нібито особисто бачив цей прапор (імовірно, стяг бачив його інформатор) у Задунайській Січі біля смертної постелі кошового Михайла Ляха (Лоха), який, за М. Чайковським, помер 1821 р. Тут виникла явна плутанина, бо М. Лях був кошовим отаманом близько 1815 р. (дата непевна), а сам М. Чайковський опинився в Туреччині 1841 р., задунайців відвідав уперше в 1843 р., коли Задунайської Січі там уже не було. Він підкреслював, що прапор Січі був той самий, який від султана Мегмеда IV Авджи отримав ще гетьман Петро Дорошенко.

⁶ Pawlicowa M. O formacjach kozackich w czasie wojny krymskiej (1854.VI–1855.VI) // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwów, 1936. – Roczn. 50. – Nr 1. – S. 12.

⁷ Чайковський М. (Садик-паша). Записки // *Русская старина*. – Санкт-Петербург, 1898. – Т. 94. – Июнь. – С. 689.

⁸ Чайковський М. (Садик-паша). С устьев Дуная... – С. 119, 155.

З іншого боку, зображення на стязі майже таке (майже, бо зірка не згадується), як на прапорі 1710 р.

Щодо гетьмана П. Дорошенка. Вважається, що він віддав у 1676 р. до Москви всі клейноди, отримані від султана. А чому прапор від Мегмеда IV Авджи мав потрапити до Туреччини? До речі, в українській історіографії висловлювався сумнів, чи це знамено справді можна пов'язувати з П. Дорошенком⁹, як неодноразово твердив М. Чайковський, описуючи ідентичний прапор у 1854 р., якого автентичність засвідчили патріарх і 12 єпископів окремим актом¹⁰. При цьому треба ще й пам'ятати про психологічний фактор: традиція освяченого стяга гартувала вояка й допомагала йому вистояти в бою.

Є кілька версій про прапор Задунайської Січі та його долю. Згідно з російськими архівними документами, кошовий Осип Гладкий, зрадивши турків (що принесло багато нещастя українцям, які залишилися в Османській імперії – до речі, ця зрада вихвалюється у відомій опері «Запорожець за Дунаєм», написаній у дусі глорифікації російського царя Миколи I), перевіз на лівий російський берег Дунаю 13 травня 1828 р. такі запорозькі клейноди: два бунчуки, три прапори, церкву (тобто всі дорогоцінності із Січової церкви, яку він обдер дотла) та інші регалії¹¹. Які це були три прапори – конкретно не знаємо, бо в офіційному російському рапорті вони не описані і їхньої категорії не вказано. Згадуючи про зруйнування Задунайської Січі в 1828 р. російським генералом Брінкеном, М. Чайковський пише, що генерал забрав документи з канцелярії Січі, архів, церковну утвар і прапори – знову неясно які¹².

Насправді ні О. Гладкий, ні генерал Брінкен військового стяга Задунайської Січі (описаного тут) не забрали. Цей прапор був при тій частині запорожців, котрі обороняли Сілістру від російських військ¹³. Там вони захищали т. зв. Запорозький редут, пізніше відступили до Шумлі¹⁴. Відтіля, у цьому ж 1828 р., хорунжий Василь Скерневський (в іншому варіанті – Василь Черкаський, але це явно одна особа) передав знамено у Стамбулі – за наказом сераскера, тобто військового міністра, – до патріаршої ризниці¹⁵. Пізніше (десь на початку 1870-х рр.) М. Чай-

⁹ *Лисяк-Рудницький І.* Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // *Його ж.* Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 260.

¹⁰ *Чайковський М. (Садък-паша).* Заметки и воспоминания // *Русская старина.* – Санкт-Петербург, 1904. – Т. 120 (декабрь). – С. 563-564.

¹¹ *Рябинін-Скляревський О.* Кінець Задунайської Січі // *Україна.* – К., 1929. – Кн. 36. – С. 49.

¹² *Czajkowski M.* Wspomnienia z Zaporozża w Turcji... // *X. K. O. [Czajkowski M.] Kozaczyna w Turcji. Dzieło w trzech częściach.* – Paryż, 1857. – S. 45. Зрештою відомо, що в Задунайській Січі кожний курінь мав прапор або значок (тобто невеликий штандарт), які носили хорунжий чи значковий товариш. Див.: *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша запорожского на основании подлинных документов сечевого архива. – 3-е изд. – Одесса, 1886. – Ч. 3. – С. 225. Очевидно, О. Гладкий та генерал Брінкен захопили прапори куренів.

¹³ *Чайковський М. (Садък-паша).* Записки... – С. 690.

¹⁴ Там же. – Т. 35 (июль). – С. 198.

¹⁵ *Чайковський М. (Садък-паша).* С устья Дуная... – С. 121.

ковський бачив цей прапор у Стамбулі в українських козаків-запорожців. На чолі ескадрону повівав той самий стяг¹⁶.

З усього цього можна зробити висновок, що січове знамено не потрапило до рук росіян – його не встигли захопити ні О. Гладкий, ні Брінкен. Врятований прапор справді опинився в патріаршій різниці знову.

В історичній літературі чи не вперше подав докладнішу вістку про прапор – ідучи за М. Чайковським – та запровадив її у науку український історик з Кубані Прокопій Короленко. Проте він допустив при описі помилку, повторивши М. Чайковського. П. Короленко писав про «двоколірний прапор, на якому з одного боку на білому тлі був зображений золотий хрест, а з другого [боку] на чорному полі срібний місяць. Цей прапор освятив константинопольський патріарх»¹⁷. Помилку кубанського історика – і М. Чайковського – повторили і повторюють досі інші автори¹⁸.

В історіографії з'явилася свого часу думка, що на прапорі Задунайської Січі були ті самі символи, що й на печатці Січі, тобто хрест, місяць та сонце¹⁹. Насправді ж сонця на стязі не було. З іншого боку, виникає питання, чи зображення на печатці не треба вважати своєрідним гербом Задунайської Запорозької Січі, очевидно періоду до 1828 р. (печатку захопив із собою, зрадивши турків та й задунайських запорожців, кошовий О. Гладкий).

Врешті існує ще й цілком дивна версія, що Задунайська Січ взагалі не мала військового прапора²⁰.

У 1828 р. Задунайська Січ перестала існувати, українці в Туреччині втратили всі гарантовані їм привілеї, запорожці – ті, котрі залишилися в Туреччині, – були ув'язнені або мучилися на примусових важких роботах, помітними стали апатія та моральний розклад, українців розпорошили.

Але, досить несподівано, відкрилися можливості військової служби для залишків запорожців та козаків й історія задунайського прапора продовжилась. У 1853 р. почалася т. зв. Кримська війна Англії, Франції, Сардинії, Туреччини з Росією. І тоді пригадали про український військовий потенціал. Почалася організація козацьких султанських полків, яких ядро становили українці. У полках запровадили українську команду²¹, хоча там були й неукраїнці – поляки, котрі швидко налаштувалися вороже до М. Чайковського – Садик-паші за його українофільство, болгар, греки, молдавани, цигани, євреї. Українська мова стала панівною в цьому середовищі.

¹⁶ Там же. – С. 155.

¹⁷ *Короленко П. П.* Предки кубанских казаков на Днестре // Кубанский сборник. Труды Кубанского областного статистического комитета. – Екатеринодар, 1901. – Т. 6 (1902). – С. 7.

¹⁸ *Кащенко А.* Оповідання про славне військо запорозьке низове. (Коротка історія війська запорозького). – 4-те вид. – Катеринослав; Ляйпціг, 1923. – С. 301; *Слободян В.* Церкви українців Румунії: Південна Буковина, Марморощина, Задунав'я, Банат. – Львів, 1994. – С. 82.

¹⁹ *Рябішін-Скляревський О.* З життя Задунайської Січі... – Кн. 34. – С. 21.

²⁰ *Кондратович Ф. [Вовк Ф.]* Задунайская Сечь. (По местным воспоминаниям и рассказам) // Киевская старина. – К., 1883. – Т. 5 (апрель). – С. 731.

²¹ *Pawlicowa M.* O formacjach... – S. 20.

Організатором і командувачем двох полків був той самий М. Чайка-Чайковський – тоді вже, після переходу на іслам – Мегмед Садик-паша, який очолював козацькі формування з титулом міріміран-паші (*mirimiran-paşa*), тобто губернатора провінції. Під час Кримської війни 1853-1856 рр. козацькі полки воювали з російськими військами у європейській частині Туреччини, в Молдавії та Волощині. За давно накладеним російським табу військові дії козацьких султанських полків не згадуються і в українській історіографії, бо не можна допустити думку, що українці ще й у середині XIX ст. воювали з росіянами, тим більше під час героїчної чомусь для Росії Кримської війни, котру, як відомо, Росія програла.

Організуючи козацькі полки, М. Чайковський отримав від султана «стародавній прапор Запорозької Січі»²². У 1854 р., за наказом сераскера (тут – військового міністра) Різа-паші, цей військовий прапор часів гетьмана П. Дорошенка видав патріархат на руки М. Чайковського. При цьому знамено освятив і ствердив його автентичність патріарх Вселенської церкви за присутності 12 єпископів. Був складений відповідний акт з підписами й печатками патріарха та єпископів²³. Прапор зберігався спершу в Стамбулі, де вже були перші формації султанських козаків. Незабаром казак-паша (*kazak-paşa*) Берто дер-Давід перевіз його до Варни, де тривало комплектування полку добровольцями з Добруджі. (Там уже зібралася частина розпорошених українців). З опису прапора, поданого М. Чайковським у 1872 р. (про що вже згадувалося раніше), виходить, що це був стяг Задунайської Січі, переданий патріархові (з назвою Дорошенківського прапора) в 1828 р. Бо на козацькому прапорі зображався «золотий православний хрест, вишитий на срібному фоні [...], а османський місяць яскраво красувався на червоному кривавому полі»²⁴. У місті Шумлі (по-турецьки; тепер Шумен у Болгарії) 1853 р. М. Чайковський влаштував урочисту передачу військового знамена султанському козацькому полкові. Ця передача мала не лише глибоке символічне, але також практичне значення: «ми отримали таким чином всі законні права і привілеї, подаровані раніше славному запорозькому війську – і наш полк був славним запорозьким військом, яке відродилось [...] і було на службі султана. Ця церемонія [стала такою], після якої наш полк став користуватися історичними правами та привілеями колишнього

²² Czajkowski M. Wędrowiec Kozak. Duma. Z przypisami autora // X. K. O. [Czajkowski M.] Kozaczyna w Turcji. Dzieło w trzech częściach. – Paryż, 1857. – S. 267.

²³ Чайковський М. (Садък-паша). Заметки и воспоминания... – С. 563-564; Relacja Damianina Szczerbiny... – S. 17; Застирець Й. Садик Паша (Михайло Чайковський) // Ілюстрована Україна. – Львів, 1913. – Ч. 3. – С. 12.

²⁴ Чайковський М. (Садък-паша). С устья Дуная... – С. 155; Czajkowski M. Koszowata i ukraiński / Wyd. nowe. – Lipsk, 1899. – S. VI. – (Pisma M. Czajkowskiego. – Т. 7: Biblioteka pisarzy polskich. – Т. 19). Аналогічний опис прапора дає М. Чайковський у своїх спогадах: «на двоколірному прапорі, на червоному полі, був зображений срібний мусульманський півмісяць, а на білому полі – золотий православний хрест» (Чайковський М. (Садък-паша). Записки... – Т. 45 (октябрь). – С. 198). Подібний опис в іншому місці: «золотий хрест православної церкви на срібному полі й срібний півмісяць на пурпуровому полі» (Чайковський М. (Садък-паша). Заметки и воспоминания... – С. 563).

запорозького війська»²⁵. Якщо навіть враховувати, що наведені шойно рядки продиктовані ейфорією організатора святкового вручення стяга й одночасно автора цитати, тобто М. Чайковського – Садик-паші, треба визнати, що з моменту цієї події добре ім'я і статус потомків запорожців як у війську, так і поза військом відновилися приблизно до рівня, на якому вони були до 1828 р., але без відновлення Задунайської Запорозької Січі. Таким був прапор також у 70-х рр. XIX ст. Мабуть, він був далі при султанських козаках і пізніше – у Лівані та Сирії – до часу перетворення цих козацьких формувань на регулярні турецькі частини. Відомо, що ним спершу опікувався (возив із собою) капітан-хорунжий козацького полку Адам Барановський (помер у вересні 1863 р.)²⁶.

Прийняття саме такого двоколірного прапора («на білому полі хрест золотий православний, на червоному – півмісяць срібний»), освяченого патріархом, схвалив 16 вересня 1853 р. Таємний комітет патріотичної Бессарабії й України, очолений генерал-майором князем Олександром Дабіжою²⁷, який був також дослідником генеалогії та геральдики – писав, наприклад, про герби Мазепи²⁸. Українська історіографія про такий комітет нічого не знає.

Прапор настільки увійшов у побут та свідомість до кінця 60-х рр. XIX ст., що про нього стали говорити як про «народний» або «народний історичний»²⁹.

З іншого боку, довкола прапора польська шовіністична еміграція в Туреччині почала плести свої інтриги. «У 1854 р. у козацьких полках [...] польські католики захотіли поставити священниками католицьких ксьондзів, задумали [...] вишивати на козацьких прапорах, які збереглися від часів Запорозжя, латино-католицькі хрести замість православних слов'янських»³⁰. Однак це не вдалося здійснити агресивним католикам, для яких зміна іконографії стяга означала б полонізацію козаків.

Справа прапора чи прапорів продовжувалася далі. Коли в 1857 р. М. Чайковський – Садик-паша (тоді він мав титул «начальника козацьких полків Румелії та Анатолії») почав формувати полк (другий) драгунів, виникла потреба виготовити ще один військовий прапор султанських козаків. Він відрізнявся від першого тим,

²⁵ Чайковский М. (Садик-паша). Записки... – Т. 45 (октябрь). – С. 198. Іншими словами, прапор «мав бути символом відродження Запорозького війська», бо ще й був фірман султана: «полкові на право називатися стародавнім Запорозьким військом» (Чайковский М. (Садик-паша). Заметки и воспоминания... – С. 563, 566).

²⁶ Czajkowski M. Koszowata i ukrainki... – S. V–VI.

²⁷ Рудницький Є. До історії польського козакофільства // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX – і початків XX ст. – [К.], 1927. – Кн. 1. – С. 65. – (Записок б. Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. – Т. 24). Тут публікується текст документа. Згадку про нього див.: Чайковский М. (Садик-паша). Записки... – Т. 96 (ноябрь). – С. 682.

²⁸ Дабіжа А. В. Мазепа – князь и его шляхетский и княжеский гербы // Киевская старина. – К., 1885. – Т. 13 (декабрь). – С. 715–718, 1 табл. О. Дабіжа опублікував також інші свої статті в «Киевской старине» 1886, 1887, 1893, 1896 рр.

²⁹ Чайковский М. (Садик-паша). Записки... – Т. 119 (август). – С. 278.

³⁰ Чайковский М. (Садик-паша). Заметки и воспоминания... – С. 226, 564.

що був «з півмісяцем, зіркою і срібним хрестом на амарантовому (тобто темно-червоному. – Я. Д.) полі»³¹. Іншими словами, він був одноколірним, а символіка доповнена зіркою. Всі символи розміщувалися, мабуть, на одному боці. Доля цього другого прапора (як, зрештою, і першого) після 60–70-х рр. XIX ст. невідома.

Варто навести ще ідеологічну інтерпретацію цих знамен, яку дав М. Чайковський. Це мало бути публічне свідчення «договору ісламізму з християнством на службі великого і великодержавного султана Абдулмеджід-хана [...], символ зрівняння християн з мусульманами з правом носити меч у державі, утвореній силою»³². Зазначимо, що ісламська символіка на прапорі 1857 р. лише частково відповідала тогочасній турецькій. На турецьких стягах поряд зі срібним півмісяцем розташовували кілька (а не одну) срібних зірок.

14 сотень (мабуть, ескадронів) козацької легкої піхоти мали прапорці, про вигляд яких нічого не знаємо³³.

На початку 1870-х рр. справа прапора (чи прапорів) знову стала об'єктом дискусій та нових інтриг. У зв'язку з тюркізацією полків – польське офіцерство намагалося усунути в такий спосіб українську мову команди, добиваючись команди турецькою мовою, та зробити її мовою офіцерського складу – поляки почали вимагати скасування існуючого прапора. Вище турецьке командування все ж таки вирішило, що «нашому війську (козацьким полкам) треба залишити його прапор, бо це, без сумніву, принесе користь урядові»³⁴.

Ще кілька слів про фактуру полотнищ і техніку нанесення зображень. У XVIII–XIX ст. вживали на прапори шовкову матерію. Спершу символи наносили методом аплікації, пізніше також їх гаптували. Про «вишивання», тобто гапт, на стягах 1778 і 1854 рр. згадує М. Чайковський.

Не підлягає сумніву, що знамена XVIII – середини XIX ст. розглядали як символ турецько-української військової співдії, з досить стійкою традицією (принаймні від часів гетьмана П. Дорошенка).

На сьогодні можна зробити висновок, що задунайські запорожці й козаки (це були два різні стани: запорожці – з дніпрової Січі та їхні потомки, козаки – з козацьких регулярних полків, розташованих в Україні, та їхні нащадки) мали в Туреччині надані чотири військові прапори:

- 1) від султана Агмеда III 1710 р. – для запорожців і козаків-мазепинців;
- 2) від султана Абдулгаміда I 1778 р. – для Задунайської Січі, т. зв. Дорошенківський прапор, тобто наданий раніше султаном Мегмедом IV Авджи 1669 р. гетьманові П. Дорошенкові;

³¹ Czajkowski M. Od roku 1853 do roku 1857 // X. K. O. [Czajkowski M.] Kozaczyzna w Turcji. Dzieło w trzech częściach. – Paryż, 1857. – S. 128; *Заступець Й.* Садик Паша... – С. 12.

³² Czajkowski M. Od roku 1853... – S. 128-129.

³³ Rawita-Gawroński F. Sadyk-Pasza i Adam Mickiewicz. (Wiązanka wspomnień i listów odnoszących się do Adama Mickiewicza) // Rok Mickiewiczowski. Księga pamiątkowa. – Lwów, 1899. – S. 216.

³⁴ Чайковський М. (Садук-паша). Записки... – Т. 119 (август). – С. 633.

3) для Першого полку султанських козаків – від султана Абдулмеджіда 1854 р. (ймовірно, ідентичний з прапором 1778 р.);

4) для Другого (драгунського) полку султанських козаків – від султана Абдулмеджіда 1857 р.

Були ще знамена і значки менших військових одиниць (наприклад куренів, сотень – саме їх захопили у 1828 р. Гладкий та Брінкен). Такі стяги нижчого рангу існували також у турецьких та некрасівських (російсько-українських за національним складом – з донських козаків на турецькій службі) військових частинах.

Незалежно від цих прапорів, у Туреччині зберігався стяг гетьмана Івана Мазепи, який потрапив туди в 1710 р.

Прапори Задунайської Запорізької Січі та козацьких полків були цілком новим явищем в українському прапорництві (абстрагуючись від прапорів, наданих гетьманам П. Дорошенкові та І. Мазепі). Бо хоча в Україні на полкових знаменах середини XVII ст. траплялася подібна емблематика – серп, місяць поряд з хрестом (семантика такого поєднання не є ясною), проте такі зображення фігурували, як правило, на одному боці полотнища, а хрест був не православний, а рівнораменний, потовщений або не потовщений на кінці рамен.

Знамена не лише були символом християнсько-мусульманської об'єднаної ідеології, але й відігравали також велику роль, піднімаючи дух війська. Їх виносили наперед під час боїв, їх треба було боронити до останньої краплі крові, щоб уникнути ганьби. У складних ситуаціях полотнища віддирали від держака, залишаючи на полі бою тільки самі держакі.

Можливо, що на підставі досі не досліджених джерел (турецьких, грецьких у патріархаті) вдасться доповнити цей екскурс. Закінчуючи його, підкреслюю, що військові прапори та інші регалії козацької доби заслуговують на більшу увагу істориків, ніж це було досі.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Прапори задунайських запорожців (XVIII–XIX ст.) // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 364–371. Перша публ.: *Дашкевич Я.* Прапори задунайських запорожців (XVIII–XIX ст.) Знак. Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2008. – Ч. 46. – С. 8–11.

МИХАЙЛО ЧАЙКОВСЬКИЙ

Задунайська Січ. Перші запорожці над Чорним морем під турецьким пануванням з'явилися після Полтави, разом з Мазепою. У 1710 р. був фірман султана, надання земель для заселення у т. зв. турецькому Поділлі (або Ханській Україні) від Пруту до устя Дніпра і від річки Кодими до Чорного моря. Тоді запорожці отримали й інші привілеї. У 1711 р. виникає Запорозька Січ в Олешках на Дніпрі (Кость Гордієнко), була паланка в Очакові, може, в Слободзеї. Запорожці воювали з росіянами.

Поволі запорозькі села пересуваються на південний захід – до дельти Дунаю та Добруджі включно.

Велика еміграція після зруйнування Січі. У 1774-1775 рр. – нові привілеї від султана. Січ виникає в дельті Дунаю. Січ міняла розташування – було чотири або п'ять Січей. Запорожці не платили податків, мали обов'язок військової служби. Воювали з росіянами, а також брали участь у походах турецьких військ до Греції, Сербії, Албанії для придушення антитурецьких повстань.

1828 року Січ у Великому Дунавці (Дунавець – рукав Дунаю на дельті) була ліквідована після зради кошового Гладкого, який вивів частину запорожців на російський бік, кинувся цареві до ніг і здійснив другу зраду – вивів російські війська на Січ над Дунавцем, котру росіяни зруйнували (не турки зруйнували, а російський генерал Брінкен), захопивши архів, клейноди та обдерши і спаливши церкву. Гладкий став російським генералом, а запорожці, що залишилися на турецькому боці, проклинали десятиріччями Гладкого, але вони втратили всі привілеї, частину їх ув'язнили, погнали на важкі роботи.

У 1853 р., коли запахло новою війною з Росією, Михайло Чайковський (тоді вже Садик-паша), улюбленець султана Абдулмеджіда, дістав доручення сформувати козацькі полки. Він справді утворив два полки, що проявили велику хоробрість у боях з росіянами, прогнали їх з турецької території, захопили Бухарест. Усі попередні привілеї були повернені. Козаки хотіли прорватися в Україну через Дністер, планувався десант на Кубані й похід до Грузії, але англійці – основна військова сила під час Кримської війни – до цього не допустили. Султанські козацькі полки комплектувалися переважно з українців, хоча були в них й інші національності. Панувала в полках українська мова, що була також мовою команди. Офіцерський склад – поляки (ветерани повстання 1831 р.) та полонізовані українці. У такому стані – під командуванням Чайковського, тоді вже міріміран-паші, тобто паші з двома бунчуками, – полки проіснували до 1871 р., коли під впливом шовіністичної польської еміграції Чайковський змушений був подати у відставку, в полках запровадили турецьку команду (бо ця ж польська еміграція вважала, що краще вже турецька мова, ніж зненавиджена русинська). Полки існували ще декілька років, їх перевели до Сирії, включили до складу турецьких регулярних військ.

На цьому закінчилися традиції Запорозької Січі (наприклад, крім мови, поділ на курені тощо), а на дельті Дунаю та в Добруджі залишилися звичайні українські села, українці розсіялися по містах, тюркізувалися, а потім румунізувалися. Кілька українських сіл у дельті й у Добруджі є досі, але їх посилено румунізують (від 1926 р. скасували українську мову в церквах). Туди їздять наукові експедиції (із Запоріжжя, Одеси, Львова), існує Спілка українців Добруджі – ось такий є кінець української еміграції в Придунав'я, що налічує вже два століття.

Історичні джерела. Джерельна база вивчення Задунайської Січі та козацьких полків одностороння й обмежена. Архів був, як я згадував, вивезений з Верхнього Дунавця в 1828 р., і сліди його не віднайдено.

Є документи тільки з російського боку – реляції російських шпигунів, зізнання тих козаків, які поверталися в Україну (вони частково ввійшли до складу Азовського та, потім, Кубанського війська), звіти російської адміністрації й військового командування.

Турецька документальна база цілком не розкрита (над цим ніхто не працював), документи повинні бути у Вселенському патріархаті у Стамбулі, куди також не доходила рука дослідника.

У зв'язку з цим, виняткове значення зберігають пам'ятки усної історії, записані ще з уст запорожців, козаків та їхніх потомків.

На такому фоні зрозумілою стає роль нарративних джерел – спогадів сучасників, записів усної історії. І тут ми переходимо до Михайла Чайковського.

Він шляхтич українського походження, що народився в селі Гульчинцях Бердичівського повіту в 1803 р. Повне прізвище – Чайка-Чайковський. По батьківській лінії курінний отаман Христофор Чайковський загинув при руйнуванні дніпровської Запорозької Січі російськими військами. Мати – правнучка гетьмана Івана Брюховецького. Родина була полонізована, а сам Михайло Чайковський вважав себе польським патріотом та одночасно підкреслював, що він українець. Брав участь у польському антиросійському повстанні 1831 р., емігрував до Франції. У Парижі став близькою людиною польського магната Адама Чарторийського, претендента на польський королівський престол. Уже в Парижі проявився великий літературний талант Чайковського – протягом життя він написав понад 10 повістей, майже всі на українській темі: «Козацькі оповідання», «Вернигора», «Гетьман України», «Овручанин», «З устів Дунаю», «Кошовата», «Українки» і т. д. Його називають видатним представником української школи в польській літературі середини XIX ст. Був дуже популярним письменником – його твори перекладали на німецьку, французьку, російську мови. Один роман друкували також у Львові російською мовою.

У 1841 р. він очолив дипломатичне агентство Чарторийського в Стамбулі, діяв під прикриттям французького посольства. Мав вільний доступ до султана. У 1850 р. перейшов на іслам, тому в політичній та військовій історії відомий часто як Мегмед Садик-паша.

У політиці був завзятим прихильником слов'янської ідеї. Спершу вважав, що слов'янство повинна очолити Польща, яка ж «не може бути вільною без вільної

України» (відомо, що це гасло існує ще досі – 150 років – хоча Чайковського ніхто при цьому не згадує). Варшаву, стверджував він, можна звільнити з-під Росії тоді, коли спершу звільнять Київ. Одночасно зазначав, що причиною занепаду Польщі було шовіністичне польське духівництво та чернецтво. Його виступи проти такого саме католицизму зробили йому багато ворогів.

Остаточо переконавшись у тому, що Польща не може очолити слов'янство, не може ліквідувати бар'єр, що відділяв її від Східної церкви, Чайковський поставив на турецьку карту. Символом цієї переміни став прапор, який він пропагував: з одного боку – на срібному полі золотий православний хрест, з другого боку – на яскраво-червоному полі мусульманський півмісяць. Зрештою, Османська імперія вважала себе спадкоємцем Візантії і своїм обов'язком тому – опіку над слов'янами у боротьбі з католицизмом. Про роль Чайковського в організації козацьких полків я вже згадував. Може, варто зазначити, що Чайковського дуже підтримував тоді Адам Міцкевич (помер у Стамбулі 1855 р.).

Побачивши, що Туреччина не може реалізувати слов'янську ідею, Чайковський 1872 р. повернувся в Україну, отримав прощення царського уряду. Він виступав за примирення поляків з Росією, вороже ставився до Західної Європи, нібито (це неясно) перейшов на православ'я. У Туреччині Чайковський пробув 30 років.

Молодший син його зробив кар'єру в Туреччині, був ад'ютантом султана, а під іменем Музафер-паші став губернатором Лівану. Старший син Адам (Тімур-бей) повернувся в Україну, став генерал-майором російської служби. Цікаво, що в Адама прокинулися українські сентименти – папери батька він передав українським дослідникам: у 1912/1913 рр. о. Застирцеві у Львові (цьому, що подавав Івана Франка на Нобелівську премію) та Євгенові Рудницькому в Криму 1918 р. Адам тоді зник – мабуть, розстріляли його більшовики (бо генерал).

Життя Михайла Чайковського – Садика-паші – в Україні не було спокійним. Його страшенно цькували поляки. Він не міг видавати своїх праць (його видавцеві у Лейпцигу погрожували смертю, якщо той друкуватиме Чайковського; до речі, ще 1855 р., коли козаки зайняли Бухарест, австрійці оголосили нагороду за його голову). В різній політичній полеміці пройшли його останні роки. Жив він переважно у своєму маєтку в селі Борки, Остерського повіту на Чернігівщині. Там, у 1886 р., на 78-му році життя, покінчив із собою самогубством.

Чайковський та джерела до історії задунайців. Чайковський був першим, хто зустрічався з дунайськими запорожцями в 1843, 1845 рр., тобто 15 років після скасування турецької Запорозької Січі. Про ці зустрічі, а також про відновлення козацьких військ він залишив великі спогади, які є єдиним нарративним джерелом для цієї проблеми в середині XIX ст. Більше нічого немає.

І отже: у 1857 р. в Парижі Чайковський видав книгу «Kozaczyzna w Turcji» в трьох частинах, майже 400 сторінок.

Він пише про організацію козацьких полків, подає хронікерську нотатку про привілеї для запорожців Мазепи. Дає спогади про зустрічі із запорожцями – розмови про зраду Гладкого.

Чайковський був особисто в плавнях дельти Дунаю. Викладає – за своїми інформаторами – відомості про устрій Січі, її окремих кошових, про міграцію запорожців, про Пилипа Орлика, про бойові дії, конфлікти з донськими козаками в Добруджі (т. зв. некрасівцями), про зруйнування Січі російським генералом Брінкеном.

Окрема частина в книзі присвячена добруджським козакам, організації полків, їхнім бойовим діям. Подано своєрідну хроніку за 1853-1857 рр. Описано зустрічі з Міцкевичем, опубліковано кілька документів султана (фірман та іраде) про організацію полків.

Автор також констатує, що російська політика полягає в розсварюванні українців з поляками. Він додає записи українських пісень, які співали в полках, та список офіцерського складу «Корпусу османських козаків».

Багато місця присвячує він конфліктам з польськими патріотами, котрі (а також англійці) оголосили його антиполяком, який хоче відіграти роль Богдана Хмельницького.

Спогади Чайковського під назвою «Записки» публікувалися спершу в «Киевской старине» 1891-1892 рр. (публікація не закінчена) та, у повному вигляді, в петербурзькому журналі «Русская старина» в 1895-1904 рр. (у російському перекладі з польського оригіналу).

Не буду докладно анутовати ці спогади, а зверну увагу на цікавіші деталі.

Наприклад, що переговори з кошовим Гладким про перехід на російський бік проводив російський комісар поляк Микульський за посередництва євреїв-шинкарів на Січі. Є згадка про запорожців на острові Родос у Середземному морі. Багато сказано про донських козаків у азійській частині Туреччини.

Описано побут козаків Добруджі (23 села!) та подано відомості з історії Січі (М. Чайковський побував на руїнах Січі та найближчого села Раї).

Далі – про організацію полків та польські (а також французькі, англійські, німецькі) інтриги, бої полків. Про заяву таємного Молдавсько-українського комітету (на чолі – генерал, князь Дабіжа) про підтримку Туреччини проти Росії, про те, що до козаків приєднався один з Виговських та братанок канцлера Бісмарка, що в козацьких таборах співали українські пісні. Частина цих спогадів – про 1853 р. – недавно публікувалася в Польщі.

«Заметки и воспоминания» в перекладі російською мовою друкувалися також у петербурзькому журналі «Русская старина» в 1904 р.

Це окремі нотатки Чайковського, також мемуарного характеру, зі згадками про козацькі полки та боротьбу проти них.

Про повісті Чайковського я вже згадував. До них автор додавав реальні примітки, в яких є також запорозькі мотиви.

Мемуарний характер має його книжка «С устьев Дуная. Повесть», видана в Києві 1873 р. У ній описана дельта Дунаю, запорозькі церкви, монастирі, заняття запорожців (риболовля, виготовлення ікри), їхня їжа, запорозькі курені, вибори кошового, військові походи (Сербія, Словаччина, Волощина, Молдавія, Угорщина,

Греція, Чорногора) по суші, а також по морю (подано назви чайок), розпорошення козаків по цілій Туреччині після 1828 р. Книжка «С устьев Дуная» видавалася також у Львові 1898 р.

У Львові друкувався ще при житті Чайковського (у 1873 р.) збірник «Из писем ген. Чайковского (Садык-Паши) к своему военному товаришу г-ну Игнатию Глинскому во Львове», в якому багато говориться про історію козацьких полків і знову про інтриги довкола них.

* * *

За відгуками сучасників (зокрема Адама Міцкевича) Чайковський був людиною непересічною, розумною.

Його діяльність – політична, військова, письменницька – про це свідчить. Політичний млин, у якому він опинився, не дозволив йому піднятися ще вище.

Спогади, нотатки, листи Михайла Чайковського повинні зайняти належне місце в українському джерелознавстві, у джерелознавстві історії, як тепер кажуть, української діаспори. Вони варті подальшого критичного вивчення та використання.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Михайло Чайковський // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури.* – 3-тє вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 801-804.

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ПОЛІТИЧНІ ВЗАЄМВІДНОСИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Можливо, недалекий вже час, коли історія турецько-українських взаємовідносин від другої половини ХVІ до початку ХХІ ст. дочекається не лише чергових епізодичних статей, але й систематичного послідовного викладу у вигляді солідного тому. На сьогодні чимало на цю тему написано, але, правда, не до кінця і переважно на невисокому науковому рівні, хоча, з іншого боку, є й окремі серйозні дослідження, навіть невеликі публікації історичних джерел. Історія турецько-українських стосунків з такою чи іншою інтерпретацією подій належить до тих занедбаних в історії України сторін, на які з різних, також політичних, причин не звертали належної уваги або про які писали у викривленому світлі. Ці стосунки ще не займають належного місця в загальних історичних працях про минуле України нового й новітнього часу. Незважаючи на те, що відповідний перелік налічує кілька сотень праць і згадок різними мовами – турецькою, українською, англійською, німецькою, російською та польською.

Сьогодні можна вже говорити про визначення етапів взаємин двох держав і двох націй. Не підлягає сумніву, що перша половина ХХ ст. – з основною увагою на період Першої світової війни та розвиток подій безпосередньо після неї – творить окремий важливий етап.

Необхідно мати на увазі кілька напрямів цих стосунків:

- політичні, з дипломатичними включно;
- військові, включаючи сюди історію турецького експедиційного корпусу в Західній Україні, епізодичну участь українських військових у боях на турецькому боці в Месопотамії й Сирії, долю українців-солдатів та військовополонених у Туреччині, чорноморські контакти;
- інформаційні зв'язки – поширення відомостей про Україну в Туреччині та про Туреччину в Україні;
- культурні зв'язки, зокрема переклади творів турецьких авторів на українську мову, врешті
- українці в Туреччині.

На своє дослідження накладаю певні обмеження. Стосунки т. зв. Радянської України з Туреччиною вивчені досить докладно (йдеться насамперед про праці Ігоря Чернікова)¹. Ці відносини мали специфічний, визначений політикою Москви, характер – залишаю їх поза межами свого викладу. Мій аналіз звернений перш за все на відносини, які мала з Туреччиною незалежна Українська держава та політичні течії

¹ Ковальчук О. О. 75-річчя І. Ф. Чернікова // Східний світ. – К., 2006. – Ч. 1. – С. 224-225; Оpubліковані праці доктора історичних наук Чернікова Ігоря Федоровича (1990-ті роки – 2005 р.) // Там само. – С. 225-228.

індепендентського напрямку як до виникнення незалежної української державності в 1917-1918 рр., так і в період державності, а також після її фактичної ліквідації в 1920 р.

* * *

А все ж таки – чому Туреччина – Україна? Як відомо, ці відносини в ХV–ХVІІІ ст. були складними, пов’язаними з османською інвазією на українські та сусідні землі. Але навіть тоді, коли Україна, затиснена в лещатах між Москвою та Варшавою, шукала виходу зі складної ситуації, особливо в ХVІІ–ХVІІІ ст., серед української політичної еліти виникали туркофільські тенденції, які виглядали перспективними.

Від початку ХХ ст. українська політична думка почала чимраз частіше звертати увагу на Туреччину. Було кілька факторів, що сприяли цьому.

1. Геополітичний фактор. Чорне море остаточно перестало бути бар’єром між українськими землями та Туреччиною, а навпаки, перетворилося на засіб для виникнення і розвитку багатограних українсько-турецьких стосунків. Цей геополітичний чинник діяв, по суті, до періоду Другої світової війни та після неї – тоді ще діяли неофіційні політичні представництва, також під виглядом Української громади.

2. Географічний фактор. Туреччина під час Першої світової війни була своєрідним плацдармом, з якого за сприяння турецької розвідки можна було шляхом контрабанди поширювати українські видання – брошури, листівки – на південноукраїнських землях, зокрема на Кубані. Були проекти використання турецьких берегів для підготовки українського десанту на Кубань та Одещину.

3. Фактор безпеки. Туреччина для України – єдина з її сусідів – не була загрозою в політичному й мілітарному відношеннях. Навіть проблему татарського Криму, що міг стати кісткою незгоди, вдалося усунути шляхом переговорів.

4. Фактор подібної історичної долі. Україна на початку ХХ ст. та й пізніше виявилася поділеною між трьома – чотирма загарбниками та вела важку відкриту й підпільну національно-визвольну боротьбу. Османська держава в ХІХ – на початку ХХ ст. опинилася в процесі розшматовування між великими імперіалістичними силами. Османська імперія була багатонаціональною, і виділення з її складу національних держав було закономірним, але територію держави ділили не на незалежні держави, а перш за все на колонії та напівколонії, що стало основною метою агресорів. Туреччині шляхом національно-визвольної революції вдалося відстояти свою незалежність на власній етнічній території. Україні це не вдалося. Цей паралелізм боротьби двох народів за свободу їх зближував.

У цьому останньому відношенні можна натрапити навіть на вражаючі аналогії. Османську імперію, що розвалювалася від зовнішніх ударів та внаслідок розкладу суспільства, національних рухів, намагався рятувати політичний рух, який називав себе молодотурками (*Genç Türkler*). Три фази молодотурецької революції (1908-1909, 1909-1912, 1913) на певний час стабілізували становище в

державі, ліквідували деспотизм султана. Молодотурки, що назвали свій рух «Єдність і поступ», здобули чималі симпатії європейської – також української – громадської думки.

Як відгомін таких дій в Україні виникає рух молодоукраїнців, який поширився якраз (як тут не думати про збіг у часі) в 1911-1913 рр. Заснування Молодоукраїнського комітету у Львові відбулося в грудні 1912 р. Хоча цей рух не охопив ціле українське суспільство, при його виникненні молодотурецький стимул відіграв певну роль. На відміну від подібних «молодих» об'єднань, які виникали в Європі в кінці XIX – на початку XX ст. і ставили перед собою літературні, мистецькі чи загальнокультурні завдання, молодоукраїнці, як і молодотурки, об'єдналися для здійснення політичних цілей. Важко тут шукати аналогій також із громадсько-політичними рухами першої половини XIX ст. типу Молодої Італії чи Молодої Польщі.

Геополітичний фактор проявився в Україні в період Другої світової війни, коли на обрії замайоріла візія відновлення незалежної Української держави. Тоді відродилося й посилилося в інтелектуальних колах вивчення не лише в теоретичному, але й у практичному плані т. зв. чорноморської проблеми, у вирішенні якої головну роль мали відіграти Україна і Туреччина. Та це вже був початок нового етапу взаємовідносин.

* * *

Турецько-українські стосунки на початок XX ст. вже мали за собою добрі традиції, хоча б від часів гетьмана Богдана Хмельницького, який від 1651 р. вважав себе під протекторатом султана. Лінію протекторату – підданства можна протягнути ще принаймні на 70 років далі.

Необхідно підкреслити, що напередодні Першої світової війни в українському суспільстві проявилися туркофільські тенденції. Видатний ідеолог Дмитро Донцов, виступаючи на II Всеукраїнському студентському з'їзді у Львові в липні 1913 р., зі співчуттям говорив про те, що Туреччину немов павутинням обплутали європейськими договорами, трактатами, умовами, а війни Франції, Англії, Італії, Росії з Туреччиною залишили після себе гори трупів. Росія, зокрема, намагається захопити чорноморсько-середземноморські протоки².

У Першу світову війну Османська імперія вступила союзником Центральних держав 29 жовтня 1914 р., після обстрілу турецькими крейсерами «Явуз» (Yavuz – «Відважний»; раніше німецький крейсер «Гебен») і «Міділлі» (Midilli – «Мітілена», назва острова; раніше німецький «Бреслау») українських портів Одеси, Севастополя, Феодосії. Цілком природно, що ті українські політичні кола, які орієнтувалися на звільнення України з-під російського гноблення, дивилися на Туреччину як на державу прихильну до таких змагань. За підтримки Австро-Угорщини та Німеччини

² Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наше завдання. (Реферат, виголошений на II Всеукраїнським студентським з'їзді в липні 1913 року у Львові). – Львів, 1913. – С. 6, 23-24.

4 серпня 1914 р. у Львові виник і далі діяв у Відні, пізніше у Берліні Союз визволення України, що незабаром утворив відділення у Стамбулі. Туди з відповідною місією наприкінці вересня 1914 р. від'їхав політичний діяч соціал-демократ Мар'ян Басок-Меленевський (який пізніше згинув у більшовицькій в'язниці). У листопаді 1914 р. прибули депутат австрійського парламенту Лонгин Цегельський та член президії Головної української ради Степан Баран. Приїзд української делегації зразу ж викликав прихильні відгуки турецької преси, що незабаром опублікувала інтерв'ю з М. Меленевським. 22 листопада 1914 р. міністр внутрішніх справ Османської імперії Т. Талаат-бей (*T. Talât Bey*, пізніше Талаат-паша) та військовий міністр Енвер-паша (*Enver Paşa*), обидва з молодотурецьких тріумфірів, що фактично правили імперією від імені комітету «Єдність і поступ» (*Ittifak ve terakki komitesi*), прийняли делегацію Союзу визволення України. 24 листопада 1914 р. декларація, підписана Т. Талаат-беем, що Україну треба визволити з російського ярма, а турецький уряд допоможе Україні здобути незалежність, була опублікована у стамбульській пресі³. Ця декларація отримала широкий міжнародний резонанс, також у Росії, в якій уже 26 листопада повідомили про це російські газети. Туреччина визнала місію СВУ «представництвом загальнонаціональної політики українського народу, що живе на Україні російській»⁴. Т. Талаат-бей фактично виступив за тотожність інтересів Туреччини й України⁵.

Туреччина в цей час перша виступила за незалежну Українську державу, незважаючи на хитання Австро-Угорщини й Німеччини, для яких незалежна Україна тоді привабливою цілком не була.

Представництво Союзу очолив М. Басок-Меленевський, котрий розгорнув широку інформаційну діяльність (видання книжок, збірників статей, відозв про Україну). М. Меленевський, а також Л. Цегельський і С. Баран вмістили багато статей про Україну в тогочасній турецькій періодиці⁶. Українська тема викликала в турецьких газетах справжній бум. М. Меленевський у Стамбулі разом з Олександром Гельфандом (Парвусом), соратником Льва Троцького, намагався утворити там групу Української соціал-демократії.

О. Гельфанд, прихильник молодотурків, мешкав у Стамбулі вже кілька років. За відомостями російського шпигуна, колишнього дипломата, що також жив у

³ *Hornykiewicz Th. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Philadelphia, 1966. – Bd.1. – S. 174, 177-190.*

⁴ Див.: Декларація Талаат-бея // Вістник Союзу визволення України. – Відень, 1914. – 31 грудня. – Ч. 5-6. – С. 1.

⁵ Талаат-пашу вбив вірменський терорист у Берліні 1921 р. Підкреслюючи прихильність Талаат-паші до України, українська громадськість одночасно різко засуджувала його за етноцид вірменів, якого він був одним з ініціаторів. Див.: Смерть Талаат-паші // Український прапор. – Відень, 1921. – 26 березня. – Ч. 12. – С. 4; Месник свого народу // Там само. – 11 червня. – Ч. 23. – С. 1-2.

⁶ Див.: *Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ ст. у постатях. – К., 2000. – С. 111; Головченко В. Політичний портрет Маркіяна Меленевського // Київська старовина. – К., 2000. – № 4 (334). – С. 96-100.*

цьому місті, група Української соціал-демократії мала вести антиросійську агітацію на Кавказі разом з турками⁷. М. Меленевський саме із Стамбула встановив листування з Володимиром Леніном (з яким був раніше особисто знайомий), пропонуючи йому співпрацю з листом з 28 грудня 1914 р. Відомо, що В. Ленін відмовився⁸.

Зі свого боку Л. Цегельський кілька разів брав участь у зустрічах з військовим міністром Енвер-пашею⁹.

СВУ вдалося налагодити зв'язки також у турецькій провінції, зокрема в мутасаррифаті (від *mutasarrif* – губернатор мутасаррифліку – територіального округу) Ізміт. Там, у столиці округу місті Ізміті, в кінці лютого 1915 р. з ініціативи мутасаррифа відбулося віче в зв'язку з українською проблемою, яке закінчилося закликом з турецького боку до військових: «Вояки, пам'ятайте, що, воюючи з своїми ворогами москалями, ви також б'єтеся за визволення України!»¹⁰. У Туреччині пробудилося реальне розуміння української проблеми та її значення для Туреччини.

Діяльність СВУ в Туреччині – якийсь час у Стамбулі працювало три члени Союзу та шість співробітників (прізвища їх з'ясовано, на початок 1918 р. це були Юрій Менкін з Харкова, Іван Михайлів із Севастополя, Марко Яшан з Керчі, Олександр Дімо з Оргіва, Юрій Романенко з Лодзі, Олександр Гулотов з Києва¹¹) – вже відбита в дослідженнях турецьких (Гакан Киримлі¹², наприклад), а також українських (Іван Патер та ін.)¹³ авторів. Та «турецьку сторінку» в історії СВУ ще варто доповнити додатковими матеріалами, тим більше, що М. Меленевський встановив добрі контакти з представниками турецького уряду, взагалі з молодотурками, із грузинською еміграцією в Туреччині¹⁴. Зокрема з командувачем грузинського легіону під час іранської революції Тріасом, який на запрошення СВУ приїхав із Швейцарії спершу до Відня, а потім до Стамбула. Також із німецьким

⁷ Записка об украинском движении за 1914-1916 гг. с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного движения среди населения Малороссии // *Гермайзе О.* Матеріали до історії українського руху за Світової війни // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 300-301 (записку склав Департамент жандармерії в Петрограді з датою 23 червня 1916 р.).

⁸ *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений. – Москва, 1961. – Т. 26. – С. 570 (лист Леніна з 30 грудня 1914 р. / 12 січня н. ст. 1915 р.).

⁹ *Цегельський Ю. М.* Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. – Ellicot City, Md., 1992. – С. 245.

¹⁰ Див.: *Л.* Українська пропаганда в Туреччині // Вістник СВУ. – Відень, 1915. – 24 квітня. – Ч. 15-16. – С. 9.

¹¹ *Kirimli H.* The Activities of the Union for the liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War // *Middle Eastern Studies.* – London, 1998. – Vol. 34. – № 4. – P. 199 (за турецькими архівними даними).

¹² *Kirimli H.* The Activities... – P. 177-200.

¹³ *Патер І.* Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000. – 346 с.; *Юго ж.* Союз визволення України і Туреччина // *Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2006-2007. – Вип. 15. – С. 636-644.

¹⁴ *Hornykiewicz Th.* Ereignisse... – Bd. 1. – S. 177-190.

посольством в Османській імперії – з німецькими дипломатичними агентами Максиміліаном Ціммером і Гейнріхом Небелем, з німецьким генералом на турецькій службі Ліманом фон Зандерсом (Ліман-пашею). Як писав член делегації СВУ, громадсько-політичний діяч Михайло Новаковський, довкола делегації у Стамбулі гуртувалися грузини, перси, вірмени¹⁵.

Не дуже ясно, як довго М. Меленевський був у Стамбулі. У травні 1915 р. він ще мав зустріч з послами Австро-Угорщини й Німеччини в Стамбулі, а восени 1915 р. вже був на постійно у Відні – як представник СВУ в Загальній українській раді. У грудні 1914 р. як спеціальний представник СВУ Микола Залізняк (також пізніше помер у більшовицькій в'язниці), що мав займатися питанням про українсько-турецьку військову співпрацю, відвідав Стамбул. Ще до цього, на початку листопада М. Меленевський налагодив з такою ж метою контакти з турецькими військовими колами.

У кожному разі, після від'їзду М. Меленевського зі Стамбула діяльність місії сповільнилася. Значно зменшилася пропагандивно-інформаційна діяльність, тому й віденський «Вістник СВУ» практично перестав повідомляти про турецькі справи. У кінці 1916 – на початку 1917 рр. у Туреччині як представник Союзу перебував, мабуть, Петро Франко (син Івана Франка) – для того, щоб з'ясувати становище на місці та зв'язатися з комітетом молодотурків. Свої враження він виклав у автобіографічній повісті «Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС» (Львів, 1937 р.)¹⁶.

Місія працювала, підтримуючи зв'язки з турецькою розвідкою. Її члени могли користуватися турецькими паспортами. На початку 1918 р. вони залишили Туреччину¹⁷.

Хоча місія Союзу не мала і не могла мати дипломатичного статусу, можна вважати, що саме вона – неофіційним шляхом – встановила дипломатичні відносини між Україною та Туреччиною.

Варто зазначити, що діяльність СВУ та напрям діяльності деяких турецьких політиків вкладалися в німецько-австрійську геополітичну концепцію «Mitteleuropa» («Центральна Європа»). Передбачалося, що в ареал Центральної Європи увійдуть і Туреччина, і Україна. Можна тут згадати публікації 1915 р. – Рудольфа Штюбе «Die Ukraine und ihre Beziehungen zum Osmanischen Reiche» («Україна і її стосунки з Османською імперією»), Лейпциг, та Фрідріха Науманна «Mitteleuropa», Берлін¹⁸. Як не дивно, але деякі політичні ситуації повторюються – хоча й

¹⁵ Новаковський М. З Близького Сходу (з вражень подорожника) // Вістник СВУ. – Відень, 1914. – 31 грудня. – Ч. 4-5. – С. 2-3.

¹⁶ Герой повісті мав доручення від СВУ зв'язатися з комітетом молодотурків. З Туреччини він повертається літаком, а відомо, що П. Франко був одним з перших українських пілотів. У повісті докладно описується Стамбул.

¹⁷ Kirişli H. The Activites... – P. 195.

¹⁸ Stübe R. Die Ukraine und ihre Beziehungen zum Osmanischen Reiche. – Leipzig, 1915. – (Schriften des Deutschen Vorderasienkomitees. – Heft 41: Länder und Völker der Türkei. – Bd. 2); Naumann F. Mitteleuropa. – Berlin, 1915. У праці Ф. Науманна Україна згадується не часто. Пор.:

не повністю – через багато десятиріч: тепер стоїть питання про вступ Туреччини й України до Європейського Союзу...

СВУ 15 квітня 1917 р. офіційно відмовилася від проведення акцій дипломатичного характеру, а 1 липня 1918 р. взагалі припинила діяльність. Це було пов'язане з виникненням Української держави на сході України. 1918 року неофіційне представництво замінили державні посольства: у 1918 р. – Української Народної Республіки. Незалежна Україна від моменту свого виникнення враховувала турецький фактор. Недаремно в IV універсалі Української Народної Республіки (9 січня 1918 р.), яким утворювалася незалежна держава, було записано, що самостійна Українська республіка бажає жити в згоді й приязні, поруч з іншими сусідами, також із Туреччиною.

Українські офіційні представництва виникли як результат Берестейської угоди між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією та Україною. 9 лютого 1918 р. Берестейську угоду підписала також турецька делегація на чолі з великим везиром Т. Талаат-пашею (що прибув до Берестя 8 січня 1918 р.). До складу делегації входили – і підписали договір – міністр закордонних справ Агмед Нессімі-бей (*Ahmed Nessimi Bey*), генерал кавалерії Агмед Іззет-паша (*Ahmed Izzet Paşa*; у 1918 р. короткотривалий великий везир Туреччини) та Ібрагім Гаккі-паша (*Ibrahim Hakki Paşa*; колишній великий везир). Ранг представників Османської імперії свідчить про значення, яке приділяли визнанню України¹⁹. Тоді ж, 9 лютого 1918 р., в Бересті було укладено якийсь додатковий договір між Туреччиною та Україною (текст цього документа мені невідомий). У мирній угоді була стаття VII в редакції II С (та II D), згідно з якою – щодо економічних взаємовідносин – передбачалося, «що треба їх упорядкувати до заключення остаточного торговельного договору по праву найбільше упривілейованого народу» (за українським текстом документа).

Ще перед підписанням Берестейської угоди, а саме 17 січня 1918 р., відбулася приватна розмова обох сторін. Тоді турецька делегація цікавилася південними границями України та чорноморською проблемою. Вона висловила своє задоволення – вже в договорі (I D) – тим, що Чорноморський флот належить Україні, але й заявила, що перехід через Дарданели для торговельних кораблів буде дозволено

Троян С. С. Австрійська концепція «Міттельєвропа» напередодні та під час Першої світової війни // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці, 1995. – Вип. 6-7. – С. 216-225.

¹⁹ Український текст договору, ратифікованого українською стороною, див.: Державний вісник. – К., 1918. – 1 жовтня. – № 53. – С. 3-6 (текст ратифікований гетьманом П. Скоропадським 12 червня 1918 р.); Українська Центральна рада. Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1997. – Т. 2. – С. 137-142. До літератури проникла думка, що в день підписання договору делегація Центральної ради, інформуючи про агресію російських більшовиків проти України, просила військової допомоги також Туреччину (див.: *Бойко О., Панькова С.* Коментарі // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2007. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 349). Таке твердження не відповідає правді. У зв'язку з берестейською проблематикою див. також: *Воляник С.* Берестейський договір 9. II. 1918. – Клівленд, 1989 (бібліографія – с. 153 і далі).

лише після встановлення загального миру²⁰. 4 березня 1918 р. в Берліні було підписано – Ібрагімом Гакки-пашею як послом Туреччини в Берліні та Агмедом Іззет-пашею як генеральним ад'ютантом султана при німецькому імператорові – протокол до мирного договору²¹. У квітні 1918 р. в Києві укладено економічний договір між Україною та Центральними державами (з Туреччиною включно)²².

Ратифікація Берестейської угоди Туреччиною відбулася 22 серпня 1918 р. у посольстві Туреччини у Відні за присутності турецького посла, колишнього великого везира (прихильного до українців) Гусейна Гільмі (*Hüseyn Hilmi*). З українського боку був при цьому майбутній український посол у Стамбулі князь Іван (Ян) Токаржевський-Карашевич²³.

З Берестейською угодою пов'язані також військові та територіальні вимоги. Під час переговорів з турецькою делегацією ще до підписання угоди, а саме 23 грудня 1917 р., турецька сторона вимагала, щоб Росія звільнила Південний Кавказ від своїх військ. Серед них були, до речі, вже українізовані частини з основним місцем дислокації в Трабзоні (Трапезунді)²⁴. Українські частини з Трабзона та околиць було евакуйовано вже українською стороною в грудні 1917 – січні 1918 р.

Не можна не звернути уваги на те, що Берестейський мир – через суперництво між Німеччиною, Туреччиною й Україною – залишив невирішеним питання територіальної належності Криму та долі Чорноморського флоту. Це привело до кривавого загострення конфліктів на півострові. Частина кримськотатарських політичних еліт схилилася в цей час до ідеї визнання автономного статусу Криму в межах України. Під час походу групи, виділеної з Першої запорозької дивізії (командувач корпусу, до якого входила дивізія, генерал Зураб Натіїв), групи, якою командував полковник Петро Болбочан і яка просувалася в напрямі на Сімферополь-Бахчисарай у квітні 1918 р., кримськотатарські збройні загони підтримували ці війська Центральної ради. Вони ліквідували терористичний режим російських комуністів на півострові, але мусили відійти після ультиматуму німців, що хотіли захопити півострів для себе. З іншого ж боку, у

²⁰ Див.: Мирові переговори української делегації з турецькою // Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – 9 лютого. – Ч. 5-6. – С. 60; *Kirimli H. Diplomatic Relations between the Ottoman Empire and the Ukrainian Democratic Republic. 1918-21 // Middle Eastern Studies. – London, 1998. – Vol. 34. – № 4. – P. 292.*

²¹ *Черніков І. Ф. З історії українсько-турецьких взаємин між двома світовими війнами (1918-1939 рр.) // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин. – К., 2007. – С. 246 (за архівними даними).*

²² *Сергійчук Б., Сергійчук В. Історичні традиції порозуміння між українським і турецьким народами // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 86 (за архівними даними).*

²³ *Токаржевський-Карашевич Я. Царгородські спомини (1919-1921 рр.) // Визвольний шлях. – Лондон, 1952. – Ч. 7 (58). – С. 30. Факсиміле ратифікаційної грамоти турецькою мовою: Берестейський мир 9 ІІ 1918 – 9 ІІ 1928 р. Спомини та матеріали. – Львів; К., 1928 (після с. 256).*

²⁴ Див.: *Чернін О. Бересте литовське // Берестейський мир 9 ІІ 1918 – 9 ІІ 1928 р. Спомини та матеріали. – Львів; К. – С. 196-197; Людендорф Е. Мирові переговори у Бересті Литовським // Там само. – С. 276, 287.*

цьому ж квітні 1918 р. (та й раніше) турецька преса пропагувала ідею утворення незалежної Кримської республіки під протекторатом Османської імперії або навіть приєднання Криму до складу Туреччини²⁵. У часах гетьманату посилилася діяльність турецьких емісарів у Криму. Вони агітували за утворення в Криму татарської автономної області в складі Туреччини²⁶. Це відбулося також у тогочасній турецькій пресі. Для того щоб протидіяти такій пропаганді, 16 травня 1918 р. у Міністерстві закордонних справ Української держави відбулася нарада, на якій оголосили вимогу приєднати Крим до України. На словах з цим погодилося німецьке командування, котре в цей час уже окупувало Крим²⁷. 30 травня було скеровано відповідну українську ноту до німецького посольства в Києві²⁸.

Були ще інші «територіальні» наслідки Берестейської угоди з турецького боку. У квітні 1918 р. в українській пресі з'явилися вістки про наміри турків прилучити Одесу до Туреччини²⁹. У травні в Одесі появились турецькі моряки. З'ясувалося, що в стамбульському парламенті виникло досить велике угруповання парламентаріїв, яке оголосило, що Туреччина має історичні, економічні та геополітичні права на Одесу³⁰. Також загибель українського Чорноморського флоту треба пов'язувати з недосконалістю Берестейської угоди.

Наслідком Берестейського договору стало звільнення інтернованих Туреччиною українських цивільних громадян (розпорядження Османського уряду 3 липня 1918 р.). Їх мали відправити морем до Одеси.

У середині серпня обидва уряди домовилися відпустити полонених турків, що перебували в Україні, та українців з Туреччини³¹. У серпні – вересні 1918 р. після ратифікації угоди українською стороною Україна скасувала обмеження, також фінансового характеру, для Туреччини, що були викликані війною. Відмінили обмеження для турків, тепер громадян Української держави³².

Турецька громадськість здебільшого дуже прихильно зустріла підписання та ратифікацію Туреччиною Берестейського договору. Утворення Української держави розглядали як утворення ефективного бар'єра від Росії. Турецька преса побачила в Україні потенційного союзника Османської імперії.

²⁵ *Hornykiewicz Th. Ereignisse...* – 1968. – Bd. 3. – S. 507.

²⁶ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 235, 261-262.

²⁷ В справі прилучення Криму до України // *Вістник політики літератури й життя.* – Відень, 1918. – 26 травня. – Ч. 21 (204). – С. 327.

²⁸ Українська нота в справі Криму // *Вістник політики літератури й життя.* – Відень, 1918. – 28 червня. – Ч. 25 (208). – С. 324-385. Див. також: *Розмова з Дорошенком* // Там же. – 16 червня. – Ч. 24 (207). – С. 374-375.

²⁹ *Розмова з Миколою Любінським* // *Вістник політики літератури й життя.* – Відень, 1918. – 21 квітня. – Ч. 16 (199). – С. 245.

³⁰ Турецькі претензії до Одеси // *Вістник політики літератури й життя.* – Відень, 1918. – 12 травня. – Ч. 19 (200). – С. 295.

³¹ *Kirimli H. Diplomatic Relations...* – P. 208.

³² *Державний вістник.* – К., 1918. – 19 вересня. – № 49. – С. 1; 21 вересня. – № 50. – С. 4.

Спершу, в червні 1918 р., тимчасовим представником Туреччини для України став Фагреддін-бей (Fahreddin Bey), колишній турецький шарж д'аффер у Петербурзі. Турецьким послом у Києві був відомий дипломат (раніше посол у Греції) з титулом надзвичайного посланника і повноважного міністра Агмед Мугтар-бей (Ahmed Muhtar Bey). Він прибув до столиці України 13 вересня 1918 р. разом з урядовцями³³ і був акредитований при міністрові закордонних справ Української держави. Генеральним консулом був Агмед Ферід-бей Тек (Ahmed Ferid Bey Tek), військовим аташе – полковник Еліб-бей (Elib Bey)³⁴. Вони прибули до Києва раніше від посла, 10 серпня 1918 р. Турецьке генеральне консульство існувало також в Одесі. Там генеральним консулом був Ебурриза Намик-бей (Eburrisa Namik Bey). Консулом у Харкові було призначено Ругі-бея (Ruhı Bey). Помічником посла Агмеда Мугтар-бея став Абдуррешід Ібрагім (Abdürreşid Ibrahim Bey), татарин із Сибіру, видатна фігура в Російській імперії.

У зв'язку із загостренням внутрішнього політичного становища в Україні, до Туреччини як одного з гарантів незалежності України Український національний союз у Києві звертався 19 вересня 1918 р. з проханням сприяти виведенню України з катастрофічного політичного стану³⁵.

Турецьке посольство в Києві розташувалося в готелі «Палас». Під час боїв за Київ між військами Директорії та Гетьманату, вже після краху Німеччини, посольство – згідно з доктриною екстериторіальності – вважалося турецькою територією й саме в приміщенні цього посольства гетьман Павло Скоропадський 14 грудня 1918 р. підписав акт про зречення від престолу³⁶.

Посол Агмед Мугтар-бей повернувся до Стамбула в середині лютого 1919 р. Генеральний консул Агмед Ферід-бей виїхав з Києва трохи пізніше. За його посередництва Україна намагалася налагодити торгівлю з Туреччиною³⁷.

У Стамбулі протягом 1918-1922 рр. змінилося чотири українські послы: від Центральної ради було призначено члена делегації Української Народної Республіки на мирових переговорах у Бересті Миколу Левицького (у літературі часто помилково – Левитського) – 19 квітня 1918 р., відкликаний гетьманським урядом, мабуть, у травні 1918 р. (він загинув пізніше у більшовицькому ув'язненні)³⁸; від

³³ Турецький посол у Києві // Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – 30 вересня. – Ч. 89 (222). – С. 535-536. У літературі приїзд Мугтар-бея датується 15-17 вересня, що неправильно.

³⁴ Турецький посол у Києві... – 8 вересня. – Ч. 35-36 (218-219). Пор.: *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920): У 4 ч. – 2-е вид. – Мюнхен, 1969. – С. 278.

³⁵ Меморандум Українського національного союзу, переданий 19 дня вересня представникам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Туреччини і Вищому німецькому командуванню на Україні // *Чикаленко Є.* Щоденник. – К., 2004. – Т. 2 (1918-1919). – С. 120-123.

³⁶ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 324.

³⁷ *Kirimli H.* Diplomatic Relations... – P. 210.

³⁸ *Черніков І. Ф.* З історії... – С. 246 (за архівними даними).

Гетьманату – на пропозицію міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка³⁹ – М. Суковкіна, колишнього київського губернського комісара, котрий спершу вдавав українця, а в Стамбулі відверто і брутально проводив промосковську лінію, – з 30 жовтня 1918 р. (посольство вважалось другого гатунку); від Директорії – колишнього міністра віровизнань Олександра Лотоцького – з 22 квітня 1919 р. до 25 березня 1920 р. в ранзі надзвичайного посла і повноважного міністра (пізніше професора Варшавського університету)⁴⁰; історика князя Івана (Яна) Токаржевського-Карашевича – з березня 1920 р. до кінця 1921 р. – спершу виконуючого обов'язки посла в ранзі радника посольства, пізніше повноважного міністра при дворі останнього султана Мегмеда VI Вагідеддіна (Mehmed VI Vahideddin). Колишній посол України в Латвії, Естонії та Фінляндії підполковник Володимир Кедровський від березня 1921 р. діяв паралельно з І. Токаржевським-Карашевичем. Про діяльність М. Левицького та В. Кедровського як послів знаємо відносно мало, неясно, коли вони конкретно прибули до Стамбула і виїхали з Туреччини, а стосовно В. Кедровського незрозумілі його відносини з І. Токаржевським-Карашевичем.

М. Левицького, що раніше підписував Берестейську угоду – отже, був знайомий з турецькими політиками, та його секретаря Миколу Вовка-Вовченка турецька сторона зустріла прихильно. 24 квітня 1918 р. його прийняв великий везир для розмови про статус Криму. М. Левицький звітував 30 квітня 1918 р. міністрові закордонних справ Української Народної Республіки в Києві про те, що турецька преса ігнорує можливість входження Криму до України⁴¹. Великого везира М. Левицький 24 квітня 1918 р. запевнив, що права мусульманського населення Криму порушені не будуть⁴². Конфлікт усе ж таки періодично спалахував. Турецька преса ледве не в ультимативній формі стверджувала, що має бути утворена окрема Кримська республіка, підпорядкована кримським татарам під протекторатом Туреччини, або ж, що треба приєднати Крим до Туреччини. Ситуація загострилася в зв'язку з прибуттям до Стамбула директора (міністра) закордонних і військових справ уряду

³⁹ *Дорошенко Д.* Мої спогади про недавнє минуле... – С. 271-274; *Скоропадський П.* Спогади... – С. 206 (характерно, що П. Скоропадський взагалі відмежовується від М. Суковкіна – писав, що його не знав, а Д. Дорошенко згадує лише про формування посольства М. Суковкіна).

⁴⁰ *Токаржевський-Карашевич І.* Олександр Лотоцький як дипломат // Лицар праці і обов'язку: Зб. присвяч. пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 56-63. – (Наукове товариство ім. Шевченка. – Бібліотека українознавства. – Ч. 48) – це передрук статті з часопису: *Українець – Час.* – Нью-Йорк, 1952. – Ч. 10-11; *Козак С.* Олександр Лотоцький – учений, дипломат і політик // На службі Клію: Зб. наук. праць на пошану Л.-Р. Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. – С. 358-360, також: *Мхитарян Н.* Жити з сусідами у згоді. Мемуари колишнього українського посла в Туреччині // *Політика і час.* – К., 1995. – № 7. – С. 64.

⁴¹ *Сергійчук Б., Сергійчук В.* Історичні традиції... – С. 86 (на підставі українських даних).

⁴² *Сергійчук В.* Перші кроки у великий світ (до дипломатичної діяльності уряду УНР) // Державний центр Української народної республіки в екзилі: Статті і матеріали. – Філадельфія; К.; Вашингтон, 1993. – С. 255-258. Виклад позицій турецької преси див.: *Kirimli H.* Diplomatic Relations... – P. 204-207. В. Сергійчук називає українським послом Андрія Левицького.

татарського Криму Джафара Сейдагмета Киримера (Cafas Seydahmet Kirimer), членів Курултаю Якупа Кемалю (Yakup Kemal), Гусейна Баданінського (Üseyn Badaninskiy), Гасана Сабрі Айвазова (Hasan Sabri Auvazov). Але турецька урядова сторона вважала, що питання Криму в принципі не повинно порушити добрі відносини між Туреччиною та Україною⁴³. У складі стамбульської місії був Петро Чикаленко та В. Косаревич-Косаренко. Був також військово-морський аташе. Місія здійснювала ще опіку над українцями з російської армії, полоненими в Туреччині.

М. Левицький встановив офіційні контакти між Україною та Персією.

Він передчасно покинув Стамбул, залишивши після себе секретаря посольства М. Вовка-Вовченка. Цей, своєю чергою, згідно з наказом Міністерства закордонних справ Української Народної Республіки, 10 червня 1918 р. передав свої обов'язки П. Чикаленкові, який виїхав з Одеси 11 червня разом зі старшим перекладачем Іваном Спафарієм (що знав турецьку й арабську мови) та з двома урядовцями⁴⁴.

9 липня 1918 р. посланником призначили Олександра Кістяківського⁴⁵, але він відмовився, як і призначені тоді ж радник посольства Артемій Галин та секретар О. Левицький⁴⁶. Перед приїздом надзвичайного посла і повноважного міністра М. Суковкіна посольством керував, як уже згадувалось, П. Чикаленко. Разом з М. Вовком-Вовченком він передав справи М. Суковкіну⁴⁷. П. Чикаленко повернувся в Україну, але незабаром знову приїхав до Стамбула. З попереднього складу посольства ще були Красицький і Коваленко, а також Микола Апостол⁴⁸ (якщо він справді поїхав до Туреччини).

Призначення М. Суковкіна послом виявилось великою помилкою. Він маскував себе під українофіла, а насправді був російським монархістом. Своєрідною рекомендацією для нього стало те, що М. Грушевський був захоплений цим комісаром Тимчасового уряду для Київської губернії та обняв його на Українському національному з'їзді, що проходив у Києві 6-8 квітня 1917 р., коли М. Суковкін вітав з'їзд від імені уряду⁴⁹. Д. Дорошенко, який і призначив М. Суковкіна, пізніше у своїй напівмемуарній «Історії України 1917-1923» його поведінці як посла не

⁴³ *Kirimli H. Diplomatic Relations...* – Р. 206-207.

⁴⁴ Українське посольство в Туреччині // Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – 16 червня. – Ч. 24 (207). – С. 374.

⁴⁵ Державний вістник... – К., 1918. – 20 серпня. – № 37. – С. 2.

⁴⁶ В українським Міністерстві закордонних справ // Вістник політики, літератури й життя. – Відень, 1918. – 4 серпня. – Ч. 31 (214). – С. 462; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле... – С. 273.

⁴⁷ *Чикаленко Є.* Щоденник. – К., 2004. – Т. 2 (1918-1919). – С. 191.

⁴⁸ Про М. Апостола: Державний вістник. – К., 1918. – 9 листопада. – № 68. – С. 2.

⁴⁹ *Грушевський М.* По Українським національним з'їзді 6-8 квітня 1917 р. // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Львів, 2007. – Т. 4. – Кн. 1. – С. 20. – (серія «Суспільно-політичні твори»); також пор.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. – К., 1989. – № 9. – С. 121-122.

присвятив ні слова⁵⁰. Суковкін прибув до Стамбула в день підписання капітуляції Туреччиною (30 жовтня). Він був своєю людиною в колі російських монархістів, які опинилися в Стамбулі. До цього кола входили княгиня Брасова – двоюрідна сестра царя Миколи II, Павло Мілюков, колишній міністр Сергій Сазонов, князь Долгоруков, Гурко та ін.

Посольство налічувало чимало осіб: радник генерал князь Луцій Кобилянський (призначений радником посольства ще 16 жовтня 1918 р.⁵¹, тобто до прибуття М. Суковкіна), князь В. Тенішев, підполковник Г. Стеблін-Каменський, ротмістр М. Любимський, полковник Ф. Пономаренко та полковник О. Хоруженко, військовий аташе полковник В. Васильєв (твердої московської орієнтації), морський аташе капітан 1-го рангу О. Зарудний, молодші канцеляристи хорунжий Я. Москаленко, М. Ковальський, бухгалтер Красицький, перекладач І. Спафаріс, поручник Олександр Раггавз (пізніше молодший аташе), колишній працівник російського посольства Тухолка (згодом став радником посольства)⁵².

Основною проблемою, котрою мав займатися М. Суковкін, було становище українського Чорноморського флоту, який міжнародно був визнаний українським військово-морським формуванням. М. Суковкін діяв проти інтересів Української держави – 26 листопада 1918 р. він передав український військовий флот французам в особі французького високого комісара адмірала Амета⁵³ (французи в листопаді зайняли Стамбул) та гарантував передачу французам усіх українських пароплавів, якщо французи займуть українські порти.

У зв'язку з неспокійними часами в турецькій столиці, посольство ще від жовтня 1918 р. (отже, ще до прибуття М. Суковкіна) мало власну збройну охорону. Рада міністрів Української держави найняла для охорони двох кавасів⁵⁴. 8 листопада в Стамбулі було утворено – згідно із законом Ради міністрів – українське генеральне консульство⁵⁵.

М. Суковкін насправді компрометував Українську державу, але, немов для контрасту, був єдиним послом України, якого 28 листопада 1918 р. прийняв на авдієнції султан Мегмед VI Вагідєддін у своїй резиденції Ілдиз-кіюску. В цій

⁵⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – К., 2002. – Т. 2: Українська гетьманська держава. – С. 99.

⁵¹ Державний вістник. – К., 1918. – 19 жовтня. – № 60. – С. 1.

⁵² Кобилянський Л. Українське посольство в Туреччині (1 XI 1918 – 22 IV 1919) // Нова Україна. – Прага, 1925. – Ч. 2-3. – С. 78-82; Дорошенко Д. Історія України... – Т. 2. – С. 106; Піскун В. Українська еміграція в Туреччині (20-ті роки ХХ ст.) // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 64 (на підставі архівних даних).

⁵³ Текст протоколу про передачу флоту: Лотоцький О. В Царгороді. – Варшава, 1939. – С. 154-155. – (Праці Українського наукового інституту. – Т. 10. – Серія мемуарів. – Кн. 5) (французький текст); передрук: Лотоцький О. Сторінки минулого. – Баунд-Брук, 1966. – Т. 4: У Царгороді; Токаржевський-Карашевич Я. Царгородські спомини... – С. 30.

⁵⁴ Державний вістник. – К., 1918. – 19 жовтня. – № 60. – С. 2.

⁵⁵ Закон затверджений гетьманом 8 листопада 1918 р. Див.: Державний вістник. – К., 1918. – 19 листопада. – № 72. – С. 1.

зустрічі брали участь й інші українські дипломати⁵⁶. М. Суковкін вручив султанові вірчі грамоти та був визнаний повноправним послом. Під час авдієнції відбулася зустріч з Мустафою Кемалем-пашею, майбутнім першим президентом Турецької республіки. З ним говорили генерал Л. Кобилянський і О. Ратгавз. М. Кемаль-паша відверто обурювався окупаційним режимом, захопленням Стамбула, заявив, що «прийде незабаром на це поправка». (І справді це сталося, коли М. Кемаль-паша очолив національно-визвольну боротьбу з окупантами).

Після оголошення гетьманом федерації з Росією М. Суковкін намагався перевести роботу посольства на російську мову (21 листопада 1918 р.), вів пропаганду проти Директорії, підтримував вербування українців до денікінської армії⁵⁷. Серед працівників посольства зміцнювалася опозиція проти такого посла, який з березня 1919 р. припинив діяльність посольства.

У березні 1919 р. М. Суковкіна практично на місці усунули з посади. Справи прийняв генерал Л. Кобилянський у ранзі *chargé d'affaires*. М. Суковкін спершу відмовився виконати розпорядження Директорії, згідно з листом міністра закордонних справ України Сергія Бачинського до османського міністра закордонних справ (4 квітня 1919 р.). М. Суковкін вимагав визнавати далі його статус посла (хоча одночасно заявляв, що посольство не працює). Він протестував перед Високою Портою та використав час до приїзду нового посла, щоб позбутися приміщення посольства, розпродати частину його майна та, найважливіше, захопити його документацію.

Генерал Л. Кобилянський у середині квітня 1919 р. відновив діяльність посольства⁵⁷, очікуючи на приїзд повноправного посла. Л. Кобилянський добився прийому у великого везира та в заступника міністра закордонних справ А. Ізет-паші (того, що підписував Берестейський договір). Той заявив, що представником України вважає Л. Кобилянського. Співробітником посольства став А. Мугтар-бей, який раніше був турецьким послом у Києві.

Новий посол О. Лотоцький прийняв справи від Л. Кобилянського й нормалізував працю посольства⁵⁸. 22 квітня 1919 р. його прийняли в Туреччині за неповним дипломатичним церемоніалом як надзвичайного посла і повноважного міністра. Він був акредитований 13 травня 1919 р. лише при Міністерстві закордонних справ – до султана його не допустили. Посольство спершу налічувало 10 осіб персоналу. Серед них радник-посланник князь І. (Я.) Токаржевський-Карашевич, радник, колишній член Центральної ради, генерал князь Л. Кобилянський,

⁵⁶ Опис авдієнції: *Кобилянський Л.* Українське посольство... – С. 85; *Ратгавз С.* Українці у останнього султана // Літопис політики... Берлін, 1924. – Кн. 1. – Ч. 11. – С. 168-170.

⁵⁷ *Kirimli H.* Diplomatic Relations... – P. 214, 237.

⁵⁸ Діяльність посольства часів О. Лотоцького викладено здебільшого за: *Лотоцький О.* В Царгороді... Особистий архів О. Лотоцького, в якому були матеріали про його місію в Стамбулі, був переданий до Українського наукового інституту у Варшаві. Його спалили німці під час Варшавського повстання 1944 р. Див.: *Биковський Л.* Варшавські бібліотеки в серпні, вересні й жовтні 1944 р. (уривок зі спогадів). – Женева, 1947. – С. 12.

секретар П. Чикаленко (він приїхав до Стамбула вдруге в жовтні 1919 р., пізніше помер у більшовицькій в'язниці), військовий аташе генерал Олександр Остафіїв (він був короткий час у Туреччині), військовий аташе полковник Володимир Кедровський, згодом О. Раггавз, офіцери О. Євтухов, О. Бокитько, службовці Василь Приходько (потім аташе), М. Ковальський, перекладачі І. Спафаріс, Олена Лотоцька (дочка посла, пізніше дружина І. Токаржевського-Карашевича), писарі й перекладачі Рачинська та А. Матвієвська.

За посольством стежили французи й білі росіяни⁵⁹.

О. Лотоцький висунув план утворення Чорноморського союзу, який мав би займатися й економічними проблемами⁶⁰. Він інформував також турецьку пресу про можливість українсько-турецької економічної співпраці⁶¹.

Важливе місце в діяльності посольства зайняла опіка українцями, полоненими в турецьких таборах, подібна ж опіка українськими біженцями – цивільними й військовими з українських та російських білих армій, військовими українцями (галичанами й буковинцями) з австрійської армії. До цього приєднувалася видача українських паспортів та віз. Українських біженців з Одеси опинилося в Стамбулі понад 40 тисяч. Галичан і буковинців, захоплених на македонському фронті, перевели до Туреччини та інтернували у французьких таборах. З липня 1918 р. О. Лотоцький пропонував французькій окупаційній владі утворити з них десантний корпус, висадити в Південній Україні для боротьби з більшовиками. Французи цей проект відкинули. Буковинців евакуювали за допомоги румунського посольства. Галичани виїхали значно пізніше, до речі, за фінансової підтримки митрополита Андрея Шептицького. В англійських таборах в Туреччині опинилося близько 30 тисяч українців, колишніх військовополонених з німецьких таборів. Ними хотіло опікуватися українське посольство, але ці заходи нічого не дали. Навіть навпаки. На весну 1919 р. французи й англійці висадили в Одесі близько 1 300 колишніх солдатів російської армії, українців і росіян. В Очакові – 1 200. Там їх передали просто в руки більшовиків. В Одесі ці зразу ж розстріляли 60 колишніх солдатів. Протести О. Лотоцького не лише французьким представникам, але й османському Міністерству закордонних справ, командуванню військових сил Антанти в Стамбулі, залишилися без відповіді⁶².

Крім військових, у Стамбулі та взагалі в Туреччині перебувало багато цивільних біженців, переважно селян з Полтавської та Чернігівської губерній, які

⁵⁹ Уривок зі спогадів військового аташе посольства УНР в Стамбулі Остафіїва про перебування в Туреччині 1919, 22 квіт. – 31 травня // *Сергійчук В.* – С. 8.

⁶⁰ *Черников І. Ф.* З історії... – С. 247 (за архівними даними, які коригуються спогадами О. Лотоцького).

⁶¹ *Kirimli H.* Diplomatic Relations... – P. 225, 242.

⁶² *Ibid.* – P. 319, 327. Пор.: Меморандум посольства УНР у Туреччині до союзних держав щодо передачі більшовикам солдатів колишньої рос. армії в обмін на чужоземців. 1919, серпень // *Сергійчук В.* Невідомі документи військового аташату посольства України в Туреччині в 1918-1921 рр. // Пам'ять століть. – К., 2000. – № 6. – С. 21-22.

втекли разом з родинами перед російськими більшовиками до Одеси, а відтіля до Туреччини. Їх, як і військових, окупанти в травні 1919 р. планували відправити ешелонами через Румунію до України⁶³.

Посольство займалося долею військових кораблів українського Чорноморського флоту, що, як уже згадувалося, опинилося у французьких руках, а тепер передавалося до рук росіян (протести 19 і 24 серпня 1919 р.)⁶⁴.

О. Лотоцький намагався вирішити певні церковні проблеми. Про автокефалію Української православної церкви він вів переговори у Фанарі з містоблюстителем патріаршого престолу митрополитом Бурси Доротеєм. Розмови були безрезультатними.

Виникла нагальна потреба припинити нелегальну емісію українських карбованців в окупованій силами Антанти (листопад 1918 – квітень 1919 рр.) Одесі. Фальшиві карбованці друкували денікінці. Меморіалами 23 і 25 вересня український посол протестував перед французьким і англійським високими комісарами в Стамбулі. Меморіали залишилися без відповіді. У зв'язку з тим, що ці фальшиві гроші чимраз ширше почали ходити також у Стамбулі, О. Лотоцький 13 лютого 1920 р. звернувся з цією справою до османського Міністерства закордонних справ.

Через українське посольство у Стамбулі після червня 1919 р. здійснювала свій зв'язок Українська дипломатична місія на Кавказі (у Тбілісі), яка проіснувала до середини листопада 1920 р.⁶⁵ Українське посольство в Стамбулі фактично здійснювало нагляд над місією в Тбілісі, українським посольством у Софії. Спроба заснувати українське посольство в Персії не вдалася.

Посольство, що розмістилося в новому приміщенні (його треба було придбати після «господарювання» М. Суковкіна) на вул. Таксім, 25, працювало в дуже важких умовах. Сам посол мешкав у Тарабії, на передмісті Стамбула. Великі труднощі викликала відкрита ворожість білих росіян, які фабрикували доноси, опираючись на підтримку окупантів-англійців (у англійській контррозвідці було чимало росіян) та французів⁶⁶. Росіяни намагалися знищити посольство, стежили (як французи й англійці) за його співробітниками. Засилали до посольства своїх агентів, реєстрували відвідувачів, перлюстрували листування. Дипломатичну пошту доводилося передавати через третіх осіб. Багатьох українців з т. зв. Російської салоніцької

⁶³ Доповідна посла УНР в Туреччині міністру закордонних справ УНР щодо проведення в Україні українських громадян. 1919, 27 травня // Невідомі документи військового аташату посольства України в Туреччині в 1918-1921 рр. // Пам'ять століть. – К., 2000. – № 6. – С. 14.

⁶⁴ *Лотоцький О.* В Царгороді... – С. 44-46, 50-54; *Черніков І. Ф.* З історії... – С. 247 (за архівними даними).

⁶⁵ *Матвієнко В.* Маловідомі сторінки української дипломатії на Кавказі // Україна дипломатична. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 396, 399.

⁶⁶ Для сучасних українських істориків характерне небажання торкатися переслідувань українських установ у Стамбулі росіянами. Хоча такі переслідування підтверджуються багатьма джерелами.

армії силою загнали до армії Денікіна, а непокірних під наглядом французької поліції погнали на важкі фізичні роботи у Стамбулі⁶⁷.

9 вересня 1919 р. англійці захопили на італійському кораблі «Lloyd Triestino» українську дипломатичну пошту (в ній, між іншим, повідомлялося про становище в Стамбулі й цілій Туреччині, охопленій повстанням проти окупантів), яку везли радник посольства генерал Л. Кобилянський та аташе О. Раггавз із дружиною⁶⁸. 25 вересня 1919 р. за наказом англійського високого комісара адмірала де Робока – після чергового російського доносу – закрили українське посольство⁶⁹ (операцією керував полковник Максвел), провели обшуки також у приватних помешканнях співробітників, забрали їхні особисті документи, опечатали сейф, арештували не лише рахунки в банку, але й самих членів посольства...⁷⁰ Про все це говорилося у вербальній ноті посольства 29 вересня, а 6 жовтня 1919 р. посол подав ноту протесту Міністерству закордонних справ у Стамбулі.

О. Лотоцький змушений був відкрити тимчасове посольство в готелі «Палац Пера». Будинок посольства на вул. Таксім, 25 повернули лише 8 листопада. У приміщеннях там застали цілковитий погром.

З іншого ж боку, стамбульська газета «İfham» у вересні 1919 р. опублікувала інтерв'ю з О. Лотоцьким про встановлення ширих стосунків з Туреччиною та перспективи економічних відносин⁷¹.

Незважаючи на всі велетенські перешкоди, українське посольство підготувало три ноти протесту до держав Антанти (копії їх передавалися турецькому урядові та всім дипломатичним представництвам, які були в 1919-1920 рр. у Стамбулі). Ноти стосувалися агресії денікінської армії на Україну. 9 жовтня 1919 р. було подано ноту з приводу українсько-російського конфлікту в Києві, а 6 грудня 1919 р. – з вимогою припинити війну Денікіна з Україною. 6 січня 1920 р. – нота з вимогою визнати Денікіним незалежність України – правда, це вже після краху Добровольчої армії⁷².

Певну роль (хоча й короткочасно) у всіх цих подіях відіграло прихильне ставлення українців до турецької визвольної боротьби з окупантами, яка почалася відкритим повстанням ще в листопаді – грудні 1918 р. Її очолив генерал М. Кемаль-паша (від 1934 р. відомий під іменем Кемаль Ататюрк). Він знав українські проблеми, як зазначалося, був присутнім тоді, коли посол М. Суковкін вручав вірчі

⁶⁷ *Мурський В.* Сучасне невільництво // Воля. – Відень, 1919. – 27 вересня. – Т. 3. – Ч. 4. – С. 162.

⁶⁸ *Г-ко. Г.* Модерні «англійці» // Воля. – Відень, 1919. – 15 листопада. – Т. 5. – Ч. 3. – С. 110-114.

⁶⁹ За листом І. Токаржевського-Карашевича до українського посла в Римі Дмитра Антоновича 6 жовтня 1919 р. Див.: *Онацький Є.* По похилій площі. Записки журналіста і дипломата. – Мюнхен, 1969. – Ч. 2. – С. 35-36.

⁷⁰ За листом О. Лотоцького зі Стамбула до Д. Антоновича в Римі 8 жовтня 1919 р. Див.: *Онацький Є.* По похилій площі... – Ч. 2. – С. 36-38.

⁷¹ *Черніков І.* З глибин віків. Про миротворчу тенденцію у взаєминах України і Туреччини в контексті історії // Політика і час. – К., 1994. – № 7. – С. 81-82; *Лотоцький О.* В Царгороді... – С. 107-108.

⁷² Див. також: *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914-1923. – Львів, 1998. – С. 235-236.

грамоти султанові Мегмедові VI Вагідеддінові. Посла О. Лотоцького звинувачували в тому, що він мав навіть особисті контакти з М. Кемалем-пашею⁷³. Російське цькування та прихильність посольства до кемалістів стали причиною того, що жодної співпраці з окупантами – високими комісарами Англії та Франції зокрема – бути не могло. Особливо вороже ставилися до посольства французи.

Немов для контрасту посольство мало добрі відносини з дипломатичними представництвами Сполучених Штатів Америки, Румунії, незалежних Грузії, Азербайджану, Швеції, Персії (перський посол був дуаеном дипломатичних посольств у Стамбулі), Ватикану. Як згадував пізніше посол Азербайджану Алі Мардан-бей Топчібаші: «За цією непосильною боротьбою Української Народної Республіки я стежив з великою увагою ще тоді (тобто в 1919-1920 рр. – Я. Д.)»⁷⁴, – Топчібаші був колишнім головою парламенту Азербайджану. Добрі стосунки мало українське посольство також із Високою Портою, правда, обмеженою у своїх діях окупантами.

Посольство робило заходи, щоб встановити зв'язки з представниками турецького суспільства. Гостями посла були як прихильники султана, наприклад міністр закордонних справ Сафа-бей, так і кемалісти – Агмед Мугтар-бей (колишній посол Туреччини в Києві), Агмед Ферід-бей (колишній генеральний консул у Києві), редактор газети «İftah» Гусейн Рагіб-бей Байдур, видатний поет і драматург Абулгак-Гамід (прозваний «турецьким Шекспіром»), композитор Зійя-паша, що написав гімн на честь України, Кіазім-бей, Бей Хасмамедов, Мусса Рафієв, Багір Рісаєв – вони були або стали відомими турецькими дипломатами. Також політичний діяч, генерал Іззет-паша, – який підписував Берестейський договір, Зійя-паша, Рагіп Райф-бей, діячка жіночого руху Муфіде Ферід Ганим та ін.

Приходили до посольства грузини, азербайджанці та, незважаючи на ворожнечу з турками, греки – Петрос Маврокордатос, вірмени – Йосіп Азарян.

Син О. Лотоцького Борис (пізніше іменував себе Б. Лотоцький де Велігот) був учнем султанського лицю Галато-Сарай і вивчив турецьку мову.

У 1919 р. в посольстві побував Олександр Шульгин⁷⁵, колишній державний секретар міжнародних справ УНР, від 1919 р. член української делегації на Міровій конференції в Парижі.

⁷³ Лотоцький О. В Царгороді... – С. 66.

⁷⁴ Топчібаші А. М.-б. Зустрічі з Симоном Петлюрою // Тризуб. – Париж, 1932. – 25 травня. – Ч. 22 (330). – С. 2-3. А. М.-б. Топчібаші приятелював до революції 1917 р. з М. Грушевським. Азербайджанському політикови, великому приятелю українців, присвячена серія статей: Прокопович В. Пам'яті Алі-Мардан-бея Топчібаші // Тризуб. – Париж, 1934. – 25 листопада. – Ч. 43 (449). – С. 2-4; Шульгин О. На могилу Алі-Мардан-бея Топчібаші // Там само. – С. 4-7; Токаржевський-Карашиєвич Я. Алі-Мардан-бей Топчібаші (4 V 1862 – 6 XI 1934) // Там само. – С. 7-9; Choulghine A. Sur la tombe d'Ali Mardan Bey Topchibachi // Prométhée. – Paris, 1934. – Nov. – Nr. 96. – P. 4-6.

⁷⁵ Див.: Шульгин О. На могилу... – С. 6. А. Жуковський у статті: Політична і громадська діяльність Олександра Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960). – Париж; Мюнхен, 1969. – С. 13-37. – (Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 186), про стамбульський епізод О. Шульгина не згадує, але про Стамбул пише сам О. Шульгин у вже вказаній публікації.

На момент від'їзду О. Лотоцького зі Стамбула 25 березня 1920 р. кількість співробітників посольства зменшилася до чотирьох (посол, радник, секретар, перекладач), для оплати праці яких все одно не вистачало грошей. За характеристикою радника І. Токаржевського-Карашевича, О. Лотоцький був людиною спокійної вдачі, вмів ладнати з людьми⁷⁶.

Князь Іван (Ян) з Токар Токаржевський-Карашевич⁷⁷, який прибув до Стамбула ще 2 серпня 1919 р. як радник посольства, фактично став виконувати обов'язки посла від 27 березня 1920 р., пізніше – 10 травня 1920 р. – отримав ранг повноважного міністра. Згідно з розпорядженням головного отамана і голови Директорії Симона Петлюри, виданим 14 квітня 1920 р., контр-адмірал Михайло Остроградський як командувач Чорноморським флотом отримав право утворити при дипломатичній місії в Туреччині військово-морську секцію, яка в дипломатичному відношенні мала підлягати І. Токаржевському-Карашевичу, а у військовому та технічному – контр-адміралові М. Остроградському⁷⁸. Чи така секція справді була утворена в Стамбулі – невідомо.

Навесні 1920 р. дуже активізувалася діяльність посольства. І. Токаржевського-Карашевича запрошували на прийоми в Міністерстві закордонних справ та до великого везира. Встановлено стосунки з послами держав Антанти, Румунії, Польщі. Пожвавилися відносини з донським, кубанським, терським козацькими отаманами. У квітні 1920 р. вдалося не допустити до продажу українського флоту генералом Денікіним.

Посольство взяло під свою опіку від червня 1920 р. українців, що опинилися в Єгипті, який формально був у складі Османської імперії. У Сіді-Бішра біля Александрії існував офіційно затверджений Український гурток у Єгипті, який видавав власний часопис «На руїнах», вів лекційне навчання, мав театральну комісію, хор⁷⁹. Також посольство опікувалося українцями-кубанцями, що потрапили на острів Лемнос⁸⁰. «Єгипетським» українцям воно видавало паспорти, сприяло переведенню їх до українських військових таборів⁸¹. І. Токаржевський-Карашевич добивався відкриття українських консульств у Трабзоні, Ізмірі, Адані, Дамаску, Бейруті та Єрусалимі, які номінально ще належали до Османської

⁷⁶ *Токаржевський-Карашевич І.* Олександр Лотоцький... – С. 62.

⁷⁷ Офіційно: Іван Токар-Токаржевський-Карашевич. Пор.: Державний вістник. – К., 1918. – 11 липня. – № 21. – С. 3. Сам підписував себе переважно іменем «Ян». Повне ім'я і прізвище: Іван-Степан-Мар'ян князь із Токар Токаржевський-Карашевич. Був поляком з походження та, водночас, великим українським патріотом.

⁷⁸ Повноваження уряду УНР контр-адміралу Остроградському на міжнародні контакти, 14 квітня 1920 р. // *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – К., 1999. – Т. 3. – С. 196.

⁷⁹ Українці біля пірамід // *Вперед!* – Львів, 1921. – 24 травня. – Ч. 71 (554). – С. 3; Українці в Єгипті // *Український прапор.* – Відень, 1921. – 11 червня. – Ч. 23. – С. 3.

⁸⁰ *Іванис В.* Стежками життя (спогади). – Новий Ульм, 1961. – Кн. 4 (Капітуляція в Криму. Перші кроки вигнання). – С. 221-236, 255-260.

⁸¹ *Сидоренко Н.* Культурно-освітня діяльність українців у Африці (1920-1921 рр.) // *Київська старовина.* – К., 2000. – № 4 (334). – С. 56, 60.

імперії, але були вже під окупантами⁸². Можливим виявилось вислати представників посольства до Ізміра і Трабзона. В усіх цих місцевостях, очевидно, перебували українці-біженці та колишні військові.

Посла ненавиділи білі росіяни й готували на нього замах. Становище посольства трохи полегшилося, коли в січні 1921 р. ворожого до українців французького посла і високого комісара Альбера Дефранса замінив прихильніший до українців генерал Лелле.

У кінці 1920 р. проявилася велика активність посольства по кавказькій лінії. Жваві стосунки з представниками кавказьких республік посилилися. 28 листопада 1920 р. було підписано прелімінарну угоду з Грузією, Північним Кавказом і Азербайджаном. Угоду підписали: від імені Грузії – посол у Стамбулі К. Гварджадзе, від Північного Кавказу – Алі хан Кантемір, від Азербайджану – Халіл.

Незважаючи на велику й інтенсивну роботу посольства (додалася ще опіка над українськими громадянами-втікачами з Криму), воно опинилося в дуже важкому матеріальному становищі, без можливості сплатити борги⁸³. У зв'язку з кримською катастрофою білих, І. Токаржевський-Карашевич отримав доручення від С. Петлюри з'ясувати, скільки українців – військових і цивільних – евакуювалося з Криму під час втечі відтіля військ генерала Врангеля, а також подати відомості про озброєння й моральний стан тих військ, що добралися до Туреччини⁸⁴. До середини 1921 р. до посольства звернулося близько 7 000 осіб з врангелівської хвилі еміграції⁸⁵, з яких приблизно 3 000 взяло українські паспорти. Багато людей паспортів не взяло, бо біженцям з українськими паспортами не давали допомоги хлібом, одягом, не давали також приміщення. З 3 000 біженців виїхало до Сербії й Болгарії яких 2 000 – 2 500, решта (із загальної кількості) залишилося в Галіполі (близько 2 000), у регіоні Стамбула (7 000-8 000). З острова Лемнос та з інших місць кубанці-українці виїхали до Сербії й Болгарії⁸⁶.

25 березня 1921 р. спеціальним делегатом уряду УНР у Туреччині було призначено (отже, паралельно з І. Токаржевським-Карашевичем) колишнього

⁸² *Kirimli H. Diplomatic Relations...* – P. 227.

⁸³ Лист С. Петлюри голові Ради міністрів УНР з приводу важкого становища українського посольства в Туреччині, 17 черв. 1921 р. // *Петлюра С. Статті, листи, документи.* – К., 1999. – Т. 3. – С. 443.

⁸⁴ Лист С. Петлюри послу УНР в Туреччині І. Токаржевському-Карашевичу щодо одержання інформації про армію Врангеля. 30 лист. 1920 р. // *Петлюра С. Статті, листи, документи.* – К., 1999. – Т. 3. – С. 315-317.

⁸⁵ Доповідна про становище війська генерала Врангеля в Європі (до директора департаменту політичної інформації Міністерства військових справ). 8 серп. 1921 р. // *Сергійчук В. Невідомі документи військового аташату посольства України в Туреччині в 1918-1921 рр. // Пам'ять століть.* – К., 2000. – № 6. – С. 24-26.

⁸⁶ Доповідна посольства УНР до Міністерства закордонних справ України про становище українських біженців в околицях Стамбулу. 28 серп. 1921 р. // *Сергійчук В. Невідомі документи військового аташату посольства України в Туреччині в 1918-1921 рр. // Пам'ять століть.* – К., 2000. – № 6. – С. 25-26.

головного інспектора військ УНР і посла в країнах Прибалтики підполковника Володимира Кедровського. У контакті з українським послом у Стамбулі він мав вести переговори про українців-біженців, інтернованих у Туреччині, а також про торговельно-економічні справи та політичні відносини. Такі переговори передбачалися з урядом Османської імперії й представниками Франції в Стамбулі⁸⁷. В. Кедровський мав також полагодити при сприянні Кемалю-паші справу повернення С. Петлюри через Туреччину в Україну – але виконати це завдання до середини травня 1921 р. не вдалося⁸⁸. 9 грудня 1921 р. В. Кедровського призначили військовим аташе в складі українського посольства в Стамбулі й зобов'язали працювати над відділенням українців від врангелівців, вирвати українців з-під впливу росіян і малоросів (москвофільської групи Моркотуна), організувати з них робочі сотні з 80-100 осіб, очолені українськими офіцерами й підофіцерами. У сотнях утворити культурно-освітні гуртки та, пізніше, переправити сотні до Румунії⁸⁹.

У 1921 р. продовжувалися інтенсивні переговори з дипломатичними представниками кавказьких республік для укладення союзного договору між ними та Україною. Азербайджанське посольство виконувало при цьому вказівки згаданого вже Алі-Мардан-бея Топчібаші⁹⁰.

І. Токаржевський-Карашевич покидав Стамбул 11 грудня 1921 р. дуже розчарованим. Він довгий час намагався виїхати до Відня, що йому не вдалося. Вважав, що за три роки в Туреччині своєю працею та зусиллями він ніякої користі Батьківщині не приніс⁹¹. На еміграції на Заході І. Токаржевський-Карашевич став міністром закордонних справ екзильного уряду УНР. При ньому в Стамбулі секретарем і аташе посольства був В. Приходько⁹². Він після від'їзду І. Токаржевського-Карашевича залишився фактичним керівником посольства, яке назовні репрезентував В. Кедровський. Коли він виїхав зі Стамбула – невідомо. В. Приходько керував посольством далі, як довго – неясно.

Становище українського посольства ускладнювалося ще з іншого боку. 24 червня 1920 р. уряд Кемалю-паші парафував договір про дружбу з комуністичною Росією, а 7 жовтня 1920 р. було укладено угоду про спільні воєнні дії кемалістської Туреччини з більшовицькою Росією в Закавказзі. У листопаді

⁸⁷ Уповноваження уряду УНР В. Кедровському як спеціальному делегату до Туреччини. 25 берез. 1921 р. // *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – К., 1999. – Т. 3. – С. 411-412.

⁸⁸ Лист С. Петлюри до міністра закордонних справ УНР А. Ніковського щодо поточних справ. 18 трав. 1921 р. // *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – К., 1999. – Т. 3. – С. 431.

⁸⁹ Розпорядження по генеральному штабу військ УНР про призначення В. Кедровського військовим агентом при посольстві України в Туреччині. 8 груд. 1921 р. // *Сергійчук В.* Невідомі документи військового аташату посольства України в Туреччині в 1918-1921 рр. // *Пам'ять століть.* – К., 2000. – № 6. – С. 26-27.

⁹⁰ Див.: *Токаржевський-Карашевич Я.* Алі-Мардан-бей Топчібаші... – С. 8.

⁹¹ Лист І. Токаржевського-Карашевича зі Стамбула 29 вересня 1921 р. до Д. Донцова у Відні // *Biblioteka Narodowa w Warszawie.* – Відділ рукописів. – Архів Д. Донцова. – Скр. 19.VII.12.

⁹² Лист С. Петлюри міністрові фінансів... 17 вер. 1921 р. // *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – К., 1999. – Т. 3. – С. 484.

1920 р. встановлено дипломатичні відносини між Москвою та Анкарою. 2 січня 1922 р. в Анкарі було підписано ефемерний договір «Про дружбу і братерство» між Туреччиною та Українською Соціалістичною Радянською Республікою. За цієї нагоди було денонсовано всі попередні договори й домовленості між Україною та Туреччиною, укладені в 1918-1921 рр. На початку вересня 1922 р., до речі, незважаючи на впертий опір Москви, відкрито посольство УСРР в Анкарі, яке діяло коротко – до серпня 1923 р.⁹³ Можна вважати, що одне з основних завдань цього посольства полягало в тому, щоб стежити за діяльністю української еміграції в Туреччині та перешкоджати праці українських установ і організацій національного скерування. У Києві мало відкритися в 1922 р. турецьке посольство на чолі з Тевфіком Рушді-беєм або Осман-беєм⁹⁴.

Посольство УНР працювало ще в 1922 р. і припинило свою діяльність у травні цього ж року. Останнім повіреним у справах був генеральний консул Л. Лісняк. Посольство перестало існувати після капітуляції султана перед Анкарою (Кемалем-пашею), яка орієнтувалася на УСРР та очікувала прибуття посольства з Харкова⁹⁵.

У Стамбулі на початку 1920-х рр. був представник гетьмана П. Скоропадського О. Куксин, що конфліктував з посольством УНР.

Було також представництво Західноукраїнської Народної Республіки, з яким, своєю чергою, посольство УНР відмовлялося підтримувати контакти. Таке представництво могло виникнути після розриву уряду Західних Областей УНР (пізніше знову ЗУНР) з Директорією в зв'язку з підписанням С. Петлюрою т. зв. Варшавського договору в квітні 1920 р., за яким Східна Галичина передавалася Польщі. Представником уряду ЗУНР мав бути Марущак або Марітчак⁹⁶. Відомості про цю місію поки що зібрати не вдалося.

Після припинення діяльності посольства УНР у Туреччині, у Стамбулі від 1929 до 1935 рр. перебував представник екзильного уряду Української Народної Республіки Володимир Мурський (до речі, львів'янин; раніше радник Міністерства закордонних справ та член Ради республіки УНР). Він підтримував ідею Чорноморського союзу й опрацював ще в травні 1921 р. його план, передбачаючи

⁹³ Див.: *Матвієнко В., Головенко В.* Історія української дипломатії ХХ ст. ... С. 159-160; *Удовенко П. П.* З історії зовнішньої політики УСРР (1919-1922 рр.). – К., 1957 – хоча книжка майже повністю присвячена стосункам Туреччини і УСРР, про посольство в Анкарі навіть не згадується.

⁹⁴ Турецьке посольство в Києві // Український прапор. – Відень, 1922. – 4 лютого. – Ч. 5. – С. 4.

⁹⁵ *Токаржевський-Караієвич Я.* Царгородські спомини... – С. 31.

⁹⁶ Див.: *Забелло М.* Українці в Царгороді // Трибуна України. – Варшава, 1923. – Ч. 5-7. – С. 74. Чи не йдеться в цьому випадку про політичного діяча, юриста Олександра Марітчака, з'ясувати не вдалося. У червні 1922 р. О. Марітчак був у Відні як член Закордонної групи Української національної ради. Див.: Закордонна група членів Української нац[іональної] ради // Український прапор. – Відень, 1922. – 8 листопада. – Ч. 27. – С. 2.

членство в ньому Туреччини, України, Грузії, Вірменії та Азербайджану⁹⁷. Відповідна конференція мала зібратися в Парижі. В. Мурський встановив особисті контакти з турецькими політиками, з азербайджанськими та кримськотатарськими політичними емігрантами в Стамбулі. Він займався широкою інформаційною діяльністю, розсилаючи комюніке до турецьких установ та до преси.

Треба підкреслити, що уряд УНР в екзилі в 1920-1930-х рр. не забував про своє представництво у Стамбулі, підтримував з ним активні зв'язки, орієнтуючись також на діяльність Української громади в Стамбулі. Наприклад, скеровуючи інспірований екзильним урядом лист представників українських організацій членам Дорадчої ради при Високім комісарі в справах біженців у Женеві (лист з Парижа 14 червня 1929 р.), потурбувався, щоб лист підписала також «з Туреччини одна організація» (очевидно, Українська громада в Стамбулі)⁹⁸. У 1930 р. прем'єр екзильного уряду В'ячеслав Прокопович відбув подорож до Стамбула (де він перебував від 8 до 15 червня), щоб познайомитися з життям тамтешніх українців. Він зустрічався з В. Мурським та головою громади М. Забелло, а також під час авдієнції у вселенського патріарха Фотія у Фанарі 14 червня порушив питання про стан Української православної церкви у т. зв. Радянській Україні та в еміграції. Також зустрічався з митрополитом охридським Борисом, представником болгарського екзарха в Стамбулі, дуже прихильним до українців⁹⁹. У 1932 р. Ліга поневолених Москвою народів (до Ліги входив також уряд УНР в екзилі) скерувала до міністра закордонних справ Туреччини Тевфіка Араса Рюшт-бея вітання з нагоди вступу Туреччини до Ліги націй¹⁰⁰.

В. Мурський, зокрема, добився того (через Вселенський патріархат), щоб українські православні священники в Польщі не перешкоджали вірним молитися за гетьмана Івана Мазепу. У нього була справжня велика приязнь з болгарським митрополитом Борисом (про якого вже згадувалося)¹⁰¹. Коли 18 вересня 1934 р. СРСР прийняли до Ліги націй, на її XV асамблеї, представник Швейцарії Мотта виступив проти цього. За його мужність Українська громада в Туреччині висловила Мотті подяку. Представник Швейцарії відповів на це, своєю чергою, подякувавши М. Забелло¹⁰².

У 1936 р., під час Конференції про режим Проток, що відбувалася 22 червня – 21 липня в Монтре (Швейцарія), екзильний уряд УНР через свого представника

⁹⁷ Листи и документи В. Мурського зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у Львові. – Ф. 309. – Оп. 2. – Спр. 92, 93. Про план Чорноморського союзу див.: Там само. – Спр. 93. – Арк. 25 зв., 28. За ці відомості дякую Галині Сварник.

⁹⁸ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К., 1991. – С. 152 (репринт видання: Париж, 1934).

⁹⁹ Там само. – С. 68-70. Див. також: *Забелло* М. З подорожі В. Прокоповича. І. В Царгороді // Тризуб. – Париж, 1930. – 7 вересня. – Ч. 33 (241). – С. 10-12.

¹⁰⁰ Шульгин О. Без території... – С. 237.

¹⁰¹ Кр. Володимир Мурський (до матеріалів його біографії) // Тризуб. – Париж, 1935. – 22 вересня. – Ч. 37 (491). – С. 16.

¹⁰² В Туреччині // Тризуб. – Париж, 1934. – 28 жовтня. – Ч. 34 (445). – С. 13.

при Лізі націй О. Шульгина подав президентові Конференції С. Брюсові меморіал, в якому було також висловлене ставлення України до Туреччини: «Національна Україна, що відчуває традиційну симпатію до Туреччини, одвічного ворога російського імперіалізму, розуміючи її цілком законне бажання оборонити свою безпечність, вважає..., що свобода Протоків є необхідною умовою процвітання всіх побережних країв Чорного моря»¹⁰³.

В. Мурський мешкав разом із дружиною в Єшелькеї (Сан-Стефано) біля Стамбула. Він помер у лікарні в Бакіркею, також біля турецької столиці, 19 липня 1935 р. – був похований на католицькому цвинтарі у Фарікею (дільниця Стамбула)¹⁰⁴.

У 1928 р. на I Конгресі українських націоналістів у Празі виник проект утворити в Стамбулі Осередок ОУН для Близькосхідного терену. Делегатом на Конгрес із Туреччини мав бути О. Куксин¹⁰⁵, але він не прибув. Такий осередок мав би займатися спершу поширенням літератури. ОУН добре розуміла значення Туреччини, через яку можна б встановити зв'язок з підрадянською Україною, а в майбутньому – при незалежній Україні – укласти союз із Туреччиною та Болгарією, який сприяв би обороні також українського побережжя. Літературу надсиляли на адресу Української громади в Стамбулі, але осередок ОУН, наскільки відомо, в Туреччині утворений не був¹⁰⁶.

У першій половині ХХ ст. політичні зв'язки між Україною та Туреччиною розвивалися – за складних міжнародних відносин – нормально, особливо якщо врахувати те, що Україна довгий час була позбавлена національної державності. Про такі традиції не дуже далекого минулого треба знати і сьогодні.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Українсько-турецькі політичні взаємовідносини в першій половині ХХ ст.: національний аспект // Воля і Батьківщина. – Львів, 2008. – Ч. 3-4. – С. 29-47. Передрук: *Дашкевич Я.* Українсько-турецькі політичні відносини в першій половині ХХ ст.: національний аспект // Україна дипломатична: Наук. щорічник. – К., 2010. – Вип. 11. – С. 354-383.

¹⁰³ Шульгин О. Український погляд на справу Протоків // Тризуб. – Париж, 1936. – 26 липня. – Ч. 25-26 (529-530). – С. 20.

¹⁰⁴ Смерть В. Мурського // Тризуб. – Париж, 1935. – 4 серпня. – Ч. 30-31 (484-485). – С. 15-16; Кр. Володимир Мурський... // Там же. – 22 вересня. – Ч. 37 (491). – С. 14-17. Ті, що від нас відійшли. Володимир Мурський // Календар «Дніпро» на переступний рік 1936. – Львів, 1935. – Річн. 13. – С. 126-127.

¹⁰⁵ Була спроба ототожнювати О. Куксина зі Стамбула з Іларіоном Куксином у Чехії, але така ідентифікація безпідставна.

¹⁰⁶ Див.: *Кожесвіков П.* Лист до українських націоналістів про підготовку Конгресу українських націоналістів. 22 лютого 1928 р. // Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів. – К., 2005. – Т. 1 (1927-1930). – С. 55; Проект реферату Д. Андрієвського про майбутній державний устрій України на I Конгресі ОУН «Державний устрій». 8 грудня 1928 р. // Там само. – С. 96, також інші матеріали у збірнику – на с. 131, 192, 195, 196, 290-292, 321; Проект списку учасників Конгресу українських націоналістів // Конгрес українських націоналістів. 1929 р.: Документи і матеріали. – Львів, 2006. – С. 49-50. – (Центр дослідження визвольного руху. Джерелознавча серія); *Костарів Л.* Проблеми морської оборони України. 1931, 2 бер. // Там само. – С. 230.

ТУРЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВЗАЄМВІДНОСИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ. ІНФОРМАЦІЙНІ СТОСУНКИ: НАЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Будую дослідження у проблемному плані, вважаючи, що недалекий вже час, коли історія українсько-турецьких взаємовідносин від другої половини XVI до початку XXI ст. дочекається не лише чергових епізодичних статей чи збірників статей, але й систематичного, послідовного викладу у вигляді великого тому. На сьогодні чимало питань вивчено – правда, не до кінця і не на належному науковому рівні, але є й досить багата наукова література, є публікації історичних джерел, є аналітичні статті з такою чи іншою інтерпретацією подій і процесів. Історія турецько-українських стосунків, на які з різних – також політичних – причин не звертали належної уваги або про які писали у викривленому світлі, вже займає належне їй місце в загальних працях про минуле України нового й найновішого часу. Якщо підходити до проблеми з історико-бібліографічного погляду, то відповідний перелік налічує кілька сотень назв різними мовами – турецькою, українською, англійською, французькою, німецькою, російською, польською та ін.

Сьогодні вже можна говорити про визначення етапів відносин двох держав і двох націй. Не підлягає сумніву, що перша половина ХХ ст. – з основною увагою на період Першої світової війни та на розвиток подій безпосередньо після неї – творить окремий важливий етап. Необхідно – в такому плані – мати на увазі кілька напрямів цих стосунків:

- політичні, включаючи сюди також дипломатичні;
- військові, з історією турецького експедиційного корпусу в Західній Україні, епізодичною участю українських військових на турецькому боці в Месопотамії й Сирії, долею українців-воjakів та військовополонених у Туреччині, а також із чорноморськими військовими контактами включно;
- інформаційні зв'язки – поширення відомостей про Україну в Туреччині та про Туреччину в Україні;
- близькі до них культурні зв'язки в ділянці літератури, науки;
- врешті українці в Туреччині.

Накладаю на свої дослідження певні обмеження. Відносини т. зв. Радянської України з Туреччиною вивчені досить докладно (йдеться про праці Ігоря Чернікова). Ці стосунки мали специфічний, визначений політикою Москви, характер. Мої висновки звернені перш за все на відносини, які мала з Туреччиною (Османською імперією) незалежна Українська держава та політичні течії інdependentського скерування як до виникнення української незалежної державності в 1917-1918 рр., так і в період державності, а також після її фактичної ліквідації в 1920 р. до 50-х рр. минулого століття.

Цей нарис присвячую інформаційним та близьким до них за своїм профілем зв'язкам визначеного щойно періоду.

* * *

Необхідно підкреслити, що напередодні Першої світової війни проявлялися в українському суспільстві туркофільські тенденції. Дмитро Донцов, виступаючи в липні 1913 р. на II Всеукраїнському студентському з'їзді, зі співчуттям говорив про те, що Туреччину немов павутинням облутали європейськими договорами, трактатами, умовами, а війни Франції, Англії, Італії, Росії з Туреччиною залишили після себе гори трупів. Росія, зокрема, намагається захопити чорноморсько-середземноморські протоки¹.

У Першу світову війну Османська імперія виступила союзником Центральних держав. Цілком природно, що ті українські політичні кола, які орієнтувалися на звільнення України з-під російського гноблення, дивились на Туреччину як на державу, прихильну до таких змагань. Союз визволення України, який виник 4 серпня 1914 р., незабаром утворив своє відділення у Стамбулі².

Саме Туреччина виявилася першою і (до початку 1918 р.) єдиною з Центральних держав, яка ще 24 листопада 1914 р., тобто навіть до вступу Османської імперії у війну з Росією, декларацією міністра внутрішніх справ Т. Талаат-бея, одного з молодотурецьких тріумвірів, котрі фактично правили Османською імперією, оголосила про необхідність визволити Україну з-під російського ярма, зазначивши, що турецький уряд допоможе Україні здобути незалежність. Це було велике досягнення Союзу визволення України, делегація якого два дні до оголошення декларації була на прийомі в турецьких міністрів. Декларацію опублікували стамбульські газети³ й вона здобула широкий міжнародний резонанс.

Союз визволення України заснував у Стамбулі своє представництво, яке в 1914-1915 рр. очолював український соціал-демократ, революціонер Мар'ян Басок-Меленевський, що розгорнув широку інформаційно-агітаційну діяльність. Ще до приїзду делегатів СВУ до Стамбула було опубліковано відозву (у Відні 25 серпня 1914 р.) до турецького народу французькою мовою (перекладену також турецькою). У відозві був заклик до турків йти на Росію во ім'я відновлення давніх дружніх турецько-українських зв'язків (гетьмани Дорошенко, Орлик, Задунайська Січ)⁴. Приїзд української делегації від СВУ зразу ж викликав прихильні відгуки турецької преси, яка незабаром опублікувала інтерв'ю з М. Меленевським.

¹ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наше завдання. (Реферат, виголошений на II Всеукраїнським студентським з'їзді в липні 1913 року у Львові). – Львів, 1913. – С. 6, 23-24.

² Про діяльність Союзу визволення України існує досить багата література. Узагальнення з українського боку: *Патер І.* Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів, 2000; популярний нарис: *Корольов Б., Михальовський І. С.* Союз визволення України (1914-1918). До історії та діяльності. – Луганськ, 1996. З турецького боку спеціально про діяльність СВУ в Османській імперії: *Kirimli H.* The Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the First World War // *Middle Eastern Studies.* – London, 1998. – Vol. 34. – № 4. – P. 177-200.

³ Декларація опублікована спершу французькою мовою: *Déclaration de Talaat bey // Le Jeune Turc.* – Istanbul, 1914. – 24 Nov. – № 324. Цитую за: *Kirimli H.* The Activities... – P. 192; Декларація Талаат-бея // *Вістник Союзу Визволення України* (далі – *Вістник СВУ*). – Відень, 1914. – 31 грудня. – Ч. 5-6. – С. 1.

⁴ Див.: Відозва Союзу визволення України до турецького народу // *Вістник СВУ.* – 1914. – 27 жовтня. – Ч. 2. – С. 1-2. Про відгуки на відозву: Там само. – Ч. 2. – С. 9; Голоси преси про українську справу // Там само. – 1915 (лютий). – Ч. 9-10. – С. 16-17.

СВУ в Стамбулі видав листівки-звернення до турецьких («Asker!» – накладом 25 тисяч примірників, грудень 1914 р.) і російських («Солдаты русской армии!» – накладом 50 тисяч примірників), а також до українців-солдатів російської армії («Солдате – озирнись!» – накладом 25 тисяч примірників)⁵. М. Меленевський був основним автором відозви «До громадської думки Європи», в якій зазначалося, що «Росія розчавила Польщу, знесилила Туреччину, намагається захопити Дарданелли та Стамбул»⁶.

Було надруковано збірник статей «Украйна, Rusya, Türkiye» (Istanbul, 1915; «Україна, Росія, Туреччина»), в якому вміщено статті Лонгіна Цегельського (у 1914 р. особисто був у Стамбулі) «Україна й Туреччина», Михайла Грушевського «Короткий огляд української історії», Володимира Дорошенка «Політичні партії на російській Україні», М. Меленевського «Культурна праця українців», Андрія Жука «Російська Україна в числах»⁷. Оpubліковано книжку М. Грушевського «Як жив український народ. Коротка історія України» (2-ге вид., Царгород, 1915 р., 107 с.), його ж «Малу історію України» (1916), передбачалося видати, а може, й видано брошуру Л. Цегельського «Не освободителька, а – гнобителька народів». Два останні видання – турецькою мовою й арабською графікою.

За допомоги турецької розвідки здійснювалося поширення шляхом контрабанди спеціальних едицій українською мовою з позначенням місця видання «Царгород», друкованих у малому форматі та на тонкому папері. Надруковано Л. Цегельського «Русь – Україна а Московщина – Росія. Історично-політична розвідка») (1916 р., 2-ге перероблене вид., 128 с., карта; формально було подано наклад 150 примірників, а насправді, вважають, було 40 тис. примірників)⁸. Книжка призначалася також для східних українців з російської армії – полонених, які перебували в турецьких таборих. Планувалося видання брошури Миколи Ганкевича «Die Türkei im Zusammenhang mit dem Krieg» («Туреччина та війна»). СВУ видав, теж німецькою мовою, збірник «Der Krieg. Die Ukraine und die Balkanstaaten» (Відень, 1915; «Війна. Україна і балканські держави»), в якому було вміщено статтю Л. Цегельського «Україна і Туреччина»⁹.

У Стамбулі тоді перебував соратник Льва Троцького Олександр Гельфанд (Парвус), який намагався там утворити групу Української соціал-демократії. Він

⁵ *Hornykiewicz Th. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922. Deren Bedeutung und historische Hintergründe.* – Philadelphia; Horn, 1966. – Bd. 1. – S. 174, 177-190.

⁶ Пор.: *Головченко В.* Політичний портрет Мар'яна Меленевського // Київська старовина. – К., 2000. – № 4 (334). – С. 102.

⁷ Зміст збірника див.: Видання Союзу визволення України // *Цегельський Л.* Русь – Україна а Московщина – Росія. Історично-політична розвідка. – 2-ге перероб. вид. – Царгород, 1916. – С. [127]-[128].

⁸ Пор.: *Цегельський Ю. М.* Зага роду Цегельських і розповідь про Камінку Струмилову. – Ellicott City, Md., 1992. – С. 345. Подане автором твердження, що книжку видано в 1915 р., не відповідає правді.

⁹ Див.: Вістник СВУ. – 1915 (лютий). – Ч. 9-10. – С. 28. Також стаття: *Die Ukraine und Türkei* // *Ukrainische Nachrichten.* – Wien, 1917. – № 9.

переклав брошуру українською мовою «На оборону демократії – проти царизму!» і видав її від імені своєї ефемерної групи. Брошура також розповсюджувалася шляхом контрабанди в Росії¹⁰.

Українські видання СВУ друкувалися частково в друкарні грузинського католицького монастиря в Стамбулі¹¹. Пропагандистська діяльність СВУ в Туреччині відбилася в пресі ряду країн, наприклад у німецькій, австрійській, угорській, італійській, навіть у північноамериканській, бразилійській¹².

Турецька преса прихильно відгукувалася на діяльність СВУ в Османській імперії. Часопис «Tercüman-i-Hakikat» звертав увагу на гноблення українців Росією, а газета «Tasfir-i-Efkiağ» вітала ще наприкінці жовтня 1914 р. перспективу утворення незалежної Української держави. Про українську проблему писала різномовна періодика, що виходила в імперії в 1914-1915 рр.: турецькі «Tanin», «Turan», німецька «Ottomanischer Lloyd», французька «Le Jeune Turc»¹³.

Інформаційна діяльність СВУ проявилася також в усній пропаганді. У кінці лютого 1915 р. в місті Ізміт (столиці однойменного мюттесарифату, тобто провінції) за зустрічної ініціативи мюттесарифа відбулося віче, присвячене українській проблемі, яке закінчилося закликком з турецького боку (виступ турецького генерала) до військових: «Вояки, пам'ятайте, що, воюючи з своїми ворогами-москалями, ви також б'єтеся за визволення України!» У Туреччині у 1914-1915 рр. пробудилося реальне розуміння українського питання та його значення для Туреччини¹⁴.

Після того як Союз визволення України 15 квітня 1917 р. офіційно відмовився від проведення акцій дипломатичного характеру (в зв'язку з проголошенням української державності Центральною радою), інформаційна діяльність – після кількомісячної перерви – перейшла до рук українського посольства в Стамбулі.

Дипломатичні зв'язки між Україною та Туреччиною встановилися після підписання мирної Берестейської угоди 9 лютого 1918 р. (як відомо, угоду підписала також турецька делегація на чолі з великим візиром Т. Талаат-пашею). Завдання вести інформаційну діяльність з українського боку виникло тепер перед україн-

¹⁰ *Парвус*. На оборону демократії – проти царизму! Авторизований переклад з нім. мови з спеціальною передмовою автора до українського видання. – Константинополь, 1914. – 32 с. – (Українська соціал-демократія. – № 1). Автор датував свою передмову груднем 1914 р. В анонімному (мабуть, М. Меленевського) вступі підкреслено, що Володимир Ленін недавно зробив заяву «про бажаність визволення України».

¹¹ *Лотоцький О.* В Царгороді. – Варшава, 1939. – С. 137. – (Праці Українського наукового інституту. – Т. 40. – Серія мемуарів. – Кн. 5). Передрук: *Його жс.* Сторінки минулого. – Баунд-Брук, 1966. – Т. 4 (У Царгороді). Висловлювалася думка, що книжкові видання СВУ в Туреччині друкувалися насправді у Відні. Однак аналіз паперу і шрифтів свідчить про друкування в Стамбулі.

¹² Огляд преси // Вістник СВУ. – 1914. – 27 жовтня. – Ч. 2. – С. 29; Чужа преса про нас // Там само. – 31 грудня. – Ч. 4-5. – С. 9; Голоси преси про українську справу // Там само. – 1915 (лютий). – Ч. 9-10. – С. 9-10.

¹³ З турецької преси в Константинополі // Вістник СВУ. – 1915 (травень). – Ч. 17-18. – С. 5.

¹⁴ Див.: Українська пропаганда в Туреччині // Вістник СВУ. – 1915. – 24 квітня. – Ч. 15-16. – С. 9.

ським посольством у Стамбулі. В османській столиці протягом 1918-1922 рр. змінилося чотири послы: Микола Левицький (Левитський), з квітня 1918 р. – від імені Центральної ради, Михайло Суковкін, з 30 жовтня 1918 р. – від імені гетьманської Української держави, Олександр Лотоцький, з 22 квітня 1919 р. до 25 березня 1920 р. – від імені Директорії Української Народної Республіки, князь Іван (Ян) Токар-Токаржевський-Карашевич – з березня 1920 р. до кінця 1921 р. Під час ваканції послів посольством керували повірені в справах до 1922 р. включно¹⁵.

Інтенсивність інформаційної діяльності посольства значно послабилася в порівнянні з періодом існування представництва СВУ, тим більше, що М. Суковкін виявився російським монархістом і практично відверто діяв на шкоду Україні. Були ще зовнішні фактори: складне воєнне становище Туреччини, яке закінчилося поразкою держави в жовтні 1918 р. 13 листопада 1918 р. сили Антанти захопили Стамбул. Окупаційна влада – французи й англійці – ставилася вороже до українців, при цьому окупанти спиралися на російську білогвардійську контррозвідку, котра в Туреччині, як могла, шкодила українським інтересам. Відчувався тиск з боку червоної Росії, яка в листопаді 1920 р. встановила дипломатичні відносини з Туреччиною, одночасно підтримуючи антиантантське й антисултанське повстання, очолене генералом Мустафою Кемалем-пашею. О. Лотоцькому вдалося встановити контакти з турецькою пресою, яку він інформував про можливості українсько-турецької економічної співпраці в рамках Чорноморського союзу¹⁶. Посольство давало інтерв'ю, а також статті до стамбульської преси, наприклад, «Ifham», «Journal d'Orient», «Stamboul».

Видавнича діяльність була обмеженою. У 1919 р. опубліковано другим виданням працю О. Лотоцького «Ukraina ve Türkiye» («Україна і Туреччина»), доповнене видання на підставі тексту, що з'явився спершу в Україні), а також брошуру про автокефалію Української православної церкви грецькою мовою¹⁷.

Цензура окупантів заборонила вихід у світ двох збірок «L'Ukraine indépendante» («Незалежна Україна»), хоча вони вже були надруковані, а навіть викреслювала слово «Україна» в стамбульській пресі¹⁸. Посольство мало читальню, роздавало книжки, часописи¹⁹.

¹⁵ Немає українського узагальнювального дослідження про діяльність української дипломатії в Туреччині 1917-1922 рр. Менші та більші згадки порозкидані по літературі, цінний матеріал є в мемуарах. З турецького боку: *Kirimli H. Diplomatic Relations between the Ottoman Empire and the Ukrainian Democratic Republic, 1918-21 // Middle Eastern Studies. – London, 1998. – Vol. 34. – № 4. – P. 201-239.*

¹⁶ *Черніков І. Ф. З історії українсько-турецьких взаємин між двома світовими війнами (1918-1939 рр.) // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин. – К., 2007. – С. 247 (за архівними даними, які коректуються спогадами О. Лотоцького). Див. також: *Kirimle H. Diplomatic Relations... – P. 225, 238.**

¹⁷ Репродукція сторінки першої грецької брошури: *Лотоцький О. В Царгороді... – С. 97.*

¹⁸ Див.: *Лотоцький О. В Царгороді. – С. 108.*

¹⁹ *Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939. Матеріали зібрані до частини 2. – К., 1999. – С. 126.*

Заслуговує на увагу ще один епізод. Російська армія в травні 1915 р. захопила частину Східної Анатолії з центром у Трабзоні (Трапезунді). Багато українців з Туркестану було в цих військах, а також у військових частинах розташованих на закавказькому фронті від Чорного моря до кордону з Персією. Після Лютневої революції 1917 р. в Трабзоні виникла Українська громада, що видала у травні – червні 1917 р. п'ять чисел «Вістей Української громади м. Трапезунду» за редакцією Григорія Хименка. 20 жовтня – 4 листопада 1917 р. у Трабзоні відбувся військовий з'їзд, що видав також п'ять чисел «Вістей Українського військового з'їзду Кавказького фронту». У Трабзоні було засновано «Просвіту». Українські видання друкувалися в місцевій грецькій друкарні. Солдатів-українців уже з українізованих частин евакуювано з регіону в грудні 1917 – січні 1918 р.²⁰

На початку 1920-х рр. у Стамбулі було також представництво Західноукраїнської Народної Республіки. Там перебував ще й представник гетьмана Павла Скоропадського. Про інформаційну діяльність цих двох представництв поки що нічого не відомо.

Після розгрому білих армій генералів Денікіна та Врангеля внаслідок трьох евакуацій 1919-1920 рр. до Туреччини в околицях Стамбула, на Островах (переважно на острові Лемносі), в Галіполі та в інших місцях опинилося близько 30 тисяч інтернованих українців. Вони утворили ряд організацій (земляцтва, спілки, комітети, товариства). У 1919 р. на острові Галькі, одному з Принцевих островів, виникло товариство «Просвіта», яке влаштувало дві театральні вистави.

У червні 1921 р. в Стамбулі заснувався Комітет спасіння України, що займався поширенням відомостей про Україну (бо українців досить часто вважали частиною росіян), а також вів видавничу діяльність. Головою комітету був спершу інженер-полковник Олександр Авдіяевич²¹, що проводив українську пропаганду в англійських окупаційних військах, писав статті для англійської преси. Після смерті О. Авдіяевича (помер у Стамбулі 19 лютого 1922 р.) комітет очолив генерал-хорунжий Вадим Богомолець. Від квітня 1922 р. комітет видав шість випусків місячника «La libre Ukraine». Є свідчення того, що в Стамбулі в середовищі кримськотатарської еміграції читали в 1922 р. українську періодику, наприклад філадельфійську «Америку»²². 2 жовтня 1923 р. окупанти залишають Стамбул.

²⁰ Про українців у Трабзоні та їхню діяльність див.: *Биковський Л.* На кавказько-турецькому фронті. Спомини з 1916-1918 рр. – Вінніпег; Денвер, 1968; *Його жс.* Українці в Трапезунді у ХХ ст. // *Визвольний шлях.* – Лондон, 1963. – Кн. 11-12 (191). – С. 1274-1286; *Іванис В.* Стежками життя. Спогади. – Буенос Айрес, 1958. – Кн. 1. – С. 155-163; *Розозний Г., Базар. І.* Вступ // *Самостійна думка.* – Чернівці, 1934. – Ч. 2. – С. 132-134.

²¹ Українці в Константинополі // *Український прапор.* – Відень, 1921. – 17 грудня. – Ч. 50. – С. 2; *Н. Н. Н.* Олександр Вікторович Адіасевич. (Посмертна згадка) // *Трибуна України.* – Варшава, 1923. – Ч. 5-7. – С. 76-78.

²² Проти вживання слова «ляхо-татари» // *Український прапор.* – Відень, 1922. – 25 листопада. – Ч. 45. – С. 6. Про протест, висловлений на підставі філадельфійської газети; цей термін українська преса використовувала щодо польських окупантів у Східній Галичині.

Від 1929 до 1935 р. в Стамбулі перебував представник екзильного уряду України Володимир Мурський (до речі, львів'янин; помер у Стамбулі 19 липня 1935 р.)²³. Він постійно інформував турецьку, а також іншу пресу, яка виходила східними мовами, про українські проблеми, займався також усною пропагандою. 27 квітня 1932 р. він виступав на зборах азербайджанської громади у Стамбулі з доповіддю про спільну боротьбу всіх поневолених Росією народів. У грудні 1930 р. він видав у Стамбулі книжку «Украина ve istiklal mücahedeleri» («Україна та її боротьба за незалежність»), 226 с., накл. 1 000 примірників). Передмову до неї написав колишній міністр закордонних справ татарського уряду Криму Джафер-бей Сейдамет. Цю книжку автор презентував президентові Турецької республіки М. Кемаля-паші. Праця здобула прихильні відгуки в турецькій періодиці («Akşam»), в азербайджанській еміграційній пресі («Bildariz») ²⁴. Тоді ж у Стамбулі видано азербайджанцями турецькою мовою «Almanak» («Альманах», редактор Расуль Заде), розповсюджувався також у Персії, Афганістані, мусульманській частині Індії, Іраку та Єгипті й у якому було вміщено статтю В. Мурського про Україну. Пізніше він видав книжку: «Yeni Rusya'nin iç yüzü» («Правдиве обличчя нової Росії»), котру розіслав турецьким політичним, військовим і культурним діячам.

Поступово відбувся вплив українців на Захід. У 1928 р. у Стамбулі було організовано Українську громаду, яку очолив М. Зоц-Кравченко, а після того як турецький уряд, не подаючи причин, вислав його з Туреччини, – сотник артилерії Микола Забелло. Він керував нею до кінця – до початку 1970-х рр. У складі громади спершу працював аматорський театральний гурток, була бібліотека-читальня. М. Забелло займався публіцистикою, інформуючи, зокрема, галичан про становище турецької жінки²⁵, систематично дописував до часопису «Жіноча доля». Беручи участь в організованому 1929 р. в Стамбулі українському Гуртку прихильників військової науки, писав про стан турецької армії²⁶.

Турецька тематика не зникла зі сторінок західноукраїнської та української еміграційної преси, яка з увагою – та з великим співчуттям – стежила за боротьбою М. Кемаля-паші та його сподвижників з чужоземними окупантами. Українсько-турецькі паралелі тут були цілком прозорі. Можна навести ряд прикладів інформування західноукраїнської громадськості про турецьку дійсність і політику у 1920-х рр. – про справу Дарданеллів, Додеканезу (острів, раніше в складі Османської імперії), усунення султанату, в 1922 р. – про становище Туреччини після

²³ Про діяльність В. Мурського: Ті, що від нас відійшли. Володимир Мурський // Календар «Дніпро» на переступний рік 1936. – Львів, 1935. – Річн. 13. – С. 126-127; Смерть В. Мурського // Тризуб. – Париж, 1935. – 4 серпня. – Ч. 30-31 (484-485). – С. 15-16; Кр. Володимир Мурський. (До матеріалів його біографії) // Там же. – 22 вересня. – Ч. 37 (491). – С. 14-17.

²⁴ С. З. М. В Туреччині // Тризуб. – Париж, 1931. – 1 січня. – Ч. 1 (259). – С. 28-29.

²⁵ Забелло М. Емансипація туркинь. (Допис з Царгороду) // Для неї – все. Альманах «Жіночої долі» з додатком календаря на рік 1930. – Коломия, 1929. – С. 84-87.

²⁶ Забелло М. Армія нової Туреччини // Табор. – Варшава, 1931. – Ч. 15. – С. 85-89.

Лозаннської конференції²⁷, у 1926-1927 рр. – про митну війну між СРСР та Туреччиною. Привертала також увагу до реформи М. Кемалю-паші, зокрема знову про емансипацію турецької жінки, хоча б статтею Беатриче Гіля Огільві²⁸. Були активні зв'язки між турецьким та західноукраїнським жіночим рухом. Український жіночий конгрес у Станіславові 26-27 червня 1934 р. отримав вітання від Лянки Рефік зі Стамбула. Цікавила постать М. Кемалю-паші, якого один з діячів Організації українських націоналістів прирівнював до інших видатних політиків того часу – до Пуанкаре, Пілсудського, Вальдемараса, Масарика – і називав «найздібнішим мужем свого народу, який вміє правити і який вміє задержати владу за собою»²⁹. Смерть Кемалю Ататюрка відбилася в ряді некрологів³⁰.

Українське пресове бюро при місії Української Народної Республіки в Парижі (бюро було засновано в другій половині 1920-х рр.) мало своїх представників у Туреччині³¹. У західноукраїнській пресі публікувалися репортажі з Туреччини. Львівська газета «Неділя» мала свого кореспондента, інженера І. Кулика³². Кореспондентом львівського журналу «Вогні», а також «Неділі» був український мандрівник Роман Козло, котрий 1 січня 1933 р. прибув до Стамбула й посилав відтіля репортажі³³. Напередодні Другої світової війни у Стамбулі побувала громадсько-політична діячка, сенатор польського парламенту Олена Кисілевська. Там вона зустрічалася з М. Забелло, а свої турецькі враження оприлюднила в серії репортажів – подорожніх вражень, які виклала також у книжці «Листи з-над Чорного моря (До сина)»³⁴. Книжка, що мала вийти 1939 р. в Коломиї (177 с. в коректурному примірнику) через війну не вийшла у світ – була знищена радянською владою.

²⁷ Наприклад: Лука О. Політичний огляд // Український прапор. – Відень, 1922. – 1 листопада – 9 грудня. – Ч. 42, 45, 47; О. В. [Донцов Д.] Нафта, Царгород і Україна // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1922. – Кн. 2. – С. 167-172.

²⁸ Гіля Огільві Б. Нова турецька жінка / Переклад М. В-а // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1924. – Т. 85. – Кн. 2. – С. 272-276.

²⁹ Мартинець В. Зауваження до реферату про державний устрій (грудень 1928 – січень 1929 р.) // Конгрес українських націоналістів 1929 р. Документи і матеріали / Упор. В. Муравський. – Львів, 2006. – С. 248.

³⁰ М. К. Смерть Мустафи Кемалю // Вістник. – Львів, 1938. – Т. 4. – Кн. 12. – С. 898-902; Бористенко М. В Туреччині сталася великої ваги втрата... // Тризуб. – Париж, 1938. – 20 листопада. – Ч. 47 (647). – С. 26-27.

³¹ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – К., 1998. – С. 107 (репринт видання: Париж, 1934).

³² Кулик І. В султанських гаремах. Кімнати, в яких султан був звичайною людиною // Неділя. – Львів, 1930. – 20 липня. – Ч. 28. – С. 4-5. Про відкриття султанських гаремів для відвідувачів.

³³ Козло Р. В столиці Роксолани. Низка вражін з-над Босфору // Неділя. – Львів, 1933. – 26 лютого. – Ч. 8. – С. 4-5; Його ж. Лист з Царгороду 1 / 1933 // Вогні. – Львів, 1933. – Ч. 6 (25). – С. 16-18.

³⁴ Кисілевська О. Листи з-над Чорного моря. (До сина) // Жіноча доля. – Коломия, 1938. – Ч. 13-14 (1-15 лип.). – Ч. 24 (15 груд.); 1939. – Ч. 1-2 (1-15 січ.). – Ч. 9-10 (1-15 трав.). У ч. 15-16 (1-15 трав.) за 1938 р. є фото «Панство Забелли з сином Петрусем».

Із книжкових видань треба згадати роман видатної турецької письменниці Халіде Едіб Адивар «В огні» (Львів, 1927). Сюжет роману – з турецької визвольної війни проти окупантів³⁵. У повісті Петра Франка (сина Івана Франка) «Від Стрипи до Дамаску», насиченій автобіографічними мотивами, герой у 1916 р. за дорученням Союзу визволення України мав у Стамбулі зв'язатися з Молодотурецьким комітетом (який фактично правив Османською імперією) та розвідати про становище в Туреччині. Автор реалістично описав тогочасний Стамбул. Герой повісті в 1917 р. повертається до лав Українських січових стрільців³⁶. Ще у 1919-1921 рр. (від 29 листопада 1919 р. до 30 березня 1921 р.) в Стамбулі перебував на становищі втікача з України видатний український художник європейського рангу Олекса Грищенко, для якого Туреччина стала джерелом мистецького натхнення. Про ці роки О. Грищенко залишив цінні спогади «*Deux ans a Constantinople 1919-1921. Journal d'un peintre*» (Париж, 1930; «Два роки в Константинополі 1919-1921. Щоденник художника»). Він опублікував свій турецький щоденник також і українською мовою. Чимало його художніх творів пов'язано з Туреччиною³⁷. У липні 1934 р. Стамбул відвідав відомий український поет і художник Святослав Гординський. Під враженнями з Туреччини він написав кілька поетичних творів («Стяги», «Цар-

³⁵ *Халіда Едіб*. В огні. Повість з турецької визвольної війни / Пер. В. Софронів. – Львів, 1927. – 240 с. Переклад з німецької мови, причому змінено оригінальну назву «Вогняна сорочка» на «В огні». У передмові перекладач провів паралелі з часів національної революції. Майже одночасно книжка з'явилася також у Харкові: *Халіде-Едіб*. Вогняна сорочка. Повість з турецької визвольної боротьби / Пер. А. Балицький [з турецької] передм. І. Лизанівського. – Харків, [б. р.] – 143 с. – (Бібліотека історичних повістей і романів). Львівське видання спричинило ряд рецензій, наприклад: *І. М.* Книжка, яку треба прочитати // *Новий час*. – Львів, 1927. – 21 лютого. – Ч. 18. – С. 6; *М. К.* // *Український голос*. – Перемишль, 1927. – 24 квітня. – Ч. 17 (400). – С. 6 (називає письменницю «анатолійською Жанною д'Арк»); *Дорошенко В.* // *Літературно-науковий вістник*. – Львів, 1927. – Т. 93. – Кн. 7-8. – С. 360-362 («Повість, що будить і в чужинецького читача симпатії до турецького народу, до його визвольних змагань»; рецензент проводить паралелі між турецькою та українською визвольною боротьбою).

³⁶ *Франко П.* Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС. – Львів, 1937. Перевидання: Львів, 1992. – 96 с. – (Вечірня година. – Ч. 3).

³⁷ *Grüchenko A.* Deux ans á Constantinople 1919-1921. Journal d'un peintre. – Paris, 1930 (ілюстрована репродукціями 30-ти кольорових акварелей). Рец.: *Парижанин [Гординський С.]* // *Мистецтво*. – Львів, 1932. – Зош. 1. – С. 29-30 (передрук у: *Грищенко О.* Мої роки в Царгороді 1919-1920-1921. – Мюнхен; Париж, 1961. – С. 251-252. С. Гординський писав чимало про О. Грищенка, див.: *Гологорська Т. В., Манова Н. Л.* Святослав Гординський – письменник і митець (1906-1933). Бібліографічний покажчик. – Харків, 1998. – 78 с. – (Діячі української діаспори). Українське видання спогадів: *Грищенко О.* Мої роки... – 260 с. Уривки: *Його ж.* Без грошей у Царгороді / Пер. з фр. Гіс // *Назустріч*. – Львів, 1934. – № 5. – С. 4; *Його ж.* Мозаїки в Кахріс Джамі (з царгородського щоденника) // Там само. – 1937. – № 23-24. – С. 1; *Його ж.* Турецький ляльковий театр // Там само. – 1938. – № 1-2. – С. 5. О. Грищенко подарував Національному музеєві у Львові свої акварелі «Константинополь» і «Два турки з нартами». Їх знищили в 1952 р., під час російської комуністичної окупації. Див.: *Єдинак В.* [Гречко І.] Наша забудькуватість... (4) // *Аромат Євшан-зілля*. До 20-річчя національної революції 1988-1991 років. – К., 2008. – С. 226 (передрук первісного тексту з 1988 р.).

город», «Егейське море»)³⁸. Свої малюнки на стамбульські мотиви С. Гординський передав до Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові – їх знищили в 1952 р. як «націоналістичні» під час російської комуністичної окупації³⁹.

Окремий сюжет – спогади українських політичних, дипломатичних, військових діячів про перебування в Туреччині в 1918-1921 рр. та пізніше. Вони будуть розглянуті окремо.

Новий етап зацікавлення Туреччиною – в науковому, геополітичному переважно, плані – розпочався під час Другої світової війни. У 1940 р. у Варшаві під дирекцією Івана Шовгенова виник Український чорноморський інститут, у 1942 р. там же було засновано також Український океанічний інститут. Обидві установи видали серії наукових видань, у яких проблематика Туреччини та турецько-українських відносин зайняла помітне місце. Варто навести слова активного учасника цих видань книгознавця й бібліографа, а також діяча часів Української революції 1917-1920 рр. Льва Биковського: «Українсько-турецькі відносини не можуть плекати у майбутньому лише фахівці з сходознавства, історики та дипломати. Це повинно бути явищем масовим. Туреччина, Україна й інші країни Чорноморського простору – це частина спільної Батьківщини для всіх, хто його заселює. Тому інтереси турецькі мусять бути так само близькі українцям, як українські туркам»⁴⁰. Ці слова є актуальними досі.

Цей новий науково-інформаційний етап від 1940 р., пов'язаний також і з другою хвилею української політичної еміграції, повинен стати предметом окремого дослідження.

Не підлягає сумніву, що вивчення турецько-українських взаємовідносин у минулому та сьогодні – також у плані, «що в Україні знали і знають про Туреччину, а в Туреччині про Україну» – вимагає продовження, заповнення прогалін. Зокрема на підставі турецьких джерел та турецької історичної літератури. На таких традиціях – співробітництва в далекому і близькому минулому – треба будувати й сучасні стосунки. Поки що ми маємо досить багато камінчиків для мозаїки, а цю мозаїку ще треба завершити.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Турецько-українські взаємовідносини взаємовідносини в першій половині ХХ століття. Інформаційні стосунки: національний аспект // Україна. Наука і культура. – К., 2009. – Вип. 35. – С. 63-72. Перша публ.: *Дашкевич Я.* Турецько-українські взаємовідносини взаємовідносини в першій половині ХХ століття (інформаційні зв'язки) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2008. – Вип. 16. – С. 165-173.

³⁸ Першодрук: *Гординський С.* Голоси давнини // Назустріч. – Львів, 1934. – 18 серпня. – Ч. 16. – С. 2. Пізніше у збірці: *Його ж.* Буруни. Поезії. – Львів, 1936. – С. 26, 29-30. Ряд першодруків у пізніших збірках, наприклад: *Його ж.* Колір і ритми: Поезії, переклади. – К., 1997. – С. 67, 69.

³⁹ Див.: *Єдинак В.* [Гречко І.] Наша забудькуватість... – С. 230.

⁴⁰ *Биковський Л.* Туреччина. Бібліографічні матеріали. – Варшава, 1940. – С. 54.

УКРАЇНЬСЬКА ПРИСУТНІСТЬ У ТУРЕЧЧИНІ: ТРАДИЦІЇ ТА СУЧАСНІСТЬ

Історія української діаспори в країнах Близького Сходу (Туреччина, Іран, Єгипет та інші країни) в XIX–XX ст. належить до слабо вивчених, хоча сучасні стосунки з цим регіоном повинні врахувати традиції перебування українців, зокрема в Османській імперії – Туреччині, також для того, щоб не починати взаємовідносини з чистої сторінки. Навпаки, сьгоднішні стосунки, наявність міграції найновішого часу, необхідно будувати як тяглість уже давніше початого шляху.

Перші відомі поселення українців в Османській імперії виникли ще в XVII–XVIII ст. – полоненим козакам з козацьких чайок відвели землі на межі між Туреччиною, Персією та Курдистаном, у т. зв. Мангуристані. До першої половини XX ст. вони вже були асимільовані в мовному відношенні, ісламізовані, але зберегли пам'ять про своє походження, і побутом, традиційно українським, відрізнялися від оточення. Історія Задунайської Січі, що виникла під турецькою владою 1775 р. після зруйнування Січі, повернення невеликої частини козаків в Україну 1828 р., переселення їх – остаточно – на Кубань, відома. Менш відома доля українського населення Добруджі після цих подій (це сьгоднішній український анклав у Подунав'ї під Румунією), а також те, що частину українців було переселено (це репресивний захід), в Македонію та на острівці в Егейському морі, поблизу острова Лемнос (тепер під Грецією). У 20-х рр. минулого століття вони зберігали мову, релігію, прихильно ставилися до українців нової хвилі еміграції, що опинилися на Островах на початку 1920-х рр.

Османська імперія була першою державою, яка на початку Першої світової війни, у 1914 р., офіційно проголосила необхідність утворення Української держави. У зв'язку з цим, у 1914-1916 рр. у Стамбулі діяла місія Союзу визволення України, що розгорнула дуже широку інформаційну діяльність серед турецької громадськості, а також здійснювала опіку над українцями, військовополоненими з російської армії, котрі опинилися в турецьких таборах. Турецько-українські політичні зв'язки досягли високого дипломатичного рівня після підписання Берестейського миру (лютий 1918 р.). Протягом 1918-1921 рр. у Стамбулі змінилося чотири українські послы, які здійснювали вже не лише опіку над військовополоненими, але й допомогу українцям – військовим і цивільним особам, котрі після катастрофи денікінців та врангелівців у Криму масово ринули до Туреччини й тимчасово поселилися у Стамбулі та його – околицях у Трабзоні, Ізмірі, Адані, а також Дамаску, Бейруті, Єрусалимі (що тоді ще входили до Османської імперії) й на Островах. Вони патрунували ще й українські колонії в Єгипті. Українців було тоді (без Єгипту) близько 30 тисяч. Посольства мали бібліотеку, читальню. Кількість утікачів поступово зменшувалася (еміграція на Захід), але вони встигли організувати ряд округових земляцтв (київське, подільське, волинське, галицьке,

католинославсько-запорізьке, таврійсько-кримське, кубанське). Виникли Українська студентська спілка, відділення Морсько-водного комітету, допомоговий комітет, товариство «Просвіта» з театральним гуртком, сільськогосподарський комітет, медична амбулаторія, відділення Українського червоного хреста, Комітет спасіння України тощо. Великі перешкоди діяльності короткотривалій діаспорі робила російська розвідка та інші подібні органи, що мали підтримку англійців і французів, які тоді окупували Стамбул.

Умови проживання українців були важкі (примусові роботи, обмеження в пересуванні, труднощі з підтвердженням українського громадянства або відсутності громадянства взагалі). Відбулася централізація організацій і установ. 1922 року була утворена Царгородська рада, у 1928 р. – Українська громада в Туреччині, що проіснувала до початку 70-х рр. ХХ ст. Кількість учасників громади поступово зменшувалася – від близько 450 осіб у 1928 р. до яких 200-250 у 1930-х рр. Довголітнім головою громади був сотник Микола Забелло. Одночасно в Стамбулі діяв представник уряду Української Народної Республіки Володимир Мурський (помер 1935 р.). Був зв'язок «турецьких» українців з Організацією Українських Націоналістів. Громада і представництво мали постійні приміщення. Членів громади, що відходили, хоронили на грецькому кладовищі в Шішли біля Стамбула. У Стамбулі в різний час побувало чимало українських громадсько-політичних діячів, військових, письменників, митців.

Сьогодні, після встановлення досить жвавих дипломатичних та інтенсивних економічних стосунків між Україною, вже незалежною, і Туреччиною, традиції недавнього минулого оживають (та й то неповно) хіба на сторінках наукових нарисів і досліджень. Українське посольство в Анкарі, генеральне консульство в Стамбулі практично не проводять жодної організаційної та культурної роботи серед українців, які працюють, часом навчаються в Туреччині. Щорічно Туреччину відвідують тисячі (або й десятки тисяч) відпочивальників, які не відчувають, що ними (хіба у разі якогось нещастя) цікавиться українська дипломатична служба. Опіка над українськими могилами, відзначення пам'ятними таблицями будинків, у яких не так давно були українські установи, не проводиться. Про українські традиції з недалекого минулого не згадують, хоча згадки про них цілком певно зробили б українсько-турецькі відносини набагато повнокровнішими.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Українська присутність в Туреччині: традиції та сучасність // *Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації: Тези доп.* – Львів, 2008. – С. 49-50.

УЗБЕКИСТАН

УКРАЇНЦІ В УЗБЕКИСТАНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Замість вступу мені хотілося б звернути увагу на дві важливі проблеми.

Перша з них – джерелознавчо-історичного характеру. Узбекистан як окрема «радянська» республіка виник у 1924 р. Раніше він входив до утворень – адміністративних, пізніше автономно-державних з назвою туркестанських: Туркестанське генеральне губернаторство (1867), Туркестанський край (1886) із залежними від них васалами Росії – Бухарським еміратом, Хівинським ханством, швидко зліквідованим Кокандським ханством. У часи революції виникла Автономна Туркестанська Республіка (назва мінялася) з тимчасовими поділами території. Іншими словами, до 1924 р. Туркестан, тобто Туркменистан, Таджикистан, Киргизстан, Узбекистан, частина Казахстану, розглядався як окрема цілість і, відповідно до цього, відомості про українців Узбекистану до тамтого часу розчленувати окремо не так просто для того, щоб здійснити проекцію на територію сучасного Узбекистану.

Друга проблема – статус українців у Туркестані та, відповідно, в Узбекистані. Колонізація Середньої Азії слов'янським населенням (росіянами, українцями, білорусами) була, без сумніву, одним із засобів імперської політики царату. Поселенці – це умовна назва, про що я згадаю трохи далі, – українці не могли викликати симпатію місцевого населення, незважаючи на те, що вони принесли нові методи обробітку землі, а тим більше, що серед цих «поселенців» панували також антиросійські настрої. Їх же позбавили рідної землі – України. Відмова царського уряду від земельної реформи спричинила великий голод землі серед українських селян. «Поселенці» емігрували в Туркестан не з власної волі, а під економічним примусом. Прояви національно зорієнтованого українства і на нових місцях придушувалися царатом. Виникла ситуація між молотом і ковадлом, з якої вибратися було не так легко. Лише в революційні часи з'явилася можливість для організованих українців встановлювати *modus vivendi* з місцевим мусульманським населенням. Такі спроби було зроблено; про це я ще говоритиму. З росіянами – білими і червоними – відносини залишалися напруженими, а навіть дуже напруженими. Тепер перейду безпосередньо до фактичного матеріалу.

У 1867 р. генерал Гарасим Колпаковський, український дворянин, на чолі Семиріченського козацького полку, що складався майже виключно з українців з

Харківської й Чернігівської губерній, пішов походом на Кокандське ханство, здобув Коканд. Тоді виникли перші українські поселення також на території Узбекистану. Нова хвиля «поселенців» з Полтавської, Чернігівської, Київської, а також із Харківської й Катеринославської губерній прибула в зв'язку з будівництвом залізниць Оренбург – Ташкент і Ташкент – Андижан. Після поразки революції 1905-1907 рр. у Туркестан заслали чимало українців, робітників та службовців, нижчих урядовців – вони утворили національно свідомий елемент Ташкентської залізниці. Після завершення будівництва залізниць потік «переселенців»-українців посилювався. Вони становили великий процент у складі спеціальних (особих) туркестанських військ – особливо в 1-му та 2-му Туркестанських піхотних корпусах, 1-й стрілецькій Туркестанській бригаді. За приблизними підрахунками, на території від Каспійського моря до Паміру лише у військах налічувалося в 1913 р. понад 200 тисяч українських військових, а напередодні революції мешкало тут близько півмільйона українців.

Були українці – політичні засланці. З відомих – творець художньої школи в Кам'янці-Подільському художник В'ячеслав Розвадовський (у Ташкенті від 1912 р.). У Ташкенті, в міській бібліотеці, було утворено український відділ (відомості з 1911 р.). Систематично ставив українські п'єси в Ташкенті драматург і режисер Костянтин Ванченко-Писанецький. Почалася видавнича діяльність. У 1913 р., наприклад, у Ташкенті вийшла збірка поезій Ф. Гаврильченка «Перші згуки». Таких окремих згадок, особливо в театральному житті, можна назвати більше. Українці Туркестану, а зокрема Ташкента, зустріли 1917 р. готові до організаційної праці, яка, очевидно, почалася б раніше, якби не переслідування українства, що посилювалося з вибухом Першої світової війни.

Ще кілька слів про джерела зібраних мною відомостей. Це насамперед багаті в цьому відношенні фонди узбецьких архівів. На першому плані фонд Туркестанської української громади, а також документи комісаріатів національних справ, народної освіти, Ташкентської та інших організацій Російської комуністичної партії (більшовиків) – її українських секцій, військових установ Туркестану. Частина цих архівних фондів вдалося мені використати особисто. Дуже цінні спогади українських політичних діячів – галичан, що опинилися – як офіцери австрійської армії – в таборах для військовополонених у Туркестані¹. Вдалося розшукати – ще в 60-х рр. минулого століття – сучасників подій, членів Української

¹ Про галичан-військовополонених та українців у Туркестані див.: *Дашкевич Я.* Участие галичан-интернационалистов в Октябрьской революции и гражданской войне в Средней Азии // Участие трудящихся зарубежных стран в Великой октябрьской социалистической революции и защите ее завоеваний. Материалы к сессии. – Москва, 1965. – С. 128-131; *Його ж.* Українські відозви часів громадянської війни в Туркестані (1918-1919 рр.) // Архіви України. – К., 1967. – № 1. – С. 68-72; *Його ж.* Галичани-інтернаціоналісти в Радянському Туркестані в світлі ново-знайдених джерел 1917-1920 рр. // Україна. Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 91-116; *Його ж.* Олена Степанівна в Ташкенті (1916-1917 рр.) // Україна. Наука і культура: Щорічник. – К., 1994. – Вип. 28. – С. 30-41.

ташкентської громади як у самому Ташкенті (вцілілих після ліквідації членів громади як українських націоналістів у кінці 1920-х рр.), а також галичан, що повернулися з Туркестану в рідні краї. Зрештою, моя мати, офіцер Українських січових стрільців у складі австрійської армії, перебувала як військовополонена в Ташкенті та була членом Туркестанської української громади. Сам я неодноразово був в Узбекистані (Ташкент, Самарканд, Бухара, Хіва), шукаючи українських слідів.

Українці Узбекистану й Туркестану в цілому немов чекали на вибух Лютневої революції в Росії. Вже в березні 1917 р. було утворено Туркестанську українську громаду на чолі з її Тимчасовою радою, що розмістилася в будинку на вул. Гоголівській, 14 (пізніше в Кольцовському училищі на розі Хівинської та Шипкинської). В момент утворення Туркестанська українська громада в Ташкенті налічувала 250 членів. Протягом квітня – червня 1917 р. виникає близько 40 громад в містах та українських селах Туркестану, серед них – в Андижані, Самарканді, Намангані, Бухарі, Кагані, Фергані. У квітні Тимчасову раду ТУГ перетворено на постійну в складі дев'яти членів. Головою став Василь Омельчук, підприємець з Ташкента, його заступниками – Дмитро Помагайбі, сотник Андрій Долуд, адвокат Іван Опоків (до речі, родич Михайла Грушевського по його матері), драматург Костянтин Ванченко-Писанецький (якого вже згадувалося). До них згодом приєднали двох галичан – Дмитра Левицького та Володимира Кузьмовича. У травні ТУГ звернулася до Центральної ради в Києві, прохаючи допомоги в ділянці культури й освіти. Зі свого боку ТУГ організувала в червні два батальйони добровольців: один – у Ташкенті (під командуванням сотника Долуда, пізніше члена Центральної Ради і відомого військового діяча), другий – у Самарканді (сотника Івка); обидва відправилися до Києва на допомогу Центральній раді. ТУГ прийняла три універсали Центральної ради. При ТУГ було засновано бібліотеку, проведено концерти на честь Тараса Шевченка, а 1 травня кілька тисяч організованих українців узяло участь у Святі свободи в Ташкенті. У цей же час утворено Ташкентський солдатський український комітет та Клубок української молоді. Почала свою діяльність українська театральна труппа Чернова.

ТУГ взяла під свою опіку притулок біженців з Галичини й Буковини, добила полегшень для військовополонених галичан та буковинців і дозволу на їхню участь у роботі ТУГ. Українці зайнялися політичною діяльністю – було організовано ташкентський відділ Української партії соціалістів-революціонерів.

Такий справжній вибух українського громадсько-політичного та культурного життя викликав підозріння російських властей, що зберігали командні висоти у своїх руках. Уже в серпні 1917 р. починається переслідування українців, громаду оголосили «провокационным обществом»².

² Згідно із заявою голови Солдатського комітету у військовому шпиталі в Ташкенті: Центральний державний історичний архів (раніше) Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Узбекистану в Ташкенті (далі – ЦДІА ЖРСБ Узбекистану). – Ф. 1771 (Туркестанська українська громада). – Оп. 1с. – Спр. 2. – Арк. 119-120. – Документ від 10 серпня 1917 р.

Жовтнева революція 1917 р. ускладнила становище українців – з одного боку, примусила туркестанську владу (попри всю її невизначеність, хитання, спроби заколотів білих росіян проти більшовицької влади, відсутність регулярного зв'язку з Москвою – чого торкатися не буду) толерувати, а деколи й підтримувати українське життя, з іншого ж боку – не перешкоджати російським вже комуністичним елементам переслідувати український рух, не допускати до встановлення приязних стосунків з місцевим мусульманським населенням. Українці змушені були враховувати лабільність політичної ситуації, поступово – принаймні ззовні – пристосовуючись до більшовицької влади, яка, зрештою, далі була шовіністичною та ксенофобною (треба пам'ятати, що Ташкент був наполовину або й більше російським містом).

У 1918 р. Туркестанська українська громада діяла далі й мала певні організаційні й культурні здобутки.

14-16 січня відбувся в Ташкенті I Всетуркестанський український з'їзд, на який з'їхалося близько 2 тис. делегатів з Туркестану й Західного Сибіру. Почесним головою з'їзду обрали вже згаданого Дмитра Левицького. У політичному відношенні з'їзд був під впливом Ташкентського відділу Української партії есерів. З'їзд прийняв ряд ухвал і резолюцій. Було обрано делегатів до Центральної ради в Києві та затверджено резолюцію про возз'єднання Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття зі Східною Україною (звертаю увагу на те, що резолюцію ухвалено за багато місяців до виникнення Західноукраїнської Народної Республіки). Закономірно, що трохи згодом ТУГ підтримала IV універсал Центральної ради про незалежність України.

16 січня було утворено Всетуркестанську українську крайову раду та Виконавчий комітет з місцем осідку в Ташкенті.

До ради ввійшло 15 членів, і вона визначила як поле своєї діяльності Туркестан, Семиріччя, Закаспій, Бухарський емірат і Хівинське ханство. У лютому голова ТУГ стає консулом Української Народної Республіки в Ташкенті; був призначений також комісар УНР у Туркестані. Після січня в Комісаріаті національних справ сформований Центральний український відділ, один українець увійшов до колегії комісаріату, організовують українські секції в складі обласних та повітових відділів національних справ, наприклад у Самаркандському обласному відділі, в Ташкентському повітово-міському виконкомі. Виникають українські школи в Ташкенті, Самарканді, Фергані (Скобелеві). Згідно з ухвалою колегії Комісаріату народної освіти від 22 листопада 1918 р., українські школи планувалося засновувати там, де в селах була більшість українського населення; в місцевостях, де була українська меншість, – факультативне вивчення української мови. Нічого дивного, що на Туркестанському вчительському з'їзді 15 червня діяла окрема

Також свідчення про переслідування Туркменської української громади: Там само. – Арк. 180. Про переслідування 1917-1918 рр.: Там само. – Оп. 1с. – Спр. 3. – Арк. 14, 28, 52; Спр. 5. – Арк. 9; Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 80.

українська фракція. Було організовано український дитячий садок. З'являється українська парафія в Ташкенті, а також відкрився Центральний всетуркестанський український кооператив. У бібліотеці ТУГ у Ташкенті зберігався дуже цінний рукописний щоденник експедиції адмірала Бутакова на Аральське море (в цій експедиції, як відомо, брав участь Тарас Шевченко).

У березні 1918 р. в Ташкенті починає виходити газета «Туркестанська рада» – орган Виконавчого комітету Всетуркестанської української крайової ради (редактори – галичани Михайло Левицький та Нестор Хомин). Газета з'являлася 2-6 разів на місяць; до кінця 1918 р. було видано 26 номерів тиражем 1 тис. примірників. Розгорнулася видавнича діяльність. Протягом 1918-1919 рр. було опубліковано принаймні 13 брошур (з них 8-9 – друком, решта на гектографі), серед них «Статут для української громади», «Буквар», «Туркестанське українство з погляду культурного і політичного» Мирослава Гаврилова та «Ідея самостійності України» Михайла Гаруха, брошура про українські школи. Українці добивалися територіально-національної або національно-персональної автономії.

Протягом 1918 р. – відповідно до обставин – відбувалося перетворення політичного життя. Ташкентський відділ Української партії соціалістів-революціонерів дав початок течії лівих есерів (їх спершу більшовики толерували). Так виникла 13 листопада 1918 р. Партія українських комуністів Туркестанського краю. Тоді ж у складі Ташкентської організації РКП (б) почала діяти секція українських комуністів під назвою Партії українських комуністів робітників і селян Туркестанського краю. Необхідно дослідити, чи це було дві партії, які існували паралельно, чи, можливо, це була одна партія, яка вживала дві назви. Під кінець року утворено в Ташкенті на Козацькій слободі Український клуб імені К. Маркса.

Та подвійна гра тривала. Те, чого добивалися українці самоорганізацією, вимагаючи офіційної підтримки, одночасно руйнували, використовуючи різні темні сили. За відомостями з липня 1918 р. та пізнішими, на збори українців нападали відділи червоногвардійців – і такі напади повторювалися в цілому Туркестані. У грудні було ліквідовано Центральний всетуркестанський український кооператив.

Тут дозволю собі екскурс про безпосередні українсько-узбецькі контакти, що стали особливо інтенсивними в 1918 р. Як відомо, Перша світова війна довела до сильного загострення антиросійських настроїв серед мусульманського населення. У недалекому Казахстані вибухнуло повстання, конфлікт поступово поширювався й на Середню Азію. Володимир Кузьмович у дуже співчутливому тоні описав у спогаді розстріл двох мусульман³. Ще у вересні 1917 р. Туркестанська українська громада підтримала рішення II Мусульманського з'їзду в Коканді про автономію Туркестану⁴. В грудні 1917 р. громада вітала Кокандську автономію⁵ (очевидно,

³ Кузьмович В. І. Рисунки олівцем (з вікон теплушки). 2. «Ведут на расстрел» // Календар-альманах, «Дніпро» на рік 1923. – Львів, 1923. – С. 65-66.

⁴ ЦДІА ЖРСБ Узбекистану. – Ф. 1771. – Оп. 1с. – Спр. 1. – Арк. 25.

⁵ Там само.

тоді ще не усвідомлюючи боротьбу, яка вестиметься довкола Коканда). У січні 1918 р. згаданий уже I Всетуркестанський український з'їзд виступив за автономію Туркестану, проголошену Туземним (мусульманським) з'їздом⁶, також не передбачаючи, що реальна влада згодом опиниться не в руках узбеків та інших народів Середньої Азії та що далі там пануватиме колонізаторська великодержавна політика туркестанських більшовиків.

У січні 1918 р. Іван Опоків вів переговори в Андижані та Коканді з муфтаріатом⁷ про права українського населення в майбутньому, як здавалося, мусульманському Туркестані. За ініціативою Туркестанської української громади в лютому провели збірку серед українців для голодуючих мусульман; було передано 2 106 крб. об'єднанню Іттіфак⁸. У серпні 1918 р. громада надрукувала 2 000 листівок узбецькою мовою⁹, роз'яснюючи позицію українців у Туркестані. У липні – серпні 1918 р. видатний туркестанський український діяч Олексій Забудько-Кравчук був у складі комісії, утвореної для розслідування насильств російського населення над автохтонами в Північному Туркестані (регіон Ауліе-Ата)¹⁰, а у вересні він же був офіційним представником для переговорів з узбецькими племенами Самаркандської області.

Вивчення безпосередніх контактів узбеків та українців у цей бурхливий час варте подальших досліджень.

У 1919 р. становище українців не міняється на краще. Партія українських комуністів, робітників і селян Туркестанського краю, перестала існувати – в січні – під такою назвою, хоча українська секція Ташкентської організації РКП(б) збереглася. Вона провела у травні I Крайову конференцію комуністів-українців (20 делегатів з 18 місцевостей від близько 500 членів українських секцій). Хоч українське населення з провінції «засипувало Центральний український відділ Комісаріату національних справ вимогами посилати на провінцію агітаторів з центру» (це цитата з документа, що стосується липня)¹¹, результати поїздки по українських селах виявилися мізерними через спротив місцевої влади.

1 жовтня Туркестанську українську громаду та Український клуб на Козацькій слободі в Ташкенті було зліквідовано на вимогу уряду. Замість них утворили державну Українську робітничу хату (засновану 1 жовтня), підпорядкувавши її Комісаріатові народної освіти. Та українці так легко не здавалися. При хаті існувала «Просвіта», хор, драматичний гурток, який згодом добилися дозволу перетворити на Український державний театр, українсько-російська бібліотека. Українські громади

⁶ ЦДІА ЖРСБ Узбекистану. – Ф. 1771. – Оп. 1с. – Спр. 1. – Арк. 38, 65; Спр. 4. – Арк. 88.

⁷ Там само. – Спр. 4. – Арк. 20.

⁸ Там само. – Спр. 3. – Арк. 7; Спр. 7. – Арк. 5.

⁹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 11.

¹⁰ Там само. – Ф. 36 (Комісаріат національних справ). – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 20, 126-128; Ф. 1771. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 5.

¹¹ Колишній Партархів ташкентського обласного комітету Комуністичної партії Узбекистану. – Ф. 18. – Оп. 28. – Спр. 56. – Арк. 53.

в провінції перетворили на українські народні доми. Газета «Туркестанська рада» перестала виходити ще в середині року; в Самарканді в листопаді почали видавати газету «Червона Україна», але поза перший номер вона, здається, не вийшла.

Ще були українці в складі Центрального виконавчого комітету Туркестанської республіки: Іван Ржевський – один час комісар фінансів, П. Омельченко. В. о. комісара національних справ був Н. Хомин (галичанин). У Ташкенті діяло дві українські школи – одна з них імені Тараса Шевченка.

VIII з'їзд рад Туркестанської республіки, що відбувся 2 жовтня 1919 р., яким керувала група великодержавних шовіністів, відбився на становищі українців. У грудні було ліквідовано Комісаріат національних справ, а в 1920-1921 рр. насильно виселено десятки українських сіл з Сир-Дар'їнської, Ферганської та інших областей. Селянам закидали куркульство, а опинилися вони в пустелях Закаспію. У 1921 р. скасовано секції українських комуністів у складі РКП(б).

Українська робітничка хата в Ташкенті, маючи понад 500 членів, ще була здатна опиратися. Вона провела величаве всетуркестанське державне свято Тараса Шевченка в 1921 р., а ще в квітні 1919 р. Комітет української секції РКП(б) добився перейменування однієї з головних вулиць Ташкента – Костянтинівської – на вулицю Шевченка. Було встановлено пам'ятник Шевченкові.

17 вересня 1921 р. відновлено Наркомат національних справ, але завдання його визначалися по-іншому. Треба було, щоб «Отделы нацменьшинств Туркомнаца разоблачали предательскую политику украинских... буржуазных националистических партий и организаций»¹². До цих націоналістичних організацій залічувалася й Туркестанська українська громада (хоча формально вона вже не існувала).

У 1922 р. ще працювало 40 українських шкіл, п'ять робітничих домів, дві бібліотеки. 1926 року замість попередніх організацій було утворено Український громадський комітет у Ташкенті.

У цьому ж році – за переписом – в Узбекистані (вже як в окремії «союзній» республіці) мешкало 26 тисяч українців. Російські шовіністи провели спеціальні збори, спрямовані проти українців. Пам'ятник Тарасові Шевченкові, який стояв перед реальним училищем, зруйнували; українську школу імені Шевченка зачинили.

Почався терор. Членів колишньої Туркестанської української громади арештували за український націоналізм та розстріляли.

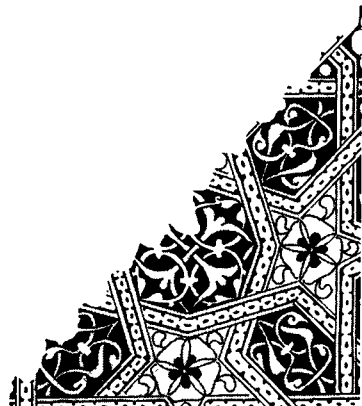
Таким трагічним акордом закінчується історія організованого українства в Узбекистані в першій половині минулого століття.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Українці в Узбекистані (кінець XIX – початок XX ст.) // Україна. Наука і культура. – К., 2008. – Вип. 34. – С. 25-31.

¹² *Ланда Л. М.* Создание Народного комиссариата по национальным делам Туркестанской АССР и его деятельность // Из истории Советского Узбекистана. – Ташкент, 1956. – С. 101. – (Труды Института истории и археологии. – Вып. 9).

РОЗДІЛ IV

**СХІДНІ ДЖЕРЕЛА
ТА УКРАЇНСЬКЕ
СХОДОЗНАВСТВО**

Ярослав Дашкевич

Українські мандрівники XIX ст. на Близькому
Сході та їхні мемуари

Історію українського сходознавства, зокрема
того, що має зайчатися вивченням дослідження
Близького Сходу, переслідує кілька стереотипів. Це
відбулося в суттєвий спосіб такотк на висвіт-
ленні питання про українських мандрівників XIX ст.
в Туреччині, турецькому Закавказзі, Сирії, Лівані,
Палестині, ^{Аравії,} Єгипті, Магрибі. По-суті ми зупинились
на описаних пам'ятках XVI-XVIII ст. (архимандрит
Данило з корсунського монастиря - порожок 1590-
-1594 рр., Михайло Смотрицький 1623-1626 рр.,
Василь Григорович Барський 1728-1747 рр.). А потім
наступає велика прогалина на півтора століття,
коли прагнуть Агетак-Гела Кривого. Про українсь-
ких мандрівників по Близькому Сході у XIX ст.
цілком забули. Їхні твори, може за окремими

Перший аркуш рукопису доповіді Ярослава Дашкевича
«Українські мандрівники XIX ст. на Близькому Сході
та їхні мемуари», виголошеної 22 жовтня 2009 р.
в Києві на XIII Сходознавчих читаннях ім. А. Кримського

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

О СОЗДАНИИ КОРПУСА ДРЕВНЕРУССКИХ СООБЩЕНИЙ, ПОСВЯЩЕННЫХ ТЮРКСКИМ НАРОДАМ

В древнерусских письменных источниках сохранились уникальные сведения о культуре и быте, языке и истории тюркских народов IX–XIII и последующих веков. Многие из этих сведений не приводятся в источниках на других языках. Поэтому значение древнерусских источников в изучении вопросов истории, культуры, этнографии тюрков, прежде всего связанных с прошлым Восточной Европы и смежных областей, начиная примерно с IX в., особенно велико. Сказанное полностью относится и к изучению истории языка тех тюркских этносов, с которыми на протяжении ряда столетий контактировали и поддерживали тесные связи древние русы. Определенное количество тюркизмов вошло в восточнославянские языки еще в домонгольский период. Это подтверждается текстом и такого памятника, как «Слово о полку Игореве», значение изучения которого для освещения некоторых тюркологических проблем лингвистического аспекта теперь общепризнано¹. Однако, к сожалению, древнерусские источники в тюркологических исследованиях используются все еще недостаточно, что объясняется, по-видимому, определенными трудностями, связанными с распыленностью изданий памятников, их недостаточной текстологической изученностью, с отсутствием или низким качеством прилагаемого к ним научно-справочного аппарата. Причину этого следует видеть в том, что огромное большинство памятников было опубликовано примерно сто или более лет тому назад, когда принципы текстологической работы были далеки от совершенства. С другой стороны, за последние сто лет обнаружены рукописи новых вариантов текстов, естественно, не использовавшихся при подготовке первоначальных эдичий. В XX в. в деле инвентаризации, каталогизации древнеславянских манускриптов и информации о них достигнуты заметные успехи². Создаваемый в настоящее время коллективными усилиями

¹ Ср. новейший обзор: *Poppe N. Jr. A Survey of Studies of Turkic Loan Words in the «Slovo o polku Igoreve» // Central Asiatic Journal. – Wiesbaden, 1984. – Vol. 28. – № 1-2. – С. 89-99.*

² См., например, своды каталогов рукописей: *Djaparidzé D. Mediaeval Slavic Manuscripts. Bibliography of Printed Catalogues. – Cambridge, Mass., 1957; Бегунов Ю. К., Бельчиков Н. Ф., Рождественский Н. П. Справочник-указатель печатных описаний славяно-русских рукописей. – Москва; Ленинград, 1963. Наши дополнения к этим каталогам см.: Научно-информационный*

сводный каталог древнерусских рукописей хранилищ СССР будет способствовать дальнейшему расширению знаний в этой области³.

На использовании древнерусских источников в тюркологических исследованиях отрицательно сказался их избирательный анализ как в историческом, так и в литературоведческом плане. По сложившейся традиции в области исторического источниковедения главное внимание уделяется почти исключительно летописям. Сочинения других жанров привлекаются редко. Тексты, имеющие художественную ценность, используются только историками литературы. Произведения, не вошедшие ни в первую (историческую), ни во вторую (литературную) категории, то есть не имеющие выраженной историографической или художественной ценности, вообще выпадают из поля зрения большинства исследователей. К ним относятся, в частности, сочинения теологических и паратеологических жанров, в которых также можно отыскать интересные сведения о тюркских народах. Эти тексты не издаются и, следовательно, изучаются мало. Возникает насущная необходимость в создании корпуса, включающего обширные выдержки из текстов, содержащих сведения о тюркоязычных народах (для начала хотя бы домонгольского периода), имеющиеся в древневосточнославянских письменных памятниках – как оригинальных, созданных на территории Древней Руси, так и в переводных, распространенных среди русов. Обязательным представляется включение текстов, в которых зафиксированы тюркские языковые вкрапления (тюркизмы). Создание подобного корпуса, как нам кажется, не только значительно облегчит сбор необходимой источниковой информации, улучшит возможности компаративистических анализов, представит сохранившиеся данные в критическом свете, в соответствии с современными требованиями текстологии и археографии, избавит исследователей от поисков изданий, давно превратившихся в раритеты, а заодно, несомненно, поднимет уровень научных исследований, будет способствовать их более оперативному проведению благодаря концентрации нужной тюркологической информации в пределах одного издания.

бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – № 5. – С. 78-79; 1965. – № 2. – С. 79-80. Новейшие обзоры каталогов рукописей, хранимых в СССР, см.: *Grimsted P. K. Archives and Manuscript Repositories in the USSR.* – Princeton; New York, 1972-1985. – Vol. 1: Moscow and Leningrad. – P. 1-2; Vol. 2: Estonia, Latvia, Lithuania and Belorussia; Vol. 3: Ukraine and Moldavia. – P. 1.

³ *Шеламанова Н. Б.* Предварительный список славянорусских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР. (Для «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно») // Археографический ежегодник за 1965 г. – Москва, 1965. – С. 177-272; *Жуковская Л. П.* Памятники русской и славянской письменности XI–XIV вв. в книгохранилищах СССР // Советское славяноведение. – Москва, 1969. – № 1. – С. 57-71; *Воробьев М. Н., Рогов А. М.* К выходу «Предварительного списка славянорусских рукописей XV в., хранящихся в СССР». (Для «Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР») // Археографический ежегодник за 1977 г. – Москва, 1978. – С. 49-55; Проблема научного описания и факсимильного издания памятников письменности: Материалы Всесоюзной конф. – Ленинград, 1981. Не потеряла значения работа: *Никольский Н. К.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.). Корректурное издание. – СПб., 1906.

Имеются и другие положительные стороны подобного издания. Тюркологами обычно используются древнерусские источники давно установившегося круга. За пределами их внимания при этом часто остаются источники не менее ценные, однако малодоступные. Большой частью это письменные памятники небольшого объема, эпиграфика, глоссы, по крайние записи.

Следует отметить также, что в последнее время в области изучения взаимосвязей Древней Руси и тюркских народов получили распространение некоторые фактографически мало обоснованные гипотезы. Представляется, что издание корпуса «Ruthenoturcica» (РТ) введет в научный обиход данные источников, облегчит их сопоставление с высказываемыми предположениями и другими внеисточниковыми построениями.

Что касается содержания издания, то существуют, по крайней мере, два пути, которые можно избрать при подготовке корпуса. В одном случае можно ограничить его содержание исключительно лингвистической информацией, сохранившейся в источниках. Следовательно, корпус включал бы сведения следующего типа: 1) упоминания о языке и письме тюрков; 2) т. наз. подлинные «языковые остатки» (*eigentliche Sprachreste* – по терминологии Д. Моравчика⁴), то есть тюркская ономастика, апеллятивы, а также тюркские вставки в древнерусские контексты и эпиграфические памятники – тюркские надписи славянской графикой; 3) из группы т. наз. неподлинных «языковых остатков», в первую очередь наименования тюркских владетелей (титулы).

Типичным изданием подобного рода является классический на сегодня свод Д. Моравчика «Byzantinoturcica» («Языковые остатки тюркских народов в византийских источниках»), на достоинствах и недостатках которого мы остановимся ниже.

Этому, несколько узкому, иными словами, исключительно лингвистическому подходу к привлекаемым источникам можно противопоставить второй путь создания корпуса – комплексное включение в свод всех сведений о тюркских народах, встречающихся в древнерусских источниках. Практически это, помимо перечисленных выше трех видов информации лингвистического содержания, охватит также все другие сведения по культуре и быту, истории и этнографии тюркских народов. Преимущество такого издания заключается в том, что в нем будет значительно полнее отражена среда, способствовавшая сохранению тюркских языковых остатков, возникновению и развитию тюркско-древневосточнославянских языковых связей. Не говоря уже о том, что при изучении взятых из источников изолированных тюркских языковых остатков неизбежно возникнет необходимость в обращении к более обширному контексту для определения хотя бы правильной семантики этих остатков. В алтаистике имеется пример подобного издания – это свод П. Аальто и Т. Пекканена «Латинские источники по Северо-Восточной Евразии» (Т. 1-2, 1975-1980), о котором подробнее будет сказано дальше.

⁴ *Moravcsik Gy. Byzantinoturcica. 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. – 2-e durchgearbeitete Aufl. – Berlin, 1958. – S. 1-23.*

Думается, что для подготовки корпуса более оправданным является второй путь, то есть создание свода с максимально полным использованием всех сведений древнерусских источников о тюркских народах.

Подбор материалов, отражающих тюркскую тематику, в большинстве случаев не вызывает особых затруднений. Сложности, однако, могут возникнуть лишь тогда, когда тюркские народы упоминаются в источниках под другими искаженными или деформированными этнонимами (например, под влиянием византийской литературы, с характерной для нее размытостью, архаизацией и стилизацией этнонимии, или же благодаря воздействию библейской символики, стимулируемому системой образов Ветхого и Нового Заветов). Исследования в этом направлении еще не проводились, и только материал, собранный во время подготовительных работ для корпуса РТ, сможет послужить фактографическим основанием при рассмотрении данного вопроса.

Определенную трудность представляет включение в корпус всех случаев употребления тюркизмов в древнерусских текстах. Поиски подобного рода, правда, облегчаются большой литературой вопроса⁵, лексикографическими работами⁶, а также картотеками словарей, например «Словаря русского языка XI–XVII вв.». Этимологии целого ряда слов все еще дискутируются: считать их тюркизмами или нет. Нам кажется, что для корпуса следует избрать оптимальный вариант, то есть включать в него не только «твердо доказанные», но и «подозреваемые» или спорные тюркизмы, конечно, с соответствующим комментарием.

Не подлежит сомнению, что в свод должен быть включен весь материал о тюрках, имеющийся в древнерусских сочинениях всех жанров (летописи, агиографические, юридические, литературно-художественные и другие памятники, эпиграфика). Подбор осложняется при рассмотрении переводной литературы (в основном это переводы с греческого или через посредство греческого), особенно при просмотре сочинений на древнеболгарском языке, которые, как известно, совершенно беспрепятственно (из-за общности для южных и восточных славян богослужебного, т. наз. церковнославянского языка, в основе которого лежит древнеболгарский) трансплантировались на почву славянской Восточной Европы⁷. При формальном подходе, казалось, можно было бы безболезненно исключить

⁵ См.: *Добродомов И. Г., Романова Г. Я.* Библиография основной отечественной литературы по изучению ориентализмов в восточнославянских языках // *Менгес К. Г.* Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – Ленинград, 1979. – С. 211–238; *Добродомов И. Г.* Из истории изучения тюркизмов русского языка // *Тюркологический сборник.* 1977. – Москва, 1981. – С. 90–108.

⁶ *Шипова Е. Н.* Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата, 1976.

⁷ *Справочные и библиографические сведения о древнерусской литературе в полном объеме см.: Махновец Л. Е.* Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. – К., 1960. – Т. 1: Давня українська література XI–XVIII ст. См. также: *Будовниц И. У.* Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII в. – Москва, 1969. Новая литература вопроса: *Дробленкова Н. Ф.* Библиография работ по древнерусской литературе, опубликованных в СССР в 1958–1967 гг. – Ленинград, 1977–1979. – Т. 1–2.

две последние категории сочинений. В действительности же подобное решение не было бы вполне оправданным. Дело в том, что в X–XIII вв., естественно, никакой теории научного или литературного перевода не существовало. Переводы византийских сочинений на древнерусский ни в коем случае нельзя считать адекватными. Византийские произведения в Древней Руси сокращались, дополнялись, заново редактировались, и в результате этих превращений получался фактически не перевод, а пересказ (часто интерполированный) византийского оригинала – византийское сочинение в древневосточнославянской редакции. Обработке, часто в силу разумения и познаний переводчика, подвергались и места сочинений, отражавшие тюркскую тематику. Определенные изменения при этом претерпевали и этнонимы, употребляемые византийскими авторами для тюркских этносов, к тому же до предела запутанные и осложненные в византийском оригинале стилистическими соображениями и архаическими реминисценциями⁸. Например, глосса древнерусского переводчика «Истории иудейской войны» Иосифа Флавия о соотношении печенегов и алан породила значительную литературу⁹. Перечисленные выше вопросы корреляции оригинала – перевода-пересказа, с точки зрения тюркологии, не подвергались систематическому изучению, тогда как их анализ может привести к неожиданным маленьким открытиям. Эти соображения дают все основания полагать, что весьма целесообразно включать материал древнерусских переводов-пересказов в свод, исходя при этом из индивидуальных особенностей каждого сочинения в отдельности.

Гораздо больше сложностей возникает при исследовании древнеболгарских сочинений, часто при их переписке в Древней Руси становившихся древнерусскими вариантами болгарского оригинала (который, в свою очередь, мог быть переводом с византийского). Лучшим примером подобных трансформаций может служить житие Константина Философа с очень заметным «тюркологическим» пластом (взять хотя бы описание миссии Константина к хазарам)¹⁰. Сочинения

⁸ О византийской этнонимии см., например: *Ditten H.* Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles. – Berlin, 1968. – С. 7-8; *Лутаврин Г. Г.* Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – Москва, 1976. – С. 198-217; *Бибиков М. В.* К изучению византийской этнонимии // Византийские очерки: Труды советских ученых к XVI Международному конгрессу византинистов. – Москва, 1982. – С. 148-159.

⁹ См.: *Миллер В.* Осетинские этюды. – Москва, 1887. – Ч. 3. – С. 40-41; *Меуцкерский Н. А.* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – Москва; Ленинград, 1958. – С. 108, 454, 530; *Pritsak O.* The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation // *Archivum Eurasiae Medii Aevi.* – Lisse, 1975. – Vol. 1. – С. 229. О. Прицак неправоммерно интерпретирует слово «языкъ» в тексте глоссы в современном понимании этого термина (*lingua*); в действительности же слово «языкъ» в древнерусском тексте обозначает «народ, племя, этнос» (впрочем, так же как и в среднегреческом языке того же периода).

¹⁰ Лучшее научное издание: *Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes / Rec.* F. Grives et F. Tomšič. – Zagreb, 1960. – (Radovi Staroslavenskogo Instituta. – Kn. 4). При его составлении широко использовались древнерусские списки жития.

подобного типа располагают значительной специальной литературой, рассматривающей рецепцию болгарской письменности в Древней Руси, однако конкретно вопрос о деформации или подлинности сведений о тюркских народностях этой литературой не затрагивается. По-видимому, здесь также необходим индивидуализированный подход.

Монгольское нашествие на Русь явилось кардинальной цезурой в истории древнерусской литературы. Поэтому, думается, на первых порах свод следует ограничить домонгольским (до 1240 г.) периодом. Подобное ограничение, конечно, вовсе не означает того, что в последующей литературе восточнославянских народов не сохранилось о тюрках никаких уникальных сведений, заслуживающих публикации в виде отдельного свода.

Большинство древнерусских сочинений существует в нескольких (иногда даже многочисленных) списках. Вместе с тем первоначальные редакции и списки (домонгольского периода) ряда сочинений до нашего времени не дошли. Возникает вопрос, насколько правомерно включение в свод РТ текстов из более поздних копий, в которых возможны значительные деформации. Исходя из практики археографической работы, кажется целесообразным ограничиться использованием списков, созданных не позже XV в.

Создание корпуса ставит ряд вопросов методического характера, к решению которых необходимо подходить на основании накопленного к настоящему времени археографического и текстологического опыта. Свод «узкотюркологического» содержания в Советском Союзе еще не создавался. Однако накопился довольно значительный опыт публикации древних текстов как на славянских, так и на восточных языках, который может быть использован при решении методических вопросов. Здесь следует, в первую очередь, упомянуть подготавливаемый в настоящее время «Корпус древнейших источников по истории народов СССР»¹¹, первые выпуски которого были изданы в 1977-1979 гг. Заслуживает внимания также опыт создания соответствующих «тюркологических» сводов за рубежом, особенно упоминавшиеся выше фундаментальные работы Д. Моравчика и П. Аальто – Т. Пекканена¹².

«Byzantinoturcica» Д. Моравчика – результат почти сорокалетних усилий автора, который главное свое внимание сосредоточил на поисках наиболее достоверных рукописных текстов (он разочаровался в печатных изданиях византийских авторов), реконструировании первоначального звучания тюркских текстов, деформированных среднегреческой: фонетикой и морфологией (эллинизацией), а также греческой графикой. Автор ограничился исследованием

¹¹ Пауто В. Т., Рыбаков Б. А. Корпус древнейших источников по истории народов СССР // Вопросы истории. – Москва, 1974. – № 7. – С. 49-54; Древнейшие источники по истории народов СССР. Тематика и состав выпусков. (Материалы для обсуждения). – Москва, 1976-1980. – Вып. 1-2.

¹² Aalto P., Pekkanen T. Latin Sources on North-Eastern Eurasia. – Wiesbaden, 1975-1980. – Vol. 1-2. – (Asiatische Forschungen. – Bd. 44, 57).

тюркской ономастики (включая также нетюркскую антропонию для лиц определено тюркского происхождения), апеллятивов и связанных тюркских текстов, включенных в греческий контекст, а также тюркской эпиграфики, записанной греческим алфавитом. Приходится глубоко сожалеть о том, что автор с самого начала ограничил себя довольно узкой программой, хотя в его распоряжении были сотни византийских рукописей, хранившихся в десятках библиотечных и других собраний (некоторые из рукописей переменили свой «адрес» в период Второй мировой войны; след других потерялся). Имея в своем распоряжении весь этот огромный рукописный материал, Д. Моравчик ограничился сбором узколингвистических сведений, оставив без внимания все историко-этнографическое обрамление тюркской ономастики, апеллятивов, словесных вкраплений. В приложении к своей работе Д. Моравчик упомянул (однако без детализации) отдельные южно- и восточнославянские источники по данной теме.

По другой программе (по-видимому, учитывая опыт работы Д. Моравчика) создавали свой свод «Латинские источники о Северо-Восточной Евразии» П. Аальто и Т. Пекканен. Ими были учтены рекомендации постоянных международных алтаистических конференций 1959 и 1960 гг. Свод, правда, составлялся на основании печатных изданий, что делает необходимым при пользовании корпусом, в соответствующих случаях, обращаться с контрольной целью к рукописям. Однако при этом авторы включили в свой свод обширные выдержки из латинских текстов, содержащих сведения по истории и этнографии разных народов Севера Европы и Азии, то есть использовали источники комплексно. Хотя свод первоначально предполагалось создать как алтаистическое пособие, в него оказались включенными сведения также о нетюркских и неалтайских народах. Дело в том, что к IX–X вв. (рубеж, который поставили перед собой авторы) в Европе успело побывать не так уж много тюркских народностей, быт, культура и язык которых могли найти отражение в латинских сочинениях (в своде Аальто-Пекканена главным образом собрана латиноязычная информация о гуннах и аварах¹³). Научный аппарат издания довольно скуп и далеко не исчерпывает (в отличие от труда Д. Моравчика) возможностей комментирования.

Можно назвать также некоторые другие работы, примыкающие к упомянутым выше корпусам. Тюркологи, несомненно, могут использовать издаваемый, начиная с 1973 г., «Глоссарий к раннесредневековой истории Восточной Европы» (в двух сериях: А. Латинские имена по 900 г.; Б. Греческие имена по 1025 г.)¹⁴. Хотя основной задачей издания является выявление источников по истории этногенеза

¹³ Мы абстрагируемся здесь от ведущейся продолжительное время дискуссии вокруг тюркского или нетюркского происхождения этносов гуннов, аваров и других степных народов, придерживаясь, однако, мнения о преобладании в них тюркских этнических элементов, определявших основной облик упомянутых кочевых народностей.

¹⁴ *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*, Ser. A. Lateinische Namen bis 900. – Wiesbaden, 1973–1979. – Bd. 1; Seria B. Griechische Namen bis 1025. – Wiesbaden, 1974–1980. – Bd. 1. Издание продолжается.

восточных и южных славян, в него включаются также материалы, отражающие контакты славян с тюркскими народами. Согласно общему плану издания, предвидится подготовка дальнейших серий – «греческих имен» 1025-1200 (1250) гг., а также «славянских имен» домонгольского периода. Издание несколько громоздко, сведения в нем даются в порядке алфавита имен, встречающихся в полном комплексе латинских или греческих источников, что сильно отражается на темпах его выхода в свет. Том 1 греческой серии, к примеру, охватывает только начало буквы «А». В подготавливаемом и издаваемом О. Прицаком своде источников по истории древнейшего периода истории Руси отдельный том будет посвящен византийским, западноевропейским, латиноязычным и древнерусским источникам. В нем предполагается поместить древнерусские тексты, отражающие взаимоотношения тюрков и русов по XI в. включительно¹⁵.

Рассмотрение существующих изданий убеждает в том, что при создании корпуса РТ значительные трудности возникают (и будут в дальнейшем возникать) не только при составлении списка используемых источников (с указанием названия источника, места и времени его возникновения, публикаций текста, местонахождения рукописей и т. д.), но и при разрешении двух методически важных вопросов: 1) создавать корпус на основании только печатных текстов или обращаться к рукописям; 2) какую конкретно применить систему передачи текста.

В основу отбора текстов, как нам кажется, должны быть положены печатные издания, несомненно, с учетом их научно-археографического уровня. При возникновении малейших подозрений относительно искажений (что вполне возможно при тюркской ономастике, непривычной не только для средневековых копиистов, но и для издателей более позднего времени) необходимо обращение к рукописям, установление местонахождения которых при помощи создаваемой сейчас картотеки древнерусских рукописей не представляет особых трудностей. В корпус должны быть включены все разночтения, известные по публикациям. При обнаружении более исправных или более древних (по сравнению с публиковавшимися ранее) списков последние обязательно должны быть использованы.

Методика фонетически обоснованного декодирования тюркской ономастики, апеллятивов и другой лексики в комплексе на материале древнерусских текстов еще не разработана. Имеются, правда, довольно многочисленные, иногда весьма основательные, рекомендации о первоначальной фонетической структуре заимствованных тюркизмов, которые, однако, не сведены в систему. Фонетическое декодирование древнерусских записей, возможно, таит в себе не меньше неожиданностей, чем декодирование среднегреческих записей Д. Моравчиком. Это прежде всего связано с правильным реконструированием исконных звуков,

¹⁵ *Pritsak O. The Origin of Rus'.* – Vol. 4: Byzantine, Latin and Old Rus' Sources. – Cambridge, Mass. (подготавливается). Вышел в свет т. 1, изданный в 1981 г., в который вошли тексты скандинавских источников, исключая саги. В этих изданиях нашел отражение также «тюркологический» материал.

передаваемых в древнерусских текстах при помощи еров, ятя и юсов. Не подлежит сомнению, что в текстах древнежнорусского (древнеукраинского) происхождения под графемой *z* следует понимать звук *h*, а не *g*¹⁶. По мере накопления конкретного материала подобных вопросов будет возникать, несомненно, больше. Особенности декодирования вынуждают выдвигать жесткие требования к передаче текстов с сохранением всех палеографических особенностей оригинала. Предлагаемые реконструкции должны быть сопровождаемы соответствующим научным комментарием.

Наиболее целесообразным нам кажется создание корпуса из томов единого жанрового профиля источников и с алфавитным расположением материала внутри тома. Опыт показывает, что подготовка издания на основании использования полного комплекса источников с расположением всех сведений в едином алфавитном ряду растягивает подготовительный период на многие годы, если не на десятилетия. Обработка источников по жанрам намного ускорит издание отдельных томов. В пределах одного тома целесообразно разделение материала на две части: первую, состоящую из текстов, расположенных в порядке алфавита ведущих имен, разнотчений текстов и текстологического комментария, а также соответствующих указателей; и вторую, состоящую из лингвистического и реального комментариев, библиографии, справочного аппарата и указателей. Деление материала на две части диктуется не только чисто практическими соображениями (подготовка первой текстологической части отнимет меньше времени), но и структурой издания. Создание отдельной второй части – научного комментария – позволит избежать дублирования комментариев, неминуемого при притекстовых примечаниях.

Комментировать следует только «тюркологическую» часть текста. В спорных случаях, например, при этимологизации тюркизмов, необходимо приводить также противоположную, так сказать, антитюркскую точку зрения. Комментарий должен быть предельно сжатым без распространенных экскурсов, однако насыщенный библиографическим аппаратом, облегчающим дальнейшие разыскания. Полноценный комментарий может быть создан только в результате совместной работы специалистов-тюркологов, славистов, а для некоторых видов древнерусской литературы (особенно переводной) – также византинистов.

С точки зрения реальных сроков подготовки издания, можно предположить, что составление томов, включающих «тюркологический» материал историографических источников (летописей), а также «Слова о полку Игореве», будет завершено раньше, чем составленных из материала других тематических разделов (агиография, патрология и другие оригинальные сочинения, переводная литература), которые, за отдельными исключениями (например, житие свв. Бориса и Глеба и некоторые другие княжеские жития, Киево-Печерский патерик), еще не располагают критическими изданиями текстов.

¹⁶ См.: *Дашкевич Я. Р.* До історії українського г. (Графема г у вірменській передачі першої половини XIII ст.) // *Slavia*. – Praha, 1977. – Seš. 3. – S. 227-235.

Создание на соответствующем научном уровне корпуса древнерусских сообщений, содержащих сведения о тюркских народностях, поможет углубить изучение их языка, культуры, быта и истории в период IX–XIII вв. Одновременно такое издание явилось бы прочным фундаментом для изучения языковых и других взаимосвязей тюркских и славянских народностей Восточной Европы в один из важнейших периодов истории их разнообразных контактов.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* О создании корпуса древнерусских сообщений, посвященных тюркским народам // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 136-144. Перша публ.: *Дашкевич Я.* О создании корпуса древнерусских сообщений, посвященных тюркским народам // *Советская тюркология.* – Баку, 1984. – № 6. – С. 61-68.

ВИВЧЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЯ СХІДНИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1. Східні джерела, що посідають важливе місце у джерельній базі дослідження історії України, на практиці використовуються рідко, переважно на підставі застарілих перекладів і, майже як правило, без врахування оригінальних текстів. Таке становище склалося внаслідок недооцінки та незвичайного занедбання сходознавчих досліджень. У 20-х – на початку 30-х рр. у радянській Україні діяла Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців (періодичні видання «Бюлетень», «Східний світ», «Червоний Схід», 1926-1931); у складі Академії наук існували Кафедра східного письменства і культури, Тюркологічна комісія (з власними виданнями, 1930), Комісія Близького Сходу, Єврейська історико-археографічна комісія (видавала «Збірники праць», 1928-1929); було створено Український науково-дослідний інститут сходознавства, а в Національній бібліотеці України (пізніше Всенародна бібліотека України) – відділ *Orientalia-Hebraica*; у вузах та на спеціальних курсах вивчали східні мови. У середині 1930-х рр. наукова діяльність у різних ділянках сходознавства зупинилася. Намагання відновити орієнталістику напередодні війни та в післявоєнні роки не дали результатів. 1956 року побачило світ останнє в Україні наукове видання джерел – книга Ахмеда ібн-Фадлана про подорож на Волгу в 921-922 рр., підготована А. П. Ковалівським. Видання джерел перемістилося до Москви, Єревана, Казані. Ще більше джерел з історії України публікується за кордоном – у Варшаві, Будапешті, Бухаресті, Парижі, Кембриджі (США) та інших наукових осередках. У наш час індивідуальна публікаторська діяльність окремих українських сходознавців (арабістів, іраністів, тюркологів, вірменістів) набагато вужча від їхніх можливостей. Підготовка сходознавців в Україні не ведеться.

2. За приблизною оцінкою для періоду IX–XVIII ст. збереглося досі не менше 900 джерел наративного типу (хроніки, історичні та географічні праці, подорожні мемуари, пам'ятні записи рукописів), понад 700 діловодних (адміністративних, судових, фінансових, метричних) книг, десятки тисяч документів, близько 1000 пам'яток епіграфіки, десятки карт, що стосуються минулого України, її зв'язків зі Сходом. Необхідно поступово оволодіти всім цим багатством. За походженням джерела поділяються на три основні групи: 1) давньоруська й українська тематика у джерелах, що виникли за межами України або стосуються контактів між Україною та Сходом; 2) писемні пам'ятки, складені в Україні в колоніях східних народів (насамперед вірменів, євреїв, караїмів); 3) джерела з історії Кримського ханства, турецьких володінь у Північно-Західному Причорномор'ї, на Поділлі, Буковині. У мовному відношенні джерела дуже строкаті, вони виготовлені індоевропейськими (вірменська, перська), тюркськими (тюркі, кримськотатарська, турецька, вірмено-кипчацька), семітськими (арабська, староєврейська) та іншими мовами.

3. Виникає потреба опрацювати два плани видань: 1) публікацій, у вже готових до друку, або таких, які можна завершити найближчим часом; 2) перспективної підготовки публікацій протягом наступних років. До першої групи джерел, що можуть бути підготовані силами українських сходознавців, а також у співробітництві зі спеціалістами інших республік та за кордоном можна віднести, для прикладу, такі: вибрані арабські джерела X–XII ст., ярлики ханів Золотої Орди та Криму XIII–XVII ст., вірменські й вірмено-кипчацькі хроніки зі Львова та Кам'яниці-Подільського XVI–XVII ст., подорожні нотатки Павла Алепського про Україну, єврейські джерела про Визвольну війну українського народу, судово-адміністративні книги вірменського самоврядування у Львові за 1463-1564 pp., у Кам'яниці-Подільському за 1575-1585 pp., написи з караїмських кладовищ Криму. Перспективний план вимагає вивчення можливостей і першочерговості завдань. Одночасно треба розгорнути підготовку довідкових видань про східні джерела: зведеного каталогу рукописів і документів, що зберігаються в бібліотеках, архівах, музеях республіки; каталогів джерел до історії України у сховищах інших республік СРСР; тематичних реєстрів документальних джерел; бібліографічного покажчика опублікованих джерел та літератури про них. Необхідно опрацювати науковий огляд східних джерел з історії України. Доцільно створити фонд мікрофільмів джерел. Ці заходи вимагають посиленої підготовки сходознавчих кадрів.

4. Вибір методики публікації визначається завданнями, що виникають безпосередньо перед кожним виданням. При підготовці *editio princeps* джерел бажано дотримуватися оптимального варіанта; текст подається у факсимілі, з розшифруванням, графікою оригіналу або транслітерацією, в перекладі українською мовою.

Кожне видання вимагає повноцінного апарату: джерелознавчо-текстологічної передмови, реальних та мовних приміток, допоміжних покажчиків, бібліографії. Публікації – у зв'язку з їхньою специфікою – мусять реалізуватися на високому поліграфічному рівні. Варто практикувати підготовку збірників вибраних важливіших джерел типу «Арабські (кримськотатарські, вірменські, єврейські) джерела з історії України», «Україна в турецьких хроніках» тощо. Необхідно також опрацювати правила публікації східних джерел.

Мені здається, що це питання незвичайно важливе, – тому хочу додати деякі міркування до своїх тез.

По-перше, про місце східних джерел в історії України. Я є прихильником гіпотези про т. зв. Великий кордон – межу між європейськими та неєвропейськими цивілізаціями, що проходить по цілій земній кулі, міняючи свою конфігурацію в різні історичні епохи. В Україні він практично втілювався у степовому кордоні, який існував протягом багатьох віків, відділяючи європейський світ від світу Азії. Кордон цей, у кілометрах, становив у різний час 800-1200 км. З усіх європейських країн, по території яких він проходив (Іспанія, Італія, Балкани, Угорщина, Румунія), степовий кордон України найдовший. Цілком зрозуміло, що про землі по всі сторони кордону утворювалися і збереглися досі джерела як західними, так і східними мовами. І ось тут зовсім безглуздий парадокс: країна, що мала найдовший

відрізок Великого кордону на своїй території, 800-1200 км, практично майже повністю ігнорує джерела східними мовами для своєї власної української історії.

Цілковита безпомічність нашої історіографії в зіткненні із східними джерелами проявляється незвичайно рельєфно, коли подивитися на досягнення східного джерелознавства в країнах, по землях яких проходили невеликі ділянки Великого кордону – та й існували вони, ці ділянки, набагато коротший період, ніж в Україні. Досягнення румунського, болгарського, угорського, навіть польського сходознавства в сфері вивчення, публікацій східних джерел значні, проте через обмеженість часу не буду на них зупинятися. Досягнень українського сходознавства дуже мало, і саме тому я також не буду зупинятися на них.

По-друге. Є любителі поговорити: «У нас того не було, отже, нам це не потрібне». Таким аргументом можна довести все – але він просто брехливий. В Україні не раз робилися спроби активізувати вивчення східних джерел, однак завжди якісь чорні сили зводили все нанівець. Кілька прикладів. 1928 року в Анкарі було підписано конвенцію про дослідження турецьких архівів – з погляду виявлення джерел до історії України – спільно турецькими й українськими радянськими істориками. Ця конвенція реалізована не була. У Харкові до початку 1930-х рр. діяла Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, окремий Інститут сходознавства (у Києві – в складі Академії наук), Тюркологічна комісія, Комісія Близького Сходу, Єврейська історико-археографічна комісія, планувалося дослідження східних джерел – але всім цим установам відмовляли в грошових асигнуваннях, а потім їх узагалі розгромили. У Львові до 1939 р. працювала Сходознавча комісія Наукового товариства ім. Шевченка; у складі Львівського університету існував Інститут сходознавства з дев'ятьма кафедрами – тоді у Львові викладалося 35 східних мов. Цей науковий центр був знищений дощенту. Довоєнний період українського сходознавства завершує, досить логічно, трагічна смерть Агатангела Кримського.

Спроби відновити сходознавство були в Україні в другій половині 50–70-х рр. ХХ ст. Спершу велися переговори з найвидатнішим тогочасним українським сходознавцем Андрієм Ковалівським про утворення сходознавчого центру в Києві – ці перемовини зведені нінащо. У середині 1960-х рр. була проведена шумна кампанія про обмін студентами зі східними республіками, а в «Українському історичному журналі» з'явилася програмна стаття (Бондаренка, 1965, № 6) про стан і перспективи сходознавства в Україні. Студенти, що повернулися в Україну, опинилися тут без роботи за фахом, а перспективи – залишилися перспективами на папері. 1970 року в Інституті історії в Києві було створено, як це називалося, спеціальний структурний відділ історії зарубіжних країн Сходу. Тепер такого відділу вже немає. У цьому [1988] році розпочала свою діяльність Львівська філія Російського палестинського товариства. Побачимо, що з цього вийде.

По-третє. За допомоги та участі колег-сходознавців з Москви, Казані, Єревана й тих нечисленних, котрі живуть в Україні – у Ворошиловграді, Львові, в Криму, я опрацював конкретний, навіть календарний, так би мовити, план видання джерел до 2000 р. Прошу Археографічну комісію на одному з найближчих своїх

засідань бюро розглянути цей план разом з досить докладними проспектами видань, які тоді подам на розгляд, а сьогодні проситиму схвалити в принципі проект видання сходознавчої серії. Наводжу заголовки пропонованих дев'яти видань у менш-більш хронологічному розрізі:

«Арабські джерела з історії Київської Русі IX–XII ст.» (В. М. Бейліс, В. Г. Крюков).

«Написи караїмських кладовищ Криму» А. Фірковича (Д. Гумуш, Я. Р. Дашкевич).

«Ярлики ханств Східної Європи XIV–XVI ст.» (М. А. Усманов).

«Матеріали до історії Кримського ханства» В. В. Вельямінова-Зернова [і Фаїзханова] (В. Остапчук).

«Книга вірменського суду у Львові 1463-1564 pp.» (В. Р. Григорян).

«Вірменські та вірмено-кипчацькі хроніки зі Львова та Кам'янця-Подільського XVI–XVII ст.» (Е. Триярський, Я. Р. Дашкевич).

«Джерела з історії України XVI – початку XVII ст. вірмено-кипчацькою мовою» (І. А. Абдуллін).

«Єврейські джерела про Визвольну війну українського народу» (С. Боровой).

«Павло Алепський про Україну» (Я. Полотнюк).

Можливий ще 10-й том – «Гудуд-ал Алам» (Я. Полотнюк).

Крім цих дев'яти чи десяти видань, упорядники (а навіть редактори і рецензенти – в деяких випадках серед них є такі видатні вчені, як Новосельцев, Тенішев, Буніатов) яких конкретно відомі й реалізація яких цілком можлива, якщо, очевидно, Археографічна комісія зможе виділити необхідні кошти на підготовку, здебільшого технічну, видань та обґрунтувати включення цих книг до видавничого плану, пропонується, поза серією, довідник «Документи до історії вірменських колоній на Україні. Регести за XIV–XVII ст.» (Я. Р. Дашкевич).

Врешті, участь сходознавців у підготовці двох фундаментальних археографічних видань «Українсько-татарські взаємовідносини XIII–XVIII ст.» та «Українсько-єврейські взаємовідносини», про які я говорив під час загальної дискусії, очевидно, якщо підготовка таких, без сумніву потрібних, книг буде визнана доцільною.

По-четверте. Методика видання східних джерел багато в чому відрізняється від методики видання джерел слов'янськими чи західноєвропейськими мовами – вона набагато складніша. Не втомлюватиму вас подробицями, тим більше, що доповідь такого спеціального профілю передбачена в мене на черговому пленумі Радянського комітету тюркологів (Москва), де торкатимуся специфіки підготовки публікацій турецькою, татарською – т. зв. тюркі й кримськотатарською, вірмено-кипчацькою та караїмською мовами із застосуванням арабської, вірменської та єврейської графіки. Хто цікавиться цим глибше, прошу в перерві підійти до мене, – можу дати для ознайомлення видані в минулому році в Парижі, в спільній серії «Документи та дослідження про візантійський, новогрецький і балканський світ» і «Дослідження османських документів про

Україну та країни Причорномор'я», збірник М. Беріндеї й Ж. Вейнштейна «Османська імперія та румунські краї 1544-1545 рр.» (редактори А. Жіллю, О. Прицак). До речі, в цій серії передбачається друк турецьких джерел про запорозьких козаків у другій половині XVI ст., а також публікація митної книги Кафи з кінця XV ст.

На мою думку, розмову про видання джерел необхідно продовжити, як я вже говорив – і просив – на одному з найближчих засідань бюро Археографічної комісії, що могла б розглянути й затвердити видавничий план східної серії у вигляді проблемної групи. Так чи інакше, відверто кажучи, не хотілося б, щоб східні джерела з історії України публікувалися переважно за кордоном (у США, Франції, Румунії, Туреччині) – але для того, щоб зламати закордонну монополію, треба докласти ще чимало зусиль. Зусиль, як ви розумієте, не самих тільки потенційних виконавців.

І ще одне. Дуже хотілося б, щоб цей проект видань східних джерел з історії України не був ще одним голосом волаючого в пустелі.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. V/2: Папка «Східні джерела до історії України». Рукопис, 5 арк. Доповідь, виголошена 7 грудня 1988 р. в Києві на республіканській нараді «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку» як доповнення до опублікованих тез. Тези опубл.: *Дашкевич Я.* Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республ. наради, груд., 1988 р. – К., 1988. – С. 62-64. Передрук у зб.: *Дашкевич Я.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 145-146.

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВИДАННЯ

Відбулося засідання розширеного бюро Археографічної комісії АН УРСР. На ньому, зокрема, було затверджено програму видань східних джерел з історії України, представлену керівником секції Я. Р. Дашкевичем. Намічені до друку публікації мають стати першим кроком на шляху відродження українського сходознавства, ліквідації «білих плям» в українській історичній медієвістиці. Нижче публікується текст доповіді Я. Р. Дашкевича.

Минулорічна груднева республіканська нарада «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку», організована Археографічною комісією АН УРСР, виявила багато слабких місць у сучасному українському джерелознавстві. Серед них не останнє займає вивчення і публікація східних джерел з історії України.

Справді, на цій ділянці склалася парадоксальна ситуація. Якщо дотримуватися думки про існування т. зв. Великого кордону – межі між європейськими та неєвропейськими цивілізаціями, що проходить по цілій земній кулі, змінюючи конфігурацію в різні епохи, – то на українських землях знаходимо чималий відрізок саме такої границі. В Україні він фактично втілюється у степовому кордоні, який не зникав протягом багатьох віків, відмежовуючи світ Європи від Азії. У період середньовіччя його довжина досягала 800-1200 км. З усіх західних і південних європейських країн, по території яких проходив Великий кордон (Іспанія, Італія, Балкани, Угорщина, Румунія), степовий в Україні – найдовший. Цілком зрозуміло, що про держави й народи, котрі жили з обох боків межі, розповідали збережені й досі джерела (як західними, так і східними мовами). Ось тут і виникає незрозуміла ситуація: країна, на землях якої був зосереджений довжелезний відрізок Великого кордону, дуже рідко використовує матеріали, написані східними мовами, при вивченні своєї рідної, української історії. Справжня безпорадність нашої історіографії тут виявляється дуже рельєфно у порівнянні з досягненнями східного джерелознавства й археографії тих держав, по території яких навіть відносно недовгий час пролягали короткі ділянки цього кордону. Здобуткам югославського, болгарського, угорського, румунського сходознавства у справі публікації такого роду джерел можна позаздрити.

Нині вони – а їм належить важливе місце у джерельній базі історії України – використовуються зрідка, переважно на підставі застарілих перекладів XIX ст. і, майже як правило, без урахування оригінальних текстів. Не можна сказати, що така недооцінка та незвичайне нехтування ними завжди були характерні для вітчизняної історичної науки. В Україні неодноразово робилися спроби активізувати вивчення східних мов та відповідних джерел. Свого часу діяла Всеукраїнська наукова асоціація сходознавців, яка в 1926-1931 рр. у Харкові видавала власні періодичні видання («Бюлетень», журнали «Східний світ», «Червоний Схід»). Там існував і

Український науково-дослідний інститут сходознавства (1930-1931 рр.). У Києві у складі Академії наук працювали такі комісії: Тюркологічна (мала власні видання 1930 р.), Близького Сходу та Єврейська історико-археографічна (у 1928-1929 рр. друкувала «Збірник праць»). У Всенародній бібліотеці України (нинішня ЦНБ) при Академії наук був відділ *Orientalia – Hebraica*. У вузах та на спеціальних курсах вивчали східні мови. У 1928 р. в Анкарі було підписано українсько-турецьку конвенцію про спільне використання турецьких архівів турецькими й українськими дослідниками для виявлення матеріалів з історії України. Деякі наукові установи Києва й Харкова планували підготувати до друку ряд східних джерел. Але коли справа доходила до фінансування цих досліджень науковцям відмовляли в асигнуваннях. Мовляв, тематика не актуальна. Конвенція не дала практичних наслідків. У 1931-1932 рр. наукові пошуки в галузі сходознавства взагалі припинилися. Більшість членів Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців було репресовано. У Львові до 1939 р. працювала Сходознавча комісія Наукового товариства ім. Шевченка. У складі Львівського університету діяв Інститут сходознавства з дев'ятьма кафедрами (тоді там викладали 35 східних мов). Ці наукові центри зникли також безслідно. Довоєнний період існування українського сходознавства майже символічно завершується трагічною загибеллю в 1942 р. одного з найвидатніших радянських знавців цієї проблеми акад. А. Ю. Кримського.

Прагнення відновити орієнталістику в післявоєнні роки не дало результатів. У 1956 р. побачило світ останнє в Україні наукове видання східних джерел – книга ібн-Фадлана про подорож на Волгу в 921-922 рр., яку підготував А. П. Ковалівський. З ним, відомим представником «класичної школи» у сходознавстві, велися переговори про створення центру в складі Академії наук у Києві, але їх було зведено нанівець. У середині 1960-х рр. проведено галасливу кампанію обміну студентами із східними республіками, а в «Українському історичному журналі» (1965, № 6) надруковано, здавалося б, програмну статтю І. М. Бондаренка про стан і перспективи розвитку сходознавства в УРСР. Студенти, що повернулися в Україну, не змогли влаштуватися працювати за фахом, а перспективи лишилися як такі на папері. 1970 року в Інституті історії АН УРСР було створено спеціальний структурний відділ історії зарубіжних країн Сходу, співробітники якого мали займатися й дослідженням проблем джерелознавства. Він проіснував недовго. У 1988 р. було відкрито львівську філію Російського палестинського товариства, котра має намір, між іншим, вивчати східні джерела. Що з цього вийде – поки неясно. Нечисленні сходознавці (арабісти, іраністи, тюркологи, вірменісти), які працюють в Україні, публікують підготовлені ними матеріали переважно за межами республіки або навіть за кордоном. В УРСР інколи друкуються «журнальні варіанти» окремих перекладів джерел (наукова вартість їх обмежена). Ніхто не займається підготовкою кадрів спеціалістів. Видання матеріалів з історії України давно вже перемістилося до Москви, Ленінграда, Єревана, Казані. Ще більша їх кількість публікується у Варшаві, Будапешті, Бухаресті, Парижі, Стамбулі, Кембриджі (США). Співробітники цих центрів добилися

помітних успіхів у справі опрацювання турецьких джерел XV–XVIII ст., зокрема з історії турецько-кримськотатарсько-українських взаємовідносин. Чимало публікацій європейських (А. Беннісен, Ш. Лемерсьє-Келькеже, Н. Бельдічану, І. Бельдічану-Штейнгерр, Д. Десев, Ж. Вейнштейн, М. Казаку та ін.) та американських (Г. Інальджик, А. Фішер, В. Остапчук, А. Рідльмаєр та ін.) учених з інтересом зустріли спеціалісти. Необхідно, зокрема, згадати два важливі збірники документів та їхніх реєстрів, а саме: підготовлене А. Беннігсеном, П.-Н. Боратавом, Д. Десевом та Ш. Лемерсьє-Келькеже видання «Кримське ханство в архіві Музею палацу Топкапи» (*Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi*) (Париж; Гаага, 1978, 457 с., з документами 1453-1750 pp.) та опрацьований М. Беріндеї та Ж. Вейнштейном том «Османська імперія і румунські країни 1544-1545 рр. Дослідження і документи» (*L'Empire Ottoman et les pays roumains, 1544-1545. Étude et documents*) (Париж; Кембридж (Масс.), 1987, 367 с.). Останній збірник започаткував серію «Дослідження османських документів про Україну та чорноморські країни» (*Studies in Ottoman Documents Pertaining to the Ukraine and the Black Sea Countries*), що виходить за редакцією відомого історика й сходознавця О. Пріцака та егідою Інституту українознавства при Гарвардському університеті. Згідно з планом, відносинам між Молдавією й Волощиною, з одного боку, та причорноморським степом і Кримом, з іншого, у XVI ст. буде присвячений ще 2-й том, а українсько-турецьким стосункам у другій половині XVI ст. (виникнення Запорозької Січі та діяльність Дмитра Вишневецького) – 3–4-й томи. Наступним виданням серії має бути публікація митної книги Кафи за 1486-1490 рр., яку підготував до друку Г. Інальджик.

Важко навіть приблизно визначити коло й обсяг джерел східними мовами, котрі повинні потрапити в поле зору істориків України. За абсолютно поверховою оцінкою збереглося не менш як 900 матеріалів IX–XVIII ст. наративного типу (хроніки, історико-географічні трактати, подорожні мемуари, пам'ятні записи рукописів), які повністю або фрагментарно стосуються історії Київської Русі й України. До них треба додати понад 700 діловодних (судових, адміністративних, фінансових, метричних) книг, десятки тисяч документів і листів, близько 1000 пам'яток епіграфіки, десятки карт, в яких відобразилося минуле України, її зв'язки з країнами Сходу. Поступове опанування всього цього джерельного багатства значно змінить наші уявлення про важливі події, економічні й культурні контакти України зі Сходом. За походженням джерела можна поділити на три групи: 1) давньоруська українська тематика в тих із них, що виникли за межами України та стосуються її зв'язків зі Сходом; 2) писемні пам'ятки, складені в Україні в колоніях східних народів (передусім вірменів, євреїв, караїмів); 3) джерела з історії Кримського ханства, турецьких володінь у Північно-Західному Причорномор'ї, на Поділлі, Буковині. У мовному відношенні ці матеріали надзвичайно строкаті. Тут й індоєвропейські (вірменська, перська), тюркські (тюркі, кримськотатарська, турецька, вірмено-кипчацька), семітські (арабська, староеврейська) та інші мови.

Міркування про необхідність активізації досліджень, які мають особливу вагу для підготовки до видання східних джерел з історії України, були прихильно сприйняті учасниками археографічної наради, котра відбулася 6-8 грудня 1988 р. 20 січня 1989 р. на засіданні бюро Археографічної комісії АН УРСР під головуванням чл.-кор. АН УРСР П. С. Соханя було розглянуто конкретний план видання таких збірників, які нині вже підготовлені до друку або можуть бути опрацьовані в недалекому майбутньому. Протягом 1989-1994 рр. передбачається передати до академічного видавництва серію із семи збірників:

«Джерела до Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Єврейські хроніки». Переклад, передмова, примітки С. Я. Борового (Москва). 22 авт. арк.

«Хроніки вірменських громад Львова та Кам'яця-Подільського (XVI–XVII ст.)». Передмова, переклад з вірменської та вірмено-кипчацької мов, примітки Я. Р. Дашкевича (Львів), Е. Триярського (Варшава). 30 авт. арк.

«Написи караїмських кладовищ Криму, зібрані А. С. Фірковичем». Переклад Д. М. Гумуша (Севастополь). До видання підготував Я. Р. Дашкевич (Львів). 40 авт. арк.

«Документи вірменської громади Кам'яця-Подільського кінця XVI – початку XVII ст. кипчацькою мовою». Підготував до видання І. А. Абдулін (Казань). 40 авт. арк.

«Павло Халєбський. Подорож патріарха Макарія по Україні (1654-1656 рр.)». Передмова, переклад з арабської та коментарі Я. Є. Полотнюка (Львів). 40 авт. арк.

«Ярлики ханств Східної Європи XIV–XVI ст.» Підготовка текстів, переклад і дослідження М. А. Усманова (Казань). 30 авт. арк.

«Арабські джерела з історії Київської Русі IX–XII ст.» Передмова, переклад, примітки В. М. Бейліса, В. Г. Крюкова (Ворошиловград). 30 авт. арк.

Заголовки пропонованих видань говорять про актуальність їхньої тематики. Поряд з текстами, які вже друкувалися мовою оригіналу, а інколи й у перекладах (переважно надто застарілих, часто з неправильною інтерпретацією подій, географічних об'єктів), є джерела, котрі ніколи не публікувалися в перекладах (наприклад, частина вірменських та вірмено-кипчацьких хронік, написи караїмських кладовищ Криму) або взагалі невідомі науці (документи вірменської громади Кам'яця-Подільського, деякі ярлики ханств Східної Європи). П'ять томів друкуватимуться українською мовою, два (збірники, підготовлені тюркологами Казані) – російською. Довкола деяких джерел, готових до видання, десятиріччями точилася дискусія – про їхню автентичність, джерельну вартість і т. п. Часто вона (наприклад, навколо караїмських написів) скочувалася на позанаукові рейки, особливо тоді, коли її намагалися вести без знання або при поганому розумінні оригінальних текстів. Треба сподіватися, що публікація наукових перекладів допоможе прояснити не одне спірне питання. Є всі підстави вважати, що підібраний склад авторів-фахівців забезпечить потрібний рівень видань. Їм мають надати активну допомогу сходознавці Москви, Ленінграда, Єревана, які виступатимуть у ролі наукових редакторів та рецензентів. Йдеться, очевидно, не лише

про співпрацю окремих спеціалістів, а й про підтримку таких наукових установ, як Інститут сходознавства АН СРСР у Москві, його відділення в Ленінграді, Інститут історії АН СРСР, Інститут давніх рукописів Матенадаран у Єревані та ін.

Перспектива продовження серії «Східні джерела з історії України» безпосередньо залежить від підготовки кадрів. Нині цілком ясно, що дослідники нашої республіки мусять вивчати історію середньовічного Криму¹. На порядку денному створення при Київському або Сімферопольському університетах тюркологічного центру, в якому вивчали б не лише сучасну кримськотатарську мову, а й ті різновиди мов тюркських, котрі вживалися в минулому як у Криму, на Степовій Україні, так і на українських землях, що входили до складу Османської імперії (чи в тюркомовних колоніях українських середньовічних міст). Йдеться про вивчення тюркі, кримськотатарської мови різних історичних періодів, турецької – т. зв. османської – літературної та ділової мови з характерними для неї значними вкрапленнями арабських та перських елементів, вірмено-кипчацької, а також караїмської. Є надія, що з виникненням такого навчально-наукового центру кардинально поліпшиться і стан підготовки істориків-тюркологів.

На майбутнє (після 1994 р.) заплановано ряд серйозних видань. До перспективного плану публікацій можна буде внести книгу вірменського суду у Львові за 1463-1564 рр., перський географічний трактат «Межі світу зі Сходу на Захід» з X ст., збірник регестів документів до історії вірменських колоній в Україні XIV–XVIII ст. Потрібно практикувати формування збірників вибраних найважливіших джерел типу «Україна в турецьких хроніках», «Кримськотатарські джерела з історії України». Сходознавці повинні взяти участь у підготовці двох фундаментальних археографічних видань «Українсько-татарські взаємовідносини XIII–XVIII ст.» та «Українсько-єврейські взаємовідносини», необхідність видання яких диктується не тільки науковими, а й політичними вимогами. Бажано поступово активізувати процес опрацювання довідкових видань: зведеного каталогу східних рукописів і документів, що зберігаються в бібліотеках, архівах, музеях УРСР, та східних джерел до історії України, котрі є у сховищах інших республік СРСР, бібліографічного покажчика опублікованої літератури про них. Необхідно підготувати посібник, в якому було б розглянуто східні джерела з історії України. Доцільно створити фонд їх мікрокопій. Дуже хотілося б, щоб такі джерела видавалися переважно в нас, а не за кордоном (у Франції, США та інших країнах). Але для того, щоб зламати зарубіжну монополію, треба докласти ще чимало зусиль (зрозуміло, не лише одних учасників програми видань «Східних джерел з історії України»).

Методика друкування східних джерел відрізняється від публікації матеріалів слов'янськими чи західноєвропейськими мовами – вона складніша. Готуючи *editio princeps*, бажано дотримуватись оптимального варіанта: текст давати у факсимілі, з розшифрованою графікою оригіналу (вірменською, арабською, єврейською) або у транслітерації та в перекладі. Але й в інших випадках, коли йтиметься

¹ Так, як античний Крим, котрий уже давно привернув увагу українських археологів.

не про *editio princeps*, поряд з перекладами вміщуватимуться оригінальні тексти (факсиміле або транслітерації). Такий спосіб видання даватиме змогу спеціалістам перевірити правильність перекладу або запропонувати власний варіант. Серією праць зможуть користуватися як історики, так і мовознавці. Кожний том матиме повноцінний науковий апарат: джерелознавчо-історіографічно-текстологічну передмову, реальні та мовні примітки, допоміжні покажчики, бібліографію, іншомовні резюме.

Не применшуючи труднощів та складнощів, які стоять зараз і стоятимуть згодом на шляху здійснення проекту «Східні джерела з історії України», треба сказати, що найбільшу перешкоду, здається, вже подолано. Її сутність полягала в десятиріччями пропагованому стереотипі, що історію України можна писати і без східних джерел.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Східні джерела з історії України: проблеми видання // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 147-151. Перша публ.: *Дашкевич Я.* Східні джерела з історії України: проблеми видання // *Український історичний журнал.* – К., 1989. – № 11. – С. 149-152.

ТЮРКСКИЕ ИСТОЧНИКИ ОБ УКРАИНЕ XVI–XVIII ВВ.: АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПУБЛИКАЦИЙ¹

Возможно, это звучит как парадокс, но и в прямом и в переносном смысле к источникам всегда нужно идти против течения. Мы исходим из собственной исследовательской практики. Дело не только в том, что очень часто тяжело «докопаться» до источника той или иной идеи, гипотезы – кто впервые их высказал и оформил; еще труднее бывает подвести источниковую базу под собственную концепцию. В последние десятилетия сложился, к сожалению, порочный стереотип – мы чаще повторяем источниковый материал, заимствованный у других авторов, наших предшественников, чем пытаемся сами углубиться в источник и тщательно проверить его показания. Это нежелание двигаться против течения, по направлению к источнику, охватило многие области гуманитарных наук: языковедение, литературоведение, а в наибольшей степени, пожалуй, историю и сопредельные науки.

В настоящее время, по крайней мере в Украине, как реакция на антинаучные методы работы без источников – лингвистических, литературоведческих, фольклорных, исторических – возникло довольно мощное течение в здоровой научной среде, вылившееся, впрочем, в движение более широких кругов общественности, которое можно охарактеризовать краткой латинской формулой *ad fontes* – к источникам.

Вот главные, на наш взгляд, этапы «борьбы за источники» в Украине: в 1987 г. была формально возобновлена деятельность Археографической комиссии Академии наук УССР², призванной возглавить и координировать издание всех разновидностей источников – лингвистических, литературных, исторических, философских, историко-культурных, подготовка которых осуществляется как в академических (институты языковедения, литературы, философии, истории), так и во внеакадемических (Киевский университет, архивы Киева и Львова) учреждениях. В декабре 1988 г. в Киеве состоялось представительное по составу – и бурное по своему течению – республиканское совещание «Украинская археография: современное состояние и перспективы развития», на котором автором данной статьи был представлен проект коллективного издания серии восточных (включая тюркские) источников по истории Украины³. В январе 1989 г. в Киеве состоялось заседание Археографической комиссии, на котором проект в основном был

¹ Доклад прочитан на XV пленарном заседании Советского комитета тюркологов (Уфа, 1989 г.).

² Тодійчук О. В. Відновлення діяльності Археографічної комісії АН УРСР // Український історичний журнал. – К., 1988. – № 9. – С. 155-156.

³ Дашкевич Я. Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. респ. наради (грудень, 1988 р.). – К., 1988. – С. 62-64.

утвержден. В 1990 г. увидит свет первый том серии, рассчитанной пока на семь томов (один – два тома на протяжении ближайших пяти лет). Предполагается издание источников на арабском, персидском, древнееврейском, армянском и, конечно, на тюркских языках. В данном сообщении мы остановимся на тюркоязычных источниках. Предварительно, однако, необходимо отметить, что, несмотря на значительные трудности и стену непонимания (или нежелания), на которую довольно часто приходится наталкиваться, вопрос об издании источников, включая восточные, в принципе решен положительно. Лучшее тому свидетельство – решение президиума Академии в Киеве выделить на издание источников в 1990 г. 350 печатных листов, а это объем, о котором несколько лет тому назад можно было только мечтать.

В дальнейшем мы коснемся следующих вопросов:

– о традициях (или – отсутствии традиций) тюркского источниковедения в Украине;

– об издании тюркских источников об Украине, усилившемся особенно за рубежом в последнее двадцатилетие;

– о киевской серии восточных источников (обращая при этом главное внимание на издание тюркоязычных источников, а также некоторых других источников, тесно соприкасающихся с культурой и историей тюркских народов);

– о лингвистических принципах предпринимаемых изданий.

Еще один парадокс. Мы придерживаемся мнения о существовании т. наз. Большой границы – границы между европейскими и неевропейскими цивилизациями, проходящей по всему земному шару и меняющей свою конфигурацию в различные эпохи. В Украине Большая граница фактически воплотилась в степной границе, не исчезавшей на протяжении многих веков, отделявшей мир Европы от мира Азии. В различные периоды средневековья и нового времени эта граница в Украине тянулась на протяжении 800–1200 км. Из всех западных и южноевропейских стран, по территории которых она проходила (Испании, Италии, Балкан, Венгрии, Румынии), степная граница Украины самая длинная. Понятно, что о странах и народах по обе стороны границы создавались и частично сохранились до сих пор источники – как на западных, так и на восточных языках. Возникает странная ситуация: страна, по территории которой пролегает самый длинный отрезок Большой границы, очень редко использует восточноязычные, и в первую очередь тюркоязычные, источники при изучении своего родного языка, фольклора, литературы, истории. Беспомощность украинских гуманитарных наук в обращении с тюркскими источниками отчетливо проявляется на фоне достижений восточного источниковедения и археографии тех стран, по территории которых пролегали даже короткие участки Большой границы. Достижения югославской, болгарской, венгерской, румынской, польской тюркологии в области публикации и использования восточных источников значительны и могут являться предметом легкой понятной зависти. В наше время тюркские источники, занимающие важное место в источниковой базе украиноведения, используются

редко, в більшості випадків на основі застарілих перекладів ХІХ в. і майже, як правило, без урахування оригінальних текстів.

Не можна сказати, що кращі представники української науки не розуміли створеного ненормального положення. Більше ста років тому назад великий український етнолог і громадський діяч М. П. Драгоманов писав: «Наші предки в час тисячоліття (якщо почати рахувати тільки з часу появи писемності) воювали з народами турецького племені, то дружили з ними: женились, перемішувалися в колонізації, змінювали національностями і т. п. Внаслідок цього і культурно-життєве взаємодія між нашим народом і турками повинно бути велике. Але що ми знаємо про це взаємодія? Де не тільки роз'яснювальні роботи про це взаємодія, але навіть спроби до них, збирання матеріалів, крім деяких міркувань про турецькі слова в нашій мові?»⁴. За минуле століття ми, однак, пішли недалеко. Якщо в до революційного часу це положення можна було пояснити відсутністю української державності і зосередженням вивчення в Петербурзі, Москві, Казані, а також (щодо західноукраїнських земель) в Відні, то після революції ситуація повинна була змінитися.

Насправді, тоді і на Східній, і на Західній Україні неодноразово робилися спроби активізувати вивчення турецьких мов і написаних на них джерел⁵. Всеукраїнська наукова асоціація вивчення Сходу⁶ в 1926-1931 рр. видавала в Харкові власні періодичні видання – «Бюлетень», журнали «Східний світ», «Червоний Схід», в яких тюркологічна тематика мала широке відображення⁷, провела наукові з'їзди, з яких другим особливо наповнено тюркологічною джерелознавчою проблематикою⁸. В Харкові короткий час існував Український науково-дослідницький інститут вивчення Сходу (1930-1931 рр.). Найбільш відомим тюркологом харківського

⁴ Драгоманов М. П. Турецькі анекдоти в українській народній словесності // Київська старина. – К., 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 209.

⁵ Ср. обзор української тюркології в статті: Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. – Leiden, 1953. – Vol. 6. – № 2. – S. 266-298.

⁶ Всеукраїнська наукова асоціація вивчення Сходу 1926-1929 / Під ред. О. Гладстерна. – Харків, 1929; Ковалівський А. П. Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у ХVІІІ-ХХ віках // Антологія літератури Сходу. – Харків, 1961. – С. 82-92; Черніков І. Ф. Радянсько-турецькі відносини у 1923-1935 роках. – К., 1962. – С. 105-109; Його ж. Дружня підтримка і співробітництво. Українська РСР у відносинах Радянського Союзу з країнами Близького і Середнього Сходу (1922-1939). – К., 1973. – С. 46-49, 52-54, 81-83.

⁷ Лівшиц Р. С., Надель Х. С. Систематичний показник до журналу «Східний світ» – «Червоний Схід» (1927-1931) / Вступ. ст. А. П. Ковалівського. – Харків, 1964; Дмитрієнко М. Ф. Журнал «Східний світ» (1927-1931 рр.). Історіографічний огляд // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С. 189-198.

⁸ Синявський А. Взаємини України зі Сходом у минулому й сучасному на ІІ Всеукраїнському сходознавчому з'їзді // Україна. – К., 1930. – Кн. 39. – С. 220-222; Його ж. Другий Всеукраїнський сходознавчий з'їзд // Нові шляхи. – Львів, 1930. – Т. 5. – № 2. – С. 337-339.

центра являлся В. В. Дубровский (1897-1966)⁹. В Киеве, в составе Академии наук, под руководством выдающегося востоковеда акад. А. Крымского¹⁰ работала Тюркологическая комиссия (1929-1930 гг., с собственными изданиями); именно в ее составе начинал свой путь Т. И. Грунин (1898-1970), автор первого в советской тюркологии украинского учебника турецкого языка на латинской основе – 1930 г. В Харькове в Украинском техникуме востоковедения и восточных языков (1926-1932 гг., сначала – курсы восточных языков) существовало турецкое отделение¹¹. В 1928 г. в Анкаре была подписана украинско-турецкая конвенция об использовании турецких архивов совместно с украинскими и турецкими специалистами. В соответствии с этим в Стамбуле и Харькове были созданы комиссии для изучения истории украинско-турецких взаимоотношений¹². Киев и Харьков посещали турецкие историки. В ряде научных учреждений этих городов планировались изучение и подготовка к печати восточных источников. Однако, когда дело дошло до финансирования исследований, учреждениям отказывали в ассигнованиях якобы из-за неактуальности тематики. Как писал в 1930 г. крупнейший украинский историк акад. М. С. Грушевский, «и Харьковский институт востоковедения, и киевская академическая Тюркологическая комиссия до сих пор не имеют средств на организацию работ в направлении систематического изучения турецких источников и изучения украинско-турецко-татарских отношений в прошлом»¹³. Украинско-турецкая научная конвенция реализована не была. Намеченные к созданию в Харькове Украинское научное общество изучения Крыма и Комиссия для изучения татарского Крыма (последняя – в составе Всеукраинской научной ассоциации востоковедения)¹⁴ так и не успели развернуть работу. В 1931-1932 гг. в Советской Украине деятельность в области тюркологии вообще прекратилась. Большинство членов Всеукраинской научной ассоциации востоковедения было репрессировано. Планируемый к созданию учебный Востоковедческий институт в Харькове открыт не был. На Западной Украине, во Львове, с 1929 по 1939 г.

⁹ Дубровський В. Про вивчення взаємин України з Туреччиною в другій половині XVII ст. // Східний світ. – Харків, 1928. – № 5. – С. 172-183; Його ж. Україна і Крим в історичних взаєминах. – Майнц; Кастель, 1946; *Ejusa. Türk Kirima dair tarihi kaynak ve araştırmalar // Dergi.* – München, 1956. – S. 4, 53-76; Його ж. Богдан Хмельницький і Туреччина. – Харків, 1939 // Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1319. – 207 арк.; Його ж. Україна і Крим в історичних взаєминах // Там само. – Спр. 1321. – 106 арк.

¹⁰ См. перечень его тюркологических работ в: Деркач Н. М., Исаева Н. М., Мартиненко Т. М., Скокан К. І. А. Ю. Кримський. Бібліографічний покажчик (1889-1971). – К., 1972.

¹¹ Даниленко О. Український технікум сходознавства та східних мов // Червоний Схід. – Харків, 1931. – № 1-2 (16-17).

¹² Протокол засідання Комісії для вивчення історії українсько-турецьких взаємин // Східний світ. – Харків, 1930. – № 10-11. – С. 380-382.

¹³ Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою // Україна. – К., 1930. – Кн. 42. – С. 7.

¹⁴ II Всеукраїнський сходознавчий з'їзд: Попередній звіт // Східний світ. – Харків, 1930. – № 10-11. – С. 377-378.

действовала Востоковедческая комиссия Научного общества им. Шевченко, которое играло роль локальной Академии наук. В составе Львовского университета действовал Институт востоковедения с девятью кафедрами¹⁵; в 1938 г. в университете преподавали 35 восточных языков, в т. ч. турецкий, азербайджанский, крымскотатарский. Из этой среды вышел выдающийся востоковед О. Прицак¹⁶; другой украинский тюрколог Е. Завалинский издал накануне Второй мировой войны сборник фрагментов турецких хроник по истории Украины XV–XVI вв.¹⁷ Львовские центры исчезли бесследно.

Несколько слов о тюркологии в Крыму. Неоднократно менявшее свое название отделение восточных языков (с тюрко-татарским разрядом) Таврического университета, в дальнейшем отделение татарского языка и культуры Крымского пединститута, было образовано в 1920 г.¹⁸ Отделение претерпело ряд реорганизаций, но в настоящий центр крымской тюркологии превратился созданный в 1921 г. в составе университета кабинет востоковедения¹⁹, возглавлявшийся видным тюркологом-практиком В. И. Филоненко (1884–1977)²⁰. Другое учреждение – Крымский научно-исследовательский институт. Он просуществовал примерно 7 лет, но так и не развернул тюркологическую работу в области источниковедения. В 1935 г. и институт, и отделение татарского языка и литературы пединститута были разгромлены²¹; видные тюркологи Б. Чобан-заде, Г. Айваз, О. Акчокраклы²²,

¹⁵ Полотнюк Я. Сходознавство в нашому університеті // За радянську науку. – Львів, 1987. – 2 червня. – № 20.

¹⁶ Hajda L. A. The bibliography of Omeljan Pritsak // Eucharisterion. Essays presented to O. Pritsak on his Sixtieth Birthday... – Cambridge, Mass., 1979–1980. – Pt. 1. – P. 7–50. – (Harvard Ukrainian Studies. – Vol. 3–4).

¹⁷ Zawaliński E. Polska w kronikach tureckich XV–XVI ww. – Stryj, 1938. – (Collectanea Orientalia. – № 14) (текст диссертации Е. Завалинского под этим же названием хранится в Львовском областном государственном архиве (Ф. 26. – Оп. 4. – Спр. 262)); *Ejusa*. Zbiory tureckich dokumentow w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie // Rocznik Orientalistyczny. – Lwów, 1939. – Т. 14. – С. 113–135; *Його жс*. Турецькі джерела до історії України // Соборна Україна. – Париж, 1947. – Кн. 1 (січень), 2 (квітень).

¹⁸ Доклад об учреждении отделения восточных языков при историко-филологическом факультете Таврического университета // Известия Таврического университета. – Симферополь, 1920. – Кн. 2. – С. 41–43; Крымский педагогический институт имени М. В. Фрунзе 1918–1928. – Симферополь, 1928. – С. 6.

¹⁹ Крымский педагогический институт имени М. В. Фрунзе 1918–1928. – Симферополь, 1928. – С. 272–278.

²⁰ Библиографический словарь отечественных тюркологов: Дооктябрьский период / Под ред. и с введ. А. Н. Кононова. – Москва, 1974. – С. 277–278. (Библиография работ В. Филоненко не публиковалась).

²¹ Fisher A. W. Crimean Tatars. – Stanford, Cal., 1978. – P. 145–147.

²² Ср. обзоры источников: Акчокраклы О. А. Татарские документы XV–XIX вв., хранящиеся в Центральном архиве Крымской АССР // Бюллетень ЦАУ Крымской АССР. – Симферополь, 1931. – № 3. – С. 13–19; *Его же*. Крымско-татарские и турецкие исторические документы XVI–XIX вв., вновь поступившие в Крымский Центрархив // Там же. – 1932. – № 2. – С. 12–18.

а также Я. Кемаль²³ – репрессированы. Судьба коллекции кабинета востоковедения, в которой хранились крымскотатарские рукописи и ярлыки, а также других крымских тюркских собраний сложилась печально. Их остатки были вывезены в Москву и Ленинград²⁴. Довоенный период украинской тюркологии, так и не использовавшей свои потенциальные возможности, символически закончился гибелью в 1942 г. одного из виднейших востоковедов того времени акад. А. Крымского, безвестно умершего во время этапирования заключенных²⁵. Определенное внимание тюркологической тематике уделял организованный в эмиграции (в Варшаве) Украинский черноморский институт, издавший ценное библиографическое пособие по Турции²⁶.

Попытки восстановить украинскую тюркологию в послевоенные годы не увенчались успехом. Проект создания академического востоковедческого центра в Киеве, который должен был возглавить крупный харьковский ученый А. П. Коваливский²⁷, практического воплощения не получил. В середине 1960-х гг. была проведена кампания обмена студентами Украины и восточных республик, но кадры, обученные на практике тюркским языкам, так и не были включены в научную работу. Выдвигались другие, также не осуществленные проекты активизации тюркологических исследований²⁸. В 1970 г. в киевском Институте истории был

²³ Написанная на основании источников и с присоединением их текстов работа была уничтожена после издания. По-видимому, не сохранился ни один экземпляр. См.: *Кемаль Я.* Документальна історія цехів в Кримському ханстві. – К., 1931.

²⁴ В Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР были перевезены остатки татарских и турецких документов бывшего Центрального архива Крымской АССР. О других вывезенных из Крыма коллекциях см.: *Кобрин В. Б., Кудрявцев И. М.* Собрание Симферопольского педагогического института им. М. В. Фрунзе (Ф. 445) // Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина. – Москва, 1965. – Т. 27. – С. 191-204; *Васильева О. В., Лебедев В. В.* Бахчисарайское собрание восточных рукописей // Источники по истории отечественной культуры в собраниях и архивах Отдела рукописей и редких книг Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина: Сб. науч. трудов. – Ленинград, 1983. – С. 131-139. В ленинградской публичной библиотеке находятся также до сих пор не описанные 124 делопроизводственные книги из архива Крымского ханства, хранившиеся в губернском архиве в Симферополе и до революции перевезенные в Петербург: *Иностранцев К. А.* В нынешнем году появились газетные и журнальные сообщения... // Записки Восточного отделения императорского Русского археологического общества. – СПб., 1908. – Т. 18. – Вып. 4. – С. XVIII; *Spuler B.* *Bāghçe Sarāy* // *The Encyclopaedia of Islam.* New edition. – Leiden; London, 1958. – Vol. 1. – Fasc. 14. – S. 893.

²⁵ О гибели А. Крымского см.: *Дашкевич Я.* Кто такой Михайло Грушевський? // Наука і культура. Україна. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 194.

²⁶ *Биковський Л.* Туреччина: Бібліографічні матеріали. – Варшава, 1940. – (Український черноморський інститут. – № 2). В условиях войны пособие было издано тиражом всего 100 экз.

²⁷ Арабист А. Коваливский являлся также квалифицированным тюркологом. См.: *Надель Х. С., Ставіньська Р. А.* Андрій Петрович Коваливський: Біобібліографія / Вступ. ст. Я. Дашкевича. – Харків, 1966.

²⁸ *Бондаренко І. М.* Стан і перспективи розвитку сходознавства на Україні // Український історичний журнал. – К., 1965. – № 6. – С. 146-148.

создан структурный отдел истории зарубежных стран Востока, который должен был заниматься источниковедением. Отдел просуществовал недолго. Немногочисленные востоковеды, и среди них тюркологи, работающие в Украине, печатают подготовленные ими источники за пределами республики или страны²⁹. К тому же публикаторские их возможности гораздо ниже потенциальных научных. Делаются кое-какие попытки преодолеть сложившийся порочный стереотип, согласно которому украиноведением можно заниматься и без обращения к тюркологии (анекдотичным представляется, например, тот факт, что даже сейчас работа над многотомным «Етимологічним словником» украинского языка ведется без тюрколога в составе авторского коллектива). В 1988 г. во Львове была предпринята попытка открыть отделение Российского палестинского общества, в 1989 г. в Чернигове декларировано возрождение Всеукраинской ассоциации востоковедения. Вынужденные – в полном смысле этого слова – сдвиги намечаются в связи с усиливающимся возвращением крымских татар на свою родину. Как известно, на протяжении десятилетий крымскотатарские письменные источники можно было изучать только в закамуфлированном виде (например, работы М. А. Усманова). Издание русскоязычного трехтомника Эвлии Челеби (Книга путешествия. – Москва, 1961-1983) без описания Крыма наглядно демонстрирует отношение к крымской проблематике официальной идеологии. В настоящее время в Крыму возобновляется факультативное изучение крымскотатарского языка в начальных и средних школах (в Киеве оперативно был издан словарь и два пособия, подготовленные А. Н. Гаркавцем), но уровень преподавания оставляет желать лучшего. Автором статьи был выдвинут проект создания тюркологического центра учебно-исследовательского типа на базе Симферопольского или Киевского университетов. Предполагается создать центр, в котором изучался бы не только современный крымскотатарский, но и другие тюркские языки, употреблявшиеся в прошлом как в Крыму, в Степной Украине, на тех землях, которые входили в состав Османской империи, так и в тюркоязычных колониях украинских городов (речь идет об изучении тюрки, крымскотатарского, турецкого, гагаузского, караимского и армяно-кыпчакского языков).

Теперь об издании источников. В течение последних десятилетий отдельные тюркские источники или же источниковедческие исследования, имеющие точки соприкосновения с Украиной и Крымом, издавались в Казани, Баку, Ереване (это преимущественно армяно-кыпчакские тексты), а также в Москве и Ленинграде (исследования по золотоордынским и более поздним ярлыкам, а также по некоторым нарративным источникам). Гораздо больше тюркских источников, связанных с Украиной, публиковалось за границей – в Варшаве, Будапеште, Бухаресте или

²⁹ Ср. издания источников на армяно-кыпчакском: *Дашкевич Я. Р.* Армяно-кыпчакский язык: Библиография литературы 1802-1977 // *Rocznik Orientalistyczny*. – Warszawa, 1979. – Т. 40. – Zesz. 2. – S. 79-86.

же в Париже, Стамбуле³⁰, Кембридже (США) и других западных научных центрах. Особенно заметны достижения этих центров в использовании турецких архивных источников XV–XVIII вв. по истории турецко-крымскотатарско-украинских взаимоотношений³¹. Много публикаций как европейских ученых (мы имеем в виду работы недавно умершего А. Беннигсена³², а также Ш. Лемерсье-Келькеже, Н. Бельдичяну, И. Бельдичяну-Штейнгерр, Д. Десева, Ж. Вейнштейна, М. Казаку и др.; с ними работают турецкие источниковеды Е. и Т. Гекбильчин; к парижской группе исследователей стамбульских архивов недавно присоединился испанский историк М. А. де Бовес Ибарра³³), так и их американских коллег (Х. Инальджыка,

³⁰ *Gökyay O. S. Kamançe muhafızlarının çektiği // İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi / Ord. Prof. I. Hakkı Uzunçarşılı Hâtıra Sayısı. – İstanbul, 1979. – S. 281-298.*

³¹ Ср. обзоры: *Lemercier-Quelquejay Ch. Les bibliothèques et les archives de Turquie en tant que sources de documents sur l'histoire de Russie // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1964. – Vol. 5. – Fasc. 1. – P. 105-140; Рейхман Я. Турецькі архіви і їх значення для дослідження історії України // Архіви України. – К., 1966. – № 4. – С. 11-16; Fisher A. Ottoman Sources for a Study of Kefe Vilayet: The Maliyedem Müdevver fond in the Başbakanlık Arşivi in İstanbul // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1978. – Vol. 19. – Fasc. 1. – P. 191-205; *EjUSD. Sources and Perspectives for the Study of Ottoman-Russian Relations in the Black Sea Region // International Journal of Turkish Studies. – Madison, Wiscon., 1980. – Vol. 1. – № 2. – S. 77-84.**

³² *Principaux travaux d'A. Bennigsen // Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen. – Louvain; Paris, 1986. – S. 11-16.*

³³ Например, публикации документов (часто с факсимиле) или изложение их содержания с глоссариями, языковедческим и текстологическим комментарием и другим научным аппаратом: *Beldiceanu N. Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans // Revue des études islamiques. – Paris, 1968. – Vol. 36. – Fasc. 2. – S. 215-262; EjUSD. La Moldavie Ottomane à la fin du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle // Ibid. – 1969. – Vol. 35. – S. 239-266; *Gökbilgin Ö., Desaiye D. Le khanat de Crimée et les campagnes militaires de l'Empire Ottoman, fin du XVIIe – début du XVIIIe siècle (1687-1736) // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1969. – Vol. 11. – Fasc. 1. – S. 100-117; *Gökbilgin T. L'expédition ottomane contre Astrakhan en 1569 // Ibid. – 1970. – Vol. 11. – Fasc. 1. – S. 118-123; Lemercier-Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte Ottomane et les Cosaques Zaporogues au milieu du XVIIe siècle: Une lettre inédite de Bohdan Hmelnickij au Padichakh ottoman // Ibid. – Fasc. 3. – S. 454-461; *EjUSD. Les Khanats de Kazan et de Crimée face à la Moscovie en 1521 d'après un document inédit des Archives du Musée du Palais de Topkapı // Ibid. – 1971. – Vol. 12. – Fasc. 4. – S. 480-490; Bennigsen A., Lemercier-Quelquejay Ch. Le Khanat de Crimée au début du XVIe siècle: De la tradition mongole à la suzeraineté ottomane d'après un document inédit des Archives ottomanes // Ibid. – 1972. – Vol. 13. – Fasc. 3. – S. 321-337; *Berindei M. Le problème des «Cosaques» dans la seconde moitié du XVIe siècle. A propos de la révolte de Ioan Vodă, voievode de Moldavie // Ibid. – S. 338-367; Beldiceanu N., Beldiceanu-Steinherr I. Déportation et pêche à Kilia entre 1484 et 1508 // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. – London, 1975. – Vol. 38. – P. 40-50; *Berindei M., Veinstein G. Règlements de Süleymân Ier concernant le livă de Kefe // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1975. – Vol. 16. – Fasc. 1. – S. 57-104; *EjUSD. La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle // Ibid. – 1979. – Vol. 20. – Fasc. 3-4. – S. 389-465; Beldiceanu-Steinherr I., Berindei M., Veinstein G. Le Crimée Ottomane et l'institution du «timâr» // Annali dell' Instituto Orientale di Napoli. – Napoli, 1979. – Vol. 39 (N. S. 29). – Fasc. 4. – S. 523-562, tab. I–XIV; *Berindei M., Veinstein G. Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman, 1570 // Cahiers du Monde russe et soviétique. – Paris, 1981. – Vol. 22. – Fasc. 2-3. – S. 251-328; Beldiceanu N., Bacqué-********

А. Фишера, В. Остапчука, А. Ридльмаера³⁴ и др.) получило признание специалистов. Необходимо, в частности, обратить внимание на два важных собрания документов и их регестов, а именно подготовленное А. Беннигсеном, П.-Н. Боратавом, Д. Десевым и Ш. Лемерсье-Келькеже издание «Крымское ханство в Архиве Музея дворца Топкапы» (Париж; Гаага, 1978. – 457 с.), включающее документы 1453-1790 гг.³⁵, и подготовленный М. Бериндеи и Ж. Вейнштейном том «Османская империя и румынские страны 1544-1545 гг. Исследования и документы» (Париж; Кембридж, Масс., 1987. – 367 с.)³⁶. Второй сборник открывает серию «Изучение османских документов об Украине и черноморских странах», издающуюся под редакцией академика Академии наук США О. Прицака под эгидой Украинского исследовательского института при Гарвардском университете. В соответствии с планом редактора, взаимоотношениям между Молдавией и Валахией, с одной стороны, и турецко-татарским Причерноморьем (включая Крым), с другой стороны, в XVI в. будет посвящен еще 2-й том серии; 3-й и 4-й тома будут посвящены украинско-турецким взаимоотношениям во второй половине XVI в. (возникновению Запорожской Сечи и деятельности одного из первых ее организаторов князя Д. Вишневецкого). Кроме этого, в «Гарвардской серии украинских исследований» в ближайшее время увидит свет публикация таможенной книги Кафы за 1487-1490 гг., подготовленной к печати Х. Инальджыком³⁷. Таким образом, на протяжении 70–80-х гг. XX в., благодаря усилиям зарубежных тюркологов, были введены в научный оборот сотни турецкоосманских документов, преимущественно XVI–XVIII вв., которые должны послужить основанием не только для исторических, но и лингвистических исследований. Среди этих документов имеется довольно значительный корпус текстов, составленных на турецком языке в турецких областях Северного Причерноморья (включая Южный Крым), а также тексты на смешанном крымскотатарско-турецком языке. Значение их для раскрытия характера крымского извода османского языка, его влияния на

Grammont J.-L., Cazacu M. Recherches sur les Ottomans et la Moldavie ponto-danubienne entre 1484 et 1520 // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. – London, 1982. – Vol. 45. – Part 1. – P. 48-66.

³⁴ *Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Hmel'nyč'kyj and the Porte. A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1984. – Vol. 8. – № 3-4. – P. 454-473; Ostapchuk V. Five Documents from the Topkapı Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639) // Journal of the Turkish Studies. – Cambridge, Mass., 1987. – Vol. 11. – P. 49-104.*

³⁵ *Bennigsen A., Boratav P. N., Desai D., Lemercier-Quelquejey Ch. Le khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı. – Paris; The Hague, 1978. Cp.: Ostapchuk V. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1984. – Vol. 6. – № 4. – P. 500-528.*

³⁶ *Berindei M., Veinstein G. L'Empire ottoman et les pays roumains, 1544-1545. Étude et documents. – Paris; Cambridge, Mass., 1987. – (Documents et recherches sur le monde byzantine, néohellénique et balkanique. 14. Studies in Ottoman Documents Pertaining to the Ukraine and the Black Sea Countries. 1).*

³⁷ *Inalcik H. The Customs Register of Caffa Dated 1487-1490 A. D. – Cambridge, Mass. (в печати).*

письменный крымскотатарский язык (в его различных ареалах) периода существования Крымского ханства – огромно.

Несколько слов о киевской серии восточных, в частности тюркских источников. Из семи подготовленных илиготавливаемых томов (среди них источники на арабском – по истории Киевской Руси IX–XII вв. и новый перевод «украинской» части мемуаров Павла Алеппского, на древнееврейском – хроники периода Богдана Хмельницкого и надписи караимских кладбищ Крыма) три посвящены тюркоязычным источникам. Это «Хроники армянских общин Львова и Каменца-Подольского XVI–XVII вв.» (на кыпчакском), подготовленные Э. Трыярским (Варшава) и автором статьи (30 печ. л.); «Документы армянских общин Каменца-Подольского конца XVI – начала XVIII вв.» (на кыпчакском), подготовленные И. Абдуллиним (Казань; три года назад на Нальчикском пленуме рецензировалась эта эдиция³⁸, ранее, в Чебоксарах, уже получившая положительную оценку тюркологической общественности) (40 печ. л.); «Ярлыки ханств Восточной Европы XIV–XVI вв.», подготовленные С. Усмановым (Казань) (30 печ. л.).

Предполагается в этой же серии переиздать давний сборник крымскотатарских документов В. В. Вельяминова-Зернова и Х. Фаизханова³⁹, изданных в свое время без перевода и комментария, ввиду тяжелой болезни первого из составителей и смерти второго. Подготовит это издание американский тюрколог В. Остачук, ученик Х. Инальджыка и О. Прицака.

Важную роль для тюркологических исследований будет иметь переиздание надписей караимских кладбищ Крыма, собранных в свое время А. Фирковичем⁴⁰. Как известно, вокруг этих надписей выросла огромная по объему и страстная по накалу дискуссионная литература, а само издание давно превратилось в уникам, не говоря уже о том, что оно доступно только семитологам. Этот том подготовлен к изданию покойным караимоведом Д. Гумушем и отредактирован автором статьи (40 печ. л.).

К серии примыкают два издания: «Памятники армянской письменности на Украине XVI–XVIII вв. из собраний Польши, Англии, Франции, Италии: Каталог» (30 печ. л.) – готовится к печати А. Н. Гаркавцем; «Тюркские народы в древнерусских источниках: В 2 ч.» (60 печ. л.) – корпус «Ruthenoturcica», проект которого опубликован⁴¹.

О дальнейших планах говорить трудно, но нужно подчеркнуть, что украинской науке необходимы сборники избранных источников типа «Украина в

³⁸ *Благова Г. Ф.* Двенадцатое пленарное заседание Советского комитета тюркологов // Советская тюркология. – Баку, 1986. – № 3. – С. 92; Резолюция XII пленума Советского комитета тюркологов (Нальчик, 14 мая 1986 г.). – Нальчик, 1986. – С. 101.

³⁹ *Вельяминов-Зернов В. В., [Фаизханов Х.]* Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные из Московского главного архива Министерства иностранных дел. – СПб., 1864.

⁴⁰ *Фиркович А.* Сефер Авнэ-зикарон: Сборник надгробных еврейских надписей на Крымском полуострове. – Вильна, 1872.

⁴¹ *Дашкевич Я. Р.* О создании корпуса древнерусских сообщений, посвященных тюркским народам // Советская тюркология. – Баку, 1984. – № 6. – С. 61–68.

турецких хрониках», «Крымскотатарские источники по истории Украины». Тюркологи должны принять участие в подготовке фундаментального археографического труда «Украинско-татарские взаимоотношения XIII–XVIII вв.», создание которого диктуется не только научными, но и политическими соображениями, в частности тем вниманием, которое в наше время уделяется изучению межнациональных отношений. Не хотелось бы, чтобы все эти слова звучали как пустое прожектерство. Это долгосрочная программа, для осуществления которой имеются научные силы, но дальнейшее развитие публикаторской работы, конечно, будет зависеть от положительного решения о создании в Украине тюркологического учебно-исследовательского центра.

Серия восточных источников не ограничивается узкотерриториально Украиной, тем более в ее современных границах. В издательские планы включены также источники по сопредельным территориям или же источники, только косвенно соприкасающиеся с различными аспектами украиноведения. Как кажется, научная общественность Украины постепенно свыкается с мыслью, что киевской Академии наук придется заниматься прошлым Крыма не только античной эпохи (для чего делается очень много), но также и периодов Золотой Орды и Крымского ханства. По крайней мере, эта мысль не натолкнулась до сих пор на открытое сопротивление.

Как мыслится – и как реализуется – издание серии? Здесь необходимо хотя бы частично коснуться столь важного вопроса, как языковедческие аспекты публикаций тюркоязычных источников.

Во-первых, это, как правило, издание в одном томе оригинальных и переводных текстов. Предполагается издавать тюркские тексты в факсимиле, в научной транслитерации и в переводе. Процентное соотношение факсимильных и транслитерированных текстов решается на материале каждого конкретного тома. Хотелось бы верить, что в ряде случаев удастся сохранить оптимальный вариант: факсимиле + транслитерация + перевод. Особенно это касается *editio princeps* источников: в этих случаях желательно и факсимиле, и расшифровка графикой оригинала (арабской, армянской) или же транслитерация. Только такой тип издания дает возможность специалистам проверить правильность прочтения оригинала, удовлетворительность перевода или предложить собственный вариант расшифровки оригинала и интерпретации текста. Главное требование к транслитерированным текстам (издатели серии не настаивают на единой для всех случаев системе, выбор во многом зависит от ученого, подготовляющего издание) – возможность на их основании четко реконструировать графику оригинала и, наряду с этим, отсутствие графической вычурности, создающей технические сложности при наборе. Публикуемые тексты должны стать достоверным источником как для языковедческих, так и для исторических, историко-культурных и других исследований. Серия издается на украинском и русском языках. Например, переводы армяно-кыпчакских хроник, надписей караимских кладбищ будут осуществлены на украинский язык; также на украинском планируется издать сборник В. Вельямина-Зернова и Х. Фаизханова и корпус «Тюркские народы в древнерусских

памятниках»; документы армянских общин Каменца-Подольского, ярлыки ханств Восточной Европы будут опубликованы на русском. Объем глоссариев предполагается ограничить терминологией реалий. Конечно, запланирован полный научный аппарат: предисловие источниковедческо-историографическо-текстологического содержания, примечания, указатели географических, этнических названий и личных имен, библиографические указатели, таблицы конкорданса, резюме на других языках и т. д., т. е. все то лучшее, что выработано практикой издания источников как в Союзе, так и за его пределами.

Еще несколько заключительных слов о подготавливаемой серии. Как нам представляется, названия предлагаемых изданий сами по себе говорят об актуальности тематики. Наряду с текстами, которые уже публиковались на языке оригинала, а иногда и в переводах (на сегодня часто устаревших, иногда с некорректной интерпретацией терминов, событий, географических объектов), в серии предполагается издать источники, никогда еще не публиковавшиеся в переводах (например, часть армяно-кыпчакских хроник, караимские надписи) или вообще прежде не известных науке (кыпчакские документы из Каменца-Подольского, некоторые ярлыки). Вокруг отдельных источников, сейчас подготавливаемых к изданию, десятилетиями велась дискуссия – об их аутентичности, источниковой ценности и т. д. Иногда подобная дискуссия (хотя бы вокруг караимских надписей с очень ценными вкраплениями тюркской антропонимии) соскальзывала на ненаучные рельсы. Можно надеяться, что научная публикация текстов и новых переводов поможет решить не один спорный вопрос. Предполагаемый авторский коллектив, думается, сможет гарантировать соответствующий уровень изданий; мы рассчитываем также на активную помощь коллег-востоковедов, тюркологов, в частности в качестве рецензентов, научных редакторов.

Не преуменьшая трудностей, стоящих на пути осуществления проекта «Восточные источники по истории Украины», нужно сказать, что главное препятствие, кажется, уже преодолено. Оно, как уже отмечалось ранее, сводилось к десятилетиями навязывавшемуся официальному мнению, согласно которому украиноведением можно заниматься и без публикации и штудирования тюркских источников.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные аспекты публикаций // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 152-162. Перша публ.: *Дашкевич Я.* Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: актуальные аспекты публикаций // *Советская тюркология.* – Баку, 1990. – № 3. – С. 20-30. Інша публ.: *Дашкевич Я.* Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные вопросы публикаций // *Ватан.* – Симферополь, 1993. – № 4. – С. 3-8, 41-46.

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ – ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

Україна, розташована на східних кордонах Європи, протягом тисячоліть мала надзвичайно активні стосунки з народами і країнами Сходу. Але так якось склалося в українській радянській історіографії, що вона визнає лише своє географічне відкриття, згідно з яким Україна належить тільки до північної сторони світу, часом трошки до західної. А про Південь і Схід говоримо тільки як про країни варварів, які нападали на нас або від яких ми відбивалися. Це абсолютно неправильне уявлення. Одним із важливих завдань буде якраз скоригувати ці всі поняття. Територія України впродовж більш або менш тривалого часу входила до складу східних імперій, починаючи (беру до уваги період від моменту виникнення письмових джерел) від Хозарського каганату і кінчаючи Османською імперією. Через Україну проходив великий відрізок т. зв. Великого кордону, тобто кордону між західними, у нашому розумінні – християнськими, цивілізаціями і східними, в остаточному результаті – ісламськими, цивілізаціями. Це кордон довжиною 800, в інших періодах – 1200 км. І через цей кордон реалізується економічний і культурний взаємозв'язок Схід – Захід, про що часто забувають. Очевидно, і сам кордон, і його обидві сторони віками були зоною збройних сутичок і взаємної агресії. Ці сторінки історії знаємо трохи краще. Крім цього, в Україні проживало багато вихідців із східних народів, що або виконували сторожову прикордонну службу, або в містах засновували колонії. Йдеться про представників багатьох східних народів, зокрема вірменів, євреїв, караїмів, татар та ін. Вони теж відіграли значну роль у контактах України з країнами Сходу. З іншого боку Великого кордону (а в умовах України це значною мірою степовий кордон) існували українські колонії в турецьких містах. Цілком зрозуміло, що всі ці явища відбилися у великих за обсягом і важливих за значенням комплексах документальних і наративних джерел, складених східними мовами. Ці джерела написані переважно індоевропейськими мовами. Маємо документи вірменською, перською, семітськими (староєврейською й арабською), тюркськими (турецькою, тюркі, кримськотатарською, також вірмено-кипчацькою) мовами. Є й фрагменти джерел, написаних іншими східними мовами. За дуже поверховою оцінкою з періоду IX–XVIII ст. збереглося не менше дев'ятисот джерел наративного типу (хроніки, історико-географічні трактати, подорожні мемуари, пам'ятні записи рукописів), які повністю або фрагментарно пов'язані з історією Київської Русі й України. До них, очевидно, треба додати (це теж поверхові підрахунки) принаймні понад 700 діловодних (судових, адміністративних, фінансових, метричних) книг, десятки тисяч документів і листів, тисячі пам'яток епіграфіки, як і десятки карт, у котрих відбилася минуле України, її зв'язки з країнами Сходу.

Тепер склалося таке таке становище, що сучасна Україна стала де-факто, в територіальному відношенні, спадкоємцем турецьких територій Північного Причорномор'я, з Кримським ханством включно. Присутні погодяться, що насамперед на українську науку падає також обов'язок, подібно як у випадку античного Причорномор'я, поширити дослідження на цей регіон і на цей період. Зрозуміло, що тоді кількість джерел збільшиться ще в кілька разів. Як дає собі раду українська радянська історична наука з таким колосальним завданням – знаємо. Вона не дає собі ради і, по суті, протягом довгих десятиліть не бажала собі давати раду. Підтверджу цю тезу кількома характерними прикладами післявоєнного часу. Були якісь ефемерні й позбавлені внутрішнього змісту спроби відновити українське історичне сходознавство. Проблиски цього ми мали раніше в межах Академії наук. Був проєкт утворення центру під керівництвом відомого українського сходознавця Андрія Ковалівського (середина 1950-х рр.). Якісь неясні перспективи промайнули 1965 р. – тоді з'явилася така менш-більш програмна стаття І. Бондаренка. Потім існував відділ історії закордонних країн Сходу в Інституті історії (це були 1970-1973 рр.); далі він зник. Його перетворили на щось інше. Були поверхові спроби похвалити історико-сходознавчу працю у вузах (Львів, Харків, Київ). Дещо там викладали, теж так час від часу (деякі східні мови). А нечисленні сходознавці, котрі працюють тепер в Україні в ділянці історичного джерелознавства, були здані на власну ініціативу. Це проявлялося в публікаціях, у дослідженні текстів арабською та вірмено-кипчацькою мовами. Зрештою, останньою великою сходознавчою публікацією, що була реалізована в Україні, є видання опису подорожі Ібн Фадлана на Волгу 921-922 р., яке здійснив покійний професор Ковалівський. Це ще Харків 1956 р. На сьогодні над арабськими джерелами з історії України працюють професор В. Бейліс і доцент В. Крюков (у Луганську); Я. Полотнюк (у Львові), він працює також над перськими джерелами; вірменськими й вірмено-кипчацькими джерелами займаюся я, кримськотатарськими (в ономастичному плані) – дослідник В. Бушаков (в Асканії-Нова). У недалекому минулому ці питання вивчав також Олександр Гаркавець, котрий не так давно виїхав за межі України.

Якщо узагальнювати причини, які довели до дуже невідрадного стану українського історичного сходознавства на рідних землях, то, на мій погляд, їх було дві. Перша – намагання звести українську історичну науку до рангу провінційної, що, як відомо, вдалося після ліквідації історичних установ М. Грушевського (1930), фізичного винищення, засудження й депортації чільних представників української академічної та вузівської науки, зрештою, ще до епохи Великого терору (1937-1938). Після цього удару українська радянська історична наука досі не здатна вийти за провінційні межі, на рівень європейських, хоча б, параметрів. У російській науці історичне сходознавство завжди вважалося ознакою елітарності, і тому його досі фаворизують, по суті, лише в Москві та Ленінграді та якимсь трохи толерують зі скрипом у Казані. У післявоєнні роки історичне сходознавство було ліквідовано у Вільнюсі. З великими труднощами його розбудували в Ташкенті, Єревані, Баку

та Тбілісі. У союзних республіках, а тим більше в автономних, де наука, за певними винятками, навіть не піднімається до організаційного рівня академічних установ (навіть у тих республіках, що є державними утвореннями для східних народів), вивчення національної історії й культури відбувається ізольовано від історії й культури інших, у т. ч. сусідніх, східних народів, хоча, як відомо, їхні історичні долі дуже щільно переплетені.

Отже, перша причина – це небажання допустити до розвитку українського історичного сходознавства, здатного своєю елітарністю ламати окуви провінціалізму української радянської історичної науки. Друга причина, яку докладніше розкривати не буду, це інститут фасадних істориків, наукової (за титулами, званнями й посадами) номенклатури, присутність кожночасно явних чи завуальованих апаратних керівників історичної науки, котрі ніколи не були реально зацікавлені в розвитку українського історичного сходознавства.

Не хочу перебільшувати силу того громадянського тиску, який, починаючи з 1988 р., здійснюється на номенклатурну історичну науку, але те, що вона була змушена відмовитися від агресивних позицій та перейти до завуальованої оборони, не підлягає сумніву. Праці сучасних українських радянських істориків переважно втратили кредит довір'я. На перший план висунулися перевидання творів т. зв. буржуазних істориків України, збільшилося значення наукових публікацій історичних джерел – сучасний читач виявився настільки підготованим, що може і сам читати джерела, не потребуючи заміни їх часто деформованою фальсифікаторською інтерпретацією. До наукового обігу повертаються категорії джерел, ще донедавна виключених поза його межі. Була практично відновлена діяльність Археографічної комісії Академії наук УРСР, завдання, компетенції й можливості котрої – треба відверто сказати, за підтримки здорового крила гуманітаріїв, а також тих, хто встиг вчасно переорієнтуватися на т. зв. нове мислення, – значно розширилися. У нових умовах виникла можливість поставити питання про видання окремої серії східних джерел з історії України, виходячи при цьому насамперед з уже існуючих заділів, які, зрештою, не протирічають основним потребам розвитку східного джерелознавства в Україні (відповідно до слабо або й цілком погано досліджених проблем історії України IX–XVII ст.). Моя доповідь про вивчення і публікацію східних джерел з історії України (7 грудня 1988 р.) – її я підготував, попередньо зв'язавшись із багатьма колегами-сходознавцями, яких прізвища подаються далі, – була позитивно сприйнята на київській нараді «Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку». Конкретний план підготовки семи рукописів до видання на 1989-1994 рр. було затверджено на засіданні Археографічної комісії 20 січня 1989 р. Тюркологічну частину серії апробував до видання пленум Радянського комітету тюркологів, що проходив в Уфі у травні 1989 р. Було досягнуто домовленість, що серія готуватиметься до видання у Львові – й справді, завдяки зусиллям голови Археографічної комісії П. Соханя, президія Академії наук УРСР видала 14 червня 1989 р. постанову, згідно з якою з січня 1990 р. у Львові мало бути утворене відділення комісії в складі чотирьох

наукових співробітників. Подаю всі ці деталі не з бюрократичних нахилів, а тому, що вони, з одного боку, доводять наукову доцільність проекту, з іншого ж, мають певне значення для висвітлення подальшої долі проекту, котрий, як кажуть, отримав максимально сприятливе зелене світло.

Ось перелік тих видань, рукописи яких передбачалося передати у видавництво до 1994 р.:

1. «Джерела до Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Єврейські хроніки». Переклад із староеврейської, передмова, примітки С. Я. Борового (Москва); 22 авт. арк., мови оригіналу та українська.

2. «Хроніки вірменських громад Львова та Кам'янець-Подільського (XVI–XVII ст.)». Переклад з вірменської та вірмено-кипчацької, передмова, примітки Я. Р. Дашкевича (Львів), Е. Триярського (Варшава); 30 авт. арк., мови оригіналу та українська.

3. «Написи караїмських кладовищ Криму», зібрані А. С. Фірковичем (опубліковані ним у Вільнюсі 1872 р.). Переклад із староеврейської Д. М. Гумуша (Севастополь), підготовка до видання (у зв'язку з смертю перекладача) Я. Р. Дашкевича (Львів); 40 авт. арк., мови оригіналу та українська.

4. «Документи вірменської громади Кам'янець-Подільського кінця XVI – початку XVII ст. кипчацькою мовою». Підготовка до видання І. А. Абдуліна (Казань); 40 авт. арк., мови оригіналу та російська.

5. Павло Халєбський. «Подорож патріарха Макарія по Україні (1654-1656 рр.)». Переклад з арабської, передмова, примітки Я. Є. Полотнюка (Львів); 40 авт. арк., мови оригіналу та українська.

6. «Ярлики ханств Східної Європи XIV–XVI ст.» Переклади з тюркі, кримськотатарської, дослідження, примітки М. А. Усманова (Казань); 30 авт. арк., мови оригіналу та російська.

7. «Арабські джерела з історії Київської Русі IX–XII ст.» Переклад, передмова, примітки В. М. Бейліса, В. І. Крюкова (Луганськ); 30 авт. арк., мови оригіналу та українська.

З моменту затвердження цього видавничого плану (про що я повідомив перелічених вище упорядників) минуло півтора року. Життя, треба шкодувати, внесло свої корективи. Після смерті С. Я. Борового я був змушений взяти на себе підготовку видання до друку, до якої підключився також Ф. Сисин (Едмонтон, Канада). С. Боровий не встиг перекласти хроніки, як було первісно домовлено, на українську, і тому видання побачить світ російською.

Не буду спеціально зупинятися на особливостях археографічного оформлення видань, хочу тільки підкреслити, що вони повинні відповідати найкращим міжнародним стандартам. Дуже важливою стороною всіх видань вважаю публікацію текстів оригінальною мовою чи у факсиміле рукописів, стародрукованих або інших видань, чи в науковій транслітерації. Частина оригінальних текстів узагалі публікуватиметься вперше; всі переклади виконано спеціально для цього видання. Передбачалося, що відділення Археографічної комісії АН УРСР у Львові займа-

тиметься не лише підготовкою до друку вже готових рукописів або таких, підготовка котрих завершиться в найближчі роки, але й відіграє роль невеликого координаційного центру, який вивчатиме подальші пропоновані видання, підтримуватиме підготовку інформаційних довідників, джерелознавчих досліджень. Такі координаційні можливості розширилися через те, що в складі відновленого Наукового товариства ім. Шевченка виникла знову Сходознавча комісія, на планах і перспективах роботи якої коротко зупинюся під кінець свого повідомлення. Оскільки Археографічна комісія АН УРСР плідно розвиває свої контакти з науковими центрами української діаспори, з'являється нагода встановити зв'язки також по сходознавчій лінії (у нас уже велася розмова про запрошення в майбутньому для тимчасової праці в Україні тюрколога В. Остапчука, який тепер інтенсивно вивчає – з погляду українознавства – фонди архівів у Стамбулі).

Кілька слів про пропозиції на перспективу та про науково-інформаційну діяльність. Видавнича перспектива на подальші (після 1994-го) роки формується поки що тими пропозиціями, котрі є в моєму портфелі. Незалежно від цього, виникають теми, виконання яких диктується вимогами не лише сучасної української історичної науки, але також потребами української етносоціології та політології. Треба думати, що портфель пропозицій поступово зростатиме, якщо підготовка українських сходознавчих кадрів зрушить нарешті з мертвої точки.

У портфелі пропозицій є поки що три теми:

1. «Матеріали до історії Кримського ханства з Московського головного архіву Міністерства закордонних справ», зібрані В. В. Вельяміновим-Зерновим та Х. Фаїзхановим (опубліковані ними в Петербурзі 1864 р.) – пропозиція В. Остапчука (Кембридж, США).

2. «Книга вірменського суду у Львові 1463-1564 рр.» – пропозиція В. Р. Григоряна (Єреван).

3. «Межі світу зі Сходу на Захід» («Гудуд-ал Алам»), X ст. – пропозиція Я. Є. Полотнюка (Львів).

По лінії Радянського комітету тюркологів проходить не сходознавчий за мовою, але сходознавчий-за суттю корпус «Тюркські народи в давньоруських джерелах (Рутенотурціка до середини XIII ст.)» (упорядник Я. Р. Дашкевич, Львів).

Перед українським історичним сходознавством, якщо воно справді буде створене, виникає необхідність організувати колективи упорядників для видання збірників найважливіших джерел (хрестоматійного типу) «Україна в турецьких хроніках» та «Кримськотатарські джерела з історії України». Актуальні завдання вивчення міжнаціональних контактів диктують підготовку таких збірників джерел, як «Українсько-єврейські взаємовідносини» та «Українсько-татарські взаємовідносини». Можливо, що в зв'язку з організацією в складі Академії наук УРСР наукового центру для дослідження міжнаціональних відносин виконання цих двох останніх тем стане на реальні рейки.

Інформаційно-довідкова діяльність. Згідно з планами Археографічної комісії АН УРСР, передбачається видання каталогу «Пам'ятки вірменської писемності на

Україні XVI–XVII ст. у збірках Польщі, Англії, Франції, Італії» (30 друк. арк., упорядник О. М. Гаркавець, Алма-Ата). У портфелі пропозицій є каталог «Документи до історії вірменських колоній на Україні. Регести XIV–XVIII ст.» (упорядник Я. Р. Дашкевич, Львів). Та набагато важливішим заходом було б започаткування праці над «Зведеним каталогом східних рукописів і документів у збірках України» й подібним каталогом східних джерел з історії України в архівних, бібліотечних і музейних колекціях у різних республіках Союзу, передусім, очевидно, Росії. Крім вивезених у післявоєнні роки збірок із Сімферополя і Бахчисарая, про які я вже згадував (вони тепер у Ленінградському відділенні Інституту сходознавства АН СРСР, у рукописному відділенні Державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна та у відділенні рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна у Ленінграді), йдеться насамперед про діловодні книги з архіву Кримського ханства (також у ленінградській публічній бібліотеці) та про архів хотинського Колчак-паші, захоплений у 1737 р., як і про велику кількість інших турецьких грамот, рапортів, звітів, реєстрів, листів (серед них листи до Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи), що зберігаються нині в Центральному державному архіві давніх актів (переважно у фонді 224). При такій каталогізаційно-інвентаризаційній праці не виключені знахідки й відкриття першорядного значення. Про те, що паралельно з роботою такого типу в Археографічній комісії повинен формуватися фонд мікрокопій, мабуть, також не треба забувати.

Декілька слів про діяльність новоствореної Сходознавчої комісії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. У цей момент формується перший том «Сходознавчого збірника», в якому передбачається досить значний джерелознавчий пласт. У видавничому портфелі серії «Джерела з історії України-Руси», що відновлюється, є пропозиція про публікацію збірника «Вірменські описи майна, духовниці та передшлюбні умови зі Львова (кінець XVI – початок XVII ст.)» – упорядник Я. Р. Дашкевич (Львів).

А зараз прошу вас на хвилинку заплющити очі, бо мені соромно признатися, що все те, про що я вам говорив майже півгодини, – фікція. Я не жартую: така собі звичайна, пустопорожня фікція. Незважаючи на всі ухвали, рішення, апробації – фікція; і вже тепер ясно, що запланована семитомна серія «Східні джерела з історії України» до 1994 р. світу не побачить.

Як ви пригадуєте, я говорив, що президія Академії наук УРСР 14 червня минулого року видала постанову про створення у Львові при Інституті суспільних наук у Львові (про це я, правда, не згадав) відділення в складі чотирьох наукових працівників, частина з яких мала займатися українським історичним сходознавством. Що ж, Археографічна комісія АН УРСР чітко врахувала одну сторону нещасної провінційності нашої історичної науки, зламавши бюрократичну рутину академічної верхівки, котра, в цьому випадку, цілком добре зрозуміла потреби й надії української науки (цією ж постановою було укомплектовано штати Археографічної комісії АН УРСР), сподівання української громадськості. Але Археографічна комісія не врахувала другої сторони провінційної медалі: номенклатурні амбіції

керівників від науки. Коротко: дирекція Інституту суспільних наук АН УРСР зробила все, що було в її силах, для того, щоб Львівське відділення Археографічної комісії – принаймні в складі, здатному виконувати сходознавчі завдання, утворене не було. Постанова президії не була виконана з січня цього року, не була виконана і з квітня (коли вдруге, після великих зусиль, було відновлено асигнування). Від сходознавчих завдань залишилася фікція. Ви скажете, що з цілої цієї історії пахне минулою епохою. Без сумніву, з тою різницею, що тут вже ясно, відкіля конкретно пахне. Публікуючи в листопаді минулого року в «Українському історичному журналі» статтю «Східні джерела з історії України: проблеми видання», я закінчив її словами: «Не применшуючи труднощів та складнощів, які стоять зараз і стоятимуть згодом на шляху здійснення проекту “Східні джерела з історії України”, треба сказати, що найбільшу перешкоду, здається, вже подолано. Її сутність полягала в десятиріччями пропагованому стереотипі, що історію України можна писати і без східних джерел.». Каюся. Я глибоко помилявся. Можна, можна писати і взагалі без джерел. Особливо, якщо це має бути неправдива історія України.

Публікується із скороченням вступної частини за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Східні джерела з історії України – перспективи вивчення і публікації // Проблеми дослідження історії України: Перший круглий стіл істориків (Славсько, 4-6 верес. 1990 р.): Доп., вступни, дискусія. – Львів, 1993. – С. 168-176.

ЭТНОГРАФИЯ УКРАИНЫ В ОСВЕЩЕНИИ ВОСТОЧНОЯЗЫЧНЫХ ИСТОЧНИКОВ XVII В.

В представлении этнографов-традиционалистов этнография предметом своего исследования в хронологическом плане ограничивается в основном XIX – началом (или первой половиной) XX в. Действительно, именно с этим периодом – в большинстве стран мира – связано бурное развитие этнографии как науки, накопление огромного количества этнографического материала, который анализировался и синтезировался при помощи специфически этнографической методики.

Развитие этнографии, так сказать, вглубь, в глубину веков, наталкивалось и наталкивается на ряд препятствий, основное из которых заключается в том, что не на все подобные вопросы, на которые отвечала этнография XIX в. или отвечает этнография XX в., можно найти ответ в сохранившихся письменных источниках или же в памятниках материальной культуры прошлых веков. Несомненно, эти источники не в состоянии дать ответ на все вопросы, которые ставит перед исследователем методика современного этнографического исследования; с другой стороны – так же несомненно, что источники в состоянии ответить на значительную часть этих вопросов.

Практика научной работы подтверждает это положение. В течение последних десятилетий как у нас, так и за рубежом появляется много работ, определение направления которых, с точки зрения традиционной классификации общественных наук, наталкивается на значительные трудности – это т. наз. истории быта, истории нравов, истории обычаев, истории материальной и духовной культуры в совершенно новой методической и методологической трактовке. Рассмотрение этих работ (к примеру можно назвать такие, как Дж. Каркопино «Ежедневная жизнь в Риме в период расцвета империи»; Ж.-М. Лука-Дабртон «Ежедневная жизнь во Флоренции во времена Медичи»; Э. Миро «Ежедневная жизнь в Греции эпохи Гомера»; Г. Шарль-Пикар и К. Пикар «Ежедневная жизнь в Карфагене во времена Ганнибала»; Ж. Контено «Ежедневная жизнь в Вавилоне и Ассирии» и др., не говоря о нашем новом издании «Очерки русской культуры XIII–XV веков») показывает, что значительную часть их содержания составляет этнографическая тематика в нашем привычном представлении. Расширение этнографических исследований на прошлые столетия не только, таким образом, вполне возможно, но и вполне закономерно – независимо, между прочим, от всех тех дифференциационных и интеграционных процессов, которые охватили общественные науки в целом на современном этапе их развития.

Перед проблемой подобной ретроспекции в области этнографических исследований стоит также современная украинская этнография. Завершение монографического исследования «Украинцы» (которое, кстати, никак не может выйти в свет), интенсивная работа в области историко-этнографического картографирования в

значительной степени исчерпывают традиционный предмет украинской этнографии как науки, посвященной XIX – первой половине XX в. Возникает необходимость расширения изучения этнографии Украины на более раннее время – период феодализма. Этнографическая литература об этом периоде существует (стоит упомянуть такие, например, исследования, как акад. И. Крипьякевича «Украинская жизнь в древние времена», монографии И. Лоского, В. Сичинского «Иностранцы об Украине», Александра Лазаревского, некоторые историко-этнографические экскурсии в этнографических работах).

Однако эта литература действительно малочисленна. Кроме того, написана она, в большой степени, с устарелых методологических и методических позиций, на ограниченной базе источников.

Расширение этнографических исследований на более ранние столетия требует обращения к многочисленным неизученным источникам, среди которых заметное место занимают источники различного типа (документальный материал, мемуары, хроники, историко-географические описания, эпистолярный) на восточных языках.

Мое сегодняшнее сообщение имеет предварительный характер – невозможно в кратком сообщении исчерпать различные аспекты этнографического источниковедения. Хочется, прежде всего, заострить внимание слушателей на некоторых проблемах, требующих своего решения до того, как начнется подробное извлечение всех этнографических сведений из восточноязычных письменных источников, их анализ и, в дальнейшем, их синтезирование с точки зрения запросов этнографической науки.

Из ряда соображений, мною избран материал именно XVII века – века, сыгравшего столь значительную роль в исторических судьбах украинского народа; века, насыщенного такими событиями в Украине, которые на протяжении десятилетий притягивали к ней и к ее народу внимание многих, как западных, так и восточных, наблюдателей. Да и по отношению к этому столетию можно говорить об определенном обилии источников, позволяющих делать твердые и достоверные научные выводы.

Проблемы, которых хочу коснуться в своем сообщении, сводятся, в основном, к следующим:

во-первых, определение круга источников с точки зрения языка и места их создания (на территории Украины или за ее пределами; на восточных языках, употреблявшихся представителями восточных народностей, поселившихся в Украине, или же на языках, которые не употреблялись в Украине);

во-вторых, характер источников как с точки зрения их типа, жанра (каждый тип источника требует определенной методики его изучения), так и с точки зрения насыщенности их нужным этнографическим материалом;

в-третьих, вопросы источниковедческой критики – т. е. проблема степени достоверности источников, возможности идентификации этнографических реалий, выступающих в восточноязычных источниках, с реалиями, известными нам из украинских источников того же времени.

Учитывая происхождение источников, территорию и обстоятельства, в связи с которыми они были созданы, а также язык письменных памятников XVII в., необходимо иметь в виду источники трех различных видов:

1) источники, созданные в Украине восточноязычными народностями, имевшими свои колонии на украинской территории (в игру могут входить, таким образом, материалы, созданные в среде армянских и еврейских колоний; о соответствующих текстах, созданных в татарских и караимских колониях XVII в., сведений нет);

2) источники, созданные в Украине или вне ее пределов в связи с временной оккупацией части украинских земель Турцией (Подоліе в 1672-1699 гг., Придунавье на протяжении всего XVII в.);

3) источники, вышедшие из-под пера представителей восточных народностей, посетивших Украину в XVII в.

Все эти источники представляют большое разнообразие с точки зрения языков – они создавались на тюркских (турецко-османский, крымскотатарский и армяно-кыпчакский), семитских (арабских, древнееврейских) и индоевропейских (армянский) языках.

В дальнейшем, рассматривая источники, созданные на каждом из перечисленных языков, отдельно хочу коснуться попутно типологии источников и их насыщенности этнографическими реалиями.

Из среды армянских поселенцев в Украине в XVII в. вышел целый ряд историков и мемуаристов, в сочинениях которых сохранились сведения об украинцах. В «Путевых заметках» одного из них – Симеона Мартиросовича (Симеона дпира Легацци), переведенных на русский язык, говорится, например, о западных рубежах расселения украинцев, о том, что во Львове «украинцев (это в 1630-х гг.) вдесятеро больше, чем поляков», описывается сожжение ведьм во Львове в 1634 г. Хронист Говганнес Каменаци в своей «Истории Хотинской войны» (также переведено и на русский язык) посвятил целый ряд страниц описанию тактики народной борьбы с турецкими захватчиками (тому, что мы понимаем под термином «военное творчество народных масс»).

Очень насыщены этнографическими деталями документы, создаваемые в армянских колониях в Украине. Этот материал только начинает входить в научный оборот, благодаря изучению мертвого в настоящее время армяно-кыпчакского языка (актового языка, употреблявшегося в колониях), которое только в последнем десятилетии достигло значительного размаха. Необходимо иметь в виду такие документальные источники, как судебные, административные, финансовые и другие делопроизводственные книги, которые на протяжении целых десятилетий велись во Львове и в Каменце-Подольском. В эти книги занесены тексты таких чрезвычайно ценных, с точки зрения этнографического источниковедения, документов, как предбрачные договоры, завещания, описания имущества умерших лиц – с подробным перечнем домашней утвари, одежды, описанием планировки домов и т. п. (речь идет о публикации документов Э. Трыярского и Я. Дашкевича, которые поданы с параллельным переводом на русский и польский языки). Эти материалы –

одновременно – чрезвычайно важные памятники местного обычного некодифицированного права, отличавшегося своими нормами от кодифицированного армянского права Мхитара Гоша, официально употреблявшегося в колониях. Тексты документов, привлечение которых к исследованию все еще замедляется в связи с тем, что современное кыпчаковедение (в языковедческом плане) находится в стадии становления, чрезвычайно ценны как с точки зрения изучения этнической истории и этнографии украинских армян, так и с точки зрения изучения этнокультурных связей украинцев с народностями Ближнего Востока (как известно, армянские купцы Украины являлись, в определенной мере, посредниками в области импорта культурных ценностей из Закавказья, Турции, Ирана).

Сведения о духовной и материальной культуре украинцев и других жителей Украины заключены также в армяно-кыпчакских хрониках из Каменца-Подольского (летописи Гакопа и Аксента Каменаци), научные издания которых осуществлены только на протяжении последних лет (публикации Э. Шюца, Ш. Вашари – с переводом на английский язык).

Общеизвестно, какую громадную ценность для этнографических исследований представляют материалы турецкого делопроизводства, которое вводилось на территории оккупированных стран. Материалы такого типа, как разнообразные книги финансового управления (книги сбора налогов, учета пошлин, реестры судебных решений кадиев – т. наз. сиджили, дефтеры самого различного типа – дефтеры хараджа, кадастровые дефтеры и т. д.), являются неоценимым источником для этнографии, что было, например, по достоинству оценено историками и этнографами Болгарии, Югославии. К сожалению, до сих пор не проводилось даже поверхностное изучение турецких архивов или собраний, где очутились турецкие архивные материалы (в частности коллекции Болгарии, Австрии), с точки зрения нужд украинского этнографического источниковедения. Ни один из источников этого типа не опубликован, а в научную печать только изредка проникают глухие, фрагментарные сведения о существовании дефтеров фискального характера из Подолия и украинского Придунавья XVII в.

Не лучше обстоят дела с использованием сочинений турецких хронистов и мемуаристов. Украина, ее жители, их особенности в бытовом, этнопсихологическом и других отношениях на протяжении почти всего XVII в. находились – в связи с экспансией султанской Турции на украинские земли – в поле зрения турецких авторов. Из них большей популярностью – благодаря осуществленным в течение последних лет переводам на русский и польский языки – пользуется «Sijahetname» Эвлии Челеби (1611 – после 1678), особенно его V, VII, VIII части, содержащие описание Украины и Крыма. Эвлия сообщает целый ряд этнографических деталей, а особенного внимания заслуживают его сведения, касающиеся украинского населения средневекового Крыма (населения, возникшего вследствие поселения в Крыму десятков тысяч пленников, выведенных из Украины).

Описание Украины и украинцев появляются у турецких авторов особенно в связи с такими внешнеполитическими (для Турции) событиями, как Хотинская

война 1621 г., захват Камянца-Подольского турками в 1672 г., Чигиринская война 1678 г. До сих пор в поле зрения украинских историков (не этнографов!) попадали исключительно печатные издания (и их переводы) многотомных работ турецких историков Хаджи Халифа (1609-1657; его «Fedleke»), Мустафы Наима (†1716, его «Fa'rtch»), Ибрагима Печеви (1574-1650, также «Fa'rtch»). Работы других историков и мемуаристов (которых можно привести по крайней мере десятком и в которых имеются чрезвычайно ценные сведения по этнографии Украины XVII в.) до нынешнего дня, возможно в связи с тем, что работы этих авторов все еще не изданы и хранятся только в рукописях, не привлекались к историко-этнографическим исследованиям. (Необходимо иметь в виду сочинения таких историков, как Надири, описавшего Хотинскую войну; Мехмеда ел-Киляри, писавшего на эту же тему; Али бег Пашица, рассматривающего поход на Чигирин; Абдул-Кадира, сосредоточившегося на Хотинской войне; Хусейна Гезарфенна, закончившего свою историю взятием Камянца; Юсуфа Наби, описавшего взятие Каменца, и др.).

Документальный материал XVII в. из Крыма, как известно, большей частью не сохранился (почти весь ханский архив был сожжен во время взятия Бахчисарая русскими войсками в 1736 г.), а то, что сохранилось, до сих пор не опубликовано. Тексты крымскотатарских хроник, имеющих ценные сведения из этнической истории украинцев (насильственный увод пленников из Украины, расселение их в Крыму, быт украинского населения Крыма), также еще не использованы этнографами. В плане этнографического источниковедения необходимо иметь в виду, в первую очередь, такие крымскотатарские хроники, как первая известная хроника Крыма Махмед Гирея (его «Тарих» за 1684-1703 гг.), хроники Ридван Пашизаде, Абдул-Хафара, Рами.

С другой стороны, безусловно огромной и вполне заслуженной популярностью среди историков Украины пользуются арабоязычные мемуары сирийца Павла Алеппского (Булиса ал-Халеби), который в 1654 и 1656 гг. дважды проехал поперек всей Украины и оставил очень красочные описания жизни и быта украинцев того времени. Популярность описания путешествия обусловлена не только чрезвычайной ценностью самого источника – но и его доступностью (ряд переводов на русский, английский, французский (последний – В. Раду) языки). Прекрасный наблюдатель, Павел Алеппский, сохранил в своем сочинении сведения, например, о выжигании лесов и обработке новозавоеванной культурной площади; об этнодемографических сдвигах, возникших вследствие Освободительной войны, руководимой Богданом Хмельницким, о скотоводстве, о питании населения. Павел Алеппский описывает украинский двор, сады, огороды, сельскохозяйственное производство, способы строительства и т. д. Несмотря на это обилие этнографических сведений, сочинение Павла Алеппского не анализировалось с точки зрения задач этнографического исследования.

Существует также необходимость привлечения в качестве этнографического источника мемуарных и полулитературных произведений, создаваемых в Украине или за ее пределами выходцами из еврейских колоний, существовавших в это

время во всех больших украинских городах. Произведения эти писались на древнееврейском языке, большинство из них публиковались еще в XVII в. Из них в качестве источника неоднократно (благодаря переводам на русский, польский, французский и немецкий языки) привлекались – однако только в историческом плане – мемуары Натана Ганновера (†1663) «Глубокая (в переносном понимании этого слова – «православная», «козацька». – Я. Д.) трясина», в которых описывается изгнание зажиточного еврейского городского населения из Украины в период Освободительной войны Б. Хмельницкого. Примерно в таком же плане написаны полумемуарные-полуэлегийные сочинения «Свиток мрака» Саббатая Когена, «Гнет времени» Меера, сына Самуэля, «Врата раскаяния» Габриеля, сына Иошуэ (имеется польский и французский переводы), «Глубокая трясина» Ребуса и ряд других. Все эти сочинения, несмотря на их совершенно понятную тенденциозность, – первостепенной важности источник для изучения этнографии еврейского населения Украины в XVII в. У Натана Ганновера, например, описываются обычаи украинских евреев, система некодифицированного обычного права, а также народная военная тактика козаков и т. п.

* * *

Как легко убедиться из приведенных выше данных о восточноязычных источниках по этнографии Украины в XVII в., в настоящее время можно говорить только о начале большой и кропотливой работы по сборе сведений. Зачитанное мною сообщение – это, в значительной степени, краткий обзор того, что сделано (а этого очень мало), и того, что предстоит еще сделать исследователям исторической этнографии Украины.

Большое разнообразие восточноязычных источников, освещающих различные стороны этнографии Украины XVII в., этнокультурных связей украинцев с народами Закавказья и Ближнего Востока выдвигает огромные трудности перед исследователем – в первую очередь, в связи с пёстростью материала в языковом отношении, а также (в гораздо меньшей, правда, степени) с точки зрения идентификации этнографических реалий.

Восточные источники требуют тщательного источниковедческого изучения, критического отношения к имеющимся в них сведениям. Критика восточных источников должна заключаться, в частности, в учёте следующих моментов:

- враждебное отношение целого ряда авторов (турецких, татарских, еврейских) к украинцам – и вытекающие из этой враждебности последствия;
- специфически восточная гиперболизация (в частности, преувеличение цифровых данных), склонность к фантастическому объяснению явлений или же к стереотипному фантазированию (например, у Эвлия Челеби – стереотипное описание населенных пунктов, у Павла Алеппского – преувеличение численности населения и т. п.);
- употребление стандартных языковых штампов (цитат из Священного Писания в армянских, библейских цитат в древнееврейских текстах, цитат из Корана –

в турецких и т. п.), буквальное восприятие которых может исказить действительное положение вещей.

Изучение всех многочисленных восточных источников в этнографическом плане зависит непосредственно от поднятия уровня востоковедческих работ в Украине. В течение последних лет на страницах украинских научных и общественно-политических журналов и даже на страницах газет периодически вспыхивает дискуссия о необходимости возобновления востоковедения в Украине. Дискуссия, по крайней мере, странная – но, с другой стороны, вопрос за пределы дискуссии не выходит.

Необходимо подчеркнуть, что столь важные для украинской этнографии проблемы, как вопрос о восточных элементах в материальной и духовной культуре украинцев, об этнических процессах, происходивших в среде восточных народностей в Украине, об этнокультурных связях Украины и Востока, невозможно разрешить без углублённого всестороннего изучения восточных источников.

А упорная и филигранная, несомненно, по своей методике работа над восточными источниками окупится с лихвой.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Етнографія України в освітченні сходуноязычных источников XVII в. // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. V/2: Папка «Східні джерела до історії України». Рукопис, 13 арк. У правому верхньому куті першої сторінки помітка Я. Дашкевича: «Доповідь на Всесоюзну сесію, присвячену підсумкам польових археологічних та етнографічних досліджень в Тбілісі, квітень 1971 р. 12. IV. 1971». Тези опубл.: *Дашкевич Я.* Етнографія України в освітченні сходуноязычных источников XVII в. // Всесоюзная научная сессия, посвященная итогам полевых археологических и этнографических исследований 1970 г.: Тезисы докладов (секции этнографии, фольклора и антропологии). – Тбилиси, 1971. – С. 64-67; Передрук у зб.: *Дашкевич Я.* Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 202-203.

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА ІКОНОГРАФІЇ «КОЗАКА МАМАЯ»

Про можливі джерела композиції «Козака Мамає», саме основної фігури козака, а не постатей і деталей другого плану, писали чимало. Писали, але якось – таке складається враження – не завжди доводили певні міркування, думки, погляди до кінця, до логічного завершення. На східні, зокрема, джерела почали натякати давно, понад 70 років тому; ця тема вже має невелику літературу. Були періоди пошавлення, були й часи різкого заперечення, коли представників цієї ідеї звинувачували навіть у космополітизованні українського мистецтва. Бували несподівані зриви, коли автори, що висловлювали й обґрунтовували погляди про східні джерела, раптово, без помітного зовнішнього поштовху, відмовлялися від своїх міркувань і далі вже йшли справді, як колись казали, «на мамає» – навпростець, навмання і, часто, на манівці.

Почнемо, хоч це й може виглядати дивно, з мовознавства. (Мовознавчі курси робили, але й тут не ставили крапки над «і»). Що означає слово «мамає»? Про це довідатися начебто легко – треба підійти до книжкової полиці, на якій стоїть академічний одинадцятитомний словник української мови, відкрити літеру «м» і прочитати. Зробіть це. І ви довідаєтесь, що в нашій мові слова «мамає» не існує. Знав його ще Борис Грінченко, натомість сучасні мовознавці не знають. Невже справді в українській мові його немає? Та ні, воно є, і не лише у словосполученні «Козак Мамає», а й у звичайному слововживанні на Півдні та Лівобережжі України, побутує воно і в літературній мові, і в науковій: мамає – це кам'яні баби на степових могилах.

Справді, слово дивне. Тюркське за походженням (це не підлягає сумніву), проте і в тюркських мовах без певного значення, без встановленої етимології. Мамає був темником Золотої Орди, котрого в 1380 р. розгромили війська Московського великого князівства на Куликовому полі. Загинув він у Криму, у Кафі. Поволзькі татари ще донедавна лякали дітей страшним і жорстоким Мамаєм. В українських степах Мамає, а ймовірноше – представники його роду або й іншого роду з таким же іменем, залишили стійкі сліди в назвах річок, балок, ярів, гір, луґів, городищ, шляхів. У XV ст. представники цього роду почали селитися в Україні: 1435 р. гадується село татар-мамаєв на Буковині. Уже в цей час слово «мамає» входить до української мови. 100-150 років тому воно вживалося в різноманітних значеннях: мамає – це степовики, кочівники, ногайці та кримські татари; мамає – це розбишаки й волоцюги; мамає – скульптурні зображення татар-кочовиків на могилах, тобто кам'яні баби. Ланцюжок тягнеться далі: мамає – це самі могили (особливо в Криму); обламани безраменні кам'яні хрести; безрукі люди. І це не все. У середині XVIII ст. було ще два гайдамацькі ватажки, яких звали Мамаєми (одного з них тому, що був одноруким). Усупереч деяким твердженням, тюркське слово «мамає» не означає буквально «гайдамака». Немає також підстав

вважати, що прізвисько перетворилося на загальне ім'я чи що картини були портретами ватажків (і тому відносити появу картин цього жанру до середини XVIII ст.).

Дослідник походження назви картини має з чого вибирати. Історики й мистецтвознавці вибирали по-різному: хто – степовика-волоцюгу, хто – ватажка розбійників. Так чи інакше, кілька висновків залишаються незаперечними:

- слово «мамає» східного, тюркського походження;
- слово це увійшло до української мови ще, мабуть, у XV ст.;
- у першій половині XIX ст. це слово назавжди пов'язали з намальованим на картині козаком (не можна погодитися з гіпотезою, за якою на найдавніших картинах малювали не козака, а степовика-кочівника);
- у лексиці Лівобережжя і Степової України слово «мамає» найчастіше означало кам'яну бабу.

Повернемося до картини. Про східні джерела композиції основної постаті – Козака Мамає – говорило чимало українських мистецтвознавців. Першим про таку можливість (тільки можливість – нічого більше!) згадав Кость Широцький у 1913 р., далі пішов Данило Щербаківський (1913), підшукуючи паралелі в арабському, перському, турецькому мистецтві. Микола Голубець відзначив існування такої думки (1922). Іван Єрофіїв підкреслював спільність композиції з перським та турецьким мистецтвом (1928). Я. Затенацький намагався конкретизувати ці міркування на матеріалі перської мініатюри VIII–XVIII ст. (1958). На багатому компаративістичному матеріалі розглянув проблему Платон Білецький (1960), вказуючи на різнопланові аналогії в скіфському мистецтві, здається (думка не була висловлена впевнено), у тюркській скульптурі – маючи на увазі кам'яних баб, а також у буддійській іконографії. Білецького підтримав Петро Панч (1960). Як не дивно, але цю, без сумніву, оригінальну лінію пошуків, що набирала цілком конкретних форм, Білецький не продовжив. Вона обірвалася немов на першому слові. Пізніше мистецтвознавець почав конструювати іншу, досить непереконливу генеалогію «Козаків Мамаїв», виводячи їх від козацьких портретів, хоча, як відомо, досі не знайдено ні одного старшинського портрета, на якому козацький полковник сидів би у позі Мамає.

Думка про східні джерела викликала спротив тих мистецтвознавців, котрі притримувалися автохтонізму. Різно проти виступив Павло Жолтовський (1958). Григорій Логвин заявив, що Козак Мамає – це просто св. Юрій Змієборець, який зійшов з коня (1963). На позиції автохтонізму перейшов Білецький, рідко й на далекому сірому плані наводячи степові аналогії (1963, 1969, 1974, 1981). Загалом про можливі східні джерела майже перестали згадувати (П. Жолтовський, 1966 р.; А. Жаборюк, 1968, 1978 рр.; В. Волошина, 1981 р. та ін.).

Було кілька причин, чому гіпотеза про східні джерела не набула остаточного завершення. Поминувши безконечну дискусійну проблему, що «патріотичне», а що «непатріотичне», звернемо увагу на слабкі місця східної концепції. Пропоновані аналогії були надто загальними: для людей Сходу взагалі характерно сидіти,

підбравши ноги; ця поза відобразилася в тисячах пам'яток східного мистецтва – і робити конкретні висновки з таких поверхових паралелей просто ненауково. По-друге, аналогії були далекі в хронологічному (наприклад, скіфське мистецтво) та територіальному (Центральна Азія, Індія, Іран) відношеннях. Збудувати міцний міст між мистецтвом далеких епох і далеких народів та українським народним мистецтвом другої половини XVII – початку XX ст. не так просто.

Вагання і суперечки не минули без наслідків. На сьогодні ясно, що коли серйозно говорити про східні джерела іконографії «Козака Мамає», то гіпотеза мусить задовольняти дві культурно-історичні вимоги:

по-перше, потенційне джерело мало би бути синхронне періодові виникнення картини, тобто другій половині XVII ст. (на одній картині є, правда, дата 1642, але вона не викликає довір'я);

по-друге, це мало би бути джерело, поширене в Україні, легкодоступне для основної маси козацьких малярів та й узагалі тогочасних іконописців.

Типологічно, з погляду пози основної фігури, розрізняємо дві групи «Козаків Мамаїв»: козака-бандуриста і козака-небандуриста. Картин другої групи збереглося набагато менше – може, це один з доказів, що така композиція з'явилася раніше і тому дійшла до нас у невеликій кількості примірників (щоправда, могла бути й інша причина – надто вже гіркий гумор «Козака Мамає», який займається тим, що б'є вошей, а деколи – тримає на животі капшук з тютюном).

Мамаї – кам'яні баби на могилах також тримають у руках на животі щось, що нагадує капшук – прямокутний предмет, у якому вбачали коробку, книжку, посудину. Один дивак (А. Подбереський) 1860 р. писав, що це рід фігового листка, лише невідомо, чому кам'яний мамає тримав його на животі. (Сьогодні, дослідивши генетичний шлях скульптур, що веде до Центральної Азії, ми розуміємо, що вони тримають чашу, але ця деталь на статуях з України проглядається нечітко). Композиційні схеми мамає на картині (тип «душа правдивая») і мамає на могилі майже ідентичні. Козакові нічого було тримати на животі предмет невідомого призначення, зате йому підходив капшук з тютюном, він міг зайнятися війною з вошами, – а основна композиційна схема залишалася незмінною. Білецький зробив дуже цінне спостереження, що козак «душа правдивая» часом тримає руки зі складеними пальцями на зразок буддійської «дх'яні-мудра». Далі ми побачимо, що в цьому спостереженні немає нічого неймовірного. На субстратну композиційну схему мамає-скульптури в другій половині XVII ст. цілком добре могли нашаруватися елементи буддійського мистецтва.

Ноги козака Мамає на картині майже завжди підігані «по-турецьки»; основна маса причорноморських кам'яних баб, що дійшли до нас, немов сидить на лаві. Та це не єдина композиційна схема цих скульптур. У Центральній Азії, зокрема в Туві, відомі кам'яні баби VII–IX ст., що сидять «по-турецькому». Кам'яні баби в Україні XVIII ст. були об'єктом жакливого варварського винищення (це робилося, між іншим, щоб не допустити до своєрідного ідолопоклонництва, яке справді існувало). До нас дійшла невелика частина з тих десятків тисяч скульптур, якими

рясніли степи Східної Європи раніше, коли їх встановлювали там протоболгари, хозари, печеніги, торки в дохристиянські часи, половці, татари доісламського періоду. За моїми приблизними підрахунками, скульптур могло бути близько сорока тисяч. Євразійські степи під владою кочовиків творили єдине ціле – імовірно, що в Степовій Україні давніше були також статуї, що сиділи «по-турецькому», та вони до музейних колекцій не дожили.

Цікаво, що кам'яні баби, ці незугарні тюркські статуї, були в Україні серед українців об'єктом справжнього, майже релігійного поклоніння. Їм складали пожертвування, їх обв'язували хустками, їх прикрашали напередодні Івана Купала – і перед ними танцювали тоді дівчата, до них підводили хворих, яких кам'яна баба лікувала. Загнівана баба могла викликати посуху й накликати хворобу, вдоволена – давала давно очікуваний дощ. Довкола деяких баб десятиріччями велася вперта боротьба між селянами та адміністрацією, духівництвом, поміщиками. Цілком можливо, що найдавніших «Козаків Мамаїв», тобто козаків – кам'яних чоловіків, масово малювали не лише з декоративною метою, а просто на щастя, окремими картинами розміщуючи їх зображення на різних предметах матеріальної культури. Малювали на щастя так, як ще сьогодні «на щастя» підбілюють кам'яних баб подекуди на Півдні України.

Тип мамая-бандуриста набагато поширеніший. Він, по суті, не менш канонічний від типу мамая – «душі правдивої». Мінявся музичний інструмент, мінявся одяг, мінялися атрибути, а поза залишалася незмінною. Білецький цілком обґрунтовано наводив паралелі з буддійським мистецтвом. Аналогії не тільки у позі, у складанні пальців, але й у виразі обличчя мамая – замисленого, заглибленого у свої думи, немов зовсім відірваного від оточення, яке почали йому домальовувати, і від текстів, якими його підписували. Білецький знаходив буддистів серед монголо-татар, що увірвалися на Русь у XIII ст. Треба думати, що вони там справді були, однак прірву понад чотирьох століть – між монголами середини XIII ст. та картинами другої половини XVII ст. – переступити не просто.

Зрештою, буддисти були в Україні не лише тоді. Велику провину мають історики та етнографи, які абсолютно занедбали вивчення довжелезного, більш ніж тисячокілометрового кордону України зі Степом. Степ давно визначили як виключно ворожий, чужий, джерело лиха й біди, а всі погляди звернули на північ та захід, що й не могло не відбитися на стані наших наукових знань. Багато століть існувала понад тисячокілометрова південно-східна зона етнокультурних зв'язків. Вона ж, у трактуванні сучасних істориків та етнографів, була нібито тільки бар'єром, через який проходили лише напасники-степовики і більше ніхто, а тим паче, більше ніщо культурне (це ж кочовики – яка там культура!), ніщо прихильне, ніщо таке, що міг би сприйняти український народ. Теза – цілком фальшива, на окремих аспектах якої тут не варто зупинятися, – розглянемо її лише на прикладі мамая-бандуриста.

Нова хвиля буддистів прийшла в Україну в 1639-1642 рр. Вони прорвалися з Центральної Азії через Західний Сибір, Поволжя, землі донських козаків та опини-

лися на північному узбережжі Азовського моря, зігнавши відтіля, після жорстоких боїв, ногайців. Це були калмики, кочовики-буддисти, затяті вороги татар-мусульман, а в умовах України – природні союзники козаків-запорожців. Про них історики забули так само, як мовознавці забули про значення слова «мамай». Не маю наміру викладати тут історію перебування калмиків в Україні, історію калмицько-українських зв'язків, проте згадаю кілька моментів. У 1647, 1665, 1678 рр. козаки й калмики (в народі їх часто називали кімликами) спільно боролися з турками, в 1660 р. – з поляками, в 1663, 1665, 1673, 1675 рр. здійснили спільні походи проти кримських і буджацьких татар. Запорозькі козаки й калмики разом ходили походом у Ліфляндію (1702), на західноукраїнські землі (1706) і т. д. Серед українців калмики почали осідати в 70-х рр. XVII ст. 1715 року в Чугуєві над Сіверським Дінцем утворено козацький полк з калмиків, які переселилися з приазовських степів. 1771 року в полку було 500 рядових калмиків. У Чугуєві та Приазов'ї калмики поступово християнізувалися та інтегрувалися з українцями. Калмиків, як союзників, зображували поруч з козаками на гравюрах XVIII ст. (ілюстрації до історичних праць С. Грондського, 1789 р., Й.-Х. фон Енгеля, 1796 р.).

Калмики прийшли в Україну переконаними буддистами, зі своїми ламами та зі своїми зображеннями богів, які возили у вигляді звитків у спеціальних футлярах, прив'язаних до сідел. Серед цих зображень божеств відомі – за музейними колекціями, за мемуарами англійського мандрівника Д. Кларка (подорож 1802 р.) та спогадами інших мандрівників – малюнки, що композиційно відповідають схемі картини «мамай-бандурист».

На буддійській картині з колекції Кларка, наприклад, бачимо постать із круглим, замисленим і заглибленим у роздуми обличчям. Це музикант, котрий сидить «потурецькому», тримаючи на колінах східний двострунний інструмент, гриф якого повернений вправо. Права рука грає на інструменті, ліва тримає гриф, натискаючи на струни. Жіноча постать, котру Кларк назвав «Терсихора калмиків, що грає на балалайці», одягнена в легкі шати, які нагадують китайські або індійські взірці.

Цей опис подається на підставі літографії «Святі зображення, вживані у калмицьких племен», виданої в Лондоні 1809 р. Літографія зроблена з оригіналу, купленого 1802 р. в Подонні; оригінальний малюнок зберігається досі в одній з колекцій Кембриджа. Аналогічні малюнки є також у музеях країн колишнього СРСР.

Буддійські зображення підлягали суворим канонам (чи не суворішим від правил для православних ікон). Їх виготовляли масово в ідентичній манері. Немає нічого дивного в тому, що буддійські зображення потрапляли до українських рук. Переважно це були, однак, малюнки цілком фантастичного характеру – таке зображення своєю реалістичною манерою підходило українським малярам і, на мою думку, перетворилося в композиційну підставу для картини «козак-бандурист». У цьому випадку також, як і в типі козак – «душа правдивая», козацькими реаліями замінено східні.

Можливо, буддійські малюнки використовували при виготовленні картин «козака-небандуриста». Саме цим автор схильний пояснювати таку нібито несподівану, а, по суті, досить закономірну появу рук у позі «дх'яні-мудра».

На завершення ще раз хочеться наголосити на деяких висновках:

По-перше, не можна дивитися на українське суспільство, на український народ XVII–XVIII ст. як на герметично замкнений непроникними бар'єрами. Він – усіма своїми станами, від верхів до низів – був відкритий для культурних подувів, які йшли як із Заходу, так і зі Сходу.

По-друге, для обох основних типів народної картини «Козак Мамай» вдається підшукати іконографічні прототипи (тюркські кам'яні баби, калмицькі малюнки божеств), що відбилися в композиції постаті мамаю.

По-третє, якщо врахувати, що є дуже серйозні міркування (праці В. Бартольда, 1897 р., А. Бернштама, 1952 р., Я. Шера, 1966 р.) про буддійські джерела композиційної схеми кам'яних баб, а буддійське походження калмицьких малюнків самозрозуміле, то виникає реальна підстава говорити про зустрічі українського народного мистецтва (очевидно, за допомоги посередників) з мистецтвом Китаю, Тибету, Центральної Азії.

По-четверте, українське малярство другої половини XVII – XIX ст. творчо використало східні взірці, не перетворило їх на застиглий штамп, а заклало в них новий загальнонародний зміст. Модифіковану в козацькому дусі постать мамаю оточили реалістичні зображення з тогочасного життя, злободенні написи. Східні джерела картини «Козак Мамай» – це ще одна ланка у багатовіковій історії культурних зв'язків українського народу з народами Орієнту.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Східні джерела іконографії «Козака Мамаю» // Шлях перемоги. – К.; Львів; Мюнхен, 1992. – 7 листопада. – № 4. – С. 4. Перша публ.: *Дашкевич Я.* Східні джерела іконографії «Козака Мамаю» // Євшан-зілля. – Львів, 1987. – Ч. 1. – С. 39-48.

«СЕКРЕТНА ІСТОРІЯ МОНГОЛІВ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIII СТ.

У другій половині XIX ст. відбувся своєрідний культурний переворот у середовищі сходознавців, та не лише сходознавців, але й спеціалістів із загальної історії, у поглядах на історію монголів. Нічого підкреслювати, що історики до цього часу різко негативно дивилися на Чингісхана, на утворену ним Монгольську імперію, на діяльність його спадкоємців.

Цей культурний переворот викликав невеликий рукопис, віднайдений у Китаї, якому незабаром присвоїли назву «Секретної (чи таємної) історії монголів» («Mongholun niuca tobciyan», «Монголын нууц товчоо»). «Секретної», бо цей рукопис був призначений спершу для використання монгольською та китайською верхівкою, поза яку він не виходив. У європейську науку «Секретна історія» ввійшла після 1866 р., коли П. І. Кафаров (Палладій, 1817-1870) опублікував російський переклад китайської скороченої редакції твору. Вже, по суті, від початків XX ст., «Секретна історія» привертала чимраз більше уваги істориків і мовознавців, піднімаючи завісу над правдивою історією монголів, їхньої держави, їхнього побуту і звичаїв десь від кінця XII ст. Чому цей твір спричинив своєрідний шок серед дослідників? Річ не лише в тому, що це єдина і дуже вагома пам'ятка початкового періоду монгольської історіографії, а ще більше в тому, що Чингісхан і його син Удеге з'явилися перед істориками й широкою науковою (і не тільки науковою) публікою не лише як великі полководці, творці імперії, але й також як звичайні люди. «Секретну історію» можна розглядати ще і як літературний твір. У ній багато епічних місць.

Анонімний автор (його ми не знаємо на ім'я, хоча висловлювалися різні припущення про творця «Секретної історії» та її місце написання) не займався апологією й вихвалянням своїх героїв, а писав відверто про позитивні й негативні їх риси – очевидно, з погляду степовиків того часу.

На шляху вивчення «Секретної історії» (а бібліографія солідних праць із цієї ділянки налічує кілька десятків назв) був і є ряд великих труднощів. Перш за все – відсутність монгольського оригіналу або копії з оригіналу, написаних монгольським (уйгурським) алфавітом. Збережені копії «Секретної історії» – це тексти, транслітеровані в XIV ст. китайським письмом, мабуть, своєю чергою, виготовлені на підставі монгольського оригіналу вже з китайською міжрядковою транскрипцією та невеликими поясненнями. При всіх цих трансформаціях не обійшлося без помилок і перекручень. Було здійснено також скорочений китайський переклад під назвою «Секретна історія династії Юань» («Yüan-ch'ao pi-shih», «Юань-чао биши»). Для того, щоб «Секретна історія монголів» стала доступною сучасним дослідникам, треба було провести низку процедур: розшифрувати китайські знаки, що без знання китайської й монгольської неможливо, забезпечити адекватність

передачі середньовічною монгольською мовою перекладам на сучасну монгольську мову, яка, зрозуміло, часом дуже відрізняється від мови XIII ст., а далі простежити за достовірністю їхнього перекладу на японську та на мови європейські (російську, польську, німецьку, французьку, англійську – такі переклади були видані)¹. Треба дуже шкодувати, що перекладу українською мовою немає, але це наслідок того, що в кінці 30-х рр. минулого століття українське сходознавство було репресоване і лише тепер відроджується.

Перейдемо безпосередньо до теми. «Історія монголів» побудована своєрідними концентричними колами, зрештою, відповідно до історичних реалій. Зародження імперії, захоплення земель, розташованих чимраз далі від Онона й Керулена в Північно-Східній Монголії, та приєднання їх до імперії. Сила монголів, базована на цілком новій військовій тактиці (масове використання кінноти, її висока маневреність), докотилася до Центрально-Східної Європи (Угорщина, Польща), підкорюючи по дорозі двома великими походами колосальні території: Урал, Північний Кавказ, Русь. Хоча українські землі були на західних окраїнах імперії, деякі відомості про них збереглися в «Секретній історії».

«Секретна історія» була формально закінчена в рік Миші (за монгольським календарем), тобто в 1240 р. Формально, бо її потім передраговували – мабуть,

¹ При підготовці повідомлення було критично використано відповідну літературу, а також ряд коментованих перекладів, наприклад: *Haenisch E.* Monghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-schi). Die Geheime Geschichte der Mongolen. Aus der chinesischen Transkription (Ausgabe Ze Têh-Hui) im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt. – Leipzig, 1937. – Teil 1 (Text); *Козин С. А.* Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongzol-un nizuča tobčiyān. Юань чао би ши. Монгольский обыденный изборонок. – Москва; Ленинград, 1941. – Т. 1 (введение в изучение памятника, перевод, текст и глоссарии). (Труды Института востоковедения АН СССР. – Т. 34), переиздание: Москва, 2002; *Damdinsürüng C.* Niyuča tobčiyān. – Ulaanbaatur, 1947; *Haenisch E.* Die Geheime Geschichte der Mongolen. Aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kodé'e im Keluren-Fluss erstmalig übersetzt und erläutert. – 2-e verbess. Aufl. – Leipzig, 1948; *Pelliot P.* Histoire secrète des Mongols. Restitution du texte mongol et traduction des chapitres I à VI par. – Paris, 1949; *Cleaves F. W.* Altan Tobčei. A Brief History of the Mongols by b-Lo-bzan bs Tan-'jin / With a critical introd. by A. Mostaert. – Cambridge, Mass., 1952. – (Harvard-Yenching Institute. Scripta Mongolica. – 1); *Haenisch E.* The Secret History of the Mongols. Mongol un niuca tabc'an. – Wiesbaden, 1962; *Панкратова Б. И.* Юань-чао би-ши. Секретная история монголов. 15 цзюаней. – Москва, 1962. – Т. 1 (текст). – (Памятники литературы народов Востока. Тексты. Большая серия. – 8); *Kalużyński S.* Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w. – Warszawa, 1970; *Ligeti L.* Histoire secrète des Mongols. – Budapest, 1971. – (Monumenta linguae Mongolicae collecta. – 1); *De Rochewitz I.* The Secret History of the Mongols // Paper on Far Eastern History. – Canberra, 1971. – Vol. 4. – P. 115-163; 1972. – Vol. 5. – P. 149-175; 1974. – Vol. 10. – P. 55-82; 1976. – Vol. 13. – P. 41-75; *Ligeti L.* Histoire secrète des Mongols. Texte en écriture ouigoure incorporé dans la chronique Altan Tobčei de Blo-Bzan Bstan-'Jin. – Budapest, 1971. – (Monumenta linguae Mongolicae collecta. – 5); *Cleaves F. W.* The Secret History of the Mongols for the first time done into English out of the original tongue and provided with an exegetical commentary. – Cambridge, Mass.; London, 1982. – Vol. 1 (translation); *Even M.-D., Pop R.* Histoire secrète des Mongols. Chronique mongole du XIIIe siècle, traduit du Mongol, présenté et annoté. – Paris, 1994, та ін.

до 1264 р., скорочували, дещо доповнювали. Що скорочували – це ми знаємо з історичних праць перського історика Рашід ад-Діна (1247-1318), який, очевидно, користувався – поряд з іншими джерелами – також первісним повним монгольським текстом (Персія була тоді теж під монгольським пануванням) і зберіг у своєму творі більше інформації про західні окраїни імперії та про західні походи монголів, ніж у самій «Історії монголів» у її сучасному вигляді.

Істориків України притягають – чи, може, повинні притягати – відомості на три теми: про Київ (тобто «Ківа Менкермен»), про Русь у цілому («Орусут») та про Королівство Галичини і Володимирії – пізніше Королівство Русь («Керел»). Це події кінця 1210-х – 1240 рр., і вони заслуговують на велику увагу, хоча б тому, що про них згадують з дуже далекої перспективи – з Центральної Азії.

Дослідники поділили «Секретну історію» на 282 параграфи, з яких у п'яти, майже прикінцевих, є згадки про Русь та українські землі.

Отже:

Київ. Київ фігурує тричі під назвами (не подаватиму деформовані варіанти, що трапляються в різних копіях рукописів, а дотримуватимуся, так би мовити, уніфікованого тексту): Ківа Менкермен (§ 262), Менкермен Кейбе (§ 270), Менкермен Ківа (§ 274). Назва розшифровується просто: *Ківа* (варіант *Кейбе*, може під впливом іншої східної назви Києва – *Кюяба*) – це східнослов'янське *Київ*; *Менкермен* – тюркське *Велике місто*, назва Києва (навіть без слова *Ківа*) у багатьох східних джерелах². Київ визначає Чингісхан як орієнтир походу на Захід 1219 – початку 20-х рр. XIII ст. – треба підкреслити, подає як єдине місто в Східній Європі. Через своїх розвідників (відомо, що напередодні своїх походів монголи посилали розвідників, щоб з'ясувати, на які землі вони плануватимуть похід) Чингісхан знав про місце і роль, які займав тогочасний Київ у Східній Європі. У «Секретній історії» наводяться відомості про захоплення й підкорення Києва вже за сина Чингісхана – великого хана Удеге.

Русь. Русь згадується шість разів під назвою Орусут (§ 262, 270, 274, 275, 277 – тут двічі). Назва, що вживається як етнопонім, тобто і «Русь», і «русини», не потребує особливого пояснення – це загальноприйнята тоді та й дотепер назва русів, русинів, пізніше росіян. Чингісхан давав завдання в 1219 р. підкорити кипчаків (половців), мадярів, черкесів, аланів, осетинів, повольських болгар та інші народи, серед них русів. «Секретна історія» відзначає сильний опір русів військам Сьубете, тому їх – уже за наступника Чингісхана Удеге – монгольські полководці Бату, Бюрім, Гююк, Менге разом із Сьубете – нищили і взяли велику здобич. Русь підкорили, і вона піддалася.

Королівство. Характерно, що «Секретна історія» явно розрізняє дві гілки русів – Орусут і Керел (часом з метатезою – Келер). Орусут – на Сході, Керел – на Заході. Цьому питанню варто присвятити трохи більше уваги.

² Поп.: *Pritsak O. Eine altaische Bezeichnung für Kiev // Der Islam. – Wiesbaden, 1955. – Bd. 32. – Nr. 1. – S. 1-13.*

Як відомо, ще в кінці 1210-х рр. Чингісхан, визначаючи мету походу на Захід і головним орієнтиром вважаючи місто Ківа Менкермен, тобто Київ, знав не лише про це найвидатніше місто Східної Європи, але також про Русь (Орусут) і розташовану найдалі на Захід країну-народ Керел. Назва досить прозора, з погляду походження слова. За нею без особливих труднощів визначається титул «король». У формі *керел* він міг бути запозичений тільки зі східнослов'янської, руської мови, для якої характерна – у фонетиці – група *-оро-*, *-ере-* в середині слова. Трансформація з *король* на *керел* легко пояснюється фонетичними законами алтайських мов. У південно- та західнослов'янських мовах групи *-оро-* немає, тому в них відповідний титул звучить як *краль* (в угорській похідне *király* – за сучасним написанням, раніше *kral* як запозичення із сербської), *кроль*, *круль*.

Отже, Керел, що згадується двічі (§ 262, 270), – це східнослов'янська країна, яка в епоху монгольських походів на Захід мала свого короля. І справді така країна була. Ще в 1189 і 1206 рр. угорські королі Бела III і Андрій II титулували себе королями Галичини чи Галичини і Володимирії. У 1214 р. у Галичч був проголошений королем, а в наступному році коронований Коломан (Кальман), також з династії Арпадів. Кальман був фактично королем у 1214-1221 рр., після нього королював Андрій (1227-1230 рр.)³. Ці роки відповідають періодові, коли на західноукраїнських землях цілком певно побували монгольські розвідники й принесли Чингісханові до Центральної Азії відомості про короля і королівство. За наступника Андрія, князя, а потім короля Данила Романовича, вже з династії Рюриковичів, до королівства (ця назва міцно ввійшла також у західні уявлення, бо Романа Мстиславича, батька Данила, у західних джерелах 1205 р. іменують королем Русі або королем русинів) був приєднаний Київ – Ківа Менкермен «Секретної історії».

Ідентифікація назви Керел з українськими землями не є якимсь новим – але в минулому дуже нерішучим – відкриттям. Керел як етнотопонім уживається не тільки в «Секретній історії», а й у перських і арабських істориків XIV ст., у кримськотатарських і вірменських хроніках (а також документах) до XVII ст. включно. Це допомагає ідентифікувати назву. Французькі сходознавці Е.-М. Кватрмер, Ш. Дефремері ще в першій половині XIX ст. ототожнювали Керел з Галичиною⁴. До таких поглядів – пишучи про Україну – схилилися й пізніші дослідники, деколи не дуже рішуче (Ф. Брун, Б. Шпулер, З. Абрагамович, Е. Шюц)⁵. Позанаукові

³ Див.: *Andrusiak M. Kings of Kiev and Galicia // Slavonic and East European Review. – London, 1955. – Vol. 33. – № 30. – P. 341-349; Войтович Л. Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 63-71.*

⁴ *Quatremèr E. M. Histoire des Mongols de la Perse écrite en persan par Raschid-eldin. – Paris, 1836. – Т. 1. – P. 70-72. – (Collection Orientale); Defrémery Ch. Fragments de geographes et d'historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Méridionale // Journal Asiatique. – Paris, 1851. – 4e série. – Т. 17 (février – mars). – P. 110.*

⁵ *Брун Ф. Догадки касательно участия русских в делах Болгарии в XIII и XIV столетиях // Его же. Черноморье. – Одесса, 1880. – Ч. 2. – С. 354; Шпулер В. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. – 2-e erweiterte Aufl. – Wiesbaden, 1965. – S. 79; Абрагамович в*

фактори відігравали, однак, також свою роль, а саме ігнорування існування королівства (Галичини, Галичини і Володимирії, Русі = Галицько-Волинської держави). Вони відбилися, зокрема, на твердженнях французького орієнталіста П. Пейю, який вперто відстоював, що Керел – це Угорщина⁶, доходячи одночасно курйозного висновку, що монголи знали угорців аж під трьома іменами: мадари, башкири і керел. Авторитет П. Пейю впливав також на інших авторів, а дехто з дослідників узагалі відмовлявся інтерпретувати назву Керел. Треба думати, що тепер такі погляди відходять у минуле, а ідентифікацію Керел = королівство (Галичини, Галичини і Володимирії, Русі) можна вважати обґрунтованою⁷.

Іншими словами, відомості «Секретної історії» цілком збігаються з реаліями першої половини – середини XIII ст. Але значення цього твору як історичного джерела полягає не лише в цьому.

Монгольська хроніка:

по-перше, визначає, що Київ у цей час був найважливішим центром Східної Європи;

по-друге, вказує, що Русь складалася тоді немовби з двох частин – Королівства (Керел) та просто Русі (Орусут), під якою потрібно розуміти решту руських земель, роз'єднаних на окремі князівства.

Феномен «Секретної історії монголів», історичної пам'ятки середини XIII ст., полягає – по відношенню до України – у тому, що з дуже далекої перспективи, з Центральної Азії, невідомий на ім'я монгольський хроніст правильно визначив етнополітичне становище, яке панувало тоді в Східній Європі.

Становище, котре, як не дивно, не можуть зрозуміти деякі сучасні українські історики. Бо «Секретну історію монголів» також треба читати і розуміти.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* «Секретна історія монголів» як джерело до історії України XIII ст. // *Його ж.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 165-169. Перша публ.: *Дашкевич Я.* «Секретна історія монголів» як джерело до історії України XIII ст. // *Україна – Монголія: 800 років у контексті історії*: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С. 11-15. Інша публ.: *Дашкевич Я. Р.* Україна: погляд з Центральної Азії у XIII ст. // *Вісник Львівської комерційної академії.* Серія: гуманітарні науки. – Львів, 2007. – Вип. 6. – С. 3-7.

примітках до: *Księga podróży Ewliji Czelebiego.* (Wybór). – Warszawa, 1969. – S. 424, 445-446; *Schütz E.* Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts // *Acta Orientalia ASH.* – Budapest, 1975. – T. 29. – Fasc. 2. – S. 165.

⁶ *Pelliot P.* Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivies de quelques noms turcs d'hommes et du peuples finissant en «ar». – Paris, 1949. – P. 115-162.

⁷ *Дашкевич Я.* Монгольське / іранське / тюркське «Керел»: етимологія та семантика етнопоніму (XIII–XIV ст.) // *Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (Київ, 10-12 жовтня 2001 р.).* – К., 2001. – С. 85-86.

ЦЕРКВА І КОРОЛІВСТВО. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА («КЕРЕЛ») У СХІДНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Ще понад сто років тому М. Грушевський щільно пов'язав появу королівського титулу в Русі-Україні з церковною унією, вважаючи цей фактор чи не основним у перетворенні Галичини, а пізніше цілої Русі в королівство. Він писав: «Королівський титул в Галичині появлявся... в зв'язку з церковною унією: в такій ситуації став “королем руським” Коломан, потім Данило. Маємо з часів Юрія звістку про унійні переговори: Длугош переказує (під 1309 р. – Я. Д.) зміст папської булли, ближче нам незвісної – папа пригадував якомусь *rex Ruthenorum* його обіцянку, переказану папі в листах і через послів – прийняти унію з Римом і признати владу папи»¹.

За одне століття література питання дуже зросла (не моє завдання робити її огляд), правда, більше за рахунок різних міркувань, ніж унаслідок якоїсь нововідкритої фактографії. Незалежно від цього, з'ясовується, що релігійна проблема була тільки одним з факторів такого розвитку подій. Якщо вона була визначальною, то лише з погляду Рима, бо поява угорської династії на галицькому престолі стала результатом перш за все угорської агресії на західноукраїнські землі, а королівство Данила Романовича було проявом пошуків союзників проти монголо-татар. Про реальні наслідки унійної пропаганди серед тогочасних українців чи про прояви якоїсь міжконфесійної боротьби, про спроби утворення української пролатинської церковної адміністрації в XIII – першій половині XIV ст. нічого, по суті, конкретного невідомо. Практично йшлося про подвійне підпорядкування русько-української церкви – Константинополеві й Римові, що було характерне й для деяких інших церков.

З іншого ж боку, неможливо абстрагуватися й від стосунків папства з монголо-татарами у XIII ст.², які опосередковано також впливали на ситуацію в українських землях.

Так чи інакше, однак західноукраїнські території, хоча й не католицькі, увійшли в орбіту західноєвропейської цивілізації. Це стає ясним і переконливим при аналізі східних джерел, для яких сам титул «король» (видозмінений у різних мовах), приєднаний до імен західноєвропейських володарів, символізував належність до західноєвропейського ареалу, зрештою, без виразного конфесійного профілю. Великий церковний розкол між Римом і Константинополем, виходить, для східних авторів відіграв меншу роль, ніж характер цивілізації в цілому. «Королівство»

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1905 (репринт: К., 1993). – С. 113.

² Pelliot P. Les Mongols et la Papauté. Documents nouveaux édités, traduits et commentés. – Paris, 1923. – (Extrait de la Revue de l'Orient Chrétien. – 3e sér. – T. 3 (23)); Luppryan K.-L. Die Beziehungen der Päpste zu islamischen und mongolischen Herrschern im 13. Jahrhundert anhand ihres Briefwechsels. – Città del Vaticano, 1981.

(Керел або Келер з різними модифікаціями) як назва Галицько-Волинської держави – кажучи сучасним кабінетним терміном – для азійського Сходу було крайньою межею Заходу.

Історія слова «король», що етимологічно походить від імені імператора Карла Великого (*Carolus Magnus*) відома. До Східної Європи воно – вже як титул – прийшло, мабуть, в XI ст.; цілком певно, за даними хоча б літописів, у XII ст. у двох фонетичних оформленнях: «краль» (церковнослов'янське із староболгарської мови) та з повноголоссям як «король» (з групою -оро- всередині слова)³.

Тому, що пропонувалося угорське походження терміна «Керел», варто зазначити, що в Центральній-Східній Європі відповідне слово потрапляє за посередництва сербської, в якій є форма «краль», що, в культурно-історичному розумінні, прийшла із Заходу. В угорській найдавніша форма *král* (у середньогрецькій транскрипції XI–XII ст.), отже, *kral*, пізніше дала форму з епентетичним «і» (тобто *kral* > *király*). *Király*, яке читається як *kiral*, дало сучасне угорське *király*⁴. З іншого боку, християнська лексика угорської мови запозичена зі староболгарської (тобто, за нашою термінологією, церковнослов'янської)⁵.

У Східній Європі слово «король» увійшло до тюркських мов. Гіпотетично спершу до географічно найближчої староукраїнській кипчацької (половецької, команської). У східних мовах у середині XIII ст. – як впливає з джерел – відбулася семантична диференціація слова на два поняття:

- 1) позначення титулу короля;
- 2) визначення етносу й території, підвладних королеві.

Ця диференціація спричинила те, що подальший розвиток пішов різними шляхами і первісна етимологічна єдність уже не сприймалася в мовній практиці наступних століть, а лише пізніше була встановлена лінгвістичними методами.

Титул і назва території, для яких вихідним був староукраїнський термін, з відповідними фонетичними трансформаціями дійшли аж до Далекого Сходу – до китайської мови.

Семантична диференціація – титул / етнопонім – джерельно простежується вперше у монгольській писемній пам'ятці під назвою «Таємна історія монголів»

³ *Třeštík D.* Von Svatopluk zu Bolesław Chrobry. Die Entstehung Mitteleuropas aus der Kraft des Tatsächlichen und aus einer Idee // *The Neighbours of Poland in the 10th Century* / Ed. P. Urbańczyk. – Warsaw, 2000. – P. 115. Крім цього, титул «король» є в «Житті Кирила і Мефодія». Пор. також: *Labuda G.* Rozprzestrzenianie się tytułu «króla» wśród Słowian // *Wiekі średnie / Medium Aevum. Prace ofiarowane T. Manteuffelowi.* – Warszawa, 1962. – S. 57-77.

⁴ Пор.: *Moravcsik Gy.* Byzantinoturcica. – 2-e durchges. Aufl. – Berlin, 1958. – T. 2. – S. 173; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* – Budapest, 1970. – T. 2. – P. 494 (великий ілюстративний матеріал і бібліографія).

⁵ *Tom M.* Малоизвестный латинский источник о деятельности учеников Мефодия в Венгрии в начале XI в. // *Кирило-Мефодиевски студии.* – София, 1986. – Кн. 3. – С. 53. За обмеження староболгарських впливів: *Moravcsik Gy.* Byzantium and the Magyars. – Budapest, 1970. – P. 104.

(*Monqāl-un niūča tobčīyan*⁶), яка була укладена, за різним датуванням, у 1240-1264 рр. У ній описуються події 1240 р., тобто наступ монголо-татар на Галицько-Волинську державу, Угорщину, Польщу. Тут явно помітне розрізнення: «керел» або, з метатезою, «келер» – це і титул (наприклад, угорського короля при зображенні битви на ріці Солоній-Шайо), і назва країни, в якій воювали монголо-татари⁷. У «Таємній історії монголів» етнотопонім подається як *Kārāl / Kālār* (§ 262 і 270 історії; деформовано в рукописах або при прочитанні на *Keret, Raral*⁸).

Починаючи переважно від середини XIII ст. слово «керел» переходить від одної східної мови до іншої. Кілька ілюстрацій подаю нижче.

До перської – в листі монгольського великого хана Гуюка до папи Інокентія IV з 1246 р. як *Kārāl* (титул)⁹;

в «Історії завойовника світу» ‘Алā-ад-Дін ал-Джувайні (1225-1283), написаній 1260 р., *Kerel / Keler* (титул і територія)¹⁰;

у «Загальній історії світу», написаній у 1300-1307 рр. Рашід-ад-Дін Фадлаллāхом (1247/1248-1318), автор, хоча частково послідовник ал-Джувайні, вжив слово «керел / калар» лише як титул, міняючи всюди аналогічний етнотопонім на «Поло» / «Пулу», тобто «Польща, поляки»¹¹. Однак, описуючи події 1299 р. та наступних, він писав про «Керел» як про територію, розташовану – якщо дивитися зі сходу – перед Угорщиною;

у загальних історіях Ал ад-Дін ал-Казвіні ал-Хілālī (писав свій твір у 1377 р.), Мір Хвāнда (Мірхонда, 1433-1498), Хвāнд-Аміра (Хондеміра, 1475-1535) – як територія¹²;

⁶ Я не вважав своїм завданням зводити транслітерацію слів різних східних мов до єдиної системи; подаю її за авторами, які її застосовують, або за найпоширенішим варіантом передачі.

⁷ *The Secret History of the Mongols / Monghol un niuca tabca' an* / Ed. E. Haenisch. – Wiesbaden, 1962; *Tajna historia Mongołów. Anonimna kronika mongolska z XIII w. / Przetozył z mong., wstępem i komentarzami opatrzył S. Kałużyński.* – Warszawa, 1970; *The Secret History of the Mongols / For the first time done into English out of the original tongue and provided with an exegetical commentary by F. W. Cleaves.* – Cambridge, Mass.; London, 1982. – Vol. 1: Translation; *Histoire secrète des Mongols. Chronique mongole du XIIIe siècle / Trad. du mong., présenté et annoté par M.-D. Even et R. Pop.* – Paris, 1994. Див. також: *Poucha P. Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal.* – Praha, 1953.

⁸ Про помилкові написання: *Pelliot P. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or.* – Paris, 1949. – P. 128; *Ligeti L. Transcriptions chinoises de trois noms propres dans l'Histoire secrète des Mongols // Collectanea Mongolica. Festschrift für Prof. Dr Rintchen zum 60. Geburtstag.* – Wiesbaden, 1966. – S. 123. – (*Asiatische Forschungen.* – Bd. 17).

⁹ *Pelliot P. Les Mongols et la Papeauté...* – P. 15-17; *Ejusd. Notes...* – P. 122.

¹⁰ *The Ta'rikh-i-Jahān-gushā' of... Juwainī* / Ed. by Mirzā Muhammad... of Qazwin. – Leyden; London, 1912. – Part 1. – P. 157, 224-226; *The History of the World-Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvainī* / Transl. from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle. – Manchester, 1958. – Vol. 1. – P. 190, 270-271. – (UNESCO collection of representative works. Persian series).

¹¹ *Rashīd al-Dīn. The Successors of Genghis Khan* / Transl. from Persian by J. A. Boyle. – New York; London, 1971. – (Persian Heritage Series).

¹² Текстів ‘Ала’ ад-Дін ал-Казвіні ал-Хілālī, Мір Хвāнда та Хвāнд-Аміра, виданих окремо, я не бачив. Цитую за Ш. Дефремері та П. Пейо. Див.: *Defrémery Ch. Fragments de géographes et*

у листі шаха Аббаса до польського короля Сигізмунда III близько 1624 р. короля титулюють (у польському перекладі з перської) «*cesarz... gorelski* (тобто «корецький»). – Я. Д.) у *guski*»¹³;

(вважається, що метатеза *Käräl / Kälär* відбулася ще в монгольській мові, бо є паралелі в інших монгольських словах);

до арабської – в єгипетських авторів – хронікера Рукну'-д-Дін Байбарса (пом. 1325) та енциклопедиста Нувайрі (Еннувайрі, пом. 1333) – *Kiräl, Krl* та *Kük* (помилково замість *Käräk*?) як територія¹⁴;

до китайської – при перекладі з монгольської та адаптації «Таємної історії монголів» під назвою «Юань чао бі ши» з кінця XIV – XV ст. та в офіційній китайській історії «Юань ши» (у біографії монгольського полководця Субутая) – у формі *K'ie lien / kiolien* або «Кан линь» / «каньлі» як титул і територія¹⁵.

У тюркських мовах відповідне слово вживалося навіть до XVIII ст. включно:

у кримськотатарській – в «Історії Сагіб Гірей хана» з середини XVI ст. та в документах XVI–XVIII ст. – *gürel / qıral / gral / qral* як титул і територія¹⁶;

у вірмено-кипчацькій – у т. зв. «Венецькій хроніці» та у «Хроніці Польщі», складених у Львові в XVI ст., – *k'orol* та паралельно *k'ral, k'rol* як титул¹⁷;

в османо-турецькій – у «Книзі подорожей» Евлії Челебі з XVII ст. – *Korol* як територія, в документах – *kral / kiral* як титул¹⁸.

d'historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie Méridionale // Journal Asiatique. – Paris, 1851. – 4e série. – Т. 17 (février – mars). – P. 110; *Pelliot P. Notes...* – P. 119.

¹³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 5 (Оссолінські). – Спр. 201. – С. 87.

¹⁴ Из летописи Руннедина Бейбарса // *Тизенгаузен В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – С.-Петербург, 1884. – С. 84, 106; Из энциклопедии Эннувейри // Там же. – С. 135, 140, 156, 162.

¹⁵ Старинное монгольское сказание о Чингисхане / Пер. с кит. с прим. архимандрита Палладия [Кафарова] // Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. – С.-Петербург, 1866. – Т. 4. – С. 149, 155; *Breitschneider E.* Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century. – London, 1910. – Vol. 1. – P. 330-333 та ряд інших видань і цитат з текстів.

¹⁶ *Gökbilgin Ö. Tarih-i Sâhib Giray hân* (Histoire de Sahib, Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551) / Ed. critique, traduction et glossaire. – Ankara, 1973. – P. 49, 50, 188-189. – (Atatürk Üniversitesi yayinlari № 212. – Edebiyat fakültesi № 46. – Araştırma № 37); *pop.: Schütz E.* Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts // Acta Orientalia ASH. – Budapest, 1975. – Т. 29. – Fasc. 2. – P. 164; *Ivanics M.* Formal and Linguistic Peculiarities of 17th Century Crimean Tatar Letters Addressed to Princes of Transylvania // *Ibid.* – P. 216, 220.

¹⁷ *Dachkévytch Ya. R., Tryjarski E.* «La Chronique de Pologne» – un monument arméno-kiptchak de la première moitié du XVIe siècle // Дашкевич Я. Вірменія і Україна / Armenia and Ukraine. – Львів: Нью-Йорк, 2001. – С. 441; *Dachkévytch Ya., Tryjarski E.* «La Chronique de Venise» // Там само. – С. 582.

¹⁸ *Księga podróży Ewliji Czelebiego* (Wybór). – Warszawa, 1969. – S. 195-196, примітки 3. Абрагамовича на с. 424, 445-446; *Inalcik H.* Power Relationship between Russia, The Crimea, and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature // *Ejusd.* The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire. Essays on Economy and Society. – Bloomington, 1993. – P. 382. – (Indian University. Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series. – Vol. 9).

До індоєвропейських мов слово «Керел» потрапляло як запозичення з монгольської або кримськотатарської епізодично або відповідно до ситуації. Тому:

у латинській – в «Історії монголів» Дж. дель Пано Карпіні, який відбув по-дорож до великого хана в 1245-1247 рр., – *Korola, Corola, Colona* (також з іншими варіантами, залежно від рукописів) як етнопонім¹⁹;

у вірменській (у кримському діалекті західновірменської мови) – у «Хроніці» Хачатура Кафаєці, що охоплює 1621-1650 рр., – *Korel* як територія²⁰; у східновірменській мові – у кондакові католикоса Теодороса 1384 (1383) р. – *Kurel* як титул²¹.

Якщо стосовно походження та історії поширення слова на позначення титулу не виникає особливих складнощів і суперечок (однак є дуже цікава фонетична історія слова, яка може розкрити черговість мов посередників), то ведеться велика дискусія щодо слова *Käräl / Kälär* та похідних як етнопоніма. Його інтерпретували й інтерпретують як назву для Угорщини, Польщі, Карелії, України (Правобережної й Західної), очевидно, не лише для середини XIII, але й для пізніших століть. При інтерпретації виходять переважно не з лінгвістичних аргументів (хоча вони також відіграють роль), а з культурно-історичних, на яких спинюся, не заглиблюючись у питання порівняльної фонетики.

Угорщина. Уточнюють, що в момент походу монголо-татар 1240-1241 рр. на Захід²² король був тільки в Угорщині. Отже: країна-етнос – це Угорщина, угорці. Так вважають стосовно «Таємної історії монголів», Джувайні²³. Ключову роль при такій інтерпретації відіграв П. Пейо, хоча свого часу посмертно була опублікована його ще не завершена праця, а, по суті, чернетки, до яких треба підходити особливо критично. Під цю гіпотезу «підігнули» етимологію етнопоніма *Käräl / Kälär*, що він походить, мовляв, від угорського *király*²⁴. Та довести перехід

¹⁹ *Beazley C. R.* The Texts and Versions of John de Piano Carpini and William de Rubruquis as Printed for the First Time by Hakluyt in 1598 together with some shorter pieces. – London, 1903. – P. 68, 261; *Hallberg I.* L'extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident des XIIIe, XIVe et XVe siècles. – Göteborg, 1906. – P. 164. – (Göteborgs Kungl. Vetenskaps-och Vitterhets-Samhälles Handlingar. – Fjärde Följden 8); *Painter G. D.* The Tartar Relation / Ed. with introd., transl., and comment. // *Skelton R. A., Marston Th. E., Painter G. D.* The Vinland Map and the Tartar Relation. – New Haven; London, 1965. – P. 104.

²⁰ *Schütz E.* Eine armenische Chronik... – S. 141, 142, 146-148, 152, 158-159, 164-165.

²¹ *Ališan H. Ł. M.* Kamenie⁴. Taregirk⁴ hayoc⁴ Lehastani ew Rumenioy hawastč⁴ eay yaweluacovk⁴. – Venetik, 1896. – P. 217 (вірменською мовою; «Кам'янець. Літопис вірменів Польщі і Румунії з додатком першоджерел»); *Petrowicz G.* La Chiesa armena in Polonia. – Roma, 1971. – Part I. – P. 169.

²² Пор. збірку витягів з джерел: *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzengern und Zeitgenossen 1235-1250 / Übers., angeleitet und erläutert von H. Göckjenjan und J. R. Sweeney.* – Graz; Wien; Köln, 1985. – (Ungarns Geschichtsschreiber. – Bd. 3).

²³ *Pelliot P.* Notes... – P. 121; *The History of the World-Conqueror... Juvaini...* – P. 199 (коментар Дж. Е. Бойла) та ряд інших авторів.

²⁴ *Pelliot P.* Notes... – P. 121; *Schütz E.* Könige und Eidechsen. (Bemerkungen zum Fortleben des ungarischen Wortes király «König» in kiptschakischen Sprachen) // *Proceedings of the IX Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (Ravello, 26-30 September 1966).* – Naples, 1970. – P. 259-267 (передрук: *Ejusd. Armeno – Turcica. Selected Studies.* – Bloomington, Ind., 1998).

епентетичного «і» (в угорському *király*) у звук «ä», на мою думку, неможливо, тим більше за наявності східнослов'янської повноголосної групи «ор» чи «ере» (в руському «король» і, відповідно, в «Король» / «Керел»). Швидко після П. Пейо з'явилися сумніви, чи етнотопонім можна виводити з угорського *király*²⁵. Щоб за всяку ціну зберегти ідентифікацію етнотопоніма *Käräl / Kälär* з Угорщиною, П. Пейо проголосив, що в монгольській мові, за свідченням «Таємної історії монголів», для визначення Угорщини й угорців було вжито аж три назви: *magyar, baškird, käräl / kälär*²⁶, що, правда, не відбилосся в інших історичних джерелах. Та пояснити таку синонімічність *Magyar = Baškird = Käräl* (потрійну, по суті) дуже важко, якщо не неможливо, тоді коли тільки парна назва *magyar-baškird* відносно ідентифікації на території Паннонії реальна й підтверджується історичними джерелами²⁷. Назва башкирів, можливо одного з угорських племен, пов'язана з угорцями в Паннонії ще в середині X ст.; з ними – башкирами – тоді воювали чехи (як згадує у своєму творі «Золоті луги», написаному до 956 р., ал-Масуді). З іншого боку, ще у XIII ст. в уральській Башкирії говорили діалектом, зрозумілим для угорців²⁸. Була ще спроба ідентифікувати *керел* (правда, під знаком запитання) з башкирами, вважаючи, що *керел* – можливо, назва одного з угорських племен. Ця гіпотеза належить А. ван ден Вінгартові²⁹. Також цілком неясно, як монголо-татари під час кількатижневого перебування в Угорщині мали б запозичити якраз угорське слово не лише в прямому (титул «король»), а й у переносному (назва країни) значенні тоді, коли Русь була в багаторічному підпорядкуванні великого хана, а слова «король», «королівство» були органічними для східнослов'янських мов, які безпосередньо контактували зі східними мовами. Етнотопонім *Käräl / Kälär*, на мою думку, для позначення Угорщини й угорців не підходить.

Польща. Гіпотеза, яку стосовно «Таємної історії монголів» при визначенні країни здебільшого відкинули ще в кінці XIX ст. (але відомі й пізніші рецидиви), бо в Польщі в середині XIII ст. не було короля, лише князі – період безкоролів'я тривав від 1079 до 1320 рр. – зокрема, під час битви з монголо-татарами під

²⁵ *Poucha P. Maġar(at), Mad(a)sarı, Matçarot. (Ein Beitrag zur Erklärung der Geschichte der Mongolen) // Acta Orientalia ASH. – Budapest, 1955. – Т. 4. – Fasc. 1-3. – P. 171.*

²⁶ Ця думка проходить у багатьох місцях праці: *Pelliot P. Notes...*

²⁷ *Lewicki T. Les noms des Hongrois chez les médiévaux géographes arabes et persans // Folia Orientalia. – Kraków, 1978. – Т. 19. – P. 35-55; Поп.: Pritsak O. The Origin of the Name Sibir // Gedanke und Wirkung. Festschrift zum 90. Geburtstag von N. Poppe. – Wiesbaden, 1989. – S. 372-373; Бушаков В. Походження етнізмів башкир, мадяр, мансі та мешера. (До семантичної типології етнізмів) // VIII Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 2-3 червня 2004 р.). – К., 2004. – С. 126. В. Бушаков пише про «вживання середньовічними мусульманськими авторами етнізма башкир у різних його варіантах (бад-жгард, башгард тощо) до мадярів (маджар) та Угорщини».*

²⁸ *Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы // Славяне и их соседи. – Москва, 2001. – Вып. 10: Славяне и кочевой мир. – С. 61.*

²⁹ Цит. за: *de Plan Carpin J. Histoire des Mongols / Trad. et annoté par J. Becquet et par L. Hambis. – Paris, 1965. – P. 171.*

Лігніцею³⁰. Правда, ще на початку XIV ст. Рашїд-ад-Дін, який при описі подій 1240-1241 рр. ґрунтувався на тексті ал-Джувайні, міняючи за цієї нагоди майже в усіх випадках *Kerel / Keler* (назву території) на *Boral / Pôlâr / Polo / Pulu*, тобто Польщу, це зробив, мабуть, під впливом свого якогось західного інформатора, можливо пізанця Ісоля, котрий став губернатором одної з монгольських провінцій у Персії³¹.

Характерна для перекладів зі східних мов, здійснена в XIX ст. французькими та російськими сходознавцями, ідентифікація Керел = Польща виникла під впливом Рашїд-ад-Діна та політичної ситуації XVII–XVIII ст., в якій було місце для Польського королівства, але в жодному разі (крім кількох винятків) не для королівства Русі XIII–XIV ст., тобто для Галицько-Волинської держави. Ремінісценції такої ідентифікації спостерігалися і в кінці XIX – XX ст. у В. Тізенгаузена, В. Бартольда, Дж. Пулле, З. Абрагамовича, який вагався між Польщею та Україною, В. Мікаєляна, Е. Шюца, що змінив думку, міняючи Польщу на Україну, Б. Шпулера (стверджував, що це Краківська земля). Були спроби ідентифікувати *Krl* арабських джерел XIII–XIV ст. – Байберса і Нувайрі – як Краків (В. Тізенгаузен, М. Веселовський, згаданий уже Б. Шпулер), але підстава такої ідентифікації не виявилася переконливою, так само як виведення назви з польського титулу *król* (Б. Шпулер)³².

Для Польщі був стійкий тюркський топонім *Leh (Lehistan)*, а також перський *Pôlô* (з кількома варіантами – *Pulu, Bolar, Bular, Pôlâr*). У «Таємній історії монголів» не йшлося про польського короля, якого тоді не було, а ідентифікація з Краковом довільна.

Карелія. Питання про можливу ідентифікацію згадки про *Corola* (варіанти: *Cotora, Colona, Korola* у різних рукописах) з Карелією та карелами виникло в зв'язку зі згадкою цього етнопоніма в «Історії монголів» Дж. дель Плано Карпіні. Про можливість такої ідентифікації писали д'Авезак³³, П. Пейо³⁴. Давньоруські джерела, в яких фігурують «Коръла», «Корельська земля», «Корельський город»

³⁰ Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji. – Poznań, 1983. – (Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Seria Historia. – Nr. 106); Wahlstatt 1241. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihrer Nachwirkungen / Hrsg. von U. Schmilewski. – Würzburg, 1991.

³¹ Бартольд В. В. Пизанец Исол // *Его же*. Сочинения. – Москва, 1968. – Т. 5. – С. 233-235; *Его же*. Европеец XIII в. в китайских ученых учреждениях. (К вопросу о пизанце Изоле) // *Там же*. – С. 382-391; Richard J. Isol le Pisan: un aventurier franc gouverneur d'une province mongole? // *Central Asiatic Journal*. – Wiesbaden, 1970. – Vol. 14. – № 1-3. – P. 186-194.

³² Не наводжу докладних покликань на праці перелічених авторів, бо на вирішення проблеми цієї статті вони не мають впливу.

³³ d'Avezac M.-A. Notice sur les anciens voyages de Tartarie en général, et sur celui de Jean du Plan de Carpin en particulier // *Recueil de voyages et de mémoires publié par la Société de Géographie*. – Paris, 1839. – Т. 4. – P. 575.

³⁴ Полеміка Ж. Беке та Л. Амбі з П. Пейо на цю тему див.: *de Plan Carpin J. Histoire des Mongols...* – P. 171.

і т. п.³⁵, могли б розглядатися як паралель до такої ідентифікації, якби не те, що монголо-татари ніколи не доходили до Карелії, а сам Дж. дель Пано Карпіні не локалізував би *Corola* біля Угорщини.

Україна. З аналізу документів і хронік (кримськотатарських, вірменських XV–XVII ст.) виходить, що під країною *Korel* треба розуміти Правобережну і Західну Україну. В цих писемних джерелах говориться про татарські походи на *Korel* у докладно визначені роки. Дані контролюються відомостями з українських, польських джерел, в яких визначаються якраз українські землі, що стали об'єктом нападу.

Виникає питання: чи в пам'ятках XV–XVI–XVII ст. зберігся етнотопонім XIII ст. з аналогічною (в територіальному відношенні) семантикою, тобто і раніше, і пізніше це були руські – українські землі? На мою думку, так.

Річ у тому, що Галичина стала королівством – і від цього *Käräl* / *Korel* як етно-топонім – набагато раніше від часів Данила Романовича, що отримав корону вже після 1240-1241 рр., але українська (а за нею й інші) історіографія дуже нерадо визнає факт, що першими королями були не русини, а «чужі» угорці з династії Арпадів³⁶.

Королі Галичини (і Русі, бо титулували себе також так) уперше згадуються ще в 1189 та 1206 рр. Це титули королів Угорщини Бели III (*rex Galiciae*) та Андрія II (*Galiciae Lodomeriae rex*, між іншим, як опікуна малолітніх Данила і Василька Романовичів). 1214 року в Галичі було проголошено королем Кальмана (Коломана), сина угорського короля Андрія II. Його коронація відбулася наступного року. Після Кальмана, що фактично був королем у 1214-1221 рр., королем став Андрій (1227-1230, 1232-1233 рр.). Дружина Кальмана, св. Соломія (жила в 1211-1268 рр.) до кінця життя зберігала титул галицької королеви. Королівство з королями з династії Арпадів практично тривало 12-13 років і було незадовго до монголо-татарського походу 1240-1241 рр.

Західні джерела в 1205 р. іменують Романа Мстиславича Рюриковича, галицько-волинського князя, *rex Russiae* і *rex Ruthenorum*, хоча його й не коронували. Вже після Арпадів галицькими (руськими) королями були Данило Романович і його внук Юрій I Львович. Королем титулували на Заході також Льва Даниловича («королівство Льва»).

Іншими словами, назва королівства для Галичини, Волині, Русі закріплюється вже від початку XIII ст. (якщо не від кінця XII ст.) як на Заході – незалежно від того, чи володарі мали, чи не мали королівський титул, санкціонований Римом, – так і на Сході. Належність до тої чи іншої династії не була в цьому разі визначальною.

³⁵ Наприклад: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. – Москва; Ленинград, 1950 (за геогр. показчиком); *Бегунов Ю. К.* Памятник русской литературы XIII века «Слово о погибели Русской земли». – Москва; Ленинград, 1965. – С. 183, а також інші джерела.

³⁶ Пор.: *Andrusiak M.* Kings of Kiev and Galicia // *Slavonic and East European Review*. – London, 1955. – Vol. 33. – № 81. – Р. 341-349; *Войтович Л.* Королівство Русі: реальність і міфи // Дрогобицький красназничий збірник. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 63-71.

Галицько-Волинська держава (= королівство Русь) була в середині XIII ст. дуже великою – від Дніпра до Бугу (т. зв. Західного), Вепра та від Карпат до Литви з Білою та Чорною Руссю включно. Впливи держави досягали Чорного моря. Було б неправдоподібно, якби, наприклад, «Таємна історія монголів» та її послідовники поминули таку велику територію.

Ось що кажуть тогочасні та пізніші історики зі Сходу про локалізацію країни Керел³⁷.

«Таємна історія монголів», тексти викладені китайським письмом. У біографії Субутая (§ 262, 270) Керел подається серед одинадцяти народів, завойованих монголо-татарами до та 1240 р., без конкретної локалізації, але окремо від угорців та поляків.

Ал-Джувайні. У розділі, присвяченому Другому курултаєві, Керел / Келер фігурує після кипчаків (половців) перед башкирами (тобто угорцями); в іншому розділі – «Розповідь про народи келер і башкирів» Келер стоїть перед башкирами; в ще іншому розділі (про похід на Угорщину) Келер знову перед башкирами.

Рашид-ад-Дін. Після загибелі Ногая (1299 р.) його внуки втікали в 1300-1301 рр. в напрямі Керелу та башкирів (угорців).

Мір Хванд. Згадується Керел перед башкирами (угорцями). Він – як і башкири – прилягає до країн франків (тобто до Західної Європи).

Байбарс. Великий хан Тулабуга разом з Ногаєм здійснив похід на Керел (вістка контролюється літописом – йшлося про Галичину і Волинь). Внук Ногая, після його смерті, втік на Поділля (*Budül*) поблизу Керела.

Хувайрі. Повторює ці ж відомості.

«*Юань чао ші мі*». Описуючи похід Субутая, згадує одинадцять улусів, але за назвою подає лише Канлінь (= Керел), а в зв'язку з походом Бату на Захід рід Каньлі (= Керел) називає поряд з кипчаками.

Хачатур Кафаєці. Подає походи татар – і турків – в Україну 1621, 1629, 1631, 1649 р., тобто в Корелу (= Керел), а під 1628 р. повідомляє про похід козаків з Корели на Крим. Вірменська назва кримського хронікера запозичена з кримсько-татарської мови.

Якщо розглянути всі ці відомості в комплексі, то виходить, що в XIII ст. країна Керел – окрема від Угорщини і Польщі й не частина будь-якої з них, а рівноцінна і рівноправна з ними. Вона була розташована – рухаючись, згідно з міркуваннями східних авторів, від сходу до заходу – між половцями (до того, як вони втекли перед монголо-татарами до Паннонії), пізніше між Поділлям та Угорщиною, прилягаючи до Західної Європи. Це була країна найпомітніша на шляху походу монголо-татар на Захід. Подана локалізація вказує, що Керел, тобто Королівство, – це Галицько-Волинська держава (за сучасною термінологією). Ця назва – Керел (Корела) – зберігалася в XVII ст., коли вона вже просто ототожнювалася з Україною.

³⁷ Не повторюю покликання на публікації джерел, бо вони вже подані в попередніх примітках.

За цієї нагоди варто зазначити, що англійський хронікер Гервасій Тільберійський (друга половина XII – початок XIII ст.) пише, що між Грецією та Росією (тут – Північна Русь) мешкають «жорстокі язичники», а серед них також коралли³⁸.

Мої міркування, що під етнотопонімом Керел треба розуміти українські землі, не є першими в джерелознавстві. Спроби приблизно такої ідентифікації з'явилися ще в першій половині XIX ст. Е.-М. Кватрмер³⁹, а за ним Ш. Дефремері⁴⁰ (стосовно текстів Рашід-ад-Діна, Хванд-Аміра, 'Ала' ад-Діна ал-Казвіні – у Кватрмера, а у Дефремері – ще й щодо Мір Хванда) вважали, що це Галичина. Ф. Брун⁴¹, ідучи, своєю чергою, за М. д'Оссоном, зауважував, що йдеться, можливо, про Галичину або Польщу. Про Галичину як про ймовірне пояснення слова Келер писав Б. Шпулер⁴². З. Абрагамович⁴³ вагався між Україною та Польщею. Характерна позиція Е. Шюца⁴⁴. Залишаючись при думці, що титул походив з угорської (і не помічаючи тут протиріччя зі своїм поясненням етнотопоніма), він одночасно довів, що назва Корела (= Керел) не стосувалась Угорщини, а означала козацьку територію. Тут він пішов за видавцем вірменського тексту хроніки Хачатура Кафасці В. Гакопяном, що інтерпретував Корелу як Південно-Західну Україну. Варто навести остаточні висновки Е. Шюца, зроблені на підставі аналізу хроніки: «Немає жодної підстави під Корелою розуміти просто цілу Польщу, бо ця назва має обмежене значення... Отже, врешті-решт, значення Корели стосується польсько-української прикордонної території, пізніше території, яку охороняли реєстрові козаки і, очевидно, [назва] поширилася на всі західноукраїнські козацькі землі»⁴⁵. Я б сказав простіше: назва Керел (королівство), що в XIII–XIV ст. означала Галицько-Волинську державу, збереглася у відношенні до українських етнічних територій пізніше, щоб у XVII ст. означати Україну.

Незалежно від цього, з'являється думка, що в інтерпретації етнотопоніма Керел відігравали роль також позанаукові фактори. Дослідники в першій половині – середині XIX ст. ще пам'ятали про Галичину. Пізніші політичні віяння вплинули на ідентифікацію з Польщею або Угорщиною. Для України – Галицько-Волинської держави – місця не залишалось. Ця проблема вимагає вирішення на об'єктивних наукових підставах, які доводять, що етнотопонім Керел (з різними

³⁸ Див.: Матузова В. И. Английские средневековые источники XI–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий. – Москва, 1979. – С. 55. Інтерпретація А. Поппе, що йдеться про торків, непереконлива. Пор.: *Ponne A.* Ще раз про повідомлення Гервасія Тільберзького // Український історичний журнал. – К., 1972. – № 3. – С. 80.

³⁹ *Histoire des Mongols de la Perse...* par [E.-M. Quatremèr]... – P. 72.

⁴⁰ *Defrémery [Ch.] Fragments...* – P. 110.

⁴¹ Брун Ф. Догадки касательно участия русских в делах Болгарии в XIII и XIV столетиях // *Его же.* Черноморье. – Одесса, 1880. – Ч. 2. – С. 354.

⁴² *Spuler B.* Die Goldene Horde... – S. 79.

⁴³ *Księga podróży Ewliji Czelebiego...* – S. 424, 445–446 (примітки З. Абрагамовича).

⁴⁴ *Schütz E.* Eine armenische Chronik... – S. 165.

⁴⁵ *Ibid.*

варіантами) означав Галицько-Волинську державу, тобто Королівство Галичини – Королівство Галичини і Володимирії – Королівство Русі (якщо виходити з офіційних назв XIII–XIV ст.), а згодом – Україну.

Не можна твердити, що східних авторів цікавили лише монголо-татарські походи на Захід та на і через галицько-волинські землі (погром Керела 1240–1241 рр.), а також на цю територію пізніше (походи Тулабуги), ще й відторгнення Поділля для утворення степової держави потомками Ногая (1299–1302 рр.) чи татарські походи XIV–XVII (і XVIII) ст. Поза увагою ортодоксальних мусульман не залишилися релігійні відносини XIII–XIV ст. Перс ал-Джувайні пише, що «Бату зайнявся підготовкою до знищення керел та башкирів, численних народів християнської релігії і, як кажуть, сусідів франків» (у розділі, в якому оповідається про народи келер і башкирів = угорців)⁴⁶. Інший перський історик Мір Хв'янд висловлюється подібно: «Коли Бату закінчив тамту справу, він скерувався в бік керел і башкирів, які межують з країнами франків, а їхні мешканці (керел і башкири. – Я. Д.) визнають християнську релігію»⁴⁷.

Напрошується висновок, що східні автори (зрештою, цілком справедливо) зараховували густозаселений Керел до країн християнської спільноти, до котрої входили Угорщина й західноєвропейські держави. Іншими словами, Керел = Галицько-Волинська держава – представник західної християнської цивілізації. Для авторів зі Сходу межа між західною та східною цивілізаціями проходила вздовж східного кордону (це, очевидно, не був кордон у сучасному розумінні, а певна смуга) Керела. Деформованою ця ідея відбилася дещо пізніше в польській політично-релігійній доктрині, згідно з якою Польща проголошувалася *Antemurale*, тобто передмур'ям християнства. Ця доктрина відмежовувала не стільки мусульманський Схід від християнського Заходу, як українців і Україну від «справжнього» християнства та західної цивілізації. Виходить, що свого часу східні автори краще розуміли релігійну та культурну ситуацію, яка склалася в Центрально-Східній Європі.

Висновки

1. Відомо, що перед своїми походами на Захід монголи заздалегідь посилали туди своїх розвідників, які й могли познайомити монгольських правителів – Джінгізхана і Джінгізханідів з розташованим на Заході королівством, тобто з країною *Kārāl*, королівством офіційно до 1233 р. (не кажучи про попередню традицію, що зміцнювала королівський статус країни). Це не була ні Угорщина (*Magyar, Baškird*), ні Польща (*Leh*). Розвідниками були тюрки-степовики, що вживали кипчаську мову, котра перша засвоїла етнопонім *Kārāl*, передаючи його до монгольської. Далі виник відомий уже нам ланцюг з різних мов, в яких титул переплітався з етнопонімом.

⁴⁶ The Ta'rikh-i-Jahán-gusha of... Juwaini... – Part 1. – P. 225.

⁴⁷ Цит. за: *Defremery [Ch.] Fragments...* – P. 110.

2. Форма *Käräl / Kälär* з двома аналогічними рівноцінними голосними (група -оро-, -ере-) відбиває руське повноголосне *король*. Її, цю форму, неможливо вивести безпосередньо з південнослов'янського *краль* чи угорського *király* (вже з епентетичним «і»).

3. Неможливо зрозуміти, чому для позначення Угорщини та угорців монголо-татари мали б вживати аж три етнопоніми: *magyar, baškird i käräl / kälär*.

4. Використовуючи як контрольний матеріал дані з кримськотатарських та вірменських джерел про Керелу пізнішого часу, доходимо висновку, що в монгольських, перських, китайських текстах XIII–XV ст. під етнопонімом *Käräl* та похідними формами треба розуміти не Угорщину, не Польщу, а Галицьке (Галицько-Володимирське, Руське) королівство XIII–XIV ст.

5. Східні автори, розглядаючи релігійно-культурну ситуацію в Центральній Східній Європі, християнським забором перед азійським Сходом вважали Керел = Галицько-Волинську державу = Україну, залічуючи Керел до країн західно-європейської цивілізації⁴⁸.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Церква і королівство. Галицько-Волинська держава («Керел») у східних джерелах // Львів (1256-2006): Церква і суспільство: Ст. й матеріали. – Львів, 2006. – С. 19-26.

⁴⁸ Попередній зміст статті викладено частково у вигляді тез: *Дашкевич Я.* Монгольське (іранське) тюркське «Керел»: етимологія та семантика етнопоніму (XIII–XIV ст.) // V Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (Київ, 10-12 жовтня 2001 р.). – К., 2001. – С. 85-86.

CODEX CUMANICUS – ВОПРОСЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ

В тюркологии имеется немного источников, которые, по использованному и неиспользованному потенциалу, могли бы сравниться с СС¹ – небольшой рукописью (164 с. в пол-листа), созданной в XIV в. где-то поблизости от Дешт-и Кыпчак – и спокойно, более шести столетий, хранящейся в Библиотеке св. Марка в Венеции под шифром Cod. Marc. Lat. DXLIX. Кодексу посвящена значительная литература (более 200 названий²)³. Он никогда, начиная с 1828 г. (когда его частично опубликовал Ю. Клапрот), не принадлежал к забытым источникам: наоборот, поток исследований постоянно увеличивался. СС неохотно раскрывал свои тайны тюркологам и иранистам (кроме тюркской части словаря и связанных текстов, в нем имеется также иранская часть словаря). Некоторые существенные обстоятельства его возникновения являются дискуссионными. Усилившийся на протяжении последних десятилетий интерес к СС, отразившийся в выдвижении свежих аспектов, говорит о необходимости подведения хотя бы промежуточных итогов, чтобы изжить некоторые укоренившиеся взгляды, которые при ближайшем рассмотрении оказываются недостаточно обоснованными и нуждаются в корректировке на основе более новых, более глубоких исследований.

В соответствии с современным уровнем изучения, а также с привлечением собственных наблюдений, попытаемся осветить группу вопросов, связанных с возникновением СС, – его создание, текстологию, датировку и локализацию, назначение, авторство. Не все из них разрешены окончательно. Постараемся обратить внимание на перспективные гипотезы, а также пробелы в исследованиях. Кажущиеся мелочи и второстепенные детали помогают воссоздать целостную картину.

Название кодекса. Заглавие СС соответствует духу эпохи: «In hoc libro co[n]ti[n]etur P[er]sicum et Coma[n]icum p[er] alfabetum» («Эта книга содержит персидский и команский [языки] по алфавиту»). Это одна из первых фраз, открывающая СС1. Памятник состоит из двух частей, но ССII заглавия не имеет. Более канцелярское, чем книжное, название не вошло в научный обиход. Исходя из заглавия и

¹ Приняты сокращения: СС – Codex Cumanicus, СС1 – первая («итальянская») часть СС, ССII – вторая («немецкая») часть, ТК – тюркская колонка СС1, ИК – иранская колонка СС1. Не предвещая заранее вопрос этнолингвистической атрибуции ТК и ИК (нуждающейся в детальном анализе – что будет сделано нами позже), употребляем термины «тюркский язык» и «иранский язык» в смысле их принадлежности к языковым семьям.

² Перечни: *Drüll D.* Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung. – Stuttgart, 1980. – S. 138-140; *Ligeti L.* Prolegomena to the Codex Cumanicus // Acta Orientalia Hungarica. – Budapest, 1981. – Vol. 35. – Fasc. 1. – P. 2-8.

³ Обзор русской и советской литературы о СС, а также анализа воззрений отечественных тюркологов на этот памятник произведен А. Н. Кононовым. Мы обращаем большее внимание на зарубежную литературу вопроса, с которой советские исследователи менее знакомы.

содержания, рукописи давали разные каталожные названия: «Alphabetum Persicum», «Comanicum et Latinum anonymi» (1650 г.) или же «Lexicon Latinum», «Persicum et Comanicum» (1741 г.). Ю. Клапрот пытался закрепить заглавие 1650 г., но оно не удержалось. Привилось лаконичное название «Codex Cumanicus», придуманное вторым публикатором графом Г. Кууном⁴. Название игнорировало ПК, оставляло вне поля зрения имеющееся в рукописи автохтонное название языка *tatar til* («татарский язык»). При этом издатель памятника, считавший себя потомком половцев-куманов (что отразилось в фамилии Куун, по-венгерски «половец»), преследовал также свою субъективную цель – желание прославить предков, отразив исключительно их имя в названии кодекса. Название сыграло свою роль в закреплении цепи поверхностных ассоциаций: если *Codex – Cumanicus*, значит его язык – *lingua Cumanica*, а носители языка, конечно, *Cumani* = куманы (команы) = половцы = кыпчаки.

Внешняя критика СС. Кодикологическое изучение – в строгом понимании кодикологии как вспомогательной дисциплины – не проводилось. Отдельные данные помогают, однако, воссоздать первоначальный облик СС, а в совокупности с наблюдениями из области палеографии и истории бумаги реконструировать историю создания рукописи и перехода ее от одних лиц к другим. На сегодня СС состоит из трех тетрадей⁵ – первая из 29 л. (это с. 1-58; когда-то было 32 л.), вторая из 30 л. (сохранилась полностью, с. 59-118) и третья из 23 л. (с. 119-164; считается, что сохранилась полностью, но нечетное количество листов, возможно, свидетельствует о пропаже одного из них). Высказывается предположение, что между второй и третьей тетрадями находилась еще одна⁶. Кодикологическое деление СС не соответствует текстологическому, согласно которому различают СС I («итальянская» часть, с. 1-110) и СС II («немецкая», с. 111-164).

Палеографическое изучение не доведено до конца. Внимание привлекала в первую очередь (что вполне обосновано⁷) система специальных букв и диакритики, изобретенных для передачи тюркских и иранских звуков. Меньше внимания уделяли исследованию письма в точном понимании слова. СС можно разбить на три части: латинскую с записями итальянским письмом; латинскую с записями, дукт которых (с точки зрения происхождения) не исследован; немецкую с немецкой разновидностью письма. Единственная имеющаяся в словаре дата была прочитана правильно только недавно (1330 г. вместо бытовавшего столетиями 1303 г.): раньше не учитывались особенности написания римских чисел лигурийским дуктом⁸. Делались попытки установить число лиц, принимавших участие в создании

⁴ *Kuun G.* Codex Cumanicus Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum. – Budapestini, 1880 (repr. 1981).

⁵ *Drüll D.* Der Codex Cumanicus. – S. 24, 27.

⁶ *Ligeti L.* Prolegomena to the Codex Cumanicus... – P. 46.

⁷ *Gabain A. von.* Die Sprache des Codex Cumanicus // *Philologiae Turcicae fundamenta.* – Aquis Mattiacis, 1959. – T. 1. – S. 49-50.

⁸ *Drimba V.* Sur la datation de la première partie du Codex Cumanicus // *Oriens.* – Leiden, 1981. – Vol. 27-28. – P. 396-398.

рукописи. Куун определил, что ССІ написан одним итальянским почерком, четыре руки вносило поправки, из них три – немецким письмом; в ССІІ он увидел 14 почерков. Д. Дрюль считает, что в ССІІ вносило записи 16 лиц⁹, в чем сомневается Л. Лигети¹⁰. Почерки нуждаются сейчас не столько в палеографической, сколько в графологической экспертизе. Число лиц, вносивших записи в ССІІ, преувеличено: сомнительно, чтобы на протяжении примерно 30 лет, когда рукопись находилась у миссионеров, в ней 16 человек могли сделать записи. Определение этих второстепенных деталей важно для лингвистического декодирования текста: сколько рук, столько индивидуальных систем понимания и транскрибирования речи.

Изучение бумаги далеко от завершения. Все тетради итальянской бумаги, но филигрانی, идентичные водяным знакам СС, в другом документальном материале не найдены. А ведь только находка тождественной филигрانی на бумаге, обладающей «черной» датой (датой, проставленной канцеляристом или другим лицом), может пролить свет на то, соответствует ли единственная имеющаяся в рукописи «черная» дата – 11 июля 1330 г. – времени написания словаря, а также на то, когда была заполнена третья тетрадь. Поиски тождественных знаков в альбомах и коллекциях филиграний пока успехом не увенчались. На основании сходных, но не тождественных филиграний Д. Дьёрффи датировал изготовление первых двух тетрадей 1315-1346 гг., а третьей – 1340-1350 гг.¹¹; Дрюль все тетради относит к середине XIV в.¹²

Совокупность данных внешней критики дает возможность делать вывод о том, что СС прошел через три руки – итальянского переписчика словаря, миссионеров-«латинофонов» и миссионеров-«германофонов». Примерно в конце 50-х гг. XIV в. рукопись оказалась у генуэзца А. де Финале (фамилия указана в рукописи) и вскоре после этого очутилась в Венеции.

Текстология. Историю создания текста обеих частей СС следует рассматривать по отдельности. Они сохранились в единственном экземпляре; до сих пор не найдены следы похожих текстов XIV в. – исследование по линии сравнительной текстологии отпадает.

ССІ, состоящий из склонений и спряжений слов и двух латино-ирано-тюркских словарей: одного, составленного по алфавиту, и второго – систематически, явственно отражающего этнические черты автора, возник не сразу. Ему, несомненно, предшествовал период сбора и черновой обработки материала. Имеются косвенные свидетельства того, что заверченный протограф (= оригинал) был составлен не ранее 1324 или 1325 гг. (см. ниже). Протограф подвергался доработке: в процессе практического использования, когда он находился еще у итальянцев,

⁹ Drüll D. Der Codex Cumanicus. – S. 9-93.

¹⁰ Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus... – P. 50.

¹¹ Györfy Gy. Autour du Codex Cumanicus // *Analecta Orientalia memoriae A. Csoma de Kőrös dicata.* – Budapest, 1942. – P. 118.

¹² Drüll D. Der Codex Cumanicus. – S. 29-31.

пополнялись как алфавитный, так и систематический перечни. В этом убеждает хотя бы то, что в латинскую колонку (первую) внесено около 250 слов-дезидератов, к которым не успели подобрать иранские (вторая колонка) или же тюркские (третья) эквиваленты. В незавершенном виде протограф или отредактированный его список, – а спрос на словарь среди европейцев, заброшенных в «варварскую» страну, был большой – копировался в таком виде, в каком дошел до нас в составе СС. Можем предположить следующую стемму текстологической истории ССІ: 1) черновые записи = источники → 2) протограф = оригинал → 3) отредактированная копия (копии) → 4) дополненная копия (копии) = ССІ → 5) дополнения, вносимые в ССІ. Исходя из подобной стеммы, в дальнейшем можно будет более определенно говорить о стратиграфии структурных единиц. ССІ изготовлялся постепенно, не очень аккуратным переписчиком, возможно, с плохой копии, с чем связаны описки и другие ошибки¹³. Миссионеры вносили свои дополнения, не придерживаясь первоначальной транскрипции. Они также (что лингвистически очень важно) «исправляли» транскрипцию, т. е., по-видимому, меняли фонетическую запись диалекта, отраженного в протографе, применительно к диалекту окружающего населения.

Дискуссионным является вопрос о том, считать ли ССІІ оригиналом или копией¹⁴. Можно отнести к заслугам Д. Дрюль, доказавшей, что ССІІ – это оригинал¹⁵, а не копия¹⁶, однако, если учитывать, что в ССІІ хаотически перемешаны тексты различного содержания – фольклорные записи, молитвы и гимны, глоссарии, – определить черновой, копийный или белойой характер всех этих текстов вряд ли возможно. Предположения в отношении отдельных из них¹⁷ общей картины не меняют. Если ССІ формировался, обрабатывался и редактировался в канцелярском затишье, то ССІІ напоминает «полевые записи», частично, возможно, подвергнутые литературной шлифовке (высокий художественный уровень некоторых гимнов не подлежит сомнению¹⁸), но, в основном, сделанные на скорую руку, по горячим следам непосредственных контактов с населением. Не исключена возможность, что миссионеры включали в ССІІ религиозные тексты, составленные ранее, в процессе христианизации, а загадки и другой фольклорный материал записывали из уст народа.

¹³ *Grzegorzewski J.* Dzetatyzm perski «Kodeksu kumańskiego» // *Rocznik Oriyentalistyczny*. – Kraków, 1914-1915. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 91; *Расовский Д. А.* К вопросу о происхождении Codex Cumanicus // Сборник статей по археологии и византиноведению. – Прага, 1929. – Т. 3. – С. 206-207.

¹⁴ *Ligeti L.* Prolegomena to the Codex Cumanicus... – P. 7.

¹⁵ *Drüll D.* Der Codex Cumanicus. – S. 31-32.

¹⁶ *Pritsak O.* [Rec.] Drüll D. Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung. – Stuttgart, 1980 // *Journal of Turkish Studies*. – Cambridge, Mass., 1980. – Vol. 4. – P. 211.

¹⁷ *Drimba V.* Miscellanea Cumanica I, II // *Revue Roumaine de Linguistique*. – Bucarest, 1970. – Т. 15. – № 5. – P. 459.

¹⁸ *Gabain A. von.* Komanische Literatur // *Philologiae Turcicae fundamenta*. – Aquis Mattiacis, 1964. – Т. 2. – P. 243-251.

Текстологическое (отличное от кодикологического) деление СС на две части не подлежит сомнению. Вопрос состоит в том, сохранить ли за частями традиционные названия – СС I «итальянская» (с. 1-110) и СС II «немецкая» (с. 111-164) – или принять предложенные Лигети названия «книга переводчика» и «книга миссионеров»¹⁹ на том основании, что СС II нельзя полностью считать немецким (часть СС II – это латинские записи миссионеров неизвестного происхождения). Вместе с тем, нельзя отделаться от впечатления, что СС I (а может, и СС II) комплектовался в двух плоскостях: текстуальной, зафиксированной на письме, и устной, отражавшей произношение звуков, на письме зафиксированных особыми графемами и диакритикой. Устная инструкция, по-видимому, сопровождала передачу копий из рук в руки.

Датировка. Изучение датирования СС имеет длинную и противоречивую историю, на которой сейчас, когда, благодаря открытию П. Зорзанелло (не опубликованному в свое время) и В. Дримбы, предложена расшифровка «черной» даты²⁰, не стоит останавливаться. В настоящее время можно учитывать две даты: «черную» 1330 г. – *MCCCXXX die XI July* (ошибка предыдущей расшифровки состояла в том, что лигурийское написание цифр в виде *m* интерпретировалось как III, а в действительности это XXX²¹), и извлеченную из конкорданса названий месяцев латинской колонки и ИК 1324 или 1325 гг.²² Но определением этих двух дат проблема не ограничивается – предстоит уточнить еще несколько датировок: протографа (= оригинала), изготовления копий СС I, выполнения записей СС II. Другой вопрос состоит в том, каким временем датировать заключенный в СС материал. Хронологическую проблему представляет также установление конкорданса между месяцами солнечного календаря и обозначениями, имеющимися в ТК (элементы животного цикла?)²³.

Полученные из конкорданса годы 1324 или 1325 можно считать датой изготовления протографа. Следы истории СС I ранее 1324-1325 гг. не найдены.

«Черная» дата допускает двойную интерпретацию. Это или дата переписки одной из отредактированных копий, к которой восходит настоящий список СС I, или же дата дошедшего до нас СС I. Так или иначе, не думается, чтобы в первом случае (т. е. если 1330 г. считать датой не дошедшего до нас экземпляра рукописи) изготовление настоящего СС I отставало на много лет от 1330 г. Практика средневековых канцелярий (особенно при выдаче выписей из канцелярских книг) знает много случаев, когда при копировании оставляли дату, проставленную ранее в начале документа, а дату изготовления копии не отмечали. День «11 июля», конечно, нельзя считать днем создания СС I – эта дата показывает начало письменной фиксации текста оригинала или копии. Стемма СС I, дополненная хронологическими показателями, представляется нам в следующем виде: 1) черновые

¹⁹ *Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus...* – P. 52-53.

²⁰ *Drimba V. Sur la datation de la première partie du Codex Cumanicus...* – P. 396-398.

²¹ *Ibid.* – P. 396, 398, tabl. III, IV.

²² *Ibid.* – P. 400-401.

²³ *Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus...* – P. 6-7.

записи = источники ранее 1324-1325 гг. → 2) протограф = оригинал 1324-1325 гг. → 3) отредактированная копия 1330 г. → 4) дополненная копия = ССИ после 1330 г. → 5) дополнения, вносимые в ССИ 1330-1350 гг.

Нет оснований для более точной датировки ССИ. *Terminus post quem* здесь все тот же 1330 г. В руках одной или двух групп миссионеров СС находился между 1330 г. и концом 50-х гг. XIV в.

Все датировочные выводы не могут поколебать глубокого убеждения в том, что протограф или коренным образом переработанная редакция ССИ были изготовлены не ранее 1324-1325 гг. Составленный тогда разговорник, предназначенный для связей с носителями тюркского и иранского языков, даже если он основывался на более ранних источниках, соответствовал языковой ситуации того времени. Если некоторые религиозные тексты ССИ возникли в более ранний период, то они были живы и понятны в 30–50-х гг. XIV в. Материал СС, как тюркский, так и иранский, отражает данный период, данную лингвистическую ситуацию. Поэтому теряют смысл попытки отнести материал СС к XIII в.²⁴ или даже к домонгольскому периоду²⁵. При динамичности событий середины XIII – начала XIV в., вызванных вторжением монголов, миграциями огромных масс с Востока на Запад, уничтожением или насильственным угоном значительной части населения Восточной Европы, продажей его в рабство за пределы ареала, точная хронологизация материала СС имеет большое значение. Достаточно точно определяемый отрезок времени не нужно понимать так, что до 1324-1325 гг. не изготовлялись разговорники или же не составлялись религиозные тексты. Вероятно, они существовали ранее – с момента экспансии итальянцев в бассейн Черного моря (60-е гг. XIII в.) и начала миссионерской деятельности (30-е гг.), – однако не подлежит сомнению соответствие материала СС периоду 20–30-х гг. XIV в. Состояние рукописи, вид страниц, испещренных глоссами и разнообразными записями, свидетельствуют о том, что СС постоянно находился в деле. Церковь была заинтересована в том, чтобы преподносить основы веры в форме, наиболее понятной туземному населению, – это исключало архаизацию или стилизацию языка.

Место изготовления. Город, в котором написан СС, в рукописи не указан. Предполагалось в качестве локализационного признака использовать то место в инвокации, где упоминается имя св. Иоанна-евангелиста. Исходя из того, что в ССИ имеется ИК, анализировали географию итальянских поселений Причерноморья, наиболее интенсивно осуществлявших торговлю с Персией (для этих контактов будто бы и предназначалась ИК).

ССИ открывается обширной инвокацией с упоминанием Иисуса Христа, Богоматери и всех святых. Она заканчивается формулой: «Ad honorem Dei et b[ea]ti

²⁴ Самойлович А. Н. К истории и критике Codex Cumanicus // Доклады Российской Академии наук. Серия В. – Ленинград, 1924. – № 4-6. – С. 87.

²⁵ Баскаков Н. А. Об унификации названий древних и средневековых письменных тюркских языков // Тюркологический сборник. 1977. – Москва, 1981. – С. 25.

Ioh[ann]is euangeliste». Подобные инвокации соответствуют эпохе и характерны для духовных и светских рукописей. Согласно гипотезе В. Банга, упоминание евангелиста указывает на монастырь св. Иоанна в приволжском Сарае или его окрестностях²⁶. Монастырь такой действительно существовал – он упоминается в 1313-1340 гг.²⁷ Предположение В. Банга нашло поддержку у ряда исследователей²⁸. Монастырь в Сарае или вообще нижнюю Волгу²⁹ считали и считают местом копирования или даже составления ССІ. Однако упоминание евангелиста нельзя рассматривать как локализирующий признак. Во-первых, место и дата изготовления рукописи обычно указываются в колофоне, а не упоминаются в инвокации; во-вторых, копирование ССІ духовным лицом сначала надо доказать: духовная инвокация в средневековье не дифференцировала авторов и копиистов с точки зрения их духовного или светского звания. Монастыри и церкви св. Иоанна существовали также в других местах (например, монастырь и госпиталь св. Иоанна в Кафе, 1290 г.³⁰). Упоминание св. Иоанна не является календарным признаком (11 июля – это день св. Бенедикта), но евангелист мог являться патроном автора, редактора или же копииста ССІ.

Другое возможное место создания ССІ – Солхат (совр. Старый Крым) – было предложено Д. Расовским на том основании, что там находилась генуэзская фактория, где будто бы заканчивался караванный путь из Хорасана, на котором господствовал персидский язык³¹. Главное доказательство Д. Расовского – цитата из Ибн-Арабшаха (ум. 1450)³², но она понята им неправильно: арабский историк говорит о караванах из Хорезма (не Хорасана!) на полуостров Крым (не в Солхат!) в дотимуровское время, т. е. тогда, когда в Хорезме уже господствовал тюркский язык.

Сугдея (Солдая, Сурож, совр. Судак) была предложена О. Прицаком³³, так как там одно время пребывал венецианский консул, а восточнославянские глоссы в ССІ указывают на гостей-сурожан, итальянских купцов, торговавших на Руси. Но понятие гостей-сурожан не обязательно указывает на Сурож – это были купцы с полуострова вообще (подобно тому как древнерусское Сурожское море – это не только море около Сурожа!). Да и на полуострове сохранилось довольно значительное восточнославянское население – возможный источник глосс.

²⁶ Bang W. Über die Herkunft des Codex Cumanicus // Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. – Berlin, 1913. – Bd. 9. – S. 244-245.

²⁷ Golubovich G. Biblioteca bio-bibliographica della Terra Santa e dell' Oriente francescano. – Quaracchi, 1913. – Vol. 2. – P. 456, 516, 557; 1919. – Vol. 3. – P. 170.

²⁸ Drüll D. Der Codex Cumanicus. – S. 15-19; Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus... – P. 8; Drimba V. Sur la datation de la première partie du Codex Cumanicus... – P. 403.

²⁹ Gabain A. von. Die Sprache des Codex Cumanicus... – S. 46; Monchi Zadeh D. Das Persische im Codex Cumanicus. – Uppsala, 1969. – S. 13.

³⁰ Balard M. Gênes et l'Outre-Mer. – Paris; La Haye, 1973. – T. 1: Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289-1290. – P. 365.

³¹ Расовский Д. А. К вопросу о происхождении Codex Cumanicus... – С. 210-213.

³² Ahmedis Arabsiadae Vitae et rerum gestarum Timuri, qui vulgo Tamerlanes dicitur, historia / Ed. S. H. Manger. – Leovardiae, 1767. – T. 1. – P. 272-275.

³³ Pritsak O. [Rec.:] Drüll D. Der Codex Cumanicus. – P. 212.

Э. Шюц³⁴ считает местом создания ССИ Тану – там был венецианский квартал, но этого мало для гипотезы.

За Кафу, крупнейший центр генуэзской торговли на Черном море, выступила Д. Дрюль³⁵; ее поддержал Г.-В. Хауссиг³⁶. Д. Дрюль разработала вопрос о торговых связях Кафы с государством Ильханов, с использованием, будто бы, ИК. Ей, однако, не удалось доказать наличия интенсивных связей Кафы с Персией, тем более, что Золотая Орда, осуществлявшая общий суверенитет над Кафой, в 1261-1356 гг. находилась в состоянии войны с Ильханами и их наследниками, вследствие чего об активной торговле Кафы и других городов Северного Причерноморья с Персией не могло быть и речи.

И все же, учитывая, что Кафа являлась центром генуэзских поселений, мы считаем изготовление ССИ здесь наиболее вероятным. Город располагал в первой половине XIV в. необходимой культурной инфраструктурой, в среде которой могла возникнуть уникальная для своего времени система научной транскрипции тюркского и иранского языков. В Кафе действовала разветвленная сеть администрации с обширной канцелярией, штатом переводчиков, что способствовало созданию такого необходимого пособия, каким являлся ССИ. Теоретически допустимо, что ССИ мог возникнуть и в Генуе, где были носители тюркского и иранского языков, – в среде рабов и вольноотпущенников, привезенных из Причерноморья.

С другой стороны, возникновение ССИ в среде миссионеров не подлежит сомнению. Но находилась ли миссия в Крыму (в пределах или вне итальянских поселений), в Поволжье или на Северном Кавказе – определить нелегко. Диалектные особенности тюркского ССИ, отличные от языка ССИ, как будто говорят о том, что ССИ возник в несколько иной языковой среде, хотя этому противоречит тот факт, что фонетической правке на основе второго или даже третьего диалекта³⁷ весь материал ССИ не подвергался. Границы между диалектами существовали там, где сохранялись барьеры между племенами и обособленными родами кочевников. С переходом к оседлой жизни в городах и селах диалектные различия стирались. Здесь аналогия с лингвистической ситуацией в Крыму второй половины XIX – начала XX в., когда, после распада родоплеменной структуры, в языке одного носителя крымскотатарского языка спокойно уживались явления, характерные для северных и центральных диалектов, на которые накладывал свой отпечаток южный крымскотурецкий язык. Некоторые особенности ССИ позволяют утверждать, что миссия находилась в Крыму. Об этом свидетельствуют иноязычные (восточнославянские, иберо-кавказские) вкрапления, проникшие в ССИ и

³⁴ Schütz E. Armeno-Kiptschakisch und der Krim // Hungaro-Turcica. Studies in honour of J. Németh. – Budapest, 1976. – P. 202.

³⁵ Drüll D. Der Codex Cumanicus. – S. 34-39, 92, 136.

³⁶ Haussig H.-W. Geleitwort // Drüll D. Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung. – Stuttgart, 1980. – S. 8.

³⁷ Gabain A. von. Die Sprache des Codex Cumanicus... – S. 46-47.

даже в язык миссионеров. Немцы использовали украинское слово *копичя* (*kopicze* «копна») для перевода тюркского слова *çerē*³⁸. Иберо-кавказские элементы изучал Л. Лигети³⁹. Одновременное наличие восточнославянских и иберо-кавказских элементов характерно для крымских городов и селений, где наряду с другими народами – все города Крыма были полиэтническими – жили славяне, черкесы, зикхи (западные черкесы). Украинское население Кафы, например, потомки русов, просуществовало до середины XVII в.⁴⁰

Назначение. Цель создания ССІ и ССІІ не вызывает дискуссий. Как каждый разговорник, ССІ связывал носителей итальянского, с одной стороны, и тюркского и иранского языков, с другой. Подобную же функцию выполнял и ССІІ при общении носителей немецкого (или другого западноевропейского) языка, «зашифрованного» под латынь, с тюркофонами. Все это способствовало усвоению, обучению и распространению религиозных текстов на тюркском языке. Не вызывает сомнения и другое назначение СС: облегчая общение между этносами, он служил и своеобразным учебником иностранного языка. Тем не менее, назначение, особенно ССІ, этим не исчерпывалось. В «домиссионерский» период он выполняли другие функции. Относительно сущности этих функций ведется упорная дискуссия.

ССІ – пособие для купцов, специализировавшихся в межконтинентальной торговле. В нем зафиксирована тюркская *lingua franca* (далее – *LF*) – средство общения на караванном пути, начинавшемся в Тане на Азовском море и заканчивавшемся в Китае, у берегов Желтого моря. Персидская же *LF* – аналогичное средство общения на другом пути (обычно предполагалось: Дон – Волга – Каспий). Эта версия имеет многих приверженцев⁴¹. Как доказательство приводилось итальянское происхождение ССІ, связанное с успешной экспансией итальянцев на Восток. Не подлежит сомнению, что ССІ возник в обстановке колониальных захватов Генуи, частично других итальянских городов, в Причерноморье. Для генуэзцев свободный путь открылся в 1260 г. Экспансия требовала расширения контактов с иноязычным купечеством. *Lingua Comanica* (по распространенному во второй половине XIII – XIV в. аморфному выражению) действительно играла роль *LF* на среднеазиатском пути. Здесь начинаются неясности: во-первых, торговую деятельность на пути к Каспию до середины XIV в. конкретизировать невозможно⁴²; во-вторых, начиная с 1261 г. путь через Каспий или через перевалы

³⁸ *Drimba V.* Quelques mots comans précisés par leur gloses allemandes // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1979-1980. – Vol. 3-4. – P. 205-206.

³⁹ *Ligeti L.* Prolegomena to the Codex Cumanicus... – P. 50.

⁴⁰ *Fisher A.* The Ottoman Crimea in the mid-seventeenth century: some problems and preliminary considerations // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1979-1980. – Vol. 3-4. – P. 225.

⁴¹ *Roesler R.* Über das Kumanische // *Ejusd.* Romänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens. – Leipzig, 1871. – S. 339; *Drüll D.* Der Codex Cumanicus. – S. 132-135.

⁴² *Baratier É.* L'activité des Occidentaux en Orient au Moyen Âge // Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien. – Paris, 1970. – P. 336; *Richard J.* Les navigations des Occidentaux sur l'Océan Indien et la Mer Caspienne // *Ibid.* – P. 361.

Кавказа просто не діяв, не існував (шла війна за Азербайджан). Навіть якщо б шлях діяв, чи насправді тут потрібна персидська ЛФ. Друга половина XIII – XIV в. – це період панування тюркської мови також в Ірані. Ні за даремно саме в цю епоху навіть в літературній персидській мові вошло значуще кількість тюркізмів і монголізмів⁴³. Д. Дрюль висловила припущення, що торгівля Кафи з Персією із-за золотоординської блокади здійснювалася через Трапезунд⁴⁴, але це маловірогідно. Назви товарів, відправляються в Трапезунд, з назвами товарів, перерахованих в ІК, не співпадають: товари тут і там різні. Неубезпечливим є і думка про те, що в ССІ зафіксована купецька ЛФ в тюркській і іранській варіантах. Для проведення торговельних операцій чи насправді потрібна така значуща (2 500 – 3 000) кількість слів. Але і в систематичній частині ССІ є розділи лексики, які не використовувалися комерсантами. Нарешті, основною мовою розмовника – латинь – не була мовою торгівлі; в XIV в. це мова церкви, науки, юриспруденції, канцелярії, дипломатії; навіть не всі представники вищих кіл володіли латинь в достатній мірі. Відомі посібники по міжнародній торгівлі (анонімне 1315 г., Ф. Бальдуччі-Пеголотті середини XIV в.⁴⁵) складені на італійській, нинішньої ЛФ Середземноморського басейну, в який входили Чорне і Азовське моря.

Місіонери, звичайно, володіли латинь, а ССІ вони використовували як самостійним тюркської⁴⁶. Але думати, що ССІ призначався виключно для місіонерських цілей (як вважають деякі дослідники⁴⁷), немає підстав, бо тематичний розріз ССІ тільки частково відповідав завданням, стоячим перед місіонерами. З іншої сторони, не слід забувати, що релігійні питання представляли великий інтерес для середньовічного людини – не слід дивуватися значущій кількості релігійної лексики ССІ.

Висловлювалося припущення, що ССІ, в частині ІК, використовувався для зв'язків з монголо-татарською верхівкою Золотої Орди, ніби б використовуваною

⁴³ *Doerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit.* – Wiesbaden, 1963-1967. – Bd. 1-3.

⁴⁴ *Drüll D. Der Codex Cumanicus.* – S. 44-47, 81-90; *Haussig H.-W. Geleitwort // Drüll D. Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung.* – Stuttgart, 1980. – S. 8.

⁴⁵ *Bautier R.-H. Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Âge // Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien.* – Paris, 1970. – P. 311-320; *Balducci Pegolotti F. La pratica della mercatura / Ed. by A. Evans.* – Cambridge, Mass., 1936.

⁴⁶ Об изучении миссионерами восточных языков см.: *Altaner B. Sprachkenntnisse und Dolmetscherwesen im missionarischen und diplomatischen Verkehr zwischen Abendland (Päpstliche Kurie) und Orient im 13. und 14. Jh. // Zeitschrift für Kirchengeschichte.* – Stuttgart, 1936. – Bd. 55. – S. 83-126; *Roncaglia M. I Fratti Minori e lo studio delle lingue orientali nel secolo XIII // Studi Francescani.* – Florence, 1953. – Ser. 3. – Vol. 25. – P. 169-184; *Richard J. La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe-XVe siècles).* – Rome, 1977. – P. 96.

⁴⁷ *Richard J. La Papauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe-XVe siècles).* – P. 98.

изящный персидский для международных контактов⁴⁸. Дискуссия между Б. Шпулером и П. Пельо по поводу роли персидского в монголо-татарских улусах⁴⁹ показала, что персидский язык не был распространен среди монголо-татарской верхушки (кроме государства Ильханов); sporadическое употребление персидского для дипломатических сношений не меняет общего вывода. С другой стороны, иранский язык ССИ очень отличается от изящного классического новоперсидского – грубоватый разговорный язык ИК не похож на средство общения рафинированной (как представляется некоторым исследователям) монголо-татарской аристократии.

Сравнительно недавно была разработана гипотеза, согласно которой ССИ – книга итальянского переводчика⁵⁰. Л. Лигети, конкретизировав мысль Д. Расовского и Д. Дьёрффи о том, что ССИ был изготовлен для нужд итальянских колоний, подкрепил свое мнение довольно солидной (хотя односторонней) источниковой базой. Л. Лигети считает, что переводчик пользовался ТК для контактов на высоком уровне с монголо-татарской верхушкой (включая составление и переводы договоров между итальянцами, с одной стороны, и ханами или же их наместниками, с другой). За ИК Л. Лигети сохранил роль купеческой LF. В этой гипотезе – в отношении ТК – имеется рациональное зерно, но исследователь закрепил за ТК только роль пособия высокого ранга. Детальное рассмотрение договоров не подтверждает гипотезы: из перечисленных Л. Лигети многочисленных договоров только в отношении одного венецианского договора 1332-1333 гг.⁵¹ можно с уверенностью сказать, что он был составлен на «команском» языке. В отношении других таких актов подобных сведений нет. Выражение *lingua ugarasca*, употреблявшееся в связи с договорами, обозначает не язык, а уйгурское письмо. До 1380 г. в международной практике Золотой Орды господствовал монгольский; в этом мы согласны с выводами А. Григорьева⁵², хотя они и сделаны на ограниченном материале. Да и содержание ССИ не свидетельствует об его употреблении главным образом для международных отношений.

Обратим внимание на то, что лексика ССИ охватывает все области повседневной жизни⁵³. Конкретно на назначение ССИ указывают латинские (полные итальянских

⁴⁸ *Grzegorzewski J.* Dzetatyzm perski «Kodeksu kumańskiego»... – S. 92.

⁴⁹ *Spuler B.* Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. – 2-e erw. Aufl. – Wiesbaden, 1965. – S. 291; *Pelliot P.* Notes sur l'histoire de la Horde d'Or suivies de quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en «ar». – Paris, 1949. – P. 164-165.

⁵⁰ *Ligeti L.* Prolegomena to the Codex Cumanicus... – P. 124, 136, 212.

⁵¹ *Mas Latrie L. de.* Privilèges commerciaux accordés à la République de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak // Bibliothèque de l'École des Chartes. – Paris, 1868. – Vol. 29. – P. 585.

⁵² *Григорьев А. П.* Официальный язык Золотой Орды XIII–XIV вв. // Тюркологический сборник. 1977. – Москва, 1981. – С. 81-89.

⁵³ Детальный анализ см.: *Расовский Д. А.* К вопросу о происхождении Codex Cumanicus... – С. 197-206.

варваризмов) перечни уже упомянутых дезидератов. О них известно было давно⁵⁴, однако они не подвергались анализу. Среди дезидератов встречаются, в частности, следующие, не переведенные на оба языка: град, полдень, чернильный орешек, кардамон, мускат, пряности; [мех] маленьких кошек, льва, горноста; писарь, книга, пособие, письмо, чернила, бумага; порошок, ветвь дерева, виноградник, шкура, цапфа, резец; топаз, яшма, аметист; содържательница притона; камнемет, копье, щит; игла, нитка, терраса, быстроходный [конь], матрац, кушанье, вино, вода, соль, платок, испепелять. Системы здесь нет, лексика отражает повседневную жизнь с уклоном к коммерции – что характерно для среды торговых колоний. Другое обстоятельство, на которое исследователи не обращали внимания, состоит в том, что иранский и тюркский языки занимают в ССІ равноправное место. Невозможно доказать, будто иранская лексика использовалась в одной сфере, а тюркская – в другой. Тематические границы полей, в пределах которых употреблялась и иранская, и тюркская речь, идентичны. Носители этих языков должны были находиться примерно на одинаковом положении, проживать в аналогичных условиях. Тождественность полей могла возникнуть только в том случае, если языковые контакты устанавливались на одном и том же социальном уровне, если характер контактов был практически идентичным. Так как это не были тюрко- и ираноязычные купцы или двуязычная аристократия (объем лексики достаточно обширен), напрашивается вывод, что ССІ был составлен для повседневного общения с окружающим населением, находившимся под генуэзской (судя по варианту латыни) администрацией или заселявшим недалекий хинтерланд. Л. Лигети прав, называя ССІ «книгой переводчика», но это была книга не для дипломатических переговоров, а обычное пособие для переводчика с его обыденными занятиями на территории, находившейся под итальянским владычеством.

Лингвистическая ситуация в Крыму в 20-х гг. XIV в. Прошло почти столетие со времени монголо-татарского смержа, мало затронувшего развитой юг Крыма с его городами и селениями, насчитывавшими много веков существования. Все они (Солхат, Солдая, Кафа, Воспоро, Кирк-Иер, Мангуп и др.) периодически становились объектами грабежа и разорений, но это не было тотальное уничтожение. Города Крыма с момента возникновения первых греческих полисов были полиэтническими и многоязычными. Со временем возникали новые этнические и этноконфессиональные общины, менялся господствующий язык, в зависимости от политической ситуации. В 1320-х гг. международное положение было сложным, но стабильным. Города Южного Крыма номинально зависели от Византийской империи, что укрепляло позиции греческого языка. Остальная территория полуострова вошла в состав Золотой Орды – население этой части Крыма постепенно подвергалось тюркизации⁵⁵. Там господствовал упоминаемый в СС *tatar til*.

⁵⁴ *Расовский Д. А.* К вопросу о происхождении Codex Cumanicus... – С. 207; *Drüll D.* Der Codex Cumanicus. – S. 32.

⁵⁵ *Дашкевич Я. Р.* Армяно-кыпчакский язык XV–XVII вв. в освещении современников // Вопросы языкознания. – Москва, 1981. – № 5. – С. 80; *Его же.* Армяно-кыпчакский язык: этапы

К 20-м гг. XIV в. колонии достигли экономического расцвета – возникла настоящая Итальянская империя на Черном море. Была создана сеть административных и судебных учреждений, введено делопроизводство западного образца⁵⁶, укрепились позиции Католической церкви. Население городов, селений, хинтерланда было весьма пестрым. Г. де Рубрук еще в 1253 г. писал: «...между Керсоной [Херсонесом] и Солдаией существует сорок замков, почти каждый из них имел особый язык»⁵⁷. В городах, захваченных генуэзцами, звучала, кроме итальянской, греческая, восточнославянская (потомки русов), готская, армянская, иберо-кавказская (черкесы и зикхи), сирийская, еврейская (в области культа), валашская и другая речь. Значительный процент населения пользовался тюркскими и иранскими языками. Тюркофонами были татары, осколки ранее поселившихся тюркских народов (хазар, печенегов, половцев), а также караимы. Ираноязычными были аланы, персы, возможно, остатки сугдейцев и хорезмийцев (иранофонов). Управлять таким этническим и религиозным Вавилоном было нелегко. В условиях итальянской колонии с обширной сетью западноевропейской администрации и богатым делопроизводством, регистрирующим торговые сделки, завещания и описи имущества, огромное значение имели государственные и другие, менее официальные, переводчики.

Нотариальные акты Кафы 1289-1290 гг. еще задолго до расцвета города в 20–30-х гг. XIV в. много раз упоминают переводчика генуэзской общины (*drogumanus = torcimanus comunis Janue in Caffa*) Пьетро де Милано, владевшего, по-видимому, греческим, сирийским (арабским?) и татарским – по крайней мере, он присутствовал в нотариате, когда записывались акты с участием лиц этих народностей⁵⁸. Кроме него, в роли переводчиков упоминается еще 24 лица, владеющие греческим, сирийским, арабским, армянским, аланским и немецким языками⁵⁹. Если учесть, что переводчиками выступали просто доверенные лица, знавшие определенные языки, помимо итальянского, объем переводческой работы в административных учреждениях, у нотариев, в судах, на базарах и в других местах оказывается огромным. Подобный же результат дает изучение актов таких колоний конца XIII – середины XIV в., как Вичина, Килия, Белгород (Монкастро), Тана⁶⁰. Вот та среда, для которой составление и употребление пособий вроде ССИ

истории // Там же. – 1983. – № 1. – С. 92-93; *Ejusd. Who are Armeno-Kipchaks? (On the ethnical substrat of the Armenian colonies in the Ukraine)* // *Revue des Études Arméniennes*. N. S. – Paris, 1982. – Т. 16. – P. 383-384.

⁵⁶ О нотариате см.: *Brătianu G. I. Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*. – Bucarest, 1927. – P. 33-34.

⁵⁷ *Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны // Плано Карпини Дж. дель. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны*. – Москва, 1957. – С. 90.

⁵⁸ *Balard M. Gênes et l'Outre-Mer*. – № 47, 52, 53, 99, 124, 126, etc.

⁵⁹ *Ibid.* – № 80, 154, 190, 232, 371, 386, etc.

⁶⁰ Обзор публикаций: *Verlinden Ch. Le commerce en Mer Noire des débuts de l'époque byzantine au landemain de la conquête de l'Égypte par les Ottomans (1517)* // XIII Международный конгресс

было необходимостью. Еще деталь: латинский язык генуэзских актов аналогичен языку ССІ, что давно отметили историки⁶¹, но до сих пор не учли языковеды. А дата в начале ССІ напоминает канцелярскую практику датирования актов, а не запись даты в колофоне рукописей.

Учитывая языковую ситуацию в колониях, с ее практикой переводческой деятельности, приходим к выводу, что ССІ был создан как разговорник для общения с тюрко- и ираноязычным населением колоний и хинтерланда⁶². Зафиксированный в ССІ язык – это язык местного населения, а не LF среднеазиатского и каспийского путей: грецизмы, славянизмы, романизмы, германизмы ТК и ИК, понятные в причерноморском ареале, были непригодны для контактов в Персии или Китае.

Проблема этнической принадлежности автора или составителя, информанта, а также лиц, редактировавших и дополнявших СС, представляет интерес не только для этнолингвистики, но и для правильного декодирования текстов. Как мы видели, текстологическая история ССІ сложнее, чем ССІІ. Если процесс получения и обработки информации для ССІ включает последовательное участие информанта → автора (составителя) → редактора (переписчика) → лица, дополнившего или исправлявшего ССІ, то для ССІІ цепочка состоит из двух элементов: информант → автор (фиксатор, составитель).

Согласившись с многослойностью текста ССІ, т. е. с тем, что первоначальный текст, базировавшийся на неизвестных источниках, был составлен в 1324-1325 гг., а в дальнейшем дополнялся и должен был дополняться, достигнув оформления в 1330 г., нельзя отказаться от мысли об участии в этом процессе информантов. Даже если автором считать переводчика-полиглота, для которого один из восточных языков был родным (оптимальный вариант), то приписывание латинских и итальянских слов, поиски для них тюркских и иранских эквивалентов свидетельствуют о многих информантах, знания которых использовались для пополнения ССІ. Как копииста ССІ, так и информантов в литературе характеризуют нелестными словами. Подобная характеристика рикошетом бьет по автору ССІ. В. Дримба считает, что ТК заполнена со слов информанта «некомана» или плохо знавшего «команский»⁶³. Он согласен сделать скидку на неграмотность переводчика По Д. Монки-заде, ИК составлена из слов, продиктованных «команом», так как персидская лексика подчинена «команским» языковым законам⁶⁴. А. Бодроглигети считает, что для информанта ИК персидский не являлся родным, он

исторических наук: Доклады конгресса. – Москва, 1970. – Т. 1. – Ч. 4. – С. 222-225; кроме этого: *Balbi G., Raiteri S.* Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e Licostomo nel secolo XIV. – Genova, 1973.

⁶¹ *Bratianu G. I.* Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle. – Paris, 1929. – P. 231.

⁶² Вопросу идентификации языков с точки зрения этнолингвистики будет посвящена отдельная статья.

⁶³ *Drimba V.* Syntaxe comane. – Bucarest; Leiden, 1973. – S. 184.

⁶⁴ *Monchi Zadeh D.* Das Persische im Codex Cumanicus. – S. 13.

знал его посредственно⁶⁵. Л. Лигети, наоборот, усматривает здесь влияние иранского на тюркский: «тюркские варваризмы явились следствием рабского перевода персидских выражений»⁶⁶. Получается, что оба информанта, тюркский и иранский, «подвели» совершенно не знающего восточных языков автора, что привело к составлению малопригодного к практическому применению пособия. Трудно допустить, что человек, создавший последовательную, удовлетворительную с точки зрения практической лингвистики систему транскрипции, одну из первых такого рода в средневековой Европе (ср. высокую оценку, данную К. Залеманом⁶⁷), мог не знать восточных языков. Имеются основания считать ССІ «книгой переводчика» – в колониях, несомненно, были талантливые переводчики, способные составить пригодный разговорник. Уровень транскрипционной системы, схема построения ССІ, систематизация лексики по разделам свидетельствуют о том, что автором был человек, для которого переводческая деятельность являлась профессией. Он владел, по-видимому, обоими восточными языками в объеме, достаточном для повседневного общения. В ССІ нашел отражение язык, которым пользовался автор и на котором говорили окружающие. То, что этот язык не был безукоризненным, – это другой вопрос. Но ведь и итальянская латынь ССІ не укладывается в рамки идеальной латыни, даже в ее итальянском варианте. Из этого, однако, не следует, что автор был неграмотным в латыни или не знал итальянского языка.

Каким представляется нам автор? Возможно, имя его было Иоаннес (Джованни), и он внес имя своего патрона в инвокацию. Генуэзец (о чем свидетельствует лигурийский вариант латыни и лигурийский дукт письма) или выходец из вывезенных из Причерноморья рабов (современник, Иоанн из Гильдесгейма, писал, что итальянцы покупали детей, владевших местными языками, для того, чтобы в дальнейшем воспользоваться их языковыми знаниями⁶⁸). Владел, вероятно, одним из восточных языков с детства⁶⁹. Он обладал лингвистическими способностями, понимал фонетическую структуру тюркского языка, что выразилось в разработке транскрипции. Высказывалось предположение, что он был знаком, хотя бы поверхностно, с арабскими трудами из области практической лингвистики: по структуре, в частности делением лексики по предметам, ССІ больше похож на

⁶⁵ *Bodrogligeti A.* The Persian vocabulary of the Codex Cumanicus. – Budapest, 1971. – P. 12.

⁶⁶ *Ligeti L.* Prolegomena to the Codex Cumanicus... – P. 13.

⁶⁷ *Saleman C.* Zur Kritik des Codex Cumanicus // Известия императорской Академии наук. Сер. 6. – СПб., 1910. – № 12. – С. 950.

⁶⁸ *Golubovich G.* Biblioteca bio-bibliographica della Terra Santa e dell' Oriente francescano. – Quaracchi, 1913. – Vol. 2. – P. 153.

⁶⁹ О вывозе рабов «команов» и алан в Италию: *Verlinden Ch.* Esclavage et ethnographie sur les bords de la Mer Noire (XIIIe et XIVe siècles) // *Miscellanea historica in honorem L. van der Eisen.* – Brussel; Parijs, 1947. – Vol. 1. – P. 287-298; *Ejusd.* Esclaves alains en Italie et dans les colonies italiennes au XIVe siècle // *Revue Belge de Philologie et d'Histoire.* – Bruxelles, 1958. – Т. 36. – № 2. – P. 451-457; *Ejusd.* L'esclavage dans l'Europe medievale. – Gent, 1977. – Т. 2.

восточные пособия (на что обратил внимание Л. Лигети⁷⁰), чем на западные. Определить роль предполагаемого редактора ССІ не представляется возможным. Палеографическое изучение ССІ указывает на существование лиц, дополнявших или исправлявших первоначальный текст в духе другой транскрипции (нередко это были немецкие монахи).

СС часто подвергается субъективному декодированию во имя «нормализованной», «стандартизированной» транскрипции обоих восточных языков без учета того, что в полиэтнических причерноморских городах разговорные языки изобиловали интерферентными явлениями.

Информантами ССІІ (их присутствие ощущается на каждом шагу) были живые носители тюркского языка. Кто был автором переводов религиозных текстов – монахи-иностранцы, досконально владевшие языком, или же туземцы (возможно, также монахи), сказать трудно. Некоторые поэтические гимны могли пройти фольклорную обработку (пропаганда католицизма велась среди тюркофонов на протяжении ста лет). Для декодирования записей важен этнос монахов. Частично это немцы, говорившие на средневерхненемецком диалекте; остальные монахи неизвестного происхождения (среди миссионеров встречались англичане, итальянцы, венгры, французы, каталонцы, испанцы, поляки и др.). Если палеографический и лингвистический анализ когда-нибудь поможет определить этнос остальных фиксаторов, это, возможно, уточнит наше представление о тюркских текстах ССІІ. Немцы, по-видимому, вносили записи последними⁷¹ и именно там, где среди миссионеров господствовал немецкий язык. Трудно представить себе, что монах не немец изучал немецкий только для того, чтобы научиться говорить по-тюрки.

Многоаспектный анализ проблемы возникновения СС дает возможность сделать выводы, важные для дальнейшего лингвистического и этнолингвистического исследования памятника:

а) название СС дезориентирует исследователей, что отразилось в этнолингвистическом плане изучения;

б) кодикологическое, палеографическое и филигранологическое обследование памятника не завершено, и ранее сделанные выводы нельзя считать окончательными;

в) текстологический анализ свидетельствует о том, что ССІ – это копия протографа или отредактированной копии, а ССІІ – материалы оригинального и копияного происхождения;

г) предложенное Зорзанелло – Дримбой прочтение «черной» даты ССІ – 1330 г. – не подлежит сомнению; протограф был изготовлен, по-видимому, в 1324–1325 гг. ССІІ составлен в пределах 30-х – начала 50-х гг. XIV в. Нет оснований относить материал памятника к XIII в.;

д) ССІ создан в одном из городов Северного Причерноморья, находившихся под генуэзским владычеством, наиболее вероятно – в Кафе. Сарай в качестве

⁷⁰ *Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus...* – P. 15-16.

⁷¹ *Ibid.* – P. 53.

места создания или переписки ССІ отпадает. Место создания ССІІ неизвестно, по-видимому, это был Крымский полуостров;

е) ССІ составлялся как пособие для переводчика в колониях, ССІІ – для фиксации «полевых записей» миссионеров, а также для записи религиозных текстов, распространяемых среди тюркофилов. ССІ не был пособием, созданным специально для купцов или миссионеров, поскольку ИК и ТК отражают местные разговорные языки, а не купеческую ЛФ;

ж) автор ССІ был квалифицированным переводчиком, возможно, выходцем из крымской тюрко- или ираноязычной среды. Мнение о том, что в ССІ имеется масса ошибок, вызванных плохой информацией, низкой квалификацией автора и небрежной перепиской, преувеличено. Оно объясняется невниманием к процессам интерференции и конвергенции в этнически смешанной многоязычной среде крымских городов XIV в.

Публикуется за виданням: *Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы возникновения // Вопросы языкознания. – Москва, 1985. – № 4. – С. 72-83.*

CODEX CUMANICUS – ВОПРОСЫ ДЕКОДИРОВАНИЯ

Научное открытие СС¹ как лингвистического источника исключительной важности состоялось в 1828 г.² В последующие десятилетия на успешное изучение памятника возлагалось много надежд: в первую очередь привлекала латинская, а не лишенная вокализации арабская графика, во вторую – обстоятельство, что налицо был явно памятник не книжного литературного, а разговорного языка. Исследователи ставили перед собой также другие лингвистические задачи; большинство из них постепенно отошло на второй план, а вопросы, связанные с графикой и интерпретацией разговорного языка, до сих пор остаются в центре внимания. По мере углубления анализа различных языковых уровней памятника, главным образом фонетики и лексики, выяснилось, что латинская графика, несомненно, имеет преимущества перед арабской, но и она нуждается в тщательном декодировании графическими средствами современной фонетики. Нелегко давалось определение места, занимаемого ИК и ТК в классификационной схеме языков, установление этнолингвистических и генетических связей восточных языков СС. Возникали все новые и новые вопросы, удовлетворительное решение которых зависело прежде всего от правильности, с лингвистической точки зрения, прочтения тюркских и иранских текстов СС. И тогда со всей остротой встала сложная проблема объективности критериев контроля – проблема лингвистической достоверности текстов СС, как в их первоначальном (в рукописи Библиотеки св. Марка в Венеции), так и в декодированном (в печатных изданиях) видах.

В свете изложенной нами истории возникновения СС, до сих пор полной неясностей³, задача предстоит не из легких. Оказывается, заставить «говорить» даже транскрибированный латинской графикой памятник тюркского и иранского разговорных языков не просто. Существует немало критических и скептических высказываний как в отношении самого памятника (что, в общем, несколько странно), так и в отношении его печатных изданий (что более оправдано). Основной их смысл сводится к тому, что система передачи звуков тюркской и иранской речи несовершенна, в связи с чем многие авторы предлагают заменить ее другой, по их мнению, более точной.

¹ Приняты сокращения: СС – Codex Cumanicus, СС1 – первая («итальянская») часть СС, ССII – вторая («немецкая») часть, ТК – тюркская колонка СС1, ИК – иранская колонка СС1. Не предвещая вопроса этнолингвистической атрибуции ТК и ИК (нуждающейся в детальном анализе – что будет сделано нами позже), употребляем термины «тюркский язык» и «иранский язык» в смысле их принадлежности к языковым семьям.

² *Klaproth J. Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de F. Petrarcha // Memoires relatifs à l'Asie. – Paris, 1828. – Т. 3.*

³ *Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы возникновения // Вопросы языкознания. – Москва, 1985. – № 4.*

Критерии лингвистической достоверности СС (рукописи, а не изданий) можно распределить на две группы – экстралингвистические и лингвистические.

Главным критерием высокой достоверности текста ССІ (и, в значительной мере, СС ІІ) является то, что он неоднократно проходил проверку в межъязыковом общении. СС І – разговорник, составленный исключительно для утилитарных целей. Он являлся практическим пособием в переводческой деятельности, распространялся и переписывался неоднократно. ССІ выдерживал проверку временем – в него вносили дополнения, изменения, усовершенствования. Напрашивается единственный вывод – текст ССІ не был плохим, он соответствовал поставленным перед ним целям. Другими словами, зафиксированное в СС І, в основном при помощи специально выработанной транскрипции, произношение слов тюркской и иранской речи должно было соответствовать реальному, иначе само существование подобного пособия сделалось бы невозможным.

Для передачи звуков непривычной речи были выработаны, по крайней мере, две системы транскрипции: одна – для ССІ, другая – для ССІІ. Не все, пользовавшиеся СС, знали и понимали различия между этими системами. Они вносили свои записи и дополнения, не придерживаясь каких-либо строгих правил. Для верного декодирования необходимо точное распределение текстов СС на виды, в зависимости от используемых средств транскрипции. Такой анализ не проводился, хотя эта задача, по-видимому, разрешима, если учесть особенности стиля дополнений и почерка их «авторов». Отклонения от определенной системы записи звуков вызывают многочисленные замечания об искажениях звучащей речи, допущенных автором и переписчиком СС. В ряде случаев подобного рода критические замечания выдвигаются для обоснования собственной субъективной реставрации изначального звучания слов. Поток этих замечаний и претензий необходимо несколько умерить, в противном случае придется откровенно признать, что СС (особенно ССІ) никогда не мог являться действенным пособием, облегчавшим общение с носителями двух восточных языков. Все далеко идущие «реставрации» «истинного» звучания речи автоматически ставят под сомнение лингвистическую достоверность СС. Не все варианты «реставрации», предлагаемые как единственно правильные (см. ниже), являются действительно объективно обоснованными. Транскрипционные системы СС нуждаются в реабилитации – и в очень деликатном обращении. По-видимому, следует помнить глубокое замечание К. Залемана: «Вообще, в транскрипции Кодекса, столь прекрасно подходящей к тюркскому, я вижу чрезвычайно важное научное достижение, так как изобретатель или изобретатели опередили свое время на несколько столетий. Изучение истоков этой транскрипционной системы может явиться благодатной задачей средневековой палеографии»⁴. Ни палеографы, ни лингвисты с этой, поставленной 70 лет назад, задачей пока не справились, и транскрипционная система СС остается до конца не раскрытой.

⁴ *Saleman C. Zur Kritik des Codex Cumanicus // Известия императорской Академии наук. 6 сеп. – СПб., 1910. – № 12. – С. 950.*

В адрес информантов и автора выдвигается целый ряд обвинений: итальянцы будто бы записывали материал ССИ у лиц, плохо знавших тюркский язык (В. Дримба) или же поверхностно знакомых с иранским (Д. Монки-заде, А. Бодроглигети)⁵. Что, конечно, не согласуется с целью и ролью ССИ в межэтническом общении. А. Бодроглигети, например, пришел к выводу о том, что информант поверхностно владел иранским, на основании того, что записи ИК иногда не полностью адекватны латинскому слову и представлены в форме, являющейся ответом на вопрос (вроде «что это такое?»), а также на основании того, что морфология памятника проще, чем в классическом новоперсидском. Но ведь вместо того, чтобы пользоваться плохим разговорником, не так трудно было найти в городах Крыма, находившихся под итальянской юрисдикцией, тюрко- или иранофонов, превосходно владевших родным языком. Тем более, что иногда от установления полноценного языкового контакта в «варварской», не всегда дружелюбно настроенной к колонизаторам стране могло зависеть решение вопросов жизни или смерти. Некоторые претензии к составителям ССИ оказались упреками не по адресу. В. Радлов, к примеру, считал, что лицо, записавшее тюркские загадки, пользовалось записями, составленными кем-то другим, плохо знавшим язык⁶. В действительности же, как было установлено позже, этот упрек нужно было адресовать Г. Кууну, плохо издавшему соответствующие тексты.

Много обвинений выдвигается в адрес переписчика (переписчиков), особенно ССИ⁷: непонимание восточных языков, малограмотность, невнимательность. Несомненно, последний упрек в известной степени правомерен, в частности, в плане описок и технических ошибок (например, несоответствие переводов в колонках, так как копиист ССИ переписывал разговорник по колонкам, а не по строкам). Но и здесь некоторые ошибки можно переадресовать издателям (Кууну, также передвигавшему слова в пределах колонок). Сам же переписчик вряд ли был таким уж бездарным и безграмотным, коль скоро он успешно справлялся с копированием слов, произношение которых передавалось при помощи специально выработанной и непростой транскрипции, требовавшей усиленного внимания. Следует прекратить выдвигать обвинения как в адрес копииста, так и в адрес информантов и автора. Грань между обоснованными и необоснованными претензиями может быть поставлена только путем выработки определенной концепции декодирования текстов СС.

⁵ Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы возникновения... – С. 80-81.

⁶ Radloff W. Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus // Mémoires de l'Académie imp. des Sciences de St.-Pétersbourg. 7e sér. – СПб., 1887. – Т. 35. – № 6. – Р. 2.

⁷ Grzegorzewski J. Dzetatyzm perski «Kodeksu kumańskiego» // Rocznik Orientalistyczny. – Kraków, 1914-1915. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 91; Расовский Д. А. К вопросу о происхождении Codex Cumanicus // Сборник статей по археологии и византиноведению. – Прага, 1929. – Т. 3. – С. 206-207; Bodrogligeti A. The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. – Budapest, 1971. – P. 184; Drüll D. Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung. – Stuttgart, 1980. – S. 32; Drimba V. Sur la datation de la première partie du Codex Cumanicus // Oriens. – Leiden, 1981. – Vol. 27-28. – P. 406; Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus // Acta Orientalia Hungarica. – Budapest, 1981. – Vol. 35. – Fasc. 1. – P. 30-31.

Критерии лингвистической достоверности издаваемых текстов СС относятся главным образом к языковой сфере.

Использование текста СС осложняется тем, что практически в распоряжении языковедов – как это ни парадоксально для столь важного памятника – нет хорошего критического издания СС. Первое издание части СС И. Клапротом 1828 г.⁸, подготовленное на основании неполноценной копии, снятой с венецианского уникама, нельзя принимать в расчет, не говоря о том, что само оно давно превратилось в библиографическую редкость. Большинство исследователей имеет в своем распоряжении издание Кууна 1880 г.⁹, которое страдает рядом серьезных недостатков (непродуманная транскрипция, много неверно прочитанных мест, особенно в ССII). По строгому, но справедливому замечанию К. Грэнбека, издание Кууна «никогда не могло считаться адекватным научному изданию»¹⁰. Еще при жизни Кууна был высказан ряд критических замечаний, на основании которых он частично исправил свой личный экземпляр (хранящийся сейчас в архиве Венгерской академии наук в Будапеште). Удивительно, почему при повторном (репринтном) издании в 1981 г.¹¹ этот исправленный авторский экземпляр не был использован. Издание Кууна ввело в заблуждение многих, явилось причиной печальной неудачи В. Радлова¹², реставрировавшего «команский» язык на основании недостоверного издания. Истина раскрылась в результате резкой полемики между В. Бангом, с одной стороны, и В. Радловым и его сторонниками, с другой¹³, причем последний в конце концов признал себя побежденным, хотя и не сделал этого публично¹⁴. В. Банг опубликовал ряд фрагментов ССII, которые считаются до сих пор почти безукоризненными, но они рассеяны по различным малодоступным изданиям¹⁵ и никогда не были собраны

⁸ *Klaproth J. Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de F. Petrarca // Memoires relatifs à l'Asie. – Paris, 1828. – Т. 3.*

⁹ *Kuun G. Codex Cumanicus Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum. – Budapestini, 1880.*

¹⁰ *Grønbech K. Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben. – Copenhagen, 1936. – S. 8; другие критические высказывания см. в: Pelliot P. À propos des Comans // Journal Asiatique. – Paris, 1920. – 11e ser. – Т. 15. – № 2. – P. 126-128; Kowalski T. Karaimische Texte im Dialekt von Troki. – Kraków, 1929. – S. LX; Drimba V. Problèmes d'une nouvelle édition du Codex Cumanicus // Revue Roumaine de Linguistique. – Bucarest, 1970. – Т. 15. – № 3. – P. 209; Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus... – P. 17-18.*

¹¹ *Kuun G. Codex Cumanicus. With the Prolegomena to the Codex Comanicus by Ligeti L. – Budapest, 1981.*

¹² *Radloff W. Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus // Mémoires de l'Académie imp. des Sciences de St.-Petersbourg. 7e sér. – SPb., 1887. – Т. 35. – № 6.*

¹³ Об этой дискуссии см.: *Кримський А. Ю. Тюрки, їх мови та літератури // Його жс. Твори. – К., 1974. – Т. 4. – С. 518-520.*

¹⁴ *Бартольд В. В. Новый труд о половцах // Его же. Сочинения. – Москва, 1968. – Т. 5. – С. 393.*

¹⁵ Неполные перечни: *Gabain A. von. Die Sprache des Codex Cumanicus // Philologiae Turcaicae fundamenta. – Aquis Mattiacis, 1959. – Т. 1. – S. 49; Drüll D. Der Codex Cumanicus. – S. 138.*

вместе¹⁶. В 1920 г. П. Пельо выдвинул идею факсимильного издания СС¹⁷. Оно было осуществлено К. Грэнбеком в 1936 г.¹⁸, но пользоваться им очень сложно из-за низкого уровня репродукций. Издание требует от тюркологов и иранистов хорошего знания средневековой латинской палеографии. В публикациях В. Банга и Я. Гжегожевского¹⁹ имеются репродукции отдельных страниц СС, выполненные на более высоком техническом уровне, чем издание Грэнбека. Они свидетельствуют еще об одном печальном факте – постепенном, но неуклонном затухании, т. е. ухудшении качества оригинального текста СС... Словари, составленные на основании СС, – тюркский Грэнбека²⁰ и иранские Монки-заде и Бодроглигети²¹, – созданы на высоком научном уровне, но они не могут заменить полного научного издания СС. Недаром поднят вопрос о новой публикации СС – проект этого издания, очень высококачественный, был обнародован Дримбой еще в 1970 г.²², но само издание задерживается, по-видимому, также в связи с максималистской трудновыполнимой лексикологической программой, которую поставил перед собой издатель.

Этот краткий обзор предпринят нами с целью показать сложность существующего положения, при котором: а) пользоваться оригиналом имели возможность только единичные исследователи, да и они делали это не совсем успешно (Куун); б) практически доступно либо недостоверное издание Кууна, либо (в лучшем случае) факсимильное издание Грэнбека, или другие частные публикации факсимиле (Банг, Гжегожевский) или текстов (Банг, Дримба), осуществленные с необходимой научной тщательностью; в) в качестве вспомогательных материалов могут использоваться словари К. Грэнбека, Д. Монки-заде, Д. Бодроглигети. Но и два последних пути открыты далеко не для всех исследователей, не говоря о том, что каждое из изданий предлагает свою т. наз. «нормализованную» («стандартизованную», «реставрированную», «реконструированную») транскрипцию текста. Большинство же исследователей, для которых СС не является главным

¹⁶ Стоит обратить внимание на авторизованный сборник оттисков работ Банга, хранящийся в Государственной библиотеке СССР им. В. И. Ленина. Указанием на сборник автор этих строк обязан любезности И. Г. Добродомова.

¹⁷ *Pelliot P. À propos des Comans...* – P. 127.

¹⁸ *Grønbech K. Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX...*

¹⁹ Например: *Bang W. Über einen komanischen Kommunionshymnus // Bulletin de l'Académie royale de Belgique. Classe des lettres. – Bruxelles, 1910. – № 5; Ejusd. Die komanische Bearbeitung des Hymnus 'a solis ortus cardine' // Festschrift V. Thomsen. – Leipzig, 1912; Ejusd. Komanische Texte // Bulletin de l'Académie royale de Belgique. Classedes lettres. – Bruxelles, 1911. – № 9-10; Grzegorzewski J. Dzetatyzm perski «Kodeksu kumańskiego»...*

²⁰ *Grønbech K. Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942.*

²¹ *Drimba V. Quelques leçons et étymologies comanes // Revue Roumaine de Linguistique. – Bucarest, 1966. – Т. 11. – № 5; Bodrogligeti A. The Persian Vocabulary...; ср. также: Monchi Zadeh D. [Rec.:] Bodrogligeti A. The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. – Budapest, 1971 // Oriens. – Leiden, 1976. – Vol. 25-26. – P. 391-396.*

²² *Drimba V. Problèmes d'une nouvelle édition du Codex Cumanicus...*

объектом изучения, но использующих его в историко-лингвистических, лексикологических и других штудиях, выбирает наиболее подходящий для своей концепции «нормализованный» вариант. При таком положении большая часть ссылок на СС в языковедческих работах вызывает определенное недоверие, так как неизвестно, каким путем в своих рассуждениях шел автор, избирая тот или другой «нормализованный» вариант цитирования СС. Из-за отсутствия канонического издания текста СС, углубленные, особенно лексикологические, исследования связаны с преодолением значительных трудностей: сначала необходимо выработать систему правильного (с палеографической точки зрения) прочтения текста, потом учесть различные варианты его «нормализованного» декодирования, установить, в соответствии с различными критериями (главным образом, сравнительно-лексикологическими), «правильный» декодированный вариант – и только после этого вступительного этапа (часто называемого критикой текста) начинается настоящее лексико-этимологическое исследование. Лучший пример подобного сизифова труда – лексикологические экскурсы В. Дримбы²³.

Лингвистическая достоверность издаваемых текстов СС представляет собой отдельную проблему, отличную от проблемы лингвистической достоверности самого СС. Авторы, пользовавшиеся материалом СС из первых рук, предлагая свою фонетическую реконструкцию текста, обычно в пространных введениях обосновывают свою систему чтения²⁴. Другие авторы только в общих чертах оговаривают, что обосновывают свое прочтение, например, тюркского текста, опираясь на реконструкцию звуков «команского» языка и на фонетические законы тюркских языков²⁵. Третьи указывают, что они лишь «умеренно нормализуют орфографию оригинала»²⁶. У нас нет возможности приводить многочисленные принципы лингвистической транскрипции (= декодирования) восточных язычных текстов СС – и еще более длинные перечни исключений из этих принципов, но не подлежит сомнению, что во всех случаях на первый план выдвигаются две цели: а) реконструкция согласно фонетическим законам языков, а также путем сравнения с лексикой различных тюркских и иранских языков и их диалектов; б) устранение ошибок недостоверных информантов, низкоквалифицированных автора и переписчиков. Характерно, что реконструированное чтение, как правило, считается всего лишь «нормализованным», «стандартизированным» и не отмечается звездочкой, хотя это как будто общее лингвистическое правило при реконструкциях. Как подобная процедура выглядит на практике, можно проиллюстри-

²³ *Drimba V.* Miscellanea Cumanica I, II // *Revue Roumaine de Linguistique*. – Bucarest, 1970. – Т. 15. – № 5; *EjUSD. Quelques leçons et étymologies comanes* // *Ibid.* – 1966. – № 5; *EjUSD. Miscellanea Cumanica. XI* // *Ibid.* – 1979. – Т. 24. – № 4.

²⁴ *Grønbech K.* Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – S. 11-21.

²⁵ *Radloff W.* Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus... – S. 1.

²⁶ *Gabain A. von.* Die Sprache des Codex Cumanicus... – S. 46.

ровать на десятке в основном кратких (т. е. не допускающих многочисленных комбинаций) слов ИК:

СС		Монки-заде ²⁷	Бодроглигети ²⁸	Лигети ²⁹
<i>sped</i>	«белый»	<i>sipēd</i> (<i>isped</i> , <i>sifēd</i>)	<i>spēd</i>	<i>spēd</i>
<i>megh</i>	«гвоздь»	<i>mēx</i>	<i>mīḥ</i> , <i>mēḥ</i>	<i>mēx</i> , <i>mīx</i>
<i>drogaan</i>	«лгун»	<i>durōyzan</i>	<i>drōgān</i>	<i>drōgān</i>
<i>bin mar</i>	«больной»	<i>bēmar</i>	<i>bīmār</i>	<i>bīmār</i>
<i>miua</i>	«фрукт»	<i>mēva</i>	<i>mīwa</i>	<i>mīwa</i>
<i>nizech</i>	«моча»	<i>mēza</i> (<i>k</i>)	<i>mizāk</i>	<i>mīzāk</i>
<i>gouis</i>	«ухо»	<i>gōš</i>	<i>gūš</i>	<i>gūš</i>
<i>chouistan</i>	«гора»	<i>kōhistān</i>	<i>kūhistan</i>	<i>kūistān</i>
<i>lux</i>	«косой»	<i>lōč</i> (<i>lōš</i>)	<i>lūž</i>	<i>lūč</i>
<i>pust</i>	«спина»	<i>pušt</i>	<i>pūst</i>	<i>pūst</i>
<i>ambrut</i>	«груша»	<i>amrōd</i> , <i>amrō(t)</i> , <i>armōt</i> ...	<i>amrūt</i>	<i>amhrūt</i>
<i>belch</i>	«лист»	<i>barg</i> (<i>balg</i>)	<i>bālg</i>	<i>belk</i>

Количество возможных «нормализованных» прочтений многослоговых слов соответственно увеличивается. Альтернативные варианты предлагаются не часто. Изучение подобной процедуры приводит к мысли о том, что латинографичный, транскрибированный по определенной системе XIV в. текст не имеет особых преимуществ перед арабографичным текстом, в котором количество возможных вариантов декодирования будет немногим больше. Подобные приемы сводят на нет лингвистическую достоверность рукописного текста СС – и его печатных изданий, а в ряде случаев приводят к ложным заключениям³⁰.

²⁷ *Monchi Zadeh D.* Das Persische im Codex Cumanicus. – Uppsala, 1969.

²⁸ *Bodrogligeti A.* The Persian Vocabulary...

²⁹ *Ligeti L.* Prolegomena to the Codex Cumanicus...

³⁰ См. примеры: *Ligeti L.* Prolegomena to the Codex Cumanicus... – P. 18; *Bang W.* Über einen komanischen Kommunionshymnus...; *Ejusd.* Die komanische Bearbeitung des Hymnus 'a solis ortus cardine'...; *Ejusd.* Komanische Texte...; *Grønbech K.* Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex...; *Monchi Zadeh D.* Das Persische...

Не подлежит сомнению, что исходным пунктом всех лингвистических рассуждений, связанных с СС, может быть только переданный палеографически точно («канонический») текст СС, который нужно считать закодированной записью оригинальной тюркской или иранской речи (в данном случае мы отвлекаемся от возможных ошибок в восприятии речи или же при переписке закодированной записи). Для того, чтобы восстановить оригинальное звучание речи, теоретически предстоит проделать следующий путь: А – оригинальная речь → Б – транскрипция СС → В – транслитерация издания → Г – транскрипция издания → Д – оригинальная речь.

Эта, на первый взгляд, не очень сложная схема декодирования, которая должна быть положена в основу научного археографического издания СС, на практике крайне осложнена целым рядом специфических моментов, без удовлетворительного решения которых нельзя быть уверенным, что Д = А.

Переход от Б до Д должен включать следующие этапы: а) палеографически правильное прочтение текста, осложняющееся затуханием текста, наличием помарок и исправлений; б) транслитерация текста средствами современной научной графики; в) графологическая экспертиза почерков, определение количества почерков и распределение по ним текста; г) определение систем транскрипции СС, деление текста по системам, а также выделение текстов, записанных без системы; д) определение этнической принадлежности писарей; е) изучение фонетико-орфографической системы итальянского (лигурийского диалекта), немецкого (средневерхнемецкого диалекта) и, возможно, других языков XIV в.; ж) предварительная транскрипция текста; з) сравнение с другими тюркскими и иранскими текстами XIV в., особенно обладающими вкраплениями или фрагментами текстов на разговорном языке; и) сравнение с текстами последующих столетий, в отношении которых можно предполагать, что они находятся в генетической связи с СС; к) сравнение с генетически близкими языками по материалам XIX–XX вв.; л) учет явлений интерференции с другими языками крымского ареала; м) учет ошибок различного происхождения, имеющих в СС; н) окончательная транскрипция современного научного издания СС.

Нужно сказать, что издатели и исследователи текста СС учитывали большинство из перечисленных моментов, однако некоторые из них постоянно оставались в тени. Иногда объективная научная методика приносилась в жертву т. наз. языковому чутью. К таким теневым сторонам проводившегося до сих пор декодирования можно отнести недооценку этапов в – е, з, м, л. Мы обращаем внимание на все эти обстоятельства не для того, чтобы еще больше осложнить и без того непростую проблему затянувшегося переиздания СС, а для того, чтоб обрисовать весь комплекс задач, которые постепенно необходимо решать на материале СС.

До настоящего времени нет четкого деления текста СС (особенно ССII) по почеркам. Мы уже указывали на то, что количество почерков ССII (14 или даже 16, по различным подсчетам³¹) кажется завышенным. Корреляция между почерками и

³¹ Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы возникновения... – С. 73.

системами транскрипції ССІІ отсутствует. Несколько лучше дело обстоит с ССІ, переписанным одним почерком, что, однако, не исключает определенной стратиграфии текста до того, как он (предположительно в 1330 г.) был подвергнут переписыванию. Разновременные наслоения текста ССІ прослеживаются в некоторых местах отчетливо (например, в вокабулярии, составленном по алфавиту) – неясным остается вопрос, придерживались ли лица, вносящие записи в рукопись, существовавшую до 1330 г., первоначально установленной транскрипционной системы. Деление текста СС по системам транскрипции (применяемой орфографии) и вычленение текстов, в которых система отсутствует, не проводились. Мало учитывалось (хотя давно известно, что системы орфографии ССІ и ССІІ различны и в них имеются другие вкрапления) и то обстоятельство, что для фонетически далеких тюркского и иранского языков в ССІ применялась сходная транскрипционная система.

Весь комплекс этнолингвистических аспектов, связанных как с восточными, так и с западными языками, не привлекал особого внимания исследователей. К ним, в частности, относятся: невнимательное отношение к национальным особенностям палеографии (что привело к столь поздней расшифровке даты 1330 г.), поверхностное знакомство с фонетико-орфографической системой языков, носителями которых были сделаны записи в СС. Хотя, на первый взгляд, не подлежит сомнению факт, что путь к раскрытию оригинальной речи Д должен идти через романистику и германистику, путь этот не был проделан издателями СС. Как кажется, привлечение для сравнения относящихся к XIV в. итальянских, особенно генуэзских актов текстов из Северного Причерноморья³², а также территориально ближайших немецких текстов из Львова³³ может помочь обосновать более последовательную трактовку примененной в СС транскрипции. Настоятельной необходимостью является определение (по палеографическим данным?) этнической принадлежности лиц, делавших латинские записи в ССІІ; аморфное определение языка этих записей как «церковной латыни» XIV в. помогает мало.

Совершенно правильное утверждение А. фон Габен, согласно которому сравнение тюркского языка СС с современными западнотюркскими языками раскрывает больше сходств, чем сравнение с памятниками синхронной письменности³⁴, не нужно толковать превратно, ограничивая компаративистские экскурсы только современными языками. А. фон Габен безусловно права, если иметь в виду сравнение с памятниками тюркской художественной или научной литературы XIV–XV вв., создаваемыми в послемонгольских улусах Евразии на базе чрезвычайно

³² Обзор см. в: *Verlinden Ch. Le commerce en Mer Noire des débuts de l'époque byzantine au lendemain de la conquête de l'Égypte par les Ottomans (1517) // XIII Международный конгресс исторических наук. 1980: Доклады конгресса. – Москва, 1973. – Т. 1. – Ч. 4. – С. 222-225; кроме этого: Balbi G., Raiteri S. Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e Licostomo nel secolo XIV. – Genova, 1973.*

³³ *Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta / Wyd. A. Czołowski, F. Jaworski. – Lwów, 1892-1921. – Т. 1-4 (1382-1448).*

³⁴ *Gabain A. von. Die Sprache des Codex Cumanicus... – S. 47, 48.*

пестрого по своему составу смешанного языка (что, кроме всего прочего, вызывает, как известно, огромные классификационные трудности в отношении языка этих произведений). Мало, по-видимому, может дать также сравнение с актовым языком конца XIV – XV вв. – применение даже такого, далеко не безупречного метода, как статистический, вскрывает смешанность языка ярлыков, дипломатической переписки. Однако есть область, в которой сравнение с более или менее синхронными письменными памятниками может оказаться плодотворным – сочинения практической лингвистики мамелюкского круга. Языковые пособия для изучения тюркского языка Египта отразили генетически очень сложный этнолингвистический состав господствующей мамелюкской верхушки, среди которой значительное место занимали также невольные выходцы из Причерноморского региона³⁵. Арабская графика, порой дезориентирующие «этнические» ремарки в словарях арабских филологов осложняют использование этого контрольного источника – но оно кажется очень перспективным.

Вопрос о последующем (после XIV в.) развитии языков СС представляется туманным. По мнению В. Радлова³⁶, тюркский язык СС исчез примерно в конце XV – XVI вв., когда был замещен крымским диалектом османско-турецкого языка. Учитывая почти полную неизученность памятников крымскотатарского языка XV (XVI?)–XVII вв. недипломатического характера, это мнение невозможно ни подтвердить, ни опровергнуть. Вопрос о сравнении тюркского материала СС с крымскотатарскими памятниками последующих столетий является актуальной задачей. По нашим исследованиям, носители иранского языка СС1 в Причерноморье окончательно исчезли в середине XV в.³⁷; следы этого языка можно отыскать в языковых реликтах крымских готтов (записи середины XVI в.). Территориально близкие синхронные памятники иранского языка неизвестны. Выдвижение концепции, согласно которой единственно правильный путь декодирования СС лежит через сравнение с современными тюркскими и новоиранскими языками, методически необоснованно.

Мы уже имели возможность подчеркнуть то обстоятельство, что исследователи СС игнорируют явления языковой интерференции³⁸, безусловно и совершенно объективно наблюдаемой на материале СС. Кодекс возник на территории и в среде, для которых столетиями характерным было этнолингвистическое смешение. Многие претензии исследователей по поводу плохих информантов, со слов которых записывался язык СС, вызваны нежеланием учитывать интенсивную

³⁵ Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502. – 2-e erw. Auf. – Wiesbaden, 1965. – S. 285-295; Наджун Э. Н. Тюркоязычный памятник XIV в. «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык. – Алма-Ата, 1975. – Ч. 1. – С. 5-48; Pritsak O. Das Kiptschakische // Philologiae Turcicae fundamenta. – Aquis Mattiacis, 1959. – Т. 1. – С. 74-81.

³⁶ Radloff W. Vorläufiger Bericht über eine wissenschaftliche Reise in die Krym im Jahre 1886 // Bulletin de l'Académie imp. des Sciences de St.-Petersbourg. – SPb., 1887. – Т. 31. – № 4. – P. 547-548; Spuler B. Die Goldene Horde. – S. 6.

³⁷ Вопросу этнической атрибуции языка ИК будет посвящена отдельная статья.

³⁸ Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы возникновения... – С. 81-92.

интерференцию в крымских полиэтнических городах XIV в. «Перенос» ряда иранских слов из ИК в ТК – это не результат невежества информантов или нерадивости автора, а свидетельство органического вхождения иранизмов в тюркский речевой поток. Подчинение иранского материала тюркским фонетическим законам (в частности, явление зетатизма) – это не искажение персидской речи тюрком, плохо говорившим по-ирански, а отражение явлений фонетической интерференции, которой подвергались иранофоны, проживавшие в тюркоязычном окружении. Горький опыт некоторых исследователей, ставивших своей целью «очистить» язык СС во имя идеальной, соответствующей языковым законам модели чистого «команского» или «персидского» языков, – В. Радлова³⁹ и, в значительной мере, Д. Монки-заде⁴⁰ – должен настораживать и служить предупреждением. Субъективно проводимое очищение материала СС от предполагаемых ошибок переписчиков-иностранцев, тенденция к очищению ТК от иранской, а ИК от тюркской лексики и т. п. приводят к уничтожению оригинального звучания речи, специфической для южнокрымского ареала. Применение любой пуристической методики ведет не к реставрации, а к деформации языка, в результате которой декодированная оригинальная речь Д никогда не будет адекватна искомой закодированной в СС речи А.

Анализ проводимых до сих пор приемов декодирования СС приводит к выводу о необоснованном преуменьшении роли СС как достоверного лингвистического источника при явном преувеличении имеющихся в нем ошибок и неточностей, происходящих будто бы от плохой языковой осведомленности информантов и авторов. Подобная тенденция открывает путь субъективной интерпретации лингвистического материала, декодируемого часто без учета особенностей первоначальной транскрипции, с гиперболизацией значения сравнений с материалом XIX–XX вв., уменьшением роли сравнений с синхронным лингвистическим материалом и игнорированием явлений языковой интерференции в крымском ареале XIV в. Отсутствие канонического издания текста СС, противоречивые результаты его декодирования вынуждают относиться с осторожностью к результатам тех исследований, авторы которых не объясняют методику обработки материала СС.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы декодирования // Вопросы языкознания. – Москва, 1986. – № 5. – С. 79-86.*

³⁹ *Radloff W. Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus...*

⁴⁰ *Monchi Zadeh D. Das Persische im Codex Cumanicus. – Uppsala, 1969.*

CODEX CUMANICUS – ДЕЙСТВИТЕЛЬНО ЛИ CUMANICUS?

Название «язык СС»¹ занимает особое место в тюркском языкознании. Употребление лингвонима, в котором место этнонима занимает название сочинения, стало привычным, хотя является странным. Оно призвано подчеркнуть важность памятника для истории тюркских языков. С другой стороны, нельзя не заметить, что за термином «язык СС» скрывается ряд проблем, например, затруднения языковедов связать СС с соответствующим этносом, чтобы построить этнонимическое название языка. Кажется, нет ничего сложного в переходе от условного определения «язык СС» к точному «язык куманский» – но переход этот делают немногие. В литературе утвердилось условное «язык СС», по-видимому, позволяющее обойти многие вопросы, на которые нелегко ответить. За частными вопросами кроется комплекс проблем – этнолингвистических, этнонимических, классификационных, лингвогенетических – на которых мы сосредоточимся.

Когда говорят «язык СС», определенно имеют в виду тюркский язык, хотя он не единственный восточный в кодексе (второй – иранский, для которого только в последнее время начинают употреблять сокращение ССР = персидский язык СС). В СС имеются записи на латинском и немецком. Они почти не исследованы. Это отрицательно сказывается на изучении истории памятника, его фонетическом декодировании². Иранский не занял надлежащего места в истории новоиранских языков (несмотря на уникальность записей XIV в. латинским алфавитом). Так и остается: «язык СС» – всегда и определенно тюркский.

Мы имели возможность отметить искусственность названия СС, вошедшего в обиход в 1880 г. благодаря патриотическим побуждениям потомка куманов Г. Кууна³. Термин оказался удобным, вошел в научную практику и... «прикрыл» вопросы, на которые, в других случаях, лингвисты пытаются отвечать. Название сыграло не только фетишизирующую роль (почти всегда подразумевалось, что это язык куманов = половцев: утверждение непонятное, если учитывать время изготовления СС1 – 1330 г.⁴), но и отбросило лингвистику к воззрениям историков более чем столетней давности.

Название СС не соответствует самоназванию языка. Он обозначен в ССII как *tatar til*, *tatarče* («татарский язык, по-татарски»), на что обращают внимание немногие⁵.

¹ В статье приняты сокращения: СС – Codex Cumanicus, ССI – первая («итальянская») часть СС, ССII – вторая («немецкая») часть СС.

² Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы декодирования // Вопросы языкознания. – Москва, 1986. – № 5. – С. 84.

³ Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы возникновения // Вопросы языкознания. – Москва, 1985. – № 4. – С. 72.

⁴ Drimba V. Sur la datation de la première partie du Codex Cumanicus // Oriens. – Leiden, 1985. – Vol. 27-28.

⁵ Gabain A. von. Die Sprache des Codex Cumanicus // Philologiae Turcicae fundamenta. – Aquis Mattiacis, 1959. – T. 1. – S. 47.

Команским называл этот язык составитель ССІ. Названия «татарский» и «команский» (обычно рассматриваемый как соответствующий половецкому, кыпчакскому, хотя семантически эти понятия не тождественны) не идентичны – противоречие, которое можно разрешить, лишь учитывая историю команского и татарского народов в XIII–XIV вв.

Судьба половцев в середине XIII в. сложилась печально. Разгромленные монголо-татарами на Северном Кавказе в 1222 г., в Поволжье в 1229 г., в Приазовье и Крыму в 1237 г., в значительной степени физически истреблены (чего стоит описание Г. де Рубрука: «А когда пришли татары, команы, которые все бежали к берегу моря, вошли в эту землю [Крым] в таком огромном количестве, что они пожирали друг друга взаимно, живые мертвых»⁶), они мигрировали на Юг (в Закавказье, где были также разбиты), на Запад (в Подунавье, потом в Венгрию), на Юго-Запад (Балканы)⁷. Трудно определить, чем вызвана ненависть монголов к половцам. Даже в тех случаях, когда половцы, как в 1222 г., переходили на сторону монголов, их уничтожали (свидетельство Рашид ад-Дина⁸). Это было повторение борьбы за степи: в свое время половцы изгоняли печенегов, сейчас подобная участь постигла половцев. Степи обрели новых хозяев – из Азии хлынула волна кочевников-тюрок с незначительной монгольской верхушкой. Небольшие группы половцев возвращались ко второй половине XIII в. на Восток, но их племенная организация не возродилась. Их продавали в рабство на Запад и в Египет. Акты нотариата Кафы 1289-1290 гг. свидетельствуют, что команы – это продаваемые рабы, а татары – это горожане, купцы⁹ – татары¹⁰ – команы). О татарах-купцах, у которых венецианцы в 1268 г. покупали зерно, сообщает хронист М. да Каналь¹¹. Половцы были в основном кочевниками. В Южном Крыму половцы составляли небольшую часть городского населения, а если источники называли города кыпчакскими (например, Судак – см. Ибн ал-Асир, 1222/1223 гг.¹²), имелась в виду их политическая зависимость от половцев. В середине XIII в. перемены носили динамический и радикальный характер. «Половцы погибли», – констатировал хронист А. Ванини (Гвагнин) в 1578 г.¹³

⁶ Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны // *Плано Карпини Дж. дель. История монголов. Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны.* – Москва, 1957. – С. 90.

⁷ Ср.: *Dachkévytch Ya. R. Who are Armeno-Kipchaks?* // *Revue des Études Arméniennes.* N. S. – Paris, 1982. – Т. 16. – Р. 357-416.

⁸ *Рашид ад-Дин.* Сборник летописей. – Москва; Ленинград, 1952. – Т. 1. – Кн. 2. – С. 229.

⁹ *Balard M. Gènes et l'Outre-Mer.* – Paris; La Haye, 1973. – Т. 1: *Les actes de Caffà du notaire Lamberto di Sambuceto 1289-1290.* – № 27, 28, 158, 230, 446, и др.

¹⁰ *Ibid.* – № 296, 306.

¹¹ *Martin da Canal. La Chronique des Veniciens* // *Archivio storico italiano.* – Firenze, 1845. – Т. 8. – Р. 654.

¹² *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. – Т. 1. – С. 26.

¹³ *Gwagnin A. Kronika Sarmacyey Europskiey.* – Kraków, 1611. – Ks. 3. – S. 30.

В исторической науке велась дискуссия вокруг вопроса о континуитете и дисконтинуитете, т. е. сохранились ли половцы в Причерноморье после нашествия или нет. Poleмика осложнялась тем, что некоторые исследователи смешивали две проблемы: историю половцев и историю этнонима «половцы = команы = кыпчаки». На сегодня ясно, что этноним пережил половцев, превратившись в топоним, наполненный новым содержанием. Еще в 70-х гг. XIX в. сформировались две точки зрения. Р. Рёзлер (1871 г.): «С куманами, наконец, случилось то, что со всеми разбитыми на осколки племенами угро-финского и тюркского происхождения... В ненасытном грабительском и военном стремлении они исчерпали свои силы – их победил враг, нагрянувший на них сосредоточенной силой. От их существования не осталось следа, как не остается его от травы в степи, которая всходит весной, а за несколько недель засыхает»¹⁴. О. Бляу (1876 г.): «Тюркское, обычно ошибочно называемое татарским, население северного побережья Понта и Азовского морей не погибло из-за более поздней миграции новых пришельцев из Туркестана; оно происходит от тюркских племен, которые осели здесь еще с домонгольских времен – это, в первую очередь, куманы»¹⁵. Мнение последнего восторжествовало в языкознании, несмотря на то, что половцев он считал потомками парфян... Скептические голоса авторитетов – И. Маркварта, доказавшего, что названия племен Причерноморья послемонгольского периода, кроме одного исключения, не имеют ничего общего с половецкими племенами (на основании Ал-Варрана, ум. 1318 г., и Шамс ад-Дина, ум. 1327 г.¹⁶), поддержавшего Маркварта П. Пельо¹⁷, а также С. Малова, писавшего, что в 1303 г. (принятая ранее дата написания СС) «половцев, как целого, не было по северным берегам Черного моря»¹⁸, остались без внимания, как и выводы историков о том, что в степях «создается картина такой радикальной чистки, которая сделала кыпчаков Золотой Орды отличными по составу и географическому распределению от половцев домонгольских времен»¹⁹. Показания источников без оснований подвергаются сомнению: «исторические сведения о том, что куманы (половцы) во времена монгольского нашествия массами бежали в Крым, пожалуй, несколько преувеличены. По-видимому, основная масса куманов

¹⁴ Roesler R. Über das Kumanische // *Ejusd. Romänische Studien.* – Leipzig, 1871. – S. 331.

¹⁵ Blau O. Über Volkstum und Sprache der Kumanen // *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.* – Leipzig, 1876. – Bd. 29. – S. 567.

¹⁶ Marquart J. Über das Volkstum der Komanen // *Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. N. F.* – Berlin, 1914. – Bd. 13. – Nr. 1. – S. 157.

¹⁷ Pelliot P. À propos des Comans // *Journal Asiatique.* – Paris, 1920. – 11-e sér. – T. 15. – № 2. – P. 149.

¹⁸ Малов С. Е. [Выступление] // *Известия Общества археологии, истории и этнографии.* – Казань, 1919. – Т. 30. – Вып. 2: Протоколы. – С. 8.

¹⁹ Поляк А. Н. Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.* – Москва, 1964. – [Т. 1]. – С. 42.

осталась на тех местах, где они жили до монгольского нашествия»²⁰. Путаницу усугубили археологи. Они «забыли», что между археологическими культурами кочевников различного этноса – из-за аналогичного образа жизни – не может быть существенных различий. Находясь в плену давно отброшенной теории, согласно которой каждому этносу соответствует отдельная культура, археологи «не заметили» прихода новых кочевников. Провозглашается, будто бы «ясно... что покоренные половцы остались на прежних местах – в своих кочевьях, войдя в состав Золотой Орды»²¹. Неохотно признается наличие аморфного, лишеного названия «пришлого восточного этноса»²². В свете подобных воззрений непонятной становится цель и сущность монгольских завоеваний.

Количество половцев, оставшихся в депопуляризованном Причерноморье, вылавливаемых и продаваемых в рабство, не поддается подсчету. Они очутились на низшей ступени общественной лестницы. К 30-м гг. XIV в. их остатки ассимилировались в массе новопривывших тюрок. Если сохранялись реликты домонгольского языка, вряд ли они наложили существенный отпечаток на язык тюркского (татарского) населения подчиненных итальянцам городов Крыма. «В послемонгольскую эпоху кипчаки, как народ, больше не упоминаются», – писал В. Бартольд²³. Нет фактов, позволяющих подвергнуть ревизии этот вывод.

На смену половцам пришли монголо-татары. Тюркизация монголов проходила медленно, но неуклонно, начиная со Средней Азии и Поволжья. «На этих двух огромных пространствах проживали, наряду с различными этническими осколками прежних времен, преимущественно тюркоязычные народы или народы, явно родственные тюркам (например, приволжские болгары). Их культура была близка монгольским условиям, поэтому здесь легко могло прийти к слиянию обоих народов, тем более, что вместе с монголами в Переднюю Азию и Восточную Европу вошло большое количество тюркских воинов»²⁴.

Одним из аргументов против кардинальной смены тюркских этносов в Причерноморье является утверждение, что этнонимы «половцы, команы, кыпчаки» (будто бы тождественные по содержанию) употреблялись в послемонгольском периоде. Аргумент выдвигается без учета содержания, вкладываемого в этнонимы. Их семантика должна рассматриваться в конкретно-исторических условиях.

²⁰ *Мусаев К. М.* Лексика тюркских памятников в сравнительном освещении (западно-кыпчакская группа). – Москва, 1975. – С. 16.

²¹ *Плетнева С. А.* Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – Москва, 1975. – С. 299; См. также: *Добролюбовский А. О.* Этнический состав кочевого населения северо-западного Причерноморья в золотоордынское время // Памятники римского и средневекового времени в северо-западном Причерноморье. – К., 1982. – С. 30–32.

²² *Федоров-Давыдов Г. А.* Монгольские завоевания и Золотая Орда // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва, 1981. – С. 231.

²³ *Бартольд В. В.* Кипчаки // *Его же.* Сочинения – Москва, 1968. – Т. 5. – С. 551.

²⁴ *Spuler B.* Geschichte der islamischen Länder. Die Mongolenzeit. – 2. Absch. – Leiden; Köln, 1953. – S. 28.

Половцы – это кочевники причерноморских степей, захватившие их в середине XI в. и обитавшие здесь вплоть до нашествия, затем устремившиеся на Запад, Юго-Запад и Юг. Язык их был, выражаясь по-современному, тюркским. Нахлынувшая с Востока новая волна тюрков близка была половцам по языку, образу жизни, происхождению, что понимали современники. «Мы и вы – один народ и из одного племени», – говорили посланцы татар половцам в 1222 г., чтобы уговорить их к совместным действиям против алан (по Рашиду ад-Дину²⁵; но в 1237 г. Бату писал венгерскому королю, требуя выдачи половцев, по-другому: «Рабы мои, куманы»²⁶). Современники прекрасно осознавали также этнические различия и противоречия между половцами и новонахлынувшими тюрками, ставившимися все более известными под общим именем татар: в 1264 г. Бела IV пытался призвать «татар» для подавления восстания половцев в Венгрии²⁷.

В динамически развивавшейся ситуации содержание этнонимов менялось. В представлении западных современников степи были захвачены двумя этническими стихиями: монгольской и тюркской. На тюркоязычную стихию, не располагавшую в начале нашествия общетюркскими (но сохранявшую племенные) названиями, было перенесено название «куманы (кыпчаки)». Для монголов употреблялись этнонимы «татары» и «монголы». Перенесению старого этнонима куманы на новый объект способствовали не только близость языка, идентичный образ жизни, но и характерная для средневековья склонность к архаизации и анахронизации этнонимов, размытому толкованию их содержания²⁸, а также консерватизм, выражавшийся в том, что в научных сочинениях употреблялись названия, давно не соответствующие реалиям.

Поскольку вопрос о семантике этнонимов «половцы» и «татары» в XIII–XIV вв. связан с лингвонимами, кратко остановимся на нем.

В отношении тождественности этнонимов половцы (и западноевропейских частично калькированных *Polowce, Płowce, Plawci, Palocz, Falones, Pallidi, Phulagi, Valven* и др.) = куманы (команы и восточные кальки, например арм. *xartēš*) = кыпчаки (с восточными вариантами) существуют две точки зрения²⁹. Представитель первого направления П. Пельо предлагал различать команов и кыпчаков³⁰,

²⁵ *Rashid ad-Din*. Сборник летописей. – С. 299.

²⁶ *Dörrie H.* Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolei. – Göttingen, 1956. – S. 158.

²⁷ *Richard J.* La rapauté et les missions d'Orient au Moyen Âge (XIIIe – XVe siècles). – Rome, 1977. – P. 68.

²⁸ О путанице в византийской этнонимии см.: *Moravcsik Gy.* Byzantinoturcica. – 2-е Aufl. – Berlin, 1958. – Bd. 2. – S. 13-19; *Лутаврин Г. Г.* Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. – Москва, 1976. – С. 198-217; *Бибиков М. В.* К изучению византийской этнонимии // Византийские очерки. – Москва, 1982. – С. 148-159; в латинской: *Aalto P., Pekkanen T.* Latin sources on North Eastern Eurasia. – Wiesbaden, 1975. – Pt. 1. – P. V-VI.

²⁹ О разновидностях этнонимов см.: *Pritsak O.* The Polovcians and Rus' // *Archivum Eurasiae medii aevi*. – Wiesbaden, 1982. – T. 2. – P. 321-335.

³⁰ *Pelliot P.* À propos des Comans... – P. 147.

понимая под первыми домонгольских половцев и их потомков, а под вторыми – новое тюркское население. Подобное различение было бы удобно и для языковедов. Тем не менее, утвердилось мнение исследователей второго направления о тождественности трех этнонимов³¹. Взгляды разошлись также относительно содержания этнонимов до и после нашествия. Часть исследователей (например, В. Бартольд) считает, что этноним «половцы = команы = кыпчаки» в послемонгольское время потерял единственно возможное этнонимическое содержание (тюркоязычные кочевники Причерноморья середины XI – середины XIII вв.). Другие уверены, что идентичное содержание сохранялось в послемонгольский период, так как половцы остались на местах (О. Бляу и его последователи). Они перенесли этноним «половцы = команы = кыпчаки» на следующую волну тюрков, послемонгольского периода, фигурирующих в источниках все чаще под названием «татары».

Если в западных и византийских источниках второй половины XIII в. этноним «команы» часто обозначает разгромленных и мигрировавших на Запад, Юго-Запад половцев, а также тюркоязычные народы, занявшие их место (двойственное употребление характерно для Дж. дель Пано Карпини применительно к событиям 1247 г., для Г. де Рубрука – 1255 г.³²), то в XIV в. начинается дифференциация этнонимии. Процесс слияния монголо- и тюркофонов Западной Евразии в основном закончился. На новосозданный тюркоязычный сплав распространилось название татар. Этноним «половцы» и аналоги постепенно исчезают³³. Куманы, половцы – это не единственное анахроническое название для татар: в XIV–XVII вв. в западной литературе их часто называли скифами, подобно тому как в более ранней византийской половцев называли гуннами, скифами, персоскифами, скифоперсами, тавроскифами³⁴.

Другими путями развивалась этнонимия у арабо- и персоязычных авторов, неохотно принимавших этноним «татары»³⁵, считая его варваризмом, хотя и употреблявших его³⁶. Арабские филологи и историки механически переносили старый

³¹ Березин И. Первое нашествие монголов на Россию // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1853. – Ч. 79. – № 9. – С. 235-240.

³² Другие примеры: *Brincken A.-D. v. den. Die «Nationes Christianorum Orientalium».* – Köln; Wien, 1973. – S. 133-134; *Bezzola G. A. Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220-1270).* – Bern; München, 1974.

³³ Хотя известно, что географ Дж. Ботеро (ум. 1617 г.) писал, что между Днестром и Доном проживают «татары, называющие себя куманами» (*Botero G. Relationi universalis.* – Venetia, 1640. – P. 97), а под гравированными в 1702 г. портретами монахов Евстратия и Никона есть надпись, что в XIV в. они страдали в плену у крымских половцев (Краткий указатель Музея имп. Одесского общества истории и древностей. – 8-е изд. – Одесса, 1880. – С. 13). Да и в русском «Толковании языка половецкого» (XVI в.) объяснялось, что «половчане, рек'ше татарове» (*Ковтун Л. С. Русская лексикография эпохи средневековья.* – Москва; Ленинград, 1963. – С. 325).

³⁴ *Moravcsik Gy. Byzantinoturcica.* – Bd. 2. – S. 458.

³⁵ Поляк А. Н. Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – Москва, 1964. – [Т. 1]. – С. 43.

³⁶ *Наджип Э. Н. Тюркоязычный памятник XIV в. «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык.* – Алма-Ата, 1972. – Ч. 1. – С. 41, 45-46.

этноним «кыпчаки» (этноним «команы» встречается редко³⁷) на новое тюркское население и нововозникший сплав. Использование арабо- и персоязычных источников XIII–XIV вв. усилило хаос и путаницу. Этноним «кыпчаки» у восточных авторов постепенно теряет живое содержание, превращаясь в топоним с архаическим оттенком (на что обратили внимание И. Маркварт³⁸ и В. Бартольд³⁹). Показательным является употребление много столетий спустя топонима Дешт-и Кыпчак и перенесение его на Крымское ханство⁴⁰, а названия Кыпчак – на Золотую Орду⁴¹. Использование топонима Дешт-и Кыпчак у арабских авторов аналогично употреблению более раннего Дешт-и Хазар (тождественное по территории)⁴². Впрочем, с 80-х гг. XIV в. начинает употребляться топоним Дешт без этнонима, превратившегося в анахронизм⁴³ подобно тому, как итальянские названия Хазария, Кумания для Северного Причерноморья сохранялись до XVII в. Географ А. Теве отмечает в 1575 г. город Команию на берегу Азовского моря⁴⁴. Но все это не дает основания считать, что там еще проживали хазары или половцы.

Сложная этнонимия Причерноморья требует индивидуализированного подхода к источникам. Романтические попытки сохранить несуществующих половцев в XIV в. не соответствуют этнолингвистической ситуации, а стремление употреблять анахронические этнонимы в связи с тем, что они, мол, упоминались в источниках, иллюстрирует положение, когда исследователь идет на поводу источника. Можно привести ряд примеров явно неправильного употребления этнонимов «куманы, кыпчаки, татары» как в западных, так и в восточных источниках XIV–XVI вв.⁴⁵ Так или иначе, нет данных о том, что половцы сохранялись в Южном Крыму тогда, когда создавался СС.

По мнению некоторых исследователей, зафиксированные у многих тюркских народов топонимы «Кыпчак», «Коман» свидетельствуют о сохранении половцев

³⁷ *Jahn K.* Die Frankengeschichte des Rašīd ad-Dīn. – Wien, 1977. – S. 53.

³⁸ *Marquart J.* Über das Volkstum der Komanen... – S. 141, 162.

³⁹ *Бартольд В. В.* Новый труд о половцах // *Его же.* Сочинения. – Москва, 1968. – Т. 5. – С. 401.

⁴⁰ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Отоманской порты до начала XVIII в. – СПб., 1887. – С. 53.

⁴¹ *Бартольд В. В.* Кыпчаки... – С. 550; *Jahn K.* Die Frankengeschichte des Rašīd ad-Dīn. – S. 53.

⁴² Попытка В. Ромаскевича и С. Волина увидеть в Дешт-и Хазар название только северокавказских степей (*Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Москва; Ленинград, 1941. – Т. 2. – С. 294) не выдерживает критики.

⁴³ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Москва; Ленинград, 1941. – Т. 2. – С. 151, 173, 178, 187, 193, 198 и след.

⁴⁴ *Thevet A.* Cosmographie universelle. – Paris, 1575. – Т. 3 carte.

⁴⁵ *Symonis Semeonis Itinararium ab Hibernia ad Terram Sanctam* // *Scriptores Latini Hiberniae.* – Dublin, 1960. – Vol. 4. – P. 104-106; *Biró M. B.* The «Kipchaks» in the Georgian Martyrdom of David and Constantin // *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica.* – Budapest, 1973. – Vol. 4. – P. 161-168; *Žořovacu.* Рукопись 1581-1598 гг. // *Матенадаран (Ереван).* – № 2267.

и половецкого языка в послемонгольском Причерноморье. Микроэтнонимы, происходящие от имени Кыпчак, встречаются на территории от Добруджи до Алтая. Род Кыпчак является одним из четырех главных кланов Крымского ханства⁴⁶, с ним связаны многочисленные ойконимы⁴⁷. Род Коман имеется среди крымских караймов⁴⁸. Топонимы с элементом «Кыпчак» существовали в Буджаке⁴⁹. Род Кыпчак известен у ногайцев⁵⁰ и алтайцев⁵¹; поколение Кыпчак – в Среднем казахском жузе⁵²; племя кыпчаков – у башкир⁵³ и т. наз. кочевых узбеков (фактически казахов)⁵⁴; племя и род кыпчак – у киргизов⁵⁵. Племя кыпчаков в узбеков обладает развитым кыпчакским этническим сознанием⁵⁶. Перечисление можно продолжить.

В отношении родов и племен выдвигались гипотезы о половецком происхождении⁵⁷ и даже, что более проблематично, о половецком генезисе их языков.

На данной стадии исследований, когда механизм и время возникновения родоплеменных названий неясны, а этнолингвистический аспект слабо разработан, делать выводы трудно. Невозможно считать появление всех гено- и этнонимов следствием хаотической миграции половцев. Отантропонимическое происхождение названий большинства родов (от «первооснователя») свидетельствует о случайном возникновении генонимов и не может убедительно доказать половецкое происхождение основателя (один из Чингизидов-монголов, например, носил имя Кыпчак – ср. Рашид ад-Дин о событиях 1266-1268 гг. в бассейне Сыр-Дарьи⁵⁸) рода,

⁴⁶ *Forbes Manz B.* The Clans of the Crimean Khanate 1466-1532 // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 2. – № 3. – P. 282-307.

⁴⁷ *Маркевич А. И.* Географическая номенклатура Крыма как исторический материал // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1928. – Т. 2. – С. 27.

⁴⁸ *Seraja-Szapszal H.* Uzupełnienia i wyjaśnienia // Myśl Karaimska. – Wilno, 1931. – Т. 2. – Zesz. 3-4. – S. 7.

⁴⁹ *Дрон И. В.* Некоторые вопросы гагаузской топонимии Молдавской ССР // Советская тюркология. – Баку, 1983. – № 5. – С. 39.

⁵⁰ *Баскаков Н. А.* Ногайский язык и его диалекты. – Москва; Ленинград, 1940. – С. 133-139.

⁵¹ *Потапов Л. И.* Этнический состав и происхождение алтайцев. – Ленинград, 1969. – С. 23-24.

⁵² *Левшин А.* Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – СПб., 1832. – Ч. 3. – С. 8-9.

⁵³ *Миржанова С. Ф.* О языке башкир племени «кыпчак» // Советская тюркология. – Баку, 1979. – № 4.

⁵⁴ *Султанов Т. И.* Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. – Москва, 1982. – С. 12-13, 15, 24, 36.

⁵⁵ *Винников Я. Р.* Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. – Москва, 1956. – Т. 1. – С. 138.

⁵⁶ *Шаниязов К. Ш.* К этнической истории узбекского народа. (Историко-этнографическое исследование на материалах кыпчакского компонента). – Ташкент, 1974. – С. 402.

⁵⁷ *Вилькинс А. М.* [Письмо] // Известия императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – Москва, 1878. – Т. 31. – С. 13.

⁵⁸ *Тизенгаузен В. Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 2. – С. 76-77.

племени, их языка. При интерпретации этнонимов нельзя оставлять в стороне и тот факт, что в арабо- и персоязычной литературе понятие «кыпчак» иногда отождествлялось с понятием «тюрок» и, в таком случае, определено лишено узкополовецкого содержания. Частую повторяемость названия «кыпчак» невозможно рассматривать изолированно от итеративности десятков других родоплеменных названий, в отношении которых не делаются далеко идущие этногенетические и лингвистические выводы, хотя механизм возникновения названий сходен. Наличие рода Кыпчак в Крыму не указывает на то, что его представители пользовались половецким языком, отличавшимся от языка окружающего татарского населения. Какие бы специфические (архаические?) черты ни были выявлены в племенных диалектах кыпчаков, входящих в состав различных народов, вряд ли можно утверждать, что это реликты половецкого, практически неизвестного языка.

Источники XIII–XIV вв. сохранили сведения не только о распространенной тогда этнонимии, но также о этнолингвистической ситуации региона. Правильная интерпретация сведений в свете изложенного (что половцы в основном были истреблены и мигрировали; что господствующие позиции заняли монголо-татары; что этноним «половцы = команы = кыпчаки», лишенный первоначального содержания и перенесенный на тюркоязычных кочевников, подвергнулся анахронизации и превратился в топоним; что тюркизирующийся сплав монголов и тюрок становится известным как татары) поможет разобраться в языковой ситуации.

Рассматривая упоминания источников XIII–XIV вв. о команском и татарском, нужно иметь в виду мнение Б. Шпулера: «В связи с параллельным [употреблением] монгольского и тюркского языков трудно понять сведения некоторых авторов, сообщающих об употреблении “татарского” языка. До тех пор, пока не слились языки обоих народов, из которых вышли позже “татары”, так в целом называемые русскими (и говорящие сегодня тюркскими диалектами), можно под этим [“татарским”] понимать также монгольский. В XIII в. так, кажется, иногда бывало. Сообщения XIV в. об употреблении “татарского” относятся, по-видимому, исключительно к тюркскому»⁵⁹. К примеру, рассмотрим употребление термина «команский» язык у Карпини и Рубрука. Описывая поход 1221 г. на Хорезм, Карпини пишет, что это «земля бисерминов, ибо они были сараины, но говорили по-комански»⁶⁰. Сообщение расшифровывается нами следующим образом: земля хорезмийцев, ибо они были мусульманами, но говорили по-кыпчакски (в понимании слова как названия языковой группы). Ошибочно отождествляя название языка команский = половецкий, Н. Шастина неправильно идентифицировала события, посчитав, что имеется в виду поход на половцев⁶¹. У Карпини есть аналогичное место о «бисерминах», которые «говорили и доселе еще говорят команским

⁵⁹ Spuler B. Die Goldene Horde. – 2-e Aufl. – Wiesbaden, 1965. – S. 289-290.

⁶⁰ *Плано Карпини Дж. дель. История монгалов // Плано Карпини Дж. дель. История монгалов. Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны.* – Москва, 1957. – С. 46.

⁶¹ Там же. – С. 209.

языком, а закона держатся сарацинского»⁶² (правильно объяснение Шастиной⁶³), – в них легко узнаются тюркоязычные хорезмийцы. Рубрук (1255 г.) высказал любопытную мысль, что у «югуров заключается источник и корень турецкого и команского наречия»⁶⁴, т. е. у уйгуров заключается источник и корень огузского и кыпчакского наречий (А. Григорьев⁶⁵ неправильно комментирует, что имеются в виду тюркский и половецкий языки). В некоторых западноевропейских источниках XIII в. правильно указывалась разница между западными и южными тюркскими языками. Команский в них – язык тюрков евразийских степей, т. е. кыпчакский, по современному групповому названию. В XIV в., наряду с анахроническим «команским» языком, обозначающим по-прежнему тюркские языки степей (Пасхалис пишет в 1338 г. об изучении «команского языка и уйгурского письма»⁶⁶; Ф. Бальдуччи-Пеголотти в середине XIV в. – о переводчиках, знающих «куманский»⁶⁷, что нельзя комментировать как знание половецкого⁶⁸), начинает употребляться автохтонный термин «татарский» – уже не монгольский, а тюркский, кыпчакский (по групповому названию). Лучший пример дуализма – сам СС, язык которого по-латыни определяется как «команский»⁶⁹, а по-тюркски – как *tatarče, tatar til*⁷⁰. Подобным образом архаизировался лингвоним в русской литературе XVI в. В упоминаемом «Толковании языка половецкого», по Ф. Коршу, слова «не половецкие, а татарские, именно, судя по сумме признаков, крымские»⁷¹.

Сложная, не сводимая к единому знаменателю этно- и лингвонимия источников, вызывающая представление, что половцы сохранились в послемонгольском Причерноморье, привела к поискам определений для языка СС. Фетишизирующее влияние искусственного названия «Codex Cumanicus» сказалось на дефиниции. Большинство исследователей пренебрегло самоназванием СС, применяя термины «команский» или, что усугубляет положение, «половецкий»

⁶² *Плано Карпини Дж. дель. История монгалов...* – С. 72.

⁶³ Там же. – С. 218.

⁶⁴ *Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны...* – С. 131.

⁶⁵ *Григорьев А. П. Официальный язык Золотой Орды XIII–XIV вв. // Тюркологический сборник. 1977. – Москва, 1981. – С. 81.*

⁶⁶ *Paschalis de Victoria. Epistola // Sinica Franciscana. – Quaracchi, 1929. – Vol. 1. – P. 504.*

⁶⁷ *Balducci Pegolotti F. La pratica della mercatura. – Cambridge, Mass., 1936. – P. 21-22.*

⁶⁸ *Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – Москва, 1966. – С. 206.*

⁶⁹ *Grønbech K. Codex Cumanicus. Cod. Marc. Lat. DXLIX. In Faksimile herausgegeben. – Kopenhagen, 1936. – S. 1 v°, 70 v°.*

⁷⁰ *Ibid.* – S. 122 v°, 162 r°.

⁷¹ *Симони П. К. Памятник старинной русской лексикографии по рукописям XV–XVII ст. // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – СПб., 1908. – Т. 13. – Кн. 1. – С. 189.*

(последовательно это делали А. Самойлович⁷², А. Крымский⁷³). Носителями языка считались половцы. Имеются попытки эклектической трактовки вопроса. К.-Г. Менгес, перечисляя языки северо-западной группы в среднетюркский период, открывает группу названиями: «команский, язык СС и команов (или половцев) и кыпчаков»⁷⁴, не уточняя, имеет ли он в виду один или несколько языков. Появились гибридные образования, например, у К. М. Мусаева – «половецко-куманский язык», СС у него одновременно и памятник «старокыпчакского»⁷⁵. Перечень комбинаций можно продолжить. В большинстве случаев этнолингвистическая дефиниция терминов не дается. Второе направление – употребление термина «язык СС» вне связи с определенным этносом. Аморфность термина – свидетельство того, что применяющие его не считают обоснованным употребление названий «половецкий = команский = кыпчакский» для языка СС, но не предлагают свою атрибуцию. Забылись скептические высказывания исследователей прошлого – Ф. Бруна, писавшего о СС: «Еще не доказано, что эти слова принадлежат к “тюркскому” наречию команов или половцев»⁷⁶; А. Куника, что «так называемое *Vocabularium comanicum*, собственно, следовало бы называть “nogaicum” или “tataricum”, так как во время его составления в Северном Черноморье уже не было более команов или половцев»⁷⁷; или суждения современных ученых – Б. Шпулера, что западнотюркский язык «также позже в разное время называли “куманским”, хотя большинство настоящих куманов вытеснили в Венгрию»⁷⁸; Г.-В. Хауссига, что язык СС – «это уже не язык того восточного тюркского племени, основной центр которого находился на Дону и Донце и племенная организация которого давно растворилась»⁷⁹. Только в последние годы укрепляется мнение, что при классификации языка СС надо исходить из автохтонного названия (А. фон Габен: «Мы могли бы просто присоединиться к самоназванию СС и определить его язык как “татарский”, т. е. “старотатарский”»⁸⁰). Гордиев узел разрублен недавно А. Кононовым, определившим, что СС является старейшим

⁷² Самойлович А. Н. К истории и критике Codex Cumanicus // Доклады Российской Академии наук. Серия В. – Ленинград, 1924. – Апрель – июнь. – С. 86-89.

⁷³ Крымский А. Ю. Тюрки, их мови та літератури // Його жс. Твори. – К., 1974. – Т. 4. – С. 517.

⁷⁴ Menges K. H. Classification of the Turkic Languages // Philologiae Turcicae fundamenta. – Aquis Mattiacis, 1959. – Т. 1. – Р. 6.

⁷⁵ Мусаев К. М. Лексика тюркских памятников в сравнительном освещении (западно-кыпчакская группа). – С. 10, 15.

⁷⁶ Брун Ф. Черноморские готы и следы долгого их пребывания в Южной России // Записки императорской Академии наук. – СПб., 1874. – Т. 24. – С. 39.

⁷⁷ Куник А. Начались ли русские торговые сношения и походы по Черному и Каспийскому морям во времена Мухаммеда или при Рюрике? // Дорн Б. Каспий. – СПб., 1875. – С. 387.

⁷⁸ Spuler B. Die Goldene Horde. – S. 289.

⁷⁹ Haussig H.-W. Geleitwort // Drüll D. Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung. – Stuttgart, 1980. – S. 8.

⁸⁰ Gabain A. von. Die Sprache des Codex Cumanicus... – S. 48.

памятником крымскотатарского⁸¹. Правильность вывода в свете новой датировки ССИ (1330 г.) не подлежит сомнению. Невозможно пользоваться лишенным этнического содержания названием «язык СС», игнорируя самоназвание языка и этнос носителей. Этнолингвистическая ситуация Южного Крыма 20–30-х гг. XIV в. достаточно ясна для того, чтобы установить название и место языка.

Еще одно обстоятельство мешало определению языка СС как этнического – восприятие его как надэтнической *lingua franca* (далее – LF), имевшей распространение от Карпат до Желтого моря. Закреплению такой функции за языком СС (особенно ССИ) способствовало его итальянское оформление, а также наличие многочисленных заимствований, преимущественно связанных с коммерцией. Убеждение, что в СС записан язык не конкретного этноса, а евразийский волапюк, встречается вплоть до последнего времени⁸². Мы высказывались по поводу того, что мнение о «коммерческом» назначении ССИ⁸³ основано на недоразумении. ССИ охватывает более обширное поле деятельности, чем торговля; латинские дезидераты (для которых требовалось подобрать иранские и тюркские эквиваленты) не относятся исключительно к коммерции, а требовать от купца или его переводчика, чтобы он выучил 2 500 – 3 000 слов, – чересчур большая роскошь. Мы согласны с Л. Лигети, что ССИ – это книга переводчика⁸⁴, но, по нашему мнению, переводчика, не ограничивающего свою активность дипломатическими полномочиями, а занимающегося ежедневной деятельностью в итальянских поселениях Крыма.

Особенности лексического состава СС позволяют утверждать, что тюркский язык СС не является LF. Наличие иранизмов, арабизмов, романизмов – и отсутствие заимствований, связанных со Средней Азией, указывают на регион, в котором мог употребляться язык подобного типа. Вряд ли эллинизмы, славянизмы, романизмы были понятны в Центральной Азии. Незначительный процент монголизмов говорит в пользу периферийности (по отношению к Монголии) языка. Сравнение с западнокараимским (также возникшим в Крыму, самым близким к языку СС) показывает сходный состав заимствований⁸⁵. Вторая особенность – это наличие диалектной структуры (прослеживаются следы двух, если не трех диалектов⁸⁶), что

⁸¹ Кононов А. Н. История изучения тюркских языков в России. Дюктябрьский период. – 2-е изд. – Ленинград, 1982. – С. 250.

⁸² Haussig H.-W. Geleitwort... – S. 8.

⁸³ Дашкевич Я. P. Codex Cumanicus – вопросы возникновения... – С. 77-78.

⁸⁴ Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus // Acta Orientalia Hungarica. – Budapest, 1981. – Vol. 35. – Fasc. 1. – P. 124, 136, 212.

⁸⁵ Poppe N. Die mongolischen Lehnwörter im Komnischen // J. Németh Armagani. – Ankara, 1962. – S. 331-340; Zajczkowski W. Die arabischen und neupersischen Lehnwörter im Karaimischen // Folia Orientalia. – Kraków, 1961. – T. 3. – Fasc. 1-2. – S. 177-212; Ejusd. Die mongolischen Elemente in der Karaimischen Sprache // Ibid. – 1959. – T. 1. – Fasc. 2. – S. 296-302.

⁸⁶ Kowalski T. Karaimische Texte im Dialekt von Troki. – Kraków, 1929; Gabain A. von. Die Sprache des Codex Cumanicus... – S. 46-47; Севортян Э. В. От редактора // Грунин Т. И. Документы на половецком языке XVI в. – Москва, 1967. – С. 46; Корш Ф. Е. По поводу второй статьи

несовместимо с наддиалектной LF. По-видимому, язык СС – самая ранняя стадия в развитии крымскотатарского, отражающая диалекты, распространенные в городах и хинтерланде Южного Крыма.

Какое место занимает СС среди литературных языков и какова его дальнейшая судьба? Длительное время было принято рассматривать СС как памятник разговорного, но не литературного языка. В письменности европейских тюрков почетное место заняла руника (впрочем, скудная), не только эпиграфическая, но и дипломатическая⁸⁷; с нею связывают возникновение литературы. Следующим этапом считается уйгурографическая письменность, на смену которой пришла арабографическая. Как на курьез смотрят на тюркскую кириллическую эпиграфику (полоцкая надпись XIV–XV вв.⁸⁸, киевское граффито XI в.⁸⁹) и лексикографию⁹⁰. Убеждение, что духовная культура европейских тюрков рано и окончательно была связана с исламом (в действительности, значительная часть кочевников еще в середине XV в. являлась язычниками⁹¹), отвергало саму мысль о существовании тюркской христианской литературы. Вопрос о ССII как о памятнике литературы был недавно поставлен А. фон Габен⁹². Сравнение с другими памятниками конца XIII – XIV вв. приводит к интересным выводам. В отличие от литературы на книжном языке (смешанном, как и язык ярлыков конца XIV в.), анализ и определение которого создают столько препятствий, фольклорные записи, молитвы и гимны ССII – это памятники гомогенного разговорного языка, возведенного в ранг литературного. Если литературный тюрк возник как средство надэтнического общения на базе нескольких родственных, но не идентичных языков, то ССII – это единственное письменное проявление моноэтнического языка. Миссионерская деятельность среди тюрков Крыма, Поволжья, Северного Кавказа продолжалась 150–250 лет. Проводилась она с привлечением местных языков, на которые переводилась религиозная литература. Подобных текстов было много, а ССII – фрагмент не дошедшего до нас в силу исторических причин большого целого. Т. Шилтбергер упоминает, что около 1410 г. на Северном Кавказе он натолкнулся на

проф. М. П. Мелиоранского // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – СПб., 1906. – Т. 11. – Кн. 1. – С. 263–264.

⁸⁷ Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew documents of the tenth century. – Ithaca; London, 1982. – P. 41–43. См. обзор: Tryjariski E. Die runenartigen Schriften Südosteuropas // Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. – Wiesbaden, 1985. – S. 1–15.

⁸⁸ Рыбаков Б. А. Татарская кириллическая надпись из Полоцка // Советская археология. – Москва, 1963. – № 4. – С. 248–249.

⁸⁹ Pritsak O. An eleventh-century Turkic bilingual (Turco-Slavic) graffito from the St. Sophia Cathedral in Kiev // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1982. – Vol. 6. – № 2. – P. 152–166.

⁹⁰ Pritsak O. Се татарскы языкъ // Orbis scriptus. Festschrift für D. Tschizewskij zum 70. Geburtstag. – München, 1966. – S. 641–654.

⁹¹ Дашкевич Я. Р., Трыярски Э. Каменные бабы причерноморских степей. Коллекция из Аскании-Нова. – Вроцлав; Варшава; Краков; Гданьск; Лодзь, 1982. – С. 112–113.

⁹² Gabain A. von. Komanische Literatur // Philologiae Turcicae fundamenta. – Aquis Mattiacis, 1964. – Т. 2. – S. 213–251.

католическое епископство, священники которого пели гимны и читали (Евангелие?) по-татарски. Он записал начало молитвы «Отче наш»⁹³.

Если, за Э. Наджипом⁹⁴, различать в XIV в. четыре литературных языка Золотой Орды и Египта [1) старотуркменский – по предложению Г. Дёрфера староосманский⁹⁵, 2) смешанный огузско-кыпчакский *j*-группы, 3) огузско-кыпчакский *z*-группы, также хорезмийско-тюркский⁹⁶, 4) кыпчакский], то рассмотрение сочинений на этих языках указывает на существование пропасти между языком СС и литературными языками. Подтверждается вывод А. фон Габен, что «тексты времен СС менее похожи на него (язык СС. – Я. Д.), чем некоторые диалекты современного татарского разговорного языка!»⁹⁷. Язык СС, возможно, только частично соотносится с диалектной основой, на которой в XV в. начал формироваться, по А. Боровкову⁹⁸, крымскотатарский письменный язык, но положение это обосновать нельзя, так как история крымскотатарского литературного языка XV в. – нетронутая целина.

Тюркология не дала ответа на вопрос о судьбе языка СС. В. Радлов склонялся к мысли, что язык исчез, его носители ассимилированы новыми пришельцами из степи и турками⁹⁹, захватившими Южный Крым в 1475 г. По его мнению, язык СС («команский») сохранился и самостоятельно развился у караимов, переселившихся в XV в. в Литву и на Волинь¹⁰⁰. Исследования последних двух лет вносят коррективу – первая галицкая миграция караимов из Крыма состоялась в середине XIII в.¹⁰¹, за 80 лет до создания ССІ. Эти мигранты являлись носителями не только иного языка (что подтверждается различиями между галицким и тракайским диалектами западнокараимского). Вопрос о связях с карачаево-балкарским, кумыкским языками, мишарским диалектом татарского и др. нуждается в уточнении. Одно можно сказать с уверенностью, что язык СС – не половецкий.

А все же что можно сказать о половецком = команском = кыпчакском языке, языке кочевников Причерноморья, господствовавшем здесь с середины XI по 40-е гг. XIII вв.? Очень немного. Не подлежит сомнению половецкая этно-

⁹³ *Schiltberger H. Reisebuch.* – Tübingen, 1885. – S. 38.

⁹⁴ *Наджип Э. Н. Тюркоязычный памятник XIV в. «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык.* – С. 3-4, 16.

⁹⁵ *Doerfer G. [Rec.:] Наджип Э. Н. Тюркоязычный памятник XIV в. «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык.* – Алма-Ата, 1972-1975. – Ч. 1-2 // *Orientalistische Literaturzeitung.* – Berlin, 1980. – Nr. 4. – S. 376.

⁹⁶ *Ibid.*

⁹⁷ *Gabain A. von. Die Sprache des Codex Cumanicus...* – S. 48.

⁹⁸ *Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тefsира XII–XIII вв.* – Москва, 1963. – С. 21. См. также: *Усманов М. А. Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв.* – Казань, 1979. – С. 102.

⁹⁹ *Radloff W. Vorläufiger Bericht über eine wissenschaftliche Reise in die Krym im Jahre 1886 // Bulletin de l'Académie imp. des Sciences de St.-Petersbourg.* – Spb., 1887. – Т. 31. – № 4. – S. 547-548.

¹⁰⁰ *Radloff W. Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus // Mémoires de l'Académie imp. des Sciences de St.-Petersbourg. 7e sér.* – Spb., 1887. – Т. 35. – № 6. – S. 6.

¹⁰¹ *Stepaniv J. L'époque de Danylo Romanovyc (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte // Harvard Ukrainian Studies.* – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 2. – № 3. – P. 334-373.

антропонимия, сохранившаяся (не без деформаций) в древнерусских, византийских, латинских и других источниках. Тюркизмы древнерусского языка домонгольского периода нельзя объявлять команизмами на основании лексем СС, памятника XIV в. (подобную ошибку допустил А. Зайончковский¹⁰², повлиявший на дальнейшую разработку вопроса). «Толкование языка половецкого» (в других редакциях – «Се татарский язык»), вопреки заглавию, является памятником эпохи Золотой Орды¹⁰³. Несмотря на давно установленные принципы изучения тюркизмов¹⁰⁴, среди славистов до сих пор встречаются курьезные утверждения о возможных связях праславянского языка с команским...¹⁰⁵ Венгерские куны сохраняли долго осколки своего языка (не только деформированную молитву «Отче наш»¹⁰⁶). По заключению И. Мандоки-Конгура, язык кунов далеко не идентичен языку СС¹⁰⁷. Перспективным является изучение команизмов румынского и венгерского, зависящее от удовлетворительной стратиграфии¹⁰⁸. Венгерские языковеды склонны относить значительную часть тюркизмов к допаннонскому периоду, вследствие чего выходит, что столетия совместного проживания венгров и кунов не оставили почти никаких следов в их языке¹⁰⁹.

Поиски команизмов в других языках наталкиваются на большие трудности не только из-за неправомерного отождествления языка СС с половецким, но также из-за идентификации половецкого с идеальной моделью кыпчакского (старокыпчакского), выработанного в кабинетных условиях по фонетическим законам тюркских языков. Путаница, вызванная полисемантизмом термина «кыпчакский язык» [1) половецкий, 2) литературный язык Золотой Орды и Египта XIV в., 3) язык из группы кыпчакских языков, 4) идеальный язык со всеми лингвистическими кыпчакскими признаками, 5) диалект в составе других тюркских языков], очень мешает выработке точных определений в соответствии с требованиями научного языка.

Строго говоря, мы не можем определить, насколько половецкий являлся действительно кыпчакским (с точки зрения групповых признаков). Печенежский,

¹⁰² *Zajczkowski A.* Związki językowe połowiecko-słowiańskie. – Wrocław, 1949.

¹⁰³ *Pritsak O.* Се татарскы языкъ... – S. 654.

¹⁰⁴ *Kowalski T.* W sprawie metodologii badań zapożyczeń tureckich w językach tureckich // *Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze.* 1929. – Praha, 1932. – Sv. 2. – S. 554-556.

¹⁰⁵ *Русанівський В. М.* Семантичні процеси розвитку української лексики // *Історія української мови. Лексика, фразеологія.* – К., 1983. – С. 703.

¹⁰⁶ *Pray G.* *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum.* – Vindobonae, 1774. – P. 113-114; *Kuun G.* *Prolegomena // Ejuds. Codex Cumanicus.* – Budapestini, 1880. – P. XLIII-XLV.

¹⁰⁷ *Mándoky Kongur I.* A kun nyelv magyarországi emlékei. – Budapest, 1982 (машинопись диссертации).

¹⁰⁸ *Wendt H. F.* Die türkischen Elemente im Rumänischen. – Berlin, 1960; *Tietze A. H.* [Rec.:] *Wendt H. F.* Die türkischen Elemente in Rumänischen. – Berlin, 1960 // *Oriens.* – Leiden, 1962. – Vol. 15. – S. 463-465.

¹⁰⁹ *Halasi-Kun T.* Kipchak philology and the Turkic loanwords in Hungarian, I // *Archivum Eurasiae medii aevi.* – Wiesbaden, 1975. – T. 1. – P. 155-210.

торкский – языки этносов, очутившихся на Южной Украине ранее половцев, – считаются огузскими, а язык сразу же после них мигрировавших половцев – идеально кыпчакским (по групповому названию). Но ведь известно, что даже во времена Махмуда Кашгарского (расцвет половцев) о чисто кыпчакском языке не могло быть и речи¹¹⁰.

Итак, на вопрос о том, действительно ли язык «Codex Cumanicus» – это язык куманский = половецкий = кыпчакский, мы должны ответить отрицательно. С точки зрения современных знаний о возникновении СС, о близости тюркских языков северо-западной группы между собой на различных уровнях правомерно мог бы стоять вопрос о наличии половецких = команских = кыпчакских элементов в языке СС, но для решения подобной проблемы пока нет реальной лингвистической основы.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – действительно ли Cumanicus? // Вопросы языкознания. – Москва, 1988. – № 2. – С. 62-74.*

¹¹⁰ *al-Kašyarī Maḥmūd. Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) / Ed. by R. Dankoff, J. Kelly. – Cambridge, Mass., 1982. – Par. 1. – P. 83-86.*

ПАПІР У РУСІ-УКРАЇНІ: СХІДНИЙ АСПЕКТ (ІХ–ХІV СТ.)

Основну увагу істориків паперу України (якщо вважати, що така категорія дослідників тепер існує) та істориків паперової промисловості, зокрема, привертає питання появи на українських землях власного виробництва паперу. Як відомо, папірництво в Україні виникло відносно пізно (друга половина ХVІ ст.) та й у перші століття свого існування (до ХVІІІ ст. включно) не досягло належного – в кількісному та якісному відношеннях (щоб задовольнити всі необхідні потреби) – рівня розвитку. Папірництво у Східній Україні придушила конкуренція російських мануфактур, що мали державну підтримку вже на початку ХVІІІ ст., а на західно-українських землях відбився загальний занепад економіки в останні десятиріччя існування Речі Посполитої. Нічого особливо підкреслювати, що вивчення історії паперу – це водночас, важливий елемент історії української духовної й матеріальної культури – не лише через тісні зв'язки паперу з писемною (рукописною, друкованою) та графічною (з картографічною разом) культурою, але також із мистецтвом (переплетництво, народні витинанки), торгівлею (опаккування товарів) і т. п. Треба шкодувати, що необхідність таких студій у комплексі надто повільно усвідомлюється науковцями.

Так чи інакше, поряд з історією автохтонного папірництва й використання його продукції, для історика паперу в Україні чималого значення набуває проблема використання імпортного паперу, а також вивчення початкового періоду цього імпорту. Коли з'явився папір на українських землях; звідки його приносили чи привозили; чи ці явища відображені в тогочасних історичних джерелах та, врешті, як спочатку називали той продукт, який у сучасній українській мові відомий під назвою «папір». Варто зазначити, що ці питання для періоду раніше ХІІІ–ХІV ст. майже не досліджували, задовольняючись давно прийнятими стереотипами. Вважалося і вважається досі (це найпоширеніша думка), що найдавніший папір, який вживали в Русі-Україні, це папір ХІV ст. і потрапляв сюди він з Італії та став відомим (одночасно? – це не дуже ясно) під двома назвами – «папір» та «бумага» – і що обидві ці назви були засвоєні від мови-посередника, тобто італійської. Лінгвістичні дані, таким чином, перетворилися на історичне джерело, що було вимушеним кроком, бо в писемних пам'ятках і «папір», і «бумага» вперше згадуються, як стверджують, лише від ХV ст.

Чи існують підстави сумніватися в стереотипних уявленнях, чи потрібно з ними погодитися? Постараюся з'ясувати цю проблему на фоні ширшої картини виникнення та поширення папірництва і паперу, а також його назв у Азії (де його винайшли) і в Західній Європі.

Батьківщиною паперу є Китай, де його ручне виготовлення волокнистого матеріалу (молоді пагінці бамбуку, конопляні волокна та інші сирі волокна, лико шовківниці, пізніше разом із шматами з різних тканин) почалося вже в ІІ ст. до

Р. Х., що засвідчують археологічні знахідки з провінції Шаньсі¹. Ці знахідки перекреслили китайську ж легенду про те, що винахідником паперу був Цай Лунь (бл. 50-118 рр. після Р. Х.). Десь у VII ст. ремісниче виготовлення паперу розповсюдилося на Тибет та, пізніше, на Індію, де воно подекуди (наприклад, у Непалі) збереглося досі. Поширилося також, можливо, у V–VI ст., на іранську Центральну Азію (Хотан, Согд)². Для Європи технологія виготовлення цього паперу тоді ще не була відома. Переломним моментом в історії східного паперу, вважають, стало захоплення арабським правителем Самарканда в 751 р. полонених китайців з війська, яке облягало це місто. Серед них були ремісники, котрі володіли технологією виготовлення паперу. Відтіля папірництво розповсюдилося на інші завойовані арабами території, також на Персію (Іран), Месопотамію з центром у Багдаді (VIII–IX ст.), Ємен (IX–X ст.), Єгипет (IX ст.), Сирію (Дамаск, Тріполіс – X–XI ст.), Магриб (XI–XII ст.)³. Експортований із Середнього Сходу папір отримав – зокрема, у Південній та Південно-Західній Європі – епітет «арабського»⁴. Основним матеріалом для його виробництва стали льон, шмати льняні; в Єгипті – конопляні й, обмежено, бавовняні та шовкові⁵. Збереглися арабські рукописи на папері, виготовлені в IX ст., а відомо, що в практику арабських канцелярій папір увійшов у кінці VIII – на початку IX ст.⁶

Коли почав функціонувати Великий шовковий шлях разом з його відгалуженнями – також через Північний Кавказ, по Північному Причорномор'ю, – та інший

¹ Див. певне узагальнення цих даних у статті: *Koretsky E.* «Watermark» Identification of Asian Paper // IPH Congress Book. – Marburg / Lahn; Utrecht, 2000. – Bd. 11. – P. 125-129. Див. також: *Rischel A.-G.* Looking at Central Asian Paper of Turkish, Tibetan and Chinese Origin from the Silk Roads // IPH Congress Book. – Riehen; Basel, 2001. – Vol. 12 (1998). – P. 176-184. Ще новіша теорія: *Pichol K.* Zur Erfindung des Papiers – (Re)konstruktion einer Entwicklung // IPH Congress Book. – Riehen; Marburg / Lahn, 2001. – Vol. 13 (2000). – P. 147-159 (з великою бібліографією питання).

² Див. огляд середньоазійських писемних пам'яток на папері з першої половини VIII ст.: *Лившиц В. А., Хромов А. Л.* Согдийский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – Москва, 1981. – С. 364-366 (там само – бібліографія питання). Виступ за ранне виготовлення паперу в Середній Азії: *Tschudin P. F.* Paper Comes to Italy // IPH Congress Book. – Riehen; Basel, 2001. – Vol. 12 (1998). – P. 60-66. Відомості про виробництво паперу в арабських джерелах див.: *González Castrillo R.* Referencias al paper en fuentes árabes medievales // IPH Congress Book. – Riehen; Basel, 2001. – Vol. 12 (1998). – P. 197-199.

³ Дотримуюся хронології, запропонованої П. Чудіним: *Tschudin P. F.* Paper... – P. 60-66.

⁴ Див.: *Karabacek J.* Das arabische Papier. (Eine historisch-antiquarische Untersuchung) // Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer. – Wien, 1887. – Bd. 2-3. – S. 87-178. Коментований англійський переклад під заголовком: *Arabian Paper / Transl. by D. Baker and S. Dittmar.* – London, 1991.

⁵ *Wiesner I.* Die fäijümer und uschmüneimer Papiere. Eine naturwissenschaftliche, mit Rücksicht auf die Erkennung alter und moderner Papiere und auf die Entwicklung der Papierbereitung durchgeführte Untersuchung // Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer. – Wien, 1887. – Bd. 2-3. – S. 179-260. Перелік інших праць Й. Візнера, що не втратили актуальності досі, див.: *Tschudin P. F.* Paper... – P. 66.

⁶ *Bockwitz H. H.* Die früheste Verwendung von Papier in den altislamischen Kanzleien // Papiergeschichte. – Mainz, 1951. – Jg. 1. – № 3. – S. 39-40.

шлях – через середню Волгу, який звать Великим волзьким шляхом, купці на них почали вживати папір (спершу китайський) для комерційних нотаток. Від IV ст. Великий шовковий шлях та його гілки стали дорогою жвавою міжконтинентальною торгівлю, зрозуміло, не лише шовком, але й іншими східними товарами. Можна стверджувати, що з цього часу середньоазійський та інший східний папір з'явився в європейському ареалі, спочатку, за географією, у Візантійській імперії. Він тоді став предметом східного експорту і Європа отримала змогу ознайомитися з новим матеріалом для фіксування письма поза пергаментом, деревом, каменем, які вживалися до цього часу.

Та Великий шовковий шлях і його відгалуження досить швидко зійшли на задній план як фактор поширення паперу в Європі. У 827 р. араби здобули Сицилію, згодом Південну Італію та Іберійський півострів. Арабські держави на території Іспанії (зокрема Кордовський емірат) запровадили папір у справочинство канцелярій, купецьких контор, у релігійне життя, використовуючи для цього т. зв. перський папір⁷. У середині XII ст. маври Іспанії почали ремісниче виготовлення паперу (у Хатіві, Валенсії, Толедо) – східного типу. Це виробництво поступово перейшло з мусульманських рук до християнських в Іспанії та Італії, при чому, однак, спершу знизилася якість паперу та різко змінилася технологія його виготовлення⁸.

Італія у XIII–XIV ст. стала країною, в якій широко розгорнулося виробництво паперу (Генуя, Фабріано, Амальфі, Падуя, Тревізо, Флоренція, Болонья, Парма, Мілан, Венеція та ін.) для власних потреб та для інтенсивного експорту. В Німеччині папір почали виготовляти бл. 1320 р. на теренах між Кельном і Майнцом. У XIV ст. папір місцевого виробництва запанував у цілій Західній Європі.

Цей папір не був тоді дешевим, тому сфера його вживання була обмежена, хоча він і виявився дешевшим від пергаменту й тому поступово його замінив.

У світлі викладених даних неймовірним виглядає те, що папір потрапив в Україну лише в другій половині XIV ст., як свідчать матеріальні пам'ятки, й до того ж якимсь довжелезним окружним шляхом. Сьогодні треба, хоча б частково, абстрагуватися від лексикографічних відомостей, з певною їх інтерпретацією, яку використовують також як джерело, що заперечує ранню появу паперу на українських землях. При постановці – й вирішенні – проблеми, виходить, бажано враховувати такі фактори:

1) археологічні дані – знахідки решток паперу в південній частині східноєвропейського ареалу, хоча б поблизу давньоукраїнської етнічної території;

2) відомості про купецьку активність на торговельних шляхах Схід – Захід, що проходили по українських землях та по Північному Причорномор'ї;

⁷ Поп.: *Le Leannec-Bavavéas M.-Th. Les papiers non filigranés médiévaux de la Perse à l'Espagne. Bibliographie 1950-1995.* – Paris, 1998. – (Documents, études et repertoires. Institut de Recherche et l'Histoire des Textes).

⁸ У змалюванні переможного походу паперу з Азії до Європи йду за відомим дослідником Дж. Стефенсоном: *S[tephenson] J. H. Paper // Encyclopaedia Britannica.* – Chicago; London; Toronto; Geneva; Sydney; Tokyo, 1965. – Vol. 17. – P. 229-237 (там само – коротка література питання).

3) факти про запровадження книжкового справочинства в канцеляріях різного рівня, тобто про використання діловодних книг, виготовлених з паперу, в судовій, нотаріальній, адміністративній, фіскальній та іншій практиці;

4) термінологію, що вживалася як назви паперу, її – термінології – етимологію та визначення мови (мов) посередника, через яку ці назви потрапили до руської (давньоукраїнської) мови та до інших східнослов'янських мов.

Розглянемо наведені чотири фактори та з'ясуємо, до яких висновків вони доводять.

Археологічні дані. Наскільки знаємо, можна говорити принаймні про дві знахідки решток паперу на півдні Східної Європи. Під час розкопок могили согдійського купця в околицях сучасного Кисловодська, у Мощеній Балці, було виявлено фрагменти китайського паперу з китайським письмом. Вони датуються VIII ст.⁹ Друга знахідка – кусочки самаркандського паперу VIII–IX ст., що збереглися в хозарській фортеці Саркелі (літописна Біла Вежа)¹⁰. Ймовірно, були ще й інші, однак уже ці дві знахідки дають підставу стверджувати, що:

1) папір був відомий купцям, котрі здійснювали свої торговельні операції на кавказькому відрізку Великого шовкового шляху. Согдійське походження купця може свідчити, що він рухався до великої согдійської факторії в Криму (це пізніша назва півострова), яка називалася Сугдея (Солдая, сучасний Судак). Це непрямо вказує на середньоазійське посередництво при розповсюдженні китайського паперу також у Східній Європі. Йдеться, мабуть, про ареал Самарканда, де під час археологічних розкопок було помічено різні види китайського паперу з першої половини VIII ст.¹¹;

2) папір використовували в хозарській фортеці, можливо, з канцелярською метою (є аналогії з Китаєм, де не тільки у т. зв. мертвих містах у пустелі Такламакан, але й у баштах Великої китайської стіни також знайдено фрагменти дуже давнього паперу).

Такі висновки дозволяють припускати, що папір проникає на території, суміжні з пізнішими українськими землями, та, гіпотетично, на ці ж землі в час їхнього входження до складу Хозарського каганату. Він міг потрапляти й поза Дніпро, якщо вважати, що в Києві у VIII – середині IX ст. був хозарський намісник

⁹ *Ерусалимская А. А.* «Великий шелковый путь» и Северный Кавказ. – Ленинград, 1972. – С. 8.

¹⁰ *Артамонов М. И.* Саркел – Белая Вежа // Труды Волго-донской археологической экспедиции. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1. – С. 53. – (Материалы и исследования по археологии СРСР. – № 62). Пор. також: *Haussig H. W.* Der historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Zentralasien // Runen, Tumgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. – Wiesbaden, 1985. – S. 96.

¹¹ Див., наприклад: *Фрейман А. А.* Описание рукописных документов, извлеченных из развалин на горе Муг в Захматабадском районе Таджикской ССР около селения Хайрабад и собранных Таджикистанской базой Академии наук СССР // *Его же.* Описание, публикации и исследование документов с горы Муг. – Москва, 1962. – С. 13-26. Бібліографію інших праць про папір з гори Муг див.: *Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки.* – Москва, 1981. – С. 515-542.

із залогою (з хозарів або їхніх федератів) і там існувала факторія східних купців. Це був папір, який використовували в хозарському державно-адміністративному та військовому справочинстві та для купецьких записів. Можливо, що археологічні дані безпосередньо з України доповнять ці міркування та підведуть під них міцніший ґрунт. Проте розкопки осередків (адміністративних, військових) часів хозарського панування на території України (крім Лівобережжя) майже не проводилися (хоча є хозарський культурний шар, наприклад, у Києві), а, з іншого боку, на такий досить екзотичний і несподіваний об'єкт, як клаптики зотлілого паперу (ґрунти України не сприяли його консервуванню), археологи могли не звертати уваги. Не кажучи вже про апріорно декларовані – й неправдиві фактологічно – погляди про майже повну відсутність хозарських слідів, хоча б у Києві, погляди, продиктовані антихозарськими стереотипами частини російської історичної науки т. зв. радянської епохи (Б. Рибаків та його прихильники в Україні, наприклад П. Толочко).

Отже, є певні підстави вважати, що деякі категорії східнослов'янського населення отримали відомості про папір азійського походження ще у VIII ст. і тоді ще засвоїли назву цього продукту – назву, яка прийшла зі Сходу, із согдійської або середньоперської (обох середньоіранських) мов. Враховуючи зв'язки Русі з Візантією, можна думати, що звідти у VIII ст. також почали надходити відомості про папір східного походження. Є дані, що імператриця Ірина (797-802) вживала папір для писання, фрагментарні вістки маємо також із кінця X ст., але археологія поки що не дала знахідок паперу в Україні або близько до неї, які пов'язувалися б з Візантією. Як називали папір у східнослов'янських мовах у VIII–IX ст. – конкретно невідомо, і тут є простір для різних припущень.

Досить привабливою виглядає гіпотеза, що папір, який надходив до сугдейської факторії в Криму ще у VIII ст., був спершу відомий там під назвою – сугдейською – *k'γdu'kh* (існувало багато варіантів цього слова). Принаймні у XIII–XIV ст. в Криму папір називався *chagat* (перською) та *chageth* (тюркською; збережено оригінальне написання з «Codex Cumanicus») – ці терміни мали китайське і согдійське джерело (про це див. далі). На існування має право також гіпотеза про вживання там же слова *суп* для позначення паперу, зокрема китайського походження. Якщо на користь першої гіпотези говорять не лише археологічні дані (китайський – за середньоазійського посередництва – та самаркандський папір), а й лінгвістичні (щоправда, пізніші, то за другою гіпотезою стоїть думка про можливий імпорт рукописів (листів?), написаних на китайському папері, що підтверджує вже згадана археологічна знахідка.

Торговельні шляхи. Великий шовковий шлях, яким здійснювалася досить інтенсивна міжконтинентальна торгівля Схід – Захід, доходив своїм відгалуженням – через Кавказ – до північно-східного побережжя Чорного моря. Із Середньої Азії вів до Криму й інший торговельний шлях – через Прикаспій. Від IX ст. почав функціонувати трансконтинентальний шлях від Франції через Німеччину, Чехію та Південну Русь до Середньої Азії, яким на Захід та із Заходу їздили арабські, перські, вірменські, єврейські купці. Відгалуження Великого

волзького шляху вело через пізніші білоруські землі до Прибалтики. Неможливо уявити собі, що ці торговельні контакти відбувалися без комерційних записів на різному матеріалі (дерево, шкіра-пергамент, а також папір східного походження). На території України виникали факторії (не без служителів різних культів, котрим були потрібні рукописні тексти) чи хоча б караван-сараї для відпочинку купців. Це був також один із чинників, який сприяв ознайомленню місцевого населення з папером – записним, а можливо, й пакувальним – та з назвою для цього продукту.

Діловодні книги. Канцелярії (князівські, королівські) в Русі до монголо-татарського періоду в своїй писемній практиці застосовували – для виготовлення грамот, зовнішнього листування – перш за все пергамент. Для приватного листування, різних нотаток використовували також бересту. Записували ще й дерев'яні таблички, карбували на дерев'яних паличках, написи робили на дереві, камені, кераміці. Чи вживали папір і в якому обсязі – сказати важко, хоча на початку XIII ст. папір, паперові документи могли надходити не тільки зі Сходу, але й із Заходу (бо там розгорталася виробництво цього матеріалу) та з Півдня, з Криму і решти Північного Причорномор'я, де вже побутував італійський папір у генуезьких та венеційських колоніях. Він вдало конкурував із папером східного походження, на якому, зрештою, після приходу монголо-татар (20–40-ві рр. XIII ст.) виготовляли ханські ярлики для Русі¹², здійснювалося адміністративно-військове і приватне листування, велася інша документація, зокрема фіскального характеру. У Криму в XIV ст. на східному папері виготовлялися вірменські рукописи. Східний папір був грубший, вигладжений і відполірований до блиску¹³, із жовтуватим відтінком та без водяних знаків.

Справочинство у вигляді канцелярських книг з паперу для запису судово-адміністративних, фіскальних та інших справ прийшло на українські землі незабаром після монголо-татарської навали з виникненням німецьких колоній у містах Галицько-Волинської держави, отже, починаючи з другої половини XIII ст. (Володимир, Львів, Перемишль, Сянік). Упровадження книжкового справочинства було однією з умов функціонування міської автономії, гарантованої магдебурзьким правом, на якому селилися західні колоністи в західно-українських містах¹⁴. Папір книг, треба думати, спершу був італійським, пізніше, у XIV ст., німецьким. І хоча, наприклад, у Львові найдавніші зразки книжкового

¹² Наприклад, ярлик Тохтамиша 1382 р. Див.: *Григорьев В.* Ярлики Тохтамыша и Сеадет-Герая // *Записки Одесского общества истории и древностей.* – Одесса, 1844. – Т. 1. – С. 337-346 (опис паперу – на с. 338).

¹³ Полірували папір великими раковинами або спеціальними кришталевиими приладами, які по-турецькому називалися *mühre* (слово перського походження). Їх я бачив у Стамбулі в грудні 1995 р. в Музеї турецького й ісламського мистецтва. Турецько-османське *mühre* дало ряд похідних слів: *mühre taksasi* – «дошка, на якій гладять папір», *mührele* – «гладити, сатинувати папір», *mühräli* – «глянцевий, полірований, сатинований [папір]». Див.: *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт-Петербург, 1911 (Москва, 1963). – Т. 4. – Кол. 2219.

¹⁴ Про початки інституту діловодних книг див.: *Дашкевич Я. Р.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII–XVIII ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // *Історичні джерела та їх використання.* – К., 1969. – Вип. 4. – С. 129-171.

справочинства на папері (зрештою, найдавніші в Україні) збереглися лише з кінця XIV ст. (міська книга за 1382–1389 рр.¹⁵), не підлягає, мабуть, сумніву, що війтівські книги для громад на магдебурзькому праві запроваджено з моменту виникнення колоній. До них цей інститут (ділові книги) було перенесено з німецьких міст.

Другий осередок (чи – інші осередки) книжкового справочинства виявляємо в італійських колоніях Північного Причорномор'я. Записи генуезьких нотаріїв у книгах Італії починаються з 1154 р. Книжкові записи з причорноморських колоній збереглися досі в італійських архівах – значна частина їх опублікована¹⁶. Серед занесених до цих книг записів адміністративно-судового, нотаріального, купецького (нотатки про торговельні умови між окремими контрагентами) та іншого змісту згадуються й русини – як партнери, свідки. Іншими словами, для них документація на папері була вже повсякденною справою, як і для тих русинів, що на українських землях контактували з поселенцями, котрі жили в окремих дільницях міст, користуючись магдебурзьким правом.

Є всі підстави констатувати, що імпортований папір з Італії в XIII ст., пізніше також із Німеччини, поряд з папером східного (середньоазійського, перського, сирійського виробництва, яке почалося раніше від європейського), стає важливим елементом побуту, культури (включаючи церковну), адміністративної практики також у Русі-Україні. Пергамент зберігав свої позиції тільки в юридичній сфері вищого рангу (грамоти, дипломи) та, частково, в книгописанні й книгопереписуванні священного, розкішного, урочистого рівня, щоб і там поступово втрачати своє значення. Папір дешевшав, а його якість і тривкість могли конкурувати з пергаментом. Цей наступний етап – етап остаточної перемоги паперу як повсякденної норми – виходить уже поза рамки наших міркувань.

Лінгвістичні дані

1. Три східні слова як назва паперу¹⁷. Якщо враховувати можливий імпорт паперу з країн Середньої та Передньої Азії до Східної Європи починаючи від VIII ст., то треба мати на увазі в ролі країн-експортерів Согд, Персію, різні арабські й перські державні утворення. Про назви паперу, які там вживалися, необхідно

¹⁵ Зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Львові. Опубл.: Najstarsza księga miejska 1382-1399 / Wyd. A. Czołowski. – Lwów, 1892. – (Pomniki dziejowe Lwowa. – T. 1). Опис книги там же: «Оригінал книги – це паперовий рукопис фоліо, 172 стор. [...] Папір має п'ять різних філіграней, тобто водяних знаків».

¹⁶ Про публікації, використані автором (правда, для іншої теми), див.: *Дашкевич Я.* Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV століть // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 1994. – Т. 228: *Праці Історично-філософської секції.* – С. 14, 18. Від цього часу з'явилися нові видання італійських джерел.

¹⁷ Різні автори застосовували власні або частково уніфіковані системи транслітерації та транскрипції графем східного письма (для согдійської, уйгурської, арабської, перської, турецької, вірменської та інших мов). Не бачу можливості звести ці системи до єдиного способу передачі фонем іранських, тюркських, семітських, деяких індоєвропейських мов, тому залишаю (наскільки це технічно можливо) таку графіку, яку пропонували самі автори. У підрядкових

згадати, щоб вирішити питання про те, чи вони свого часу могли потрапити до східнослов'янських мов. Торкнемося питання про проникнення (або непроникнення) у східнослов'янське мовне середовище таких слів, як согдійські *сун*, *k'ūd'kh* (з багатьма варіантами), арабське *waraq*.

У согдійській мові, в її маніхейському (від назви релігії) слововживанні, *сун/сун*¹⁸ спершу означало – у VIII ст. – мабуть, «шовк, кусок шовку для писання на ньому, шовковий папір», відповідно до первісного китайського *сїн*¹⁹ для позначення шматяного паперу. Кусок шовку або папір у согдійській маніхейській називали також *суну' q' ydu*²⁰ (про *q' ydu* див. далі).

Дещо видозмінене слово збереглося в інших іранських мовах – хорезмійській та новоперській – як *сїгін* у значенні «шовк»²¹. Воно рано перейшло до тюркських мов, у яких у XI ст. *сїнакси (?)*²² означало «гаптований китайський шовк». У такій назві паперу відбилось його походження з Китаю (по суті, «китайський папір»), бо в тюркських мовах – татарській з діалектами, уйгурській – *сїн* – ще досі «китаєць». У турецькій воно звучить як *сїні* («папір», також «китаєць») ²³, в османсько-турецькій – *сїн* (це одночасно й «Китай»). До тюркських мов слово прийшло із середньоперської.

Характерною ознакою слова *сун/сун* – *сїгін* було поширення семантичного поля від значення «шовкова матерія» на «кусок шовку для писання» (шовкову матерію справді використовували з такою метою) та на «шовковий папір». В останньому випадку йшлося не про папір з шовку чи з його залишків, шовкових шмат (бо дослідження паперу під мікроскопом довело, що шовкові волокна в

примітках та в покликаннях у самому тексті статті наведено джерела цитування. Транслітерація-транскрипція подається латинськими літерами з діакритичними значками і крапленнями грецькими буквами. Лише для тих іранських та тюркських мов, для яких свого часу було запроваджено «гражданку» (осетинська, таджицька, узбецька, караїмська), відтворюється написання цією ж офіційною графікою. Арабська й інша «екзотична» графіка не застосовується. У мовознавчих екскурсах, у зв'язку з фрагментарним збереженням джерел, не було змоги отримати послідовні синхронні різни (наприклад, потрібні для VIII–IX та XIII–XIV ст.) для порівняння лексем на матеріалі різних мов. Однак використання також пізнішого матеріалу (XVII–XIX ст.) допомагає будувати бажану ретроспекцію.

¹⁸ *Henning W.* Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch. – Berlin, 1937. – S. 34, 65. – (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. – Jg. 1936. – № 10); *Лившиц В. А.* Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии. – Москва, 1962. – С. 184. – (Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод, комментарии. – Вып. 2).

¹⁹ *Розенберг Ф. А.* Согдийские «старые письма». К ранней истории согдийских колоний Центральной Азии // Известия Академии наук СССР. Серия VII (Отделение общественных наук). – Ленинград, 1932. – № 4. – С. 469.

²⁰ *Henning W.* Ein manichäisches... – S. 34.

²¹ *Ibid.* – S. 65; *Лившиц В. А.* Юридические документы... – С. 184.

²² *Maḥmūd al-Kāšyarī.* Compendium of the Turkic Dialects (Düvān Luyāt at Turk) / Ed. by R. Dankoff, J. Kelly. – Cambridge, Mass., 1982. – Part 1. – P. 362. – (Sources of Oriental Languages and Literatures. – 7).

²³ *Redhouse J.* New Turkish-English Dictionary / Yeni Türkçe-İngilizce sözlük. – Istanbul, 1979. – P. 256.

арабському папері трапляються дуже рідко), а про зовнішній вигляд добре відполірованого паперу, який нагадував поверхню шовкової матерії.

Як побачимо далі, подібна семантична трансформація та утворення назви за поверховою аналогією відбулися також з «бавовняним папером», тобто зі словом (у сучасному звучанні російською мовою) «бумага».

Слово *сун/сун' – čigin* у розумінні паперу не було сприйнято східнослов'янськими мовами. (Російське слово «цыновка» має іншу семантику, хоча етимологічно споріднене). З іншого боку, не варто виключати, що таке або подібне слово вживалося для позначення паперу, клаттики якого з VIII–IX ст. віднайшли археологи.

На відміну від *сун/сун' – čigin*, можна довести, що інше середньоперське – за походженням – слово *к'уду'kh* (з варіантами) побутувало в Північному Причорномор'ї. Воно означало лише «папір» (а не тканину) та, своєю чергою, походило від китайського *kākali, kākari* – «папір»²⁴. Сьогодніське *к'уду'kh*²⁵ мало ряд варіантів: *к'уду'kh, к'уд'26, к'уду'kh*²⁷ у буддійських текстах; *к'уд', q'уду*²⁸ – мабуть, від первісного *кауд(а)*²⁹ – у маніхейських. Через середньоперську з деякими фонетичними змінами воно дійшло до новоперської мови, яку в XIV ст. вживали купці в Криму та на Північному Кавказі. Воно зафіксоване в розмовнику, відомому під заголовком «Codex Cumanicus» (бл. 1320-х рр.), у тогочасній італійській транскрипції як *chagat* (для перської мови), що прочитується як *kāyaq, kāyad, kāyid, kāyid*³⁰. У новоперській (а також таджицькій) мові слово збереглося до сьогодні у вигляді *kāyaz, kaīāz*³¹, хоча ще у XIX ст. переважали форми, ближчі до первісних, а саме *kāghad, kāghid*³², *kāyād*³³.

Із середньо- та новоіранських мов назва паперу перейшла до тюркських мов і діалектів у вигляді слів *kāgdā, kagda*³⁴, також *kaγat, kaγas, kaγaz*³⁵. У «Codex Cumanicus» записано і *chageth*, що прочитують як *каγут, qayūt, kayūt*, – у тюркській (практично, ранній кримськотатарській) колонці кодексу³⁶. У сучасній узбецькій –

²⁴ Henning W. Ein manichäisches... – S. 65.

²⁵ Лившиц В. А. Юридические документы... – С. 181, 184; Боголюбов М. Н., Смирнова О. И. Хозяйственные документы. – Москва, 1963. – С. 53. – (Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод, комментарий. – Вып. 3).

²⁶ Лившиц В. А. Юридические документы... – С. 184

²⁷ Henning W. Ein manichäisches... – S. 65.

²⁸ Лившиц В. А. Юридические документы... – С. 184; Henning W. Ein manichäisches... – S. 65.

²⁹ Henning W. Ein manichäisches... – S. 65.

³⁰ Monchi-Zadeh D. Das Persische im Codex Cumanicus. – Uppsala, 1969. – S. 126; Drimba V. Codex Cumanicus. Édition diplomatique avec fac-similés. – Bucarest, 2000. – P. 88 (факсиміле – Р. 40).

³¹ Миллер Б. В. Персидско-русский словарь. – Изд. 3-е. – Москва, 1960. – С. 392.

³² Karabacek J. Das arabische Papier... – S. 117, 136.

³³ Henning W. Ein manichäisches... – S. 65.

³⁴ Ibid.

³⁵ Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. 2. – Кол. 72-73.

³⁶ Grønbech K. Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942. – S. 134; Monchi-Zadeh D. Das Persische... – S. 126; Drimba V. Codex Cumanicus... – P. 8 (факсиміле – Р. 40).

қоғоз³⁷, у турецькій – *kâğıt*³⁸, раніше *kakıt*³⁹. У давнішній османсько-турецькій було *kiayud*, *kiahat*, а навіть *keat* – у скороченому вигляді⁴⁰ (в іншій транскрипції – *к'аһьд*, *к'аһат*, *кеат*). Середньоперська назва для паперу ввійшла також до арабської мови як *kāhīd*⁴¹ та *kāgīt* – друга форма побутує досі, зокрема, у марокканському діалекті арабської⁴².

Отже, так само як середньо- та новоперська назва для паперу, також і тюркська дійшла до Північного Причорномор'я у згаданому «Codex Cumanicus», у т. зв. куманській (команській) мові – первісній стадії кримськотатарської⁴³. Караїмська мова, яка вживалася і вживається в Україні (Галич, Луцьк, Крим), зберегла форми *кагъыт*, *кахгад*, в інших транскрипціях – *кагьут*, *кагьт*, *каһьым*⁴⁴.

Незважаючи на наявність тюрксько (кримсько-татарсько, караїмсько) – української мовної контактної зони та, здавалося б, інтенсивної мовної інтерференції – що доводять численні тюркізми в українській мові – персько-тюркську назву паперу східні слов'яни не сприйняли навіть після масової інвазії монголо-татар на українські землі в середині XIII ст. Тут можливе єдине пояснення: в Русі-Україні вже використовувалося інше слово (або інші слова) для означення паперу – перш за все, напевно, «бумага» чи якийсь фонетично близький до цього слова його варіант-попередник. Потрібно також зазначити, що в період появи «Codex Cumanicus» у Північному Причорномор'ї було відоме вже середньо-латинське слово для позначення паперу, а саме *papirum*⁴⁵.

Арабська мова знає ще одну назву для паперу – *wārak*, *waraq*, *warak*⁴⁶, теж китайського походження. Немає, однак, жодних даних про те, що це слово поширювалось у східноєвропейському ареалі.

³⁷ Русско-узбекский словарь / Под ред. Б. Абдурахманова. – Москва, 1954. – С. 58.

³⁸ Redhouse J. New Turkish-English Dictionary... – Istanbul, 1979. – P. 580; Ванчев Н., Гельбов Г., Класов Г. и ин. Турско-български речник. – 2-е изд. – София, 1962. – С. 271.

³⁹ Ванчев Н., Гельбов Г., Класов Г. и ин. Турско-български речник... – С. 272.

⁴⁰ Корш Ф. Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве. (Заметки к исследованию П. М. Мелиоранского...) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 8. – Кн. 4. – С. 25.

⁴¹ Там же.

⁴² Wehr H. Arabic-English Dictionary / Ed. by J. M. Cowan. – Ithaca; New York, 1976. – P. 808.

⁴³ Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы возникновения // Вопросы языкознания. – Москва, 1985. – № 4. – С. 72-83; Его же. Codex Cumanicus – вопросы декодирования // Там же. – 1986. – № 5. – С. 79-86; Его же. Codex Cumanicus – действительно ли Cumanicus? // Там же. – 1988. – № 2. – С. 62-74. Пор.: Стоянов В. Codex Cumanicus: история изучения // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2003. – Вып. 10. – С. 496-498.

⁴⁴ Караимско-русско-польский словарь / Под ред. Н. А. Баскакова, А. Зайончковского, С. М. Шапшала. – Москва, 1974. – С. 281.

⁴⁵ Drimba V. Codex... – P. 201 (факсиміле – P. 40 v).

⁴⁶ Karabacek J. Das arabische Papier... – S. 136; González Castrillo R. Referencias... – P. 198; Борисов В. М. Русско-арабский словарь. – Москва, 1967. – С. 68.

2. Бавовна та папір: від середньоіранського *pambak* до позасхідноєвропейських похідних. Для того, щоб всебічно розглянути цю лінгвістичну проблему та спроектувати її на культурно-історичні реалії, необхідно зупинитися на трьох аспектах: а) поширення первісно середньоіранського слова у східних (близькосхідному, кавказькому) ареалах; б) розповсюдження цього ж слова в середземноморському ареалі (крім його східної малоазійської частини, що тотожна з близькосхідним ареалом); в) поширення у балканському та суміжних ареалах. Характерною особливістю для всіх цих територій стало розширення семантичного поля, частково як наслідок аналогії: бавовна-рослина і бавовна-сирівець → бавовняна вата і бавовняна тканина → та лише деколи папір, а також ряд суміжних значень. Як на своєрідний курйоз можна вказати на те, що сам східний папір ніколи не виготовляли з бавовни-сирівця, а навіть дуже рідко з бавовняних шмат (що підтверджує зроблена давніше мікроскопія раннього східного паперу⁴⁷); відомо, що найкращим сирівцем були льняні шмати. Але тут якраз відіграла роль поверхова аналогія: блискуча бавовняна тканина (на якій часом також писали, як і на шовковій) нагадувала зовнішнім виглядом відповідно спресований, вигладжений і глянтований східний папір. Інший парадокс полягає в тому, що для слів типу «бумага» й подібних (у слов'янських мовах) чи «*bambagium*» (середньолатинське, що дало низку похідних), які обґрунтовано виводяться зі східних мов, у цих же східних мовах їхні первісні взірці ніколи не означали «папір» – тільки «бавовну», «вату» та «бавовняну тканину».

а) *Близькосхідний і кавказький ареали.*

Якщо до близькосхідного ареалу⁴⁸ залічувати – в лінгвістичному плані – також середньо- і новоперську мови, то, виходячи з частково реконструйованих середньоіранських **pambuk* (Ber, 100) і *panbak* (Аба, 250, «бавовна», «вата»), треба ствердити, що в деяких іранських мовах вже тоді відбулася дисиміляція анлаутного *n-* по відношенні до інлаутного *-b-*, тобто, що **pambak* (Тим, 153), можливо, виникло з первісного **bambak*. Одночасно відбувся інший процес – міжскладова дисиміляція губних *-b-* та *-m-*. У результаті таких змін з'явилися, засвідчені джерелами, форми *panbak* (Ber, 100), *panba* (Mik, 1885, 139; Dri, 41г факсиміле), *pānbāk* (Lok, 130; Шан, 226), *panbah* (Аба, 249). Форми з інлаутним *-m-* (давніші?) відомі в середньоперській (деколи званій пеглевійською) мові у вигляді лексем *pambuk* (Mik, 1885, 139), *pambak* (Hüb, 116; Kor, 661 = *памбак* –

⁴⁷ *Wiesner I. Mikroskopische Untersuchung der Papier von El-Faijūm // Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer. – Wien, 1887. – Jg. 1. – S. 45-48 (папір VIII–IX ст.); Ejsud. Die fajūmer und uschmūneimer Papiere... – S. 179-260.*

⁴⁸ Починаючи з цього параграфа, щоб зменшити переваження затекстовими примітками, покликання на джерела та літературу подано у вигляді скорочень в основному тексті. Перелік скорочень наводиться в кінці статті. При вивченні питання використано, крім давніх текстів та українських лексикографічних праць XVII ст., переважно лексикографію й відповідну літературу XIX – початку XX ст., оскільки в них збереглося більше лексикки з архаїчними рисами, які почали пізніше зникати внаслідок уніфікаційних та пруристичних заходів у мовній ділянці.

Кор, 55; Вер, 101; Тим, 153), *pimbak* (Hüb, 116), *памбаг* (тобто, за українською транскрипцією, *памбар*; Кор, 55).

З усіх цих форм найближчою – в географічному відношенні також – до східно-слов'янського ареалу було середньоперське *panba*, зафіксоване в «Codex Cumanicus». Переважне значення слова – «бавовна», конкретніше – «бавовна-сирівець».

До новоперської (в літературному та діалектних варіантах) увійшли без особливих змін майже всі згадані форми. Отже, *pambah* (Mil, 33; Аба, 249 – подає, що їй передувала форма *panbah*), *nāmbā* (Кор, 55 – пише, що вона виникла з форми *памбак*), *rambe* (Буш, 124), *rembeh* (Кар, 130), *pāmbāh* (Мил, 84), *nāmbe* (Мил, 96), *pāmbāk/pānbāk* (Гор, 33) та, поряд з ними, *panba* (Hüb, 116; Вер, 101), *pānbā* (Lok, 130), *pānbāk* (Lok, 130; Шан, 226; Мель, 295).

Уважають, що семантичне поле почало розширюватися ще в середньоперській. Ця лексема, можливо, вже там означала не тільки «бавовну-сирівець», але й «бавовняну матерію» (Шан, 226).

Осетинська мова, як спадкоємець аланської, зберегла давнішу форму – без дисиміляції анлаутного *b-* по відношенні до інлаутного *-b-* (мабуть, вплинула гірська ізолюваність осетинської й припинення контактів з іншими іранськими мовами). Тому в осетинській для позначення бавовни існують форми *bambag* (Hüb, 116; Вер, 101), *bāmpāq* (Гор, 33; Кор, 661), *baembaeg* (Аба, 249), *boemпоег* (Аба, 249-250) = *bāmpnāg* (Мил, 84; Кор, 55), *bāmp'äg* (Hüb, 117; Вер, 101). Семантичне поле також (як і в середньоперській) поширилося. Це вже не лише «бавовна-сирівець», а й «вата» (Мил, 84; Mil, 33), *baembaeg*, *baemпаег* (обидві – Аба, 249-250).

Відповідно до новоперської – у курдській – *pambu* (Mik, 1890, 10), *penbā* (Mik, 1885, 139), *pāmbu* (Гор, 33).

На відміну від поглядів деяких мовознавців (Hüb, 116), вважаю, що первісною була форма з анлаутним *b-* (отже, типу **bambak*). Анлаутне *n-* виникло шляхом дисиміляції з інлаутним *-b-* (як уже зазначалося), що відбулася в середньоперській і залишилася в новоперській. Анлаутне *b-*, яке відображало початкову фонетичну стадію, збереглося в ізолюваній від інших іранських мов осетинській < аланській, а також, як буде показано далі, в інших мовах кавказького ареалу (інгуська під впливом осетинської, вірменська, грузинська), в яких збереглася первісна початкова фонема. До них лексема прийшла без тих змін, які відбулися в середньоперській. За цієї нагоди треба зауважити, що в осетинській мові *n* не є проявом осетинського консонантизму, бо іранське *n* переходило в осетинській на *φ* (Мил, 84).

У кавказько-закавказькому ареалі (вже не відносячи до нього осетинську) в безпосередній залежності від осетинського слова опинилася інгуська, в якій *boambij* (Аба, 250 – засвоєно із середньоіранських за осетинського посередництва) означає «вату». Про дуже давнє запозичення із середньоперської свідчить старовірменська, тобто грабар, в якій ще в VII–IX ст. задокументовані форми *bambak/banbak* (Hüb, 116; Гор, 33; Мил, 84 – знає в обох випадках *banbak*; Mil, 33). З них перша – *bambak* (Мил, 84; Mik, 1885, 139; Кор, 661; Аба, 250) = *бамбак* (Кор, 55),

діалектне *p'ambak* (Кор, 661), існує досі. Подібний спадковий зв'язок, як у вірменській, спостерігається в грузинській, у якій *bamba* (Аба, 250 – стверджує, що засвоєно з новоперської) означає «вата».

Залежність певних термінів у тюркських мовах від іранських джерел безсумнівна. Тому в тюркських мовах загалом панують варіанти слів *pambuk/panbuk* (Гор, 33), а саме *памбуђ* (Гор, 33), *ратук* (Вер, 100). В османсько-турецькій мові зафіксовано лексеми *rembe* (Lok, 130) = *нембе* (Кор, 55), *pambuk* (Lok, 130) = *памбук* (Шиш, 627; Кор, 55) = *pambuk* (Mik, 1885, 139; Вер, 101), *pambuk* (Кор, 661), *ратук'* (Вер, 101), *ратук* (Mik, 1885, 139; Ван, 440) = *памук* (Кор, 502; Кор, 55). У сучасній турецькій та, під її впливом, кримськотатарській – *ратуқ* (Буш, 124), при турецькому терміні *pambuk/panbuk* (Буш, 124). В узбецькій це *пахта* (Абд, 933).

Крім «бавовни-сирівця», лексема означала також «бавовняну матерію» (в інтерпретації російською – «хлопчатая бумага»; Кор, 55), деколи «вату», «пух».

У кипчацьких мовах – до яких належить тюркська колонка «Codex Cumanicus» – відбулася заміна анлаутних *n-*, *b-* на *m-*. Тому в цьому джерелі для поняття «бавовна» застосовувалося слово *tanugh* (Grø, 162 – виправляє *magugh*, яке є в рукописі; Dri, 41 факсиміле), *танух* (Grø, 162 – можливо, паралельно з *танух*) = *тануН* (Grø, 162). Такі форми кореспондують з османсько-турецьким *tanuk* (Mik, 1885, 139), *мамук* (Кор, 55) як зі значенням «бавовна-сирівець», так і «бавовняна матерія». Вони збереглися в ногайській – *тануқ* (Буш, 124).

Якщо підводити підсумки для близькосхідного й кавказького ареалів, то похідні від середньоперської **bambuk > *pambak* з варіантами означали «бавовну-сирівець», «вату», «бавовняну тканину», а, в жодному разі, не «папір». Іншими словами, семантичне розширення поля на поняття «папір» у згаданих ареалах не відбулося і тому відповідну лексику, яка могла би стати вихідною для значення «бумага» = «папір», не можна було принести на Русь із контактних зон з іранськими і тюркськими мовами, звідки прийшли тільки значення «бавовна», «вата», «бавовняна матерія».

б) Середземноморський ареал.

У цьому ареалі справді відбулися суттєві семантичні зрушення, які проходили, між іншим, по лінії поверхових аналогій. Так чи інакше, слова на позначення бавовни та, одночасно, шовку потрапили до грецької мови (старогрецької та спадкової по відношенні до неї середньогрецької) безпосередньо із середньоперської в той час, коли існувала активна грецько-перська контактна зона і, в кожному разі, раніше арабської й турецької інвазії на Малу Азію. Тоді міжмовні стосунки змінили свій характер. Старогрецька мова (хронологічна межа переходу старогрецької в середньогрецьку візантійського періоду лабільна) знала *βόμβυξ* зі значенням «шовк», «шовкова тканина», «шовкопряд», «шовкова лялечка» (Кор, 55; Mik, 1885, 139; Шан, 226; Мель, 295). Також із варіантами *βαμβύξ* (Гор, 33 – зі знаком запитання; Шан, 226 – з поясненням «бамбук», на мою думку, дивним) та з пересуненням анлауту з дзвінкого *b-* на глухе *n-* – *пáмβαξ* (Фас, 241). Наявність запозичення із середньоперської безсумнівне.

У середньогрецькій (тут також не дуже ясний час переходу середньогрецької в новогрецьку) зареєстровано варіанти *πάμβαξ, βάμβαξ, παμβακίς, βαμβάκιον* (Кор, 55-56; усі ці варіанти повторює Вер, 101), *πάμβαξ, βαμβάκιον* (обидва – Lok, 130), *βόμβαξ, πάμβαξ* (Фас, 241), врешті *βαμπάκιον, βαμβάκιον, βάβαξ, πάμβαξ, παμβακίς, βαμπάκι, βάμβακιον* для «бавовни» (сім цитат з DuC, 695). Деякі з цих слів – *βαμβάκιον* (Сре I, 193) – також для позначення «бумазеї» (Гор, 33; Шан, 226 – «хлопчатая бумага»).

Новогрецька теж має велику кількість варіантів: *βαμβάκι, παμπάκι, μπαμπάκι, μπαμπакία, βαμβακερίνος, μπαμβακερίνος, μπαμπакās* (усі приклади – Mik, 1885, 139), *bobáci, bobaçi, βαμβακία* (ці три – Mik, 1890, 10). Ряд можна продовжити і для попередньої середньогрецької: *πάμβαξ* (Кор, 55; Вер, 100; Lok, 130), *βάμβαξ, παμβακίς* (ці два – Кор, 55; Вер, 100), *βαμβάκιον* (Kar, 130; Кор, 55; Вер, 100; Lok, 130; Тим, 153; Шан, 226), *βαμβύξ, βαμβύκιον* (Гор, 33), *βαβάκινον* (Кор, 55).

При цьому основне значення перелічених щойно середньо- і новогрецьких лексем – «бавовна», а *βαβάκινον* (Кор, 55) – це «бавовняна матерія», *βάμβαξ* (Kar, 130) – це ще «тонкі волокна», «маса, що нагадує бавовну, з якої (маси) роблять папір». «Аркуш паперу» – це *χάρτη βομβύκινος* (Kar, 130), але *βομβύκινος* може означати й «шовковий» (Мель, 295).

Середньолатинська мова, тобто середньовічна латина, дає дуже широкий репертуар лексем, розрізняючи їх за семантикою. Це, великою мірою, спадщина класичної латини. Ще в Плінія Старшого *bombax, bombix* – це не лише «бавовна-сирівець», але й «бавовняні волокна» (DuC, 695; Кор, 55). За аналогією із старогрецькою, в якій значення «бавовняна тканина» змішувалося з «шовком», класична латина знала *bambycinus* як прикметник «шовковий» і *bambycinum* – «шовкову тканину» (обидва приклади – Кор, 56), *bombyx* – «шовк», «шовкопряда», «рослинний пух (бавовна?)» (Буш, 124).

Семантична диференціація сприяє поділові (також по лінії морфології) на первісне «бавовна-сирівець», «бавовна-рослина» та на похідні – «бавовняна матерія», часто це «бумазея», тобто бавовняна ворсиста тканина, бархат або «шовкова тканина» із семантично близьким «шовкопрядом», або «тонкі (бавовняні) волокна», або й «бавовняні нитки», врешті «маса, що нагадує бавовну, для виробництва паперу».

Якщо розглядати середньолатинський лексичний матеріал за семантичними групами, то це дає такі результати. Бавовну називали *bombax* (Mik, 1890, 10; DuC, 695; Вер, 100; Słś, 1126, рік 1401), *bombyx, bombax, bombex, bombix* (Słś, 1126, роки 1401, 1450), *bambax* (Mik, 1890, 10), *bambuk* (Гор, 33 – під знаком запитання), *bombix* (DuC, 695), *bombyx* (Вер, 101), *bombagium* (Lok, 130), *bombicium* (Вер, 100; Lok, 130; Мель, 294), *bambacium* (Сре I, 193), *bombacium* (Вер, 101; Фас, 241; Мель, 295 – також «бавовняна тканина», «бавовняний папір»), *ba[m]bacion* (Сла, 100), *bonbecium* (Dri, 58, 41г факсиміле). Джерело XIII ст. подає ще варіант *wambasio* (Руб, 137). З іншого боку, також «шовкопряда» – *bombyx, bombax, bombex, bombix* (усі чотири – Słś, 1126); «тонкі волокна» – *bombax, bombyx* (Kar, 130).

Різні види тканин – не тільки бавовняних: «бавовняна матерія» – це *bombyx*, *bombix*, *bombicium* (усі приклади – Кор, 55), *bombacium* (Гор, 33; Мель, 295 – також «бавовна», «бавовняний папір»), *bombycinum* (Кор, 56 – *bombycinum*; Słś, 1125, роки 1544, 1545), *bombycinum* (Słś, 1125, роки 1544, 1545 – також «рід шовкової тканини»), *bombacinum*, *bambucinum*, *bambasium*, *bambacinum*, *pambicium*, *bombaxina*, *bumbacium*, *bombasum*, *bombicinium* (усі дев'ять – DuC, 695), *bombacium* (Шан, 226; Мель, 294), *bombacina*, *bombycina* (обидва – Кор, 56), *bombagium* (Кор, 56), із присвоєнням тканині «бумазей» літературної назви *bombacium* (Шан, 26) та нелітературної назви з XIII ст. *gambasio* (Руб, 77). За аналогією, «шовкова тканина» – *bombacinum* (Słś, 1126, рік 1547), *bambacium* (Мель, 294), *bombyx*, *bombax*, *bombex*, *bombix* (усі чотири – Słś, 1126, рік 1401), а навіть «шкарлатна тканина» – *bombicina* (Słś, 1125). Відповідно до цього – «бавовняний» визначається як *bombycinus* (Słś, 1126, рік 1545; Кар, 502) або «шовковий» – *bombycinus* (Кор, 55; Słś, 1126, рік 1450).

Врешті «папір» (нібито з бавовни), крім перелічених уже слів для «паперової маси» (що сумнівно), – *bombacyna papyrus* (DuC, 695), *ba(m)bacion* (Сла, 100, рік 1642 – з подвійним поясненням: «бумага», «бавовна»), *bombacium* (Мель, 295 – також «бавовна», «бавовняна тканина»).

Для деяких форм важко встановити їхню конкретну й однозначну семантику, як-от, для *bombax*, *bombagium* (обидва – Кор, 55), *bombyx*, *bombax* (Ber, 101).

Немає підстав сумніватися у значенні «папір» для слів *bombycina*, *bombyx*, *bombicium*, *bombicina*, однак не варто довіряти твердженням, що цей папір зроблено з бавовни, а тим більше, з бамбукової тростини. Мабуть, деяких мовознавців підводили аналогії зі словами з перської для позначення бавовни або застосування аналогії (у випадку з бамбуком, наприклад), для якої джерелом стала – вочевидь, без належних підстав – старогрецька. З іншого боку, дезорієнтувати може визначення, прийняте в російській мові, в якій «хлопчатая бумага» – це не «папір», а «бавовняна тканина».

Якщо, з одного боку, в середньолатинській наявна спадкоємність по відношенню до середньоперської та грецької, то, з іншого боку, не можна заперечити і впливу тогочасної розмовної італійської, котра, звісно, також пройшла стадію згаданої спадкоємності та впливу класичної й середньовічної латини.

Процес ручного ремісничого виготовлення паперу складається з кількох етапів. Перший з них – підготовка паперової маси, що нагадує бавовну. За однією з інтерпретацій (Кар, 135) ряд термінів у середньовічній латині потрібно розуміти не як «бавовна», а як «паперова маса» й – відповідно – «папір з маси, яка нагадує бавовну». До таких термінів залучають: *charta bombycis*, *charta bombacis*, *charta de bombace*, *charta de bombice*, *charta de bombasio*, а також просто *bombycina*, *bombacina*, *bambasina*, *bombagina*, *bombacynum*, *bombacenum*, *bombucinum*, *bambasium*, *bambacium* (Кар, 130) та ін. Це вже дискусійне питання, бо не коректно зводити назви на позначення бавовни виключно до назв паперової маси, що нагадувала бавовну, – маси, з котрої виготовляли папір ручним способом.

За цієї нагоди необхідно підкреслити, що слова, зареєстровані в «*Słowniku łaciny średniowiecznej w Polsce*» (Slś), Т. 1, уживалися також на тій частині українських і білоруських земель, на які в XV–XVI ст. розповсюджувалася польська влада. Проте в семантиці цих слів ніщо не нагадує про папір. Та й згадка про *bambacion*, тобто «бумагу» і «бавовну» в латинському лексиконі 1642 р. українського мовознавця Є. Славинецького (про нього див. далі), свідчить не про поширення цього латинського слова в Україні, а про вживання його в середньовічній латині взагалі.

Аналіз грецького (старо-, середньо- і новогрецького), а також латинського (класичного і середньовічного) словесного репертуару доводить, що якщо похідні лексеми з цих мов і потрапляли в Східну Європу, то це явище обмежувалося назвами бавовни як рослини та її плодів, бавовняної тканини («бумазеї» як виду бархату, що пройшла перехідні стадії в інших мовах, які були під безпосереднім впливом середньолатинської), а не торкнулося ділянки паперу, бо провести етимологізацію слова «бумага» від *bombicina*, *bombyx*, *bombicium* і подібних просто неможливо. Щойно вказане слово «бомбіцина», рідко вживане в українській мові XIX–XX ст., – це вже запозичений із Заходу термін для визначення паперу поганої якості з виразною волокнистою структурою, близькою до «бібули» (рос. «промочательная бумага»).

Середньовічна латина мала великий вплив на всі західні мови навіть після того, як сформувалися моноетнічні національні – літературні й народні – мови. Італійська, безпосередній спадкоємець середньолатинської, зберегла середньолатинські взірці, особливо на перших етапах власного формування, коли існували ще окремі, розвинені до рівня літературної, діалекти італійської мови. З погляду семантики це були майже виключно слова для позначення бавовни (рослини і плодів) та бавовняної матерії. В такому значенні вживалися слова *bombace* (Кор, 56; Вер, 101), *bombagio* (Вер, 101; Фас, 241), *bombacino* (Кор, 56 – також «бавовняна тканина»), *bombagino* (Кор, 56), *bombagia* (Ros, 1866, 57; 1875, 936 – також «бавовняна тканина»; Сре I, 193 – «бавовна-рослина»; Вер, 100; Lok, 130; Фас, 241; Мель, 294), *bambage* (Ros, 1875, 935), *bambagio* (Сре I, 193 – «бавовна-рослина»; Шан, 226 – у цього автора, єдиного, крім «бавовна», також «папір», проте в цьому останньому значенні сумніваюся), *bambagino* (Мель, 294 – «бавовняний»). Пізніше ці слова витіснив термін *cotone*, котрим спершу називали тільки «бавовну-сирівець». Наскільки відомо, наведена велика група слів не означала «папір», для якого використовуються терміни *papiro*, *carta*.

Інші романські мови знають: іспанська – *gambax* (Mik, 1890, 10), французька – *bombaçin* (Кор, 56; Lok, 130; Шан, 226; Фас, 241; Мель, 295 – два останні автори тлумачать як «бумазея»). У східнороманських – румунських – відповідний термін не має нічого спільного із західнороманськими мовами. Не зупиняюся на германських мовах (німецькій, англійській, голландській), бо дані з цих мов не міняють загальної картини. Всі – по відношенні до середньовічної латини – відповідні слова не кореспондують з поняттям паперу.

в) Балканський та суміжні ареали.

На них наклали відбиток дві мовні стихії – середньогрецька й османсько-турецька. Ці ареали були від них безпосередньо залежні політично або (опосередковано) культурно. Ці дві стихії помітно перехрещувалися і перемішувалися між собою, що проявилось, наприклад, у болгарській та сербській мовах. Проте немає підстав зводити всі мовні прояви в ділянці, якої торкаємося, до османсько-турецького впливу, хоча б тому, що ряд термінів засвідчено в цих та інших мовах ще до підкорення Балкан турками. При цьому потрібно враховувати, що на основі староболгарської виникла богослужбова й літературна (з етнічними варіантами) мова, відома серед східних слов'ян як слов'янська (церковнослов'янська).

У болгарській мові похідними від середньогрецької можна вважати лексеми *бубак*, *бубайк*. Якщо ж для болгарської двома еталонами обрати візантійське *βάμβαξ/πάμβαξ* та османсько-турецьке *rambuk/памук*, то, з огляду на наявність в османську епоху Болгарії середньогрецького субстрату, близького, зрештою, у фонетичному звучанні до османсько-турецького субстрату, можна умовно утворити два ряди лексем. До першого, спорідненого із середньогрецькою, віднесемо такі слова, як *бубак*, *бубайк*, *бхбек* (всі три – Шиш, 627), *бхвага* (Кор, 55), *bubak* (Мік, 1885, 139; Кор, 661; Lok, 130; Вер, 100), *bubajk* (Вер, 100), *бъбек*, *bobak* (обидва – Вер, 100) – всі слова для позначення бавовни. *Babuçeren*, *bambakeren* (обидва – Вер, 100), *бобучерни*, *бабучерны* (обидва – Кач, 192, 445), *бамбукерны*, *бамбакерны* (обидва – Мила, 127, 292) – все це прикметник «бавовняний». На підставі цього легко погодитися з етимологією, запропонованою Ф. Коршем: **бхбак > *бъмбак*, **бъбак* (Кор, 57). Османсько-турецький – за генезою – ряд може складатися з таких лексем: *памбук*, *памук* (обидва – Шиш, 627; *памук* – також Кор, 56; Ван, 440), *ратук* (Мік, 1885, 139; Вер, 100) – для «бавовни». *Ратишен* (Мік, 1885, 139), *памучен* (Ван, 400), *ма̀мпо̀кко* (з метатезою, Мік, 1885, 139) – для «бавовни». Етимологічно важко пояснити слово *tumle* (Мік, 1885, 139). Жодне з цих слів болгарської мови не стосується паперу.

У сербській (сербо-хорватській) мові переважають лексеми, які відносять до османсько-турецької мовної спадщини, а саме *rambuk* (Мік, 1890, 10), *ратук* (Мік, 1885, 139; Кор, 56; Вер, 100; Lok, 130), *памук* (Кар, 502), *ратукли* (Мік, 1885, 139 – також *ратуклија* – «одяг з бавовни»; це ж *памуклија* – Кар, 502). Відповідно *ратишан* (Мік, 1885, 139), *памучан* (Кар, 502) – «бавовняний». Можливо, візантійського походження *bobać* (Мік, 1890, 10), *bumbak* (Мік, 1885, 139; Кор, 661; Вер, 101), *bombak* (Мік, 1885, 139; Кор, 661; Вер, 101), *бомбак* (Кор, 56). Через словінську, в якій помітні італійські впливи, до сербської (сербо-хорватської) увійшли *bumbažina* (Мік, 1890, 10; Вер, 100-101), *bombážina* (Кор, 56). Лише ці останні слова вживалися в розумінні «бавовняна матерія», «папір», та італійське посередництво (якщо вважати джерелом середньовічну латину) принесло іншу семантику. Правда, в італійській мові для *bombagino* значення «папір» невідоме, воно могло виникнути на сербо-хорватському або словінському ґрунті, або навіть під східнослов'янським впливом, завдяки культурним зв'язкам.

Поділ на два етимологічні ряди у болгарській і сербо-хорватській залишається доволі механістичним та умовним. Він вимагає подальшого вивчення з уважною хронологізацією явищ.

Староболгарських впливів (якщо пам'ятати, що церковнослов'янська була також богослужбовою мовою в Молдавії та Волощині) можна дошукуватися і в румунській. «Бавовна» там *butac* (Lok, 130), **бумбакъ* > *бумбак* (Kop, 56), *bumbak* (Mik, 1885, 139).

Зате інші мови балканського та сусідніх ареалів, носії яких довший час перебували в межах Османської імперії, назву бавовни запозичили з османсько-турецької. Тому в албанській «бавовна» – це *pambak, pumbak, pumbuk* (Mik, 1885, 139), тобто *пумбак, пумбук* (Kop, 56); «бавовна» і «бавовняна тканина» – *patuk* (Ros, 1866, 143; Ros, 1875, 935), *памук* (Kop, 56). В угорській для бавовни є слова *patuk* (Mik, 1885, 139; Mik, 1890, 10), *памук* (Kop, 56), *patut* (Mik, 1885, 139; Mik, 1890, 10; Ber, 101). А вже під натиском угорської – «бавовна» у словацькій – *patuk* (Ber, 100), *памук* (Kop, 56). Навіть у чеській – *patuk* (Mik, 1890, 10), *памук* (Kop, 56), хоча здебільшого вживається слово *bavlna*.

3. Бавовна та папір: від середньоіранського *pambak* і середньолатинського *papyrus* до східнослов'янських *бумага* та *папір*. Дослідження історії слів на позначення бавовни та багатьох назв, пов'язаних з нею (бавовняні нитки, бавовняна тканина, бумазєя, бавовняна повсть, бавовняний пух, вата, губка, папєрова маса, папір), натрапляє на низку труднощів у східнослов'янському ареалі. До них належить не дуже ясне розмежування між церковнослов'янською – з одного боку – та російською, білоруською, українською мовами – з іншого боку – тобто визначення вагомості церковнослов'янського субстрату. Далі – неправильна дата першої згадки про «бумагу» в джерелі, помилки в інтерпретації текстів. Починати варто з простішого.

Російською лексикографією та її неросійськими послідовниками стверджується⁴⁹, що найдавніша згадка про «бумагу» як про «папір» походить з 1414 р. За підставу такої хронології беруть т. зв. Мусін-Пушкінський збірник 1414 р., в якому є «Похвала великому князеві Володимирові» митрополита Іларіона. Але оригіналу цього збірника 1414 р., виготовленого, мабуть, у Новгороді на пергаменті, немає. Він згорів у Москві нібито, в 1812 р. Той «первісний» текст скопіював невідомо хто і коли, а з цієї копії (та, може, копій було ще більше) була переписана наступна копія на папері з водяним знаком 1816 р. Попередня копія, з якої зроблено список 1816 р., також не збереглася. У розпорядженні дослідників є, отже, тільки пізня копія з копії, переписаної невідомо коли, виготовлена в 1816 р. або трохи пізніше. Вона має вставки і пропуски, що, само по собі, підриває докладність передачі попереднього

⁴⁹ Наприклад: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1903 (препринт: Москва, 1958). – Т. 3. – С. 27; *Словарь русского языка XI–XVII вв.* – Москва, 1975. – Вып. 1 / Гл. ред. С. Г. Бархударов. – С. 353.

варіанта. На с. 41 тексту «1816 року» є вставка на полі: «на бумага пи(са)но»⁵⁰. Цією вставкою позначено пропуск у тексті «Похвали». Опушені слова було написано на папері – цієї вставки в копії «1816 року» немає. Якщо читати «Похвалу» в копії «1816 року», не зважаючи на пропуск, то виходить, що в Єрусалимі писали ім'я Бога на... папері⁵¹. Зрозуміло, що дефект тексту виник у попередній (перед «1816 роком») копії чи раніших копіях збірника 1414 р. і цей дефект відзначив копіїст, додаючи на окремі паперові картці пропущені слова. Ця картка загубилася – переписувач «1816 року» або й раніший уже її не знайшов і лише зауважив, що вона була в попередній копії. Коли виготовлено цю першу (?) копію з пергаментного рукопису – не знаємо. У кожному разі, після 1414 р. Виходить, дата 1414 р. як перша зафіксована на письмі звістка про «бумагу» (= «папір») є помилковою. Позначити цим роком першу згадку зовсім некоректно. Нотатка на полі Мусін-Пушкінського рукопису з'явилася після 1414 р. – чи навіть, цілком вірогідно, набагато пізніше. Чимало етимологів пішло, однак, за датою 1414 р., яка дезорієнтує.

Російська лексикографія нерішуче погоджується – або й не погоджується – з тим, що слово «бумага», «бумажка» – це не тільки «папір», але також термін для позначення поняття «вата». У цьому відношенні деколи доходило до курйозів. У «Словаре русского языка XI–XVII вв.» за редакцією С. Бархударова на одній сторінці слова «бумага» і «бумажка» пояснюються то як «вата», то як (друге з цих слів) зменшення від слова «бумага», хоча в обох випадках цитується як ілюстрація вістка про ту саму подію – про смерть Дмитра Юр'євича Красного 1441 р. В першому випадку подається уривок зі «Степенной книги», бл. 1560-х рр.: «У него же тогда кровь течаше изъ обою ноздри [...]. Отец же его духовный, священной иннок Иосия, бумагою заткну ноздри его»⁵². У другому випадку ця ситуація описується за Воскресенським літописом⁵³: «А у него тогда кровь пустился изъ обою ноздри [...]. Отецъ же его духовный Иосия именовъ, священноинокъ, заткну бумажкою ноздри его»⁵⁴. Зрозуміло, що йдеться про «вату», а не про «папір».

Подібну помилку допускає також українська лексикографія. При цитуванні джерела («Требник» Петра Могилы, рік 1646): «Влѣ ѣго (елей. – Я. Д.) въ бумагу илѣ въ лна' ныа нѡвыа згрѣбѣа» та «Бумагою абіе ѡстираѣт(ь) помазанныа части

⁵⁰ Слово о второмъ законѣ, Моисѣемъ данѣмъ, и бл(агода)ти в истинѣ [...] и похвала кагану нашему Володимиру С(вя)тославициу, внуку Игореву, w(тъ) него жь кршени быхомъ // *Срезневский В.* Мусин-Пушкинский сборник 1414 года в копии начала XIX века. – Санкт-Петербург, 1893. – С. 41. – (Приложение к 72-му тому Записок Императорской академии наук. – № 5).

⁵¹ Відповідний текст без пропуску є в багатьох публікаціях твору митрополита Іларіона. Пор., наприклад: *Соболевский А. И.* Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру Св. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – Отд. 2. – С. 48-49.

⁵² Словарь русского языка... – С. 353, ліва колонка.

⁵³ Полное собрание русских летописей. – Санкт-Петербург, 1859. – Т. 8: VII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – С. 110; також (у «Словаре русского языка...» не цитується): Полное собрание русских летописей. – Т. 18: Семеновская летопись. – С. 191.

⁵⁴ Словарь русского языка... – С. 353, права колонка.

тѣла, ѹ, ѡтѣръ вса, полагаѣтъ пѣрвый клубѡкъ бума́жный ѡлѹ ма́гкихъ па́чешо́къ на бло́дѣ»⁵⁵, слово «бумага» інтерпретують як «папір»⁵⁶, що цілком не узгоджується з контекстом. Ясно, що мовиться знову ж про «вату».

Зауважимо також, що «бумага» (в російській та українській мовах) у значенні «вата» з погляду семантики відповідає іранському розумінню слова, бо, як зазначалося вже раніше, в середньоіранській **panbak*, в осетинській *baembaeg*, *baempraeg*, у новоперській *panbab* > *pambah* – це «вата». І така семантика поширилася на сусідні мови, в яких грузинське *bamba* й інгузьке *boambij* – також «вата». У західних та балканських мовах таке використання слова відсутнє.

Як відомо, задовільна диференціація трьох мов (або й чотирьох, якщо новгородців уважати окремою нацією зі своєю мовою) в періоди середньовіччя та початку нової доби натрапляє на труднощі, особливо ще й через відносну близькість богослужбової церковнослов'янської (староболгарської) до східнослов'янських мов та її роль літературної мови високого стилю серед східних слов'ян. Ця проблема є предметом багаторічних дискусій без перспектив об'єктивного її вирішення через примішування екстралінгвістичних моментів. Вона має значення також для встановлення мови перших лексикографічних праць українських авторів XVII ст. Не буде помилкою ствердити, що стихія української народної мови займає вагоме місце як у «Лексиконі славеноросському» П. Беринди (рік видання 1627), так і у двох словниках – «Лексиконі славено-латинському» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського та «Лексиконі латинському» Є. Славинецького (рік видання 1650, текст перероблений і доповнений А. Калепінім). Саме так ставлюся до цих лексикографічних джерел, враховуючи й те, що видання призначалися також для московського читача і для його вжитку (більше це стосується Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського).

Географічне розташування спричинилося до того, що в окремих місцях білоруського мовного ареалу збереглися архаїзми, які практично зникли в інших східнослов'янських мовах. І. Носович зафіксував у «Словаре белорусского наречия» слово *бамба́къ* < *вамба́къ* (давніша форма) в розумінні «бавовняної тканини» та «азбесту» («льняного-каменя») й утворений від нього прикметник *бамбаковий*. Слово *бамба́къ* подають також інші автори (Кор, 55 – неясно, чому із зіркою, тобто з позначенням, що така гіпотетична форма не засвідчена джерелами; без такого позначення: Гор, 33; Вер, 100 – як *bambak*). Білоруській мові – літературній – відоме і слово німецького походження для «бавовняної тканини» й «вати» – *баволна*, яке витіснило архаїчне *бамба́къ*. Українська мова на молдавсько-українській мовній межі знає діалектне *бо́мба́къ* для визначення «фабричної пряжі, що використовується для домотканого полотна» – слово, котре відображає молдавсько-румунське *bumbác*

⁵⁵ Еѡхохоуѡѡв ѡлбо молитвослѡвъ ѡли трѣбникъ ѡмѣ'ай в(ъ) себ'ѣ церкѡвная разлѣчная послѣдованіа іерѣѡмъ подобающаа... [митрополита Петра Могили]. – Київ, 1646. – С. 447, 469.

⁵⁶ Історичний словник українського язика / Гол. ред. Е. Тимченко. – Харків; К., 1930. – Т. 1: А–Ж. – Ч. 1. – С. 153.

(Мель, 228). Справді, у цій мові є така лексема, яку пов'язую з староболгарською, тобто з церковнослов'янською молдавської редакції, але провести генетичний зв'язок між Подунав'ям та білоруською частиною басейну Прип'яті дуже важко, якщо взагалі можливо⁵⁷. Білоруський мовний релікт *вамбáкъ/бамбáкъ*, вважаю, є залишком з часів поширення на територію пізнішої Білорусі одного з північно-західних відгалужень Великого волзького шляху, що вів до Балтійського моря, з побережжя якого імпортували, зокрема, бурштин. Варто навести паралелі з сучасної осетинської (а тоді аланської): *boemboeg*, *bámnäg* (г = українське г, тепер «вата», раніше «бавовна») < *pāmbāh*, *pambah* – новоперське. Аналогічні зміни відбулися у вірменській, у якій є форма *bambak*.

Якщо ці міркування правильні, то архаїчне білоруське діалектне *бамбáкъ* (варіант – *вамбáкъ*) відбиває середньоперське *pambak* (варіанти вже перелічені, значення – «бавовна-сирівець») та кореспондує з осетинським (аланським) *bat-bag* (з варіантами, також поданими раніше, у значенні «бавовна», «вата»). Виходячи з цього, можна збудувати своєрідний слов'янський ланцюжок: *бамбáкъ* > **бубак* > *бумага*. При цьому форма *bubak*, не зафіксована у східнослов'янських мовах, відома у болгарській, в якій *бубак* / «бавовна» виникло зі староболгарського *бѣбек*. Зникнення носових у східнослов'янських мовах IX–X ст. зумовило появу лексеми **бубак*. Не виключено, що на цій стадії перетворень проявився вплив церковнослов'янської мови: *бѣвага* спричинила *-га* в ауслауті слова «бумага». Приголосні першого і другого складів розподіbiliся і таким чином постала лексема «бумага». На східноєвропейському ґрунті, отже, відбулося запозичення терміна з середньоперської (назва товарів!), пізніше втрата носових, диференціація двох *-б-* або *-б-* та *-н-*, урешті з'явилося нове закінчення слова на *-га*. На східнослов'янську лексему при її остаточному фонетичному оформленні (від XI ст.) вплинула церковнослов'янська мова. Хронологізувати ці процеси можна лише приблизно в такій послідовності: до IX ст. – запозичення із середньоперської, IX–X ст. – зникання носових, до першої половини XIII ст. – всі інші зміни, також у семантиці слова. Як бачимо, не тільки «бавовна-сирівець», «вага», «бавовняна тканина», але й «папір». Це підтверджується несприйняттям східнослов'янськими мовами термінів *kāyad* і *čyn'*, які виявилися непотрібними тоді, коли їх уживали в першій половині XIV ст. на Чорноморському побережжі, що мало торговельні контакти з Руссю. Очевидно, такою є теоретична схема, може, її хоча б частково (щодо церковнослов'янської) вдасться доповнити писемною джерельною підставою.

Наступний принципово новий етап – це суперництво між двома термінами «бумага» і «папір», яке почалося в середині XIII ст. в усіх східнослов'янських мовах. У міграції слова «папір» в Україну не було нічого складного й таємничого. Як уже

⁵⁷ До речі, ні українські поліські говори (див.: Лисенко Л. С. Словник поліських говорів. – К., 1974), ні білоруські смоленські (*Добровольський В. Н. Смоленский областной словарь. – Смоленск, 1914*) слова «бомбак» не знають.

здавалося, воно – за безпосереднім походженням із середньолатинського *papyrus* (запозичення з грецького *πάπυρος, παπύριον*) з'явилося на західноукраїнських землях у середині XIII – на початку XIV ст. разом з німецькими поселенцями, відображаючи розвиток виробництва паперу в Західній Європі. З'явилося майже одночасно з італійськими колоніями в Північному Причорномор'ї, зокрема в Криму. Ще до початку – середини XVII ст. в Україні існувала своєрідна рівновага між словами «папір» та «бумага». П. Беринда записав у своєму «Лексиконі» (1627), що «бума́га» – це «ба́во(л)на, папѣръ albo вся́кая мѣжкотá»⁵⁸. Під «всякою м'якотою» треба розуміти «вату» (приклади з «Требника» П. Могили наводилися), можливо, й «паперову масу», з якої, вже при досить розвиненому виробництві паперу в Україні, ручним способом виливали аркуші паперу. Є. Славинецький у своєму ж «Лексиконі латинському» (1650) також ставить як рівнорядні латинському *papyrus* два слова: «бумага», «папѣръ», а як прикметники – «бумажни(й)», «паперови(й)». «Бумага» в цього автора – це ще *charta, chartula* – хартия, у варіанті, крім цього «свиток», а також *bafm]bacion* – «баве(л)на». У «Лексиконі славено-латинському» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського (середина XVII ст.) сторінки, на яких були «бумага» і «бавелна», втрачені, а «папір» та похідні від нього слова тлумачилися так: «папѣръ – papÿrys, charta», «папѣръ пробивающий – charta bibula», «папѣрн.ж – officina chartaria»⁵⁹. Ще один український словник – «Синоніма славенороська» (XVIII ст., мабуть, друга половина) – пояснює, що «бумага – баволна», а «папѣръ – бумага, хартія»⁶⁰. Висновок, який можна зробити з української лексикографії XVII ст., зводиться до наявності термінологічної лабільності. У кожному разі, існувало суперництво між словами «бумага», «папір», «хартія», хоча останнє слово вживалося рідко і, як виходить з «Лексикону» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського, радше в значенні «записаного паперу» («хартія писанасе – scriptum»)»⁶¹. Лексема «папір» (діалектна «папіра» – Фас, 201) уже вкорінювалася і вкорінилася в українській мові, а слово «бумага» здавало позиції. Це не означає, що назва «бумага» зникла цілком з українського слововживання. Вона в різних фонетичних модифікаціях – як *бомага, бамага*, навіть *гумага* (Гор, 33; Мель, 294) – збереглася серед русифікованих прошарків українського населення, у т. зв. суржику, або отримала іронічний відтінок, наприклад, як назва «офіційного акта, документа». Але цим функція слова й обмежується.

Відбувався паралельно інший процес – заміна слова «бумага» (в розумінні «бавовни-сирівця», «бавовняної тканини») лексемою «бавовна». Слово *Baumwolle*,

⁵⁸ *Беринда П.* Лезіконъ славеноросскій, и имёнъ тлъкованіе... – Київ, 1627. – С. еі (=12).

⁵⁹ *Славинецький Є.* Лексикон латинський // *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексикон славено-латинський / Підгот. В. В. Німчук. – К., 1978. – С. 100, 120, 299, 300. – (Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури).

⁶⁰ *Житецкий П.* Очерк литературной истории книжной малорусской речи по рукописи XVII в. – К., 1889. – С. 5, 59.

⁶¹ *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексикон славено-латинський / Підгот. В. В. Німчук. – К., 1978. – С. 525.

принесене також німецькими поселенцями й купцями (для порівняння, «Codex Sumanicus» – німецька колонка – знає слово *bovmvolle*; Grø, 162), увійшло до української частково безпосередньо з німецької, частково через польську мову. Слово «бавовна», зафіксоване в 1407 р. – йшлося про імпорт бавовни через Бессарабію до України (Тим, 47), витісняє слово «бумага» в розумінні «бавовна». Цей процес остаточно завершився у XVIII ст.

Білоруська мова під західними впливами у XIX ст. відмовилася від слова «бумага» (зберігаючи лише подекуди його попередника – *бомбáкъ* для «бавовняної тканини», «азбесту») і розмежувала лексеми *бáволна* (тобто «бавовняна матерія», «вата»; Нос, 11) і *папéра* («папір», «документ на папері», «аркуш паперу»). Це явище характерне також для Східної Білорусі, а саме для Смоленщини, пізніше асимільованої в етнічному й мовному відношеннях Росією. Раніше там побутовали слова «папéрка», «паперочка» в значенні «цигарковий папір» (Доб, 577).

Слово «папір» (його російські фонетичні варіанти) не увійшло стабільно до російської мови, його видозміни зареєстровані на російсько-білоруській мовній межі починаючи (?) від XVI ст. У збірнику, що датується цим сторіччям і раніше зберігався в Московській синодальній бібліотеці, є фраза «Лиха поперь, да не помочи ей ничи(м)»⁶² (Сре III, 1190). З XV ст. відомий також термін «паперь» (СРЯ, 148), з XVI ст. – «поперь» (там же). У XIX ст. слово «папера» вживалося на білорусько-російській мовній межі в Смоленщині (Даль, 16). Російська мова виявилася малодоступною для слова *Papier*, що, своєю чергою, також свідчить про широке і стабільне поширення слова «бумага» в розумінні «паперу» вже у XIII ст., іншими словами – про семантичну диференціацію ендегенного походження. У російській, однак, поступово відбулося розподібнення між «папером» (рос. *бумага*) та «бавовною» (рос. *хлопок*). Утвердилося слово «бума́га» = «папір» з діалектними формами «гума́га» (Тамбовщина, Пермщина, В'ятка, Казанщина, Сибір; Фас, 240). Як і коли конкретно в усіх східнослов'янських мовах семантичне поле слова «бумага» (умовно взято таку форму) поширилося шляхом поверхової аналогії від «блискуча бавовняна матерія» до «блискучого (східного) паперу» – невідомо.

Залишається проаналізувати ставлення деяких мовознавців до східного чи західного факторів, котрі вплинули на виникнення слова «бумага» у Східній Європі. Тим більше, що таким чином одночасно намагалися вирішити проблему появи паперу в східному слов'янстві. Думки дослідників різко поділилися ще в другій половині XIX ст. Виникли дві гіпотези: 1. Про безпосередню залежність східнослов'янського «бумага» від тюркського (чи навіть турецького) *pambuk* – цю тезу висунув Ф. Міклосич⁶³; 2. Про довгий шлях, який довів до цієї східнослов'янської

⁶² Горский А. В., Невоструев К. И. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. – Москва, 1862. – Т. 2. – Вып. 3. – С. 766.

⁶³ Miklosich F. Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinrussisch, Grossrussisch, Polnisch). 2-e Hälfte // Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe. – Wien, 1885. – Bd. 35. – S. 139; *EjUSD*. Die türkischen Elemente... Nachtrag // *Ibid*. – 1890. – Bd. 38. – S. 10.

назви від перських форм *nāmbā* < *nambag* < *nambak* через грецьку і середньолатинську, врешті через італійські *bombāce*, *bombagio*⁶⁴. Обидві тези, з певними модифікаціями, мали і мають прихильників. Можна навести приклади з праць авторитетних авторів. У категоричності тверджень Ф. Корша, представника другого напрямку, сумнівався Е. Бернекер: «Можливо, що російське *бумага* виникло з давнішого **bobaga*. Однак не можна переконливо твердити, як думає Корш (цит. праця (див. примітку 64. – Я. Д.)), що джерелом мало би бути італійське *bombagio* (в такому разі *бумага* утворилося б лише з прикметника *бумажный*). Це слово, ймовірно, походить безпосередньо з іранського (див. осетинське *bambag*) через турецьке посередництво»⁶⁵. З рішучим запереченням твердження Ф. Мікросича виступив М. Фасмер: «Цілком неможливо, щоб тюркські народи відіграли роль розповсюджувачів паперу на Русі (див.: *F. Miklosich. Die türkischen Elemente... – 2-e Hälfte. – S. 139; Etymologisches Wörterbuch... – S. 230*). Думку, що російське слово прийшло безпосередньо зі Сходу, вважаю помилковою з культурно-історичних міркувань (див.: *P. Tedesko // Language. – Vol. 27. – P. 580*)»⁶⁶.

Сьогодні про культурно-історичні міркування можна вже говорити інакше.

Висновки

1. Папір до Східної Європи, включаючи українські землі, почав проникати у VIII–IX ст. – це був папір китайського і середньоазійського виробництва.

2. Цей папір імпортували перські й інші східні купці. Для ділових, економічних та військових справ він використовувався в Хозарській державі, тюркській за панівною верхівкою; західні межі цієї держави сягали в один час принаймні до Дніпра з Києвом включно.

3. Найдавніша назва паперу в східнослов'янських мовах конкретно невідома, але є підстави вважати, що цей термін (і його семантика) утворювався шляхом аналогії – бавовна > блисуча бавовняна тканина > папір, – і тому джерелом було середньо- і новоперське *pambuk* = *pambak* = *pambag* = *panba* (у «Codex Cumanicus»). Білоруський мовний релікт звучить *бамбáкъ*. Така назва стала підставою для подальшого перетворення на слово «бумага» в розумінні «бавовна» з наступним перетворенням семантичного поля на «папір». Вірогідно, що в такому перетворенні відіграла роль староболгарська (церковнослов'янська) мова. Необхідно підкреслити автохтонність розширення семантичного поля, яке відбулось у межах східнослов'янського ареалу.

4. Насиченість семантичного поля слова «бумага» кількома значеннями, серед яких і «вата», свідчить, своєю чергою, про залежність від східних джерел. Таке розуміння слова, а саме значення «вата» є в середньоіранських, осетинській,

⁶⁴ Корш Ф. Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве... – С. 55-58.

⁶⁵ Bernecker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch. – 2-e unveränderte Aufl. – Heidelberg, 1924. – Bd. 1: A–L. – S. 101. – (Indogermanische Bibliothek. – Abt. 1. – Reihe 2. – Bd. 2).

⁶⁶ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Изд. 2-е, стереотип. – Москва, 1986. – Т. 1. – С. 241. Автор не розкриває поданих скорочень.

грузинській, інгуській. Західноєвропейські варіанти для позначення бавовни та похідних від цього слова значення «вата» не знають.

5. Монголо-татарське завоювання й підкорення Східної Європи не відобразилося на термінології, ірансько-тюркські *kāyad = kâghad* (у перській), *kayut = kiahut* (у тюркських; про різні модифікації цих слів див. вище) чи *сун = čigin* (в іранських) до східнослов'янських мов не увійшли. Виходить, що в цей час (середина XIII – XIV ст.) в руській мові вже вживалася інша назва, генетично пов'язана з перським терміном для бавовни, тобто *pambuk*, у Східній Європі – *бамбак*.

6. Італійський (від середини XIII ст.) та німецький (у XIV ст.) сорти паперу витіснили східний папір із вжитку в Східній Європі й принесли свою назву «папір» до української та білоруської мов, у яких вони залишилися. Тільки в російській мові термін «бумага» зберігся як слід ірансько-тюркських витоків і слова, і самого паперу. На відміну від полісемантичного слова «бумага» та похідних від нього, слово «папір» означало лише папір.

7. Не існувало культурно-історичних передумов, які виправдовували б конструювання шляху паперу до Східної Європи з Україною включно через цілу майже Західну Європу за наявності тісних і безпосередніх зв'язків між Східною Європою та Середньою й Передньою Азією, де виробництво паперу виникло й поширилося на кілька століть раніше, ніж у Західній Європі.

Скорочення

Аба – *Абаев В. М.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1.

Абд – Русско-узбекский словарь / Под ред. Б. Абдурахманова. – Москва, 1954.

Буш – *Бушаков В. А.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. – К., 2003.

Ван – *Ванчев Н., Гъльбов Г., Класов Г. и ин.* Турско-български речник. – 2-е изд. – София, 1962.

Гор – *Горяев Н. В.* Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис, 1896.

Даль – *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. – Изд. 2-е. – Санкт-Петербург; Москва, 1882. – Т. 3.

Доб – *Добровольський В. Н.* Смоленский областной словарь. – Смоленск, 1914.

Кар – *Карацїћ В. С.* Српски рјечник истумачен немачкијем и латинскијем ријечима. – 3-е изд. – Биоград, 1898.

Кач – *Качановский В.* Памятники болгарского народного творчества. – Санкт-Петербург, 1882. – Вып. 1: Сборник западноболгарских песен. – (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т. 30. – № 1).

Кор – *Корш Ф.* Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 7. – Кн. 9.

Мель – Етимологічний словник української мови / Гол. ред. О. С. Мельничук. – К., 1982. – Т. 1.

Мил – *Миллер В.* Осетинские этюды. – Москва, 1882. – Ч. 2. – (Ученые записки Императорского московского университета. Отдел историко-филологический. – Вып. 2).

Мила – Балгарски народни пѣсни собрани од братья Миладиновци Д. и К. – 2-е изд. – София, 1891.

Нос – *Носович И. М.* Словарь белорусского наречия. – Санкт-Петербург, 1870.

Руб – *Рубрук В.* Путешествие в восточные страны в лето благодсти 1253 // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы, 1993.

Сла – *Славинецький Є.* Лексикон латинський // *Його ж.* Лексикон латинський / Підгот. В. В. Німчук. – К., 1978. – (Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури).

Сре I – *Срезневський И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1893 (репринт: Москва, 1958). – Т. 1.

Сре III – То же. – 1903 (репринт: Москва, 1958). – Т. 3.

СРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. – Москва, 1988. – Вып. 14 / Гл. ред. Д. Н. Шмелев.

СУМ – Словник української мови XVI – першої половини XVII. – Львів, 1996. – Вип. 3 / Відп. ред. Д. Гринчишин.

Тим – Історичний словник українського языка. – Харків; К., 1930. – Т. 1: А–Ж / Зред. Е. Тимченко.

Фас – *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Изд. 2-е, стереотип. – Москва, 1986. – Т. 1.

Шан – *Шанский Н. М.* Этимологический словарь русского языка. – Москва, 1965. – Т. 1. – Вып. 2: Б.

Шиш – *Шишманов И. Д.* Принос към българската народна етимология // Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. – София, 1893. – Кн. 9.

Ber – *Bernecker E.* Slavisches etymologisches Wörterbuch. – 2-е unveränderte Aufl. – Heidelberg, 1924. – Bd. 1: A–L. – (Indogermanische Bibliothek. – Abt. 1. – Reihe 2. – Bd. 2).

Dri – *Drimba V.* Codex Comanicus. Édition diplomatique avec fac-similés. – Bucarest, 2000.

DuC – du Fresne dominus du Cange C. Glossarium mediae et infimae latinitatis. – Niort, 1886. – Т. 6.

Grø – *Grønbech K.* Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Kopenhagen, 1942.

Hüb – *Hübschmann H.* Armenische Grammatik. – 3 unveränderte Aufl. der Ausg. – Leipzig, 1897 (Hildesheim; New York, 1972).

Kar – *Karabacek J.* Das arabische Papier. (Eine historisch-antiquarische Untersuchung) // Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer. – Wien, 1897. – Bd. 2-3.

Kor – *Korsch Th.* [Anzeige], *Miklosich F.* Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen... // Archiv für slavische Philologie. – Berlin, 1886. – Bd. 9.

Lok – *Lokotsch K.* Etymologisches Wörterbuch der europäischen (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs. – Heidelberg, 1927. – (Indogermanische Bibliothek. – Abt. 1. – Reihe 2. – Bd. 3).

Mik, 1885 – *Miklosich F.* Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinarussisch, Grossrussisch, Polnisch). 2-e Hälfte // Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe. – Wien, 1885. – Bd. 35.

Mik, 1890 – *Miklosich F.* Die türkischen Elemente... Nachtrag // Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe. – Wien, 1890. – Bd. 38.

Mil – *Miller W.* Die Sprache der Osseten // Grundriss der iranischen Philologie. – Strassburg, 1903. – Anhang zum Bd. 1.

Ros, 1866 – *Rossi F.* Vocabolario italiano-epirotico con tavola sinottica. – Roma, 1866.

Ros, 1875 – *Rossi F.* Vocabolario della lingua epirotica-italiano compilato sui vocabolarii Tanfani, Trincéra ed altri con tavola sinottica. – Roma, 1875.

Słś – *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce.* – Wrocław; Kraków; Warszawa, 1953-1958. – T. 1 / Wyd. pod red. M. Plezi.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Папір у Русі-Україні: східний аспект (IX–XIV ст.) // *Silva Rerum*: Зб. наук. праць на пошану професора А. Перналя. – Львів, 2007. – С. 95-123.

ІРАНСЬКЕ «ПАНВАК» – ДОЛЯ СЛОВА В ТЮРКСЬКИХ І СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ З ЛІНГВІСТИЧНОГО ТА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ПОГЛЯДУ

Середньоіранське *panbak* – «бавовна-сирець», «бавовняна матерія», «вата», «пух», – яке, можливо, виникло з первісних *pambak* < *bambak*, має засвідчені джерелами варіанти *panba*, *pānbāk*, *panbah*, а також *pambuk*, *pimbak*, *pambag*. У першій половині XIV ст., за перською колонкою «Codex Sumanicus», воно відоме на окраїнах кипчацького і східнослов'янського мовних ареалів у Північному Причорномор'ї.

У кипчацьких мовах відбулася заміна анлаутних *p-*, *b-* на *m-* і таким чином виникли слова *manugh*, *mamuh*, що кореспондують з османсько-турецькими *manuk*, *tamuk* та з сучасним ногайським *tamiq*. Семантика залишилася без змін – саме з такими значеннями відповідні слова – найімовірніше, у формі *bambak* – прийшли на Русь. З іншого боку, із Заходу, на західноукраїнських землях через посередництво середньогрецької й середньолатинської мов розповсюдилися слова також іранського походження, що вживалися в канцелярській латині XIV–XV ст., – *bombacinum*, *bombyx*, *bombax*, *bombex*, *bombix* з поширеним семантичним полем, зі значеннями «бавовняна тканина», «шовкова тканина», «шкарлатна тканина». За поверховою аналогією – блискуча тканина – *bombacion* та подібні слова почали означати «папір». Є підстави вважати, що в цьому випадку первісно розуміли цупкий блискучий папір, який виготовляли на Близькому Сході, а також у межах арабського панування в Африці та Європі. У XIX–XX ст. термін «бомбічина», рідко вживаний в українській мові, означав, навпаки, папір поганої якості, з виразною волокнистою структурою.

У болгарській мові зійшлося дві мовні стихії – середньогрецька (візантійська) і пізніша османсько-турецька. Тому для позначення бавовни використовувалися слова «бубак», «бубайк», «бабак» (із середньогрецькою етимологією) поруч з такими, як «памбук», «памук» (з грецькою етимологією). Обидва варіанти означали «бавовну». У сербсько-хорватській виразніше проявилася османсько-турецька спадщина, а саме широке вживання слів *pambuk*, *patuk* та обмеженіше – слів *bobać*, *bunbak*, *bombak*, можливо, візантійського походження. Всі ці слова означали «бавовну». *Vumbažina*, *bombažina* в розумінні «бавовняна матерія», «папір» потрапили до сербсько-хорватської з італійської за посередництва словінської.

У словацькій мові відбилися османсько-турецькі впливи, тому «бавовна» там *patuk*. У чеській аналогічне слово *patuk* витіснив термін німецького походження *bavlna*. Реліктове білоруське (у деяких архаїчних діалектах) «бамбак» < «вамбак» у розумінні «бавовняна тканина», «азбест» зберегло, можна вважати, первісну середньоперську форму *pambak* // *bambak*, що увійшла до східнослов'янських мов або безпосередньо з факторії перських купців на Великому шовковому та Великому волзькому шляхах з їхніми відгалуженнями, або за кипчацького посередництва. У білоруській архаїчне «бамбак» згодом витіснило слово «баволна» (в

розумінні «бавовняної матерії», «вати») німецької етимології. Зникнення носових у східнослов'янських мовах у IX–X ст. спричинило виникнення лексеми «бубак», а розподібнення приголосних першого і другого складів довело до утворення слова «бумага». Цю останню еволюцію можна гіпотетично датувати періодом XI – перша половина XIII ст., коли й відбулося поширення семантичного поля, – отже, не лише «бавовна-сирець», «бавовняна тканина», «вата», а й «папір». Хронологію безпосередньо підтверджує несприйняття східнослов'янськими мовами термінів, відомих з «Codex Cumanicus»: *chagat* (перською; читай: «кагат») чи *chageth* (тюрською, читай: «кагет») – слів китайського походження, поширених через согдійську мову, які вживалися в Північному Причорномор'ї в першій половині XIV ст. для позначення паперу.

Від середини XIII ст. у східнослов'янському мовному ареалі спостерігається суперництво двох термінів для позначення паперу – «бумага» і «папір» (зрештою, слово первісно також східного походження – від назви єгипетської рослини *papyrus*). Це було суперництво не тільки в мовній сфері, а й у ділянці матеріальної культури, бо, зокрема, в Україну приходив папір як зі Сходу, так і з Заходу. У XVII ст. в українській мові «бумага» – це і «бавовна», «вата» і «папір». Далі відбулася диференціація: в українській слово «бумага» зникло (хіба що вживається з іронічним відтінком), у російській – це «папір», але також і «бавовна» (пор. «хлопчатая бумага»).

За наявності ряду дискусійних питань стосовно східнослов'янських мов (про існування чи відсутність тюрського посередництва, про хронологізацію явищ) сьогодні можна все ж таки зробити певні висновки не лише лінгвістичного, а й екстралінгвістичного характеру. Папір до Східної Європи, як свідчать археологічні дані, почав проникати в південні райони у VIII–IX ст. Це був папір китайського, середньоазійського виробництва, а його імпортом займалися перські та інші купці зі Сходу. Він використовувався для діловодних, економічних, військових потреб у Хозарській державі. У Східній Європі слово «бумага» іранського походження для позначення паперу збереглося в російській мові; в українській та білоруській його витиснула лексема «папір», «папера», у чому відбилася монополізація імпорту паперу з країн Західної Європи з одночасним занепадом поширення паперу східного походження.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* Іранське *panbak* – доля слова в тюркських і слов'янських мовах з лінгвістичного і культурно-історичного погляду // X Сходознавчі читання А. Кримського присвячені 135-річчю від дня народження А. Ю. Кримського: Тези доп. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 5-6 жовтня 2006 р.). – К., 2006. – С. 177-180.

ВІД ІРАНЬСЬКОГО *MUHR* («ПЕЧАТКА») ДО УКРАЇНСЬКОГО *МОГОРИЧ*

З усіх країн Переднього Сходу першою державою, в якій склалася високоорганізована бюрократична система, що утворила мережу канцелярій різного рівня, була Персія від часів Сасанідів (226-651). Канцелярське життя мало тут багатівікові традиції – тому й нічого дивного, що мовні канцеляризми іранського походження увійшли в мови сусідніх народів і збереглися навіть під час арабізації адміністрації за панування Омайядів (661-750). Це спостереження стосується не лише таких країн, що мали власну державність, а пізніше опинилися під перською владою (наприклад, Вірменія), але і тих народів, які поступово переходили від кочового способу життя до осілого – й, організовуючи власні державні організми, запозичали досвід перських канцелярій (маю на увазі арабів, турків).

(Залишаємо на боці бюрократичну систему Візантійської імперії, яка в часи своєї могутності була також близькосхідною державою, бо традиції канцелярії були тут інші).

Запозичення з перської мови (докладніше – з мов середньо- та новоіранського періодів) поширилися, таким чином, на Закавказзя, Близький Схід, а згодом, унаслідок експансії тюркських народів, на Південну і Східну Європу, також на Балканський півострів, Північне Причорномор'я, Поволжя, отже, й на території сучасних України та Росії.

Є кілька іранізмів канцелярського походження, що досі збереглися в східнослов'янських мовах (наприклад, сучасне російське *бумага*, слово, яке ще в XVII ст. конкурувало в Україні зі словом *папір*, що надійшло із Західної Європи, але також, власне кажучи, східного походження: папірус у давньому Єгипті). Тепер хочу звернути увагу на історію іранського слова *muhr* («печатка») та похідних від нього інших слів у неіранському мовному контексті.

До речі, іранське *muhr* («печатка, перстень з печаткою») пов'язується із санскритом, у якому *mudrā-*, *mudrikā* – це також «печатка, перстень з печаткою»¹.

Для поняття «печатка» в середньо- та новоіранських мовах уживалися фонетично близькі слова. В одній із середньоіранських, а саме в согдійській (тепер мертвій) було *mwhr*², за іншими прочитаннями – *mydr*³, *mwhr* є також у середньо-

¹ Hübschmann H. Armenische Grammatik. – 3-е, unveränderte Aufl. – Hildesheim; New York, 1972. – S. 197. Цитуючи лексичний матеріал, зберігаємо написання авторів, не намагаючись їх уніфікувати.

² Henning W. Ein manichäisches Bet- und Beichtuch // Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. – Berlin, 1937. – Jahrg. 1936: Philosophisch-historische Klasse. – № 10. – S. 18, 46, 142.

³ Лившиц В. А. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии. – Москва, 1962. – С. 55. – (Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод, комментарии. – Вып. 2); Боголюбов М. Н., Смирнова О. И. Хозяйственные документы. – Москва,

та новоперській⁴. Правдоподібно, аналогічно або близько звучало відповідне слово в аланській мові, бо в східноосетинській, яку обґрунтовано вважають спадкоємницею аланської, на початку XIX ст. зафіксовано слово *mixur* у значенні «печатка»⁵. Як відомо, алани (аси, яси, язиги) були близькими сусідами східних слов'ян у Північному Причорномор'ї, а елементи іранської культури і релігії залишили помітний слід у культурі давніх українців.

У вірменській мові протягом низки століть (принаймні від V до XIII ст.) «документ, грамоту, вірчу та дарчу грамоту, купецьке зобов'язання» називали *murhak*. Згідно з формулами цих часів, «грамоту (*murhak*) писали і засвідчували печаткою». Слово *murhak* є у класичних вірменських авторів, що писали грабаром (старовірменською мовою), таких як Павстос Бюзанд, Мовсес Хоренаци, Кіракос Гандзакеці⁶. *Murhak* – це не вірменський новотвір, бо таке слово є також в середньоперській (т. зв. пеглевійській); у такій формі воно перейшло і до халдейської.

Араби прийняли іранське *muhr* у розумінні «печатка, перстень з печаткою» і зберегли це слово донині, а також знали ще в VI ст. уже згаданий термін *muhrag* для поняття «грамота»⁷. Досі *muhradar* – це «охоронець печатки, канцлер»⁸.

Більші та менші тюркські народи Східної Європи засвоїли іранське *muhr* згідно з фонетичними особливостями своїх мов – та й не без впливу османсько-турецької. Бо в турецькій, також сучасній, *mühür* (в османсько-турецькій – також *möhür*) – це «печатка, перстень з печаткою, відбиток печатки»⁹, *mühürdar* – «охоронець печатки», ще й «особистий секретар міністра або іншого високого урядовця» (за османською традицією, нині слово, що має значення, переважно, історичного терміна)¹⁰. А далі ціла низка похідних: *möhür kazan*, *mühür kazıcı*

1963. – С. 71-72. – (Согдийские документы с горы Муг. Чтение, перевод, комментарии. – Вып. 3).

⁴ *Henning W.* Ein manichäisches Bet- und Beichtuch... – S. 24; *Миклухо-Маклай Н. Д.* Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. (Новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении) // Ученые записки Института востоковедения. – Москва; Ленинград, 1954. – Т. 9. – С. 204 (мухр).

⁵ *Miller W.* Die Sprache der Osseten // Grundriss der iranischen Philologie. – Strassburg, 1903. – Anhang zum Bd. I. – S. 9.

⁶ *Hübschmann H.* Armenische Grammatik. – S. 197.

⁷ *Hübschmann H.* Zur Chronologie der armenischen Vocalgesetze // *Ejusa.* Kleine Schriften zum Armenischen / Hrsg. von R. Schmidt. – Hildesheim; New York, 1976. – S. 349.

⁸ *Wehr H.* A Dictionary of Modern Written Arabic / Ed. by J. M. Cowan. – 3rd ed. – Ithaca; New York, 1976. – P. 929.

⁹ *Радлов В. В.* Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт-Петербург, 1911 (Москва, 1963). – Т. 4. – Стб. 2130, 2219; *Баскаков А. Н., Голубева Н. П., Камилева А. А. и др.* Турецко-русский словарь. – Москва, 1977. – С. 651; *Redhouse Yeni türkçe-ingilizce sözlük / New Redhouse Turkish-English Dictionary.* – Istanbul, 1979. – P. 815.

¹⁰ *Баскаков А. Н., Голубева Н. П., Камилева А. А. и др.* Турецко-русский словарь. – С. 651; *Redhouse Yeni türkçe-ingilizce sözlük.* – P. 815.

«гравер печаток»¹¹; *möhür tumu, mühürümü* («лак, сургуч»)¹²; *mühürlük* («уряд охоронця печатки»)¹³ і т. д.

У тюркських мовах Східної Європи, отже в зонах, близьких до східнослов'янського ареалу, а також на етнічних островах у межах цього ж ареалу:

- у найдавнішій стадії кримськотатарської мови (у «*Codex Cumanicus*», перша половина XIV ст.)¹⁴ – *moghor*¹⁵;

- у близькій до неї караїмській (у галицькому, луцькому і тракайському діалектах) – *могъор* та *мохъор*¹⁶, а також *мөхъор* (у кримському діалекті)¹⁷;

- у мертвій на сьогодні вірмено-кипчацькій – *tohur* (не лише «печатка», але також «тавро на коні»)¹⁸;

- у гагаузькій – *мүӱр* (не тільки «печатка», ще й «штемпель»)¹⁹;

- у татарській – *мөһер* (тепер вважається застарілим)²⁰;

- у казахській – *мөр*²¹.

Виникає питання, чи іранське *tuhr* або похідні від нього слова проникли також у східнослов'янські мови; яким чином, коли та в якій формі. Якщо мати на увазі можливе запозичення, то, навіть виходячи з культурно-історичних реалій, коли б могло йтися про безпосереднє запозичення з іранських, вірменської та арабської мов, контакти котрих зі східнослов'янським світом (близьке сусідство з аланами-ясами, торговельні стосунки IX – першої половини XIII ст., при яких

¹¹ Радлов В. В. Опыт... – Т. 4. – Стб. 2130; Redhouse Yeni türkçe-ingilizce sözlük. – P. 815.

¹² Радлов В. В. Опыт... – Т. 4. – Стб. 2130; Баскаков А. Н., Голубева Н. П., Камилева А. А. и др. Турецко-русский словарь. – С. 651; Redhouse Yeni türkçe-ingilizce sözlük. – P. 815.

¹³ Redhouse Yeni türkçe-ingilizce sözlük. – P. 815.

¹⁴ Мову кодексу часто визначають як «половецьку» («команську»), що не відповідає реаліям, бо назва рукопису анахронічна. Див.: Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus – вопросы возникновения // Вопросы языкознания. – Москва, 1985. – № 4. – С. 72-83.

¹⁵ Kuip G. Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum. – Budapestini, 1880. – P. 53, 305 (у тогочасній перській *lingua franca*, що вживалася в Причорномор'ї, також *moghor*: Ibid. – P. 53, 348).

¹⁶ Радлов В. В. Опыт... – Т. 4. – Стб. 2122 (могор); Баскаков Н. А., Дубинский А., Зайончковский А. и др. Караимско-русско-польский словарь. – Москва, 1947. – С. 408.

¹⁷ Баскаков Н. А., Дубинский А., Зайончковский А. и др. Караимско-русско-польский словарь. – С. 409.

¹⁸ Документы на половецком языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Изд. Т. И. Грунин. – Москва, 1967. – С. 133-134, 170, 216 (могур); Абдуллин И. А. Протокол от 17 августа 1580 г. Каменец-Подольского суда на кыпчакском языке // Исследование языка древнеписьменных памятников. – Казань, 1980. – С. 59; Schütz E. An Armeno-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora // Between the Danube and Caucasus. – Budapest, 1984. – P. 319, 330.

¹⁹ Гайдарджи Г. А., Колца Е. К., Покровская Л. А. и др. Гагауздо-русско-молдавский словарь. – Москва, 1973. – С. 335.

²⁰ Абдуллин И. А., Ганцев Ф. А., Мухамадиев М. Г. и др. Татарско-русский словарь. – Казань, 1988. – С. 218.

²¹ Махмудов Х., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь. – Алма-Ата, 1987. – С. 252.

новоперська мова була своєрідною комерційною *lingua franca* починаючи ще, мабуть, з часів функціонування Великого шовкового шляху) не були цілком епізодичними, навряд чи вони могли залишити тривалий слід у канцелярській сфері, у мовленні або в письмі. Геополітичне становище в Східній Європі різко змінилося пізніше: вперше – після монголо-татарської інвазії на Східну Європу й утворення Золотоординської держави з розвиненою бюрократичною системою (середина XIII – XIV ст.), та вдруге – після захоплення Північного й Північно-Західного Причорномор'я Османською імперією (XV ст.). Саме тоді, як свідчать джерела, у східнослов'янських мовах починає вживатися слово *могорич*.

В Україні *могоричь* згадується вже в другій половині XIV ст. (1359 і 1378 рр. у Перемишлі) та означає «пчастунок для свідків якоїсь угоди» або (за подібною інтерпретацією) «частування з приводу завершення якоїсь справи». В тогочасних документах вживається формула *пить могоричь*²². Ця формула збереглася до XIX–XX ст. включно²³. У XVI ст. *могоричь* символізував завершення угоди про купівлю-продаж²⁴, а погоню за могоричами (в період перетягання православних на унію) прирівнювали до підкупу²⁵. У наступному столітті слово *могоричь* опинилося в ще ширшому семантичному полі – використовувалося як синонім «плати (додаткової?) для завершення роботи»²⁶.

У Північній Московії лексеми *могорыць*, *могорець*, *магарець* у розумінні «плата, додаткова плата (крім основної), винагорода» зафіксовані в текстах кінця XV – XVI ст.²⁷ У російському мовленні XIX ст. слова *могорыч*, *магарыч*, у діалектах – також *магорец*, *могорец* означали ще «пригощання, випивку при завершенні торговельної операції, грошову плату»²⁸.

Етимологи XIX–XX ст. сконструювали, на нашу думку, дуже штучну гіпотезу, що слово це походить від арабського *mahāriğ* (читай: *магарідж*) та увійшло до української мови, як твердять, «через посередництво тюркських мов конкретно не

²² Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / За ред. Л. Л. Гумецької. – К., 1977. – Т. 1. – С. 605. Багатий матеріал про слововживання подає: *Купчинський О.* Зі спостережень над символами староукраїнського звичаєвого права // З його духа печаттю...: 3б. наук. праць на пошану І. Денисюка. – Львів, 2001. – С. 108–113.

²³ Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина» / Ред. Б. Д. Гринченко. – К., 1908 (1958). – Т. 2. – С. 438 (могорич запли).

²⁴ *Свенціцький І.* Нариси з історії української мови. – Львів, 1920. – С. 71 (документи 1570 р.).

²⁵ *Христофоръ Филаретъ.* Апокрисисъ албо втповѣдъ на книжки о съборѣ берестейскомъ именовъ людей старожитной релѣгии греческой... – Острогъ, 1598–1599. – Арк. 171 зв.

²⁶ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 129.

²⁷ *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1902 (Москва, 1958). – Т. 2. – Стб. 160; Словарь русского языка XI–XVII вв. / Гл. ред. Ф. П. Филин. – Москва, 1982. – Вып. 9. – С. 230.

²⁸ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Дополн. О. Н. Трубачева. – Москва, 1986. – Т. 2. – С. 635.

з'ясованим шляхом – запозичено з арабської мови»²⁹. З українських праць тут можна цитувати «Етимологічний словник української мови», «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.», які, зрештою, йдуть за «Этимологическим словарем русского языка» М. Фасмера та великою кількістю давнішої літератури³⁰. Побудувати достовірний шлях від арабської до української чи російської навіть за тюркського посередництва дуже важко, якщо взагалі можливо (в тюркських мовах Східної Європи, наскільки нам відомо, немає аналогій до арабського слова). Невмотивованим є виведення походження слова *могорич* від форми множини, яка звучить, як подано раніше, *магарідж*, а не від однини *mahrağ* (тобто *маградж*). Але форма множини, очевидно, краще підходила під гіпотезу арабської генеалогії слова.

Простіше й логічніше походження слова *могорич* можна пояснити так.

Іранське *mühr* у такій чи іншій фонетичній модифікації – вже згідно із законами тюркських мов – у розумінні «печатка» не могло увійти до східнослов'янських мов навіть після встановлення золотоординського панування, бо відповідні терміни «печатъ», «печатник» уже функціонували в давньоруський період. Але воно цілком добре могло ввійти до мови – та й, очевидно, ввійшло – в складі слова «*могорич*» для позначення закінчення якоїсь справи, справи, що, в розумінні сторіч, уже була завершеною, припечатаною.

Варто, у зв'язку з цим, звернути увагу на переносне значення турецького слова *mühür*, яке збереглося досі: *mühürünü basmak* (буквально: «прикласти печатку, проштампувати») – у переносному значенні – «підтвердити, що якась справа завершена правильно»; «давати гарантію про щось», «бути цілком переконаним у чомусь». Та, відповідно, з негативною конотацією: *mühürünü yalamak* (буквально: «злизувати печатку») означає «не дотримувати слова», «порушити умову»³¹. На жодне вгощання тут немає натяку. З іншого боку, характерно, що в сербській мові (як відомо, Сербія кілька століть була під османським пануванням) у розумінні українського могорича функціонує слово *могор* (тобто, первісно, «печатка»)³². Також у російській, у російсько-тюркській контактній зоні (колишня Оренбурзька губернія) слово *магара* дорівнює українському могоричеві в розумінні «подарунок»³³. Як похідна лексема, вже на українському ґрунті, виникла назва своєрідної ніби професії «могоричник» – свідка, якого частують учасники угоди. 1451 року слово *могоричникъ* зафіксовано в документі, складеному у Вільнюсі³⁴. Цікаво, що вже українська лексема *могоричник* повернулася в такому вигляді в тюркське середовище – до

²⁹ Покликання на літературу: Фасмер М. Этимологический словарь... – Т. 2. – С. 635; Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. – К., 1989. – Т. 3. – С. 494.

³⁰ Етимологічний словник... – Т. 3. – С. 494.

³¹ Баскаков А. Н., Голубева Н. П., Камилева А. А. и др. Турецко-русский словарь. – С. 651; Redhouse Yeni türkçe-ingilizce sözlük. – P. 815.

³² Етимологічний словник... – Т. 3. – С. 494.

³³ Фасмер М. Этимологический словарь... – Т. 2. – С. 635.

³⁴ Словник староукраїнської мови... – Т. 1. – С. 605.

вірмено-кипчацької мови (подається в документі з Кам'янця-Подільського 1559 р.)³⁵. До польської мови слово *mohorycz* потрапило з української.

Є підстави вважати, що перське слово *muhr* залишило слід у східнослов'янських мовах у похідному варіанті (в українській – *могорич*, *могрич*; у білоруській – *магарыч*; у російській – *магарыч*, *могарыч*, *могорич*, *магорец* та ін.). Це перське слово ввійшло до XIV ст. за тюркського посередництва фонетично незначно змінене в похідному варіанті, саме в переносному значенні. Найімовірніше, цей тепер уже торговельний термін виник при реалізації купецьких умов, спершу з купцями східного походження. Він символізував прикладення печаток до документа (бо на Сході саме печатка відіграла основну роль на документі, а не підпис, якого часто зовсім не було, – така її роль в українському козацькому середовищі зберігалася в Південно-Східній Україні до XVIII ст. включно) про завершення певної торговельної операції. Уявні, своєю чергою, печатки замінили частуванням сторін та свідків. Цей акт в українському звичаєвому праві перетворився на ритуал, який підтверджував – і підтверджує досі – реалізацію купівлі-продажу. Поступово семантичне поле слова поширювалося, що, однак, уже виходить за межі нашого повідомлення.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Від іранського *muhr* («печатка») до українського *могорич* // До джерел: Зб. наук. праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 119-124.

³⁵ Документы на половецком языке... – С. 165, 186.

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВСТВА

УКРАЇНСЬКІ МАНДРІВНИКИ ХІХ СТ. НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ ТА ЇХНІ МЕМУАРИ

Історію українського сходознавства, зокрема того, що має займатися вивченням дослідження Близького Сходу, переслідує кілька стереотипів. Це відбилося в суттєвий спосіб також на висвітленні питання про українських мандрівників ХІХ ст. в Туреччині, турецькому Закавказзі, Сирії, Ливані, Палестині, Аравії, Єгипті, Магрибі. По суті, ми зупинилися на писемних пам'ятках ХVІ–ХVІІІ ст. (архимандрит Данило з корсунського монастиря – подорож 1590-1594 рр., Мелетій Смотрицький – 1623-1626 рр., Василь Григорович-Барський – 1728-1747 рр.). А потім настає велика прогалина на півтора століття, коли пригадують Агатангела Кримського. Про українських мандрівників по Близькому Сході в ХІХ ст. цілком забули. Їхні твори, може за окремими винятками, невідомі як в Україні, так і поза її межами. У тезах я згадую про кілька фундаментальних оглядово-бібліографічних праць (наприклад, Томсена 1960 р., Ставру й Вейсезеля 1985 р.)¹. В українській оглядовій літературі цьому сюжетові також не пощастило. Маю на увазі огляд Євгена-Юлія Пеленського². Насправді в ХІХ ст. побачило світ принаймні 17 книжкових видань, мемуарів українських мандрівників, що через вказане стереотипне мислення не ввійшли досі до наукового обігу.

По-перше, це якесь своєрідне заикнення: а що ж українцям у ХІХ ст. було робити на Близькому Сході. Ну, ще, може, були паломники по святих місцях у Палестині – але інші країни? До цього стереотипу приєднався і спогад про залізну завісу, якою відмежували Україну на 70 років, коли подорожі на Близький Схід були дуже обмежені (окрім хіба що для виняткових осіб і спеціальних делегацій). Тимчасом у ХІХ ст. українці – і з Російської імперії, і з Австро-Угорської монархії – вільно їздили на Близький Схід, лише для поїздки на територію Османської імперії (а Близький Схід цілий був османським) потрібно було мати

¹ Йдеться про такі видання: *Thomsen P. Die Palästina Literatur: Eine internationale Bibliographie in systematischer Ordnung...* – Berlin, 1960. – Bd.: A. Die Literatur der Jahre 1878-1894. – Lief. 3 (у цьому випуску є література про подорожі); *Stavrou Th. G., Weisensel P. R. Russian Travelers to the Christian East from the Twelfth to the Twentieth Century.* – Columbus, Oh., 1985.

² *Пеленський Є. Ю. Українські описи Святої Землі // Українська книга.* – Львів, 1937. – Ч. 6. – С. 149-150.

паспорт, як, зрештою, і для подорожі до Росії. (По Західній Європі подорожували без паспортів).

Другий стереотип. Що ж, може, їздили до Святої землі, описували Єрусалим, Назарет – але що в таких описах можна знайти цікавого: вони всі мають єдиний штамп. Та й паломники переважно були напівграмотні люди – що ж оригінального вони могли розповісти, а тим більше написати. Це все просто неправда – серед мандрівників були письменники, військові діячі, громадсько-політичні діячі, яких інтереси не зводилися виключно до церковних питань, вони широко відкритими очима дивилися на оточуючий світ, контактували з турками, арабами, єгиптянами, євреями, іншими національностями – і записували враження від таких зустрічей.

У межах цього повідомлення немає змоги докладно зупинитися на цих (бл. 20) мандрівниках, про котрих йдеться, тому поговоримо про найцікавіші постаті, які, на мою думку, повинні зайняти відповідне місце також в історії українського сходознавства. Маю надію, що повний огляд цих мандрівників, їхніх творів, вдасться опублікувати якось за нагоди. Отже:

Костянтин Хотинецький, виходець з окраїн Західної України, за професією лікар, у 1817-1819 рр. двічі їздив на Схід як компаньйон графа Вацлава-Северина Жевуського, польського магната, великого українофіла та козакофіла, відомого серед арабів під іменем еміра ель-Умара, а серед українців – як Ревуха (про нього є українські народні пісні). Хотинецький був у Стамбулі, Александрії, з військом Могаммеда Алі, намісника Єгипту, взяв участь у поході на державу вагтабітів у Аравії. Був серед бедуїнів, лікарював серед них. Далі Пальміра, пустелі. Учасник антитурецької революції в Галєбі (Алеппо).

Михайло Чайка-Чайковський, шляхтич із села Гульчинців Бердичівського повіту, знаний свого часу письменник, якого твори з українського життя було перекладено в 40–50-х рр. XIX ст. основними європейськими мовами, був потомком гетьмана Івана Брюховецького. У 1840-х рр. перебував на Родосі та в Малій Азії, де особливо цікавився побутом козаків і т. зв. некрасовців, тобто донських і кубанських козаків – старообрядців, за національністю росіян та українців, що вийшли до Туреччини в 1740 р. 1850 року Чайковський прийняв іслам під іменем Мегмеда Садик-паші. Під час Кримської війни 1853-1857 рр. організовував козацькі султанські полки, переважно з українців (команда в полках була українською), які на Балканах воювали з росіянами. Досяг високих ступенів у турецькій армії – паші II рангу та санджакбея. Свої мандрівки описав у книжці «Козацтво в Туреччині» (польською мовою – Париж, 1857) та в «Нотатках і спогадах» (виданих спершу російською мовою у 80–90-х рр. XIX ст., а набагато пізніше – по-польськи). Був особою подвійної етнічної ідентичності – вважав себе і поляком, і українцем одночасно.

Віктор Григорович з Балти. Відомий славіст, професор Казанського, Московського, врешті Новоросійського університетів. 1844 року (коли працював у Казанському університеті) обстежив бібліотеки Константинопольського та Єрусалимського університетів (бібліотека тоді була також у Стамбулі) й виклав свої

враження від Стамбула в «Нарисах подорожі по Європейській Туреччині» (російською мовою, друге видання – Москва, 1877).

Іполит-Сигізмунд (у чернецтві Володимир) Терлецький з Волині жив у Східній Україні, за спеціальністю лікар (закінчив Віденський університет), за поклонанням церковний реформатор – висунув ідею Українського патріархату, що мав виникнути після об'єднання Православної й Греко-католицької церков. На Близькому Сході був тричі – не тільки в Палестині, але також у Бальбеку, Дамаску, Стамбулі. Це були 1848-1856 рр. Свої мандрівки він описав у десятках статей у газетах, журналах, збірниках, які виходили в Галичині та Закарпатті. З підготованого ним тритомника «Записки второго поклоннического путешествія з Рима в Єрусалим і по інших місцях Востока» (написаних тогочасною галицькою літературною мовою) побачив світ лише перший том у двох випусках (Львів, 1861); два наступні томи залишилися в рукописі, котрий невідомо чи зберігся.

Данило Мордовець зі слободи Данилівців, в Області Донського війська. Знаний український письменник. Закінчив Казанський і Санкт-Петербурзький університети, кандидат історико-філологічного факультету. Був не тільки плідним романістом, але й пристрасним мандрівником. У 1879 р. перебував у турецькому Закавказзі, 1881 р. – в Єгипті та Палестині; 1882 р. – знову під Араратом. Наслідком цих подорожей стали три книги, всі російською мовою. Перша – «Подорож до пірамід» (Санкт-Петербург, 1881; тут про Стамбул, Каїр, очевидно про піраміди, Александрію; біля пірамід зустрів старого араба, який сказав йому: «О! Ці козаки – хороші як чорти»). Друга книжка – «Поїздка до Єрусалима» (Санкт-Петербург, 1881; тут знов Александрія, Порт-Саїд, Суецький канал, Яффа, Єрусалим, Єрихон, Йордан). Мордовець їздив по пустині на коні з охоронцем, зустрічав каравани, турецькі патрулі для боротьби з розбійниками. Нарешті третя книжка – «На Арарат» (Санкт-Петербург, 1883). Писав Д. Мордовець на високому літературному рівні.

Ярослав Окуневський з Радівців на Буковині. За спеціальністю флотський лікар, адмірал австрійського флоту та український громадський діяч. Об'їздив майже півсвіту, обсіпаний орденами багатьох держав. У Китаї – мандарин III рангу.

Автор двотомних спогадів «Листи з чужини» (т. 1 – Чернівці, 1898; т. 2 – Львів, 1902), що захоплюють літературною майстерністю та великою спостережливістю. Спершу він публікував свої листи у львівській пресі – тут є враження з Туреччини, з Червоного моря, Адену, Єгипту, Магрибу і т. д. Цього року видавництво «Темпора» в Києві перевидало «Листи з чужини» Я. Окуневського – і цим перевиданням засвідчило, як не треба перевидавати мемуари. У книжці немає біографії адмірала, приміток, покажчиків, нічого не говориться про історію тексту і т. д. Упорядник такого перевидання навіть не подав свого прізвища, очевидно, добре розуміючи, які до нього будуть претензії...

Цей перелік важливіших (з погляду їхньої суспільної значущості) мандрівників цілком логічно завершити іменем Агатангела Кримського та відомостями про Близький Схід, що їх він подав хоча б у своєму листуванні. Постать видатного

сходознавця, місце його спадщини в історії української орієнталістики добре відомі, тому докладніше на цьому зупинятися не будемо.

Дані про інших мандрівників та їхні мемуари зводжу до переліку прізвищ та назв книжок, що вийшли з-під їхнього пера. Докладніший огляд цього матеріалу вимагав би ще чимало часу.

Лука Турянський був у Палестині в 1875 р. Запис його спогадів подав Федір Білоус: «Путешествіе... міщанина коломийського до Єрусалима, отбиток года 1875 з Коломиї» (Коломия, 1886).

Амвросій Полянський їздив на Близький Схід у 1886 р. Про це видав книжку «Воспоминанія із подорожи на Восток» (Львів, 1886).

Іван Гавришкевич – автор спогадів «Теперішний Єрусалим» (Львів, 1886; разом з двома іншими авторами).

Петро Ніщинський (до речі, відомий композитор та перекладач) опрацював «Путівник по Святій Землі» (Одеса, 1886; російською мовою).

Федір Білоус був на Сході в 1888 р., а свої враження виклав у тритомнику «Путевіє записки із путешествія галичанина на Восток в 1888 г.» (Львів, 1889-1890).

Тома Дуткевич мандрував Палестиною 1895 р. та видав книгу «Подорож до Єрусалима» (Коломия, 1899).

Юлій Станканинець їздив на Схід у 1896 р., про що написав у книжці «Моя подорож на Схід» (Ужгород, 1898; угорською мовою; був журнальний варіант по-українськи).

Звертаю увагу, що в цьому переліку лише книжкові видання, а мемуарного характеру статей у журналах і газетах ХІХ ст. є багато десятків.

Короткі висновки. Близький Схід для українських мандрівників ХІХ ст. не був для них за залізною завісою – навпаки, туди вирушали часто (не тільки як прочани) і свої враження викладали у багатьох тогочасних публікаціях.

Українські мандрівники на Близькому Сході у ХІХ ст. вписали не одну сторінку в історію української орієнталістики. Їхній вклад необхідно вивчати докладно та віддзеркалювати в наших працях з історії української науки.

Без сумніву, ця мемуаристика з її джерельним матеріалом очевидців повинна використовуватися також у сучасних історичних, історико-етнографічних, релігієзнавчих працях про Близький Схід. З цих спогадів та їхніх авторів треба зняти пил забуття.

Публікується за рукописом: *Дашкевич Я.* Українські мандрівники ХІХ ст. на Близькому Сході та їх мемуари // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича. С-3/8: Папка «Близький Схід». Рукопис, 13 арк. Доповідь, виголошена 22 жовтня 2009 р. на ХІІІ Сходознавчих читаннях ім. А. Кримського у Києві. Тези опубл.: *Дашкевич Я.* Українські мандрівники ХІХ ст. На Близькому Сході та їхні мемуари // ХІІІ Сходознавчі читання А. Кримського: Тези доп. Міжн. наук. конф. (м. Київ, 22-23 жовтня 2009 р.). – К., 2009. – С. 61-63. Інша публ.: *Дашкевич Я.* Українські прочани до Святої землі та їх мемуари (друга половина ХІХ ст.) // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник. 2010 р. – Львів, 2010. – Кн. 2. – С. 319-321.

УКРАЇНСЬКИЙ СХОДОЗНАВЕЦЬ АРСЕН РАДКЕВИЧ (1759-1821)

Історія українського сходознавства в комплексі ще не написана. Вивчення цього напрямку наукових досліджень допомагає не лише висвітлити зародження українського сходознавства нового часу, але й віднайти постаті вчених забутих або майже цілком призабутих.

Арсен Радкевич народився у Волиці Коморовській на Жовківщині недалеко Львова в сім'ї сільського священика. Ще в юні роки в нього проявилися великі здібності до вивчення мов, серед них також східних. Він здобув солідну освіту. Вчився у школі чернечого чину піарів у Варяжі (там він рішуче відмовився перейти в римо-католицький обряд), в Академії в Замості (на філософському факультеті), пізніше в школі монастиря св. Юра у Львові. Закінчив вищу освіту у Львівському університеті 1785 р. Став монахом чину св. Василія Великого та священиком 1787 р. У Львівському університеті 1787 р. – після конкурсу – отримав кафедру біблійних наук Старого Заповіту на українському відділенні (т. зв. *Studia Ruthenorum*) теологічно-філософського факультету, в 1789 р. посів таку ж кафедру на латинському відділенні. У 1796 р. захистив докторську дисертацію й 1797 р. став звичайним професором університету. У 1787-1805 рр. викладав по-українському гебрейську, а також інші східні мови, зокрема (одночасно по-латині) сирійську, арабську і халдейську (так називали мову сирійських християн-несторіанців, що пізніше прийняли самоназву ассирійців), а також грецьку мову. Східні мови використовував, викладаючи герменевтику (тобто тлумачення слів найближче до оригіналу) Старого і Нового Заповітів, а також гебрейські старожитності. Після перенесення Львівського університету до Кракова в 1806 р. А. Радкевич залишився на попередній посаді у Львівському цісарсько-королівському лицейі. У ньому, на латинському відділенні, викладав згадані дисципліни до самої смерті. Переклав на українську мову граматику гебрейської мови Фесслера, яка, однак, не була видана друком. Був деканом теологічного факультету. Одночасно робив кар'єру по чернечій лінії. Був протоігуменом (1818-1821) провінції галицьких василіан.

Його бібліотека та рукописи опинилися після смерті в бібліотеці василіанського монастиря св. Онуфрія у Львові. Натрапити на їхній слід (ще були і його лекції зі східних мов) не вдалося.

А. Радкевич був першим університетським професором новіших часів, що викладав східні мови по-українському.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Український сходознавець Арсен Радкевич (1759-1821) // *Його ж.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., виправл. і доповн. – Львів, 2007. – С. 247.

МИКОЛА ГУЛАК В АЗЕРБАЙДЖАНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)

Коли писатиметься історія азербайджансько-українських інтелектуальних контактів у ХІХ–ХХ ст. (а така історія обов'язково мусить бути написана), то з українського боку вона, без сумніву, відкриватиметься іменем Миколи Гулака. Видагний український політичний діяч, один з організаторів першого українського підпільного об'єднання – Кирило-Мефодіївського братства (це були роки 1846–1847), представник його радикального крила, яке передбачало насильницьку ліквідацію російського царату, приятель Тараса Шевченка, провів у Азербайджані 13 років, вивчив азербайджанську мову, глибоко цікавився історією та культурою Азербайджану.

Цій постаті хочу присвятити своє коротке повідомлення.

Донощик розкрив таємну організацію в березні 1847 р. Всі члени товариства, серед них і Гулак, що був тоді губернським урядовцем у Києві, були арештовані. Перевезений до Санкт-Петербурга і посаджений до Алексєєвського рavelіну, відбув важке слідство (відповідав, в основному, «ні», «не знаю»), три роки (1847–1850) – у Шліссельбурзькій фортеці, майже десять років заслання в Пермі (під гласним та негласним наглядом поліції). Потім чотири роки педагогічної праці в Україні, а в 1863 р. змушений був переїхати на Закавказзя. Викладав у гімназіях у Кутаїсі, пізніше в Тбілісі.

Гулак був усебічно обдарованою й дуже талановитою людиною незвичайно широких зацікавлень (для таких людей є середньовічний термін «полігістор»). Це доводять його праці з математики, геодезії, метеорології, історії, мовознавства, літературознавства. Мав виключні здібності до мов: у Тбілісі вивчив не лише грузинську, але й перську та азербайджанську мови (в тогочасному Тбілісі був досить великий тюркський квартал). Мабуть, у Тбілісі він познайомився з класиком азербайджанської літератури Мірзою Фаталі Ахундовим, зачинателем модерного азербайджанського театру (про якого згадував у одній зі своїх праць, якого перекладав, але переклад не побачив світ).

Ще у Тбілісі (тобто до переїзду до Азербайджану) Гулак перекладав «Лейлу і Меджнуна» Мугаммеда Фізулі (до речі, творця азербайджанської літературної мови), уривки з Нізамі Гянджаві «Іскандернаме». Своему родичеві Олександрові Навроцькому, також членові розгромленого Кирило-Мефодіївського братства, який перебував тоді у Дагестані, доручив перекласти віршем «Лейлу і Меджнуна» – цей переклад друкувався в тюркській газеті «Кяшкуль», що виходила в Тбілісі.

Як відомо, Нізамі Гянджаві писав свою поему «Іскандернаме» на фарсі (перською), яка в його, Нізамі, часах відігравала роль *lingua franca* – міжнародної мови – на Близькому Сході. Та за національністю і за духом своєї творчості Нізамі був азербайджанцем – як про азербайджанця писав про нього і Гулак. Він писав велике дослідження про Нізамі, яке не встиг закінчити – лише частину опублікував

під назвою «Про знаменитого поета Нізамі і його поему “Похід Русів проти Берди”». Можливо, що Гулак особисто їздив у колишню закавказьку Албанію, щоб власними очима подивитися на Берду.

Якось так склалося, що, вийшовши у відставку 1886 р., Гулак переїхав саме до Гянджі, до міста Нізамі, якому, містиво, царат надав ім'я Єлисаветполь. Він мешкав там у своєї пасербиці Нани Равтопуло. І вже на другий рік після переїзду до Азербайджану надрукував велику статтю «А. Берже як орієнталіст» (Берже був істориком Закавказзя, археографом). У цій статті Гулак зупинився на виданій Берже в Німеччині «Збірці пісень закавказьких поетів тюркською мовою» (під тюркською тут треба розуміти азербайджанську). Гулак доповнив відомості, які подав Берже, виклав біографію Вагіфа, азербайджанського поета кінця XVIII ст., писав про Мірзу Фаталі Ахундова, а найтепліші слова присвятив азербайджанській поетесі Ашкік-Пері (що померла в 1833 р. двадцятирічною). Дозволю собі тут невелику цитату з Гулака: «О, якби ми зуміли надати цій іскрі (мається на увазі творчість Ашкік-Пері) належну поживу і розвиток, не відриваючи мусульманську жінку від її віри, від її середовища, який могутній важіль ми отримали б для піднесення інтелектуального і морального рівня наших мусульманських співгромадян».

Не буду зупинятися на інших працях Гулака, зрештою, не дуже численних (бо, за висловом російського історика В. Семевського, «життя цієї виняткової людини цілком зіпсували» – це вислів з 1907 р.), на працях, в яких він також торкається азербайджанської тематики.

Хочеться закінчити це повідомлення іншими акордами. Микола Гулак не належить до призабутих імен – як в Азербайджані, так і в Україні. В Гянджі є вулиця його імені, а на стелі в честь Нізамі є також його портрет. В Україні ми маємо монографію історика Віктора Марахова «З вірою в майбутнє» (1989) та прекрасну повість Романа Іваничука «Четвертий вимір» (1984), за яку автор отримав Шевченківську премію. Та азербайджанський тринадцятирічний період життя Гулака все ще вимагає досліджень, які, маємо надію, будуть продовжені.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Микола Гулак в Азербайджані (друга половина XIX ст.) // *Його жс.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., виправл. і доповн. – Львів, 2007. – С. 279-280.

А. П. КОВАЛІВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ТА УКРАЇНИ

1 лютого 1965 р. наукова громадськість республіки відзначила 70-річчя з дня народження відомого українського вченого – історика, етнографа та арабіста, професора, доктора історичних наук Андрія Петровича Ковалівського.

Андрій Петрович ще в дожовтневі роки отримав підготовку з близькосхідних мов у Лазаревському інституті східних мов у Москві, його керівником у галузі вивчення арабської мови був великий український сходознавець А. Кримський.

У 1922 р. А. П. Ковалівський закінчив романо-германський відділ філологічного факультету Харківського університету. З цього часу він повністю присвятив себе науковій та викладацькій роботі.

Перші статті А. П. Ковалівського, присвячені історії української культури, були надруковані в 1923 р. З 1922 р. він працював на Харківській науково-дослідній кафедрі історії України, потім – в Інституті історії української культури, з 1930 р. – в Українському науково-дослідному інституті сходознавства у Харкові.

А. П. Ковалівський був одним із засновників і активних учасників Всеукраїнської асоціації сходознавства (1926-1934), Харківських курсів східних мов (пізніше Українського вечірнього технікуму сходознавства і східних мов).

З 1934 р. працює в Ленінграді, спочатку в українському відділі Державного етнографічного музею, а потім, до 1933 р., під керівництвом великого білоруського сходознавця акад. І. Крачковського, в Арабському кабінеті Інституту сходознавства АН СРСР.

У 1944-1947 рр. Андрій Петрович викладав у Харківському педагогічному інституті і Харківському університеті, в 1947-1948 рр. – у Ленінградському університеті. В 1951-1964 рр. він завідував кафедрою історії нового часу, а тепер – кафедрою середньовічної історії Харківського університету.

А. П. Ковалівський – учений широкого діапазону, багатогранних зацікавлень. Всі його наукові праці об'єднує одна характерна риса – глибококритичний аналіз першоджерел. Цю джерелознавчу лінію в науковій діяльності вченого можна простежити в його працях з усіх питань.

Сходознавчі роботи проф. А. П. Ковалівського, які здобули високу оцінку спеціалістів як у Радянському Союзі, так і за його межами, мимоволі відсунули на задній план джерелознавчі дослідження вченого з історії української культури XVIII ст. та історико-етнографічні розвідки про народну ідеологію періоду Київської держави, незважаючи на те, що вони досі зберегли наукову цінність.

Ряд праць А. П. Ковалівського присвячено вивченню творчості великого українського філософа Г. Сковороди та його епохи. Одне з перших досліджень – монографія «Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди у зв'язку з його життям» (надруковано в: Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії

України. – Харків, 1924. – Т. 1). У цій роботі висвітлюються окремі, часом суперечливі, напрями творчості видатного мислителя. Велика збірка уривків з творів Г. Сковороди з докладним реальним і джерелознавчим коментарем, на жаль, не була у свій час надрукована. Рукопис її, що не заховався в автора, можливо, зберігся в архівних фондах колишнього Державного видавництва України¹. Кілька статей А. П. Ковалівського стосується окремих питань біографії Г. Сковороди та його історіографії, наприклад: «Сковорода в західній літературі» (Україна. – Київ, 1929. – Кн. 35), «З рукописів акад. М. Сумцова про Г. Сковороду» (Бюлетень Музею Слобідської України. – Харків, 1926-1927. – № 2-3).

Велика заслуга проф. А. П. Ковалівського полягає в тому, що він перший в українській радянській історичній науці, досліджуючи дуже складні питання народної ідеології раннього періоду Київської держави, поставив перед собою завдання гармонійно поєднати дослідження як письмових, так і усних (фольклорних) джерел. Він написав ряд праць, у яких метод історичного дослідження тісно переплітається з етнографічними методами. У цих дослідженнях на перший план висуваються статті «Виробничі культу в давній Україні – соціологічна студія на підставі писаних пам'яток» (опублікована в: Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. – Харків, 1926. – Т. 2-3) та «Берегині й перегеня» (Там само. – Харків, 1930. – Т. 9).

Більш широкий виклад дохристиянської ідеології періоду Київської держави був даний А. П. Ковалівським у роботі «Вірування дотатарської доби на Україні» (вміщеній як окремий розділ книги акад. Д. Багалія «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» (Харків, 1928. – Т. 1)). На основі дослідження деяких нових джерел, на які раніше не звертали уваги, А. П. Ковалівський висунув гіпотезу про те, що творці централізованої Київської держави намагалися об'єднати воєдино місцеві культу окремих земель та племен. На думку дослідника, християнська ідеологія ще довго не могла перемогти давнішу. Прихильники останньої втекли, між іншим, також у степи, в район порогів. Цій темі була присвячена праця «Хортиця та дохристиянські культу на Дніпрових порогах». Рукопис в автора також не зберігся (можливо, він є в архівних фондах Державного етнографічного музею в Ленінграді або Міністерства освіти РРФСР).

Займаючись критичним дослідженням джерел, А. П. Ковалівський звернув увагу на теоретичні питання вивчення етнографічного матеріалу. Ці питання висвітлюються в його працях «Етнографія й етнологія» (Червоний шлях. – Харків, 1925. – № 10) та «Картографічний метод в етнології» (Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії культури. – Харків, 1927. – Т. 7). Дослідник вважає, що фольклорний матеріал, записаний у наші часи, якщо він має використовуватися як історичне джерело, повинен контролюватися письмовими пам'ятками

¹ Тут і далі подаємо відомості про рукописи праць А. П. Ковалівського, які пропали в воєнний період. Можливо, що архівним працівникам пощастить виявити їх.

минулого. Розібратися в тому, що з народних уявлень та звичаїв є справді старовинним, а що ні, допомагає також вивчення їх географічного поширення.

За власним висловом А. П. Ковалівського, він «у першу чергу завжди прагнув бути істориком культури на базі вивчення історичних даних та дослідження писаних джерел слов'янськими мовами, а потім вже її східними, отже, в основному, арабських». Дослідження А. П. Ковалівським східних джерел було цілком природним і логічним продовженням попередніх студій. Ще в 1930 р., в доповіді «Завдання та шляхи вивчення арабських джерел до історії Східної Європи», він запропонував Українському науково-дослідному інституту сходознавства в Харкові активізувати розробку арабських матеріалів з історії слов'ян. В Інституті сходознавства АН СРСР у Ленінграді вчений розгорнув роботу над згаданими джерелами – роботу, що започаткувала, по суті, новий етап у розвитку українського радянського джерелознавства.

Тут А. П. Ковалівський заходився коло складання великого корпусу східних джерел, який впорядковувався з ініціативи академіків І. Крачковського та Б. Грекова, переклав та прокоментував для нього уривки з творів раннях арабських астрономів, з праць арабських географів IX–X ст. Ібн-Хордадбега й ал-Масуді. У докладному дослідженні про текст загадкового розділу ал-Масуді про слов'янські храми (переклад цього розділу разом з коментарем він опублікував в: Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961) А. П. Ковалівський доводить, що відомості ал-Масуді, незважаючи на їхню позірну фантастичність, стосуються храмів полабських і карпатських слов'ян. Він підготував також текстологічне дослідження (поки що не надруковане) іншої частини твору ал-Масуді – розділу «Про слов'ян», що вже більше ста років є об'єктом вивчення та предметом суперечок істориків-славістів і сходознавців. Український орієнталіст дійшов висновку, що цей текст ал-Масуді – це скорочений і трохи доповнений ним переказ про народи Центральної Європи якогось іспано-арабського автора, що був у цих місцях у 30-х рр. X ст., знав слов'янську мову, але терміном «сакаліба», за звичаєм того часу, визначав не лише слов'ян, а й також франків, саксів, угорців та інші народи цього району. Окрема праця А. П. Ковалівського, присвячена питанню про вірогідність інформації ал-Масуді, вийшла як стаття «Абу-л Хасан Алі ал-Масуді як учений» в «Учених записках ХДУ» (Харків, 1957. – Т. 78).

Найбільш відомими на сьогодні є праці А. П. Ковалівського, пов'язані з іменем видатного арабського мандрівника першої половини X ст. Ібн-Фадлана, який у своїй «Книзі» дав детальний опис подорожі з Багдада через Середню Азію в Середнє Поволжя і залишив цінні відомості про життя та побут ряду народів – між іншим, також про стародавніх русів. Дослідженню тексту «Книги» Ібн-Фадлана – дослідженню філологічному та історичному – вчений присвятив не менше двадцяти років своєї наукової діяльності.

А. П. Ковалівський одним з перших у світовому сходознавстві зайнявся докладним вивченням т. зв. Мешгедського рукопису Ібн-Фадлана. Першим результатом цієї роботи був вихід у світ книги «Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу.

Перевод и комментарий под ред. акад. И. Ю. Крачковского» (Москва; Ленинград, 1939). Цією працею вперше в науковий обіг була введена у більш-менш повному вигляді пам'ятка першорядної історичної цінності, відома досі лише в уривках. Слід зазначити, що знаний німецький арабіст Г. Ріттер, порівнюючи переклад А. П. Ковалівського з перекладом турецького вченого Л. З. В. Тогана, при розгляді важких для розуміння місць, у більшості випадків, висловився за краще тлумачення першого (див.: *Ritter H. Zum Text von Ibn Fadlan's Reisebericht // Zeitschrift der Deutschen Morgenlindischen Gesellschaft. – Leipzig, 1942. – Bd. 96*).

Основною капітальною працею українського історика-сходознавця є його твір «Книга Ахмеда Ибн-Фадлана и его путешествие на Волгу в 921-922 гг.». Він виданий у Харкові в 1956 р. Тут вміщено критичний переклад, пояснювальні статті, докладний історичний та філологічний коментарі, фототипічні репродукції арабського тексту. Особливу увагу автор приділив вивченню оповідання про похорон руса, залучивши для доповнення даних арабського тексту також перські варіанти і перекази з того ж Ібн-Фадлана. Без перебільшення можна сказати, що харківське видання Ібн-Фадлана ввійшло у золотий фонд не тільки української, а й світової орієнталістики. Воно здобуло загальне визнання як у радянському, так і в закордонному сходознавстві (див. рецензії М. Канара в: *Arabica. – Leiden, 1958. – Vol. 5*; А. Зайончковського: *Przegląd Orientalistyczny. – Warszawa, 1957. – № 2*; оцінку М. Канара в його публікації: *La Relation du Voyage d'Ibn Faḍlān chez les Bulgares de la Volga // Annales de l'Institut d'Études Orientales. – Alger, 1958. – Vol. 16*).

Ібн-Фадланові та його спадщині присвячена також ціла серія інших праць А. П. Ковалівського, наприклад: «О степени достоверности Ибн-Фадлана» (Исторические записки. – Москва, 1950. – Т. 35), «Посольство халифа к царю волжских булгар в 921-922 гг.» (Там же. – Москва, 1951. – Т. 37), «Вивчення подорожі Ібн-Фадлана на Волгу за Мешгедським рукописом» (Учені записки ХДУ. – Харків, 1952. – Т. 43), «Чуваши и булгары по данным Ахмеда Ибн-Фадлана» (Чебоксары, 1954).

Проф. А. П. Ковалівський одночасно продовжував займатися також іншими арабськими джерелами, які безпосередньо стосуються історії України. Його увагу привернув мандрівник Павло Халєбський, автор подорожніх записок, що відбивають події в Україні періоду Визвольної війни (див. статтю вченого: *Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху ее воссоединения с Россией // Збірник наукових робіт, присвячений 300-річчю возз'єднання України з Росією. – Харків, 1954*; а також український переклад окремих уривків у: *Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961*). Останнім часом А. П. Ковалівський займається переважно історією сходознавства в Україні. До цієї галузі досліджень належить його стаття «Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі» (Учені записки ХДУ. – Харків, 1957. – Т. 89) і фундаментальна, справді енциклопедичного характеру, праця «Вивчення Сходу в Харківському університеті та в Харкові у XVIII–XX віках», опублікована в згаданій «Антології літератур Сходу». «Антологія», в якій вміщено, крім цього, вибір перекладів з двадцяти східних мов, зроблених або виданих у Харкові в XIX–XX ст., здобула

велику популярність не тільки серед науковців, а й у широких колах читачів. Схвальні відгуки на неї з'явилися українською², російською, польською, грузинською, таджицькою мовами.

Андрій Петрович Ковалівський сповнений подальших творчих планів. Серед них знову на першому місці публікація та опрацювання джерельного матеріалу з історії східних слов'ян та України. В «авторському портфелі» вченого, на різній стадії завершення лежать: нове доповнене українське видання «Книги» Ібн-Фадлана, критичні опрацювання «Слов'янського розділу» ал-Масуді, нарис київського сходознавства ХІХ ст., робота про сходознавчу спадщину акад. А. Ю. Кримського – і, нарешті, капітальна, єдина у своєму роді, давно планована ним праця про ідеологію східних слов'ян докиївської та київської доби, праця, що ґрунтується на всебічному і справді ювелірно витонченому та скрупульозному дослідженні стародавніх джерел. У дні ювілею видатного вченого хочеться побажати йому швидкого завершення цих праць. Вони, безперечно, стануть важливим і цінним вкладом у нашу науку.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. А. П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України // Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-тє вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 658-662. Перша публ.: Ярославич Д. [Дашкевич Я. Р.] А. П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1965. – № 1. – С 34-37.*

² Зокрема, також у: Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 5.

АНДРІЙ КОВАЛІВСЬКИЙ У ЛИСТАХ 1961-1963 РР.

Листування моє з А. Ковалівським тривало, формально, трохи довше як вісім років – з 1961 до 1969 рр. Спершу принагідне, у 1963 р. перетворилося на постійне, інтенсивне – наскільки дозволяло здоров'я професора. Ще були особисті зустрічі (перша – 3 січня 1963 р.). І листування, і розмови, і мандрівки по Харкову дали нам дуже багато.

Незважаючи на різні неприємні події, листи А. Ковалівського збереглися в мене майже повністю. Тепер починаю їх публікацію. З листів виникає виняткова, як на запустіння українського наукового життя в 60-х рр., постать вченого і громадянина. А. Ковалівський був майстром епістолярного жанру. Якщо колись його листи будуть зібрані до купи, то це дасть можливість ще краще усвідомити багатогранність і винятковість не лише науковця – всебічного ерудита, але й людини з незвичайно багатим духовним життям та великою чутливістю й делікатністю у відносинах з тими, хто його оточував. Дивоцвіт на фоні брутальної дійсності т. зв. Радянської України 1960-х.

З першої групи листів 1961-1963 рр. вимальовується дослідник різноманітних наукових інтересів. Арабіст першорядного рівня, в шухляді якого лежать без руху два дослідження про ал-Масуді («Розділ ал-Мас'уді “Про слов'ян”» – 8 аркушів друку; лист № 15; та «Ал-Мас'уді про старослов'янські храми в світлі слов'янських та латинських хронік» – обсягом 5-6 аркушів; листи № 4, 15). Він пише монографію «Сходознавство у Києві в ХІХ – початку ХХ ст.» (листи № 4, 15). Збирає матеріали для дослідження дохристиянської релігії слов'ян (лист № 8), для якого інтенсивно підшукує порівняльні відомості про старолитовську релігію (листи № 11, 15). Цю працю він називає «Дослідом про старослов'янський, переважно староукраїнський світогляд» (лист № 15). Одночасно не забуває про «підсумок цілого мого життя» – студію «До джерел» (листи № 11, 15).

Згадуючи про труднощі з виданням своєї справді фундаментальної праці про Ібн-Фадлана у Харкові 1956 р. (лист № 15), коли йому довелося самому працювати над виготовленням арабських шрифтів (це вже з моїх спогадів на підставі розповідей А. Ковалівського), він не полишає мрії про видання для широкого загалу «Книги подорожі Ібн-Фадлана» в українському перекладі (в 1956 р. книжку можна було друкувати лише по-російському) на найновішому науковому рівні (листи № 4, 15).

Він радіє з виходу у світ своєї «Антології літератур Сходу» (це, по суті, була його остання в житті видавнича втіха), йому приємно від перших рецензій – у харківському «Прапорі» (лист № 8), у київському «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» (листи № 12, 13). Його дратує незадовільне розповсюдження «Антології літератур Сходу»: її продають лише в двох місцях у Харкові, а за межі Харкова взагалі не випускають.

Думає щодо спогадів про А. Кримського (лист № 12), а так, між іншим, займається розшифруванням кириличного тюркомовного (?) напису на половецькому перстні XII ст. (лист № 15).

А. Ковалівський невипушій. Він накреслює план комплексних досліджень історії сходознавства в Україні XIX–XX ст. (лист № 4) та проект біобібліографічного словника українських сходознавців (там же). Це немов приватні теми, бо з наукового сходознавства, фінансованого державою, в Україні нічого не виходить. А. Ковалівський намагався створити сектор історії Сходу в Інституті історії Академії наук УРСР та відповідні відділи в інших академічних інститутах (лист № 2) – безрезультатно. Мав надію на східний відділ у Бібліотеці АН у Києві, який повинен був очолити В. Бейліс – і тут не вдалося через (на що А. Ковалівський лише натякає) політику державного антисемітизму (лист № 11). Якби, скажімо, у 1966 р. виникла можливість створити сходознавчий центр в Одеському державному університеті (лист № 11), він поїхав би й туди. Та українське сходознавство було без повітря і без перспектив.

А. Ковалівський дуже добре усвідомлює наступ на українські гуманітарні науки в академічних установах (лист № 8), його турбує доля Інституту суспільних наук АН у Львові (лист № 15). В університетах не краще – там людей пересувають немов шахові фігури (лист № 10), через що й він, професор і завідувач кафедри історії нових часів у Харківському державному університеті, вже двічі відмовлявся керувати кафедрою історії середніх віків (там же). (Пізніше А. Ковалівський таки очолив цю кафедру). Професура в стані розкладу (справа проф. Петряєва з Одеського державного університету, лист № 10), а щодо ширості й ефективності запровадження викладання українською мовою в Харківському державному університеті він ставиться скептично (лист № 9). Такі непривабливі академічні й університетські будні.

Саме тому А. Ковалівський так турбується про ті нечисленні сходознавчі кадри, які ще десь животіють в Україні. Сам організовує захист дисертації свого аспіранта Ю. Литвиненка (листи № 8, 9) про робітничий рух в Індії 1928-1933 рр., тим більше, що дисертація написана українською мовою. Він підтримує захист дисертації В. Бейліса про ал-Масуді як джерело до історії Східної Європи X ст. (лист № 8). Турбується моїм захистом книжки про вірменські колонії в Україні в джерелах та літературі XV–XIX ст. (лист № 7) та взагалі моїми подальшими науковими і ненауковими перипетіями (наприклад, лист № 12 та ін.).

А. Ковалівський знаходив час і сили заповнювати свої листи цілими екскурсами про харківську групу мистецтвознавців-сходознавців, керовану Ф. Шмітом (лист № 4), про літературу з історії Лазаревського інституту (лист № 12), про литовську мову і літературу (там же).

І все це, незважаючи на незвичайно важкий стан здоров'я: він жив, працював, мріяв у стані постійної ниркової недостатності (лише одна нирка й та з руркою – листи № 10, 11). Несподівано потрапляв до лікарні – наприклад, у Дрогобичі (після загострення в Трускавці – лист № 4), писав лежачи (лист № 4). Померла названа

мати (лист № 16), а дочку і внука треба було виривати із складних обставин у Середній Азії (лист № 11). Мріяв про перехід на пенсію, щоб віддатися справжній науковій праці (лист № 8), але було ніколи, практично, на пенсію не пішов. Серед усіх цих труднощів, хвороб, наслідків травм (серед яких чи не найбільшою було ув'язнення з політичних мотивів) А. Ковалівський зумів витворити в собі свій власний оптимістичний філософський світогляд. Усвідомлюючи, що «часу... залишається мало» (лист № 15) і що «час мого тутешнього перебування вже досить короткий» (там же), він був глибоко переконаний у незнищенності людської душі та в її реінкарнації (це вже з особистих розмов).

А. Ковалівський усе своє життя був глибоким, справжнім українським патріотом. Цей дух патріотизму проходить через усі його листи – і біль про українську науку, і боротьба за українську мову – за дисертації, писані по-українському, за Ібн-Фадлана в українському перекладі, за дослідження саме староукраїнського світогляду – і нешанування накиненого згори офіційного правопису, і листівка, видана «Українською хатою». Тому настійливе бажання знати правду про Західну Україну. Тому... Було багато цих тому, які не могли відбитись у, будь-що-будь, підневільному листуванні. Пам'ятаючи про перлюстрацію листів (а щодо мене – вона здійснювалася десятиріччями, і А. Ковалівський спершу це підозрював, а потім уже знав), про деяких осіб він писав лише описово – як про «одного досить талановитого українського історика, близького учня акад. Д. Багалія», що був одним з останніх, хто бачив А. Кримського на волі – їхав з ним із Сімферополя до Дніпропетровська в 1941 р. (лист № 11), та про іншого історика і його блукання з міста до міста в пошуках стабілізації, аж доки він не осів (чи справді остаточно?) у Сімферополі (листи № 12, 13), або про «історика середньовіччя», який з Харкова для підробітку їздив до Мурманська (лист № 12; йдеться, мабуть, про Н. Рашбу).

Андрій Ковалівський значив дуже багато в моєму житті – як світлий промінь на брудному затхлому небосхилі. Досі відчуваю чар справжнього українського інтелігента і силу думки елітарного інтелектуала, що пронизують також його епістолярій. Починаючи публікацію його листів, віддаю данину Його світлій пам'яті.

Публікується (без листів) за виданням: *Дашкевич Я.* Андрій Ковалівський у листах 1961-1963 рр. // *Його жс.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-те вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 662-664. Перша публ.: *Дашкевич Я.* Андрій Ковалівський у листах 1961-1963 рр. // *Східний світ.* – К., 1997. – № 6/7 (1995, № 2/1996, №1). – С. 34-58.

АНДРІЙ КОВАЛІВСЬКИЙ. З ЛИСТУВАННЯ 1964-1965 РР.

З видатним українським сходознавцем, в останні роки свого життя професором Харківського державного університету, я листувався трохи більше як вісім років – від 1961 до 1969 рр. Листування, спершу принагідне, у 1963 р. перетворилося на регулярне і досить інтенсивне. Ритм його залежав від стану здоров'я харківського вченого. Був ще цілий ряд особистих зустрічей (перша – 3 січня 1963 р.). Через Харків я їздив, як правило, по дорозі до та з Вірменії. Свої поїздки на Закавказзя планував таким чином, щоб хоча кілька годин (а то й день – два) побути в Харкові, поговорити з Андрієм Петровичем про те, про що листуватися було небажано. А. Ковалівський був великим патріотом, до глибини перейнятим долею України, українського народу, української науки – зокрема українського сходознавства, до розвитку якого ніяк не хотіли допустити московські й київські можновладці.

В умовах тогочасного загального занепаду гуманітарних наук в Україні дозволити розгорнути справжні орієнталістичні дослідження означало б утворити елітарну науку, яку було б важко взяти під свій контроль і яку важко було начинити відданими партійними кадрами, котрі – принаймні в Україні – не поспішали оволодівати ні східними мовами, ні історією країн Сходу.

Незважаючи на періодичні обшуки, коли жертвою працівників органів було також моє листування, листи А. Ковалівського збереглися в мене практично повністю. Публікацію листів я почав у журналі «Східний світ» (16 листів – це листи А. Ковалівського та кілька моїх – за час від 27 серпня 1961 р. до 30 грудня 1963 р.) – тепер її продовжую (листи починаючи від 3 лютого 1964 р. до 23 листопада 1965 р.; продовжую також розпочату в «Східному світі» нумерацію). Мої листи до А. Ковалівського зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України в Києві. Тут публікую лише копії моїх телеграм.

За нашим листуванням наглядали. Як переконливий доказ цього, можна навести випадок, коли одного разу перлюстратори переплутали мої листи: лист, написаний до Е. Триярського у Варшаві, переклали в конверт, адресований до А. Ковалівського, – та навпаки. А. Ковалівський відповів жартівливим листом по-польському (лист № 27). Не виключено, що заміну листів провели не без певних намірів, намагаючись залякати і припинити кореспонденцію. (Бо це був у мене не єдиний випадок такого роду).

Повторюючи те, що я написав у вступі до листів за 1961-1963 рр., мушу ще раз підкреслити, що з рядків, писаних рукою А. Ковалівського, постає виняткова, як на запустіння українського наукового життя 60-х рр., постать вченого і громадянина. Він був майстром епістолярного жанру. Якщо колись його листи до різних адресатів будуть зібрані докупи, то це дасть змогу ще краще усвідомити – і висвітлити – багатогранність і винятковість не лише науковця – всебічного ерудита, але й людини з незвичайно багатим духовним життям, великою чутливістю й

делікатністю у відносинах з тими, що його оточували. Дивоцвіт на фоні бруталної дійсності т. зв. Радянської України 1960-х.

Друга група листів 1964-1965 рр. підтверджує думку про багатогранність наукових інтересів А. Ковалівського. Він знову згадує про свої два розділи з ал-Масуді про слов'ян (лист № 28); відомо з попередніх листів, що він мав на увазі окремий спеціальний розділ «Про слов'ян» – 8 аркушів друку (про цей розділ згадка також у листі № 30) та інший розділ «Ал-Мас'уді про старослов'янські храми в світлі слов'янських та латинських хронік» – 5-6 аркушів. Учений чекав на додаткові тексти – уривки з рукописів ал-Масуді, які мав отримати від польського арабіста Т. Левицького (лист № 32). А. Ковалівський у чорновому варіанті закінчив дослідження «Сходознавство в Києві у XIX і початку XX ст.» (лист № 26), працював над статтею «Вивчення новітнього Єгипту в Радянському Союзі» (частина 2; лист № 26), поволі записував свої спогади про А. Кримського (листи № 17, 18, 26). Заповітною працею цілого свого життя він вважав твір «Староукраїнський світогляд дотатарської доби» (в інших варіантах «Старослов'янська ідеологія», «Дохристиянська слов'янщина»; листи № 17, 18, 30), для якої використав арабські, слов'янські, латинські й грецькі джерела. Виконану давніше з цієї ж ділянки роботу «Культи на Хортиці X віку» (лист № 30) було загублено десь у 1930-х рр. Було загублено (треба думати – пропала під час чи після арешту) і велику працю про Григорія Сковороду. А. Ковалівський був проникливим знавцем його філософії, про що свідчать опубліковані у 20–30-х рр. етюди. А. Ковалівський мріяв ще раз повернутися до філософії Г. Сковороди, а також В. Лесевича, але й усвідомлював, що реально зробити це йому вже не вдасться. Російське видання Ібн-Фадлана (А. Ковалівський мав на увазі своє фундаментальне дослідження – великий вклад у світову арабістику – «Книга Ахмеда Ібн-Фадлана о его путешествие на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы и комментарии», що побачило світ у Харкові 1956 р.) «тяжело на сумлінні» – так висловлювався вчений, – бо було видане російською, а не українською мовою (листи № 17, 28, 45). Та підготувати нове доповнене, перероблене видання Ібн-Фадлана вже не вистачало сил. А. Ковалівський вперто працював над власним філософським твором «До джерел». Всі перелічені тут роботи видані не були, наміри не здійснилися. Вимагає дослідження питання, що з цих праць – і на якій стадії завершеності – збереглося в особовому фонді А. Ковалівського у згаданому архіві-музеї. Невиданою, наскільки мені відомо, залишилася також доповідь «Шевченко і Схід» (лист № 26). Невідомо остаточно, в що саме вилилися літuanістичні студії А. Ковалівського, якими він тоді інтенсивно займався (листи № 17, 26, 28) для того, щоб знайти компаративістичний матеріал для праці «Староукраїнський світогляд дотатарської доби».

У Харкові 1961 р. вченому вдалося видати дуже оригінальну за задумом (і досі неповторну в українському сходознавстві) «Антологію літератур Сходу» зі справді бароковим (А. Ковалівський любив епоху українського бароко) підзаголовком «Переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської, бенгальської, вірменської, гінді, грузинської, грабара (старовірменської), індонезійської,

китайської, корейської, меотійсько-грецької, осетинської, палі, перської, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові». А. Ковалівський турбувався рецензіями на «Антологію», дуже хотів, щоб вони були справді науковими (листи № 18, 20-23, 26, 31, 32). Мріяв (знову мріяв!), щоб було підготовано до видання «Антологію індійської літератури» П. Ріттера, рукопис якої «осів» у акад. О. Білецького (листи № 23, 24).

З недовір'ям зустрів А. Ковалівський відкриття відділу історії країн Сходу в Інституті історії Академії наук у Києві, але уважно стежив за розвитком подій у цьому дуже ефемерному відділі (листи № 18, 23, 24, 26), які, зрештою, закінчилися його ліквідацією (лист № 37). Мав відомості про підготовку у відділі сходознавчого збірника, знав про кадри відділу, про 100-річчя А. Кримського (лист № 18). Дуже добре уявляв собі, яке є сходознавче середовище в Україні (лист № 24), наскільки його можна вважати українським, національним за орієнтацією. Підтримував тих своїх учнів, у яких відкривав українську душу (дисертант Ю. Литвиненко, лист № 23), прихильність до українства (В. Бейліс – листи № 17, 18; В. Бадян – листи № 23, 45), намагався підшукувати собі відповідних аспірантів (лист № 18). Турбувався також мною і моїми цілком не блискучими справами в той час.

Попри певну реальну небезпеку, підтримував контакти з українськими еміграційними вченими (О. Пріцак – листи № 24, 33), знав паризький журнал І. Борщака «Україна» (лист № 17). Зберігав зв'язки, хоча вони й обривалися, із закордонними вченими: Т. Левицьким (Польща – листи № 32, 33), М. Канаром (Франція – лист № 33), К. Цегледі (Угорщина – лист № 33). У кожному випадкові, незважаючи на гіркий досвід ув'язнення з політичних мотивів, був людиною прямолінійною й незалюканою. Тому й турбувався докторською дисертацією Т. Шумовського, російського арабіста польського походження, що відбув довге ув'язнення (лист № 28). Підтримував чуваського драматурга Іраїду Петрову (лист № 42).

У листах є чимало автобіографічних епізодів. Гордість за слобожанське походження (лист № 42; до речі, А. Ковалівський вперто заперечував, що він народився в Москві – хоча це відповідало правді, подаючи як місце народження родовий маєток Ковалівських біля Харкова), пробудження української національної свідомості (лист № 17), перебування – чи, може, поневіряння – в Ленінграді, Москві, Чебоксарах (листи № 18, 28), роль його докторського ступеня в покращенні долі (листи № 28, 40). Багато хвилювань приніс йому ювілей 70-річчя (листи № 30, 36, 37), пов'язані з цим нарис про нього (лист № 33), біобібліографія (листи № 30, 31). Так чи інакше, 70-річчя перетворилося на тріумф українського, саме українського, вченого у зрусифікованому Харкові – і він це дуже добре відчув. А. Ковалівський став завідувати новоствореною кафедрою середньовічної історії (лист № 28), не маючи, однак, жодних ілюзій, що це останній щабель його кар'єри і що, наприклад, членом-кореспондентом Академії наук УРСР його не оберуть ніколи (лист № 28). Здоров'я було погане, діяла лише одна нирка – і то з трудом; лікуватися в Трускавці (як раніше) вже не можна було (листи № 28, 31). Заглиблювався у своє захоплення парапсихологією (листи № 31-34, 40).

А. Ковалівський був великим і непокірним патріотом. Тому назва його монографії мала звучати «Староукраїнський світогляд дотатарської доби» (лист № 30), тому він боровся за українське сходознавство (лист № 24), тому вимагав, щоб російськомовні твори українських письменників перекладали на українську (лист № 28), виступав з позицій українського мовного пуризму. А. Ковалівський був світлим променем серед, здавалося, безпросвітної п'їтьми. І таким він залишиться назавжди в історії української науки.

Публікується (без листів) за виданням: *Дашкевич Я.* Андрій Ковалівський. З листування 1964-1965 рр. // *Його ж.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-тє вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 664-667. Перша публ.: *Дашкевич Я.* Андрій Ковалівський. З листування 1964-1965 рр. // *Україна в минулому.* – К.; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 8-11.

СХОДОЗНАВЕЦЬ ВІКТОР ЙОСИПОВИЧ ФИЛОНЕНКО

Вивчення історичних та культурних зв'язків України із Сходом чимраз частіше привертає увагу дослідників.

У цьому повідомленні мова йтиме про колишнього заступника голови Таврійського товариства історії, археології та етнографії, нині професора П'ятигорського педагогічного інституту Віктора Йосиповича Филоненка – видатного представника вітчизняного сходознавства, його ім'я стоїть поруч з іменами таких відомих вчених-тюркологів, як С. Є. Малов, Є. Е. Бертельс, М. К. Дмитрієв, Є. Д. Поліванов. Особливо значний вклад В. Й. Филоненка в дослідження мови й усної народної творчості башкирського, балкарського, татарського і караїмського народів¹. Ряд праць ученого пов'язаний з питаннями вивчення культури тих тюркських народів, що в минулому заселяли територію України.

В. Й. Филоненко народився в 1884 р. у м. Тулі, в селянській родині, що переселилася сюди з України (дід ученого чумакував у причорноморських степах). Вищу освіту здобув на східному (арабсько-персько-турецько-татарський відділ) та історико-філологічному (слов'яно-російський відділ) факультетах Петербурзького університету. В 1908-1915 рр. В. Й. Филоненко займався педагогічною та науково-дослідницькою працею (в галузі башкирського мовознавства, етнографії й фольклористики) в Уфі². У 1911 р. почав друкувати свої наукові дослідження. Протягом наступних двадцяти років (1915-1935) В. Й. Филоненко працював у Криму. Незабаром після переїзду до Сімферополя він став членом Таврійської наукової архівної комісії³. У 1921 р. В. Й. Филоненко був обраний приват-доцентом кафедри перської мови і літератури Кримського університету (пізніше – Кримського педагогічного інституту) в Сімферополі. З 1925 р. він професор цієї кафедри, з 1932 р. – завідувач кафедри мовознавства. У Кримському педагогічному інституті В. Й. Филоненко очолював також Кабінет сходознавства, в якому, між іншим, зберігалася цінна колекція стародавніх ярликів і рукописів⁴. До 1929 р. він був заступником голови Таврійського товариства історії, археології та етнографії, а в 1930 р. обраний науковим працівником Кримського науково-дослідного інституту. В 1935-1936 рр. як дійсний член Каракалпацького науково-дослідного інституту брав

¹ Про значення тюркологічних досліджень В. Й. Филоненка див., наприклад, збірники: *Язики народов СССР*. – Москва, 1966. – Т. 2. – С. 39; *Младописъменныя языки народов СССР*. – Москва; Ленинград, 1959. – С. 103, 105; *Philologiae Turcicae fundamenta*. – Wiesbaden, 1959. – Vol. I. – P. 343-344.

² Ця сторона діяльності В. Й. Филоненка відбита в статті: 44 йылдан ун // *Совет Башкортостаны*. – Уфа, 1959. – 30 липня.

³ *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. – Симферополь, 1919. – № 56. – С. 270.

⁴ *Крымский педагогический институт им. М. В. Фрунзе. 1918-1928*. – Симферополь, 1928. – С. 38-39.

участь у комплексній експедиції для вивчення етнографії, мови і шкіл Каракалпакії; був професором Каракалпакського педагогічного інституту. В 1936 р. – професор Кабардино-Балкарського педагогічного інституту. В період до Другої світової війни В. Й. Филоненко інтенсивно займався дослідженням мови і фольклору балкарців. У 1939 р. він очолив лінгвістичну експедицію Кабардино-Балкарського науково-дослідного інституту в Балкарію. З-під пера Віктора Йосиповича вийшла широко відома також за межами Радянського Союзу⁵ перша наукова граматики балкарської мови (видана в Нальчику 1940 р.). Фундаментальне значення мають його «Материалы и исследование по балкарской диалектологии, лексике и фольклору» (Нальчик, 1962). З 1945 р. В. Й. Филоненко – професор П'ятигорського педагогічного інституту.

За цими біографічними даними заховані роки напруженої й наполегливої науково-дослідницької діяльності, якою Віктор Йосипович активно займається й досі, її результат – понад 60 наукових праць. Для наукової діяльності В. Й. Филоненка характерна широта наукових зацікавлень, велика ерудиція в питаннях мовознавства, етнографії, історичного джерелознавства, літературознавства. Крім статей, що в 1927-1929 рр. були надруковані в «Известиях Таврического общества истории, археологии и этнографии», В. Й. Филоненкові належить ряд інших робіт, пов'язаних з історією та етнографією Криму.

Заслужують на увагу, зокрема, його загальні праці, присвячені кримській історико-етнографічній проблематиці в цілому: «Народы Крыма и их изучение» (Симферополь, 1931), «Очередные задачи современной крымской этнографии» (Симферополь, 1931). В. Й. Филоненко неодноразово ставив питання про співвідношення усної народної творчості та історичного джерелознавства, досліджував віддзеркалення історичних подій у кримському фольклорі. Саме з такого погляду написані його статті «Загадочная страница из истории военного судопроизводства 60-х гг. [XIX в.] и отражение ее в татарской песне о Сейдамете» (надрукована в «Ученых записках Кабардино-Балкарского педагогического института». Факультет языка и литературы. – Нальчик, 1941. – Вып. 16) та «Тюрки Крым – песня о выселении татар из Крыма в Турцию в 1860 г.» (Там же). З питаннями емблематики й епіграфіки в'яжуться дослідження В. Й. Филоненка «Тамги татарских кладбищ г. Евпатории» (Симферополь, 1928). Одна з останніх статей ученого – «К вопросу этимологического анализа тюркских гидронимов Крыма» (надрукована в «Ученых записках Пятигорского педагогического института иностранных языков». – Ставрополь, 1963. – Т. 28) – присвячена, між іншим, історико-джерелознавчій інтерпретації кримської ономастики. Етнографічні й фольклорні матеріали були опубліковані ним у розвідках «Детские игры крымских татар» (Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1919. – № 56) та «Загадки крымских татар» (Симферополь, 1926). Видатний тюрколог

⁵ Pritsak O. Die ursprünglichen türkischen Vokallängen im Balkarischen // Jean Deny armağanı'ndan ayrılışım. – Ankara, 1958. – S. 203-204.

вивчав також історичне минуле і фольклор інших народів, що заселяли Крим. Результати цих досліджень були покладені в основу таких праць, як «Крымские цыгане» (Записки Коллегии востоковедов Академии наук СССР. – Ленинград, 1930. – Т. 5) і «Материалы по изучению караимской народной поэзии» (Симферополь, 1930). В. Й. Филоненко – активний популяризатор творчості Тараса Шевченка і Марко Вовчок далеко за межами України. Ще в 1914 р., у дні до 100-річчя від дня народження Великого Кобзаря Віктор Йосипович опублікував у газеті «Уфимский вестник» (№ 45) статтю «Т. Г. Шевченко». Друга ювілейна стаття під таким самим заголовком побачила світ на 25 років пізніше – в 1939 р. вона була надрукована в нальчицькій газеті «Молодой сталинец» (№ 32). У 1956 р. в Нальчику видана брошура В. Й. Филоненка «Марко Вовчок. Жизнь и творчество». Цій же письменниці він присвятив ще дві статті – «Певец свободной Украины» (в газеті: Социалистическая Кабардино-Балкария. – Нальчик, 1942. – № 176) та «Рассказы из народного русского быта Марко Вовчок» (Кабардино-Балкарская правда. – Нальчик, 1959. – № 213).

У наші дні професор В. Й. Филоненко продовжує свої дослідження, причому кримська тематика й далі залишається одним з основних напрямів його наукової діяльності.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Сходознавець Віктор Йосипович Филоненко // *Його ж.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-те вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 640–642. Перша публ.: *Дашкевич Я. Р.* Сходознавець Віктор Йосипович Филоненко // *Архіви України.* – К., 1967. – № 2. – С. 32–34.

ВІКТОР ФИЛОНЕНКО

Як сьогодні пам'ятаю свою першу зустріч з Віктором Йосиповичем Филоненком. Під готель львівського «Інтуриста», закінчуючи напружену автобусну подорож по Польщі та Чехословаччині, підкотив туристичний «Ікарус». З нього вискочив моложавий на вигляд високий стрункий чоловік, сердечно привітав мене і почав розпитувати, як дістатись на найвищу точку Львова – Високий Замок. За ним, важко дихаючи, вирвалась із розпеченої машини (це був досить спекотливий кінець вересня 1964 р.) невеличка, вимучена багатоденною незручною дорогою, немолода вже дружина – Ванда Йосипівна. Віктор Йосипович випромінював енергію й допитливість, рвався на вузькі вулиці давнього міста, Ванда Йосипівна мріяла тільки про спокійний відпочинок. Через три місяці проф. Филоненко починав дев'ятий десяток життя, дружина була щонайменше на двадцять років молодша.

Швидким, завжди в русі, завжди сповненим бажання дізнатись, побачити щось нове, поділитися свіжими враженнями, науковими і не тільки науковими новинами – таким назавжди залишився в моїй пам'яті один з найпривабливіших кримознавців останніх десятиріч, мовознавець і етнограф В. Й. Филоненко.

Інтерес до Криму, до народів, що його населяють, підштовхнув мене до пошуків Филоненка, відомого мені своїми працями. Знайшов я його окружним шляхом у П'ятигорську. 1963 року почалося наше листування, яке тривало майже п'ятнадцять років. Десятки насичених цінними відомостями листів (Віктор Йосипович мав блискучу пам'ять, а писати йому було про що) збереглись у мене, очікуючи кращих часів, коли хоча б невелику добірку з них можна буде опублікувати.

Віктор Йосипович був безмежно й безконечно, до кінця свого життя (остання наша зустріч відбулась весною 1977 р., коли професор вже тяжко хворів) закоханий у Крим – край своєї молодості і зрілості. Цю беззавітну любов до Криму, до його справжніх автохтонів, він зумів прищепити мені. Вереснева 1973 р. зустріч у Симферополі (звичайно ми зустрічалися через рік – два в П'ятигорську чи в Нальчику) сприймалась моєю дружиною Людмилою як своєрідна передача естафети. Віктор Йосипович знайомив нас не тільки з тінистими вулицями міста, в якому йому багато про що говорив майже кожен старий будинок, але й з представниками давніх кримських громад: кримчацької – Левом Ісаковичем Каю та Борисом Михайловичем Ачкиназі, караїмської – Семітою Ісаківною Кушуль (тоді вони ще зустрічалися всі разом). Не знаю, чи вдалось мені прийняти – у повному розумінні слова – естафету з рук Віктора Йосиповича, але кримська проблематика зайняла важливе місце в моїх наукових інтересах. І це, безсумнівно, завдяки незабутньому професорові.

Ми багато говорили про Крим, про Північний Кавказ – довгими вечорами на його квартирі в П'ятигорську, в будиночку друзів у Нальчику, під час багатогодинних прогулянок по Нальчику, Долинську, П'ятигорську (він завжди крокував

батьоро і швидко, практично не втомлюючись), автобусних поїздок у Підельбрусса (в Терскол) чи у Верхню Балкарію. Всі ці розмови, записи про них, як і сотні сторінок листів, списаних дрібним стислим почерком, – ще треба осмислити. Мені приємно усвідомлювати, що я зміг посприяти друкуванню праць В. Й. Филоненка у київських («Архіви України») і варшавських («Rocznik Orientalistyczny») журналах. Спільно написана рецензія в бакинській «Советской тюркологии» стала проявом наукової співпраці. Під сумним і гірким враженням повідомлення про відхід Віктора Йосиповича в кращий світ я написав некролог, призначений для американської та французької наукової преси, який так і не був (зі зовсім незрозумілих для мене причин) опублікований. Ось цей текст.

* * *

30 вересня 1977 р. у П'ятигорську на Північному Кавказі помер Нестор радянських сходознавців, видатний український тюрколог і славіст професор Віктор Йосипович Филоненко.

В. Й. Филоненко прожив довге і не зовсім звичайне життя. Його ім'я – ім'я мовознавця й етнографа-практика – записане великими літерами в багатьох галузях сходознавства. Народився він у Тулі 1 грудня (19 листопада за старим стилем) 1884 р. в українській селянській сім'ї, що емігрувала на заробітки з околиць Черкас до Росії. Дід В. Й. Филоненка чумакував у Степовій Україні, в Криму – пам'ять про саме таке своє походження і професію предків учений проніс через усе життя.

В. Й. Филоненко був типовим представником «старої школи» у сходознавстві. Закінчив він два факультети – східний (арабсько-персько-турецько-татарське відділення) й історико-філологічний (слов'янсько-російське відділення) Петербурзького університету. Його вчителями були такі величини в науці, як В. Бартольд, В. Меліоранський, В. Смирнов, О. Шахматов, І. Бодуен-де-Куртене. В. Й. Филоненко готувався – і його готували – до дипломатичної кар'єри, але раптом щось змінилось і 1908 р. він несподівано опинився в Уфі. У 1908-1915 рр. займався там педагогічною та науковою роботою, вивчаючи мову й етнографію башкирів, марійців та удмуртів. З 1911 р. почав друкувати свої наукові дослідження.

Наступні двадцять років (1915-1935) В. Й. Филоненко провів у Криму, куди прибув на посаду викладача Сімферопольської гімназії й татарської вчительської семінарії (в ній він викладав, між іншим, кримськотатарську мову). З 1921 р. – приват-доцент кафедри перської мови та літератури Кримського університету (пізніше – Кримського педагогічного інституту); з 1925 р. – професор цієї ж кафедри, а також завідувач відділу татарської мови та літератури інституту; з 1932 р. – завідувач кафедри мовознавства. У Кримському університеті 1921 р. він створив й очолив Кабінет сходознавства з цінною колекцією давніх ярликів і рукописів кримськотатарською мовою, зі збіркою етнографічних експонатів. В. Й. Филоненко взяв активну участь у діяльності Таврійського товариства історії, археографії та етнографії (до 1929 р., тобто аж до ліквідації товариства, був заступником голови). У 1930 р. вибраний науковим співпрацівником Кримського науково-дослідного

інституту. За роки роботи в Криму В. Й. Филоненко зібрав значний лінгвістичний і фольклорний матеріал про кримських татар, кримчаків, караїмів, циган. Цей матеріал тільки частково був опублікований при житті дослідника. У роки проживання в Криму перед очима В. Й. Филоненка пройшло все жахіття громадянської війни, голоду 1921-1922 рр., боротьби проти т. зв. велі-ібрагімовщини, нового голоду 1932-1933 рр. Наближалися всеохоплюючі чистки націоналістів, контрреволюціонерів, зрадників, антирадянських елементів.

Ніби в полоні передчуття, В. Й. Филоненко разом з дружиною в 1935 р. залишили Сімферополь – всього за кілька місяців до ліквідації відділення татарської мови та літератури Педінституту, арешту і розстрілу друзів В. Й. Филоненка, а також його колег по інституту відомих тюркологів Б. Чабан-заде, Г. Айваза, О. Акчокракли. У 1935 р. В. Й. Филоненко був вибраний дійсним членом Каракалпацького науково-дослідного інституту в Турткулі. В інституті – до його закриття 1936 р. – вчений керував групою національної школи та етнографії. Він брав участь у комплексній експедиції для вивчення Каракалпакії (матеріали експедиції не були опубліковані). У Турткулі В. Й. Филоненко завідував також кафедрою мови та літератури Каракалпакського педагогічного інституту.

У 1936-1942 рр. – професор Кабардино-Балкарського педагогічного інституту в Нальчику, в якому завідував кафедрою російської літератури. У 1939 р. очолив лінгвістичну експедицію в Балкарію. Німецька окупація й майже трилітнє «попереднє» ув'язнення в підвалах НКВС (причиною арешту став візит, нанесений В. Й. Филоненку німецькими колегами-сходознавцями, серед яких був монголіст світової слави Н. Поппе), на щастя, не підірвали моральних і фізичних сил вченого.

З 1945 р. В. Й. Филоненко – професор російської мови та літератури, згодом латинської мови П'ятигорського педагогічного інституту іноземних мов. У цьому ж інституті він пропрацював до кінця життя, продовжуючи лінгвістичне й етнографічне вивчення тюркських народів Кавказу і Криму. Похоронений Віктор Йосипович у П'ятигорську¹.

Всебічна наукова підготовка, дуже широке коло інтересів, глибока ерудиція відбилися на діапазоні наукових досліджень В. Й. Филоненка, з яких – попри несприятливі умови – близько 90 були опубліковані у пресі. Поряд з лінгвістичними, тут етнографічні та фольклористичні праці, розвідки з галузі історичного джерелознавства й літературознавства. Окрім тюркологічних – публікації, присвячені іранській філології, угро-фінам, циганам, українській та російській філології.

Повноцінний огляд наукової спадщини В. Й. Филоненка неможливий без усвідомлення тих глибоко гуманних і демократичних позицій, з яких він підходив до об'єктів своїх досліджень. У цьому відношенні він був поганим учнем деяких своїх учителів. В. Й. Филоненка, наприклад, глибоко обурювало те підкреслено

¹ У травні 1986 р., коли в Нальчику проходив XII пленум Радянського комітету тюркологів, я відвідав його могилу, на якій споруджено надгробок з портретом професора.

холодне і зверхнє почуття вищості й навіть ненависті, з яким ставився до «іно-родців» такий, безперечно, видатний учений, як тюрколог-історик В. Смирнов. Глибоким щирим теплом віяло від особистих контактів В. Й. Филоненка з представниками різних малих народів – башкирами, кримськими татарами, караїмами, кримчаками, балкарцями, кабардинцями. Часто вони переростали у тривалі дружні стосунки. Він ніколи не міг змиритися з думкою про те, що цілі народи – в силу якихось надуманих, фальшивих і злочинних концепцій – мали бути репресовані. Долю кримських татар і балкарців брав близько до серця. Думка про варварське винищення кримчаків викликала в нього напади справжнього душевного болю.

Етнографічним вивченням марійців (черемисів) та удмуртів В. Й. Филоненко зайнявся на порозі своєї наукової діяльності, значною мірою за дорученням Російського антропологічного товариства при Петербурзькому університеті й Уфимського товариства краєзнавства. Так виникли дослідження: «Языческие верования черемис Уфимской губернии» (Вестник Оренбургского учёного округа. – 1912. – № 1), «Погребальные и свадебные обряды черемис Уфимской губернии» (Там же. – 1912. – № 2), «Праздник “кюсе” у восточных черемис. Из отчёта о поездке в Бирский уезд к язычникам-инородцам летом 1912 г.» (Там же. – 1912. – № 7-8), «У язычников-инородцев Уфимской губернии» (Уфа, 1914). Невелика монографія «Башкиры» (Уфа, 1914) назавжди закріпила за В. Й. Филоненком почесний титул «патріарха башкирознавства», яким нагородила його башкирська наука.

Двадцятиліття, проведене в Криму, який, зрештою, в 50–70-х рр. В. Й. Филоненко відвідував майже щорічно, було дуже плідним. Відштовхуючись від етнографічної та фольклористичної проблематики, вчений поступово прийшов до лінгвістичних досліджень. Його увагою заволоділи різні народи Криму. Захоплення Кримом і кримською тематикою В. Й. Филоненко зберіг до кінця свого довгого життя.

З етнографічно-мовознавчим вивченням кримських татар пов'язані такі праці В. Й. Филоненка, як: «Детские игры крымских татар» (Известия Таврической архивной комиссии. – Симферополь, 1919. – № 56), «Загадки крымских татар» (Симферополь, 1926), «Песни крымских татар» (Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1927. – Т. 1), «Тамги татарских кладбищ г. Евпатории» (Симферополь, 1928). За межами Криму були опубліковані статті «Загадочная страница из истории военного судопроизводства 60-х гг. [XIX в.] и отражение её в татарской песне о Сейдамете» (Учёные записки Кабардино-Балкарского педагогического института (факультет языка и литературы). – Нальчик, 1941. – Вып. 1) і «Тюрки Крым – песня о выселении татар из Крыма в Турцию в 1860 г.» (Там же)². Всі праці В. Й. Филоненка, присвячені кримським татарам, проникнуті глибоким співчуттям до трагічної долі цього народу.

² До речі, майже весь тираж цього видання загинув під час війни, в 1942 р., коли згоріла бібліотека Кабардино-Балкарського педагогічного інституту.

Кримським караїмам, з якими В. Й. Филоненко тривалий час підтримував дружні зв'язки, він присвятив публікації: «Аталар созы – караимские пословицы и поговорки» (Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1927. – Т. 1), «Материалы по изучению караимской народной поэзии» (Симферополь, 1930), на які свого часу позитивно відгукнулися спеціалісти (наприклад, польський тюрколог Т. Ковальський). Подібно ж нарис «Крымские цыгане» (Записки Коллегии востоковедов Академии наук СССР. – Ленинград, 1930. – Т. 5) отримав високу оцінку О. Баранникова.

Же в останні роки життя увагу В. Й. Филоненка привернула майже зовсім знищена німецькими окупантами етнічна спільнота кримських євреїв-тюркофонів, кримчаків, про яких він і написав свої «Крымчакские этюды» (Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa, 1972. – Т. 35. – № 1). Цією працею, можна без перебільшення сказати, почався своєрідний ренесанс студій над кримчаками.

Про те, наскільки всебічно уявляв собі дослідник вивчення мов, етнографії та фольклору народів Криму, свідчать його дві узагальнювальні праці «Народы Крыма и их изучение» (Симферополь, 1931) та «Очередные задачи современной крымской этнографии» (Симферополь, 1931). Треба дуже шкодувати, що висунуті В. Й. Филоненком завдання не були зреалізовані в довоєнний період, позаяк остання війна й післявоєнні роки остаточно перекроїли етнографічну карту Криму 1930-х рр.

Переїзд на Північний Кавказ розширив тюркологічну тематику В. Й. Филоненка. У центр його кавказьких інтересів потрапила мова і фольклор балкарців, до долі яких дослідник поставився також із великим співчуттям. Балкарській мові й народній творчості сходознавець присвятив декілька окремих досліджень: «Загадки горцев Северного Кавказа. Таулу элберлэ» (Учёные записки Пятигорского государственного педагогического института. – 1957. – Т. 15), «Вопросы синтаксиса балкарского языка» (Там же. – 1966. – Т. 21) і «Балкарский язык и его диалекты» (Rocznik Orientalistyczny. – Warszawa, 1975. – Т. 37. – № 1). В. Й. Филоненко – автор першої в світі наукової граматики балкарської мови (Грамматика балкарского языка. Фонетика и морфология. – Нальчик, 1940), а також головний автор і редактор фундаментального тому «Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору» (Нальчик, 1963), авторство котрого (що характерно для умов, в яких довелося працювати вченому) він був змушений відстоювати шляхом судового процесу.

Свідченням іраністичної лінії досліджень В. Й. Филоненка є насамперед укладена ним «Персидская хрестоматия. Ч. I» (Симферополь, 1922). Арабістичні задуми сходознавця залишилися нереалізованими. Зібравши у Балкарії колекцію арабських релігійних текстів, він мріяв провести детальний текстологічно-лінгвістичний аналіз з метою визначити ті зміни, які внесли в них північнокавказькі переписувачі. Свої арабістичні й іраністичні знання вчений широко використовував у дослідженнях орієнталізмів російської лексики, а також в ономастичних працях.

Цих ономастичних екскурсів було небагато, однак всі вони характерні оригінальною постановкою питання і самостійним вирішенням проблем. Тут слід

згадати праці: «К вопросу о происхождении и значении слова “тат”» (Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1928. – Вып. 2), «К вопросу о происхождении и значении термина “Уфа”» (Учёные записки Пятигорского государственного педагогического института. – 1957. – Т. 15), «К вопросу этимологического анализа тюркских гидронимов Крыма» (Там же. – 1963. – Т. 28), «К вопросу этимологии названий Эльбрус и Шат» (Учёные записки Пятигорского государственного педагогического института иностранных языков (русский язык и литература). – 1967).

Була ще одна сторінка діяльності В. Й. Филоненка, якою він гордився – вона відображала його глибоку повагу до своїх предків і української культури. Ще 1914 р., коли в Україні було заборонене святкування століття з дня народження Т. Шевченка, вчений надрукував у далекій Уфі статтю про великого поета (Уфимский вестник. – 1914. – № 45). У Сімферополі «свій» Кабінет сходознавства він уважно комплектував україномовною науковою літературою. Попри майже непереборні перешкоди і ризик, В. Й. Филоненко розшукав у Долинську біля Нальчика, на закритій території могилу класика української літератури Марко Вовчок – для цього йому довелося перелізти через таємничий паркан, який оточував дачу, що перебувала у віданні НКВС. Завдяки професорові, могилу впорядкували, встановили погруддя. Він став ініціатором відкриття бібліотеки-музею Марко Вовчок у садибі в Долинську, де письменниця провела останні роки свого життя³. А в 1942 р. він писав у нальчицькій газеті про Марко Вовчок як про співця вільної України (Социалистическая Кабардино-Балкария. – 1942. – № 176). 1956 року в Нальчику побачила світ брошура В. Й. Филоненка «Марко Вовчок. Жизнь и творчество». В останні роки життя він зміцнив свої зв'язки з українською наукою. Якщо в 1920-рр. його українське середовище в Криму визначали такі вчені, як члени-кореспонденти Академії наук у Ленінграді І. Линниченко й А. Маркевич, то тепер він знайомився з людьми нової формації, а також тими, котрих у Нальчик привела нелегка доля (серед них був і багатолітній в'язень сталінських тюрем і таборів Ю. Шухевич). На сторінках київського журналу «Архіви України» (1967. – № 1) В. Й. Филоненко опублікував статтю «Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1929 рр.)». Він був співпрацівником першого видання «Української радянської енциклопедії». Коли, у зв'язку із завершенням 18-томника, редакція енциклопедії в 1968 р. розіслала своїм авторам спеціально виготовлений металевий значок, В. Й. Филоненко довго носив його на лацкані піджака, підсміюючись, що це єдиний орден, якого він удостоївся за все життя. Він широко цікавився досягненнями української емігрантської науки, особливо працями одного з найбільш відомих його представників О. Прицака, безпосередній контакт з яким В. Й. Филоненка перервався «через незалежні обставини».

³ Вже після смерті В. Й. Филоненка садиба була по-варварськи знищена. Із цілого єдиного комплексу залишився тільки один будиночок. Цей «захід» було проведено для того, щоб припинити існування української загальнодоступної бібліотеки, розміщеної в другій хаті комплексу.

Драма В. Й. Филоненка як ученого полягала в його безмежній делікатності та скромності. Хоча протягом багатьох десятиріч він підтримував дружні особисті й письмові зв'язки з багатьма знаними сходознавцями Росії, допомагав їм порадами, матеріалами, рідкісними виданнями, однак ніколи не використовував цих зв'язків для того, щоб «пробитися» на сторінки московських та ленінградських сходознавчих видань, куди його, правду кажучи, і не запрошували. Саме в цих обставинах причина того, що опублікував В. Й. Филоненко значно менше праць, ніж дозволяли його потенційні можливості. Його цінні й оригінальні статті друкувалися в маловідомих і малотиражних провінційних виданнях, перетворюючись на бібліографічну рідкість уже в момент виходу в світ, – і рідко доходили до широких кіл дослідників. Для прикладу можна згадати хоча б про те, що такий солідний бібліографічний показник, як «*Sovietico-Turcica. Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion 1917-1957*» (Будапешт, 1960) реєструє тільки три праці В. Й. Филоненка, хоча публікацій, що заслуговували на увагу, було на той час близько двох десятків. У «*Библиографическом словаре советских востоковедов*» (Милицанд С. Ук. соч. – Ленінград, 1977) для В. Й. Филоненка взагалі не знайшлося місця. Цінне й добросовісне дослідження угорського сходознавця Е. Шюца, присвячене кримським татам – «*The Tat People in the Crimea*» (*Acta Orientalia Hungarica*. – Budapest, 1977. – Т. 31. – № 1), наприклад, було написано без врахування тих не менш добросовісних і цінних відомостей, які ще в 1927 р. подав В. Й. Филоненко. Навіть дуже тепло (але й похапцем) написаний некролог В. Й. Филоненку, що вийшов з-під пера відомого російського тюрколога М. Баскакова (*Советская тюркология*. – Баку, 1977. – № 5), рясніє помилками. Дійсно щасливим збігом обставин треба вважати те, що на тонкі фонетичні спостереження В. Й. Филоненка над балкарською мовою звернув увагу О. Прицак у статті «*Die ursprünglichen türkischen Vokallängen im Balkarischen*» (*Jean Demy armağanı'ndan ayırtıbasım*. – Ankara, 1958) – що і стало початком дискусії про важливу лінгвістичну проблему, дискусії, не завершеної ще й досі.

Умови життя і праці вченого могли бути ліпшими. Дві невеликі кімнати, з яких одна служила і спальнею, не могли вмістити навіть бібліотеку вченого, частину котрої він був вимушений тримати в підвалі. (Ще за життя 1 500 томів книг і декілька давніх рукописів, серед них також Коран, переписаний у Дагестані в XVII ст., В. Й. Филоненко передав у бібліотеку Сімферопольського державного університету й у Кримський обласний архів; після його смерті дружина передала бібліотеці ще 1 000 томів, а архівові – тексти лекцій, доповідей, фотографії).

Майже до останніх років життя (тобто до 1975 р., коли стан В. Й. Филоненка погіршився) вчений був дуже рухливим, цікавився різними виявами наукового і громадського життя. Практично щороку його можна було зустріти у Криму, в Києві, у Москві. Як турист їздив у Польщу, Чехословаччину, Східну Німеччину, Фінляндію – таким чином проявлялась туга за невідомими йому країнами (тільки в 1914 р. він мав змогу побувати в Туреччині, де, між іншим, зустрівся зі знаним

вірменським письменником і громадським діячем В. Папазяном). Учений часто брав участь у наукових конференціях, на яких його слухали з великою увагою. Правда, так бувало не завжди. В. Й. Филоненко був дуже здивований тим, що в січні 1971 р. йому, майже сучасникові видатного українського сходознавця А. Кримського і найстаршому радянському тюркологові, Інститут мовознавства Української РСР (директором якого був відомий І. Білодід) не дозволив виступити на ювілейній сесії в Києві, присвяченій 100-річчю з дня народження А. Кримського. У листопаді 1974 р. через власний 90-літній ювілей він не взяв участь у Середньоазійській ономастичній конференції в Бухарі, де хотів виступити з доповіддю про походження слова «чумак» (її текст так і залишився неопублікованим⁴). Цю доповідь учений розглядав як своєрідний підсумок свого творчого шляху і як символічний вияв поваги до своїх предків, що мандрували степовими дорогами. В. Й. Филоненко неодноразово отримував персональні запрошення на міжнародні сходознавчі з'їзди (в Бухаресті, Парижі), на сесії *International Altaic Conference* (наприклад, у Страсбурзі) – він не відмовлявся від участі, але не міг скористатися запрошеннями через перешкоди, що йому чинилися.

Можливо, саме тому, що наукова діяльність професора Віктора Йосиповича Филоненка проходила у своєрідних напівсутінках, ми тільки тепер, коли його немає між нами, починаємо розуміти важливість і значення його наукової творчості⁵.

* * *

«Крымчакские этюды» В. Й. Филоненка (1972) – одне зі свідчень того, з якою постійністю й наполегливістю вчений повертався до вибраних ще в кримські роки головних напрямків своєї наукової діяльності. Адже кримчаки «як особлива етнічна група євреїв-равиністів, що належали до найдавніших мешканців Кримського півострова» (цитата з «Крымчакских этюдов»), привернули його увагу ще в кінці 20-х рр. Тоді, у 1928 р., він записує від своєї студентки З. Зенгін дев'ять кримчацьких пісень, що пролежали в приватному архіві В. Й. Филоненка більше 40 років – доти, поки вони не змогли побачити світ і перетворитися на унікальне свідчення поетичної творчості майже цілком винищеного народу.

⁴ У мене збереглася копія тексту доповіді, що публікується окремо: *Филоненко В.* До питання про походження і значення етноніма «чумак» // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 168-172.

⁵ Літературу про В. Филоненка, яку перелічив А. Кононов у «Библиографическом словаре отечественных тюркологов. Дооктябрьский период» (Москва, 1978. – С. 273), можна доповнити (окрім вже вказаних публікацій) такою: *Дашкевич Я.* Книжечка з автографом Вртанеса Папазяна // *Erekoayan Erevan*, 1971. – 21 липня (вірменською мовою); Фонд Филоненка // Літературна Україна. – К., 1974. – 9 липня; *Dubiński A.* Jubileusz seniora radzieckich turkologów // *Przegląd Orientalistyczny*. – Warszawa, 1975. – № 2. – S. 198 (радянська преса не відреагувала на 90-річчя В. Й. Филоненка); Памяти профессора В. И. Филоненко // *Учитель*. – Пятигорск, 1977. – 10 октября; *Dubiński A.* W. J. Filonienko (1884-1977) // *Przegląd Orientalistyczny*. – Warszawa, 1978. – № 2. – S. 201.

Одна думка з «Крымчакских этюдов» В. Й. Филоненка наштовхувалась і наштовхується тепер на якийсь глухий опір – це його твердження про самостійність кримчацької мови як окремої тюркської. Мені здається, що тут треба бути послідовним: якщо ми погоджуємося з існуванням окремої східнокараїмської (тобто фактично кримськокараїмської) мови – а ця теза вже міцно закріпилась у науці, хоч лінгвістичні критерії, що диференціюють її від кримськотатарської мови, залишаються не дуже чіткими і все ще не з'ясованими до кінця – ми маємо повне право вважати кримчацьку мову окремою класифікаційною одиницею. Крім суто мовознавчих критеріїв, у цьому разі певну роль повинні відігравати також соціолінгвістичні фактори, які все більше важать у сучасній науці про мову й іноді стають визначальними при вирішенні спірних лінгвоетнічних проблем. Складність питання полягає в тому, що пам'яток кримчацької мови залишилось надзвичайно мало (хоч надія на несподівані знахідки серед нерозібраних чи погано розібраних і лінгвістично до кінця не осмислених фондів кримської гебраїки ще існує). Слід, однак, погодитися і з тим, що для відмови від висунутої В. Й. Филоненком тези потрібні нові переконливі докази. Вивчення мов кипчацької підгрупи, до якої й належить кримчацька, доводить, що лінгвістично диференціюючі ознаки між мовами (наприклад, між мертвою тепер вірмено-кипчацькою та хронологічно відповідною їй кримськотатарською) інколи стають ледь помітними. Але час, коли всі «татарські» (тобто фактично кипчацькі) мови можна було розглядати як єдину «татарську» мову з багатьма діалектами й говірками, в тюркології остаточно минув, а соціолінгвістичні аргументи (безсумнівне тривале існування окремої етнічної й етнографічної групи кипчаків) ігнорувати немає сенсу.

Свої «Крымчакские этюды» В. Й. Филоненко доповнив невеликою та скупою (нечисленною через невивченість проблеми) бібліографією. Хочеться розширити її ще кількома назвами. До здогадок про кримчаків треба додати свідчення А. Скальковського про «карасу-базарських євреїв, що говорять й одягаються по-татарськи і не належать до давньої іспанської синагоги» (*Скальковский А. Пространство и народонаселение Новороссийского края в 1845 году // Новороссийский календарь на 1849. – Одесса, 1848. – С. 357*); етногенетичні побудови А. Краусгара, в яких певне місце займають євреї України, що користуються «ламаним татарським діалектом» (*Kraushar A. Historia Żydów w Polsce. – Warszawa, 1865. – Т. 1. – S. 51*); спробу В. Радлова охарактеризувати мову кримчаків (*Radloff W. Vorläufiger Bericht über eine wissenschaftliche Reise in die Krim im Jahre 1886 // Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg. – 1887. – Т. 31. – № 4. – Col. 549-550*); публікацію грамоти для євреїв-кримчаків (*Гудалевич А. Два ханские ярлыка, принадлежащие общине евреев-крымчаков в Карасубазаре // Известия Таврической учёной архивной комиссии. – Симферополь, 1918. – № 55. – С. 175-176*). Нарешті, існує дуже цікавий опис зустрічі з кримчаком десь на початку 90-х рр. XIX ст., зроблений одним з найбільших українських письменників нового часу (і професором Краківського університету) Б. Лепким (*Лепкий Б. Казка мойого життя. – Бережани; Краків, 1941. – С. 168-171*): кримчак-возій, що попав на Західне Поділля

і виглядав як «правдивий, старий балагула з часів Антона Шашкевича. Руде волосся, вус по-козацьки в долину, бороди нема, а шаравари широкі, як козацька матня», «затягнув пісню довгу, довгу, як та полева доріжка, що бігла перед нами, мрійливу, як вечір, сумну, як спогад про молоді літа [...] така ніжна, як те павутиння, що над стернею літає. До наших пісень неподібна». Балагула, який декламував також уривки з купленої на ярмарку в Балті «Енеїди» І. Котляревського, говорив, що пісня його хозарська, та й самого себе вважав потомком хозарів («я не з цих чорних жидів, що через Польщу з Еспанії прийшли, я з хозар. Тамті купці, у них Богом гріш, а ми любимо коні, природу, дороги. Тамті – чорні, а ми руді»), а це переконання зміцнив у ньому його равин.

Останнє слово про кримчаків ще не сказано. Однак і тоді, коли будуть підбивати хоча б проміжні підсумки кримчакознавства, без імені В. Й. Филоненка не обійтись.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Віктор Филоненко // *Його ж.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-тє вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 642-650. Перша публ.: *Дашкевич Я.* Віктор Филоненко // *Україна в минулому.* – К.; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 157-167.

ДОСЛІДЖЕННЯ З ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

В останні роки помітно поживалися сходознавчі дослідження в Україні. До сходознавчої тематики звернулися українські історики та філологи. Центральне місце в ній, цілком зрозуміло, займає проблема зв'язків України з народами Сходу, а також питання про т. зв. український орієнт, тобто про ті східні народи, міграція яких на Захід здійснювалася через територію України і перебування яких в українській землі залишило більший або менший слід в її історії.

Сходознавча тематика, пов'язана з територією Східної Європи, привертає також увагу закордонних учених. Дослідженнями з цього питання займається один з найвидатніших сучасних мовознавців-алтаїстів, професор Вашингтонського університету в Сієтлі (США) О. Прицак. Його праці, написані на підставі використання різноманітних (за мовою та змістом) східних і західних джерел, увійшли до «золотого фонду» світової алтаїстики¹. Вони здобули прихильну оцінку радянської науки. Слід підкреслити, що проф. О. Прицак підтримує постійні зв'язки з радянськими вченими-сходознавцями. У серпні 1960 р. він був учасником XXV Міжнародного конгресу сходознавців у Москві.

Для наукового методу О. Прицака характерний підхід до мовних фактів як до певного історико-культурного явища. Тому більшість його робіт, написаних, здавалося б, на вузькі мовознавчі теми, має певне значення для історичної науки. Крім цього, з-під його пера вийшов ряд історичних розвідок, у яких велика лінгвістична ерудиція автора в багатьох випадках допомогла правильно розв'язати складні й заплутані дослідницькі питання.

Праці О. Прицака, що друкувалися в різних, здебільшого важкодоступних сходознавчих виданнях багатьох країн, мало відомі українським історикам. Мета цього короткого огляду – ознайомити наукову громадськість з основними дослідженнями сходознавця-алтаїста, особливо з такими, що стосуються вивчення східних джерел з історії Східної Європи в цілому та України зокрема.

О. Прицак охопив тематикою своїх досліджень велике коло проблем, пов'язаних з історією та культурою тих степових племен, які протягом багатьох століть займали велетенські простори Східної й Центральної Азії, але під впливом різних внутрішніх і зовнішніх факторів мігрували в західному напрямі, захоплюючи під своє панування територію Східної й навіть Центральної Європи. Дослідник вивчає минуле гунів, болгар, огузів, половців та інших тюркських народностей, що починаючи з IV ст. н. е. з'являються на східноєвропейській історичній арені.

¹ Галузь мовознавства, що займається дослідженням алтайської групи мов, яка об'єднує тюркські, тунгуські й монгольські мови.

Джерелам до історії гунів О. Прицак присвятив ряд статей. Історії азійських гунів стосуються його публікації «Хун – народна назва сюн-ну»² та «24 та-чень. Дослідження з історії й адміністративного устрою держав сюн-ну»³. У першій з них розглядається еволюція назви гунів протягом X ст. до н. е. – I ст. н. е. та передавання її у візантійських, латинських, сирійських, вірменських та інших джерелах.

Більш узагальнювальний характер має праця О. Прицака «Культура і мова гунів»⁴, у якій він на підставі філологічних та історичних даних підтримує тезу про ідентифікацію азійських хуннів та європейських гунів.

Після смерті Атілли (453 р.) центр гунської держави, на думку О. Прицака, на деякий час перемістився на територію України. Болгарські держави, які лише пізніше виникли у Східній Європі – Велика Болгарія на Кубані (у першій половині VII ст.), Волзька Болгарія (знищена монголами в XIII–XIV ст.) та Дунайська Болгарія (заснована в 679 р., пізніше слов'янізована) – це спадкоємці гунської держави, а сучасні чуваші та, деякою мірою, балкарці – далекі потомки гунів-болгар.

З періодом панування гунів на території України тісно пов'язана тема статті «Одне гунське слово»⁵, в якій автор аналізує гунську назву Дніпра – Вар, а також наводить відомості про тюркські назви цієї ріки, в основі котрих лежить кипчацьке слово *Хзц*. І гунське Вар, і кипчацьке *Хзц* означають «ріка» (в розумінні певної, точно окресленої, визначеної ріки).

Назва іншої великої східноєвропейської ріки – Волги – досліджується в статті «Титул Аттіла»⁶. У візантійських, т. зв. єврейсько-хозарських, мусульманських, монгольських, середньовічних західних джерелах ця ріка згадується під назвами Аттіла, Тіл, Ател, Ітіл (та інші варіанти, паралелі до яких можна знайти також у сучасній українській лексиці), що означає «велика ріка», «море». Це слово, вжите як титул гунського володаря, повинно було підкреслювати універсальність (немовби «океанічність») його влади.

Одночасно з проблемою гунів О. Прицак вивчає мовну культуру, історію їхніх потомків – болгар. Фундаментальне значення має його праця «Список болгарських князів і мова протоболгар»⁷. В основу монографії покладено джерелознавче дослідження дуже важкої для розшифрування і коментування пам'ятки, т. зв.

² *Pritsak O. Hun. Der Volksname der Hsiung-nu // Central Asiatic Journal. – Hague; Wiesbaden, 1959. – Vol. 5. – № 1. – P. 27-34.* З технічних причин при транскрипції східної ономастики (в тексті повідомлення і в підрядковій бібліографії) застосовуються деякі спрощення.

³ *Die 24 Ta-ch'ên. Studie zur Geschichte des Verwaltungsaufbaus der Hsiung-nu Reiche // Oriens Extremus. – Hamburg, 1954. – Vol. 1. – № 2. – S. 178-202.*

⁴ *Kultur und Sprache der Hunnen // Festschrift für Dmytro Čyževs'kyj zum 60. Geburtstag. – Berlin, 1954. – S. 238-249.*

⁵ *Ein hunnisches Wort // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – Wiesbaden, 1954. – Bd. 104. – S. 124-135.*

⁶ *Der Titel Attila // Festschrift für Max Vasmer zum 70. Geburtstag. – Berlin; Wiesbaden, 1956. – S. 404-419.*

⁷ *Die Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. – Wiesbaden, 1955. – 102 s.*

переліку болгарських князів (три списки якого зберігаються в Москві), складеного, на переконання дослідника, гунсько-болгарською мовою в VII–IX ст.

О. Прицак вважає, що датування років панування князів у переліку дається згідно з циклічним календарем, у якому окремі роки позначаються назвами дванадцяти тварин. На підставі цього календаря він встановлює дати панування гунсько-болгарських князів II, V, VII ст. (Велика Болгарія на Кубані) та VIII ст. (Дунайська Болгарія). Пропоноване О. Прицаком датування для VIII ст. частково підтверджується візантійськими джерелами. На думку автора, у Волзькій Болгарії в XI–XIV ст. існували дві мови – гунсько-болгарська розмовна мова низів і тюркська (огузо-кипчацька) мова ісламізованої верхівки.

Праця «Список болгарських князів і мова протоболгар» викликала дискусію в колах істориків і мовознавців. Відгук цієї дискусії – полемічно загострена стаття О. Прицака «Відомості Кашгарі про мову болгар»⁸, в якій він повернувся до питання про хронологію панування болгарських князів та про характер мовознавчих даних про болгар, котрі збереглися в «Дівані» видатного філолога XI ст. Махмуда Кашгарі⁹.

Безпосереднє відношення до дослідження письмових джерел з історії волзьких болгар має публікація О. Прицака «Болгаро-чуваське. Вісім нотаток про надмогильні написи волзьких болгар у XIII–XIV ст.»¹⁰. До неї додано «Короткий вступ в епіграфіку волзьких болгар», в якому автор розглянув питання про територію поширення, хронологію, а також мову, письмо і побудову надмогильних написів. Пояснення походження кількох болгарських слів, що мають історико-культурне значення, дав О. Прицак у статті «Болгарські етимології»¹¹.

З гунсько-болгарською проблематикою пов'язана його праця «Одна алтайська назва Кисва»¹², у якій коментується недавно відкрите арабське джерело – опис подорожі Абу Хаміда аль Гарнаті по Східній Європі в 1130–1154 рр. Автор дослідив питання про походження і значення назви Ман Кермен, під якою Київ згадується в монгольських джерелах XIII ст., у творах мусульманських істориків XIV–XV ст., а також в інших письмових пам'ятках (уперше під назвою «Манкарія» Київ фігурує 1143 р. в книзі сицилійця Нілюса Доксопатра). О. Прицак вважає, що назва слов'янської столиці, в якій у 1153 р. перебував Абу Хамід, звучить «Гур Кермен», що означає (як і Ман Кермен) «Велике місто» та походить з болгарської мови.

Історії огузів (літописних торків), які в 985 р. були союзниками Володимира Святославича під час його походу на Волзьку Болгарію, а в XI–XII ст., після

⁸ Kāšgaris Angaben über die Sprache der Bolgaren // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. – Wiesbaden, 1959. – Bd. 109. – S. 92–116.

⁹ Про Кашгарі див. також статтю О. Прицака: Mahmud Kāšgarī kimdir? [Хто такий Махмуд Кашгарі?] // Türkiyat Mecmuası. – Istanbul, 1953. – Vol. 10. – S. 243–246.

¹⁰ Bolgaro-Tschuwaschica. Acht Noten zu den Wolga-Bulgarischen Grabinschriften des 13.-14. Jh. // Ural-Altäische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1959. – Bd. 31. – S. 274–314.

¹¹ Bolgarische Etymologien I–III // Ural-Altäische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1957. – Bd. 24. – S. 200–214.

¹² Eine altaische Bezeichnung für Kiew // Der Islam. – Berlin, 1955. – Bd. 32. – № 1. – S. 1–13.

печенігів, стали новими мешканцями українського степу, стосується стаття «Запад держави огузького ябгу»¹³.

З минулим половців пов'язані рецензії О. Прицака на «Команський словник» датського сходознавця К. Гренбека¹⁴ та на книгу «Половецько-слов'янські мовні зв'язки» польського мовознавця А. Зайончковського¹⁵. О. Прицак вказує, що в т. зв. «Команському кодексі», половецькій пам'ятці кінця XIII – початку XIV ст., вперше зафіксовано слово «козак», яке, на думку автора, половці запозичили тоді за посередництвом слов'ян.

Ряд праць О. Прицака має загальний, значною мірою синтетичний характер, їхній зміст розрахований на те, щоб обґрунтувати поняття «алтайські народи» як одне історико-культурне і мовне ціле (подібно до того, як існує поняття спільності індоєвропейських народів). Серед цих досліджень на перший план висувається монографія «Племінні назви і титули алтайських народів»¹⁶, до речі, добре відома радянській історичній науці¹⁷.

На особливу увагу заслуговують ті місця праці, в яких висвітлюються спільні риси суспільного та державного ладу алтайських народів і розглядаються, зокрема, такі питання, як організація держави на основі подвійного королівства, чотириступеневість племен, відношення їх до аграрного населення підкорених країн тощо.

Дослідженню питання про співвідношення між символікою сторін світу, правої та лівої сторони, кольорів та визначення рангів у племінній організації кочових народів, присвячені такі статті О. Прицака, як «Орієнтування та символіка кольорів. До питання про кольори в назвах алтайських племен»¹⁸ і «Кара. Дослідження про тюркську символіку правої сторони»¹⁹. Подібні праці мають чимале значення для топонімічних і етнімічних студій, пов'язаних з територією України (наприклад, для пояснення назв Біла, Червона і Чорна Русь, білі та червоні хорвати; літописні «синяя» й «пегая» орда і т. п.).

Наукова зацікавленість О. Прицака не обмежується алтаїстичною проблематикою. У статті «Перший турецько-український союз (1648)»²⁰ він, на підставі

¹³ Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu // 60. doğum yılı müna sebetiyle Fuad Köprülü Armağanı. – Istanbul, 1953. – S. 390-410. Ябгу – титул володаря огузької держави.

¹⁴ [Рец. на:] Grønhech K. Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. – Copenhagen, 1942 // Der Islam. – Berlin, 1952. – Bd. 30. – № 1. – S. 111-113.

¹⁵ [Рец. на:] Zajaczkowski A. Związki językowe połowiecko-słowiańskie. – Wrocław, 1949 // Der Islam. – Berlin, 1952. – Bd. 30. – № 1. – S. 117-121.

¹⁶ Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker // Ural-Altäische Jahrbücher. – Wiesbaden, 1952. – Bd. 24. – S. 49-101.

¹⁷ Див., наприклад: Гумилев Л. Н. Хунну. – Москва, 1960. – С. 75; Артамонов М. И. История хазар. – Ленинград, 1962. – С. 421-422.

¹⁸ Orientierung und Farbsymbolik. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Völkernamen // Saeculum. – Freiburg; München, 1954. – Bd. 5. – № 4. – S. 376-383.

¹⁹ Qara. Studie zur türkischen Rechtssymbolik // Zeki Velidi Togan'a Armağan. – Istanbul, 1955. – S. 239-263.

²⁰ Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // Oriens. – Leiden, 1953. – Vol. 6. – № 2. – S. 266-298.

аналізу турецьких джерел, доходить висновку, що влітку (мабуть, у червні) 1648 р. в Стамбулі представником Б. Хмельницького полковником Ф. Джалалією був укладений договір про союз з Туреччиною. Після публікації згаданої статті, питання про дату встановлення безпосередніх дипломатичних зв'язків між Україною та Туреччиною (це питання протягом довгого часу вважалося дискусійним) можна вважати остаточно вирішеним²¹.

Самостійне значення мають додані до розвідки екскурси про українсько-турецькі відносини в минулому, про історіографію цієї проблеми з переліком турецьких історичних праць 20–40-х рр. XX ст. та про турецькі назви для України й українців.

З розсіяних по різних статтях згадок можемо зробити висновок, що в цей момент проф. О. Прицак працює над завершенням кількох великих монографій (наприклад, над «Історичною топографією Волзької Болгарії», над «Історією гунів»), а також над продовженням попередніх студій (наприклад, над другою частиною дослідження «Племінні назви і титули алтайських народів»). Уже тепер можна сказати, що вихід у світ таких капітальних праць стане значним вкладом в історіографію Східної Європи²².

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Дослідження з джерелознавства Східної Європи // *Його ж.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-тє вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 712-716. Перша публ.: *Корибут С.* [Дашкевич Я.] Дослідження з джерелознавства Східної Європи // *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.* – К., 1964. – № 6. – С. 81-83.

²¹ В. Голобуцький, наприклад, вважає, що дипломатичні відносини між обома країнами були встановлені лише восени 1648 р., а договір про союз укладено в 1649 р. (див. його книгу: *Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.* – К., 1962. – С. 177-178). Очевидно, В. Голобуцький не був ознайомлений зі згаданою статтею О. Прицака.

²² За межами цього огляду залишилися ряд праць О. Прицака мовознавчого характеру, серія нарисів про різні тюркські мови, вміщена в: *Philologiae Turcicae fundamenta.* – Wiesbaden, 1959. – Vol. 1 (пор. рецензію на них у журналі «Вопросы языкознания» (Москва, 1962. – № 1. – С. 102-118)), а також велика група досліджень, пов'язаних з історією держави Караханідів у Середній Азії.

ДЛЯ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА. МЕМУАРНИЙ ЖМУТОК ДО 75-РІЧЧЯ

Великим ученим злагоджений панегіричний хор не потрібний. Їх життя, науковий, організаційний, громадський подвиг, що перетворюються на взірць для наслідування – вище будь-яких панегіриків. До таких видатних постатей на фірмаменті української – і світової – гуманітарної науки належить Омелян Прицак. Про його біографію та про праці різноманітних, часом дуже неочікуваних, напрямів ще писатимуть окремі дослідження. Для мене ж знайомство з Омеляном, з його науковою діяльністю чітко ділиться на два етапи: заочний і, так би мовити, очний. Обидва відрізки часу досить довгі, насичені здобутками повноцінних наукових і позанаукових, близьких і, смію сказати, дуже дружніх зв'язків. Сьогоднішній жмуток мемуарних етюдів присвячую першому, заочному, періодові, коли віддаль між нами визначалася тисячами кілометрів, що не перешкодило плести міцну нитку взаємних наукових зацікавлень – і взаємної симпатії.

* * *

Як це дуже часто буває в науковому, та не лише науковому, світі, моє знайомство з О. Прицаком почалося з його раних друкованих праць, що ще перед Другою світовою війною дійшли до моїх рук, рук молоденького львівського гімназиста. Праці були з дуже віддалених ділянок: про арабську карту Ідрісі – у журналі Наукового товариства ім. Шевченка у Львові «Сьогочасне і минуле» (Львів, 1939. – Ч. 2); про Івана Мазепу і княгиню Анну Дольську – у збірнику Українського наукового товариства у Варшаві «Мазепа» (Варшава, 1938. – Т. 2); та, врешті, про рід Скоропадських – у гетьманському збірнику: За велич нації. – Львів, 1938 (недавно ось передруковану, треба шкодувати, не дуже доладно, в книзі: Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. – Київ, 1993). Не буде перебільшенням сказати, що праці ці заповнили мою молоду уяву – вони були співзвучні з деякими моїми, ще не дуже ясними й усвідомленими, бажаннями. Про Схід і дослідження Сходу я мріяв уже в тамті часи, «зондуючи» через доброго приятеля мами (Олени Степанів) арабіста, професора Віденського університету В. Чермака можливості навчання у Відні саме на орієнталістиці (з цих відважних мрій нічого не вийшло – перешкодила війна). Стаття про Анну Ходоровську-Дольську спонукала мене обстежити близький до нашого помешкання костел св. Антонія, де в захристії зберігався портрет героїні О. Прицака. Плахти генеалогічних таблиць гетьманського роду вплинули своєю новизною на мене і відкрили принади спеціальних історичних досліджень, яким вже пізніше я присвятив чимало часу й зусиль.

Через Львів котилися хвилі війни, зі сходу на захід та із заходу на схід. Важкі німецькі окупаційні будні, затавровані голодом, полюванням на людей, кривавим терором, примушували нас, досить ще тоді численний гурт львівської інтелігенції,

вихованої на патріотичних і національно консолідуючих традиціях (ще позапартійних та позаорганізаційних, які фанатичні прихильники певних догматичних формул намагалися руйнувати – і, врешті-решт, ці традиції зруйнували), збиратися майже кожного тижня в Літературно-мистецькому клубі Львова. Розташований у центрі міста (тепер це вул. Січових Стрільців, 10) у приміщенні колишньої масонської ложі (його займає в наш час капела «Трембіта»), він притягав спрагнених на інтелектуальну поживу. Лекції, дискусії, під час яких виринали й дуже відомі імена (1943 р. – це рік масового ексодусу української інтелігенції з Харкова, Києва, інших міст, на Захід; проміжною станцією був Львів). У львівському Літературно-мистецькому клубі в лютому – березні 1943 р. я, гімназист VII (передостаннього) класу гімназії, вперше, так сказати б, віч-на-віч, зустрівся з магістром Омеляном Прицаком. Засідання клубу відбувалися переважно у великому залі (де був той основний зал колишньої масонської ложі), часом у невеликому закапелку, до якого заходили із залу. Часи були неспокійні – одного вечора до залу «заглянула» польська озброєна боївка, збираючи грошовий (на щастя, лише грошовий) гарач з присутніх. О. Прицак читав свої реферати з циклів «Переломові моменти в історії України» та «Формація української нації» в закапелку. Атмосфера засідання збереглася в мене в пам'яті досі – подовгувата трикутна кімната з якимись 15-20 слухачами, стрункий юнак у великих круглих окулярах, кількома аркушами паперу в руках та великим, дуже містким коричневим портфелем біля ніг. Моя мати і я сиділи в кріслах напроти – і тому ця «фотографія» так чітко закріпилася в моїх враженнях. Недавно я перечитував докладний виклад цих рефератів у тогочасній пресі (Львівські вісті. – 1943. – 24-25, 28 лютого – 1-3, 7-8 березня). О. Прицак багато уваги приділяв східним компонентам в етногенезі українців. Німецька влада незабаром заборонила реферати – бо навіщо ж було займатися початками української нації?

Же тоді ім'я Омеляна, талановитого і прискіпливого дослідника, знавця багатьох мов (пам'ятали, як ще перед війною він шукав собі у Львові вчителя германської), було на устах багатьох. Йому майже чудом вдалося врятуватися від воєнної завірюхи та повернутися до наукового життя. Ті, що знали його ближче (особливо середовище Наукового товариства ім. Шевченка, яке продовжувало існувати під час окупації в якомусь напіввідпільному режимі), сприйняли це з великою полегшею.

* * *

Минуло чимало років. Після повернення з ув'язнення в Казахстані (де я також не забував про свої сходознавчі зацікавлення, вивчаючи, з підручником у руках і на практиці, казахську мову та пригадуючи уламки китайської в спілкуванні з в'язнями-китайцями – китайську і трохи турецьку я студіював у студентські роки у Львівському університеті ім. І. Франка), я вже в академічному середовищі (в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові) намагався культивувати свої зв'язки зі Сходом та із сходознавчою тематикою. Так з'явилися вірменські

контакти і серія статей на вірменські й вірмено-кипчацькі сюжети. Незважаючи на, в принципі, вороже ставлення в Академії наук УРСР до відродження сходознавства (сходознавство вважалося елітарною наукою, займатися якою мали, в першу чергу, у Москві та Ленінграді, – з великими муками та долаючи впертий спротив, виникали сходознавчі центри навіть там, де вони органічно вписувалися в профіль наукових досліджень – у Тбілісі, Єревані й навіть у Ташкенті), я намагався, за змоги, популяризувати, хоча б невеликими дозами, східну тематику на сторінках українських наукових видань, стимулювати в такий спосіб зацікавлення контактами України зі Сходом, що були чи не визначальними для України протягом багатьох століть. У другій половині 50-х – на початку 60-х рр. мені вдалося встановити наукові, більше цього, приятельські стосунки зі сходознавцями-українцями (Андрієм Ковалівським у Харкові, Віктором Филоненком у П'ятигорську), росіянами (Тимофієм Груніним, близьким співробітником А. Кримського в минулому, у Митіщах під Москвою, Зоєю Груніною в Москві), вірменами (Леоном Хачикяном, Варданом Григоряном і багатьма іншими в Єревані, Гайком Берберяном у Парижі), поляками (Едвардом Триярським у Варшаві), угорцями (Едмондом Шюцом у Будапешті) та з представниками інших сходознавчих осередків. Редактор журналу «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» (під цією казенною назвою було закамуфльовано справжнє наукове видання солідного рангу; пізніше журнал змінив назву на «Архіви України», а після реакції початку 1970-х рр. його наукове обличчя затерли) Іван Бутич віддав мені сторінки свого видання під сходознавчі сюжети. Так, як і під іншу тематику. Це посприяло на початку цих же 70-х рр. висуненню звинувачення, що «Дашкевич, користуючись десятком псевдонімів, перетворив «Архіви України» на свій журнал». Зупиняюся на цих обставинах докладно, щоб пояснити, в яких умовах з'явилося ім'я О. Пріцака в українській т. зв. радянській науковій пресі. А в зв'язку з цим змушений зупинятися також на власній особі більше, ніж цього хотілося б.

Моє листування з О. Пріцаком почалося в 1963 р., коли він перебував ще в Гамбурзі. Я просив відбитки його праць – і незабаром прийшов пакет, що справив велику радість, бо сходознавчі журнали, в яких він друкувався, неможливо було здобути в Україні. Дуже хотілося з науковими досягненнями О. Пріцака познайомити українські наукові кола. Порадившись з І. Бутичем, я склав огляд надісланих праць. Він був опублікований під нейтральною назвою «Дослідження з джерелознавства Східної Європи» та за підписом «С. Корибут» у згаданому вище «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» (Київ, 1964. – № 6). Це був єдиний, наскільки мені відомо, доброзичливий і нормальний огляд його доробку, вміщений в українській т. зв. радянській науковій пресі. Огляд читали (це я знаю), але боялися покликатися навіть на нього, не кажучи вже про те, щоб звертатися безпосередньо до перелічених у ньому сходознавчих досліджень, хоча вони й стосувалися історії України часів середньовіччя та нового періоду. У 1960-х рр. ім'я О. Пріцака в наукових працях, які друкувалися в Україні, замовчували. У

70–80-х це ім'я, що здобуло світову славу, ігнорувати стало не під силу. Його почали згадувати ті, що займалися контрпропагандою (був відділ «Зарубіжної історіографії» в Інституті історії АН УРСР), але обов'язково з лайливими епітетами «буржуазно-націоналістичного» вченого. Характерно, що й тут тон задавала Москва. Добре пригадую псевдонаукову дискусію з О. Прицаком, яку провели на сторінках московських «Известий» (1970 р., 1 серпня) акад. С. Сказкин та доктор історичних наук Л. Бескровний. Йшлося про відгук О. Прицака на написану В. Пашутом книгу «Внешняя политика Древней Руси», яку висували тоді на Державну премію СРСР. Доречно, мабуть, навести в оригіналі відповідну цитату (тим більше, що про критику О. Прицака пам'ятають досі в середовищі російських істориків, хоча блиск написаної у великодержавній манері книги В. Пашута давно пригас, а український її критик, виявилось, мав рацію): «Книга В. Т. Пашуто [...] не случайно встречается не только одобрительные отзывы зарубежных друзей, но и злобные отклики врагов. Голос тех, кому эта книга не по душе, громче всего прозвучал со страниц гарвардского журнала “Критика”. Востоковед – эмигрант Омелян Притзак (так у тексті. – Я. Д.) писал об этой книге: “Эта работа тщательно выполнена, прекрасно изготовлена и является энциклопедической по своему размаху, но крайне дезориентирующей. Здесь мы сталкиваемся с последней фазой советской академической науки, одновременно великолепной в своей организованности и худшей в своей концептуальности”. Господину О. Притзаку не подходит та Русь, что предстает, согласно документальным источникам, великой державой средневекового мира, которая “ведома и слышима всеми концами земли”. Его больше устраивает Русь без государства и внешней политики. Он мыслит ее в категориях догматического норманизма». Нічого підкреслювати, що ці закиди на адресу О. Прицака просто висмоктані з пальця – але сигнал, як треба ставитися до його наукових праць, було дано. Про те, в якому стилі писали про нього в Україні 1980-х рр. різні автори, мабуть, спеціально згадувати не варто. Все це пам'ятаю досі. По-своєму це все було б смішно, як би одночасно не було частиною змурованого негідними руками бар'єра, що мав відділяти гуманітарні науки України від наукових надбань західного світу.

* * *

Ми обмінювалися науковою літературою, я вислав О. Прицакові – спершу до Федеративної Республіки Німеччини, а потім до США – новинки нашої літератури, відбитки своїх статей. Це був досить жвавий обмін, аж доки драконівські обмеження на висилку літератури 1980-х рр. не поклали йому край. Щастя, що якимось без особливих перешкод можна було листуватися; ці десятки листів Омеляна, писаних часом у дуже важкий для нього час – складних операцій, хвилювань за матір, несправедливих і часто дуже ненаукових нападів на нього чужих і своїх, листів, заповнених дослідницькою інформацією, відомостями про свої плани й наміри, вдумливими і глибокими порадами та пропозиціями для мене, становлять тепер золотий фонд мого епістолярного архіву. Вони чекають видавця. У мене

була неодноразова нагода відвідати матір Омеляна – пані Емілію. Спершу в маленькому, я б сказав мініатюрному, домику на тодішній східній окраїні Тернополя; потім на іншій міській окраїні – в Дрогобичі (де вона і лягла на вічний спочинок). Зустрічалися з нею у Львові. Вона завжди жадібно ловила кожне слово про свого великого сина, розпитувала, про що він писав у листах до мене. Омелян мав один раз можливість зустрітися з матір'ю на рідній землі – у 1959 р. Під час перебування у Варшаві (він зупинявся у вже згаданого Е. Триярського) йому вдалося отримати візу до СРСР. Перебування тоді в Україні, зокрема у Львові, мало приємні та неприємні акценти. До приємних належала його блискуча доповідь в Інституті суспільних наук АН УРСР, де він міг переконатися в сердечному ставленні до нього рядових наукових працівників. До неприємних акцентів – постійне стеження відповідних органів. Його перебування у Львові перетворилося на невелику сенсацію. Та за кілька днів він знову опинився по тамтому боці залізної завіси. З наукових контактів на частково академічному рівні, про які говорилося, нічого не вийшло. Мене тоді не було у Львові, – й наші зв'язки розвивалися далі в заочному режимі.

О. Прицак належав до тих вчених-приятелів, що стимулювали мою наукову творчість, сприяючи публікації праць за кордоном – у Західній Німеччині, в США. І це незважаючи на труднощі, які поступово зростали. Траплялися також трагікомічні моменти. О. Прицак запросив мене взяти участь у пам'ятній книзі, що видавалася на честь видатного польського сходознавця, караїма за національністю, Ананія Зайончковського – до його шестидесятиріччя. (З ним особисто я познайомився трохи пізніше в Польщі, під час відвідин Орієнталістичного інституту Польської академії наук, яким керував А. Зайончковський). До Гамбурга я вислав, зрештою цілком легально, текст моєї статті «Kipchak Acts of the Armenian Law Court at Kamenets Podolsk (1559-1567) as a Cultural and Historical Monument», що й була вміщена 1965 р. в редактованому О. Прицаком міжнародному журналі «Ural-Altische Jahrbücher» (т. 36, зошит 3-4). Ось тут і розгорівся скандал. Вже коли моя стаття була надрукована в Західній Німеччині, а відбитки передані мені, їх перехопили по дорозі до Інституту суспільних наук, де я працював на посаді бібліографа, а відповідне донесення скерували до ректора Львівського університету ім. І. Франка Миколи Максимовича. У цей час, завдяки зусиллям завідувача відділу науки і культури ЦК КП України Юрія Кондуфора (про що він відкрито заявив в Інституті суспільних наук), інститут було виведено зі складу Академії наук та перепідпорядковано Львівському університетові, що, очевидно, погіршило становище інституту. Так я опинився в кабінеті ректора, електротехніка за фахом, доктора за написаною чужою рукою дисертацією, погромщика українського буржуазного націоналізму в стінах та поза стінами університету, насправді людини дуже далекої від університетської науки, відомого у колах львівської інтелігенції під кличкою «товарищ Мужкіх». Прізвисько виникло в курйозний спосіб: на одній дуже високій нараді у Львові, на якій виступав ректор, позальвівського виступаючого поінформували, що перед ним доповідав «муж Кіх» (тобто – про що не сказали – чоловік Марії Кіх, заступниці голови Верховної ради УРСР, завдяки

котрій М. Максимович та його рідні робили свою кар'єру); наївний виступаючий, цитуючи свого попередника, назвав його «товарищем Мужккіхом». Розлютований, червоний мов грань ректор прочитав мені лекцію про «зрадника» Омеляна Прицака, з котрим я підтримую контакти (ректор мав про це досить добрі відомості, зрозуміло якого походження), та вимагав від мене признання, що «Ural-Altische Jahrbücher» – явно антирадянське видання, бо в назві згадані Урал та Алтай, як відомо, гори, розташовані на території Радянського Союзу... При цій нагоді я отримав сувору догану.

На моєму листуванні з О. Прицаком це не відбилося, бо відкрито наказати мені припинити зв'язки якось не наважувалися, але, без сумніву, наші відносини ускладнилися. Тепер я був змушений, посылаючи свої праці для друку в редактованих О. Прицаком виданнях (у «Harvard Ukrainian Studies», «Harvard Series in Ukrainian Studies»), оформляти їх у вигляді серій довжелезних, писаних дрібним почерком листів. Омелян мав з ними багато клопоту – листи треба було передрукувати на машинці, формувати з них статті. Та він завжди дуже доброзичливо ставився до моєї контрабандної наукової діяльності – і статті з'являлися друком у Західній Європі та за океаном, правда, спершу лише під криптонімами та псевдонімами. Таку «тактику», зрештою, я змушений був застосовувати також при друкуванні інших своїх праць, переважно з вірменознавства та тюркології, у Франції, Португалії, Швейцарії, Західній Німеччині, а навіть Польщі й Чехословаччині.

Мене мучило сумління, що не можу віддячити нічим рівновартним. Правда, з'явилася нагода бути посередником – і я намагався її використати. О. Прицак запропонував видати в Києві своє дослідження про «Слово о полку Ігоревім», і я розпочав про це переговори з тогочасним (від 1963 р.) віце-президентом АН УРСР акад. Іваном Білодідом. Не знаю, чи моя особа як посередника була обрана вдало, бо віце-президент був дуже чутливий на різні політичні відхилення (та ще й лютий на мою рецензію на видану його Інститутом мовознавства АН УРСР збірку «Українські грамоти XV ст.» в «Архівах України» (1966. – № 6); один його підручний погрожував тоді редакторів І. Бутичеві: «А ви знаєте, кого ви друкуєте!»), але й особи самого автора дослідження про «Слово», здається, вистачало, щоб вивести І. Білодіда з рівноваги. Я отримав коротку письмову відповідь: передати авторові, що справа видання його праці в Києві розглядатиметься у випадку, якщо вона спершу буде опублікована за кордоном. Відповідь – чи відплату – безпосередньо собі я отримав незабаром: 1971 р. І. Білодід власноручно викреслив моє прізвище з програми наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження Агатангела Кримського, вже після того, як я отримав запрошення взяти в ній участь.

* * *

Періодично – й цілком несподівано – я натрапляв на сліди Омеляна Прицака у Львові. Ще коли я працював в Інституті суспільних наук, під час ремонту третього поверху будинку (тепер це вул. Винниченка, 24) в одній із кімнат знайшли

замасковану схованку – кілька полиць у стінній шафі, заклеєній ззовні для непомітності шпалерами. Там були рукописи різних праць, картотеки з часів, коли в будинку містилося Наукове товариство ім. Шевченка, вдруге зліквідоване в 1944 р. Тут були й папери О. Прицака, покриті характерним дрібним кругленьким почерком, його картотеки арабських термінів, топонімів. Доля цих матеріалів, переданих дирекції Інституту, тепер невідома. Працюючи в архіві, натрапив я на машинопис його матеріалів під заголовком «“Кітāб таквīm аль-бульдāн” Абу-аль-Фіда (XIV ст.) про Україну і суміжні землі» (41 с.). Це дослідження (тепер зберігається в Центральному державному історичному архіві України у Львові. – Ф. 309 («Наукове товариство ім. Шевченка»). – Оп. 1. – Спр. 1786), наскільки мені відомо, досі не публікувалося. Та набагато важливіші й цінніші були живі свідки його доеміграційного перебування у Львові: акад. Іван Крип'якевич та його сини (саме від них я отримав гамбурзьку адресу О. Прицака), його приятель із студентських років історик Володимир Борис, доцент Львівського університету. Інші ж не дуже рекламували своє знайомство в минулому з відомим, але проскрибованим вченим.

Після організації в складі Гарвардського університету Українського дослідного інституту, створення якого при одному з найпрестижніших університетів США могло бути під силу лише такому вченому з світовим іменем та велетенським науковим авторитетом, яким володів О. Прицак, він протягом ряду років уперто й наполегливо робив спроби вирвати мене із-за залізної завіси на тимчасову або постійну працю до Гарвардського університету. З винахідливістю зручного тактика він міняв заходи, способи, методи. Після запрошення на професора-гостя українських катедр чи співробітника Українського дослідного інституту виник проект окремої катедри української історіографії – бібліографії – книгознавства, яку я мав очолити. Тому, що згадка про українську установу, котра запрошувала, могла діяти навпаки, О. Прицак зробив заходи через відомого вірменіста Роберта Томсона, щоб запросити мене на катедру вірменської історії факультету близько-східних мов та цивілізацій Гарвардського університету. Всі запрошення акуратно надходили переважно шляхом передачі. О. Прицак порушив з цієї метою також своїх колег у Парижі – знаного тюрколога Александра Беннісена, який надіслав мені запрошення викладати у Франції. Пам'ятаючи про моє довге, хронічне безробіття, особливо після 1978 р., О. Прицак не забував також про мої щоденні наукові – та й не наукові – потреби. Переді мною лежить велика течка запрошень, пов'язаних з цими турботами О. Прицака, до гарвардської магнітної картки-перепустки включно. Мені здається, що таке настирливе бажання вирвати мене в тогочасний «вільний світ», поєднане зі справді терпеливим, дружнім та делікатним піклуванням, відкриває ще одну рису, притаманну великому вченому. Однак залізна завіса та її вірні слуги цупко тримали мене – зеленої вулиці не було. Акція «порятунку Дашкевича», яку зініціював та очолив О. Прицак, дати результати в тогочасних умовах не могла.

У 1980-х рр. наші зв'язки не обмежувалися листами та книжковими бандеролями. У Львові почали з'являтися близькі співробітники О. Прицака – Патриція

Кеннеді-Грімстед, Франк Сисин, Віктор Остапчук. Завдяки їхнім розповідям, заочний приятель і вчений перетворювався на чимраз реальнішу постать – невтомного дослідника, великого організатора науки, людини, здавалося б, невичерпної (незважаючи на важкі удари по його здоров'ю) енергії. Омелян Прицак часто був немов присутнім при наших наукових та ненаукових розмовах.

Ставлення до О. Прицака, його наукових досягнень, зокрема до його праць з різних – безмежно багатих – ділянок сходознавства, я мав змогу спостерігати з різних перспектив. В Україні, тій офіційно-науковій, що завжди підкорялася позанауковому тискові, ставлення було вороже. Все діялося згідно з класичною формулою *nemo propheta in patria sua*. Хоча дискусія довкола проблеми походження Русі (дискусія, в якій емоційні фактори та національні стереотипи відігравали дуже велику роль) в українській науковій пресі діаспори почалося ще в 1975 р. після інавгураційної лекції О. Прицака в Гарвардському університеті, Київ уперто не хотів брати цього до уваги. Лише вихід у світ першого тому «The Origin of Rus'» (1981) примусив спеціалістів від боротьби з «фальсифікаторами історії» зайняти певну позицію, зрештою, апріорно негативну. Та й вести полеміку на науковому рівні при занедбанні об'єктивного вивчення історії стародавньої Русі (це були часи підготовки до – і самого проведення – помпатичного та антиісторичного святкування 1500-річчя Києва, своє ставлення до якого виявив також О. Прицак) практично майже ніхто не був здатний. У Москві, при всій настороженості до О. Прицака та його праць, ставлення не було однозначним. У середовищі сходознавців, тюркологів насамперед, взагалі мовознавців, авторитет О. Прицака був велетенський. Це не раз зі мною підкреслював такий видатний представник тюркології, як Едгем Тенішев. До його прихильників, хоча деколи й завзятих полемістів, належав Ігор Добродомов. Великим приятелем був історик тюркології Федір Ашнин. Не треба забувати про те, що саме в Москві, на сторінках «Вопросов языкознания», вперше в Радянському Союзі з'явилася стаття О. Прицака про інтерпретацію тюркського графіті зі стіни київської св. Софії. У підготовку цієї статті до друку багато зусиль вклала іраністка Гульсум Галімова. У тогочасному Ленінграді дуже високо цинив О. Прицака Нестор російської тюркології акад. Андрій Кононов. Історичне ж середовище не забувало про критику книжки В. Пашута, а вихід у світ першого тому «The Origin of Rus'» сприйняло неприхильно. Я особисто передав цей том Володимирові Пашуту. Він утримався від коментарів (уже й пізніше, після прочитання книжки; зрештою, думаю, том, який я передав йому, не був для нього першим, раніше невідомим, примірником), а виступити з критикою доручив своїй учениці, скандинавістці Олені Мельниковій, яка в розмовах зі мною була багатослівнішою. В. Пашуту був людиною дуже інтелігентною – він сильно пережив критику «Внешней политики Древней Руси» (про це свідчили висловлювання його дружини на ювілейних читаннях, присвячених 70-річчю з дня народження В. Пашута, що проходили в Москві у квітні 1988 р.), але й не міг не визнати, що багато зауважень О. Прицака були справедливими. У розмовах зі мною він, можливо тому, на О. Прицака не скаржився (хоча ми

говорили і на цю дразливу тему), а від розгорнутої критики «The Origin of Rus'» таки утримався.

Не таким складним було ставлення до праць О. Пріцака в Закавказзі та в Середній Азії, а також у республіках Поволжя (Башкирії, Чувашії), Північного Кавказу (Кабардино-Балкарії). Згадую ті місця, де мені самому доводилося згадувати про О. Пріцака та його праці. Ім'я українського сходознавця там оточували – і оточують – великою пошаною. Мене не раз просили виготовляти копії його праць, бо на місці роздобути їх було просто неможливо. Чимало середньоазійських студій пересипано покликаннями на цього вченого. Пригадую, як міжнародна тюркологічна громадськість з напруженням чекала прибуття О. Пріцака на 29-ту сесію Постійної міжнародної алгаїстичної конференції в Ташкенті у вересні 1986 р. Учасники з цілого світу перепитували один одного, чи прилетить, чи не прилетить. Маючи гіркий досвід перебування в Радянському Союзі в 1959 р., Омелян не прибув. А шкода. Бо виступ його на тій землі, що поступово почала виходити із-за залізної завіси, був би, без сумніву, його науковим та громадським тріумфом.

Схід Європи поволі, але й без вороття, міняв своє обличчя. Виникала надія, що мінятиметься також постать української науки, що вона врешті почне виходити з сліпої вулички, відроджуючи традиції об'єктивності, повноцінності й багатогранності. Та що серед діячів цього відродження не забракне й великого українського вченого Омеляна Пріцака. Для мене ж кінчався період нашого заочного знайомства, а почався час безпосередньої співпраці. Підсумки їй дасть майбутнє.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Для Омеляна Пріцака. Мемуарний жмуток до 75-річчя // *Його ж.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-тє вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 716-723. Перша публ.: *Дашкевич Я.* Для Омеляна Пріцака. Мемуарний жмуток до 75-річчя // Східний світ. – К., 1995. – № 1/2 (1994). – С. 7-14.

ОМЕЛЯН ПРИЦАК: ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ – ТВОРЧІСТЬ І ЖИТТЯ

Для Омеляна Прицака¹ ще в молодому віці поняття «життя» і «творчість» перетворилося на синоніми. І так було всюди, куди б не закинула його складна і справді покручена доля, щоб утворити з нього українського вченого світового рівня.

Перші роки життя, юнацькі роки були насичені перешкодами, та він вже у другому десятиріччі своїх днів визначив мету, до якої йшов вперто і безкомпромісно: наука, наука, наука во ім'я України – і цим шляхом він дійшов до свого восьмидесятиріччя та поза нього.

О. Прицак народився 14 травня 1919 р. у м-ку Лука (тепер с. Озерне) біля Самбора на Львівщині. Батько Осип, інженер, востаннє бачив сина, коли йому було два тижні. Він був в Українській галицькій армії, куди пішов, щоб боронити Західноукраїнську Народну Республіку. Осип Прицак помер як полонений у польському таборі біля Берестя. Майно Прицаків окупанти конфіскували, а мати Емілія переїхала до Тернополя в 1920 р., одружившись вдруге з Павлом Сарамогою, також учасником українських визвольних змагань. Омелян був здібною дитиною – вже на четвертому році життя почав читати і писати. Політичний режим, запроваджений у Західній Україні, був важким. Тому, коли в 1928 р. він вступав до польської гімназії в Тернополі, він прийшов туди з фальшивою метрикою народження – ніби народився 7 квітня 1918 р., тобто ще до проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, а також тому, що для гімназії ще був замолодий. Омелян був єдиним українцем у гімназії, йому було не легко. На дванадцятому році життя він відчув себе свідомим українцем, почав читати М. Грушевського. Сходознавством захопився вже тоді – його викладачем був Францішек Махальський (пізніше провідний іраніст у Польщі). Під його патронуванням Омелян два роки вивчав – поза гімназією – перську мову.

Його здібності до вивчення східних мов проявилися ще яскравіше у Львівському університеті (після закінчення гімназії в 1936 р.). В університеті (роки навчання – 1936-1939, формально до квітня 1940 р.) був солідний сходознавчий центр. Його професорами були такі величини, як Володимир Котвіч, Мугаммед С. Агабекзаде і Тадей Левицький. Студентом Омелян вивчав перш за все турецьку (а також інші алтайські мови), іранські та семітські мови. Пізніше пішли угро-фінські, китайська. По історичній лінії – минуле Середньої Азії та України-Русі.

¹ *Pritsak O. Apologia pro vita sua (Апология свого життя) // Journal of Turkish Studies. – Cambridge, Mass., 1978. – № 2; Прицак О. Испит вірності // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 21; Його ж. Мій шлях історика // Вісник Академії наук України. – К., 1992. – № 3; Eucharisteion: Essays Presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1979-1980. – Vol. 3-4. – Part. 1-2; Даукевич Я. Для Омеляна Прицака. Мемуарний змюток до 75-річчя // Східний світ (1994). – К., 1995. – № 1-2; Етимон. До 80-річчя акад. О. Прицака // Там само. – 2001. – № 1-2; Omeljan Pritsak armağanı / A Tribute to Omeljan Pritsak. – Сокарія, 2007.*

Почав друкуватися у 18-річному віці, від 1937 р. Це були статті про гетьманів Івана Мазепу та Павла Скоропадського, з історії Церкви, історії Карпатської України. Поволі починає переважати сходознавча тематика: українсько-арабські взаємини в середні віки (1938), карта Ідрісі (1939), похід Марвана ібн Мухаммеда в Україну 735 р. (1939). У рукописі залишилася студія про Абу ал Фіду.

Молодий дослідник з'являється на засіданнях Історичної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, бере участь у семінарі з історії України, яким керував голова комісії Іван Крип'якевич.

Після захоплення Західної України комуністичною Росією (під виглядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік) у вересні 1939 р., О. Пріцак став (у 1940 р.) молодшим науковим співробітником і вченим секретарем Інституту історії України Академії наук у Львові, а незабаром і аспірантом всесвітньо відомого українського сходознавця Агатангела Кримського. Та це тривало недовго. У цьому ж 1940 р. його взяли до Червоної армії, і він відбув службу в Башкирії (одинадцять місяців). Час, проведений у Башкирії, пройшов для О. Пріцака не даремно. Він вивчає башкирську, завдяки товаришам-солдатам знайомиться з казахською, киргизською мовами. Пізніше фронт, німецький полон, втеча з полону – і О. Пріцак знов у Львові.

У Львові він працює в Музеї Наукового товариства ім. Шевченка, що існувало напівлегально під німецькою окупацією. В лютому 1943 р. О. Пріцак був одним з ініціаторів дискусії про початки формування української нації, що проходила в такій майже замаскованій маленькій кімнаті Літературно-мистецького клубу. Саме там, 23 лютого 1943 р., я вперше побачив Омеляна, стрункого круглоликого юнака у великих окулярах. Німецька влада довідалася про цю дискусію та заборонила її.

Поволі зі сходу наближався фронт. У цьому ж 1943 р. О. Пріцак як *Ostarbeiter* виїздить до Німеччини. Українські установи у Берліні допомагають йому вступити до університету, де він став студентом іраніста й ісламознавця Ганса-Гайнріха Шедера й арабіста Ріхарда Гартманна. У Берлінському університеті був до 1945 р. і пережив у німецькій столиці всі жахи бомбардувань. Спроба влаштуватися на навчання у Швейцарії, в Женеві (туди пробрався нелегально в 1945 р.) не вдалася. Знову Берлін, а в 1946 р. вже Геттінгенський університет – там Юліус фон Фаркаш. Талановитий студент стає відомим у німецькому сходознавчому середовищі – він може вважати себе учнем та більше як учнем також таких відомих вчених, як тюркологи Аннемарі фон Габен, Гельмут Шель. У 1946 р. О. Пріцак закінчує студії в Геттінгені, у 1948 р. він – доктор зі спеціалізацією в ділянках тюркології, іраністики, славістики, ісламознавства. 1951-й – рік габілітації: доцент алтайської філології й історії Центральної Азії в Геттінгені. Вже тоді почав проявлятися його великий талант організатора наукових установ і наукових видань, який на повну силу проявився пізніше в Гамбурзі, Сіетлі та в Кембриджі, Масс. (Гарвард), урешті в Києві, а в сходознавчому плані – вивчення давніх турецьких та уйгурських текстів, монгольської й тунгуської мов.

У Гамбурзі від 1952 р., спершу доцент, а в 1957-1961 рр. – професор. І не лише викладацька й наукова праця. Він один з організаторів міжнародного *Societas Uralo-Altica* (Урало-алтайське товариство), заснованого в 1951-1952 рр., перший генеральний секретар у ньому, президент товариства в 1958-1965 рр. Головний редактор органу товариства «Ural-Altische Jahrbücher» («Урало-алтайський щорічник») у 1954-1966 рр. Видавець серій «Ural-Altische Bibliothek» («Урало-алтайська бібліотека»), «Slavo-Orientalia». Співредактор журналів «Central Asiatic Journal» («Центрально-азіатський журнал»), «Göttinger Asiatische Forschungen» (Геттінгенські азійські дослідження), серії «Uralic and Altaic Studies» («Уральські та алтайські студії»), котру видавав Університет Індіани (США). Разом з відомим монголістом Вальтером Гайссінгом започаткував у 1958 р. Перманентну міжнародну конференцію алтаїстів (PIAC), яка щорічно відбувається досі. Одночасно росте науковий доробок О. Прицака – тепер переважно з лінгвістики: історична граматики алтайських мов, компаративістичні студії мов гунів, протоболгар, чувашів. Згодом його запрошують до США.

Від 1961 р. – професор тюркології в Університеті в Сіетлі, а з 1964 р. – професор загального мовознавства й тюркології в Гарвардському університеті, від 1968 р. також викладає українознавчі дисципліни, організує українські студії. Був повний енергії, і в українському середовищі Гарварду «заробив» за це прізвисько «Торнадо». І далі творить та організовує, організовує, організовує...

1968 р. – Комітет українських студій, його голова О. Прицак. Після того як йому вдалося подолати фінансові труднощі (він, як розповідав мені сам, купив собі сомбреро й поїхав по багатих українцях у Каліфорнії, збираючи гроші), заснував у 1973 р. Гарвардський український дослідний інститут та українські кафедри в Гарвардському університеті, забезпечивши їм існування відповідними фондами. Директором інституту був до 1989 р., коли важка хвороба й операція на серці примусили піти на пенсію. Та понад 25 років у Гарварді були дуже насичені. Поряд з алтаїстикою й десятками праць з цієї галузі рівновартними стають дослідження з історії України-Русі.

А в організаційній і видавничій сферах ще: постійний Комітет для середньо-азійських і алтайських студій (О. Прицак – перший його голова), поруч з Ігорем Шевченком головний редактор «Harvard Ukrainian Studies» («Гарвардські українські студії») від 1977 р., далі Міжнародна асоціація для дослідження джерел до історії України та країн Чорномор'я XV–XVIII ст. (О. Прицак – її голова) від 1981 р., що вже в «український час» ученого трансформувалася й розпочала видавничу діяльність, Міжнародна асоціація україністів, яка після проголошення незалежності України поширила свою діяльність на рідні землі, багатотомна «Бібліотека давньої української літератури» і т. д.

Діяльність О. Прицака здобуває міжнародне визнання. Академії наук багатьох країн світу обирають його своїм дійсним членом (дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка він став уже раніше – 21 квітня 1951 р.) – до кінця його життя академії стало 25, пішли звання почесного доктора багатьох університетів, остаточно він удостоївся 50-ти орденів і медалей.

Незалежність України відкрила перед О. Пріцаком нові перспективи. Запрошення приїхати в Україну, зокрема для організації Інституту сходознавства в системі Академії наук України, він отримав з виходом на пенсію в Гарварді (1989). Це була для нього справжня велика радість. Первісний план такого всеоб'ємного Інституту сходознавства О. Пріцак мені показав – і тут зразу виникли великі труднощі: брак підготованих співробітників. Москва майже півстоліття робила все для того, щоб сходознавства в Україні не було, цілий ряд сходознавців мусів, у кращому випадку, виселитися за межі України. Інших, навіть світової слави, наприклад А. Кримського, нищили в казематах і таборах НКВС. Треба було починати все заново, майже на порожньому місці. У 1991 р. Інститут сходознавства, тепер імені А. Кримського, було створено, і праця почалася. Необхідно підкреслити, що О. Пріцак у Києві здобув зрозуміння. 1990 року його обрали дійсним членом академії, 1993 р. нагородили Почесною відзнакою Президента, 1993 р. він став лауреатом Державної премії України. Вдалося відновити деякі давніші проекти, хоча б видання «Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries» («Студії османських документів, що стосуються України та чорноморських країн»), відновити ліквідований т. зв. радянською владою журнал «Східний світ», взяти активну участь у створенні серії «Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії» та ін. Наснага «Торнадо» діяла далі.

Поганий стан здоров'я примусив О. Пріцака відмовитися від керівництва Інститутом та повернутися, в основному, на лікування до США. 30 травня 2006 р. у Веллслі, неподалік від Кембриджа, Масс., його не стало.

Ще кілька речень про наші особисті контакти. Як я вже згадував, 1943 р. у Львові побачив Омеляна вперше. У 1963 р., сім років після мого повернення з ув'язнення, ми почали листуватися – він був тоді в Гамбурзі. Листувалися на наукові теми досить інтенсивно, наскільки це було можливим при хронічному перевантаженні О. Пріцака. (Ці листи в мене збереглися, і я готую їхню публікацію). У 1959 р. він отримав у Варшаві (де мешкав у проф. Едварда Триярського, мого приятеля) візу і приїхав до Львова, нібито на запрошення проф. І. Крип'якевича. Це виявилось провокацією органів (запрошення було фальшивим). Його хотіли намовити залишитися в СРСР. Ми дуже боялися, що його силою затримують і не випустять назад. Він востаннє бачився з матір'ю Емілією, яку я потім, на прохання Омеляна, відвідував на окраїні Тернополя (мешкала в маленькій бідній сільській хатині) та в Дрогобичі. У 1964 р., отримавши від нього пакет з відбитками його праць, я опублікував у Києві, в журналі «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», огляд праць О. Пріцака. По суті, єдиний тоді об'єктивний огляд його досліджень – бо всі інші згадки в Москві та Києві зводилися до лайки та навішування йому ярликів антирадянця, націоналіста, норманіста...

Я почав співробітничати з редагованим ним «Ural-Altäische Jahrbücher» (за що отримав сувору догану від начальства, бо в назві журналу згадувалися Урал і Алтай, розташовані на території СРСР – тому журнал кваліфікували як антирадянський), пізніше з «Harward Ukrainian Studies». О. Пріцак робив спроби, щоб

влаштувати мене на працю в Гарварді, в Сорбоні – та ніщо з цього не вийшло (Гарвард я побачив уже кілька років пізніше).

Омелян приїхав до Львова в липні 1989 р. – тоді вже атмосфера була іншою. Запахло незалежністю. Ми вперше зустрілися особисто. Після переїзду його до Києва потреба в листуванні відпала, ми часто зустрічалися в столиці. Листи з'явилися знову після повернення Омеляна назад до США.

Як дослідник, історик і мовознавець, О. Прицак був складною й навіть суперечливою особистістю. Його твердження та, зокрема, історичні візії викликали часом дуже різку критику, наукову й ненаукову полеміку. Але значною мірою якраз ця полеміка сприяла актуалізації дослідницьких проблем, що й треба вважати позитивним результатом.

О. Прицак опрацював свій власний метод шляхів до наукового пізнання. У плані вивчення історії він опирався на безпосередньому дослідженні джерел та індивідуальній, типовій для нього, їх інтерпретації та коментуванні. Він не признавав авторитетів. Тому майже завжди не йшов проторованими шляхами, відкидаючи, в принципі, результати давніших досліджень, часом стереотипні теорії та гіпотези. Він також, як правило, відмовлявся від вивчення археологічних джерел, вважаючи, що між пам'ятками археології та письмовими пам'ятками існує надто велика прірва, яка позбавляє достовірності археологічні твердження.

Зрозуміло, що таким чином він доходив нерідко до парадоксальних висновків, що, однак, не позбавляло їх новизни та було поштовхом до подальших дискусій, в яких, майже завжди, О. Прицак відмовлявся брати участь. Це відповідало, значною мірою, аподиктичності його характеру.

Гаряча полеміка вибухала кілька разів. Варто згадати деякі з них, що не минули безслідно для історичної та мовознавчої науки й залишають слід на дальші роки. «Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren» («Болгарський перелік князів та мова протоболгар», Візбаден, 1955), «Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century» («Хозарські гебрейські документи з X ст.», разом з Норманом Голбом, Ітака; Лондон, 1982) – для прикладу. Справжню бурю викликала полеміка довкола гіпотези О. Прицака про початки Русі. Спершу брошура «The Origin of Rus'. An Inaugural Lecture. October 24, 1975» («Початок Русі. Інаугураційна лекція, 24 жовтня 1975», Кембридж, Масс., 1976; український переклад: «Відкіль єсть пішла руськая земля» («Сучасність», Мюнхен, 1978. – Ч. 3)), яка, крім серйозних критичних відгуків західних та деяких українських авторів – Г. Рюсса, Д. М. Вільсона, О. Домбровського, викликала шквал звинувачень в антипатріотизмі – М. Антоновича, В. Г. Чепиги, М. Андрусяка. Вихід у світ двох томів «The Origin of Rus'. Vol. 1: Old Scandinavian Sources other than the Sagas» («Походження Русі. Т. 1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських sag)», Кембридж, Масс., 1981; український переклад: Київ, 1997); «Т. 2: Стародавні скандинавські джерела», Київ, 2003 (лише українською мовою) активувала дискусію знову в науковому – Г. Шрамм, Е. А. Мельникова – та в не дуже наукових планах. На серйозну увагу заслуговує рецензія Е. А. Мельникової, опублікована в

журналі «История СРСР» (Москва, 1984. – № 4). З іншого боку, критики визнавали високий рівень його публікації джерел. «Походження Русі» – цей *opus vitae* О. Прицака – передбачався в шести томах. Науковці з нетерпінням чекають на вихід у світ 3-го тому, присвяченого східним джерелам, який тепер видається в Києві.

Здається, не без дискусії мине також уже посмертна публікація монографії «Коли і ким було написано Слово о полку Ігоревім» (Київ, 2008). Крім згаданих книжок та брошур, з-під пера вченого вийшли ще: «Рід Скоропадських (Історично-генеалогічна студія)» (Львів, 1938); «Julius von Farkas. Bibliographie. Festgabe zum 60. Geburtstag» («Юліус фон Фаркаш. Бібліографія. Святочний дар до 60-річчя», Візбаден, 1954); «Ukrainian Incunabula, Manuscripts, Early Printed and Rare Books. Houghton Library» («Українські інкунабули, рукописи, стародруки та рідкісні книги. Гоотенська бібліотека», Кембридж, Масс., 1970); «Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967-1973)» (Кембридж, Масс., Нью-Йорк, 1973); «The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation» («Печеніги. Справа соціальної та економічної трансформації», Ліссе, 1976 та Кембридж, Масс., 1977); «Studies in Medieval Eurasian History» («Дослідження з середньовічної історії Евразії», Лондон, 1981); «On the Writing of History in Kievan Rus'» («Про літописання в Київській Русі», Кембридж, Масс., 1986); «Історіософія та історіографія Михайла Грушевського» (Київ; Кембридж, Масс., 1991); «Шевченко – пророк» (Київ, 1993); «The Origins of the Old Rus'. Weights and Monetary Systems» («Походження давньої Русі. Система мір і грошей», Кембридж, Масс., 1998). Уже цей перелік заголовків дає уявлення про багатоплановість наукових зацікавлень автора. Що ж тоді казати про багатовекторність його статей, рецензій, нотаток, яких налічується разом понад 700 (бібліографія праць О. Прицака у: Harvard Ukrainian Studies (Кембридж, Масс., 1979-1980. – Т. 3-4. – Част. 1), та як додаток до його виданої недавно книжки «Коли і ким було написано Слово о полку Ігоревім», Київ, 2008). Та на першому плані постійно орієнталістика у всій її багатогранності – етнічній, мовній, географічній (від Китаю до України). І все це українською, англійською, німецькою, турецькою, польською, російською мовами.

Омелян Прицак присутній серед нас не лише своєю науковою спадщиною. У Національному університеті «Києво-Могилянська академія» діє кабінет його імені, відкритий 14 листопада 2007 р. У ньому є унікальна бібліотека (близько 20 тисяч одиниць, виданих понад 60 мовами), науковий і приватний архів, мистецька колекція, меморіальні особисті речі. У такий спосіб – заходами дружини Лариси та ректорату «Києво-Могилянської академії» – було виконано заповіт великого вченого.

На II Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті О. Прицака, 21-22 травня 2009 р. в Києві схвалено мої пропозиції: видати друком путівник по архівних матеріалах О. Прицака; при кафедрі сходознавства Національного університету ім. І. Франка у Львові створити Інститут тюркології ім. О. Прицака (просити про це Міністерство науки і освіти); на будинку Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, що на вул. Винниченка, 24, де О. Прицак починав свою наукову кар'єру,

встановити пам'ятну таблицю; заснувати стипендію ім. О. Пріцака для студентів-сходознавців (про це також просити Міністерство).

Усе це – ідеї, але ідеї часом здійснюються.

Наукова творчість Омеляна Пріцака назавжди увійшла в золотий фонд світового сходознавства та сходознавства українського, яке він відновив своєю невсипущою працею та науковими концепціями.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* Омелян Пріцак: життя і творчість – творчість і життя // *Його ж.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 3-тє вид., доповн. – Львів, 2016. – С. 846-851. Публікація з редакторськими скороченнями та змінами: *Дашкевич Я.* Омелян Пріцак: життя і творчість – творчість і життя // *Вісник Наукового товариства ім. Шевченка.* – Львів, 2010. – Ч. 43. – С. 25-27.

РЕЦЕНЗІЇ

ЭВЛИЯ ЧЕЛЕБИ. КНИГА ПУТЕШЕСТВИЯ (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Перевод и комментарии. – Москва: Изд-во Восточной литературы, 1961. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – (Академия наук СССР – Институт народов Азии. Памятники литературы народов Востока. Переводы. VI)

Східні джерела до історії України – чи не найбільш занедбана ділянка нашого джерелознавства. Тому треба вітати вихід у світ першого критичного російського видання тих уривків з твору відомого турецького мандрівника Евлії Челебі, які стосуються території сучасного Радянського Союзу.

У першому випуску вибраних уривків з «Книги подорожі» Евлії (нар. 1611 – пом. між 1679 і 1683 рр.) опубліковані матеріали про Україну і Молдавію. Евлія понад 30 років свого життя присвятив подорожам – він об'їхав весь Близький Схід (із Суданом і Абіссінією включно), Балкани, значну частину Західної та Східної Європи (за його словами, побував навіть у Швеції й Данії).

Уважний та вдумливий спостерігач, Евлія записав багато цікавих вражень про Південну, Правобережну і Західну Україну, де він бував двічі – в 1656-1658 і в 1666 рр. Він мальовничо описав Київ, Львів, більш або менш коротко – також Лубни, Черкаси, Кременчук, Канів, Чигирин, Кобеляки, Брацлав, Шаргород, Підгайці, Броди, Бар, Аккерман та ряд інших українських міст.

Евлія описав зовнішній вигляд українців, захоплювався (незважаючи на цілком зрозумілу ворожість) мужністю козаків. Він описував будинки, крамниці, базари в містах, заняття їхніх мешканців, характеризував діяльність ремісників і селян і т. д.

Коло зацікавлень Евлії дуже широке – і в багатьох явищах він зумів знайти подробиці, на які місцеві автори, що звикли до українського побуту XVII ст., не звертали уваги. Евлія цікавиться навіть українською мовою, наводить деякі українські слова і фрази, вважає, що українська мова «більш всеосяжна і багата, ніж фарсидська (тобто іранська літературна мова, дуже розвинена в той час. – Я. Д.)».

Значну цінність мають специфічно військові описи Евлії (описи козацької й татарської тактики, фортець, міських укріплень тощо). Автор пише живою, образною мовою та своєрідним східним стилем з великими перебільшеннями, кучерявими епітетами й порівняннями. Тому до його описів треба ставитися дуже критично.

«Книга подорожі» підготовлена до друку радянськими тюркологами. Вона в основному відповідає своєму призначенню. Можливо, слід було докласти більше наполегливості для ідентифікації деяких географічних і особових назв (їх правильне звучання, деформоване арабською графікою оригіналу, часто вдається встановити з великими труднощами).

Видання має обширний науковий апарат – дві вступні статті, реальний і термінологічний коментар, бібліографію, покажчики імен, етнічних і географічних назв.

В. В. Мавродін у вступній статті «“Книга подорожі” Евлії Челебі як джерело з історії Росії, України і Молдавії середини XVII ст.» перебільшує значення цього твору як історичного джерела. Після прочитання статті Мавродіна складається враження, що записки Евлії – це нібито єдиний твір мемуарного характеру про Україну XVII ст., що в цей час по Україні майже не їздили іноземні мандрівники. Насправді Евлія був одним з багатьох мандрівників. У цьому легко переконатися хоча б з книги В. Кордта «Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.» (Київ, 1926). До того ж історична цінність (у вузькому розумінні цього слова) записок Евлії стосовно України, саме внаслідок специфічного пишного стилю його писань, не дуже й велика. Значно цінніші вони з етнографічно-побутового погляду. Основне значення твору Евлії полягає в тому, що він конкретно визначає ставлення феодальної Туреччини до України як до джерела збагачення шляхом постійних грабіжницьких походів і нападів. Певну історичну цінність мають також згадки Евлії про взаємовідносини між П. Дорошенком, І. Сірком, запорожцями, з одного боку, і Туреччиною й Татарським ханством – з другого.

Публікується за виданням: Д[ашкевич] Я. [Рец. на:] Челеби Эвлия. Книга путешествия: (Извлеч. из. соч. тур. путешественника XVII в.). – Москва: Наука, 1961. – Вып. 1 // Научно-информационный бюллетень Архивного управления УРСР. – К., 1963. – № 1. – С 83-84.

«АНТОЛОГІЯ ЛІТЕРАТУР СХОДУ» [Рец. на: АНТОЛОГІЯ ЛІТЕРАТУР СХОДУ: Пер. з адиг., азерб., араб. та ін. мов / Упоряд., вступ. ст. та прим. А. Ковалівського. – Харків: Вид-во Харків. держ. ун-ту ім. О. М. Горького, 1961. – 451 с.: іл.]

Сходознавство – в розумінні цілого комплексу гуманітарних дисциплін, які займаються дослідженням сучасного та минулого народів Азії й Африки – ще не так давно вважалося в Україні ледве чи не зайвою наукою та непотрібною розкішшю. Сходознавців – мовознавців, літературознавців, істориків – в Україні було мало й ставилися до них як до явища, не менш екзотичного, ніж об'єкт їхніх досліджень. Ця хибна думка (особливо дивна в Україні, що протягом довгих століть мала безпосередні культурні зв'язки з рядом східних народів і на території якої здійснювався дуже активний процес культурного обміну між Сходом і Заходом) належить вже до минулого. Сходознавство знову стає повноправним напрямом досліджень, здобуває чимраз ширше коло прихильників і шанувальників. Протягом останніх років сходознавчі дослідження на Україні помітно активізувалися. Одним із свідчень цього є вихід у світ чималого за обсягом «Антології літератур Сходу», любовно впорядкованої видатним українським сходознавцем професором А. П. Ковалівським.

Для кращого уявлення про книгу варто навести довгий її підзаголовок. Антологія охоплює «переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської, бенгальської, вірменської, гінді, грузинської, грапара (старовірменської), індо-незійської, китайської, корейської, меотійсько-грецької, осетинської, палі, перської, санскритської, таджицької, турецької, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові». Цей підзаголовок, правда, відбиває лише одну сторону видання. Поруч з антологією – букетом або ретязем квітів чи, по-східному, «Гюлістаном» – квітником (за визначенням упорядника), в книзі вміщено й велике дослідження А. Ковалівського «Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках» (с. 9-122) і дуже детальні «Примітки» (с. 369-449), зміст яких часто складається з екскурсів у різні галузі орієнталістики. Без перебільшення можна сказати, що «Антологія літератур Сходу» А. Ковалівського – це невелика, але всебічно опрацьована енциклопедія харківського сходознавства, усіх його напрямів, – філології, історії, філософії, ба навіть дослідження географії, зоології країн Сходу.

У цій багатогранності книги криється секрет її успіху. Нею зацікавилися українські історики¹, її високо оцінили бібліографи². На неї прихильно відгукнулися

¹ Див.: Український історичний журнал. – К., 1963. – № 5. – С. 149-150; Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 5. – С. 77-78.

² Див. рецензії Х. Надея в журналах: Прапор. – 1963. – № 1. – С. 62-64; Народы Азии и Африки. – 1963. – № 3. – С. 163-165.

в братніх радянських республіках – зміст «Антології» викладено в тбіліській «Літературній газеті», в батумській «Червоній Аджарії», в душанбейському журналі «Червоний Схід»³. Українська «Антологія літератур Сходу» лежить в основі великої оглядової статті, присвяченої українському сходознавству, що вийшла з-під пера відомого польського вченого Я. Рейхмана⁴. На цьому не кінчається перелік доброзичливих і прихильних рецензій і відгуків на книгу, в якій, не без підстав, бачать переконливий доказ відродження українського сходознавства після довгого періоду застою.

У короткій рецензії немає можливості аналізувати різноманітні сторони антології. Хочеться, однак, розглянути це видання з погляду розвитку літературознавчих досліджень у харківському орієнталістичному центрі, а також висвітлити значення книги як першої й цілком вдалої спроби послідовного і синтетичного відбиття перекладацької роботи в галузі східних літератур, пов'язаної з Харковом і його культурними традиціями. «Антологія літератур Сходу» дозволяє також зробити ряд висновків, що стосуються сучасного стану наших літературних знайомств і зв'язків з культурою народів радянського і зарубіжного Сходу.

Насичена багатим фактичним матеріалом вступна стаття А. Ковалівського визначає основні етапи розвитку східного літературознавства та перекладацької роботи із східних мов у Харкові. Хоча викладання східних мов у Харківському університеті почалося ще в 1805 р., вивчення літератур Сходу значно відставало від лінгвістичних досліджень, часто було безпосередньо залежним від них. Викладання перших курсів літератур Сходу пов'язане з іменем акад. Б. Дорна (у Харкові з 1829 по 1835 р.), який читав курс історії перської літератури. Початок літературознавчих студій датується кінцем XIX ст. і пов'язаний з діяльністю видатного українського індіаніста П. Ріттера (в Харківському університеті з 1897 по 1937 р.), великий дослідницький і перекладацький талант якого по-справжньому проявився тільки в післяжовтневій роки.

Встановлення радянської влади ґрунтовно змінило напрям і цілі харківського сходознавства. Лише після революції в Харкові з'явилися перші переклади із східних мов на українську, значно поширилося коло літературознавчих і перекладацьких інтересів. Поруч з класичною літературною спадщиною (а для деяких східних літератур класичний період в їхній історії визначається сторіччями до нашої ери або першими сторіччями нашої ери), що в дореволюційний період була єдиним об'єктом досліджень, увагу дослідників і перекладачів привертають твори нової доби – зокрема поезія та проза революційного напрямку. Велику роль у популяризації культури східних народів відіграла Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, що існувала в Харкові впродовж 1925-1934 рр. і видавала

³ Див. рецензії Г. Наморадзе в «Літературній газеті» від 22 лютого 1963 р.; Г. Сіхарулідзе в «Сабчота Ачара» від 11 січня 1963 р.; Ш. Султанова, О. Дуна в «Шарки сурх» (1963. – № 12. – С. 148-151).

⁴ *Reychman J. Z dziejów ukraińskiej orientalistyki i stosunków kulturalnych Ukrainy ze Wschodem // Przegląd Orientalistyczny. – Warszawa, 1964. – № 1. – S. 53-57.*

ряд періодичних видань («Бюлетень» (1926-1927), журнали «Східний світ» (1927-1930) та «Червоний Схід» (1931)). Протягом 1926-1930 рр. у Харкові працювали курси східних мов, 1930 р. засновано Український науково-дослідний інститут сходознавства та Український вечірній технікум сходознавства і східних мов. На такій науково-дослідницькій та навчальній базі ґрунтувався розвиток українського (не лише вузькохарківського) сходознавства кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.

Харківський етап (якщо можна застосовувати такий термін) в історії української орієнталістики пов'язаний із справжнім розквітом перекладацької діяльності. Відповідний розділ антології (с. 149-336) ілюструє цю тезу багатим матеріалом. Саме тоді й було здійснено більшість українських перекладів із східних мов. У коло перекладачів, яке в дореволюційний період обмежувалося професорським складом університету, ввійшли тепер відомі українські письменники. Тогочасні харківські видавництва, що прихильно поставилися до видання творів східних літератур в українських перекладах, об'єднали довкола себе групу перекладачів-спеціалістів. Серед тих, що збагатили українську культуру перекладами з різних східних літератур, були такі майстри слова, як М. Бажан (переклади з грузинської – Ш. Руставелі, С. Чіковані), П. Тичина (з вірменської – Є. Чаренц, А. Акопян, О. Ованнесян, з турецької – М. Емін), Г. Хоткевич (із санскриту – Калідаса), П. Ріттер (з бенгалі – Рабіндранат Тагор, санскриту – Калідаса, палі), Г. Наморадзе (з грузинської – М. Джавахішвілі), А. Ковалівський (з арабської – ліванської – А. Рейхані), О. Баранников (з гінді – П. Чанд; до речі, це були перші переклади цього автора на європейську мову). Велика заслуга упорядника полягає в тому, що він пригадав незаслужено призабуті імена таких прекрасних перекладачів, як О. Кирій (переклади з адигейської), В. Чередниченко (з осетинської), К. Костан (з меотійсько-грецької), Є. Ребрик (з таджицької), Ф. Бахтинський (з асурської й корейської). Ф. Пущенко (з японської). А. Ковалівський приклав чимало зусиль для того, щоб здобути біографічні відомості про багатьох з них. Йому вдалося натрапити на слід неопублікованих у свій час перекладів – так уперше на сторінках «Антології літератур Сходу» з'явилися друком переклади П. Ріттера з літератури мовою палі та В. Чередниченко – уривки з осетинського епосу «Нарти».

Помітне зубожіння харківського «Гюлістану» в післявоєнні роки не вдається пояснити тільки змінами в «культурній географії» республіки (перенесення столиці до Києва в 1934 р.). Очевидно, певний час у Харкові не приділяли належної уваги сходознавству, а цілком зрозуміле постійно зростаюче зацікавлення народами Сходу, що піднялися на запеклу боротьбу проти колоніального гніту, відбилося насамперед на історичних дослідженнях. І все ж таки в Харкові працюють над першими в Україні перекладами з індонезійської мови (виконаними на високому художньому рівні В. Бадяном), продовжують перекладати з осетинської, вірменської (перекладач В. Тичина-Берест), арабської та ін. Переклади цього останнього періоду значною мірою публікуються вперше в рецензованій антології.

А. Ковалівський підійшов до впорядкування «Антології літератур Сходу» як до складання документального збірника. Для нього кожен переклад – це документ з історії культури України певного часу, документ, що не підлягає редакторській (крім орфографічної) правці, змінам, переробкам. Суворе дотримання таких текстологічних принципів зумовлює велике наукове значення хрестоматійної частини антології. Воно дозволяє на ряді характерних прикладів дослідити теорію і практику українських перекладів із східних мов. З погляду техніки перекладу особливо цікаві вміщені в книзі різні варіанти того самого твору. Користуючись текстами антології, можна простежити як зростання перекладацької майстерності окремих перекладачів (див. переклади О. Кирія з адигейської – уривок «Красуні гір на порогах хат, за рукоділлям, співають» (с. 227) та аналогічний уривок «Горянки молоді за пряжею співають» (с. 228), а також переклади М. Бажана з грузинської – вступних строф з «Витязя у тигровій шкурі» в редакції 1933 р. (с. 190) і в редакції 1957 р. (с. 386)), так і відмінності в перекладацькій манері різних перекладачів того самого твору (наприклад, роман М. Джавахішвілі «Хізані Джако» в перекладі Г. Наморадзе і В. Левицького, с. 204-214). Вміщені в антології переклади українською мовою можуть стати предметом порівняння з перекладами іншою мовою Радянського Союзу. Так, скажімо, порівняння перекладених Є. Ребриком романів С. Айні «Одіна» і «Дохунда» з російськими перекладами О. Ерберга дозволяє, на думку лєнінабадського літературознавця О. З. Дуна, набагато вище ставити фахову майстерність українського перекладача.

Характерні ще інші особливості вдумливої роботи упорядника над вибором текстів для антології. А. Ковалівський цілком правильно зосередив свою головну увагу на текстах, що перекладалися безпосередньо зі східного оригіналу, вважаючи лише такі переклади наслідком сходознавчої роботи в Україні. Переклади, зроблені за посередництвом інших мов, не можуть вважатися повноцінним культурним надбанням і тому, зрозуміло, їм слід приділяти менше уваги. На підборі текстів для антології відбився витончений мистецький смак упорядника. Треба підкреслити, що підбір, зроблений на підставі таких критеріїв, цілком задовольняє. А. Ковалівському справді вдалося відібрати найцінніші зразки східної перекладної літератури, тією чи іншою мірою пов'язані з харківським сходознавчим центром.

Вступну статтю упорядника можна доповнити ще деякими бібліографічними даними. Найповніше вони подаються в уже згаданих рецензіях Х. Надея – і навряд чи є рація їх знову повторювати. Тепер, коли тритисячний тираж «Антології літератур Сходу» давно вже розійшовся (це ще одне свідчення помітного росту сходознавчих зацікавлень нашої громадськості), варто подумати про її перевидання. У такому разі доцільно було б додати до неї новий, виключно бібліографічний розділ з описом сходознавчої літератури і перекладів зі східних мов, що друкувалися в Харкові. Це дозволило б покращити структуру вступу й коментарів, звільнивши їх принаймні частково від бібліографічних подробиць. Для літературознавців особливо цінним доповненням був би хоча б коротко анований перелік тих творів українських харківських письменників, у яких певне місце займає східна тематика.

Всі розділи антології насичені фактичним матеріалом, але в книзі, на жаль, бракує покажчика імен, який дуже полегшив би користування нею.

«Антологія літератур Сходу» належить до категорії книг, що не залишають байдужим навіть випадкового читача. Вона – частковий підсумок досягнень української культури в її єднанні з культурами народів Сходу і водночас значний вклад в історію українського сходознавства – цієї малодослідженої ділянки з історії культури українського народу.

Значення книги цим не обмежується. Антологія не лише підсумовує досягнення українського сходознавства в одному з наукових центрів республіки, а й допомагає виявити його слабкі місця, визначити безпосередні завдання, що стоять перед українським сходознавством як у галузі літературознавства, так і в галузі перекладацької роботи.

Серед завдань, що їх підказує зміст антології, першорядними треба назвати заходи, спрямовані на практику вивчення східних мов у стінах вузів і поза їхніми межами. Не можна вважати нормальним таке становище, коли вивчення східних мов в Україні ведеться винятково на історичних факультетах – як це не дивно, філологічні факультети вузів майже цілком відмежувалися від цієї важливої справи.

У своїй книзі А. Ковалівський перелічує ряд художніх творів літератур Сходу, перекладених і виданих в 20–30-х рр. ХХ ст., що давно вже увійшли до золотого фонду світової літератури. Варто подумати про перевидання цих забутих перекладів – нові видання, без сумніву, знайдуть шлях до радянського читача. У зв'язку з цим необхідно підкреслити, що дуже цінна, унікальна за своїм характером «Антологія індійської класичної літератури», складена таким прекрасним її знавцем, яким був П. Рітгер, досі ще лежить у рукописі. Її видання – важливе завдання українського сходознавства. На сьогодні важко навіть уявити кращий внесок у розвиток українсько-індійських культурних зв'язків. Видавництвам України слід звернути більше уваги на друк нової перекладної літератури, бо тільки таким чином можна стимулювати перекладацьку роботу тих нечисленних знавців східних мов, що є в Україні.

Нарис харківського сходознавства, опрацьований А. Ковалівським, – це лише частина історії української орієнталістики. Дуже хотілося б, щоб починання харківського вченого знайшло послідовників, щоб подібну дослідницьку роботу було проведено й щодо інших сходознавчих центрів України (Київ, Львів, Одеса, Сімферополь) – і на цій підставі був створений нарис історії розвитку сходознавства в Україні в цілому.

У тому, що книга допомагає накреслити коло проблем, на яких повинна концентруватися увага українських сходознавців, – ще одне свідчення цінності «Антології літератур Сходу» – великого творчого досягнення її упорядника.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я. Р.* «Антологія літератур Сходу» [Рец. на: Антологія літератур Сходу: Пер. з адиг., азерб., араб. та ін. мов / Упоряд., вступ. ст. та прим. А. Ковалівського. – Харків: Вид-во Харків. держ. ун-ту ім. О. М. Горького, 1961. – 451 с.: іл.] // Радянське літературознавство. – К., 1964. – № 6. – С. 133-136.

KATALOG RĘKOPISÓW ORIENTALNYCH ZE ZBIORÓW POLSKICH. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958-1959. – T. 1. – Cz. 1. – 362, 59 s. – (Polska Akademia Nauk. Zakład Orientalystyki)

Народи Азії відіграли важливу роль як у політичному, так і культурному житті ряду східноєвропейських країн. У результаті взаємозв'язків між народами Східної Європи та Азії, в архівах та бібліотеках України, Росії, Польщі, Румунії відкрито чимало документів і рукописних книг східними мовами, які є важливим джерелом для дослідження міжнаціональних політичних, економічних і культурних відносин. Чимало рукописних пам'яток східними мовами зберігається в збірках Польщі. Значення цих орієнтальних колекцій виходить далеко за локальні межі. Вони також мають велику цінність для вивчення минулого українських земель, значна частина яких, як відомо, в середньовічні часи входила до складу феодальної Польщі.

Прекрасно розуміючи значення письмових пам'яток східними мовами для історичних та культурно-історичних досліджень, Інститут сходознавства Польської академії наук вирішив створити у своєму складі спеціальний Кабінет східних рукописів. Основна увага кабінету спрямована на складання восьмитомного «Каталогу східних рукописів з польських збірок» (головний редактор С. Стрельцин). Ряд томів цього видання має безпосереднє відношення до джерелознавства історії України, а саме: т. 1 (турецькі документи), т. 2 (татарські й перські), т. 3 (вірменські й грузинські рукописи), т. 5 (арабські, перські й турецькі), т. 6 (єврейські, арамейські та самаритянські рукописи). З цих томів досі вийшли в світ перша частина т. 1 – «Каталог турецьких документів. Документи до історії Польщі та сусідніх країн у 1455-1672 рр.» (автор З. Абрагамович), а також т. 3 – «Каталог вірменських і грузинських рукописів» (автор вірменського розділу – К. Рошко).

Без перебільшення можна сказати, що серед описаних у першій частині т. 1 понад 380 турецьких документів немає майже жодного, який тією чи іншою мірою не стосувався б історії України. Польсько-турецькі зв'язки здійснювалися лише через територію України, котра часто була причиною незгоди в боротьбі між султанською Туреччиною та шляхетською Польщею. Тому й у документах і, таким чином, у каталозі відбилися різноманітні економічні, культурні й політичні зв'язки між Україною та Польщею, з одного боку, Туреччиною й загарбаними нею землями – з іншого. В каталозі, зокрема, перелічується ряд дуже цінних і майже зовсім не використаних українською історіографією документів, у яких знайшли відображення зародження, розвиток і розквіт козаччини, боротьба українського народу з турецько-татарською агресією в XVI–XVII ст. Листи турецьких султанів та високих достойників Порти до польських королів і сановників заповнені скаргами на козацьку «сваволю», вимогами приборкати «непокірних підданих», які нападають на турецькі й татарські землі.

У документах досить докладно (в деяких випадках – надзвичайно детально) описуються козацькі походи на Очаків та його околиці в 40–60-х рр. XVI ст. (док. № 84, 85, 92, 93, 106, 110-114, 125, 128 та ін.), висвітлюються такі питання, як роль Дмитра Вишневецького в організації козацьких походів (док. № 132, 153, 154, 156-159, 172), каральний похід турецьких військ на козаків у 1617-1618 рр. (док. № 249, 250), участь козаків під проводом Михайла Дорошенка в кримській міжусобиці 1628 р. (док. № 264, 268-270). Морські походи на побережжя Румелії та Анатолії в 20–30-х рр. XVII ст. (док. № 256, 263, 278, 319).

У договорах, що укладалися між королями і султанами, знайшли відображення спільні польсько-турецькі заходи, спрямовані на придушення козацтва, дворушницька політика Туреччини по відношенню до Богдана Хмельницького.

Привертають увагу документи 1668 і 1672 рр. (№ 377, 378 – т. зв. Бучацький договір), в яких говориться про турецький протекторат над козаками й Україною. Це питання зовсім не порушувалося українською радянською історіографією. Чимало документів стосується торговельних зв'язків між Україною, Польщею, Молдавією, Волощиною та Туреччиною.

До польського коронного архіву (З. Абрагамович описував насамперед колекції саме цього архіву, який тепер входить до складу Головного архіву давніх актів у Варшаві) потрапили також деякі турецькі документи, місце яких, по суті, було в українському гетьманському архіві та які, так чи інакше, перейшли в польські руки. У каталозі описано листи султана Мехмеда IV і великого візира Мелека Ахмеда-паші до Богдана Хмельницького 1651 р. (док. № 344, 345; турецькі оригінали опубліковані раніше чеським тюркологом Й. Рипкою) та лист сілістрійського коменданта Юсуфа-паші до Петра Дорошенка 1665–1666 рр. (докладна дата не встановлена; док. № 366; лист досі не опубліковано). Описано також два листи дружини турецького султана Сулеймана I, колишньої бранки, українки Роксолани, до короля Зигмунта-Августа 1548–1549 рр. (док. № 99, 103; турецькі оригінали досі не опубліковані).

Перша частина т. 1 «Каталогу східних рукописів» складена на високому науковому рівні. З. Абрагамович подає в своїх описах короткий зміст кожного документа, визначає хронологію згідно з прийнятим літочисленням, цитує початок тексту в оригіналі та наводить дуже скрупульозний опис кожного з актів. Подаються відомості про публікацію документа, про наявність перекладу на європейські мови, про якість цього перекладу тощо. Каталог свідчить про всебічну ерудицію автора не лише в галузі тюркології, але й у галузі дослідження зв'язків Польщі й України з Туреччиною. З. Абрагамович встановлює, зокрема, правильне звучання ряду прізвищ, назв міст і т. п., деформованих арабською графікою турецьких оригіналів. Однак, через відсутність допоміжних покажчиків, у каталозі важко зорієнтуватися.

Каталог З. Абрагамовича дуже важливий для всіх дослідників українсько-турецьких відносин у XV–XVII ст. Він надзвичайно рельєфно доводить велику цінність турецьких документів, що зберігаються в Польщі, для цієї тематики. З

іншого боку, він не менш переконливо підтверджує ті незаперечні істини (про котрі, на жаль, деякі історики забувають), що на сучасному етапі розвитку радянської історіографії писати справді наукові праці, зокрема про боротьбу з турецько-татарською агресією в Україні, без знання східних джерел і, отже, без знання турецької й татарської мов просто неможливо.

Матеріал цілком іншого характеру знаходимо в т. 3 «Каталогу східних рукописів», присвяченому описові вірменських і грузинських рукописів. Більшість вірменських рукописів походить з вірменських поселень XVI–XVIII ст. на Західній Україні. Тепер ці рукописи розкидані по різних польських бібліотеках та архівах. Здебільшого вони релігійного змісту. Ця група рукописів ілюструє перші десятиріччя історії Вірменської церкви в Україні після запровадження унії з Римом і є свідченням значної латинізації церковних обрядів, здійсненої в кінці XVII ст.

Для істориків вірменських поселень в Україні особливу цінність мають актові книги із Станіслава (нині Івано-Франківська) та окремі документи. Серед перших дуже важливі книги вірменської громади 1681-1689 і 1736-1742 рр. (описані під № 1/23 і 1/24), книга вірменського суду 1692-1702 рр. (№ 1/25) та книга заручин і шлюбів вірменської парафії 1693-1784 рр. (№ 11/4). З окремих документів найцікавіші два листи ечміадзинських католикосів Мовсеса III і Піліпоса I 1632 і 1644 рр. до польських королів (№ IV/1 і IV/3), пов'язані з релігійними переслідуваннями українських вірменів.

До каталогу К. Рошка можна подати деякі доповнення. «Теолог Клеменс з ордену театинців», автор трактату про таїнства, перекладеного в 1685 р. у Львові з латинської мови на вірменську (№ III/3) – відомий католицький місіонер і пропагандист унії Клементе Галяно; «посланий папою доктор теології Павло» (№ IV/2) – не хто інший, як відомий на Близькому Сході місіонер-домініканець архієпископ Паоло Піромаллі.

У т. 3 каталогу немає опису пам'яток вірмено-половецькою мовою – розмовною мовою українських вірменів у XVI–XVII ст. Згідно із загальним планом «Каталогу східних рукописів», окремий том для вірмено-половецьких рукописів не передбачається. Виникає загроза, що рукописи цією мовою (серед них і документи, що мають джерелознавче значення для історії України) залишаться не описані.

Є всі підстави вважати, що наступні випуски «Каталогу східних рукописів», зокрема ті, що присвячені татарським, а також ще іншим турецьким документам, дадуть багато цінних відомостей про важливі, досі майже не використані джерела з історії України.

Публікується за виданням: Д[ашкевич] Я. [Рец. на:] Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958-1959. – Т. I. – Cz. 1. – 362, 59 s. (Polska Akademia Nauk. Zakład Orientalistyki) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1964. – № 6. – С. 89-91.

IBN BATTUTA. OSOBLIWOŚCI MIAST I DZIWY PODRÓŻY 1325-1354. WYBÓR / Tłumaczyli z języka arabskiego T. Majda i H. Natorf; redakcja naukowa, wybór i przedmowa A. Zajączkowskiego; komentarze opracował T. Majda. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1962. – XXIV, 383 c., 13 list. il.

Берберійський мандрівник Абу Абдаллах Мухаммед ібн-Абдаллах ібн-Ібрагім (1304-1369) більш відомий під іменем Ібн-Баттути. Він вважається одним з найбільших мандрівників середньовіччя. За 29 років цей мандрівник об'їздив майже всі нехристиянські держави того часу. Він подорожував по Північній Африці, Близькому Сході, Східній Європі, Середній Азії, Індонезії, Китаї. Бував також на території сучасної України.

Приблизно в 1331-1332 рр. мандрівник тричі перетяв південноукраїнські степи своїми маршрутами Крим – Астрахань – Сарай (золотоординська столиця на Волзі), Сарай – Константинополь і Константинополь – Сарай.

До нас дійшли обширні спогади Ібн-Баттути, продиктовані писареві марокканського султана. Власне так постала одна з найцінніших географічних праць періоду феодалізму.

Польський переклад вибраних уривків з опису подорожей Ібн-Баттути здійснено на підставі єдиного повного наукового видання (*Voyages d'Ibn Batoutah. – Париж, 1853-1858. – Т. 1-4*), підготовленого К. Дефремері та Б. Р. Сангвінетті.

У польському виданні наводяться, зокрема, найцікавіші фрагменти з опису подорожі Ібн-Баттути по Україні. Вони відбивають його перебування в Кафі (Феодосії), Кірамі (Судаку), поїздки татарськими арбами через степи, побут і звичаї їхнього кочового населення.

Південь України був тоді в складі Золотої Орди (розділ про Дешт-і Кипчак, тобто степ кипчаків, уміщено в книзі на с. 111-125, коментар до нього – на с. 353-356).

Описи Ібн-Баттути, які стосуються цієї степової імперії, вважаються на сьогодні одним з найкращих і, в деяких випадках, єдиним джерелом про ряд історичних подій, про рівень культурного розвитку населення, державний лад та адміністративний устрій підкорених монголо-татарами східноєвропейських просторів.

Видання здійснене під керівництвом одного з найвидатніших польських сходознавців А. Зайончковського. Воно має науково-популярний характер. Шкода тільки, що при його підготовці не враховувалися рукописні варіанти «Особливостей міст та чудес подорожі». Можливо, що цим вдалося б з'ясувати загадкове місце про «віддалені на один день від столиці султана Сара» «гори русів» (Карпати?), заселені ясноволосими і синьоокими християнами. В горах цих були копальні срібла, в яких виготовляли срібні зливки «саум» (гривні).

Наукове використання видання А. Зайончковського утруднюється відсутністю позначень пропущених місць тексту.

Публікується за виданням: Д[ашкевич] Я. [Рец. на:] Ibn Battuta. Osobliwości miast i dziwy podróży 1325-1354. Wybór / Tłumaczyli z języka arabskiego T. Majda i H. Natorf; redakcja naukowa, wybór i przedmowa A. Zajączkowskiego; komentarze opracował T. Majda. – Warszawa: «Książka i Wiedza», 1962. – XXIV, 383 s., 13 list. il. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1965. – № 2. – С. 85-86.

ВОСТОЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ НАРОДОВ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЫ: [СБ. СТ.] / Под ред. А. С. Твери-тиновой. – Москва: Наука, 1964. – [Т. 1]. – 304 с.: ил. – (Академия наук СССР. Институт народов Азии)

Не дуже вдалий заголовок рецензованого збірника статей з джерелознавства трохи дезорієнтує читача. Тому історики України могли не звернути на нього уваги. Всупереч заголовку, в збірнику вміщено не тільки праці, що стосуються Південно-Східної Європи (під цим терміном звичайно розуміють балканські країни) та Центральної Європи, а й значну частину статей і повідомлень, присвячених джерелознавству історії Східної Європи в цілому та України зокрема.

У збірнику публікується 18 статей істориків-арабістів, тюркологів і вірменознавців. Об'єднання в одній книзі праць сходознавців Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, Югославії, Англії та Ізраїлю (серед них є й імена вчених зі світовим іменем) надає збірнику не тільки своєрідний міжнародний характер, а й підкреслює важливість окремих сходознавчих проблем для вирішення джерелознавчих питань, пов'язаних з минулим багатьох європейських країн. Історії України, тією чи іншою мірою, стосується не менше як вісім статей.

Т. Левицький у статті «З наукових досліджень арабських джерел. Невідомі арабські документи про слов'ян в 720 р.» (с. 6-15) на фоні відомостей про слов'янську колонізацію мусульманських країн Близького Сходу в VII ст. розглядає згадку арабського письменника Ібн-Абд Раббіхі (860-940) про участь слов'ян у сирійській армії омейядського халіфа Язіда II. Присвячене арабським джерелам також повідомлення С. Кляшторного «Найдавніша згадка про слов'ян у Нижньому Поволжі» (с. 16-18). Автор локалізує місце поселення тих слов'ян, з якими в 737 р. відбулася сутичка арабського полководця Марвана Ібн-Мухаммада на території між Волгою та горами Єргені.

У полемічно загостреній статті «Куди їздили давні руси?» (с. 19-28) В. Мінорський виступає проти зробленої Б. Рибаким та М. Нефьодовою кон'єктури в цінному арабському джерелі – у творі «Промивальні золота» Ал-Масуді. (Радянські історики замінили слово «Андалузія», що трапляється в книзі Ал-Масуді, словом «Анатолія», щоб таким чином виключити можливість тлумачити відомості про походи русів до Андалузії в Іспанії як відомості про походи норманів).

На підставі аналізу арабських джерел В. Мінорський дійшов висновку, що арабські автори під етнонімом «рус» розуміли не тільки мешканців Київської держави, а й норманів, які в 884 р. напали на Севілью, підтримували торговельні зв'язки з Іспанією, а в 969 або 967 рр. здійснили похід на Андалузію.

Велике дослідження «Нові арабські матеріали пізнього середньовіччя про Східну і Центральну Європу» (с. 29-66) присвятив А. Поляк розглядові ряду

питань про взаємозв'язки арабського Сходу (насамперед мамелюцької держави в Єгипті) та Східної Європи в XII–XV ст.

На особливу увагу заслуговують ті місця в дослідженні А. Поляка, в яких він аналізує відомості арабських авторів про населення південноукраїнських степів і Криму (наприклад, в описі дипломатичної місії Берке 1263 р. говориться про те, що в Криму мешкають «кипчаки, руси й алани») та про східних слов'ян у мамелюцькому війську (єгипетський віце-король Байбуга Рус або Урус був у 1351–1352 рр. намісником Північної Сирії).

Однак деякі припущення автора виглядають надто сміливими, зокрема думка про те, що топонім «Джулія», який використовується в «Географії» Ал-Ідрісі (XII ст.), треба читати як «Гсулія» – і він відповідає назві «Гуцулія» (с. 45); або що «хозарами» в деяких східних джерелах і російських билинах називали тих русів-галичан, котрі брали участь у походах на Хозарію (там само) – і що цей, вжитий у переносному значенні етнізм має відношення до походження слова «козак».

Слід сподіватися, що праця А. Поляка – це лише перший крок на шляху освоєння багатих кайрських джерел для дослідження історії Східної Європи.

На забуте турецьке джерело – анонімні записки секретаря арсеналу і фінансової канцелярії в Хотині в першій половині XVIII ст. – звернув увагу М. Губоглу в публікації «Турецьке джерело 1740 р. про Валахію, Молдавію та Україну» (с. 131–161). М. Губоглу дав новий російський переклад (на жаль, не з турецького оригіналу, який, мабуть, пропав, а з німецької публікації 1862 р.) тих уривків аноніму, в яких описується, між іншим, Хотин, Буджацькі степи, Ізмаїл, Кілія, Білгород (Аккерман), Крим з містами Кафою, Бахчисараєм, Ак-Месджідом (Сімферополем), Гезлеве (Євпаторією).

Інша публікація – це переклад уривків з «Подорожніх записок» і «Літопису» вірменського мандрівника Симеона Легаці (XVII ст.). Переклад, зроблений з вірменського оригіналу, додається до статті М. Дарбінян «Симеон Легаці про країни Південно-Східної Європи» (с. 253–275). Симеон дав цікавий опис Львова з 1619 р. При цьому він підкреслював, що в місті «українців у десять разів більше, ніж поляків». З великим теплом автор також змалював подвиги козаків у Хотинській війні. За цієї нагоди варто підкреслити, що найновіші дослідження (про які ще не знала М. Дарбінян), проведені Г. Пінгірян, дають підстави ідентифікувати мандрівника Симеона Легаці з видатним громадським діячем львівських вірменів у 30-х рр. XVII ст. Симеоном Миколайовичем. Стаття В. Григоряна «Про актові книги вірменського суду міста Кам'янця-Подільського (XVI–XVII ст.)» (с. 276–296) присвячена історії дослідження та аналізу змісту актів, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР у Києві. Для тих дослідників, що не знають вірменської мови, ця праця В. Григоряна може частково замінити велику вступну статтю подібного змісту цього ж автора, вміщену у виданні «Каменець-Подольск кагакі гайкакан датарані ардзанагрунтюннере (XVI д.)» [«Акти вірменського суду міста Кам'янця-Подільського (XVI ст.)»], Єреван, 1963.

У повідомленні О. Тверитінової «Указ султана Абдулхаміда I у зв'язку з приїздом російського купця до Туреччини» (с. 297–303) публікується турецький

ферман, що зберігається у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника.

Збірник «Східні джерела з історії Південно-Східної та Центральної Європи» – цінний вклад у радянське джерелознавство.

Слід побажати, щоб це видання Інституту народів Азії Академії наук СРСР не було єдиним. Є всі підстави вважати, що періодична публікація подібних збірників статей, повідомлень, матеріалів не тільки сприятиме подальшому збагаченню історичних досліджень, а й значно допоможе опрацюванню наукової методики джерелознавства як у сходознавчому, так і несходознавчому напрямі.

Публікується за виданням: Д[ашкевич] Я. [Рец. на:] Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы: [Сб. ст.] / Под ред. А. С. Тверитиновой. – Москва: Наука, 1964. – [Т. 1]. – 304 с.: ил. // Архіви України. – К., 1965. – № 6. – С. 72-73.

ЦЫБУЛЬСКИЙ В. В. СОВРЕМЕННЫЕ КАЛЕНДАРИ СТРАН БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА. СИНХРОНИСТИЧЕСКИЕ ТАБЛИЦЫ И ПОЯСНЕНИЯ. – Москва: Наука, 1964. – 236 с. – (Академия наук СССР. Институт народов Азии)

Серед календарних систем, що в різні історичні періоди діяли на території України, були також системи східного походження. В архівних та нарративних джерелах (типу хронік), писаних східними мовами, що стосуються минулого України, вживалися різні ери літочислення, які без спеціальних математичних формул або перевідних таблиць не легко синхронізувати із загальноприйнятим літочисленням. Для української хронології цінні ті розділи й параграфи довідника В. Цибульського, в яких докладно пояснюються такі календарні системи: монгольський місячно-сонячний календар 12-річного тваринного циклу, що вживався в XII–XIV ст. на завойованій монголо-татарами території України, а також, можливо, кочовими племенами в більш давній період; арабський календар місячної хіджри, котрий застосовувався в Криму в XIV–XVII ст.; турецький місячно-сонячний календар «Малі», що офіційно використовувався там з останньої чверті XVII ст. до 1783 р.; єврейський місячно-сонячний календар, яким послуговувалося єврейське населення українських міст протягом ряду століть. Багато сумлінно опрацьованих перевідних таблиць, опублікованих у книзі В. Цибульського, допомагає перераховувати роки різних східних систем літочислення на роки прийнятої в нас ери. З їхньою допомогою можна перевести на григоріанський календар також дати з позначенням дня та місяця.

Праця «Сучасні календарі країн Близького і Середнього Сходу» (всупереч заголовкові, вона торкається також давніх календарів) тісно в'яжеться із завданням дослідження хронології історії України. Вона допомагає виправити ті помилки в датуванні окремих подій, що трапляються в історичних працях унаслідок некритичного використання перекладених у минулому східних джерел. У цих перекладах, переважно ще дореволюційного часу, є чимало помилок, що виникли при перерахуванні датування за східними системами літочислення на європейську. Слід підкреслити, що В. Цибульський своєю працею усуває неточності в довідниках із східної хронології, виданих протягом останнього часу в Радянському Союзі. Зокрема, в таких як «Синхронистические таблицы хиджры и европейского летоисчисления» (2-ге вид. за ред. акад. Й. А. Орбелі. – Москва; Ленинград, 1961) і Г. Д. Мамедбейлі «Синхронистические таблицы для перевода дат» (Баку, 1961). Помилки, правда, іншого характеру, є також у тих місцях розділу «Хронологія» (автор А. О. Введенський) навчального посібника «Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс» (Київ, 1963), в яких розглядаються східні календарні системи.

Публікується за виданням: Д[ашкевич] Я. [Рец. на:] Цыбульский В. В. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и пояснения. – Москва: Изд-во «Наука», 1964. – 236 с. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1965. – № 2. – С. 85.

ЛІВШИЦ Р. С., НАДЕЛЬ Х. С. СИСТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДО ЖУРНАЛУ «СХІДНИЙ СВІТ» – «ЧЕРВОНИЙ СХІД» (1927-1931) / Заг. ред. і вступна стаття А. П. Ковалівського. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1964. – 61 с. – (Центральна наукова бібліотека)

Події воєнних років принесли бібліотекам України велике знищення книжкових і журнальних фондів. Чимало періодичних видань, які у свій час виходили тиражами в кілька тисяч і навіть кілька десятків тисяч примірників, перетворилися на справжню бібліографічну рідкість.

Одним з шляхів актуалізації змісту українських наукових журналів 1920-1930-х рр., комплекти яких збереглися лише в найбільших (і то не всіх) бібліотеках республіки, є опрацювання й публікація докладних покажчиків їх змісту. До ряду покажчиків такого типу недавно приєднався ще один – систематичний покажчик змісту орієнталістичних журналів «Східний світ» (1927-1930) та «Червоний Схід» (1930-1931). Ці журнали видавалися в Харкові як органи Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців (ВУНАС). Асоціація зуміла залучити до своїх періодичних видань (загалом вийшло в світ дванадцять томів журналів) першорядні сили видатних українських істориків, економістів, літературознавців, мовознавців, мистецтвознавців. Більшість праць цих авторів, опублікована на сторінках журналів, не втратила наукового значення й досі.

У журналах ВУНАС друкувалися статті з історії грецьких колоній північного побережжя Чорного моря, повідомлення, присвячені взаємовідносинам Київської держави та східних народів (печенігів, чорних клобуків, половців, татар). Значну цінність для сучасних дослідників зберегли також (незаслужено забуті, публіковані в журналах) статті з історії середньовічного Криму, українсько-татарських та українсько-турецьких відносин протягом багатьох (XIII–XX) століть. Особливу цінність для історії української науки мають хронікерські матеріали про діяльність сходознавчих центрів 1920-1930-х рр. в Україні.

Покажчик відкривається короткою статтею видатного українського сходознавця А. П. Ковалівського. У ній дається стисла характеристика обох журналів. Сам покажчик побудований за систематичним принципом, зручним для користування. Багато бібліографічних записів анотовано. В кінці додається іменний покажчик, у якому розкрито окремі псевдоніми та криптоніми авторів. До цього псевдонімографічного матеріалу можна додати ще деякі доповнення: М. П. (запис № 166 у покажчику) – це М. Погребецький; Б. Ркін (№ 180) – це Б. Раскін; Бен Мус (№ 253) та Ібн-Муса (№ 304) – І. Фалькович. Слід вважати, що під криптонімом П. Р. (№ 273, 274) приховане ім'я українського індіаніста П. Ріттера.

Дуже шкода, що одночасно з покажчиком до журналів «Східний світ» та «Червоний Схід» не опрацьовано та не видано покажчика до третього харківського сходознавчого видання – «Бюлетеня Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців»,

що виходив у 1926-1927 рр. (№ 1-5; досі не з'ясовано питання про вихід у світ ще одного номера журналу). Хоч «Бюлетень» друкувався тиражем у 1000 примірників, на сьогодні він справжній унікум, який зберігся буквально в кількох екземплярах.

Рецензований покажчик треба розцінювати як важливий етап на шляху створення повної ретроспективної бібліографії сходознавчої літератури в Україні. Опрацювання такої бібліографії стало одним з першорядних завдань українського радянського сходознавства.

Публікується за виданням: Д[ашкевич] Я. [Рец. на:] Лівшиц Р. С., Надель Х. С. Систематичний покажчик до журналу «Східний світ» – «Червоний Схід» (1927-1931) / Заг. ред. і вступна стаття А. П. Ковалівського. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1964. – 61 с. // Архіви України. – К., 1966. – № 1. – С. 76-77.

ЗАХОДЕР Б. Н. КАСПИЙСКИЙ СВОД СВЕДЕНИЙ О ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЕ. – Т. II: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. – Москва: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1967. – 212 с. – (Академия наук СССР. Институт народов Азии)

Серед джерелознавчої літератури, присвяченої історії Східної Європи періоду раннього середньовіччя, книга недавно померлого історика Бориса Миколайовича Заходера (1898-1960) зайняла зразу ж після виходу в світ особливе місце. Конструкція книги дуже оригінальна. Виходячи з того, що східні автори X–XIII ст. (ті, котрі писали перською та арабською мовами) повторювали відомості про Східну Європу, що були у творах їхніх попередників (які здебільшого не дійшли до нашого часу), Б. М. Заходер поставив перед собою завдання звести всі ці відомості для того, щоб визначити найдавнішу та найповнішу редакцію кожної окремої вістки (за термінологією автора – теми). Дослідник провів велетенську текстологічну працю, щоб виділити найдавніше ядро та пізніші нашарування кожної теми. Таким чином, наприклад, відомості про русів таких авторів, як Ібн-Русте, Гардізі, Марвазі, Якут, Ауфі, Мубарак-шах, Дімашкі, Ібн-Іяс та ін., йому вдалося звести до 21 теми. Ось деякі з них: 1. Руси мешкають на острові, розмір якого – три дні дороги в довжину і ширину. На острові хащі, зарослі, сира земля. Царя русів називають хаканом. Руси – численний народ. 2. Руси нападають на слов'ян, продають їх як рабів у Хазарені й Булгарі, грабують харчі в слов'ян. 3. У русів звичай залишати в спадщину масток лише дочці. Якщо в руса народжується син, батько вручає дитині меч, заявляючи: «Це – твоя спадщина. Батько здобув мечем свій масток, так повинен робити також і ти». 4. Торгівля русів. Відомості про слов'ян (як відомо, стародавні арабсько-перські автори, диференціювали русів і слов'ян, хоча, з іншого боку, інформацію про них давали також у суміші) зведені до 13 тем. У цей спосіб Б. Заходер простежив історію тексту відомостей про безпосередніх предків українців – русів та східних слов'ян – в усіх арабсько-перських авторів т. зв. каспійського культурного кола, тобто переважно істориків та географів Середньої Азії й перського побережжя Каспійського моря.

Вартість проведеної дослідником справді ювелірної роботи важко переоцінити. Історик давньої України отримав вірогідне зведення східних вісток про Східну Європу IX–X ст., вісток, які, своєю чергою, вимагають критичного опрацювання. Від критики джерел Б. Заходер, майже як правило, відмовлявся.

Крім другої частини зведення джерел (перша частина, у котрій давалися відомості про хозарів і бургасів, була опублікована в 1962 р. під заголовком «Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв.»), у рецензованому томі вміщено декілька статей, частина яких публікувалася вже раніше. Безпосереднє відношення до східного джерелознавства історії України мають такі статті Б. Заходера: «З історії дослідження арабсько-перських джерел

про Східну Європу» (в ній, між іншим, високо оцінюються досягнення української арабістики, зокрема праці А. П. Ковалівського), «Ще одна рання мусульманська вістка про слов'ян і русів IX–X ст.» (йдеться про трактат XII ст. «Про природні прикмети тварин» сельджуцького лікаря Марвазі), «З історії волзько-каспійських зв'язків давньої Русі», «Ібн-Фадлан та ал-Масуді». Оригінальність підходу Б. Заходера до арабсько-перських джерел виявлялася також у тому, що наявні в них відомості про слов'ян він пов'язав не з історією Великоморавської держави (як робив, наприклад, В. Ф. Мінорський), а з найдавнішими слов'янськими державними утвореннями на території Східної Європи. В інших питаннях, зокрема щодо ідентифікації русів та норманів, Б. Заходер надто обережний та, можна сказати, нейтральний.

Посмертне видання творів Б. М. Заходера вийшло в світ згідно з ухвалою бюро відділу історичних наук Академії наук СРСР. Доводиться шкодувати, що в цьому томі немає бібліографії праць дослідника (звичайно такі покажчики додаються до академічних посмертних видань). Під час складання такої бібліографії теперішнім видавцям (Л. Семеновій та О. Фаліній), можливо, вдалося б встановити, що вже згадана стаття «З історії дослідження арабсько-перських джерел про Східну Європу», яка, на їхню думку, повністю досі не публікувалася, була в дещо зміненому варіанті надрукована польською мовою у варшавському журналі «Przegląd Orientalistyczny», 1958, № 2.

Публікується за виданням: *Дашкевич Я.* [Рец. на:] Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Москва: «Наука», Главная редакция восточной литературы, 1967. – Том II: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. – 212 с. // Архіви України. – К., 1968. – № 2. – С. 92-93.

KOWALSKA MARIA. UKRAINA W POŁOWIE XVII W. W RELACJI ARABSKIEGO PODRÓŻNIKA PAWŁA, SYNA MAKAREGO Z ALEPPO / Wstęp, przekład, komentarz. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. – 116, [4] s., [8 l. Il.]. – (Polska Akademia Nauk. Komitet Nauk Orientalistycznych. Prace Orientalistyczne. – T. 33)

Сочинение Павла Алеппского, известное под названием *Рухлат ал-батрийарк Маккарийус* («Путешествие патриарха Макария»), является не только очень своеобразным источником арабо-христианской географической литературы, но и уникальным источником по истории Валахии, Молдавии, Украины и России, то есть тех стран, по которым в середине XVII в. проехал антиохийский патриарх Макарий III вместе со своим сыном – архидиаконом Алеппо *Булисом ибн аз-За'ймом*, известным в европейской науке под именем Павла Алеппского.

Естественно, что описание Украины, составленное сирийским путешественником, церковным и культурным деятелем, изданное сейчас в переводе известной арабистки М. Ковальской, представляет особый интерес для польского читателя, в частности для историка. Ведь прошлое Украины длительное время переплеталось с судьбами польского народа и государства. Перевод частично базируется на издании, подготовленном румынским арабистом В. Раду (Париж, 1949), положившим в основу критического текста рукопись Национальной библиотеки в Париже (фонд Шефера № 6016). Первую часть рукописи Раду считал автографом и высоко ценил. Однако, как показало сопоставление трех рукописей, произведенное Раду, – парижской, лондонской (Британский музей № 802-805 = Add. 18427-18430) и петербургской (Санкт-Петербургское отделение Института востоковедения Российской академии наук, отд. рукописей, № В-1230), наиболее полный текст, самый близкий к авторской редакции, сохранился в лондонской рукописи (фотокопия в том же Петербургском отделении). Из-за смерти Раду, издание не было завершено (оно обрывается на л. 86 парижской рукописи), дальнейший текст взят исследовательницей из парижской рукописи (л. 87-94). Несмотря, правда, на то, что Ковальская не считает эту рукопись автографом (с. 12), а наиболее полной признает (с. 11) лондонскую.

Если учесть, что ранее польскому читателю сочинение Павла могло быть доступно в устаревшем и неполном переводе Ф. К. Бельфура (Лондон, 1829-1836) или в русском Г. А. Муркоса (Москва, 1896-1900), становится понятным, что выход в свет нового перевода Ковальской заслуживает большой признательности, тем более, что при этом была проделана значительная работа над текстом. Откровенно говоря, нужна была также определенная доза личной смелости – и научной объективности – для того, чтобы избрать для перевода текст, резко враждебный XVII-вековой Польше. Справиться со сложной задачей помогло Ковальской и то, что она является признанным специалистом по арабской географической литературе. Ее труд, посвященный средневековым арабским путешественникам

(Średniowieczna arabska literatura podróżnicza. – Warszawa; Kraków, 1973), известен также за пределами Польши.

Наверное стоит указать на отдельные недостатки польской публикации, чтобы избежать их в будущем при возможном переиздании.

Сведения об украинцах и Украине в сочинении Павла встречаются не только при описании его путешествия с июня по июль 1654 г., но и задолго до этого. Павел был свидетелем попыток гетмана Б. Хмельницкого превратить придунайские княжества – Валахию, Молдавию, Трансильванию – в своих союзников в борьбе против Речи Посполитой. Думается, политика Хмельницкого потерпела полный провал, а под Сочавой погиб сын гетмана, Тимофей, ставший к этому времени зятем господаря Василе Лупу. Польскому читателю было бы интересно ознакомиться с сообщениями Павла об украинско-молдавских отношениях, тем более, что вторым зятем господаря был Януш Радзивилл. Другие сведения об Украине, пусть даже незначительные, разбросаны по всему сочинению Павла. Пишет ли он о Валахии и Молдавии или же о Московском государстве, он часто сравнивает увиденное с тем, с чем встречался на Украине. Описание второго путешествия, осуществленного Павлом в 1656 г., также содержит немало сведений об Украине. Павел побывал в родовом имении Хмельницкого в Суботове, видел вдову Тимофея Домну Розанду, посетил ярмарку в Прилуках и осматривал разрушенные во время русско-польской войны 1654-1656 гг. недавно цветущие города и села Брацлавщины.

На с. 10 переводчица сообщает, что предшественник Макария патриарх Иоаким Доу «пребывал довольно долго во Львове, издал там учебник для обучения арабскому языку для употребления населения». Это недоразумение. Иоаким IV издал для львовских православных прихожан грамоту от 1 января 1586 г. Одним из первых исследователей грамоты (сохранившейся до сих пор в Центральном государственном историческом архиве Украины во Львове, фонд 129, опись 1, дело 72) являлся польский востоковед Ю. Сенковский. (Арабский текст грамоты издавался дважды: по оригиналу – австрийским востоковедом А. Вармундом в кн.: *Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis* / Ed. W. Milkowicz. – Leopoli, 1895. – Т. 1. – Р. 121-131, и по несовершенной копии – белорусским ориенталистом И. Ю. Крачковским в его же кн.: *Избранные сочинения*. – Москва; Ленинград, 1960. – Т. 6. – С. 445-454).

Недоразумением является утверждение о том, что, двигаясь с Обозовки к Орадовке, Павел поехал не на Талалаевку (как указано в «Путешествии»), а на Таляровку (с. 16). При этом Ковальска ссылается на атлас А. Яблоновского. В действительности, на л. 10 этого атласа (*Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział 2. Ziemie ruskie Rzeczypospolitej*. – Warszawa; Wiedeń, 1899-1904) между Обозовкой, сейчас селом Винницкой обл., и Орадовкой, сейчас в Черкасской обл., расположена Татаровка (переименованная в Бережанку Винницкой обл.). Павел же вовсе не перепутал Талалаевку с Татаровкой – и Талалаевка не находится за Прилуками (с. 16), а действительно около

Орадовки. Талалаевка сохранилась до сих пор в пределах Черкасской обл. Села Таляровки в этом регионе никогда не было.

Сказать что-нибудь определенное о фонетических особенностях языка Павла можно только внимательно присмотревшись к его орфографии и, особенно, к передаче имен собственных и других слов иностранного происхождения. В родном говоре Павла почти не артикулируются хамзы, а буквой *ح* (джим) передается звук «ж». У него много персидских слов, заимствованных через турецкий, и греческих, попавших при посредничестве турецкого (например, *панайыр* – ‘ярмарка’) или взятых непосредственно из греческого (например, *синār* – *сὸνoρα* – ‘граница’; *фрйзā* – *βρῖζα* – ‘рожь’). Не всегда легко узнать украинские слова (например, *фуд-фудас* – ‘подвода’; *хрйшкā* – укр. ‘гречка’, рус. ‘гречиха’). Немало у Павла сирийской диалектной лексики (например, *шаммūt*, мн. *шамāмūt* – ‘кочан’; *зйбак* – ‘ртуть’). Часто он допускает грубые, с точки зрения литературного языка, ошибки. Вместо обыкновенного диалектного *йазблаṭū* – ‘они ускользают’, пишет *йазбату*; или вместо *дарā’иб* или *дарāйиб* – ‘налоги’, пишет *дарāйā*; вместо общеизвестного *балūt* – ‘дуб’, последовательно употребляет *малūл*, что непосвященный может воспринять как ‘скучающий’, ‘скучный’, ‘усталый’, ‘нетерпеливый’. Эти немногие примеры легко убеждают, что имеется мало оснований для утверждения, будто бы «Павел написал свое сочинение на простом арабском литературном языке» (с. 105). В действительности, он писал на простонародном сирийском диалекте арабского языка с примесью греческой и другой иноязычной лексики. В этом отношении наши наблюдения смыкаются с тем, что утверждал И. Ю. Крачковский о сирийском языке грамоты 1586 г. (Грамота Иоахима IV. – С. 453-454) или А. Е. Крымский о языке Павла (История новой арабской литературы XIX – начала XX века. – Москва, 1971. – С. 46).

Ковальска правильно подчеркивает интерес русских ученых к «Путешествию» (с. 12) – это закономерно, учитывая место, занимаемое Московией в труде Павла. Не меньший, а, по существу, гораздо больший интерес представляет «Путешествие» для украинской науки, о чем Ковальска, к сожалению, не упоминает. В историографию Украины сочинение Павла вошло еще в 70-х гг. прошлого столетия. Сначала публиковались переводы, выполненные на основании английского издания Бельфура: большие фрагменты в журнале «Киевские епархиальные ведомости» (1873-1874); комментированный перевод Н. Дашкевича (авторство указано в кн.: Еганос. Сборник статей по литературе и истории... – Киев, 1906. – С. 1) в кн.: Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – Киев, 1874. – Отд. II. – С. 56-91, 174-179; перевод И. Аболенского в «Трудах Киевской духовной академии» (1876. – Т. 2. – С. 143-165; Т. 3. – С. 68-140, 309-356; Т. 4. – С. 644-702). В 1896 г. В. Антонович предполагал поместить комментированные фрагменты в киевском серийном издании «Мемуары относящиеся к истории Южной Руси», третий выпуск которых, однако, не увидел свет. Потом издавались тексты, подготовленные на основании русского издания Муркоса: перевод В. Огоновского в журнале «Життя і знання» (Львів, 1935. – № 4-12; 1936. – № 1-8); обзор

путешествия с многочисленными цитатами в кн.: Січинський В. Чужинці про Україну. – 2-ге вид. – Прага, 1942. – С. 76-84 (книга выдержала еще несколько изданий, в т. ч. на французском и английском); фрагменты и комментарий в кн.: Антологія літератур Сходу. – Харків, 1961. – С. 365-367, 446-449.

Большой вклад в изучение «Путешествия» внес крупный украинский (Ковальська ошибочно посчитала его русским) востоковед А. Крымский. В 1896 г. он разыскал в Сирии сокращенную редакцию Павла – обпаленную огнем рукопись, чудом уцелевшую во время резни христиан в Дамаске в 1860 г., но не сохранившуюся в связи с трагической гибелью Крымского в 1942 г. (фотокопия имеется у О. Прицака, Гарвардский университет). Крымский издал сборник: Патриарх антиохийский Макарий XVII в. и старейший список его путешествия на Русь Рихлат Макарійус архидиакона Павла Алеппского. – Москва, 1913 («Труды по востоковедению», вып. 38), со статьями М. О. Атгаи, А. А. Олесницкого и своими собственными. Крымский планировал издать фрагменты Павла (по своей рукописи) в хрестоматии «Арабский изборник» (сост. М. О. Аттая и А. Е. Крымский), но издание из-за революции прекратилось (Москва, 1916). В 1930-1932 гг. Крымский, руководитель кафедры восточной письменности и культуры в составе Украинской академии наук, вместе с Т. Г. Кезмой работал над рукописью Павла (см.: Центральная научная библиотека АН Украины в Киеве. – Отд. рукописей. – № I 26613, I 26616). В результате был создан высококачественный перевод, оставшийся неопубликованным из-за длительного заговора молчания вокруг имени Крымского. (Судьба перевода, которым в свое время пользовался М. С. Грушевский и о котором иногда сообщают, что он хранился в Архиве АН УССР в Киеве, в действительности не выяснена). Краткая характеристика Павла заключена в посмертно изданном труде Крымского: История новой арабской литературы XIX – начала XX века. – Москва, 1971. – С. 44-46.

Украинские исследователи пристально следили за переводом Муркоса – ему посвящено много рецензий: Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1898. – Т. 23-24. – С. 9-12 (С. Томашівський, М. Грушевський); 1900. – Т. 38. – С. 18-20 (Й. Чайківський); 1901. – Т. 40. – С. 15-16 (С. Томашівський); Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. – Киев, 1899. – Кн. 13. – С. 161-163 (В. Антонович); Киевская старина. – Киев, 1899. – Т. 66. – № 7. – С. 70-83 (Б. И. Савва); Живая старина. – Санкт-Петербург, 1901. – Т. 10. – С. 584-589 (А. М. Яцимирский). Можно указать на работы, обширно комментирующие «Путешествие» или освещающие историю текста: Грушевський М. Історія України-Русі. – Київ, 1931. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 966-1010; Коваливський А. П. Описание путешествия Павла Алеппского как источник по истории Украины в эпоху ее воссоединения с Россией, в кн.: Збірник наукових робіт, присвячених 300-річчю воз'єднання України з Росією, Харків, 1954. – С. 257-291; Полотнюк Я. Є. Питання джерелознавчого дослідження твору Павла Халебського «Подорож патріарха Макарія», в кн.: Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1971. – Вип. 6. – С. 68-82; *Его же*. Очима арабського мандрівника, в журнале: Жовтень. –

Львів, 1976. – № 11. – С. 148-152; *Его же*. Павел Алеппский о культуре Украины в середине XVII века, в кн.: Сборник докладов I Всесоюзной научной конференции молодых востоковедов. – Тбилиси, 1981. – С. 44-54. Лучшую синтетическую характеристику сочинения Павла как источника можно найти в кн.: Клепатский П. Огляд джерел до історії України. – Кам'янець на Поділлі, 1920. – Вип. 1. – С. 134-137. Повышенный интерес украинской историографии к Павлу сохраняется до сих пор. Использование хотя бы части перечисленной литературы (которая далеко не исчерпывает украинскую библиографию темы) сделало бы комментарий к польскому изданию более насыщенным и полноценным.

Не подлежит сомнению, что из источниковедческих проблем, связанных с сочинением Павла, на первый план выдвигается вопрос достоверности сообщаемых им сведений, вопрос, на который, как нам кажется, Ковальска не обратила должного внимания. Читателя, также научного, подкупают детали описаний, убеждающие, что в основе труда лежат ежедневные записи. С другой стороны, не менее ясны другие моменты: во-первых, что, собирая сведения, Павел мог контактировать с окружением только посредством греческого или турецкого, т. е. во многом зависел от добросовестности своих информаторов; во-вторых, что сам Павел, воспитанный на традициях восточной литературы, внес в свое сочинение характерную для Востока, склонность к гиперболизации. Описание создавалось для восточного читателя, в первую очередь – для сирийского православного араба. По жанру *Рихла* оказалось на пересечении различных тенденций – мемуарной описательности, литературной стилизации, историко-географической наблюдательности и даже определенной теологической концепции (недаром публикация «Путешествия», подготовлена Раду, была принята для серии «Patrologia Orientalis»). А так, как на Украину смотрел своими глазами сириец-христианин, в его сочинении нашли живое отражение не только конфликты, господствовавшие на Украине, но и, завуалированным образом, перенесенные из Сирии. Военные подвиги украинских казаков воспринимались – и излагались – арабом как своего рода «школа борьбы». В его представлении положение сирийских православных христиан во многом перекликалось с положением украинских православных христиан. Своих единоверцев Павел хотел убедить в том, что борьба возможна и нужна, она дает прекрасные результаты (недаром, как правильно подметила Ковальска, Павел умолчал о разгроме казаков под Берестечком 1651 г., о разорении Киева 1651 г., подожженного солдатеской). Да и враги, представлялось, общие: католики-франки (на Украине это поляки), евреи, армяне, иногда мусульмане (на Украине это татары). Правда, в отношении турок Павел очень осторожен – он даже хвалит их за веротерпимость (с. 19).

Попытаемся обратить внимание на один из этнических стереотипов, посредством которого раскрывается тенденциозность Павла – имеем в виду его отношение к армянам. В фрагментах, переведенных Ковальской, армяне упоминаются неоднократно: им поляки передали власть над населением казацкой земли (с. 22); они, наряду с евреями и поляками, унетали казаков (с. 24); изгнать армян из Украины –

одна из целей казацкой войны (с. 26); казаки полностью уничтожили армян, а их красивые дома, магазины, постоялые дворы превратились в логова зверей (с. 33); в Умани и Маньковке самые красивые дома принадлежат армянам (с. 33, 35) – их по заслугам вырезали угнетаемые казаки (с. 38); Хмельницкий освободил казаков из-под власти еретиков-армян (с. 78); даже на украинских иконах первосвященник Камафа изображен в армянском одеянии (с. 77). Аналогичные сведения сообщил Павел в тех частях «Путешествия», которые не переведены Ковальской, – описал, как в 1653 г. в Сочаве казаки Т. Хмельницкого захватили и вырезали армянский монастырь. Антиармянские сюжеты воспринимались как подлинные даже крупными представителями историографии – грузинской (Садзагелов-Ивериели К. Колонизация армян в Юго-Западной России. – Каменец-Подольск, 1903. – С. 23), румынской (Iorga N. Arméniens et Roumains, в: Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine, 1ère an. (1912-13). – Bucarest, 1913. – P. 226), австрийской (Fleischer J. Zur Geschichte von Suczawa, в: Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums. – Czernowitz, 1896. – Jg. 4. – S. 31-33; Romsdorfer K. A. Das alte Fürstenschloss in Suczawa, в: Ibidem. – 1901. – Jg. 9. – S. 84), польской (Obertyński Z. Legenda jazłowiecka, в: Studia Źródłoznawcze. – Warszawa; Poznań, 1963. – Т. 8. – S. 33-37) и украинской (Грушевський М. Історія України-Русі. – Київ, 1928. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 589; далекие отзвуки этих воззрений см.: Sysyn F. E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII w., в: Odrodzenie i reformacja w Polsce. – 1982. – Т. 27. – S. 72). Необходимо с полной ответственностью сказать, что все упомянутые антиармянские эпизоды – чистойшей фантазия Павла. Армянские богачи никогда не проживали в Маньковке, их постоянное пребывание в Умани не подтверждается источниками, армянский монастырь в Сочаве не был разграблен казаками (они взяли приступом другой православный укрепленный монастырь – в Драгомирне около Сочавы, где укрывались бояре, выступившие против господаря В. Лупу, поддерживаемого казаками). Малочисленность армян просто не разрешала играть роль угнетателей, приписываемую им Павлом. Войны 1648-1660 гг., конечно, велись без белых перчаток, но источники свидетельствуют, наоборот, о том, что часть армян поддерживала казаков, «показалась»; армяне свободно торговали на Украине, выступали как дипломатические агенты во время переговоров между польской и украинской (и даже шведской и украинской) сторонами, контактируя при этом лично с гетманом Хмельницким (см.: Dashkevych Ya. Armenians in the Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel'nyc'kyi 1648-1657, в: Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass., 1979-1980. – Vol. 3-4. – Part 1. – Pp. 166-188). К вящей иронии можно добавить, что армяне, спокойно проживавшие в Киеве при Хмельницком, были изгнаны оттуда царем Алексеем Михайловичем в 1660 г. за поддержку, оказываемую гетману И. Выговскому.

Павел явно перенес антиармянский стереотип из Сирии на украинскую почву. Красочные и живые впечатления Павла, несомненно, нуждаются в критическом переосмыслении также и в других случаях, когда вопрос касается не только этнических стереотипов.

Особая ценность перевода Ковальской заключается в том, что она ввела в научный обиход не публиковавшуюся до сих пор часть парижской рукописи (л. 87-94). Издание Раду заканчивается словами, приведенными на с. 70 рецензируемой книги «...zdobią je wizerunki świętych wykonane z rozłóconej mozaiki». Дальше идет перевод по рукописи. Весь перевод сделан хорошим, сочным языком; тем не менее в ряде случаев арабистка, уходя от ненужного буквализма, опускает интересные детали. Павел сообщает (Radu, p. 604 = 368; London I = Add. 18427, p. 79a; Петербург № В-1230, л. 65а): *ѣ мактѹб'алѣ дѣйира ал-ханийа ал-муқаддаса ка-мѣ нақалнѣху би-л-фусайфиса йѹнѣнѹ хѣ-казѣ. ѳ Θεος ἐν μέσῳ Αὐτῆς παὶ οὐ σαλευθήσεται Βοήθησει Αὐτῆς ὁ Θεός...* ма'наха би-л-'араби аллах фи ѱасатиха фалан татаза 'за' йу'аййинуха аллах мин ал-гадѣх илѣ-л-гадѣх. Буквальный перевод следующий: «И мы увидели у них хороший обычай, [начиная] от этого города и по всей земле русов, то есть казаков, а именно этот хороший обычай изумил нас потому, что все они, кроме немногих, знают чтение и порядок молитв и песнопений, даже большинство их жен и дочерей». В переводе (с. 19): «Na ziemi ruskiej, to jest kozackiej, zaobserwowaliśmy, że wielu Kozaków, a także ich żony i córki, umie czytać, że znają porządek nabożeństw oraz pieśni cerkiewne». Смысл передан правильно, но не совсем точно: ведь Павел считает, что это «хороший обычай» и как раз этот обычай «изумил» Макария и Павла. Или, например, во второй тетради лондонской рукописи (London II = Add. 18428, p. 2a; Петербург № В-1230, л. 96а) читаем: *ѳ θεος ἐν μέσῳ Αὐτῆς παιοῦ σαλευθήσεται: ἐν βοήθήσει Αὐτῆ ὁ θεός.* В переводе (с. 71): «U góry w półokręgu apsydy głównego ołtarza ułożony jest z mozaiki napis w języku greckim. Odpisaliśmy go, przetłumaczony na nasz język brzmi: “Bóg jest wewnątrz tej świątyni i nie ulegnie ona przeciwnościom, bo On będzie czuwał nad nią od świtu do świtu”». Нам кажется, что надо было донести до читателя также незаконченную греческую надпись, а слова «ма'наха би-л-'араби» перевести как «смысл ее на арабском языке таков». Выражение «na nasz język» появилось, по-видимому, под влиянием перевода Муркоса.

Ковальска не обратила внимания на то, что, несмотря на все недостатки арабской графики, Павел дает интересные данные к истории топонимии Украины. Название города Умань он пишет черезз: *Хѹмѣнѹ* (на с. 33 не совсем точно: *Hũmān*); в современном украинском языке, под влиянием русского, преобладает Умань. Подобным образом, Орадовка (укр. Орадівка) у Павла – *Хѹрѹдиѹкѣ* (у Ковальской, с. 32. – *Hũrudũwkā*), что свидетельствует о первоначальном украинском названии Городівка. Кроме распространенного названия Киева, передаваемого Павлом на польский лад как *Кийѹф* (Ковальска, с. 21, *Kijũf*), названия остальных населенных пунктов на Украине он слышал по-украински и пытался это отразить на письме. (Павел писал без огласовки кратких гласных, но украинский источник топонимии не подлежит сомнению). Было бы не плохо также в польском переводе реконструировать оригинальное звучание, например, у Павла *Убѹдиѹкѣ*, польское *Obodówka*, укр. Ободівка: у Павла – *Тѣлѣлѣйѹкѣ*, пол. *Tałałajówka*, укр. Талалаївка. В том, что для такой передачи имеются основания,

убеждает написание названия села Янов: у Павла – Йāнйū, пол. Janów, укр. Янів (название, которое Муркос с недоумением транскрибировал как Янио).

Кстати, о транскрипции. Ковальска оговаривает (с. 7), что арабское خ̣ (xā'un) она передает польским *h*. Кажется, что польское литературное *ch* больше приблизило бы звучание некоторых названий к оригиналу: Chān Ṭūmān несомненно лучше, чем Hān Ṭūmān (с. 31).

Еще несколько замечаний по поводу научного аппарата. При всем уважении к таким авторам, как З. Вуйцик, Л. Подгородецкий, вряд ли можно ссылаться на их популярные работы, тем более при наличии польской высококачественной исторической литературы. Не удивительно, что Ковальской не удалось правильно идентифицировать казацких полковников: Михайло (с. 28 и прим. 81) это не Ханенко, а Зеленский; Симеон (с. 33 и прим. 94) это не Глух (к большому удивлению, мы увидели, что переводчица в данном случае ссылается на низкопробный роман Н. Рыбака), а Оргияненко (см. справочник: Gajecky G. *The Cossack Administration of Hetmanate*. – Cambridge, Mass., 1978. – Vol. 2. – P. 582-583, 625). В настоящее время сочинение Павла известно западному читателю главным образом по изданию: *Extracts from the Diary of Travels of Macarius, Patriarch of Antioch* / Ed. by V. Palmer and L. Ridding. – 2nd ed. – London, 1946, заслуживающему упоминания в библиографии.

Наши замечания отнюдь не направлены на то, чтоб снизить достоинства как издания в целом, так и самого перевода в частности. Если к последнему можно иногда предъявлять претензии как к переводу типа *translation*, то как литературный перевод типа *interpretation*, рассчитанный на широкие круги читателей, он, несомненно, безупречен.

Публікується за виданням: Дашкевич Я., Полотнюк Я. [Рец. на:] Kowalska M. *Ukraina w połowie XVII w. w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo*. – Warszawa: PWN, 1986. – 116, [4] s., [8 l. II.] // *Rocznik Orientalistyczny*. – Warszawa, 1994. – T. 49. – Z. 1. – S. 143-151.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А. Ф. *див.* Фелониук А.
Аальто П. (Aalto P.), вч. 659, 662-663, 759
Абаев В. М. (Аба), вч. 781-783, 795
Аббас I Великий, перський шах 34-35, 454-455, 457-458, 460-464, 718
Аббасиди, династія 484
Абдугамід I, турецький султан 600, 605
Абдул-Кадир, турецький історик 701
Абдулла, антропонім 123
Абдуллах, золотоординський хан 241
Абдуллін І. А. (Абдуллин И. А.), вч. 66, 670, 675, 687, 693, 802
Абдулмежді, турецький султан 605-607
Абдул-Хафар, кримський хроніст 701
Абдурахманов Б. (Абд), вч. 780, 783, 795, 871
Абдуррешід Ібрагім (Abdürreşid Ibrahim Bey), турецький дипломат 621
Абкар Кёпроули, іранський купець 586
Аболенський Й., перекладач 882
Абрагам В. (Abraham W.), вч. 320, 329
Абрагам Вадор, турецький купець 582
Абрагамович З. (Abrahamowicz Z.), вч. 27-28, 96, 98, 131, 257, 531, 540-544, 547, 553, 559, 713, 718, 721, 724, 866-867
Абрам, турецький купець 581
Абрамович Д. Й., вч. 493
Абрамян А. Г., вч. 193
Абу ал Фіда, арабський історик 853
Абу-Абдаллах Мухаммед ібн-Абдаллах ібн-Ібрагім *див.* Ібн-Баттута
Абу-Машар Джафар ібн Мухаммад ібн Омар, арабський астроном 266, 488
Абу Ханіфа, релігійний діяч 382
Абулгак-Гамід, поет 629
Абызова Е. Н., вч. 241
Авдіяевич О., інженер 641
Авдоникас В. Й., вч. 471
Авраам, бібл. 412, 418
Авріе *див.* Паоліно Доріа
Агабекзаде Мугаммед С., вч. 852
Агамір, перський державний секретар 458, 461
Агмед III, турецький султан 538, 594, 599, 605
Агар (Nagar), бібл. 412, 418-419, 427
Адам, бібл. 495
Азарян Йосіп, громадський діяч 629
Айвазов Гасан Сабрі (Айваз Г., Ayvazov Hasan Sabri), вч. 623, 682, 830
Айвас (Ayvas Aler), турецький купець 589
Айні С., письменник 864
Аквавіва К., єзуїт 454
Акир (Акер, Hāikār), антропонім 329, 494
Акопян А., вч. 863
Аксент Каменаци *див.* Каменаци Аксент
Актаї, половець 319
Акчокракли О. (Акчокраклы О.), вч. 195, 682, 830
Александр Македонський, турецький купець 585, 590
Алексеев М. П., вч. 411, 418, 429
Алексей Михайлович, російський цар 885
Алеппський Павло (Алеппский Павел, Алеппський, Булис ал-Халеби, Бўлис ибн аз-За'їм, Халебський Павло), сирійський мандрівник 13, 67, 106, 195, 494, 535, 668, 670, 675, 687, 693, 701-702, 880-887
Алі, антропонім 548
Алі, білгородський турок 28, 543, 553, 558-564
Алі-ачи, капудан-паша 598
Алішан Г. (Alişan H. L.), вч. 195, 719
Алпачик Г. С., вч. 376
Альгірдас *див.* Ольгерд
Альпек Й., львівський патриції 326
Амбі Л., вч. 721
Амет, адмірал 624
Анан бен Давід га-Насі *див.* Насі Анан бен Давід га-
Анастасій Синаїт, антиохійський патріарх 496
Анбал-Ясин, убивця кн. Андрія Боголюбського 288
Ангелович Антон, галицький митрополит 306, 308, 349
Андрееску Ш., вч. 239
Андрей Боголюбський, кн. 288
Андрієвський А., вч. 97
Андрієвський Й., вч. 102
Андрій, угорський герцог 213, 225
Андрій (Андраш), трансільванський воєвода 207, 209, 224, 227, 229, 231
Андрій II, угорський король 423, 713, 722
Андрій Ага, перський купець 188
Андрій Андрійович, галицький королевич 64, 713, 722
Андрій Вшерад, св. *див.* Сворад, св.
Андроник, турецький купець 582

- Андрусяк М. (Andrusiak M.), вч. 713, 722, 856
 Аннинский С. А., вч. 424-425
 Антони Константинопольский, турецький купець 585, 587
 Антонин, архимандрит 421
 Антонович В., вч. 240, 243, 882-883
 Антонович Д., вч. 628
 Антонович М., вч. 856
 Апостол, турецький купець 584
 Апостол Микола, громадський діяч 623
 Аракелёва, львівська купчиха 579
 Аргеліт Філіппо, редактор 214
 Аргін, татарський рід 384, 401
 Арпади, династія 713, 722
 Артамонов М. И., вч. 285, 391, 506, 774, 841
 Артемій, галицький єпископ 330
 Архипов А. А., вч. 344
 Асвадор (Асвадур), турецький купець 582-583, 588
 Асвадунович Аслан, турецький купець 576
 Аскольд, кн. 343-344, 492, 512
 Аслан, турецький купець 581-582
 Аслан Антонович, турецький купець 576
 Аслан Еврей, турецький купець 582-583
 Аслан Турок, турецький купець 582
 Ассан Сирієць (Assanus; можливо, Гассан), кафеський купець 476
 Атілла (Аттила), гунський вождь 281
 Атлам (Отлам), татарський князь 229
 Аттаи М. О., вч. 883, 839
 Ауфі, арабський автор 878
 Афедик, бродівський купець 579
 Афендил из Тырново (Афендоль), турецький купець 584, 590
 Афендут из Синона, турецький купець 582, 588
 Ахмет I, турецький султан 460
 Ахундов Мірза Фаталі, азербайджанський письменник 69, 811-812
 Ачкинази И. В., вч. 405
 Ачкинази Б. М., вч. 50, 828
 Ашік-Пері, азербайджанська поетеса 69, 812
 Ашнин Ф., вч. 850
 Аюка-хан, калмицький хан 89, 106
 Баал, монгольський воєначальник 319, 321
 Бабалікашвілі Н., вч. 363
 Багалій Д., вч. 814, 820
 Баграт VII, картлійський цар 460-461
 Баданінський Гусейн (Badaninskiy Üseyin), громадський діяч 623
 Бадзьо Ю., дисидент 397
 Бадян В., вч. 823, 863
 Бажан М., письменник 863-864
 Базар І., публіцист 641
 Базылев Л., вч. 192
 Байбарс Рукну'-д-Дін (Бейбарс), арабський автор 237, 718, 723
 Байбуга Рус (Урус), єгипетський віце-король 872
 Байчоров, вч. 284
 Бакуві Абдурашід ібн Саліх аль-, арабський автор 484
 Балабан М. (Balaban M.), вч. 39, 165, 313, 339, 409
 Балард М. див. (Balard M.), вч. 162, 420-422, 474-478, 499-500, 505-506, 733, 739, 756
 Баласович (Валасович) Мануэл, турецький купець 576-577, 584
 Балинт, вч. 284
 Балицький А., перекладач 644
 Бальдуччі-Пеголотті Франческо (Бальдуччі-Пеголотті Франческо, Balducci-Pegolotti Francesco), італійський купець 37, 179-180, 186, 736, 764
 Бальцер О. (Balzer O.), вч. 416
 Банг В. (Bang W.), вч. 733, 747-748, 750
 Барадай (Барадей) Яков, едеський єпископ 468, 474, 510
 Баран О., вч. 457, 494
 Баран С., громадський діяч 615
 Баранников О., вч. 832, 863
 Баранов И. А., вч. 473, 501
 Барановський Адам, капітан-хорунжий 604
 Барановський Б. (Барановский Б., Baranowski B.), вч. 37, 184, 197, 465, 539-541
 Барановський О., вч. 248
 Барац Г. М., вч. 344
 Барбаро Й. (Барбаро Дж., Барбаро И.), італійський мандрівник 151, 392, 422, 499
 Барбе де Мейнар К.-А. (Barbier de Meynard C.), вч. 344, 483
 Барвінський Б., вч. 220
 Барешкеви, турецький купець 588
 Барін, татарський рід 384, 401
 Барісбакурій (Барсбаірій, Басбакурій, Варісвакурій), сирієць, помічник Юстиніана II 473
 Бароній Чезаре, історик 207
 Бартольд В. В., вч. 412, 426, 709, 721, 747, 758, 760-761, 829
 Бархударов С. Г., вч. 418, 788-789
 Басараб I див. Бесараб I
 Баскаков А. Н., вч. 13, 801-802, 804
 Баскаков М. (Баскаков Н. А.), вч. 732, 762, 780, 834

- Басок-Меленевський М., громадський діяч 615-617, 637-639
- Баторій Стефан (Баторі Іштван), польський король 133, 325
- Бату (Батий), хан 40, 203, 304, 308-309, 314, 317, 319-323, 334, 349, 351, 426, 431, 712, 725, 759
- Батюшков П. Н., вч. 210, 239
- Бахмат (Бахмацький, Бахмуцький) Григорій, кошовий 600
- Бахтинський Ф., перекладач 863
- Бачинська О. А., вч. 594-595
- Бачинський А. Д., вч. 549, 595
- Бачинський С., громадсько-політичний діяч 625
- Бегунов Ю. К., вч. 657, 722
- Бедрос, вірменський купець 572, 582
- Бедрос Крымчак, турецький купець 582
- Безсонний А. О., вч. 223
- Бей Хасмамедов, турецький дипломат 629
- Бейбарс *див.* Байбарс Рукну'-д-Дін
- Бейліс В. (Бейліс В. М.), вч. 7, 66, 485, 670, 675, 691, 693, 819, 823
- Беке Ж., вч. 721
- Бекрі Абу Обеїда Абдаллах аль-, арабський автор 484
- Бела III, угорський король 713, 722
- Бела IV, угорський король 319-320, 322
- Белоброва О. А., вч. 428
- Белокуров С., вч. 459
- Бельдічану Н. (Бельдічану Н., Beldiceanu N.), вч. 522, 674, 685
- Бельдічану-Штейнгерр І. (Бельдічану-Штейнгерр И., Beldiceanu-Steinherr I.), вч. 522, 674, 685
- Бельський М. (Bielski M.), польський хроніст 195, 437, 561
- Бельфур Ф. К., вч. 880, 882
- Бельчиков Н. Ф., вч. 657
- Бен Мусс *див.* Фалькович І.
- Бенешевич В. Н. (Beneschewicz W.), вч. 411-412, 418, 429, 433, 490, 497
- Беннігсен А. (Беннігсен А., Bennigsen A.), вч. 83, 98, 522, 674, 685-686, 849
- Бер А. фон (Behr A. von), мемуарист 86, 102
- Берберян Г., вч. 10, 845
- Бергссон Нікуляс, ісландський абат 424
- Бердібек, золотоординський хан 241
- Березин І., вч. 760
- Берже А., вч. 812
- Беринда Памво (Беринда П.), полеміст 430, 790, 792
- Беріндеї М. (Бериндеї М., Berindei M.), вч. 82, 97, 522, 565, 671, 674, 685-686
- Берія Л., політичний діяч 386, 403
- Берке, хан 123, 872
- Бернекер Е. (Ber, Bernecker E.), вч. 760, 781-783, 786, 794, 796
- Бернштам А., вч. 709
- Бертельс Є. Е., вч. 825
- Берто дер-Давід, казак-паша 603
- Бершадський С. А., вч. 347
- Берында П. *див.* Беринда Памво
- Бесараб І (Басараб І), волоський господар 238, 243
- Бескровний Л., вч. 846
- Бибиков М. В., вч. 287, 661, 759
- Биковський Л., вч. 625, 641, 645, 683
- Битаков, вч. 284
- Білецька О., вч. 235
- Білецький О., вч. 823
- Білецький П., вч. 705-707
- Білодід І., вч. 835, 848
- Білоус Федір, мандрівник 809
- Білуха Ю., вч. 389
- Бісмарк Отто фон, канцлер 610
- Благова Г. Ф., вч. 434, 687
- Блау О. (Бляу О., Blau O.), вч. 272, 757, 760
- Блау Ян, голландський картограф 218-219
- Блянкард Гвірард, перекладач у Кафі 478
- Бовес Ібарра М. А. де (Бовес Ибарра М. А. де), вч. 522, 685
- Богдан І, воєвода 238
- Боголюбов М. Н., вч. 779, 800
- Богомолец В., генерал 641
- Богун Іван, козацький полковник 296
- Богусович Ісая, золочівський купець 573, 576
- Богуща М. (Boguska M.), вч. 181
- Бодран М. А. (Baudrand M. A.), французький вчений 419, 439
- Бодроглігети А. (Bodrogligeti A.), вч. 179, 740-741, 746, 748, 750
- Бодуен-де-Куртене І., вч. 829
- Бодянский О. М., вч. 437
- Бойко О., вч. 618
- Бойл Дж. Е., вч. 719
- Бокитько О., військовий 626
- Болбочан Петро, полковник 619
- Болеслав Тройденович, кн. 409
- Большаков О. Г., вч. 485
- Бона, польська королева 435
- Бондаренко І., вч. 669, 673, 683, 691
- Боніфаций Покаміль, перекладач у Кафі 478
- Боос (Погос), турецький купець 581

- Боплан Гійом Левассер де (Beauplan Le Vasseur G. de), французький картограф 24-25, 80, 83, 89, 93, 98, 106, 113, 126-137, 139, 195, 244, 252, 500
- Боравський П. (Borawski P.), вч. 45, 436, 439-440
- Боратав П.-Н. (Boratav P. N.), вч. 83, 98, 522, 674, 686
- Борецький Йов, київський митрополит 339, 533
- Борис, митрополит 634
- Борис, св. 665
- Борис В., вч. 849
- Борисенко І. В., вч. 303
- Борисов В. М., вч. 780
- Борисяк М., вч. 155
- Боровков А. К., вч. 768
- Боровой С., вч. 66-67, 670, 675, 693
- Борщак І., вч. 457, 823
- Боряк Г., вч. 129, 132
- Ботеро Дж. (Botero G.), італійський географ 760
- Бочаров, вч. 285
- Брайчевський М. Ю. (Брайчевский М. Ю.), вч. 288, 480, 492, 507
- Брасова, кн. 624
- Браун І. (Braun G.), історик 326
- Бретіану Г. І. (Brătianu G. I.), вч. 238, 241, 243, 421, 474, 476-478, 498-499, 739-740
- Брінкен, генерал 601-602, 606-607, 610
- Брінкен А.-Д. фон ден (Brincken A. D. von den), вч. 469, 475
- Брун Ф., вч. 239, 243, 474, 713, 724, 765
- Брюс С., політичний діяч 635
- Брюховецький Іван, гетьман 291, 302, 536, 608, 807
- Брячислав, гаданий засновник Брацлава 219
- Бубакр, бісурмен-купець 433
- Будилович А. С., вч. 428
- Будовниц І. У., вч. 660
- Буніятов З. (Буниятов З. М.), вч. 474, 670
- Бутаков, адмірал 652
- Бутич І., вч. 9, 71, 434, 845, 848
- Бушаков В. (Буш), вч. 7, 691, 720, 782-784, 795
- Бушгаузен Г., вч. 491
- Быря П. П., вч. 241
- Бюзанд Павстос, вірменський автор 801
- Бюрім, монгольський полководець 712
- В-а М.**, перекладач 643
- Вавричин М., вч. 127-129, 242
- Вагабі Мугаммад бен Абу ал-, мусульманський теолог 382
- Вагилевич І. (Wagilewicz J.), вч. 43, 307-308, 349, 352, 414-416
- Варіф, азербайджанський поет 812
- Вайян А. (Vaillant A.), вч. 479-480, 514
- Вакарчук І., вч. 6
- Вальдемарас, політичний діяч 643
- Ванини А. див. Гвагнин А.
- Ванчєв Н. (Ван), вч. 461, 780, 783, 787, 795
- Ванченко-Писанецький Костянтин, драматург 649-650
- Варварцев М. (Варварцев Н. Н.), вч. 80, 92
- Вармунд А., вч. 881
- Варнеке О., вч. 102
- Варран ал-, арабський автор 757
- Василь ІІ, візантійський імператор 508
- Василь Стамбольчик, турецький купець 585
- Васильєва О. В., вч. 683
- Васильєв В., полковник 624
- Васильєвський В. (Васильевский В. Г.), вч. 412-413, 420, 424
- Василько (Васько) Романович, кн. 40, 304-305, 309, 317-319, 328, 331, 334, 349, 722
- Васік Біллах аль-, халіф 484
- Вахнянин Н., вч. 457, 463
- Вашари Ш., вч. 700
- Введенський А. О., вч. 874
- Вебб В. (Вебб У.), вч. 79, 91
- Веймарн Є. В., вч. 324
- Вейнштейн Ж. (Veinstein G.), вч. 82-83, 86, 97, 102, 505, 522, 671, 674, 685-686
- Вейсезель П. (Weisesel P. R.), вч. 806
- Вейсс Г. (Weissius G.), автор 463
- Великий А. Г. (Welykuj A. G.), вч. 430, 458
- Величко Самійло, козацький літописець 100, 116, 535
- Вельямінов-Зернов В. В. (Вельяминов-Зернов В. В.), вч. 670, 687-688, 694
- Венямин з Туделі, єврей 307
- Вердум У. фон, мандрівник 392
- Верзілов О. (Верзилов А. В.), вч. 416
- Верига В., вч. 628
- Верлінден Ш. (Verlinden Ch.), вч. 422, 739, 741, 752
- Вернадський Г. (Вернадский Г.), вч. 81, 94
- Вертнер М. (Wertner M.), вч. 320
- Верхрацький Р. Л. С., вч. 193
- Весела З., вч. 99
- Веселовський М. (Веселовский Н.) 89, 107, 721
- Вечинський Дж.-Лі. (Wieczynski J. L.), вч. 79, 92
- Виговський, представник роду Виговських 610
- Виговський Іван (Выговский Иван), гетьман 32, 135, 142, 438, 528, 536, 885
- Вижєнер Б. де (Vigener B.), французький мемуарист 195

- Вилькинс А. М., вч. 762
 Винар Л., вч. 564
 Винников Я. Р., вч. 762
 Виноградов Г., вч. 127
 Витавтас *див.* Вітовт
 Вихнович В., вч. 363
 Вишенський Іван, полеміст 32, 141, 520, 527, 533
 Вишневецький-Корибут Дмитро, кн. 32, 140, 527, 532-533, 535, 564, 674, 686, 867
 Візнер Й. (Wiesner I.), вч. 772, 781
 Віллані Джованні (Villani Giovanni (Giovan)), флорентійський хроніст 205, 213-214
 Віллані Маттео (Villani Matteo), флорентійський хроніст 61, 205-219, 222-230, 232, 236, 238
 Віллані Філіппо (Villani Filippo), флорентійський хроніст 213
 Вільсон Д. М., вч. 856
 Вінгарт А. ван ден, вч. 720
 Віоле-ле-Дюк Е., вч. 497
 Вітовт (Вітавтас, Витавтас), великий литовський князь 53, 151, 223, 249, 311-312, 331-332, 365, 390-392, 423
 Владимир Мономах, кн. 288
 Владимирский-Буданов М., вч. 45, 440
 Владислав IV *див.* Володислав IV
 Власто А. (Vlasto A. P.), вч. 481, 492-493
 Вовк І., вч. 417
 Вовк Ф. (Кондратович Ф.), вч. 602
 Вовк-Вовченко М., громадський діяч 622-623
 Водов В., вч. 434
 Возгрин В., вч. 389
 Войтович Л., вч. 243-244, 454, 713, 722
 Волин С., вч. 761
 Волович Є., єпископ 456
 Володимир Святославович, кн. 267, 285-286, 479, 482, 487, 491-492, 512-513, 840
 Володислав II Ягайло (Ягайло), польський король 241, 391, 407, 420, 423-424
 Володислав III, польський король 407
 Володислав IV (Владислав IV), польський король 534, 567
 Волошин В., вч. 705
 Волинський Н. М., вч. 549
 Вольф Г., вч. 332
 Воляник С., вч. 618
 Воробьев М. Н., вч. 658
 Воронін М. (Воронин Н.), вч. 81, 94
 Врангель П., генерал 631, 641
 Вуйцик З., вч. 887
 Выговский Иван *див.* Виговський Іван
 Габашвілі В., вч. 456
 Габен А. фон (Gabain A. von), вч. 728, 730, 733-734, 747, 749, 752, 755, 765-768
 Габриель, син Йозуэ, єврейський мемуарист 702
 Габриель Захаріашевич, львівський купець 579
 Гаврилов Мирослав, громадський діяч 652
 Гаврильченко Ф., поет 649
 Гавришкевич Іван, мандрівник 809
 Гагенмейр Г., вч. 468
 Гайдарджи Г. А., вч. 802
 Гайкер (Гікар), антропонім 512
 Гайссінг В., вч. 854
 Гакки-паша Ібрагім (Hakki Paşa Ibrahim), політичний діяч 618-619
 Гакоп Каменаци *див.* Каменаци Гакоп
 Гакопян В., вч. 454, 724
 Галай Турок, турецький купець 583
 Галеві М. А. (Галеві М., Halevy M. A.), вч. 285, 416
 Галецький О. (Halecki O.), вч. 92
 Галин Артемії, український дипломат 623
 Галімова Г., вч. 850
 Галія Турчин, турецький купець 591
 Галятівський Йоаннікій, церковний діяч 115
 Ганаг (Ганна), київська караїмка 345, 347
 Ганим Муфіде Ферід, письменник 629
 Ганкевич Микола, громадський діяч 638
 Ганновер Натан, єврейський мемуарист 702
 Ганцев Ф. А., вч. 802
 Гарасим Я., вч. 76
 Гардізі, арабський автор 878
 Гаркавець О., вч. 7, 272, 684, 687, 691, 695
 Гаркави А., вч. 39, 41, 313, 323, 340, 346-347, 360
 Гарнаті Абу Хамід аль (Гарнати Абу Хамид ал-), арабський автор 264, 485, 840
 Гартманн Р., вч. 853
 Гарух Михайло, громадський діяч 652
 Гасан Турок, турецький купець 583
 Гаяс ед-дін Хосров, селджуцький султан 498
 Гвагнин А. (Ванині А., Gwagnin A.), польський хроніст 447, 756
 Гварджаладзе К., грузинський дипломат 631
 Гедимін (Гедімінас), великий литовський князь 392
 Гейнріх з Ребдорфа, хроніст 223-224
 Гек К., вч. 416
 Гекбілгін Е. (Gökbilgin Ö.), вч. 685, 718
 Гекбілгін Т. (Gökbilgin T.), вч. 685
 Гельфанд Олександр (Парвус), політичний діяч 615, 638

- Георги Черкеси (Cerkiesi), турецький купець 582, 585, 591
 Георгий, турецький купець 591
 Георгій III, імеретинський цар 460-462
 Георгій Амартол, візантійський хроніст 497
 Георгій Синкел, візантійський хроніст 497
 Георгій Сириєць (Georgius), кафський міщанин 477
 Георгіос Пахімеріс, візантійський хроніст 271
 Герагозович (Сергієвич) Мерза, турецький купець 572
 Гервазій Тільберійський, англійський хроніст 724
 Гермайзе О., вч. 369, 616
 Гжегожевський Я. (Grzegorzewski J.), вч. 316, 730, 737, 746, 748
 Гидалевич А., вч. 836
 Гирей Махмед, кримський хан 701
 Гільмі Гусейн (Hilmi Hüseyin), політичний діяч 619
 Г-ко Г., вч. 628
 Гладій О., вч. 76
 Гладкий Осип, кошовий 595-596, 600-602, 606-607, 609-610
 Гладстерн О., вч. 680
 Глеб, св. 665
 Глух, полковник 887
 Глушак А., вч. 515
 Говганнес Каменаці *див.* Каменаці Говганнес
 Годинович Іван, билинний герой 431
 Голб Норман (Golb N.), вч. 340, 343-344, 767, 856
 Голобуцький В., вч. 255, 564, 842
 Головацкий Я. Ф., вч. 443
 Головченко В., вч. 615, 633, 638
 Гологорська Т. В., вч. 644
 Голуб Олифер (Оліварій де Марконес, Olivarius de Marcones), козацький полковник 35, 462-463
 Голубева Н. П., вч. 801-802, 804
 Голубець М., вч. 580, 705
 Голубинський Є. (Голубинский Е.), вч. 321, 508
 Голубовський П., вч. 423
 Гольден П., вч. 288
 Голько О., вч. 128
 Гончаров В. К., вч. 309
 Горалек К., вч. 479, 514
 Горгор (Horgh), турецький купець 588
 Гординський С. (Парижанин), поет 644-645
 Гордієнко Кость, кошовий 594, 607
 Гордлевський В., вч. 29, 592
 Гордон Л., *див.* Гордон Л.
 Горленко В. Ф., вч. 450
 Горн М. (Horn M.), вч. 197
 Горожанський Я. (Горожанский Я. М.), вч. 430
 Горський А. В., вч. 793
 Горяев Н. В. (Гор), вч. 782-785, 790, 792, 795
 Готьє, вч. 288
 Гоцельт В., вч. 468
 Гош Мхитар, вірменський вчений 700
 Гошкевич В. И., вч. 470
 Гранжіє Л. де, єзуїт 454
 Грбек І., вч. 483
 Гребеняк В., вч. 39, 311, 366
 Грегор абу л-Фарадж Бар Гебрей, сирійський автор 508
 Грегорович Петро, посол 455
 Греков Б. Д., вч. 212, 244, 815
 Греков И. Б., вч. 212
 Греков Іван, калмик 295-296
 Грєнбек К. *див.* Гренбек К.
 Гречко І. (Єдинак В.), вч. 644-645
 Григоренко П., дисидент 397
 Григор'єв А. (Григорьев А. П.), вч. 100, 241, 412, 426, 737, 764
 Григорій IX, папа 420, 469
 Григорович Віктор, мандрівник 807
 Григорович-Барський Василь, мандрівник 806
 Григорьев А. П. *див.* Григор'єв А.
 Григорьев В., вч. 776
 Григорян В. Р., вч. 10, 670, 694, 845, 872
 Гринчишин Д., вч. 418, 796
 Грищенко Олекса (Gritchenko A.), художник 644
 Грігор IV Тла, кілікійський католикос 468
 Грінченко Б. (Гринченко Б.), письменник 443, 704, 803
 Громыко А., політичний діяч 396
 Гронський Й., вч. 409
 Грубы, вч. 285
 Грунін Т. (Грунин Т. И.), вч. 10, 72, 681, 766, 802, 845
 Груніна З., вч. 845
 Грушевський М., вч. 45, 94, 130, 205, 210-211, 218-222, 224, 226, 238-239, 245-246, 320-321, 326, 328, 343, 440-441, 457-458, 464, 497, 545, 548, 563, 618, 623, 629, 638, 650, 681, 683, 691, 715, 852, 883, 885
 Губер А. (Huber A.), вч. 205, 209-210, 217-218, 227
 Губогло М. Н. (Губоглу М.), вч. 389, 872
 Гулак Микола, громадський діяч 69, 281, 811-812

- Гульдман В. К., вч. 436
 Гуляницький Іван, козацький полковник 536
 Гумецька Л. Л., вч. 803, 841
 Гумуш Д., вч. 42, 66, 345, 363-364, 670, 675, 687, 693
 Гуревич Ф. Д., вч. 502-503
 Гусейнов Р. А., вч. 508
 Гъльбов Г., вч. 461, 780, 783, 787, 795
 Гыдерович Кжиштоф, турецький купець 581
 Гююк *див.* Гююк
 Габен Аннемарі фон, вч. 853
 Галоніфонтібус Йоан де, архієпископ 422
 Гандзакеці Кіракос, вірменський автор 801
 Гард де Шамбона А. де ля (Lagarde A. de), вч. 88-89, 105, 106
 Гаспрінський І., громадський діяч 385
 Гастальді Дж., італійський картограф 218-219, 242
 Гелерт Іван-Вінкентій (Goelert J. V.), вч. 39, 310, 326
 Гельцер Г., вч. 331
 Гембіцький В., примас Польщі 456
 Геольтрін П., вч. 39
 Герард, католицький місіонер 424-425
 Гергардт Д. (Gerhardt D.), вч. 479, 514
 Гедмінас *див.* Гедимін
 Гілл Огільві Б., публіцист 643
 Гіреї, династія 220, 384, 401, 464
 Гірей-Іслам, кримський хан 250
 Гірей-Менглі, кримський хан 112, 114, 221, 250
 Гірей-Мехмет (Мухаммад), кримський хан 141, 464, 526
 Гірей-Могаммед IV, кримський хан 291
 Гірей-Сагіб, кримський хан 221
 Гірей-Хаджі, кримський хан 250
 Гірей-Шагін, калга 141, 252, 464, 526
 Гордон Л. (Гордон Л., Gordon L.), вч. 86, 103
 Грабовський П. (Grabowski P.), політичний публіцист 191, 195, 392
 Греуар А. (Gregoire H.), вч. 479, 514
 Гренбек К. (Грѣнбек К., Grø, Grønbech K.), вч. 412, 429, 747-750, 764, 779, 783, 793, 796, 841
 Грефеня, архимандрит 430
 Гривец Ф. (Grivec F.), вч. 479-480, 514, 661
 Грімстед-Кеннеді П. (Grimsted P. K.), вч. 658, 849
 Грондський С., вч. 292, 708
 Гулагуїди *див.* Лъхани
 Гулотов Олександр, громадський діяч 616
 Гумпльович Максиміліан-Ернест (Gumpłowicz M.), вч. 312
 Гурко, політичний діяч 624
 Гуюк (Гююк), хан 426, 712, 717
 Дабіжа О. (Дабіжа А. В.), кн. 604, 610
 д'Авезак М. (d'Avezac M.-A.), вч. 721
 Давид Еврей, турецький купець 580-581
 Давид Севаси, турецький купець 585
 Давріжеці Аракек, вірменський історик 392
 Далерак Франсуа-Поль (Dalerac F.-P.), французький дворянин 500
 Даль В. (Даль), вч. 793, 795
 Даниїл бен Йошуа (син Єшуа), київський караїм 345-346, 348
 Данилевський І. Н., вч. 497
 Даниленко О., вч. 681
 Данило, архимандрит 806
 Данило Романович (Danel), король 39-40, 238, 240, 304-305, 308-311, 314, 317-318, 320-322, 325-326, 328, 330, 332-334, 349-351, 713, 715, 722
 Данило Федорович, легендарний кн. 325
 Данилова Е. І., вч. 99
 Даніель, київський караїм 345, 348
 Дарбінян М., вч. 872
 Дардахем (Дардахам, Дардахан) Ованес, турецький купець 589
 Даркевич В. П., вч. 505
 Дашкевич Л., громадський діяч 828
 Дашкевич Н., вч. 882
 Дашкевич Остафій, староста 84, 100, 140
 Дашкевич Я. (Корибут С., Ярославич Д., Dachkévytch Ya., Dashkevych Y., Daszkiewicz J. R., Stepaniv J.), вч. 5-76, 84, 88, 90, 95, 100, 105, 107-111, 116, 118, 120, 125-126, 129-130, 135, 139-140, 143, 148, 154, 156-157, 172, 174, 178-179, 186, 190, 200, 202, 204, 206, 211, 223, 234, 236-238, 242, 244, 247, 254, 259, 266, 268, 274, 278, 282, 289, 298, 301, 303, 324, 328, 334, 338, 344, 349, 353, 361, 364, 366, 370, 379, 389, 392, 394, 399, 404-406, 416-417, 428, 434, 444, 446, 448, 450, 457, 463, 465, 468, 482, 494, 496, 499, 505, 508, 512, 514-516, 523, 531, 538, 549, 553, 564, 579, 592, 597, 606, 611, 635, 645, 647, 649, 654, 665-666, 670-672, 675, 677-678, 683-684, 687, 689, 693-696, 699, 703, 709, 714, 718, 726, 738, 743-744, 746, 751, 753-756, 766-768, 770, 776-777, 780, 797, 799, 802, 805, 809-810, 812, 817, 820, 824, 827, 835, 837, 842, 845, 849, 851-852, 858, 865, 879, 887
 Дашкович (Дашкевич) Герман, зем'янин 223

- Дашкович (Дашкевич) Федько, зем'янин 223
 Дворник, вч. 285
 Де Робок Джон, адмірал 628
 Девлет-Берди, претендент на хана 423
 Делла Валле П'єтро, італійський мандрівник
 34-35, 453, 457-463, 465
 Деметр Янович, турецький купець 590
 Деметрій Муцѐ, турецький купець 577, 590
 Дем'янов В. Г., вч. 418
 Денікін А., генерал 628, 630, 641
 Дерзахаріашович Кжиштоф, львівський
 купець 579
 Деркач Н. М., вч. 681
 Десев Д. (Desaive D.), вч. 83, 98, 522, 674, 685-
 686
 Дефранс Альбер, французький дипломат 631
 Дефремері Ш. (Defrémercy Ch.), вч. 713, 717,
 724-725, 869
 Дехтярєва Н. А., вч. 389
 Дѐрфер Г. (Doerfer G.), вч. 736, 768
 Джавахішвілі М., письменник 863-864
 Джакоб, антропонім 475
 Джакобін Фабета (Jacobinus Fabeta), купець
 477
 Джалалій Ф., козацький полковник 842
 Джамбек (Джанібек), золотоординський хан
 62, 222, 228-230, 237, 240-241
 Джаніно Сирієць (Janinus), кафський міщанин
 477
 Жанполадян Р. М., вч. 502
 Жармі Муслім ібн Абу Муслім аль-,
 арабський автор 484
 Джафер-Бей Сейдамет, політичний діяч 642
 Жеки, син Ногая 237
 Джеремікаль Сирієць (Jellimichal, Zilimichal,
 Jeremichal, Jereschal), кафський купець 476
 Джерік Темір, родич Каракісека 237
 Джінгізханіди, династія 725
 Джінгісхан (Чингісхан), хан 237, 246, 510,
 710, 712-713, 725
 Джованні, мешканець Кафи 478
 Джованні, гаданий автор «Codex Cumanicus»
див. Иоаннес, гаданий автор «Codex
 Cumanicus»
 Джованні-Тадео, вікарій ордену кармелітів
 462
 Джувайні Алā-ад-Дїн ал-, перський автор 717,
 719, 721, 723, 725
 Джуха И., вч. 115
 Джучіди, династія 237
 Дзадур, перський купець 189
 Дзира Я. І., вч. 197-193
 Дмитр, турецький купець 582
 Дир, кн. 264, 343-344, 484-487
 Дімашки, арабський автор 878
 Дімо Олександр, громадський діяч 616
 Діоталлеві Ф., папський нунцій 458
 Дложевський С., вч. 131
 Длугош Ян (Długosz J.), польський хроніст
 205, 208, 211, 223-224, 390-391, 715
 Дмитриєв В. Д., вч. 440
 Дмитриєва Л. В., вч. 465
 Дмитриєвський А., вч. 490
 Дмитрієв М. К., вч. 825
 Дмитрієнко М. Ф., вч. 680
 Дмитро (Demetrius), володар степової
 держави 62-63, 239-246, 287
 Дмитро, золотоординський правитель 226
 Дмитро Юрієвич Красний, кн. 789
 Добриня Никитич, билинний герой 431
 Добровольський А., вч. 470
 Добровольський В. Н. (Доб), вч. 791, 793, 795
 Добродомов І. (Добродомов И. Г.), вч. 284,
 430, 660, 748, 850
 Добролюбський А. О., вч. 758
 Добруцька Е., вч. 193
 Доксопатр Нілюс, сицилійський автор 840
 Долгооруков, кн. 624
 Долуд Андрій, сотник 650
 Дольська-Ходоровська Анна, кн. 843
 Домажирський-Шестакович Марко, маляр 301
 Домбровський О., вч. 856
 Домбровський Ф. (Домбровский Ф.), вч. 39, 310
 Домбровський Я. (Dąbrowski J.), вч. 210-211,
 227
 Доминик Богданович, львівський купець 579
 Дондук-Омбо, калмицький хан 296, 302
 Донцов Д. (О. В.), публіцист 614, 632, 637,
 643
 Дорн Б., вч. 862
 Доротей, митрополит 627
 Дорошенко В., вч. 638, 644
 Дорошенко Д., вч. 85-86, 101-102, 621-624
 Дорошенко Михайло, гетьман 867
 Дорошенко Петро, гетьман 32-33, 82, 84, 97,
 100-101, 116, 142, 292, 438, 445, 520, 525,
 527-528, 530, 532, 536-537, 598, 600-601,
 603, 605-606, 637, 695, 860, 867
 д'Оссон М., вч. 724
 Драгоманов М., вч. 81, 89-90, 94, 107-108, 680
 Драгош, молдавський господар 238, 243
 Дримба В. (Dri, Drimba V.), вч. 728, 730-731,
 733, 735, 740, 742, 746-749, 755, 779-781,
 783, 796

- Дробленкова Н. Ф., вч. 660
 Дрон И. В., вч. 242, 762
 Дрюль Д. (Drüll D.), вч. 179, 727-730, 733-736, 738, 746-747, 765
 Дубінський А. (Дубинский А., Dubiński A.), вч. 38, 45, 336, 436, 439-440, 802, 835
 Дубровський В. (Дубровский В.), вч. 71, 192, 521, 535, 681
 Дука Георгій, гетьман 33, 537
 Дун О., вч. 862, 864
 Дуткевич Тома, мандрівник 809
 Душкевич Д. К., вч. 223
 Дымо Дука (Даниел Дёка), турецький купець 590
 Дьєррффи Д. (Györfy Gy.), вч. 729, 737
 Дяденко В. Д., вч. 159
 Дячок В. В., вч. 414
- Евстратій *див.* Евстратій
 Егия Варган Ангурчик, турецький купець 585
 Егоров В. Л. (Егоров В. Л.), вч. 203, 236
 Ежи, купець 580
 Катерина II *див.* Катерина II
 Еліб-бей (Elib Bey), полковник 621
 Еманов А. Г., вч. 422, 500
 Емін М., письменник 863
 Емінек-бей (Эминек), турецький полководець 83, 98, 478
 Енвер-паша (Enver Paşa), політичний діяч 615-616
 Енгель Й.-Х. фон, вч. 292, 708
 Еннувейрі *див.* Нуейрі
 Епифаний Кипрський, богослов-полеміст 490
 Ерберг О., перекладач 864
 Ерусалимская А. А., вч. 774
- Євстратій (Евстратий), київський монах 280, 760
 Євтух В., вч. 50, 53-54, 278, 303, 370, 379, 405, 446, 450
 Євтухов О., військовий 626
 Єгоров В. Л. *див.* Егоров В. Л.
 Єдинак В. *див.* Гречко І.
 Єзекеїл, єпископ 339
 Єлизавета, угорська королева 224
 Єлчинов Федот, московський посол 459
 Єнсен Г., вч. 357-358
 Єрофіїв І., вч. 705
 Єрушальмі Венямин, газзан 332
 Єфрем Сирин, сирійський автор 496, 507
- Жаборюк А., вч. 705
 Жевуський (Ревуха) Вацлав-Северин, граф 244, 807
- Железняк І., вч. 343-344, 489
 Жигимонт I *див.* Сигізмунд I
 Житецький П., вч. 792
 Житецький І. (Житецкий И. А.), вч. 89, 106, 415
 Жілло А., вч. 671
 Жовтобрюх М. А., вч. 480
 Жолтовський П., вч. 705
 Жукович П., вч. 339
 Жуковская Л. П., вч. 496, 658
 Жуковский А., вч. 629
 Жулкевський (Жолкевський) Станіслав, великий коронний гетьман 453, 456-457, 460
- Забелло Микола, громадський діяч 633-634, 642-643, 647
 Забелло Петрусь, син М. Забелло 643
 Заборов М. А., вч. 419
 Заборовський Л., вч. 454
 Забудько-Кравчук Олексій, громадський діяч 653
 Забуранна О., вч. 76
 Завалинський Є. (Завалинский Е., Zawaliński E.), вч. 71, 521, 682
 Загіба Ф. (Zagiba F.), вч. 479, 514
 Заїкин В. (Zaikyn V.), вч. 329-330
 Зайончковський А. (Зайончковский А., Zajęczkowski A.), вч. 38-39, 194, 313, 332, 336, 411, 544, 769, 780, 802, 816, 841, 847, 869
 Закиев, вч. 284
 Закшевська-Дубасова М. (Zakrzewska-Dubasowa M.) 36, 172-174, 177, 182
 Залеман К., вч. 741, 745
 Залесская В. Н., вч. 504
 Залізняк Микола, громадсько-політичний діяч 617
 Залуський А.-Х., київський єпископ (Załuski A. Ch.) 115
 Замойський В., кн. 596
 Замойський Томаш (Zamojski Tomasz), київський воевода 167, 463
 Заплотинський Г. С., вч. 240
 Зарудний О., морський аташе 624
 Застирець Й., вч. 596, 599, 603, 609
 Затенацький Я., вч. 705
 Захар, турецький купець 588
 Захарія Українець Каменичанин (Zacharyasz Ukrainiane Kamieniczani), кам'янецький купець 591
 Захарій-Псевдо Ритор, автор 507
 Заходер Б., вч. 484, 878-879
 Зая Пандіта, творець калмицької азбуки 300

**Ярослав Дашкевич. Піщаний табір, Спаськ,
Казахстан, 1951-1953 рр.**

Львів, Інститут суспільних наук АН УРСР, січень 1959 р. Під час зустрічі з відомим громадсько-політичним діячем, послом Державної Ради у Відні (1907-1911), соціал-демократом Яцком Остапчуком (1873-1959). Зліва направо: Ярослав Дашкевич, Ярослав Ісаєвич, Микола Кравець, Яцко Остапчук, Євген Яцкевич, Олександр Карпенко, Григорій Ковальчак, Юрій Сливка, Петро Чуприна, Степан Білецький

Ярослав Дашкевич із супутниками по дорозі в Домбай,
Карачаєво-Черкесія, травень 1971 р.

Ярослав Дашкевич. Домбай,
Карачаєво-Черкесія, травень 1971 р.

Домбай, Карачаево-Черкесія

Домбай, Карачаєво-Черкесія

Ярослав Дашкевич та А. Бендаловський (крайній зправа).
Теберда, Карачаєво-Черкесія, травень 1971 р.

Баба № 1 біля музею

Баба № 2 біля музею

Баба № 2а біля музею

Баба № 3 біля музею

Тюркські кам'яні баби біля музею і парку. Асканія-Нова, вересень 1973 р.

Баба № 6 біля музею

Баба № 7 біля музею

Баба № 8 біля музею

Баба № 9 на могилі біля парку

Тюркські кам'яні баби біля музею і парку. Асканія-Нова, вересень 1973 р.

Баба № 10 на могилі біля парку

Мусульманські надгробні камені в парку. Нальчик, Кабардино-Балкарія, вересень 1973 р.

Мусульманські надгробні камені біля музею. Нальчик, Кабардино-Балкарія, вересень 1973 р.

Едуард фон Фальц-Фейн (стоїть у центрі) із супутниками біля тюркської кам'яної баби. Асканія-Нова, 6 вересня 1975 р.

Ярослав Дашкевич (стоїть у центрі) на розкопках мегалітів. Асканія-Нова, листопад 1977 р.

Віктор Филоненко

Андрій Ковалівський

Омелян Прицак

Едмонд Шюц

Ярослав Дашкевич
біля тюркської кам'яної баби № 17.
Асканія-Нова, вересень 1978 р.
Фото Н. Дрогобич

Валерій Бушаков та Ярослав Дашкевич. Асканія-Нова, травень 1980 р.

Неля Дрогобич та Ярослав Дашкевич. Асканія-Нова, травень 1980 р.

III Всесоюзна тюркологічна конференція. Ташкент, вересень 1980 р. Зліва направо: Ярослав Дашкевич, Ігор Добродомов, Нінель Гаджієва, Ігор Кормушин, Енвер Акмолаєв (стоїть), Дмитро Насілов, Федір Ашнін, С. І. Ісханова

III Всесоюзна тюркологічна конференція. Ташкент, вересень 1980 р.
Зліва направо: Ігор Добродомов, Нінель Гаджієва, Ігор Кормушин,
Федір Ашнин, Сафтер Нагаєв, Енвер Акмолаєв

Едвард Триярський на III Всесоюзній тюркологічній конференції.
Ташкент, вересень 1980 р.

Андрій Кононов

Федір Ашнин

Гульсум Галімова

III Всесоюзна тюркологічна конференція. Ташкент, вересень 1980 р.

Ярослав Дашкевич та Едуард фон Фальц-Фейн із супутниками.
Київ, 2 травня 1981 р.

Іскандер Абдулін та Ярослав Дашкевич на X пленумі
Радянського комітету тюркологів. Чебоксари, 10 жовтня 1984 р.

Ярослав Дашкевич серед учасників VI Подільської історико-краєзнавчої конференції, на якій виголосив доповідь «Поділля на бурштиновому шляху (XVII–XVIII ст.)». Кам'янець-Подільський, травень 1985 р.

Ярослав Дашкевич.
Ленінград, 1986 р.
Фото М. Лабуньки

Ташкент, 17 вересня 1986 р.

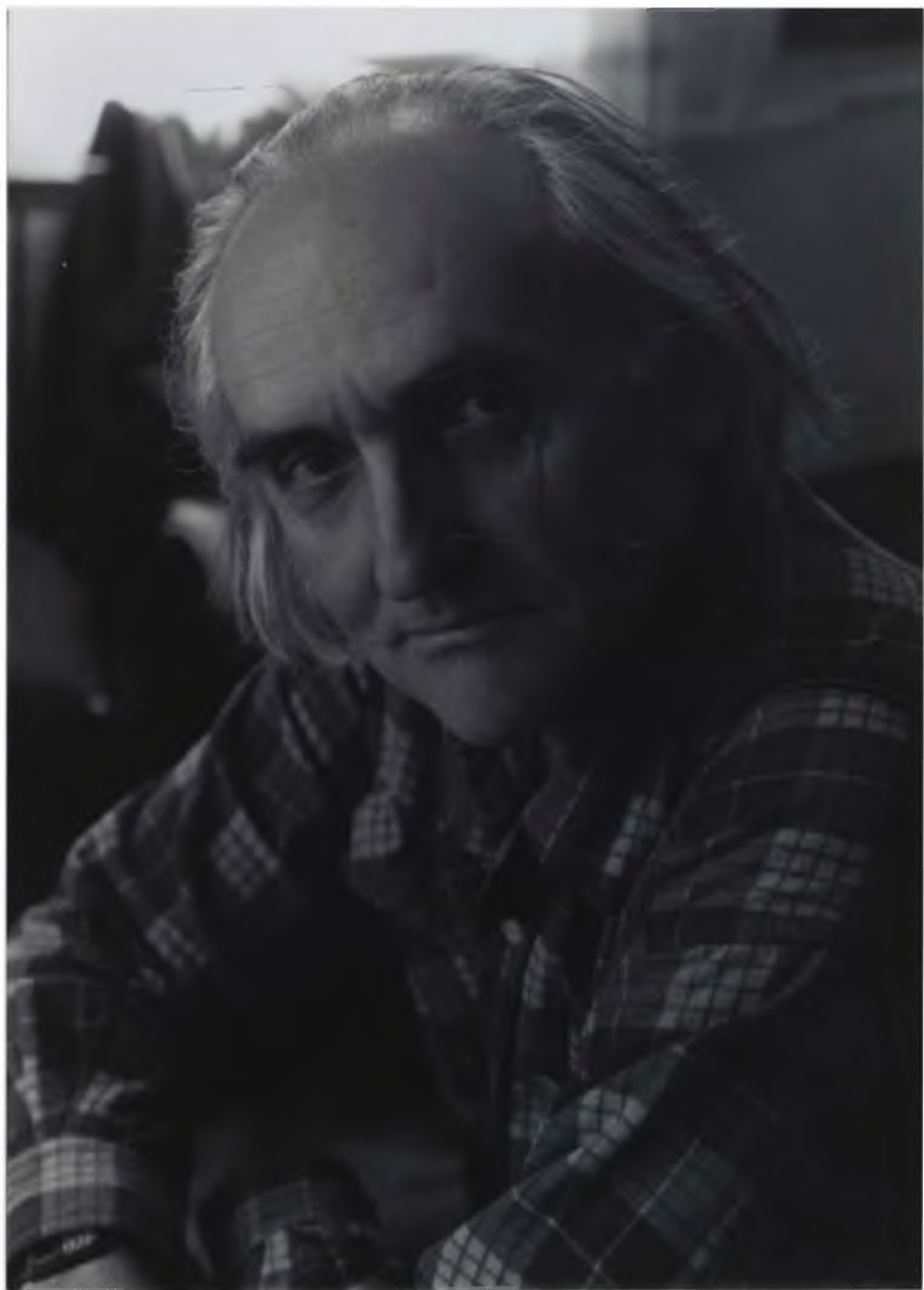

Ташкент, 17 вересня 1986 р.

Самарканд, 19 вересня 1986 р.

Ярослав Дашкевич під час огляду визначних пам'яток. 29-та сесія постійної Міжнародної конференції з алтаїстики (РІАС). Фото Е. Триярського

Ярослав Дашкевич. 1988 р.

Виступ Ярослава Дашкевича на тему «Східні джерела іконографії Козака Мамає». Ювілейні Нарбутівські читання. Київ, 7 грудня 1986 р.

Виступ Ярослава Дашкевича на тему «Україна в складі Османської імперії XV–XVIII ст.». Міжнародна сходознавча конференція «Україна і Османська імперія XV–XVIII ст. Проблеми джерелознавства та історіографії». Київ, 20 жовтня 1991 р.

Учасники Міжнародної сходознавчої конференції «Україна і Османська імперія XV–XVIII ст.
Проблеми джерелознавства та історіографії». Київ, 21 жовтня 1991 р.

Ярослав Дашкевич. Стамбул, 28 листопада 1995 р.

Ярослав Дашкевич. Стамбул, Великий базар, 28 листопада 1995 р.

Ярослав Дашкевич із супутниками. Стамбул, Ая-Софія, 29 листопада 1995 р.

Ярослав Дашкевич під час українсько-турецької наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького. Стамбул, 30 листопада 1995 р.

Ярослав Дашкевич у родині Маргарити Араджіоні.
Маріуполь, Зірка, 27 травня 1996 р.

Президія ІХ Міжнародної наукової конференції «Історія релігій в Україні».
Львів, 11 травня 1999 р. Зліва направо: Віктор Ідзьо, Володимир Гаюк,
Ярослав Дашкевич, о. Теодозій Янків

Ярослав Дашкевич серед учасників ІХ Міжнародної наукової конференції «Історія релігій в Україні». Унів, 13 травня 1999 р.

Учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції «Адміністративний устрій та самоврядування XVII–XX ст.». Хортиця, 13 жовтня 1999 р. Зліва направо: НН, Ярослав Дашкевич, Павло Сохань, Федір Турченко, НН

У президії однієї з секцій
Всеукраїнської науково-практичної
конференції «Адміністративний
устрій та самоврядування
XVII–XX ст.». Запоріжжя,
14 жовтня 1999 р. Зліва направо:
Анатолій Бойко, Павло Сохань,
Ярослав Дашкевич, НН

Ярослав Дашкевич і Павло Сохань.
Львів, 13 грудня 2001 р.
Фото О. Голька

Міжнародна конференція «Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє», з нагоди 10-ї річниці відновлення дипломатичних відносин. Київ, 14 травня 2002 р. Зліва направо: Юрій Кочубей, Ярослав Дашкевич, Ферхад Туранли, Фемі Мустафаєв, Дмитро Степовик

Ярослав Дашкевич серед учасників Міжнародної конференції «Караїми Галича: історія та культура». Галич, вересень 2002 р.

Ярослав Дашкевич у своєму кабінеті. Львів, вул. Винниченка, 24, березень 2003 р.

Виступ Ярослава Дашкевича на тему «Турецька орієнтація XVI–XVIII ст. в Україні». Міжнародна наукова конференція з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. Київ, 11 листопада 2003 р.

Ярослав Дашкевич серед учасників Міжнародної наукової конференції з нагоди 80-річчя заснування Турецької Республіки. Турецький центр інформації та досліджень Київського національного університету ім. Т. Шевченка.
Київ, 11 листопада 2003 р.

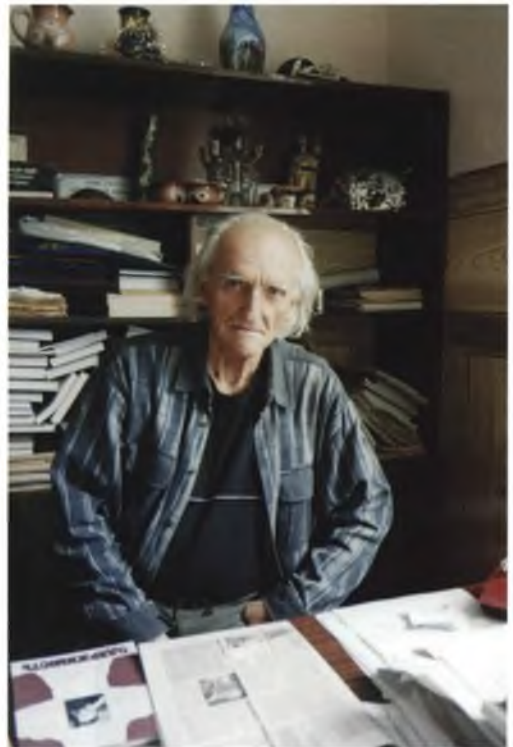

Ярослав Дашкевич і Ярема Полотнюк
на XIV Міжнародній науковій конференції
«Історія релігій в Україні».
Львів, 10 травня 2004 р.

Ярослав Дашкевич. Львів, сквер біля вул. В. Гнатюка, травень 2004 р.

Ярослав Дашкевич у своєму кабінеті.
Львів, вул. Винниченка, 24,
2007-2008 рр.

Ярослав Дашкевич у Національному університеті
«Києво-Могилянська академія». Київ, квітень 2008 р.

Ярослав Дашкевич в Актівій залі Львівського національного університету
імені Івана Франка. Львів, травень 2008 р.

Ярослав Дашкевич і Віктор Остапчук.
Львів, 18 вересня 2008 р.
Фото Г. Сварник

Пленарне засідання II Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті
Омеляна Прицака. Київ, 21 травня 2009 р. Зліва направо: Едвард Триярський,
Ярослав Дашкевич, Сергій Квіт, Лариса Прицак

№ 20 1964 6125
Дорогий Ярославе Романовичу!

CITISSIME !

Одержав я Вашого листа й здивувався. Таке самовправство, як з Вашою квартирою, є річ нечувана. Мабуть треба звернутися до центральної преси або до! При таких обставинах Вам, дійсно таки, важко ще за щось братися. А тут до Вас така справа. З Київа приїхав наш бібліограф Х.Надель і розповів, що редакція журналу "Радянське літературознавство" хоче вмістити наукову, солідну рецензію на мою "Антологію". Рецензію в "УІХ" вони вважають інформаційною заміткою. Над цим варто подумати. Журнал цей дуже сімпатичний. У Київі вони рецензента знайти не змогли!! ~~Хтє~~ Sic! У Харкові я знаю тільки С.І.Авербуха, але він учасник книги, й у перемові я йому висловлюю подяку. Отже, писати йому рецензію незручно. Таким чином, крім Вас, в УРСР щось немає нікого, хто міг би це зробити. Розважте Ваш час, подумайте. У разі Ви були б схильні взятися за це, то простіше усього написати перш за все запитання до редакції

редакції "Р.Л-рн" - Київ, вул.Кірва, 4, - з запитанням, чи згодні вони Вам доручити цю рецензію й який розмір її вони дадуть. Треба при цьому послатися на те, що я рекомендую Вашу кандидатуру на цю справу. Я гадаю, що тут особливо церемонитися немає чого. Кому ж як не мені знати, хто краще може написати таку рецензію. Якщо Ви вважаєте, що це незручно Вам пропонувати самого себе, то негайно напишіть мені лише ^{пр.} Вашу згоду, а я вже сам напишу їм від себе. Нарешті, якщо Ваші обставини перешкоджають Вам заходитися зараз коло цієї справи, то напишіть мені. Я шукатиму когось іншого. Тільки це було б шкода, бо їй-їй я не знаю до кого звернутися. Тоді писатиму до Дуна у Ленінабаді, який не що давно дав докладну рецензію на "Антологію" у журналі "Шарки сурх" (Душанбе). Але він знає таджицькі справи, а хто зна, як з усім іншим Сходу.

На цьому поки усе.

Спасибі за листа й за відомості.

Напишу докладніше пізніше.

Ваш *Bobich*

8.7.64.
Харків.

Лист Андрія Ковалівського до Ярослава Дашкевича з проханням написати рецензію на «Антологію літератур Сходу». Харків, 8 травня 1964 р.

До редакції журналу "Радянське літературознавство".

Вельмишановні товариші!

Через співробітника Центральної бібліотеки Харківського держ. університету бібліографа Х.С.Наделя я дізнався, що редакція "Радянського літературознавства" має намір вмістити у себе докладну наукову рецензію на мою книгу "Антологія літератур Сходу", що вийшла у Харкові формально у 1961р., у дійсності наприкінці 1962р. На цю книгу вже є декілька рецензій та збіток українською, російською, грузинською, таджицькою та польською мовами. На жаль усі вони не відбивають повноти змісту книги, відходячи до неї або з погляду історичного, або якоїсь невеликої літератури (грузинської, таджицької), або дають лише формальну довідку про зміст того. Отже я, як упорядник цієї антології, вітаю би докладну рецензію на неї, написану ехдознавцем переважно з погляду літературного.

Ко до автора такої рецензії, то на мою думку найбільш відповідним був би кандидат історичних наук, вірменознавець і орієнталіст широкого обсягу Я.Р.Дашкевич працює в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові. Його особиста адреса Львів І4, Козацька, ІІа, Дашкевич Ярослав Романович.

З повагою

15.У.64.

На випадок потреби моя особиста адреса:
Харків 22, Проспект "Правди", 7, кв.58.

Лист Андрія Ковалівського до редакції журналу
«Радянське літературознавство» з рекомендацією
Ярослава Дашкевича як можливого автора рецензії на
книгу «Антологія літератур Сходу».
Харків, 15 травня 1964 р.

зам потому, что не могу оста-
вить одну Ванду Цесаровну в
настоящем ее состоянии.

Вообще с Конгрессами мне не
ведет.

Обстоятельства разного рода
отодвигают нашу встречу до
сентября месяца. Я согласен с
Вами, что, может быть, это
и лучше. Но во всяком случае
встреча эта должна состояться,
и в сентябре месяце мы Вас
ждем у себя в Кизиморске.
Мне очень приятно было узнать,
что Вы все более углубляетесь
в изучение истории Крыма
татарской эпохи.

История эта, несмотря на интен-
сивную у нас работу, все еще не
достаточно изучена, и могут
открываться большие просторы
для научных исследований.
Книгу В. Зрибки "Ровнецкий
скиталец" я получил.

Фрагмент листа Віктора Филоненка до
Ярослава Дашкевича із заохоченням до вивчення
історії Криму. П'ятигорськ, 10 липня 1973 р.

Львів, 4 грудня 1976.

drogi Paule Edwardie!

Serdecznie dziękuję za odbitki z „Nauki Polskiej”
oran z „Studi preottomani e ottomani” — przeczytałem
z wielką uwagą.

Chyba dotarł już do Pana mój odwrotny list
z 22 listopada; parsz dwie temy wystawek rękopiśm., pod
opaską, kotyżus „Исследования великого торгова” (o
Portgale necke Bolgarce). Proszę zwrócić uwagę na
uwaga — w zeszłoty z tamżany — na wydrukowany nie-
dawno artykuł B. Najberga oraz E. Housrodowej.
Zauważki o znakach i tamżach Mongołami (w
piśmie zbiorowym История и культура народов сфа-
нкой Азии, древности и средне века, Москва, 1975,
s. 66-74).

U mnie wszystko raczej na normalnej drodze.
Pracuję dalej. Zakończony obecnie materiał i odbitki
o burztynie (dół ciekawy — są nawet ceny na
różne rodzaje burztyny w Adosunopolu oraz Stankale
w xviii), a teraz rozdziałem się w tajniki orientacji
północnej i południe ukraińskiej drogi; jatoży
xviii. Sprawy futurowe i chyba z niżej wglądu
dotychczas mało doceniane — jak odnieć między
monograficzne nie opracowane. Pracuję mi się
drwiątko, a więc nie mam przyczyn do narzekania.

Sz również ciekawości o kawał. M. i., jak
się okazuje, rachony się sobie bas, wosione w H. Hous-
rosterko szilecia na kottawerystyce przez... J. Szwarcman,

Na tym koniec tych parę słów.

Łoz, mojemu ulubionemu drowi omi najłepiej pozdrawiam

Jawobas Daskewicz

Лист Ярослава Дашкевича до Едварда Триярського з інформацією
про дослідження теми бурштинового шляху та тюрських
кам'яних баб. Львів, 4 грудня 1976 р.

Дорогий Ярослав Романовичу, надіслав
Вам дані у моє дослідженні християно-
татарської етнічності, які мають відно-
шення до проблеми існування півноч-
кучанів в Північному Причорномор'ї
Тисяч татара-мислительів паталли.
2.3.84 В. Бушаков

Як известно из средневековых источников, татаро-монголы
вытеснили половцев (куманов) в горы Северного Кавказа (современ-
ные Дагестан и Балкария), Закавказье (Грузия), Бессарабия ¹⁾,
где они удержались до XVI в. /Гунманн. Крымское ханство, с. 57-
58/ (ср. ойконимы Домана и Огу от Вухареста, Домана к западу от
Печиняга в Добрудже, также Думана в Воеводине западнее Исссы,
и Венгрия, где половцы поселились с ханом Дюбляком во главе
(их потомки составляют этнографические группы кундов (кун.) и
палцов (palocs) в составе венгров в исторических областях
Большая и Малая Думания).

Эмир Бейбарс (умер 1325) привел названия одиннадцати кипчак-
ских (половецких) племен (родов):

1)	طقبصا	тошоба / токсоба ²⁾	toksobta ³⁾
2)	یتا	иета / сета	yetia
3)	برج اگلی	бурджоглы / бурджогла	bourdj-ogli
4)	البرلی	бурлы / эльбулы	elberli
5)	قنخو (قنخو) اگلی	кангуглы (или кангароглы)
/ канааралы	soningou-ogli
6)	انچغلی	анджоглы / оглы	antchogli

Перша сторінка листа Валерія Бушакова до
Ярослава Дашкевича з інформацією про половців
у Північному Причорномор'ї. 7 березня 1984 р.

20.11.86.

Дорогой Ярослав Романович!

В пятницу утром пришло Ваше письмо, а во вторник получил конверт с двумя осязками и рукописью Спасского! Стало Вашей урне с огромным удовольствием. Прекрасный текст, который, безусловно, украсит наши сборники.

К сожалению, однако, Ваши предположения о превышении объема сиринцевидны. По самым сиринцевидным подсчетам 16 авторов предположительно 8-местового старинного могут в среднем иметь по 12-13 страниц, но никак не более (+ предисловие, содержание, список сокращений и т.п.). А уже одна статья в журналах в Москве на 22 стр. (!) и теперь Ваши на 18,5 стр. Впереди еще масса авторов, орудия которых будут нелинейной задачей. Мария, например, наверняка напишет страниц на 30 (или больше). В таких условиях остается только призвать к самодисциплине или действовать железной редакторской рукой (что очень не хочется).

Поэтому буду Вам очень признателен, если вы - как предположил в Вашем письме - возьмете на себя три сокращения ^{пока до 14 страниц} - на случай, если что-то в последнюю минуту выкажется излишним. ^{Возможно} лучше, если можно, пусть пока останется у меня, а в декабре, приехав в Москву, вы привезете для короткого варианта. Это можно целиком не переписывать на диктофон, а воспринимать по телефону и класс. По возможности, первые "результаты" сокращения станут нашего частного подробностей и ^{некоторых} ~~своих~~ на источниках - у вас больше 80 примечаний на 13 стр. основного текста. Конечно, в смысле без большого ущерба можно, видимо, свернуть в одну (например, 2,3,4,5; 17 и 18 и др.) - это тоже даст многого экономии. Наверное, без особого ущерба можно сжать и "антропологический" абзац (на стр. 6), которому вы все равно не доверяете.

Других советов давать не берусь. Все же мне кажется, что основная "резерв" для сокращения - это стр. 6-9, где обнаружена проблема ответственности галеристов и татар с великим обилием цитированных источников. Конечно, Вам - историю, это чрезвычайно важно, но мне, антропологу, да еще в сборнике

Перша сторінка листа Ігоря Крупника до Ярослава Дашкевича у справі статті останнього «Чемерисы в городах Украины XVI-XVIII вв.».

Москва, 20 листопада 1986 р.

м. Тамп, 17.03.1997р

Шановний Яно Ярослав!

Звертаюсь до Вас з проханням із Тампа.
Єшвович Яніна Львівна.

Оскільки часом в місцевій пресі часі друкуються дані про караїмів, які то змієти не завжди відовідають історичним фактам і дійсності, як в даному випадку, так і за часів моєї пам'яті.

Політний З. Воробітович із Кракова писав мені, що Ви в 1948р друкували за кордоном свою працю про князя Демид Романовича і в ній ще писали про повстання караїмів в Тампі. З розмови з З. Воробітовичем знаю, що караїмів повстав в Тампі князь велико Тампівський 1246р, але пам'ять не застерогує деякі суттєві помилки:

Знаючи Вашу прихильність до караїмів, прошу Вас газету, в якій надруковано

дані „Черкімська земля в Тампі“; змінити працю Ваш, якщо це не зважає Вам клопоту, написати мені своє багаторічне фактичне перевірки в цьому дані.

В останній „Натай Яваху“ н. 8, 1935р, зкий друкували в Києві, перевірено хронологію діяльності тампівської релігійної громади, яку здійснювали Газами (духовні особи), але не жале в дані, зупиненому в газеті „Вісник Тампівської хвилі“ деякі дані не такі

Зрешту хотіли би зурати,
заминяю з повагою до Вас

Яніна Єшвович

Ім'я підписувача та/або адрес відправника

м. Тамп, Караїмська 25
Яніна Єшвович

УВАЖАЕМЫЙ ТОВАРИЩ

Дашкевич Я. Ф.

Оргкомитет республиканской конференции, посвященной актуальным проблемам среднеазиатской ономастики, приглашает Вас принять участие в работе конференции, которая будет проходить 10 — 12 декабря 1974 года в г. Бухаре в здании Бухарского госпединститута.

г. Бухара, ул. 40 лет Узбекистана, 11.

Телефоны: 3-22-03, 3-22-04, 3-22-05.

ОРГКОМИТЕТ.

Запрошення Ярославу Дашкевичу на наукову конференцію
«Актуальные проблемы среднеазиатской ономастики»
(Бухара, 10-12 грудня 1974 р.)

Г. Дашкевич Я. Ф.
В. Родченко С. П.
В. Самойлов С. П.
М. Ф. Иванова
20.08.76

227

Государственное архивное управление при Совете Министров УССР
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ГОСУДАРСТВЕННИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ АРХІВ УРСР
в г. Львове

Директору Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова
Асканія-Нова

Просим Вас дозволити нашому старшому науковому співробітнику, кандидату історичних наук Я. Р. ДАШКЕВИЧЕВІ, продовжити дослідження пам'яток давньої скульптури /половецьких баб/, що зберігаються у музеї Вашого інституту і на підпорядкованій Вам території заповідного степу та зоопарку.

/ Директор архіву *А. С.* Н. С. Владіш

20

Клопотання дирекції ЦДА УРСР у Львові перед дирекцією Українського НДІ тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова про дозвіл Ярославу Дашкевичу продовжити дослідження кам'яних баб в Асканії-Нова. Львів, 4 серпня 1976 р.

АКАДЕМИЯ НАУК СССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
РЕДАКЦИЯ ЖУРНАЛА
«ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ»

Москва. ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~ 203-00-78

28 декабря 1983 г.

№ _____

290014 г. Львов
Казацкая ул., д. II-а
Я.Р. Дашкевичу

Глубокоуважаемый Ярослав Романович!

От имени наших читателей обращаюсь к Вам с просьбой написать для опубликования в журнале "Вопросы языкознания" статью, посвященную актуальным проблемам тюркского языкознания, или на любую интересующую Вас тему.

Желательный объем статьи - 24 стр. машинописи.

Заранее благодарю.

С искренним уважением

Главный редактор журнала
академик

Г.В. Степанов

Лист академіка Георгія Степанова до Ярослава Дашкевича із пропозицією написати статтю до журналу «Вопросы языкознания». Москва, 28 грудня 1983 р.

АКАДЕМИЯ НАУК СССР
ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО СССР
МОСКОВСКИЙ ФИЛИАЛ

103012, Москва, К-12
ул. 25 Октября, 8/1
Тел. 294-30-51

Кандидату исторических наук
тов. Дашкевичу Я.Р.

2002.36, № 48

На № _____

Глубокоуважаемый Ярослав Романович!

Сообщаем Вам, что доклад "Чемерисы в украинских городах XVI-XVII вв." включен в программу заседаний комиссии этнографии МГО. Ваш доклад состоится в 18ч.30м. 28 марта 1986 г.

МГО расходов по командировке не несет

Ученый секретарь МГО

Т. Лиханов

Б.Н.Лиханов

Лист Географічного товариства СРСР до Ярослава Дашкевича про включення в програму засідань етнографічної комісії його доповіді «Чемериси в українських містах XVI–XVII ст.». Москва, 20 лютого 1986 р.

Посвідчення дійсного члена Географічного товариства СРСР (Московська філія) Ярослава Дашкевича, який у 1986-1988 рр. на засіданнях товариства виголосив три доповіді на сходознавчу тематику. Москва, 18 листопада 1986 р.

PERMANENT INTERNATIONAL ALTAISTIC CONFERENCE
(PIAC)

29th Meeting
September 15 to 21, 1986
Tashkent (Uzbek SSR)

Глубокоуважаем ий Я.Р. Дашкевич!

Советский Оргкомитет 29-й сессии Постоянной Международной алтаистической конференции (PIAC) посылает Вам 2-й циркуляр, который является официальным приглашением участвовать в конференции. 29-я сессия Постоянной Международной алтаистической конференции состоится 15-21 сентября и будет проходить в столице Узбекской ССР, г.Ташкенте.

Основная тема сессии "Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности". Научная программа конференции предусматривает два пленарных заседания, посвященных открытию и закрытию сессии, и работу трех секций: лингвистической, литературоведческой и исторической. Ваше сообщение включено в повестку дня сессии, тезисы будут опубликованы. Напоминаем Вам, что текст Вашего доклада должен иметь соответствующую визу для представления на Международную конференцию.

Участники прибывают в Ташкент 14 сентября 1986 г.. В аэропорту Ташкента участников конференции будут встречать представители Оргкомитета.

Открытие конференции состоится 15 сентября 1986 г. в 10.00 в конференц-зале Президиума Академии наук Узбекской ССР. Официальными языками конференции будут русский, английский и французский.

Культурная программа конференции предусматривает экскурсию в Самарканд.

Регистрационный взнос для советских участников конференции определен в размере 40 руб. Регистрационный взнос может быть переведен по адресу: 700170. Ташкент, ул.Муминова 9, Институт языка и литературы АН УзССР, С.Л.Киму.

Предельным сроком для внесения взноса установлено 15 июля 1986 г. Просим подтвердить Ваше участие в работе 29-й сессии PIAC также до 15 июля по адресу Советского Оргкомитета: СССР, 103777, Москва, ул.Жданова, 12 (телефон: 228-57-64).

СОВЕТСКИЙ ОРГКОМИТЕТ
29-Й СЕССИИ PIAC

Запрошення Ярославу Дашкевичу на 29-ту сесію Міжнародної конференції з алтаїстики (PIAC) (Ташкент, 15-21 вересня 1986 р.)

Глубокоуважаемый Ярослав Романович!

Оргкомитет Чтений памяти члена-корреспондента АН СССР
В.Т.Пашута сообщает, что Ваш доклад на тему

"Древняя Русь и истоки Северного Причерноморья

(новые аспекты исследований)"

включен в программу конференции. Чтения состоятся 19-22 ян-
варя с.г. в Институте истории СССР АН СССР. Длительность

выступления до 15 мин.
Оргкомитет будет Вам признателен за подтверждение Ва-
шего согласия на участие в Чтениях и за сообщение о том,
нужно ли Вам место в гостинице на время пребывания в Моск-
ве. Просим также указать точную дату Вашего прибытия и пред-
полагаемый срок пребывания в Москве. Оргкомитет, к сожалению,
не имеет возможности обеспечить участников конференции обрат-
ными билетами.

Председатель Оргкомитета
член-корреспондент АН СССР

Желез
А.П.Новосельцев

19 января 1988 г.

Запрошення Ярославу Дашкевичу на Читання
пам'яті Володимира Пашута (19-22 квітня 1988 р.).
Москва, 19 січня 1988 р.

Милоубаваселіць Ірина Геннадівна,

*Спасибі Вам за повідомлення
випити мого рота в чорночому
підписи пам'яті члена-корреспондента
АН СССР В.Т. Пашута.*

*Я обіцяю Вам приїждати
в Київ під час і буду в Москві
какимсь чином. В останнє
не кутрань.*

С уважением

*Львів,
3 лютого 1988 г.*

Чернетка відповіді Ярослава Дашкевича на запрошення
взяти участь у Читаннях пам'яті Володимира Пашута.
Львів, 3 лютого 1988 р.

Археографічна комісія Академії наук УРСР
Серія: "Східні джерела до історії України"

План підготовки рукописів до видання 1989 - 1994 рр.

1989 р..

Джерела до визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр.
Сьверольські хроніки. Переклад, передмова, примітки С.Я.Борового /Київ/.
22 авт. арк. Мова українська.

1990 р.

Хроніки вірменських громад Львова та Кам'яниця-Подільського /XVI -
XVII ст./, передмова, переклад з вірменської та вірмено-кишчанської
мов, примітки Я.Г.Дашкевича /Львів/, В.Триварського /Ішумва/. 30 авт.
арк. Мова українська.

1991 р.

Написи карпатських князівки Криму, зібрані А.С.Фірковичем. Переклад
Л.М.Лукуша /Севастополь/, підготовка до видання Я.Р.Дашкевича /Львів/.
40 авт. арк. Мова українська.

1992 р.

Документи вірменської громади Кам'яниця-Подільського кінця XVI -
початку XVII ст. кишчанської мовою. Підготовка до видання І.А.Абдулітим /Ка-
вань/. 40 авт. арк. Мова російська.

Павло Калевський. Подорож патріарха Київляна по Україні /1654 - 1656
рр./, передмова, переклад з арабської та коментарі Я.Б.Пологачем
/Львів/. 40 авт. арк. Мова українська.

1993 р.

Архаїчна ханота Східної Європи XIV - XVI ст. Підготовка текстів, пере-
клади і дослідження В.А.Уманова /Київ/. 30 авт. арк. Мова російська.

1994 р.

Арабські джерела з історії Київської Русі IX - XIII ст. Передмова, пере-
клад, примітки В.М.Земляка, В.І.Кривоноса /Зоронівград/. 30 авт. арк.
Мова українська.

*20 січня 1989 р.
- Зав. кафедрою АК*

План-проспект підготовки рукописів сходознавчих
видань на 1989-1994 рр., запропонований Ярославом
Дашкевичем і затверджений на засіданні бюро
Археографічної комісії АН УРСР
у Києві 20 січня 1989 р.

AMES

АСОЦІАЦІЯ БЛИЗЬКОСХІДНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ASSOCIATION OF MIDDLE EAST
STUDIES

Україна, 252023, Київ-23, в/с 541. Тел. (044) 228-54-23, Факс: (044) 229-15-93. E-mail 2: 463/69.6 @ ibdonet
P.O. Box 541, Kiev-23, 252023, Ukraine. Phone (044) 228-54-23, Fax (044) 229-15-93. E-mail 2: 463/69.6 @ ibdonet

№ _____ 199 _____

№ _____

Вельмишановний пане Дашкевич Я.Р.

Асоціація близькосхідних досліджень має честь запросити Вас взяти участь у проведенні першого круглого столу: "Україна - Арабський світ: сфери взаємних інтересів", який відбудеться 31 травня 1994 року о 10 годині в Інституті сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України.

Тематика виступів стосується концептуальних аспектів взаємовідносин між Україною та арабськими країнами в економічній, політичній та культурній сферах.

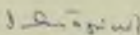
У разі Вашої згоди взяти участь у роботі круглого столу просимо повідомити нас за адресою:

Україна 252001, м.Київ,
вул. Грушевського, 4
Інститут сходознавства НАН України,
Зав. оргвідділом Асоціації Інтюк В.Ю.
тел. 228-54-23. 228-76-52

Робочі мови - українська, англійська, російська

Користуючись нагодою, засвідчуємо Вам нашу повагу. Сподіваємось на плідну співпрацю.

Президент Асоціації
академік

 О. Призак

Запрошення Ярославу Дашкевичу на Перший круглий
стіл «Україна – Арабський світ: сфери взаємних
інтересів» (Київ, 31 травня 1994 р.)

МІНІСТР
України у справах національностей
та міграції

252021, Київ-21,
вул. Інститутська, 21/8.

Тел. 293-53-35

к 26 01 1996 р.
На № _____

№ І6-53/8

Львівське відділення Інституту
української археографії

Я. Дашкевичу

Шановний Ярославе Романовичу!

Прошу Вас підготувати матеріали з історії та сучасності
корінних народів України для внесення пропозицій з цих питань
Кабінетові Міністрів України.

Оплату буде проведено згідно домовленості.

З повагою
Міністр

В. Євтух

Прохання міністра Володимира Євтуха до Ярослава
Дашкевича подати інформацію про історію та сучасний
стан корінних народів України. Київ, 26 січня 1996 р.

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Я. КРИМСЬКОГО

01001, м. Київ
Вул. Грушевського, 4

4, Hrushevskogo str.
Kyiv, 01001, UKRAINE

Institute of Oriental Studies
tel.: (044) 228-76-52, e-mail: ios@orient.freenet.kiev.ua

308-115-97 * 15 * 08.2001г.

Керівникові Львівського відділення
Інституту української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського
д.і.н., проф. Ярославу Дашкевичу

Вельмишановний Ярославе Івановичу!

Повідомляємо Вам, що ми отримали тези Вашої доповіді "Монгольське (іранське)
тюркське "керел": етимологія та семантика етнотопоніму (XIII-XIV ст.)", яка буде
включена до програми "V Сходознавчих читань А.Кримського".

V Сходознавчі читання відбудуться у м.Києві 10-12 жовтня 2001 р.

З повагою,
заст. директора Інституту
сходознавства, к.і.н.

 О.Б.Бубенов

Повідомлення Ярославу Дашкевичу про
включення його доповіді, присвяченої етимології
та семантиці етнотопоніма «керел», до програми
V Сходознавчих читань ім. А. Кримського (Київ,
10-12 жовтня 2001 р.). Київ, 15 серпня 2001 р.

Інтер'єр караїмської кенаси в Луцьку до пожежі 1972 р.

Караїмська кенаса в Луцьку до пожежі 1972 р.

Караїмська кенаса в Луцьку після пожежі 1972 р.

Інтер'єр Малої кенаси в Євпаторії, 2002 р.

Караїмська кенаса в Галичі зсередини (перша половина ХХ ст.)

Jarosław R. Daškevič (Lwów)

Z historii południowo-wschodniego szlaku bursztynowego (XIV-XVII w.)

Nawet powiem, że znamy niewiele o tym z literatury, poświęconej historii szlaku bursztynowego, wykazując uderzającą dysproporcję między badaniami, naprzykład, klucznego głównego szlaku, wyciągniętego do Italii, i szlaków, prowadzących na północny czy też południowy-wschód, do krajów Lewantu i Azji Centralnej. Nawet, zdawano by się, nie bardzo skomplikowana historia bursztynu prehistorycznej Europy Wschodniej (w kulturach plemion amfor kulistych i ceramiki sznurowej), niewątpliwie dawno dojrzała do szereblenia chociażby inwentaryzacji rudytów, nie doczekała się opracowania. Chyba jedynie gorzej wygląda historia bursztynowych szlaków wschodnich późnego i średniowiecza i szlaku szardów nowożytnych. Półicznie uwagi w niektórych pracach, poświęconych historii polskiego handlu wewnętrznego i zewnętrznego, wzmiankowane mimo wszystko bursztynu lub wyrobnu z tego materiału w wyprawach z historii sztuki, w pracach o tematyce regionalnej; nie dają podstaw dla rozważania problemu nawet w zakresach ogólnych. Badania spuścizny średniowiecznych autorów wschodnich (arabów i ormiańskich), bardzo ^{nieprecyzyjne} ogólnikowych w swych informacjach, starały się raczej mało owocnie.

Postulat wyświechtania historii eksportu bursztynu bałtyckiego na Wschód wynika nie tyle z potrzeby zagęszczenia istniejącej dysproporcji w badaniach - przewidziana jest ona w planie dorywczym w pierwszym odrzynie z punktu widzenia badań ^{wiekowych} historycznych i ekonomicznych i kulturalnych Polski ze Wschodem.

Punktem wyjściowym dla niniejszego komunikatu postąpiły zachowane przekazy źródeł pisanych, częściowo opublikowanych, ale wciąż jeszcze w pełni nie wykorzystanych (naprzykład, rachunki handlowe Zakonu), w większej części jednak zachowanych w pełni nie w postaci archiwaliów, prawie że nie dotkniętych przez wadze (w Centralnych ~~Państwowych~~ Państwowych archiwach historycznych Ukrainy w Kijowie oraz we Lwowie). Brzytą sposobnością zweryfikowano również na podstawie oryginalnych źródeł wzmianki, spotykane w literaturze. Weryfikacja ta nie zawsze wypadła korzystnie

- Зеленский Михаил, полковник 887
 Земський Ю. С., вч. 414
 Зенгін З., кримчачка 835
 Зигмунт I *див.* Сигізмунд I
 Зигмунт-Август *див.* Сигізмунд-Август
 Зимин А., вч. 286
 Зиневич Г. П., вч. 471
 Зійя-паша, композитор 629
 Зиморович (Озимек) Бартоломей (Zimogowicz J. B.), львівський хроніст 408-410, 414-417
 Зінченко Ю. І., вч. 389
 Зорзанелло П., вч. 731, 742
 Зосима, московський мандрівник 220, 239, 245
 Зосіма, палестинський пустельник 488
 Зота Ставрович, турецький купець 576, 581, 584
 Зоц-Кравченко М., громадський діяч 642
 Зубрицький Д. (Zubrycki D.), вч. 39, 305, 307, 311, 349-350, 414, 433
 Зяблін Л. (Зяблин Л.), вч. 17, 151
- Ибн аз-За'їм Б'їлис** *див.* Алеппський Павло
Ибн ал-Асир *див.* Ибн аль-Асир
Ибн-Арабшах, арабський історик 733
Ибрагим Галим (Гулей), турецький купець 581
Иван Дар, купець 581
Иванов Й., вч. 481
Иванова Т. А., вч. 480
Ивановский, вч. 153
Иеремия Абдалли, турецький купець 589
Измаил, бібл. *див.* Ізмаїл, бібл.
Иисус Христос *див.* Ісус Христос
Ильханы *див.* Ільхани
Инальдзык Х. *див.* Інальдзык Г.
Иностранцев К. А., вч. 683
Иоаким Доу, патріарх 881
Иоанн, св., євангеліст 732
Иоанн из Гильдесгейма, автор 741
Иоан (Ян) Мековита, грецький купець 577
Иоанн (Ян) Георгевиц, турецький купець 581, 584
Иоаннес (Джованни), гаданий автор «Codex Sumanicus» 741
Иозеф, турецький купець 591
Иозиф, турецький купець 584
Иозуп, турецький купець 581
Иосиф, турецький купець 583
Иосия, чернець 789
Исаевич Я. Д. *див.* Ісаєвич Я. Д.
Истрин В. М., вч. 411, 497
- Йоан I**, київський митрополит 490
Йоан XXII, папа 427
Йоан Галоніфонтський, візантійський хроніст 271
Йоан із Сирії, кафський пекар 477
Йоан Синайський (Лествичник), сирійський автор 496
Йоан Сирієць (Johanes), кафський міщанин 477
Йоаникій Арап, монах 421
Йоган Угорець, монах 425
Йоганн фон Посільге, прусський хроніст 390
Йосиф, лікар-мароніт 494
Йосиф II, австрійський імператор 332
Йосиф бен Самуїл газзан бен Ісаак, караїмський вчений 314
Йосиф га-Машбір *див.* Машбір Йосиф га-Йосиф т. зв. «Перший» Арон Бен (Bo'al ha-Mibchar), караїмський вчений 324
Йосиф Флавій (Иосиф Флавий), автор 496-497, 661
- I. М.**, публіцист 644
Ибн аль-Асир (Ибн ал-Асир), арабський автор 498, 756
Ибн аль-Факіг, арабський автор 486
Ибн Кемаль, турецький хроніст 123
Ибн-Абд Раббіхі, арабський письменник 871
Ибн-Баттута (Абу-Абдаллах Мухаммед ібн-Абдаллах ібн-Ібрагім), арабський мандрівник 12, 511, 869
Ибн-Іяс, арабський автор 878
Ибн-Муса *див.* Фалькович I.
Ибн-Мухаммад Марван, арабський полководець 507, 853, 871
Ибн-Русте, арабський автор 878
Ибн-Фадлан Ахмед, арабський автор 12, 667, 673, 691, 815-818, 820, 822
Ибн-Хордадбег, арабський автор 506, 815
Ибрагім, мешканець Кафи 478
Ибраїн Сарацен, посланник Вітовта 423
Иван, гаданий київський митрополит 492
Иван Гостиний син, билинний герой 431
Иван Продром, київський митрополит 511
Иваненко Петро (Петрик), гетьман 116
Иванис В., громадський діяч 630, 641
Иваничук Р., письменник 812
Иванова Т., вч. 515
Івко, сотник 650
Ігнатій Смолянин, російський автор 392
Ідрісі (аль-Ідрісі), арабський географ 264, 485-486, 843, 853, 872

- Іззет-паша Агмед (Izzet Paşa Ahmed), генерал 618-619, 625, 629
- Ізмаїл (Измаил), бібл. 412, 418-419, 427-428
- Ізяслав II Мстиславич, кн. 428
- Іларіон, київський митрополит 490, 511, 788-789
- Іліас Бег, золотоординський намісник 421
- Ілля Муромець, билинний герой 431
- Ільхани (Гулагуїди, Ильханы), династія 186, 237, 734, 737
- Інальдзык Г. (Инальдзык Х., Inalcik H.), вч. 674, 685-687, 718
- Інокентій IV, папа 328, 334, 349, 426, 469, 717
- Ірина, імператориця 775
- Іса бен Марйам *див.* Ісус Христос
- Ісаак Сирин, сирійський автор 496
- Ісаєва Н. М., вч. 681
- Ісаєвич Я. Д. (Исаевич Я. Д.), вч. 181, 454
- Ісаєя, єпископ 339
- Ісіходжа (Isihodza), татарський воєначальник 561
- Іскра Іван, козацький полковник 537
- Ісоль, губернатор 721
- Ісус Христос (Иисус Христос, Іса бен Марйам, Salwator) 98, 115, 124, 175, 309, 314, 409, 423, 467-468, 491, 495, 732
- Ісфандіяр-бек, перський дворянин 460
- Каверая П. (Kawerau P.), вч. 265, 468, 488, 495, 508
- Кадеєв В. (Кадеєв В. И.), вч. 503, 515
- Казаку М. (Cazacu M.), вч. 245, 522, 674, 685-686
- Казвіні Закарія бен Мугаммад бен Махмуд аль-, арабський автор 483, 485
- Казвіні ал-Хіллалі Ал'ад-Дін ал-, перський автор 717, 724
- Казимир III, польський король 43, 210, 218, 222, 224-227, 230, 238, 307, 330, 352, 407-408, 416
- Казимир IV Ягеллончик, польський король 407, 541
- Калепін А., вч. 790
- Калинець І., дисидент 279, 281-282
- Калідаса, поет 863
- Калмиков П., селянин 295
- Калмичок (Колмичко) Яцько, запорожець 295
- Калмук, антропонім 295
- Калмуцький Симеон, азлівецький міщанин 295
- Калнишевський Петро, кошовий 538
- Кальман *див.* Коломан
- Каманин И., вч. 493
- Камафа, первосвященик 885
- Каменаци Аксент, вірменський хроніст 700
- Каменаци Гакоп, вірменський хроніст 700
- Каменаци Говганнес, вірменський хроніст 699
- Камилева А. А., вч. 801-802, 804
- Каналь М. да (Canal Martin da), хроніст 756
- Канар М., вч. 816, 823
- Кантемір Алі хан, дипломат 631
- Капніст Василь, козацький полковник 538
- Капраль М., вч. 76, 407, 417
- Капрот Ю., вч. 727
- Караїмович Ляш, козацький полковник 365, 369
- Каракісек, внук Ногая 62, 237, 242
- Карамзін М. (Карамзин Н.), вч. 205, 208, 217-218, 222, 224, 226, 238
- Кара-Мустафа-паша (Kara Mustafa Paşa), великий візир 185
- Караціш В. С. (Кар), вч. 787, 795
- Караханіди, династія 842
- Карачоні Я. (Karácsonyi J.), вч. 320
- Каркопино Дж., вч. 697
- Карл XII, шведський король 594
- Карл Великий (Carolus Magnus), імператор 409, 716
- Карл Люксембурзький, імператор 241
- Каро Й. (Caro J.), львівський рабин 415
- Каро Якоб (Caro J.), вч. 205, 209, 217, 222, 225-227, 352
- Карпіні Джованні дель Пано (Пано Карпіні, Carpinì J. de Plano), італійський місіонер 280, 319, 426, 498, 719-722, 739, 759-760, 763-764
- Карпов Г. Ф., вч. 221
- Карпова В. Л., вч. 432
- Карпович В. *див.* Януш Б.
- Карсанов, вч. 286
- Катанов, вч. 153
- Катерина II (Екатерина II), російська цариця 97, 149, 294
- Кафасці Хачатур, вірменський хроніст 719, 723-724
- Кафаров П. І. (Палладій, Палладий), вч. 710, 718
- Качановский В. (Кач), вч. 787, 795
- Кашгарі Махмуд (Кашгари аль (Кашгарский) Махмуд, al-Kašgarī Maḥmūd), тюрський вчений 770, 778, 840
- Кашовская Н., вч. 363
- Кашенко А., письменник 602
- Кая Л. І., вч. 50, 828
- Кватрмер Е. М. (Quatremèr E.-M.), вч. 713, 724
- Кветник С., вч. 223

- Квітка К., вч. 90, 107
Кедровський Володимир, полковник 622, 626, 632
Кезма Т. Г., вч. 883
Келаун, єгипетський султан 499
Кемаль Я. (Kemal Yakup), вч. 623, 683
Кемаль-паша Мустафа, політичний діяч 625, 628-629, 632-633, 640, 642-643
Кеппен П., вч. 324
Керо, турецький купець 582
Керумович Кжиштоф, львівський купець 579
Кесараці Хачатур, вардапет 534
Кёпрюлю, турецький рід 565
Кжиштоф, турецький купець 585
Кжиштоф Крымский, турецький купець 585
Килиевич С. Р., вч. 159
Киляри Мехмед ел-, турецький історик 701
Кинакевич Михайл, турецький купець 581
Кипчак, татарський рід 384, 401
Кирило (Курило), київський митрополит 319, 330
Кирило Філософ *див.* Костянтин, св.
Кирило Джафар Сейдагмет (Kirimer Cafas Seydahmet), політичний діяч 623
Кирилли Г. (Kirimli H.), вч. 616-617, 619-623, 625-626, 631, 637, 640
Кирий О., перекладач 863-864
Киркор, володар аланського князівства-полісу 287
Кириак Рейс Хаджи *див.* Сава Хаджи Рейс Хаджи Василевич
Кисілевська О., громадсько-політичний діяч 643
Кисілевський, генеральний хорунжий 599
Кізім-бей, турецький дипломат 629
Кістяківський О., громадський діяч 623
Кіт Н., вч. 76
Кіх Марія, політичний діяч 847
Клапрот И. (Klaproth J.), вч. 727-728, 744, 747
Кларк Е. Д., англійський мандрівник 297, 708
Класов Г., вч. 461, 780, 783, 787, 795
Клементе Галяно, католицький місіонер 868
Клепатовський П., вч. 884
Климент, ігумен Святомихайлівського монастиря в Києві 493
Климент III, антипапа 490
Климент (Климентій) VI, папа 207, 230, 236
Клізбі-Гвігфуссон Р., вч. 424
Кляшторний С., вч. 871
Книш Ю. (Knysh G. D.), вч. 93, 488
Князевская О. А., вч. 418
Князький І. (Князький И. О.), вч. 430
Кобилянський Луцій, український дипломат 624-625, 628
Кобищанов Ю. М., вч. 468
Кобрин В. Б., вч. 683
Ковалевская В. Б., вч. 287, 499
Коваленко, український дипломат 623
Ковалівський А. П. (Ковалевский А., Коваливский А.), вч. 7, 11-13, 56, 69-70, 72, 263-264, 266, 268, 484, 486, 515, 543, 667, 669, 673, 680, 683, 691, 813-824, 845, 861-865, 876-877, 883
Ковалівські, родина 823
Ковальська М., вч. 880-882, 884-887
Ковальський М. (Ковальский Н.), вч. 455, 624, 626
Ковальський Т. (Kowalski T.), вч. 327, 337, 484, 747, 766, 769, 832
Ковальчук О. О., вч. 612
Ковтун Л. С., вч. 429
Кожевніков П., вч. 635
Козак С., вч. 622
Козин С. А., вч. 711
Козло Роман, мандрівник 643
Козловський А. А., вч. 83, 97, 286
Козма Індікоплов, візантійський мандрівник 497
Кокізов Ю. (Кокизов Ю.), вч. 345-347
Колесникова Л. Г., вч. 501
Колмик Петро, грабіжник 295
Колмиков І., розкольник 295
Колодзейчик Д. (Kołodziejczyk D.), вч. 130, 531, 598
Коломан (Кальман), галицький король 64, 713, 715, 722
Коломієць В. Т., вч. 410
Колос С. Г., вч. 450
Колпаківський Гарасим, генерал 648
Колца Е. К., вч. 802
Колчак-паша, турецький восначальник 695
Коляда Г. И., вч. 482
Коман, караїмський рід 762
Кондаков Н. П., вч. 504-505
Кондратович Ф. *див.* Вовк Ф.
Кондуфор Ю., вч. 847
Конецпольський Станіслав (Koniecpolski Stanisław), великий коронний гетьман 171, 251
Кономопуло-Фабриціус І., вч. 470
Кононов А., вч. 59-60, 426, 430, 682, 727, 765-766, 835, 850
Константин, св. *див.* Костянтин, св.
Константинов Петро, грек-перекладач 296

- Констанція, дружина Лева Даниловича 320, 322
 Контаріні Дж., італійський автор 392
 Контено Ж., вч. 697
 Копистенський Захарія, полеміст 533
 Копчак С. І., вч. 313
 Кордт В., вч. 548, 860
 Корецький-Сатановський А., автор лексикону 790, 792
 Корзухина Г. Ф., вч. 504
 Корибут С. *див.* Дашкевич Я.
 Коріатовичі, кн. 219, 226
 Корниевский В. О., вч. 223
 Корнис І., вч. 98, 102
 Короленко П., вч. 602
 Корольов Б., вч. 637
 Корш Ф. (Кор), вч. 429, 764, 766, 780, 782-788, 790, 794-795
 Косаревич-Косаренко В., громадський діяч 623
 Косов Сильвестр, київський митрополит 535
 Коста Сирієць (Costa), кафський купець 476
 Костан К., перекладач 863
 Костарів Л., вч. 635
 Костомаров М., вч. 281, 535
 Коструба Т., вч. 330
 Костянтин (Костя), володар степової держави 287
 Костянтин (Константин, Кирило Філософ), св. 36, 56-57, 286, 428, 466, 473, 478-482, 484, 487, 510, 513-516, 661
 Костянтин VIII, візантійський імператор 508
 Костянтин Великий, візантійський імператор 508
 Костянтин Порфірогенет (Константин Багрянородний), візантійський імператор 506
 Котвіч В., вч. 852
 Котляр М. Ф., вч. 548
 Котляревський І., письменник 837
 Кох Ю., художник 76
 Кохановський Я., вч. 391
 Коховський Веспазіан, польський історик 296
 Кочубей Ю., вч. 363
 Красицький, український дипломат 623-624
 Краусгар А. (Kraushar A.), вч. 836
 Крачковський І. (Крачковский И. Ю.), вч. 813, 815-816, 881-882
 Крижанич Юрій, хорватський історик 536
 Кримський А. Ю. (Крымский А.), вч. 5, 13, 71, 193, 268, 457, 521, 669, 673, 681, 683, 747, 765, 806, 808, 813, 817, 819-820, 822-823, 835, 845, 848, 853, 855, 882-883
 Крип'якевич І., вч. 82, 97, 127, 131, 138, 456, 494, 541, 548, 698, 849, 853, 855
 Кристіан, турецький купець 590
 Кричинский А. (Kruczyński A.), вч. 389
 Кришталович У., вч. 242
 Кромер Марцін (Cromerus M., Kromer M.), польський хроніст 238, 439-440
 Кропоткин В. В., вч. 502-503
 Крупник І. (Крупник И. И.), вч. 44, 395, 399
 Крупнов, вч. 287
 Крым С., політичний діяч 396
 Крымский, антропонім 591
 Крюков В., вч. 7, 66, 266, 488, 670, 675, 691, 693
 Кудрявцев І. М., вч. 683
 Куев К. М., вч. 497
 Кузнецов, вч. 287
 Кузнецова Є. Г., вч. 389
 Кузьмович Володимир, громадський діяч 650, 652
 Куїтан, сотник 243
 Кукизівський (Кукізов) Мардехай (Мардехай бен Нісан га-Сакен), караїмський вчений 315, 331, 350
 Куксин І., громадський діяч 635
 Куксин О., громадський діяч 633, 635
 Кулаковський, вч. 286
 Кулик І., інженер 643
 Кунасевич С. (Kunasiewicz S.), вч. 306, 310-311, 350, 415
 Куник А., вч. 484, 498, 765
 Куницький В. А., вч. 504
 Куповедський М. С., вч. 405
 Купчинський О. А., вч. 469, 803
 Курило, печатник 327, 351
 Курінний Л., вч. 238
 Куртиев Р., вч. 389
 Кутлу-Буга, володар степової держави 62-63, 239, 241-244
 Кутлу-Буга, кримський володар 241
 Куун Г. (Kuun G.), вч. 728-729, 746-748, 755, 769, 802
 Кухарський, вч. 285
 Кучинський С. (Kuczyński S. M.), вч. 240-241, 243-244
 Кучкин, вч. 287
 Кушевич С. К., львівський райця 223
 Кушнір В. (Kuşnir V.), вч. 596
 Кушуль С., вч. 38, 50, 345, 363-364, 828
 Кыпчак, антропонім 762
 Кыпчак, кримський рід 762-763
 Кыпролюю Агмед, великий візир 537
 Кюкюллеі Янош, угорський хроніст 207-209, 217, 223-225, 227, 229

- Л., публіцист 616
Лавров Л. І., вч. 450
Лавров П., вч. 412, 418, 428, 495
Лазаревський А., вч. 698
Лазарь, турецький купець 587
Лайош *див.* Людовик І
Ламбдин Т. О. (Lambdin Th.), вч. 345
Ланда Л. М., вч. 654
Ланнуа Жільбер де (Lannoy Guillebert de), французький мемуарист 246, 392, 423
Лант Г. Г. (Lunt H. G.), вч. 418, 430, 479, 514
Латышев В. В., вч. 506
Лебедев В. В., вч. 363, 683
Лебединцев А. Г., вч. 98
Лебединцев П. Г., вч. 492
Лев, візантійський імператор 420
Лев Данилович, кн. 307-310, 317-318, 320, 322, 328, 351, 409, 722
Леван II Дадіані, мігрельський князь 459
Левенгаупт Адам, генерал 292
Левицький, вч. 284-285
Левицький Е. *див.* Левицький Омелян
Левицький В., перекладач 864
Левицький Дмитро, громадський діяч 651
Левицький (*помилк.* Левитський) Микола, український дипломат 621-623, 640
Левицький Михайло, громадський діяч 652
Левицький О., секретар посольства 623
Левицький Омелян (Левицький Е.), історик-любитель 308
Левицький Орест (Левицький О. И.), вч. 353, 438
Левицький Т. (Lewicki T.), вч. 37, 159, 162, 174, 486, 507, 720, 822-823, 852, 871
Леві Т., вч. 391
Левченко Г. С., вч. 595
Левченко М., вч. 457
Левшин А., вч. 762
Легаци Симеон (Симеон дпир Легаци, Симеон Мартиросович, Симеон Миколайович), вірменський мандрівник 699, 872
Лелеков Л. А., вч. 285, 498
Лелле, генерал 631
Лемерсьє-Келькеже Ш. (Lemercier-Quelque-jaу Ch.), вч. 66, 83, 98, 522, 564, 674, 685-686
Ленин В. И., політичний діяч 616, 639
Леонард из Марбурга, німецький алхімік 181
Леонович Абрагам, галицький газзан 39, 305-310, 313-314, 316, 332-333, 349-351, 414-415
Леонович Еліш, галицький караїм 310
Леонтій, гаданий київський митрополит 491-492
Леопардов Н. А., вч. 504
Лепкий Б., письменник 836
Лепявко С., вч. 127
Лесевич В., філософ 822
Лесков Н. С. *див.* Лесков М.
Леся Українка, поетеса 9, 267
Лесков М. (Лесков Н. С.), письменник 431-432
Лившиц В. А., вч. 286, 772, 778-779, 800
Лигети Л. (Ligeti L.), вч. 180, 711, 717, 727-731, 733, 735, 737-738, 741-742, 746, 750, 766
Лизанівський І., громадський діяч 644
Линниченко І., вч. 326, 833
Липа Ю. (Лыпа Ю.), вч. 81, 94, 485, 535
Лисенко Л. С., вч. 791
Лисяк-Рудницький І., вч. 601
Литаврин Г. Г., вч. 661, 759
Литвин Михайло (Lietuvis Mykolas, Lituanus Michalon), литовський дипломат 194-195, 500
Литвиненко Ю., вч. 7, 819, 823
Лихачов Д. (Лихачев Д.), вч. 81, 94, 411, 418
Лівшиц Р. С., вч. 680
Ліман фон Зандерс (Ліман-паша), генерал 617
Лісняк Л., український дипломат 633
Літевський Н. М., вч. 310-311
Ловмянський Г., вч. 285
Логвин Г., вч. 705
Лозинський В. (Łoziński W.), вч. 31, 165, 592
Лопарев Х. М., вч. 220
Лоский И., вч. 698
Лотоцька Олена, донька О. Лотоцького 626
Лотоцький де Велігот Б., син О. Лотоцького 629
Лотоцький О., вч. 622, 624-630, 639-640
Лука О., публіцист 643
Лука-Дабртон Ж.-М., вч. 697
Луконин, вч. 286
Лупу Василе, молдавський господар 881, 885
Лупул Розанда Домна, дружина Т. Хмельницького 881
Лутовінова М. С., вч. 432
Лыпа Ю. *див.* Липа Ю.
Лысенко М., дружина сина М. Лисенка 397
Лысенко Н., композитор 397
Любимський М., ротмістр 624
Людендорф Е., генерал 619
Людовик, бранденбурзький курфюрст 423
Людовик І (Лайош, Lodovico), угорський король 62, 205, 207, 210, 213, 216, 222, 225-231, 233, 236, 244
Людовик ІХ, французький король 425
Людовик ХІІІ, французький король 457
Людовісіо, кардинал 463
Людка Джованні да, монах 459

- Люта-Гирич Т., вч. 129
 Ляпон М. В., вч. 418
 Ляпушкин, вч. 285
 Ляссота Е. (Лясота Е., Lassota von Steblau E.), австрійський посол 105, 453
 Лях (Лох) Михайло, кошовий 600
 Ляцкой И., московський дипломат 441
- М. К., публіцист 643-644
 М. П. *див.* Погребецький М.
 Мавродин В. В. (Мавродин В. В.) 11, 549, 860
 Маврокордагос Петрос, громадський діяч 629
 Магомет, пророк 419, 424-425, 429, 431
 Мазепа Іван, гетьман 33, 292, 301-302, 434, 494, 528, 537, 593-594, 598-600, 604, 606, 609, 695, 843, 853
 Майборода О. М., вч. 28, 80, 92
 Макарий (Булгаков), вч. 491
 Макарий (Макарий) III, антихійський патріарх 494, 880-881, 886
 Македон Н. Л., вч. 389
 Макнейл У., вч. 192
 Мак-Нілл В.-Г. (Мак-Нилл В.-Г., McNeill W. H.), вч. 79, 86, 91-92, 103, 192
 Максвел, полковник 628
 Максим, турецький купець 587
 Максименко Ф., вч. 94, 126
 Максимович М. («Мужік»), вч. 847-848
 Малаков Д. В., вч. 219
 Малевская М. В., вч. 502
 Малицкий Н. В., вч. 243, 506
 Малов С. Є. (Малов С. Е.), вч. 757, 825
 Малхас (із околиць Карахисара), турецький купець 575-577, 584, 589
 Малхас Армянин (із Тамзарали), турецький купець 589
 Мальченко О., вч. 127
 Мамай, гайдамацький ватажок 704
 Мамай, емір 241, 243, 287
 Мамедбейлі Г. Д., вч. 874
 Мандоки-Конгур І. (Mándoky Kongur I.), вч. 769
 Маневич Г., вч. 363
 Манман (Мангман), монгольський воєначальник 319, 321
 Манова Н. Л., вч. 644
 Мансур, татарський рід 384, 401
 Мансян (Минас Мехдері), турецький купець 589
 Маньковский А. (Mańkowski A.), вч. 181-182
 Маньковский Т. (Маньковский Т., Mańkowski T.), вч. 31, 165, 170, 172, 592
 Марахов В., вч. 812
- Марвазі, арабський автор 878-879
 Мардехай бен Нісан га-Сакен *див.* Кукизівський (Кукізов) Мардехай
 Мардиросович (Мардыросович) Сефер (Mardyrosowicz Sefer), турецький купець 576, 584, 586
 Мареш Ф. В. (Mareš F. V.), вч. 479, 514
 Маріньоллі Джованні де, флорентійський хроніст 392, 511
 Марітчак О., юрист 633
 Марія Богородиця (Mater Dei), бібл. 98, 115, 124, 175, 491
 Маркварт Й. (Marquart J.), вч. 483, 486-487, 757, 761
 Маркевич А. И., вч. 323, 762, 833
 Марко, євангеліст 495
 Марко Вовчок, письменниця 827, 833
 Марко Македонянин, місіонер 428
 Марконес Оліварій де *див.* Голуб Олифер 462
 Мартиненко Т. М., вч. 681
 Мартинець В., публіцист 643
 Мартирос Диярбакырли, турецький купець 585, 589
 Марушак (Марітчак), представник уряду ЗУНР 633
 Марчинський В. (Marczyński W.), вч. 88, 105, 208, 217, 238
 Маршак Б. И., вч. 505
 Масарик Т., політик 643
 Маслов С. И., вч. 494, 496
 Мастюгина Т. М., вч. 399
 Масуді аль- (ал-Масуді, Масуді Абу-л-Хасан Алі аль, Maṣūdī), арабський автор 56, 263-266, 285, 482-488, 511, 720, 815, 817-819, 822, 871
 Матвієвська А., перекладач 626
 Матвієнко В., вч. 615, 627, 633
 Маттей Нойбурзький, хроніст 223
 Маттей Паризький, хроніст 328, 425
 Матузова В., вч. 425, 724
 Мафроди Гречин, турецький купець 582, 588
 Мафроди із Челиболу, турецький купець 572
 Мафусайл, бібл. 512
 Махальський Ф., вч. 852
 Махмудов Х., вч. 802
 Махновець Л. Є., вч. 115, 496, 660
 Мацейовський В. А. (Maciejowski W.), вч. 415
 Машбір Йосиф га-, караїмський вчений 40, 314-316, 331, 333, 350
 Мегдеси Аведикович, іранський купець 586
 Мегмед IV Авджи (Мехмет IV), турецький султан 528, 535, 537, 571, 600-601, 605, 867

- Мегмед VI Вагідедін (Mehmed VI Vahidedin), турецький султан 622, 624, 629
Меер, сын Самузля, єврейський хроніст 702
Мелек Ахмед-паша, великий візир 867
Мелідзян (Melidzian), кам'янецький купець 182, 189
Меліоранський В., вч. 829
Мельник В., вч. 6
Мельникова О. (Мельникова Е. А.), вч. 850, 856
Мельничук, вч. 366
Мельничук О. С. (Мель), вч. 266, 480, 542, 782-786, 791-792, 795, 804
Менаш, караїм 369
Менге, монгольський полководець 712
Менгес К. Г. (Менгес К.-Г., Menges K. H.), вч. 430, 660, 765
Менкін Юрій, громадський діяч 616
Меркатор Г., картограф 219
Мефодій Патарський, богослов 411
Мехдеси, турецький купець 591
Мехмет Турчин, турецький купець 591
Мехмед, турецький купець 583
Мехмет IV *див.* Мегмед IV Авджи
Мехмет, дунайський санджак-бей 27, 543-544, 547-548
Мехтерович Якоб, турецький купець 572
Мешерський Н. А., вч. 497, 661
Мешерська О. (Мешерская Е. Н.), вч. 471, 473, 496
Меховіта Мацей (Меховський Матвей), польський хроніст 424, 447
Микалович Михаїл, турецький купець 590
Миклухо-Маклай Н. Д., вч. 801
Микола, угорський дворянин 319-320
Микола з Сирми (Nicolaus de Sirmia), солноцький жупан 224, 236
Микола I, російський цар 596, 601
Микола II, російський цар 624
Микола Святоша (Святослав) Давидович, кн. 493, 512
Миколаєвич Теодро, турецький купець 590
Миколай, турецький купець 588, 590
Миколай Бернатович, львівський купець 579
Миколай Боркович, купець 580
Миколай Манчукевич, львівський купець 579
Миккульський, російський комісар 610
Мидибанд С., вч. 834
Миллен, аланський князь 287
Миллер Б. В., вч. 779
Миллер В. (Мил), вч. 661, 782, 796
Миржанова С. Ф., вч. 762
Миро Э., вч. 697
Михаїл, турецький купець 581-582
Михаїл Константинопольський, турецький купець 587
Михаїл Панарет, хроніст 462
Михаїл, архангел 599
Михайлів Іван, громадський діяч 616
Михайло III (Михаїл), візантійський імператор 428, 493
Михайло Всеволодович, кн. 330
Михайло Синкелл, священик 493
Михайло Сирин, гаданий київський митрополит 491-493, 512
Михайло Сирієць, хроніст 493
Михайло Сирієць, князь Мангупського князівства 511
Михайловський В., вч. 127
Михал, турецький купець 581, 590
Михал Тарнави, турецький купець 585
Михальовський І. С., вч. 637
Михальський Д., вч. 326
Михазло, турецький купець 582
Михеев, вч. 285
Мицик Ю. (Мыцык Ю.), вч. 45, 87, 129, 133, 195, 437, 455, 457, 463
Мицько І., вч. 238, 243, 245, 408-409, 417
Мікаель з Чезони, монах 425
Мікаель Сирієць (Michael), кафеський міщанин 477
Мікаель Сирієць, перекладач у Кафі 478
Мікаелян В., вч. 721
Мікросич Ф. (Mik, Miklosich F.), вч. 331, 549, 781-783, 793-794, 796-797
Мілюков П., політичний діяч 624
Мінорянський В. Ф., вч. 871, 879
Мір Хв'янд (Мірхонд), перський автор 717, 723-725
Міразонович Олександр, вірменський купець 188
Міцкевич Адам, письменник 609-611
Мнацаканян С. С., вч. 505
Мовсес III, єчміадзинський католикос 868
Могаммед Алі, намісник Єгипту 807
Могила (Могиленко), гетьман 292, 438
Могила Петро, київський митрополит 115, 430, 789, 792
Могитич Р., вч. 433
Могульова-Каюк С., вч. 127
Могучій, монгольський темник 320
Мозе бен Ашер, копіїст 347
Мойсей (Мозес), бібл. 335
Молчановський Н. (Молчановский Н.), вч. 205, 209, 211, 217, 223, 225, 227, 238
Монгайт А. Л., вч. 485

- Монки-заде Д. (Monchi Zadeh D.), вч. 733, 740, 746, 748, 750, 754, 779
- Моравчик Д. (Moravcsik Gy.), вч. 344, 659, 662-664, 716, 759-760
- Мордовець Д., письменник 808
- Моркотун, громадський діяч 632
- Мосатан *див.* Тохтамиш
- Москаленко Я., хорунжий 624
- Мостав Турчин, турецький купець 591
- Мотта, політичний діяч 634
- Мохаммедь *див.* Мухаммед
- Мохов Н. А., вч. 244
- Моця О., вч. 286
- Мубарак-шах, арабський автор 878
- Мутгар-бей Агмед (Muhgar Bey Ahmed), турецький дипломат 621, 625, 629
- Мужилівський Андрій, полеміст 463, 534
- Музафаров Р., вч. 389
- Музафер-паша, ад'ютант султана, син М. Чайковського 599, 609
- Мурад Диярбакьрийський, турецький купець 589
- Мурат, турецький купець 591
- Муратович Багдасар, бродівський купець 189
- Муратович Сефер, турецький купець 182, 189
- Муратович Якоб, турецький купець 572, 589
- Мурзаев, вч. 284
- Муркос Г. А., вч. 880, 882-883, 886-887
- Мурський Володимир, громадський діяч 628, 633-635, 642, 647
- Мургаза, хан 541
- Мусабаев Г., вч. 802
- Мусаев К. М., вч. 313, 758, 765
- Муства Турок, турецький купець 582
- Мустафа I (Mustafa), турецький султан 184
- Мустафа Омар, турецький купець 581
- Мустафа Турок, турецький купець 582-583
- Мухамадиев М. Г., вч. 802
- Мухамет II, турецький султан 540
- Мухаммед (Мехмет), антропонім 548
- Мухаммед (Мохаммедь), св. 418, 428
- Муцё (Муцёвич) Константин, турецький купець 576-577, 590
- Муця, турецький купець 579
- Мхітарян Н., вч. 622
- Мыцьк Ю. *див.* Мицьк Ю.
- Мышецкий С. И., вч. 97
- Мюнстер С., картограф 548
- Мясковський Войтіх (Miaskowski B.), польський посол 185, 252
- Наби Юсуф, турецький історик 701
- Навроцький Олександр, громадський діяч 811
- Надель Х. С., вч. 680, 683, 861, 864
- Наджи Э. Н., вч. 753, 760, 768
- Надири, турецький історик 701
- Найма Мустафа (Найма Мустафа), турецький історик 13, 194, 701
- Наливайко Д., вч. 457
- Намик-бей Ебурриз (Namik Bey Eburriz), турецький дипломат 621
- Наморадзе Г., вч. 862-864
- Наріжний С., вч. 89, 106, 640
- Нарушевич Адам (Naruszewicz A.), польський історик 205, 208, 211, 216-217, 225, 238
- Насі Анан бен Давід га-, релігійний діяч 335, 367
- Наследова Р. А., вч. 471, 473
- Насонов А. Н., вч. 722
- Насуф, білгородський турок 28, 543, 553, 558-564
- Натіів Зураб, генерал 619
- Наулко В. И., вч. 313
- Науманн Ф. (Naumann F.), публіцист 617
- Небель Гейнріх, німецький агент 617
- Невоструев К. И., вч. 793
- Нелюбович-Тукальський Йосип, київський митрополит 536
- Немирич Юрій, канцлер 536
- Нессімі-бей Агмед (Nessimi Bey Ahmed), турецький дипломат 618
- Нестеренко О., вч. 255
- Несторій, константинопольський патріарх 467, 490, 496, 510
- Нефьодова М., вч. 871
- Нидерле Л., вч. 285
- Никитин Н. И., вч. 86, 102, 286
- Никифор, великий протосинкел 534
- Никифор, константинопольський патріарх 473
- Никифор I, київський митрополит 491, 511
- Николай Аракелович, львівський купець 575
- Николай Ладопли, грецький купець 576
- Николай Муцё (Муця), турецький купець 576, 581, 590
- Никольський Н. К., вч. 658
- Никон, київський монах 280, 760
- Никон (Нико, Niko Moszuł), турецький купець 589
- Никон з Чорної Гори, письменник 490
- Нізамі Гянджаві (Низами), поет 69, 152, 811-812
- Німчук В. В., вч. 480, 792, 796
- Нісан, кукизівський гахам 315
- Нісан Йонатан, караїмський автор 362

- Нічик В., вч. 115
 Ніщинський Петро, композитор 809
 Новаковський Михайло, громадський діяч 617
 Новицький Я., вч. 155
 Новікова А. В., вч. 595
 Новосельцев А. П., вч. 670, 720
 Ногай, темник 62, 87-88, 103-104, 237, 287-288, 471, 723, 725
 Ной, бібл. 495
 Носенко Е. Э., вч. 399
 Носович І. (Носович И. М. (Нос)), вч. 790, 793, 796
 Нувейрі (Еннувайрі, Еннувейрі), арабський автор 237, 718, 721, 723
 Нудельман А. А., вч. 241
 Нунен Т. С. (Noonan Th. S.), вч. 114
- Ованес, францисканець 423
 Ованис, турецький купець 583, 585, 587
 Ованис [...]инанович из Ангурии, турецький купець 570
 Ованнесян О., вч. 863
 Оган (Ohan), вірменський купець 167, 182, 189
 Оган Кіркорович, вірменський купець 189
 Оглоблін О. П., вч. 94
 Огоновський В., вч. 882
 Озимек Бартоломей *див.* Зіморович Бартоломей
 Окуневський Ярослав, лікар 81, 89, 94, 107, 267, 808
 Олег, кн. 343
 Олекса з Ерзурума, перський купець 189
 Олександр, вікінг 424
 Олександр, польський король 223, 347-348
 Олександр I, російський цар 294
 Олександр IV, папа 469
 Олексій Сирієць, кн. Мангуца 478
 Олена Яска, кн. 288
 Олесницький А. А., вч. 883
 Ольгерд (Альгірдас), великий литовський князь 219, 225, 239, 392
 Ольшовський Анджей, коронний підканцлер 537
 Омайяди, династія 800
 Омельченко П., громадський діяч 654
 Омельчук Василь, громадський діяч 650
 Онацький Є., публіцист 628
 Онищенко О., вч. 44
 Опоків Іван, адвокат 650, 653
 Орбелі Й. А., вч. 874
 Оргьяненко Симеон, козацький полковник 887
 Орлик Пилип, гетьман 33, 116, 142, 518, 520, 528, 538, 594, 610, 637
- Орлов, вч. 285-286
 Орсіні Джордано, кардинал 420
 Ортелій А. (Ortelius A.), фламандський картограф 218-219
 Осман II, турецький султан 463
 Осман-шах, сілістрійський і білгородський санджак-ага 27, 541-542, 544-546
 Османи, династія 464
 Остапчук В. (Ostapchuk V.), вч. 67, 71, 85, 100, 521, 670, 674, 686-687, 694, 850
 Остафіїв Олександр, генерал 626
 Остроградський Михайло, адмірал 630
 Острозький Костянтин, кн. 449
 Отлам *див.* Атлам
 Охріменко П. П., вч. 480
- П. Р. *див.* Ріггер П.
 Павел Мацедонский, турецький купець 585
 Павленко С., вч. 594
 Павло V, папа 458, 464
 Павло Романович, український купець 181
 Павлов А. С., вч. 331, 490, 492
 Паламарчук С. В., вч. 594
 Панашенко В., вч. 28
 Панкратова Б. И., вч. 711
 Панч П., письменник 705
 Панькова С., вч. 618
 Паоліно Дорія (Авріе), кафський консул 499
 Папазян В., письменник 835
 Парасцева Дмитрович (Парасцевз Хаджи), турецький купець 574, 576, 583-584
 Парвус *див.* Гельфанд Олександр
 Парижанин *див.* Гординський С.
 Пархоменко, вч. 285
 Пастернак Я., вч. 309
 Пасхалис (Paschalis de Victoria), автор 764
 Патер І., вч. 616, 637
 Паулер Д. (Pauler Gy.), вч. 320
 Паши-заде Ридван, кримський хроніст 701
 Пашиц Али бег, турецький історик 701
 Пашкевич Г. (Paszkiewicz H.), вч. 92, 210, 218, 224, 226, 479, 507, 514
 Пашковський М. (Paszkowski M.), польський публіцист 456
 Пашуто В. Т. 41-42, 283, 289, 320, 327, 330, 351, 360-361, 364, 662, 846, 850
 Пейо П. (Пельо П., Pelliot P.), вч. 412, 426-427, 711, 714-715, 717, 719-721, 737, 747-748, 757, 759
 Пекканен Т. (Pekkanen T.), вч. 659, 662-663, 759
 Пеленський Є.-Ю., вч. 806
 Пельо П. *див.* Пейо П.

- Перетц В. Н., вч. 496
 Перовский Л., політичний діяч 150
 Петахія з Регенсбурга, єврейський мандрівник 280, 323
 Петлюра С., політичний діяч 630-633
 Петро, єпископ 40, 304-305, 309, 316-318, 328-331, 334, 349, 494
 Петро, київський митрополит 331
 Петро I, російський цар 292, 520, 537
 Петро III Арон, молдавський воєвода 540
 Петро Акеревич, боярин 329
 Петро Акеревич, ігумен Спаського монастиря в Києві 55, 494, 512
 Петро Сарацин, помічник єпископа Методія Терлецького 430
 Петро Сурянин, лікар 55, 493-494, 512
 Петров, калмик Чугуївського полку 296
 Петров М. (Петров Н. И.), вч. 209-211, 217-219, 239, 504
 Петрова Іраїда, чуваський драматург 823
 Петрова Ю. И., вч. 67
 Петрунь Ф., вч. 83, 98, 126, 130-131, 136-137, 220, 239, 245, 248, 540
 Петрухин В. Я., вч. 344
 Петрушевич А., вч. 39, 308-314, 316, 322, 326, 349-351
 Петряєв, вч. 819
 Печеві Ібрагім (Печеві Ібрагім), турецький історик 13, 701
 Петро де Мілано, перекладач генуезької громади Кафі 477
 Пігулевская Н. В. *див.* Пігулевська Н.
 Пикар К., вч. 697
 Піоро І. С. *див.* Піоро І. С.
 Пиотровский М., вч. 115
 Пирумович Якоб, львівський купець 579
 Пігулевська Н. (Пігулевская Н. В.), вч. 19-20, 154, 507
 Піліпос I, єчміадзинський католикос 868
 Пілсудський Ю., політичний діяч 643
 Пінґірян Г., вч. 872
 Піоро І. С. (Пиоро И. С.), вч. 286, 472, 515
 Піргузад, вірменський купець 189
 Піромаллі Паоло (Павло), католицький місіонер 868
 Піскун В., вч. 624
 Пйотрович Гаврильо, львівський купець 188
 Плетньова С. (Плетнева С. А.), вч. 14, 16-17, 145, 149, 151, 285, 323, 758
 Пліній Старший, римський автор 419, 784
 Плісецький М. М., вч. 303
 Площанський В., вч. 391
 Плющ Леонид, дисидент 397
 Погребельський М. (М. П.), публіцист 876
 Подбереський А., вч. 706
 Подгородецький Л., вч. 887
 Подградская Е. М. 565, 567
 Покас, вч. 286
 Покровская Л. А., вч. 802
 Покровский Н. В., вч. 505
 Поліванов Є. Д., вч. 825
 Полканов Ю. А., вч. 115, 376, 391
 Полотнюк Я., вч. 7, 66-67, 670, 675, 682, 691, 693-694, 883, 887
 Полуботко П., гетьман 443
 Полубояринова М., вч. 425, 502
 Поль Пауль, прусський хроніст 390
 Поляк А., вч. 757, 760, 871-872
 Полянський Амвросій, мандрівник 809
 Помагайбі Дмитро, громадський діяч 650
 Пономаренко Ф., полковник 624
 Попов А., вч. 411, 418, 428, 490-491, 496
 Попович Альоша, билинний герой 431
 Поппе А. (Поппэ А. В., Рорре А.), вч. 330, 724
 Поппе Н. (Рорре Н.), вч. 657, 766, 830
 Постоли, турецький купець 590
 Постош, турецький купець 584
 Потапов Л. И., вч. 153, 762
 Потоцький Микола, великий коронний гетьман 292, 534
 Потьомкін Г., кн. 294
 Прай Дердь (Pray G.), угорський історик 205, 207-208, 211, 222, 225, 227, 769
 Предслав (Предислав), антропонім 205, 220
 Предслава, антропонім 205
 Предслава (Переяслава) Данилівна, донька Данила Романовича 238
 Претвич (Претвіц) Бернард, барський староста 28, 86, 102, 542-545, 553, 558-564
 Приходько В., український дипломат 626, 632
 Примадізі Яков де, францисканець 469
 Прицак Емілія, мати О. Прицака 847, 852, 855
 Прицак Л., вч. 857
 Прицак О. («Торнадо», Pritsak O.; *помилк.* Пригзак), вч. 5, 11-13, 39, 42, 67, 69-72, 87, 103, 106, 137, 281, 284, 288, 311, 336, 340, 343-344, 348, 413, 424, 426, 429, 495, 515, 521-522, 661, 664, 671, 674, 680, 682, 686-687, 712, 720, 730, 733, 753, 759, 767, 823, 826, 833-834, 838-858, 883
 Прицак Осип, батько О. Прицака 852
 Прокопович В., громадсько-політичний діяч 629, 634
 Прокофьев Н. И., вч. 220, 245

- Пронський Семен, кн. 542, 546
Прослав (Брацлав), легендарний кн. 238
Процюк Х., вч. 76
Пруц Г., вч. 468
Псар-оглу Дмитр (Псари-оглу), турецький купець 576, 584-586, 588
Пуанкаре Р., політик 643
Пулле Дж., вч. 721
Пушенко Ф., перекладач 863
Пьетро де Милано, перекладач 739
Пясечинський Олександр (Piaseczyński A.), польський посол 200, 252
П'ятигора, антропонім 449
П'ятигорець, антропонім 449
П'ятигорський, антропонім 449
- Равдонікас В., вч. 471
Равтопуло Нана, пасербиця М. Гулака 812
Рагиб-бей Байдур Гусейн, публіцист 629
Радван-Радванський В., картограф 535
Радзивилл Януш, кн. 881
Радивіл Микола-Криштоф (Radziwiłł M. K.), кн. 427
Радкевич Арсен, вч. 68, 810
Радлов В. В. (Radloff W.), вч. 746-747, 749, 753-754, 768, 776, 779, 801-802, 836
Раду В. (Radu V.), вч. 89, 106, 195, 701, 880, 884, 886
Райнальдус Одоріко *див.* Рінальді Одоріко
Раїф-бей Рагіп, політичний діяч 629
Райхман Я. (Рейхман Я., Reychman J.), вч. 66, 69, 71-72, 184, 194, 522, 544, 685, 862
Рама, кримський хроніст 701
Рапов О. М., вч. 497
Раскін Б. (Ркин Б.), вч. 876
Расовский Д. А., вч. 730, 733, 737-738, 746
Расуль Заде, громадський діяч 642
Ратгавз О., військовий аташе 624-626, 628
Ратнер І. Д., вч. 470
Рафаяль Ебріак, купець 499
Рафієв Мусса, турецький дипломат 629
Рачинська, перекладач 626
Рашба Н., вч. 7, 820
Рашід-ад-Дін Фадлаллах (Рашид ад-Дин, Rashīd al-Dīn), перський історик 712, 717, 721, 723-724, 756, 759, 762
Ребрик Є., перекладач 863-864
Ребус, єврейський мемуарист 702
Ревуха *див.* Жевуський Вацлав-Северин
Редин Е. К., вч. 443
Рейхані А., письменник 863
Рейхман Я. *див.* Райхман Я.
- Рефік Лянна, громадський діяч 643
Резлер Р. (Roesler R.), вч. 735, 757
Репников М. (Репников Н. И.), вч. 471-472
Ржевський Іван, громадський діяч 654
Рибаков Б. (Рыбаков Б. А.), вч. 236, 286, 343, 492, 507, 662, 767, 775, 871
Ринсевич В., вч. 434
Рипка Й., вч. 867
Рідльмаер А. (Ридльмаер А., Riedlmayer A.), вч. 85, 100, 674, 686
Різа-паша, військовий міністр 603
Ріклад Ріхард, автор 429
Рінальді (Райнальдус) Одоріко (Raynald O.), італійський історик 207
Рісаєв Багір, турецький дипломат 629
Ріттер Г. (Ritter H.), вч. 816
Ріттер П. (П. Р.), вч. 823, 862-863, 865, 876
Ркин Б. *див.* Раскін Б.
Рогов А. М., вч. 658
Рогозний Г., публіцист 641
Родберт, вікінг-самозванець 426
Роде Г., вч. 391
Родзевич Н. С., вч. 506
Рождественський Н. П., вч. 657
Розвадовський В'ячеслав, художник 649
Розен В., вч. 484
Розенберг Ф. А., вч. 778
Роксолана, дружина турецького султана Сулеймана I 519, 867
Ролле Ю. (Antoni J., Rolle J. A.), вч. 185, 437-441
Роман Мстиславич, кн. 713, 722
Романенко Юрій, громадський діяч 616
Романов Б. А., вч. 411
Романова Г. Я., вч. 660
Ромаскевич В., вч. 761
Ромен А., хроніст 447
Рорер Йосип (Rohrer J.), австрійський мандрівник 332
Ростислав Михайлович, кн. 321, 323, 330, 349
Рошко К., вч. 866, 868
Рубрук Віллем (Гійом) де (Руб), фламандський мандрівник 152, 425-426, 739, 756, 760, 763-764, 784-785, 796
Ругі-бей (Ruhī Bey), турецький дипломат 621
Руденко Николай, дисидент 397
Рудлицький В., краєзнавець 414
Рудницький Є., вч. 596, 604, 609
Рудольф II, імператор 453, 455
Ружицький Е. Й., вч. 469
Русанівський В. М., вч. 480, 541, 769
Русіна О., вч. 231

- Руссдорф Павло фон, великий магістр хрестоносців 423
 Руссев Н. Д., вч. 243
 Рыбак Н., письменник 887
 Рыбаков Б. А. *див.* Рыбаков Б.
 Рычков П., вч. 151, 153
 Рюриковичі, династія 208, 226, 485, 713
 Рюсс Г., вч. 856
 Рюшт-бей Тевфік Арас, турецький дипломат 633-634
 Рябей Т. Ф., вч. 241
 Рябінін-Скляревський О., вч. 601-602
 С. З. М., публіцист 642
 Саббатай Коген, єврейський хроніст 702
 Сава Горгорович (Горгеревич, Прус, Саббак Горгорович, Саббас, Hogherowicz), турецький купець 576, 585
 Сава Хаджи Рейс Хаджи Василевич (Кирнак Рейс Хаджи), турецький купець 572, 575, 583, 588
 Савва Б. И., вч. 883
 Сагайдачний-Конашевич Петро, гетьман 35, 369, 454, 458, 461, 463, 524, 527
 Сагакадзе Георгій, грузинський намісник 459, 462
 Садзагелов-Ивериелі К., вч. 885
 Садик-паша Мегмед *див.* Чайковський Михайло
 Сазонов Сергій, політичний діяч 624
 Салай Ласло (Szalay L. von), угорський історик 208-209, 225, 227
 Салига Т., вч. 6
 Салібан (Салбан, Салван, Саліван), помічник Юстиніана II 473
 Саліх, мулла 392
 Самбучето Ламберто ді, кафеський нотарій 476
 Самойлович А. Н., вч. 732, 765
 Самойлович Іван, гетьман 438, 445, 528, 537
 Сангвінетті Б. Р., вч. 869
 Сара (Сарра), жінка Авраама, бібл. 412, 429
 Сарамга Павло, вітчим О. Прицака 852
 Сассаніди, династія 800
 Саур Ванідович (Саул Леванідович), кн. 431
 Сафа-бей, турецький дипломат 629
 Сванідзе М., вч. 456, 459
 Сварник І., вч. 414, 417
 Свенціцький І., вч. 803
 Свидригайло, великий литовський князь 423
 Свиридов, черкаський намісник 130
 Свідерський Ю. Ю., вч. 480
 Сворад (Андрій Вшерад, Горазд, Зерард, Свєрад), св. 488
 Святослав Владимирович, кн. 288
 Севортян Э. В., вч. 766
 Семевський В., вч. 812
 Семен, легендарний отаман 97
 Семен Омелькович (Симеон Омелькович), кн. 97, 130, 249
 Семен Попович, кам'янецький купець 188
 Семенова Л., вч. 879
 Сенкевич Г. (Sienkiewicz H.), письменник 440
 Сенковський Ю., вч. 881
 Сентпетері Л. (Szentpétery L.), вч. 320
 Сенявський Адам-Миколай, великий коронний гетьман 542
 Сенявський Єронім, руський воєвода 563
 Сенявський Микола, белзький воєвода 27, 542-544, 546-547, 561, 563
 Сенявський Миколай-молодший, польний коронний гетьман 563
 Сергієвич (Ангорчик) Минас, турецький купець 576, 582, 584-585, 587
 Сергійчук Б., вч. 619, 622
 Сергійчук В., вч. 457, 619, 622
 Серебкович Х., польський дипломат 194, 196
 Серкизович (Серкизович Якуб Хаджи) Якоб, турецький купець 572
 Серман І., вч. 432
 Сефевіди, династія 454
 Сефер, турецький купець 582, 589
 Сефер Диярбакырський, турецький купець 582
 Сециндский Е., вч. 436
 Сигмунд Турок, турецький купець 591
 Сигізмунд I (Жигимонт I, Зигмунт I), польський король 112, 221, 407, 541-542, 544, 546, 548
 Сигізмунд III (Zygmunt III), польський король 168, 176, 182, 453, 456-458, 462, 566, 718
 Сигізмунд-Август (Зигмунт-Август, Zygmunt August), польський король 165, 407, 562, 867
 Сидоренко Н., вч. 630
 Сидорчук Т., вч. 70
 Силенко П., вч. 593
 Сим, бібл. 495
 Симеон дпир Легації *див.* Легаці Симеон
 Симеон Омелькович *див.* Семен Омелькович
 Симони П. К. (Сімоні П.), вч. 418, 429, 495, 764
 Синани М. О., вч. 350
 Синявський А., вч. 680
 Сисин Ф. (Sysyn F. E.), вч. 693, 850, 885
 Сичинський В. *див.* Січинський В.
 Сіджеут, татарський рід 384, 401
 Сімон (Symon) з Леванту, кафеський кушнір 477
 Сімоні П. *див.* Симони П. К.

- Сінанджик (Сінанчик, Сінанчиків Кіліця, Si-
napczyków Kilicia), турок 28, 553, 558, 560-
562
- Сінані Й., вч. 391
- Сірко Іван, кошовий 122, 291-292, 302, 537, 860
- Сіхарулідзе Г., вч. 862
- Січинський В. (Сичинский В.), вч. 698, 883
- Скабаланович Н., вч. 98
- Сказкин С., вч. 846
- Скальковский А., вч. 98, 106, 596, 601, 836
- Скерневський (Черкаський) Василь, хорун-
жий 601
- Скіпано М., приятель П. Делла Валле 453
- Скляренко В. Г., вч. 480
- Сковорода Г., філософ 813-814, 822
- Скокан К. І., вч. 681
- Скоропадський Павло, гетьман 618, 620-621,
633, 641, 853
- Скоропадські, рід 843
- Скржинская Е. Ч., вч. 422, 499
- Славинський С. (Сла), мовознавець 784-786,
790, 792, 796
- Слободян В., вч. 596, 602
- Смирнов В. Д. 239, 324, 421, 761, 829-831
- Смирнов И., вч. 434
- Смирнов М., вч. 413-415
- Смирнов Я. И., вч. 505
- Смирнова О. И., вч. 779, 800
- Смотрицький Мелетій (Smotrzycki M.), поле-
міст 115, 141, 463, 527, 533, 806
- Соболевський О. (Соболевский А. И.), вч. 411,
429, 489, 789
- Содомора А., перекладач 215
- Созанський І., вч. 172
- Соколов Н. (Sokolow N.), вч. 415
- Сокульський А., вч. 457
- Соліковський Я.-Д., львівський архієпископ
325-326
- Соловйов В., вч. 19
- Соловьев С. М., вч. 114
- Соломія, св., дружина Коломана 722
- Сорокина Н. П., вч. 501
- Сорочан С. Б., вч. 501, 503
- Софронів В., перекладач 644
- Сохань П., вч. 65, 675, 692, 881
- Спафарис (Спафарія) І., перекладач 623-624, 626
- Спицын, вч. 286
- Срезневский В., вч. 789
- Срезневский И. И., вч. 83, 97, 784, 786, 788,
793, 796, 803
- Ставінська Р. А., вч. 683
- Ставру Т. (Stavrou Th. G.), вч. 806
- Стадницький К. (Stadnicki K.), вч. 205, 209-
210, 215, 217-218, 225, 227, 238
- Сталин Й., політичний діяч 397
- Станіслав Всеволодович, кн. 288
- Станіславський В. В., вч. 127
- Станканинець Юлій, мандрівник 809
- Старокадомская М. К., вч. 324
- Стасов В., вч. 497
- Стеблін-Каменський Г., підполковник 624
- Степанів О., вч., мати Я. Дашкевича 6, 8, 843
- Степанов Н. В., вч. 482
- Стефан, козак-посланець до перського шаха
35, 460-462
- Стефан, перекладач у Кафі 478
- Стефан, сарайський єпископ 427
- Стефан Сурозький, св. 420
- Стефенсон Дж. (Stephenson J. H.), вч. 773
- Стецькевич Стефан, львівський купець 579
- Стіпчевич Б. (Stipčević B.), вч. 480, 514
- Стойка, турецький купець 590
- Стоян, турецький купець 581
- Стоянов В., вч. 780
- Стрельцин С., вч. 866
- Стрепа Яков, галицький архієпископ 469
- Стрижак О. С., вч. 112, 343-344, 489
- Стрийковський Мацей (Strykowski M.), поль-
ський хроніст 195, 197, 238, 246, 437
- Субутай (Сюбете), монгольський полководець
712, 718, 723
- Суковкін М., дипломат 622-625, 627-628, 640
- Сулейман І., турецький султан 541-542, 544-
545, 548, 553, 867
- Сулімович Ю., вч. 38
- Султанов Т. И., вч. 762
- Султанов Ш., вч. 862
- Султанський М., вч. 391
- Сулькевич, генерал 396
- Сыс Т. А., вч. 442-443
- Сюбете *див.* Субутай
- Сярчинський Ф. (Siarczyński F.), вч. 414
- Тавей, дворянин Левана II 459
- Тагор Рабіндранат, письменник 863
- Талаат-паша Т. (Талаат-бей, Talât Bey T.),
політичний діяч 615, 618, 637, 639
- Талис Д. Л., вч. 472
- Тамарашвілі М., вч. 459
- Тамерлан (Тимур), емір 37, 180, 186, 499
- Таран Авраам, гайдамака 295
- Тарановський Андрій (Taranowski J.), поль-
ський дипломат 114
- Таранушенко С. А., вч. 443

- Тарасевич Л., гравер 105
 Тарнер Ф.-Дж., вч. 79, 91, 117
 Татишев В. Н., вч. 491
 Татіан, письменник 480, 482, 514, 516
 Татос, турецький купець 583
 Таубе М. А., вч. 329
 Твардовський Самуїл (Твардовский Самуил, Twardowski S. z Skrzypney), польський поет 184-185, 464
 Тверитінова О., вч. 872
 Творогов О. В., вч. 496
 Теве А. (Thevet A.), географ 447, 761
 Тенгірі, бог 382, 401
 Тенішев В., кн. 624
 Тенішев Е., вч. 670, 850
 Теодор, турецький купець 581
 Теодоран Турок, турецький купець 581
 Теодорос, католикос 719
 Тепляшина Т. И., вч. 434
 Терещенко О., вч. 155
 Терлецький Іполит-Сигізмунд (Володимир), мандрівник 808
 Терлецький Методій, єпископ 430
 Терлецький О., вч. 81, 94
 Терський С. В., вч. 246
 Тетеря Павло, гетьман 32, 116, 131, 142, 291-292, 520, 528, 537, 598
 Тивадзе Т., вч. 459
 Тизенгаузен В. Г. *див.* Тизенгаузен В.
 Тимур *див.* Тамерлан
 Тимур, володар Білгорода 243
 Тимченко Е., вч. 790, 796
 Тихомиров М. Н., вч. 434
 Тихонравов Н. С., вч. 419, 429, 490
 Тичина П., поет
 Тичина-Берест В., перекладач 863
 Тизенгаузен В. (Тизенгаузен В. Г.), вч. 237, 718, 721, 756, 761, 762
 Тімур-бей *див.* Чайковський Адам
 Ткаченко О. Б., вч. 506
 Ткачук Н., вч. 239
 Тоган Л. З. В., вч. 816
 Тодар Сирієць (Todar Jacobinus, Todar Syriacus, Thodor), перекладач, кафський купець 475-477
 Тодійчук О. В., вч. 678
 Токаржевський-Карашевич Іван-Степан-Мар'ян (Ян), кн. 619, 622, 625-626, 628-630, 632-633, 640
 Токта, хан 237
 Толочко П., вч. 159, 343, 775
 Толстой И., вч. 505
 Томашівський С. (Tomaszewski S.), вч. 185, 321, 329-330, 494, 883
 Томенчук Б., вч. 266, 285
 Томилов Р., вч. 102
 Томсен П. (Thomsen P.), вч. 806
 Томсон Р., вч. 849
 Топчібаші Алі Мардан-бей (Топчибаші А. М.-б.), політичний діяч 629, 632
 Торосович Ніколас, архієпископ 534
 Торрес К. де, варшавський нунцій 464
 Тортай (Tortaj), татарський воєначальник 561
 Тот М., вч. 716
 Тохта-бек, слуга перського шаха 460
 Тохтамиш (Мосатан, Тохтамыш), золотоординський хан 221, 241, 250, 288, 390, 776
 Трисярський Е. (Трисярски Э., Tryjarski E.), вч. 9-15, 18-19, 21, 27-29, 32, 34, 36, 38-39, 50, 66, 70, 72, 76, 145, 151, 174, 269, 540, 670, 675, 687, 693, 699, 718, 767, 821, 845, 847, 855
 Тріас, командувач грузинського легіону 616
 Тріглянд Якоб, голландський вчений 315, 350
 Троцький Лев, політичний діяч 615, 638
 Троян С. С., вч. 618
 Трубачев О. Н., вч. 283, 410, 489, 505
 Труш Іван, художник 267
 Тукальський Йосиф, митрополит 530
 Тулабуга, хан 237, 723, 725
 Турецький, антропонім 141
 Турок, антропонім 141
 Туроц Янош, угорський хроніст 205, 207, 209, 217, 229
 Турсун-бег, турецький хроніст 123
 Турчанинов Г. Ф., вч. 495
 Турянський Лука, мандрівник 809
 Тугеорді Грігор, ігумен вірменського монастиря 468
 Тухолка, працівник російського посольства 624
 Трисярски Э. *див.* Трисярський Е.
 Тьєполо Ф., італійський автор 392
 Удеге, хан 710, 712
 Удовенко П. П., вч. 633
 Узбек, хан 123, 150, 225, 288
 Урбан VIII, папа 459
 Урсу Д. П., вч. 7, 389
 Усманов М. А., вч. 66, 670, 675, 684, 687, 693, 768
 Успенский Б. А., вч. 481, 495, 515
 Фабр А., губернатор 150, 156
 Фагреддін-бей (Fahreddin Bey), турецький дипломат 621

- Фаїзханов Х. (Фаизханов Х.), вч. 670, 687-688, 694
- Фаліна О., вч. 879
- Фалькович І. (Бен Мус, Ібн-Муса), вч. 876
- Фальц-Фейн Едуард фон, меценат 14
- Фальц-Фейни, родина 14
- Фан Р. (Fahn R.), письменник 39, 310-311, 313, 321, 332
- Фаркаш Юліус фон, вч. 853
- Фасмер М. (Фас) 283, 285, 410, 418, 489, 505, 783-784, 786, 792-794, 796, 803-804
- Федір Дмитрович, легендарний кн. 40, 325-326
- Федір Коріатович, кн. 208, 225-226, 238
- Федоров Іван, калмик 296
- Федоров-Давидов Г. (Федоров-Давыдов Г. А.), вч. 17, 151, 285, 758, 764
- Феерабед К.-Б. (Feuerabend K. B.), вч. 88, 105
- Фелонюк А. (А. Ф.), вч. 26, 38, 45, 51, 76
- Феодорит Карський, сирійський автор 496
- Феодосій Грек, ігумен 428
- Феодосій Печерський, ігумен 428
- Феофан, ерусалимський патріарх 534
- Феофан Сповідник, візантійський хроніст 473
- Фердинанд, австрійський ерцгерцог 458
- Фердинанд, іспанський король 347
- Фердинанд III, імператор 419
- Ферід-бей Тек Агмед (Ferid Bey Tek Ahmed), турецький дипломат 621, 629
- Ферхат, кілійський і тегинський воевода 542, 545-546
- Фесслер Ігнац-Аврелій (Fessler I. A.), вч. 208, 215, 225, 227-228, 810
- Филин Ф. П., вч. 803
- Филоненко В. (Філоненко В.), вч. 12-13, 38, 49-50, 69-70, 72, 405, 682, 825-837, 845
- Филоненко Ванда, дружина В. Филоненка 828
- Финале А. де, генуезець 729
- Фиркович А. *див.* Фіркович А.
- Фишер А. *див.* Фішер А.
- Фіденцій з Падуї, францисканець 469
- Фізулі Мугаммед, письменник 69, 811
- Філоненко В. *див.* Филоненко В.
- Філофей, константинопольський патріарх 331
- Фіркович А. (Фиркович А.), вч. 39, 41-42, 310, 323, 337-338, 340-342, 345-348, 353-356, 360-364, 391, 670, 675, 687, 693
- Фіркович М., вч. 391
- Фішер А. (Фишер А., Fisher A. W.), вч. 66, 83, 97, 193, 197, 256-257, 389, 522, 531, 674, 682, 685-686, 735
- Флоря Б., вч. 481, 515
- Фотій, константинопольський патріарх 491-492, 634
- Фрайє Р., вч. 265
- Франко І. (Франко И.), вч. 5, 9, 185, 281, 307, 397, 609, 617, 644
- Франко П., син І. Франка 617, 644
- Франко Т., син І. Франка 397
- Фрауенфельд А., політичний діяч 396
- Фрейман А. А., вч. 774
- Фуки А., публіцист 376
- Хаджи Анты, турецький купець 584
- Хаджи Гебссон, турецький купець 584
- Хаджи (Хадзей) Кириаки, турецький купець 576, 583-584
- Хаджи Мурат, турецький купець 581, 583
- Хаджи Оган, турецький купець 576
- Хаджи Халіф (Хаджи Халиф), турецький історик 13, 701
- Хаджи Яни, турецький купець 588
- Хаджібей, володар степової держави 239, 242-244
- Халеби Булис *ал-див.* Алеппський Павло
- Халебський Павло *див.* Алеппський Павло
- Халиков, вч. 284
- Халіда Едіб Адивар, письменниця 644
- Халіл, азербайджанський дипломат 631
- Ханенко Михайло, гетьман 292, 302, 445, 887
- Хауссиг Г.-В. (Haussig H.-W.), вч. 495, 734, 736, 765-766, 774
- Хаханов А., вч. 462
- Хачикян Л., вч. 10, 845
- Хашдеу Б., вч. 238
- Хванд-Амір (Хондемір), перський автор 717, 724
- Хвалковський Н. (Chwałkowski N.), польський правник 438-439
- Хвольсон Д. (Chwolson D.), вч. 39, 41, 338, 340, 346-348, 356, 360, 362-363, 488, 505
- Хенсель В., вч. 193
- Хименко Григорій, громадський діяч 641
- Химка І.-П., вч. 13, 19, 21, 41, 44, 50, 58, 60, 76
- Хинчевська-Геннель Т. (Chynczewska-Hennel T.), вч. 87, 104
- Хмарський В. М., вч. 595
- Хмельницький Богдан (Хмельницкий Богдан), гетьман 32, 34, 45, 82, 84-85, 89, 97, 100-101, 106, 114, 116, 127, 132-133, 135, 137, 142, 185, 203, 252, 414, 419, 437-438, 445, 494, 520, 524-525, 527-528, 532, 534-537, 598, 610, 614, 681, 687, 695, 701-702, 842, 867, 881, 885

- Хмельницький Тимофей, син Б. Хмельницького 881, 885
- Хмельницький Юрій, гетьман 32, 116, 142, 520, 525, 527-528, 536-537
- Ходжа Насреддин, персонаж фольклору 89, 107
- Ходжи Оган, вірменський купець 576
- Ходиніцький І. (Chodynicki J.), вч. 414
- Хомин Нестор, громадський діяч 652, 654
- Хондемір *див.* Хв'янд-Амїр
- Хоренці Мовсес, вірменський автор 801
- Хоруженко О., полковник 624
- Хотинецький Костянтин, мандрівник 807
- Хоткевич Г., письменник 863
- Храбр, чорноризець 493, 495
- Христианика Теодор, трансільванський купець 573
- Христофоръ Филаретъ, полеміст 803
- Хромов А. Л., вч. 772
- Хусейн Гезарфенн, турецький історик 701
- Хуссейн-ага, турецький купець 576
- Цай Лунь, легендарний винахідник паперу 772
- Царьова Н., вч. 408, 417
- Цегельський Лонгин, громадсько-політичний діяч 615-616, 638
- Цегельський Ю., вч. 616, 638
- Цегледі К., вч. 823
- Цибульський В., вч. 874
- Ціммер Максиміліан, німецький агент 617
- Цукелло Піньо, італійський купець 427
- Чайківський Й., вч. 883
- Чайковський Адам (Тімур-бей), син. М. Чайковського 599, 609
- Чайковський Михайло (Садик-паша Мегмед, Садык-паша Мехмет, Чайка-Чайковський М., Чайковский М., Czajkowski M., Х. К. О.), письменник 34, 594-596, 599-605, 607-611, 807
- Чайковський Христофор, отаман 608
- Чанд П., письменник 863
- Чаренц Є., письменник 863
- Чарторійський Адам, кн. 608
- Чарторійський Витовт, кн. 600
- Чацький Т. (Czacki T.), політичний діяч 39, 307, 312, 332, 391
- Челеби Мехмет, турецький купець 581
- Челебі Евлія (Челеби Эвлия, Evliya Çelebi, Ewlija Czelebi), турецький мандрівник 11-13, 83, 97-98, 100, 518, 684, 700, 702, 718, 859-860
- Чемерис, антропонім 437, 442, 445
- Чемерисенко, антропонім 437
- Чемериш, антропонім 437
- Чепига В. Г., вч. 856
- Чепуріни, вч. 369
- Червоная С. М., вч. 389
- Чередниченко В., перекладач 863
- Черемішенин (Чемеришенин), антропонім 436
- Черкасенко, антропонім 448-449
- Черкасс, антропонім 448-449
- Черкаський, антропонім 449
- Черкашенець, антропонім 449
- Черкашенин, антропонім 447, 449
- Черкашениця (Черкашеница), антропонім 448-449
- Черкашенко, антропонім 447, 449
- Черкес, антропонім 447, 449
- Чермак В., вч. 5, 843
- Чернеєв Н. П., вч. 504
- Черніков І. Ф., вч. 7, 612, 619, 621, 626-628, 636, 640, 680
- Чернін О., австрійський дипломат 619
- Чернов, театральний діяч 650
- Черновус В., вч. 220
- Чеснов Я. В., вч. 430
- Чехбильгін Т., вч. 564
- Чикаленко Є., громадський діяч 621, 623
- Чикаленко П., громадський діяч 623, 626
- Чингісхан *див.* Джінгісхан
- Чичуров І. С., вч. 473
- Чіковані С., поет 863
- Чіттадіні Паоло-Марія, домініканець 457, 462
- Чобан-заде Б., вч. 682, 830
- Чоловський А. (Czolowski A.), вч. 160, 164, 415, 433, 752, 777
- Чорноус В., вч. 238
- Чубатий М., вч. 330
- Чудін П., вч. 772
- Шабульдо Ф. М., вч. 211, 240, 243
- Шаин Великий, турецький купець 587
- Шамс ад-Дин, арабський автор 757
- Шаниязов К. Ш., вч. 762
- Шанський Н. М. (Шан), вч. 781-786, 796
- Шапшал С. М. (Seraja-Szapszał H.), вч. 762, 780
- Шараневич І., вч. 414, 424
- Шарль-Пикар Г., вч. 697
- Шастина Н., вч. 763-764
- Шафії Мугаммад бен Ідріс аш-, релігійний діяч 382
- Шахматов О. (Шахматов А. А.), вч. 319, 829
- Шашкевич Антон, громадський діяч 837

- Шевченко І., вч. 854
 Шевченко Т., поет 9, 650, 652, 654, 811, 827, 833
 Шедер Ганс-Гайнріх, вч. 853
 Шекера І., вч. 29
 Шеламанова Н. Б., вч. 658
 Шелом бен Аврагам, кафський караїм 348
 Шель Гельмут, вч. 853
 Шемседдін Ахмед, турецький історик 242
 Шепард Дж. (Shepard J.), вч. 79, 92
 Шептицький Андрей, галицький митрополит 626
 Шер Я., вч. 709
 Шереметьєв Василь, воєвода 114, 292
 Шерлі Е., автор 463
 Шильтбергер І., вч. 474, 767
 Шимон Крымчак, турецький купець 582-583, 585, 591
 Шипова Е. Н., вч. 660
 Ширін, татарський рід 384, 401
 Широцький К., вч. 705
 Шишман С. (Szyzszman S.), вч. 39, 311-313, 321, 323, 412, 416, 423
 Шишманов І. Д. (Шиш), вч. 783, 787, 796
 Шільтбергер Ганс (Schiltberger H.), німецький мемуарист 469, 474, 510, 768
 Шлецер А., вч. 243
 Шляттер, швейцарський мандрівник 151
 Шмейл Баша, турецький купець 582-583
 Шмелев Д. Н., вч. 796
 Шміт Ф. (Шміт Ф. И.), вч. 470-471, 819
 Шовгенів Іван, громадський діяч 645
 Шота Руставелі, поет 863
 Шпулер Б. (Spuler B.), вч. 130, 212, 224, 229, 237, 239, 248, 391, 426, 467-468, 548, 683, 713, 721, 724, 737, 753, 758, 763, 765
 Шрамм І., вч. 856
 Штендман Г. Ф., вч. 221
 Штрак Герман Лебрехт (Strack H. L.), вч. 348
 Штюбе Рудольф, публіцист 617
 Шульгин Олександр, громадсько-політичний діяч 629, 634-635, 643
 Шульц, вч. 150
 Шумовський Т., вч. 823
 Шухевич Ю., дисидент 833
 Шушарин В. П., вч. 211
 Шюц Е. (Шюц Э., Schütz E.), вч. 10, 50, 72, 700, 713-714, 718-719, 721, 724, 734, 802, 834, 845
 Щапов Я. Н., вч. 492
 Щапова Ю. Л., вч. 502-503
 Щербаківський В., вч. 485
 Щербаківський Д., вч. 705
 Щербина Дем'ян, осаул 594, 596, 599
 Еванс А. (Evans A.) 180, 736
 Эварницький Д. И. *див.* Яворницький Д.
 Эйюб Челеби Сиксерийский, турецький купець 583, 591
 Эмануэль, турецький купець 585, 589
 Эминек *див.* Емінек-бей
 Эрдниеу У. Э., вч. 303
 Юліан (Юлиан), домініканець 286, 424-425
 Юлуктул, родич Каракісека 237
 Юргевич В., вч. 97, 421, 425
 Юренко, вч. 285
 Юрій Зміборець, св. 705
 Юрій І Львович, руський король 715, 722
 Юстиніан II, візантійський імператор 473, 510
 Юсуф-паша, сілістрійський комендант 867
 Юшков С. В., вч. 507
 Яблоновський А. (Яблоновский А., Jabłonowski A.), вч. 84, 99, 248, 436, 440, 563, 881
 Яворницький Д. (Эварницький Д. И., Яворницький Д.) 90, 107
 Ягайло *див.* Володислав II Ягайло
 Ядвіга, польська королева 407
 Язід II, омейядський халіф 871
 Язлівецький Юрій, кам'янецький староста 542, 546
 Яйленко В. П., вч. 489
 Яким Іванович, билинний герой 431
 Яків (Якоб), антропонім 475
 Яків, перський дипломатичний агент 458, 461-462
 Якоб (Якоб), кнївський караїм 345, 347
 Якоб, турецький купець 585
 Якоб Реверій з Акри (Jacobus Reverius Acre), турецький купець 498
 Якобсон А. Л., вч. 324, 421, 472, 491
 Якобсон Р. (Jakobson R.), вч. 479, 494, 514
 Яков де Примадізі, францисканець 475
 Яков Компостельський, св. 486
 Яковенко Н., вч. 127, 129
 Яковин Фабета з Леванту, мешканець Кафи 475
 Яковлів А., вч. 419
 Якопо, мешканець Кафи 478
 Якуб, турецький купець 579
 Якуб из Анкары, турецький купець 572
 Якубі ал-, арабський автор 344
 Якубовський О. (Якубовский А. Ю.), вч. 212, 241, 244

- Якут, арабський автор 484, 878
 Ян, чеський король 225
 Ян III Собеський (Собеский, Jan III), польський король 29, 175, 295, 339, 407, 528, 536, 581
 Ян Казимир, польський король 295, 407, 410
 Яни, турецький купець 582, 584, 588, 591
 Янина С. А., вч. 241
 Януш Б. (Карпович В., Janusz В.), вч. 39, 310-312, 315, 321, 333, 366, 391, 416
 Янушевич Федор, луцький староста 339
 Яреми, турецький купець 589
 Яремчук І., вч. 76
 Ярополк, кн. 286
 Ярослав Святополкович, кн. 491
 Ярославич Д. *див.* Дашкевич Я.
 Ястребов В., вч. 155
 Ястребов Н. В., вч. 412, 428
 Яськевич Теодор, львівський купець 579
 Яськевич Ян, львівський купець 579
 Яцимирський А. М., вч. 883
 Яшан Марко, громадський діяч 616
 Яшлава, татарський рід 384, 401
- Aalto P. *див.* Аальто П.
 Abdürreşid İbrahim Bey *див.* Абдуррешід Ібрагім
 Abraham W. *див.* Абрагам В.
 Abrahamowicz Tomasz, львівський купець 173
 Abrahamowicz Z. *див.* Абрагамович З.
 Age Andreas, перський купець 167
 Airaldi G., вч. 421, 478
 Aktaş U., вч. 389
 Alachuerdi Jakobus, трансільванський вірменин 182-183
 Ališan H. Ę. *див.* Алішан Г.
 Altaner B., вч. 736
 Andreas, константинопольський вірменин 171
 Andrusiak M. *див.* Андрусяк М.
 Antanavičius D., вч. 112
 Antākī Dāwūd ibn 'Umar al-, арабський автор 162
 Antoni J. *див.* Ролле Ю.
 Arakielowicz Maksim, турецький купець 169
 Ariewowicz Gabriel, замойський війт 168
 Aslan z Zamorza, купець 167
 Assuadorowicz Bali, перський купець 170, 176
 Assuadorowicz Hazar, перський купець 176
 Aurifaber Andreas, вроцлавський лікар 164
 Auty R., вч. 480-481, 515
 Awapir (Auopirius, Awopirius) Meridzian (Meridzian), перський купець 169, 171
- Awedyk, перський купець 173
 Auvazov Hasan Sabri *див.* Айвазов Гасан Сабрі
- Babinger F., вч. 540
 Babowicz (Babikowicz) Ałtun, вірменський купець 173
 Bacqué-Grammont J.-L., вч. 685
 Badaninskiy Üseyin *див.* Баданінський Гусейн
 Badecki K., вч. 409, 567
 Baker D., вч. 772
 Balard M. *див.* Балард М.
 Balbi G., вч. 478, 740, 752
 Balducci-Pegolotti Francesco *див.* Бальдуччі-Пеголотті Франческо
 Baliński M., вч. 217, 220, 223, 436
 Baliulis A., вч. 112
 Balowicz (Balicki) Krzysztof, львівський купець 170-171, 176
 Balowicz (Balicki, Baliowicz) Szymon, львівський купець 167-168, 170, 176
 Bałówna Zofia, сестра купців Шимона і Криштофа Бальовичів 176
 Balzer O. *див.* Бальцер О.
 Bałaban M. *див.* Балабан М.
 Bang W. *див.* Банг В.
 Baraniecki, майстер виробів з бурштину 175
 Baranowski B. *див.* Барановський Б.
 Baratier É., вч. 735
 Baratta M. von, вч. 117
 Barbier de Meynard C. *див.* Барбе де Мейнар К.-А.
 Bartoszewicz J., вч. 440
 Barącz S., вч. 163, 438-439
 Batūra R., вч. 240
 Baudrand M. A. *див.* Бодран М. А.
 Baumgarten N. de, вч. 322
 Bautier R.-H., вч. 736
 Beauplan Le Vasseur G. de *див.* Боплан Гійом Левассер де
 Beazley C. R., вч. 719
 Becquet J., вч. 720
 Behr A. von *див.* Бер А. фон
 Bekes (Bekisz) Hans (Johannes)-Friedrich, член суду м. Алба-Юлія 183
 Beldiceanu N. *див.* Бельдічану Н.
 Beldiceanu-Steinhert I. *див.* Бельдічану-Штейнгерп І.
 Beneschewicz W. *див.* Бенешевич В. Н.
 Bennigsen A. *див.* Беннігсен А.
 Berindei M. *див.* Беріндеї М.
 Bernatowicz Awedyk, львівський вірменин 171
 Bernatowicz Bernard (Benedykt), львівський вірменин 170

- Bernatowicz Krzysztof, львівський вірменин 170
- Bernecker E. (Ber) *див.* Бернекер Е.
- Beudefy L., вч. 425
- Bielowski A., вч. 223, 453
- Bielski M. *див.* Бельський Марцін
- Bietenholz P. G., вч. 465
- Biró M. B., вч. 761
- Bischoff F., вч. 325
- Blau O. *див.* Блау О.
- Bo'al ha-Mibchar *див.* Йосиф т. зв. «Перший» Арон Бен
- Bobykiewicz Jakub, вірменський купець 173
- Bockwitz H. H., вч. 772
- Bodrogligeti A. *див.* Бодроглигети А.
- Boehmer J. F., вч. 223
- Bogucka M. *див.* Богуцка М.
- Bombaci A., вч. 485
- Boniecki A., вч. 223
- Boor C. de, вч. 473
- Borataw P. N. *див.* Боратав П.-Н.
- Borawski P. *див.* Боравський П.
- Botero G. *див.* Ботеро Дж.
- Boyl J. A., вч. 717
- Braun G. *див.* Браун Г.
- Brătianu G. I. *див.* Бретіану Г. І.
- Breitschneider E., вч. 718
- Bremond A., вч. 469
- Brincken A. D. von den *див.* Брінкен А.-Д. фон ден
- Broniovius M., польський автор 194
- Brzeski T., вч. 86
- Bukharaev R., вч. 389
- Bursztynow Choma, селянин 185
- Bursztynowicz Joannes, кравець 174
- Bursztyński, антропонім 174
- Busbecq Ogier Ghislain de (Busbeqii A. G.), французький дипломат 165
- Canal Martin da *див.* Каналь М. да
- Carayon A., вч. 454
- Carionus Coelius A., автор 419
- Caro J. *див.* Каро Якоб
- Caro J. *див.* Каро Й.
- Carolus Magnus *див.* Карл Великий
- Carpini J. de Plano *див.* Карпіні Джованні дель Пано
- Carra de Vaux B., вч. 484
- Cazacu M. *див.* Казаку М.
- Câmpina B., вч. 211, 244
- Cellarius A., польський автор 326
- Cerulli E., вч. 485
- Charewiczwowa Ł., вч. 163, 433
- Charmoy F.-B., вч. 483-485
- Chodynicky J. *див.* Ходиницький І.
- Chodynicky K., вч. 541
- Choulghine A., вч. 629
- Christides V., вч. 419
- Chudawerdowicz Iwanis, бродівський вірменин 171
- Chwałkowski N. *див.* Хвалковський Н.
- Chwolson D. *див.* Хвольсон Д.
- Chydynowicz Joseph, перський вірменин 170
- Chydyrowicz Szymon, перський вірменин 172, 174
- Chynczewska-Hennel T. *див.* Хинчевська-Геннель Т.
- Ciociltan V., вч. 241, 421
- Cleaves F. W., вч. 711, 717
- Cohen (Chöen, Cochen, Kochen) Chaim (Caim, Chain, Chaym), єврейський купець 165-166
- Colli S. de., вч. 422, 478
- Corbett J., вч. 181
- Cowan J. M., вч. 780, 801
- Cromerus M. *див.* Кромер Марцін
- Crutta A., вч. 175
- Czacki T. *див.* Чацький Т.
- Czajkowski M. *див.* Чайковський Михайло
- Czołowski A. *див.* Чоловський А.
- Çelebi Evliya (Czelebi Ewlija) *див.* Челебі Евлія
- Da Lucca G., вч. 459
- Dachkévytch Ya. *див.* Дашкевич Я.
- Dalerac F.-P. *див.* Далерак Франсуа-Поль
- Damdinsürüng C., вч. 711
- Danel *див.* Данило Романович 319
- Dankoff R., вч. 770, 778
- Dashkevych Y. *див.* Дашкевич Я.
- Daszkiewicz J. R. *див.* Дашкевич Я.
- d'Avezac M.-A. *див.* д'Авезак М.
- Dąbrowski J. *див.* Домбровський Я.
- De Rochewitz I., вч. 711
- Decius J. L., польський автор 197
- Defréremery Ch. *див.* Дефремері Ш.
- Deletant D., вч. 239
- Della Valle P. *див.* Делла Валле П'єтро
- Demetrius *див.* Дмитро
- Densuşianu N., вч. 224, 227, 230-231, 236
- Der Kevorkian Sh., вч. 491
- Derlukaszowicz Grzegorz, львівський вірменин 171
- Desaive D. *див.* Десев Д.

- Dimiter (Demetrius), львівський вірменин 162, 181
 Ditten H., вч. 661
 Dittmar S., вч. 772
 Djaparidzé D., вч. 657
 Długosz J. *див.* Длугош Ян
 Doerfer G. *див.* Дёрфер Г.
 Dogiel M., вч. 548
 Dörrie H., вч. 329, 759
 Dr. M., вч. 220
 Drimba V. (Dri) *див.* Дримба В.
 Drüll D. *див.* Дрюль Д.
 Dubiński A. *див.* Дубінський А.
 Dubler C. E., вч. 485
 Dvornik F., вч. 481
 Dworzaczek W., вч. 545-546
 Džadur, перський купець 171-172
 Dziubiński A., вч. 193

Edelniger Andris, варшавський війт 163-164
 Elditt H. L., вч. 159-160
 Elib Bey *див.* Еліб-бей
 Enver Paşa *див.* Енвер-паша
 Essar D. F., вч. 127
 Evans A. *див.* Эванс А.
 Even M.-D., вч. 711, 717

Fahn R. *див.* Фан Р.
Fahreddin Bey *див.* Фагреддін-бей
Fardze Czew, перський купець 167
Ferid Bey Tek Ahmed *див.* Ферід-бей Тек Агмед
 Ferrand G., вч. 485
 Fessler I. A. *див.* Фесслер Ігнац-Аврелій
 Feyerabend K. B. *див.* Феєрабенд К.-Б.
 Féjer G., вч. 224-225, 227, 230
 Fiey J. M., вч. 467
 Firkovičius R., вч. 112
 Fisher A. W. *див.* Фішер А.
 Flayschmaw, купець 164
 Fleischer J., вч. 885
 Flores X. A., вч. 463
 Florianus M., вч. 223
 Fonseca ab Eborá J. M., вч. 427
 Forbes Manz B., вч. 762
 Forstreuter K., вч. 183
 Földes-Papp K., вч. 348
 Freiherr v. Schlechta-Wasehrd O., вч. 184
 Friedrich-Wilhelm, прусський курфюрст 172, 183
 Fürst J., вч. 315, 324, 331, 350

Gabain A. von *див.* Габен А. фон
Gabrieli F., вч. 485

Gabrielowicz Aaron, троцький караїм 165
 Gajecky G., вч. 887
 Gawęda S., вч. 224
 Gawlas S., вч. 87, 104
 Gerhardt D. *див.* Гергардт Д.
 Gębarowicz M., вч. 169, 175
 Géreb L., вч. 230
 Gieysztorowa I., вч. 134
 Goelert J. V. *див.* Гелерт Іван-Вінкентій
 Golb N. *див.* Голб Норман
 Golubovich G., вч. 733, 741
 González Castrillo R., вч. 772, 780
 Gordon L. *див.* Гордон Л.
 Gorovei Ş., вч. 238-239
 Göckenjan H., вч. 246, 719
 Gökbilgin Ö. *див.* Гекбильчин Е.
 Gökbilgin T. *див.* Гекбильчин Т.
 Gökyaş O. S., вч. 685
 Górka O., вч. 211
 Górski K., вч. 437
 Grabowski A., вч. 105, 438-440
 Grabowski P. *див.* Грабовський П.
 Graf D. F., вч. 411, 419
 Grala H., вч. 87, 104
 Gregoire H. *див.* Грегуар А.
 Grimsted P. K. *див.* Грімстед-Кеннеді П. 658
 Gritchenko A. *див.* Грищенко А.
 Grivec F., вч. 514, 661
 Grivec F. *див.* Грівец Ф.
 Grosse Ywan, львівський вірменин 161
 Grønbech K. (Grø) *див.* Гренбек К.
 Grzegorzewski J. *див.* Гжегожевський Я.
 Guboglu M., вч. 544
 Gulbenkian R., вч. 183
 Gumpłowicz M. *див.* Гумпльович Максиміліан-Ернст, вч.
 Gürland J., вч. 332
 Gwagnin A. *див.* Гвагнин А.
 Györfly Gy. *див.* Дьёрффи Д.

Haczewski J., вч. 160, 175
Hadzi, вірменський купець 173
Hagar *див.* Агар
Haenisch E., вч. 711, 717
Hajda L. A., вч. 682
Hakki Paşa Ibrahim *див.* Гакки-паша Ібрагім
Halasi-Kun T., вч. 769
Halecki O. *див.* Галецький О.
Halevy M. A. *див.* Галеві М. А.
Hallberg I., вч. 719
Halli-Paşa, турецький адмірал 185
Halperin Ch. J., вч. 92

- Hambis L., вч. 720
 Harybedz, купець 169
 Haussig H.-W. *див.* Хауссиг Г.-В.
 Hazar, купець 167, 170
 Heck K., вч. 408
 Heidenstein R., вч. 195
 Heister E. von, вч. 163
 Helle R., вч. 117
 Hendrichsen Krzysztof, купець 168
 Henige D. P., вч. 333
 Henning W., вч. 778-779, 800-801
 Hensel W., вч. 193
 Hess A., вч. 91
 Heuweth, купець 169
 Hilmi Hüseyin *див.* Гільмі Гусейн
 Hollander A. N. J., вч. 92
 Hołubowicz Awedyk, львівський купець 170
 Hołubowicz Daniel, львівський вірменин 169, 171
 Honigmann E., вч. 468
 Horherowicz *див.* Сава Горгорович
 Horn M. *див.* Горн М.
 Hornykiewicz Th., вч. 615-616, 620, 638
 Hoszowski S., вч. 177
 Houtsma Th., вч. 344
 Hoverbeck Johann von, прусський посол 183
 Howard-Johnston J., вч. 344
 Huber A. *див.* Губер А.
 Hurmuzaki E., вч. 224
 Ĥūbī Yūsuf ibn Ismā'īl ibn al-Kabīr al-, арабський автор 159
 Hübschmann H (Hüb), вч. 329, 781-782, 796, 800-801
 Hüntermann U., вч. 469

 Piescu O., вч. 478
 Inalcik H. *див.* Інальджик Г.
 Iorga N., вч. 455, 885
 Isajowiczowa, львівська вірменка 175
 Isihodza *див.* Ісіходжа
 Ivanics M., вч. 718
 Iwaszkowicz Jan, скарбник Т. Замойського 167
 Izzet Paşa Ahmed *див.* Іззет-паша Агмед

 Jabłonowski A. *див.* Яблоновський О.
 Jacob K. G., вч. 159, 162
 Jacobinus Fabeta *див.* Джакобін Фабета
 Jacobus Reverius Acre *див.* Якоб Реверій з Акри
 Jahn K., вч. 761
 Jakobson R. *див.* Якобсон Р.
 Jakobus de Acqui, автор 412
 Jan III *див.* Ян III Собеський

 Jan Wielki, вірменський купець 163
 Janowa Anna, тандетниця 171
 Janusz B. *див.* Януш Б.
 Jaski, датська родина 172
 Jaworski F. 164, 433, 752
 Jellimichal *див.* Джеремікаль Сирієць
 Jensen H., вч. 348
 Jervaxilli Nasaraddini, різник 476
 Jeske (Jaski) Paul, гданський купець 164
 Jorga N., вч. 243
 Jurkowski Albert, митник 168
 Лурковий Л. Д., вч. 481

 Kalfa Georgi, турецький купець 184
 Kałużyński S., вч. 711, 717
 Kappeler A., вч. 441
 Kara Mustafā Paşa *див.* Кара-Мустафа-паша
 Karabacek J. (Kar), вч. 772, 779-780, 782, 785, 796
 Karácsonyi J. *див.* Карачоні Я.
 Karłowicz J., вч. 409
 Kaşgarī Maḥmūd al- *див.* Кашгарі Махмуд
 Kawerau P. *див.* Каверуа П.
 Kelly J., вч. 770, 778
 Kemal Yakup *див.* Кемаль Я.
 Kiereś Z., вч. 211
 Kiessling H. J., вч. 96
 Kirimal J., вч. 389
 Kirimer Cafas Seydahmet *див.* Киример Джафар Сейдагмет
 Kirimli H. *див.* Кириллі Г.
 Kirkorowicz Hewont (Hewonth), перський купець 169, 176
 Kirkorowicz Ohan, бродівський купець 171-172
 Klaroth J. *див.* Клапрот Й.
 Klebs R., вч. 159
 Kleine Ywan, львівський вірменин 161
 Kluczycki F., вч. 439, 528
 Kluge F., вч. 160
 Knysh G. D. *див.* Книш Ю.
 Kołodziejczyk D. *див.* Колодзейчик Д.
 Koniecpolski Stanisław *див.* Конєцпольський Станіслав
 Konnigk (Konnik, Kunnigk) Hans (Hanus), гданський купець 167-168
 Kończak J., вч. 410
 Koretsky E., вч. 772
 Korsch Th. Anzeige, вч. 781-783, 796
 Kortepeter C. M., вч. 96
 Kowalenko W., вч. 548
 Kowalski T. *див.* Ковальський Т.
 Kozłowski W., вч. 160
 Kraszewski J. I., вч. 98, 102

- Kraushar A. *див.* Краусгар А.
 Králik O., вч. 488
 Kromer M. *див.* Кромер Марцін
 Kryczyński A. *див.* Кричинський А.
 Krykun M., вч. 130
 Kryński A., вч. 409
 Kuczyński S. M. *див.* Кучинський С.
 Kunasiewicz S. *див.* Кунаевич С.
 Kuryło, купець 182
 Kutrzeba S., вч. 160, 162-163
 Kuşnir V. *див.* Кушнір В.
 Kuun G. *див.* Куун Г.
 Kuzmik J., вч. 489
- Labuda G., вч. 716, 721
 Lagarde A. de *див.* Гард де Шамбона А. де ля
 Lambdin Th. *див.* Ламбдин Т. О.
 Langenaw Hannos, купець 164
 Langmantel V. von, вч. 474
 Lannoy Guillebert de *див.* Ланнуа Жільбер де
 Lassota von Steblau E. *див.* Ляссота Е.
 Lattimore O., вч. 79, 91
 Le Leannec-Bavavéas M.-Th., вч. 773
 Lemercier-Quellequejay Ch. *див.* Лемерсьє-Кель-
 кеже III.
 Lewicki A., вч. 420, 424
 Lewicki T. *див.* Левицький Т.
 Lexer M., вч. 475
 Lietuvis Mykolas *див.* Литвин Михайло
 Ligeti L. *див.* Лигети Л.
 Lipiński T., вч. 217, 220, 223, 436
 Lituani Michalonis *див.* Литвин Михайло
 Lodovico *див.* Людовик I
 Lokotsch K. (Lok), вч. 781-783, 788, 797
 Luard H. R., вч. 425
 Lubieniecki Z., вч. 185
 Lubomirski J. T., вч. 194, 196, 437, 441, 545,
 561, 563
 Luber S., вч. 104
 Lunt H. G. *див.* Лант Г. Г.
 Lupprian K.-L., вч. 715
- Łoziński W. *див.* Лозинський В.
 Machaletus, сирієць 476
 Maciejowski W. *див.* Мацейовський В. А.
 Maçoudi *див.* Масуді аль-
 Malonowicz (Malanowicz, Marinowicz) Gedu-
 ryk (Gedorik, Gedoryk, Geduric, Gedurik,
 Gidurik), фактор 169, 171, 175
 Małecki J. M., вч. 164
 Manger S. H., вч. 733
- Mańkowski A. *див.* Маньковский А.
 Mańkowski T. *див.* Маньковский Т.
 Marcones Olivarius de *див.* Голуб Олифер
 Marczyński W. *див.* Марчинський В.
 Mardzyrosowicz Sefer *див.* Мардиросович (Мар-
 дыросович) Сефер
 Mareš F. V. *див.* Мареш Ф. В.
 Markon J., вч. 324
 Marquart J. *див.* Маркварт Й.
 Marston Th. E., вч. 719
 Maryański T., вч. 244
 Mas Latrie L. de, вч. 737
 Mater Dei *див.* Марія Богородиця
 Mándoky Kongur I. *див.* Мандоки-Конгур И.
 McNeill W. H. *див.* Мак-Нілл В.-Г.
 Mehmed VI Vahideddin *див.* Мегмед VI Ва-
 деддін
 Meelman (Melman) Olbrecht (Albrecht), прус-
 ський слуга 160-161
 Melidzian *див.* Мелідзіан
 Menges K. H. *див.* Менгес К.-Г.
 Miaskowski B. *див.* Мясковський Войтіх
 Miklosich F. *див.* Мікросич Ф.
 Milik J. T., вч. 488
 Milkowicz W., вч. 881
 Miller W. (Mil), вч. 782, 797, 801
 Mirazanowicz (Miradzianowicz, Neradziano-
 wicz) Aleksander (Skinder), вірменський ку-
 пець 166-168, 182
 Monchi Zadeh D. *див.* Монки-заде Д.
 Moravcsik Gy. *див.* Моравчик Д.
 Morozzo della Rocca R., вч. 427, 478
 Moutier I., вч. 213
 Muhtar Bey Ahmed *див.* Мугтар-бей Агмед
 Murat, купець 169
 Muratowicz Bagdasar, вірменський купець 182
 Musso G. G., вч. 476, 478, 500
 Mustafa *див.* Мустафа I
 Müller F., вч. 329
 Müller G., вч. 227, 230-231, 236, 244
 Müller I., вч. 331, 549
- Namik Bey Eburritz *див.* Намик-бей Ебурриз
 Naruszewicz A. *див.* Нарушевич Адам
 Nasi (Naxi) Józef (Giovanni Miches), радник
 султана Селіма II 165
 Naumann F. *див.* Науманн Ф.
 Nessimi Bey Ahmed *див.* Нессімі-бей Агмед
 Neubauer A., вч. 332
 Nickil, купець 164
 Niko Moszuł *див.* Никон
 Nicolaus de Syrna *див.* Микола з Сирми

- Nieder Korn J. P., вч. 455
 Niederle L., вч. 507
 Niedźwiedzki W., вч. 409
 Niewieski S., вч. 575
 Noonan Th. S. *див.* Нунен Т. С.
 Numen bej, турецький посол 174
- Obertyński Z., вч. 885
 Obychk de Zyud, угорський дворянин 319-320
 Oesterley H., вч. 181
 Ohan *див.* Оган
 Olexa, перський купець 182
 Onan, вірменин із Альба-Юлії 183
 Ormiński Th., вч. 575
 Ortelius A. *див.* Ортелій А.
 Ostapchuk V. *див.* Остапчук В.
 Otwinowski E., вч. 438-439
 Oŕetea A., вч. 211
- Painter G. D., вч. 719
 Palmer V., вч. 887
 Papacostea Ș., вч. 231
 Paschalis de Victoria *див.* Пасхалис
 Pascu Șt., вч. 211
 Pasek J. Ch., польський мемуарист 439
 Paszkiewicz H. *див.* Пашкевич Г.
 Paszkowski M. *див.* Пашковський М.
 Pauler Gy. *див.* Паулер Д.
 Pavet de Courteille A.-J.-B., вч. 344, 483
 Pawlicowa M., вч. 596, 600, 602
 Pekkanen T. *див.* Пекканен Т.
 Pelliot P. *див.* Пейо П.
 Pernal A. B., вч. 127
 Petrowicz G., вч. 719
 Pforte Heinrich von der, слуга Німецького ордену 161
 Piaseczyński A. *див.* Пясечинський Александр
 Pichol K., вч. 772
 Pidou A. M., вч. 491
 Pikington H., вч. 389
 Piotrowicz Gabriel, львівський купець 166-169, 171, 176
 Pirhuzad, кам'янецький купець 182
 Pistarino G., вч. 422, 478
 Plezia M., вч. 797
 Pobóg-Górski W., вч. 437
 Pocięcha W., вч. 561
 Poniatowski Kazimierz, брат короля С. Понятовського 175
 Pop R., вч. 711, 717
 Porowicz Simon, кам'янецький вірменин 167-168
 Poppe A. *див.* Поппе А.
- Poppe N. *див.* Поппе Н.
 Poucha P., вч. 717, 720
 Pray G. *див.* Прай Д.
 Pritsak O. *див.* Прицак О.
 Prochaska A., вч. 239, 423
 Przędziecki A., вч. 494
 Przyboś A., вч. 439
 Pułaski K., вч. 112, 221, 435
- Qazvini Mirza Muhammad, вч. 717
 Quatremèr E.-M. *див.* Кватрмер Е.-М.
- Rachwał S., вч. 326
 Radloff W. *див.* Радлов В.
 Radu B. *див.* Раду В.
 Radziwiłł M. K. *див.* Радивіл Микола-Криштоф
 Raiteri S., вч. 740, 752
 Rashīd al-Dīn *див.* Рашид-ад-Дін Фадлаллах
 Ratkoš P., вч. 483
 Rawita-Gawroński F., вч. 605
 Raynald O. *див.* Ринальді Одоріко
 Redhouse J., вч. 411, 778, 780
 Reuse (Reuse, Rewse, Rowsse) Johannes (Hanus), купець 160
 Reychman J. *див.* Райхман Я.
 Rhode G., вч. 130
 Richard J., вч. 721, 735-736, 759
 Ridding L., вч. 887
 Riedlmayer A. *див.* Рідльмаер А.
 Riegel R. E., вч. 79, 91
 Ripoll Th., вч. 469
 Rischel A.-G., вч. 772
 Ritter H. *див.* Ріттер Г.
 Rizzitano U., вч. 485
 Roesler R. *див.* Рєзлер Р.
 Rohrer J. *див.* Рорер Йосип
 Rolle J. A. *див.* Ролле Ю.
 Rolle M., вч. 440
 Romsdorfer K. A., вч. 885
 Roncaglia M., вч. 736
 Rossi F. (Ros), вч. 786, 788, 797
 Rostankowski P., вч. 104
 Rotter E., вч. 419
 Rózański S., вч. 159
 Rudera R., вч. 135
 Ruhi Bey *див.* Ругі-бей
- Sachwełowicz Sołtan, вірменський купець 172-173
 Sadahałowicz Migirdycz (Megerdis, Megierdysz), перський купець 169, 176
 Saleman C. *див.* Залеман К.

- Salwator *див.* Ісус Христос
 Samardzi Kirhakos, перський купець 167
 Sattler C., вч. 160-162
 Sbaralea J. H., вч. 469
 Schiltberger H. *див.* Шільтбергер Ганс
 Schmidt R., вч. 801
 Schmilewski U., вч. 721
 Schorkowitz D., вч. 303
 Schorr M., вч. 165
 Schütz E. *див.* Шюц Е.
 Schwandtner J. G., вч. 229
 Seaton A., вч. 104
 Seferowicz Piryk, замойський купець 171-172, 174
 Selim II, турецький султан 165
 Semkowicz A., вч. 224
 Seraja-Szapszał H. *див.* Шапшал С. М.
 Serhiowicz Marko, бродівський вірменин 171
 Serkis, львівський купець 163
 Shepard J. *див.* Шепард Дж.
 Siarczyński F. *див.* Сярчинський Ф.
 Sienkiewicz H. *див.* Сенкевич Г.
 Simon, перський купець 183
 Simon, троцький караїм 165
 Simon R., вч. 419
 Sinanczyków Kilicia *див.* Сінанджік
 Skelton R. A., вч. 719
 Skienderowicz Zachariasz, вірменський купець 173
 Smith (Smeth) Gerik (Gerko, Girko), львівський райця 161
 Smotrzycki M. *див.* Смотрицький Мелетій
 Sokolow N. *див.* Соколов Н.
 Sokołówna-Arakielowa Katarzyna, львівська вірменка 175
 Souter A., вч. 180
 Sperka J., вч. 211
 Spieralski Z., вч. 211
 Spinei V., вч. 241-244
 Spuler B. *див.* Шпулер Б.
 Stadnicki K. *див.* Стадницький К.
 Stanislaw J., вч. 484
 Stanislaw August, польський король 174-175
 Stasiw M., вч. 331
 Stavrou Th. G. *див.* Ставру Т.
 Stepaniv J. *див.* Дашкевич Я.
 Stephenson J. H. *див.* Стефенсон Дж.
 Stipčević B. *див.* Стіпчевич Б.
 Stökl G., вч. 329-330, 564
 Strack H. L. *див.* Штрак Герман Лебрехт
 Strehlke E. von, вч. 423
 Struminsky B. A., вч. 104
 Strykowski M. *див.* Стрийковський Матеї
 Stübe R., вч. 617
 Subtelny O., вч. 197
 Sumara F., вч. 456
 Swarc Ebirhard, купець 160
 Sweeney J. R., вч. 719
 Sylburgius F., вч. 419
 Szahaliowicz Sultan, перський вірменин 170
 Szalay L. *див.* Салай Ласло
 Szentpétery L. *див.* Сентпетері Л.
 Szymonowa-Steczkieviczowa Zofia, львівська вірменка 175
 Szyszman S. *див.* Шишман С.
 Sysyn F. E. *див.* Сисин Ф.
 Ștefănescu Ș., вч. 211, 244
 Talât Bey T. *див.* Талаат-паша Т.
 Taranowski J. *див.* Тарановський Андрій
 Tardy L., вч. 422
 Tavernier baron d'Aubonne J. B., французький мандрівник 461
 Tedesko P., вч. 794
 Terlecki P., вч. 89, 105
 Theiner A., вч. 224, 230-231, 422, 425
 Thevenot M., вч. 459
 Thevet A. *див.* Теве А.
 Thiriet F., вч. 180
 Thomsen P. *див.* Томсен П.
 Thwrocław Johannis *див.* Туроц Янош
 Tietze A. H., вч. 769
 Tobiaszowicz Łazarz, львівський міщанин 170
 Tolak (Tolac, Tolag), львівський купець 163-164
 Tomanowicz Krzysztof, львівський купець 170
 Tomaszewski S. *див.* Томашівський С.
 Tomczak A., вч. 194
 Tomšič F., вч. 661
 Tortaj *див.* Тортай
 Troyeschin (Tröyschyn) Johannes, львівський купець 160
 Tryjarski E. *див.* Триярський Е.
 Třeštík D., вч. 716
 Tschudin P. F., вч. 772
 Twardowski S. z Skrzypney *див.* Твардовський Самуїл
 Urbańczyk P., вч. 716
 Urunisowicz (Oresowicz, Orumszowicz, Orunszowicz, Oryszowicz, Uromszowicz, Wasylowicz) Haywad (Haywad, Haywath), львівський вірменин 170, 176
 Urunisowiczowa Anna, львівська вірменка 170

- Vaillant A. *див.* Вайян А.
Vasiliev A. A., вч. 243
Vasmer M., вч. 180, 443
Veinstein G. *див.* Вейнштейн Ж.
Velychenko S., вч. 110
Verlinden Ch. *див.* Верлінден Ш.
Versteegh C. H. M., вч. 481
Vigener B. *див.* Виженер Б. де
Villani Filippo *див.* Віллані Філіппо
Villani Giovanni *див.* Віллані Джованні
Villani Matteo *див.* Віллані Маттео
Vlasto A. P. *див.* Власто А.
Voigt J., вч. 162-163, 181, 423
- Wadding L., вч. 427
Wagilewicz J. *див.* Вагілевич І.
Walawender A., вч. 193
Warterysowicz Zachariasz, замойський вірменин 168
Wartykowicz Saccar (Sachar, Sakar, Szakar), турецький купець 169
Waugh D. C., вч. 199
Wehr H., вч. 780, 801
Weisesel P. R. *див.* Вейсезель П.
Weissius G. *див.* Вейсс Г.
Welykyj A. G. *див.* Великий А. Г.
Wendt H. F., вч. 769
Wenzel G., вч. 319
Werner C., вч. 227, 230-231, 236, 244
Wertner M. *див.* Вертнер М.
Wieczynski J. L. *див.* Вечинський Дж.-Л.
Wiedengren G., вч. 488
Wierzbowski T., вч. 561
Wiesner I. *див.* Візнер Й.
Wilson A., вч. 389
- Wolff J., вч. 546
Wójcicki K., вч. 194-195, 457
Wroczońska Emerencja, львівська передміщанка 171
Wroczoński Paweł, львівський передміський кушнір 171
Wüstenfeld F., вч. 484
- X. K. O. *див.* Чайковський Михайло
Yemeljanova G., вч. 389
- Zacharyasz Ukrainiane Kamieniczaniin *див.* Захарія Українець Каменичанин
Zagiba F. *див.* Загіба Ф.
Zaikyn V. *див.* Заїкин В.
Zajączkowski A. *див.* Зайончковський А.
Zajączkowski W., вч. 336, 766
Zakrzewska-Dubasowa M. *див.* Закшевська-Дубасова М.
Załużski A. Ch. *див.* Залуський А.-Х.
Zamojski Tomasz *див.* Замойський Томаш
Zawaliński E. *див.* Завалинський Є.
Zbaraski Krzysztof, кн. 184
Zborowski P., вч. 83, 98
Zechliński Matysz, фурман 168
Zeiller M., вч. 326
Zetterstéen K. V., вч. 541
Zimmermann F., вч. 227, 230-231, 236, 244
Zimorowicz J. B. *див.* Зіморович Бартоломей
Zubrycki D. *див.* Зубрицький Д.
Zygmunt III *див.* Сигізмунд III
Zygmunt August *див.* Сигізмунд-Август
- ⊕., вч. 226

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абіссинія (Абіссинія, Habesş) 431, 859
Абу-Мішар, країна 488
Авіньйон, м. 224, 230
Австралія 371
Австрія (Австрія, Австрійська імперія, Австро-Угорська монархія, Австро-Угорщина, Габсбурзька монархія, Остмарк, Східна імперія, Східне прикордоння, Österreich) 113, 211, 371, 594, 614-615, 617-618, 621, 700, 806
Агра, м. 38, 189
Адана, м. 630, 646
Аден 808
Адріанополь *див.* Ефірне
Азербайджан 69, 454, 629, 631, 634, 736, 811-812
Азія (Азія) 24, 32, 80-81, 93-94, 118, 121, 125, 129, 151, 167, 371, 410, 413, 417, 419, 466, 499-500, 532, 663, 668, 672, 679, 756, 771, 773, 795, 861, 866
Азов (Азаку, Озов), м. 122, 291-292, 391, 505; *див. також* Тана
Азовська (Озівська) Русь 479, 513; *див. також* Русь
Азовське (Азовское, Меотійське, Озівське, Сузьське) море 37, 132, 180, 275, 292, 294, 301, 303, 335, 414, 422, 499, 506, 513, 708, 735-736, 757, 761
Аккерман *див.* Білгород
Аккерманська округа 135
Аккерманський аул 98, 102
Аккерманщина *див.* Білгородщина
Ак-Месджід *див.* Сімферополь
Ак-Мечеть (Ак-Мечетка, Chryczeszenni rudera), с. 131
Ак-Мечеть *див.* Сімферополь
Ак-Орда *див.* Біла Орда
Акра (Акре), м. 55, 493, 498
Алания Малая 287
Алания 424
Албанія, історична обл. в Закавказзі 812
Албанія, країна в Європі 607
Александрія (Александрія), м. 180, 427, 467-468, 509, 630, 807-808
Алеппо (Галєб, Галєбі, Халєб, Халеп), м. 30, 421, 458, 489, 494, 502, 507, 586, 589, 807, 880
Алжир 267
Алма-Ата, м. 695
Алтай 762, 848, 855
Альмалик, м. 180
Амальфі, м. 773
Амасья (Амасія), м. 30, 471, 582-583, 588
Анадольське лесничество 150
Анатолія 186, 273, 604, 867; *див. також* Східна Анатолія
Англія (Англия) 86, 104, 423, 602, 614, 629, 637, 871
Андалузія (*помилк.* Анатолія) 871
Андижан, м. 649-650, 653
Андріїв (Андринів), с. 83, 98, 135-136
Андріївка, с. 136
Анкара (Anguria, Hanguria), м. 30, 572, 576, 579, 581-587, 592, 633, 647, 669, 673, 681
Антіохія (Антіохійське королівство) 466-467, 490, 496, 509
Апулія 224
Аравія (Арабія) 244, 267, 411, 419, 431, 434, 500, 510, 807
Аравійський (Арабський) півострів 280, 431
Аральське море 652
Арарат, гора 808
Арзуф (Арсуф, Гарсуф), м. 475, 499
Асія, гадана держава буртасів 284
Асканія-Нова (Асканія-Нова), заповідник 14, 16, 157, 691
Аслан (Аслан-городок, Іслам-Кермен), фортеця 137
Асський Торг, м. 287
Астраханське царство 431
Астрахань (Джітаркан), м. 96, 100, 180, 499, 869
Ател *див.* Волга
Атілла *див.* Волга
Ауліє-Ата, м. 653
Афганістан 642
Афонський монастир 527, 533
Африка 24, 371, 419, 424, 503, 798, 861
Бабине, с. 138
Бабу, м. 431
Багдад, м. 57, 267, 335, 481, 488, 506, 515, 772, 815
Баку, м. 13, 684, 691
Балаклія (Bakle), м. 138
Балин, с. 257

- Балин, м. *див.* Галин
- Балкани (Балканський півострів, Балканы) 26, 63, 117, 121-122, 199, 204, 246, 250, 265, 277, 285, 393, 411, 668, 672, 679, 756, 787, 800, 807, 859
- Балкарія 826, 830, 832
- Балкарія Верхня 829
- Балта, м. 807, 837
- Балтійське море (Балтика, Bałtyk) 36, 93, 163, 166, 174, 187, 576, 791
- Бальбек, м. 808
- Бар (Пов), м. 45, 102, 201, 252, 435, 437-442, 445, 453, 456, 531, 553, 561, 859; Ляцкий 435; Руський 435; *див. також* Чемериський Бар
- Барська ліва 531
- Барське староство (Барское староство) 45, 436, 438, 559-560
- Барщина 449
- Бахчисарай, м. 114-115, 124, 142, 193, 291, 337, 345, 370, 376, 378, 383, 395, 401, 429, 517, 619, 695, 701, 872
- Бахчисарайський р-н 387, 403
- Башкирія 851, 853
- Бая, м. 229, 231
- Бейрут, м. 630, 646
- Белгород *див.* Білгород
- Белз, м. 210, 218-219, 226
- Белоруссия *див.* Білорусь
- Белоцерковський полк 437
- Белый, м. 441
- Бендери (Богиня, Тегенікач, Тегиня, Текін, Тигиня, Тигінікач), м. 134, 136, 250, 538-539, 541-542, 544-545, 559, 594, 599
- Берда (Партав), м. 288, 812
- Берда, р. 294
- Бердичівський повіт 608, 807
- Бердянськ, м. 102, 370
- Бережани, м. 365, 369, 436
- Бережанка *див.* Татаровка
- Берестечко, м. 884
- Берестя (Brześć Litewski), м. 177, 618, 621, 852
- Берлін, м. 348, 386, 615, 617, 619, 853
- Бершадь (Домброва, Dąbrowa), м. 240, 251, 553, 558, 563
- Бессарабія 102, 116, 604, 793
- Бихів, м. 292
- Біла Вежа *див.* Саркел
- Біла Орда (Ак-Орда) 203
- Біла Русь 723, 841; *див. також* Білорусь
- Біла Церква, м. 252, 292
- Білгород (Аккерман, Белгород, Білгород-Дністровський, Білий Город, Монкастро) 28, 30, 84, 100, 133-135, 147, 243-245, 250-252, 422, 504, 525, 530, 539, 541, 543, 547, 553, 558, 560-562, 569, 591, 594, 739, 859, 872
- Білгородський полк 293
- Білгородщина (Аккерманщина) 116, 256
- Білековичі, с. 136
- Білобережжя 240
- Білогірськ *див.* Карасубазар
- Білогірський р-н 387, 403
- Білозерка, м. 195
- Білозір, м. 138
- Білорусь (Білорусія, Белоруссия) 52, 82, 97, 99, 291, 393, 445, 503, 511, 534, 791; *див. також* Біла Русь, Східна Білорусь
- Біляєво, с. 293, 300, 303
- Близький Схід (Ближний Восток, Bliski Wschód) 35-36, 69, 162, 164, 166, 172, 175-176, 188, 267, 277, 341, 424, 434, 465-466, 478, 497-498, 508-509, 521, 527, 534, 580, 585, 617, 646, 667, 669, 673, 700, 702, 798, 800, 806, 808-809, 811, 859, 868-869, 871
- Бовшівці, с. 370
- Бог *див.* Західний Буг, Південний Буг
- Богиня *див.* Бендери
- Боговська (Боровська), місцевість 138
- Бозький лиман 133
- Болгар *див.* Булгар
- Болгарія (Bulgaria) 136, 219, 319, 380, 400, 497, 533, 546, 590, 603, 618, 621, 631, 635, 700, 787, 871
- Болонья, м. 469, 773
- Болохівська земля 220
- Борки, с. 609
- Боровиця, с. 138
- Боснія 273
- Боспор (Босфор) 454, 470, 498
- Боспорське царство 274, 501
- Ботин Торг (Богошани), м. 245
- Бразилія 371
- Браїла, м. 239
- Брацлав (Браслав, Браславль, Бреславль, Переслав, Переславль, Преславль, Прослав), м. 201, 205-206, 213, 217-222, 225, 238-239, 245, 859; замок 226
- Браславиця *див.* Прославиця
- Брацлавський полк 437
- Брацлавська тьма (Браславская тьма, Прославля, Прославля, Brastavia, Broskavia, Proslavia, Proslauiza) 61-62, 205, 207-208, 210, 213-233, 237-240, 242, 250; *див. також* Брацлавщина

- Брацлавське воєводство (Braczlaviensis palatinatus) 127-128, 130-132, 252
 Брацлавський юрт 221
 Брацлавщина 28, 205-206, 208, 210-213, 217, 219-223, 237-238, 242, 249, 251-252, 553, 563, 881; див. також Брацлавська тьма
 Брашов (Кронштадт, Brassow), м. 227, 244, 584-585
 Броди (Броды, Brody), м. 36, 171-172, 176-177, 182, 189, 369, 574, 579, 859
 Брянская обл. 398
 Бугія 499
 Будапешт (Буда, Пешт), м. 407, 423, 530, 667, 673, 684, 747, 845
 Буджак (Budziak) 33, 86, 88, 101, 104, 128, 134, 136, 141, 291-292, 296, 393, 518, 526, 528, 594, 599, 762, 872
 Будул див. Поділля
 Бужин, с. 138
 Буймир, ліс 132
 Букачівці, с. 370
 Буковина 65, 116, 229, 517, 525, 596, 602, 650, 667, 674, 704, 808
 Булгар (Болгар), м. 180, 878
 Болгарія див. Волзька Болгарія
 Бундаз (Bundaz), м. 425
 Бурса, м. 30, 576, 580, 585, 588, 592, 627
 Бухара, м. 650, 835
 Бухарест, м. 517, 585, 607, 609, 667, 673, 684, 835
 Бухарський емірат 648, 651
 Буша, м. 456
- Вавилон, м. 739
 Вавилонія 416
 Валахія див. Волощина
 Валашское княжество див. Волоське господарство
 Валенсія, м. 773
 Ван, озеро 593
 Ван, фортеця 461
 Вар див. Дніпро
 Варна, м. 85, 100, 420, 454, 603
 Варшава (Warszawa), м. 12, 66, 69, 76, 169, 175, 183-184, 269, 407, 455, 458, 462, 537, 539-540, 579, 581, 609, 613, 625, 645, 667, 673, 675, 683-684, 687, 693, 821, 845, 847, 855, 867
 Варяж, м. 810
 Ватикан 629
 Вела (Vela), земля сараценів 425
 Велика Болгарія 425, 839-840; див. також Волзька Болгарія, Дунайська Болгарія
 Велика Вись, р. 132, 253
 Велике князівство Литовське див. Литва
 Велике князівство Московське див. Росія
 Великий Дунавець див. Дунавець
 Великий Інгулець див. Інгул
 Великоморавська держава 879
 Великоновосілівський р-н 275
 Веллеслі, м. 855
 Венгрія див. Угорщина
 Венеція, м. 180, 422, 458, 535, 589, 727, 729, 744, 773
 Вепр, р. 723
 Верхній Бар див. Чемериський Бар
 Винницькая обл. див. Вінницька обл.
 Винородна Круча (Winaradna Kricza, Winaradna Kriczza, Winaradna Kruza), місцевість, тепер у межах м. Миколаєва 137
 Вистеней (Wysteney), місцевість 591
 Вичина, м. 739
 Вишеград, м. 229
 Вишнівєць, м. 195
 Відень (Вена), м. 5, 214, 491, 537, 571, 573, 615-617, 619, 632, 637, 639, 680, 843
 Візантія (Византийська імперія, Византия, Візантійська імперія, Східний Рим, Східноримська імперія) 79-81, 91-94, 264, 271, 287, 341, 360, 411, 413, 419, 467-468, 472, 484-487, 497, 503, 509-510, 536, 598, 609, 738, 773, 775, 800
 Вільнюс, м. 42, 312, 691, 693, 804
 Вільховець, с. 138
 Вільшана, с. 138
 Вільшанка, р. 138
 Вінницька обл. (Винницкая обл.) 248, 435-436, 445, 542, 881
 Вінниця, м. 128, 201, 254
 Вінниччина 249
 Вірменія (Armenia) 54, 170, 454, 457, 800, 821; див. також Armenia Minor
 Вісла, р. 195
 Водянське городище 425
 Волга (Ател, Аттіла, Етіль, Ітіл, Тіл), р. 290, 299, 302, 319, 390-391, 425-426, 485, 507, 511, 667, 673, 691, 733, 735, 773, 839, 869, 871
 Волзька Болгарія (Булгарія) 267, 423-424, 509, 839-840; див. також Велика Болгарія, Дунайська Болгарія
 Волинська губернія 370
 Волинська тьма 112
 Волинь (Волинь, Volhinia, Wołyń) 82, 84, 97, 99, 112, 128, 169, 182, 189, 229, 246-247, 362, 370, 391, 443, 445, 447, 530, 722, 768, 808

- Волиця Коморовська, с. 810
 Волковиськ, м. 502
 Волноваський р-н 275
 Володава, м. 319
 Володарський р-н 275
 Володимир, м. 246, 370, 414, 776
 Володимир на Клязьмі, м. 497
 Володимирія *див.* Галицько-Волинська держава
 Володимирська обл. 504
 Володимирське князівство 352
 Волоське господарство (Валашское кня-
 жество) 517, 592
 Волоський шлях 201
 Волощина (Валахія, Валахия) 29, 32, 36-37, 115,
 134, 142, 186, 188, 218-219, 256, 520, 529, 532,
 536, 565, 595, 603, 610, 674, 686, 788, 867, 880-
 881
 Воронежская обл. 398
 Воронівка, с. 138
 Ворошиловград *див.* Луганськ
 Ворскла, р. 138, 390
 Воспоро, аланське князівство-поліс 287, 738
 Восток *див.* Схід
 Восточная Европа *див.* Східна Європа
 Восточная Пруссия *див.* Східна Пруссія
 Восточная Украина *див.* Східна Україна
 В'ятка, м. 793
- Габсбурзька монархія *див.* Австрія
 Гаджібей *див.* Одеса
 Гадяцький повіт 445
 Гадяч, м. 536
 Галєб (Галєбі) *див.* Алеппо
 Галин (Балин), м. 286
 Галицька митрополія 331
 Галицько-Волинська держава (Володимирія,
 Галицьке князівство, Галицько-Волинська
 Русь, Галицько-Володимирське князівство,
 Келер, Керел, Корел, Королівство, Коро-
 лівство Галичини і Володимирії, Коро-
 лівство Русь, Руське королівство, Käräl,
 Korel, Lodomeria; *помилк.* Хорватія) 38-43,
 61-64, 71, 203, 205, 208, 220-221, 229-231,
 235, 237, 242, 246, 304, 307, 310, 312-313,
 318, 322-323, 326-327, 330-331, 334, 341,
 349, 352, 365, 369, 422, 539, 712-714, 716-
 726, 776; *див. також* Київська Русь, Русь
 Галич, м. 38-40, 42-43, 112, 304-319, 321,
 326, 330, 332-334, 337, 341, 349-353, 365-
 366, 368-369, 375, 378, 416, 713, 722, 780;
 вул. Руська 305, 309, 317-318, 328, 351;
 церква Різдва Христового 309; церква св.
- Пантелеймона (костел св. Станислава; *по-
 милк.* Лель-Полель) 305, 309, 316-317, 351
 Галичина (Галицька Україна, Galicia) 64, 112,
 185, 197, 211, 223-224, 228-230, 301, 311-
 313, 315, 318-319, 321, 332, 334, 365, 369-
 370, 391, 641, 650-651, 712-715, 722-725,
 808; *див. також* Східна Галичина
 Галіполі, півострів 631, 641
 Галькі, о. 641
 Гамбург, м. 315, 845, 847, 853, 855
 Гарран, м. 488
 Гарсуф *див.* Арзуф
 Гданск *див.* Гданськ
 Геліболу (Гелиболу, Kalipol), м. 30, 576, 582,
 584-587, 592
 Генічеськ, м. 370
 Генуя *див.* Генуя
 Георгія *див.* Грузія
 Гетьманат *див.* Руське князівство
 Гетьманщина (Гетьманська держава, Гетьман-
 ська Україна) 102, 122, 124, 142, 256, 293,
 449, 529; *див. також* Україна
 Гісн Зіяд (Хартабірт), м. 507
 Гісн Салман, м. 507
 Гниле море *див.* Сиваш
 Гнилий Тікич (Дмитрів Кільш), р. 63, 244
 Годеський Городок, м. 132
 Голосків, с. 258
 Гомель, м. 441
 Гомора, м. 410
 Горзаний *див.* Гурзуф
 Горинь, р. 369
 Городище, м. 138, 193, 197
 Городівка *див.* Орадівка
 Городне (Hodeski Horodok), с. 132
 Городок, м. на Галичині 407
 Городок, м. на Поліссі 195
 Гребінки, с. 292
 Гренландія 371
 Греція 47, 187, 218, 271, 274-278, 373, 424, 497,
 503, 527, 607, 611, 621, 646, 724
 Григоровське, с. 505
 Гричкешені Городок, м. 135, 137
 Грузія (Георгія, Дзюрдзістан) 269, 273, 281, 363,
 459, 462, 464, 607, 629, 631, 634
 Сулія *див.* Джсулія
 Гульчинці, с. 608, 807
 Гумань *див.* Умань
 Гуминці, с. 258
 Гурзуф (Горзаний, Гурзувіт), м. 475
 Гурія, грузинське князівство 457-459, 462
 Гюдоль (Gyüidl), м. 30, 586-587

- Гданськ (Гданськ, Данцик, Gdańsk) 36-37, 164, 166-171, 175-177, 181, 183-184, 188, 577
- Гезлев (Гезлеве) *див.* Євпаторія
- Генуя (Генуя), м. 421, 499, 734-735, 773
- Геттінген, м. 853
- Гоа, португальська колонія 461-462
- Готія *див.* Крим
- Грюнвальд, с. 423
- Гянджа (Єлисаветполь), м. 812
- Давидів, с. 369
- Дагестан 811, 834
- Далекий Схід 716
- Далмація 225
- Дамаск, м. 423-424, 433, 630, 646, 772, 808, 883
- Данилівці, с. 808
- Данія 371, 384, 402, 859
- Данцик *див.* Гданськ
- Дарданели 498, 618, 638, 642
- Дедаков, м. 287
- Делі, м. 189
- Демківка, с. 138
- Деражня, м. на Волині 315, 368-369
- Деражня, м. на Поділлі 553, 559-560, 562
- Дешт-и Хазар *див.* Хазарское поле
- Дешт-і Кипчак (Дешт-и Кыпчак) *див.* Половецьке поле
- Джан-Кермен *див.* Очаків
- Джанкойський р-н 387, 403
- Джезіре, м. 498
- Джигаркан *див.* Астрахань
- Джсулія (Гсулія), місцевість 872
- Джульфа (Dzulfa), м. 167, 188
- Джунгарія 290, 299-300, 302
- Джугфт-Кале *див.* Чуфут-Кале
- Дзюрдзістан *див.* Грузія
- Дикі поля (Поле, Пустинні місця, Campus, Campi Deserti) 62, 127, 129, 133-134, 139, 205, 215-216, 222, 224-226, 228, 231, 252-253, 289
- Димитрівка, с. 244
- Димитропіль, м. 244
- Диярбакир (Диярбакыр, Abbekier), м. 30, 576, 582, 584, 586, 588, 592
- Дмитрашківка (Дмитрів), с. 244
- Дмитрове кладовище *див.* Мітереві кешені
- Дніпро (Вар, Днепр, Borysthenes, Dniepr, Niepr), р. 17, 25, 82, 96-97, 128-129, 131-134, 136-138, 149, 207, 222, 229, 237, 239-240, 245, 249-251, 286, 293, 295, 300, 303, 390, 441, 459, 489, 503, 506, 518, 525-526, 532, 537, 591, 594, 599, 607, 723, 760, 774, 794, 839
- Дніпрові пороги 129, 131-132, 240, 288, 525, 814
- Дніпрово-Бозьке межиріччя 518, 525
- Дніпрово-Бузький (Днепровский, Дніпровий) лиман 25, 83, 97-98, 101, 133, 135-137, 240, 244, 454, 518, 525, 594
- Дніпрово-Дністрово-Бузький басейн 140
- Дніпрово-Дністровське межиріччя *див.* Дністрово-Дніпрове межиріччя
- Дніпровський (Езе) єялет 98, 134, 518
- Дніпропетровськ (Днепропетровск, Катеринослав), м. 19, 155, 370, 376, 437, 820
- Дніпропетровська обл. 16
- Дніпропетровщина 155
- Дністер (Днестр), р. 33, 82, 96, 129-131, 133-138, 149, 211, 221-223, 228, 230, 237-238, 240-241, 245, 249, 251-252, 257, 285, 305-306, 309, 317, 351, 438, 518, 525-526, 540-543, 594, 599, 607
- Дністровий (Днестровский) лиман 83, 97, 525
- Дністрово-Бозьке (Бузьке) межиріччя 25, 131, 137, 199, 518, 525
- Дністрово-Бозький басейн 530
- Дністрово-Дніпрове межиріччя (Дніпрово-Дністровське межиріччя, Днепрово-Днепровское (Днестрово-Днепровское) междуречье) 17, 20, 22, 82-83, 96, 98, 145, 149-151, 248-250, 252-253
- Дністрово-Дунайське межиріччя 25, 136
- Добруджа (Сирфія) 30, 50, 63, 82, 84, 97, 99, 110, 115, 122, 204, 219, 242, 244, 246, 455, 528, 546, 590, 595-596, 603, 607-608, 610, 646, 762
- Додеканез, о. 642
- Долинськ, м. 828, 833
- Домброва *див.* Бершадь
- Дон, р. 133, 239, 290-292, 299, 302, 390-391, 735, 760, 765
- Донецьк, м. 275-277
- Донецька обл. 275-276, 294, 374
- Донецький кряж 133
- Донецько-Волзьке межиріччя 391
- Донеччина 276-277
- Драгомирна, м. 885
- Древнерусское государство *див.* Русь
- Дрезден, м. 128
- Дрогобич, м. 819, 847, 855
- Дунавець (Великий Дунавець), р. 594, 600, 607-608
- Дунай, р. 45, 62-63, 82, 96, 101, 133-134, 136, 210, 218-219, 236, 239, 242, 244, 431, 445,

- 538, 540, 543, 546, 549, 594-595, 600-601, 607-608, 610
 Дунайська Болгарія 839-840; *див. також* Велика Болгарія, Волзька Болгарія
- Евразія *див.* Євразія
 Європа *див.* Європа
 Егейське море 188, 595, 646
 Єгипет *див.* Єгипет
 Едесса, м. 488
 Едисан *див.* Едисан
 Едірне (Адріанополь, Ендрополь, Едірне, Adrianopol), м. 30, 170, 177, 537, 576, 581, 584, 586-587, 592, 594
 Едмонтон, м. 76, 693
 Езе ялет *див.* Дніпровський ялет
 Катеринославская губернія *див.* Катеринославська губернія
 Ельтон, озеро 296
 Емірати Перської затоки 382
 Енн-Арбор, м. 110
 Єреван *див.* Єреван
 Ерзурум (Ерзурум, Erzurum), м. 182, 189
 Ескі-Кермен, м. 470-471, 473, 478, 510
 Ескі-Крим (Ескі Кирым) *див.* Солхат
 Іспанія *див.* Іспанія
 Естонія (Естонія) 183, 622
 Етіль *див.* Волга
- Євпаторія (Гезлев, Гезлеве, Кезлев), м. 332, 345, 362, 364, 368-370, 375-378, 383, 385, 401, 405, 872
 Євразія (Євразія) 144, 752
 Європа (Європа) 24, 29, 35, 80-81, 88, 92, 94, 118, 121, 125, 129, 140, 151, 279, 290, 297, 305, 328, 417, 432, 458, 461, 465, 494, 503, 520, 527, 532, 614, 663, 672, 679, 690, 741, 772-773, 795, 798, 851
 Європейський Союз 618
 Євфрат, р. 471, 507
 Єгипет (Єгипет, Egypt) 88, 105, 176, 180, 237, 267, 378, 419, 468, 497, 503, 510, 519, 630, 642, 646, 753, 756, 768-769, 772, 800, 807-808, 872
 Едисан (Едисан, Ханська Україна) 33, 86, 98, 101, 116, 518, 526, 528, 530-531, 594, 607
 Єзупіль, м. 370
 Єлисаветград *див.* Кіровоград
 Єлисаветполь *див.* Гянджа
 Ємен 382, 772
 Єнгі Шахр *див.* Старий Орхей
 Єні-Сала (Нове Село), м. 242
- Єргені, гори 871
 Єреван (Єреван), м. 10, 35, 72, 182, 189, 491, 667, 669, 673, 675-676, 684, 691, 694, 845
 Єреміївка, с. 138
 Єрихон, м. 808
 Єрусалим, м. 332, 378, 431, 496, 509, 630, 646, 789, 807-808
- Жаботин, м. 138
 Желтое море 735, 766
 Женева, м. 634, 853
 Жешов *див.* Рашев
 Жизима *див.* Зизима
 Житомир, м. 370
 Жовква, м. 315, 365, 369, 407, 574
 Жовківщина 810
 Жовнин, м. 138
- Завалля (Завальє), с. 258, 442
 Заволжя 296
 Задунав'є (Zadunaje) 590; *див. також* Придунав'я
 Задунайська Січ 34-35, 518, 528, 538, 594-596, 598, 600-610, 637, 646
 Закавказзя (Закавказ'є) 50, 72, 92, 237, 459, 466-467, 632, 700, 702, 756, 800, 806, 808, 811-812, 821, 851
 Закарпаття 9, 116, 195, 518, 525, 651, 808; *див. також* Східне Закарпаття
 Закарпаття 651, 654
 Залісці, с. 258
 Залуква, с. 306, 309, 316, 365-366
 Залуче, с. 257
 Замостя (Замостьє, Zamość), м. 36, 168, 172-174, 176-177, 188, 292, 574-575, 810
 Западная Євразія 760
 Запоріжжя (Запорожжя, Запорож'є, землі Війська Запорозького, Низ, території Запорозьких вольностей, Zaporoze) 89-90, 106-107, 128, 131-132, 141, 294, 300, 457-458, 464, 519, 604, 608
 Запоріжжя (Олександрівськ), м. 294
 Запорізька Січ (Запорожская Сеч, Запорозька Січ, Нова Січ, Олешківська Січ) 85, 88, 97, 101, 104, 107, 109, 114, 116, 122, 142, 275, 291, 293-295, 300, 303, 453-457, 463-465, 520, 526, 528-529, 532, 537-538, 594, 600, 603, 606-608, 674, 686
 Захід (Запад, Zachód) 6, 8, 22-24, 26, 29-30, 38, 63-64, 80, 88-91, 93-94, 105, 108, 110, 118, 125-127, 140, 151-152, 159, 172, 176, 180, 187, 189, 199, 213, 228-229, 244-245, 294,

- 303, 317, 323, 330, 342, 349, 382, 419, 432, 434, 455, 457, 461-462, 485, 522, 524, 565, 572-573, 577, 579, 583, 585-590, 592, 632, 642, 646, 676, 690, 694, 709, 712-713, 716, 719, 722-723, 725, 732, 756, 759-760, 773, 775-776, 786, 798-799, 838, 844, 861; *див. також* Південь, Північ, Схід
- Західна Грузія 256, 454
- Західна Європа (Западная Европа) 89, 104-105, 110, 113, 185, 192, 315, 328, 350, 453-454, 527, 609, 723, 771, 773, 792, 795, 799-800, 807, 848, 859
- Західна Німеччина 847-848
- Західна Персія 336
- Західна Русь 503; *див. також* Русь
- Західна Україна 9, 38, 182, 267, 295, 313, 367-369, 375, 378, 566, 612, 636, 680-681, 719, 722, 807, 820, 852-853, 859; *див. також* Україна
- Західна Черкесія (Зітхія) 506
- Західне Поділля (Западное Подолье) 189, 438, 836; *див. також* Поділля
- Західне Причорномор'я 62-63, 250, 524, 530
- Західний Буг (Бог), р. 220, 723
- Західний Прикаспій 47, 298
- Західний Сибір 651, 707
- Західноукраїнська Народна Республіка 633, 641, 651, 852
- Збараж, м. 437, 535
- Збруч, р. 257
- Звенигород, м. 112
- Звенигород, с. 257
- Звенигородка, с. 138
- Звенигородська тьма 250
- Звенигородщина 199
- Зеленічі, с. 138
- Земля асов (Яварія), князівство 287, 289
- Зизима (Жизима, Zyzyma), місцевість 591
- Зітхія *див.* Західна Черкесія
- Зміїв, м. 370
- Золота Вода, озеро 131
- Золота Орда (Золотая Орда, Золотоординське ханство) 61-63, 82, 96-98, 112, 115, 121, 135, 138, 150, 179, 186, 203, 205, 207, 211-212, 221-222, 229-230, 236-237, 240-243, 245, 247, 271, 309, 320, 373, 381-382, 390-393, 412, 423, 426, 505, 511, 539, 541, 668, 704, 718, 734, 736-738, 756-758, 761-762, 764, 768-769, 869
- Золотоноша, м. 138
- Золочів (Золочев), м. 115, 573-576
- Измаил *див.* Ізмаїл
- Измир (Mırha, Mirrha), м. 585-586, 589
- Израиль *див.* Ізраїль
- Индия *див.* Індія
- Иран *див.* Персія
- Испания *див.* Іспанія
- Италия *див.* Італія
- Ишим, р. 151
- Іберійський півострів 773
- Іване Пустее, с. 257
- Івано-Франківськ (Станіславів), м. 38, 366, 369, 643, 868
- Івано-Франківська обл. 304, 370
- Ізмаїл (Измаил), м. 134-136, 530, 585, 872
- Ізмір, м. 30, 630-631, 646
- Ізміт, м. 616, 639
- Ізміт, провінція 616
- Ізраїль (Израиль) 180, 374
- Ізюм, м. 302
- Ізюмський полк 293, 296
- Імеретія 460-461
- Інгул (Великий Інгулець, Angul, Angulet Wielki), р. 131-132, 137, 252
- Інгулець (Ingulat Mały), р. 131, 470
- Індіаланд *див.* Серкланд
- Індія (Индия, Індія Мала) 88, 105, 182, 189, 371, 413, 424, 426, 461, 500, 510, 519, 642, 706, 772, 819
- Індонезія 869
- Інкерман (Мінкерман), м. 346, 348, 472
- Ірак 336, 498, 642
- Іран *див.* Персія
- Іркліів (Herklıy), м. 138
- Іслам-Кермен *див.* Аслан
- Іспанія (Еспания, Испания, Hiszpania) 35, 88, 104, 110, 164, 187, 347, 409, 419, 421, 457, 499, 506, 668, 672, 679, 773, 837, 871
- Іссос (аль-Хусіс), м. 507
- Ісфahan (Esfāhān, Isfahan, Spachia), м. 169, 171, 176, 182, 189, 454-456, 459, 461-463
- Італія (Италия, Італьянская імперія, Italia, Włochy) 35, 110, 158, 164, 180, 212-213, 218, 228, 328, 349, 419, 457, 506, 614, 637, 668, 672, 679, 739, 741, 771, 773, 777
- Ітіл *див.* Волга
- Йонія, провінція 271
- Йонія, м. *див.* Трабзон, м.
- Йорданія (Йордан) 382, 808
- Кабардино-Балкарія (Кабарда) 290, 851

- Кавказ 37, 50, 184, 229, 290, 339, 499, 505, 507, 616, 627, 736, 775, 830; *див. також* Південний Кавказ, Північний Кавказ, П'ятигір'я
- Кагильник, р. 136
- Каган, м. 650
- Кадіївка, с. 258
- Казань, с. 138
- Казанщина 793
- Казань, м. 66, 433, 441, 667, 669, 673, 675, 680, 684, 687, 691, 693
- Казахстан 5, 8, 151, 373, 376, 648, 652, 844
- Казвін (Hazbia, Qäzvin), м. 182, 458, 461
- Кайсери (Kaysaria), м. 30, 589
- Каїр, м. 265, 347, 483, 808; р-н Булак 483
- Кале-кей, м. 471
- Калимантян, острів 179
- Калиня, с. 257-258
- Каліфат 419, 424
- Каліфорнія 854
- Калмиківка, с. 293
- Калмикія 302
- Калмицька (Калмикова) балка 294, 303
- Калмицька вершина 295, 303
- Калмицька могила 295, 303
- Калмицький ліс 295, 303
- Калмицький яр (Калмичка, Комликів яр) 294, 303
- Калоч, м. 230
- Калуш, м. 369
- Кальміус, р. 275, 292, 294
- Кальміуська паланка 275
- Кальнеболото, с. 138
- Кама, р. 507
- Кам'янецька ліва 256, 531
- Кам'янецький еялет (Каменец-Подольський пашалык, Кам'янецький пашалик, Кам'янецький санджак, Кам'яничина, Подільський еялет) 99, 111, 255-258, 529, 531, 537, 569
- Кам'янець-Подільський (Каменец, Каменец-Подольський, Кам'янець, Kamieniec Podolski), м. 10, 30-31, 36, 38, 44, 88, 105-106, 116, 118, 126, 166-167, 173, 176, 182, 185, 187-190, 195, 201, 237, 257-259, 269, 324, 370, 431, 435, 438-439, 442, 444-445, 523, 528, 531, 534, 571, 574, 582-584, 586, 591, 649, 668, 670, 675, 687, 689, 693, 699-701, 719, 805, 872-873, 884; Замкова брама 258; Польська брама 258; Руська брама 258
- Кам'янка, р. 594
- Канада 371, 693
- Канаярка (Канауарка), місцевість 591
- Кандія 427
- Каневський полк 437
- Канів (Канев), м. 45-46, 133, 195, 197, 436, 445, 447, 859
- Каппадокія 471-472
- Карайсали (Карайсалы, Karaysain), м. 30, 585, 589
- Каракалпакія 826, 830
- Карасубазар (Білогірськ), м. 374, 383, 401, 405
- Караул *див.* Рашків
- Карахсар (Karahasar), м. 30, 575, 584, 586, 589
- Карелія (Кор'яла, Корельська земля) 719, 721-722
- Карпати 9, 207, 210-211, 219, 221, 228-229, 231, 265-266, 285, 319, 486, 488, 511, 723, 766, 869
- Карпатська Україна 853; *див. також* Україна
- Каспійське море (Каспій) 280, 335, 453, 460, 649, 735, 878
- Каспійське узбережжя 423
- Катеринослав *див.* Дніпропетровськ
- Катеринославська губернія (Екатеринославська губернія) 395, 649
- Катеринославське намісництво 294
- Катеринославський повіт 301
- Катеринославщина 155-156
- Катлабуга, озеро 242
- Катлабуга, р. 242
- Кафа (Кефе, Феодосія, Kaffa), м. 30, 40-41, 49, 53, 55-56, 58-59, 82-83, 97-98, 122-123, 162, 179, 229, 231, 287, 304, 317-318, 323-324, 334, 348-349, 351, 360, 362, 367, 370, 376, 383, 390-392, 401, 420-421, 432, 450, 454, 469, 474-478, 499-500, 504-506, 510-512, 518, 530, 569, 581, 583, 586, 591, 614, 671, 674, 686, 704, 733-736, 738-739, 742, 756, 869, 872; Громадська дорога (Via publica) 476-477; монастир св. Іоанна 733; Перехрестя Кушнірів (Carubius pelliparius) 476; *див. також* Крим
- Кезвін, м. 189
- Кезлев *див.* Євпаторія
- Келер *див.* Галицько-Волинська держава
- Кельн, м. 773
- Кембридж, м. 667, 673, 685, 694, 853, 855
- Кенігсберг (Кролевец, Königsberg, Królewiec), м. 160, 164, 183, 577
- Керел *див.* Галицько-Волинська держава
- Керулен, р. 711
- Керч, м. 616

- Киевская митрополия 287
 Київ (Велика фортеця, Велике місто, Гур Кермен, Кийуф (Kijuf), Ківа Менкермен, Манкарія, Манкерман, Ман Кермен, Менкермен Ківа (Кейбе, Куяба), Kijów, Kiovia), м. 33, 41-43, 68, 72, 80, 93, 96, 112, 128, 158-159, 248, 267, 269, 286, 288, 298, 319, 341-343, 345, 347-348, 365, 367, 370, 375-378, 383, 396-397, 426, 428, 431, 484-486, 489-490, 493, 498, 500, 502-504, 521, 525, 531, 534, 609-610, 616, 619-623, 625, 628, 633, 650, 669, 671, 673, 678-679, 681, 683-684, 691, 712-714, 774-775, 794, 808-809, 811, 823, 834-835, 840, 844, 848, 850, 853, 855-857, 859, 863, 865, 884-886; гора Хоривиця 344; дільниця «Угорська» 344; Києво-Печерський монастир 105, 493; Козарі 343; монастир св. Спаса (Спаський) на Берестові 329, 494, 512; Святомихайлівський монастир 493; собор св. Софії 495; Старокиївська гора 342; цитадель Самват 344; grod wielkiego księcia Jarosława 159
 Київська губернія 296, 370, 623, 649
 Київська Русь (Киевская Русь, Киевское государство, Київська держава) 96, 104, 112, 140, 188, 235, 267, 286, 449, 492, 510, 687, 813-814, 871, 876; *див. також* Галицько-Волинська держава, Русь
 Київська тьма 112
 Київське воеводство (Kioviensis palatinatus) 127-128, 130, 132, 252, 527, 534
 Київське князівство (Киевское княжество) 82, 96-97, 102, 138, 204, 220, 246, 249-250, 525, 530
 Ківшина 112, 121, 199, 231, 319, 390, 489, 525, 594
 Кілія *див.* Кілія
 Кіпр *див.* Кіпр
 Киргизстан 648
 Кирим *див.* Солхат
 Кирк-Иер, м. 738
 Кисловодськ, м. 774
 Китай (Chiny) 176, 180, 186, 287-288, 300, 371, 467, 510, 709-710, 735, 740, 771, 774, 778, 808, 857, 869
 Китай Город, місцевість 245
 Кишинев, м. 245
 Ківа Менкермен *див.* Київ
 Кілікійське королівство 499
 Кілікія 507
 Кілія (Кілія, Kilia), м. 122, 135-136, 166, 244, 252, 422, 525, 530, 569, 739, 872
 Кінбурн (Colburno), фортеця 137
 Кіпр (Кипр) 180, 276
 Кірамі *див.* Сугдея
 Кіровоград (Єлисаветград, Кріпость св. Єлисавети), м. 294-295
 Кіровоградська обл. (Кировоградская обл.) 16, 436, 445
 Кічкас, р. 132
 Кічкаська переправа 131
 Клинци, с. 295
 Кобеляки, м. 138, 859
 Кодак (Kudak), фортеця 128-129, 132
 Кодима, р. 27, 131, 240, 251, 542, 546-547, 607
 Козан *див.* Сіс
 Коканд, м. 649, 652-653
 Кокандська автономія (Туркестанська Автономна Республіка) 648, 652
 Кокандське ханство 648-649
 Коклі, р. 229
 Команія, м. 761
 Комликів яр *див.* Калмицький яр
 Коммагена, провінція 471
 Коноплі, с. 258
 Конотоп, м. 296, 536
 Константинополь *див.* Стамбул
 Копанка (Коранка), с. 135-136
 Копучана Долина, с. 138
 Кордовський емірат 773
 Корел *див.* Галицько-Волинська держава
 Корельська земля *див.* Карелія
 Королівство Галичини і Володимирії *див.* Галицько-Волинська держава
 Королівство Русь *див.* Галицько-Волинська держава
 Корсунь, м. 25, 138, 252
 Корьла *див.* Карелія
 Костешті, м. 236
 Костянтинів, с. 138
 Коцюбіїв *див.* Одеса
 Краків (Краков), м. 225, 237, 407, 576-577, 584, 599, 721, 810
 Краківська земля 721
 Красне, с. 370
 Красний Острів *див.* Кукизів
 Красупіль, с. 138
 Кременчук, м. 132, 137-138, 859
 Крем'яничина 449
 Крилів, м. 291
 Крилів, с. 138
 Крим (Тотія, Кримський півострів, Крым, Таврійський півострів, Херсонес Таврійський, Crim) 7, 10-11, 17, 19, 30, 36-44,

- 46-56, 58-61, 66, 68, 70-72, 80, 82-85, 88, 93, 96-99, 101-102, 105, 114-115, 117, 121-124, 128, 132, 135, 141-142, 149-154, 179, 186, 193-194, 196-197, 199, 201, 229, 241, 249-250, 252, 269-273, 275-277, 283, 286-289, 291-292, 294-297, 300, 302, 304-305, 308, 310-311, 313-315, 317-318, 321-324, 326-327, 331-332, 334-335, 337-338, 340-342, 346, 348-353, 360-365, 367-370, 372-376, 378, 380-393, 395-406, 414-415, 420-422, 432, 447, 449-450, 464, 470-473, 475, 478, 486-487, 491, 494, 499-500, 502-505, 508-512, 515, 517-518, 522, 525-526, 530-531, 537, 545, 560, 569, 583, 585-586, 590-591, 609, 613, 619-620, 622-623, 630-631, 642, 646, 668-670, 674-676, 681-684, 686-688, 693, 700-701, 704, 723, 733-735, 738, 743, 746, 756-758, 761-763, 766-768, 774-776, 779-780, 792, 795, 825-834, 869, 872, 874, 876; *див. також* Кафа, Південний Крим, Північний Крим, Солхат, Степовий Крим, Юго-Западный Крым
- Кримська Автономна Республіка 323, 374, 380, 383, 388
- Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка (Крымская АССР) 385, 397, 402
- Кримська обл. 380
- Кримська республіка 620, 622
- Кримське ханство (Крымское ханство, Татарське ханство) 33, 65, 82, 85, 88, 96, 98, 100, 105, 112, 114, 121, 127, 132-135, 138, 141, 192-193, 198, 200, 248, 250-251, 256, 270, 275, 290, 292, 302, 380, 393, 395, 400, 402, 450, 464-465, 517-520, 525-526, 530, 532, 536, 569, 591-592, 595, 667, 670, 674, 683, 687-688, 691, 694-695, 761-762, 860
- Кримський юрт (улус) 242, 380, 400
- Крит, о. 419
- Кролевец *див.* Кенигсберг
- Кронштадт *див.* Брашов
- Ктезифон, м. 467
- Кубань 82, 97, 273, 395, 538, 595, 602, 607, 613, 646, 839-840
- Кубань, р. 499, 505
- Кудринці, с. 257
- Кудринці Горішні, с. 258
- Кудринці Долішні, с. 258
- Кукизів (Красний Острів), м. 313, 315, 339, 350, 365, 368-369
- Куликове поле 704
- Кульбурунський санджак 131
- Кульчіївці, с. 257-258
- Куманія *див.* Північне Причорномор'я
- Курдистан 646
- Курская обл. 398
- Курська тьма 112
- Курщина 445
- Кутаїсі, м. 460, 811
- Кути, м. 370
- Кучманський шлях (Кучманский путь) 134, 137, 201, 435
- Кучурган, р. 252
- Куяльник, р. 130, 252
- Ларісса, м. 537
- Латвія 622
- Левант (Levant, Lewant) 158, 176, 180, 470, 475-476, 500
- Левобережна Україна *див.* Лівобережна Україна
- Лейпциг, м. 609, 617
- Лемнос, о. 630-631, 641, 646
- Ленино, м. 397
- Ленінград *див.* Санкт-Петербург
- Летичев, м. 201
- Ливан *див.* Ліван
- Ливонія *див.* Лівонія
- Лисянка, м. 138
- Литва (Велике князівство Литовське, Великое княжество Литовское, Литовська держава, Литовсько-Руське велике князівство, Litwa) 27, 39, 42-43, 49, 52-53, 61, 63, 80, 82-83, 93, 97-98, 102, 111-112, 123, 130, 138, 149, 161, 165, 196, 203, 207, 221, 227, 229-231, 240, 246, 248-251, 253, 311, 313, 315-316, 333, 335, 337, 341, 347, 350, 353, 365, 368-369, 375, 384, 390-393, 402, 423-424, 432, 441, 517, 519, 525, 532, 539-540, 560, 579, 723, 768
- Литовська Україна 112; *див. також* Україна
- Ліван (Ливан) 382, 421, 604, 609
- Лівобережна Україна (Левобережжя, Лівобережжя, Лівобережжя України) 17, 21, 25, 80, 82, 85, 93, 96, 101-102, 121, 132, 137-138, 146, 299, 372, 486, 495, 704-705, 775; *див. також* Україна
- Лівонія (Ливонія) 181, 441, 449
- Лігніца, м. 721
- Лік, м. 310
- Ліфляндія 292, 708
- Ліхтенштейн 14
- Лодзь, м. 616
- Лондон, м. 297, 880

- Лошицький бір 132
 Лубни, м. 859
 Луганськ (Ворошиловград), м. 66, 669, 675, 691, 693
 Луганська обл. 293
 Лука (Озерне), м. 852
 Луква, р. 305, 309, 317, 351
 Луристан 454
 Луцьк, м. 38, 43, 246, 307, 315, 337, 341, 349, 352-353, 362, 365, 369, 375, 414, 493, 780
 Львів (Львов, Livovia, Lwów; *помилк.* Livonia), м. 5, 10, 14, 29-30, 36-37, 43, 48-49, 53, 55, 66-67, 72-73, 158-167, 169-177, 181-183, 185-188, 208, 223, 269-270, 272, 294, 305, 307, 312, 325-326, 341, 349, 351-352, 365, 369, 377, 393, 406-410, 414-417, 423, 427, 432-434, 455, 469, 499-500, 512, 527, 533, 565-569, 571-576, 579-581, 583-586, 588-592, 608, 611, 614-615, 645, 668-670, 673, 675, 678, 681, 684, 687, 691-695, 699, 718, 752, 776-777, 810, 819, 828, 843-844, 847-848, 853, 855-856, 859, 865, 868, 872, 881; Армянская улица (vicus Armenorum) 181; Високий Замок 828; вул. Винниченка 848, 857; вул. Зарванська (Худоба, platea Pecudum; *помилк.* Сараценська) 409-410, 414, 416-417; вул. Сербська 414; вул. Січових Стрільців 844; вул. Шпитальна 352; гора Стефана 433; гора Шемберка (Вороновських, Вроновських, Цитадель) 415, 433; костел св. Антонія 843; монастир домініканців 469; монастир св. Онуфрія 810; монастир св. Юра 810; старе єврейське кладовище 352; Стрільнича гора 433; Турецький камінь 433
 Львівська обл. 315
 Львівська українсько-католицька архієпархія 316
 Львівщина 852
 Любек, м. 390
 Любеч, м. 441, 504
 Люблин (Lublin), м. 168, 171, 575

 Магриб 772, 806, 808
 Магулики, с. 138
 Мазовія 199
 Майнц, м. 773
 Македонія (Македонія) 30, 188, 287, 586, 589-590, 595, 646
 Максими́вка, с. 138
 Мала Азія (Малая Азия) 19, 37, 80, 93, 154, 186, 269, 271, 273, 454, 466, 468, 470-472, 499, 503, 532, 595, 783, 807
 Мала Русь *див.* Руське князівство
 Малоросія 296
 Ман Кермен *див.* Київ
 Мангишлак, півострів 290
 Мангуп (Теодоро, Феодоро) 40-41, 243, 304, 317-318, 323-324, 334, 349, 351, 360, 362, 370, 378, 478, 738; Караїмські ворота 370
 Мангупське князівство 511
 Мангуристан, ханство 33, 593, 646
 Мангуш, м. 54, 275
 Маньковка, м. 885
 Мариупольская дорога 149
 Маріуполь, м. 47, 54, 274-277, 294, 300, 303
 Маріупольський повіт 293-294
 Маріупольщина 275-276, 278
 Мармароський комітат 224
 Массачусетс 853, 855
 Массіса (Мопсуестія), м. 507
 Мачва 321
 Маяк, брід 130, 134
 Медведівка (Meddiowka), м. 138, 295
 Меджибіж, м. 201, 437, 531
 Меджибізька ліва 531
 Медина, м. 267
 Мекка, м. 267
 Мелітополь, м. 370, 376
 Мелоча, р. 138
 Мельник, м. 339
 Меотійське море *див.* Азовське море
 Мерло, р. 138
 Мертве море 410
 Мертві Води, р. 131
 Мерчик (Merlik), р. 132
 Месопотамія 265, 335-336, 339, 341, 365, 367, 374, 413, 424, 612, 636, 772
 Мечетна, фортеця 137
 Миколаїв, м. 137, 370, 375-376
 Миколаївщина 367
 Микулинці (Mikulince), м. 36, 171, 176, 189
 Миргородський полк 437
 Митіща, м. 845
 Митьківці, с. 295
 Мідія 423
 Мілан, м. 213, 773
 Мільков, м. 230
 Мінгрелія 458-459, 462, 464-465
 Мінкерман *див.* Інкерман
 Мітереві кашені (Дмитрове кладовище), місцевість 245
 Міус, р. 294
 Міуський округ 294
 Мліїв Новий, с. 138

- Моква, м. 454
- Молдавія (Молдавія, Молдавія-Росовлахія, Молдавское княжество, Молдавська держава, Молдавське господарство, Молдавське князівство, Mołdawia) 32, 36-37, 123, 134-136, 141-142, 167, 173, 183-184, 188-189, 199, 202-203, 207, 211, 220-221, 231, 236-237, 239, 241-245, 256, 384, 402, 517, 520, 525-526, 529, 532, 536, 539, 541, 560, 565, 592, 595, 603, 610, 674, 686, 788, 859-860, 867, 872, 880-881
- Молочна (Молочні Води), р. 290, 292, 299, 302
- Монастир, н. п. 137
- Монголія (Монголія, Монгольська імперія) 288, 380, 400, 420, 426, 510, 710, 766
- Монкастро *див.* Білгород
- Монтре, м. 634
- Мопсуестія *див.* Массіса
- Моршин, м. 15
- Москва *див.* Росія
- Москва, м. 5, 29, 34-35, 46, 51, 66, 72, 214, 256, 289, 308, 361, 369, 376, 396, 448, 500, 502, 534, 592, 667, 669-670, 673, 675-676, 680, 683-684, 691, 693, 788, 813, 823, 834, 838, 840, 845-846, 850, 855
- Московщина *див.* Росія
- Моссуль, м. 505
- Мостиска, м. 574, 576, 583-584
- Мосул (Моссул, Мошул, Moszuł), м. 498, 586, 589
- Мосца, м. 30, 589
- Мотринський ліс 137
- Мошів, с. 138
- Мошна, м. 138
- Мошена Балка, місцевість 774
- Муг, гора 774
- Мукачево-Маковицька домінія 226
- Муравський шлях 132-133, 138, 292
- Мурафа, р. 130, 240, 249
- Мурманськ, м. 820
- Нагіряни, с. 257
- Назарет, м. 807
- Нальчик, м. 826-828, 830, 833
- Наманган, м. 650
- Нарва, м. 183
- Неаполь, м. 453
- Неаполю й Сицилії королівство 213
- Неберибіс, с. 138
- Некіновка, с. 245
- Непал 772
- Нерубай ліс 131-132
- Нестервар («Дністровий замок»), фортеця 206, 212, 223, 238, 240
- Нестервар, топонім 205
- Нестерівці (Нестерварка, Нестерівка), с. 206, 223, 238
- Нижне Подніпров'я 155
- Нижне Подністров'я 25
- Низ *див.* Запоріжжя
- Нівра, с. 257
- Ніжин, м. 270, 272, 295
- Нікополь, м. 370
- Німецький орден (Тевтонський орден, Райцтво Zakonne, Zakon) 158-161, 163, 539; *див. також* Пруссія, Prusy Książęce
- Німеччина 614-615, 617-619, 621, 773, 775, 777, 812, 846, 853
- Нова Січ *див.* Запорізька Січ
- Новгород, м. 180, 348, 426, 430, 500, 502, 788
- Новгород-Сіверщина 112, 246
- Новгородська земля 491
- Нове Місто *див.* Старий Орхей
- Нове Село *див.* Єні-Сала
- Новий Замок *див.* Очаків
- Новий Конєцполь, м. 129, 138
- Новий Потік, с. 138
- Новгородок, м. 502
- Новороссийское генерал-губернаторство 395
- Новотроицкое, м. 398
- Ногайськ (Ногайск), м. 86, 102
- Ногайська Велика Орда 290
- Ногайська Мала Орда 290, 292
- Нубія 496
- Область Донського війська 292, 300, 808
- Область Черноморського війська 395
- Ободівка (Убудиўка, Obodówka), с. 886
- Обозовка, с. 881
- Одер, р. 285
- Одеса (Гаджибеев, Гаджібей, Коцюбіїв, Хаджибей Маяк, Хаджібей, Koczubi Horodok, Koirubi Horodok), м. 62-63, 112, 135, 155, 242, 250, 272, 370, 375-377, 608, 614, 620-621, 623, 626-627, 865; р-н Хаджібей 242
- Одеська обл. 296, 542, 548
- Одещина 277, 367, 613
- Озерне *див.* Лука
- Озівська Русь *див.* Азовська Русь
- Озівське море *див.* Азовське море
- Озов *див.* Азов
- Океанія 371
- Олександрівськ *див.* Запоріжжя
- Олександрівський повіт 301

- Оленешть (Olasnesta, Olesnost), н. п. 135
 Олешичи, місцевість 583, 591
 Олешки, м. 101, 594, 607
 Олешки, місцевість 537
 Олешківська Січ *див.* Запорізька Січ
 Омельник, р. 133, 138
 Омеляники, с. 370
 Онон, р. 711
 Орадівка (Городівка, Орадовка, Хурудійкă, Hürudüwka), с. 881-882, 886
 Оргіїв, м. 616
 Оренбург, м. 649
 Оренбурзька губернія 804
 Оринин, с. 258
 Орієнт *див.* Схід
 Орлів, с. 138
 Орлівський ліс 137
 Орусут *див.* Русь
 Орша, м. 441
 Османська імперія *див.* Туреччина
 Осокорівка (Osikorowka), р. 132
 Остерський повіт 609
 Острови, в Середземному морі 641, 646
 Острог, м. 53, 182, 189, 362, 393
 Отрар, м. 180
 Очаків (Джан-Кермен, Новий Замок, Очаков, Oczakow), м. 128, 131, 135, 250-251, 437, 441, 538-539, 545, 594, 607, 626, 867
 Очаківський округ (Dziarcrimenda) 128, 131, 133, 135-136, 598
- Падуя, м. 773
 Палестина (Свята земля) 267, 352, 382, 409, 420, 427, 430, 433, 496, 503, 508-510, 806-809
 Пальміра, м. 807
 Памір 649
 Панівці Зелені, с. 258
 Паннонія (Паннонія, Паннонська рівнина, Угорська рівнина) 285, 424, 525, 530, 720, 723
 Пантікапей, м. 501
 Париж, м. 10, 39, 256, 600, 608-609, 629, 634, 667, 670, 673, 685, 835, 845, 849
 Парма, м. 773
 Партав *див.* Берда
 Пекін (Пекин), м. 37, 180
 Пенюквін, м. 593
 Пентаполіс, п'ять міст над Мертвим морем 410
 Пера, м. 180, 475
 Переволочна, м. 594
 Передкавказзя 17
 Передній Схід 800
- Передня Азія (Передня Азія) 64, 432, 453, 455, 499, 758, 777, 795; *див. також* Середня Азія, Центральна Азія
 Передслов'янщина 216
 Перекоп (Перекопський перешеек) 101, 149, 291, 383, 391-392, 401
 Перемишль, м. 393, 776, 803
 Перемищина 305
 Переславль *див.* Брацлав
 Пересопниця, м. 246
 Переяслав, м. 370
 Переяславщина 112
 Перм, м. 811
 Пермський край 505
 Пермщина 793
 Персія (Іран, Іран, Персія, Перська держава, Persja) 6, 34-38, 88, 105, 159, 165-167, 169, 171, 173-176, 178-189, 229, 237, 336, 341, 367, 382, 387, 416, 419, 423, 453-457, 459, 461-465, 467, 486, 500, 505, 510, 519, 589, 593, 623, 627, 629, 641-642, 646, 700, 706, 712, 721, 732, 734, 736, 740, 772, 777, 800
 Перська затока 382
 Першотравневий р-н 275
 Петербург *див.* Санкт-Петербург
 Пешт *див.* Будапешт
 Пива, с. 138
 Пилипи Чемериские, с. 443
 Пирятин, м. 296
 Південна Америка 371
 Південна Африка 371
 Південна Бессарабія 594
 Південна Європа 772, 800
 Південна Італія 773
 Південна Київщина 529
 Південна Молдавія (Кара-Богданія) 242
 Південна Русь (Южна Русь) 283, 287, 502-503, 775; *див. також* Русь
 Південна Туреччина 494
 Південна Україна (Південь України, Юг України, Южная Украина) 146-147, 235, 271, 290, 369-370, 372-373, 375, 626, 707, 770, 859; *див. також* Україна
 Південне Подунав'я 17
 Південне Причорномор'я (Южное Причерноморье) 30, 588
 Південний Буг (Бог, Южный Буг, Bog, Boh, Bouzin), р. 25, 33, 45, 63, 83, 97-98, 129, 131, 133-134, 136-138, 210, 222, 228, 240, 244, 250, 252, 436, 525, 542, 593-594
 Південний Кавказ 619; *див. також* Кавказ, Північний Кавказ, П'ятигір'я

- Південний Крим (Южный Крым) 59, 83, 98-99, 252, 373, 478, 517, 686, 738, 756, 761, 766-768; *див. також* Крим
- Південний Курдистан 454
- Південно-Західна Європа 772
- Південно-Західна Русь 491
- Південно-Західна Таврія 472
- Південно-Західна Україна 724; *див. також* Україна
- Південно-Західне Причорномор'я 102, 115
- Південно-Східна Європа 110, 290, 470, 871
- Південно-Східна Молдавія 244
- Південно-Східна Трансильванія 230
- Південно-Східна Україна 299, 805; *див. також* Україна
- Південь (Юг, Południe) 8, 21, 93, 104, 108, 113, 142, 163, 342, 398, 486, 524, 529, 690, 704, 756, 759, 776; *див. також* Захід, Північ, Схід
- Північ (Север, Północ) 8, 36, 93, 104, 108, 113, 151, 163, 342, 470, 486, 510-511; *див. також* Захід, Південь, Схід
- Північна Америка (Северная Америка) 79, 91, 110, 281, 371, 869
- Північна Африка 121, 424, 431
- Північна Буковина 651
- Північна Добруджа 62, 244
- Північна Монголія 18
- Північна Московія 803
- Північна Русь 502-503, 724; *див. також* Русь
- Північна Сирія 499, 507, 872
- Північна Україна 369-370; *див. також* Україна
- Північне Приазов'я (Северное Приазовье) 47, 149, 151, 153, 287, 290, 297, 299-300, 302, 373; *див. також* Приазов'я
- Північне Причорномор'я (Кумания, Северное Причерноморье, Хазария) 11, 13, 17-18, 28, 30, 36-37, 47-48, 51, 54-55, 58-60, 64, 80, 82-83, 96, 99, 101, 109, 114, 119, 121-122, 133, 139, 141, 143, 149, 154, 179, 186, 269, 271-274, 283, 287, 289-290, 294, 299, 301, 363, 373, 420-421, 434, 466-467, 469-471, 476, 478, 481, 498-501, 504, 508, 515, 524, 526, 530, 553, 590, 686, 691, 708, 734, 742, 752, 761, 765, 772-773, 776-777, 779-780, 792, 798-801, 803; *див. також* Причорномор'я
- Північне Середземномор'я 110
- Північний Кавказ (Северный Кавказ) 17, 46, 70, 72, 110, 152, 280, 283-285, 287-289, 447-449, 631, 711, 734, 756, 767, 772, 779, 828-829, 832, 851; *див. також* Кавказ, Південний Кавказ, П'ятигір'я
- Північний Крим 47, 295, 297, 300, 302; *див. також* Крим
- Північний Туркестан 653
- Північно-Західне Причорномор'я (Северо-Западное Причерноморье) 62, 65, 96, 236-237, 283, 525, 530, 667, 674, 803
- Північно-Східна Монголія 711
- Північно-Східна Русь 30, 490, 505; *див. також* Русь
- Підгайці (Подгайцы), м. 571, 859
- Підельбрусся 829
- Підкарпаття 226
- Підляшшя 112
- Піза, м. 499
- Пінськ, м. 370
- Піщаний Брід, с. 138
- Пйотрків, м. 407
- Побережжя 240, 244
- Побожжя 130, 292
- Поволжя (Поволжье) 17, 44, 49, 146, 284-285, 288, 319, 424, 427, 432, 441, 444-445, 707, 734, 756, 758, 767, 800, 851
- Подгайці *див.* Підгайці
- Поділля (Будул, Подільська земля, Подолия, Budul, Podolia) 7, 17, 21-22, 24, 27-28, 30, 38, 44-45, 61-63, 65, 71, 86, 89, 96, 99, 102-103, 106, 111, 115-116, 121-124, 128, 187-190, 199-205, 208-213, 216-220, 223-227, 229-231, 234-243, 245-252, 254-259, 370, 390, 393, 414, 435, 438-439, 443-447, 494, 518-520, 525, 528-531, 537, 561, 563, 594, 607, 667, 674, 699-700, 723, 725, 836; Поділля Мале 243; *див. також* Західне Поділля, Східне Поділля
- Подільське воеводство 559
- Подільське князівство 63, 204, 240, 246
- Подільський єялет *див.* Кам'янецький єялет
- Подільський улус 243
- Подніпров'я (Поднепровье) 252, 284
- Подністров'я (Поднестровье) 130, 136, 252, 289
- Подоння 102, 297, 390, 449, 507, 708
- Подунав'я (Подунавье) 17, 62, 201, 242, 522, 548-549, 553, 594, 646, 756, 791; *див. також* Задунавье, Придунав'є
- Познань, м. 257
- Покуття 195
- Поле *див.* Дикі поля
- Полісся (Полесье) 188, 195, 370, 394, 443
- Половецьке поле (Дешт-и Кыпчак, Дешт-і Кипчак, Половецкая степь, Половецкое (кыпчакское) поле) 17-18, 60, 154, 727, 761, 869

- Полоцьк, м. 534
 Полтава, м. 128, 138, 294, 370, 537, 599, 607
 Полтавська губернія 370, 626, 649
 Полтавщина 296, 445
 Полтва, р. 352
 Польща (Поло, Польське королівство, Польсько-Литовська держава, Польща, Річ Посполита, Appollonia, Bolar, Bular, Leh, Lehistan, Pollonia, Polska, Pôlâr, Pôlô, Pulu, Rzeczypospolita) 8, 16, 24, 26, 29, 31, 35-37, 39, 42, 61, 64, 80, 88, 93, 99, 104-105, 128-130, 132-134, 137, 142, 158-159, 161, 166, 168, 172-175, 178, 180-181, 192-198, 200, 203, 205, 207, 209-211, 216, 218, 221, 223-224, 227-230, 233, 236, 240, 244, 248-249, 252-253, 257, 301, 311-313, 316, 325, 327, 333, 338, 352, 362, 366, 369, 384, 389-391, 402, 407-408, 420, 436, 438, 440, 454-458, 461-463, 465, 517, 519, 524, 526-527, 529-530, 534-537, 539, 541, 548, 560, 565, 568, 571, 574-577, 586, 591-592, 608-610, 614, 630, 633-634, 638, 687, 695, 711, 717-721, 723-726, 771, 823, 828, 834, 837, 847-848, 852, 866-867, 871, 880-881
 Поморяни, м. 339
 Поновяны (Ропопіану), м. 590
 Понт *див.* Чорне море
 Поросьє 289
 Порта *див.* Туреччина
 Порт-Саїд, м. 808
 Португалія 104, 187, 848
 Правобережна Україна (Правобережжя, Правобережжя) 80, 82, 85, 93, 96, 101, 137-138, 157, 235, 292, 569, 719, 722, 859; *див. також* Україна
 Прага, м. 635
 Преславль *див.* Брацлав
 Приазов'я (Азово-Причорномор'я, Приазов'є) 48, 86, 102, 150, 269-270, 272, 285-286, 288-289, 295, 300, 367, 518, 708, 756; *див. також* Північне Приазов'я
 Прибалтика 72, 123, 188, 433, 506, 776
 Придніпров'я (Приднепров'є) 46, 115, 447
 Придунав'я (Придунав'є) 201, 608, 699-700; *див. також* Задунав'є, Придунав'я
 Прикавказьє 82
 Прикам'я 17
 Прикарпаття 365
 Прикаспій (Прикаспій) 289, 775
 Прилуки, м. 881
 Принцеві острови 641
 Прип'ять, р. 791
 Приуралля 49, 386, 424, 427, 432, 434
 Причорномор'я (Причерномор'є) 82, 93, 115, 151-152, 154, 179, 186, 242, 245, 249-250, 269, 277, 285-286, 288, 319, 421-422, 445, 518, 594, 686, 691, 732, 734-735, 741, 753, 757, 758, 760-762, 764, 768; *див. також* Північне Причорномор'я, Північно-Західне Причорномор'я
 Пропойськ, м. 292
 Прослав *див.* Брацлав
 Прославиця (Браславиця), місцевість 218-219, 236, 242
 Прославія *див.* Брацлавська тьма
 Пруссія (Пруссия, Prusy) 86, 102, 160, 162-163, 166, 169, 177, 181, 183, 539; *див. також* Німецький орден, Prusy Książęce
 Прут, р. 61, 136, 228, 230, 244, 292, 607
 Псков, м. 500, 502
 Пустинні місця *див.* Дикі поля
 Пустомити, м. 369
 Пярна, м. 191
 П'ятигір'я, історична обл. на Північному Кавказі 449
 П'ятигори (Пятигоры), топонім 46, 448-449
 П'ятигорка (Пятигорка), топонім 46, 448
 П'ятигорки, топонім 449
 П'ятигорськ, м. 69, 828-829, 845
 Радівці, м. 808
 Радянська Україна *див.* Україна
 Радянський Союз *див.* Союз Радянських Соціалістичних Республік
 Ракка, м. 488, 498, 502
 Расельм, озеро 242
 Рашків (Караул), м. 138, 245
 Рая, с. 594, 610
 Рені, м. 135-136
 Рибниця, м. 138
 Рибниця, р. 137
 Рига, м. 183
 Рим, м. 420, 430, 457-459, 490, 509, 533, 628, 715, 722, 868
 Римська держава німецького народу 455
 Римська імперія (Рим Стародавній) 187, 509
 Рихта, с. 258
 Ріпинці, с. 258
 Річ Посполита *див.* Польща
 Ров *див.* Бар
 Ровно, м. 396
 Родень (Княжа гора), м. 504
 Родос, о. 595, 610, 807
 Романівка, с. 138

- Романія 218-219, 242, 422, 499
- Росія (Велике князівство Московське, Москва, Московія, Московія, Московское государство, Московское княжество, Московське царство, Московщина, Московщина-Росія, Російська держава, Російська імперія, Російская Федерация, РРФСР) 8, 16, 24, 44, 49, 80, 82, 93-96, 110-111, 117, 124, 130-134, 149, 183, 214, 235, 256, 275, 294, 299-300, 308, 313, 340, 348, 362, 368, 375-376, 378, 380, 384-387, 396, 400, 402, 404, 431, 438, 441, 445, 447, 449, 465, 500, 509, 517, 519, 526, 529, 534-538, 598, 600-603, 607, 609-610, 612-615, 619-621, 625, 632-634, 636-640, 642, 648, 650-651, 695, 704, 724, 793, 800, 806-807, 816, 829, 834, 853, 855, 860, 866, 880-882
- Ростов, м. 293, 300, 303
- Ростовська обл. (Ростовская обл.) 294, 398
- Рось, р. 25, 138
- Румелія (Румелия, Rumelia) 30, 257, 589-590, 604, 867
- Рум-кала, м. 471
- Румунія (Румынія) 380, 400, 596, 627, 629-630, 632, 646, 668, 671-672, 679, 866, 871
- Русь (Древнерусское государство, Орусут, Руська держава, Руська земля, Ruscia; *помилк.* Хорватія) 7, 38-40, 42-43, 49, 54-57, 62, 64-66, 71, 73, 75, 79-82, 92-94, 110, 112-113, 117-118, 126, 133, 188, 207, 222, 231, 235, 240, 263-264, 267, 283, 286, 288-289, 304-307, 311, 313, 317-319, 322, 324-331, 333, 339, 342-345, 349, 351-353, 360, 393, 406, 409-411, 413-414, 416-417, 420, 424, 426-427, 429, 432-433, 449, 466, 468, 470, 473, 479-480, 482, 484-515, 536, 548, 638, 658-659, 661-662, 670, 674-675, 690, 693, 707, 711-715, 720-725, 733, 771, 775-777, 780, 783, 791, 794, 797-798, 841, 846, 850, 852, 854, 856-857, 878-879, 883; *див. також* Азовська Русь, Галицько-Волинська держава, Західна Русь, Київська Русь, Південна Русь, Північна Русь, Північно-Східна Русь
- Руська Україна *див.* Україна
- Руське князівство (Гетьманат, Сарматське князівство, Українська держава, Украинское княжество) 32-33, 256, 518, 520, 525, 529, 531, 535-536, 571
- Руське королівство *див.* Галицько-Волинська держава
- Русь-Україна *див.* Україна
- Рябина (Rzebnica), р. 132
- Рязань, м. 502
- Ряшев (Жешов), м. 576, 584
- Саврань (Савранка), р. 27, 63, 129, 137-138, 240, 244, 251-253, 542, 544-546, 559
- Сагара 110
- Саксін, м. 485
- Салоніки, м. 276
- Сальник (Сальница, Сальниця), м. 45, 436, 445
- Сальські степи 294, 303
- Самара, р. 47, 132-133, 147, 293, 295, 297, 300-303, 443, 489
- Самара, фортеця 133
- Самарканд, м. 650-651, 654, 772, 774
- Самаркандська обл. 653
- Самарра, м. 57, 481, 515
- Самбір, м. 365, 369, 575-576, 584, 852
- Самоткань, місцевість 133
- Санагін, монастир 468
- Сандомир, м. 407
- Санкт-Петербург (Ленінград, Петербург), м. 5, 19-20, 55, 72, 154, 338, 340, 342, 362, 376, 378, 596, 621, 673, 675-676, 680, 683-684, 691, 811, 813-815, 823, 845, 850
- Сарай (Сара), м. 62, 180, 229, 733, 742, 869; монастир св. Іоанна 733
- Сарай-Берке, м. 511
- Сарайчик, м. 180
- Сараценська земля (Сорочинская земля) 424, 431
- Сараценське царство (Сорочинское царство) 431
- Сараценські гори (Сарачинские, Сорочинские гори) 431
- Сардинія 419, 602
- Саркел (Біла Вежа), хозарська фортеця 774
- Сарматське князівство *див.* Руське князівство
- Саргана, с. 54, 275, 277
- Сару (Sary), країна 412
- Саудівська Аравія 382
- Свята земля *див.* Палестина
- Святий Хрест *див.* Сурб-Хач
- Севастополь, м. 66, 346, 363, 376, 378, 380, 387, 614, 616, 675, 693
- Север *див.* Північ
- Северная Америка *див.* Північна Америка
- Северное Поволжье 180
- Северное Приазовье *див.* Північне Приазов'я
- Северное Причерноморье *див.* Північне Причорномор'я
- Северный Кавказ *див.* Північний Кавказ

- Северо-Восточное Средиземноморье 283, 589
 Северо-Западное Причерноморье *див.* Північно-Західне Причорномор'я
 Северский Донец *див.* Сіверський Донець
 Севілья, м. 871
 Селевкія, м. 467
 Семенів Ріг, коса при з'єднанні лиманів Південного Бугу й Дніпра 97
 Семиріччя 505, 651
 Сербія 287, 533, 607, 610, 631, 804
 Середземне море 267, 499, 595, 610
 Середземномор'я (Средиземноморский бассейн) 187, 736
 Середнє Поволжя (Среднее Поволжье) 284, 815
 Середнє Подніпров'я (Середнє Придніпров'я) 155, 188, 264, 343-344, 449
 Середній Крим 98
 Середній Схід 188, 772
 Середня Азія (Средняя Азия) 8, 36-37, 64, 72, 90, 107, 153, 179-180, 186, 231, 279, 380, 387, 400, 403, 412-413, 432, 434, 486, 648, 652-653, 758, 766, 772, 775, 777, 795, 815, 820, 842, 851-852, 869, 878; *див. також* Передня Азія, Центральна Азія
 Середня Європа 187, 188
 Серет, р. 61, 210, 218-219, 221, 228-230, 238
 Серкланд (Індіаланд, Країна саракенів, Saerkland, Saerkland, Serkland, Serklat, Sirklat, Sirklant), країна 413, 424, 426
 Сибір 281, 621, 793
 Сивас (Sewas), м. 30, 586, 588
 Сиваш (Гниле море, Сухе море) 137
 Сиксерія, місцевість 591
 Симферополь *див.* Сімферополь
 Синоп, м. 30, 572, 582-583, 586, 588
 Синоп, м. 420-421, 454, 575, 592
 Синя Вода (Синяя Вода, Синьовода, Синюха), р. 133-134, 206, 208, 220, 225-226, 231, 239, 241, 245, 250, 252-253, 287, 390
 Сир-Дар'їнська обл. 654
 Сирійська пустеля 497
 Сирія (Сурия, Шам, Soria, Syria, Συρία) 7, 55, 57, 71, 73, 265, 382, 466-468, 470-471, 474-478, 486-489, 493-494, 496-510, 604, 607, 612, 636, 772, 806, 872, 883-885
 Сирфія *див.* Добруджа
 Сицилія 224, 227, 419, 773
 Сівас, м. 498
 Сіверське князівство 133
 Сіверський Дінець (Северский Донец) 47, 130, 133, 138, 286, 289, 292, 294, 297, 301, 303, 443, 708, 765
 Сіді-Бішра, м. 630
 Сіетл, м. 838, 853-854
 Сілістрія (Сілістра), м. 539, 546, 601
 Сімферополь (Ак-Месджід, Ак-Мечеть, Симферополь), м. 98, 374, 376-378, 388, 395, 404-405, 429, 619, 683, 695, 820, 825, 828, 830, 865, 872
 Сімферопольський р-н 387, 403
 Сіс (Козан, Sis), м. 170, 499
 Скадовськ, м. 38, 370
 Скобелев *див.* Фергана
 Славсько, м. 67
 Слобідська Україна (Слобожанщина) 293, 295-297, 300, 302, 369-370, 538; *див. також* Україна
 Слобода, с. 136
 Слободзея (Sloboda), м. 136, 528, 607
 Словаччина 488, 610
 Словенія 113
 Слов'янщина 113
 Слонім, м. 502
 Сміла, м. 138
 Смоленська обл. 112
 Смоленщина 793
 Снивонь, р. 239
 Согд 772, 777
 Содом м. 410
 Сокольська тьма 250
 Солдая *див.* Сугдея
 Солоня (Шайо), р. 717
 Солхат (Ескі Кирим, Ескі-Крим, Кирим, Солгат, Старий Крим), м. 40-41, 55, 241, 287, 304, 317-318, 323-324, 326, 332, 334, 349, 351, 360, 362, 370, 380, 383, 392, 398, 400-401, 420-421, 423, 473, 500, 733, 738; *див. також* Крим
 Сорочинская земля *див.* Сараценська земля
 Сорочинское царство *див.* Сараценське царство
 Сорочинці, с. 292
 Софія, м. 627
 Сочава, м. 463, 517, 885
 Союз Радянських Соціалістичних Республік (Радянський Союз, СРСР) 22, 68, 92, 376, 385-387, 397, 400, 403, 634, 643, 662, 668, 689, 695, 708, 813, 826, 847-848, 851, 853, 855, 859, 864, 871, 874
 Спаськ, с. 8
 Сполучені Штати Америки (США) 117, 192, 277, 371, 522, 629, 667, 671, 673, 676, 685, 694, 838, 846-847, 849, 854-856
 Среднее Поволжье *див.* Середнє Поволжя
 Средняя Азия *див.* Середня Азія

- СРСР *див.* Союз Радянських Соціалістичних Республік
- Ст. Йоганнесбург, фортеця 390-391
- Стамбул (Константинополь, Царьград, Konstantynopol) 30, 37, 85, 100, 130, 142, 165-166, 170, 174-175, 177, 180, 184, 186, 189, 193-194, 200, 252, 257, 367, 420, 431, 454, 458, 464, 467, 471, 476, 483, 485, 493, 509-510, 517-520, 526-527, 529, 531-536, 577, 582, 584, 586-587, 592, 595-596, 598-599, 601-603, 608-609, 615-617, 619, 621-635, 637-644, 646-647, 673, 681, 685, 694, 715, 776, 807-808, 842, 869; вул. Таксім 627-628; кладовище Шішли 647; передмістя Бакіркей 635; передмістя Ешелькеї (Сан-Стефано) 635; передмістя Тарабія 627; р-н Фанар 627, 634; р-н Фарікей 635
- Станіслав, с. 138
- Станіславів *див.* Івано-Франківськ
- Стара, фортеця 137
- Стара Ладога, м. 502
- Старий Крим *див.* Солхат
- Старий Орхей (Нове Місто, Єнгі Шахр, Шахр ал-Джедід), м. 236, 241
- Старобешівський р-н 275
- Стародуб, м. 370
- Степова Україна (Степная Украина) 72, 84, 99, 107, 139, 150, 395, 676, 684, 705, 707, 829; *див. також* Україна
- Степовий Крим (Степной Крым) 85-86, 101; *див. також* Крим
- Стир, р. 370
- Страсбург, м. 835
- Студеница, м. 438
- Суботов, м. 146, 881
- Сугдея (Кірамі, Солдая, Судак, Сурак, Сурож), м. 49, 55, 244, 370, 392, 413, 421, 473, 489, 501, 504, 733, 738-739, 756, 774, 869
- Сугров, м. 286
- Судан 859
- Суецький канал 808
- Суздаль, м. 502
- Суздальська земля 491
- Суми, м. 370
- Сумятра, о. 179
- Сурб-Хач (Святий Хрест), вірменський монастир у Криму 326
- Сурія *див.* Сирія
- Сурож *див.* Сугдея
- Сурозьке море *див.* Азовське море
- Суша, р. 252
- Суше море *див.* Сиваш
- Схід (Восток, Орієнт, Wschód) 5, 7-8, 22-26, 31, 35-38, 40, 51, 61, 63-65, 68-69, 71-75, 80-81, 87-90, 91-94, 104-110, 118, 125-127, 140, 158-160, 162-164, 166, 172-177, 179-181, 184-189, 192, 212-213, 227-229, 245, 267, 277, 281, 304, 308, 317-318, 320-321, 323, 334, 341-342, 349, 367, 413-414, 419, 424, 432, 434, 440, 451, 455-457, 459-460, 463, 465-467, 470-472, 478, 485, 497-498, 505, 508-509, 521, 524, 527, 534, 573-574, 579-580, 584-585, 617, 646, 667, 669, 672-674, 676, 680-681, 684, 690-691, 694, 700, 702-703, 705, 709, 711-712, 716, 722-723, 725-726, 732, 735, 756, 759, 772-773, 775-776, 794, 798-800, 805-809, 811, 815-816, 818-819, 821-823, 825, 838, 843-845, 851, 859, 861-865, 868-869, 871-872, 874-877, 883-884; *див. також* Захід, Північ, Південь
- Східна Азія 838
- Східна Анатолія 641; *див. також* Анатолія
- Східна Білорусь 793; *див. також* Білорусь
- Східна Галичина 370, 633, 641, 651; *див. також* Галичина
- Східна Грузія 454
- Східна Європа (Восточная Европа, Europa Wschodnia) 12-13, 15-18, 56, 64, 66, 71, 79-81, 92, 94, 96, 110, 117, 154, 158-159, 179, 185-186, 207, 210, 213, 229, 263, 267, 280, 283, 288, 291, 335, 340, 349, 380, 400, 453, 470, 487, 498, 503, 506, 509, 511, 539, 564, 657, 666, 670, 675, 689, 693, 707, 711-714, 716, 732, 758, 774, 777, 786, 793-795, 799-804, 815, 819, 838-840, 842, 845, 859, 866, 869, 871-872, 878-879
- Східна Німеччина 834
- Східна Пруссія (Восточная Пруссия) 292, 577
- Східна Україна (Восточная Украина) 258, 281, 367, 369, 651, 680, 771, 808; *див. також* Україна
- Східне Закарпаття 518, 525; *див. також* Закарпаття
- Східне Поділля 205, 249, 250-252, 525, 529; *див. також* Поділля
- Східне Середземномор'я 468, 487, 503, 506-507
- Східноримська імперія *див.* Візантія
- США *див.* Сполучені Штати Америки
- Сыр-Дарья, р. 762
- Сянік, м. 776
- Тавань, о. 134, 137, 249, 391
- Таврійська губернія (обл.) 370, 395
- Таврійський півострів *див.* Крим

- Таврія (Таврика) 55, 57, 466-467, 470, 472-473, 487, 493, 497-498, 501-504, 506, 510-511
- Таганрог, м. 370
- Таганрогский тракт 149
- Таджикистан 648
- Такламакан, пустеля 774
- Талалаївка (Талалаевка, Талалайиукă, Tala-lajówka), с. 881-882, 886
- Тамань (Таманский полуостров) 285, 289
- Тамбовская обл. 398
- Тамбовщина 793
- Тамзаралы (Tamzarały, Tandzarał, Tarczarały), с. 589
- Тана, м. 37, 180, 186, 231, 287, 422, 499, 505, 734-735, 739; *див. також* Азов
- Тарасівка, с. 138
- Татарбунари (Tatarboar), м. 136
- Татарія (Татария, Татарія Велика, Татарська земля, Тартарія, Tartaria) 89, 106, 132, 222, 390, 416, 422
- Татаровка (Бережанка; *помилк.* Таляровка), с. 881-882
- Татарське ханство *див.* Кримське ханство
- Ташкент, м. 8, 19, 396, 649-652, 654, 691, 845, 851; вул. Гоголівська 650; вул. Костянтинівська (Шевченка) 654; вул. Хівинська 650; вул. Шипкинська 650; Козацька слобода 652-653
- Тбілісі, м. 281, 460-461, 627, 692, 703, 811, 845
- Тебриз (Täbriz), м. 180, 182, 189, 426
- Тевтонський орден *див.* Німецький орден
- Тегинка, фортеця 136-137
- Тегиня *див.* Бендери
- Текін *див.* Бендери
- Телігол (Тилігул, Teligol), озеро 130, 136
- Телігол (Телікол, Тилігул), р. 27, 131, 252, 546-548, 559
- Тельманівський р-н 275
- Теодоро *див.* Мангуп
- Тепе-Кермен, м. 472
- Терек, р. 290
- Теренський ріг 133
- Тернівка (Терновка, Ternuka), р. 132-133, 147
- Тернопіль, м. 847, 852, 855
- Терскол, с. 829
- Тибет 709, 772
- Тигиня *див.* Бендери
- Тигр, р. 424
- Тилігул, р. *див.* Телігол, р.
- Тилігульський лиман 548
- Тирново (Тырново, Sturnawa, Ternow, Turnawa), м. 576, 577, 581-582, 584-586, 589-590, 592
- Тисьмениця, м. 365, 369
- Тиха Сосна, р. 130
- Тіл *див.* Волга
- Тмуторокань 424, 485, 494, 499
- Токат, м. 30, 576, 581, 584, 588
- Толедо, м. 773
- Толстая Могила, курган 146
- Торговиця (Торговица), м. 238, 245
- Торопец, м. 441
- Трабзон (Йонія, Трапезунд, Трапезунт, Rabi-zon, Rubizow), м. 30, 85, 100, 454, 457, 465, 498, 506, 585-586, 588, 619, 630-631, 641, 646, 736
- Тракай, м. 42-43, 341, 353, 362, 368, 375, 391, 423, 439
- Трансильванія (Трансильвания) 29-30, 62, 80, 88, 104, 123, 186, 203, 209, 217-218, 224, 228, 229-231, 236, 238, 525-526, 529, 532, 536, 565, 573, 584, 591, 881
- Трансильванське князівство 530
- Трансністрія, територія між Дністром та Південним Бугом 211
- Трапезундська імперія 271, 498
- Трапезунт *див.* Трабзон
- Трапезунт, р. 462
- Тревізо, м. 773
- Трипілля (Треполь, Трьполь), с. 489
- Тріполі (Тріполіс), м. 427, 499, 772
- Трускавець, м. 819, 823
- Тува 706
- Тула, м. 825, 829
- Тульчин, м. 206, 223
- Туніс 267, 427, 499, 506
- Туречина (Висока Порта, Османська імперія, Порта, Турецька імперія, Турецька республіка, Турция, Ottomańskie imperium, Turcica, Turcja) 6-8, 27, 29-37, 51, 68, 71, 73-74, 79, 81-83, 86, 88, 91, 95-98, 104-105, 111, 114, 116, 121, 123, 128, 130, 133-135, 137, 141-142, 159, 164-167, 172-174, 176-178, 184-189, 192-193, 199, 244, 248-253, 256, 272, 294, 331, 373, 380-381, 384, 386-387, 400, 402-403, 419, 450, 453-456, 459-461, 494, 499-500, 517-538, 540-541, 560, 564-566, 568-569, 571-572, 575, 577, 580, 582-606, 609-647, 671, 674, 676, 681, 683-684, 690, 699-700, 788, 803, 806-808, 834, 842, 860, 866-867, 872
- Турів, м. 502
- Турка, м. 141
- Тур-кале, м. 471
- Туркестан 90, 107, 641, 648, 651, 653, 757; *див. також* Узбекистан

- Туркестанська Автономна Республіка *див.*
 Кокандська автономія
 Туркестанська республіка 654
 Туркестанське генеральне губернаторство 648
 Туркестанський край 648
 Туркменистан 648
 Турткул, м. 830
 Търново *див.* Тирново
 Тягиня, м. 251-252
- Угорська рівнина *див.* Паннонія
 Угорщина (Венгрія, Угорське королівство, Magyar, Ungheria) 19, 29, 49, 61, 64, 110, 121, 195-196, 203, 205, 207-208, 211, 215-216, 221, 224, 226-230, 232-234, 285, 287, 330, 384, 402, 408, 416, 422-423, 432, 462, 526, 548, 565, 573, 610, 614-615, 617-618, 621, 668, 672, 679, 711, 714, 717, 719-720, 722-726, 756, 765, 823, 871
 Уда, р. 138
 Узбекистан 380, 386-387, 400, 403-404, 648-650, 654; *див. також* Туркестан
 Украина, райхскомісаріат 396
 Українське князівство *див.* Руське князівство
 Україна (Радянська Україна, Русь-Україна, Украина, Украинское государство, Україна-Русь, Українська держава, Українська Народна Республіка, Українська РСР, Українська Соціалістична Радянська Республіка, УНР, УРСР, УССР, Ukraina) 5-7, 9-13, 21-27, 29, 31-35, 38, 43-54, 62-63, 65-68, 70-71, 73-75, 79-81, 85, 87-88, 90-99, 101-102, 104-106, 108-113, 115-118, 120-121, 124-132, 134-136, 138-142, 158, 180, 182-183, 185-189, 191-201, 207, 210, 213, 218, 220, 223-224, 234-236, 238-239, 242, 244-248, 251, 253-256, 258, 263-264, 266-275, 277-278, 281, 291-303, 305-306, 308, 311, 313, 315-316, 320, 323-325, 327, 329-330, 333, 335, 338-339, 341, 344-345, 349, 359, 362, 364-370, 372-384, 386-389, 393, 396-397, 400-406, 409-410, 416-417, 427-428, 430-436, 440-444, 446-451, 454-458, 461-466, 469-470, 482, 485, 488-489, 491, 493-494, 499-500, 503, 505, 509-515, 517-526, 528-538, 545, 548, 560-563, 565, 568, 571, 591, 593-599, 601, 603-609, 612-629, 631-649, 651-652, 654, 657, 667-678, 680-685, 688, 690-696, 699-700, 703-708, 710, 712, 714-715, 718-719, 721-725, 771, 773, 775-698, 700-702, 777, 780, 786, 791-793, 795, 797, 800, 803, 805-809, 811-814, 816-819, 821-825, 827, 829, 833, 835-839, 841-842, 844-850, 852-855, 857, 859-861, 863-869, 871, 873-874, 876-886; *див. також* Гетьманщина, Західна Україна, Карпатська Україна, Литовська Україна, Лівобережна Україна, Південна Україна, Південно-Західна Україна, Південно-Східна Україна, Північна Україна, Правобережна Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Східна Україна, Центральна Україна
 Українська держава *див.* Руське князівство
 Українська Стіна 131
 Умань (Гумань, Хуману, Hūmān), м. 138, 598, 885-886
 Урал 373, 376, 386, 711, 848, 855
 Урал, р. 290
 Ургенч, м. 180
 Урзуф, м. 54, 275
 Урмія, озеро 593
 Уфа, м. 67-68, 521, 678, 692, 825, 829, 833
- Фабріано, м. 773
 Фамагуста, м. 180
 Фастів, м. 538
 Феодоро *див.* Мангуп
 Феодоро, князівство 271
 Феодосія *див.* Кафа
 Фергабад, м. 453, 460-461
 Фергана (Скобелев), м. 650-651
 Ферганська обл. 654
 Филиппополь, м. 288
 Фінляндія 622, 834
 Флоренція (Firenze), м. 209, 212-213, 215, 223-224, 233, 773
 Фракия 287
 Франція (Франция, Francia) 88, 104, 164, 224, 328, 330, 349, 375-376, 423, 457, 506, 522, 602, 608, 614, 629, 632, 637, 671, 676, 775, 823, 848-849
 Фридрівці, с. 258
 Фустат, м. 502
 Фут-Сала, с. 450
- Хаджібей *див.* Одесса
 Хазарен, м. 878
 Хазарія (*у значенні Північного Причорномор'я*) 761; *див. також* Північне Причорномор'я
 Хазарія *див.* Хозарський каганат
 Хазарське поле (Дешт-и Хазар) 154, 761
 Халеп (Халєб) *див.* Алеппо
 Халеп'є (Халъпъ), місцевість 55, 489

- Ханська Україна *див.* Єдисан
 Харків (Харьков), м. 56, 69, 257, 264, 266, 292-293, 370, 375-376, 521, 543, 616, 621, 633, 644, 669, 672-673, 680-681, 691, 813, 816, 818, 820-823, 844-845, 862-864, 876
 Харківська губернія 649
 Харківщина (Харьковщина) 132, 286
 Хартабірт *див.* Гісн Зіяд
 Хатіва, м. 773
 Херсон, м. 294, 370
 Херсонес (Керсона), м. 56-57, 392, 466, 470, 472-473, 478-479, 481-482, 484, 487, 501, 503-504, 510, 513, 515-516, 739
 Херсонес Таврійський *див.* Крим
 Херсонська губернія (Херсонская губерния) 370, 395
 Херсонська (Херсонская) обл. 16, 157, 398
 Херсонщина 86, 102
 Хіва, м. 650
 Хівинське ханство 648, 651
 Хмельницькая обл. 442
 Хмільник, м. 201
 Хозарія (*у значенні тенузьких колоній у Криму*) 499
 Хозарський каганат (Хазария, Хозарія, Хозарская империя, Хозарська держава) 271, 285, 339, 344, 367, 374, 416, 424, 506-507, 509, 690, 761, 774, 794, 872
 Холм, м. 319; церква св. Івана 322
 Холмщина 430
 Хорасан 424, 733
 Хорватія 330
 Хорезм (Karasum) 413, 733, 763
 Хортиця (Chortica, Chortika, Chortysa), о. 128-129, 131
 Хотан, м. 772
 Хотин, фортеця 130, 184, 189, 229, 251-252, 571, 872
 Хотинська округа (рая) 99, 256, 518, 530-531, 538
 Хотинщина 116, 445, 518, 525
 Хусіс *див.* Іссос
- Царьград** *див.* Стамбул
 Целебес, о. 179
 Центральна Азія (Центральная Азия) 18, 49, 158, 287, 297, 299, 302, 425, 427, 467, 706-707, 709, 712-714, 766, 772, 838, 853; *див. також* Передня Азія, Середня Азія
 Центральна Європа 279, 380, 400, 617, 815, 838, 871
 Центральна Індія 37-38, 187, 189
- Центральна Україна 369-370; *див. також* Україна
 Центрально-Східна Європа 279, 711, 716, 725-726
- Чапчакли (Czapczakly), р. 131, 135, 137
 Чебоксари, м. 687, 823
 Чев, р. 305, 307, 317
 Чемерин, топонім 443
 Чемерисівка (Черемисівка, Черемисовка, Черемисы), передмістя м. Сальниці 45, 436, 445
 Чемерисские Хуторы, топонім 443
 Чемерисское, топонім 443
 Чемериссовыє балки 443
 Чемерисы, с. 436
 Чемерисы, топонім 443
 Черемиський Бар (Верхний Бар, Город черемисов, Черемиси, Чемерисы, Черемисский (Чемерисский) Бар, Черемисский (Чемерисский) город), частина м. Бар 45, 435-436, 438, 445; *див. також* Бар
 Чемеровцы, м. 436
 Чермерпіль (Чермерполь, Чемирполь), м. 45, 436, 445
 Чермеры, топонім 443
 Ченстохова, м. 409
 Червона Русь 306, 841
 Червоне море 808
 Черемиси (Черемисы), м. 45, 436, 445
 Черемисівка *див.* Чемерисівка
 Черемошно, топонім 443
 Черемошня (Чемеришки), топонім 443
 Черемха, топонім 443
 Черемшанка, топонім 443
 Черемшинка, топонім 443
 Черкаси (Черкасы), м. 112, 128, 252, 447-449, 504, 829, 859
 Черкасія (Черкассия) 447, 449
 Черкасія Біла 449
 Черкасс, топонім 449
 Черкаський полк 447
 Черкаское старство 447
 Черкаськ, м. 292, 296
 Черкаська обл. (Черкасская обл.) 16, 881-882
 Черкес, топонім 450
 Черкесія (Черкессия) 459, 591
 Черкизів, топонім 449
 Чернавода, м. 590
 Чернигово-Северская земля 285
 Чернігів (Чернигов), м. 431, 684; Черная могила 285
 Чернігівська губернія 626, 649

- Чернігівська тьма 112
 Чернігівське князівство 133
 Чернігівщина 609
 Черное море *див.* Чорне море
 Черный путь *див.* Чорний шлях
 Черче, с. 257-258
 Чехія (Чехословаччина) 225, 635, 775, 828, 834, 848, 871
 Чигирин, м. 138, 252, 292, 295, 445, 535-536, 701, 859
 Чигирин-Дуброва, с. 138
 Чичакля, р. 252
 Чичерск, м. 441
 Чокрак, с. 150
 Чорна Булгарія 506
 Чорна ріка 427
 Чорна Русь 723, 841
 Чорне море (Понт, Черное море, Czarne Morze, Pontus Euxinus) 35, 62, 82, 93, 96, 101, 121, 128-129, 134, 136, 138, 141-142, 149, 162, 186, 210, 213, 219, 231, 240-242, 245, 252, 280, 335, 390, 420-422, 453-455, 457-462, 464-465, 485, 498-499, 501, 509, 517, 519, 524-525, 527, 529, 535-536, 586, 607, 613, 635, 641, 643, 723, 732, 734, 736, 739, 757, 775, 876
 Чорний Іртиш, р. 18
 Чорний ліс 131
 Чорний шлях (Черный путь) 25, 138, 201, 252, 436
 Чорні гори 265
 Черногора, гірський масив Карпат 265, 486
 Черногорія (Черногора) 611
 Черногород (Чорний Городок, Czarne Horodok), фортеця 130, 137
 Чернокозинці, с. 258
 Чу, р. 412
 Чувашія 851
 Чугуїв, м. 47, 293, 295, 297, 300, 302, 708; вул. Калмицька 302; Калмицька слобода 302
 Чуфут-Кале (Джугфт-Кале), м. 41, 43, 337-338, 345-348, 354-356, 358, 360, 362-363, 369-370, 376, 378; кладовище «Йосафатова долина» 370
- Шабин** (Szabin), м. 589
 Шайо *див.* Солона
 Шам *див.* Сирія
 Шамбала, країна 496
 Шаньсі, провінція 772
 Шаргород, м. 859
 Шарукань, м. 286
- Шатава, с. 257-258
 Шахр ал-Джедід *див.* Старий Орхей
 Швейцарія 371, 616, 634, 848, 853
 Швеція 371, 419, 500, 629, 859
 Шершинці (Sireince), с. 138
 Ширван 288
 Шкло, с. 185
 Шотландія 110
 Шумлі (Шумен), м. 601, 603
- Эдирне *див.* Едірне
 Эрзурум *див.* Ерзурум
 Эстония *див.* Естонія
- Юг** *див.* Південь
 Юг України *див.* Південна Україна
 Юго-Запад 756, 759-760
 Юго-Западный Крым 286; *див. також* Крим
 Югославия (Югославия) 117, 700, 871
 Южна Русь *див.* Південна Україна
 Южная Украина *див.* Південна Україна
 Южное Причерноморье *див.* Південне Причорномор'я
 Южный Буг *див.* Південний Буг
 Южный Крым *див.* Південний Крим
 Юрієв Польський, м. 498
 Юрьев, м. 286
- Ябгу-городок, м. 250
 Январия *див.* Земля асов
 Ягорицька паланка 250
 Ягупець, н. п. 138
 Язлівець (Язловец, Jazłowiec), м. 36, 173; 176, 295, 531, 574, 576, 591
 Язлівецька ліва 531
 Ялта, м. 54, 275, 376
 Ялтинський повіт 382
 Ямбалуцька Орда 243
 Яні, порт 462
 Янів (Й'аніў, Янов, Janów; *помилк.* Янио), м. 887
 Японія 6
 Ярмолинці, м. 494
 Ярослав (Jaroslaw), м. 321, 574-576, 583-585
 Ясси (Ясський Торг), м. 243, 245, 431, 517, 572, 594
 Яффа, м. 808
- Abbekier *див.* Диярбакир
 Акре *див.* Акра
 Adrianopol *див.* Едірне
 Alba Julia (Gyulafehérvár, Karlsburg), м. 182-183
 Altmark *див.* Старі Тарг

- Anguria *див.* Анкара
 Antdorf, м. 164
 Appollonia *див.* Польща
 Arabia felix, провінція 419
 Ardäbäl, м. 182
 Argia (Egria), м. 182
 Armenia *див.* Вірменія
 Armenia Minor 585, 589; *див. також* Вірменія
 Assibraim Port, пристань 136
 Assimehmet Port, пристань 136
 Azja *див.* Азія
 Azja Centralna *див.* Центральна Азія
- Bakle** *див.* Балаклія
 Bałtyk *див.* Балтійське море
 Belgia 169
 Berder, н. п. 135
 Bliski Wschód *див.* Близький Схід
 Bog *див.* Південний Буг
 Borysthenes *див.* Дніпро
 Bouzin *див.* Південний Буг
 Braczlaviensis palatinatus *див.* Брацлавське
 воеводство
 Brasconia, місцевість у Карпатах 219
 Brassow *див.* Брашов
 Brastavia (Broskavia) *див.* Брацлавська тьма
 Brody *див.* Броди
 Brugia 163
 Brusia (Turcja), м. 172, 174
 Brześć Litewski *див.* Берестя
 Budül *див.* Поділля
 Budziak *див.* Буджак
 Bulgaria *див.* Болгарія
 Bundaz *див.* Бундаз
- Campi Deserti *див.* Дикі поля
 Campus *див.* Дикі поля
 Chiny *див.* Китай
 Chortycsa *див.* Хортиця
 Chryczeszenni rudera *див.* Ак-Мечеть
 Chyrczkieszomi Horodok, н. п. 131
 Colburno *див.* Кінбурн
 Crim *див.* Крим
 Czarczakly *див.* Чапчаклі
 Czame Horodok *див.* Чорногород
 Czame Morze *див.* Чорне море
 Czowberca (Cuburca), с. 135-136
- Dąbrowa** *див.* Бершадь
 Dniepr *див.* Дніпро
 Dybów, замок 168
 Dziarcimenda *див.* Очаківський округ
- Dżulfa *див.* Джульфа
- Egipt** *див.* Єгипет
 Erzurum *див.* Ерзурум
 Esfāhān *див.* Ісфаган
 Europa Wschodnia *див.* Східна Європа
- Firenze** *див.* Флоренція
Francia *див.* Франція
- Galicja** *див.* Галичина
 Gdańsk *див.* Гданськ
 Giehia, м. 182
 Grudrigs, н. п. 184
 Gyiyl *див.* Гюдюль
 Gyulafehérvár *див.* Alba Julia
- Habeş** *див.* Абіссинія
 Hamadan, м. 182
 Hangchow, м. 180
 Hanguria *див.* Анкара
 Hazbia *див.* Казвін
 Herkly *див.* Іркліів
 Hiszpania *див.* Іспанія
 Hodeski Horodok *див.* Городне
 Holandia 167, 169
 Hümān *див.* Умань
- Inflanty** 169
 Ingulat Mały *див.* Інгулець
 Isfahan *див.* Ісфаган
 Italia *див.* Італія
- Janów** *див.* Янів
 Japonia 176
 Jarosław *див.* Ярослав
 Jazłowiec *див.* Язлівець
- Kaffa** *див.* Кафа
 Kalipol *див.* Геліболу
 Kamieniec Podolski *див.* Кам'янець-Подільський
 Kanayarka *див.* Канаярка
 Kanchow, м. 180
 Karahasar *див.* Карахисар
 Käräl *див.* Галицько-Волинська держава
 Karaysain *див.* Карайсали
 Karlsburg *див.* Alba Julia
 Kaysaria *див.* Кайсери
 Kijów *див.* Київ
 Kilia *див.* Кілія
 Kimpolung, м. 173
 Kiovia *див.* Київ

- Kioviensis palatinatus div.* Київське воєводство
Koarzeg, н. п. 320
Koczubi Horodok div. Одеса
Konstantynopol div. Стамбул
Konstantynow, м. 169, 176
Kopanka div. Копанка
Korczoweys, н. п. 135
Korel div. Галицько-Волинська держава
Königsberg div. Кенігсберг
Królewiec div. Кенігсберг
Kudak div. Кодак
- Ladyniye*, м. 180
Leh div. Польща
Lehistan div. Польща
Lewant div. Левант
Lionty, с. 135
Litwa div. Литва
Livovia div. Львів
Lodomeria div. Галицько-Волинська держава
Lublin div. Люблин
Lwów div. Львів
- Łowicz*, м. 168
- Magyar div.* Угорщина
Meddiowka div. Медведівка
Merlik div. Мерчик
Μίθουο, р. 219
Mikulińce div. Микулинці
Mírha div. Измир
Mołdawia div. Молдавія
Moszuł div. Мосул
- Niepr div.* Дніпро
- Obodówka div.* Ободівка
Oczakow div. Очаків
Olasnesta div. Оленешть
Oltén, місцевість 219
Osihorowka div. Осокорівка
Ottomańskie imperium div. Туреччина
- Österreich div.* Австрія
- Palankow*, с. 135
Raństwo Zakonne div. Німецький орден
Parkarre (Purkarra), с. 135
Persja div. Персія
Piscane, н. п. 136
Podolia div. Поділля
Pollonia div. Польща
- Polska div.* Польща
Południe div. Південь
Pononiany div. Поновяны
Pontus Euxinus div. Чорне море
Północ div. Північ
Półô div. Польща
Prosclavia (Proslauiza) div. Брацлавська тьма
Prusy div. Пруссія
Prusy Książęce 164, 170; див. також Німецький орден, Пруссія
- Qäzvin div.* Казвін
- Rabizon div.* Трабзон
Ramleh (Ramba), м. 180
Rczeguitate (Roskiecze), н. п. 135-136
Rumelia div. Румелія
Ruscia div. Русь
Rzebnica div. Рябина
Rzeczypospolita div. Польща
- Saerkland div.* Серкланд
Sary div. Сару
Serkland div. Серкланд
Sewas div. Сивас
Shirāz, м. 182
Sis div. Сіс
Sloboda div. Слободзея
Słokołok, н. п. 137
Soria div. Сирія
Spachia div. Ісфараг
Stary Targ (Altmark), м. 169
Sterlnicz (Sterlincze, Strelnicza), маяк 137
Sturnawa div. Тирново
Sulkas Port, пристань 136
Syria div. Сирія
Szabin div. Шабин
- Täbriz div.* Тебриз
Tamzaraly div. Тамзаралы
Tartaria div. Татарія
Tatarboar div. Татарбунари
Tatarebarlat, н. п. 136
Telmaza, с. 135-136
Ternuka div. Тернівка
Tochat, м. 173
Toruń, м. 160-162, 168
Troki, м. 166
Turcica div. Туреччина
Turcja div. Туреччина
Turcja div. Brusia
Turnawa div. Тирново

Ukraina *див.* Україна
Ungheria *див.* Угорщина

Volhinia *див.* Волинь
Vrwizrodka (Vriwizodka), с. 138

Warszawa *див.* Варшава
Winaradna Kricza *див.* Винородна Круча
Włochy *див.* Італія
Wołyń *див.* Волинь
Wschód *див.* Схід

Wysteney *див.* Вистеней
Zachód *див.* Захід
Zadunaje *див.* Задунав'є
Zakon *див.* Німецький орден
Zamość *див.* Замостя
Zaporoze *див.* Запоріжжя
Zyzyma *див.* Зизима

Žmudź 166

Συρία *див.* Сирія

ПОКАЖЧИК ЕТНОНІМІВ

- абісинці (обісинці, хабеси) 265, 431
авары 663
австрійці 609
агаряни (агаряны, гагаряни, огаряни, Nagariani) 412-413, 418, 420, 427-428, 430
адиги 449; *див. також* черкеси
азербайджанці 629, 642
аккерманські турки *див. турки аккерманські*
алани (аланы, аси, язиги, языгы, яси) 48, 50, 63, 87, 103, 179, 203-204, 243, 245-246, 264, 271-272, 280, 283-289, 373, 485-486, 661, 712, 739, 741, 759, 801-802, 872; *див. також* аорсы, бургаси, іранці
аланорси 284
албанці 117
алтайці 12, 762
англійці (англичане) 607, 610, 626-628, 640, 647, 742
антіохійці 496
анты 284
аорсы 284; *див. також* алани
араби 43-44, 49, 263, 352, 409, 414, 416-420, 422-424, 427, 429-431, 470, 486, 496, 507, 510, 772-773, 801, 807
армяне *див. вірмени*
аси *див. алани*
ассирійці 424, 491, 593, 810
астраханські татари *див. татари астраханські*
ашкенази *див. євреї*
- базаряни 273
балканські слов'яни *див. слов'яни балканські*
балкарці (балкарцы) 398, 825-826, 831-832, 839
башкири (баджгард, башгард) 292, 425, 427, 714, 720, 762, 829, 831
башкири *див. угорці*
бедуїни 807
белые хорваты 285, 288
білгородські турки *див. турки білгородські*
білі хорвати *див. хорвати білі*
білоруси 231, 648
біляївські калмики *див. калмики біляївські*
бісурмени (бесермяне, бисермины) 49, 73, 407-408, 417, 428, 433-434, 470, 763; *див. також* чуваші, хорезміїці
болгари (Bulgary) 12, 159, 258, 285, 423, 425, 427-428, 487, 495, 592, 602, 838-840; волзькі (бурджани, поволзькі, приволзьк-
кне) 470, 488, 712, 758, 840; протоболгари 18, 145, 154, 285, 707, 854
боснійці 24, 117, 122
буджацькі татари (буджакские татари) *див. татари буджацькі*
буковинці *див. українці*
булгари *див. болгары*
бурджани *див. болгары волзькі*
бургаси (брутахи, речные асы) 280, 284, 367, 878; *див. також* алани
- ваггабіти 807
варяги (вікінги, нормани, скандинави) 343-344, 413, 426, 507, 510, 871, 879; *див. також* руси
венгры *див. угорці*
венеціанці *див. італійці*
візантійці 473, 484, 510
вікінги *див. варяги*
вірмени (армяне, Ormianie) 10-11, 13, 36-37, 40, 52, 60, 65, 71, 84, 99, 119, 122-124, 161-163, 167, 169-175, 177, 182, 186, 195, 258, 269-270, 272, 307, 324-327, 349, 351, 381, 388-389, 393, 407-410, 416, 422, 462-463, 468, 475, 490-491, 499-500, 511, 518, 527, 534, 569, 591-592, 615, 617, 629, 667, 674, 690, 700, 719, 845, 868, 872, 884-885; солхатські (солхакские армяне, Solchacensis Armeni) 326
волзькі болгари *див. болгары волзькі*
волинські татари *див. татари волинські*
волохи 495
восточные славяне *див. слов'яни східні*
в'ятичі 343
- гагаряни *див. агаряни*
галичани *див. українці*
генуезці *див. італійці*
гірські євреї *див. євреї гірські*
гірські татари *див. татари гірські*
гірські черкаси *див. черкеси*
готаланы *див. готалани*
готи *див. готи; див. також* готалани
греки (меотійські, причорноморські) 7, 11, 37, 47-48, 50-51, 54, 71, 74, 83-84, 87, 98-99, 104, 113-115, 119, 122-124, 186, 258, 269-278, 371-374, 379-381, 388-389, 400, 407-408, 411, 428-429, 474, 491, 493, 495, 500, 527, 533-534, 569, 581-582, 584, 592, 602, 629;

- греки-елінофони («румеї») 47, 119, 272-273, 276, 373-374; греки-тюркофони («суруми») 11, 47-48, 51, 119, 272-273, 276, 373-374, 381; греки-тюркофони (караманлійські) 269; кримські 124; малоазійські 124
- гроси, легендарне плем'я 507
- грузини (івери) 48, 124, 272, 458-459, 495, 617, 629
- гуни 12, 279-282, 663, 760, 838-839, 854; гуни-болгари 839
- генуезці *див.* італійці
- готалани (кримські готи й алани) 63, 204, 243, 246, 287; *див. також* алани, готи
- готи 48, 50, 60, 87, 103, 243, 271-272, 287, 373, 380-381, 400, 470, 485, 753; *див. також* алани, готалани
- дербети (bag burul, maanin zjad, ul'dedriner, schar mongol) 292-294, 299, 302; *див. також* калмики
- добруджские татари *див.* татари добруджские «доломанівські» калмики *див.* калмики «доломанівські»
- донські калмики *див.* калмики донські
- євреї *див.* євреї
- єфіопи 426-427
- євреї (євреї, жиди, «рабанові»), юдеї, «юдеї, звані рабанами», «юдеї рабани», «юдеї... рабанові», «Judei dicti Rabany», «Judei... Rabanowye», «Judei Rabany», «Rabanowye», Żydzi) 36, 50, 52, 65, 84, 99, 119, 122-124, 165, 175, 258, 280, 307, 313, 321, 337-342, 347, 362, 367-368, 370, 374-375, 381, 393, 407-409, 423, 428-429, 490, 527, 569, 582, 591-592, 602, 610, 667, 674, 690, 702, 807, 832, 835-837, 884; ашкенази 119, 122; сефарди (хозарські) 119, 122; гірські 50
- євреї карасу-базарські *див.* кримчаки
- європейці 79, 91, 117, 295, 730; західні 51, 83, 98
- єгиптяни 807
- жиди *див.* євреї
- занзібарці 265
- західні європейці *див.* європейці західні
- західні слов'яни *див.* слов'яни західні
- зіхії (западные черкесы, західні черкеси, зихи) 449-450, 735, 739; *див. також* касоги, черкеси
- золотоординці 62
- измаилте *див.* ізмаїлтяни
- иранцы *див.* іранці
- испанцы *див.* іспанці
- итальянцы *див.* італійці
- івери *див.* грузини
- ізмаїлтяни 412-413, 418, 420, 423, 428
- ізраїльтяни 304, 307
- іранці (иранцы) 283-288; *див. також* перси
- іспанці (испанцы) 463, 742; *див. також* каталонцы
- італійці (итальянцы) 49, 228, 373, 463, 475-476, 499, 729, 735, 742, 746; венеціанцы 756; генуезці (генуэзцы) 71, 119, 123, 272, 361, 380, 400, 414, 416, 475, 735, 739; сурожани 417
- кабардинці (кабардинцы) 440, 449, 831; *див. також* черкеси
- кавказькі тати (таты) *див.* тати кавказькі
- казахи 290, 762
- калмики (калмуки, калмыки, камлики, кемлики, кімлики, комлики, ойрот-монголи, ойрати; самоназви: «ööröd-монга», «халымг») 7, 21, 23, 44-48, 52, 54, 71, 73, 83-84, 90, 98-99, 107, 119, 123-124, 290-303, 393, 398, 708; біляївські 293, 300-301, 303; «доломанівські» 293-294; донські («бузаава») 292; ставропольські 294; чугуївські 293-294, 296, 303; *див. також* дербети, торгути
- караїми (караимы, «караїмові юдеї», «юдеї... звані караїмовими», «юдеї... караїми», «Caraimowye Judei», Judaei Caraimi, «Judei... Caraimi», «Judei... dicti Caraimowye», Karaimi, Żydzi Karaimowie; самоназва: «карайлар») 7, 12, 36, 38-44, 48-50, 52-54, 60, 65, 71, 73-74, 84, 99, 119, 165, 175, 272-273, 280, 296, 304-319, 321-328, 331-342, 345, 347-353, 360-362, 365-379, 381, 390-393, 414-417, 422, 433, 439, 470, 667, 674, 690, 739, 762, 768, 825, 830-832
- караманлійські греки *див.* греки караманлійські
- карели 721
- карпатські слов'яни *див.* слов'яни карпатські
- касоги (східні черкеси) 449-450; *див. також* зіхії, черкеси
- каталонцы 742; *див. також* іспанці
- кипчаки *див.* половці
- киргизи 762
- китайці 772, 844

- кімлики *див.* калмики
 комани *див.* татари
 комани *див.* монголо-татари
 комань *див.* половці
 комлики *див.* калмики
 коралли 724
 кочові узбеки *див.* узбеки кочові
 кримські греки *див.* греки кримські
 кримські татари (крымские татары) *див.* татари кримські
 кримські турки *див.* турки кримські
 кримчаки (карасу-базарські євреї; самоназва: «кримчах») 7, 49-50, 54, 70-71, 73-74, 119, 122, 273, 371-374, 377, 379, 381, 405, 830-832, 835-837
 кумани *див.* половці
 куны *див.* половці
 кумики 290
 кыпчак, плем'я киргизів 762
 кыпчаки, плем'я башкирів і кочових узбеків 762
 кыпчаки *див.* половці
- левантійці 500
 липки *див.* татари липки
 литовские татари *див.* татари литовские
 литовці (литовцы) 43, 53, 62, 82, 96, 121, 124, 225, 229, 231, 237, 240-241, 244-246, 250-251, 287, 291, 390-391, 423
 ліви 390
 ляхи *див.* поляки
- маври 419, 773
 мадари (маджар) *див.* угорці
 малоазійські греки *див.* греки малоазійські
 малороси *див.* українці
 мамелюки 496, 499
 мандеї *див.* сабії
 мангупські («монлопські») татари *див.* татари мангупські
 мангури 593
 марійці (марийцы) 44, 440, 442, 444-445, 829, 831; *див.* також чемериси
 меди 424
 меотійські греки *див.* греки
 міські татари *див.* татари осілі (міські)
 молдавани 62, 119, 140, 239, 439, 500, 518-519, 561, 602
 монголи (монголы, Mongoły) 18, 60, 64, 76, 152-153, 159, 280, 380, 400, 707, 710-712, 714, 725, 756, 758-759, 762-763, 839
 монголо-татари (комани, монголо-татары, татаро-монголи) 18, 60, 152-154, 271-272, 295, 319-320, 334, 349, 351, 361, 380-381, 400-401, 432, 503, 707, 715, 717, 719-720, 722-723, 726, 756, 758, 763, 776, 780, 869, 874; *див.* також татари
 морав'яни 487
 мордвини (мердас) 427
 москалі *див.* росіяни
- німці (немцы, Нмц, Niemcy) 36-37, 87, 104, 169, 175, 186, 322, 351-352, 395, 490, 619, 625, 735, 742
 ногайці (ногайські татари, ногайцы; самоназва: «мингат») 49, 52, 73, 82, 86, 96, 98, 102, 119, 122-123, 151, 290, 292, 299, 381, 393, 400, 519, 704, 708, 762; *див.* також татари
 нормани *див.* варяги
 нубійці 486
- обісінці *див.* абісінці
 огузи (торки) 12, 18, 49, 145, 427, 707, 838, 840
 огаряни *див.* агаряни
 ойрати *див.* калмики
 осетини 712
- парф'яни 757
 перси (персы) 424, 427, 457, 464, 617, 739; *див.* також іранці
 персоскифи *див.* половці
 печеніги (печенеги) 15, 18, 49, 145, 154, 271, 373, 661, 707, 739, 756, 841, 876
 південні слов'яни *див.* слов'яни південні
 південнобережні татари *див.* татари південнобережні
 поволзькі татари *див.* татари поволзькі
 полабські слов'яни *див.* слов'яни полабські
 половці (гуны, кыпчаки, комань, кумани, куны, кыпчаки, персоскифы, половцы, половчане, скифоперсы, скифы, тавроскифы, Falones, Flavi, Pallidi, Palocz, Phulagi, Plavci, Polowce, Płowce, Valven, hartěš) 12, 17-18, 49, 60, 63, 144-145, 149, 151-155, 245, 271-272, 283, 285, 287, 365, 373, 380, 400, 416-417, 423, 427, 430, 433, 470, 498, 707, 712, 723, 728, 739, 755-765, 769-770, 836, 838, 841, 869, 872, 876
 поляки (ляхи, ляхы, Лъхы, Пулу) 84, 99, 119, 122, 185, 199, 231, 258, 291, 309, 322, 325, 332, 351, 393, 432, 435, 437-438, 440, 462, 528, 533-536, 602, 605, 607, 609-610, 630, 699, 708, 717, 723, 742, 807, 845, 872, 884
 поляне 286

придніпровські турки *див.* турки придніпровські
 причорноморські греки *див.* греки
 прослави 215, 222, 227, 238
 протоболгари *див.* болгари
 Пулу *див.* поляки
 п'ятигорці *див.* черкеси

радимичі 343

речные асы *див.* буртаси
 росіяни (москалі, русские) 20, 51, 119, 122, 144-145, 147, 245, 288, 291-292, 319, 322, 351-352, 381, 385, 402, 411, 418, 422, 428-429, 434, 441, 480, 490, 496, 536, 549, 595, 600, 602-603, 607, 616, 626-627, 631-632, 639, 641, 648, 651, 657-658, 712-713, 724, 789, 807, 845, 882

румєї *див.* греки

руси (Орусут, Роусь, рус, русы, Rusy) 48, 55, 57, 159, 271, 288, 344, 373, 413, 425, 466, 468, 481, 493, 495, 498, 506-507, 510, 513-514, 516, 657-658, 664, 712, 739, 815, 869, 871-872, 878-879, 886; *див. також* варяги

русини *див.* українці
 русские *див.* росіяни

сабії (мандеї) *див.* слов'яни

сакаліба 815

сакси 815

саксонці 62, 231

сарацени (саракини, сарацини, сарини, саракіне-половчане, сарыни, Moros, Saraceni, Saraceni Gotici, Saracenis, Sarrasins, serkir) 7, 43, 48-49, 71, 73, 75, 352, 406-414, 416, 418-425, 427-430, 432-434, 470, 763; *див. також* араби, ізмаїлтяни

сарматы 283

сарти *див.* узбеки

сельджуки *див.* турки

серби 265

серки 424

сефарди *див.* євреї

сирійці (сури, Suri, Suriani, Surie) 44, 54-57, 71, 466-470, 473-478, 481-482, 484, 487, 489, 491, 493, 495-497, 508-512, 514-516

сіверяни 343

скандинави *див.* варяги

скифоперси 760

скифи (скифы) 271, 283, 373, 416

слоveni *див.* половці

словени паннонські 487

слов'яни (сабії, славяне) 20, 65, 263-266, 291, 482-483, 485-486, 488, 507, 510-511, 735,

815, 818, 822, 841, 871, 878-879; балканські 271, 373; західні 486; карпатські 815; південні (южные славяне) 664; полабські 815; сабії (мандеї) 265, 486, 488, 511; східні (восточные славяне) 57, 144-145, 147, 272, 274, 283-284, 343, 348, 481, 507, 513, 516, 664, 780, 787, 817, 872, 878

солхатські вірмени *див.* вірмени солхатські
 ставропольські калмики *див.* калмики ставропольські

степові татари *див.* татари степові

сугди (согдицы, сугдейцы) 286, 427, 739

сурожани *див.* італійці

східні слов'яни *див.* слов'яни східні

східні черкеси *див.* касоги

таври 271, 373

тавроскифы *див.* половці

татари (команы, скифы, татары, Tarteri, Thartari) 7, 15, 18, 22, 26-28, 32, 40, 43, 45, 47, 49-54, 60-63, 71, 73, 75, 82-85, 87-89, 96-101, 104-106, 115, 119, 122-124, 131, 135, 137, 139-141, 144-146, 152-154, 191, 194-195, 197, 200-201, 203, 209-210, 213, 215-218, 222, 224-225, 227-235, 240, 243, 245-246, 250-251, 257, 271-272, 290-292, 295, 300, 302, 304, 309, 311, 317-319, 321-323, 331-332, 334, 349, 351, 361, 372, 374-376, 380-382, 384-409, 414-417, 420-429, 432-434, 436-437, 439-442, 444-446, 464, 470, 503, 519, 525, 528, 533, 541-542, 553, 558, 560-562, 641, 684, 690, 704, 707-708, 715, 717, 719-720, 722-723, 726, 739, 756, 759-760, 763, 776, 780, 825-826, 830-831, 869, 874, 876, 884; астраханські 290; буджацькі (буджакские) 82, 96, 102, 140, 519, 708; волинські 440; гірські («татлар») 51, 381, 400; добруджские 438, 444; кримські (кримці, крымские татары; самоназви: «кримли», «кырымлар», «кырымлы», «кырым татлар») 7, 49-52, 54, 71, 73, 82, 85, 96, 101, 119, 122-124, 140, 201, 235, 290-294, 300, 302, 372-376, 380-382, 384-389, 397-398, 400, 402-405, 464, 519, 622, 684, 704, 708, 830-831; липки 45, 53, 82, 84, 97, 99, 393, 438-440, 442, 446; литовские 438-439, 444; мангупські («монлопські») 243; осілі (міські) 45, 53, 73, 97; південнобережні («яли-бойлю») 381, 400; поволзькі 704; степові («мангит», «ногайлар») 381, 400; центральнокримські («орта-юлак») 381, 400; *див. також* монголо-татари, ногайці

- татаро-монголи *див.* монголо-татари
тати (таты) 48-51, 71, 73, 76, 83, 98, 114, 119, 123, 273, 381, 400, 518, 834; кавказькі 50, 381
тиверці 548
торгути (kerjad, merkit, sharad, shar mongol) 18, 153, 292-293, 299, 302; *див. також* калмики
торки *див.* огузи
торкмени 427
тувинці 153
турки 11, 22, 29, 33, 45, 47, 49, 51, 84, 89, 99, 103, 105, 117, 119, 122-124, 131, 140-141, 201, 250-252, 257, 291-292, 300, 331, 380-381, 383, 400-401, 407-408, 410, 414, 417, 419-424, 429-431, 433-434, 438-439, 453, 456-461, 464-465, 470, 496, 510-511, 518-519, 525, 527-528, 530, 533, 535, 538, 553, 560, 562, 569, 571, 581, 591-593, 595, 600-602, 607, 616, 620, 629, 637, 644-645, 701, 708, 723, 768, 787, 800, 807, 884; аккерманські 140; білгородські 562; кримські 381; придніпровські 140; сельджуки 470, 498
туркмени 290
тюрки 18, 20, 45, 60, 68, 90, 93-94, 103, 108, 145, 151-153, 204, 246, 291, 331, 335, 381, 427, 441, 488, 662, 664, 725, 756, 758-760, 763-764, 767
угорці (башкири, венгры, маджар, мадяри, baškird, kälär, kāräl, magyar) 37, 62, 186, 211, 213, 215-217, 222-224, 226-227, 229-231, 237-239, 285, 321, 344, 349, 424-425, 573, 712, 714, 719-720, 722-723, 725-726, 742, 769, 815, 845
угро-фіни (угро-финни) 45, 441, 444, 830
удмурти (удмурты) 440, 829, 831
узбеки (сарти) 8, 653; кочові (казахи) 762
уйгури (югури) 764
українці (русини, украинці) 12-13, 20-21, 33-34, 37, 46-47, 50-51, 53-54, 62, 74, 83-84, 87, 89, 97-99, 102-103, 106, 114, 117, 119, 122-124, 135, 139, 141, 144-145, 147, 185-186, 204, 224, 229-231, 235, 246, 258, 267, 290-291, 297, 301, 317-318, 368, 372-373, 380, 385, 390, 393-396, 398, 400, 402, 406-408, 423, 435, 437-438, 440, 444-445, 447-449, 518-519, 527-528, 530, 533-537, 540, 591, 593-598, 601-603, 607-608, 610, 612, 619-620, 625-632, 634, 636, 638-642, 645-654, 699-708, 707-708, 712-713, 715, 722, 725, 777, 801, 806-807, 842, 844, 859, 872, 878, 881; буковинці 626; галичани 626, 642, 649; малороси 294, 632; черкаси (черкасы) 45-46, 447, 536
уличі 548
уруми *див.* греки
урхайці 18
Финни 440
франки 265, 468, 488, 511, 723, 725, 815, 884
французи (французы) 463, 500, 624, 626-627, 629, 640, 647, 742
хабеси *див.* абісінці
хваліси 416, 427
хозари (хазары) 50, 145, 154, 271-272, 280, 285, 340, 342-345, 348, 367, 373-374, 380, 400, 405, 428, 661, 707, 739, 761, 775, 837, 878
хозарські євреї *див.* євреї хозарські
хорвати білі 841; червоні 841
хорезміїці (бисермины, хорезмийцы) 286, 426-427, 470, 739, 763-764; *див. також* бісурмени
центральнокримські татари *див.* татари центральнокримські
цигани 45, 49, 73, 119, 258, 414, 417, 433, 470, 527, 602, 830
чемериси (чемерисы, черемиси, череміси, «Черемша») 7, 44-45, 48, 52-54, 71, 73, 76, 435-445; *див. також* марійці
червоні хорвати *див.* хорвати червоні
черкаси (черкасы) *див.* українці
черкеси (гірські черкаси, п'ятигорці, пятигорцы, пятигорчане, п'ятигорчани, черкесы) 7, 44-46, 48, 51-52, 54, 71, 73, 83-84, 87, 98-99, 103, 114, 119, 122, 272, 373, 380, 447-450, 712, 735, 739; *див. також* зіхії, касоги
чехи 720
чеченці 398
чорні клобуки (черные клобуки) 87, 103, 154, 876
чуваші (чуваши) 434, 440, 839, 854
чугуївські калмики *див.* калмики чугуївські
шведи 292, 301-302
шотландці 500
югури *див.* уйгури
юдеї *див.* євреї
южные славяне *див.* слов'яни південні
язиги *див.* алани
яси *див.* алани

Armeni *див.* вірмени

baškird *див.* угорці
 Bułgary *див.* болгари

Caraimi *див.* караїми
 Caraymowye Judei *див.* караїми

Falones *див.* половці

Hağariani *див.* агаряни

Judei... Caraimi *див.* євреї
 Judei Rabany *див.* євреї

Kälär *див.* угорці
 Karaimi *див.* караїми

magyar *див.* угорці
 Mongoły *див.* монголи

Niemcy *див.* німці

Ormianie *див.* вірмени

Połowce *див.* половці

Rabanowye *див.* євреї
 Rusy *див.* руси

Saraceni *див.* сарацени
 serkir *див.* сарацени
 Suriani *див.* сирійці

Tarteri *див.* татари
 Thartari *див.* татари

Valven *див.* половці

xartëš *див.* половці

Żydzi *див.* євреї
 Żydzi Karaimowie *див.* караїми

Список скорочень

бібл. – біблійний
 вул. – вулиця
 вч. – вчений
див. – дивись
 кн. – князь (княгиня)
 м. – місто
 н. п. – населений пункт

о. – острів, острови
 обл. – область
помилк. – помилково
 р. – річка
 р-н – район
 с. – село
 св. – святий, свята

ЗМІСТ

<i>Володимир Мельник. Переднє слово</i>	5
<i>Андрій Фелонюк. Схід у науковій спадщині Ярослава Дашкевича</i>	7

Розділ I

ПРОБЛЕМИ СХОДОЗНАВСТВА

ВЕЛИКИЙ КОРДОН УКРАЇНИ

Большая граница Украины. (Этнический барьер или этноконтактная зона).....	79
Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.).....	91
Україна на Великому кордоні.....	109
Етноконфесійна ситуація обабіч Великого кордону XIV–XVIII ст.: спроба синтетичного узагальнення.....	119
Конфесійні відносини обабіч українського Великого кордону (XIV–XVIII ст.).....	121
Великий кордон України за картами Боплана (політичні та конфесійні відносини).....	126
Козацтво на Великому кордоні	140

ТЮРКСЬКІ КАМ'ЯНІ БАБИ

Тюркские каменные изваяния – проблемы ретроспективного изучения на восточнославянском материале.....	144
Тюркские каменные изваяния Крыма и таврических степей (основные проблемы изучения).....	149
Кам'яні баби Середнього і Нижнього Подніпров'я (питання семантики)	155
Новообнаруженные каменные бабы в Аскании-Нова	157

УКРАЇНА НА БУРШТИНОВОМУ ШЛЯХУ

Z historii południowo-wschodniego szlaku bursztynowego (XIV–XVII w.).....	158
Из истории юго-восточного янтарного пути (XIV–XVII вв.).....	179
Поділля на бурштиновому шляху (XVII–XVIII ст.).....	187

ЯСИР З УКРАЇНИ

Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема	191
Ясир з Поділля у другій половині XVI ст.	201

СХІДНІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

Поділля золотоординських часів (проблематика дослідження)	203
Брацлавщина 1352–1354 рр. в італійській хроніці Маттео Віллани	205
Угорська експансія на золотоординське Поділля 40–50-х рр. XIV ст.	207
Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст.	235
Проблема дослідження степового кордону Поділля	248
Економіка і заселення Кам'яччини під час турецької окупації (80-ті рр. XVII ст.)	255

Розділ II

СХІДНІ НАРОДИ

АРАБИ

Релігії слов'ян в освітленні аль Масуді (X ст.)	263
Про історичні традиції українсько-арабських контактів	267

ГРЕКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Проблеми етногенезу греків Північного Причорномор'я	269
Становище греків Маріупольщини	275

ГУНИ

Стежками гунів.....	279
---------------------	-----

ІРАНЦІ (АЛАНИ)

Древняя Русь и иранцы Северного Причерноморья (новые аспекты исследования)	283
---	-----

КАЛМИКИ

Калмики: останній кочовий народ Півдня України (середина XVII – XVIII ст.)	290
З історії буддизму в Україні. Калмики Північного Причорномор'я і Лівобережжя середини XVII – XVIII ст.	299
Калмики	303

КАРАЇМИ

Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела	304
Міграція караїмів у Русь-Україну та Литву (IX–XIV ст.).....	335
Караїмські написи в Криму як середньовічне історичне джерело: проблематика дослідження	360
Караїми Прикарпаття	365

Караїми.....	367
Корінні й малочисельні народи України (меотійські греки, кримчаки, караїми)	371

КРИМСЬКІ ТАТАРИ

Кримські татари: етноконфесійний аспект.....	380
Литовські походи на золотоординський Крим в кінці XIV ст.: між історією та фікцією	390
Седентаризація татар на українських землях у XIV–XVII ст.: проблеми дослідження	393
Об украинско-крымскотатарских взаимоотношениях.....	395
Кримські татари	400

КРИМЧАКИ

Кримчаки	405
----------------	-----

САРАЦЕНИ

Сарацени – таємничий народ середньовічної України (джерела та їхня інтерпретація).....	406
---	-----

ЧЕМЕРИСИ

Чемериси в городах Украины XVI–XVIII вв.	435
Чемериси.....	445

ЧЕРКЕСИ

Черкессы на Украине (XVI–XVII вв.).....	447
Черкеси.....	449

Розділ III

ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З КРАЇНАМИ СХОДУ

ПЕРСІЯ

Персько-українські дипломатичні контакти у 1610–1620-х рр.	453
---	-----

СИРІЯ

Русь і Сирія: взаємозв'язки VIII–XIV ст.	466
Сирійські елементи в релігійному житті України-Русі (IX–XIII ст.)	509
Руські чи сурські письмена. Роль святого Костянтина у становленні слов'янської писемності	513

ТУРЕЧЧИНА

Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV–XVIII ст.	517
Україна у складі Османської імперії	524

Протурецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні та міжнародні відносини	532
Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст.	539
Турецький документ українською мовою з середини XVI ст. (До питання про початки козаччини).....	553
Турецькие купцы во Львове во второй половине XVII в.	565
Міграції українців до Туреччини.....	593
Прапори задунайських запорожців (XVIII–XIX ст.)	598
Михайло Чайковський.....	607
Українсько-турецькі політичні взаємовідносини в першій половині XX ст.: національний аспект	612
Турецько-українські взаємовідносини в першій половині XX ст. Інформаційні стосунки: національний аспект	636
Українська присутність у Туреччині: традиції та сучасність	646
УЗБЕКИСТАН	
Українці в Узбекистані (кінець XIX – початок XX ст.)	648

Розділ IV **СХІДНІ ДЖЕРЕЛА ТА УКРАЇНСЬКЕ СХОДОЗНАВСТВО**

СХІДНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

О создании корпуса древнерусских сообщений, посвященных тюркским народам.....	657
Вивчення і публікація східних джерел з історії України.....	667
Східні джерела з історії України: проблеми видання.....	672
Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: актуальные аспекты публикаций.....	678
Східні джерела з історії України – перспективи вивчення і публікації.....	690
Этнография Украины в освещении восточнoязычных источников XVII в.	697
Східні джерела іконографії «Козака Мамає»	704
«Секретна історія монголів» як джерело до історії України XIII ст.	710
Церква і королівство. Галицько-Волинська держава («Керел») у східних джерелах	715
Codex Cumanicus – вопросы возникновения	727
Codex Cumanicus – вопросы декодирования	744
Codex Cumanicus – действительно ли Cumanicus?	755
Папір у Русі-Україні: східний аспект (IX–XIV ст.).....	771

Іранське «рапбак» – доля слова в тюркських і слов'янських мовах з лінгвістичного та культурно-історичного погляду.....	798
Від іранського <i>muhr</i> («печатка») до українського <i>могорич</i>	800

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКОГО СХОДОЗНАВСТВА

Українські мандрівники XIX ст. на Близькому Сході та їхні мемуари	806
Український сходознавець Арсен Радкевич (1759-1821)	810
Микола Гулак в Азербайджані (друга половина XIX ст.)	811
А. П. Ковалівський як дослідник джерел з історії східних слов'ян та України.....	813
Андрій Ковалівський у листах 1961-1963 рр.	818
Андрій Ковалівський. З листування 1964-1965 рр.	821
Сходознавець Віктор Йосипович Филоненко	825
Віктор Филоненко	828
Дослідження з джерелознавства Східної Європи	838
Для Омеляна Пріцака. Мемуарний жмуток до 75-річчя	843
Омелян Пріцак: життя і творчість – творчість і життя.....	852

РЕЦЕНЗІЇ

Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века)... ..	859
«Антологія літератур Сходу»... ..	861
Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich... ..	866
Ibn Battuta. Osobliwości miast i dziwy podróży 1325-1354. Wybór... ..	869
Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы: [Сб. ст.]... ..	871
Цыбульский В. В. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и пояснения... ..	874
Лівшиц Р. С., Надель Х. С. Систематичний покажчик до журналу «Східний світ» – «Червоний Схід» (1927-1931)... ..	876
Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. II: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенегы, русы, славяне... ..	878
Kowalska Maria. Ukraina w połowie XVII w. w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo.....	880
<i>Іменний покажчик</i>	888
<i>Географічний покажчик</i>	922
<i>Покажчик етнімів</i>	947

Наукове видання

Ярослав Дашкевич
УКРАЇНА І СХІД

Упорядники
Сварник Галина Іванівна
Фелонюк Андрій Васильович

Літературне редагування та коректа *Наталія Кім*
Технічне редагування та верстка *Оксана Гладій*
Художнє оформлення *Юрко Кох*

На обкладинці зображено кам'яну бабу № 15
(Біосферний заповідник «Асканія-Нова» ім. Ф. Е. Фальц-Фейна). Фото Н. Дрогобич

На форзацах використано фрагменти ікон Страшного суду із зображенням східних народів зі збірок Музею історії релігії у Львові (села Мшанець, Станіля, Ванівка, Долина, Вовче), Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (Молдавсько), Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького (Мала Горожанна) та Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві

Підписано до друку 01.11.2016. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура «Times New Roman»
Наклад 500 прим. Ум.-друк. арк. 77,4. Обл.-вид. арк. 68,9.

Оригінал-макет
Львівське відділення
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
79008, м. Львів, вул. Винниченка, 24
Тел.: (032) 235-73-02

Видавець – «Коло»
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100
тел./факс: (03244)2 90 60
e-mail: koloopera@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 498 від 20.06.2001

Збірники праць Ярослава Дашкевича

1. *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – Київ, 1993. – 192 с.
2. *Дашкевич Я.* Вірменія і Україна / Упоряд. Г. Сварник, Я. Федорук. – Львів; Нью-Йорк; Вид-во М. П. Коць, 2001. – XIX + 764 с.; покажчики. – Львів; Нью-Йорк; Вид-во М. П. Коць, 2002. – 76 с.
3. *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упоряд. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс. – Львів, 2006. – 704 с.
4. *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упоряд. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс. – 2-ге вид., виправ. й доповн. – Львів: Піраміда, 2007. – 808 с.
5. *Дашкевич Я.* «... Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика 1989–2008. – Київ: Темпора, 2011. – 828 с.; іл.
6. *Дашкевич Я.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Упоряд. А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк. – Львів: Піраміда, 2011. – 792 с.
7. *Дашкевич Я.* Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть / Упоряд. І. Гаюк. – Львів: Логос, 2012. – 1328 с.
8. *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упоряд. М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс, А. Фелонюк. – 3-є вид., доповн. – Львів: Піраміда, 2015. – 924 с.
9. *Дашкевич Я.* Україна і Схід / Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. – Львів, 2016. – 960 с.; іл.
10. *Дашкевич Я.* Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії / Упоряд. Л. Моравська, І. Скочиляс. – Львів: Вид-во УКУ, 2016. – XXII + 602 с.; іл.

Листування Ярослава Дашкевича

1. Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / Упоряд. Р. Дзюбан, Г. Сварник. – Львів, 2009. – 374 с.; іл.
2. «...пишу Тобі листа...». Листи Ярослава Дашкевича до Анни Кос (123 листи за 1970–1984 рр.) / [Упоряд. А. Кос]. – Львів, 2010. – 92 с.; іл.
3. Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / Упоряд. А. Фелонюк. – Львів, 2012. – 296 с.; іл. (Львівські історичні праці. Джерела. – Вип. 3).

“Пошану до Сходу
і любов до сходознавства як науки
я виніс ще з родинного дому”

Ярослав Дашкевич

